

รายงานการวิจัย

เรื่อง

บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัถถโยชนา

ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์

Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pancikā Atthayojanā
Through Saddāvisesa Texts: An Analytical Study

โดย

พระมหาโกมล กมล และพระมหาชิต ฐานชิต

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

พ.ศ. 2561

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610761292

รายงานการวิจัย

เรื่อง

บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถถโยชนา
ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pancikā Atthayojanā
Through Saddāvisesa Texts: An Analytical Study

โดย

พระมหาโกมล กมล และพระมหาชิต ฐานชิต
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
พ.ศ. 2561

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610761292

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pancikā Atthayojanā
Through Saddāvisesa Texts: An Analytical Study

By

PhramahaKomon Kamalo And PhramaChit Tanachito

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Palisuksabuddhagosa Campus
B.E. 2561

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University
MCU RS 610761292

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย:	บทบาฬีในคัมภีร์อภินิหารมัตถวิภาวีนี ปัญจิกา อัถลโยชนา ตามสูตรคัมภีร์ สัททาวีสเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
ผู้วิจัย:	พระมหาโกมล กมลโล, ผศ. และพระมหาชิต ฐานชิต, ดร.
ส่วนงาน:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
ปีงบประมาณ:	2561
ทุนอุดหนุนการวิจัย:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ (1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภินิหารมัตถ-
สังคหะและคัมภีร์อภินิหารมัตถวิภาวีนี ปัญจิกา อัถลโยชนา (2) เพื่อวิเคราะห์บทบาฬีตามสูตรคัมภีร์
สัททาวีสเสสในคัมภีร์อภินิหารมัตถวิภาวีนี ปัญจิกา อัถลโยชนา สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

ผลการวิจัยพบว่า พระอนุรุทธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขต
เมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาได้พักอยู่ที่เมืองตัญโฆ แคว้นตัมปะ แลบบินเดียใต้ติดชายฝั่ง
มหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์ไสวันณมาลี เมืองอนูราธบุรี ประเทศศรีลังกา ได้
รจนาคัมภีร์อภินิหารมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด และมีคัมภีร์ก่อนหน้า
นี้ที่ท่านได้รจนาคือคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัยและคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ท่านรจนาคัมภีร์อภินิหารมัตถสังคหะ
เป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ด
ใดที่ดัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์
จำพรรษาอยู่วัดปณาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็น
พระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรัก
กรมพายุที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพายุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบาย
เรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์
อภินิหารมัตถวิภาวีนี ปัญจิกา อัถลโยชนา ซึ่งท่านได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้
ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระนักปราชญ์ล้านนาคือ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์
อภินิหารมัตถวิภาวีนี ปัญจิกา อัถลโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี 4 ประการ
คือ (1) วากยานุสัมพันธ์-การสัมพันธ์ประโยค (2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการ
ประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัททาวีสเสส มีคัมภีร์กัจจายณะ
เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิสูตรมีจำนวนมาก
ที่สุด คือ 228 สูตร (3) ความหมายของอุปสรรคและนิบาต (4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี

อนึ่ง พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้
หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อน
จวบจนถึงปัจจุบัน

Research Title: Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pañcikā Atthayojanā Through Saddāvisesa Texts: An Analytical Study

Researchers: PhramahaKomon Kamalo and PhramahaChit Tanachito

Department: Mahachuralokornrajavidyalaya University
Palisuksabuddhagosa Campus

Fiscal Year: 2561 / 2018

Research Scholarship Sponsor: Mahachuralokornrajavidyalaya University

Abstract

This research aims at three objectives; 1) to survey the history of Abhidhammatthasangaha and Abhidhammatthavibhāvinī Pañcikā Atthayojanā, 2) to analyze its Pali terms in Abhidhammatthavibhāvinī Pañcikā Atthayojanā based on Saddāvisesa texts. It was a documentary research.

The results of research revealed that the most venerable Anuruddha, an southern Indian, was born at Kaveri port, Kancipura, Cola state. Later on, he moved to live at Tanjo, Tamba state, near Indian ocean, sometime he stayed at Mahameghavana temple near Sovannamali stupa, Anuradhapuri, Sri Lanka. Abhidhammatthasangaha was compiled by request of Namba, his closed pupil. There were the former scriptures written by him; Paramatthavinicchaya and Namarupapariccheda, then the said Abhidhammatthasangaha was composed at last, therefore it was compared as a paragon, being well cut and perished, superior than the rests of diamond from past until the present.

Venerable Ñāṇakittithera of Lanna, was born at Chiangmai province. He was elder than Ven. Sirimangalathera and lived at Panasaram (Jackfruit garden) located in north-west of Chiangmai. He was a master of Tilokaraja king and went to Sri Lanka in the reign of Parakramabahu VI and Bhuvanekabahu VI (1955-2014 B.E.). His writing works were totally 8 scriptures concerned with disciplines, Abhidhamma and Pali grammar including Abhidhammatthavibhāvinī Pañcikā Atthayojanā within which was compiled at Panasaram monastery on 2045 B.E.

The significance of this Yojana text was that Ñāṇakittithera with great knowledge and skills on Buddhist doctrine had proposed the method of composition into 4 types; 1) Vākyānusambandha (sentence syntax), 2) analysis form of Samasa, Taddhita and Kitaka with word composition which contains of word building process by using stanza from various Saddāvisesa texts such as Kaccayana etc. with 238 stanzas in first chapter. Among these stanzas, Vidhisutta appeared mostly counts 228

in total, 3) meaning of Upasagga and Nipata, 4) relation of Pali sentence. Because of his knowledge of Pali and Sanskrit grammar and proficiency on Dhamma and Vinaya, Ñāṇakittithera was able to complete the profound Yojana text and applauded by various scholars in the past and even in recent time.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้สำเร็จได้ด้วยดีเพราะได้รับความเมตตาจากพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่เมตตาส่งเสริมและให้กำลังใจในการทำงานวิจัยของคณะผู้บริหาร คณาจารย์และเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัย และได้อนุญาตให้รับทุนสนับสนุนจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นทุนสนับสนุน ประจำปีงบประมาณ 2561

ขอขอบคุณคณะผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่หลายฝ่ายทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ กล่าวคือ พระเทพปริยัติมุนี ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายบริหาร พระเทพสุวรรณเมธี ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายวิชาการ พระราชรัตนมุนี ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายกิจการนิสิต นายสุรพล หยกฟ้าวิจิตร ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายกิจการทั่วไป พระมหาณรงฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ ผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาเขต และ พระคันธ-สाराภวังค์ รศ.ดร. เวทย์ บรรณกรกุล รวมถึง ดร.ชัยชาญ ศรีหามุ ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง และ ดร.ธานี สุวรรณประทีป มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ซึ่งคณาจารย์เหล่านี้ได้เมตตาให้คำชี้แนะรูปแบบ วิธีการ และการวิเคราะห์อย่างลึกซึ้งในเชิงตรรกะ ตรวจสอบความถูกต้องและความสมเหตุสมผลจนทำให้งานนี้สำเร็จเรียบร้อยได้เป็นอย่างดี

ขอขอบคุณ พระสุธีรัตนบัณฑิต, รศ.ดร. ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ และเจ้าหน้าที่ของสถาบันทุกท่านที่ได้บริหารจัดการเรื่องทุนสำหรับดำเนินงานและได้เชิญคณาจารย์ผู้ชำนาญการวิจัยมาให้ความรู้และฝึกอบรมวิธีการทำวิจัย จนทำให้ผู้วิจัยได้นำองค์ความรู้ที่ได้จากการฝึกอบรมมาปรับปรุงงานวิจัยและเพิ่มเติมสิ่งที่บกพร่องให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณ พระวรราช วรณฺญ นักจัดการงานทั่วไป นางสาวชลิดา ประจำถิ่น ผู้อำนวยการส่วนบริหาร นายทศพล ตันเสถียร ผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาลัย นายสมบุญ จารุณะ นักวิชาการศึกษา และนายสมบุญ เชิญรัมย์ นักวิชาการพัสดุ นางสาววรพร ลีปอพราน เจ้าหน้าที่ธุรการ ทุกท่านของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้ดำเนินการติดต่อประสานงานด้าน ต่าง ๆ จนทำให้งานวิจัยนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณ นางสาวอรุณรัตน์ จุมจัตรัส ผู้อำนวยการส่วนสนับสนุนวิชาการ นางสาวณัฐวิรี เปรมพัฒนพันธ์ บรรณารักษ์ และว่าที่ร้อยตรี อุทัย ภูมิประมาณ นักวิชาการคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกคน ที่ได้บริการให้ยืมเอกสาร หนังสือ ตำราประกอบการวิจัยด้วยไมตรีจิต ขอขอบพระคุณคณาจารย์ทั้งหลายทั้งที่อยู่ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ส่วนกลาง และวิทยาเขต ที่ได้แนะนำข้อมูล แหล่งค้นคว้าและวิธีการทำงานให้บรรลุเป้าหมาย

คุณประโยชน์ที่เกิดจากงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอบูชาพระคุณบิดามารดาและบูรพาจารย์ทุกท่านที่เลี้ยงดูอบรมสั่งสอนและให้ความรู้ทั้งโดยตรงโดยอ้อมด้วยความเคารพและศรัทธา

พระมหาโกมล กมโล, ผศ. และพระมหาชิต จานชิต, ดร.

31 มีนาคม 2562

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย	1
1.2 วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย	6
1.3 ขอบเขตของโครงการวิจัย	6
1.4 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	6
1.5 กรอบแนวความคิดของโครงการวิจัย	7
1.6 การทบทวนวรรณกรรม	7
1.7 วิธีดำเนินการวิจัย	11
1.8 ข้อตกลงเบื้องต้นและข้อจำกัดในการวิจัย	12
1.9 ประโยชน์ที่ได้รับ	12
บทที่ 2 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมมัตถกาวินิ ปญจิกา อัตถโยชนา	13
2.1 ประวัติคัมภีร์อธิบายขยายความสายพระอภิธรรม	14
2.1.1 ความหมายและความสำคัญของ “พระอภิธรรม”	14
2.1.2 ความเป็นมาของพระอภิธรรม	25
2.1.3 อรรถกถาพระอภิธรรม	25
2.1.3.1 ความหมายของอรรถกถา	25
2.1.3.2 ประเภทของอรรถกถา	27
2.1.3.3 ลักษณะของคัมภีร์อรรถกถา	29
2.1.3.4 กำเนิดและพัฒนาของอรรถกถา	33
2.1.4 ฎีกาพระอภิธรรม	38
2.1.4.1 ฎีกา : คัมภีร์ขยายเนื้อความ	39
2.1.4.2 ลินัตถะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายข้อความลึกลับและกำกวม	39
2.1.4.3 สารัตถะหรือปรมัตถะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายหัวข้อสำคัญหรือที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก	40
2.1.5 อนุฎีกาพระอภิธรรม : คัมภีร์เสริมความ	40
2.2 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ	40
2.2.1 คัมภีร์อรรถกถาสังเขป	40
2.2.2 ประวัติพระอนุรุทธาจารย์	42

2.2.3	คัมภีร์อรรถาธิบายของอภิธัมมัตถสังคหะ	43
2.2.3.1	คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกาเก่า	43
2.2.3.2	อภิธัมมัตถวิภาวินี (อภิธัมมัตถวิภาวณี)	43
2.2.3.3	สังเขปวรรณนา	44
2.2.3.4	ปรมัตถทีปนี	44
2.3	ประวัติความเป็นมาคัมภีร์โยชนา	45
2.3.1	ความหมายของคำว่า “โยชนา”	45
2.3.1.1	ด้านภาษาศาสตร์ภาษาบาลี	45
2.3.1.2	ด้านวรรณนา	45
2.3.2	ประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาในล้านนา	46
2.3.3	การแต่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยล้านนา	48
2.3.3.1	พระโพธิรังสีเถระ	49
2.3.3.2	พระธรรมบดีเถระ	50
2.3.3.3	พระสัทธัมมกิตติมหาอุสสเทวเถระ	50
2.3.3.4	พระนันทาจารย์	50
2.3.3.5	พระติปิฎกจุฬายเถระ	50
2.3.3.6	พระญาณวิลาสเถระ	50
2.3.3.7	พระสิริมังคลาจารย์	50
2.3.3.8	พระรัตนปัญญาเถระ หรือพระสิริรัตนปัญญาเถระ	52
2.3.3.9	พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณเจ้า	53
2.3.3.10	พระสุวณณรังสีเถระ	53
2.3.3.11	พระพรหมราชปัญญา	53
2.3.3.12	พระอุตตรารามเถระ	53
2.3.3.13	พระยาโลมาวิสัย	54
2.3.3.14	พระยาพรหมโวหาร	54
2.3.3.15	พระญาณกิตติเถระ	54
2.4	บทสรุป	56
บทที่ 3	คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัฏฐโยชนา ปริจเฉทที่ 1 ฉบับแปลเป็นภาษาไทย	61
3.1	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องปณามคาถา	61
3.2	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอกุศลจิต	86
3.3	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอเหตุกจิต	260
3.4	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องกามาวจรจิต	295
3.5	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องรูปาวจรจิต	326
3.6	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอรูปาวจรจิต	354
3.7	การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องโลกุตตรจิต	369

3.8 บทสรุป	406
บทที่ 4 วิเคราะห์บทบาทลีในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์ สัททาวีเสส	408
4.1 พระอนุรุทธาจารย์และพระญาณกิตติผู้รจนาคัมภีร์อธิบายสายพระอภิธรรม	410
4.1.1 พระอนุรุทธาจารย์	411
4.1.2 พระญาณกิตติ	414
4.2 หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา	414
4.2.1 วากยานุสัมพันธ์	415
4.2.1.1 อนุสนธิ	415
4.2.1.2 รูปนาติกะ	416
4.2.2 รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์	420
4.2.2.1 รูปวิเคราะห์ทวินทวสมาส	420
4.2.2.2 รูปวิเคราะห์ตัทธิต	420
4.2.2.3 รูปวิเคราะห์กิตก์	421
4.2.2.4 ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ	421
4.2.3 ความหมายอุปสัคและนิบาตที่เป็นกลุ่มอพยยศัพท์	428
4.2.3.1 อุปสัค	428
4.2.3.2 นิบาต	430
4.2.3.3 ปัจจัย	434
4.2.4 อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา	436
4.2.5 ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี	437
4.3 สูตรอธิบายลักษณะทางไวยากรณ์ 6 ประเภท	438
4.3.1 สูตร 6 ประเภท	439
4.3.1.1 สัญญาสูตร	439
4.3.1.2 ปริภาสาสูตร	439
4.3.1.3 วิธีสูตร	439
4.3.1.4 นิยมสูตร	440
4.3.1.5 อติเทสสูตร	440
4.3.1.6 อธิการสูตร	441
4.3.2 จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา	442
4.4 พระญาณกิตติเถระปราชญ์แห่งล้านนาด้านคัมภีร์สัททาวีเสส	445
4.4.1 ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี	445
4.4.1.1 คัมภีร์โมคคัลลภาวะ	445
4.4.1.2 คัมภีร์โมคคัลลภาวะปัญจิกา	445
4.4.1.3 คัมภีร์ปทรูปสัทธิ	446

4.4.1.4	คัมภีร์สัททนีติ ปทมาลา	446
4.4.1.5	คัมภีร์สัททนีติ ธาตุมาลา	446
4.4.1.6	คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา	446
4.4.1.7	คัมภีร์นยาสฎีกาใหม่ชื่อว่า นิรุตติสารมัญญูสาฎีกา	447
4.4.1.8	คัมภีร์อภิธานปิปปิกา	447
4.4.1.9	คัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา	448
4.4.1.10	คัมภีร์สัททตถกถาจินตา	448
4.4.1.11	คัมภีร์สัททสารัตถชาลินี	449
4.4.1.12	ศักราชภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์	449
4.4.1.13	สำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ	453
4.4.2	ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต	455
4.4.2.1	การประกอบใช้ ศุรุ ศัพทในภาษาสันสกฤต	455
4.4.2.2	การอ้างว่า คหณ-ศัพทในความหมายว่า ปาชัน	456
4.4.3	ความชำนาญหลักธรรม	456
4.4.3.1	คำอธิบายกายวิญญูติและวชิวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม	456
4.4.3.2	คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรณของพระพุทธเจ้า	457
4.4.3.3	คำอธิบายองค์ธรรมของพุทธะ	457
4.5	สรุปเนื้อหาโดยรวมปริจเฉทที่ 1	459
4.5.1	ความหมายของจิต	460
4.5.2	ลักษณะของจิต	462
4.5.3	จิตแบ่งเป็น 4 ประเภท	463
4.5.3.1	กามาวจรจิต	464
4.5.3.2	รูปาวจรจิต	466
4.5.3.3	อรุปาวจรจิต	470
4.5.3.4	โลกุตตรจิต	471
บทที่ 5	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	473
5.1	สรุปผลการวิจัย	473
5.1.1	เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์ อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา	473
5.1.2	เพื่อวิเคราะห์บทบาทตามสูตรคัมภีร์สัทททวิเสสในคัมภีร์ อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา	476
5.2	ข้อเสนอแนะ	491
	บรรณานุกรม	492
	ภาคผนวก	496
	ประวัติผู้วิจัย	536

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้เขียนได้อ้างอิงข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500 และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 โดยใช้อักษรย่อแทนชื่อเต็มคัมภีร์ตามระบบอ้างอิง เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี. (บาลี) 9/19/29. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคปาลิ พระไตรปิฎกเล่มที่ 9 ข้อ 19 หน้า 29 เป็นต้น ที.สี. (ไทย) 9/19/50. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 9 ข้อ 19 หน้า 50 เป็นต้น

สำหรับ **อรรถกถา** อ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี.อ. (บาลี) 1/20/20. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสิณี สีลขันธวรรคอรรถกถา เล่มที่ 1 ข้อ 13 หน้า 20 กรณีที่อรรถกถาเล่มใดไม่มีเลขข้อ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/หน้า ตัวอย่าง อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/172 หมายถึง อภิธมมปิฎก ธมมสังคณี อรรถกถาสาลีอรรถกถา เล่มที่ 1 หน้า 172 บางคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว ใช้วิธีการอ้างอิงข้อ/หน้า ตัวอย่าง ขุ.ม.อ. (บาลี) 2/4. หมายถึง ขุททกนิกาย สทมนมปโปชิติกา มหานิทเทสอรรถกถา ข้อ 2 หน้า 4 เป็นต้น

ฎีกา อ้างอิงฎีกาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.ม.ฎีกา (บาลี) 1/3/5 หมายถึง ทีฆนิกาย นิลุตตปภาสิณี มหาวคฎีกา เล่มที่ 1 ข้อ 3 หน้า 5 บางคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว ใช้วิธีการอ้างอิงข้อ/หน้า ตัวอย่าง วชิร.ฎีกา (บาลี) 5/23. หมายถึง วชิรพทุธิฎีกา ข้อ 5 หน้า 23 เป็นต้น บางกรณีใช้ ที.สี.ฎีกา (บาลี) 404 หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคฎีกา หน้า 404

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาลิ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาลิ	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลกขันธวรรคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาลิ	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาลิ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มชฌิมปณณาสกปาลิ	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	อุปริปณณาสกปาลิ	(ภาษาบาลี)
ส.ส.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สัยุตตนิคาย	สคาถวรรคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ส.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สัยุตตนิคาย	สคาถวรรคปาลิ	(ภาษาไทย)
ส.นิ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สัยุตตนิคาย	นิทานวรรคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ส.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สัยุตตนิคาย	ขนธวรรคปาลิ	(ภาษาไทย)

อง.เอกก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย จตุกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทสก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย ทสกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกาทสก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย เอกาทสกนิปาตปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.ขุ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ขุททกปาฐปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ธมมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย สุตตนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย วิมานวตฺถุปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย วิมานวตฺถุปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย เถรคาถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย มหานิทเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย มหานิทเทศปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.จุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย จุฬนิตเทศปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามคฺคปาติ	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณิปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณิปาติ	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธมมปิฎก	วิภังคปาติ	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ปุคฺคคฺลปณฺณตฺติปาติ	(ภาษาบาลี)

ข. ค่าย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.อ. (บาลี)	=	วินยปิฎก สมณตปาสาทิกา ปาราชิกกณฺทสํสาทิสเสสาทิมหาวคฺคาทิอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สมฺงคฺลวิลาสิณี สีลฺกขณฺธวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สมฺงคฺลวิลาสิณี มหาวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สมฺงคฺลวิลาสิณี ปาฏิทวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มชฺฌิมนิกาย	ปปณฺจสุทฺธิ มุลปณฺณาสกอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มชฺฌิมนิกาย	ปปณฺจสุทฺธิ มชฺฌิมปณฺณาสกอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
สํ.ส.อ. (บาลี)	=	สํยุตฺตนิกาเย	สารตฺถปฺปกาสินี สคาถวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตฺลโฆติกา ขุททกปาฐอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)

ขุ.ข.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตลโขติกา	ขุททกปาธอฏฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	อุทานอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตลโขติกา	สุตตนิปาธอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	วิมานวตถุอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	วิมานวตถุอฏฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	เถรคาถาอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ชาตกอฏฐกถา		(ภาษาบาลี)
ขุ.พทุธ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย	มธรรตถวิลาสินี	พทุธวสอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.พทุธ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	มธรรตถวิลาสินี	พทุธวสอฏฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จริยา.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตลทีปนี	จริยาปิฎกอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ.	(บาลี)	=	อภิธัมมปิฎก	ธมมสังคณีปาติ	อฏฐสาสนีอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ.	(ไทย)	=	อภิธัมมปิฎก	ธมมสังคณีปาติ	อฏฐสาสนีอฏฐกถา	(ภาษาไทย)

อนุฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.ส.อนุฎีกา	(บาลี)	=	อภิธัมมปิฎก	ธมมสังคณีอนุฎีกา		(ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

วิภาวินี.	(บาลี)	=	อภิธัมมตถวิภาวินีฎีกา		(ภาษาบาลี)

คัมภีร์

วิ.โยชนา	(บาลี)	=	อภิธัมมตถวิภาวินีโยชนา		(ภาษาบาลี)

คัมภีร์สัททวิเสส

อภิธาน.	(บาลี)	=	อภิธานปทีปิกา		(ภาษาบาลี)
คนถา.	(บาลี)	=	คนถาภรณ์		(ภาษาบาลี)
รูป.	(บาลี)	=	ปทฐปฐิติ		(ภาษาบาลี)
รูป.ฎีกา	(บาลี)	=	ปทฐปฐิติฎีกา		(ภาษาบาลี)
โมค.	(บาลี)	=	โมคคัลลนพยากรณ์		(ภาษาบาลี)
นิตติ.สุตต.	(บาลี)	=	สททนีติ สุตตมาลา		(ภาษาบาลี)
นิตติ.ปท.	(บาลี)	=	สททนีติ ปทมาลา		(ภาษาบาลี)
นิตติ.ธาตุ.	(บาลี)	=	สททนีติ ธาตุมาลา		(ภาษาบาลี)
สทท.จินตา.	(บาลี)	=	สททตถเภทจินตา		(ภาษาบาลี)
สทท.ชาลินี		=	สทททรรตถชาลินี		(ภาษาบาลี)
พา.อภิณวฎีกา		=	พาลาวตารอภิณวฎีกา		(ภาษาบาลี)

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ. 2560-2564) ซึ่งเป็นแผนแม่บทหลักของการพัฒนาประเทศ และเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน รวมทั้งการปรับโครงสร้างประเทศไทยไปสู่ประเทศไทย 4.0 ตลอดจนประเด็นการปฏิรูปประเทศ นอกจากนั้น ยังได้ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของภาคีการพัฒนาทุกภาคส่วนทั้งสังคมและการปฏิบัติรูปด้านการศาสนา ในด้านการศาสนานั้น โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานั้นถือเป็นกุญแจไขไปสู่การศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนาอันเป็นความรู้พื้นฐาน ทั้งนี้ เพราะกระบวนการการศึกษาในพระพุทธศาสนานั้นมี 3 ชั้น คือ ปรีชาปฏิบัติ และปฏิเวธ จึงจะจบครบกระบวนการ ในตอนต้น ปรีชาคือการศึกษาค้นคว้าความรู้เป็นหัวใจสำคัญเสมือนแผนที่ดำเนินไปสู่เป้าหมายคือพระนิพพาน แต่ก่อนนั้นมีการศึกษาแบบมุขปาฐะสืบทอดกันมา ครั้นกาลเวลาผ่านไปจึงมีการบันทึกเป็นคัมภีร์ต่าง ๆ

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏเป็นหลักฐานได้ศึกษาค้นคว้าจนถึงปัจจุบันนั้น มาจากหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนา คือหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้อนุตตรสัมโพธิญาณแล้วได้ทรงสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลายาวนานถึง 45 ปี ประมวลจัดสรรสังเคราะห์เป็นหมวดหมู่แล้วเรียกกันว่า พระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผนให้ประพฤติปฏิบัติ โดยมีข้อกำหนดโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามไว้เป็นชั้น ๆ ตามโทษานุโทษนั้น เรียกว่าพระวินัยปิฎก พระวินัยนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้รูปร่างงดงาม มีสง่าราศีและกิริยามารยาทสุภาพเรียบร้อย จำแนกเป็น 5 คัมภีร์คือ คัมภีร์อาทิกรรม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างทั้งในทางชอบและทางชั่ว มุ่งหมายที่จะให้เวไนยชนได้รู้ความจริงตามโวหารของโลกนั้น เรียกว่าพระสุตตันตปิฎก พระสูตรนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้อัธยาศัยสงบและมีจิตใจแน่วแน่มั่นคง จำแนกเป็น 5 นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ส่วนธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นความเป็นจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญนั้น เรียกว่าพระอภิธรรมปิฎก พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้มีสติว่องไว มั่นคง และมีปัญญาหลักแหลม จำแนกเป็น 7 คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน

คัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏในอรรถกถา¹ คือพระพุทธรูปเจ้าเสด็จไปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในพรรษาที่ 7 เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ประทับนั่งเหนือบัลลังก์มณฑปศิลาอาสน์ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสุติเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกันจากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาและเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาสังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน 11 การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสังกัสสนครนี้เป็นธรรมเนียมของพระพุทธรูปเจ้าทุก ๆ พระองค์ ดังมีพระพุทธรูปองค์อื่นที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ เช่น พระพุทธรูปเจ้าพระนามว่า ทิปังกร มังคละ โสภิตะ ธรรมทัสสี และพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่า กัสสปะ เป็นต้น

ระหว่างที่พระพุทธรูปเจ้าประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องทรงบำรงรักษาพระสรีระ พระพุทธรูปองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธรูปเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงพระอภิธรรมแทน ส่วนพระพุทธรูปองค์เองก็เสด็จไปบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีปแล้วเสด็จกลับมาฉันที่สระอโนดาต ครั้นแล้วทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเข้าเฝ้าทุกวัน เมื่อท่านฟังแล้วก็ได้นำมาสอนภิกษุ 500 รูป ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก 6 คัมภีร์ ในปัจจุบันยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลียบุตรติสสะรจนาตามอุเทศที่พระพุทธรูปเจ้าตรัสไว้

อย่างไรก็ตาม ทั้งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลียบุตรติสสะก็ได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธรูปเจ้าตรัสไว้ จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธรูปเจ้าเช่นกัน

เนื่องจากคัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่ว ๆ ไป จึงมีคัมภีร์อธิบายขยายความตามลำดับ โดยเริ่มตั้งแต่คัมภีร์อธิบายระดับคัมภีร์ที่รองลงมาจากพระไตรปิฎก คือคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาคืองานที่เขียนอธิบายและตีความพุทธธรรม ตลอดจนมติวินิจัยของท่านผู้รู้พุทธาธิบายสมัยต่าง ๆ มีพระสังคีตการจารย์เป็นต้นจัดทำขึ้นโดยมีชื่อเรียกว่า อรรถกถา อรรถกถาสังวรรณนา หรือ วรรณนา เมื่อก่อด้วยความหมายแล้วมี 2 แ่ง² คือ

1. ด้านหลักการ

อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กลามรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมपालเถระแห่งอินเดียได้ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีอนุฎีกา

คำว่า อรรถกถา มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤตว่า อรฺถ + กถา แล้วเปลี่ยน รฺ ฤ ณะ เป็น รร ได้รูปเป็นอรรถ แปลว่า อธิบายความ ส่วนคำว่า อรรถกถา มีรากศัพท์เดิมมาจากภาษาบาลีว่า อตฺถ + กถา อตฺถ ที่แปลว่า เนื้อความ ความหมาย แต่เมื่อจะเข้าสมาสกับ กถา ท่านนิยมเปลี่ยน ตฺถ เป็น ฐ

ส่วนอีกคำว่า สัณณนา วรรณนา หรือ วรรณนา (สั + วรรณ + ณ) แปลว่า อธิบาย บรรยาย ขยายความ แต่นักภาษาศาสตร์ส่วนมากนิยมแปลทับศัพท์ว่า พรรณนา ถึงแม้จะใช้

¹ ส.ส.อ. (บาลี) 1/82/99. พ.ธ.อ. (ไทย) 2/2/204.

² จิรภัทร แก้วกู่, คัมภีร์ศัพท์ศาสตร์บาลี-สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร :โอเดียนสโตร์, 2538), หน้า

ในความหมายเดียวกันกับคำว่าอรรถกถา แต่มีลักษณะบางประการที่แตกต่างกันอยู่พอควร การแก้ไขความพระบาลีตอนหนึ่ง เรื่องหนึ่ง หรือหมวดหนึ่ง ๆ เรียกว่า วรรณนา เช่น เวนยชกณทวณณนา แปลว่า พรรณนาความเวณยชกัณห์ เป็นต้น แต่ถ้ามีการแก้ไขเรื่องเล็กน้อย ๆ ลงไปอีก ท่านเรียกว่า กถา เช่น ปจฺมชฺฌานกถา ว่าด้วยปจฺมชฺฌาน เป็นต้น การแก้ความเรื่องใหญ่ ๆ เรียกว่า อรรถกถา ถ้าแก้ความเป็นหมวดหรือเป็นตอนเรียกว่า วรรณนา และถ้าแก้ความเรื่องย่อย ๆ เรียกว่า กถา³ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อรรถกถา หมายถึงการอธิบาย การบรรยาย การขยายความ หรือการแก้ความพระบาลีในพระไตรปิฎกให้ผู้ศึกษาค้นคําสอนของพระพุทธเจ้าได้เข้าใจง่ายขึ้น

2. ด้านมุ่งจุดหมาย

นอกจากความหมายในเชิงหลักการ คัมภีร์อรรถกถายังมีความหมายตามในหรือแง่ของจุดมุ่งหมายมี 3 ประการ คือ

2.1 การอธิบายความ มุ่งที่สาระของพุทธธรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจชัด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยต่อพระพุทธพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น เรื่อง หลักภาษา (ไวยากรณ์) องค์แห่งหลักคำสอน เนื้อหาของข้อธรรม เป็นต้น

2.2 การพรรณนาความ มุ่งที่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นลักษณะหรือสภาพแวดล้อมแห่งการเกิดขึ้นของหลักคำสอนนั้น ๆ ได้แก่ ผู้คน วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยม การเมือง เศรษฐกิจ และเงื่อนไขทางสังคมอีกมากมาย จึงต้องชักเรื่องราวส่วนอื่น ๆ ที่เห็นว่าจำเป็น หรือมีความเกี่ยวข้องทางใดทางหนึ่งกับหลักคำสอนนั้นมาเสริมความออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

2.3 การแปลความหรือตีความ เป็นการแสดงทัศนะเฉพาะที่ปรากฏอยู่ ไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน แต่เป็นเรื่องคติความเชื่อ ค่านิยม หรือความรู้บางอย่างที่คนในสมัยนั้นยึดถือกันอยู่ อันเป็นความคิดส่วนตนของผู้แต่งคัมภีร์⁴

ดังนั้น ด้วยลักษณะดังที่กล่าวแล้วนี้ อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่ช่วยขยายและอธิบายความพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่ายขึ้น ถูกต้องขึ้น และหากมองในแง่ของจุดมุ่งหมาย ยังหมายเอาการอธิบายความโดยมุ่งที่สาระของพุทธธรรม การพรรณนาความโดยมุ่งให้ผู้อ่านได้เห็นวัฒนธรรม ภาษา ค่านิยมในสมัยนั้น ๆ และการแปลความหรือตีความเพื่อแสดงทัศนะเฉพาะเรื่อง โดยไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน

คัมภีร์รองมาจากคัมภีร์อรรถกถา คือคัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่รจนาแก้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการอธิบายความหมายและแปลความหมายคัมภีร์อรรถกถา จัดเป็นลำดับหรือขั้นที่ 3 แห่งการอธิบายความพระพุทฺธพจน์

นอกจากคัมภีร์อภิธรรม 7 คัมภีร์ รวมถึงอรรถกถา ฎีกา ดังกล่าวแล้วซึ่งเป็นเรื่องที่ยาก ในเวลาต่อมา จึงมีคัมภีร์ระดับอนุฎีกาและโยชนามาขยายความเพิ่มขึ้นอีก โดยเฉพาะ อภิธัมมัตถสังคหะที่แปลว่า รวบรวมเนื้อความของธรรมอันประเสริฐยิ่ง หมายถึง เป็นธรรมที่มีอยู่จริงซึ่งเป็นชื่อของคัมภีร์ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รวบรวมอธิบายความโดยย่อของพระอภิธรรมปิฎก

³ จิรภัทร แก้วคู่, คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต, หน้า 4.

⁴ จิรภัทร แก้วคู่, วรรณคดีบาลี, (ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 123-124.

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่นิยมกันในหลายประเทศจึงมีคัมภีร์อธิบายความเพิ่มเติมอีก โดยเฉพาะในประเทศไทยมีคัมภีร์ชั้นโยชนาที่รจนามาอธิบายคัมภีร์ดังกล่าวไว้

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัถินคร หรือโปโพนนรฐะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนาคัมภีร์ฎีกาขึ้น มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้เขียนสารัตถทีปนี อันเป็นฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้เขียนมูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณกรรณอาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ได้มีพระเถระจำนวนหลายรูปที่เป็นนักปราชญ์และเชี่ยวชาญในภาษาบาลี จนสามารถรจนาคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี สมกับคำว่า “ยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนา” โดยพระญาณกิตติเถระชาวเชียงใหม่ได้รจนาคัมภีร์เป็นภาษาบาลีไว้ถึง 12 เรื่อง

คัมภีร์ดังกล่าวล้วนเป็น “**อัตถลักษณะทางพระพุทธศาสนา**” อันเป็นความรู้พื้นฐานที่จะเป็นส่วนให้เกิดผลการขับเคลื่อนต่อองค์กรพระพุทธศาสนาในภาพรวม การปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา ภายใต้แผนยุทธศาสตร์การปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนาเป็นภารกิจหนึ่งที่มีความสำคัญในอันที่จะกำหนดทิศทางการพัฒนางานคณะสงฆ์อย่างเป็นระบบ มีประสิทธิภาพและก้าวทันต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และเพื่อให้สอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์ของชาติ 20 ปี คณะสงฆ์จึงได้จัดตั้งองค์กรเพื่อการขับเคลื่อนกิจการพระพุทธศาสนา และตั้งคณะกรรมการทำแผนยุทธศาสตร์การปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา 2560-2564 เพื่อให้บรรลุวิสัยทัศน์คือ “พระพุทธศาสน์มั่นคง ดำรงศีลธรรม นำสังคมสู่สันติสุขอย่างยั่งยืน” ภายใต้ภาระงานทั้ง 6 ด้าน + 1 คือ 1) ด้านการปกครอง 2) ด้านศาสนศึกษา 3) ด้านการเผยแผ่ 4) ด้านศึกษาสงเคราะห์ 5) ด้านสาธารณูปการ 6) ด้านสาธารณสงเคราะห์ และ + 1 คือ ด้านพัฒนาพุทธมณฑล ทั้งนี้ ด้านศาสนศึกษานั้นเป็นการสร้างศาสนทายาทให้มีภูมิความรู้ที่จะนำไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาต่อไป ซึ่งโครงการวิจัย เรื่อง **บทบาทในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** เป็นโครงการที่ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยเฉพาะแผนกบาลีนับว่าเป็นสิ่งที่มีมาคู่กับพระพุทธศาสนา เพราะหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ใช้ภาษาบาลีบันทึกจารึกไว้

การศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี เป็นการเรียนรู้ที่เน้นทักษะในการจดจำหลักในแต่ละชั้นแต่ละประโยค โดยใช้ระยะเวลาในการเรียนค่อนข้างจะยาวนาน ต้องอาศัยสติปัญญาความคิดจดจำเป็นหลัก หากผู้เรียนท่องจำไม่ได้ก็จะทำให้เกิดปัญหาในการเรียน นอกจากนั้น ยังมีปัญหาด้านอื่น ๆ อีก เช่น ขาดงบประมาณสนับสนุน ขาดสื่ออุปกรณ์การเรียน การสอนเป็นแบบบรรยายในชั้นเรียนโดยอาศัยกระดานเขียนหน้าชั้นเรียนและการสอนแบบคำต่อคำ ตัวต่อตัว หากผู้เรียนไม่เข้าใจก็จะทำให้เกิดความสับสน เพราะส่วนหนึ่งขาดคู่มือในการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม

จากข้อมูลดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า อาจมีปัญหาต่าง ๆ หลายประการที่เกิดขึ้นกับการเรียนการสอน เช่น ปัญหาด้านการบริหาร ด้านการจัดการ ด้านบุคลากร ด้านหลักสูตร ด้านสภาพแวดล้อมการเรียนรู้ ด้านตัวผู้เรียน ด้านสื่อการเรียนรู้ ด้านการสอนไม่เพียงพอและไม่ได้รับการพัฒนา เป็นต้น

มีรายงานการวิจัยของ ใหม่ เจริญใส⁵ ที่ได้ทำการวิจัยเรื่อง “บทบาทของพระบัณฑิตในการพัฒนาชุมชน” ปี พ.ศ. 2530 สรุปได้ว่า บทบาทเกี่ยวกับการสอนและการทำหน้าที่สอนหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลี มากที่สุดคือร้อยละ 56.5 รองลงมาได้แก่สอนวิชาสามัญ และทำการสอบพระปริยัติธรรมแผนกนักธรรมค่อนข้างน้อย เกี่ยวกับการสอน พบว่า สอนโดยวิธีแบบบรรยายมากที่สุดร้อยละ 66 รองลงมาได้แก่การสอนแบบมีอุปกรณ์ด้วยร้อยละ 57 สอนแบบวิธีแบ่งกลุ่มร้อยละ 43 และวิธีอื่น ๆ มีใช้น้อย เกี่ยวกับการวัดผลประเมินผล พบว่า ใช้วิธีเขียนตอบมากที่สุดร้อยละ 69.5 รองลงมาได้แก่การสังเกตและการสัมภาษณ์ร้อยละ 52.5 และ 42 ตามลำดับ ปัญหาการเรียนการสอนของคณะสงฆ์ พบว่า ในด้านหลักสูตร ยังไม่ได้รับการพัฒนาปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ในด้านครูสอน พบว่า ขาดการบำรุงขวัญและกำลังใจจากสถาบันที่ส่งออกไป ในด้านนักเรียน พบว่า ขาดแคลนอุปกรณ์ในการเรียน

ผลการวิจัยของใหม่ เจริญใส สอดคล้องกับงานวิจัยของสมเด็จ อุดม⁶ ได้ทำการวิจัยสภาพปัญหาปัจจุบันและความต้องการในด้านการศึกษาของพระสงฆ์ในจังหวัดน่าน พบว่า การศึกษาด้านพระปริยัติธรรมถือเป็นหัวใจหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา คณะสงฆ์มีหน้าที่รับผิดชอบเฉพาะการจัดหลักสูตรและสอบวัดผลเท่านั้น ส่วนการจัดการศึกษาเป็นหน้าที่ของแต่ละสำนักศาสนศึกษาจัดการกันเอง หากมีทุนก็ดำเนินการ หากไม่มีทุนก็ล้มเลิกไป สำหรับสภาพความพร้อมของครูอาจารย์และผู้เรียนมีความพร้อมอยู่ในระดับปานกลาง ส่วนความพร้อมในด้านสื่อการเรียนการสอนมีน้อยที่สุดสมควรได้รับการปรับปรุงแก้ไข

เกี่ยวกับปัญหาการเรียนการสอนภาษาบาลีนั้น เสฐียรพงษ์ วรรณปก⁷ ได้กล่าวถึงระบบการเรียนการสอนและการศึกษาของคณะสงฆ์ว่า ไม่ได้รับการพัฒนาระบบการเรียนการสอนมานาน จึงล้าหลัง ทำให้เกิดปัญหาคือ มิได้ผลิตผู้นำท้องถิ่นที่มีคุณภาพ มิได้เพียงพอที่จะช่วยพระสงฆ์ดำรงพระศาสนาได้ด้วยดี ไม่สามารถสร้างบุคลากรที่มีคุณภาพได้ และในปีเดียวกัน ทวี บุญมี⁸ ได้กล่าวไว้ว่า ระบบการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ ไม่มีการพัฒนา เดิมเคยมีอยู่อย่างไกรก็ย้งสอนกันแบบเดิม ครูผู้สอนไม่ได้รับการฝึกให้ทำหน้าที่ครูสอนกันแต่อย่างใด ใครที่เรียนจบชั้นสูงก็จะได้รับการมอบหมายหรือแต่งตั้งจากพระอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ให้ทำการสอน ครูก็จะสอนไปตาม

⁵ ใหม่ เจริญใส. บทบาทของพระบัณฑิตในการพัฒนาชุมชน. กรุงเทพมหานคร : รายงานการวิจัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2530. หน้า 24-38.

⁶ สมเด็จ อุดม. สภาพปัจจุบันและความต้องการในด้านการศึกษาของพระสงฆ์ในจังหวัดน่าน. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537. หน้า 3.

⁷ เสฐียรพงษ์ วรรณปก. พระพุทธศาสนา : ทัศนะและวิจารณ์. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2535. หน้า 8.

⁸ ทวี บุญมี. การจัดการศึกษาด้านพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2535. หน้า 32.

อย่างที่ตนได้เคยศึกษามา และเป็นอย่างนี้ตลอด ครูปางรูปอาจไม่ประสงค์ที่จะสอน แต่ด้วยความเคารพที่มีต่อพระผู้ใหญ่ อุปัชฌาย์และอาจารย์ จึงต้องทำหน้าที่สอน ดังนั้น การเสาะแสวงหาทางพัฒนาการสอนย่อมมีน้อย

ด้วยเหตุผลและความจำเป็นที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี เพื่อรักษาหลักธรรมคำสอนไว้มิให้คลาดเคลื่อนจากพระพุทธประสงค์ จากข้อมูลดังที่ได้กล่าวมา จึงจำเป็นต้องส่งเสริมสนับสนุนและจัดการปัญหาเกี่ยวกับการเรียนภาษาบาลี ซึ่งปัญหาที่สำคัญคือรูปแบบการเรียนการสอนและคู่มือการเรียนการสอน ต้องอาศัยกระบวนการจัดการเรียนการสอนที่ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความสนใจและต้องมีคู่มือในการค้นคว้าเพิ่มเติมได้อย่างหลากหลาย ดังนั้น โครงการวิจัยเรื่อง **บทบาธในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** จะเป็นคู่มือการเรียนการสอนของอาจารย์และนักเรียนด้านภาษาบาลีได้เป็นอย่างดีเพราะเป็นงานวิจัยที่วาดด้วยหลักภาษากลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา อันเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนให้นักเรียนชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค ที่จะได้เรียนรู้และค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1.2.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา

1.2.2 เพื่อวิเคราะห์บทบาธตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา

1.3 ขอบเขตของโครงการวิจัย

1.3.1 ขอบเขตด้านเนื้อหา

โครงการวิจัย เรื่อง บทบาธในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์ เป็นการศึกษาวิจัยโดยกำหนดเนื้อหาในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา ปริเฉทที่ 1 และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์บท เพื่อเป็นคู่มือการเรียนการสอนภาษาบาลี สำหรับอาจารย์ผู้สอนและนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนาทมูล

1.3.2 ขอบเขตด้านการวิเคราะห์

นำบทบาธที่มีการสร้างรูปศัพท์และแสดงความหมายในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่เป็นคู่มือการเรียนการสอนระดับเปรียญธรรม 9 ประโยค

1.4 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

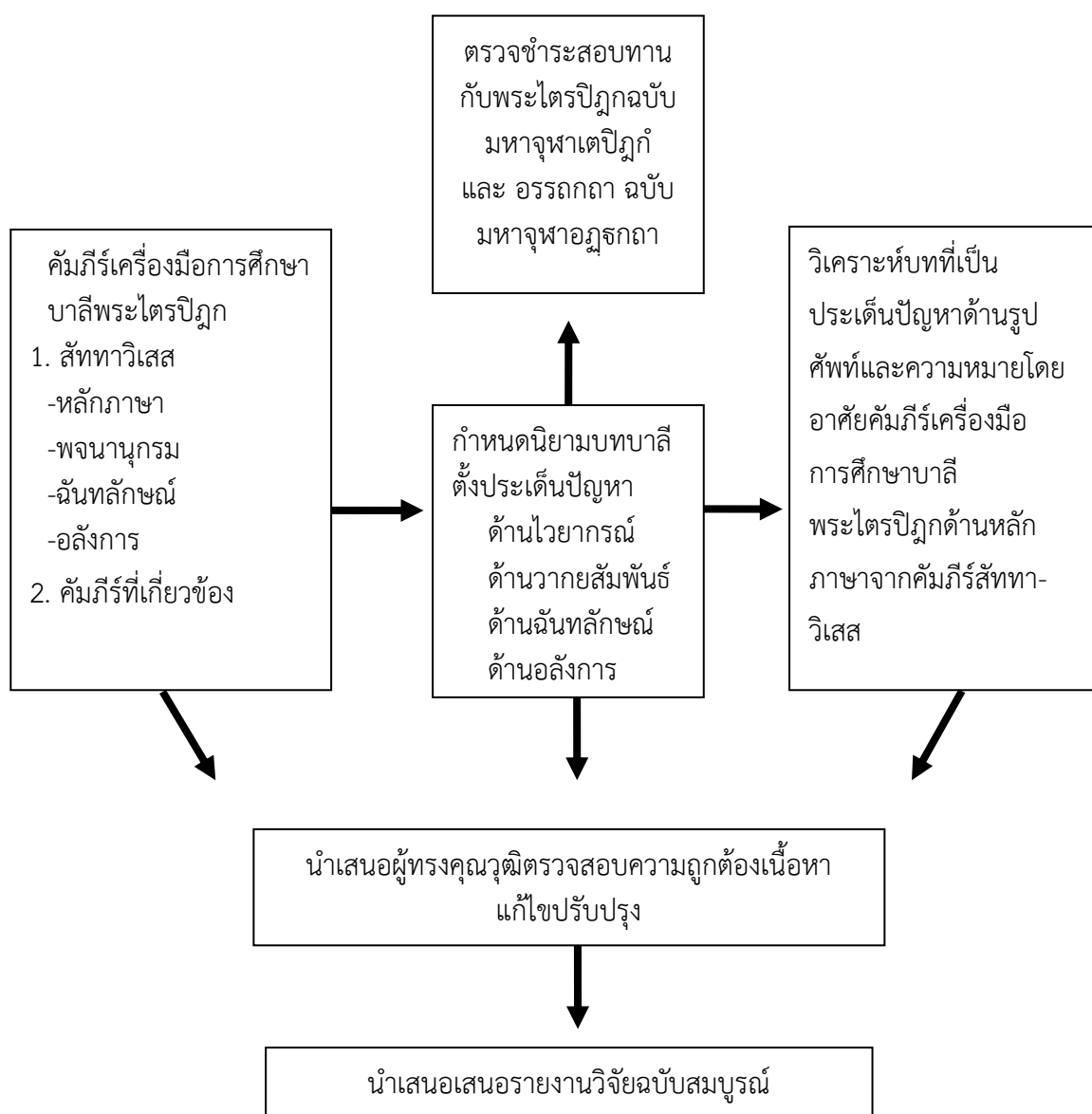
1.4.1 บทบาธ หมายถึง บทที่ประกอบด้วยวิถิตทางไวยากรณ์ภาษาบาลี มี 4 บท คือนามบท อุปสัคคบท นิบาตบท และอาขยาตบท⁹ โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่ม ประกอบด้วย บทที่ลงวิถิต

⁹ รูป.ฎีกา หน้า 24.

นาม คือ นามศัพท์ อุปสัค นิบาต การก สมาส ตัทธิต และกิตก์ เรียกว่า นามบท ส่วนบทที่ลงวิวัตติ อาชยาต เรียกว่า อาชยาตบท

1.4.2 สูตรคัมภีร์สัททวิเสส หมายถึง กฎทางไวยากรณ์ในกลุ่มคัมภีร์หลักภาษาบาลี ที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ กลุ่มคัมภีร์นิฆนฺตฺ กลุ่มคัมภีร์ฉนฺท และกลุ่มคัมภีร์เกฏฺเฐ

1.5 กรอบแนวความคิดของโครงการวิจัย

1.6 การทบทวนวรรณกรรม

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนรวบรวมวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้ คือ

1.6.1 พระมหาโกมล กมโล ได้ทำวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททวาเสส” ปี พ.ศ. 2560 ได้สรุปผลการวิจัยว่า คัมภีร์บาลีกลุ่มสัททวาเสสอันเป็นคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบทบาลีพระไตรปิฎก มี 4 ประเภท ดังนี้ (1) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา (2) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ (นิชฌนฺต) (3) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ (4) กลุ่มคัมภีร์อรรถการ (เกฏฐกะ) มีข้อมูลจากการประมวลสาระเนื้อหาโดยสรุป คือ 1) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีชนิดของสูตรแบบดั้งเดิมอยู่ 6 ประเภทและมีองค์ประกอบสำคัญ 3 อย่าง 2) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีเนื้อหาเกี่ยวกับความหมายของศัพท์แต่ละศัพท์ แบ่งเป็น 3 กัณฑ์ 3) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ จำแนกคาถาเป็น 2 ประเภท คือ (1) มาตรการพฤติ (2) วรรณพฤติ และ 4) กลุ่มคัมภีร์อรรถการ จำแนกเป็น 2 ประเภท (1) สัททาลังการ การตกแต่งเสียง (2) อัธถาลังการ การตกแต่งความหมาย สำหรับคัมภีร์อรรถานเป็นกลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ เฉพาะตอนอนนีกัตถวรรค มี 359 คาถา มีจำนวน 830 ศัพท์ เริ่มตั้งแต่ สมย ศัพท์จนถึง อาตป ศัพท์ ผู้วิจัยได้เลือกเอาบทบาลีมาศึกษาวิเคราะห์เพียง 20 ศัพท์ ตามหลักคัมภีร์สัททวาเสส 4 กลุ่ม ดังนี้ 1) ด้านหลักภาษา คือการแยกแยะให้เห็นที่มาของรูปศัพท์หรือบทบาลี แสดงการประกอบของธาตุ ปัจจัย มี สมย = ส/สม + อิ/เอ/อย/ยา + อ เป็นต้น 2) ด้านพจนานุกรม มี สมย ศัพท์ ใช้ในความหมาย 9 อย่าง เป็นต้น 3) ด้านฉันทลักษณ์ มีอนุฎฐาฉันท 8 พยางค์ ที่เป็นปฐมภการวิปุลาคาถา เป็นต้น และ 4) ด้านอรรถการ 5 อย่าง มีปสาทคุณ เป็นต้น¹⁰

1.6.2 พระมหาโกมล กมโล ได้ทำหนังสือพระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัททวาเสส ชุด รู้ ศัพท์ รู้ธรรม ปี พ.ศ. 2559 กล่าวถึงบทพระปริตรแต่ละบทมีความศรัทธาเป็นพลังศักดิ์สิทธิ์ มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธพจน์ซึ่งสามารถใช้สวดเพื่อดำเนินงาน คัมภีร์ครอง ป้องกันอุปัทวันตรายภัยพิบัติขจัดภูตผีปีศาจและเหล่าอมนุษย์ที่เลวร้าย ป้องกันภัยจากโจร ไฟ ปัดเป่าเสนียดจัญไรและความชั่วร้าย ลางร้าย ผันร้าย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วพร้อมประวัติความเป็นมาและศึกษาวิเคราะห์บทพระบาลีในมงคลปริตรนี้ตามแนวกลุ่มคัมภีร์สัททวาเสส คือ กลุ่มไวยากรณ์บาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยค้นคว้าหลักธรรมในบทพระบาลีพระไตรปิฎก และยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นหลักในการศึกษาบทพระบาลีพระไตรปิฎกโดยสรุปมี 4 กลุ่ม คือ

- 1) กลุ่มคัมภีร์หลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายณะ โมคคัลลานะ สัททนิติ สัททสังคหะ เป็นต้น
- 2) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีคัมภีร์อรรถานปทีปิกา เอกกัชรโกศ เป็นต้น
- 3) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ มีคัมภีร์วุตโตทัย ฉันทโหมณฺฐรี เป็นต้น

¹⁰ พระมหาโกมล กมโล วิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททวาเสส” มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560. หน้า บทคัดย่อ ก.

4) กลุ่มคัมภีร์อสังการ มีคัมภีร์สุโธธาสังการ เป็นต้น

การนำพระบาลีในพระมงคลปริตรมาศึกษาวิเคราะห์ตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ ปทุรปัสสทธิเป็นต้นถือว่าเป็นการศึกษาแบบวงศ์ปริยัติ คือศึกษาหลักภาษาเพื่อให้เข้าถึงหลักคำสอนแล้วนำไปปฏิบัติเพื่อเข้าถึงหลักธรรมที่นำความเจริญดำเนินชีวิต นั่นคือมงคลทั้ง 38 ประการที่มีความหมายตามที่ได้ศึกษาวิเคราะห์ในบทที่ 3 4 และ 5 ขอกล่าวโดยสรุป ดังนี้

มงคล 38 ประการนั้น มีประโยชน์มากถ้านำไปปฏิบัติ จะเป็นมงคลแก่ผู้ปฏิบัติตามอย่างแท้จริง พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรียงลำดับมงคลไว้อย่างเป็นระบบมีระเบียบดียิ่ง เพื่อให้เป็นหลักปฏิบัติตามลำดับอายุของคน เริ่มตั้งแต่ปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย ซึ่งเป็นการหาโอกาสฝึกอบรมพัฒนาจิตใจด้วยการเจริญสมณธรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อหลุดพ้นจากทุกข์สังสารวัฏ เพราะการกลับมาเกิดอีกเป็นการเกิดเพื่อรับความทุกข์ต่อ ๆ ไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด วิธีปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงนั้นคือการปฏิบัติตามมงคล 38 ประการ โดยปฏิบัติเพิ่มขึ้นอีก 8 ข้อ ตั้งแต่มงคลข้อที่ 31 ถึงมงคลข้อที่ 38 พระพุทธเจ้าตรัสมงคลสูตรตั้งแต่ข้อที่ 31 ถึงข้อที่ 38 นี้ มีพุทธประสงค์จะช่วยให้ช่วยตัวเองไปทางโลกุตตรธรรม ช่วยให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด เพราะพระพุทธองค์ทรงสอนให้ตระหนักว่า “การเกิดเป็นทุกข์” ควรฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ด้วยการเจริญสมณธรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานให้มาก หากปฏิบัติตามมงคลของพระพุทธองค์เช่นนี้ ความเป็นมงคลก็จะเกิดแก่ตน เมื่อล้มหายตายจากโลกนี้ไป จิตก็จะไปสู่สุคติภูมิหรือพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง¹¹

1.6.3 พระมหาสมปอง มุทิโต ได้ทำคัมภีร์อภิธานวรรณนา ปี พ.ศ. 2547 ประกอบด้วยเนื้อความ 9 ส่วน คือ 1) เนื้อความที่เป็นคาถาบาลีในคัมภีร์อภิธานปทีปิภาทั้งหมด 1,221 คาถา 2) เนื้อความที่เป็นอภิธานศัพท์ 3) เนื้อความที่แสดงการแยกอภิธานศัพท์ออกให้เห็นธาตุและปัจจัยตัวเดิม 4) เนื้อความที่เป็นคำแปลภาษาไทยที่เข้าใจง่าย 5) เนื้อความที่แสดงรูปวิเคราะห์ให้เห็นความหมายของศัพท์นั้น ๆ 6) เนื้อความที่เป็นอุทาหรณ์ของศัพท์ 7) เนื้อความที่เป็นคำแปลของอภิธานศัพท์ 8) เนื้อความที่เป็นอภิธานานุกรม และ 9) เนื้อความที่เป็นธาตุวัตตานุกรม¹²

1.6.4 รศ.เวทย์ บรรณกรกุล ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธศาสนาเถรวาท” ปี พ.ศ. 2556 ได้สรุปผลการวิจัยว่า คัมภีร์ที่เป็นพื้นฐานสำคัญในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์สหทาวีเสสเป็นอุปกรณ์สำคัญในการศึกษาค้นคว้า เป็นกลุ่มคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาบาลี เป็นเครื่องมือพื้นฐานแห่งความเข้าใจในภาษาบาลีตลอดจนการวินิจฉัยบทบาลีในพระไตรปิฎกและการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยอาศัยกลุ่ม

¹¹ พระมหาโกมล กมโล. พระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสส ชุด รู้ศัพท์ รู้ธรรม. (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2559), 335-336.

¹² พระมหาสมปอง มุทิโต. อภิธานวรรณนา. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, 2547), หน้า [20].

คัมภีร์สัททาวีเสส 4 กลุ่มครั้งนี้ ได้เลือกแนวทางการวิเคราะห์บาลีจากคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญญา อรรถโยชนา บางบทมาแสดงรูปแบบการวิเคราะห์เพื่อให้ทราบแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์จากคัมภีร์โดยตรง นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังได้นำบทบาลีจากคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปัทมฎกเถา เช่นบทว่า อนปายินี, สารมตโน, สมนตโน เป็นต้น และคัดเลือกบทในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่เป็นข้อถกเถียงในเรื่องการสวดสาธยายหรือเขียนมาวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์กลุ่มสัททาวีเสส¹³

1.6.5 พระราชวชิรดิลก และคณะได้ทำวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัททาวีเสส” ปี พ.ศ. 2559 ได้สรุปผลการวิจัยว่า จากการศึกษาประวัติความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตรทำให้ทราบคำว่า รตน มีความหมาย 3 อย่าง คือ มาตราวัด แก้วแหวน เงินทอง และความประเสริฐ ในรตนสูตรนี้ หมายถึงพระพุทธรูปที่กล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ ซึ่งปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะและขุททกนิกาย สุตตนิบาต, รตนสูตรเป็นพระพุทธรูปที่วาดด้วยคุณค่าและอานุภาพของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าประทานแก่ชาวเมืองเวสาลี เมื่อคราวประสพวิฤตการณ์ต่าง ๆ เนื้อความกล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึ่งทางใจอันเกษม และเน้นคุณธรรมที่สามารถน้อมมารำลึกถึงและปฏิบัติตามได้ คือลดละกิเลสให้จางคลายไปโดยลำดับ โดยนำเอาพระคุณที่อยู่ในพระรัตนตรัยมาเป็นแนวทางและเป้าหมายในการปฏิบัติ เช่นสมาธิคุณอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าและการปฏิบัติตนของพระสงฆ์อันเรียบง่ายไม่มีบาปให้ปกปิด รตนสูตรพระพุทธรูปนี้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตที่มีคุณค่าตามหลักพระพุทธศาสนานั้นต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง โดยมีแก่นแท้อยู่ที่การจัดความเห็นแก่ตัวลงโดยลำดับจนหมดสิ้นไป จึงจะเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นคุณค่าสูงสุดได้, คัมภีร์บาลีกลุ่มสัททาวีเสสอันเป็นคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎกมีความจำเป็นอย่างมากที่จะต้องศึกษาหลักภาษาให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตามคัมภีร์หลักกลุ่มสัททาวีเสสให้ครบถ้วนเสียก่อน คำว่า สัททาวีเสส แปลว่า ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยค้นคว้าหลักธรรมในพระไตรปิฎก แบ่งออกได้ 4 ประเภท คือ 1) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายณะ เป็นต้น 2) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี เป็นต้น 3) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ ฎกเถาทั้งสามและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคัมภีร์วุตโตทัย ฉันทโหมมฺหุรี เป็นต้น 4) กลุ่มคัมภีร์อรรถกถา มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษาไพเราะ มีคัมภีร์สุโฆธการ เป็นต้น, การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัททาวีเสส ด้านหลักภาษา พจนานุกรม ฉันทลักษณ์ และอรรถกถา ในการวิจัยครั้งนี้ พบว่า 1) ด้านหลักภาษา มีคำศัพท์ที่สำเร็จ รูปมาจากคำนาม คือบทที่ประกอบวิภัตตินาม มีนามนาม คุณนาม สรรพนาม สมาส ตัทธิต และกิตก์ รวมถึงบทนิบาตด้วย และคำกริยาที่สำเร็จรูปมาจากกริยาอาชยัต 2) ด้านพจนานุกรมศัพท์ มีศัพท์ที่ปรากฏในรตนสูตร คือ รตน-ศัพท์ มีความหมาย 3 อย่าง คือ (1) มาตราวัด (2) แก้วแหวนเงินทอง และ (3) ความเป็นผู้ประเสริฐ แต่คำว่า รตน ในรตน

¹³ รศ.เวทย์ บรรณกรกุล วิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท” มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556. หน้า บทคัดย่อ ก-ค.

สูตรนี้ หมายถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์, พุทธ-ศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้า มี 32 ศัพท์ และศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน มี 7 ศัพท์, ธมม-ศัพท์ มีความหมาย 18 อย่าง, สังฆ-ศัพท์ มีความหมาย 2 อย่าง คือ (1) หมายถึง พระสงฆ์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 5 ศัพท์ และ (2) หมายถึง หมู่-คณะ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 29 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง อมนุษย์ มีเทวดา เป็นต้น มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 14 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง กำนัดอมมนุษย์ 8 จำพวก, ศัพท์ที่หมายถึง มนุษย์-บุคคล-สัตว์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 6 ศัพท์, และศัพท์ที่หมายถึง บุคคล-สัตว์ อีก 13 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง บัณฑิต มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 25 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง ความประเสริฐ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 26 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง บาป-ความชั่ว มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 12 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง ภาสิต-คำพูด มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 13 ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง จิตใจ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 6 ศัพท์, และศัพท์ที่หมายถึง พระนิพพาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 46 ศัพท์ 3) ด้านฉันทลักษณ์ มีปรากฏฉันทประเภตติฎฐฎาฉันท 11 พยางค์ 3 ประเภท คือ (1) อินทรวีเชียรคาถา (2) อุเปนทรวีเชียรคาถา (3) วิธังกมลาคาถา และชคตฉันท 12 พยางค์ 2 ประเภท คือ (1) วังสฎฐฎคาถา (2) อินทรวงศ์คาถา 4) ด้านอลังการ มีปรากฏสัททาลังการ 5 ประเภท ประกอบด้วย (1) ปสาทคุณ รสคำกระจำจัตเจเน (2) มฐฎตาคณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน (3) สมตาคณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ (4) สุขุมลตาคณ ความนุ่มนวลชัดเจน (5) อัฏฎพัตตติคณ รสคำที่มีความหมายชัดเจน โดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์ฉันทที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก และมีความหมายหลายนัย¹⁴

จากข้อมูลที่ได้ศึกษางานวิจัยต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ มีกล่าวถึงเนื้อหาเกี่ยวกับหลักภาษาของภาษาบาลีจากคัมภีร์ต่าง ๆ และศึกษาวิเคราะห์บทบาลีตามกลุ่มคัมภีร์สัททาวีเสส แต่ยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัฏฎโยชนา เป็นการเฉพาะ ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะดำเนินการจัดทำการศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ดังกล่าวเพื่อเป็นคู่มือการศึกษาภาษาบาลีในระดับปริญญาเอกอันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาศาสนาอย่างยั่งยืนตลอดไป

1.7 วิธีดำเนินการวิจัย

โครงการวิจัยเรื่อง “บทบาลีในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัฏฎโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวีเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์สายพระอภิธรรมที่ใช้เป็นคู่มือการเรียนมีคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัฏฎโยชนา ใช้วิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้

1.7.1 ศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัฏฎโยชนา

¹⁴ พระราชวชิรดิลกและคณะ วิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททาวีเสส” มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559. หน้า บทคัดย่อ ก-ข.

1.7.2 นำบทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา เป็นตัวอย่างประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ด้านวากยานสัมพันธ์ ด้านรูปแบบการวิเคราะห์แบบสมาส ตัทธิต และกิตก์ ด้านความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี และด้านขั้นตอนการสร้างคำศัพท์ตามสูตรคัมภีร์สัททาวีเสส

1.7.3 นำเสนอผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบความถูกต้องด้านเนื้อหาแล้วเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา

1.8 ข้อตกลงเบื้องต้นและข้อจำกัดในการวิจัย

1.8.1 ในการศึกษาด้านไวยากรณ์ ใช้คัมภีร์สัททาวีเสสกลุ่มไวยากรณ์สายกัจจายณะ เป็นหลักในการวินิจฉัย แล้วดำเนินการเทียบเคียงกับไวยากรณ์สายโมคคัลลานะและสัททนีติ

1.8.2 ในการศึกษาด้านความหมาย ใช้คัมภีร์อภิธานปิทีปิกา และอภิธานปิทีปิกาสูจิ เป็นหลัก แล้วเทียบเคียงสืบค้นความหมายจากคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น

1.8.3 ในการศึกษาด้านฉันทลักษณ์ ใช้คัมภีร์วุตโตทัย เป็นคัมภีร์หลักในการศึกษาวิเคราะห์

1.8.4 ในการศึกษาด้านอรรถาธิบาย ใช้คัมภีร์สุโฆธาลังการ เป็นคัมภีร์หลักในการศึกษาวิเคราะห์ คัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ จำกัดเฉพาะกลุ่มคัมภีร์สายกัจจายณะ โมคคัลลานะ และสัททนีติ คัมภีร์วุตโตทัย สุโฆธาลังการ ใช้ฉบับพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม คัมภีร์อภิธานปิทีปิกา ใช้ฉบับที่จัดพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดอนเมือง และคัมภีร์อภิธานวรรณนา ใช้ฉบับชมรมนิรุกติศึกษา วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

1.8.5 บทบาลีที่นำมากำหนดนิยามตั้งเป็นประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ครั้งนี้ นำมาจากคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ซึ่งมีเนื้อหาทั้งสิ้น 9 ปริเฉท รวม 1,940 หน้า เฉพาะเนื้อหาที่ปรากฏในปริเฉทที่ 1 จำนวน 535 หน้า

1.9 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.9.1 สามารถนำคู่มือการเรียนการสอนภาษาบาลีชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค ไปใช้ในโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสันามหลวง และมหาวิทยาลัยของสงฆ์

1.9.2 ขจัดความขาดแคลนคู่มือการเรียนการสอนภาษาบาลีชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค นอกจากนั้น งานวิจัยเรื่องนี้ จะเกิดประโยชน์ต่อคณะสงฆ์พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปและหน่วยงานรัฐที่รับผิดชอบเรื่องการจัดการเรียนการสอนภาษาบาลีในประเทศไทยด้านต่าง ๆ ดังนี้

1) เกิดความความตระหนักถึงคุณค่าของการเรียนคัมภีร์สัททาวีเสสก่อนการเรียนบาลีพระไตรปิฎก และมีความรับผิดชอบต่อการเรียนพระพุทพจน์

2) สามารถนำผลวิจัยมาเป็นตัวอย่างในการกำหนดนโยบายของหลักสูตรและจัดการเรียนของคณะสงฆ์ไทยอันจะทำให้เข้าใจถึงเนื้อหาและสาระสำคัญของคัมภีร์กลุ่มสัททาวีเสสเป็นคัมภีร์ที่พระบูรพาจารย์ได้รวบรวมเรียบเรียงเพื่อเป็นกุญแจไขข้อข้องใจในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเพื่อง่ายต่อการเรียนบาลีพระไตรปิฎก

บทที่ 2

ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

พระธรรมคำสอนซึ่งพระคันถรจนายจารย์ได้จดจารึกลงเป็นลายลักษณ์อักษร ในทวีปลังกา โดยยึดถือตามแบบฉบับที่พระสังคีติกาจารย์ได้ทำไว้เมื่อครั้งปฐมสังคายนาเป็นหลัก รวมเรียกว่า “พระไตรปิฎก” เป็นภาษาบาลี เพราะเหตุนี้ คัมภีร์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในภายหลังล้วนมีจุดมุ่งหมายคือ อธิบายความในตัวพระไตรปิฎกให้กระจ่างแจ้ง ให้กว้างขวาง หรือให้เห็นความลุ่มลึกยิ่งขึ้นทั้งในหลัก ภาษาและในทางวรรณคดี ดังนั้นคัมภีร์ดังกล่าวเป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไพศาลแก่ผู้ศึกษาภาษา บาลี เมื่อผู้ศึกษาเห็นว่าตัวเองมีความรู้ภาษาบาลีในคัมภีร์นั้น ๆ แล้วจะได้ถ่ายทอดเนื้อความในภาษา บาลีมาเป็นภาษาของตนแล้วแนะนำสั่งสอนผู้อื่น เป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาอันเป็นคำสอน ของพระพุทธเจ้าที่ทรงบำเพ็ญพุทธกิจตลอดระยะเวลา 45 พรรษา จำแนกออกเป็น 2 หมวด คือ พระธรรมและพระวินัย พระธรรมหมายถึงพระสูตรต้นตอปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ส่วนพระวินัยคือ พระวินัยปิฎก ในบทนี้ ผู้วิจัยขอแนะนำเสนอเฉพาะพระธรรมคือพระอภิธรรมปิฎก ประกอบด้วยหัวข้อ ดังนี้

2.1 ประวัติคัมภีร์อธิบายขยายความสายพระอภิธรรม

2.1.1 ความหมายและความสำคัญของ “พระอภิธรรม”

2.1.2 ความเป็นมาของพระอภิธรรม

2.1.3 อรรถกถาพระอภิธรรม

2.1.3.1 ความหมายของอรรถกถา

2.1.3.2 ประเภทของอรรถกถา

2.1.3.3 ลักษณะของคัมภีร์อรรถกถา

2.1.3.4 กำเนิดและพัฒนาของอรรถกถา

2.1.4 ฎีกาพระอภิธรรม

2.1.4.1 ฎีกา : คัมภีร์ขยายเนื้อความ

2.1.4.2 สันตตะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายข้อความลึกลับและกำกวม

2.1.4.3 สารัตถะหรือปรมัตถะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายหัวข้อสำคัญหรือ ที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก

2.1.5 อนุฎีกาพระอภิธรรม : คัมภีร์เสริมความ

2.2 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ

2.2.1 คัมภีร์อรรถกถาสังเขป

2.2.2 ประวัติพระอนุรุธาจารย์

2.2.3 คัมภีร์อรรถกถาธิบายของอภิธรรมัตถสังคหะ

2.2.3.1 คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหฎีกาเก่า

2.2.3.2 อภิธัมมัตถวิภาวินี (อภิธัมมัตถวิภาวินี)

2.2.3.3 สังเขปวรรณนา

2.2.3.4 ปรมัตถทีปนี

2.3 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์โยชนา

2.3.1 ความหมายของคำว่า “โยชนา”

2.3.1.1 ด้านภาษาศาสตร์ภาษาบาลี

2.3.1.2 ด้านวรรณนา

2.3.2 ประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาในล้านนา

2.3.3 การรจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยล้านนา

2.3.3.1 พระโพธิ์รังสีเถระ

2.3.3.2 พระธรรมบดีเถระ

2.3.3.3 พระสัทธัมมกิตติมหาสุสเทวเถระ

2.3.3.4 พระนันทาจารย์

2.3.3.5 พระติปิฎกจุฬายเถระ

2.3.3.6 พระญาณวิลาสเถระ

2.3.3.7 พระสิริมังคลาจารย์

2.3.3.8 พระรัตนปัญญาเถระ หรือพระสิริรัตนปัญญาเถระ

2.3.3.9 พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณเจ้า

2.3.3.10 พระสุวัณณรังสีเถระ

2.3.3.11 พระพรหมราชปัญญา

2.3.3.12 พระอุตตารามเถระ

2.3.3.13 พระยาโลมาวิสัย

2.3.3.14 พระยาพรหมโวหาร

2.3.3.15 พระญาณกิตติเถระ

2.4 บทสรุป

2.1 ประวัติคัมภีร์อธิบายขยายความสายพระอภิธรรม

2.1.1 ความหมายและความสำคัญของ “พระอภิธรรม”

เฉพาะในบทนี้ ผู้วิจัยจะขอลำถึงพระธรรมคือพระอภิธรรมปิฎกอย่างเดียว โดยเริ่มต้นตั้งแต่ความหมายของคำว่า “อภิธรรม” ดังนี้

คำว่า อภิ ศัพท์ในคำว่า อภิธรรม มีความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาว่า

อยู่ หิ อภิสทโท¹ วุฑฺฒิลกฺขณ²ปฺมุชิตปริจฺจณฺณนาธิเกสุ ทิสฺสติ. ตถาเหส พาฬหา เม อาวุโส
ทุกฺขา เวทนา อภิกฺกมฺนติ, โน ปฏิกฺกมฺนตีติ³ อาทิสฺสุ วุฑฺฒิโย อาคโต. ยา ตา รตฺติโย อภิณฺเฏตา

¹ ที.สี.อ. (บาลี) 1/17-18.

² ก. ...สลลฺกขณ...

³ ม.อ. (บาลี) 14/389/336.

อภิลักขิตา⁴ อาทิสฺ สลฺกฺขณ.⁵ ราชาภิราชา มนุชินฺโทติ⁶ อาทิสฺ ปุชิตะ. ปฏฺิพฺโล...วิเนตฺ อภิธมฺเม อภิวินยติ⁷ อาทิสฺ ปริจฺฉินเน. อญฺญมญฺญสงฺกรณวิริหิตะ ธมฺเม จ วินยเ จาติ วุตฺตํ โหติ. อภิกฺกนฺเตน วนฺณณนาติ⁸ อาทิสฺ อธิเก.

แท้จริง **อภิ-ศัพท์**ปรากฏในความหมายว่ากำเริบ ควรกำหนด ควรบูชา บัณฑิตกำหนดได้ และยิ่ง จจริงอย่างนั้น **อภิ-ศัพท์**มาในความหมายว่ากำเริบ ในประโยคเป็นต้นว่า ทุกขเวทนาของกรรม กำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย⁹ มาในความหมายว่าควรกำหนด ในประโยคเป็นต้นว่า ราตรีที่กำหนดรู้ กัน¹⁰ มาในความหมายว่าควรบูชา ในประโยคเป็นต้นว่า พระราชาที่พระราชาควรบูชาเป็นจอม มนุษย์¹¹ มาในความหมายว่าบัณฑิตกำหนดได้ ในประโยคเป็นต้นว่า สามารถ...แนะนำในอภิธรรม ใน อภิวินัย¹² อธิบายว่า ในธรรมและในวินัยที่เว้นจากการระคนกัน มาในความหมายว่ายิ่ง ในประโยค เป็นต้นว่า มีผิวพรรณงามยิ่งนัก¹³

ส่วนคำว่า “ธรรม” ในภาษาบาลีว่า “ธมฺม” ศัพท์ มีความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์ทาง พระพุทธศาสนา¹⁴ ว่า

ตตถ ธมฺมาติ คฺุณฺ เทสนายํ ปริยตฺติยํ นิสฺสตเตติ เอวมาทิสฺ ธมฺมสทฺโท วตฺตติ.

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ

อุโก สมฺวิปากิโน

อธมฺโม นิรยํ เนติ

ธมฺโม ปาเปติ สฺสุคฺคตินฺติ¹⁵

อาทิสฺ หิ คฺุณฺ ธมฺมสทฺโท. ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อาทิกฺลยาณนฺติ¹⁶ อาทิสฺ เทสนายํ. อธิ ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปุณาติ สุตฺตํ เคยยนฺติ¹⁷ อาทิสฺ ปริยตฺติยํ. ตสฺมี โข ปน สมเย ธมฺมา โหนติ, ขนฺธา โหนตฺติ¹⁸ อาทิสฺ นิสฺสตเต.

⁴ ม.ม. (บาลี) 12/49/27.

⁵ ก. สลฺกฺขณ, อ. สลฺกฺขณ.

⁶ ม.ม. (บาลี) 13/399/384.

⁷ วิ.ม. (บาลี) 4/84/94-95.

⁸ ขุ.วิ. (บาลี) 26/85/14.

⁹ ม.อ. (ไทย) 14/389/442. (กำเริบหนักขึ้นคือเจริญ ในประโยคนี้มีความหมายในทางเสื่อม)

¹⁰ ม.ม. (ไทย) 12/49/40.

¹¹ ม.ม. (ไทย) 13/399/496.

¹² วิ.ม. (ไทย) 4/85/136.

¹³ ขุ.วิ. (ไทย) 26/85/15.

¹⁴ ที.สี.อ. (บาลี) 1/28/92., ม.ม.อ. (บาลี) 1/18., ขุ.อติ.อ. (บาลี) 1/41.

¹⁵ ขุ.เถร. (บาลี) 26/304/318.

¹⁶ ม.อ. (บาลี) 14/420/360.

¹⁷ อจ.จตุกก. (บาลี) 21/191/210.

¹⁸ อภิ.สง. (บาลี) 34/121/41.

ธมมสัทโท ปณายํ ปริยตติสจฺจสมาธิปญฺญาปกตีสภาวสุญฺญตาปญฺญาปตฺติเณยยาทีสุ
ทิสฺสติ. อิทํ ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปุณาติ สุตฺตํ เคยฺยนาตีอาทีสุ¹⁹ ทิ ธมฺมสัทโท ปริยตฺติยํ ทิสฺสติ.²⁰ ทิฏฺฐธมฺโม
วิทิตธมฺโมตีอาทีสุ²¹ สจฺเจสฺ. เอวํธมฺมา เต ภควนโตตีอาทีสุ สมาธิมฺหิ.

ยสฺเสเต จตุโร ธมฺมา วานรินฺท ยถา ตว
สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค ทิฏฺฐํ โส อตีวตฺตตีติ-

อาทีสุ²² ปญฺญาย. ชาตธมฺมา ชราธมฺมาตีอาทีสุ ปกตฺติยํ. กุสลา ธมฺมาตีอาทีสุ²³ สภาเว. ตสฺมี โข ปน
สมเย ธมฺมา โหนตตีอาทีสุ²⁴ สุญฺญตํ. ธมฺโม สุจฺฉินฺโณ สุขมาวหาตีอาทีสุ²⁵ ปญฺญเ. เทว อนฺนิตา
ธมฺมาตีอาทีสุ²⁶ อาปตฺติยํ. สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุขเ อาปาณมาคจฺจนตีติ
อาทีสุ เณยเย. อิทํ ปณายํ สภาเว วตฺตติ. ตตฺตฺรา ยํ วจฺนตฺเถ:- อตฺตโน ลกฺขณํ ธาเรนตีติ **ธมฺมา**.

ธมฺมภูติธมฺมานนฺติ เอตถ ธมฺมสัทโท ตาว สภาวปญฺญาปญฺญปญฺญตฺติอาปตฺติปริยตฺติ-
นิสฺสตตตาวิการคฺคณปจฺจยปจฺจยูปปนฺนาทีสุ ทิสฺสติ. อยฺยทฺหิ กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา
ธมฺมาตีอาทีสุ²⁷ สภาเว ทิสฺสติ.

ยสฺเสเต จตุโร ธมฺมา สทฺธสฺส ชฺรเมสฺสิโน;
สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค ส เว เปจฺจ น โสจตีติ.²⁸

อาทีสุ ปญฺญาย.

น ทิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุกฺโก สมวิปาकिโน;
อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปตี สุกฺคตฺตินตี.²⁹

อาทีสุ ปญฺญเ. ปญฺญตฺติธมฺมา นิรุตฺตติธมฺมา อธิวจฺนธมฺมาตีอาทีสุ³⁰ ปญฺญตฺติยํ. ปาราชิกา ธมฺมา
สงฺฆาทิสฺเสสา ธมฺมาตีอาทีสุ³¹ อาปตฺติยํ. อิทํ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณนตีอาทีสุ³²
ปริยตฺติยํ. ตสฺมี โข ปน สมเย ธมฺมา โหนตี.³³ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหฺรตีตีอาทีสุ³⁴ นิสฺสตตตํ.

¹⁹ อจ.จตุกก. (บาลี) 21/191/210.

²⁰ ฉ.ม., อ. วตฺตติ

²¹ วิ.ม. (บาลี) 4/18/16.

²² ขุ.ชา. (บาลี) 27/57/14.

²³ อภ.สง. (บาลี) 34/1/1.

²⁴ อภ.สง. (บาลี) 34/121/41.

²⁵ ขุ.เถร. (บาลี) 26/303/318., ขุ.ชา. (บาลี) 27/102/226.

²⁶ วิ.มหา. (บาลี) 1/443/332.

²⁷ อภ.สง. (บาลี) 34/1/1.

²⁸ ขุ.สุ. (บาลี) 25/190/370.

²⁹ ขุ.เถร. (บาลี) 26/304/318.

³⁰ อภ.สง. (บาลี) 34/1313-1315/297.

³¹ วิ.มหา. (บาลี) 1/233/166., 1/442/331.

³² อจ.จตุกก. (บาลี) 21/191/210.

³³ อภ.สง. (บาลี) 34/121/41.

³⁴ ที.ม. (บาลี) 10/160/86.

ชาติธมฺมา ชราธมฺมา มรณธมฺมาตือสา³⁵ วิกาเร. ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานนฺตือสา³⁶ कुणे. เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิตาตือสา³⁷ ปจฺจये. จิตฺวา सा ธาतु ธมฺมภูจิตฺตา ธมฺมนิยามตาตือสา³⁸ ปจฺจยุปปนฺเน. สฺวามิธาปี ปจฺจยุปปนฺเน ทฺวฺจฺจโพ.

และในคัมภีร์อภิธานปิปปิกาคาถาที่ 784 ได้กล่าวเป็นคาถาไว้ว่า

ธมฺโม สภาเว ปริยตฺติปณฺญา- ญาเยสุ สจฺจปฺกตีสฺส ปุณฺณเ;
เณยฺเย คุณฺจาจาร-สมาธิสฺสปี นิสฺสุตฺตตา'ปตฺติสฺส การณาโท.

ธมฺมคํพฺท มีความหมายมากมาย คือ (1) สภาว สภาวธรรม (2) ปริยตฺติ พระปริยัติ (3) ปณฺญา ปัญญา (4) ญาเย ความสมเหตุสมผล (5) สจฺจ สัจจะ (6) ปกฺติ ปกติธรรมดา (7) ปุณฺณ บุญ (8) เณยฺเย เณยฺยธรรม 5 อย่าง (คือ สังขาร วิการ ลักษณะ นิพพาน และ บัญญัติ) (9) คุณ คุณ (10) อาจาร ความประพฤติ (11) สมาธิ สมาธิ (12) นิสฺสุตฺตตา สภาวะซึ่งไร้บุคคลตัวตน เราเขา (13) อาปตฺติ อาบัติ (14) การณาโท เหตุ เป็นต้น

เมื่อทราบความหมายของ ธมฺม คํพฺทดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ต่อไปจะได้นำเสนอรูปวิเคราะห์พร้อมอุทาหรณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไปตามลำดับ ดังต่อไปนี้

อตฺถโต ปน อตฺตโน สภาวํ ธาเรณฺตฺติ วา ปจฺจयेหิ ธาเรณฺตฺติ วา อตฺตโน ผลํ ธาเรณฺตฺติ วา อตฺตโน ปริปุรํ อปาเยสุ อปตฺมานํ ธาเรณฺตฺติ วา สกสกลฺกฺขเณ ธาเรณฺตฺติ วา จิตฺเตน อวธาริณฺตฺติ วา ยถาโยคํ ธมฺมาติ วุจฺจนฺติ. โดยอรรถท่านเรียกว่า ธัมมะ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน หรืออันปัจจัยทรงไว้หรือย่อมทรงไว้ซึ่งผลของตน หรือผู้ใดบำเพ็ญธรรมให้บริบูรณ์ก็ทรงผู้นั้นไว้ไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย หรือทรงไว้ในลักษณะของตน ๆ หรือว่า ย่อมตั้งลงไว้ได้ ด้วยจิตตามสมควร

อตฺตโน ลกฺขณํ ธาเรณฺตฺติ ธมฺโม ชื่อว่าธัมมะ เพราะเป็นสภาวะที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน

ธฺรติ สพฺพนฺติ ธมฺมํ ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงความดีทุกอย่างไว้

อปาเยสฺวปตฺมานเณ อธิคตฺมคฺคาทิกเ สตฺเต ธาเรณฺตฺติ ธฺรติ เตนาคิ ชื่อว่าธัมมะ เพราะเป็นเครื่องป้องกันบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นต้นไม่ให้ตกไปในอบาย

สกลฺกฺขณํ ธาเรณฺตฺติ ปจฺจयेหิ ธฺรียตฺติ ธมฺโม³⁹ ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงลักษณะของตนไว้ หรือที่ถูกปัจจัยทรงไว้

อตฺตานํ ธาเรณฺเต อปาเย วฏฺฏทุกฺเข จ อปตฺมานเณ กตฺวา ธาเรณฺตฺติ ธมฺโม ปริยตฺยาทึ⁴⁰ ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงผู้มีธรรมไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกขในวัฏฏะคือปริยัติธรรมเป็นต้น

ธมฺโมติ อเนกวิธेषุ ธมฺเมสุ โลกุตฺตรโร อุปฺปาทิตฺโต สจฺจิกิตฺโต จ คํวํ ธัมมะ หมายถึงโลกุตตรธรรมที่เกิดขึ้นและธรรมอีกมากมายที่ต้องทำให้แจ้งชัด

³⁵ อ.ทสก. (บาลี) 24/107/175.

³⁶ ข.ม. (บาลี) 29/50/119.

³⁷ อภิ.วิ. (บาลี) 35/720/360.

³⁸ ส.นิ. (บาลี) 16/20/25.

³⁹ ร.ป. (บาลี) 589/287.

⁴⁰ โมค. (บาลี) 7/136.

จตุสุ อปาเยสุ สัสสเร วา สุตเต อปตมานะ ชาเรตติ ฌมโม ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงสัตว์ไว้ไม่ให้ตกไปในออบาย 4 หรือในสงสาร

โสตาปนนาทีหิ อริเยหิ ชาริยติ น ปุณฺณชเนหิตี ฌมโม ชื่อว่าอัมมะ เพราะพระอริยบุคคลมีพระโสตาบันเป็นต้นทรงไว้ ปุณฺณชเนหิตีไม่ได้ (โลกุตตรธรรม)

จตุญฺมิโก สกลกฺขณํ ชาเรตติ ฌมโม ชื่อว่าอัมมะ เพราะเป็นธรรมที่มีอยู่ในภูมิ 4 ที่ทรงลักษณะของตนไว้

กฺกชพฺพตาทีนา ผุสฺสนาทีนา สนฺตืออาทีนา สกสกฺภาเวน ปณฺฑิเตหิ ชาริยติ สลฺลกฺขียตติปิ ฌมโม ชื่อว่าอัมมะ เพราะบัณฑิตสังเกตรู้ได้โดยมีสภาพของตน ๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระทบ สัมผัส และสงบ

เตปิฏโก ปน ปาฬิฌมโม สกตฺถปรตฺถาทีเกเห อตฺเถ ชาเรตติ ฌมโม ส่วนพระบาฬีคือพระไตรปิฎกมีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะรักษาพระพุทธานุภาพไว้ เพราะทรงประโยชน์ทั้งหลายไว้ อันต่างด้วยประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน เป็นต้น

เกจิ ตฺ วิทฺฐุ ปาปเก อุกฺกุสเล ฌมฺเม ฐนาติ กมฺปติ วิทฺธึเสตฺตีติ ฌมโม⁴¹ ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะกำจัดบาปอกุศล

มีอุทาหรณ์ประกอบ ดังนี้

1) สภาว แปลว่า สภาวธรรม

อุทาหรณ์: กุสลา ฌมฺมา อุกฺกุสลา ฌมฺมา อพฺยากตา ฌมฺมา⁴² สภาวธรรมที่เป็นกุศล สภาวธรรมที่เป็นอกุศล สภาวธรรมที่เป็นอัปายากฤต

ตสฺมา โส สภาโว ฌมฺโม ปริยตฺติยา สห จตฺมคฺคผลนิพฺพานวเสน ทสฺวิโธ ฌมฺโม⁴³ เพราะฉะนั้น สภาวธรรมนั้น หมายถึง ธรรม 10 ประการ ประกอบด้วย มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 พร้อมปริยัติอีก 1

2) ปริยตฺติ แปลว่า พระปริยัติธรรม

อุทาหรณ์: อิทฺ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฌมฺมํ ปริยาปุณาติ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ คาคํ อุทฺธานํ อิติ- วุตตํ ชาตํ อพฺภูตธมฺมํ เวทลฺลํ⁴⁴ ภิกฺขุทั้งหลาย ภิกฺขุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คากา อุทฺธาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพฺภูตธรรม เวทลล

3) ปญฺญา แปลว่า ปัญญา

อุทาหรณ์: ยสฺเสเต จตฺโร ฌมฺมา สทฺธสฺส ฆรเมสิโน
สจฺจํ ฌมฺโม ธิติ จาโค ส เว เปจฺจ น โสจติ⁴⁵

ธรรม 4 ประการนี้ คือ สัจจะ ปัญญา ความเพียร การสละ มีอยู่แก่ผู้ใด ผู้มีศรัทธา ผู้แสวงหาเรือน ผู้นั้นแล ละไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก

⁴¹ นิตฺติ.ธตฺ. (บาลี) 336-337.

⁴² อภิ.สง. (บาลี) 34/1/1.

⁴³ วิภาวินี. (บาลี) 1/16.

⁴⁴ อจ.จตุกก. (บาลี) 21/191/210.

⁴⁵ ขุ.สุ. (บาลี) 25/190/370.

สุสสุส ลภเต ปณณติ เอตถ สุสสุสปัญณานาเมเน วุตโต **ธมโม**⁴⁶ **ธรรม**ที่ตรัสโดยชื่อว่า ปัญญา เกิดจากการฟังด้วยดี ในบทนี้ว่า ฟังอยู่ด้วยดี ย่อมได้ปัญญา

ยสเสเต จตุโร ธมมา วานรินท ยถา ตว
สจจ ธมโม ธิติ จาโค ทิฏฐัง โส อติวตตติ⁴⁷

พญาวานร ผู้ใดมีธรรม 4 ประการนี้ คือ สัจจะ **ปัญญา** ความเพียร การสละ
เช่นกับท่าน ผู้นั้น ย่อมล่วงพ้นศัตรูได้

ธมโมติ วิจารณปัญญา เอว กเต อิหิ นาม ภวิสสตีติ เอสา เต วิจารณปัญญา อตถิ⁴⁸ คำว่า **ธรรม (ธมโม)** ได้แก่ วิจารณปัญญา คือ ท่านมีวิจารณปัญญานี้ว่า เมื่อทำอย่างนี้แล้ว จักมีผลเช่นนี้

4) **ถาย, ยุตติ** แปลว่า ความสมควร

อุทาหรณ์: จตตาริ โสตาปตติยงคานิ สปปุริสสเสโว สหุทธมมสฺสวณ โยนิโสมนสิกาโร **ธมมานุธรรมปฏิบัติ**⁴⁹ องค์แห่งการบรรลุโสดาบัน 4 คือ การคบหาสัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม การมนสิการโดยแยบคาย และการปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรม

เนส ธมโม มหาราช ยํ ตวํ คจฺเญยฺย เอกโก อหิํ เตน คจฺฉามิ เยน คจฺฉสิ ชตฺตย⁵⁰ ข้าแต่ มหาราชผู้เป็นกษัตริย์ การที่พระองค์จะพึงเสด็จไปเพียงลำพังพระองค์เดียวนั้น **ไม่สมควร** แม้หม่อมฉันก็จะตามเสด็จไปตามทางที่พระองค์เสด็จไป

5) **สจจ** แปลว่า สัจจะ

อุทาหรณ์: อถ โข อายสฺมา อณฺเณโกณทณฺโณ **ทิฏฐธมโม** ปตฺตธมโม วิหิตธมโม ปริ-
โยคาพหธมโม ตินฺนวจิจฺจโณ วิคตกถฺกโณ เวสสารชฺชปฺปโต อปรปฺปจฺจโย สตฺถุสสาสน⁵¹ ครั้งนั้น ท่าน พระอัญญาโกณทัญญะ**ได้เห็นสัจธรรมแล้ว** บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้าม ความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก้แค้นแล้ว ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระ ศาสดา

ตตฺร โข ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ จตฺถนํ ภิกฺขเว **ธมมานํ** อนนฺุโพธา อปปฏิเวธา เอวมิหิ
ทีฆมทฺธานํ สฺนชาวิทํ สํสริตํ มมญฺเจว ตุมหากญฺจ⁵² ณ ภัณฑุคามนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งเรียก
ภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอด**ธรรม 4** ประการ เราและเธอทั้งหลาย
จึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

6) **ปกติ** แปลว่า ปกติ, ธรรมดา

อุทาหรณ์: **ชาติธมมานํ** ภิกฺขเว สตฺตานํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ อโห วต มยํ น **ชาติธมมา**
อสฺสาม น จ วต โน ชาติ อาคจฺเญยยาติ⁵³ ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ที่มี

⁴⁶ ขุ.สุ.อ. (บาลี) 1/190/267.

⁴⁷ ขุ.ชา. (บาลี) 27/57/14.

⁴⁸ ขุ.ชา.อ. (บาลี) 2/57/58.

⁴⁹ ที.ปา. (บาลี) 11/311/202.

⁵⁰ ขุ.ชา. (บาลี) 28/1716/314.

⁵¹ วิ.ม. (บาลี) 4/18/16.

⁵² ที.ม. (บาลี) 10/186/108., อ.จตุกก. (บาลี) 21/1/1.

⁵³ ที.ม. (บาลี) 10/398/262.

ความเกิดเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โหนน ขอเราพึงเป็นผู้ไม่มีความเกิดเป็นธรรมดาเกิด อนึ่ง ขอความเกิดอย่ามีมาถึงแก่เราเลยหนา ดังนี้

7) ปุณณ แปลว่า บุญ

อุทาหรณ์:

ธมโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี

ธมโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ

เอสาณิสฺสโร ธมฺเม สุจิณฺเณ

น ทุกฺคตํ คจฺจติ ธมฺมจารี.⁵⁴

บุญแล ย่อมรักษาบุคคลผู้บำเพ็ญบุญ

บุญที่บุคคลบำเพ็ญดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้

นี้เป็นอันสงสในบุญที่บำเพ็ญดีแล้ว

ผู้บำเพ็ญบุญย่อมไม่ไปสู่ทุกข์

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ

อุโก สมวิปาโกโน

อธมฺโม นิรยํ เนติ

ธมฺโม ปาเปติ สุขุคฺติ⁵⁵

เพราะบุญและบาปทั้งสองมีผลไม่เหมือนกัน บาปนำสัตว์ไปสู่ทุกข์

ส่วนบุญยังสัตว์ให้ถึงสุข

อธมฺโมติ ธมฺมปฏิปทฺโข พุจฺจริต⁵⁶ บทว่า อธมฺโม ได้แก่ บาป (ทุจริต) อันเป็นปฏิปักษ์ต่อ

บุญ

ธมฺโมติ ทสฺสกุสลธมฺโม ทานสึลภาวนาธมฺโม วา⁵⁷ คำว่า ธมฺโม คือกุศลธรรม 10 หรือธรรมมีทานและศีลเป็นต้น

8) เถยฺย แปลว่า เถยยธรรม 5 อย่าง คือ สังขาร ลักษณะ นิพพาน วิการ และบัญญัติ

อุทาหรณ์:

อดีตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนํ อุปาทย สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต

ญาณมฺเ ข อาปาถํ อาคจฺจติ⁵⁸ เถยยธรรมทั้งปวงรวมทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ย่อมมาปรากฏชัดในญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยอาการทุกอย่าง

9) คุณ แปลว่า คุณ

อุทาหรณ์:

ภาคิ วา ภควา ทสฺสนํ ตถาคตฺพลาณํ จตฺตนํ เวสารชฺชานํ จตฺตนํ ปฏิสมฺภิทานํ

ฉนฺนํ อภิยฺยานํ ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานนฺติ ภควา⁵⁹ อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งตถาคตพลาณ 10 เวสาร์ชชญาณ 4 ปฏิสัมภิทา 4 อภิยฺยา 6 พุทฺธคุณ 6 จึงทรงพระนามว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า

⁵⁴ ขุ.เถร. (บาลี) 26/303/318., ขุ.ชา. (บาลี) 27/102/226.

⁵⁵ ขุ.เถร. (บาลี) 26/304/318.

⁵⁶ ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/303/31.

⁵⁷ ส.ส.อ. (บาลี) 1/246/310.

⁵⁸ ขุ.ม. (บาลี) 29/69/149.

⁵⁹ ขุ.ม. (บาลี) 29/50/119.

น หิ ธมโม อธมโม จ

อุโก สมวิปากิโน

อธมโม นิรยํ เนติ

ธมโม ปาเปติ สุกคตัส⁶⁰

เพราะบุญและบาปทั้งสองมีผลไม่เหมือนกัน บาปนำสัตว์ไปสู่นรก ส่วนบุญ
ยังสัตว์ให้ถึงสุคติ

10) อาจารย์ แปลว่า ความประพฤติ

11) สมาธิ แปลว่า สมาธิ

อุทาหรณ์: เอวํ สีลา เต ภควนโต อหะสุ อติปิ เอวํ ธมมา เต ภควนโต อหะสุ อติปิ เอวํ
ปญญา เต ภควนโต อหะสุ อติปิ⁶¹ แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จึงทรงมีศีลอย่างนี้ แม้
ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จึงทรงมีสมาธิอย่างนี้ แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
เหล่านั้น จึงทรงมีปัญญาอย่างนี้

เอวํ ธมมาติ เอตถ สมาธิปุกขาธมมา อธิปุเปตา มคฺคสมาธินา ผลสมาธินา โลเกย-
โลกุตตรสมาธินา เอวํสมาธิโนติ อตฺถโก⁶² ในคำว่า เอวํ ธมมา ท่านประสงค์เอาธรรมฝ่ายสมาธิ อธิบาย
ว่า มีสมาธิอย่างนี้ โดยมรรคสมาธิ ผลสมาธิ โลเกยสมาธิ โลกุตตรสมาธิ

12) นิสสุตตตา แปลว่า ความไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล สุลยตา แปลว่า ความว่างเปล่า

อุทาหรณ์: ธมเมสุ ธมมานุปัสสี วิหริติ อาตapi สมปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฌา-
โทมนสฺส⁶³ ภิกษุเป็นผู้มีปกติตามเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีสติอยู่
กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

ตสมิํ โข ปน สมเย ธมมา โหนติ⁶⁴ ก็สมัยนั้นแล ธรรมทั้งหลาย มีอยู่

13) อาปัตติ แปลว่า อาบัติ

อุทาหรณ์: อุทฺธิฏฺฐา โข อายสมฺนโต จตฺตาริ ปาราชิกา ธมมา⁶⁵ ท่านทั้งหลาย อาบัติ
ปาราชิก 4 สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว

อุทฺธิฏฺฐา โข อายสมฺนโต เตรส สงฆาติเสสา ธมมา⁶⁶ ท่านทั้งหลาย อาบัติสังฆาติเสส 13
สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว

14) การณ, ปจฺจย แปลว่า เหตุ

อุทาหรณ์: เหตุมฺหิ ญาณํ ธมมปฏิสมฺภิตา เหตุผล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิตา⁶⁷ ความรู้
แตกฉานในเหตุ ชื่อว่าธมมปฏิสมภिता ความรู้แตกฉานในผลของเหตุ ชื่อว่าอตถปฏิสมภिता

⁶⁰ ขุ.เถร. (บาลี) 26/304/318.

⁶¹ ที.ม. (บาลี) 10/13/7.

⁶² ที.ม.อ. (บาลี) 2/13/20.

⁶³ ที.ม. (บาลี) 10/160/86.

⁶⁴ อภ.สง. (บาลี) 34/121/41.

⁶⁵ วิ.มหา. (บาลี) 1/233/166.

⁶⁶ วิ.มหา. (บาลี) 1/442/331.

⁶⁷ อภ.วิ. (บาลี) 35/720/360.

15) วิการ แปลว่า ความเปลี่ยนแปลง

อุทาหรณ์: ชาติธมฺมา สตฺตา ชาติยา ปริมุจฺจนฺติ ขราธมฺมา สตฺตา ขราย ปริมุจฺจนฺติ มรณธมฺมา สตฺตา มรณฺณ ปริมุจฺจนฺติ⁶⁸ สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความเกิด ย่อมพ้นจากความเกิด สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความแก่ ย่อมพ้นจากความแก่ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความตาย ย่อมพ้นจากความตาย

16) ปจฺจุปฺปนฺน แปลว่า ผลที่เกิดจากเหตุ

อุทาหรณ์: อุปฺปาทา วา ตถาคตํ อนฺุปฺปาทา วา ตถาคตํ จิตฺตา ว สา ธาตุ ธมฺมจฺจิตฺตา ธมฺมนิยามตา⁶⁹ ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือความตั้งอยู่แห่งผล ความแน่นอนแห่งผล ก็ดำรงอยู่อย่างนั้น

17) วิสย แปลว่า อารมณ์

อุทาหรณ์: มนญฺจ ปฏฺิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญานํ⁷⁰ เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญานจึงเกิด

18) นิพฺพาน แปลว่า พระนิพพาน

อุทาหรณ์: ชีรฺนติ เว ราชรธา สุจิตฺตา

อโธ สรีรมฺปิ ชฺร อุเปติ

สตนฺจ ธมฺโม น ชฺร อุเปติ

สนฺโต หเว สพฺพิ ปเวทยนฺติ.⁷¹

ราชรถอันวิจิตรย่อมชำรุด

แม้สรีระก็ย่อมเข้าถึงความแก่

แต่ว่าธรรม (พระนิพพาน) ของสัตว์บุรุษไม่เข้าถึงความแก่

สัตว์บุรุษกับสัตว์บุรุษเท่านั้นจึงรู้กันได้

สนฺโต หเว สพฺพิ ปเวทยนฺติติ สนฺโต สพฺพิหิ สพฺพิ สตฺ ธมฺโม น ชฺร อุเปติติ เอวํ ปเวทยนฺติ. สตฺ ธมฺโม นาม นิพฺพานํ ตํ น ชีรฺนติ อชฺร อมตฺนติ เอวํ กถเณตฺติติ อตฺโถ.⁷² คำว่า สนฺโต หเว สพฺพิ ปเวทยนฺติ ความว่า เหล่าสัตว์บุรุษกับสัตว์บุรุษย่อมรู้กันอย่างน้อยว่า ธรรมของสัตว์บุรุษทั้งหลายย่อมไม่เข้าถึงความชรา พระนิพพาน ชื่อว่าธรรมของสัตว์บุรุษ อธิบายว่า เหล่าสัตว์บุรุษย่อมกล่าวอย่างน้อยว่า พระนิพพานนั้นไม่ชำรุด พระนิพพานไม่แก่ ไม่ตาย

19) ปาลิ แปลว่า พระบาลี (ธรรมวินัย)

อุทาหรณ์: ธมฺมปทฺพยุยฺชนนฺติ ปาลิยา ปทฺพยุยฺชนํ ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส พยุยฺชนกํ อกฺขรํ.⁷³ คำว่า ธมฺมปทฺพยุยฺชนํ ได้แก่ บทและพยานุชนะแห่งบาลี คืออักษรที่เป็นพยานุชนะแห่งอรรถนั้น ๆ

⁶⁸ อจ.ทสก. (บาลี) 24/107/175.

⁶⁹ ส.นิ. (บาลี) 16/20/25.

⁷⁰ ม.อ. (บาลี) 14/421/362.

⁷¹ ส.ส. (บาลี) 15/114/86.

⁷² ส.ส.อ. (บาลี) 1/114/132.

⁷³ ม.ม.อ. (บาลี) 1/161/375.

สรุปคือเมื่อรวมศัพท์ว่า อภิ + ธรรม เป็น “อภิธรรม” จึงปรากฏความหมายในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาว่า

เอตถ จ รูปูปตติยา มคฺคํ ภาเวติ,⁷⁴ เมตตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ฆริตฺวา วิหริตฺติ⁷⁵ อาทินา นเยน วุฑฺฒิมฺนโตปิ ฌมฺมา วุตฺตา. รูปารมฺมณํ วา สหฺพการมฺมณํ วาติ⁷⁶ อาทินา นเยน อารมฺมณาทีหิ ลกฺขณียตฺตา สลฺกฺขณาปิ. เสกฺขา ฌมฺมา, อเสกฺขา ฌมฺมา, โลกุตฺตรตา ฌมฺมาติ⁷⁷ อาทินา นเยน ปุชฺิตาปิ, ปุชฺารหาติ อธิปฺปาโย. ผสฺโส โหติ, เวทนา โหติ⁷⁸ อาทินา นเยน สภาวปริจฺจินฺนตฺตา ปริจฺจินฺนาปิ. มหคฺคตา ฌมฺมา, อปฺปมาณา ฌมฺมา, อนฺุตฺตรตา ฌมฺมาติ⁷⁹ อาทินา นเยน อธิกาปิ ฌมฺมา วุตฺตา.

อนึ่ง ในพระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมที่มีความเจริญโดยนัยเป็นต้นว่า โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ⁸⁰ (พระเจ้ามหาสุทิสสนะ) ทรงมีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ 1⁸¹ ก็มี ตรัสธรรมที่บัณฑิตควรกำหนด เพราะเป็นธรรมที่ควรกำหนดโดยอารมณ์เป็นต้น โดยนัยเป็นต้นว่า มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์⁸² ก็มี ตรัสธรรมที่บัณฑิตบูชา อธิบายว่า ควรบูชา โดยนัยเป็นต้นว่า สภาวธรรมที่เป็นของเสขบุคคล สภาวธรรมที่เป็นของอเสขบุคคล⁸³ สภาวธรรมที่เป็นโลกุตตระ⁸⁴ ก็มี ตรัสธรรมที่บัณฑิตกำหนดได้ เพราะเป็นธรรมที่บัณฑิตกำหนดได้โดยสภาวะ โดยนัยเป็นต้นว่า ผัสสะก็เกิดขึ้น เวทนามก็เกิดขึ้น ก็มี⁸⁵ ตรัสธรรมที่ยิ่ง โดยนัยเป็นต้นว่า สภาวธรรมที่เป็นมหัคคตะ (รูปาวจรและอรูปาวจร) สภาวธรรมที่เป็นอัปปมาณะ สภาวธรรมที่ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า⁸⁶ ก็มี

ดังนั้น คำว่า อภิธรรม จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า ธรรมอันยิ่งใหญ่ ธรรมอันพิเศษ ซึ่งแปลได้ว่า พระอภิธรรมเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษกว่าพระสูตร กล่าวคือพระอภิธรรมกล่าวถึงหลักธรรมที่ละเอียดพิสดารกว่าพระสูตร ด้วยเหตุที่พระสูตรจัดเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงตามฐานะของผู้ฟัง จึงไม่ทรงแสดงชั้น 5 อย่างตนะ และธาตุเป็นต้นไว้อย่างครบถ้วนในพระสูตรทุกสูตร แต่จะแสดงเพียงส่วนที่เหมาะสมกับผู้ฟังในแต่ละโอกาส จะเห็นว่าพระสูตรบางสูตรมีคาถา 1 บทบ้าง 2 บทบ้าง 3 บทบ้าง ตามสมควร ขอนำชั้น 5 ที่มีตรัสในพระสูตรมาแสดงเป็นตัวอย่างว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น 5 ประการ เธอทั้งหลายจงฟัง **ชั้น 5 ประการ** อะไรบ้าง คือ 1) รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบ

⁷⁴ อภิ.สง. (บาลี) 34/160/50.

⁷⁵ ที.ม. (บาลี) 10/262/162.

⁷⁶ อภิ.สง. (บาลี) 34/1/21.

⁷⁷ อภิ.สง. (บาลี) 34/11/2., 34/12/6.

⁷⁸ อภิ.สง. (บาลี) 34/1/21.

⁷⁹ อภิ.สง. (บาลี) 34/12/3., 1/99/16.

⁸⁰ อภิ.สง. (ไทย) 34/160/57.

⁸¹ ที.ม. (ไทย) 10/262/194.

⁸² อภิ.สง. (ไทย) 34/1/27.

⁸³ อภิ.สง. (ไทย) 34/11/3.

⁸⁴ อภิ.สง. (ไทย) 34/12/3.

⁸⁵ อภิ.สง. (ไทย) 34/1/27.

⁸⁶ อภิ.สง. (ไทย) 34/12/3., 99/20.

หรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า รูปชั้น 2) เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ 3) สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ 4) สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า สังขารชั้น 5) วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น 6) ภูษะทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า ชั้น 5 ประการ”⁸⁷

ส่วนในพระอภิธรรม พระพุทธเจ้าทรงเน้นสภาพธรรมเท่าที่มีได้ทั้งหมดโดยไม่ขึ้นกับประเภท บุคคล จึงไม่นิยมกล่าวถึงบุคคล บุรุษ สตรี สัตว์ ฯลฯ เหมือนในพระวินัยและพระสูตร แต่จะใช้คำระบุถึงสภาพธรรมล้วน ๆ เช่น จิต ผัสสะ เวทนา สัญญา เป็นต้น คำที่ปรากฏในพระวินัย และพระสูตรเปรียบเหมือนคำที่ใช้สื่อสารกันทั่วไป เช่น คำว่า “น้ำ” ส่วนคำในพระอภิธรรม เป็นคำเฉพาะเช่นเดียวกับที่เรากล่าวว่า “H₂O” ตามสภาวะเดิม ดังนั้น ในพระอภิธรรม พระพุทธเจ้าจึงทรงจำแนกชั้น อายตนะ และอื่น ๆ ทั้งหมด เป็น 3 นัย คือ

(1) สุตตันตภาชนียนัย เป็นนัยจำแนกตามพระสูตร ดังมีข้อความว่า

“ชั้น 5 คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ในชั้น 5 นั้น รูปชั้นคือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปหยาบ รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ ทั้งหมดนี้ เรียกว่า รูปชั้น ในรูปชั้นนั้น รูปอดีตคือ รูปใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต จัดเข้าในส่วนอดีต ได้แก่มหาภูตรูป 4 และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4 นี้เรียกว่า รูปอดีต”⁸⁸

(2) อภิธัมมภาชนียนัย เป็นนัยจำแนกตามพระอภิธรรม ดังมีข้อความว่า

“ในชั้น 5 นั้น รูปชั้นคืออะไร รูปชั้นหมวดละ 1...รูปชั้นหมวดละ 2... รูปชั้นหมวดละ 3...”⁸⁹

(3) ปัญหาปุจฉนัย เป็นนัยถามปัญหา ดังมีข้อความว่า

“ในชั้น 5 ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหนเป็นอกุศล ชั้นไหนเป็นอภัยกถ...”⁹⁰

หลักธรรมอาจเปรียบได้กับไอศกรีมที่ปรุงขึ้นต่างกันเป็นพระสูตรและพระอภิธรรม พระสูตรเปรียบเหมือนตำรับยาที่มีสรรพคุณรักษาโรคเฉพาะโรคตามอาการของผู้ป่วย ที่มาพบแพทย์ ส่วนพระอภิธรรม เหมือนไอศกรีมชนิดพิเศษที่ประกอบด้วยยาสำคัญครบถ้วนและด้วยสารพันที่ปรุงขึ้นเพื่อรักษาได้ทุกโรค ทุกคน ทุกโอกาส

พระอภิธรรมปฏิภาณกล่าวถึงสภาพธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง แม้จะอธิบายสภาพธรรมอันได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม และอภัยกถธรรม เป็นต้น ด้วยนัยจากคัมภีร์ธรรมสังคณียังไม่เคยบริบูรณ์ พึงอธิบายด้วยนัยจากคัมภีร์วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐานอีก จึงจะบริบูรณ์ซึ่งต้องใช้เวลาอันนาน แต่มนุษย์ทั่วไปไม่อาจนั่งฟังธรรมที่แสดงติดต่อกันอย่างต่อเนื่อง

⁸⁷ ส.ช. (ไทย) 17/48/39.

⁸⁸ อภิ.วิ. (ไทย) 35/1-3/1.

⁸⁹ อภิ.วิ. (ไทย) 35/13/14-15.

⁹⁰ อภิ.วิ. (ไทย) 35/151/68.

ตลอด 3 เดือนได้ ทั้งแต่ละคนได้สั่งสมอภัยมาต่างกัน บางคนอาจเคยศึกษาพระอภิธรรมมาแต่ภพก่อน บางคนก็ไม่เคยศึกษา มาก่อนเลย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงแสดงพระอภิธรรมในมนุษยโลก ความจริงเวลา 3 เดือนของมนุษย์นี้ เมื่อเทียบกับเวลาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ก็เป็นช่วงเวลาไม่นาน⁹¹

2.1.2 ความเป็นมาของพระอภิธรรม

ตามหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถา พระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่ดาวดึงส์ในพรรษาที่ 7 เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 พระองค์ประทับนั่งเหนือปณทุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสุติเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกัน จากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาในดาวดึงส์นั้นแล้วเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่สังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน 11 การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในดาวดึงส์ แล้วเสด็จมาสู่สังกัสสนครนี้เป็นธรรมเนียมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

แม้พระพุทธเจ้าพระองค์อื่นมี พระทีปังกร พระมังคละ พระโสภิตะ พระธรรมทัสสี และพระกัสสปพุทธเจ้าเป็นต้นก็ทรงบำเพ็ญพุทธกิจนี้โดยมีข้อความที่กล่าวถึงเรื่องนี้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในอดีต

ระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องบำรุงรักษาพระสรีระ พระองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงธรรมแทน ส่วนพระองค์เสด็จไปนิพพานยังอุตตรกุรุทวีปแล้วกลับมาฉันอาหารที่สระโนนาค ครั้นแล้วทรงแสดงอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่เข้ามาเฝ้าทุกวันโดยสังเขป เมื่อท่านฟังแล้วได้นำมาสอนแก่ภิกษุ 500 รูปโดยไม่สังเขปและพิสดารนัก ต่อมา ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก 6 คัมภีร์ ในปัจจุบันยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลิตุตรติสสะรจนาตามอุเทศที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ โดยย่อ

อย่างไรก็ดี เนื่องจากพระสารีบุตรและพระโมคคัลลิตุตรติสสะได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ในพระอภิธรรมปิฎกที่ได้จารึกคำสอนของทั้งสองท่านจึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยเช่นกัน

2.1.3 อรรถกถาพระอภิธรรม

2.1.3.1 ความหมายของอรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาคืองานที่รจนาหรือเขียนอธิบายและตีความพุทธธรรม ตลอดจนมติวินิจฉัยของท่านผู้รู้พุทธาธิบายสมัยต่าง ๆ มีพระสังคีติกาจารย์เป็นต้นจัดทำขึ้น โดยมีชื่อเรียกเป็นการเฉพาะว่า อรรถกถา อรรถกถา สังวรณนา หรือ วรณนา เมื่อก้าวโดยความหมายแล้วมี 2 แง่⁹² คือ

⁹¹ เวลา 3 เดือน ในโลกมนุษย์นับเป็นเวลาในดาวดึงส์ 1 วัน ใน 400 ของวัน โดยคิด 100 ปี หรือ 100 x 2 เดือนในโลกมนุษย์เป็น 1 วันในดาวดึงส์ ถ้า 1 วัน ในดาวดึงส์มี 24 ชั่วโมง จะเป็นเวลา 3.6 นาที (1/400) x 24 x 60) ถ้า 1 วัน ในดาวดึงส์มี 60 ชั่วโมง จะเป็นเวลา 9 นาที

⁹² อภิ.ส.อนุฎีกา (บาลี) 1/13. จิรภัทร แก้วภู, คัมภีร์คัพพศาสตร์บาลี-สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2538), หน้า 2-3.

(1) ด้านหลักการ

อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กถาบรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมปาละเถระแห่งอินเดียตอนใต้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีนุฎีกา

คำว่า อรรถกถา มีรากศัพท์เดิมมาจากภาษาสันสกฤตว่า อรฺ + กถา แล้วแปลง รฺ เรมะ เป็น รร ได้รูปเป็นอรรถ แปลว่า อธิบายความ ส่วนคำว่า อฏฺฐกถา มีรากศัพท์เดิมมาจากภาษาบาลีว่า อตฺถ + กถา อตฺถ ที่แปลว่า เนื้อความ ความหมาย แต่เมื่อจะเข้าสมาคมกับกถา ท่านนิยมแปลง ตฺถ เป็น ฏฐ ตามหลักไวยากรณ์ซึ่งดูผิวเผินจะเป็นคำพ้องรูปพ้องเสียงกับ อฏฺฐ ที่แปลว่า แปด อันเป็นสังขยา แต่เป็นคนละคำและคนละความหมาย เพราะ อฏฺฐ สังขยาจัดเป็นอัพพยศัพท์ ส่วน อฏฺฐ (อตฺถ) จัดเป็นนาม

ส่วนอีกคำว่า สัณณนา วณณนา หรือ วรรณนา (ส + วณณ + ยุ) แปลว่า อธิบาย บรรยาย ขยายความ แต่นักภาษาศาสตร์ส่วนมากนิยมแปลทับศัพท์ว่า พรรณนา ถึงแม้จะใช้ในความหมายเดียวกันกับคำว่าอรรถกถา แต่มีลักษณะบางประการที่แตกต่างกันอยู่พอควร การแก้ไขความพระบาลีตอนหนึ่ง เรื่องหนึ่ง หรือหมวดหนึ่ง ๆ เรียกว่า วรรณนา เช่น เวรณฺช-กณฺหวณณนา แปลว่า พรรณนาความเวรณฺชกัณฺฐเป็นต้น แต่ถ้ามีการแก้ไขเรื่องเล็กน้อย ๆ ลงไปอีกท่านเรียกว่า กถา เช่น ปจฺมชฺฌานกถา ว่าด้วยปฐมชฺฌานเป็นต้น การแก้ความเรื่องใหญ่ ๆ เรียกว่า อรรถกถา ถ้าแก้ความเป็นหมวดหรือเป็นตอนเรียกว่า วรรณนา และถ้าแก้ความเรื่องย่อย ๆ เรียกว่า กถา⁹³ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อรรถกถา หมายถึงการอธิบาย การบรรยาย การขยายความ หรือการแก้ความพระบาลีในพระไตรปิฎกให้ผู้ที่ศึกษาค้นคำสอนของพระพุทธเจ้าได้เข้าใจง่ายขึ้น

(2) ด้านมุ่งจุดหมาย

นอกจากความหมายในเชิงหลักการ คัมภีร์อรรถกถายังมีความหมายตามนัยหรือแง่ของจุดมุ่งหมายมี 3 ประการ คือ

(ก) การอธิบายความ มุ่งที่สาระของพุทธธรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจชัด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยต่อพระพุทฺธพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น เรื่อง หลักภาษา (ไวยากรณ์) องค์แห่งหลักคำสอน เนื้อหาของข้อธรรม เป็นต้น

(ข) การพรรณนาความ มุ่งที่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นลักษณะหรือสภาพแวดล้อมแห่งการเกิดขึ้นของหลักคำสอนนั้น ๆ ได้แก่ ผู้คน วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยม การเมือง เศรษฐกิจ และเงื่อนไขทางสังคมอีกมากมาย จึงต้องชักเรื่องราวส่วนอื่น ๆ ที่เห็นว่าจำเป็น หรือมีความเกี่ยวข้องทางใดทางหนึ่งกับหลักคำสอนนั้นมาเสริมความออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

(ค) การแปลความหรือตีความ เป็นการแสดงทัศนะเฉพาะที่ปรากฏอยู่ ไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน แต่เป็นเรื่องคติความเชื่อ ค่านิยม หรือความรู้บางอย่างที่คนในสมัยนั้นยึดถือกันอยู่ อันเป็นความคิดส่วนตนของผู้รจนาคัมภีร์⁹⁴

⁹³ จิรภัทร แก้วคู่, คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต, หน้า 4.

⁹⁴ จิรภัทร แก้วคู่, วรรณคดีบาลี, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 123-124.

ดังนั้น ด้วยลักษณะดังที่กล่าวแล้วนี้ อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่ช่วยขยายและอธิบายความพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่ายขึ้น ถูกต้องขึ้น และหากมองในแง่ของจุดมุ่งหมาย ยังหมายเอาการอธิบายความโดยมุ่งที่สาระของพุทธธรรม การพรรณนาความโดยมุ่งให้ผู้อ่านได้เห็นวัฒนธรรม ภาษา ค่านิยมในสมัยนั้น ๆ และการแปลความหรือตีความเพื่อแสดงทัศนะเฉพาะเรื่อง โดยไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน

2.1.3.2 ประเภทของอรรถกถา

พระพุทธรูปอยู่ในลักษณะการจำและบอกต่อ ๆ กันมาเป็นระบบมุขปาฐะ เมื่อมีการจารึกลงในใบลานจึงเกิดเป็นวรรณคดีบาลีที่สมบูรณ์แบบขึ้น และคงมีใช้ครั้งแรกที่เกิดขึ้นกับคัมภีร์พระไตรปิฎก ในหลักฐานชั้น 2 เรียกว่า อรรถกถา หรือ สังวรรณนา ซึ่งมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก อธิบายต่อเนื่องกันมาตลอดก็มี ที่อธิบายเป็นคัมภีร์ ๆ ก็มี

บรรดาคัมภีร์อรรถกถาฉบับต่าง ๆ ที่มีอยู่นั้น ท่านรจนาและรวบรวมมาตั้งแต่ปฐมสังคายนาได้รับการรักษาให้คงอยู่ในรูปเดิมด้วยการสวดท่องจำ ได้มีการแปลถ่ายทอดเป็นภาษาอื่น และได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลานเป็นที่สุด โดยแบ่งเป็นประเภทได้ 2 ประเภท คือ

(1) วิจารณ์อรรถกถา

วิจารณ์อรรถกถา ได้แก่ อรรถกถาโดยพิสดาร หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาที่ถูกแบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามลักษณะ เงื่อนไข หรือทฤษฎี (ศาสตร์) ต่าง ๆ ซึ่งเป็นวิธีการหนึ่ง ที่ผู้ศึกษาอาจนำมาเป็นเครื่องมือในการศึกษาวรรณคดีบาลีได้เป็นอย่างดี อรรถกถาโดยพิสดารยังแบ่งออกเป็น 4 ลักษณะ ได้แก่

(1.1) แบ่งตามผู้รจนา การแบ่งตามลักษณะนี้โดยมีการยึดผู้รจนาเป็นหลัก และยังแบ่งเป็น 2 ประเภท คือพุทธสังวรรณนิตอรรถกถา และอนุพุทธาธิสังวรรณนิตอรรถกถา ความละเอียดโดยย่อว่า

(ก) พุทธสังวรรณนิตอรรถกถา เป็นอรรถกถาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ หมายความว่าในด้านการอธิบายพระพุทธรูปนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทแล้ว ตอนใดที่ทรงเห็นว่าผู้ฟังไม่เข้าใจหรือไม่ชัดเจนพอ ก็ทรงขยายความตอนนั้นอีก ลักษณะดังกล่าวนี้จะปรากฏอยู่ในพระสูตรทั่ว ๆ ไป เบื้องต้น พระองค์จะยกหัวข้อธรรมหรือที่เรียกว่า อุเทศ ขึ้นแสดงก่อน ต่อจากนั้น จะทรงขยายความออกไปจนจบเรื่อง หรือหมายถึงอรรถกถาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไขความด้วยพระองค์เอง เรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า **ปภินณกเทศนา** ซึ่งต่อมารายหลังพระสงฆ์สาวกได้ยึดเอาเป็นแบบอย่างในการอธิบายสืบต่อกันมาในรูปของการสังคายนา⁹⁵

(ข) อนุพุทธาธิสังวรรณนิตอรรถกถา อรรถกถาที่พระอนุพุทธะเป็นต้นกล่าวไว้ หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาประเภทต่าง ๆ ที่ท่านผู้รู้ทั้งหลายกล่าวไว้ รจนาไว้ตั้งแต่สมัยพุทธกาล ยุคต้นจนถึงปัจจุบัน หมายถึงอรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีอัครสาวกเป็นต้น ผู้ซึ่งได้ตรัสรู้ตามจนไดนามว่า อนุพุทธะ ได้อธิบายไว้นิยามเรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า สาวกภาษิต เช่น พระสารีบุตรเถระกล่าวแนวทางในการสังคายนาโดยย่อไว้ในสังคีตสูตรและทศสูตรสูตร พระอานนท-

⁹⁵ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วินยสงคหฤทธกถา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2540), บทนำ.

เถระแสดงอุเทศและวิภังค์ของภทเทกธัตตสูตรไว้ในอานันท์ภทเทกธัตตสูตร พระมหากัจจายนเถระอธิบายภทเทกธัตตสูตรไว้ในมหากัจจายนภทเทกธัตตสูตร⁹⁶

(1.2) **แบ่งตามยุคสมัย** การแบ่งอรรถกถาโดยนัยนี้ นับช่วงเวลาตั้งรณานานขึ้นนั้น ๆ โดยการผลิตขึ้นมาสู่วงการวรรณคดีบาลี แบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ คือ

(ก) ปุราณอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาเก่า หมายถึง อรรถกถาเก่าหรืออรรถกถาตั้งเดิมที่นำสืบ ๆ กันมา ตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 1 สิ้นสุดเมื่อพุทธศตวรรษที่ 9 (พ.ศ. 900) ก่อนการไปลังกาของพระพุทโธสาจารย์

(ข) อภินวอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาใหม่ หมายถึง ผลงานอรรถกถาทั้งหมดที่รจนาในลังกา โดยยี่ดงานของพระพุทโธสาจารย์เป็นหลัก (พ.ศ. 956) สิ้นสุดในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพาหุมหาราชที่ 1 (พ.ศ. 1500)

(ค) เทสันตรอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาท้องถิ่น (ถิ่นอื่น) หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาประเภทต่าง ๆ ที่ได้รับการผลิตขึ้นในประเทศทั้งหลายที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกา เป็นต้นว่า ลังกา เมียนมาร์ ไทย และลาว เริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 คือหลังจากการทำสังคายนาครั้งที่ 7 ในลังกา สิ้นสุดเมื่อพุทธศตวรรษที่ 24

เหตุการณ์หลังจากที่ปรากฏว่าประเทศต่าง ๆ เหล่านี้รจนาคัมภีร์ทางศาสนา แต่จะใช้ภาษาท้องถิ่นของตนเป็นต้นว่า เมียนมาร์ สิงหล ไทย ซึ่งงานเหล่านี้เรียกว่า วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

(1.3) **แบ่งตามภาษา** การแบ่งตามนัยนี้เป็นการยึดภาษาที่ใช้เขียนคัมภีร์เป็นหลัก แบ่งเป็น 2 ประเภท ได้แก่

(ก) มคธอรรถกถา หมายถึงอรรถกถาที่รจนาเป็นภาษาบาลี กล่าวคือใช้หลักนิรุกติศาสตร์ภาษาบาลี แต่ใช้รูปอักษรหรือสัททรูปเป็นของท้องถิ่น (ประเทศ) เนื่องจากภาษาบาลีเองไม่มีรูปอักษรใช้ ดังกรณีพระไตรปิฎก เป็นต้น

(ข) สิงหลาธิอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาถิ่นภาษาสิงหล เป็นต้น หมายถึงอรรถกถายุคแรก ๆ ที่เกิดขึ้นในลังกา เรียกว่า โบราณอรรถกถานั้นเอง เช่น มหาปัจจจโรอรรถกถา กุรุนทีอรรถกถา อันธกอรรถกถา เศลคุอรรถกถา เป็นต้น⁹⁷

(1.4) **แบ่งตามเนื้อหา** การแบ่งอรรถกถาตามเนื้อหานี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า แบ่งตามวิธีการอธิบายเนื้อหาหรือการนำเรื่องราวในพระไตรปิฎกมาอธิบาย กำหนดได้เป็น 2 ประการ คือ

(ก) เชฎฐคณอรรถกถา แปลว่า คัมภีร์ชุดใหญ่หรือหัวแม่มือ หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาที่รจนาอธิบายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ตามสายหมวดหมู่แห่งคัมภีร์นั้น ๆ ในแง่ของการอธิบายความ แต่ท่านรจนาเป็นคัมภีร์ใหญ่ มีหลายภาคหลายบรรพ

(ข) กนิฐคณอรรถกถา แปลว่า คัมภีร์ชุดเล็ก/นิ้วก้อย หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาที่รจนาอธิบายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

⁹⁶ จิรภัทร แก้วกู๋, วรรณคดีบาลี, หน้า 137-138.

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7 - 8.

ตามลำดับความสัมพันธ์ของสายปิฎกเช่นเดียวกับคัมภีร์หลักนั่นเอง แต่ท่านรจนาเป็นคัมภีร์เล่มเล็ก ๆ เพียงจับความตอนใดตอนหนึ่งของพระไตรปิฎกมาอธิบายและจบความลงเฉพาะตอนนั้น

(2) สังเขปรอรรถกถา : อรรถกถาโดยย่อ/รวบยอด

สังเขปรอรรถกถา หมายถึง ลักษณะของคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวงเมื่อว่าโดยสรุปหรือโดยรวบยอดเพื่อให้เห็นภาพรวมของอรรถกถาแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ

(2.1) คันทิทรอรรถกถา แปลว่า อรรถกถาสายพระไตรปิฎก หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาที่รจนาอธิบายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยเรียงลำดับความสัมพันธ์

(2.2) คันทันทรอรรถกถา แปลว่า อรรถกถานอกสายพระไตรปิฎก แบ่งย่อยออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

(ก) รูปแบบการรจนา เป็นรูปแบบการรจนาที่รจนาอธิบายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก โดยรจนารวบยอดตามทัศนะของตน เช่น วิสุทธิ-มรรค เป็นต้น

(ข) เนื้อหาไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน แต่ผู้เขียนจะนำเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นิทานพื้นบ้าน เป็นต้นมารจนา

การรจนาวรรณคดีบาฬีอรรถกถาเป็นประเภทต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นการแบ่งโดยยึดวิธีการอธิบายความของคัมภีร์อรรถกถาตามรูปแบบของวรรณคดีเป็นหลักและการแบ่งเพื่อการแยกศึกษาเป็นเฉพาะเรื่องเท่านั้น แต่ในข้อเท็จจริงแล้วรูปแบบและเนื้อหาของวรรณคดีบาฬีเหล่านี้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อพูดถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้ว ยังสามารถโยงไปยังอีกเรื่องหนึ่งอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เรียกว่าเป็น 2 ด้านของสิ่งเดียวกัน

ประเภทของอรรถกถาสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ (1) วิจารณ์อรรถกถา เป็นคัมภีร์อรรถกถาที่มีการรจนาแบบพิสดารตามลักษณะ เจื่อนไข หรือทฤษฎี (ศาสตร์) ต่าง ๆ และยังแบ่งออกเป็น 4 ลักษณะ ได้แก่ การแบ่งตามผู้ประพันธ์หรือผู้รจนาเป็นหลัก การแบ่งตามยุคสมัยโดยมีการนับช่วงเวลาตั้งรจนานขึ้นนั้น ๆ ที่มีการผลิตขึ้นสู่วงการวรรณคดีบาฬี การแบ่งตามภาษาโดยยึดภาษาที่ใช้เขียนคัมภีร์เป็นหลัก และการแบ่งตามเนื้อหาหรือการแบ่งตามวิธีการอธิบายเนื้อหา หรือการนำเรื่องในพระไตรปิฎกมาอธิบาย และ (2) สังเขปรอรรถกถาเป็นลักษณะของคัมภีร์อรรถกถาที่มีการรจนาโดยสรุปหรือโดยรวบยอด เพื่อให้เห็นภาพรวมของอรรถกถามี 2 สายคือ อรรถกถาสายพระไตรปิฎกและสายนอกพระไตรปิฎก

2.1.3.3 ลักษณะของคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาก็เหมือนกับคัมภีร์อื่น ๆ ในพระพุทธศาสนาที่จะต้องมีลักษณะการประพันธ์หรือการรจนาที่เป็นแบบเฉพาะของตนเองในประเด็นลักษณะของคัมภีร์อรรถกถามีอยู่ 2 ลักษณะ⁹⁸ คือลักษณะของปฺราณอรรถกถาและลักษณะของอภินวอรรถกถา

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132 - 134.

(1) ลักษณะของปฺราณอรรคกถา

ปฺราณอรรคกถา แปลว่า คำอธิบายที่มีมาแล้วตั้งแต่ดั้งเดิม หมายถึงคัมภีร์อรรคกถาที่เป็นผลงานของพระอริยสาวกในต้นพุทธกาล ที่สืบทอดกันมาตั้งแต่ปฐมสังคายนาแล้ว ต่อมาพระมหินทเถระได้นำเข้าไปเผยแผ่ในลังกา และได้มีการแปลคัมภีร์อรรคกถาบาลีนี้สู่ภาษาสิงหล ในประวัติการต่อมาพระสงฆ์ลังกาเองก็ได้รับจนาคัมภีร์อรรคกถาเป็นภาษาสิงหลอีกด้วย

คัมภีร์ต่าง ๆ เหล่านี้มีต้นฉบับเหลืออยู่จนถึงสมัยพระพุทธโฆสาจารย์ผู้เดินทางไปสู่ลังกา จากนั้นได้อันตรธานหมดสิ้นอาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือมคธอรรคกถาหรืออรรคกถาภาษามคธ (บาลี) และสิงหลาธิอรรคกถาหรืออรรคกถาภาษาถิ่นมีภาษาสิงหล เป็นต้น มีรายละเอียดดังนี้

(1.1) มคธอรรคกถา : อรรคกถาภาษามคธ (บาลี)

อรรคกถาภาษามคธ (บาลี) หมายถึงคัมภีร์อรรคกถาชุดใหญ่ที่ท่านพระมหินทเถระนำเข้ามาจากอินเดียมีเนื้อหาครอบคลุมทั้งสามปิฎก แต่นิยมเรียกรวม ๆ ว่ามหาอรรคกถา พระมหาเถระร้อยกรองนำสืบ ๆ กันมา หรือมูลกถา หมายถึงอรรคกถาดั้งเดิมที่มีมาตั้งแต่คราวปฐมสังคายนาจนถึงสังคายนาครั้งที่ 5 มหาอรรคกถาอาจมีชื่อเรียกกันหลายชื่อ โดยเรียกชื่อตามประวัติความเป็นมาได้ 2 ชื่อคือ โบราณอรรคกถา ปุพฺโพปเทศอรรคกถา และเรียกชื่อตามเนื้อหาได้อีก 3 ชื่อคือ วินยอรรคกถา สันตตันตอรรคกถา และอภิธรรมอรรคกถา

(1.2) สิงหลาธิอรรคกถา : อรรคกถาภาษาถิ่น สิงหลเป็นต้น

สิงหลาธิอรรคกถา หมายถึงอรรคกถาภาษาถิ่นมีภาษาสิงหลและภาษาอินเดียได้เป็นต้น ที่มีอ้างอิงอยู่ในบัญชีอรรคกถาภาษาบาลีปัจจุบันมีอยู่ 18 คัมภีร์แต่ในที่นี้ ขอยกมาประกอบการศึกษาเพียง 5 ชื่อได้แก่ มหาปัจจจริยอรรคกถา กุรุนทอรรคกถา อาคมอรรคกถา ทิพอรรคกถา ชาตกอรรคกถา เป็นต้น บรรดาชื่อคัมภีร์เหล่านี้เมื่อสำรวจอย่างคร่าว ๆ แล้วจะพบว่า เป็นชื่อที่อ้างอิงกันมาตามภาษา และเนื้อหาแห่งปิฎกที่แยกแบ่งตามรายละเอียดของแต่ละคัมภีร์

(2) ลักษณะของอภินวอรรคกถา

คำว่า อภินวอรรคกถา แปลว่า คัมภีร์อรรคกถาใหม่ หมายถึงคัมภีร์อรรคกถาภาษาบาลีภาษาอินเดีย (ปัลลวะ, คฤณ) ภาษาสิงหล ภาษาเมียนมาร์ ฯลฯ ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 9 ลงมาโดยยึดคัมภีร์ที่ป้างสะที่รจนาลังการาว พ.ศ. 895 รัชสมัยพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ. 868- 895) เป็นพาดานความคิดและผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์เป็นหลัก ในการแปลเรียบเรียงดังกล่าว พระพุทธโฆสาจารย์อ้างว่า อาศัยเค้าโครงเรื่องคัมภีร์มหาอรรคกถาเป็นต้นแบบ จึงนำเชื่อว่าทั้งปฺราณอรรคกถาและอภินวอรรคกถามีรูปแบบและเนื้อหาอันเดียวกันเป็น 4 ลักษณะดังนี้

(2.1) คันถารัมภกถา แปลว่า คำปรารภคัมภีร์ หมายถึงคำเริ่มแรกสำหรับเปิดเรื่องราวก่อนที่จะดำเนินเหตุการณ์ ต่อไปจึงกำหนดเนื้อหาได้ 3 ส่วน คือ

(ก) ปณามคาถา ว่าด้วยการสรรเสริญพระรัตนาคุณพระพุทธรูปพระธรรม และพระสงฆ์ เป็นบทนมัสการพระรัตนตรัย นิยมรจนาเป็นร้อยกรอง (ฉันท) แบบต่าง ๆ

(ข) ประวัติกาลกถา ว่าด้วยคำบอกเล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของอรรคกถาเล่มนั้น ๆ

(ค) กลาภมรรค ว่าด้วยระเบียบย่อคำหรือวิธีการเรียบเรียง

(2.2) นิทานกถา แปลว่า คำเริ่มต้น หมายถึงข้อความเบื้องต้น สำหรับเป็นพื้นฐานก่อนที่จะดำเนินเรื่องราวต่อไป ทำนองเดียวกับบทนำเรื่องในงานวิชาการสมัย ปัจจุบันแบ่งเป็น 2 ประเภทคือ

(ก) พาหิรนิทาน ว่าด้วยนิทานนอกเรื่องราว ได้แก่ เรื่องราว ส่วนอื่น ๆ ที่ผู้รู้เห็นว่าผู้อ่านควรทราบด้วยซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องไม่ใกล้ชิดนักกับพระพุทธรูป มี อยู่ 3 ส่วน คือ

- พุเรณิทาน ได้แก่ เรื่องราวตั้งแต่พระมหาสัตว์บำเพ็ญ บารมีแทบเบื้องบาทของพระพุทธเจ้านามว่าที่ปิงกร จนถึงจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตมาบังเกิดเป็นพระ เวสสันดรในเมืองมนุษย์

- อวิพุเรณิทาน ได้แก่ เรื่องราวตั้งแต่จุติจากภพดุสิตจนถึง พระสัพพัญญุตญาณที่โพธิมณฑลสถาน

- สันติเกนิทาน ได้แก่ เรื่องราวตั้งแต่ทรงบรรลु พระสัพพัญญุตญาณ ณ ควงไม้มหาโพธิ์จนถึงเสด็จเป็นที่ปรินิพพาน

(ข) อัปกันตรนิทาน ว่าด้วยนิทานในเรื่อง ได้แก่ ประวัติและ ความเป็นมาของพระพุทธรูปแห่งนั้นว่า

- ตรัสแก่ใคร

- ที่ไหน

- ปราศรัยเรื่องอะไร และ

- นับหนึ่งเข้าในองค์แห่งนวัคตฤศาสตร์อย่างไร ?

(2.3) วรรณนา แปลว่า การกล่าวเป็นเรื่องราวอย่างละเอียด หมายถึงเนื้อหาของอรรถกถาอันเป็นคำอธิบายหลักคำสอนของคัมภีร์โดยตรง โดยมีหลักเกณฑ์และ วิธีการอธิบายความ ดังนี้

(ก) ลักษณะวรรณนา ลักษณะการอธิบายความแบ่งออกเป็น 2 วิธีการคือ

- พระพุทธรูปที่นำมาจากพระไตรปิฎกโดยตรง

- คำอธิบายขยายความอันเป็นรายละเอียดของเหตุการณ์ สถานที่ บุคคล สภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ

(ข) หลักเกณฑ์การพรรณนาความ หลักเกณฑ์การพรรณนา ความของคัมภีร์อรรถกถา เฉพาะในสายพระไตรปิฎกท่านจะวางหลักเกณฑ์ไว้ 3 ประการ ได้แก่

- แบ่งเนื้อหาตามปิฎก กล่าวคือเบื้องต้นแบ่งเป็นเรื่อง หรือหมวดใหญ่ ๆ ตามปิฎก แล้วแบ่งเป็นตอน วรรค และแบ่งย่อยออกไปจนถึงเรื่อง

- สูตรแรกจะอธิบายข้อความหลัก ๆ เรียงลำดับกันไป

- สูตรต่อ ๆ ไปจะละข้อความที่เคยอธิบายไว้แล้วและ ข้อความที่เห็นว่าง่าย จะอธิบายข้อความที่ยังไม่เคยอธิบายและข้อความที่เห็นว่ายากไม่ชัดเจนพอ

(ค) วรรณนาวิธาน วิธีการพรรณนาอธิบายความคัมภีร์อรรถกถามีหลักอยู่ 2 ประการ คือ

-ปทวรรณนา การพรรณนาศัพท์ บท ถ้อยคำและ
ข้อความแบ่งย่อยออกเป็น 3 อย่าง คือ

พยัญชนิเทศ คือชี้แจงพยัญชนะเป็นการอธิบายรูป
ศัพท์ในแง่การสร้างคำ (อักขรวิธี) หน้าที่ (การก) และความสัมพันธ์ของบท (วากยสัมพันธ์) ตาม
ระเบียบแบบแผนทางไวยากรณ์

อุปสัคคินิเทศ คือชี้แจงอุปสรรค ในแง่เนื้อหา (อรรถ)
ของอุปสรรคว่ามีความหมายอย่างไร เช่น เอว ศัพท์ เป็นต้น

อรรถนิเทศ คือชี้แจงอธิบายอรรถ ได้แก่ การอธิบาย
เนื้อหาหรือความหมายของบทในแง่มุมหมายต่าง ๆ โดยพยัญชนะ อุปสรรค หรือโดยบท เช่น

โดยพยัญชนะ : โกโร โทโส กุชฌนา

โดยอุปสรรค : สมिति ลาโก ปฏิลาโก

โดยอรรถ : ปณฺทิจจ โกสฺสํ เนปณฺณํ

-อรรถวรรณนา การขยายความอย่างละเอียดที่เรียกว่า
อรรถกถา และการพรรณนา ความที่เรียกว่า วรรณนา สังวรรณนาอันเป็นสาระสำคัญของคัมภีร์
แบ่งเป็น 2 ลักษณะ

ปริยายนิเทศ คือชี้แจงโดยปริยาย เป็นการนำเรื่อง
ราวและเหตุการณ์ที่ปรากฏหรือไม่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นต้นมาเป็นส่วนขยายความ เพื่อให้
เข้าใจเนื้อหาส่วนนั้นและเกี่ยวข้องดียิ่งขึ้น

ปรมัตถนิเทศ คือชี้แจงโดยเนื้อหา ล้วนเป็นการ
อธิบายคำสอนในแง่สุดตันตภาวนีย์ (อธิบายแบบพระสูตร) และในแง่อภิธรรมภาวนีย์ (อธิบายแบบ
ปรมัตถ์)

(2.4) นิคมกถา แปลว่า คำลงท้าย หมายถึงคำสรุปตอนท้ายเรื่อง
ท่านนิมจรนาเป็นร้อยกรอง (คาถา) โดยรนาตามแบบฉันทชนิดต่าง ๆ แบ่งเป็น 3 ส่วน คือ

(ก) อายาจนกถา ว่าด้วยคำร้องขอ ได้แก่ อ้อนวอน เชื้อเชิญ
ให้รนาคัมภีร์ ระบู้ชื่อผู้อาราธนาหรือวัตถุประสงค์ในการรนา

(ข) วจนมรรค ว่าด้วยลำดับแห่งถ้อยคำ ได้แก่ หลักเกณฑ์
หรือวิธีการในการรนาคัมภีร์นั้น ๆ

(ค) มโนรณกถา ว่าด้วยความปรารถนาแห่งใจ ได้แก่ ความ
หวัง ความปรารถนาผู้รนาประสงค์ให้เกิดขึ้นอันเป็นอานิสงส์จากการรนาคัมภีร์ เช่น คำกล่าวที่ว่า
ขอให้ข้าพเจ้าได้ดวงตาเห็นธรรม พระราชาจงปกครองแผ่นดินโดยธรรม ฝนจงตกต้องตามฤดูกาล
 ฯลฯ⁹⁹

ลักษณะการรนาคัมภีร์อรรถกถาตามที่กล่าวมามี 2 ลักษณะ คือ ปุราณอรรถกถาเป็น
คัมภีร์ที่มีการอธิบายมาแล้วแต่ดั้งเดิม หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาที่เป็นผลงานของพระอริยสาวกในต้น
พุทธกาลที่สืบต่อกันมาตั้งแต่ปฐมสังคายนาจนถึงสังคายนาครั้งที่ 5 เรียกรวม ๆ ว่า มหาวรรณกถา

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136-137.

และอภินวอรรถกถาเป็นคัมภีร์อรรถกถาใหม่ แต่อรรถกถาทั้ง 2 ต่างมีรูปแบบและเนื้อหาอันเดียวกัน ใน 4 ลักษณะ ซึ่งประกอบด้วย (1) คันถารัมภกถา ได้แก่อรรถกถาที่มีคำเริ่มแรกสำหรับเปิดเรื่องราว ก่อนจะดำเนินเหตุการณ์ (2) นิทานกถา ได้แก่อรรถกถาที่มีข้อความเบื้องต้นก่อนจะดำเนินเรื่องราว ต่อไป (3) วรรณนา ได้แก่เนื้อหาของอรรถกถาอันเป็นคำอธิบายหลักคำสอนของคัมภีร์โดยตรง และ (4) นิคมกถา ได้แก่คำสรุปตอนท้ายเรื่องที่ท่านนิมรจนาเป็นร้อยกรอง (คาถา) โดยรจนาตามแบบ ฉันทลักษณ์ต่าง ๆ

2.1.3.4 กำเนิดและพัฒนาของอรรถกถา

การศึกษากำเนิดและพัฒนาของคัมภีร์อรรถกถา ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เพราะจะช่วยให้เห็นเหตุและผลของการเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงเวลา ได้ชัดเจนแล้วอาจแบ่งช่วงเวลาที่เกี่ยวข้องได้ดังนี้

(1) อรรถกถายุคพระธรรมวินัย

ยุคพระธรรมวินัย คือช่วงตั้งแต่พรรษาที่ 1 จนถึงพรรษาที่ 45 ของ พระพุทธเจ้า นับเป็นระยะเวลาที่พระองค์เสด็จสู่คาม นิคม และนครน้อยใหญ่ เพื่อเผยแผ่และ ประกาศคำสอนรวมเวลา 45 ปีก่อนพุทธศักราช (พ.ศ.) อาจพิจารณาได้เป็น 2 ด้านคือ

(1.1) ด้านการสืบทอดพระพุทธพจน์หรือหลักคำสอน หลักคำสอนทั้งหมดได้รับการบันทึกโดยวิธีท่องจำนำสืบ ๆ กันมา ในรูปแบบของมุขปาฐะ (คำออกจากปาก ข้อความที่ท่องจำกันมาโดยปากเปล่าหรือต่อปากกันมา หรือเรียกว่า มุขปาฐะ ก็ได้) มีการจำเป็นหมวดหมู่เพื่อให้สะดวกต่อการท่องจำเรียกว่า ภาณวาร (วาระแห่งการสวด) หรือศึกษาเล่าเรียนในสำนักทั้งหลาย และบางส่วนอาจจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วด้วย

(1.2) ด้านการอธิบาย/ตีความพระพุทธพจน์ ในด้านการอธิบายพระพุทธพจน์นั้น บางครั้ง เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทแล้ว ตอนใดที่ทรงเห็นว่าผู้ฟังไม่เข้าใจหรือไม่ชัดเจนพอ ก็จะทรงขยายความตอนนั้นอีก เช่นพระองค์ทรงแสดงไว้ตอนหนึ่งว่า

น วณฺ ํ ปฏฺิจฺฉาเตตา โหติ

แปลว่า ภิกษุเป็นผู้ไม่ปิดแผล¹⁰⁰

แล้วทรงอธิบายความข้อนี้ไว้ตอนท้ายว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ปิดแผล คือภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมรวบถือ ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์ เมื่อภิกษุไม่สำรวมแล้ว จะเป็นบาปให้อกุศลธรรม คือ อภิชฌาโทมนัสเข้าครอบงำได้ ไม่รักษาจักขุนทรีย์ ไม่สำรวมในจักขุนทรีย์ ฯเปฯ¹⁰¹

ลักษณะดังกล่าวนี้จะปรากฏอยู่ในพระสูตรทั่วไป เบื้องต้น พระพุทธเจ้าจะยกหลักธรรมที่ทรงประสงค์จะแสดงขึ้นเป็น “หัวข้อ” หรือ “อุเทศ” เท่านั้น ต่อลำดับนั้นไป จึงทรงแสดงอธิบายความหลักธรรมที่ยกขึ้นเป็นอุเทศแล้วนั้นอย่างพิสดาร ด้วยข้อเท็จจริงดังกล่าวนี้ พระอาจารย์รุ่นต่อ ๆ มา เช่น พระธรรมปาละ ได้ยืนยันในงานเขียนของท่านว่า

ปจฺมสํสฺคีติยฺ ยา อฏฺฐกถา สงฺคีตาติ วจเนน สา ภควโต ธรรมานกาเลปิ อฏฺฐกถา สวิชฺชติ ฯ

¹⁰⁰ อภ.เอกาทศก. (ไทย) 24/17/289.

¹⁰¹ อภ.ส.อนนฺทิก. (บาลี) 1/13/13.

แปลว่า อรรถกถาที่ว่าสังคิตาจารย์ร้อยกรองไว้แล้ว เมื่อคราวปฐมสังคายนานั้น เป็นอรรถกถาที่มีอยู่ในสมัยพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระชนม์อยู่ ¹⁰²

นอกจากนี้ยังปรากฏว่า หากภิกษุรูปใดสามารถจะอธิบายพระพุทธรูปที่ทรงแสดงไว้ให้กว้างพิสดารจนสามารถเข้าใจได้ง่าย ๆ ขึ้นอีก พระองค์ก็จะทรงยกย่องให้ปรากฏในหมู่สงฆ์ดังกรณีของพระสารีบุตรเถระและพระมหากัจจายนเถระ เป็นต้น

ดังนั้น การอธิบายพระพุทธรูปจึงไม่ใช่ข้อห้าม เพียงแต่มีเงื่อนไขว่าผู้ที่สอนตั้งตัวเป็นครูหรือตั้งตัวเป็นอาจารย์รับสัททวิหริหรืออันเตวาสิกในสำนักสอนของพระธรรมวินัย ต้องชำนาญทั้งภิกขุวิวัฏฐะและภิกขุณีวิวัฏฐะจนสามารถสาธยายได้ชำช่องคล่องปาก ถ้าจะอธิบายที่ฌณิกายต้องชำนาญมหารรรค จะอธิบายมัชฌิมนิกายต้องชำนาญมูลปิณณาสก เป็นต้น ¹⁰³

(2) อรรถกถายุคพระไตรปิฎก

ยุคพระไตรปิฎกอาจแบ่งเป็น 2 ช่วงใหญ่ ๆ รวมเวลาประมาณ 1,000 ปี คือยุคแรกเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 1 เมื่อมีการทำมหาสังคายนาครั้งที่ 1 หลังพุทธปรินิพพานได้ 3 เดือน สิ้นสุดเมื่อการทำสังคายนาครั้งที่ 5 (พ.ศ. 433) ปรรวาทจาริกพระพุทธรูปจะเป็นลายลักษณ์อักษรลงสู่ใบลานสมัยพระเจ้าวัฏฏคามินิอภัย (พ.ศ. 439 - 444) ในสมัยพุทธกาลนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทแล้ว ตอนใดหากทรงเห็นว่ายังไม่ชัดเจนพอ ก็จะทรงอธิบายข้อความตอนนั้นไปด้วย และหากปรากฏว่า มีภิกษุรูปใดสามารถจะอธิบายพระพุทธรูปได้ถูกต้องมากขึ้น ก็จะทรงยกย่องให้ปรากฏในหมู่พุทธบริษัทอีกด้วย ¹⁰⁴

แต่เมื่อพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้วได้ 3 เดือน ปรากฏว่ามีการร้อยกรองพระพุทธรูปไว้ในรูปแบบเดียวกัน เรียกว่า ปฐมสังคิตี และได้มีการดำเนินการอย่างเดียวกันนี้อีกหลายครั้งต่างวาระและต่างกรณีกัน จนถึงปัญจมหาสังคิตีหรือสังคายนาครั้งที่ 5 ที่กระทำโดยพระพุทธทศเถระ ในรัชกาลของพระเจ้าวัฏฏคามินิอภัย (พ.ศ. 239- 444)

จะเห็นได้ว่าระยะเวลาดังกล่าวนี้ยาวนานถึง 4 ศตวรรษครึ่ง หลักคำสอน (พระธรรมวินัย) และภูมิธรรมภูมิปัญญาด้านต่าง ๆ ที่คัดสรรบอกเล่ากันมาอย่างมุขปาฐะ 4 ชั่วโมงคน ก็ได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษร ทำให้พุทธธรรมมีสถานะมั่นคงเป็นวรรณคดีบาลีสมบูรณ์เต็มที่

ส่วนยุคที่สองเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 450 คือหลังการทำสังคายนาครั้งที่ 5 จนถึง พ.ศ. 956 คือสังคายนาครั้งที่ 6 ช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้นับเวลาถึง 500 กว่าปี มีวรรณคดีบาลีสำคัญ ๆ เกิดขึ้นเป็นที่รู้จักได้และได้รับการยกย่อง 3 คัมภีร์ คืออรรถกถามหารรรค คัมภีร์มหาปัจจุจริยอรรถกถา และคัมภีร์กุรุนทอรรถกถา แต่หลังจากสิ้นสุดรัชกาลของพระเจ้าวัฏฏคามินิอภัยแล้ว ล่วงมาจนถึงรัชกาลของพระเจ้ามหานามะ (พ.ศ. 952- 974) รวมกษัตริย์ลังกาจากลำดับที่ 19 พระเจ้าวัฏฏคามินิอภัยจนถึงลำดับที่ 62 พระเจ้ามหานามะ รวม 44 พระองค์

ตลอดระยะเวลาดังกล่าวนี้ มีงานอรรถกถาบาลีเกิดขึ้น 2 ลักษณะ คืออรรถกถาพระไตรปิฎก และอรรถกถาพิเศษที่เรียกว่า ปกรณวิเสส เช่น คัมภีร์ที่ปวงค์และคัมภีร์มหาวงศ์เกิดขึ้นแล้วในโลกลังกา แต่ไม่มีข้อมูลด้านโบราณอรรถกถาอยู่เลย จนถึง พ.ศ. 956 คือคราวที่พระพุทธโฆสา

¹⁰² อ้างแล้ว.

¹⁰³ วิ.อ. (บาลี) 2/3/7-8.

¹⁰⁴ อจ.เอกาทศก. (ไทย) 24/17/289.

จารย์เดินทางไปลังกาได้รจนาและแปลคัมภีร์อรรถกถาไว้จำนวนมาก ซึ่งลังกาจัดเป็นสังคายนาครั้งที่ 6 ปรากฏจากคำบอกเล่าของพระพุทธโฆสาจารย์ว่า

สัณณนา สีหลทีปเกน
วากเยน เอสา ปน สงขตตดา
น กิณจิ อตถํ อภิสมภูณาดิ
ทีปนตเต ภิกขุชนสฺส ยสฺมา ฯ
ตสฺมา อิมํ ปาลินยานุรูป
สัณณนทานิ สมารภิสสํ
อชฺเณสนํ พุทฺธสิริวสฺส
เถรสฺส สมมาสมนุสฺสรนโต ฯ¹⁰⁵

แปลว่า เพราะสังฆวรรณานี้ มิได้อำนวยประโยชน์อะไร แก่ชาวภิกษุ
ในท้องถิ่นอื่น เพราะท่านเรียบเรียงไว้ด้วยภาษาชาวเกาะสิงหล ฉะนั้น
ข้าพเจ้าผู้รำลึกอยู่ด้วยดีโดยชอบ ถึงคำเชิญของท่านพระมหาเถระนาม
ว่าพุทธสิริ จึงจักรจนาสังฆวรรณานี้ อันควรแก่นัยแห่งพระบาลี ณ บัดนี้ ฯ

การกล่าวหรือการพรรณนาความไม่ใช่แต่เท่านั้น แต่ยังมีคำบอกเล่าทำนองเดียวกันยัง
ปรากฏในงานแปลและเรียบเรียงอรรถกถาสายพระไตรปิฎกทั้งชุดอีกด้วย กล่าวคือหากเล่มใดมี
“อาร์มภกถา” ก็มักจะปรากฏข้อความลักษณะเดียวกันนี้ เช่นในคัมภีร์สมังควลลิตาสนี ความว่า

อรรถกถาได้อันพระอรหันต์ 500 องค์สังคายนาแล้วแต่ต้นและสังคายนาต่อมาเพื่อ
ประกาศเนื้อความของทีฆนิกาย ซึ่งกำหนดหมายไว้ด้วยสูตรขนาดยาวละเอียดลออประเสริฐกว่านิกาย
อื่น ที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกสังฆวรรณาไว้ มีคุณค่าในการปลูกฝังศรัทธา แต่ภายหลังพระมหินท-
เถระนำมาเกาะสิงหล ต่อมาได้เรียบเรียงด้วยภาษาสิงหล เพื่อประโยชน์แก่ชาวสิงหลทั้งหลาย

ต่อจากนั้น ข้าพเจ้าจึงได้แปลภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ ถูกต้องตามหลักภาษาไม่ผิดเพี้ยน
อักษรสมัยของพระเถระคณะมหาวิหาร ผู้เป็นประทีปแห่งเถรวาทที่วินิจฉัยไว้ละเอียดลออจะตัด
ข้อความที่ซ้ำซ้อนกันออก แล้วประกาศข้อความ (ใหม่) เพื่อความชื่นชมยินดีของสาธุชน และเพื่อ
ความยั่งยืนของพระธรรม ฯ¹⁰⁶

จากข้อความที่อ้างถึงนี้ พระพุทธโฆสาจารย์ได้พูดถึงประโยคหลักอยู่ 2 ประเด็นคือ
ประวัติและความเป็นมาของปูราณอรรถกถา และหลักเกณฑ์การแปลและเรียบเรียงในงานของท่าน

(3) อรรถกถายุคหลังพระไตรปิฎก

อรรถกถายุคหลังพระไตรปิฎกอาจแบ่งพัฒนาการออกเป็น 2 ลักษณะ
ซึ่งเรียกว่า พัฒนาการยุคอินวอรรธกถา และพัฒนาการอรรถกถายุควรรณคดีบาลีท้องถิ่น ดังนี้

(3.1) พัฒนาการยุคอินวอรรธกถา อรรถกถาในยุคนี้เริ่มตั้งแต่
พ.ศ. 950 คือก่อนทำการสังคายนาครั้งที่ 6 เล็กน้อย ในรัชกาลของพระเจ้ามหายานามะ (พ.ศ. 552-
974) กษัตริย์ลังกาปรารภเหตุแห่งพระพุทธโฆสาจารย์แปลและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาสีหลสู่ภาษา
มคธ จนถึง พ.ศ. 1587 คือการทำสังคายนาครั้งที่ 7 ในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมาพาหุมหาราช

¹⁰⁵ วิ.อ. (บาลี) 1/-/2-3.

¹⁰⁶ ที.สี.อ. (บาลี) 1/-/1.

(พ.ศ. 1680-1696) และสิ้นสุดลงก่อนการทำสังคายนาครั้งที่ 9 (พ.ศ. 2331) สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้น

คัมภีร์อรรถกถาที่พระมหาเถระทั้งหลายได้ยกขึ้นสู่การวินิจฉัยและสอบทานมาบ้างแล้ว โดยเริ่มมาตั้งแต่การทำสังคายนาครั้งที่ 1 และนำสืบ ๆ กันมา จนถึงการทำสังคายนาครั้งที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 238 และตลอดระยะเวลา 2 ศตวรรษดังกล่าวนี้ น่าจะมีการจารึกคำอธิบายพุทธธรรมเป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว นั่นคือคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นฉบับบาลีอักษรพราหมี

พระมหินทเถระและคณะเมื่อเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกา ได้นำคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถามาด้วย ส่วนหนึ่งเป็นมุขปาฐะหมายถึงได้มีพระมหาเถระผู้ทรงจำพระไตรปิฎกติดตามมา แต่ส่วนหนึ่งเป็นคัมภีร์ใบลานที่ยึดตามแบบอย่างของศิลาจารึกพระเจ้าอโศกมหาราช¹⁰⁷ ต่อมาในปีเดียวกันนั่นเอง (พ.ศ. 238) พระมหินทเถระได้วางรากฐานการศึกษา โดยให้พระสงฆ์ชาวลังกาท่องจำพระพุทธวจนะตามแบบอินเดีย และได้ช่วยกันแปลคัมภีร์อรรถกถาบาลีทั้งหมดออกเป็นภาษาสิงหล จึงเรียกกันต่อมาว่า สัทพัญญูภาษาหรืออรรถกถาภาษาสิงหล ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้ามหายาน (พ.ศ. 953-975) ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ผู้เป็นพระอรรถกถาจารย์ที่ยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ได้เดินทางจากอินเดียเข้ามาพำนัก ณ สำนักมหาวิหารแล้วได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหลเหล่านั้นกลับคืนเป็นภาษาบาลีอีกครั้งหนึ่ง

เรื่องราวดังกล่าวนี้ มีข้อความปรากฏในคัมภีร์บาลีเก่า ๆ ประเภทปรกณหลายเล่มและตรงกันด้วยคือ คัมภีร์มหาวงศ์ ที่ปวงศ์ ญาโณทัย ชินกาลมาลีปกรณ์ และสังคีตยวงศ์ แต่มีปริณทนลแห่งความรู้ที่ควรพิจารณาเป็นประเด็น ๆ ไป ดังนี้

1. สภาพแวดล้อมของข้อมูล ในขณะนั้นเรามั่นใจได้ว่า สำนักมหาวิหาร คือหอไตรที่ได้เก็บรวบรวมคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา มาตั้งแต่สมัยท่านพระมหินทเถระ (พ.ศ. 238) จนถึงเวลาที่ท่านพระพุทธโฆสาจารย์เดินทางไปถึงลังกา (พ.ศ. 956) รวมเวลา 700 ปี และเป็นแห่งเดียวในโลก แต่ข้อเท็จจริงที่ประสพอยู่คือ

1.1 คัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับภาษาบาลีอักษรพราหมีที่พระมหินทเถระนำมาจากอินเดียนั้นไม่มีฉบับเหลืออยู่แล้ว

1.2 ที่เหลือเป็นฉบับภาษาสิงหลและเป็นเพียงฉบับแปล มิใช่ฉบับภาษามคธ/ภาษาอักษรสิงหลอย่างคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี อักษรสยาม พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรขอม พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรเมียนมาร์ หรือพระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรโรมัน เป็นต้น

1.3 การแปลอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ/บาลีนั่น เป็นการแปลภาษาหนึ่งไปสู่อีกภาษาหนึ่ง ไม่ใช่การเปลี่ยนอักษรหรือปริวรรต เพราะการทำเช่นนั้นคงไม่ก่อให้เกิดประโยชน์มากนัก

2. การแปลและเรียบเรียง การแปลภาษาสิงหลกลับไปสู่ภาษามคธ/บาลีนั่น พระพุทธโฆสาจารย์ได้แปลและเรียบเรียงคัมภีร์มหาอรรถกถาภาษาสิงหลเป็น 3 ลักษณะ คือ

2.1 จัดกลุ่มของเรื่องราวออกเป็น 3 กลุ่มตามลักษณะแห่งปิฎก คือ วินัยอรรถกถา สุตตันตอรรถกถาและอภิธรรมอรรถกถา

¹⁰⁷ ฉลาด บุญลอย. **วรรณคดีบาลี ตอนที่ 1.** (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2506), หน้า 24.

2.2. ตัดทอนส่วนที่ (เห็นว่า) มีพิรุณบกพร่องและไม่ต้องการออก แล้วแก้ไขส่วนที่คลาดเคลื่อนเพิ่มเติมที่บกพร่อง และขยายความบางส่วนออกไปอย่างที่เราเรียกกันปัจจุบันว่า “แปลและเรียบเรียง” นั้นเอง จนกลายเป็นคัมภีร์เล่มใหม่ต่างหาก

2.3. ตั้งชื่อคัมภีร์ใหม่ทั้งหมดสมกับที่ท่านพระมหานามกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์พงศาวดารว่า

ตทนนตรํ สุตตันปิฏโก มหาอนุรุธกายํ สีหฬาสํ ปรีตเตตวา มคธภาสาย
สมังคลวิลาสินี นาม ที่ทนิกายตถกถญจ ฐเปสิ ฯ

แปลว่า ลำดับนั้น ก็ได้แปล (ปรีวรต) ภาษาสิงหล ในมหาอรรคถา แผนก
สุตตันตปิฏก โดยภาษามคธ ตั้งไว้เป็นอรรคถาที่ทนิกาย เรียกว่า สมังคลวิลาสินี ฯ¹⁰⁸

คัมภีร์มหาอรรคถาส่วนที่ว่าด้วยพระสูตรนี้เองที่เราเรียกว่า สุตตันตอรรคถา หรือ
อรรคถาสุตตันตปิฏก ภาษาสิงหลสมัยโบราณ¹⁰⁹ ทำให้เข้าใจคลาดเคลื่อนว่าเป็นคัมภีร์คนละเล่ม
พระพุทโธศาจารย์ได้แปลสุตตันตอรรคถา (มหาอรรคถา) ออกเป็น 4 คัมภีร์¹¹⁰ คือ

สมังคลวิลาสินี	อรรคถาที่ทนิกาย
ปปัญจสุทนี	อรรคถาหมัชฌิมนิกาย
สารัตถทีปนี	อรรคถาสังยุตตนิกาย
มโนรปุรณิ	อรรคถาอังคุตตรนิกาย

จากหลักฐานต่าง ๆ ที่กล่าวมาช่วยสื่อความเข้าใจได้ว่า คัมภีร์อรรคถามีมหาอรรคถา
เป็นต้นนั้น ต้นฉบับอันตรธานแล้ว คุณจะไม่ตรงกับข้อเท็จจริงเท่าไรนัก เพราะไม่ว่าจะเป็นเค้าโครง
เรื่องหรืออรรถที่เป็นสาระพร้อมข้อวินิจฉัยต่าง ๆ แห่งมหาอรรคถาแผนกสุตตันตปิฏก ล้วนปรากฏ
อยู่แล้วในคัมภีร์ทั้ง 4 เล่มนั่นเอง ดังนั้น ยุคนี้จึงจัดว่าเป็นยุคทองของวรรณคดีทางพระพุทธศาสนา
อย่างแท้จริง ผลงานที่เกิดขึ้นในยุคนี้ต่างได้รับการยกย่องว่าเป็นงานที่รจนาอธิบายพระพุทธรวณะได้
อย่างยอดเยี่ยมที่สุดเท่าที่ผ่านมา โดยเฉพาะผลงานของพระพุทโธศาจารย์ เป็นต้นว่า วิสุทธิมรรค
สมันตปาสาทิกา สมังคลวิลาสินี สารัตถปกาสินี ฯลฯ รวมทั้งคัมภีร์ฎีกาอีกหลายเล่ม เช่น สารัตถทีปนี
ฎีกา สารัตถมัญชุสฎีกา เป็นต้น วรรณคดีบาลีสำคัญ ๆ เหล่านี้ ถือว่าเป็นแม่แบบในการเขียนและ
การศึกษาเล่าเรียนมาจนถึงปัจจุบัน

(3.2) อรรคถาท้องถิ่น อรรคถาท้องถิ่นเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 1600
หลังจากการทำสังคายนาครั้งที่ 7 ในลังกาจนถึง พ.ศ. 2400 รวมเวลา 800 ปี ถือว่าเป็นยุคเสื่อมของ
วรรณคดีบาลี ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อาจกล่าวตามหลักฐานว่ามีการทำสังคายนา 3 ครั้ง ซึ่งแต่ละฝ่ายต่าง
นับการทำสังคายนาแตกต่างกัน คือ

พ.ศ. 2020 ในรัชกาลของพระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนา เรียกว่า อัฐมสังคายนา
(สังคายนาครั้งที่ 8)

¹⁰⁸ ที.ปา.อ. (บาลี) 3/-/107-108.

¹⁰⁹ เสนาะ ผดุงฉัตร. ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี. (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย, 2531), หน้า 20.

¹¹⁰ ที.ปา.อ. (บาลี) 3/-/108.

พ. ศ. 2331 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เรียกว่า นวมสังคายนา (สังคายนาครั้งที่ 9)

พ. ศ. 2414 ในรัชกาลของพระเจ้ามินดงแห่งเมียนมาร์ เรียกว่า ฉัฎฐสังคายนา (สังคายนาครั้งที่ 6)

ตลอดระยะเวลาที่กล่าวนี้ ผลงานด้านวรรณคดีบาลีได้มีการผลิตขึ้นและแพร่หลายทั่วไปในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ เมียนมาร์ ไทย วรรณคดีบาลีที่มีชื่อเสียงและเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง เช่น สาสนวงศ์ปทีปิกา (ศาสนวงศ์) ของพระปัญญาสามีแห่งเมียนมาร์ มังคลัตถปิณีของพระศรีมังคลาจารย์แห่งล้านนา ชินกาลมาลีปกรณ์ของพระรัตนปัญญาแห่งล้านนา และสังคีตยวงศ์ของสมเด็จพระวันรัตแห่งรัตนโกสินทร์ เป็นต้น

สรุปคือ ในพระอภิธรรมปิฎกมีเนื้อความอธิบายเป็นภาษาบาลีเรียกว่า อรรถกถา คัมภีร์อรรถกถา มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล เรียกว่าคัมภีร์มหาอรรถกถา อันเป็นอรรถาธิบายดั้งเดิมประกอบด้วย 2 ส่วนสำคัญ คือ

1. ปกิณณกเทศนา เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เอง เมื่อมีผู้ทูลถามหรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ

2. สวากาษิต ถ้อยคำของพระสาวก มี พระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหากัจจายนะ เป็นต้นที่กล่าวอธิบายหรือประมวลพระพุทธพจน์ไว้ อาทิเช่น

- 2.1 พระสารีบุตร กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีตสูตรและทสุตตรสูตร

- 2.2 พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิภังค์ของภทเทกรัตตสูตรไว้ในอนันตภทเทกรัตตสูตร

- 2.3 พระมหากัจจายนะ อธิบายภทเทกรัตตสูตรไว้ในมหาจักจายนภทเทกรัตตสูตร

คัมภีร์มหาอรรถกถาได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่น ๆ ต่อมาพระมหินทเถระได้ไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีปหลังการสังคายนาครั้งที่ 3 โดยได้นำ พระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ภายหลังพระสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถา เป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลสามารถศึกษาได้โดยสะดวก ต่อมาภายหลังคัมภีร์ มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

เมื่อพระพุทธโฆसाจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหายานาม (พ.ศ. 953-975) แล้วปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลีเพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่าง ๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ในปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน และมีคัมภีร์ที่อธิบายความพระอภิธรรมรุ่นหลังที่เรียกว่า อรรถกถาสังเขป เป็นเหตุให้มีการรจนาคัมภีร์อธิบายเพิ่มเติม

2.1.4 ฎีกาพระอภิธรรม

คัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่รจนาแก้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการอธิบายความหมายและแปลความหมายคัมภีร์อรรถกถา จัดเป็นลำดับหรือชั้นที่ 3 แห่งการ

อธิบายความพระพุทธรูป การอธิบายความดังกล่าวนี้มีลักษณะเฉพาะด้านที่สื่อความหมายจากการตั้งชื่อคัมภีร์ที่แตกต่างกัน ดังนี้

2.1.4.1 ฎีกา : คัมภีร์ขยายเนื้อความ

คำว่า ฎีกา หมายถึงคำอธิบายขยายความที่แก้และอธิบายคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ท่านรจนาขึ้นมาเพื่ออธิบายขยายข้อความที่ยากต่อการเข้าใจในคัมภีร์อรรถกถา¹¹¹ และบทบางบทจากพระบาลีไตรปิฎกที่คัมภีร์อรรถกถายังไม่ได้อธิบายไว้ มีรากศัพท์ดั้งเดิมจากภาษาบาลีว่า ฎีกา ในคัมภีร์สัททนิติปกรณ์ธาตุมาลาว่ามาจาก ฎีก ธาตุ หรือ ฎีก ธาตุ ลงในความหมายว่า ไป หรือ ถึง (คตตเถ) แต่ท่านใช้ในความหมายว่า รู้ (พุทธิย) สมกับพระอัครวงศาจารย์ได้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า

ฎีกียติ ขานียติ ส่วนณนาย อตโธ เอตยาติ ฎีกา ฯ

แปลว่า เนื้อความแห่งคัมภีร์อรรถกถา ย่อมรู้ได้คือเข้าใจได้ ด้วยวรรณานัน เหตุนี้วรรณานัน ชื่อว่า ฎีกา (เป็นเครื่องอธิบายความอรรถกถาให้เข้าใจได้) ฯ¹¹²

อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ที่คล้ายกันว่า

ฎีกียติ ขานียติ อฏฐกถายตโธ เอตยาติ ฎีกา ฯ

แปลว่า เรียกว่า ฎีกา เพราะเป็นคัมภีร์ที่ให้ความหมายของคัมภีร์อรรถกถา ฯ¹¹³

อีกนัยหนึ่ง ถ้าพิจารณาถึงความหมายของฎีกา (ฎีก) ธาตุ ที่แปลว่า “ไป” อาจไม่ตรงตามที่นักวิชาการต้องการ แต่ในหลักภาษาบาลีมีคำอธิบายถึงธาตุที่มีความหมายว่า “ไป” สามารถใช้แทนความหมายอื่นได้ ดังข้อความว่า

เยสํ ธาตุณํ คตโตโธ พุทธิปิ เตสํ อตโธ ปวตติ ปาปุณนติปิ ฯ

แปลว่า ธาตุที่มีความหมายว่า “ไป” ยังมีความหมายว่า รู้ เป็นไป ได้ด้วย ฯ¹¹⁴

คำนี้ท่านจะใช้เป็นชื่อหลักต่อท้ายคัมภีร์ ตามลักษณะแห่งรูปแบบและเนื้อหาของการอธิบายความ เช่น มูลฎีกา อนุฎีกา โปราณฎีกา อภินวฎีกา มหาฎีกาและจุฬฎีกา

2.1.4.2 สันตละ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายข้อความลึกลับและกำกวม

คำนี้แปลตามความนิยมว่า เนื้อความ (อรรถ) อันลึกลับ (นิล) อันหมายถึงเนื้อความที่กำกวมเข้าใจยาก อันเป็นชื่อที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นความหมายของคัมภีร์ฎีกา แล้วต่อท้ายด้วยคำว่า ปกาสนา ปกาสนี (ประกาศ) และโยชนา โชติกา (ส่องสว่าง) ตัวอย่างการใช้คำให้เข้าชุดกับคำว่า สันตละ เช่น

สันตลปกาสนี	เปิดเผยเนื้อความที่ซ่อนเร้น
สันตลปกาสนา	ประกาศเนื้อความที่เร้นลับ
สันตลโชตนา	ชี้แจงข้อความที่เข้าใจยาก

¹¹¹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, 2546), หน้า 391.

¹¹² พระอัครวงศาจารย์, สัททนิติปกรณ์ สุตตมาลา, (กรุงเทพมหานคร : มุลินธิภูมิฟิสิกซ์, 2523), หน้า 22.

¹¹³ พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ, ธาตุวัตถุสังคหปาฐนิสสยะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535), หน้า 148.

¹¹⁴ พระอัครวงศาจารย์, สัททนิติ ธาตุมาลา, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, 2546), หน้า 3.

แต่หากกล่าวเฉพาะคัมภีร์สันตปาสนาจะมีลักษณะเป็นการอธิบายความหมายของคำ และความที่กำกวมเท่านั้น ไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะพรรณารวมหลายสิ่งหลายอย่างในเวลาเดียวกัน อย่าง “สัณณนา” หรืออรรถกถา¹¹⁵

2.1.4.3 สารัตถะหรือปรมัตถะ : คัมภีร์ที่มุ่งอธิบายหัวข้อสำคัญหรือที่ลึกซึ้ง เข้าใจยาก

คัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา เป็นคัมภีร์ที่มุ่งอธิบายหัวข้อสำคัญหรือที่ลึกซึ้งและเข้าใจยาก โดยที่ท่านใช้คำว่า อรรถหรือสารัตถะบ้าง ปรมัตถะบ้าง แล้วเติมคำว่า ปากาสิณี วิภาสิณี ที่ปนี วัฒนนา วินิจฉัย หรือ กถา เป็นต้น ประกอบเป็นคำสมาสต่อกันไป ตัวอย่างการใช้คำชุดกับคำว่า อรรถ คือ

อรรถที่ปนี	แสดงเนื้อหา
อรรถวิภาสิณี	ประกาศเนื้อหา
อรรถวิภาวินี	แจกแจงเนื้อหา

คัมภีร์ฎีกาจึงเป็นคัมภีร์ที่รจนาแก้ อธิบายและแปลความหมายของข้อความสำคัญที่ลึกซึ้ง ที่เข้าใจยากในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนและเข้าใจยิ่งขึ้น จัดเป็นลำดับหรือขั้นที่ 3 แห่งการอธิบาย ความพระพุทธรพจน์

2.1.5 อนุฎีกาพระอภิธรรม : คัมภีร์เสริมความ

คัมภีร์ที่เรียกว่า อนุฎีกา คือปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายรจนาแก้หรืออธิบายเพิ่มฎีกา ฎีกานี้ นับเป็นหลักฐานขั้นที่ 4 รองจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา หรือในบางกรณีอนุฎีกาเรียกตามคำศัพท์ตามภาษาบาลีว่า อภินวฎีกา แปลว่า ฎีกาใหม่¹¹⁶ เป็นคัมภีร์เรียกรวมสำหรับคัมภีร์ที่ท่านรจนาแก้ความจากคัมภีร์ฎีกา ในส่วนที่ท่านเห็นว่าฎีกาที่ท่านอธิบายยังไม่ชัดเจนพอหรือยังไม่ครอบคลุม และแยกประเภทตามลักษณะของฎีกา เมื่อเป็นฎีกาของคำภีร์ประเภทใด มักจะมีคำว่า อนุฎีกาติดอยู่กับหนังสือเล่มนั้นๆ ให้เป็นที่ชัดเจนและสังเกตได้ง่าย¹¹⁷

คัมภีร์อนุฎีกาเป็นคัมภีร์เสริมความที่รวมสำหรับคัมภีร์ที่ท่านรจนาแก้ความจากคัมภีร์ฎีกา ในส่วนที่ท่านเห็นว่าฎีกามีการอธิบายยังไม่ชัดเจนพอ และแยกประเภทตามลักษณะของฎีกานั้น ๆ

2.2 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ

2.2.1 คัมภีร์อรรถกถาสังเขป

เมื่อสมัยโบราณ ผู้คนส่วนมากมีความจำดีและแม่นยำ จึงศึกษาเล่าเรียนและถ่ายทอดพระอภิธรรมปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาด้วยมุขปาฐะต่อ ๆ กันมานับพันปี ภายหลัง คนที่มีความจำดีเริ่มลดจำนวนลง ดังนั้น เพื่อธำรงรักษาพระอภิธรรมให้แพร่หลายต่อไป พระเถระที่อยู่ในช่วงเริ่มตั้งแต่

¹¹⁵ พระมหาอดิสร ธีรสีโล, ประวัติคัมภีร์บาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 188.

¹¹⁶ ไกรวุฒิ มโนรัตน์, วรรณคดีบาลี 1, (กรุงเทพมหานคร : จรัญสนิทวงศ์การพิมพ์, 2549), หน้า 102.

¹¹⁷ จิรภัทร แก้วภู, วรรณคดีบาลี, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 150.

พุทธศตวรรษที่ 10 จึงรจนาคัมภีร์สรุปความในพระอภิธรรมเป็นจำนวนมาก คัมภีร์เหล่านั้นเรียกว่า อรรถกถาสังเขป

คัมภีร์อรรถกถาสังเขปที่รจนาขึ้นในสมัยแรก คือ อภิธัมมวาทาร และรูปารูปวิภาค

พระพุทธรูปที่ตเถระได้รจนาไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 10 คัมภีร์อภิธัมมวาทารนั้นประกอบด้วย ปริจเฉท 24 ตอน มีเนื้อหาที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรองรวม 1,416 ข้อ กล่าวประมวลเนื้อหาสาระในพระอภิธรรมปิฎกทั้ง 7 คัมภีร์ และอรรถกถาพระอภิธรรม จึงมีข้อความพิสดารเรียนรู้เข้าใจได้ยาก หากแต่ว่าเหมาะแก่การค้นคว้าวิจัยสำหรับผู้ที่เคยศึกษาพระอภิธรรมมาแล้ว

ส่วนคัมภีร์รูปารูปวิภาค มีข้อความสั้นมากประกอบด้วยปริจเฉท 3 ตอน มีเนื้อหา 41 ข้อ แนวการรจนาคัมภีร์ทำให้อ่านแล้วเข้าใจยาก ด้วยท่านผู้รจนากล่าวลำดับจิตเป็นต้นตามคัมภีร์ธรรมสังคณี โดยเริ่มต้นแสดงกามาวจรกุศลจิตแล้วแสดงจิตอื่น ๆ ต่อมาตามลำดับ คือ รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต โลกุตตรกุศลจิต อกุศลจิต และอเหตุกกุศลวิปากจิต เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุทธาจารย์จึงรจนาอรรถกถาสังเขปขึ้นใหม่ เพื่อให้เยาวชนเล่าเรียนเข้าใจได้ง่ายขึ้นโดยไม่ย่อและพิสดารจนเกินไป โดยท่านประมวลเนื้อหาสำคัญจากพระอภิธรรมปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรม คัมภีร์ที่ท่านรจนามีชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ

เนื้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้เรียงตามพระอภิธรรม 7 คัมภีร์ คือ ธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏฐาน แต่ได้จัดลำดับใหม่โดยแบ่งออกเป็น 4 หมวด คือ

1) จิต	สภาวะรับรู้อารมณ์
2) เจตสิก	สภาวะเกิดร่วมกับจิต
3) รูป	สภาวะแปรปรวน
4) นิพพาน	สภาวะดับไฟกิเลส

ในปริจเฉทที่ 1 กล่าวอธิบายจิต โดยจำแนกไว้อย่างเป็นระเบียบ ตามลำดับความทราวม และประณีตเป็น 4 ประเภทเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ซึ่งได้แก่

1) กามาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในกามภูมิ
2) รูปาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในรูปภูมิ
3) อรูปาวจรจิต	จิตที่ท่องเที่ยวเกิดในอรูปภูมิ
4) โลกุตตรจิต	จิตที่พ้นจากโลก

นอกจากนั้น ปริจเฉทต่าง ๆ ในคัมภีร์ยังมีความเชื่อมโยงกัน ซึ่งมีทั้งสิ้น 9 ตอน คือ

1) จิตตสังคหวิภาค	จำแนกจิตเป็นหมวดหมู่
2) เจตสิกสังคหวิภาค	จำแนกเจตสิกเป็นหมวดหมู่
3) ปกิณณกสังคหวิภาค	จำแนกจิตและเจตสิกเป็นหมวดหมู่โดยทั่วไป
4) วิถีสังคหวิภาค	จำแนกวิถีจิตเป็นหมวดหมู่
5) วิถีมุตตสังคหวิภาค	จำแนกจิตที่พ้นจากวิถีเป็นหมวดหมู่
6) รูปสังคหวิภาค	จำแนกรูปเป็นหมวดหมู่
7) สมุจจยสังคหวิภาค	จำแนกหัวข้อธรรมเป็นหมวดหมู่
8) ปัจจยสังคหวิภาค	จำแนกปัจจัยเป็นหมวดหมู่

9) กัมมัฏฐานสังคหวิภาค จำแนกกรรมฐานเป็นหมวดหมู่

การกล่าวถึงภูมิ 31 และอายุของเหล่าสัตว์ที่บังเกิดในภูมิเหล่านั้นพร้อมด้วยกรรมที่ส่งผลให้ไปเกิดในแต่ละภูมิในปริเฉทที่ 5 ก็ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ ตอนธัมมทวิภังค์ แม้ข้อความอื่น ๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ก็ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรม

มีผู้รู้บางท่านกล่าวว่า พระอนุรุธาจารย์รจนาคัมภีร์ปรมัตถวินิจัยไว้ก่อนแล้ว ต่อมาจึงรจนาคัมภีร์นามรูปปริเฉท ทั้งนี้ เพราะการประพันธ์บาลีในคัมภีร์นามรูปปริเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ทางวิชาการเต็มเปี่ยมแล้ว จึงรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดี ไม่มีเพชรเม็ดใดทัดเทียมได้ ตั้งแต่โบราณกาลจวบจนปัจจุบัน

2.2.2 ประวัติพระอนุรุธาจารย์

พระอนุรุธาจารย์เป็นชาวอินเดียตอนใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาวิรปัญญะนบ่าง หรือกาเวรปัญญะนบ่าง ปัจจุบันก็ยังมียชื่อเรียกว่า กาเวรี (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวรีที่ไหลมาจากภูเขาปจิมฆาฏ บางมติกล่าวว่าไหลมาจากภูเขาคุระ โดยไหลเป็นทางยาว 457 ไมล์ผ่านไปถึงมหาสมุทรฟงคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิรังกปฏัม ตันโซ และจินนาพลี ต่อมาพำนักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางคราวก็พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน ใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชปuri ประเทศศรีลังกา เรื่องนี้กล่าวไว้ในคาลางท้ายของคัมภีร์นามรูปปริเฉท (คาลา 1854-7) และปรมัตถวินิจัย (คาลา 1142-4)

สำหรับแคว้นโจฬะนั้น ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า “โจฬะ” เมืองคานูล (Karnul) ในอินเดียปัจจุบันเคยเป็นเมืองหลวงของแคว้นนี้ ส่วนเมืองกัญจิปุระ เรียกว่า กัญจิปุระบ่าง กัญจิวัระบ่าง ปัจจุบันคือเมืองโคนซีเวอร์รัม (Conjeeveram) อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทธิบราว 57 ไมล์

ในระหว่างที่พระอนุรุธาจารย์พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชปuri ประเทศศรีลังกา ได้ประพันธ์คัมภีร์นามรูปปริเฉท ทั้งรจนาคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย เมื่อพักอยู่ ณ เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะแถบอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร ต่อมาได้ประพันธ์ คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำวิงวอนของอุบาสกชื่อว่านัมพะ โดยท่านได้กล่าวถึงวัดมูลโสมะซึ่งเป็นที่อยู่ของอาจารย์วงศ์ไว้ในคาลางท้ายของคัมภีร์เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังรำลึกถึงความศรัทธา

ท่านพระอนุรุธาจารย์นั้น นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์ไม่สามารถยืนยันว่าเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง แต่สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดในยุคก่อนรัชสมัยพระเจ้าปารากกรมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรเถระผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รจนาตำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหวิถถารวรรณนา จึงสันนิษฐานว่าคัมภีร์ฉบับบาลีต้องรจนา ก่อน พ.ศ. 1696

G.P. Malalasekera ได้กล่าวไว้ว่า คัมภีร์นี้คงรจนาในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 7-11 (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-17)¹¹⁸ ส่วนหนังสือชื่อ A Comprehensive Manual of Abhidhamma (1993) มีข้อความกล่าวว่า “พระอนุรุธาจารย์จะเกิดอยู่ในสมัยใด และได้รับจาคัมภีร์นี้เมื่อใดนั้น ไม่สามารถทราบได้แน่ชัด มีเรื่องเล่าต่อกันว่า ท่านเป็นศิษย์ร่วมสำนักกับพระพุทธทตเถระ ซึ่งอาจหมายถึงว่าคงอยู่ ในคริสต์ศตวรรษที่ 5 (ราวพุทธศตวรรษที่ 11) ตามเรื่องเล่านี้กล่าวว่า ทั้งสองท่านได้รับจาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมวาทารขึ้น เพื่อเป็นการแสดงความกตัญญูแด่พระอาจารย์ของท่าน ซึ่งเมื่อได้อ่านทั้งสองคัมภีร์ แล้วให้ความเห็นว่า ‘พระพุทธทตเถระได้เก็บทรัพย์สมบัติไว้มากมายเต็มห้องและปิดประตูหน้าต่างไว้ ขณะที่พระอนุรุธาจารย์ได้เก็บทรัพย์ไว้มาก เต็มห้องเช่นกัน หากแต่ท่านได้เปิดประตูไว้’ อย่างไรก็ตาม นักวิชาการปัจจุบันไม่รับรองความเชื่อนี้ โดยยังคงพิจารณาตามลักษณะรูปแบบการประพันธ์และเนื้อความในผลงานของพระอนุรุธาจารย์ซึ่งแสดงว่า ท่านไม่น่าจะเกิดก่อน คริสต์ศตวรรษที่ 8 (ราวพุทธศตวรรษที่ 14) และเป็นไปได้มากกว่าที่จะเกิดอยู่ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 10 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12 (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18)”¹¹⁹

ผู้วิจัยเห็นว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้รจนาสรุปความจากอรรถกถาพระอภิธรรม ซึ่งมีพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้รจนา แต่หากพระอนุรุธาจารย์เกิดร่วมสมัยกับพระพุทธทตเถระ ผู้เกิดร่วมสมัยกับพระพุทธโฆสาจารย์ ก็จรรจนารูปความจากอรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ไม่ได้

ในคัมภีร์ชื่อปฐุปสิทธิผลงานของพระพุทธปิยะเถระศิษย์ของพระอานันทเถระ มีข้อความในสูตร 641 ตรงกับข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า อภิวันทีย ภาสีสฺส (อาจเขียนเป็น อภิวัตตีย ภาสีสฺส) จึงสันนิษฐานได้ว่าพระอนุรุธาจารย์คงเกิดในสมัยเดียวกับพระพุทธปิยะเถระ แม้ไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่า พระพุทธปิยะเถระและอานันทเถระเกิดในสมัยใด เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานที่พระเถระทั้งสองท่านกล่าวไว้ด้วยตนเอง แต่มีนักวิชาการสันนิษฐานว่าพระอานันทเถระมีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 เพราะคำลงท้ายของคัมภีร์มูลฎีกาที่พระอานันทเถระรจนาขึ้นได้กล่าวว่า ผู้อาราธนาให้รจนาคัมภีร์มูลฎีกานี้ชื่อว่าพระธรรมมิตตเถระ ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลผู้ปรากฏในคัมภีร์มหายาค (ปริจเฉท 54 คาถา 35) ที่กล่าวว่าพระธรรมมิตตเถระพำนักอยู่ที่วัดสิทธคาม ในรัชสมัยพระเจ้ามหินทศผู้ครองราชย์ ระหว่างพุทธศักราช 1499-1519 จึงอาจสรุปว่า พระอนุรุธาจารย์น่าจะเกิดในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 16

2.2.3 คัมภีร์อรรถาธิบายของอภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธัมมัตถสังคหะมีคัมภีร์อรรถาธิบายที่ได้รับการยอมรับว่ามีชื่อเสียงอยู่ 4 คัมภีร์ คือ

2.2.3.1 คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกาเก่า พระเถระผู้ไม่ปรากฏนามรจนาไว้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 17 บางท่านกล่าวว่า พระมหากัสสปะผู้พำนักอยู่วัดอุทุมพรคิริ (วัดเขามะเตือ) ประเทศศรีลังกา เป็นผู้รจนา พระเถระนี้เป็นอาจารย์ของพระสารีบุตร (พระสารีบุตรนี้เป็นผู้รจนาคัมภีร์ ฎีกาสารัตถทีปนี เป็นต้น และเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุ ซึ่งครองราชย์ ในพุทธศักราช 1696-1729)

2.2.3.2 อภิธัมมัตถวิภาวินี (อภิธัมมัตถวิภาวินี) รจนาโดยพระสุมังคลสามีประเทศศรีลังกา ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ท่านเป็นศิษย์ของพระสารีบุตร ผู้ประพันธ์คัมภีร์

¹¹⁸ G.P. Malalasekera. The Pali Literature of Ceylon. Colombo January 1928, p. 167.

¹¹⁹ Bhikkhu Bodhi. A Comprehensive Manual of Abhidhamma. (1993) p. 16.

สารัตถที่ปนีโดยเหตุที่ข้อความส่วนใหญ่ของคัมภีร์ปวิรรตมาจากตำราแปลและอธิบายคัมภีร์
อภิมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิมมัตถสังคหวิถถาวรรณนา ซึ่งพระสารีบุตรรจนาไว้ คัมภีร์นี้จึง
รจนาจบภายในเวลา 24 วัน และเนื่องจากใช้ภาษาได้กระชับสละสลวย จึงเป็นตำราแบบเรียน
ในประเทศ สหภาพเมียนมาร์ ตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมา โดยปรากฏชื่อในสมัยพุกามว่า “ฎีกางาม”
และปรากฏชื่อว่า “ฎีกาลือชื่อ” ตั้งแต่สมัยอังวะเป็นต้นมา

2.2.3.3 สังเขปวรรณนา รจนาโดยพระสัทธัมมโชติปาละ ชาวเมียนมาร์เรียกว่า
ฉัปปทเถระ โดยเหตุที่ท่านมีชื่อเมียนมาร์ว่า “ผึ่ง” ชาวสิงหลจึงเรียกท่านที่เป็นผู้ศึกษาพระปริยัติธรรม
ในศรีลังกาว่า พระฉัปปทะ (พระผึ่ง) โดยไม่เรียกฉายา ต่อมาเมื่อกลับมาอยู่เมียนมาร์ก็เป็นที่รู้จักตาม
ชื่อนี้ ตามหลักภาษา ฉัปปท ศัพท์แปลว่า ผู้มีหูกขา, ผึ่ง

ท่านได้ศึกษาพระปริยัติธรรมที่เมืองพุกามในรัชสมัยพระเจ้านรปติ ผู้ทรงสร้าง
พระเจดีย์อุปาราม ในแผ่นดินอังวะ หลังจากนั้นได้เดินทางไปประเทศลังกาในจุลศักราช 808 (พ.ศ.
1989) ท่านได้สมมุติสีมาที่เมืองชัยวัฒน์ ซึ่งภาษาสิงหลเรียกว่า เมืองเก๊ะเต ในรัชสมัยพระเจ้า
ปราชญ์พาทู หลังจากกลับจากศรีลังกาแล้ว ท่านได้พำนักที่หมู่บ้านฉัปปทะ และที่บริเวณเทือกเขา
สะไกย รวมทั้งที่เมืองพุกาม เป็นครั้งคราว ชาวเมียนมาร์รู้จักท่านว่าเป็นทูตฉัปปทเถระ (พระฉัปปท-
เถระ รูปที่สอง) นอกจากนี้ ท่านยังได้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อ สุตตนิเทศอีกด้วย ฉบับเมียนมาร์
บางฉบับใช้ชื่อว่า ฉัปปฎะ¹²⁰

2.2.3.4 ปรมัตถที่ปนี รจนาโดยพระญาณธชะ วัดแลติ จังหวัดโมงยวา ประเทศ
สหภาพเมียนมาร์ ในพุทธศักราช 2440

คัมภีร์อภิมมัตถสังคหะได้รับการแปลและพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาต่าง ๆ แล้ว หลายครั้ง
ได้แก่ ภาษาอังกฤษ จีน เยอรมัน ฮินดี สิงหล เมียนมาร์ และไทย เป็นต้น ฉบับที่แปลเป็นภาษาไทย
ปัจจุบันก็ยังมีอยู่หลายฉบับ

ชื่อว่าอภิมมัตถวิภาวินี พบในฉบับสิงหล ฉบับเมียนมาร์พบชื่อว่าอภิมมัตถวิภาวินีบ้าง
อภิมมัตถวิภาวินีบ้าง ส่วนฉบับฉัฐฐสังคีติใช้ชื่อว่าอภิมมัตถวิภาวินี ตามฉบับสิงหล¹²¹

¹²⁰ ฉัปปท มาจาก ฉ ศัพท์ + ปาท ศัพท์ ทำรัสสะ อา เป็น อ ในสมาส เพราะ ปาท ศัพท์ต้องรัสสะ
ในสมาสแน่นอน ดังคำว่า จตุปปท = สัตว์สี่เท้า, พหุปปท = สัตว์มีเท้ามาก, ทวิปปท = สัตว์สองเท้า, ทวิปปทุตม =
ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า, พระพุทธเจ้า.

¹²¹ คำว่า อภิมมัตถวิภาวินี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิมม ศัพท์ + อตถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู
ธาค + ณ ปัจจย + ณี ปัจจย + อินี อิตถิปัจจย รูปแปลงของคำว่า วิภาวินี คือ วิภาวี จึงลง อินี ปัจจยท้าย
บทกิตก์ที่มี ณี ปัจจยอยู่ท้ายด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร 240) ว่า ปติภิกขุราชีการนเตหิ อินี (ลง อินี
ปัจจยท้าย ปติ, ภิกขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์ และศัพท์อื่น ๆ อันเป็นไปในอิตถิลิงค์) ดังคำว่า ปิยปัสสี
(ชายผู้ชมเชยคนรัก), ปิยปัสสินี (นางผู้ชมเชยคนรัก) ส่วนคำว่า อภิมมัตถวิภาวินี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิมม
ศัพท์ + อตถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู ธาค + ณ ปัจจย + ญ ปัจจย + อี อิตถิปัจจย โดยทั่วไปบทที่ลง ญ
ปัจจยแล้วใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ เมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิตถิลิงค์อาจลง อา หรือ อี อิตถิปัจจย ดังคำว่า ทิปนา, ทิปนี
ไม่นิยมลง อินี ปัจจยท้ายบท ดังกล่าว แม้บททั้งสองจะไม่ผิดหลักภาษา แต่รูปว่า อภิมมัตถวิภาวินี น่าจะเป็น
ต้นฉบับเดิม เพราะพบ ในฉบับสิงหลซึ่งเป็นภาษาของผู้แต่ง นอกจากนี้ เมื่อเทียบเคียงกับคำว่า อภิมมัตถวิภาสินี
ที่ไม่ประกอบรูปศัพท์เป็น อภิมมัตถวิภาสินี แล้วรูปว่า อภิมมัตถวิภาวินี จึงสมควรกว่า.

คัมภีร์อริธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่นิยมกันในหลายประเทศจึงมีคัมภีร์อธิบายความเพิ่มเติมอีก โดยเฉพาะในประเทศไทยมีคัมภีร์ชั้นโยชนาที่รจนาอธิบายคัมภีร์ดังกล่าวไว้

2.3 ประวัติความเป็นมาคัมภีร์โยชนา

2.3.1 ความหมายของคำว่า “โยชนา”

คัมภีร์ที่เรียกว่า โยชนา เป็นคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถโยชนา ซึ่งแยกศัพท์เป็น อรรถ (อรรถ) + โยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น¹²² ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ

2.3.1.1 ด้านภาษาศาสตร์ภาษาบาลี

คัมภีร์โยชนาทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจนประกอบด้วย

(1) **แสดงวิธีการใช้สูตร** มีการวางกฎในการ “สร้างคำ” โดยแสดงวิธีการกำหนดรูปศัพท์ ตั้งศัพท์ แล้วเปลี่ยนแปลงรูปศัพท์เป็นบท ๆ พร้อมกับระบุหน้าที่ (การก) และความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์

(2) **แสดงสูตร** มีการแสดงสูตรหรือมีอำนาจหน้าที่สร้างรูปศัพท์ต่าง ๆ ให้สำเร็จว่าใช้ข้อบังคับทางไวยากรณ์อะไร บางครั้งอาจจะต้องแสดงอ้างรูปคำจากคัมภีร์พระไตรปิฎกอรรถกถา และฎีกาต่าง ๆ มาประกอบคำอธิบาย

(3) **เสนอคำอธิบายเพิ่มเติม** มีการเสนอคำอธิบายเพิ่มเติม โดยวิธีวิเคราะห์คำและความเพื่อแสดงสาระของสูตรให้ยิ่งขึ้นและได้ความละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น

2.3.1.2 ด้านวรรณนา

คัมภีร์โยชนาถือว่าเป็น “กุญแจ” สำหรับไขในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้สึกมั่นใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้ จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา¹²³

ดังนั้น **คัมภีร์โยชนา** คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น แบ่งเป็น 3 ประเภท ตามสายคัมภีร์หลัก คือพระไตรปิฎก มีโยชนาพระวินัยปิฎก โยชนาพระสุตตันตปิฎก และโยชนาพระอภิธรรมปิฎก

¹²² จิรภัทร แก้วภู, **วรรณคดีบาลี**, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 167.

¹²³ จิรภัทร แก้วภู, **วรรณคดีบาลี**, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 150.

จุดประสงค์หลักของคัมภีร์โยชนา หรือ อัตถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกความสัมพันธ์ บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิงชั้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกัมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัถินคร หรือ โปโพนนรุวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนานฎีกา มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้เขียนสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้เขียนมูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้รจนานฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้แพร่ หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณัธรจนาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

2.3.2 ประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาในล้านนา

การที่พระพุทธศาสนาเข้าสู่ล้านนาไทยครั้งแรกนั้น มีหลักฐานตำนานจามเทวีวงศ์ ได้กล่าวถึงสุเทพธิดาว่า เป็นผู้ดำเนินการสร้างเมืองหริภุญชัยเมื่อปี พ.ศ. 1204¹²⁴ แล้วได้อัญเชิญพระนางจามเทวีมาจากเมืองละโว้ เมื่อ พ.ศ. 1206¹²⁵ พระนางจามเทวีได้นิมนต์พระสงฆ์ทรงศีลาจารย์วัตรมาพร้อมกันด้วย จึงทำให้พระพุทธศาสนาเข้าสู่ล้านนา ตามหลักฐานเป็นพระพุทธศาสนาแบบนิกายมอญเป็นพระพุทธศาสนา ที่สืบทอดมาจากสายของพระโสดนและพระอุตตระที่มาจากประเทศอินเดีย ตำนานจามเทวีวงศ์ ตำนานมูลศาสนา และชินกาลมาลีปกรณ์ได้กล่าวถึงความเจริญทางพระพุทธศาสนาในอาณาจักรหริภุญไชย มีการนำพระไตรปิฎกและพระสงฆ์ผู้ทรงพระไตรปิฎกมาจากเมืองละโว้ ทำให้พระพุทธศาสนาและการศึกษาหลักคำสอนและการสร้างวัดวาอารามไม่ต่ำกว่า 2,000 แห่ง ยังได้เผยแผ่พระพุทธศาสนานิกายมอญเข้าสู่อาณาจักรใกล้เคียง จนกลายเป็นนิกายดั้งเดิมของล้านนา ทำให้มีความเจริญรุ่งเรืองสืบมา

ต่อมา ในรัชสมัยของพญากือนา (ราชวงศ์เม็งราย) พระองค์ได้ส่งราชทูตไปขอพระสงฆ์จากเมืองสุโขทัย ในปี พ.ศ. 1912 พระมหากษัตริย์สุโขทัย ได้ส่งพระสุมนเถระพร้อมพระสงฆ์จำนวน 10 รูป มาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเมืองเชียงใหม่ เป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ พญากือนาได้ถวายพระราชอุทยานสวนดอกไม้สร้างเป็นวัดถวายแก่พระสุมนเถระ แล้วพระราชทานพระนามของวัดว่าวัดบุปผารามหรือวัดสวนดอกไม้ นอกจากนี้ยังสร้างพระเจดีย์องค์ใหญ่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่พระสุมนเถระนำมาจากสุโขทัย และส่วนหนึ่งนำไปบรรจุไว้ที่เจดีย์วัดพระธาตุดอยสุเทพ

¹²⁴ สุรพล คำธิกุล, ล้านนา สิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม, (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา, 2542), หน้า 48.

¹²⁵ ศาสตราจารย์ ดร.อุดม รุ่งเรืองศรี, วรรณกรรมล้านนา, ปรับปรุงครั้งที่ 5 พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546), หน้า 186.

พระพุทธรูปแบบลังกาวงศ์ที่พระสุนทรธรรมาจารย์นำมาจากสุโขทัย ได้รับการยอมรับจากพุทธศาสนิกชนในอาณาจักรล้านนาใกล้เคียง เช่น เชียงราย เชียงแสน พะเยา ลำพูน ลำปาง และอาณาจักรอื่น ๆ ก็ได้หันมานับถือพระพุทธรูปแบบลังกาวงศ์ นอกจากนั้น พระสงฆ์มาจากอาณาจักรใกล้เคียงได้เข้ามาศึกษาพระพุทธรูปและภาษาบาลีที่วัดสวนดอกและวัดที่เป็นสาขาของวัดสวนดอกในเมืองเชียงใหม่ จึงทำให้พระพุทธรูปแบบลังกาวงศ์เจริญรุ่งเรืองสืบมา

ต่อมาในรัชสมัยพระเจ้าสามฝั่งแกน พ.ศ. 1965 พระองค์ทรงให้การทำนุบำรุงพระพุทธรูปโดยการส่งสมณทูตไปศึกษาพระพุทธรูปและภาษาบาลีที่ศรีลังกาจำนวน 25 รูป นำโดยพระธรรมคัมภีระและคณะ เช่น พระเมธังกร พระญาณมงคล พระสีลังค์ พระสารีบุตร พระรัตนกร พระพุทธสาครเป็นต้น กับพระกัมพูชาอีก 8 รูป มีท่านพระญาณสิทธิเป็นหัวหน้า พวกนี้ลงเรือสำเภาไปศึกษาพระพุทธรูปและภาษาบาลีที่ลังกาทวีปแล้วได้ทำการอุปสมบทใหม่ พร้อมอาราธนาพระลังกา 2 รูป คือ พระมหาวีกรมพาหุและพระอุตตมปัญญาเข้ามาช่วยประกาศศาสนาในอาณาจักรล้านนา เมื่อมาถึงเชียงใหม่แล้ว ได้ตั้งสำนักวัดขึ้นใหม่ให้ชื่อว่าวัดป่าแดงหรือรัตนาราม ที่เชิงดอยสุเทพ ดังนั้น พระสงฆ์กลุ่มนี้จึงได้รับการขนานนามว่า นิกายป่าแดง พระสงฆ์นิกายใหม่นี้ได้นำพระพุทธรูปไปเผยแพร่ยังเมืองต่าง ๆ เช่น ในรัฐเชียงตุง และเชียงรุ่ง ซึ่งสมัยนั้นยังเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนาจะเห็นได้ว่าในสมัยนั้นมีคณะสงฆ์อยู่ 3 นิกาย คือ นิกายสงฆ์ล้านนาเดิม (จากลำพูน) นิกายสงฆ์รามัญวงศ์ (สายวัดสวนดอก) และนิกายสงฆ์สีลังค์ (สายวัดป่าแดง)¹²⁶

จากร่องรอยทางประวัติศาสตร์ของพระพุทธรูปในล้านนา ทำให้ทราบความเป็นมาของการพัฒนาทางพระพุทธรูปจากสมัยทวารวดีสู่ยุคพระพุทธรูปแบบลังกาเก่าในสมัยของพญากือนาและต่อมาได้เข้าสู่ยุคพระพุทธรูปแบบลังกาใหม่ พระสงฆ์ในล้านนาได้เดินทางไปศึกษาพระพุทธรูปในประเทศศรีลังกา จึงทำให้พระสงฆ์ในล้านนามีความรู้ ความชำนาญในภาษาบาลี อีกทั้งในสมัยของพระเจ้าติโลกราชได้มีการสังคายนาครั้งที่ 8 ที่วัดมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอด พระอารามหลวง)

จากหลักฐานที่ได้กล่าวมาทั้งหมด ซึ่งเป็นหลักฐานทางโบราณคดีทำให้เราได้รับทราบความเป็นมาของพระพุทธรูปผ่านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม วรรณกรรมและหลักฐานจากแหล่งข้อมูลอื่น ๆ โดยเฉพาะหลักฐานจากงานวรรณกรรมของพระนักปราชญ์ทางพระพุทธรูปในล้านนากลายมาเป็นหลักฐานที่สำคัญที่ทำให้พวกเราชาวพุทธได้รับทราบข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสังคม ศาสนา วัฒนธรรม วิถีชีวิต การเมืองการปกครอง ของผู้คนในล้านนาในแต่ละยุคได้เป็นอย่างดี

พระพุทธรูปในล้านนา เป็นสถาบันที่มีบทบาทสำคัญต่อการปกครองบ้านเมือง โดยเฉพาะในสมัยโบราณ ช่วยให้สถาบันการปกครองดำเนินไปด้วยดี เมื่อเรายังไม่ได้รับอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจแบบตะวันตก ยังปกครองกันแบบสังคมประเพณีอยู่นั้น คำสอนในพระพุทธรูปได้ทำหน้าที่ขัดเกลาประชาชนในชาติให้มีความเจริญทางด้านจิตใจจนกลายเป็นคนที่มีเอกลักษณ์เด่นเฉพาะตัวเป็นแบบชาวพุทธไทยที่แตกต่างจากชาวพุทธในประเทศอื่น ๆ

¹²⁶ สมหมาย เปรมจิตต์และคณะ, โครงการอนุรักษ์พระคัมภีร์ล้านนา, (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมือง เชียงใหม่, 2544), หน้า 5-7.

ในอาณาจักรล้านนาสมัยโบราณนั้น มีคติความเชื่ออยู่ว่าการสร้างวัดเป็นยอดมหากุศล และกลายเป็นคตินิยมสำหรับพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายชั้นสูงตลอดจนพ่อค้าคนดีทั้งหลาย โดยเฉพาะพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์นั้นถือเป็นประเพณีที่จะต้องสร้างวัดประจำรัชกาล หรือประจำตระกูลแล้วถวายการอุปถัมภ์แก่วัดนั้นจึงมีวัดราษฎร์และวัดหลวงเกิดขึ้น ด้วยเหตุนี้ ภายในกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นในจึงมีวัดถึงหนึ่งร้อยวัดและภายในกำแพงชั้นนอกอีก 50 วัด รวมทั้งหมด 150 วัด

รวมความว่าการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เป็นหน้าที่ที่สำคัญสำหรับผู้นำประเทศ ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าการพัฒนาประเทศ เพราะพระศาสนาเป็นกำลังสำคัญในการปกครองราษฎรให้สามัคคีกัน เป็นปึกแผ่น มีความสงบสุข ยิ่งไปกว่านั้นยังมีลัทธิความเชื่อระหว่างชาวพุทธว่า พระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ โดยได้ส่งสมบุญบาปมีมาในอดีตชาติ และด้วยอำนาจบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญมานั้น จึงได้อุบัติมาเพื่อปกครองประชาชนพลเมือง ในขณะเดียวกันเมื่ออุบัติขึ้นในโลกมนุษย์แล้ว ก็ต้องบำเพ็ญบาปมีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อถือตามคติที่ว่านี้

พระมหากษัตริย์จึงทรงมีพระราชกรณียกิจหลัก 2 ประการ คือ 1) ปกครองไพร่ฟ้าประชาชนให้อยู่เย็นเป็นสุข และ 2) ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง

2.3.3 การรณาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยล้านนา

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมา บุรพกษัตริย์ล้านนาเกือบทุกพระองค์ จึงทรงชวนขวายนหาพระสงฆ์ที่ทรงพระไตรปิฎกมาประดิษฐานพระพุทธศาสนา และปฏิรูปการพระศาสนาให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น พระพุทธศาสนาจึงเป็นสถาบันเดียวที่ให้ความรู้แก่พลเมืองในยุคนั้น วัดและพระสงฆ์เป็นแหล่งความรู้เกือบทุกแขนง และในยุคทองของพระพุทธศาสนา คือตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ. 1898) ถึงสิ้นรัชกาลพระเมืองแก้ว (พ.ศ. 2068) พระนักปราชญ์ชาวล้านนาได้แสดงความเชี่ยวชาญในภาษาบาลี โดยนิพนธ์วรรณกรรมภาษาบาลีไว้มากมาย มากกว่าประเทศใด ๆ ในโลกพุทธศาสนาในยุคเดียวกัน ผลงานของท่านเหล่านั้นได้แพร่หลายไปยังอาณาจักรต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตลอดจนประเทศทางตะวันตกด้วย และบางเรื่องทางคณะสงฆ์ไทยได้ใช้เป็นตำราเรียนภาษาบาลีด้วย

ในสมัยที่ยังไม่รวมเป็นประเทศไทยนั้น ดินแดนแหลมทองมีหลายอาณาจักร เช่น ล้านนา ล้านช้าง ศรีวิชัย แต่อาณาจักรที่มีผลงานทางด้านพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากจนกล่าวได้ว่าเป็นยุคทองแห่งพระพุทธศาสนา คือ อาณาจักรล้านนา มีผู้วิจัยไว้ว่า “ยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนาตกอยู่ในระหว่าง 3 รัชกาล คือ พระยาติโลกราช พระยอดเชียงรายและพระเมืองแก้ว ดังที่ได้กล่าวมาแล้วซึ่งเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 1985-2068 รวมเป็นเวลา 84 ปี ซึ่งเป็นเวลาที่มีการศึกษาพระธรรมวินัยและรณาคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก พอพ้นจากสามรัชกาลนี้ไปแล้วก็ไม่มีผลงานภาษาบาลีที่ดีเด่นอีก และหลังจากการทำสงครามที่วัดมหาโพธารามมาแล้วก็ยกยอคุณแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนาไทยได้แผ่กระจายไปถึงประเทศใกล้เคียง และในปี พ.ศ. 2066 กษัตริย์แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต (ล้านช้าง) ทรงส่งราชทูตมายังราชสำนักเชียงใหม่ เพื่อขอคณะสงฆ์และพระไตรปิฎกไปสืบสานศาสนาในอาณาจักรล้านช้าง พระเจ้านครเชียงใหม่จึงให้พระเทพมงคลกับภิกษุพาคณะสงฆ์นำพระไตรปิฎกบาลี 60 คัมภีร์ไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุตในปีเดียวกันนั้น

ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ได้มีพระเถระจำนวนหลายรูปที่เป็นนักปราชญ์และเชี่ยวชาญในภาษาบาลี จนสามารถรณาคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี สมควรจะกล่าวนามไว้ ณ ที่นั้น คือ

พระโพธิ์รังสี พระธรรมเสนาบดี พระญาณกิตติ พระสัทธัมมกิตติมหาอุสสเทวะ พระญาณวิลาส พระสิริมังคลาจารย์ และพระรัตนปัญญาเถระ เป็นต้น โดยแต่ละท่านได้รจนาวรรณกรรมบาลีไว้มาก และสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน เช่น พระโพธิ์รังสีเถระชาวเมืองใหม่รจนาจามเทววงศ์และสิหิงคินิทาน หรือ ตำนานพระพุทธสิหิงค์ พระธรรมเสนาบดีเถระรจนาคัมภีร์เกี่ยวกับไวยากรณ์ภาษาบาลีชื่อว่าสัททตถ- เกทจินตาทักกมโยชนา พระญาณกิตติชาวเชียงใหม่รจนาคัมภีร์เป็นภาษาบาลีไว้ถึง 12 เรื่อง โดยเฉพาะพระสิริมังคลาจารย์ชาวเชียงใหม่เป็นพระที่มีชื่อเสียงมากที่สุด เพราะผลงานคือมังคลัตถ ที่ปนี งานนิพนธ์ของท่านมีอยู่ 4 เรื่องซึ่งมีขนาดยาวทั้งสิ้นคือ เวสสันดรที่ปนี จักกवालที่ปนี สังขยา- ปกาสกฏีกา และมังคลัตถที่ปนี ส่วนพระรัตนปัญญาเถระ ซึ่งนับว่าท่านเป็นชาวเชียงใหม่หรือไม่ก็ ลำปาง มีผลงานอยู่ 3 เรื่อง คือชินกาลมาลี วชิรสารัตถสังคหะ และมาติกัตถสรุภัมมสังคินี เป็นต้น

นอกจากคัมภีร์ที่กล่าวมาแล้วนี้ ยังมีงานนิพนธ์ภาษาบาลีอีกจำนวนหนึ่งที่ไม่ปรากฏนามผู้ รจนา แต่มีหลักฐานทำให้เชื่อได้ว่าเป็นผลงานพระล้านนารจนาขึ้นในยุคเดียวกันนี้ เช่น ปัญญาสชาดก หรือชาดก 50 ชาต อันเป็นบ่อเกิดแห่งวรรณคดีสำคัญของไทยอีกหลายเรื่อง เช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ สังข์ทอง พระสุธนมนโหรร่า นอกจากนั้นก็เป็นบทสวดมนต์ คือ อุปปาตสันติ เป็นฉันทภาษาบาลี ซึ่ง นิยมใช้สวดในการทำบุญสะเดาะเคราะห์และสืบทอดมาเมือง งานนิพนธ์เป็นภาษาบาลีที่กล่าวมาข้างต้น นี้ ล้วนแต่รจนาขึ้นหลังรัชสมัยของพระญาติโลกราชทั้งสิ้น และมากที่สุด ในรัชกาลของพระเมืองแก้ว ต่อแต่นั้นมา งานนิพนธ์ภาษาบาลีที่แสดงความเป็นปราชญ์ของพระชาวล้านนาที่เสื่อมถอยไปเรื่อย ๆ พร้อมกับการสิ้นสุดลงแห่งยุคทองของล้านนา โดยเฉพาะหลังจากเสียเอกราชแก่เมียนมาร์ใน พ.ศ. 2101 อาณาจักรล้านนาก็ถูกเมียนมาร์ยึดครองอยู่เป็นเวลานานกว่า 216 ปี แต่เมียนมาร์ก็มิได้รุกราน พระพุทธศาสนา เพราะนับถือศาสนาเดียวกัน ทั้งนี้ในภายหลังได้สำรวจพบว่ามีชาดกนอกนิบาตที่ รจนาในล้านนาอีกประมาณ 250 เรื่อง¹²⁷

จากความเจริญทางพระพุทธศาสนาในล้านนาดังที่กล่าวมานี้ พระเถระที่เป็นนักปราชญ์ใน ล้านนา มีหลายรูปด้วยกัน มีความรู้ความสามารถและแตกฉานในพระไตรปิฎกและได้รจนาคัมภีร์ทาง พระพุทธศาสนามากมายเป็นภาษาบาลีไว้เป็นจำนวนมาก ในเบื้องต้น ขอกล่าวถึงพระญาณกิตติเถระ ไว้เป็นลำดับสุดท้าย เพราะท่านเป็นผู้ที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์ที่ผู้วิจัยได้นำมาทำการวิจัยโดยขอเรียงลำดับ ใหม่ สรุปได้ดังนี้

2.3.3.1 พระโพธิ์รังสีเถระ ในบรรดานักปราชญ์ชาวล้านนาที่เป็นพระเถระนั้น พระโพธิ์รังสีเถระเป็นผู้ที่อาวุโสที่สุด เป็นชาวเชียงใหม่ ผลงานของท่านปรากฏอยู่คู่กับวรรณคดี ล้านนาเล่มอื่น ๆ ที่มีผู้คนอ้างอิงและศึกษาทั้งทางศาสนาและประวัติศาสตร์ คือ จามเทววงศ์ และ สิหิงคินิทาน

จามเทววงศ์ จัดเป็นหนังสือพงศาวดาร รจนาเป็นภาษาบาลี มี 15 ปริเฉท ปรากฏตอน ท้ายทุกปริเฉทว่า อันมหาเถรมีนามว่าโพธิ์รังสี ได้รจนาตามคำมหาจาริก สันนิษฐานว่ารจนาราว พ.ศ. 1950-2060 กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละ ลักษณะ) เปรียญ ร่วมกับพระญาณวิจิตร (สิทธิ โลจนานนท์) เปรียญ ช่วยกันแปลเป็นภาษาไทยในสมัย รัชกาลที่ 6 และพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก พ.ศ. 2463

¹²⁷ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย. (อนุสรณ์ พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, 2523), หน้า 103.

เนื้อเรื่องในจามเทวีวงศ์ ว่าด้วยวงศ์ของพระนางจามเทวีที่ได้ครองเมืองหริภุญชัยและประวัติพระศาสนาในล้านนา กล่าวถึงการสร้างเมืองหริภุญชัย ลำปางและการสร้างวัดบรรจุพระธาตุ คือ พระบรมธาตุหริภุญชัยในสมัยราชวงศ์ของพระนางจามเทวี กล่าวถึงธรรมะของกษัตริย์และความที่ไม่สมควรอันเป็นเหตุให้บ้านเมืองเดือดร้อนล่มจม นับว่าพระโพธิ์รังสีเถระสามารถนำเอาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์มาสัมพันธ์กับเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี จึงนับว่าหนังสือจามเทวีวงศ์เป็นหนังสือที่ทรงคุณค่าเล่มหนึ่ง¹²⁸

สีหิงคินทาน หรือประวัติพระพุทธสีหิงค์ แม้มิได้ระบุปีที่รจนา แต่สันนิษฐานว่าเป็นระหว่างปี พ.ศ. 1985-2068 เพราะเป็นระยะที่วรรณกรรมบาลีกำลังเฟื่องฟู เนื้อเรื่องในสีหิงคินทาน ว่าด้วยประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปสำคัญ ซึ่งหล่อในประเทศศรีลังกาด้วย เงิน ตะกั่ว และทองเหลือง ประวัติการเดินทางมาสู่ประเทศไทยและจังหวัดต่าง ๆ รวมทั้งเชียงใหม่ ปัจจุบันได้มีผู้แปลเป็นภาษาไทยกลางและพิมพ์เผยแพร่แล้ว¹²⁹

2.3.3.2 พระธรรมบดีเถระ ปราชญ์ล้านนาผู้นี้เป็นชาวเชียงใหม่ ท่านได้รจนาคัมภีร์บาลีไว้เพียงเรื่องเดียว ราว พ.ศ. 2020-2045 คือเรื่อง ปัทมกมโยชน-สัททตถกถาจินตา ซึ่งเป็นคู่มืออธิบายหลักภาษาไวยากรณ์ภาษาบาลี¹³⁰

2.3.3.3 พระสัทธัมมกิตติมหาอุสสเทวเถระ พระเถระชาวลำพูนรูปนี้เป็นเพื่อนรุ่นเดียวกันกับพระญาณกิตติเถระ ท่านได้รจนาคัมภีร์เรื่องเดียว คือ สัททพินทุภินวฎีกา เพื่อเป็นตำราอธิบายบาลีไวยากรณ์คัมภีร์ชื่อว่า สัททพินทุ ซึ่งกษัตริย์เมียนมาร์พระนามว่า กยจวะ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ พระเถระรูปนี้พำนักอยู่ที่วัดธรรมนิยาราม (กุละมก) จังหวัดลำพูน

2.3.3.4 พระนนทอาจารย์ พบว่าผลงานของท่านคือคัมภีร์ชื่อว่า สารัตถสังคหะ เพียงเรื่องเดียว

2.3.3.5 พระติปิฎกจุฬายเถระ รจนาคัมภีร์ไว้เรื่องเดียวคือ มรุตตลกาสินีมีลิตน-ปัญหา

2.3.3.6 พระญาณวิลาสเถระ รจนาคัมภีร์ชื่อว่า สังขยาปาสกะ ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2058 เป็นตำราว่าด้วยการคำนวณวัน เวลา การชั่ง ตวง วัด ระยะทาง ฤดูกาลและเงินตราสมัยพุทธกาล

2.3.3.7 พระสิริมังคลาจารย์ เป็นที่น่าเสียใจอย่างยิ่งที่ไม่อาจทราบแน่ชัดว่าพระสิริมังคลาจารย์มีประวัติความเป็นมาอย่างไร เพราะไม่มีหลักฐานปรากฏเช่นเดียวกับพระเถระองค์อื่น ๆ นอกจากสันนิษฐานจากผลงานของท่าน ท่านเป็นชาวเชียงใหม่มีชีวิตอยู่ราว พ.ศ. 2020-

¹²⁸ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 103.

¹²⁹ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 104.

¹³⁰ ร.ศ.แสง จันทรงาม พุทธศาสนาในล้านนา, พุทธศาสนาในล้านนาไทย. หน้า 104. อ้างใน ศาสตราจารย์ ดร.อุดม รุ่งเรืองศรี. วรรณกรรมล้านนา. ปรับปรุงครั้งที่ 5 พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546), หน้า 188.

2100 ประจําอยู่วัดสวนขวัญ (วัดตำหนักในปัจจุบัน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้จากตัวเมืองเชียงใหม่ไปประมาณ 4 กิโลเมตร ท่านเคยไปศึกษาที่ลังกา และเคยเป็นอาจารย์ของพระเมืองเกษเกล้า

พระสิริมังคลาจารย์มีผลงานอาจออยู่ในช่วงที่ท่านจำพรรษาที่วัดตำหนักสวนขวัญ ตำบลแม่เหียะ อำเภอเมือง เชียงใหม่ และคงใช้เวลาค้นคว้ารจนาคัมภีร์ต่าง ๆ จากหอธรรมที่ท่านรวบรวมไว้ เพราะปรากฏว่าผลงานของท่านมีการอ้างอิงบอกถึงที่มาโดยละเอียด นับว่าท่านเป็นนักปราชญ์ที่มีผลงานอ้างอิงที่ก้าวหน้าเกินยุคสมัยของท่านมาก อุทุม รุ่งเรืองศรี และ สดุดณ จังกา จิตต์ ศึกษาผลงานของท่านและได้แบ่งผลงานของท่าน สรุปได้ดังนี้

พระสิริมังคลาจารย์รจนาผลงานไว้ 4 เรื่องซึ่งอาจจะแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ การอธิบายคัมภีร์ที่มีมาแต่เดิม ผลงานประเภทนี้มีด้วยกัน 3 เรื่อง ดังนี้

(1) เวสสันดรทีปนี รจนสำเร็จเมื่อ พ.ศ. 2060 ในรัชกาลพระเมืองแก้ว อธิบาย อรรถ-กถาเวสสันดรชาดก เกี่ยวกับความเบ็ดเตล็ดเกร็ดเล็กน้อยต่าง ๆ ที่น่าสนใจ ตลอดจนวิธีแบ่งคาถาในเวสสันดรชาดกอีกด้วย คัมภีร์นี้มีความยาวบรรทัด 40 ผูก บรรทัด 10 ผูก

(2) สังขยาปกาสะกุกา เป็นหนังสืออธิบายคัมภีร์สังขยาปกาสะกุกา ที่พระญาณวิลาสเถระชาวเชียงใหม่รจนาเมื่อ พ.ศ. 2059 เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น รจนาเมื่อ พ.ศ. 2063 จำนวน 2 ผูก

(3) มังคลัตถทีปนี หรือ มงคลทีปนี เป็นวรรณกรรมเรื่องเอกที่มีชื่อเสียงยิ่งของพระสิริมังคลาจารย์ รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2067 เพื่อเป็นการอธิบายความในมงคลสูตร ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก 2 แห่ง คือ ในขุททกปาฐะและสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มีอรรถกถาชื่อปรมัตถโชติกา ซึ่งพระพุทโธสาจารย์เป็นผู้รจนาไว้อันเป็นพระสูตรที่แสดงถึงการปฏิบัติที่เป็นมงคลรวม 38 ประการ เช่น การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต ฯลฯ ท่านได้อธิบายถึงความหมายของพระสูตรนี้โดยละเอียดด้วยภาษาบาลีอันไพเราะและสละสลวย และนำเรื่องจากคัมภีร์และชาดกอื่น ๆ มาอธิบายประกอบ มังคลัตถทีปนีนี้ได้แปลเป็นภาษาไทยความยาว 893 หน้า และพิมพ์เผยแพร่หลายครั้งแล้ว เพราะเป็นหลักสูตรที่ผู้เรียนปริยัติธรรมจะต้องศึกษา ส่วนคัมภีร์ที่รจนาขึ้นใหม่มีเพียงเรื่องเดียว คือ

(4) จักกวาฬทีปนี ซึ่งเรื่องนี้ท่านได้ผูกโครงเรื่องขึ้นก่อน โดยแบ่งเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับจักรวาลออกเป็นตอน ๆ จากนั้นก็อธิบายเรื่องราวตอนนั้น ๆ อย่างละเอียดโดยอ้างหลักฐานจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ มาประกอบ รจนาเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2063 กล่าวถึงเรื่องราวในจักรวาลหรือโลกธาตุ พรรณนาถึงภูมิที่เกิดของสัตว์ทั้งหลาย อาหารของสัตว์ ภูเขา แม่น้ำ เทวดา อสูร ฯลฯ ดังนี้

- ภูเขา พรรณนาถึงเขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริภัณฑ์และเขาต่าง ๆ ในป่าหิมพานต์
- สระ พรรณนาถึงสระอโนดาต กัณณมณฑก รกกรก ฉัททันต์ กุณาล ฯลฯ
- นที พรรณนาแม่น้ำต่าง ๆ เช่น คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มหิ ฯลฯ
- ทวีป พรรณนาชมพูทวีป อุตตรกุรุทวีป บุพพิเทห และอมรโคยาน เป็นต้น
- ภูมิของสัตว์ต่าง ๆ เช่น อบายภูมิ คือ นิรยะ ตีรจฉานโยนิ เปตวิสัย อสุรกาย และมหานรก 8 ชุม เช่น สัญชีวะ กาลสุตตะ สังฆาตะ ปตาปนะ เป็นต้น
- อสูร พรรณนา เวปจิตต สัมพร อสุโรช ปหารท ราหู เป็นต้น

-ภูมิเทวดา คือ เทวดาบนพื้นดินและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์หรือทรงคุณประโยชน์ต่าง ๆ

-อากาศเทวดา คือ เทพที่สถิตอยู่ในอากาศ แต่อยู่ในระดับที่ต่ำกว่าชั้นจตุมหาราชิก

-มหเสกขเทวดา กล่าวถึง เทวดาที่สูงศักดิ์ต่าง ๆ ในอภิมหาจักรวาล

-พรหม กล่าวถึง พรหมต่าง ๆ ในพรหมโลก

นอกจากนี้ยังได้พรรณนา หรือวินิจฉัยข้อเบ็ดเตล็ด ประกอบด้วยเรื่องอายุ อาหาร การคำนวณภูมิ เรื่องต้นไม้ เรื่องโลก โลกธาตุ และเรื่องความไม่มีที่สิ้นสุด ตลอดจนคำศัพท์ต่าง ๆ ก็ได้อธิบายไว้ เช่น ชันธุโลก ธาตุโลก อายุตนโลก วิบัติภวโลก ฯลฯ

เมื่อพิจารณาวิธีการรจนา คัมภีร์ทั้ง 4 เรื่องแล้ว จะเห็นว่าพระสิริมงคลจารย์รจนา คัมภีร์แต่ละเรื่องขึ้นเพื่ออธิบายขยายความที่ยากหรือค่อนข้างยากให้คนทั่วไปเข้าใจเรื่องอย่างแจ่มแจ้ง อันเป็นจุดประสงค์สำคัญของผลงานกลุ่มแรก ส่วนผลงานที่รจนาใหม่คือ การอธิบายเรื่องจักรวาลนั้น ก็เพื่อต้องการให้ชาวล้านนาที่สนใจและมีได้เป็นนักปราชญ์ที่ต้องการจะทราบเรื่องจักรวาลอย่างถ่องแท้ละเอียดพิสดาร ตามแนวของพระพุทธศาสนาสามารถเข้าใจเรื่องราวได้อย่างชัดเจนขึ้น โดยไม่ต้องค้นคว้าหาอ่านมากมาย

นอกจากนี้ ผลงานของพระสิริมงคลจารย์ยังสะท้อนให้เห็นความสนใจและการใฝ่หาความรู้ด้านพระพุทธศาสนาและวิชาการแขนงต่าง ๆ ของชาวล้านนาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20-21 มีมากเพียงใด ทั้งยังเป็นความสนใจที่จะใฝ่หาความรู้ นั้น ๆ อย่างแตกฉานอีกด้วย

2.3.3.8 พระรัตนปัญญาเถระ หรือพระสิริรัตนปัญญาเถระ พระเถระชาวเชียงรายนี้นี้ เป็นพระภิกษุรุ่นเดียวกับพระสิริมงคลจารย์ เป็นเชื้อพระวงศ์ในราชวงศ์มังราย อุปสมบทและพำนักอยู่ที่วัดป่าแก้ว เชียงราย ต่อมาได้มาศึกษาต่อที่เชียงใหม่ และพำนักอยู่วัดสี่ฬาราม หรือวัดเจ็ดยอดในปัจจุบัน มณี พะยอมยงค์ กล่าวว่าท่านเคยพำนักที่วัดพ่อนสร้อย (เดิมอยู่ใกล้ตลาดประตูเชียงใหม่) ก่อนจนได้เป็นเจ้าอาวาส จากนั้นจึงย้ายไปเป็นเจ้าอาวาสวัดเจ็ดยอดในสมัยพระเมืองแก้ว ซึ่งเป็นพระอารามหลวง

ผลงานของพระรัตนปัญญาเถระมีดังนี้

(1) มาติกัตถสรูปอภิมมสังคณี เป็นคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม ไม่ปรากฏปีที่รจนา
(2) วชิรสารัตถสังคหะ รจนาเมื่อ พ.ศ. 2078 ที่วัดมหาวนาราม เชียงใหม่ เป็นเรื่องศัพท์ย่อ ๆ ซึ่งเมื่อขยายใจความออกมาแล้วจะทำให้รู้ความหมายได้แจ่มชัด หรืออาจเรียกว่าเป็นหัวใจของธรรมะต่าง ๆ

(3) ชินกาลมาลี หือ ชินกาลมาลีปกรณ์ คัมภีร์นี้เริ่มรจนาเมื่อ พ.ศ. 2060 ในพรรษาที่ 23 ของพระรัตนปัญญา รัชสมัยพระเมืองแก้ว เนื้อเรื่องกล่าวถึงกาลของพระพุทธเจ้า โดยเรียบเรียงอย่างมีระเบียบ จึงได้ชื่อว่าชินกาลมาลีปกรณ์ รจนาถึงกาลก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้โดยพิสดารว่าด้วยพุทธกิจว่าทรงทำอะไร ประทับอยู่ที่ไหน จนกระทั่งดับขันธปรินิพพาน การทำสังคายนาครั้งต่าง ๆ การจำแนกพระบรมธาตุ การเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปยังประเทศต่าง ๆ ให้เวลาและสถานที่อย่างชัดเจน บอกกำหนดปีโดยครบถ้วน นอกจากนี้ยังกล่าวถึงประวัติของบุคคลและสถานที่ของเมืองสำคัญ คือ เชียงแสน เชียงราย ลำพูน และเชียงใหม่ รจนาเสร็จสมบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. 2071 มีความยาว 14 ผูก กับ 14 ลาน วรรณกรรมบาลีเล่มนี้ถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมประวัติศาสตร์ล้านนาที่

ใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงได้เป็นอย่างดี และเป็นที่เชื่อถือตลอดมาจนถึงปัจจุบันนี้ ทั้งผู้รจนาก็ได้แสดงความมุ่งหมายในการรจนาไว้อย่างละเอียด สมกับที่เป็นผลงานชิ้นสำคัญ

ชินกาลมาลีปกรณ์ นับเป็นผลงานชิ้นเอกของนักปราชญ์ชาวล้านนา ที่ได้รับการแปลเป็นภาษาอื่น ๆ มากมายหลายภาษา รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตถึง 5 ท่าน ช่วยกันแปลเป็นภาษาไทยกลาง ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์แจกเป็นครั้งแรกในงานพระศพของพระราชวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2451 ต่อมา เสฐียร พันธรัชนี ได้แปลเป็นภาษาไทยเป็นครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2474 ใช้ชื่อว่าชินกาลมาลินี และในราว พ.ศ. 2500 แสง มนวิฑูร ได้แปลเป็นภาษาไทยขึ้นอีกเป็นครั้งที่ 3 มีเชิงอรรถอธิบายความให้เข้าใจง่ายขึ้น

การแปลเป็นภาษาต่างประเทศเริ่มด้วย ยอร์ช เซเดส์ แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส โดยตีพิมพ์คู่กับภาษาบาลี ลงในวารสารวิชาการของฝรั่งเศสติดต่อกัน 6 ฉบับ เมื่อ พ.ศ. 2468 สมาคมบาลีปกรณ์ ลอนดอน ประเทศอังกฤษ ได้พิมพ์เป็นภาษาบาลีด้วยอักษรโรมัน ต่อมาก็ได้พิมพ์เป็นภาษาอังกฤษด้วย ในประเทศลังกา ภิกษุชื่อพุทธทศทัตตะก็ได้แปลเป็นภาษาสิงหล พิมพ์คู่กับภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. 2498 จึงนับได้ว่าเป็นวรรณคดีล้านนาที่ได้รับการแปลและพิมพ์เผยแพร่มากที่สุด ชินกาลมาลีปกรณ์ จึงเสมือนเป็นคู่มือที่นักศึกษาชาวต่างประเทศได้ใช้เป็นหลักในการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีของไทยมานานแล้ว¹³¹

2.3.3.9 พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณเจ้า เราไม่ทราบประวัติของพระเถระทั้งสองท่านนี้ แต่ผลงานของท่านที่ปรากฏคือ มูลศาสนา ได้ระบุชื่อผู้รจนาไว้ในตอนท้ายของเรื่องนี้ ระยะเวลาที่รจนาก็ไม่ทราบแน่นอน เป็นหนังสือที่เก็บความรู้ประวัติทางศาสนาจากที่มาหลายคัมภีร์ นำมารจนาไว้โดยละเอียด รวมทั้งแทรกเรื่องราวประวัติศาสตร์ และความเป็นไปของประชาชนในแหลมสุวรรณภูมิสมัยโบราณด้วย นับเป็นหนังสือคู่กับจามเทวีวงศ์ และชินกาลมาลีปกรณ์ หนังสือเล่มนี้รจนาเป็นภาษาล้านนา

2.3.3.10 พระสุวัณณรังสีเถระ พระภิกษุชาวเชียงใหม่รูปนี้ ต่อมาได้ไปจำพรรษาอยู่ที่วัดวิยาราม นครเวียงจันทน์ประเทศลาว และได้รับรจนาดังเป็นพระสังฆราช ท่านได้รจนาคัมภีร์ 2 เรื่อง คือ คันถาภรณ์ฎีกา ซึ่งเป็นหนังสืออธิบายคัมภีร์ชื่อคันถาภรณ์ ของชาวเมียนมาร์ อันว่าด้วยหลักเกณฑ์ทางภาษาบาลี รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2128 หลังจากนั้นท่านได้รจนารื่องปฐมสมโพธิกถา ซึ่งต่อมาใน พ.ศ. 2388 สมเด็จ พระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงนิพนธ์เรื่องปฐมสมโพธิกถา โดยถือเอาปฐม-สมโพธิกถาเป็นฉบับภาษาบาลีของพระสุวัณณรังสี เป็นหลักในการเรียบเรียง¹³²

2.3.3.11 พระพรหมราชปัญญา ท่านได้รจนาคัมภีร์ชื่อรัตนพิมพวงศ์ อันเป็นตำนานในการสร้างพระแก้วมรกต

2.3.3.12 พระอุตตารามเถระ ได้รจนาคัมภีร์ชื่อวิสุทธิมคคทีปนี อันเป็นการอธิบายความในวิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสจารย์ แต่ต้นฉบับยังค้นหาไม่พบ

¹³¹ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 110.

¹³² ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 116.

2.3.3.13 พระยาโลมาวิสัย เป็นกวีในราชสำนักเจ้าหลวงลำปาง เดิมเป็นชาวจังหวัดเชียงราย เป็นผู้ที่มีความเปรี๊ยะปราดสามารถยิ่งผู้หนึ่ง สันนิษฐานว่าน่าจะมีชีวิตอยู่ราว พ.ศ. 2330 ในสมัยที่เจ้าคำสม เจ้าดวงทิพย์ เจ้าหนานไชยวงศ์ เจ้านันทิยะ และเจ้าอินทร์ เป็นผู้ครองนครลำปางตามลำดับ พระยาโลมาวิสัยน่าจะรับราชการเป็นอาลักษณ์ในคุ้มหลวงลำปาง และต่อมาในสมัยเจ้าหลวงวรญาณรังสี ท่านก็คงยังรับราชการอยู่อีกหลายปี มณี พะยอมยงค์ สืบค้นทราบว่าผู้สืบเชื้อสายของพระยาโลมาวิสัย ปัจจุบันใช้นามสกุล “ไสยวงศ์” และได้อพยพจากลำปางมาตั้งรกรากที่บ้านท่าวังพร้าว ใกล้กับสะพานแม่ขาน อำเภอสันป่าตอง เชียงใหม่ พระยาโลมาวิสัยมีความสามารถทั้งการประพันธ์โคลงและคำว ผลงานเท่าที่ทราบมีดังนี้

(1) โคลงหงส์ผาคำ ประพันธ์ด้วยโคลงสี่สุภาพสลับกับโคลงสาม และโคลงสองจำนวน 907 บท ประพันธ์ในปี พ.ศ. 2395

(2) คำวขอหงส์ผาคำ เนื้อเรื่องเหมือนโคลงหงส์ผาคำ แต่ประพันธ์ด้วยฉันทลักษณ์คำว ซึ่งเป็นฉันทลักษณ์ที่ได้รับความนิยมมากในระยะนั้น นับเป็นกวีล้านนาคนแรกที่ใช้คำประพันธ์คำวเขียนวรรณกรรมเรื่องยาวเพื่อความบันเทิง

(3) คำวขอเรื่องเจ้าสุวัตร นางบัวคำ เมื่อเรื่องคำวขอหงส์ผาคำประสบความสำเร็จได้รับความนิยมจากมหาชน จึงได้ประพันธ์คำวขอเรื่องเจ้าสุวัตร นางบัวคำ ในเวลาต่อมา

2.3.3.14 พระยาพรหมโวหาร พระยาพรหมโวหารนับเป็นกวีที่เกิดในทางการ ประพันธ์คำวเป็นศิษย์พระยาโลมาวิสัย เป็นบุตรของแสนเมืองมา ผู้ดูแลคลังของเจ้าหลวงลำปาง พระยาพรหมเดิมชื่อ พรหมินทร์ เกิดเมื่อ 2345 ได้เล่าเรียนเบื้องต้นจากครูบาอุปนันทะ เจ้าอาวาสวัดสิงห์ชัย เมื่ออุปสมบทแล้วได้เดินทางมาศึกษากับครูบาปินตาเจ้าอาวาสวัดสุขเข้าหมื่น และ

2.3.3.15 พระญาณกิตติเถระ พระญาณกิตติเถระ เป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวสุภาว่า พระสิริมงคลจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกา ในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกรมพาหุที่ 6 และพระเจ้าภูวนะพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยุธยา ลังกา และเมียนมาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านั้นได้อย่างเสรี¹³³ ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอติเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น

ผลงานของพระญาณกิตติเถระรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย และพระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ อันมีชื่อตามลำดับนี้

พระวินัย

(1) สมันตปาสาทิกา อรรถโยชนา อธิบายศัพท์ คำ ข้อความยากในอรรถกถาวินัยปิฎกชื่อสมันตปาสาทิกา ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบัญญัติ ข้อแนะนำตักเตือนและบทลงโทษ สำหรับพระภิกษุผู้ผิดวินัย เป็นต้น เป็นคัมภีร์ประเภทอนุอรรถกถาคู่มือ อธิบาย (Sub-Commentary) คัมภีร์อธิบาย (Commentary) ความในพระไตรปิฎกอย่างละเอียด

¹³³ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 10.

(2) ภิกขุปาฏิโมกข์คัมภีร์ทีปนี มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระปาฏิโมกข์ หรือศีลของพระภิกษุ โดยเฉพาะ เช่น สงฆ์ควรปฏิบัติอย่างไรก่อนพิธีสวดปาฏิโมกข์ และอธิบายขยายความในพระปาฏิโมกข์ ปรกษาเมื่อ พ.ศ. 2035

(3) สีมาสังกรวินิจฉัย วินัยปิฎกกล่าวถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และสำคัญที่สุดของ พระสงฆ์ คือ สีม่า ซึ่งคู่กับพระอุโบสถ หรือโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรม กิจกรรมที่ต้องทำโดยความ สามัคคีเป็นเอกฉันท์ มีเสียงคัดค้านเพียงเสียงเดียว สังฆกรรมนั้นย่อมเป็นโมฆะ

พระอภิธรรม

(4) อัฐฐสาลินีอัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายอัฐฐสาลินี อรรถกถาอภิธรรมธัมมสังคณี โดยพระพุทธโฆสาจารย์

(5) สัมโมหวิโนทนี อัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายอรรถกถาอภิธรรมวิงค์ โดย พระพุทธโฆสาจารย์

(6) ปัญจกรณัฏฐกถา อัตถโยชนา และเชื่อว่าพระญาณกิตติเถระครองราชาคู่มือ อธิบายอภิธรรมที่เหลืออีก 5 คัมภีร์ คือ ธาตุกถา ปุคคลปัญญาติ กถาวัตร ยมก และปัญฐาน รวม เรียกว่า ปัญจกรณัฏฐกถา ที่ท่านพุทธโฆสาจารย์รจนาไว้ ท่านพุทธทศเถระชาวศรีลังกาได้กล่าวว่า คัมภีร์เหล่านี้และคัมภีร์อื่น ๆ อีกหลายคัมภีร์จารด้วยอักษรขอม ส่งจากประเทศไทยไปถวายเป็น บรรณาการแก่พระมหาเถรปุริตคามธัมมลังสิริกาสุมนตีสส แห่งปรมานันทวิหาร เมืองกอลเล ประเทศ ลังกาโดยผ่านราชทูตไทย

(7) อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่ง รจนาโดยพระสุมังคละ ชาวลังกา ท่านรจนาเรื่องนี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

ไวยากรณ์

(8) มุลกัจจายนอัตถโยชนา คู่มืออธิบายบาลีไวยากรณ์สายกัจจนะ พระกัจจายน- เถระ ภิกษุรุ่นหลังท่านพุทธโฆสาจารย์ (พุทธศตวรรษที่ 11-12) รจนามุลกัจจายนไวยากรณ์¹³⁴

วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น¹³⁵

พระญาณกิตติมหาเถระ ผู้รจนาคัมภีร์โยชนา มีหลักฐานปรากฏในตอนจบปริจเฉทที่ 1 มี ข้อความยืนยันว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา เป็นผลงานการรจนาคัมภีร์หนึ่งของ พระญาณกิตติเถระผู้มีความรู้ความสามารถในพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา¹³⁶

และตอนจบปริจเฉทที่ 5 มีข้อความว่า “อิตติ อภินวปุรวาหยนครสส ปจนิมุตตริทิสภาเค ปติภูจิติเต ปนสราเมติ วิสสุเต อาราเม วสนเตน สกถพยากรณาสงคณญาณจารินา สาธุกถตติปิฎก- ธเรน ญาณกิตติเต นามธะเยน เถเรน กตา-พระเถระผู้มีนามว่า “ญาณกิตติ” ผู้ทรงพระไตรปิฎกพร้อม

¹³⁴ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 478-480.

¹³⁵ ลิขิต ลิขิตานนท์, หน้า 106.

¹³⁶ พระญาณกิตติเถระ, อภิธัมมัตถวิภาวิณียา ปญจิกา นาม อัตถโยชนา (ปจโม ภาโค). โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร : 2542) หน้า 535. วิ.โยชนา. (บาลี) 1/396/535.

อรรถกถา ผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งสิ้น ผู้อยู่ในพระอารามชื่อว่า “วัดขุน” ที่ตั้งอยู่ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองชื่อว่า “เชียงใหม่” (อภินวปุร)....”¹³⁷

คัมภีร์เหล่านี้เป็นตำราอธิบายความในพระไตรปิฎกทั้งสิ้น ในกรณีงานของพระญาณกิตติเถระนี้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์มณี พะยอมยงค์ ผู้ค้นพบหลักฐานสำคัญทางด้านล้านนา กล่าวว่า งานของพระญาณกิตติเถระมี (1) โยชนาวิสัย (38 ผูก) (2) สัทธรรมสังคหะ (2 ผูก) (3) โยชนาพระอภิธรรม 7 คัมภีร์ (3 ผูก) (4) โยชนาฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ (53 ผูก) (5) โยชนากัจจายะ (17 ผูก) (6) คันทิปปนิภิกขุปาฏิโมกข์ (2 ผูก) ทั้งนี้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์มณี พะยอมยงค์ ระบุว่างานเหล่านี้รจนาขึ้นที่เชียงใหม่ใน พ.ศ. 2036¹³⁸ ส่วนผู้ช่วยศาสตราจารย์ฉัตรยุพา สวัสดิพงษ์ เสนอว่า วรรณกรรมของพระญาณกิตติเถระดังกล่าวรจนาขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2028-2043¹³⁹

รายนามของกวีล้านนาที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนั้น เป็นยุคของวรรณกรรมบาลีที่มีเนื้อเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและพระไตรปิฎกทั้งสิ้น และเป็นช่วงที่กล่าวได้ว่าเป็นยุคทองของวรรณกรรมล้านนาคือรัชกาลของพระเจ้าติโลกราช และพระเมืองแก้ว นับเป็นเวลาภายหลังที่ได้มีการกระทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ของโลก ที่วัดเจ็ดยอดเสร็จสิ้นลงเมื่อ พ.ศ. 2020 ทำให้มีนักปราชญ์ทางวรรณกรรมบาลีเกิดขึ้นมากมาย จนอาจกล่าวได้ว่าล้านนานั้นเป็นผู้นำในด้านวรรณกรรมบาลีของไทยมาจนปัจจุบันนี้ ทั้งนี้ เพราะคณะสงฆ์ไทยยังได้ใช้ตำราคัมภีร์อันเป็นผลงานของนักปราชญ์ดังกล่าวเป็นหนังสือเรียนในการสอบบาลีสนามหลวงของพระภิกษุมาจนถึงปัจจุบัน

ในช่วงที่เชียงใหม่หรือล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นของเมียนมาร์นั้น นับว่าเป็นช่วงที่เสื่อมทางด้านการศึกษาค้นคว้าและการรจนาคัมภีร์เพราะบ้านเมืองไม่สงบ จนกระทั่งเชียงใหม่ได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งหนึ่งในสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน จึงปรากฏผลงานของกวีล้านนาอีก ส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นกวีที่ประจำราชสำนักเจ้าหลวงผู้ครองเมืองต่าง ๆ เช่น เชียงใหม่ ลำปาง เป็นต้น ส่วนมากเป็นวรรณกรรมที่เป็นไปเพื่อความบันเทิง และกวีก็มักเป็นฆราวาสที่เคยบวชเรียนมาก่อน เช่น พระยาพรหมโวหาร เป็นต้น

2.4 บทสรุป

พระอนุรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียได้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมื่อท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาวิรปฏฏณะบ่าง หรือกาเวรปฏฏณะบ่าง ปัจจุบันก็ยังมิชื่อเรียกว่า กาเวรี (kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาท่านได้พักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) แคว้นตัมปะ แลปอินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา

ช่วงที่ท่านพักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกานั้น ได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอุบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด ก่อนหน้านั้น ท่าน

¹³⁷ วิ.โยชนา. 2/901/724.

¹³⁸ มณี พะยอมยงค์. ประวัติและวรรณคดีล้านนา. มุลนิศาสตราจารย์ ดร.หม่อมหลวง ต้อย ชุมสาย เชียงใหม่, 2513, หน้า 97-98.

¹³⁹ ฉัตรยุพา สวัสดิพงษ์ “บทบาทของพุทธศาสนาในวรรณกรรมล้านนา” ศึกษาสาร ฉบับ “การศึกษาในล้านนา”. หน้า 67.

ได้รับรณาคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย คัมภีร์นามรูปปัจจุณมก่อนแล้ว ทั้งนี้ เพราะการรณาบาลีในคัมภีร์นามรูปปัจจุณม ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ในการรณามากขึ้น จึงรณาคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดที่ขัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

นักวิชาการส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถยืนยันว่า ท่านเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิ่งหลงเหลือถึง เพียงแต่นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดก่อนรัชสมัยพระเจ้าปราคัมมาที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รับรณาดาราละและอธิบายคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิมมัตถสังคหวิถวารรณนา จึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์ฉบับบาลีต้องรณาก่อน พ.ศ. 1696

คัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่ท่านได้รับรณารขึ้นเพื่อให้เยาวชนศึกษาเข้าใจได้ง่ายขึ้น โดยไม่ย่อและพิสดารจนเกินไป ทั้งนี้ ท่านได้ประมวลเนื้อหาสาระสำคัญจากคัมภีร์พระอภิธรรมและอรรถกถาพระอภิธรรมซึ่งท่านได้กล่าวคาถาแรกตอนต้นคัมภีร์อภิมมัตถ-สังคหะนี้ เพื่อแสดงใจความสำคัญ 5 ประการพร้อมทั้งประโยชน์ ได้แก่

1. การนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นการแสดงความเคารพนบถน้อมในพระรัตนตรัยซึ่งท่านพระอนุรุธาจารย์ได้แสดงด้วยคำว่า สมมาสมพุทฺธมฺมํ สสทฺธมฺมคณฺตมฺมํ อภิชาติติ-ข้าพเจ้าขออภิชาติพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบ พร้อมพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด

2. เนื้อหาของคัมภีร์ คือเนื้อหาตามความหมายของพระอภิธรรม 4 ประการ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นเนื้อหาสาระทั้งหมดที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์นี้ ซึ่งท่านได้แสดงด้วยอภิมมัตถ-ศัพท์ในบทว่า อภิมมตฺตสฺสคฺคหํ

3. ลักษณะการรณาคัมภีร์ เป็นการจำแนกตามการประมวลธรรมอันมีลักษณะเหมือนกัน ซึ่งท่านแสดงด้วยคำว่า สงฺคห (ประมวล-รวบรวม)

4. ชื่อว่าคัมภีร์ เป็นชื่อที่คล้องตามเนื้อหา ท่านแสดงชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า อภิมมตฺตสฺสคฺคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

5. จุดมุ่งหมายของการรณาคัมภีร์ คือ เพื่อให้เกิดความเข้าใจสภาวะธรรมอันเป็นผลที่พึงได้รับจากการศึกษาและสอบถามคัมภีร์ และยังให้เกิดความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นเป็นที่สุด เมื่อท่านได้รับรณาคัมภีร์นี้ ได้แสดงจุดมุ่งหมายของการรณาไว้โดยปริยายด้วยบทว่า อภิมมตฺตสฺสคฺคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถ-โยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ (1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น

“กุญแจ” สำหรับไขความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้สึกรับรู้ได้ว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา

คัมภีร์โยชนา คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความ สัมพันธ์ในประโยคของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนั้นจุดประสงค์หลักของคัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกความสัมพันธ์บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิงชั้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรักรมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัตตินคร หรือโปโพนนรุวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนาฎีกามีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิริวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถที่ปนี ฎีกาพระวินัย พระอนันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก่พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณธรรมาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวโสกว่าพระสิริมงคลจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักรมพาหุที่ 6 และพระเจ้าภูวนกพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยุธยา ลังกา และเมียนมาร์ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิมมัตถวิภาวินีซึ่งรจนาโดยพระสมังคละชาวลังกา ท่านได้รจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น

ผลงานของท่านที่ได้รจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย และ พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ อันมีชื่อตามลำดับนี้

พระวินัย

(1) สมันตปาสาทิกา อรรถโยชนา อธิบายศัพท์ คำ ข้อความยากในอรรถกถาวินัยปิฎกชื่อสมันตปาสาทิกา ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบัญญัติ ข้อแนะนำตักเตือนและบทลงโทษ สำหรับพระ ภิกษุผู้ผิดวินัย เป็นต้น

(2) ภิกขุปาฏิโมกขคณฐีที่ปนี มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระปาฏิโมกข์ หรือศีลของพระภิกษุโดยเฉพาะ เช่น สงฆ์ควรปฏิบัติอย่างไรก่อนพิธีสวดปาฏิโมกข์ และอธิบายขยายความในพระปาฏิโมกข์ รจนาเมื่อ พ.ศ. 2035

(3) สีมาสังกรวินิจฉัย วินัยปิฎกกล่าวถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และสำคัญที่สุดของพระสงฆ์ คือ สีม่า ซึ่งคู่กับพระอุโบสถ หรือโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรม กิจกรรมที่ต้องทำโดยความสามัคคีเป็นเอกฉันท์ มีเสียงคัดค้านเพียงเสียงเดียว สังฆกรรมนั้นย่อมเป็นโมฆะ

พระอภิธรรม

(4) อัญญสาลินีอัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายอัญญสาลินี อรรถกถาอภิธรรมฉัมมสังคณี โดยพระพุทโธสาจารย์

(5) สัมโมหวิโนทนี อัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายอรรถกถาอภิธรรมวิงค์ โดยพระพุทโธสาจารย์

(6) ปัญจกรณัญญุกถา อัตถโยชนา และเชื่อว่าพระญาณกิตติเถระครองนาครคัมภีร์อธิบายอภิธรรมที่เหลืออีก 5 คัมภีร์ คือ ธาตุกถา บุคคลปัญญาติ กถาวัตรุ ยมก และ ปฏฐาน รวมเรียกว่า ปัญจกรณัญญุกถา ที่ท่านพุทโธสาจารย์รจนาไว้ ท่านพุทโธทัตเถระชาวศรีลังกาได้กล่าวว่า คัมภีร์เหล่านี้และคัมภีร์อื่น ๆ อีกหลายคัมภีร์จารด้วยอักษรขอม ส่งจากประเทศไทยไปถวายเป็นบรรณาการแก่พระมหาเถรปุริตคามธัมมลังสิริกาสมุนติสส แห่งปรมานันทวิหาร เมืองกอลเล ประเทศลังกาโดยผ่านราชทูตไทย

(7) อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่งรจนาโดยพระสุมังคละ ชาวลังกา ท่านรจนาเรื่องนี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

ไวยากรณ์

(8) มุลกัจจายนอัตถโยชนา คัมภีร์อธิบายบาลีไวยากรณ์สายกัจจนะ พระกัจจายนเถระ ภิกษุรุ่นหลังท่านพุทโธสาจารย์ (พุทโธศตวรรษที่ 11-12) รจนามุลกัจจายนไวยากรณ์

วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้นนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น

ในตอนจบปริจเฉทที่ 1 และปริจเฉทที่ 5 มีข้อความยืนยันว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา เป็นผลงานการรจนาคัมภีร์หนึ่งของพระญาณกิตติเถระผู้มีความรู้ความสามารถในพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา ผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งสิ้น

สรุปคือพระญาณกิตติเถระ ผู้ทรงพระไตรปิฎกทั้งอรรถกถา ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ศัพทศาสตร์ทั้งสิ้น เป็นชาวเมืองเชียงใหม่ สมัยอาณาจักรล้านนา ตามหลักฐานท่านมีชีวิตอยู่ในช่วงรัชสมัยพระเจ้าสิริภูวนาธิเบศร์มหาราช (พระเมืองแก้ว) รัชกาลที่ 11 ราชวงศ์มังราย (พ.ศ. 2038-2068) โดยอาศัยข้อมูลจากคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา โยชนาที่ท่านรจนาในปี จ.ศ. 864 (พ.ศ. 2045) ผลงานของท่านที่ใช้เป็นคู่มือการศึกษาภาษาบาลี คือกลุ่มคัมภีร์โยชนา คัมภีร์ประกอบการศึกษาพระบาลีอรรถกถา ฎีกา โดยท่านจะประกอบเพิ่มศัพท์เข้ามาในประโยคให้ชัดเจนยิ่งขึ้น บอกหน้าที่ของบทในประโยคและวิเคราะห์ศัพท์ เพื่อให้รู้ที่มาของรูปศัพท์

คัมภีร์โยชนาที่พระญาณกิตติเถระรจนามาตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น คือ

- (1) สมนตปาสาทิกา อัตถโยชนา
- (2) อัญญสาลินีอัตถโยชนา
- (3) สัมโมหวิโนทนี อัตถโยชนา

(4) ปัญจนรณัฐกถา อัตถโยชนา และเชื่อว่าพระญาณกิตติเถระคงรณาคู่มีอธิบาย อภิธรรมที่เหลืออีก 5 คัมภีร์ คือ ธาตุกถา ปุคคลปัญญาติ กถาวัตถุ ยมก และปัญฐาน รวมเรียกว่า ปัญจปรณัฐกถา

(5) อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

(6) มุลกัจจายนอัตถโยชนา

ปัจจุบันคณะสงฆ์ไทยได้ใช้คัมภีร์สมันตปาสาทิกา อัตถโยชนา ประกอบหลักสูตรเปรียญธรรมห้าประโยค และเปรียญธรรมหกประโยค และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ประกอบหลักสูตรเปรียญธรรมเก้าประโยค นับว่าเป็นคุณูปการต่อการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยที่ทำให้ทราบถึงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญทั้งด้านหลักธรรมและหลักภาษากลุ่มสัททวิเสสของนักปราชญ์ที่พระบูรพาจารย์ได้รจนาไว้

บทที่ 3

คัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ปริเฉทที่ 1 ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สหทวิเสสนั้น มีจุดประสงค์ที่จะนำข้อมูลจากคัมภีร์โยชนาอันเป็นคัมภีร์ขยายความของคัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวินีนี้ขึ้นมาเป็นกรณีศึกษา โดยมีเนื้อหาตามลำดับ ดังนี้

- 3.1 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องปณามคาถา
- 3.2 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอกุศลจิต
- 3.3 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอเหตุกจิต
- 3.4 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องกามาวจรจิต
- 3.5 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องรูปาวจรจิต
- 3.6 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอรูปาวจรจิต
- 3.7 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องโลกุตตรจิต
- 3.8 บทสรุป

3.1 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องปณามคาถา

ในเบื้องต้น ผู้วิจัยขอแนะนำเสนอข้อมูลโดยแปลจากคัมภีร์โยชนาเฉพาะปริเฉทที่ 1 ซึ่งยังไม่เป็นที่แพร่หลายมากนัก มีเนื้อหาในภาพรวม เริ่มต้นด้วยปณามคาถาอันเป็นคาถาไหว้ครู ดังนี้

ข้าพเจ้า (ชื่อว่าญาณกิตติ) ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าผู้มีพระญาณอันหมดจด พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาเผยแผ่ และพระสงฆ์ผู้เป็นมงคล ผู้ประดับด้วยศีลคุณเป็นต้น ถูกภิกษุผู้มีศีลหมดจดประกอบด้วยศีลและปัญญาขอร้องแล้ว จักพรรณนาฎีกาอริธัมมัตถวิภาวินี การพรรณนาใดที่พระภิกษุจารย์ละทิ้งข้อความที่น่าสนใจและที่ยังไม่ได้ชี้แจงในที่ใดไว้ การพรรณนานั้น ข้าพเจ้าจักแถลงไขให้แจ่มแจ้งโดยประการทั้งปวง

(1) ถ้ามว่า ท่านอาจารย์กล่าวคาถาว่า **วิสุทธิกรุณาญาณ** เป็นต้นไว้ในเบื้องต้น เพื่ออะไร ความจริง พระสุเมธคณาจารย์มีความประสงค์ในการพรรณนาปณมัตถวิภาวินีว่าอริธัมมัตถสังคหะ เพราะฉะนั้น ควรกล่าวคำว่า **ปณมัตถวิภาวินี** ดังนี้ เป็นต้น แต่ไม่กล่าวอย่างนี้ กลับกล่าวคาถานี้เพื่ออะไร เฉลยว่า อาจารย์ท่านมีความประสงค์อย่างนี้ คือ

บุคคลที่ประสงค์จะอธิบายขยายความธรรมะ แต่กลับพรรณนาความหมายของกุญแจเปรียบเหมือนคนที่จะประสงค์จะไปทะเล แต่กลับไปป่าหิมพานต์ ฉะนั้น ฯ

อาจารย์ท่านมีความประสงค์ในการพรรณนาปรกณฺ์ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็กล่าวคำถ้อยนี้เพื่อทำการนอบน้อมพระรัตนตรัย ๆ ถ้ามว่า ทำการนอบน้อมพระรัตนตรัย เพื่ออะไร ๆ เฉลยว่า ทำการนอบน้อมพระรัตนตรัย เพื่อป้องกันอันตราย ๆ ถ้ามว่า ก็ การนอบน้อม มี 3 อย่าง คือ การนอบน้อมทางกาย ทางวาจา และทางใจ บรรดาการนอบน้อมทั้ง 3 เหล่านั้น การนอบน้อมทางกายและทางใจ ย่อมป้องกันอันตรายทั้งหลายได้ เพราะเหตุไร จึงต้องทำการนอบน้อมทางวาจาเล่า ๆ เฉลยว่า เมื่อการนอบน้อมทางกายและทางใจสามารถป้องกันอันตราย แม้มีอยู่ก็จริง แต่ทำการนอบน้อมทางวาจา เป็นของยิ่งยวดกว่าการนอบน้อมทั้ง 2 ดังนั้น การนอบน้อมทางวาจา ย่อมป้องกันอันตรายทั้งหลาย แก่ตนเองและนักศึกษาทั้งหลายผู้กล่าวคำถ้อยนี้ ทำให้เกิดความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยแก่นักศึกษาทั้งหลายทั้งรู้และไม่รู้คุณของพระรัตนตรัย เพราะฉะนั้น จึงทำการนอบน้อมทางวาจาอย่างยิ่งยวด ๆ ข้าพเจ้าขอกล่าวความหมายนี้ไว้เพียงเท่านี้ ๆ

(2) มีวาจาประกอบความว่า ข้าพเจ้าชื่อว่าสมังคละ ขอนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้ทรงพระปัญญาธิคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณ พระธรรมอันพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงบูชาแล้ว พระสงฆ์ผู้เกิดดีแล้วแต่พระสัทธรรม ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนินไปปราศแล้ว ๆ

รูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน สุขณฺ์ตติ วิสุทฺธิ ความว่า พระกรุณาและพระญาณ ไต่ ย่อมหมดจดจากกิเลสมีรากเป็นต้น โดยพิเศษ เพราะปราศจากความเศร้าหมองและความลุ่มหลง เพราะเหตุ นั้น พระกรุณาและพระญาณ นั้น ชื่อว่าวิสุทธิะ เป็นกัตตุสาธนะ ตติยาตปฺปิริสสมาส ๆ (คำว่า วิสุทฺธิ) มี วิ-อุปสัค (อยู่หน้า) ๆ ถ้ามว่า วิ-อุปสัคเป็นต้น มีความว่าอย่างไร ๆ เฉลยว่า รูปวิเคราะห์ว่า อูเปจฺจ อตฺถ สขฺชนฺ์ตติ อูปสคฺคา (ชื่อว่าอุปสัค เพราะวิเคราะห์ว่าเป็นศัพท์ที่อยู่ใกล้นามและกริยาแล้วปรุงแต่งเนื้อความ) ความว่า ศัพท์ทั้งหลาย มี วิ เป็นต้นเหล่าใด อยู่ใกล้นามและกริยา แล้วปรุงแต่งเนื้อความของนามและกริยาเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้น ศัพท์ทั้งหลาย มี วิ เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอุปสัค ๆ สข-ชาตุ มีความหมายว่า ปรุงแต่ง ๆ (อุป + สข + อ) ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวุตฺวาวิ วา¹, เปลี่ยน ข เป็น ค ด้วยสูตร กคฺา จขณฺ์², นำพยัญชนะที่ไม่มีสระเข้าประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต³, ซ้อน ค ด้วยสูตร ปรีเทวภาโว จาเน⁴ ๆ เนื้อความของอุปสัคทั้งหลาย มีคติ 3 ประการ คือ อุปสัคบางอย่าง ย่อมเบียดเบียนเนื้อความของธาตุ เช่น ปฏฺฐาน ความว่า แหล่ง, เหตุ (จาน ยิน, ตั้ง) อุปสัคบางอย่าง ย่อมคล้อยตามเนื้อความของธาตุ เช่น ปติญฺจโธ ความว่า ตั้งอยู่แล้ว อาราธติ ความว่า ย่อมให้อนิธิ และอุปสัคบางอย่าง ย่อมขยายเนื้อความของธาตุ เช่น ปราภโว ความว่า ความเสื่อม, ความพินาศ อนฺุภโว ความว่า เสวย เป็นต้น ๆ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสรุปความว่า

คติของอุปสัคมี 3 ประการ คือ อุปสัคบางอย่าง ย่อมเบียดเบียน
เนื้อความของธาตุ อุปสัคบางอย่าง ย่อมคล้อยตามเนื้อความของธาตุนั้นและ
อุปสัคอย่างอื่นบางอย่าง ย่อมขยายเนื้อความของธาตุนั้น

บรรดาอุปสัคเหล่านั้น วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายเนื้อความของธาตุ ๆ คำว่า วิสุทฺธิ นี้ แยกเป็น สุธ-ชาตุ มีความหมายว่า หมดจด ๆ ศัพท์ว่า สุธ นี้ ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีความหมายว่าอะไร ๆ ชื่อ

¹ รูป. -/568/414.

² รูป. -/554/409.

³ รูป. -/14/10.

⁴ รูป. -/40/33.

ว่าธาตุ เพราะวิเคราะห์ว่า สกตถิ ธาเรติ (ย่อมทรงความหมายของตนไว้) ความว่า ศัพท์ใด ย่อมทรงความหมายมี การไป การหุง เป็นต้น ของตนไว้ เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าธาตุ และเพราะวิเคราะห์ว่า **ปรตถุมปิ ธาเรติ** ความว่า ศัพท์ใด ย่อมทรงความหมายของศัพท์อื่น จากความหมายเดิม เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าธาตุ ๑ สัททชาติที่เกี่ยวข้องกับบรรดาอุปสัค 20 ตัว ตัวใดตัวหนึ่งและทำให้ขยายเนื้อความ ย่อมทรงเนื้อความพิเศษไว้ เพราะเหตุนั้น สัททชาตินั้น ชื่อว่าธาตุ สัททชาติชื่อว่าธาตุ เพราะท่านผู้รู้ทรงจำไว้โดยประการหลากหลายเป็นต้นว่า นี่ เป็นความหมายของธาตุนี้ นี่ เป็นปัจจัยอันพิเศษจากธาตุนี้ ๑ ธา-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ต จักย ด้วยสูตร หนาทิหิ ญนุตโว⁵ ๑ ตั้ง สุธ-ธาตุไว้ ๑ ตั้ง สุธ ชื่อว่าธาตุ ด้วยสูตร ภูวาทโย ธาตโว⁶, ลบสละท่ายธาตุ (สุธ เป็น สุธ) ด้วยสูตร ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส⁷, ลง ต จักย ด้วยสูตร พุทธมาทิตถ กตตริ⁸, เปลี่ยน ต เป็น ธ ด้วยสูตร ธมฺมเหหิ ธตฺมา จ⁹, เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจตุตถานมนฺตานํ โท ธ¹⁰, นำมารวมกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹¹, หลัง วิ-อุปสัค ลง นา วิภตติ ด้วยสูตร กรณฺเน ตติยา¹², ลบ นา วิภตติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปสคฺคณิปาตาทีหิ จ¹³, ตั้ง วิ อุปสัคให้เป็นเหมือนนาม ด้วยสูตร ตทฺธิตสมาสกิตกา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ¹⁴, หลัง สุทฺธ ศัพท์ ลง สี วิภตติ ด้วยสูตร ลิงคตถเ ปรมา¹⁵, เปลี่ยน สี เป็น อ ด้วยสูตร สี¹⁶, แยก ธ พยัญชนะออกจากสระ อ (ธ ของ วิสุทฺธ = ธ อ + อ) ด้วยสูตร ปุพฺพ-มโรจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย¹⁷, ลบสระหน้า ปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสปปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ¹⁸, นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁹, ตั้งเป็นตปุริสสมาส ด้วยสูตร อมาทโย พรปเทภิ²⁰, ตั้งชื่อว่าสมาส ด้วยสูตร นามานํ สมาส ยุตตโต²¹, ลบวิภตติ ด้วยสูตร เตสํ วิภตติโย โลปา จ²², ทำสระให้เป็นปกติ ด้วยสูตร ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส²³, เพราะเป็นสมาส จึงทำ

⁵ รูป. -/681/497.

⁶ รูป. -/424/314.

⁷ รูป. -/425/315.

⁸ รูป. -/606/441.

⁹ รูป. -/607/441.

¹⁰ รูป. -/608/442.

¹¹ รูป. -/14/10.

¹² รูป. -/83,291/64,175.

¹³ รูป. -/282/160.

¹⁴ รูป. -/334/218.

¹⁵ รูป. -/65,283/58,167.

¹⁶ รูป. -/195/114.

¹⁷ รูป. -/12/9.

¹⁸ รูป. -/67/59.

¹⁹ รูป. -/14/10.

²⁰ รูป. -/351/235.

²¹ รูป. -/331/216.

²² รูป. -/332/217.

²³ รูป. -/333/218.

ให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง ด้วยสูตร ตพิตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ²⁴, ลง สี วิภัตติ ด้วยสูตร ลิงคตเถ ปจมา²⁵, เปลี่ยน สี เป็น อ ด้วยสูตร สี²⁶, ลบสระหน้า ปกตสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมา-เทสปปัจจยาทิมิ สรโลเป ตฺ ปกต²⁷, นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต²⁸ ๑

ชื่อว่ากรรณา เพราะวิเคราะห์ว่า **กิริติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมกระจาย คือตัดไปซึ่ง ความทุกข์ของคนอื่น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ากรรณา ๑ หรือเพราะวิเคราะห์ว่า **กิริยติ ทุกขิตะสุ ปสارىติ** ความว่า ธรรมชาติใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงคลี่คลาย คือทรงปลดปล่อย ในเมื่อสัตว์ทั้งหลายได้รับความทุกข์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ากรรณา คือความเอ็นดู เป็น กัมมสาธนะ ๑ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ตัดไป คือ การตัดไป การกระจายไป การนำออกไป ๑ กร-ธาตุ มีความหมายว่า แผ่ไป, ลง รณ ปัจจย ในสูตร วาที่หิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต²⁹ หรือด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย³⁰ หรือด้วยสูตรในสัททนีติว่า กรกิริเท รุโณ³¹ ๑ ลบ ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมติ รนโต ราติ โน³², เปลี่ยน อี เป็น อ (กิริ เป็น กร) ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติปปัจจยานิ ที่มวิปริตาเทสโลปาคมา จ³³, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต³⁴, ลง อา ปัจจย ในอิตถิลิงค์ (กรณ + อา) ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปจโย³⁵, แยกพยัญชนะออกจากสระ (กรณ เป็น ณ อ + อา) ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรน วิโยชเย³⁶, ลบสระหน้า ปกตสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมา-เทสปปัจจยาทิมิ สรโลเป ตฺ ปกต³⁷, นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต³⁸ ๑ อีกอย่างหนึ่ง เพราะวิเคราะห์ว่า **กโรติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมทำ คือเมื่อทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ ย่อมยังความลำบากใจให้เกิดแก่สาธุชนทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ากรรณา ๑ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง รณ ปัจจย ด้วยสูตรตามที่กล่าวแล้ว, ลบ ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมติ รนโต ราติ โน³⁹, นำพยัญชนะเข้าประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁴⁰, ลง อา ปัจจยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปจโย⁴¹ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง รณ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล

²⁴ รูป. -/334/218.

²⁵ รูป. -/65,283/58,167.

²⁶ รูป. -/195/114.

²⁷ รูป. -/67/59.

²⁸ รูป. -/14/10.

²⁹ รูป. -/660/483.

³⁰ รูป. -/651/478.

³¹ นิตติ. สุตต. -/1321/1160.

³² รูป. -/558/408.

³³ รูป. -/488/351.

³⁴ รูป. -/14/10.

³⁵ รูป. -/176/101.

³⁶ รูป. -/12/9.

³⁷ รูป. -/67/59.

³⁸ รูป. -/14/10.

³⁹ รูป. -/558/408.

⁴⁰ รูป. -/14/10.

⁴¹ รูป. -/176/101.

วตตมานาตีเต ญวาทโย⁴² หรือด้วยสูตรในโมคคัลลานะว่า วรกรวาทรมุขมิดสกาโกโน, ลบ ก และเปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴³, หรือเปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รา นสส โณ⁴⁴, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁴⁵, ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปจโย⁴⁶, อีกอย่างหนึ่ง เพราะวิเคราะห์ว่า **กิณาติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมเกลี้ยคือการจัดทุกข์ของผู้อื่น เพราะทำให้ปัจจัยบกพร่อง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ากรุณา ฯ กิ-ชาตุ มีความหมายว่า เปียดเบียน, เปลี่ยน อี เป็น อ ฯ อีกอย่างหนึ่ง เพราะวิเคราะห์ว่า **กัม รุนธติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมกันซึ่งความสุข (คือทำผู้เกิดความกรุณาให้ไม่เป็นสุข) เพราะเหตุนี้ ธรรม-ชาตินั้น ชื่อว่ากรุณา, เป็นทุตียาตปปริสสมาส ฯ ก ศัพท์ มีความหมายว่า ความสุข ฯ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสรุปความว่า

ก ศัพท์ เป็น पुलลิงค์ ใช้ในความหมายว่า ร่างกาย พรหม ลม

ส่วนที่เป็นนปุงสกลิงค์ ใช้ในความหมายว่า ศรีษะ น้ำ และความสุข

ชื่อว่ากะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมตัดซึ่งความทุกข์ ได้แก่ ความสุข ฯ กุส-ชาตุ มีความหมายว่า ตัด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁴⁷, ลบ ส (ท้าย กุส-ชาตุ) ด้วยสูตร กวจิชาตุวิภตติปจยยานิ ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁴⁸, แยกพยัญชนะออกจากสระ (กุ เป็น ก อุ + อ) ด้วยสูตร ปุพพมโรจิตมสสร สเรน วิโยชเย⁴⁹, ลบสระหน้า ปกตสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทส-ปจยยามิหิ สรโลเป ตฺ ปกติ⁵⁰, นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁵¹, เปลี่ยน ลี เป็น อ ด้วยสูตร ลี⁵² ฯ ก สัทพูปพะ รุธิ-ชาตุ มีความหมายว่า ปิดกัน, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขพาหิโต ณ⁵³, ลบสระท้ายชาตุ ด้วยสูตร ชาตุสสนโต โลโปเนกสสรส⁵⁴, ลบ ฐ ด้วยสูตร กวจิชาตุวิภตติปจยยานิ ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁵⁵ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ลง ณ ปัจจัย หลัง รุธิ-ชาตุ และลบ ฐ (ท้ายชาตุ) ด้วยสูตรในสัททนิติ กรุธิโต โณ ธโลโป เณ⁵⁶, ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ ฯ ถามว่า ลง อา ปัจจัยมาเพื่ออะไร ฯ เฉลยว่า ลง อา ปัจจัยมาเพื่อแสดงความเป็นอิตถิลิงค์ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสรุปความว่า

⁴² รูป. -/651/478.

⁴³ รูป. -/370/268.

⁴⁴ โมค. -/771/523. อ้างในคัมภีร์นิรุตติทีปนี.

⁴⁵ รูป. -/14/10.

⁴⁶ รูป. -/176/101.

⁴⁷ รูป. -/568/414.

⁴⁸ รูป. -/488/351.

⁴⁹ รูป. -/12/9.

⁵⁰ รูป. -/67/59.

⁵¹ รูป. -/14/10.

⁵² รูป. -/195/114.

⁵³ รูป. -/577/422.

⁵⁴ รูป. -/425/315.

⁵⁵ รูป. -/488/351.

⁵⁶ นิติ. สุตต. -/1322/1161.

อิตถิปัจจย (อา อี อินี) แสดงความหมายของศัพท์เดิม เหมือน
 สี วิภัตติเป็นต้น ปัจจย (ในตัทฐิตและกิตก์) มี ณ เป็นต้น แสดงความหมาย
 ของปัจจยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่

ปัจจยในอิตถิลิงค์ มี อา อี อินี เป็นต้นเป็นโชตกปัจจยอันเป็นเครื่องแสดงความเป็นอิตถิลิงค์ที่เป็นความหมายปกติ ด้วยสูตรว่า อิตถียมโต อาปจโย⁵⁷ เพราะเมื่อบทหน้าในคำเป็นต้นว่า ขตติยภณฺญา พราหมณทริกา แม้ไม่ลงอิตถิปัจจย ก็สำเร็จความจากศัพท์ว่า ขตติย เป็นต้นได้ แต่มีใช้ วาจากปัจจย เหมือนวิภัตตินาม มี สี วิภัตติเป็นต้น ที่เป็นเครื่องแสดงความหมายของคำประเภทสิ่งของเป็นต้น ส่วนปัจจยในตัทฐิต มี ณ ปัจจยเป็นต้น ซึ่งจัดเป็นวาจากปัจจยที่แสดงความหมายของปัจจย มี อปจ-ลูกหลาน สัมภู-ระคน เป็นต้น เพราะเมื่อมีปัจจยจึงได้ความหมายพิเศษ ด้วยสูตรว่า วา ณ ปจเจ⁵⁸ เป็นต้น (และ) แสดงความหมายของบทที่ตนเองประกอบอยู่ (คือลงปัจจยแล้วไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มเติมมาอีก) เช่นในคำว่า สสงฺขาริกํ (ลง ณิก ปัจจย แต่คำว่า สสงฺขาร และ สสงฺขาริก มีความหมายเหมือนกัน) ทานมยํ (ลง มย ปัจจย แต่คำว่า ทานํ และ ทานมย มีความหมายเหมือนกัน) ปัจจยประเภทนี้ ชื่อว่า สกัตถปัจจย) ฯ

อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหัคคตจิต 12 ดวง เว้นปัญจม-ฉานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง) ฯ ในจิต 28 ดวงเหล่านั้น ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 20 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และมหากิริยาจิต (8 ดวง) ฯ บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง และมหากิริยาจิต 8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ฯ ส่วนกรุณาเจตสิกที่เกิดในมหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมบัติ ฯ นอกจากนั้น พึงทราบว่ กรุณาเจตสิกที่เกิดในกามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ฯ อนึ่ง กรุณาเจตสิกที่เกิดในมหากุศล (8 ดวง) ท่านประสงค์เอาในอธิการนี้ เพราะท่านอาจารย์ต้องการสดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยกรุณาที่เป็นเบื้องต้น ฯ

ชื่อว่าญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า จตตาริ สจฺจานิ ชานาติ ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ สัจจะ 4 ด้วยกิจ คือ ต้องกำหนดรู้ ต้องละ ต้องทำให้แจ้ง และต้องเจริญให้เกิดขึ้น ตามความเป็นของตน เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณ คืออรหัตมคคญาณอันเกิดในสันดานของพระพุทธเจ้าที่ให้พระพุทธคุณทั้งหมด ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ชื่อว่าญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า สพฺพธมฺเม ชานาติ ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ธรรมทั้งปวง โดยอาการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณ ได้แก่พระสัพพัญญุตญาณ ฯ ญาณที่เกิดในมหากิริยาจิต 4 ดวง ที่เป็นญาณสัมปยุต ชื่อว่าพระสัพพัญญุตญาณ ฯ ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านจึงกล่าวบทว่า ชานาติ ไวโนประโยค จะกล่าวว่า ภาตติ ญาณ ก็ได้มิใช่หรือ ฯ เฉลยว่า กล่าวไว้ได้ก็จริง (แต่) ในประโยคนี้ ชานาติ นี้ ภา-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง ตี วิภัตติ, ลง นา ปัจจย ด้วยสูตร กิยาทีโต นา⁵⁹, เปลี่ยน ภา เป็น ชา ด้วยสูตร ภาสส ชาชนา⁶⁰,

⁵⁷ รูป. -/176/101.

⁵⁸ รูป. -/361/263.

⁵⁹ รูป. -/513/373.

⁶⁰ รูป. -/514/374.

เพราะฉะนั้น ท่านไม่ใส่ใจบอกว่า ชานาติ อันเป็นบทสำเร็จของ ภา-ธาตุ จึงวางบทว่า ชานาติ ใน
 ประโยค เหมือนบทว่า หีสติ ในประโยคว่า น หีสติติ สรณํ ฉะนั้น ๑ ทำรูปวิเคราะห์ว่า ภาตติ ภาณํ
 ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณ ๑ บทกิริยาเป็น ภาติ ๑ ภา-ธาตุ
 มีความหมายว่า รู้, ลง ตี วิภัตติ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ⁶¹, ลบ อ ปัจจย ด้วยสูตร
 โลปญเจตตมกาโร⁶² ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ชื่อว่าญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า ฌายเต อเนนาติ ความว่า
 ธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณ, ภา-
 ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทสสุ จ⁶³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร
 อนกา ญณฺญ⁶⁴, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁶⁵, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร
 นเย ปริ ยุตเต⁶⁶, เปลี่ยน สี เป็น อ ด้วยสูตร สี⁶⁷ ๑ ก็พระกรุณาและพระญาณทั้ง 2 นี้ ชื่อว่าอันหมด
 จดโดยพิเศษจากกิเลสทั้งหลาย ๑ จริงอย่างนั้น พระกรุณาและพระสัพพัญญุตญาณอันเป็นโลกียะ แม้
 มีกิเลสทั้งหลายเป็นอารมณ์ ชื่อว่าหมดจดโดยพิเศษจากกิเลสทั้งหลาย เพราะตนละอกุศลทั้งหลาย
 และเพราะไม่ประกอบด้วยกิเลสทั้งหลาย ในขณะเกิดขึ้น ๑ เปรียบเหมือนดวงจันทร์ที่ปราศจากควัน
 และหมอกเป็นต้น ไม่ถูกราหูน ย่อมบริสุทธิ์สง่างาม แต่เวลาที่ราหูน ย่อมไม่บริสุทธิ์ กลายเป็นเศร้า
 หมอง แต่พระกรุณาและพระสัพพัญญุตญาณหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะพระกรุณาและพระสัพพัญญุต-
 ญาณ ชื่อว่าหมดจดโดยพิเศษ เพราะไม่ประกอบด้วยกิเลสทั้งหลาย แม้ในขณะที่ถูกกิเลสยึดเอา ๑
 เพราะฉะนั้น พระอรหัตตมัคคญาณ จึงหมดจดอย่างยิ่ง ๑ พระกรุณาด้วย พระญาณด้วย ชื่อว่ากรุณา
 และญาณ เป็นสมาหารวันทวสมาส ๑ สมาหารวันทวสมาสจะต้องเป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ
 เพราะเป็นวิสภาคะกัน ด้วยสูตร ตถา ทวนเท ปาณิตูริยโยคคเสนงคฺขุทฺทชนตฺถวิวิธวิทฺธิวิสภาคตถา-
 ทินญ⁶⁸ ๑ บทวันทวสมาสนี้ว่า กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญา-พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่า
 กรุณาปัญญา ท่านประสงค์เอาในคานานี้ เพราะพบในอภิธัมมวาทารฎีกา ๑ จริงอยู่ ในคัมภีร์
 อภิธัมมวาทารฎีกานั้น ท่านกล่าวถึงวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญา-พระกรุณาและ
 พระปัญญา ชื่อว่ากรุณาปัญญา ในคำว่า อนนตกรุณาปญญ (ผู้มีพระกรุณาและพระปัญญานันไม่มี
 ที่สุด) อนึ่ง อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกาและอภิธัมมัตถสังคหฎีกาเป็นพระสมุฏฺกลาจารย์
 รูปเดียวกัน มิใช่รูปอื่น ดังนั้น จึงประสงค์เอาวันทวสมาสเท่านั้น ๑ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ถ้า
 ต้องการพรรณนาฐานะ ก็ควรทำเป็นกัมมธารยสมาสว่า พระญาณเป็นเพียงดังพระกรุณา ๑ คำนั้น ไม่
 ควร เพราะคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้ ๑ ส่วนในคัมภีร์อัฐสาสนี ท่าน
 อาจารย์ทำการสดุดีอันเหมาะสมในคัมภีร์ธัมมสังคณี ๑ แต่ถ้าอาจารย์บางพวกยึดคำอธิบายนั้นแล้ว
 กล่าวว่าควรทำเป็นกัมมธารยสมาสในคานี้ด้วยความเหมาะสมกับคำอธิบายนั้น คำนั้นจะควรอย่างไร

⁶¹ รูป. -/433/318.

⁶² รูป. -/487/350.

⁶³ รูป. -/597/435.

⁶⁴ รูป. -/570/417.

⁶⁵ รูป. -/550/402.

⁶⁶ รูป. -/14/10.

⁶⁷ รูป. -/195/114.

⁶⁸ รูป. -/359/257.

๑ รูปวิเคราะห์ว่า วิสุทธิ์ กรุณญาณิ์ เอตสฺสาติ วิสุทธกรุณญาณิ์ ความว่า พระกรุณาและพระสัพพัญญุตญาณอันหมดจดโดยพิเศษแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าวิสุทธกรุณญาณิ์ (ผู้ทรงมีพระกรุณาและพระสัพพัญญุตญาณอันหมดจดโดยพิเศษ) เป็นฉัฏฐัตถ์คุณสวัญญาณพหุพีหิสมาส ๑ ท่านกล่าวคำว่า วิสุทธกรุณญาณิ์ ในความประสงค์ที่จะกล่าวถึงกรรม ๑

ทรงพระนามว่าพุทเธ เพราะวิเคราะห์ว่า ปารมิตาปริภาวิตาย ปญฺญาย สพฺพพลญฺเอย์ อพฺุชฺฌิ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ได้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง เพราะพระองค์ได้ทรงสั่งสมอบรมพระบารมีมาแล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นจึงทรงพระนามว่าพุทเธ ๑ พุทธ-ชาตุ มีความหมายว่า รู้ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ที่ทรงพระนามว่าพุทเธ เพราะวิเคราะห์ว่า สวาสนสมโมห-นิทหาย อจฺจนตํ อพฺุชฺฌิ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ได้ทรงปราศจากความหลับคือความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนาอย่างเด็ดขาด เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าพุทเธ ๑ พุทธ-ชาตุ มีความหมายว่า ตื่น คือ สิ้นความหลับ ๑ ที่ทรงพระนามว่าพุทเธ เพราะวิเคราะห์ว่า พุทธิยา อพฺุชฺฌิ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ส่งเบิกบานแล้ว ด้วยปัญญา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าพุทเธ ๑ พุทธ-ชาตุ มีความหมายว่า ตื่น คือ เบิกบาน ๑ ด้วยการยกโพชน-ศัพทขึ้นแสดง จึงได้ความหมายว่า รู้, เบิกบาน และตื่น ๑ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า พุทธ-ชาตุ มีความหมายว่า รู้, ตื่น และเบิกบาน ๑ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคฺคมาทิตฺเถ กตฺตริ⁶⁹, เปลี่ยน ต เป็น ฐ ด้วยสูตร ธมฺมเกหิ ธมฺมา จ⁷⁰, เปลี่ยน ฐ ท้ายชาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจฺจตุถานมนฺตานํ โท ๒⁷¹, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ญฺตเต⁷² ๑ ลง สิ วิภัตติ ด้วยสูตร ลิงฺคตฺเถ ปจฺมา⁷³, เปลี่ยน สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส⁷⁴ ๑ ถาว่า พระพุทธเจ้า คือใคร ๑ เฉลยว่า พระศากยมนิผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้ทั้งปวงแล้วบรรลุนิพระสัพพัญญุตญาณ ด้วยพระองค์เองอันมิได้ทรงอาศัยบุคคลอื่น ในการตรัสรู้อันยอดเยี่ยม จึงทรงพระนามว่าพุทเธ ๑ สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

เราไม่มีอาจารย์⁷⁵ เราไม่มีผู้เสมอเหมือน
เราไม่มีผู้ทัดเทียม ในโลกกับทั้งเทวโลก
เพราะเราเป็นอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม
เป็นผู้ตรัสรู้ชอบเองเพียงผู้เดียว เป็นผู้เยือกเย็น
ดับกิเลสได้แล้วในโลก⁷⁶

⁶⁹ รูป. -/606/441.

⁷⁰ รูป. -/607/441.

⁷¹ รูป. -/608/442.

⁷² รูป. -/14/10.

⁷³ รูป. -/65,283/58,167.

⁷⁴ รูป. -/66/58.

⁷⁵ เราไม่มีอาจารย์ ในที่นี้หมายถึงไม่มีอาจารย์ในระดับโลกุตตรธรรม (วิ.อ. (บาลี) 3/11/17)

⁷⁶ วิ.ม. 4/11/-

อนึ่ง ว่าโดยองค์ธรรม พระพุทธเจ้า คือ กระแสน้ำที่อบรมแล้วด้วยบารมี ปราศจากกิเลส โดยสิ้นเชิงพร้อมทั้งความเคยชินด้วยสยัมภูญาณ เป็นที่ตั้งของคุณธรรมอันนับไม่ถ้วนมีมหาสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ฯ กระแสน้ำนั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอัจฉริยมนุษย์⁷⁷ บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า⁷⁸ ฯ กระแสน้ำนั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก เป็นบัญญัติ ฯ ก็บัญญัติ มี 2 ประเภทคือ อตถบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความ) และนามบัญญัติ (บัญญัติแสดงชื่อ) ฯ ในเรื่องนั้น กระแสน้ำ เป็นอตถบัญญัติ ไม่ใช่นามบัญญัติ ฯ และเนื้อความก็มี ๒ ประเภท คือ เนื้อความที่เป็นปรมาตม (เนื้อความอันยิ่งยวด) และเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ในเนื้อความทั้งสองนั้น จัดเป็นเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ฯ ในเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ก็จัดเป็นสันดานบัญญัติ (บัญญัติแสดงหมู่) อันเป็นกระแสน้ำ ฯ ส่วนในอรรถกถาของขุททกปาฐะชื่อว่า ปรมาตมโชติกา ท่านพระพุทธโฆสจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้า คือ สัตว์โลกผู้พิเศษอันเป็นบัญญัติอาศัยกระแสน้ำที่อบรมแล้วด้วยการบรรลุมัคคญาณอันยอดเยี่ยมซึ่งเป็นเหตุของพระญาณที่ไม่ถูกสิ่งใดขัดขวาง หรือเป็นบัญญัติอาศัยการตรัสรู้สัจจะอันเป็นเหตุไฉไลของพระสัพพัญญุตญาณ ดังพระพุทธดำรัสว่า คำว่า พุทโธ (พระพุทธเจ้า) คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เองไม่มีครู ได้รู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น⁷⁹ ฯ บทว่า **สพฺพธมฺเมสุ** เป็นบทอาธาระในบทว่า **อปฺปฎิหเต** ฯ

ไม่มีอะไรขัดขวางได้ ชื่อว่าอปปิหตะ ฯ ความไม่รู้ หรือกิเลสแม้ทั้งหมด ชื่อว่าสภาวะที่ขัดขวางต่อพระญาณ ฯ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละความไม่รู้นั้นพร้อมทั้งवासนาได้แล้ว ฉะนั้นพระญาณ จึงเรียกว่าอปปิหตะ (ไม่มีอะไรขัดขวางได้) เพราะทรงละเครื่องขัดขวางความเป็นพระญาณในธรรมทั้งปวง ฯ ไม่มีอะไรขัดขวางได้ด้วย ไม่มีอะไรขัดขวางได้นั้น เป็นญาณด้วย เพราะเหตุนี้ชื่อว่าอปปิหตญาณ (ญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้) ฯ ชื่อว่านิमित เพราะวิเคราะห์ว่า **นิमितติ ปกฺขิปปยติ เอเตถาติ** ความว่า ผลอันบุคคล ย่อมใส่เข้าไป ในเหตุนี้ เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ จึงชื่อนิमित ฯ นิ บทหน้า มิ-ธาคู มีความหมายว่า ใส่-เพิ่ม-สอดแทรก, ลง ตต ปัจจย ฯ มีพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้เป็นนิमित ชื่อว่าอปปิหตญาณนิमितตะ ฯ ชื่อว่าอนุตตระ เพราะวิเคราะห์ว่า ไม่มีอะไร ๆ ที่ยอดเยี่ยมกว่า, ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย, ชื่อว่าอฉิมะ เพราะวิเคราะห์ว่า บรรลุมัคคญาณ 4 ฯ อฉิมะคือวิโมกข์ ชื่อว่าวิโมกขาฉิมะ, อันยอดเยี่ยมด้วย อันยอดเยี่ยมนั้น เป็นวิโมกขาฉิมะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนุตตรวิโมกขาฉิมะ, มีพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้เป็นนิमितด้วย มีพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้เป็นนิमितนั้น เป็นอนุตตรวิโมกขาฉิมะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปปิหตญาณนิมิตตานุตตรวิโมกขาฉิมะ, ที่พระองค์สั่งสมอบรมมาแล้ว ด้วยการบรรลุ

⁷⁷ **เป็นอัจฉริยมนุษย์** ในที่นี้หมายถึงประกอบด้วยธรรมที่นำอัครจริยเป็นอันมาก หรือเป็นมนุษย์ผู้ได้สั่งสมบารมีมาแล้วโดยลำดับซึ่งยากที่ใครจะสั่งสมได้ เช่น ให้ท่านในชาติที่เป็นพระเวสสันดรแล้วถือปฏิสนธิในภพ ดุสิต ทรงรับคำอ้อนวอนของเทวดา เปิดวันมหาวีโลกนะ 5 ถือปฏิสนธิในตระกูลมีโภคะมาก แม้ในวันถือปฏิสนธิและในวันประสูติก็ให้โลกธาตุหวั่นไหว เสด็จดำเนินได้ 7 ก้าว ทรงเสด็จฉัตรทิพย์ บันลือสีหนาทว่า “เราเป็นผู้เลิศแห่งโลก” เมื่อญาณแก่เต็มที่ก็ทรงสละราชสมบัติออกผนวช ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ (อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/172/102-103)

⁷⁸ **อง.เอกก.** (บาลี) 20/172/22.

⁷⁹ **ขุ.ม.** (ไทย) 29/192/551, **ขุ.จ.** (ไทย) 30/97/337, **ขุ.ป.** (ไทย) 31/161/252

วิโมกข์อันยอดเยี่ยมมีพระญาณไม่มีอะไรขัดขวางได้เป็นนิมิต ชื่อว่าอัปปภูตญาณนิมิตตานุตตร-
 วิโมกขาธิคมปริภาวิตะ ฯ ก็ในฎีกาศัมภีร์นยาส ท่านกล่าวไว้เพียงเท่านี้ว่า **อปฺปภูตญาณนิมิตตา-
 นุตตรวิโมกฺขปริภาวิตํ** ฯ บทว่า อุปาทาย เป็นบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปณฺณตติโก ฯ ชื่อว่าบัญญัติ
 เพราะวิเคราะห์ว่า อันเขาย่อมรู้ เป็นกัมมสาธนะ ฯ ป บทหน้า ญา-ธาดุ มีความหมายว่า รู้, ลง ตี
 ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิยมตฺติโว วา⁸⁰, ช้อน ญ และ ต ด้วยสูตร ปฺรเทวภาโว จาเน⁸¹, รัสสะ อา (ญา)
 เป็น อ ด้วยสูตร กฺวจากทิมชฺฌตฺตราน ทิมฺรสสา ปจฺจเยสุ จ⁸² ฯ ปณฺณตติ คือ ปณฺณตติ ฯ เปลี่ยน ญญ
 เป็น ญณ ด้วยสูตร เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเตสา จ⁸³ ฯ ปณฺณตติก คือ ปณฺณตติ เป็นบท
 วิเคราะห์ในตฺทิต ฯ ลง ก อาคม ในสกฺตถะ ด้วยการถือเอา สพฺพโต ศัพท์ ในสูตรว่า สพฺพโต โก⁸⁴ ฯ
 ก็ สัตว์วิเศษ เป็นอุปาทายบัญญัติ หาใช้นามบัญญัติไม่ ฯ บัญญัติทั้งสองนั้น มีความต่างกันอย่างคือนัยก่อน
 พระนามว่าพระพุทธเจ้า เป็นสันตानบัญญัติ นัยหลัง พระนามว่าพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นสัตว์
 วิเศษ คือเป็นอุปาทายบัญญัติ ฯ ถ้ามว่า ก็ทำไม ท่านอาจารย์จึงใช้พระนามว่าพระพุทธเจ้า ทั้งที่พระ
 นามที่ใช้เรียกขานพระพุทธเจ้า มีคำว่า พระทศพล เป็นต้น ก็มีอยู่ ฯ เฉลยว่า มีอยู่ก็จริง พระนามว่า
 พระพุทธเจ้านี้ เกิดขึ้นด้วยการบรรลुพระคุณตามความเป็นจริง หาใช้พระนามที่ตั้งขึ้นมาไม่
 เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงใช้พระนามว่าพระพุทธเจ้า ฯ สมจริงดังท่านพระธรรมเสนาบดีสาริบุตร
 ได้กล่าวไว้ว่า พระนามว่าพระพุทธเจ้านี้ มิใช่พระชนนีทรงตั้ง มิใช่พระชนกทรงตั้ง มิใช่พระภาคาทรง
 ตั้ง มิใช่พระภคินีทรงตั้ง (มิใช่มิตรและอำมาตย์ตั้ง) มิใช่พระญาติและผู้ร่วมสายโลหิตทรงตั้ง (เหล่า
 สมณพราหมณ์มิได้ตั้ง) เหล่าเทวดามิได้ตั้ง พระนามว่าพระพุทธเจ้านี้ เป็นวิโมกข์นตฺกนนาม เป็นสัจฉิกา
 บัญญัติของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย เกิดขึ้นพร้อมกับการทรงได้เฉพาะพระสัพพัญญุตญาณที่
 โคนต้นโพธิ์ รวมความว่าทรงเป็นพระพุทธเจ้า⁸⁵” ฯ ความว่า ทรงมีพระกรุณาและพระสัพพัญญุต-
 ญาณอันหมดโดยพิเศษ เพราะกำหนดด้วยศัพท์ที่เป็นพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อประกอบ
 ความหมายของคำว่า พุทฺธ-ศัพท์ตามที่กล่าวมา ฯ ความจริง ด้วยการถือเอากรุณาและญาณ-ศัพท์ ใน
 ที่นี้ เป็นอันท่านอาจารย์ได้แสดงคุณสมบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ
 ทั้งหมด ฯ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์แสดงคุณสมบัติที่เป็นโลกียะทั้งหมดที่บรรลุถึงความเป็นใหญ่ใน
 คุณสมบัติอันเป็นโลกียะทั้งหลายเพราะแสดงคุณที่ทั่วไป ด้วยการถือเอากรุณา-ศัพท์ แสดงคุณสมบัติที่
 เป็นโลกุตระทั้งปวง เพราะแสดงมรรคญาณอันมีพระสัพพัญญุตญาณเป็นปทัฏฐาน ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ
 พระพุทธคุณทั้งปวงมีพระกรุณาเป็นเบื้องต้น พระปัญญาเป็นที่สุด ฯ ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงมีพระหฤทัยประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงกระทำอนิหารบาเพญฺพระบารมีมาตามลำดับ ก็
 เพื่อนำพาสัตว์โลกทั้งหลายพ้นจากเปือกตมคือสังสารวัฏ ทรงได้เฉพาะพระพุทธคุณทั้งสิ้น ด้วยการ
 บรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ฯ เพราะมีพระพุทธคุณทั้งสิ้นเป็นต้น เหตุนั้น พระกรุณา จึงชื่อ
 ว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพระพุทธคุณทั้งปวง ฯ ส่วนพระปัญญา ชื่อว่าเป็นที่สุด เพราะได้เฉพาะมคฺคญาณมี

⁸⁰ รุป. -/599/437.

⁸¹ รุป. -/40/33.

⁸² รุป. -/354/247.

⁸³ รุป. -/370/268.

⁸⁴ รุป. -/224/131.

⁸⁵ ขุ.จ. (ไทย) 30/97/337, ขุ.ป. (ไทย) 31/161/186.

พระสัพพัญญุตญาณเป็นปทัฏฐาน (และ) เพราะไม่มีกิจที่ต้องทำให้ยิ่งกว่านี้ ๖ เป็นอันว่าท่านอาจารย์ ได้แสดงพระพุทธานุภาพทั้งสิ้นโดยนัย ด้วยการแสดงพระกรุณาเป็นเบื้องต้นและพระปัญญาเป็นที่สุด ๖ ก็ การถือเอานัยนั้นแล เป็นอุบายที่จะแสดงพระพุทธานุภาพทั้งปวง ๖ ว่าโดยความหมายอื่น ใครเล่าจะสามารถพรรณนาพระตถาคตคุณแม้ของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าผู้เช่นนั้นที่ล่วงเลยคลองแห่งถ้อยคำไปตามลำดับบทเพื่อให้ถึงที่สุดได้ ๖ สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า

แม้พระพุทเจ้าพึงกล่าวคุณของพระพุทเจ้า

หากจะกล่าวคุณของกันและกันตลอดทั้ง

กับปีจะพึงสิ้นไปในระหว่างกาลช้านาน

การพรรณนาพระคุณของพระตถาคตหาสิ้นสุดไม่⁸⁶

คำว่า **จิรทีฆมนตเร** ความว่า โดยการล่วงแห่งกาลอันยาวนาน ๖ ที่พระนามว่าสัมพุทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สพฺพธมฺเม สยเมว อพฺุณฺณิ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ได้ตรัสรู้ธรรม ทั้งปวง ด้วยพระองค์เอง เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าสัมพุทธะ ๖ สัมผัส เป็นสัมผัสมีความหมายว่า ตนเอง เป็นสัมผัสขยายความหมายของธาตุ ๖ หลัง สัม ลง นา ตติยา วิภัติ, พุ-ธ-ธา-ตุ มีความหมายว่า รู้ ๖ วิธีการที่เหลือ ประกอบเหมือนที่กล่าวมาแล้ว ๖

ชื่อว่าทรงบูชาแล้ว เพราะวิเคราะห์ว่า **บุชฺชียเต** ความว่า พระธรรมใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบูชา ด้วยทรงปฏิบัติโดยชอบ คือทรงกระทำมากในการสั่งเสพและทำให้เจริญ ด้วยความเคารพ คือด้วยพระองค์เอง ด้วยการทรงเข้าสมาบัติพิจารณาพระธรรม ตลอด 7 สัปดาห์ ด้วยการทรงฟังพระธรรมจากที่พระสาวกกกล่าว ด้วยการประทานการต้อนรับเป็นต้นแก่พระสาวกเหล่านั้น ด้วยการทรงแสดงพระธรรมแก่พระสาวกเหล่านั้น ด้วยความเคารพและด้วยการทรงชื่นชมพระธรรม เพราะเหตุนี้ พระธรรมนั้น ชื่อว่าทรงบูชาแล้ว ๖ เพราะเหตุนี้ พระอาจารย์ธัมมปาละจึงกล่าวไว้ใน อรรถกถาเนตติปริกัณห์ว่า ถ้ามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นเจ้าของพระธรรมเอง จะทรงบูชาพระธรรมอย่างไร เฉลยว่า ข้อนี้ ไม่ผิด เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทุกพระองค์ทรงเคารพพระธรรมอยู่ตลอดกาลทั้งปวง ๖ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า (ภิกษุทั้งหลาย เราไม่ได้มีความคิดว่า) “(ทางที่ดี) เราควรจะสักการะ เคารพ อาศัยธรรมที่เราตรัสรู้แล้วนั้นแลอยู่”⁸⁷ ๖ อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์แสดงการบูชาพระธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยการทรงปฏิบัติตลอด 7 สัปดาห์เป็นต้น ๖ ก็คำว่า **ธมฺมสํกมิ** มีความหมายว่า เป็นเจ้าแห่งโลกพร้อมทั้งเทวโลก โดยธรรม หาใช่เป็นเจ้าแห่งธรรมไม่ ๖ คำว่า **นมนสฺสตี** ไม่สมควร แม้ก็จริง แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าก็มีได้ทรงนอบน้อมใคร เพราะเหตุนี้ จึงไม่มีความผิด ความจริง ความหมายของบทว่า นมนสฺสตี นี้ มิได้หมายถึงทำการนอบน้อม ที่แท้ ท่านหมายเอาความหมายนี้เท่านั้นว่า การน้อมโน้มโอบน้อมไปในพระธรรมนั้น ด้วยการกระทำความเคารพ ๖ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงประทับอยู่โดยภาวะที่น้อมโน้มโอบน้อมไปในพระธรรมตลอดกาลทั้งปวง เพราะทรงทำความเคารพในพระธรรม ๖ เนื้อความนี้ที่ท่านแสดงด้วยสุดตบเป็นต้นอย่างนี้ว่า และในตอนจบเรื่องหนึ่ง ๖ เราประสงค์จะให้สงบ ตั้งมั่น เป็น

⁸⁶ ที.ปา.อ. (บาลี) 3/81, ม.ม.อ. (บาลี) 3-388, ขุ.จริยา.อ. (บาลี) 11,456, ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) 214, ขุ.อุ.อ. (บาลี) 426.

⁸⁷ อัง.จตุกก. (บาลี) 21/21/25.

สมาธิ ณ ภายใน ดำรงอยู่ในสมาธิในเบื้องต้นนั้นตลอดนิตยกาล”⁸⁸ พระโลกนาถชื่อว่าย่อมทรงบูชา (พระธรรม) ด้วยทรงแสดงพระธรรมด้วยความเคารพแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย ด้วยทรงบรรลุมัสมา- สัมโพธิญาณ และด้วยทรงชมเชยด้วยพระคำรัสเป็นต้นว่า⁸⁹ “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิ⁹⁰ อันเป็นอริยะ⁹¹, บรรดา มรรคมีองค์ 8 ประเสริฐที่สุด⁹², ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ไม่ ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด วิราคะ (ความคลายกำหนัด) เรากล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น⁹³, พระศากยบุณฺสีผู้มีพระทัยตั้งมั่น ทรงบรรลุธรรมได้อันเป็นที่สันนิษฐาน ปราศจากราคะ เป็นอมตธรรม อัน ประณีต⁹⁴, ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว⁹⁵ เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์⁹⁶, ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรม มีความงามในเบื้องต้น⁹⁷ รวมความดังว่ามานี้ พึงทราบว่า พระพุทธเจ้าแล ทรงเป็นผู้ ประเสริฐกว่าพระธรรม ด้วยการคล้อยตามอรรถกถาเนติปกรณ์ ฯ ปุช-ธาตุ มีความหมายว่า บูชา, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁸, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกโร⁹⁹ ฯ (พระธรรม) อัน พระสัมพุทธเจ้าทรงบูชาแล้ว ชื่อว่าสัมพุทธบูชา เป็นตติยาตปฺปริสสมาส ฯ

ชื่อว่าพระธรรม เพราะวิเคราะห์ว่า **อตตาน ธาเรนเต จตุส อปาเยสุ ฏฐทุกเชสุ จ อปตมานเ กตวา ธาเรติ** ความว่า สภาวะใด ย่อมทรงไว้ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย ผู้ทรงตนคือธรรมไว้ คือ ตั้งไว้ ให้เกิดขึ้น ได้แก่ ให้เป็นไปในตน และทำสัตว์ไม่ให้เกิดไปในอภัยทั้ง 4 และในวิภูฏทุกซ์ คือทุกข์ใน วิภูฏะ สภาวะนั้น ชื่อว่าพระธรรม พระธรรมมี 10 อย่าง คือ มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 รวมกับ พระปริยัติธรรมอีก 1 จึงเป็น 10 ฯ ธ-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลบสกระทำยธาตุ ด้วยสูตร ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส¹⁰⁰, ลง รรม ปัจจัย ด้วยสูตร ธาทีหิ รรมโม¹⁰¹, ลบ ร อนุพันธ์ พร้อมกับ ร ทำยธาตุ ด้วยสูตร รรมหิ รนโต ราที โน¹⁰², ลบสระหน้าปกติสละหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทส-

⁸⁸ ม.ม. (บาลี) 12/387/345.

⁸⁹ ม.อ. (บาลี) 14/136/121.

⁹⁰ สัมมาสมาธิ ในที่นี้หมายถึงสมาธิในองค์มรรค (ม.อ. (บาลี) 3/136/92)

⁹¹ อันเป็นอริยะ หมายถึงไม่มีโทษ ได้แก่โลกุตตรธรรม (ม.อ. (บาลี) 3/136/92)

⁹² ข.ธ. (บาลี) 25/273/64.

⁹³ อ.จ.ต.ก. (บาลี) 21/34/39.

⁹⁴ ข.ข. (บาลี) 25/4/5.

⁹⁵ ทางสายเดียว ในที่นี้มีความหมาย 4 นัย คือ (1) ทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะไป ประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (2) ทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ พระผู้มี พระภาค (3) ข้อปฏิบัติในศาสนาเดียว คือพระพุทธศาสนา (4) ทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือพระนิพพาน (ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/359, ม.ม.อ. (บาลี) 1/106/244)

⁹⁶ ม.ม. (บาลี) 12/106/77.

⁹⁷ ธรรมมีความงามในเบื้องต้น หมายถึงศีล สมาธิ และวิปัสสนาปัญญา ธรรมมีความงามในท่ามกลาง หมายถึงอริยมรรค และธรรมมีความงามในที่สุด หมายถึงอริยผลและนิพพาน (ที.ล.อ. (บาลี) 1/190/159) ม.อ. (บาลี) 14/420/360.

⁹⁸ ร.ป. -/622/450.

⁹⁹ ร.ป. -/547/400.

¹⁰⁰ ร.ป. -/425/315.

¹⁰¹ ร.ป. -/589/430.

¹⁰² ร.ป. -/558/408.

ปัจจุยาทิมิ สรโลเป ตุ ปกติ¹⁰³, นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁰⁴ ๑ ในคำว่า รมติ นี้ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ร เพราะปัจจัยนั้น มี ร (รมม) ๑ พระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ชื่อว่าผู้สงบ เพราะวิเคราะห์ว่า สงบจากบาปทั้งหลาย ๑ สมุ-ธาตุ มีความหมายว่า เข้าไปสงบ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹⁰⁵, เปลี่ยน ต เป็น นต และลบ ม ตัวท้ายธาตุ ด้วยสูตร ปกุกมาทิติ นโต จ¹⁰⁶ ๑

สภาวะใด ย่อมทรงสัตว์ทั้งหลายผู้ทรงตนไว้ไม่ให้ตกไปในอบายทั้ง 4 และในวิภูทุกข์ทั้งหลาย สภาวนั้น ชื่อว่าพระธรรม มี 10 อย่าง ๑ ธรรมของสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าพระสัทธรรม เป็นฉัฏฐัตถ์ปุริสสมาส ๑ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สัตถิยะเต ความว่า พระธรรมใด อันบุคคลทั้งหลาย ย่อมยกย่อง คือสรรเสริญ เพราะเหตุนั้น พระธรรมนั้น ชื่อว่าสันตะ ๑ สส-ธาตุ มีความหมายว่า ยกย่อง-สรรเสริญ, ลง ต ปัจจัยในกรรม ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁰⁷, เปลี่ยน ต เป็น นต และลบ ส ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ปกุกมาทิติ นโต จ¹⁰⁸ ๑ พระธรรม อันบุคคลสรรเสริญ คือประเสริฐ ชื่อว่าพระสัทธรรม เป็นกัมมธารยสมาส ๑ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า มีอยู่ ๑ สส-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-อยู่-มี, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹⁰⁹ ๑ พระธรรม มีอยู่ ชื่อว่าพระสัทธรรม เป็นกัมมธารยสมาส ๑ ตั้งศัพท์ สนต รมม ไว ๑ เปลี่ยน สนต เป็น ส ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร สนตสททสส โส เก โพ จนเต¹¹⁰ ๑ ซ้อน ท ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसान์ ตติยปจมา¹¹¹, เปลี่ยน ส เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹¹² ๑ ชื่อว่าสัมภูตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สมุจฺ จูโต ความว่า พระสงฆ์ใด เกิดแล้วด้วยดี เพราะเกิดจากชาติอันเป็นอริยะ ด้วยการฟังพระธรรม เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์นั้น ชื่อว่าสัมภูตะ เป็นกัมมธารย-สมาส ๑ ส-อุปสัค มีความหมายว่า ดี เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ ภูตศัพท์ ในคำว่า สมภูโต นี้ มีความหมายว่า เกิดขึ้น เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า ชาต ภูตฺ สงขต ณะนั้น ๑ ส บพหน้า ลง นา วิภตติ หลัง ส-อุปสัค ๑ ภู-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-อยู่-มี ๑ ภู-ธาตุ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า มี ๑ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹¹³, เปลี่ยน ส เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹¹⁴, เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ม ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค¹¹⁵ ๑ พระสงฆ์ ผู้เกิดแล้วด้วยดีจากพระสัทธรรม ชื่อว่าสัทธัมมสัมภูตะ เป็นปัญจมีตปุริสสมาส ๑ อาจารย์บางท่านกล่าวว่า พระธรรม ชื่อว่าเกิดแล้วด้วยดีจากพระสัทธรรม เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเป็นพระสัทธรรมเกิดด้วยดี ๑ คำนั้นไม่ควร เพราะพระธรรม

¹⁰³ รุป. -/67/59.

¹⁰⁴ รุป. -/14/10.

¹⁰⁵ รุป. -/606/441.

¹⁰⁶ รุป. -/618/447.

¹⁰⁷ รุป. -/622/450.

¹⁰⁸ รุป. -/618/447.

¹⁰⁹ รุป. -/606/441.

¹¹⁰ รุป. -/112/74.

¹¹¹ รุป. -/42/39.

¹¹² รุป. -/66/58.

¹¹³ รุป. -/606/441.

¹¹⁴ รุป. -/66/58.

¹¹⁵ รุป. -/49/46.

สำเร็จเป็นพระสัทธรรม ด้วยคำว่า สมพุทฺธบุชิตํ ๑ ชื่อว่านอบน้อมแล้ว เพราะวิเคราะห์ว่า **นมิตฺตวนณยิสฺส** ความว่า ข้าพเจ้าใด นอบน้อมแล้ว จักพรรณนา เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้านั้น ชื่อว่านอบน้อมแล้ว ๑ นม-ธาตุ มีความหมายว่า นอบน้อม-น้อมลง, ลง ตฺวา ปัจจัย ด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกตตฺถกานํ ตฺนตฺวานตฺวา วา¹¹⁶, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมาจ¹¹⁷, ไม่เป็นนามพยปเทศ ๑ ศัพท์ที่มี ตฺน ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้ายสำเร็จเป็นศัพท์นิบาต ๑ ลง สิ วิภตฺติ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร ตโต จ วิภตฺติโย¹¹⁸, ลบ สิ วิภตฺติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปลศฺคฺคฺนิปาตาทีหิ จ¹¹⁹ ๑

ชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะวิเคราะห์ว่า **สีลทิกฺขิสามณเณน สหโต ฆฺมฺมโต** ความว่า หมู่แห่งพระอริยบุคคล 8 จำพวก ไต่ สืบทอดด้วยความเสมอเหมือนกันด้วยศีลและทิกฺขิ เพราะเหตุนั้น หมู่ นั้น ชื่อว่าพระสงฆ์ ๑ คำว่า **สีลทิกฺขิสามณเณน** คือ ด้วยความเสมอเหมือนกันด้วยศีลอันประเสริฐและทิกฺขิอันประเสริฐ ๑ ความจริง พระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นผู้ที่มีศีลและทิกฺขิเสมอเหมือนกันทุกเมื่อ เพราะได้มาด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น พระอริยเจ้าเหล่านั้น แม้จะอยู่ในที่ใดก็ตาม ก็ชื่อว่ามีเสมอเหมือนกัน ๑ สํ บทหน้า ลง สิ วิภตฺติ หลัง สํ-อุปสัค และลบ สิ วิภตฺติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปลศฺคฺคฺนิปาตาทีหิ จ¹²⁰, หน-ธาตุ มีความหมายว่า สืบทอด สํ-อุปสัค เป็นศัพท์ตัวเปลี่ยนความหมายเดิมของธาตุ, เปลี่ยน หน เป็น ฆ ด้วยสูตร สํหนณฺถาย วา โร โฆ¹²¹, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรียุตเต¹²², เปลี่ยน สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹²³ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมม-เทว กิเลสฺสเถ หนติ** ความว่า หมู่แห่งพระอริยบุคคล 8 จำพวกไต่ ย่อมขจัดความเร่าร้อนคือกิเลสทั้งหลาย ด้วยมรรคและผลทั้งหลายเหล่านั้น ๑ ด้วยดั้นแล ด้วยอำนาจความสงบระงับอย่างเด็ดขาด เพราะเหตุนี้ หมู่แห่งพระอริยบุคคล 8 จำพวกนั้น ชื่อว่าพระสงฆ์ ๑ ในนัยนี้ สํ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ สํ บทหน้า ลง นา วิภตฺติ หลัง สํ-อุปสัค, หน-ธาตุ มีความหมายว่า เปียดยืน, ลง ร ปัจจัยและเปลี่ยน หน เป็น ฆ ๑

ชื่อว่าอังกณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **องฺคนฺติ เอเตหิ ตสมํคิปกฺคฺลา นิหีนภาว คจฺจนฺติ** ความว่า บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยกิเลสนั้น คือบุคคลผู้ประกอบพร้อมด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมถึงความเป็นผู้เลว เพราะกิเลสมีรากะเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ กิเลสมีรากะเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่าอังกณะ หมายถึงกิเลสมีรากะและโทสะเป็นต้น ๑ อค-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปัจจัย ในกรณีสาธนะ ด้วยสูตร กตฺตุกรณปเทสสุ จ¹²⁴, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณฺ¹²⁵,

¹¹⁶ รูป. -/640/464.

¹¹⁷ รูป. -/488/351.

¹¹⁸ รูป. -/62/56.

¹¹⁹ รูป. -/282/160.

¹²⁰ รูป. -/282/160.

¹²¹ รูป. -/595/434.

¹²² รูป. -/14/10.

¹²³ รูป. -/66/58.

¹²⁴ รูป. -/597/435.

¹²⁵ รูป. -/570/417.

เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ¹²⁶, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต, ลง นิคคหิตอาคม (°) ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเสสา จ¹²⁷, เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ง ด้วยสูตร วคณตฺ วา วคเ¹²⁸, ลง โย วิภตติ ด้วย ลิงคตเถ ปจมา¹²⁹, เปลี่ยน โย เป็น อา ด้วยสูตร สพพโยนินมาเอ¹³⁰, แยกพยัญชนะออกจากสระ (องคณ เป็น องคณ อ + อา) ด้วยสูตร ปุพพมโธ- จิมสสรฺ สเรน วิโยชเย¹³¹, ลบสระหน้า ปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสฺปจจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ¹³², นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹³³ ฯ ชื่อว่านิรังคณะ (ผู้ไร้กิเลส) เพราะวิเคราะห์ว่า **นตฺถิ องคณา เอตสฺส** ความว่า กิเลสทั้งหลาย มีรากะเป็นต้น ย่อมไม่มี แก่พระสงฆ์นั้น เพราะเหตุนี้ พระสงฆ์นั้น ชื่อว่านิรังคณะ (ผู้ไร้กิเลส) ฯ นิ-อุปสัค มีความหมายว่า ไม่มี ฯ จัดเป็น จตุตถิอัครคุณสวัญญาณพหุพีหิสมาส ฯ ถาว่า ทำไม คำว่า สงฆ์ จึงมีบทวิเสสนะถึง 2 บท ฯ เฉลย ว่า เพราะประสงค์จะให้ทราบว่า ในสมัยภายหลังจากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไป แล้ว พระอริยสงฆ์ถือว่าเป็นผู้มีอุปการคุณต่อการศึกษาเรียนรู้เข้าถึงพระพุทธรัตตะ และพระธัมม- รัตตะอย่างยิ่ง จึงมีการกล่าวคำวิเสสนะของคำว่า สงฆ์ เอาไว้ถึงสองคำด้วยกันคือ สทฺธมฺมสมภูตฺ นิรังคณฺ ฯ

บทว่า อหิ เป็นสุทธกัตตา ในบทว่า นตฺวา ฯ บทว่า วิสุทธกรฺณาณณํ เป็นตุลยาธิกรณ- วิเสสนะ ของบทว่า พุทฺธํ ฯ บทว่า พุทฺธํ เป็นอวุตตกัมมะ ในบทว่า นตฺวา เพราะไม่ได้กล่าวไว้ด้วย ตฺวา ปัจจยิ ฯ บทว่า ปตฺติกมฺม เป็นตัน เป็นบทที่รู้ได้ง่าย ฯ บทว่า พุทฺธํ สำเร็จด้วยสูตรนี้ คือ กมฺมตฺเถ พุติยา¹³⁴ และบทว่า วิสุทธกรฺณาณณํ ก็สำเร็จด้วยสูตรนี้เหมือนกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านอาจารย์ไม่ ต้องการบทกรรม 2 หรือ 3 บท ต้องการเพียงบทเดียวเท่านั้น เพราะท่านกล่าวเนื้อความเดียวเท่านั้น ด้วยบททั้งสอง ฯ บทว่า สมฺพุทฺธปุชิตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺมํ ฯ บทว่า ธมฺมํ เป็นบทกรรม ใน บทว่า นตฺวา ฯ สองบทว่า สทฺธมฺมสมภูตฺ นิรังคณฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สงฆ์ ฯ บทว่า สงฆ์ เป็น บทกรรมในบทว่า นตฺวา ฯ บทว่า นตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยา ในบทว่า วณฺณยิสฺส ฯ ก็ท่านอาจารย์ กล่าวอธิบายคานานี้ ตามลำดับความหมายของศัพท์ ฯ

(3) หลังจากพระสมุณฺคลาจารย์ได้ทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นที่เรียบร้อยแล้ว บัดนี้ จะทำการนอบน้อมครู เพราะครูเป็นผู้มีอุปการคุณต่อตนอย่างมาก จึงกล่าวคำว่า สารีปุตฺตํ ดังนี้ เป็นตัน ฯ เชื่อมความว่า ข้าพเจ้า ขอกราบไหว้พระสารีบุตรมหาเถระ ผู้เป็นปราชญ์ ผู้องอาจใน พระปริยัติ เป็นครูเป็นเครื่องรองรับความเคารพ ด้วยเศียรเกล้า ฯ

¹²⁶ รุป. -/550/402.

¹²⁷ รุป. -/370/268.

¹²⁸ รุป. -/49/46.

¹²⁹ รุป. -/65,283/58,167.

¹³⁰ รุป. -/69/60.

¹³¹ รุป. -/12/9.

¹³² รุป. -/67/59.

¹³³ รุป. -/14/10.

¹³⁴ รุป. -/76,284/62,169.

ชื่อว่าสาระ เพราะวิเคราะห์ว่า สริตพพิ ความว่า วัตถุมีทรัพย์เป็นต้น ไต อันชนพึงระลึกถึง เพราะเหตุนี้ วัตถุมีทรัพย์เป็นต้น นั้น ชื่อว่าสาระ ๑ สร-ธาตุ มีความหมายว่า คิดถึง, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปทาทีโต ณ¹³⁵, วุทธิ อ ที่ สร-ธาตุ เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิต¹³⁶ ๑ ชื่อว่าสารี เพราะวิเคราะห์ว่า สารี เติสสา อตถิ ความว่า ทรัพย์อันเป็นสาระ ย่อมมีแก่หญิงนั้น เพราะเหตุนี้ หญิงนั้น ชื่อว่าสารี ๑ บทว่า เติสสา เป็นบทสัมปทานะ ในบทว่า อตถิ ๑ ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร ทณทาทีโต อิกอิ¹³⁷ ๑ ชื่อว่าบุตร เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นผู้ชำระตระกูลให้หมดจด ๑ ปุ-ธาตุ มีความหมายว่า ชำระ-ทำให้สะอาด-หมดจด, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉนาทีหิ ตตรณ¹³⁸, รัสส อุ เป็น อุ และลง ต อาคม ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิฤตติปปัจจยำน ที่หิวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³⁹, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าบุตร เพราะวิเคราะห์ว่า ผู้อันมารดาบิดาเลี้ยงดู ๑ ปุ-ธาตุ มีความหมายว่า เลี้ยงดู, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉนาทีหิ ตตรณ¹⁴⁰, เปลี่ยน ส ท้ายธาตุ เป็น ต ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิฤตติปปัจจยำน ที่หิ-วิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴¹ ๑ บุตรของนางสารี ชื่อว่าสารีบุตร ๑ คำว่า สารียา ความว่า บุตรของมารดาชื่อว่าสารี ชื่อว่าสารีบุตร เป็นฉัฏฐัตถ์ปุริสสมาส ๑ แท้จริง ท่านอาจารย์นี้ จักกล่าวไว้ในตอนท้ายว่า ขอข้าพเจ้าพึงพบเห็น และสักการะพระสารีบุตรผู้เป็นครูของข้าพเจ้า ๑ ก็พระเถระนี้ คือ พระสารีบุตร ผู้แต่งคัมภีร์ฎีกา 3 คัมภีร์ คือ 1) สารัตถทีปนีฎีกา ฎีกาของอรรถกถาพระวินัย 2) วินย-สังคหฎีกา และ 3) ฎีกาของคัมภีร์อังคุตตรนิกายอรรถกถา ที่ท่านอาจารย์ประสงค์เอาในที่นี้ ๑ ชื่อว่า สารีบุตรนี้ เป็นของพระเถระนั้น ๑ ต่อมาภายหลัง ท่านได้รับฐานันดรที่ มหาสามี ๑ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า พระอาจารย์สหสารีปุตตมหาสามี ๑

ชื่อว่ามหันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า เจริญ ได้แก่ศีลคุณเป็นต้น ๑ มห-ธาตุ มีความหมายว่า เจริญ, ลง อนต ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานะ มานนตา¹⁴² ๑ ชื่อว่าถิระ เพราะวิเคราะห์ว่า มีศีลคุณเป็นต้นอันตั้งมั่น ๑ จา-ธาตุ มีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ลง อิริ ปัจจัย ด้วยสูตร รนชุทาทีหิ ธทิตททิกรา กวจิ ชทโลโป จ¹⁴³, เปลี่ยน จ เป็น ถ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมาวิการวิปริตาเทสา จ¹⁴⁴, ศีลคุณเป็นต้นนั้น อันเป็นทั้งความเจริญด้วย ทั้งมั่นคงด้วย เพราะเหตุนี้ ศีลคุณเป็นต้นนั้น ชื่อว่า มหาถิระ เป็นวิเสสโนภยบทกัมมธารยสมาส ๑ เปลี่ยน มหนต เป็น มหา ด้วยสูตร มหต มหา ตุลยา-ธิกรณ ปเท¹⁴⁵ ๑ ผู้สมบูรณ์ด้วยมหาธิรคุณทั้งหลาย ชื่อว่ามหาเถระ วิเคราะห์เป็นสมันนาคตัตถิต ๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ณ ราคา เตน รตติ ตสเสทหมณตเตสุ จ¹⁴⁶ ๑

¹³⁵ รุป. -/577/422.

¹³⁶ รุป. -/527/383.

¹³⁷ รุป. -/400/295.

¹³⁸ รุป. -/666/487.

¹³⁹ รุป. -/488/351.

¹⁴⁰ รุป. -/666/487.

¹⁴¹ รุป. -/488/351.

¹⁴² รุป. -/646/469.

¹⁴³ รุป. -/671/490.

¹⁴⁴ รุป. -/370/268.

¹⁴⁵ รุป. -/340/224.

¹⁴⁶ รุป. -/376/275.

ชื่อว่าปริยัติ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปริยาปุณิตพพา** ความว่า สัททชาติใด อันบัณฑิต พึงเรียนรู้ เพราะเหตุนั้น สัททชาตินั้น ชื่อว่าปริยัติ หมายถึงพระไตรปิฎก ฯ คำว่า ปริยาปุณิตพพา มาจาก ปริ + อา บทหน้า อป-ธาตุ มีความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ตพพ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกรรมเมสุ ตพพานียา¹⁴⁷, ลง อุณา ปัจจัย ด้วยสูตร สวาทีโต อนุณาอุณา จ¹⁴⁸, นำพยัญชนะที่ไม่มีสระประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁴⁹, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิมสสร สเรน วิโยชเย¹⁵⁰, ลบสระหน้าปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิ สรโลเป ตฺ ปกติ¹⁵¹, ลง ยุ อาคม และทิมะ อ ที่ อป-ธาตุ เป็น อา ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ¹⁵², นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁵³, ลง อา ปัจจัยอิติถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปจจโย¹⁵⁴ ฯ คำว่า ปริยัตติ มาจาก ปริ บทหน้า อป-ธาตุ ลง ตต ปัจจัย ด้วยสูตร มิทาทีหิตติโย¹⁵⁵, ลบ ป ทำยธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยานํ ที่ขวิปริตาเทศโลปาคมา จ¹⁵⁶, ลง ยุ อาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ¹⁵⁷, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁵⁸ ฯ ชื่อว่าสารท เพราะกลัว ฯ สํ บทหน้า รท-ธาตุ มีความหมายว่า กลัว, สํ-อุปสัค เป็น ศัพท์ขยายความหมายของธาตุ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁵⁹, เปลี่ยน ส เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹⁶⁰, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁶¹, ลบนิคคหิต (-) ที่ สํ ด้วยสูตร พยญชเน จ¹⁶² ฯ ทิมะ อ สระหน้า เป็น อ เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลัง ด้วยสูตร ทิม¹⁶³ มีลำดับขั้นตอนสร้างรูปศัพท์เหมือนในคำว่า สาราโค เป็นต้น ฯ ความกลัว ไปปราศแล้ว จากพระเถระนั้น เพราะเหตุนั้น พระเถระนั้น ชื่อว่าวิสาร์ท เป็นปัญญาโมตคคุณพหุพีหิสมาส ฯ พระเถระผู้แก้กลัวกลัว ในปริยัติ ชื่อว่าปริยัตติวิสาร์ท เป็นสัตตมัตปปริสมาส ฯ ชื่อว่ากราบไหว้แล้ว เพราะวิเคราะห์ว่า ข้าพเจ้าใด กราบไหว้แล้ว จักพรรณนา เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้านั้น ชื่อว่ากราบไหว้แล้ว ฯ วนท-ธาตุ มี

¹⁴⁷ รุป. -/545/399.

¹⁴⁸ รุป. -/312/571.

¹⁴⁹ รุป. -/14/10.

¹⁵⁰ รุป. -/12/9.

¹⁵¹ รุป. -/67/59.

¹⁵² รุป. -/370/268.

¹⁵³ รุป. -/14/10.

¹⁵⁴ รุป. -/176/101.

¹⁵⁵ รุป. -/176/101.

¹⁵⁶ รุป. -/488/351.

¹⁵⁷ รุป. -/370/268.

¹⁵⁸ รุป. -/14/10.

¹⁵⁹ รุป. -/568/414.

¹⁶⁰ รุป. -/66/58.

¹⁶¹ รุป. -/14/10.

¹⁶² รุป. -/54/50.

¹⁶³ รุป. -/37/31.

ความหมาย กราบไหว้, ลง ตวา ปัจจัย, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิการ¹⁶⁴, ลง สี วิภัตติ, ลบ สี วิภัตติ ฯ

ชื่อว่าสิระ เพราะวิเคราะห์ว่า **กุสุมาทีนิ สโนติ พนฺธิ เอตถาติ** ความว่า ชน ย่อมผูก ดอกไม้เป็นต้น ที่หัวนี้ เพราะเหตุนั้น หัวนั้น ชื่อว่าสิระ ฯ สโน-ธาตุ มีความหมาย ผูก, ลง อีร ปัจจัย ด้วยสูตร รนฺชุนาทีหิ ธตฺททททททท กวจิ ชทโลโป จ¹⁶⁵, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสิระ เพราะวิเคราะห์ว่า **กุสุมาทีหิ เสวียติ** ความว่า หัวใด อันดอกไม้เป็นต้น ติดอยู่ เพราะเหตุนั้น หัวนั้น ชื่อว่าสิระ, สโน-ธาตุ มีความหมายว่า เสพ, ลง ร ปัจจัย ด้วยสูตร วตฺตมานาตีเต ญวาทโย¹⁶⁶, ในคำว่า ด้วยเศียรเกล้า มีคำว่า สิขรินี เป็นต้น ลง นา วิภัตติ หลัง สิริ ศัพท์ ด้วยสูตร กรณฺเน ตติยา¹⁶⁷, เปลี่ยน นา เป็น อา ด้วยสูตร มโนคณาทีโต สมฺนิทานมฺอา¹⁶⁸, ลง ส อาคม ด้วยสูตร ส เสเร วาโก¹⁶⁹ ฯ

ชื่อว่าธี เพราะวิเคราะห์ว่า **อตฺถ ธมฺมณฺจ ธาเรติ** ความว่า ปัญญาใด ย่อมทรงไว้ ซึ่งอรรถ และธรรม ด้วยอำนาจความรู้ เพราะเหตุนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่าธี ฯ ธา-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิยมฺตฺยโว วา¹⁷⁰, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพฺพมโหจิมฺสสรํ สเรณ วิโยชเย¹⁷¹, ลบสระหน้าปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสฺสปัจจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ¹⁷², นำ พยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตฺเต¹⁷³, เป็น อักษรันต์อิตถิลิขิต์ (ลง อี ปัจจัย) อีก ฯ ธี ศัพท์ มีความหมายว่าปัญญา ฯ ดังที่ท่านกล่าวศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันไว้ว่า **ธี ปณฺญา จ พุทฺธิ เมธา มติ มฺนิ** ฯ ชื่อว่าธีระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ธี เอตฺสธ อตฺถิ** ความว่า ปัญญา ย่อมมีแก่พระเถระนั้น เพราะเหตุนั้น พระเถระนั้น ชื่อว่าธีระ, ลง ร ปัจจัย ด้วยสูตร มธฺวาทิโต โร¹⁷⁴ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ชื่อว่าธีระ เพราะวิเคราะห์ว่า ทรงไว้ คือผู้มีความเพียร ฯ ธา-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ร ปัจจัย และ อี อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร วาชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปฺจจนฺเต¹⁷⁵ หรือด้วยสูตรโนโมคคัลลํนํวํ ฐาตานํ เป็นต้น ฯ คำว่า เม จัดเป็นคำประเภทปาฐเสสสะ คือ เป็นคำที่จำเป็นต้องเติมเข้ามาร่วมการ แปล ในคำว่า ครุ นี้ เพื่อแสดงว่าพระสารีบุตรเป็นอาจารย์ของท่านไว้ว่า ครุ เม สารีสมภว ฯ

ชื่อว่าครุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ครติ อุกฺคจฺจติ อุกฺคโต ปากฺกฺโก ภาวติ** ความว่า อาจารย์ใด ย่อมปรากฏอย่างโดดเด่น เพราะเหตุนั้น อาจารย์นั้น ชื่อว่าครุ ฯ คร-ธาตุ มีความหมายว่า มีชื่อเสียง, ลง ร ปัจจัย ด้วยสูตร วาชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปฺจจนฺเต¹⁷⁶, ลบ ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิ

¹⁶⁴ รุป. -/547/400.

¹⁶⁵ รุป. -/670/490.

¹⁶⁶ รุป. -/646/469.

¹⁶⁷ รุป. -/83,291/64,175.

¹⁶⁸ รุป. -/95/67.

¹⁶⁹ รุป. -/96/68.

¹⁷⁰ รุป. -/599/437.

¹⁷¹ รุป. -/12/9.

¹⁷² รุป. -/67/59.

¹⁷³ รุป. -/14/10.

¹⁷⁴ รุป. -/401/296.

¹⁷⁵ รุป. -/660/483.

¹⁷⁶ รุป. -/660/483.

โน¹⁷⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁷⁸, ลบ สิ ด้วยสูตร เสสโต โลปี คลิปี¹⁷⁹ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าครุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ครติ สลิยจติ ครติ วา วมติ สิสเสสุ สิเนห์** ความว่า อาจารย์ใด ย่อมรดหลังคือสํารอกความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น อาจารย์นั้น ชื่อว่าครุ ๑ ครุ-ธาตุ มีความหมายว่า รด-หลัง หรือ คาย-สํารอก, ลง อุ ปัจจย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาโท นิปจจนเต¹⁸⁰ หรือสูตร ยทนูปปนา นิปาตนา สีฆณนติ หรือสูตรในโมคคัลลานะว่า สรรริจร เป็นต้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าครุ เพราะเป็นผู้สํารอกความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย ๑ คริ-ธาตุ มีความหมายว่า คาย-ไหลออก, เปลี่ยน อิ ที่ คิริ ธาตุ เป็น อุ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเสสา จ¹⁸¹ ๑ อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์ผู้ชื่อว่าครุ เพราะหมายถึงหนักแน่น เหมือนฉัตรหิน จึงชื่อว่าผู้หนักแน่นเหมือนฉัตรหิน เป็นวิเคราะห์ศัพท์ที่เป็นศัพท์ ๑ เป็นศัพท์ที่ไม่ปรากฏปัจจัย เหมือนศัพท์ที่เป็นเอกเสส ๑ ทางภาษาบาลีนิยมใช้ ครุ ศัพท์ เพราะพบบทที่มีศัพท์ปัจจัยอยู่ท้ายที่ทำการวุทธิว่า การโว จ นิวาโต จ ๑ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ ครุ ศัพท์แน่นอน ๑ กล่าวโดยละเอียดว่า ชื่อว่าครุ เพราะราตรดความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, คร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง กุ ปัจจย ด้วยสูตร กุโตรตพพอุจเจ, เปลี่ยน ร เป็น อรุ ด้วยสูตร กุโตรตพพอุจเจ, ลบ กุ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเสสา จ¹⁸², นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁸³, อีกอย่างหนึ่ง เป็น ครุ-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง อุ ปัจจย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาโท นิปจจนเต, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น อรุ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเสสา จ จึงมีรูปเป็น ครุ ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวว่า ครุ โดยถือเอาปัจจัยจากภาษาสันสกฤต เหมือนที่นิยมใช้คำว่า กริยา ในคำว่า กริยา นี้ ดังปรากฏมีการประพันธ์ว่า กริยากริยา ปตติวิภาคเทสโก (ผู้ทรงแสดงโดยจำแนกอาบัติเป็นกริยาสมุฏฐาน อกริยาสมุฏฐาน และกริยากริยาสมุฏฐาน) ฉะนั้น จึงไม่ผิดที่จะใช้คำว่า ครุ ๑ คำว่า ครุ มีประโยชน์ในการออกเสียงง่ายกว่าคำว่า ครุ ๑ ส่วนในคัมภีร์อื่นมีสุโพธาลังการฎีกาเป็นต้น มีการประกอบข้อความว่า เต เม ชยนติ ครุโว ครุโว คุณเณหิ-ครูเหล่านั้นของข้าพเจ้าผู้หนักแน่นด้วยคุณธรรมทั้งหลายย่อมชนะ ๑ ชื่อว่าครุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ครติ มานนวเสน สิเนห สลิยจติ** ความว่า ขนมีศิษย์เป็นต้นทั้งหมดใด ย่อมหลังความรักใคร่ในพระเถระนั้น ด้วยความเคารพนอบน้อม เพราะเหตุนั้น ขนมีศิษย์เป็นต้นนั้น ชื่อว่าครุ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ขนทั้งหลายชื่อว่าครุ เพราะหลังความรักใคร่ ๑ ความเป็นขนมีศิษย์เป็นต้นทั้งหมดนั้นผู้หลังความรักใคร่ในพระเถระด้วยความเคารพนอบน้อม หรือความเป็นเหล่าชนผู้หลังความรักใคร่ ชื่อว่าคารวะ ๑ ความเคารพ คือ การทำความเคารพ ๑ ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ณ วิสมาทีหิ¹⁸⁴, ลบ ณ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลปี¹⁸⁵, วุทธิ อิ ที่ ค เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาหิสรสส วาสโยคนตสส สณณ จ¹⁸⁶, เปลี่ยน อุ เป็น ว ด้วย

¹⁷⁷ รูป. -/558/408.

¹⁷⁸ รูป. -/14/10.

¹⁷⁹ รูป. -/74/61.

¹⁸⁰ รูป. -/660/483.

¹⁸¹ รูป. -/370/268.

¹⁸² รูป. -/370/268.

¹⁸³ รูป. -/14/10.

¹⁸⁴ รูป. -/388/290.

¹⁸⁵ รูป. -/363/264.

¹⁸⁶ รูป. -/364/264.

จ-ศัพท์ ในสูตร โอ สเร จ¹⁸⁷ ฯ ชื่อว่าภาชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภชติ** เหตุผล ความว่า ความเคารพนั้น ย่อมตั้งอยู่ใน พระเถระนี้ เพราะเหตุนี้ พระเถระนั้น ชื่อว่าภาชนะ ฯ เพราะ ภาชนะ-ศัพท์เป็น นปฺงสกลิงค์แน่นอน จึงกล่าวว่า ภาชนะ ฯ ภช-ธาตุ มีความหมายว่า ตั้ง-รองรับ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทสสุ จ¹⁸⁸, วุทธิ อ ที่ ภ เป็น อา ด้วยสูตร อยเณสุ จ¹⁸⁹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อน กา ยณฺณู¹⁹⁰ ฯ พระเถระผู้เป็นที่รองรับความเคารพ ชื่อว่าคารวภาชนะ เป็นฉัฏฐัตถ์ปฐิสมาส ฯ

บท 5 บท คือ สารีปุตต ปริยตติวิสารท อีร ครุ คารวภาชนะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มหาเถร ฯ บทว่า มหาเถร เป็นบทกรรมในบทว่า วณฺณิตฺวา ฯ บทว่า สิริสา เป็นบทกรรม ในบทว่า วณฺณิตฺวา ฯ บทว่า วณฺณิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยา ในบทว่า วณฺณยิสฺส ฯ

บรรดาคำที่ปรากฏในคันถารัมภภกานี้ ด้วยคำว่า สารีปุตต เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครูของตน มีนามว่า สารีบุตร, คำว่า มหาเถร เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครูของตนเป็นพระมหาเถระ, คำว่า ปริยตติวิสารท เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครูท่านมีความรู้ความแตกฉานในพระไตรปิฎก คัมภีร์ ไวยากรณ์บาลี และคัมภีร์สันสกฤต เช่นคัมภีร์จันทะเป็นต้น, คำว่า สิริสา เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครูเป็นผู้มีอุปการะต่อตนมาก, คำว่า อีร เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าครูของตนเองเป็นผู้มีความสามารถในการทรงไว้ซึ่งอัตถะและธัมมะ, คำว่า ครุ เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าพระมหาเถระนั้นเป็นครูของตนเอง และคำว่า คารวภาชนะ เป็นคำที่แสดงให้ทราบว่าพระมหาเถระนั้นเป็นที่รองรับความเคารพของชนทั้งปวงผู้กระทำ

(4) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ภายหลังจากที่ทำการนอบน้อมครูดังกล่าวแล้ว ท่านอาจารย์จะกระทำการใดต่อไป จึงกล่าวคำว่า วณฺณยิสฺส เป็นต้น ฯ เชื่อมความว่า ข้าพเจ้าจักพรรณนาโดยย่อ ซึ่งปรกณฺชื่อวาทิธมมัตถสังคหะ เป็นที่ยังปิติให้เจริญยิ่งแก่เหล่าภิกษุนักอธิธรรม

คำว่า วณฺณยิสฺส มาจาก วณฺณ-ธาตุ มีความหมายว่า ขยาย-พิสดาร, สฺส ภาวิสสนตวิภัตติ, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทิตฺ โณณยา¹⁹¹, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป¹⁹², ลง อี อาคม ด้วยสูตร อิการาคโม อสพพธาตุมหิ¹⁹³, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁹⁴ ฯ คำว่า สมาส ความว่า การย่อ ชื่อว่าสมาส ฯ ส บทรหน้า อส-ธาตุ มีความหมายว่า ย่อ และ มี-ปรากฏ, วุทธิ อ ที่ อส-ธาตุ เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนตสสุ วุทธิ การิต¹⁹⁵, เปลี่ยน นิคคหิต (-) เป็น ม ด้วยสูตร มหา สเร¹⁹⁶, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁹⁷ ฯ มีอธิบายความว่า ข้าพเจ้าจักพรรณนาโดย

¹⁸⁷ รฐป. -/31/22.

¹⁸⁸ รฐป. -/597/435.

¹⁸⁹ รฐป. -/434/318.

¹⁹⁰ รฐป. -/570/417.

¹⁹¹ รฐป. -/525/382.

¹⁹² รฐป. -/526/382.

¹⁹³ รฐป. -/466/334.

¹⁹⁴ รฐป. -/14/10.

¹⁹⁵ รฐป. -/527/383.

¹⁹⁶ รฐป. -/52/49.

¹⁹⁷ รฐป. -/14/10.

ย่อ เพราะตัวคัมภีร์อริธัมมัตถสังคหะเองเป็นคัมภีร์แนวสังเขปอยู่แล้ว ๑ ท่านอาจารย์จึงกล่าวความหมายของบทว่า อริธัมมัตถสังคหะ ไว้ในฎีกาเป็นแนวสังเขปเช่นกัน ๑

ธรรม อันเกิน หรืออันยิ่ง ชื่อว่าอริธัมม พระบาลีในอริธัมม เป็นปาทีบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ชื่อว่าอริธัมมิกะ เพราะเป็นผู้ประกอบการฟัง ศึกษา และทรงจำเป็นต้นซึ่งอริธัมมทั้งหลาย ๑ ลง ฦก ปัจจย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิธานนโยคสิปปภณทชีวิกตเถสุ จ¹⁹⁸, ลบ ฦก อนุพันธ์, วุทธิ อ ที่ อริธัมม เป็น อา ๑ ในที่อื่น ๆ มีใช้เป็น อริธัมมิโก ได้ ๑ เนื่องจาก ตัว ฦ ใน ฦก ปัจจย ที่ลงด้วยสูตร ตมธิตเต ๑ นั้น ไม่ได้กำหนดว่า จะต้องทำการวุทธิเสมอไป ๑

ชื่อว่าภี เพราะวิเคราะห์ว่า **ภายิตพพา** ความว่า ธรรมชาติใด อันบัณฑิตพึงกล่าว เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าภี ๑ ภี-ธาตุ มีความหมายว่า กลัว, ลง อิ ปัจจย ด้วยสูตร มุนาทีหิ จ¹⁹⁹, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิมสสร สเรน วิโยชเย²⁰⁰, ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปจยยาติมहि สรโลเป ตฺ ปกต²⁰¹, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต²⁰², ลง สิ วิภัตติ, ลบ สิ วิภัตติ ๑ ชื่อว่าภิกขุ เพราะวิเคราะห์ว่า **สัสสาเร ภย อิกขณติ** ความว่า บุคคลเหล่านี้ ย่อมเห็นภัย ในสังสารวัฏฏ์ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าภิกขุ ๑ ภี-ศัพท์ มีความหมายว่า กลัว เพราะฉะนั้น จึงขยายว่า ภย ๑ ภี สัพพูปาท อิกข-ธาตุ มีความหมายว่า เห็น, ลง รู ปัจจย ด้วยสูตร ภิกขาทีโต จ²⁰³, ลบ ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมหิ รนโต ราที โน²⁰⁴, รัสสะ อุ เป็น อุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจยยานํ ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ²⁰⁵, ลง โย วิภัตติ, ลบ โย วิภัตติ ด้วยสูตร ฆปโต จ โยโน โลโป²⁰⁶, ทิฆะ อุ เป็น อุ ด้วยสูตร โยสุ กตนิการโลเปสุ ทิฆ²⁰⁷ ๑ ผู้ปกครองอริธัมมด้วย ผู้ปกครองอริธัมมนั้น เป็นภิกษุด้วย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าอริธัมมิกภิกขุ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑

ปริ-ศัพท์นี้เป็นสัพพนาม มีความหมายว่า อติสยะ ความว่า ยิ่ง ๑ ลง อ วิภัตติ ด้วยสูตร กมมตเถ พุติยา²⁰⁸ ๑ ที่ชื่อว่าปิตี เพราะวิเคราะห์ว่า **ปินยติ กายจิตต ตปเปติ วฑฒเตติ** ความว่า ธรรมชาติใดยังกายและจิตให้เอิบอัม คือให้อิ่มใจ ให้เจริญใจ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าปิตี ปิตีเจตสิก เกิดกามาวจรกุศลจิตฝ่ายโสมนัส 4 ดวง ๑ ถ้าพระอรหันต์ท่านศึกษาคัมภีร์อริธัมมัตถสังคหะนี้ ท่านก็จะได้ปิตี ในมหาภิรียาจิตฝ่ายโสมนัส 4 ดวง ๑ ปิ-ธาตุ มีความหมายว่า เอิบอัม และเจริญ, ลง ตี ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา²⁰⁹, ทิฆะ อิ เป็น อิ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจยยานํ

¹⁹⁸ รุป. -/374/271.

¹⁹⁹ รุป. -/679/495.

²⁰⁰ รุป. -/12/9.

²⁰¹ รุป. -/67/59.

²⁰² รุป. -/14/10.

²⁰³ รุป. -/593/433.

²⁰⁴ รุป. -/558/408.

²⁰⁵ รุป. -/488/351.

²⁰⁶ รุป. -/146/86.

²⁰⁷ รุป. -/147/86.

²⁰⁸ รุป. -/76,284/62,169.

²⁰⁹ รุป. -/599/437.

ที่ขมิวิปริตาเทสโลปาคมา จ²¹⁰ ๑ ชื่อว่าปิตีวิวิตตนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปิตี วิวตตเตติ** ความว่า ปกรณ์ ไต ยังปิตี ย่อมให้เจริญ เพราะเหตุนั้น ปกรณ์นั้น ชื่อว่าปิตีวิวิตตนะ ๑ ท่านอาจารย์มุ่งถึงบทที่จะกล่าวคือ ปกรณ์ จึงกล่าวเป็น วิวตตนะ ๑ ถ้ามุ่งถึงบทที่นำมาคือ คนโง่ ก็พึงกล่าวเป็น วิวตตโน ๑ ปิตี สัททูปปะหะ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ วิ บทหน้า วตต-ธาตุ มีความหมายว่า เจริญ , ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทศสุ จ²¹¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ²¹², ลง ส วิภัตติ, เปลี่ยน ส เป็น อ ด้วยสูตร ส²¹³ ๑

บทว่า อหิ เป็นบทหัตถกัตตาในบทว่า วณณยิสส์ ๑ บทว่า สมาสเน เป็นบทตติยาวิเสสเน ในบทว่า วณณยิสส์ ๑ บทว่า อภิธมมตตสangkหิ เป็นบทกรรมในบทว่า วณณยิสส์ ๑ บทว่า อาภิธมมิก-ภิกขุณฺ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วิวตตนะ ๑ บทว่า ปรี เป็นบทกิริยาวิเสสเนในบทว่า วิวตตนะ ๑ บทว่า ปิตีวิวตตนะ เป็นบทวิเสสเนของบทว่า อภิธมมตตสangkหิ ๑

(5) ท่านอาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามว่า การพรรณนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ มีอยู่ แล้วมิใช่หรือ ทำไมต้องมีคัมภีร์เพื่ออธิบายความแม่นยำในการพรรณนานี้อีก จึงกล่าวคำว่า **โปราณะ** ดังนี้ เป็นต้น ๑ เชื่อมความว่า ก็เพราะเหล่าบัณฑิตทั้งหลายไม่สามารถจะรู้เนื้อความในทุกบท ในปกรณ์นี้ได้จากฎีกาแม้เป็นอันมากที่ท่านโบราณอาจารย์ทั้งหลายได้รจนาไว้ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจรรจนายโดยยอซึ่ง อรรถวรรณนาแห่งอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ ไม่ละทิ้งบทที่ลึกลับทั้งหลายในอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์นี้ พร้อมทั้งอธิบายให้แจ่มแจ้งแล ๑

อาจารย์ทั้งหลายชื่อว่าโปราณะ เพราะมีมาก่อน คือในกาลก่อน ๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สิชณฺณติ²¹⁴ หรือสูตร ปุราทีโต โณ จ²¹⁵, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิ-โลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ²¹⁶, ลง โย วิภัตติ, เปลี่ยน โย เป็น อา ด้วยสูตร สัพพโยนินมาเอ²¹⁷ ๑ มิใช่หนึ่ง ชื่อว่าอเนกะ เป็นนนิปาตปุพพบทกัมมธารยสมาส ตั้งชื่อสมาส ด้วยสูตร อุภ ตปฺปรีสา²¹⁸ ๑ ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิยมโต อาปจโย²¹⁹, ลง โย วิภัตติ, ลบ โย วิภัตติ ๑ อปี-ศัพท์ เป็นศัพท์ที่ไม่ประกอบในฐานะ ฉะนั้น ควรประกอบเป็น กตปิ ๑ ถามว่า ก็ทำไมท่านจึงไม่ประกอบไว้ในฐานะ ๑ เฉลยว่า ที่ท่านไม่ประกอบในฐานะ ด้วยอำนาจการประพันธ์คาถา ๑ อปี-ศัพท์นั้น มีความหมายว่า อนุคคะ เหมือนกับ ภิกขุจาปี-นิบาต ๑ การได้รับเรียกชื่อเป็นพิเศษเป็นนิमित ชื่อว่า อนุคคะ ๑ ชื่อว่ากตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **กรียิสฺ** ความว่า ฎีกาที่เป็นคัมภีร์พรรณนาใด อันอาจารย์ทั้งหลายกระทำแล้ว เพราะเหตุนั้น ฎีกาที่เป็นคัมภีร์พรรณนานั้น ชื่อว่ากตะ (อันอาจารย์กระทำแล้ว)

²¹⁰ รุป. -/488/351.

²¹¹ รุป. -/597/435.

²¹² รุป. -/570/417.

²¹³ รุป. -/195/114.

²¹⁴ รุป. -/423/310.

²¹⁵ โมค. -/456/299. อ้างในนิรุตติปิณี.

²¹⁶ รุป. -/370/268.

²¹⁷ รุป. -/69/60.

²¹⁸ รุป. -/341/224.

²¹⁹ รุป. -/176/101.

๑ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจย ในกรรมที่เป็นอดีต ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต²²⁰, ลง อา ปัจจย ๑ ปน-ศัพท์ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า อรุณสูจนะ (คือการดำริของผู้ถามที่เกิดความสงสัย จึงแปลว่า แม้ก็จริง) หรือใช้ในความหมายว่า วากยารัมภะที่เรียกชื่อเป็นพิเศษ ๑ ปน-ศัพท์นั้น มีความหมายเหมือนกับ ตถาปิ-นิบาต เพราะฉะนั้น จึงได้ความหมายว่า แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ๑ ชื่อว่า วรรณนา เพราะวิเคราะห์ว่า **วณณียติ อตโถ เอตาหิ** ความว่า เนื้อความอันฎีกาเหล่านั้น ย่อมพรรณนา คือ ขยายความ เพราะเหตุนี้ ฎีกาเหล่านั้น ชื่อว่าวรรณนา ฎีกาอันเป็นคัมภีร์เก่าแก่ ๑ วณณ-ธาตุ มีความหมายว่า ขยาย-พิสดาร, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ²²¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน, ลง อา ปัจจยอิตถิลิงค์, ลง สี ปฐมาวิภัตติ หลัง สกกา นิบาต (เป็นต้น) ด้วยสูตร ลิงคตเถ ปจมา²²², ลบ สี วิภัตติ ด้วยสูตร สัพพาสมาวุโสปปสคคณิปาตาทีหิ จ²²³ ๑ ในบททั้งหลายทั้งปวง ชื่อว่าในบททั้งปวง ๑ ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร ตรถ สตตมียา สัพพนาเมหิ²²⁴, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสา-โฆसानัน ตติยปจมา²²⁵ ๑ ชื่อว่าอรรถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อริยติ** ความว่า ความหมายใด อันบัณฑิตย่อมรู้ เพราะเหตุนี้ ความหมายนั้น ชื่อว่าอรรถะ คือเนื้อความของศัพท์และคำอธิบาย ๑ อร-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร สมาทีหิ ณา²²⁶, ลบ ร ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติปจจยานัน ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ²²⁷, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानัน ตติยปจมา²²⁸, ลง สี วิภัตติ, เปลี่ยน สี เป็น โอ ด้วยสูตร โส²²⁹ ๑ บทว่า วิณณตเว ความว่า เพื่อรู้ ๑ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ วิ บทหน้า ญา-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง ตเว ปัจจยในอนาคตกาล ด้วย ตเว ตู วา โยควิภาคะในสูตร อิจจตเถสุ สมานกตตุเกสุ ตเว ตู วา²³⁰, ซ้อน ถ ด้วยสูตร ปเรทภาโว จาเน²³¹ ๑ บทว่า อธิ ความว่า ในภรณ์นี้ ๑ ลง ฐ ปัจจย ด้วยสูตร อิมสมา หธา จ²³², เปลี่ยน อิม เป็น อิ ด้วยสูตร อิมสสิ ถิทานทโตเธสุ จ²³³ ๑

บทว่า ตสมา ความว่า เพราะเหล่าบัณฑิตทั้งหลายไม่สามารถจะรู้เนื้อความจากฎีกาที่เป็นคัมภีร์พรรณนาทั้งหลายที่ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายได้รจนาไว้ ๑ ชื่อว่าสินะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลียนติ อตถวเสน ปากฎานิ น ภวนติ** ความว่า บทเหล่าใด เป็นบทที่ไม่ปรากฏด้วยอำนาจเนื้อความ เพราะเหตุนี้ บทเหล่านั้น ชื่อว่าสินะ (ที่ซ่อนเร้น) ๑ บทว่า ลียนติ มาจาก ลิ-ธาตุ มีความหมายว่า

²²⁰ รูป. -/622/450.

²²¹ รูป. -/579/435.

²²² รูป. -/65,283/58,167.

²²³ รูป. -/282/160.

²²⁴ รูป. -/266/150.

²²⁵ รูป. -/42/39.

²²⁶ รูป. -/653/480.

²²⁷ รูป. -/488/351.

²²⁸ รูป. -/42/39.

²²⁹ รูป. -/66/58.

²³⁰ รูป. -/636/462.

²³¹ รูป. -/40/33.

²³² รูป. -/274/152.

²³³ รูป. -/265/150.

แนบชิด, อนติ วิภัตติ, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย²³⁴ ฯ บทว่า ลีนานิ มาจาก ลี-ธาตุ มีความหมายว่า แนบชิด, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ²³⁵, เปลี่ยน ย เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ²³⁶, ลบ อ ที่ อน และทึฆะ อ ที่ ลี เป็น อี ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติปัจจยान् ทิฆวิปริตา เทสโลปาคมา จ²³⁷, ลง โย วิภัตติ, เปลี่ยน โย เป็น นิ, ทึฆะ อ ที่ น เป็น อา ฯ ชื่อว่าปทะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปชฺชติ อตฺถิ เอเตหิ** ความว่า เนื้อความ อันบัณฑิต ย่อมรู้ ด้วยคำเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ คำเหล่านั้น ชื่อว่าปทะ ฯ ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญฺตุตวาวิ วา²³⁸ ฯ อันซ่อนเร้นด้วย อันซ่อนเร้นนั้น เป็นบทด้วย ชื่อว่าสินปทะ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ชื่อว่าอธิปายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อธิปฺปิยเต อิจฺฉียเต** ความว่า เนื้อความ อันบัณฑิต ย่อมชี้แจง คือปรารณา เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น ชื่อว่าอธิปายะ คือเนื้อความของศัพท์และเนื้อความที่มีอยู่ ฯ อธิ และ ป-อุปสัคบทหน้า อี-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญฺตุตวาวิ วา²³⁹, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเณสุ จ²⁴⁰, เปลี่ยน เอ เป็น อย, ทึฆะ อ ที่ อย เป็น อา ฯ อธิ และ ป-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ คำว่า สาธิปฺปาโย ความว่า พร้อมทั้งคำอธิบาย พร้อมทั้งคำอธิบายนั้น ฯ ชื่อว่าอหาปายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **น หาเปสฺสามิ** ความว่า ข้าพเจ้าใด ยังบทอันซ่อนเร้น ย่อมไม่ให้ตกลง เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้านั้น ชื่อว่าอหาปายะ ฯ น-ศัพท์ มีความหมายว่า ปฏิเสธ ฯ น บทหน้า หา-ธาตุ มีความหมายว่า สละ-ละ, ลง อนต ปัจจย ในอนาคตกาล ด้วย มานน-ตา-โยควิภาคะในสูตร วตตมานเน มานนตา²⁴¹, ลง ณาปย ปัจจย ด้วยสูตร ธาตุหิ เณณฺณนาเปณาปย-การิตานิ เหตุวตเถ²⁴², ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป²⁴³, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต²⁴⁴, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อตตํ นสฺส ตปฺปรีเส²⁴⁵, ตั้งเป็นคำนาม ด้วยสูตร ตทิตสมาส-กิตกา นามวาทเวตฺตนาทิสฺสุ จ²⁴⁶, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน นต เป็น อัม ด้วยสูตร สิมหิ คจฺจนฺตาทินํ นตสทฺโท อัม²⁴⁷, ลบสระหน้าปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสปัจจยาทิมหิ สรโลเป ตฺ ปกติ²⁴⁸, ลบ สิ วิภัตติ ด้วยสูตร เสสโต โลปํ คสิป²⁴⁹ ฯ ชื่อว่าวิภาเวนตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิภาเวสฺสามิ** ความว่า

²³⁴ รุป. -/510/368.

²³⁵ รุป. -/597/435.

²³⁶ รุป. -/570/417.

²³⁷ รุป. -/488/351.

²³⁸ รุป. -/568/414.

²³⁹ รุป. -/586/414.

²⁴⁰ รุป. -/434/318.

²⁴¹ รุป. -/646/469.

²⁴² รุป. -/540/390.

²⁴³ รุป. -/526/382.

²⁴⁴ รุป. -/14/10.

²⁴⁵ รุป. -/344/338.

²⁴⁶ รุป. -/334/218.

²⁴⁷ รุป. -/107/72.

²⁴⁸ รุป. -/67/59.

²⁴⁹ รุป. -/74/61.

ข้าพเจ้าใด ยังบอthonซ่อนเร้น จักให้แจ่มแจ้ง เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้านั้น ชื่อว่าวิภาเวนตะ ฯ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ วิ บทหน้า ภู-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-มี, ภู-ธาตุ ใช้ในความหมายว่า มี ฯ ลง อนต ปัจจย ด้วย มานนตา-โยควิภาคะในสูตร วตตมาเน มานนตา²⁵⁰, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร²⁵¹, เปลี่ยน อี อาคม เป็น เอ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตา-เทสา จ²⁵² ฯ กิริยา คือไม่ให้ตกหล่นกับให้ปรากฏนี้ เป็นวิเสสณะของกิริยาทั้ง 2 ฯ ถามว่า คำว่า สมาเสน มีอยู่ ตอนต้นแล้ว มิใช่หรือ ทำไมต้องกล่าวคำว่า สมาเสน อีก ฯ เฉลยว่า มีอยู่ก็จริง เมื่อไม่สนใจบทว่า สมาเสน ในตอนต้น นักศึกษาที่มีความสงสัยว่า อาจารย์จักรจนาคัมภีร์ฎีกาที่พรรณนาโดยพิสดาร ฉะนั้น จึงกล่าวคำว่า สมาเสน อีกครั้ง ฯ การย่อ ชื่อว่าสมาส ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำ กิริยาว่า วณณยิสสามิ ซึ่งเหมือนกับคำกิริยาว่า วณณยิสส ฉะนั้น ในตอนต้นแล้ว ทำไมจึงกล่าวคำ กิริยาว่า รจยิสสามิ อีก ฯ เฉลยว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำกิริยาว่า วณณยิสส ในตอนต้น เพราะต้องการจะพรรณนาศัพท์ไวยากรณ์ของอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ ส่วนในคานานี้ กล่าวคำกิริยาว่า รจยิสสามิ เพราะต้องการพรรณนาอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ที่นอกเหนือจากคำกิริยาในฎีกาที่เป็นคัมภีร์พรรณนา ฯ ปาฐสละ (คำที่จำเป็นต้องเติมใส่เข้ามาร่วมการแปลด้วย) ว่า ซึ่งคัมภีร์ฎีกาที่พรรณนาอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ ฯ บทว่า อภิธัมมัตถสังคหสส เป็นบทกรรมในบทว่า วณณน ฯ รจ-ธาตุ มีความหมายว่า แต่ง-ร้อยกรอง-ประพันธ์, สสามิ วิภตติ, ลง ญย ปัจจย ด้วยสูตร จุราทิโต เณณยา²⁵³, ลง อี อาคม ด้วยสูตร อิการาคโม อสพพธาตุกมहि²⁵⁴ ฯ ชื่อว่าวรรณนา เพราะอันบุคคลพรรณนา เป็นภาวสาธนะ, วณณ-ธาตุ มีความหมายว่า ขยาย-พิสดาร, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ²⁵⁵, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ²⁵⁶, ลง อา ปัจจยในอิตถิลิงค์อีก ฯ

บทว่า โปราณเหติ เป็นบทกัตตาในบทว่า กตา ฯ สองบทว่า อนเกาปิ, ยา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วณณนา ฯ ปท-ศัพท์ เป็นบทนิบาต ฯ บทว่า วณณนา เป็นบทกรรมในบทว่า กตา ฯ บทว่า กตา เป็นกิตบถ กัมมวาก ฯ บทว่า น เป็นบทปฏิเสธ ในบทว่า สกกา ฯ บทว่า ตาหิ เป็นบทกรรมในบทว่า วิญญาตเว ฯ บทว่า สพพตถ เป็นบทอวยวาทะในบทว่า อตโธ ฯ บทว่า อตโธ เป็นบทวุตตกัมมะในบทว่า สกกา ฯ บทว่า วิญญาตเว เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สกกา ฯ บทว่า อธิ เป็นบทสมุหาทะระในบทว่า อตโธ ฯ บทว่า ปณฺธิเตหิ เป็นบทอวุตตกัตตาในบทว่า สกกา ฯ บทว่า สกกา เป็นบทนิปาตกิริยาบท กัมมวาก ฯ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงเหตุและประโยชน์การแต่งคัมภีร์เป็นต้น จึงกล่าวคำว่า ตสมา เป็นต้น ฯ บรรดาบทเหล่านั้น ท่านอาจารย์แสดงเหตุในการแต่งคัมภีร์ฎีกานี้ ด้วยบทว่า ตสมา นี้ ฯ ด้วยบทวิเสสณะว่า สาธิปามหาปย วิภาเวนโต เหล่านี้ และบทว่า สมาเสน นี้ พิเคราะห์ว่า ท่านอาจารย์ได้แสดงการทำให้เกิดความขะมักเขม้นแก่นักศึกษาในประโยชน์วิธีการแต่งและการแต่งคัมภีร์ ฯ

²⁵⁰ รูป. -/646/469.

²⁵¹ รูป. -/547/400.

²⁵² รูป. -/370/268.

²⁵³ รูป. -/525/382.

²⁵⁴ รูป. -/466/334.

²⁵⁵ รูป. -/596/434.

²⁵⁶ รูป. -/570/417.

บทว่า ตสฺมา เป็นบทอุปมาเหตุในบทว่า รจยิสฺสามิ ฯ บทว่า สิ้นปทานิ เป็นบทกรรมใน 2 บทว่า อหปายิ วิภาเวโนโต ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทวิสยาธะระในบทว่า สิ้นปทานิ ฯ บทว่า สาธิปายิ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า อหปายิ ฯ 2 บทว่า อหปายิ วิภาเวโนโต เป็นบทวิเสสของบทว่า อหิ ฯ บทว่า อหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า รจยิสฺสามิ ฯ บทว่า สมาสเน เป็นบทกัตติยาวิเสสในบทว่า รจยิสฺสามิ ฯ บทว่า วณฺณํ เป็นบทกรรมในบทว่า รจยิสฺสามิ ฯ บทว่า รจยิสฺสามิ เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ

มีอธิบายว่า เพราะเหล่าบัณฑิตทั้งหลายไม่สามารถจะรู้เนื้อความในทุกบทในอภิมมัตถ-สังคหกรรมนี้ได้จากฎีกาทั้งหลายที่ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายได้รจนา โดยละทิ้ง คือไม่แสดงบทที่ลึกลับทั้งหลายในอภิมมัตถสังคหกรรมนี้ พร้อมทั้งคำอธิบายไว้ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงรจนาซึ่งอรรถวรรณนา ไม่ละทิ้งบทที่ลึกลับทั้งหลายในอภิมมัตถสังคหกรรม พร้อมทั้งอธิบายให้แจ่มแจ้ง ฯ อติ-ศัพท์มีความหมายว่า ปริสมาป็นนะ-ความว่า ดังนี้แล ฯ

3.2 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอกุศลจิต

พรรณนาความปริเฉทที่ 1

(6) ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงประโยชน์ของคัมภีร์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะพรรณนาปรกณที่ตนพึงพรรณนา จึงกล่าวคำว่า **ปรมวิจิตต** เป็นต้น ฯ เชื่อมความว่า ท่านอาจารย์ (พระอนุรุธาจารย์) นี้เมื่อจะเริ่มปรกณนี้อันประกอบด้วยนัยอันวิจิตรอย่างยิ่ง สามารถจะสาธยายความยุ่งเหยิงในลัทธิของตนและลัทธิอื่น ซึ่งให้เกิดความแกล้วกล้าแห่งปัญญาทั้งผ่องใสทั้งไพบุลย์ ในเบื้องต้น กล่าวคำว่า "**สมมาสมพุทฺธ**" ดังนี้เป็นต้นก่อนตามลำดับ ก็เพื่อแสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัย ความย่อ วิธีการแต่ง ชื่อปรกณ และประโยชน์ทั้งหลาย ฯ

ชื่อว่าปรมะ (อย่างยิ่ง) เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฺรติ อตฺตโน อุตฺตมภาว ปาเลติ ปุเรติ** ภาว ความว่า นัยใด ย่อมรักษา หรือยังความสูงสุดของตนให้เต็มไว้ เพราะเหตุานั้น นัยนั้น ชื่อว่าปรมะ ฯ ปฺร-ธาตุ มีความหมายว่า รักษา-คุ้มครอง, ทำให้เต็ม, ลง ม ปัจจัย ด้วยสูตร สมาทีหิ ธมา²⁵⁷, ไม่ลบสละทำลายธาตุ ด้วย กวจิ-ศัพท์ ในสูตร ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส²⁵⁸, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน สิ เป็น โอ ด้วยสูตร โส²⁵⁹ ฯ หรือ นัย ชื่อว่าปรมะ เพราะเป็นสิ่งที่สูงสุด ฯ รูปวิเคราะห์นี้ เป็นการวิเคราะห์ศัพท์แบบดั้งเดิม ฯ ปรม-ศัพท์ มีความหมาย สูงสุด ฯ

ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **จิตฺตียเต** ความว่า นัยใด อันอาจารย์ย่อมทำให้วิจิตร เพราะเหตุนั้น นัยนั้น ชื่อว่าจิต ฯ จิตต-ธาตุ มีความหมายว่า ทำให้วิจิตร ฯ บทว่า จิตตกรรม ความว่า ทำให้วิจิตร ฯ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญุตฺตวาวี วา²⁶⁰ ฯ กระทำต่าง ๆ ชื่อว่าจิตตะ เป็นปาทีปพพ-บทกัมมธารยสมาส ฯ จิตต-ศัพท์ มี วิ-อุปสัคนำหน้า ใช้ในความหมายว่า ต่าง ๆ คำว่า วิจิตโต จึงมีความหมายว่า ทำให้วิจิตร เหมือน จิตต-ศัพท์ ในประโยคเป็นต้นว่า **นาคํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมํ**

²⁵⁷ รูป. -/653/480.

²⁵⁸ รูป. -/425/315.

²⁵⁹ รูป. -/66/58.

²⁶⁰ รูป. -/568/414.

สมนุสสามิ เอวํ จิตํ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ นัยชื่อว่าจิต เพราะเป็นสภาวะที่พิเศษ ๑ จิตต-ธาตุ มีความหมายว่า ทำให้พิเศษ ๑ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกัน คือ นานา จิตต วิจิตต วิวิฏฐ นานาวิธ ๑ นัยนั้น อย่างยิ่งด้วย วิจิตรด้วย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าปรมวิจิตตะ (ทั้งอย่างยิ่งทั้งวิจิตร) เป็นวิเสสโนภ-บพกัมมธารยสมาส ๑

ชื่อนั้น เพราะวิเคราะห์ว่า **นยติ** ความว่า แบบแผนแห่งศัพท์ใด อันบัณฑิตนำไป คือ ให้เป็นไป เพราะเหตุนี้ แบบแผนแห่งศัพท์นั้น ชื่อนั้น หมายถึงแบบแผนแห่งศัพท์ในอภิมมัตถสังคหปรกณ ๑ นิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา²⁶¹, วุทธิ อ เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ²⁶², เปลี่ยน เอ เป็น อย ๑ ทั้งอย่างยิ่งทั้งวิจิตรด้วย ทั้งอย่างยิ่งทั้งวิจิตรนั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าปรมวิจิตตนะ ๑ ชื่อว่าสมันนาคตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมนฺนาคจฺจติ** ความว่า ปรกณใด ย่อมประกอบ เพราะเหตุนี้ ปรกณนั้น ชื่อว่าสมันนาคตะ ๑ สํ อนุ อา บทหน้า คุมฺ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตฺตริ²⁶³, เปลี่ยน นิคคหิต () เป็น ม ด้วยสูตร มทา สเร²⁶⁴, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นย ปริ ญุตเต²⁶⁵, ช้อน น ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน²⁶⁶ ๑ ปรกณอันประกอบด้วยนัยอันทั้งอย่างยิ่งทั้งวิจิตร ชื่อว่าปรมวิจิตตนะสมันนาคตะ เป็นตติยาตปฺปุริสสมาส ๑

ความจริง ในคำเริ่มต้นนี้ พึงทราบความหมายในคำว่า ปรมวิจิตต เป็นต้น ดังต่อไปนี้ ๑ นัยแห่งปรกณ ชื่อว่าปรมวิจิตตนะ ๑ แบบแผนศัพท์ที่ปรากฏในปรกณนี้ ชื่อว่าปรกณนัย ๑ อย่างไร ๑ พึงทราบแบบแผนศัพท์ คือ ในปริจเฉทที่ 1 พึงทราบ แบบแผนศัพท์ คืออุเทศ นิเทศ และปฏินิเทศ และคือการแสดงกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ในปริจเฉทที่ 2 แบบแผนศัพท์ คือ อัญญสมานราศี อกุศลราศี และโสภณราศี ด้วยอำนาจคือการตั้งลักษณะของเจตสิกธรรม คือสัมปโยคะแห่งเจตสิกธรรมเหล่านั้น โดยอาการ 16 อย่าง และคือสังคะแห่งเจตสิกธรรมเหล่านั้น โดยอาการ 33 อย่าง ในปริจเฉทที่ 3 แบบแผนศัพท์ คือ สังคะ 6 หมวด มีเวทนาสังคะเป็นต้น ในปริจเฉทที่ 4 แบบแผนศัพท์ 7 อย่าง คือ นัยความเป็นไปของวิจิตตในปัญจवार อปฺนาชวณวาระ นัยความเป็นไปของวิจิตตในมโนทวาร การกำหนดตลาฬหณจิต การกำหนดชวณจิต การจำแนกวิจิตตตามบุคคล และการจำแนกวิจิตตตามภูมิ ในปริจเฉทที่ 5 แบบแผนศัพท์ 4 อย่าง คือ หมวดภูมิ 4 หมวดปฏิสนธิ 4 หมวดกรรม 4 และลำดับการจติและปฏิสนธิ 4 ในปริจเฉทที่ 6 แบบแผนศัพท์ 6 อย่าง คือ การแสดงรูปโดยย่อ การจำแนกรูป นัยแห่งสมุฏฐานของรูป การจัดเป็นกลุ่ม ลำดับการดำเนินไปของรูป และนัยการจำแนกนิพพาน ในปริจเฉทที่ 7 แบบแผนศัพท์ มี 4 อย่าง คือ การประมวลอกุศล การประมวลธรรมผสม การประมวลธรรมฝ่ายตรัสรู้ และการประมวลธรรมทั้งหมด ในปริจเฉทที่ 8 แบบแผนศัพท์ 3 อย่าง คือ ปฏิจจสมุปปาทนัย ปุณฺณนัย และการจำแนกบัญญัติ ในปริจเฉทที่ 9 แบบแผนศัพท์ 2 อย่าง คือ สมถนัย และภาวนานัย ชื่อว่าปรมวิจิตตนะ ๑

²⁶¹ รุป. -/568/414.

²⁶² รุป. -/434/318.

²⁶³ รุป. -/606/441.

²⁶⁴ รุป. -/52/49.

²⁶⁵ รุป. -/14/10.

²⁶⁶ รุป. -/40/33.

ชื่อว่าสกะ เพราะวิเคราะห์ว่า สสฺส เอโส ความว่า ลัทธินั้น ของตน เพราะเหตุนั้น ลัทธินั้น ชื่อว่าสกะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัดทอน ๑ ส-ศัพท์ เป็นนิบาต มีความหมายว่า ตน ๑ ลง ก อาคม หลัง ส-ศัพท์ ด้วยสูตร สพฺพโต โก²⁶⁷ ๑ ชื่อว่าสมยะ เพราะวิเคราะห์ว่า ส สฺมฺมจฺจุ สมฺมา วา อวิปริตฺตาการณ อยิตฺตํ ภาตฺตํ ภาตฺตํ ความว่า ลัทธิใด อันบัณฑิต พึงถึง คือรู้ ด้วยดีหรือโดยชอบ โดยอาการที่ไม่ ผิดเพี้ยน อย่างนี้ว่า ลัทธิของพระเถระฝ่ายมหาวีหาร เป็นลัทธิที่บริสุทธิ์ด้วยดี ไม่อาภูล เป็นข้อวินิจฉัย ที่ละเอียดสุขุม เพราะเหตุนี้ ลัทธินั้น ชื่อว่าสมยะ ๑ คำว่า สมยะ ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์ ความ เชื่อที่เป็นลัทธิของพระเถระฝ่ายมหาวีหาร ๑ เพราะฉะนั้น ในฎีกาอรรถกถาเนติปกรณ ท่านจึงกล่าว ว่า คำว่า สมยะ หมายถึง ลัทธิ ขยายความว่า ลัทธิของพระเถระฝ่ายมหาวีหารใด เป็นลัทธิที่บริสุทธิ์ ด้วยดี ไม่อาภูล และเป็นข้อวินิจฉัยที่ละเอียดสุขุม ไม่ละทิ้งลัทธิอื่น ๑ คำว่า สิทธนต์ วิเคราะห์ว่า ความสำเร็จด้วย ความสำเร็จนั้น เป็นที่สุดด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสิทธนต์ หมายถึง ลัทธิที่สำเร็จ ลัทธิที่ปรากฏ ๑ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์อภิธานปิทีปิกาท่านจึงแสดงศัพท์ที่มีความหมายว่า ความเห็น, ลัทธิ, ความเชื่อ ไว้ว่า ทสฺสน ทิฏฺฐิ ลหฺหิตฺถิ สิทธนต์ สมโย ภเว ๑ ส บพหน้า อย-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺจวาวี วา²⁶⁸ ๑ อันเป็นของตนด้วย อันเป็นของ ตนนั้น เป็นลัทธิด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสกะสมยะ เป็นวิเสสนูปพบทกัมมธารยสมาส ๑ ชื่อว่า สมยะ เพราะวิเคราะห์ว่า สเมติ สโยชนภาวโต สมฺพทฺธา เอติ อตฺตโน วิสเย ปวตฺตติ ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมมาพร้อม คือ ย่อมเป็นไปเกี่ยวข้องในวิสัยของตนโดยความเป็นสังโยชน์ เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสมยะ ๑ คำว่า สมฺพทฺธา เป็นคำขยายความบพว่า ส ๑ ส บพหน้า อิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺจวาวี วา²⁶⁹, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺยเอสุ จ²⁷⁰, เปลี่ยน เอ เป็น อย ๑ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสมยะ เพราะวิเคราะห์ว่า ทพฺพคฺคณภาวโต สมฺป- ยุตฺตา อยนฺติ ปวตฺตนฺติ สตฺตา ยถาภินิเวส เอเตน ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยความยึด มั่น ย่อมเป็นไปตามความยึดมั่นนั้น ด้วยสภาวะนั้น เพราะเหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่าสมยะ หมายถึง ลัทธิของพวกปรวาทิ ๑ ส บพหน้า อย-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ๑

อนตร-ศัพท์ เป็นนิบาต มีความหมายว่า อื่น ๑ ลัทธิด้วย ลัทธิอื่น เป็นอื่นด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าสมยัณฺตระ หมายถึงลัทธิอื่น เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ๑ ลัทธิของตนด้วย ลัทธิ อื่นด้วย ชื่อว่าสกะสมยสมยัณฺตระ ๑ ก็ในลัทธิทั้งสองนั้น ชื่อว่าลัทธิของตน หมายถึงลัทธิของพระเถระ ฝ่ายมหาวีหาร ชื่อว่าลัทธิอื่น หมายถึงลัทธิของเหล่าเกจิวาทีและเหล่าปรวาทิ ๑ บรรดาว่าทะเล่านั้น วาหะของอาจารย์บางพวกที่มาปรากฏในคัมภีร์นี้ เป็นต้นว่า อาจารย์บางพวกกล่าวว่า บรรดาจิต ที่สหรคตด้วยอุเบกขาเจตสิก ในอุเบกขาเจตสิกนี้ ไม่มีกรุณาเจตสิกและมุทิตาเจตสิก ดังนี้ บางพวกว่า อสังขารย่อมไม่ให้เกิดเป็นวิบากฝ่ายสังขาร สังขารย่อมไม่ให้เกิดเป็นวิบากฝ่ายอสังขาร ดังนี้ และไม่ ปรากฏ และวาหะของพวกปรวาทิที่ไม่ปรากฏ ชื่อว่าสมยัณฺตระ (ลัทธิอื่น) ๑

ในคำว่า คณฺณ นี้ มีขยายความว่า ชื่อว่าคณนะ เพราะวิเคราะห์ว่า มนุสฺสา มยฺรธาโย สตฺตา จ ทพฺพสมฺมาราทีนิ อตฺตโน นิเวส จ ความว่า มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมถือเอาเครื่องก่อสร้าง

²⁶⁷ รุป. -/224/131.

²⁶⁸ รุป. -/568/414.

²⁶⁹ รุป. -/568/414.

²⁷⁰ รุป. -/434/318.

เป็นต้น และสัตว์ทั้งหลายมีนกยูงเป็นต้น ย่อมยึดเอาเป็นที่อยู่อาศัยของตน เพราะเหตุนั้น ป่านั้น ชื่อว่าคหะ หมายถึงอรัญญะ (ป่าดงดิบ) ฯ คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกฺกณปเทสสุ จ²⁷¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ²⁷² ฯ คห-ศัพท์ที่ประกอบด้วยตัว น อักษรที่เกิดฐานพิน มีความหมายว่า ป่า ฯ สมจริงดังที่พระโมคคัลลานเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปิฎกีกาว่า ศัพท์ที่มีความหมายว่า ป่า คือ อรณญ์ กานน ทาโย คหณ วีน วณ ฯ แม้ในอรรถกถาวิมานวัตถุเป็นต้น ท่านกล่าวไว้ว่า ประหิ สนตฺตชฺชิตฺโต มรณภยภิตฺโต คหณนิสฺสิตฺโต ฯ แม้ในคัมภีร์อมรโกสะ ก็มีปรากฏด้วยภาษาสิงหลว่า ศัพท์ที่มีความหมายว่า ป่า คือ อญฺพยุรณญ์ (อญฺ + อรณญ์) วิปิน กานน คหณ วณ ฯ แต่ตอนท้ายคัมภีร์วชิรพุทธคันถิ มีปรากฏว่า คหณ-ศัพท์ที่ประกอบด้วยตัว น อักษรที่เกิดฐานพิน ในคำว่า สกสมยสมยันตรคหณชฺโณคาถสมตเถน นี้ มีความหมายว่า ป่า ฯ เพราะฉะนั้น คหณ-ศัพท์ที่ประกอบด้วยตัว น อักษรที่เกิดฐานพิน จึงถือว่าเป็นศัพท์ที่มีความหมายว่า ป่า ฯ ชื่อว่าคหะ (อันเปรียบเหมือนป่ารก) เพราะวิเคราะห์ว่า **คหณ** วิย ความว่า ลัทธิของตนและลัทธิอื่น อันเปรียบเหมือนป่ารก เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสกสมยสมยันตรคหณะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัดทิต ฯ เปรียบเสมือนป่าที่รกด้วยเถาวัลย์และหนามเป็นต้น อันมนุษย์ทั้งหลาย ไม่สามารถที่จะหยั่งลงได้ ฉะนั้น แม้ลัทธิเหล่านั้น อันบุคคลทั้งหลายผู้มีปัญญาทราวมก็ไม่สามารถที่จะหยั่งรู้ได้ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงลัทธิเหล่านั้นว่าเหมือนป่าทึบ ฯ ลัทธิของตนและลัทธิอื่นด้วย ลัทธิของตนและลัทธิอื่นนั้น เป็นเหมือนป่ารกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสกสมยสมยันตรคหณะ เป็นอุปมาอนุตรบทกัมมธารยสมาส ฯ

อันไหลเข้าไป ชื่อว่าวิคาหณะ เป็นภาวสาธนะ ฯ วิ บทหน้า คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลง ยุ ปัจจย ในภาวสาธนะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ²⁷³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ²⁷⁴, วุทธิ อ ที่ คห เป็น อา ด้วยสูตร อยฺเยสสุ จ²⁷⁵, เปลี่ยน น (อน) เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต โณ²⁷⁶ ฯ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ จึงมีความหมายว่าการไหลเข้าไปเหมือน วิ-อุปสัค ของคำว่า วิคาหิตวา ในประโยคที่ว่า สมโมหวิโนทนิย กริสฺสามิ วิคาหิตวา โปราณญฺจ-กถานย ฯ การเข้าไปด้วยอำนาจการยึดเอา ในลัทธิของตนและลัทธิอื่นอันเหมือนป่ารก ชื่อว่าสกสมย-สมยันตรคหณวิคาหณะ เป็นสัตตมัตตปุริสสมาส ฯ หรือว่า การเข้าไปสู่ลัทธิของตนและลัทธิอื่นอันเหมือนป่ารก ชื่อว่าสกสมยสมยันตรคหณวิคาหณะ เป็นฉัฏฐมัตตปุริสสมาส ฯ บทว่า สกสมยสมยันตร-คหณสฺส เป็นบทกรรมในบทว่า วิคาหณ ฯ

ชื่อว่าสมัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมตเถติ** ความว่า ปกรณ์ใด ย่อมสามารถ เพราะเหตุนี้ ปกรณ์นั้น ชื่อว่าสมัตถะ ฯ สมตเถ-ธาตุ มีความหมายว่า สามารถ ฯ คำว่า สตติ มีความหมายว่า สามารถ ฯ ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจุตฺวาวิ วา²⁷⁷ ฯ ปกรณ์อันสามารถในการเข้าไปสู่ลัทธิของ

²⁷¹ รุป. -/597/435.

²⁷² รุป. -/570/417.

²⁷³ รุป. -/596/434.

²⁷⁴ รุป. -/570/417.

²⁷⁵ รุป. -/434/318.

²⁷⁶ รุป. -/550/402.

²⁷⁷ รุป. -/568/414.

ตนและลัทธิอื่นอันเหมือนปารกได้ ชื่อว่าสกสมยสมยัตรคหณวิคาคณสมัตถะ เป็นสัตตมัตตปุริสสมาส ๑ ในบางคัมภีร์ แสดงปาฐะที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะว่า คหณ ๑ อันเขาถือเอา ชื่อว่าคหณะ เป็นภาวสาธนะ ๑ คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลง ยุ ปัจจย ในภาวสาธนะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ²⁷⁸, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ²⁷⁹, เปลี่ยน น ที่ อน เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ²⁸⁰ ๑ คหณ-ศัพท์ที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ มีปรากฏแม้ในอรรถกถาอัฐสาสนี เป็นต้นว่า สกสมยสมยัตรคหณชโล คาคณสมตเถน ๑ อาจารย์บางพวกจึงกล่าวว่า คหณ-ศัพท์ที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานพัน กับ คหณ-ศัพท์ที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ มีความหมายว่า ปาดังนั้น รูปสำเร็จของบททั้งสอง จึงมีความหมายไม่ต่างกัน ๑ คำนั้น ไม่ควร ๑ เพราะอะไร ๑ เพราะไม่มีการกำหนด ๑ เสมือนศัพท์ ๑ หนึ่งในที่มีการซ้อนและไม่ซ้อนพยัญชนะ มีความหมายต่างกัน เช่น ประโยควา คามา นิคฺคจฺจนฺติ (ชนทั้งหลายย่อมออกจากบ้าน) ยสํ โปโส นิคฺคจฺจนฺติ (บุรุษย่อมได้ซึ่งยศ) ศัพท์ ๑ หนึ่งในมีการประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานพัน และตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ จึงมีความหมายต่างกัน ฉะนั้น เพราะฉะนั้น คหณ-ศัพท์ที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ จึงมีความหมายว่า ถือเอา เท่านั้น ๑ บรรดาปาฐะทั้งสอง ปาฐะที่ประกอบตัว ณ ที่เกิดฐานศีระชะ เหมาะสมกว่า เมื่อมีความหมายสองอย่าง ความหมายว่า ถือเอา จึงสมควรกว่า ๑ การถือเอาซึ่งลัทธิของตนและลัทธิอื่น ชื่อว่าสกสมยสมยัตรคหณะ การเข้าไปในการถือเอาซึ่งลัทธิของตนและลัทธิอื่น ชื่อว่าสกสมยสมยัตรคหณวิคาคณ ความสามารถในการเข้าไปในการถือเอาซึ่งลัทธิของตนและลัทธิอื่น ชื่อว่าสกสมยสมยัตรคหณ-วิคาคณสมัตถะ ๑

ชื่อว่ามละ เพราะวิเคราะห์ว่า **มลนฺติ สกฺกิลิสฺสนฺติ เอเตหิ สตฺตา** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเศร้าหมองด้วยบาปธรรมมีราคะเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น บาปธรรมมีราคะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ามละ ๑ มล-ธาตุ มีความหมายว่า เศร้าหมอง, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา²⁸¹ ๑ ชื่อว่าสุวิมล เพราะวิเคราะห์ว่า **สุญฺญํ วิคฺตา มลา เอเตย** ความว่า มลทินทั้งหลายไปปราศแล้วด้วยดี ด้วยปัญญานั้น เพราะเหตุนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่าสุวิมล เป็นอรรถคุณสวัญญาณพหุพีหิสมาส ๑

ชื่อว่าวิปูลา เพราะวิเคราะห์ว่า **วิเสสํ ปฺลฺลํ วิคฺคาเรติ** ความว่า ปัญญาใด ย่อมขยายโดยพิเศษ เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น ชื่อว่าวิปูลา ๑ วิ บทหน้า ปฺล-ธาตุ มีความหมายว่า แผ่-ขยาย, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา²⁸², ลง อา ปัจจยอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปจฺจโย²⁸³ ๑ ชื่อว่าสุวิมลวิปูลา เพราะวิเคราะห์ว่า **สุวิมลํ จ สา วิปฺลํ จ** ความว่า ปัญญานั้น ทั้งมลทินไปปราศแล้วด้วยดี ทั้งไพบุลย์ เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น จึงชื่อว่าสุวิมลวิปูลา เป็นวิเสสโนภยบทกัมมธารยสมาส ๑

ชื่อว่าปัญญา เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกาเรน ฆานาติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้ โดยทั่วถึง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าปัญญา ๑ ป บทหน้า ภา-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจย ด้วย

²⁷⁸ รุป. -/596/434.

²⁷⁹ รุป. -/570/417.

²⁸⁰ รุป. -/550/402.

²⁸¹ รุป. -/568/414.

²⁸² รุป. -/568/414.

²⁸³ รุป. -/176/101.

สูตร อิตถิมติยโว วา²⁸⁴, ลง ส วิภัตติ, ลบ ส วิภัตติ ด้วยสูตร เสสโต โลป คสิปี²⁸⁵, ซ้อน ณ เพื่อให้
ออกเสียงง่าย ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน²⁸⁶ ๑ อันทั้งมลทินไปปราศแล้วด้วยดีทั้งไพบุลย์ด้วย อันทั้ง
มลทินไปปราศแล้วด้วยดีทั้งไพบุลย์นั้น เป็นปัญญาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุมิลวิปุลปัญญา เป็น
วิเสสนูปุพพบทกัมมธารยสมาส ๑

ชื่อว่าวิยัตตา เพราะวิเคราะห์ว่า วิเสสน อชติ วิสทภาว คจจติ ความว่า ปัญญาใด ย่อม
ถึงซึ่งความแก่กล้าโดยพิเศษ เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น ชื่อว่าวิยัตตา ๑ วิ บทหน้า อช-ธาตุ มี
ความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตถิ กตตริ²⁸⁷, ลบ ข ท้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร
ภูษาทิมมนโต โน ทวิ จ²⁸⁸, ลง ย อากมตรกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ²⁸⁹,
ลง อา ปัจจัยอิตถิลิงค์อีก ๑ ความเป็นปัญญาอันแก่กล้าโดยพิเศษ ชื่อว่าวิยัตติยะ เป็นบทวิเสสนะ
ของปัญญา ๑ ตั้ง วิยตต ไว ๑ ลง ณย ปัจจัย ด้วย ต-ศัพท์ ในสูตร ณยตตตา ภาเว ต²⁹⁰, ลบ ณ
อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป²⁹¹, วุทธิ อ ที่ วิ เป็น เอ ด้วยสูตร วุทธาทิสสรส วาสโยคนตสส สเน
จ²⁹², นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต²⁹³, ซ้อน ย ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน²⁹⁴ ๑ อีกอย่าง
หนึ่ง ๑ ชื่อว่าพัตตา เพราะวิเคราะห์ว่า วิเสสน อชติ วิสทภาว คจจติ ความว่า ปัญญาที่ถึงความ
แก่กล้าโดยพิเศษ ความเป็นปัญญาที่ถึงความแก่กล้าโดยพิเศษ ชื่อว่าเวยัตติยะ เป็นบทวิเสสนะ
ของปัญญา ๑ ตั้ง พยตต ไว ๑ ลง ณย ปัจจัย ด้วยสูตร ณยตตตา ภาเว ต²⁹⁵, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร
เตส โณ โลป²⁹⁶, ลง เอ วุทธิอากม หน้า ย ด้วยสูตร มายุนมากโม จาเน²⁹⁷, เปลี่ยน พ เป็น ว ด้วย จ-
ศัพท์ ในสูตร โท ธสจ จ²⁹⁸, นำประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต²⁹⁹, ซ้อน ย เพื่อให้เสียงง่าย,
ลบ อ ที่ ต (เวยตต เป็น เวยตต) ด้วยสูตร อวณโณ เย โลปญจ³⁰⁰, ลง อ อากมตรกลาง ด้วยสูตร
เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ³⁰¹ ๑ จึงมีรูปเป็น เวยตติย ๑ ความแก่กล้าแห่งปัญญาทั้ง
มลทินไปปราศแล้วด้วยดีทั้งไพบุลย์ ชื่อว่าสุมิลวิปุลปัญญาเวยัตติยะ เป็นฉัฏฐัตถ์ปฐมาสมาส ๑ ชื่อว่า

²⁸⁴ รุป. -/599/437.

²⁸⁵ รุป. -/74/61.

²⁸⁶ รุป. -/40/33.

²⁸⁷ รุป. -/606/441.

²⁸⁸ รุป. -/560/409.

²⁸⁹ รุป. -/370/268.

²⁹⁰ รุป. -/387/286.

²⁹¹ รุป. -/363/264.

²⁹² รุป. -/364/264.

²⁹³ รุป. -/14/10.

²⁹⁴ รุป. -/40/33.

²⁹⁵ รุป. -/387/286.

²⁹⁶ รุป. -/363/264.

²⁹⁷ รุป. -/375/271.

²⁹⁸ รุป. -/27/20.

²⁹⁹ รุป. -/14/10.

³⁰⁰ รุป. -/369/268.

³⁰¹ รุป. -/370/268.

สุวิมลวิปุลปัญญาเวทย์ตติยชนกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สุวิมลวิปุลปัญญาเวทย์ตติย ชนติ นิพพตเตติ** ความว่า ปกรณ์ใด ยังความแก่ล้าแก่แห่งปัญญาทั้งมลินไปปราศแล้วด้วยดีทั้งไพบุลย์ ย่อมให้เกิด เพราะเหตุนั้น ปกรณ์นั้น ชื่อว่าสุวิมลวิปุลปัญญาเวทย์ตติยชนกะ ฯ ชน-ธาตุ มีความหมายว่า เกิด, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทเสสุ จ³⁰² ฯ

ชื่อว่าปกรณ์ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกาเรน กริยนติ ปฏฐปิยนติ เอตถ เอเตน วา** ความว่า เนื้อความทั้งหลาย แบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ อันอาจารย์ ย่อมแต่งอธิบายกล่าวไว้ ในคัมภีร์นี้ หรือด้วย คัมภีร์นี้ เพราะเหตุนั้น คัมภีร์นั้น จึงชื่อว่าปกรณ์ ฯ ป บทหน้า กร-ธาตุ มีความหมายว่า ออกเสียง, ป-อุปสัคเป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทเสสุ จ³⁰³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ³⁰⁴, เปลี่ยน น ที่ อน เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ³⁰⁵ ฯ คำว่า อิห เป็นบทสัพพนาม มีความหมายว่า อัจฉินตสมิปะ-ใกล้ที่สุด (แปลว่า นี้) ฯ

ชื่อว่าอารณัตะ (เมื่อเริ่ม) เพราะวิเคราะห์ว่า **อารณสสติ** ความว่า อาจารย์ใด จักเริ่ม คือ จักทำ เพราะเหตุนั้น อาจารย์นั้น ชื่อว่าอารณัตะ หมายถึงพระอนุรุธาจารย์ ฯ อา บทหน้า รก-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ ฯ อา-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ ลง อนต ปัจจัยในอนาคต-กาล ด้วย มานนตา-โยควิภาคะในสูตร วัตตมานเน มานนตา³⁰⁶ ฯ ปาฐะว่า อารณโต ไม่ค่อยงาม ฯ คำว่า อย เป็นสัพพนาม มีความหมายว่า อัจฉินตสมิปะ-ใกล้ที่สุด (แปลว่า นี้) ฯ

ชื่อว่าอาจริยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาทเรน จริตัพโพ อฏฐาตัพโพ** ความว่า บุคคลใด อันศิษย์ทั้งหลายพึงปรนินิบัติด้วยความเอื้อเฟื้อ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าอาจริยะ หมายถึงพระอนุรุธาจารย์ ฯ อา บทหน้า จร-ธาตุ มีความหมายว่า ประพฤติ คือการปรนินิบัติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร วชาทีหิ ปพพชชาโย นิปัจจนเต³⁰⁷ ฯ ลง อิ อาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตา-เทสา จ³⁰⁸ ฯ อันเขาพูดถึงในเบื้องต้น ชื่อว่าปฐมะ เป็นภาวสาธนะ ฯ ปจ-ธาตุ มีความหมายว่า พูด-ออกเสียง, ลง ม ปัจจัย ด้วยสูตร สมามีหิ ธมา³⁰⁹, ไม่ลบสละท้ายธาตุ ฯ ตาว-ศัพท์ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า ตามลำดับ ฯ ลง นา วิภัตติ หลัง ตาว-ศัพท์, ลบ นา วิภัตติ ด้วยสูตร สพพาสมาวุโส-ปสคคณิปาตาทีหิ จ³¹⁰ ฯ

ชื่อว่ารัตนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **รติ ชเนนติ** ความว่า วัตถุมีพระพุทเจ้าเป็นต้น เหล่าใด ยังความยินดี คือความรัก ย่อมให้เกิดขึ้นแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น วัตถุมีพระพุทเจ้าเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ารัตนะ ฯ รติ สัพพูปปะช ชน-ธาตุ มีความหมายว่า เกิด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตตวาวี วา³¹¹, เปลี่ยน อิ ที่ ติ เป็น อ และลบ ช ที่ ชน ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการ-

³⁰² รุป. -/597/435.

³⁰³ รุป. -/597/435.

³⁰⁴ รุป. -/570/417.

³⁰⁵ รุป. -/550/402.

³⁰⁶ รุป. -/646/469.

³⁰⁷ รุป. -/660/483.

³⁰⁸ รุป. -/370/268.

³⁰⁹ รุป. -/653/480.

³¹⁰ รุป. -/282/160.

³¹¹ รุป. -/568/414.

วิปริตาทเสสา จ³¹² ฯ หมู่แห่งวัตถุทั้งหลาย 3 ชื่อว่าตยะ ฯ ตั้ง ดี ไว้, ลง น วิภัตติ, ลง ณ ปัจจัย ด้วย
 สูตร สมุหตเถ กณณา³¹³ ฯ ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป³¹⁴, เปลี่ยน อี ที่ ดี เป็น อย ด้วย
 สูตร เตส วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาทเสสา จ³¹⁵ ฯ หมวดสามแห่งรณะทั้งหลาย ชื่อว่ารัตนตยะ เป็น
 ฉัฏฐีตปปริสสมาส ฯ

การนอบน้อม ชื่อว่าปณามะ หมายถึงการโน้มไปในคุณพระรัตนตรัย ฯ ป บทหน้า นม-
 ชาติ มีความหมายว่า กราบไหว้, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ³¹⁶, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ ที่ น เป็น
 อา, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร เตส วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาทเสสา จ³¹⁷ ฯ หรือเพราะวิเคราะห์ว่า
ปณมติ เอตาย ความว่า อาจารย์ ย่อมกราบไหว้ ด้วยเจตนานั้น เพราะเหตุ นั้น เจตนานั้น ชื่อว่า
 ปณามะ ฯ ป บทหน้า นม-ชาติ มีความหมายว่า กราบไหว้, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขพาทีโต
 ณ³¹⁸, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ เป็น อา, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร เตส วุทธิโลปาคมวิการวิปริต-
 ทเสสา จ³¹⁹ ฯ ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์รูปลวิเคราะห์นี้ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะแสดงไว้ว่า
 รัตนตยปณามะ หิ...เจตนา ฯ การนอบน้อมพระรัตนตรัย ชื่อว่ารัตนตยปณามะ ฯ

ชื่อว่าอภิเษยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิชาติพโพ ภาสิตพโพ** ความว่า เนื้อความใด อัน
 อาจารย์พึงกล่าว เพราะเหตุ นั้น เนื้อความนั้น ชื่อว่าอภิเษยะ หมายถึงความหมายคำอธิบายที่คัมภีร์
 กล่าวไว้ ฯ อภิ บทหน้า ชาติ-ชาติ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร โณย จ³²⁰, เปลี่ยน
 อา ที่ ชาติ-ชาติ พร้อมกับ ณ ปัจจัย เป็น เอยย ด้วยสูตร วทมทคมยฺชกรหการาทิหิ ชฺชมมคค-
 ยฺเหยยาคาโร วา³²¹ ฯ

ชื่อว่ากรณะ (การแต่งคัมภีร์) เพราะวิเคราะห์ว่า **กรียเต อัจริเยน กถียเต** ความว่า อัน
 อาจารย์กล่าว หมายถึง การแต่งคัมภีร์ เป็นภาวสาธนะ ฯ กร-ชาติ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ณ ปัจจัย
 ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ³²², เปลี่ยน ณ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยฺณวฺน³²³, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร
 รหาทีโต ณ³²⁴ ฯ บทว่า อัจริเยน เป็นบทกัตตาในบทว่า กรียเต ฯ การจำแนก การแยกแยะ ชื่อว่า
 ปการะ ฯ ป บทหน้า กร-ชาติ มีความหมายว่า แยก-ทำลาย, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ³²⁵, วุทธิ อ

³¹² รูป. -/370/268.

³¹³ รูป. -/379/282.

³¹⁴ รูป. -/363/264.

³¹⁵ รูป. -/370/268.

³¹⁶ รูป. -/580/424.

³¹⁷ รูป. -/370/268.

³¹⁸ รูป. -/577/422.

³¹⁹ รูป. -/370/268.

³²⁰ รูป. -/552/404.

³²¹ รูป. -/556/406.

³²² รูป. -/596/434.

³²³ รูป. -/570/417.

³²⁴ รูป. -/550/402.

³²⁵ รูป. -/580/424.

ที่ ก เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนตสฺส วุฑฺธิ การิตะ³²⁶ ฯ วิธีแห่งการแต่งคัมภีร์ ชื่อว่ากรณุปการะ เป็น ฎัฎฐิตุปุริสสมาส ฯ บทว่า กรณุปกาโร นี้ เหมือนกับบทว่า กลนาภาโร ในบทว่า กลนาการที่ปนโต ฯ

ชื่อว่าอภิธานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิธียเต เอตาย** ความว่า ปกรณ์ อันอาจารย์ ย่อม กล่าว ด้วยสมัญญานัน เพราะเหตุนั้น สมัญญานัน ชื่อว่าอภิธานะ หมายถึง ชื่อ ฯ อภิ บทหน้า ธา-ธาตุ มีความหมายว่า กล่าว-พูด, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทเสสุ จ³²⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ³²⁸, เพราะการเปลี่ยนเป็น อน จึงลบ อ ทั้ง ด้วยสูตร เตสุ วุฑฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเตสา จ³²⁹ ฯ ชื่อ ของปกรณ์ ชื่อว่าปกรณ์าภิธานะ เป็นฎัฎฐิตุปุริสสมาส ฯ

ชื่อว่าปโยชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปโยเซตพพิ** ความว่า ผลใด อันบุคคลพึงประกอบ คือ พึงให้เป็นไป ด้วยเหตุ เพราะเหตุนั้น ผลนั้น ชื่อว่าปโยชนะ หมายถึงผลของการนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นกัมมสาธนะ ฯ ป บทหน้า ยุช-ธาตุ มีความหมาย เป็นไป, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ³³⁰, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ³³¹, วุฑฺธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ³³² ฯ การนอบน้อม พระรัตนตรัยด้วย เนื้อหาของปกรณ์ด้วย วิธีการแต่งปกรณ์ด้วย ชื่อปกรณ์ด้วย ประโยชน์ด้วย ชื่อ ว่ารัตนัตตยูปณามภิเษยกรณุปการปกรณ์าภิธานูปโยชนะ ฯ

วันทวสมาสนี้ มีลึงค์คล้ายตามบทหลัง ฯ เป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ ด้วยสูตร วิชาสา รุกฺข ติน ปสุ ธน ธณฺณ ชนปทาทินญจ³³³ ฯ ถ้ามว่า ท่านอาจารย์ควรกล่าวว่า รัตนัตตยูปณาม-ปกรณ์าภิเษยกรณุปการปกรณ์าภิธานูปโยชนานิ เพราะ อภิเษย-ศัพท์เป็นต้นที่มุ่งถึงความเกี่ยวเนื่องกัน เป็นศัพท์มีความเกี่ยวเนื่องกัน มิใช่หรือ (แต่) มิได้กล่าวอย่างนั้น กลับเรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ข้างหน้า อภิธาน-ศัพท์ เพราะเหตุอะไร ฯ เฉลยว่า แม้เมื่ออภิเษย-ศัพท์เป็นต้นเป็นศัพท์มีความเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อไม่เรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ข้างหน้าของบทที่ 2 ก็พึงเข้าใจว่า เนื้อหาของปกรณ์ เพราะเป็นศัพท์ ที่มุ่งถึงอภิเษย-ศัพท์ อาจมีความสงสัยว่า เนื้อหาของการนอบน้อมพระรัตนตรัย เพราะฉะนั้น ท่าน จึงไม่เรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ข้างหน้าบทที่ 2 ส่วนบางท่านอาจถือเอาว่า เมื่อไม่เรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ ข้างหน้าบทที่ 4 ก็ไม่ควรถือเอาว่า บทว่า อภิธาน นี้ เป็นบทกล่าวถึงชื่อ รูปวิเคราะห์ว่า ปกรณ์อัน อาจารย์ย่อมกล่าว ชื่อว่าอภิธานะ หมายถึงทำการกล่าว เป็นภาวสาธนะ, การกล่าวซึ่งการนอบน้อม พระรัตนตรัย ชื่อปกรณ์ วิธีการแต่งปกรณ์ ชื่อว่ารัตนัตตยูปณามปกรณ์าภิเษยกรณุปการปกรณ์าภิธานะ ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียง ปกรณ์-ศัพท์ไว้ข้างหน้าบทที่ 4 ฯ

³²⁶ รูป. -/527/383.

³²⁷ รูป. -/597/435.

³²⁸ รูป. -/570/417.

³²⁹ รูป. -/370/268.

³³⁰ รูป. -/596/434.

³³¹ รูป. -/570/417.

³³² รูป. -/434/318.

³³³ รูป. -/360/260.

บทว่า ทสเสตุ ความว่า เพื่อจะแสดง เพื่อจะกล่าว ฯ ทิส-ธาตุ มีความหมายว่า ประกาศ, ลง ตุ ปัจจัยในอนาคตกาล ด้วย ตเวตุ วา-โยควิภาคะ ในสูตร อิจจตเถสุ สมานกตตเถสุ ตเวตุ วา³³⁴, ลง ส จตตถิวิภัตติ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร ตโต จ วิภตติโย³³⁵, ลบ ส วิภตติ ด้วยสูตร สพพาสมาวุโส-ปสคคณิปาตาทีหิ จ³³⁶ ฯ คำว่า สมมาสมพุทฺธ เป็นเบื้องต้น แห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่ามีคำว่า สมมา-สมพุทฺธ เป็นเบื้องต้น เป็นตักคุณพหุพพิหิสมาส ฯ ด้วยอาทิ-ศัพท์ หมายถึงคาถาที่ 1 เท่านั้น ฯ เพราะอะไร ฯ เพราะท่านจะกล่าวคำว่า อาหิ ในคำว่า เอวํ ตาว ยถาธิปเปต...ตถ วุตตา วัชังหานํ ฯ บท 4 (3) บทว่า ปรมวิจิตตนิยสมนนาคตํ สกสมยสมยนตรคณวิคคาหณสมตลํ สุวิมลวิปุลปณฺญา-เวยฺยตติยชนนํ นี้ เป็นบทวิเสสของบทว่า ปกรณํ ฯ บทว่า ปกรณํ เป็นบทกรรมในบทว่า อารณโโต ฯ สองบทว่า อารณโโต อยํ เป็นบทวิเสสของบทว่า อาจริโย ฯ บทว่า อาจริโย เป็นบทวุตตกัตตา ในบทว่า อาห ฯ บทว่า ปมฺม เป็นกิริยาวิเสสในบทว่า ทสเสตุ ฯ บทว่า ตาว เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ทสเสตุ ฯ บทว่า รตนตติยปณฺณามายิเจยฺยกรณุปการปกรณานิธานปโปยชนานิ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตุ ฯ บทว่า ทสเสตุ เป็นบทตทตลสัมปทานะในบทว่า อาห ฯ บทว่า สมมาสมพุทฺธนติ อาหิ เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ฯ บทว่า อาห เป็นบทอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ

(7) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า คำที่ท่านกล่าวว่า ในเบื้องต้น ท่านอาจารย์ (พระอนุรุธาจารย์) กล่าวคำว่า **สมมาสมพุทฺธ** ดังนี้เป็นต้นก่อน เพื่อแสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัย เนื้อหา ปกรณํ วิธีการแต่ง ชื่อปกรณํ และประโยชน์ทั้งหลาย แสดงไว้ในบททั้งหลาย ทำไม แสดงไว้ด้วยบท ไหน ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **เอตถ หิ** ดังนี้เป็นต้น ฯ มีอธิบายความว่า ความจริง ในคำว่า **สมมาสมพุทฺธ** เป็นต้นนี้ ด้วยคำว่า **สมมสมพุทฺธ ฯ เป ฯ อภิวาทิ** นี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวถึงการนอบน้อมพระรัตนตรัย ฯ อันท่านกล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตะ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทสมุหาธาระในบทว่า ปเทน นี้ ฯ หิ-ศัพท์ มีความหมายทัฬหีกรรมะ-ยืนยัน (แปลว่า จริงอยู่) ฯ บทว่า สมมาสมพุทฺธ...อภิวาทิ สรุปะในบทว่า อิมินา ฯ บทว่า อิมินา เป็นบทกรรมในบทว่า วุตโต ฯ บทว่า รตนตติยปณฺณโม เป็นบทกรรมในบทว่า วุตโต ฯ บทว่า อาจริเยน เป็นบทกัตตาในบทว่า วุตโต ฯ บทว่า วุตโต เป็นบทกิตบถ กัมมวาทก ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ฯ มีอธิบายความว่า ดังจะกล่าวโดยพิสดาร ในบรรดาคำรวมอันมีคำว่า **สมมาสมพุทฺธ** เป็นต้นนี้ ด้วยคำว่า **สมมสมพุทฺธ ฯ เป ฯ อภิวาทิ** นี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวถึงการนอบน้อมพระรัตนตรัย ฯ

บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ ถามว่า ก็บทว่า เอตถ พึงทราบว่าเป็นบทนิทธารณะ เพราะอะไร ฯ เฉลยว่า เพราะแสดงบทนิทธารณียะ ด้วยบทว่า เอเตน นี้ วัชังหลัง ฯ คำที่เหลือเหมือนที่มีมาก่อน ฯ ถามว่า ก็เพราะอะไร ในอธิการนี้ ท่านจึงไม่ใส่สาเหตุไว้ ฯ เฉลยว่า ที่ไม่ใส่สาเหตุเอาไว้เพราะปรากฏการนอบน้อมพระรัตนตรัยด้วยบทว่า สมมาสมพุทฺธ...อภิวาทิ นี้แล้ว ฯ

(8) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า เนื้อความปกรณํเป็นต้น ท่านแสดงไว้ด้วยบทไหน ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **อภิธมมตถสงคหิ** เป็นต้น ฯ ด้วยคำว่า **อภิธมมตถสงคหิ** นี้ ท่านอาจารย์ได้กล่าวเนื้อความปกรณํ วิธีการแต่งและชื่อปกรณํ ฯ เพราะอะไร ฯ มีอธิบายความว่า กล่าวเนื้อความปกรณํ เพราะ

³³⁴ รุป. -/636/462.

³³⁵ รุป. -/62/56.

³³⁶ รุป. -/282/160.

แสดงว่า เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลายเหล่านั้น อันปกรณ์ที่รวบรวมไว้แล้วนี้ พึงให้สำเร็จได้ โดยแสดงว่าเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลาย อันอาจารย์พึงรวบรวมไว้ในปกรณ์นี้ วิธีการแต่ง เพราะแสดงอาการคือการรวบรวมกล่าวไว้เป็นหมวดๆ และชื่อปกรณ์ทั้งหลาย เพราะแสดงชื่อที่คล้ายตามความหมาย ฯ

ถามว่า ท่านอาจารย์ไม่กล่าวบทว่า เอเตน วัชชังล่าง เหมือนอย่างทีกล่าวบทว่า อิมินา วัชชัง เพราะอะไร ฯ เฉลยว่า บทว่า สมมาสมพุทฺธ...อภิวาทิย นี ชื่อว่าเป็นบทอยู่ใกล้ ส่วนบทว่า อภิธมฺมตฺถสํกฺหํ นี ชื่อว่าเป็นบทที่วางอยู่ไกลจากบทว่า สมมาสมพุทฺธ...อภิวาทิย เพราะฉะนั้น จึงกล่าวบทว่า เอเตน วัชชัง เพราะมุ่งถึงการวางไว้ใกล้ ฯ บทว่า อภิธมฺมตฺถสํกฺหํ นี เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตานี ฯ

(9) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามถึงสาเหตุว่า เนื้อหาปกรณ์ ท่านกล่าวด้วยปกรณ์ และวิธีการ แต่งก็ปรากฏด้วยปกรณ์เหมือนกัน แม้ชื่อก็ปรากฏในบทว่า อภิธมฺมตฺถสํกฺหํ มิใช่หรือ เพราะอะไร ท่านจึงกล่าวเนื้อหาปกรณ์เป็นต้น ด้วยบทว่า อภิธมฺมตฺถสํกฺหํ นี ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า อภิธมฺมตฺถสํกฺหํ เป็นต้น ฯ เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ชื่อว่าอภิธัมมัตถะ ฯ ชื่อว่าสังคหัตถะ (อันอาจารย์พึงรวบรวมไว้) เพราะวิเคราะห์ว่า เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่าใด อันอาจารย์พึงรวบรวม เพราะเหตุานั้น เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าสังคหัตถะ ฯ สํ บทหน้า คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยัดเอา, ลง ตพพ ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ตพพานียา³³⁷, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร จุราติโต เณณยา³³⁸, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป³³⁹ ฯ ส-อุปสัคเป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ฯ ชื่อว่าภาวะ เพราะเป็นศัพท์ที่เป็นเครื่องหมายให้รู้ เพราะมีความหมายเป็นนิมิต ฯ ภู-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-อยู่, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสสุชปาหิโต ณ³⁴⁰, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป³⁴¹, วุทธิ อุ ที่ ภู เป็น โอ ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิต³⁴² ฯ ความเป็นแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันอาจารย์พึงรวบรวมไว้ ชื่อว่าสังคหัตถ์ภาวะ ฯ อันท่านแสดง ชื่อว่า ทสฺสนะ คือทำการแสดงบทว่า อภิธมฺมตฺถสํกฺหํ ฯ ทิส-ธาตุ มีความหมายว่า ประกาศ-แสดง, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ³⁴³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ³⁴⁴, เปลี่ยน อิ เป็น อ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเสสา จ³⁴⁵, ซ้อน ส ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน³⁴⁶ ฯ การแสดงซึ่ง ความเป็นแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันอาจารย์พึงรวบรวมไว้ ชื่อว่าสังคหัตถ์ภาวะทสฺสนะ ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์ไม่กล่าวบทว่า ทสฺสนน วัชชังล่าง เหมือนอย่างที

³³⁷ รุป. -/545/399.

³³⁸ รุป. -/525/382.

³³⁹ รุป. -/526/382.

³⁴⁰ รุป. -/577/422.

³⁴¹ รุป. -/526/382.

³⁴² รุป. -/527/383.

³⁴³ รุป. -/596/434.

³⁴⁴ รุป. -/570/417.

³⁴⁵ รุป. -/370/268.

³⁴⁶ รุป. -/40/33.

กล่าวบพว่า ที่ปนโต ไว้ เพราะอะไร ฯ เฉลยว่า บพว่า ทสฺสเนน กล่าวไว้ข้างหลัง เพื่อความสมควรแก่ บพที่กล่าวก่อนว่า ทสฺเสตุ ฯ

ชื่อว่าสมุทิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อวยเวน สํ สห อุเทติ ปวตตติ** ความว่า ปกรณ์ใด ย่อม เป็นไปพร้อมกับส่วนย่อย เพราะเหตุนี้ ปกรณ์นั้น ชื่อว่าสมุทิตะ (เป็นไปพร้อมกับส่วนย่อย=รวบรวม ไว้) สํ-ศัพท์ มีความหมายว่า พร้อม ฯ อุ บพหน้า อิ-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นไป, ลง ต ปัจจย ด้วย สุตฺร พุทธมาทิตเถ กตฺตริ³⁴⁷ ฯ ลง ย อากม ด้วยสุตฺร ยวมทนต์รา จาคมา³⁴⁸, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสุตฺร นเย ปรี ยุตเต³⁴⁹ ฯ อุ-อุปสัค เป็นศัพท์คล้ายตามความหมายของธาตุ ฯ

ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิปาทียนเต** ความว่า เนื้อความที่พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่าใด อันปกรณ์นี้ที่ผู้ทำ ย่อมให้สำเร็จ เพราะเหตุนี้ เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะ ฯ ปติ บพหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ตพพ ปัจจย, ลง เณ ปัจจย ด้วยสุตฺร ธาตุหิ เณ ฌย ฌาเป ฌาปย- การิตานิ เหตุวตเถ จ³⁵⁰, ลบ ญ อนุพันธ์, นำประกอบกัน ด้วยสุตฺร นเย ปรี ยุตเต³⁵¹, เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสุตฺร กวจิ ปฏิ ปติสส³⁵² ฯ ปฏิ-อุปสัค เป็นศัพท์มีความหมายว่า สำเร็จ เพราะเปลี่ยน ความหมายของธาตุ ฯ ชื่อว่าภาวะ เพราะเป็นศัพท์ที่เป็นเครื่องหมายให้รู้ ฯ ความเป็นแห่งเนื้อความที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันปกรณ์พึงให้สำเร็จ ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะภาวะ ฯ อันท่าน แสดง ชื่อว่าที่ปนะ เป็นภาวสาธนะ ฯ ทิป-ธาตุ มีความหมายว่า ประกาศ-แสดง, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสุตฺร นนทาทีหิ ยุ³⁵³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสุตฺร อนกา ญณฺวณ³⁵⁴, ที่มะ อิ ที่ ทิ เป็น อี ด้วยสุตฺร กวจิ ธาตุ วิกตติปจฺจยณํ ที่ฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ³⁵⁵ ฯ การแสดงความที่เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันปกรณ์พึงให้สำเร็จ ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะภาวะที่ปนะ ฯ

คำว่า สคฺยหา มาจาก สํ บพหน้า คห-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา-ยึดเอา, ลง ตวา ปัจจย ด้วยสุตฺร ปุพฺพกาเลกตตฺตูกานํ ตุน ตวาน ตวา วา³⁵⁶, เปลี่ยน ตวา เป็น ย ด้วยสุตฺร สพฺเพหิ ตฺนาคินํ โย³⁵⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสุตฺร นเย ปรี ยุตเต³⁵⁸, สลับที่ ห กับ ย ด้วยสุตฺร หวิปริยโย โล วา³⁵⁹ ฯ การกล่าว ชื่อว่ากณฺเษ, กถ-ธาตุ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสุตฺร นนทาทีหิ ยุ³⁶⁰ ฯ ความ

³⁴⁷ รุป. -/606/441.

³⁴⁸ รุป. -/34/23.

³⁴⁹ รุป. -/14/10.

³⁵⁰ รุป. -/540/390.

³⁵¹ รุป. -/14/10.

³⁵² รุป. -/43/43.

³⁵³ รุป. -/596/434.

³⁵⁴ รุป. -/570/417.

³⁵⁵ รุป. -/488/351.

³⁵⁶ รุป. -/640/464.

³⁵⁷ รุป. -/641/465.

³⁵⁸ รุป. -/14/10.

³⁵⁹ รุป. -/481/348.

³⁶⁰ รุป. -/596/434.

พิเศษ ชื่อว่าอาการะ ๑ อาการ-ศัพท์ มีความหมายว่า พิเศษ เหมือนในประโยคว่า ทวตฺตีสาการา ๑ อา บทหน้า กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ³⁶¹ ๑ อา-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ อาการแห่งการกล่าว ชื่อว่ากณการะ ๑ บทว่า กณํ เป็นบทเหมือนกับบทว่า กรณํ ในคำว่า กรณูปกาโร นี้ ๑ บทว่า อากาโร เป็นบทเหมือนกับบทว่า ปกาโร ๑ ถามว่า เมื่อมีบทที่เหมือนกันอย่างนี้ ท่านอาจารย์กล่าวบทที่จะพึงกล่าวว่า กรณูปการที่ปนโต แล้วกล่าวบทว่า กณการํ ไว้ เพราะเหตุอะไร ๑ เฉลยว่า เพื่อทำวิธีการแต่งปกรณ์ให้ปรากฏ ๑

ชื่อว่าอัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อสติ ภาติ เอเตน** ความว่า ศัพท์ ย่อมมี ย่อมเป็น ด้วยเครื่องหมายที่เป็นไปนั้น เพราะเหตุนั้น เครื่องหมายนั้น ชื่อว่าอัตถะ ๑ อส-ธาตุ มีความหมายว่า มี-เป็น, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร สูฐานมฺฐฐานมโต โถ จ³⁶² ๑ ชื่อว่าอัตถานุคตา เพราะวิเคราะห์ว่า **อตฺถํ วจนตฺถํ อนุคจฺจติ** ความว่า ชื่อใด ย่อมคล้อยตามซึ่งความหมายของคำ เพราะเหตุนั้น ชื่อนั้น ชื่อว่าอัตถานุคตา ๑ อนุ บทหน้า คมฺ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคมาทิตฺถกตฺตริ³⁶³, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร คมชนนฺรมาทินฺนโต³⁶⁴, ลง อา ปัจจัยอิตถิลิङ्คอีก ๑ ชื่อว่าสมัญญา เพราะวิเคราะห์ว่า สิ่งของ อันบัณฑิต ย่อมรู้ ด้วยชื่อนั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อนั้น ชื่อว่าสมัญญา ๑ สม บทหน้า ภา-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺยโว วา³⁶⁵, ลง อา ปัจจัยอิตถิลิङ्คอีก, ช้อน ณ ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน³⁶⁶ ๑ อันคล้อยตามความหมายด้วย อันคล้อยตามความหมายนั้น เป็นชื่อด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัตถานุคตสมัญญา เป็นวิเสสนูปพบทกัมมธารยสมาส ๑ อันท่านแสดงให้เห็นเนื่อง ๑ ชื่อว่าปริทีปนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ ปริ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่คล้อยตามความหมายของธาตุ ๑ การแสดงซึ่งชื่ออันคล้อยตามความหมาย ชื่อว่าอัตถานุคตสมัญญา- ปริทีปนะ ๑ ถามว่า ท่านอาจารย์กล่าวเพียงว่า ที่ปนโต ไว้ตอนต้น แต่ในที่นี้ ใส่ ปริ-ศัพท์ไว้ เพราะอะไร ๑ เฉลยว่า ความจริง เมื่อกล่าวว่า อตถานุคตสมัญญาที่ปนโต ไว้ บางท่านอาจถือเอาอย่างนี้ว่า อาจารย์ท่านกล่าวว่า อตถานุคตสมัญญาที่ปนโต โดยสมควรแก่บทที่กล่าวไว้ว่า กณการาที่ปนโต ในตอนต้น เพราะไม่รู้ว่า สมัญญา-ศัพท์เป็นอิตถิลิङ्ค แล้วอาจตัดบทเป็น อตถานุคตสมัญญสส อที่ปนโต ได้ เพราะฉะนั้น เพื่อป้องกันการตัดบทผิดนั้น จึงใส่ ปริ-ศัพท์ไว้ ๑ จ-ศัพท์ เป็นฐานนูปยุตตะ (วางไว้ถูกที่ตรงตำแหน่ง) จึงต้องประกอบไว้ว่า ปฏิปาเตตพฺพภาวที่ปนโต จ กณการาที่ปนโต จ อตถานุคต-สมัญญาปริทีปนโต จ ๑

บทว่า อภิธมฺมตฺถานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สงฺคเหตุพฺพภาว ๑ บทว่า อิธ เป็นบทอาธาระในบทว่า สงฺคเหตุพฺพ- ๑ บทว่า สงฺคเหตุพฺพภาวทสฺสเนน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ที่ปนโต ๑ บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปฏิปาเตตพฺพภาว ๑ บทว่า อิมินา เป็นบทกัตตาในบทว่า ปฏิปาเตตพฺพ- ๑ บทว่า สมฺมุตฺเตน เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิมินา ๑ สามบทว่า ปฏิปาเตตพฺพภาวที่ปนโต กณการาที่ปนโต อตถานุคตสมัญญาปริทีปนโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า วุตตานิ ๑

³⁶¹ รูป. -/580/424.

³⁶² รูป. -/670/490.

³⁶³ รูป. -/606/441.

³⁶⁴ รูป. -/600/438.

³⁶⁵ รูป. -/599/437.

³⁶⁶ รูป. -/40/33.

บทว่า เอกตล เป็นบทอาธาระในบทว่า กณ- ๑ บทว่า สงคฺยห เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า กณ- ๑

(10) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็ประโยชน์ ท่านแสดงไว้ด้วยบทไหน ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **ประโยชน์** เป็นต้น ๑ เชื่อมความว่า ส่วนประโยชน์เป็นอันท่านแสดงไว้เสร็จแล้วด้วยบทว่า สังคหะ โดยเป็นบทที่มีความสามารถ เพราะเมื่อมีการรวบรวมเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลายไว้เป็นหมวด ๆ ความเข้าใจสภาวะแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ด้วยกิจมีการเรียนและการสอบถามเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นเป็นต้น และความสำเร็จประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ในสัมปรายภพ ซึ่งมีความเข้าใจสภาวะแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นเป็นมูลจะสำเร็จได้โดยไม่มียาก ๑

ปน-ศัพท์ มีความหมายว่า พิเศษ ๑ เพราะอะไร ๑ เพราะไม่มีส่วนอื่น ๑ บทว่าสังคหะ ชื่อว่าสังคหปะ เป็นสัมภวานบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ถามว่า ท่านกล่าวคำว่า ด้วยบทว่า สงคฺหํ นี้ หรือด้วยบทว่า สงคฺหํ นั้น มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่า สงคหปะเทน ๑ เฉลยว่า ความจริง เมื่อกล่าวว่า ด้วยบทว่า สงคฺหํ นี้ และด้วยบทว่า สงคฺหํ นั้น บางท่านอาจมีความสงสัยว่า อาจารย์กล่าวว่า บทว่า สงคฺหํ เป็นบทแยกกันเหมือนกล่าวไว้สองบท จึงกล่าวว่า สงคหปะเทน เพื่อให้รู้ว่า บทว่าสังคหะ ที่กล่าวถือเอาในบทว่า อภิธมฺมตฺถสงคฺหํ นี้ เป็นที่ตั้งไว้ไม่แยกกัน ๑

ชื่อว่าสมัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมตฺถเอติ** ความว่า บทว่าสังคหะใด ย่อมอาจสามารถในการแสดงประโยชน์ เพราะเหตุานั้น บทนั้น ชื่อว่าสมัตถะ ความเป็นแห่งบทที่สามารถ ชื่อว่าสมัตถียะ หมายถึงความสามารถแห่งบทว่าสังคหะ ๑ ลง ญย ปัจจัย ด้วย ตฺ-ศัพท์ ในสูตร ญยตฺตตา ภาเว ตฺ³⁶⁷, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลป³⁶⁸, วุทธิ อ ที่ ส เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาทิสสรส วาสโยคนตสฺส สณฺณ จ³⁶⁹ ๑ คำว่า สามตฺถียโต ย่อมส่องให้หมายถึงคำว่า สงคหปะตฺถโต ๑

ชื่อว่าทสฺสิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทสฺสยิตถ** ความว่า ประโยชน์ใด อันอาจารย์ แสดงแล้ว เพราะเหตุานั้น ประโยชน์นั้น ชื่อว่าทสฺสิตะ ๑ ทิส-ธาตุ มีความหมายว่า ประกาศ-แสดง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต³⁷⁰, ลง อี อากม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาวโร³⁷¹, เปลี่ยน อ ที่ ทิ เป็น อ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ³⁷², ซ้อน ส ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน³⁷³ ๑ ถามว่า ท่านกล่าวคำว่า วุตฺตํ ไว้เหมือนที่กล่าวไว้ในตอนต้นแล้ว เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่า ทสฺสิตํ ๑ เฉลยว่า กล่าววาทสฺสิตํ เพื่อความสมควรแก่บทว่า ทสฺเสตุ ในตอนต้น ๑ ศัพท์ทั้ง 2 ว่า วุตฺโต ทสฺสิตํ เป็นศัพท์ที่ต่างกัน แต่ความหมายไม่ต่างกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวศัพท์ว่า วุตฺโต ไว้ในตอนต้น ๑ เอว-ศัพท์ มีความหมายว่า สันนิฐานะ-จบลง (แปลว่า นั่นแล) ๑

³⁶⁷ รูป. -/387/286.

³⁶⁸ รูป. -/363/264.

³⁶⁹ รูป. -/364/264.

³⁷⁰ รูป. -/622/450.

³⁷¹ รูป. -/547/400.

³⁷² รูป. -/370/268.

³⁷³ รูป. -/40/33.

(11) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามถึงสาเหตุว่า บทว่าสังคะ บ่งบอกถึงการทำการรวบรวมไว้ มีใช้หรือ เพราะเหตุอะไร จึงแสดงประโยชน์ ดังนี้ เพื่อให้รู้สาเหตุ จึงกล่าวคำว่า **อภิมมุตถานเมกตถ** เป็นต้น ฯ

ในที่เดียว ชื่อว่าเอกัตถะ ฯ การรวบรวมโดยสังเขป ชื่อว่าสังคะ เป็นภาวสาธนะ ฯ ชื่อว่า สันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อสติ ภวติ** ความว่า สังคะใด มีอยู่ เพราะเหตุนั้น สังคะนั้น ชื่อว่าสันตะ ฯ อส-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-มี, ลง อนต ปัจจย ด้วยสูตร วตตมานะ มานนตา³⁷⁴, ลบ อ ตัวต้นของ อส-ธาตุ ด้วยสูตร สัพพตถาสสชาติโลโป จ³⁷⁵ ฯ คำว่า สติ มาจาก อส-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-มี, ลง อนต ปัจจย, ลบ อ ตัวต้นของ อส-ธาตุ ด้วยสูตร สัพพตถาสสชาติโลโป จ³⁷⁶, ลง สมี่ วิภัตติ, ตั้ง นต เป็นเหมือน นตุ ด้วยสูตร เสเสสุ นตุว³⁷⁷, เปลี่ยน นต กับ สมี่ วิภัตติ เป็น ตี ด้วยสูตร ไตติตา สสมีนาสุ³⁷⁸ ฯ

การเล่าเรียน ชื่อว่าอุคคหะ ฯ อุ บทหน้า คห-ธาตุ มีความหมาย ถือเอา-ยึดเอา, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา³⁷⁹ ฯ อุ-อัปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ฯ การถาม โดยรอบ ชื่อว่าปริปุจฉา ฯ ปริ บทหน้า ปุจฉ-ธาตุ มีความหมายว่า ถาม, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิ-ยมติยโว วา³⁸⁰ ฯ ปริ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ฯ การเล่าเรียนด้วย การสอบถามด้วย ชื่อว่าอุคคหปริปุจฉา เป็นสมาหารทวันทวสมาส ฯ การเล่าเรียนและการสอบถามซึ่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าตถุคคหปริปุจฉา ฯ บทว่า เตส อภิมมุตถาน เป็น บทกรรมในบทว่า อุคคหปริปุจฉา ฯ เมื่อควรกล่าว ตอุคคหปริปุจฉา แต่ท่านอาจารย์ทำการเปลี่ยน นิคคหิต (-) เป็น ทู จึงกล่าวว่า ตอุคคหปริปุจฉา ฯ การเล่าเรียนและการสอบถามซึ่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น เป็นเบื้องต้นแห่งการทรงจำ การสาธยาย และการคิดเป็นต้น เหล่าใด การทรงจำ การสาธยาย และการคิดเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าตถุคคหปริปุจฉาติ เป็นฉัฏฐัตถ์คุณ พหุพพิทิสมาส ฯ

อันท่านประกาศ ชื่อว่ารูปะ หมายถึงความปกติ เป็นภาวสาธนะ ฯ รูป-ธาตุ มีความหมาย ว่า ประกาศ-แสดง, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา³⁸¹, ที่มะ อุ ที่ รุ เป็น อุ ด้วยสูตร ภูวจิ ธาตุวิภัตติปจฺจยำน ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ³⁸² ฯ การประกาศ มีอยู่ ชื่อว่าสรูปะ หมายถึงความ ปกติที่มีอยู่ ฯ เปลี่ยน สนต เป็น ส ด้วยสูตร ยทฺธูปนนา นิปาตนา สิขณนติ³⁸³ ฯ หรือว่า การ ประกาศของตน ชื่อว่าสรูปะ หมายถึงสภาพอันเป็นปกติของตน ฯ คัมภีร์อภิธานปิปปิกาแสดงศัพท์ที่มีความหมายว่า สภาวะ, สภาพ, ลักษณะ, ปกติ, ธรรมชาติ ไว้ว่า สภาโว ตู นิสสัคโค จ สรูป

³⁷⁴ รูป. -/646/469.

³⁷⁵ รูป. -/496/358.

³⁷⁶ รูป. -/496/358.

³⁷⁷ รูป. -/108/72.

³⁷⁸ รูป. -/102/70.

³⁷⁹ รูป. -/568/414.

³⁸⁰ รูป. -/599/437.

³⁸¹ รูป. -/568/414.

³⁸² รูป. -/488/351.

³⁸³ รูป. -/423/310.

ปกติติยิ ๑ ความรู้ ชื่อว่าอวโพธะ หมายถึงปัญญา ๑ อว บทหน้า พุธ-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ³⁸⁴, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อุ ที่ พุ เป็น โอ ๑ อว-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ ความรู้ซึ่งสภาวะ ชื่อว่าสรูปาวโพธะ ๑

ชื่อว่ามูละ เพราะวิเคราะห์ว่า **มูลติ ปติฏฐติ เอเตน** ความว่า ความสำเร็จประโยชน์ ย่อมตั้งอยู่ด้วยเหตุคือความรู้ซึ่งสภาวะนั้น เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่ามูละ ๑ มูล-ธาตุ มีความหมายว่า ตั้ง-ดำรงอยู่, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา³⁸⁵ ๑ ชื่อว่าตัมมุลิกา เพราะวิเคราะห์ว่า **โส มุลํ เอติสสา** ความว่า ความรู้ซึ่งสภาวะนั้น เป็นมูลเหตุแห่งความสำเร็จประโยชน์นั้น เพราะเหตุนี้ ความสำเร็จประโยชน์นั้น ชื่อว่าตัมมุลิกา เป็นฉัฏฐัตถ์คุณพหุพพิทสมาส ๑ ลง ก ปัจจัย หลัง ตมมุล ด้วยสูตร กฺวจิ สมาสตคตตานมการนโต³⁸⁶, ในศัพท์ที่เป็นอิตถิลิงค์ เมื่อมี ก ปัจจัยอยู่หลัง ให้เปลี่ยน อ ที่ ล เป็น อิ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเสสา จ³⁸⁷ จึงมีรูปเป็น ตมมุลิกา ๑ จ-ศัพท์ เป็นอัญฐานันปยุตตะ (วางไว้ไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง) ควรประกอบเป็น สรูปาวโพธสฺส จ ติฏฐธมมิก-สมปรายิกตถสทิธิยา จ ๑

ชื่อว่าทิฏฐะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปสฺสิตพฺโพ** ความว่า อัตภาพใด อันบุคคลย่อมเห็น เพราะเหตุนี้ อัตภาพนั้น ชื่อว่าทิฏฐะ ๑ ทิส-ธาตุ มีความหมายว่า เห็น-เพ่งดู, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาว-กมเมสุ ต³⁸⁸, เปลี่ยน ต เป็น ริฏฐ ด้วยสูตร สาสทิสโต ตสฺส ริฏฺโธ จ³⁸⁹, ลบ ส ท้ายธาตุ พร้อม ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทฺธิ โน³⁹⁰ ๑ ชื่อว่าธัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ธารียเต** ความว่า อัตภาพใด อันบุคคล ย่อมกำหนด เพราะเหตุนี้ อัตภาพนั้น ชื่อว่าธัมมะ ๑ ธร-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลบ ร ท้ายธาตุ พร้อม ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทฺธิ โน³⁹¹ ๑ อันบุคคลเห็นด้วย อันบุคคลเห็นนั้น เป็นอัตภาพด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิฏฐธัมมะ คือเห็นประจักษ์ หมายถึงอัตภาพ ๑ อันเป็นไปในอัตภาพ ชื่อว่าทิฏฐธัมมิกะ, ลง ฦก ปัจจัย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสฺสนิธานนียคฺสิปปภณฺท-ชีวิกตเถสุ จ³⁹² ๑

ชื่อว่าสัมปรายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมฺปรเตพฺโพ** ความว่า ปรโลกใด อันสัตว์ พึงไป ด้วยอำนาจความเกิดขึ้น เพราะเหตุนี้ ปรโลกนั้น ชื่อว่าสัมปรายะ ๑ สํ ปร บทหน้า อิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา³⁹³, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ³⁹⁴, เปลี่ยน เอ เป็น อย ๑ อันเป็นไปในปรโลก ชื่อว่าสัมปรายิกะ, ลง ฦก ปัจจัย, ติฏฐธัมมิกะด้วย สัมปรายิกะ

³⁸⁴ รุป. -/580/424.

³⁸⁵ รุป. -/568/414.

³⁸⁶ รุป. -/350/233.

³⁸⁷ รุป. -/370/268.

³⁸⁸ รุป. -/622/450.

³⁸⁹ รุป. -/625/451.

³⁹⁰ รุป. -/558/408.

³⁹¹ รุป. -/558/408.

³⁹² รุป. -/374/271.

³⁹³ รุป. -/568/414.

³⁹⁴ รุป. -/434/318.

ด้วย ชื่อว่าทิวฐัมมิกสัมปรายิกะ เป็นอิตริตรโยควันทวสมาส เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสมาหารวันทวสมาส ฯ

ชื่อว่าอัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อริยติ** ความว่า ผลใด อันบุคคล ย่อมให้เป็นไป ตามเหตุ เพราะเหตุ นั้น ผลนั้น ชื่อว่าอัตถะ ฯ อร-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร สูฐานมูฐานมโต โถ จ³⁹⁵ ฯ ทิวฐัมมิกะและสัมปรายิกะด้วย ทิวฐัมมิกะและสัมปรายิกะนั้น เป็นผลด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าทิวฐัมมิกสัมปรายิกัตถะ เป็นวิเสสนปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ

ความสำเร็จ ชื่อว่าสิทธิ ฯ สิธ-ธาตุ มีความหมายว่า สำเร็จ, ลง ตี ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิย-ตยโว วา³⁹⁶, เปลี่ยน ต ที่ ตี เป็น ถ ด้วยสูตร ธมฺภเหหิ ธมฺภา จ³⁹⁷, เปลี่ยน ถ ท้าย สิธ ธาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจตุตถานมนตานํ โท ธ³⁹⁸ ฯ ความสำเร็จแห่งผลอันเป็นทิวฐัมมิกะและสัมปรายิกะ ชื่อว่าทิวฐัมมิกสัมปรายิกัตถสิทธิ ฯ ความลำบาก ชื่อว่าอายาสะ คือความยาก หมายถึงความทุกข์ใจ ฯ อา-บทหน้า อาส-ธาตุ มีความหมายว่า ยาก-ลำบาก, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ³⁹⁹, ลง ย อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴⁰⁰ ฯ ความลำบาก ไม่ใช่ ชื่อว่าอนายาสะ หมายถึง ไม่ยาก เป็นนนิปาทปุพพบทกัมมธารยสมาส, เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร สเร อน⁴⁰¹ ฯ ความสำเร็จด้วยดี ชื่อว่าสังสิขณนะ ฯ ส-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ฯ สิธ-ธาตุ มีความหมายว่า สำเร็จ, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁴⁰², ลง ย ปัจจยในภาวะ ด้วยสูตร ภาว-กมเมสุ โย⁴⁰³, เปลี่ยน ธย เป็น ณ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ สธาตฺวนตสฺส⁴⁰⁴, ซ้อน ช ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา⁴⁰⁵, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ⁴⁰⁶ ฯ

บทว่า อภิธมฺมตถานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สงคเห ฯ บทว่า เอกตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า สงคเห ฯ บทว่า สงคเห เป็นบทภาวสัตตมฺมีในบทว่า สํสิขณฺโต ฯ บทว่า สติ เป็นบทตุลยาธิกรณสัตตมฺมีของบทว่า สงคเห ฯ บทว่า ตตฺถคหฺปฺริจฺฉาทีวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อวโพธสฺส ฯ บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สรูป- ฯ สองบทว่า สรูปาวโพธสฺส ทิวฐัมมิกสมปรายิกัตถ-สิทธิยา เป็นบทกิริยาสัมพันธะในบทว่า สํสิขณฺโต ฯ บทว่า ตมฺมุสิกาย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ทิวฐัมมิกสมปรายิกัตถสิทธิยา ฯ บทว่า อนายาเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า สํสิขณฺโต ฯ บทว่า สํสิขณฺโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า ทสฺสิตเมว ฯ

³⁹⁵ รุป. -/670/490.

³⁹⁶ รุป. -/599/437.

³⁹⁷ รุป. -/607/441.

³⁹⁸ รุป. -/608/442.

³⁹⁹ รุป. -/580/424.

⁴⁰⁰ รุป. -/370/268.

⁴⁰¹ รุป. -/345/230.

⁴⁰² รุป. -/596/434.

⁴⁰³ รุป. -/445/323.

⁴⁰⁴ รุป. -/447/324.

⁴⁰⁵ รุป. -/42/39.

⁴⁰⁶ รุป. -/570/417.

(12) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นเหล่านั้นที่ท่านอาจารย์แสดงไว้แล้ว มีประโยชน์อะไร ดังนี้ เพื่อให้รู้ประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นเหล่านั้น จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ๑ ในการปกปักรักษาการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นนั้น ประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัย คือผลของการนอบน้อมพระรัตนตรัย ท่านอาจารย์ทั้งหลายคือพระภิกษุทั้งหลายพรรณนาให้พิสดารโดยประการมากก่อน เพื่อแสดงประโยชน์ของเนื้อความคัมภีร์เป็นต้น ตามลำดับ ๑

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า รตนตตยปณาม เป็นบทนิทธารณียะ ๑ บทว่า รตนตตยปณามปโปยชน เป็นบทกรรมในบทว่า ปปญเจนติ ๑ ชื่อว่าปโยชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปโยชยติ** ความว่า ผลใด อันเหตุคือการนอบน้อมพระรัตนตรัย ย่อมให้เป็นไป เพราะเหตุนั้น ผลนั้นชื่อว่าปโยชนะ ๑ ผลของการนอบน้อมพระรัตนตรัย ชื่อว่ารตนตตยปณามปโปยชนะ ๑ ตาว-ศัพท เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ปปญเจนติ ๑ บทว่า พุทธา เป็นบทกิตติยาวิเสสในบทว่า ปปญเจนติ ๑ โดยส่วนอันมาก ชื่อว่าพุทธา, ลง ธา ปัจจย ด้วยสูตร วิภาเค ธา จ⁴⁰⁷ ๑ ป-อุปสัค ในบทว่า ปปญเจนติ เป็นศัพท์คล้อยตามความหมายของธาตุ ๑ ป บทหน้า ปจิ-ธาตุ มีความหมายว่า ขยาย-แผ่ไป, อนติ วิกัตติ, ลง เณ ปัจจย ด้วยสูตร จุราทิโต เณณยา⁴⁰⁸, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาน โณ โลป⁴⁰⁹, หลัง เอ ให้ลบ อ ที่ อนติ วิกัตติ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิกัตติปปัจจยान् ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁴¹⁰, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁴¹¹, ลง นิคคหิต (°) อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิ-โลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴¹², เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ญ ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค⁴¹³, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁴¹⁴ ๑ บทว่า อัจริยา เป็นบทกัตตาในบทว่า ปปญเจนติ ๑ บทว่า อัจริยา หมายถึง พระอานันทาจารย์ และพระธัมมปาสาจารย์ ๑ บรรดาอาจารย์ทั้งสองนั้น พระอานันทาจารย์พรรณนาขยายความผลการนอบน้อมพระรัตนตรัยไว้ในมุลฎีกาด้วยคำเป็นต้นว่า การนอบน้อมพระรัตนตรัย ย่อมเป็นไปเพื่อให้ตนเกิดความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ๑ ส่วนพระธัมม-ปาสาจารย์พรรณนาขยายความไว้ในฎีกาอรรถกถาที่ฉนิกายชื่อว่าสมังคลวิลาสีนี้อย่างนี้ว่า ในการเริ่มการพรรณนา ควรให้พระรัตนตรัยเพื่อแทงตลอดนิสสัยอันหมดจด อันเป็นแดนเกิดแห่งธรรมที่ควรพรรณนา ก็การให้พระรัตนตรัยนั้น เพื่อให้เกิดความนับถือมากแก่วิญญชนทั้งหลายในการพรรณนาธรรมทั้งหลาย เพื่อให้สำเร็จประโยชน์เกื้อกูลและความสุขทุกอย่าง ด้วยสัมมาปฏิบัติที่วิญญชนเหล่านั้นพึงได้โดยลำดับแห่งการเรียนรู้และการทรงจำเป็นต้น โดยชอบทีเดียว อีกประการหนึ่ง การทำความนอบน้อมพระรัตนตรัยในการพรรณนา เพราะความเป็นมงคล เพราะความเป็นกิจเบื้องต้นในการทำกิจทั้งปวง เพราะความที่บัณฑิตทั้งหลายประพจน์มาแล้วโดยชอบ และเพราะบุคคลเหล่านั้นจะ

⁴⁰⁷ รุป. -/420/308.

⁴⁰⁸ รุป. -/525/382.

⁴⁰⁹ รุป. -/526/382.

⁴¹⁰ รุป. -/488/351.

⁴¹¹ รุป. -/14/10.

⁴¹² รุป. -/370/268.

⁴¹³ รุป. -/49/46.

⁴¹⁴ รุป. -/14/10.

ถึงทิวฐานาคติต่อไป ๑ พระภิกษุทั้งหลายได้ขยายความประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยไว้มากมาย ดังพรรณนามาฉะนี้แล ๑

(13) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็พระอรรถกถาจารย์ประสงค์ประโยชน์เพียงอย่างเดียวหรือประสงค์ประโยชน์เหล่านั้นอันมากมาย จึงกล่าวว่า วิเสสโต เป็นต้น ๑ ที่พิเศษ คือ โดยพิเศษแล้วพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายหวังจะป้องกันอันตราย ๑

บทว่า วิเสสโต เป็นบทติยวิเสสนะในบทว่า ปจฺจาสิสฺสนฺติ ๑ ความพิเศษ คือความอย่างยิ่ง ชื่อว่าวิเสส เป็นภาวสาธนะ ๑ วิ บทหน้า สิส-ธาตุ มีความหมายว่า อย่างยิ่ง, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สฬฺพโต ญฺตุวาวี วา⁴¹⁵, วุทธิ อี ที่ สี เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁴¹⁶, ลง โต ปัจจยในความหมายของตติยวิภัติ ด้วย กฺวจิ โต-โยควิภาคะในสูตร กฺวจิ โต ปญฺจยตเถ⁴¹⁷ ๑ ปน-ศัพท์ มีความหมายว่าพิเศษ ๑ การห้าม ชื่อว่านิवारณะ ๑ นิ บทหน้า วร-ธาตุ มีความหมายว่า ห้าม, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁴¹⁸, วุทธิ อ ที่ ว เป็น อา ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁴¹⁹ ๑ นิ-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ การห้ามอันตรายทั้งหลาย ชื่อว่าอันตรายนิवारณะ ๑ บทว่า อนฺตรายนิวารณํ เป็นบทกรรมในบทว่า ปจฺจาสิสฺสนฺติ ๑ ปติ อา บทหน้า สิส-ธาตุ มีความหมายว่า ปราธนา-ต้องการ, อนฺติวิภัติ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร ภูวาทิตอ อ⁴²⁰, ลงนิคคหิต (°) อากม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิกิร-วิปริตาสก จ⁴²¹, เปลี่ยน ตี เป็น จ ด้วยสูตร สฬฺพโ จ ตี⁴²², ซ้อน จ ด้วยสูตร ปฺรเวภาโว จาเน⁴²³ ๑

(14) ท่านอาจารย์ยืนยันถ้อยคำของตนให้สำเร็จด้วยถ้อยคำของอาจารย์ท่านอื่น จึงกล่าวว่า ตถาหิ เป็นต้น ๑ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์ผู้รจนาสังคหะทั้งหลายกล่าวในอรรถกถาสมันต-ปาสาทิกาวา ด้วยอานุภาพแห่งบุญนั้น ขอข้าพเจ้าจงปราศจากอันตราย ดังนี้ ๑

บทว่า ตถาหิ เป็นบทนิบาต มีความหมายว่า ทัพพีภระ-ยืนยัน (แปลว่า จริงอยู่) ๑ คัมภีร์ สัททนีติ กล่าวถึงคำเหล่านี้ คือ หิ ตถาหิ ว่าเป็นความหมายว่า ทัพพีภระ ๑ ชื่อว่าวุตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า วุจฺจิตถ ความว่า ถ้อยคำใด อันอาจารย์ กล่าวแล้ว เพราะเหตุานั้น ถ้อยคำนั้น ชื่อว่าวุตตะ ๑ ชื่อว่าสังคหะ คืออรรถกถาจารย์รุ่นเก่า เพราะวิเคราะห์ว่า สงฺคฺยหนฺติ เอตถ ความว่า อาจารย์รวบรวมเนื้อความในอรรถกถาทั้งหลายเหล่านั้นไว้โดยย่อ อรรถกถาทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าสังคหะ หมายถึงอรรถกถาทั้งหลายที่พระพุทโธศาจารย์แต่งไว้ ๑ สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในฎีกาเนตติปกรณไว้ว่า บทว่า สงฺคฺยหนฺติ คือ ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย โดยแท้จริงแล้ว คัมภีร์อรรถกถาที่พบ ณ ขณะนี้เป็นข้อความโดยย่อของคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่า จึงเรียกว่าสังคหะ (อรรถกถาประมวลความ) ๑ ชื่อว่าสังคหการะ เพราะวิเคราะห์ว่า สงฺคฺยหนฺติ ความว่า พระอรรถกถาจารย์เหล่าใด กระทำอรรถกถา

⁴¹⁵ รุป. -/568/414.

⁴¹⁶ รุป. -/434/318.

⁴¹⁷ รุป. -/260/148.

⁴¹⁸ รุป. -/596/434.

⁴¹⁹ รุป. -/434/318.

⁴²⁰ รุป. -/433/318.

⁴²¹ รุป. -/370/268.

⁴²² รุป. -/22/18.

⁴²³ รุป. -/40/33.

ทั้งหลายไว้ในสังคหะ เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์เหล่านั้น จึงชื่อว่าสังคหการะ ฯ คำว่า สงคห-
การะหิ-ท่านผู้รจนาสังคหฎฐกถาทั้งหลาย นี้ กล่าวระบุถึงพระพุทโธสาจารย์ ฯ ถ้ามว่า เมื่อเป็น
เช่นนั้น เพราะเหตุอะไรจึงประกอบรูปพหุจนะ ทั้งที่จริงต้องกล่าวเป็นรูปเอกพหุจนะว่า สงคหการณ
มิใช่หรือ ฯ เฉลยว่า ต้องกล่าวเป็นเอกพหุจนะก็จริง แต่ที่ท่านประกอบรูปพหุจนะเพื่อแสดงให้รู้ว่า
พหุจนะย่อมมีได้ด้วยการไม่กำหนดแน่นอนในเนื้อความอย่างเดียว ดังคำว่า อปจยยา ธมมา-ธรรม
ทั้งหลายที่ไม่มีปัจจัย ประคุดค้ำกล่าวในปฏฐานฎีกาว่า อัจฉริยานนติ เรวตตเถร วทติ-คำว่า อัจฉริยาน
กล่าวระบุถึงท่านพระเรวตเถระ (เป็นเอกพหุจนะ) ฯ บทว่า ตสฺसानุภาเวน คือ ด้วยอำนาจภาพ หมายถึง
ด้วยกำลังแห่งกระแสบุญตามที่กล่าวแล้วนั้น ฯ ชื่อว่าอันตราย เพราะเข้ามาในท่ามกลางสันดานของ
สัตว์ ด้วยอำนาจขัดขวางสมบัตินั้น ฯ หมายถึงความเสียหายในปัจจุบันเป็นต้น อันตรายที่ถูกกำจัดไป
ด้วยวิธีที่กล่าวไว้ในประโยชน์ของการนอนบ่ม แก่อาจารย์นั้น เพราะเหตุนี้ อาจารย์นั้น ชื่อว่าหัตถ
ตรายะ เป็นอรรถกถาจุติพิพพหิสมาส ฯ

บทว่า วุตตวิธินา เป็นบทกัตตาในบทว่า หโต ฯ บทว่า อสฺส ที่หมายถึงอาจารย์ เป็นบท
สัมปทานะในบทว่า หโต ฯ บทว่า ตถาหิ เป็นบทนิบาต ฯ บทว่า สงคหการะหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า
วุตต ฯ บทว่า ตสฺसानุภาเวน หตฺตตฺตโรยติ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจฺนี ฯ บทว่า วจฺนี เป็นบทกรรม
ในบทว่า วุตต ฯ บทว่า วุตต เป็นกิตติบท กัมมวาทก ฯ

(15) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำทักท้วงว่า พระภิกษุอาจารย์กล่าวคำว่า อาจารย์ทั้งหลายพรรณนา
ขยายความประโยชน์ของการนอนบ่มพระรัตนตรัยไว้ และประโยชน์ของการนอนบ่มพระรัตนตรัย
คือการป้องกันอันตราย ก็อะไร คือการนอนบ่มพระรัตนตรัย กิริยาการนอนบ่ม ชื่อว่าการนอนบ่ม
พระรัตนตรัยหรือไร หรือว่าเสียงพูดเป็นต้นว่า โย กปปโกฎฐิปปิตี ชื่อว่าการนอนบ่มพระรัตนตรัย
ดังนี้ จึงกล่าวว่า **รัตนตตฺตยปณาม** เป็นต้น ฯ ความจริง การนอนบ่มพระรัตนตรัย ว่าโดยองค์ธรรมก็
คือกุศลเจตนาที่ให้สำเร็จกิริยาการนอนบ่ม ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นบทศัพท์ที่กรณีตละ ฯ ชื่อว่าอตละ เพราะอันเขาบ่มรู้ หมายถึงเจตนา ฯ ถ้าม
ว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์จึงไม่ใช่คำว่า สรูปโต ฯ เฉลยว่า รัตนตตฺตยปณาม-ศัพท์ มีความ
หมาย 2 อย่าง คือ วจฺนัตถะ (ความหมายทั่วไป) และวจฺนียัตถะ (ความหมายจำเพาะเจาะจง)
เพราะฉะนั้น ท่านกล่าวคำว่า อตถโต จึงหมายถึงความหมายจำเพาะ คือการนอนบ่มพระรัตนตรัย
โดยตรง ฯ การนอนบ่ม ชื่อว่าปณามะ ฯ การกระทำ ชื่อว่ากิริยา ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง
ย ปัจจัย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาโย นิปจฺจนเต⁴²⁴, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพฺพ-
มโรจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย⁴²⁵, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁴²⁶, ได้รูปเป็น กรย, ลง อิ
อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴²⁷, ลง อา ปัจจัยอิติลึงค์ ด้วยสูตร
อิติลึงมโต อาปจฺจโย⁴²⁸ ฯ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาสันสกฤต จะกล่าวเพียง ปณามาภินิปผาติ-

⁴²⁴ รุป. -/660/483.

⁴²⁵ รุป. -/12/9.

⁴²⁶ รุป. -/14/10.

⁴²⁷ รุป. -/370/268.

⁴²⁸ รุป. -/176/101.

กา เพราะไม่แสดงคำว่า กิริยา ไว้ ชื่อว่าการนอนน้อมก็จะมุ่งหมายเพียงเจตนา เพราะฉะนั้น จึงต้องใส่คำว่า กิริยา ไว้ด้วยเพื่อห้ามความมุ่งหมายเพียงเจตนา นั้น ๆ การนอนน้อมด้วย การนอนน้อมนั้น เป็นกิริยาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปณามกิริยา ฯ เมื่อกล่าวเพียง กิริยาภินิพพาติกา ไว้ ก็จะหมายถึงการกระทำทั่วไป จึงต้องใส่คำว่า ปณาม ไว้ ฯ กิริยาคือการนอนน้อม ชื่อว่าปณามกิริยา เป็นอวธารณ-ปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ชื่อว่าปณามกิริยาภินิพพาติกา เพราะวิเคราะห์ว่า **ปณามกิริยํ อภินิพพาเตติ** ความว่า เจตนาใด ยังกิริยาคือการนอนน้อม ย่อมให้สำเร็จ เพราะเหตุนี้ เจตนา นั้น ชื่อว่าปณามกิริยาภินิพพาติกา ฯ เมื่อควรกล่าวว่า ปณามกิริยาภินิพพาติกา เพราะเป็นอติถิลิงค์ จึงเปลี่ยน อ ที่ ท เป็น อ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴²⁹ ได้เป็น ปณามกิริยาภินิพพาติกา ฯ กุศลด้วย กุศลนั้น เป็นเจตนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากุศลเจตนา เป็นวิเสสนปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ถ้ามว่า เพราะเหตุอะไร จึงต้องกล่าวถึงเจตนา ฯ เฉลยว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหลาย มีเจตนาเป็นหลัก เพราะฉะนั้น จึงต้องกล่าวถึงเจตนา ฯ เพราะกรรมมีมากอย่าง ท่านจึงแสดงเจตนา นั้นไว้ ด้วยบทว่ากุศล ฯ เจตนา นั้น เป็นเจตนาที่แสดงไว้ด้วยบทว่า ปณามกิริยาภินิพพาติกา เพราะกรรมมีมากอย่างมีทานเป็นต้น ฯ ก็ในคัมภีร์ก็จายณะ ท่านอาจารย์ก็จายณะแสดงเจตนาที่ให้สำเร็จกิริยาคือการนอนน้อมว่าเจตนาคือตัวกระทำ ฯ

บทว่า รตนตตยปณโม เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า หิ เป็นบทนิบาต ฯ บทว่า อตถโต เป็นบทตติยาวิเสสนะของบทว่า เจตนา ฯ บทว่า กุศลเจตนา เป็นลึงค์ตละ ฯ

(16) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำทักท้วงว่า ก็กุศลเจตนาทั้งหลาย มีปฐมชวนเจตนาเป็นต้น ย่อมให้สำเร็จกิริยาคือการนอนน้อม ก็เจตนาอะไร เป็นอะไร จึงป้องกันอันตรายได้ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **สา จ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็กุศลเจตนา นั้นเป็นเหตุในส่วยผลในปัจจุบันแก่บุคคลทั้งหลายผู้ให้พระรัตนตรัยที่ควรไหว้ เพราะถึงพร้อมด้วยเขตและอภัยาศัย ย่อมป้องกันอุปปีฬกรรมและอุปจเนทกรรมอันจะทำอันตรายต่อความสืบทอดแห่งวิบากอันกุศลเจตนา นั้นให้เกิดแล้ว ด้วยอำนาจช่วยสนับสนุนแก่กรรมที่มีสมบัติตามที่ได้แล้วเป็นเครื่องหมาย แล้วให้สำเร็จความไม่เป็นไปแห่งอันตรายมิโรคเป็นต้นอันจะขัดขวางความสำเร็จประโยชน์ตามที่ประสงค์ อันมีอุปปีฬกรรมและอุปจเนทกรรมนั้นเป็นเหตุ ฯ ฉะนั้น การทำการนอนน้อมพระรัตนตรัยในการเริ่มต้นปกรณ ก็เพื่อปกรณตามที่เริ่มแล้วจะสำเร็จลุล่วงไปโดยปราศจากอันตราย และเพื่อความสำเร็จก็มีการเรียนและการจำทรงเป็นต้น โดยปราศจากอันตรายแก่นักศึกษาทั้งหลาย เพราะการปฏิบัติมีการไหว้เป็นประธาน ฯ

บทว่า **สา จ** ความว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **สา** เป็นคำที่กล่าวรวมปฐมชวนเจตนาทุกดวงที่เกิดในทุกวิถี ฯ จ-ศัพท เป็นบทวากยารัมภะ (ก็) ฯ วิธีนี้เป็นวิธีปกติของอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ ที่หลังจากกล่าวประเด็นหนึ่งเสร็จสิ้นแล้ว และประสงค์จะกล่าวเนื้อความอื่นต่อไปก็จะใส่ จ-ศัพทไว้ต้นประโยค ฯ ชื่อว่าวันทเนยยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วันทํ อรหติ** ความว่า รตนะใด ย่อมควรซึ่งการกราบไหว้ของชาวโลก เพราะเหตุนี้ รตนะนั้น ชื่อว่าวันทเนยยะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัทธิต ฯ ลงเนยย ปัจจย ด้วย จ-ศัพทในสูตร ตมธิตะ เตนกตาทิสันนิธานนโยคสิปปภณทชีวิกตเถสุ จ⁴³⁰, ลบ ฌ

⁴²⁹ รุป. -/370/268.

⁴³⁰ รุป. -/374/271.

อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป⁴³¹, หรือ ลง เอย ปัจจย ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สีฆณนติ⁴³², ซ้อน ย ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁴³³ ฯ ชื่อว่าวันทเนยวันทกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วันทเนยวันทติ** ความว่า อาจารย์เหล่าใด ย่อมกราบไหว้พระรัตนตรัยอันควรกราบไหว้ เพราะเหตุนี้ อาจารย์เหล่านั้น ชื่อว่าวันทเนยวันทกะ หมายถึงพระอรรถกถาจารย์เป็นต้นผู้แต่งคัมภีร์กราบไหว้พระรัตนตรัยอันเป็นสิ่งที่ควรกราบไหว้ ฯ

ชื่อว่าเขตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ขิตตํ พิชํ มหปผลภาวกรณณ ตายติ** ความว่า ที่ใด ย่อมรักษาซึ่งพิชโดยทำให้มีผลมาก แก่ชน เพราะเหตุนี้ ที่นั้น ชื่อว่าเขตตะ หมายถึงนา-ไร่เป็นต้น ฯ ขิตต-สัทพูปปะ ตา-ธาตุ มีความหมายว่า รักษา, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตรณ⁴³⁴, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโหจิติมสสรํ สเรน วิโยชเย⁴³⁵, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁴³⁶, เปลี่ยน อิ ที่ ชิ เป็น เอ และลบ ต ทั้งสอง (ขิตต) ด้วยสูตร เตสุ วุทธิ-โลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁴³⁷, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน สิ เป็น อํ ด้วยสูตร สึ⁴³⁸ ฯ ชื่อว่าเขตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **กุสลดติگان ขนนาน ปุณณสสุ วุฑฒิยา เขตต วีย** ความว่า พระรัตนตรัยใด เป็นเหมือนนาแห่งความเจริญแห่งบุญของชนทั้งหลายผู้ต้องการกุศล เพราะเหตุนี้ พระรัตนตรัยนั้น ชื่อว่าเขตตะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตทิต ฯ ชื่อว่าอธยาศัย เพราะวิเคราะห์ว่า **อารมมณ อธิกิจจ ลียติ ปวตตติ** ความว่า สภาวะใด ย่อมเป็นไปเจาะจงซึ่งอารมณ์ เพราะเหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่าอธยาศัย หมายถึงฉันทะหรือปสาทะ ฯ เพราะฉะนั้น ในฎีกาสารัตถทีปนีเป็นต้น จึงกล่าวว่า เพราะความถึงพร้อมแห่งความเลื่อมใสของตน ฯ อธิ อา บทหน้า สี-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพ-โต ญวุตวาวิ วา⁴³⁹, วุทธิ อิ ที่ สิ เป็น เอ ด้วยสูตร อยเณสุ จ⁴⁴⁰, เปลี่ยน เอ เป็น อย, เปลี่ยน อธิ เป็น อชม ด้วยสูตร อชโณ อธิ⁴⁴¹ ฯ เขตด้วย อธยาศัยด้วย ชื่อว่าเขตตชฌาสมยะ ฯ ความถึงพร้อม ชื่อว่าสัมปทา ฯ หรือชื่อว่าสัมปทา เพราะวิเคราะห์ว่า **สมปชชติ เอตาย** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งสมบัติ ด้วยคุณชาตินั้น เพราะเหตุนี้ คุณชาตินั้น ชื่อว่าสัมปทา ฯ สํ บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา⁴⁴² ฯ สํ-อุปสัค มีความหมายว่า สมบัติ ฯ ความถึงพร้อมแห่งเขตและอธยาศัย ชื่อว่าเขตตชฌาสมยสัมปทา ฯ

ชื่อว่าทิฏฐะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปสสิตพโพ** ความว่า อัตภาพใด อันบุคคลย่อมเห็น เพราะเหตุนี้ อัตภาพนั้น ชื่อว่าทิฏฐะ ฯ ทิส-ธาตุ มีความหมายว่า เห็น-เพ่งดู, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาว-

⁴³¹ รุป. -/363/264.

⁴³² รุป. -/423/310.

⁴³³ รุป. -/40/33.

⁴³⁴ รุป. -/666/487.

⁴³⁵ รุป. -/12/9.

⁴³⁶ รุป. -/14/10.

⁴³⁷ รุป. -/370/268.

⁴³⁸ รุป. -/195/114.

⁴³⁹ รุป. -/568/414.

⁴⁴⁰ รุป. -/434/318.

⁴⁴¹ รุป. -/25/20.

⁴⁴² รุป. -/599/437.

กมเมสุ ต⁴⁴³, เปลี่ยน ต เป็น ริฏฐ ด้วยสูตร สาสทิสโต ตสส ริฏฐ จ⁴⁴⁴, ลบ ส ท้ายธาตุ พร้อม ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมหิ รนโต ราทิ โน⁴⁴⁵, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย⁴⁴⁶, ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปจจยาติมหิ สรโลเป ตุ ปกต⁴⁴⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁴⁴⁸ ฯ อัฒภาโต อันบุคคล ย่อมกำหนด ชื่อว่า รัมมะ, อันบุคคลเห็นด้วย อันบุคคลเห็นนั้น เป็นอัฒภาอันบุคคลกำหนดด้วย ชื่อว่าทัญญรัมมะ, ชื่อว่าทัญญรัมมะเวณียะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทัญญรัมมะ เวทิตพพา วิปากานุภาวนเสณ** ความว่า เจตนาใด อันบุคคลพึงเสวยในอัฒภาพที่พึงเห็นได้ ด้วยอำนาจแห่งการเสวยผล เพราะเหตุนี้ เจตนาอันนั้น ชื่อว่าทัญญรัมมะเวณียา ฯ วิท-ธาตุ มีความหมายว่า เสวย, ลง อนีย ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ตพพา- นียา⁴⁴⁹, วุทธิ อิ ที่ วิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญเญสุ จ⁴⁵⁰, รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตร กวจาติมชุตตรานํ ทิฆรสสา ปจจเยสุ จ⁴⁵¹ (ในรูปไม่มีรัสสะ) ฯ ชื่อว่าทัญญรัมมะเวณียญตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทัญญรัมมะ-เวณียา จ สา ญตา จ** ความว่า เจตนาอันเสวยผลในอัฒภาพที่พึงเห็นได้ด้วย เจตนาอันเสวยผลใน อัฒภาพที่พึงเห็นได้นั้น เป็นเจตนามีอยู่ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทัญญรัมมะเวณียญตะ เป็น วิสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ฯ

ชื่อว่าลัทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลภียิตถ** ความว่า สมบัติใด อันบุคคลได้แล้ว เพราะเหตุนี้ สมบัตินั้น ชื่อว่าลัทธะ ฯ ลภ-ธาตุ มีความหมายว่า ได้, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁴⁵², เปลี่ยน ต ปัจจย เป็น ธ ด้วยสูตร ธตมเกหิ ธตมา จ⁴⁵³, เปลี่ยน ภ ท้ายธาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจตุตถาน- มนตานิ โท ธ⁴⁵⁴ ฯ สมบัติใด ไດ อันบุคคลได้แล้ว ชื่อว่า ยถาลัทธะ เป็นวิสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ฯ ยถา-ศัพท์ เป็นบทวิจจาวาจะ (ยถาลทฺธ แปลว่า ตามที่ได้แล้ว ฯ) ฯ ชื่อว่าสัมปตติ เพราะวิเคราะห์ ว่า **สมปชชเต** ความว่า ผลใด อันบุคคล ย่อมถึงพร้อม เพราะเหตุนี้ ผลนั้น ชื่อว่าสัมปตติ หมายถึง ผลที่กำลังเป็นไปเป็นต้น ฯ ส บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิม- ดิยโว วา⁴⁵⁵, ลบ ป ท้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทินญจ⁴⁵⁶ ฯ ตามที่ได้แล้ว ฯ ด้วย ตามที่ได้ แล้ว ฯ นั้น เป็นผลสัมปตติด้วย ชื่อว่ายถาลัทธสัมปตติ ฯ ชื่อว่านิमितตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิมยติ เอตถ ตทายตตุตติตาย** ความว่า ผลอันเหตุที่เป็นไปต่อเนื่องนั้น ย่อมใส่เข้าไป เพราะความเป็นไปต่อเนื่อง

⁴⁴³ รุป. -/622/450.

⁴⁴⁴ รุป. -/625/451.

⁴⁴⁵ รุป. -/558/408.

⁴⁴⁶ รุป. -/12/9.

⁴⁴⁷ รุป. -/67/59.

⁴⁴⁸ รุป. -/14/10.

⁴⁴⁹ รุป. -/545/399.

⁴⁵⁰ รุป. -/434/318.

⁴⁵¹ รุป. -/354/247.

⁴⁵² รุป. -/622/450.

⁴⁵³ รุป. -/607/441.

⁴⁵⁴ รุป. -/608/442.

⁴⁵⁵ รุป. -/599/437.

⁴⁵⁶ รุป. -/630/455.

ของผลนั้น ในเหตุ นั้น เพราะเหตุ นั้น เหตุ นั้น ชื่อว่านิมิตตะ หมายถึงอดีตกรรม ฯ นิ บทหน้า มิ-ธาตุ มีความหมายว่า สอดแทรก-เพิ่ม ฯ เหตุแห่งผลสมบัติตามที่ได้แล้ว ฯ ชื่อว่ายถาลัทธสัมปตตินิมิตตะ ยถาลัทธสัมปตตินิมิตต์ นั้นเองเป็น ยถาลัทธสัมปตตินิมิตต์ก ฯ ลง ก ปัจจัย ในสกัถะ ด้วย สฟุโต-ศัพท์ ในสูตร สฟุโต โก⁴⁵⁷ ฯ ชื่อว่ากัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **กรียตถ** ความว่า ธรรมชาติใด อันบุคคล กระทำแล้ว เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่ากัมมะ ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง รมม ปัจจัย ด้วยสูตร ธราทีหิ รมโม⁴⁵⁸ ฯ

ชื่อว่าพละ เพราะวิเคราะห์ว่า **พลติ อภิภาติ เอเตน** ความว่า ธรรมชาติใดย่อมครอบงำ กรรมคือความสามารถของสัญญากรรม เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่าพละ หมายถึง ความสามารถ ฯ พล-ธาตุ มีความหมายว่า ครอบงำ-ย่ำยี, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สฟุโต ญุตวาวิ วา⁴⁵⁹ ฯ การให้ ชื่อว่าปทานะ เป็นภาวสาธนะ ฯ ป บทหน้า ทา-ธาตุ มีความหมายว่า ให้, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁴⁶⁰, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺณ⁴⁶¹ ฯ ป-อุปสัค เป็นศัพท์ที่คล้าย ตามความหมายของธาตุ ฯ ป บทหน้า ทาน-ศัพท์ มีความหมายว่า ให้ เหมือนประโยคว่า ชื่อว่า สัมปทานะ เพราะเขาให้โดยชอบ ฯ การให้ซึ่งกำลังอย่างสมควร ชื่อว่าอนุพล্পทานะ ฯ บทว่า อนุรูป เป็นบทกิริยาวิเสสณะของบทว่า ปทาน ฯ ท่านอาจารย์ไม่ทำวิเคราะห์ว่า **อนุรูป พล** หรือ **พลสฺส อนุรูป ปจฺจา อนุพล** ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะในอนุฎีกาพระอภิธรรมเป็นต้น แสดง อนุ-ศัพท์ที่วาง ไว้หลัง พล-ศัพท์ ในบทว่า พลานุปทานวเสน นี้ ฯ แต่ท่านวาง อนุ-ศัพท์ไว้ข้างหน้า ไม่วางเหมือนใน อนุฎีกาเป็นต้นที่วาง อนุ-ศัพท์ไว้ข้างหลัง พล-ศัพท์ ฯ อนุ-ศัพท์มิได้เป็นศัพท์ประเภทที่คล้ายตาม ความหมายของธาตุเหมือน ป-ศัพท์ ท่านจึงวาง อนุ-ศัพท์ไว้ข้างหน้า เพื่อให้รู้ว่า มีความหมายแยก ออกไปต่างหาก ฯ เมื่อเป็นเช่นนั้น อนุ-ศัพท์ในอนุฎีกาเป็นต้น จึงเป็นศัพท์ที่คล้ายตามความหมายของ ธาตุ เพราะท่านไม่ยึดเอาความหมายว่า อนุรูป-สมควร ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ การเกี่ยวข้อง สัมพันธ์กัน ชื่อว่าวสะ การเกี่ยวข้องต่อการให้ซึ่งกำลังอย่างสมควร ชื่อว่าอนุพล্পทานวสะ ฯ

ชื่อว่านิพัตติตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิพพตติยตถ** ความว่า ความสืบทอดแห่งวิบากใด อัน กรรมให้เกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุ นั้น ความสืบทอดแห่งวิบากนั้น ชื่อว่านิพัตติตะ ฯ นิ บทหน้า วต-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁴⁶², ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิ-กาโร⁴⁶³, ซ้อน ว และ ต ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁴⁶⁴, เปลี่ยน วว เป็น พพ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร โท ธสฺส จ⁴⁶⁵ ฯ นิ-อุปสัค เป็นศัพท์เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ อันกรรมนั้นให้เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า ตันนิพัตติตะ ฯ บทว่า เตน เป็นบทกัตตาในบทว่า นิพพตติตา ฯ ลงนิคคหิต (°) อาคมหลัง ต-ศัพท์

⁴⁵⁷ รูป. -/224/131.

⁴⁵⁸ รูป. -/589/430.

⁴⁵⁹ รูป. -/568/414.

⁴⁶⁰ รูป. -/596/434.

⁴⁶¹ รูป. -/570/417.

⁴⁶² รูป. -/622/450.

⁴⁶³ รูป. -/547/400.

⁴⁶⁴ รูป. -/40/33.

⁴⁶⁵ รูป. -/27/20.

ด้วยสูตร นิคคหิตถจ⁴⁶⁶, เปลี่ยนนิคคหิต (ะ) เป็น น ด้วยสูตร วคณตํ วา วคเค⁴⁶⁷ ๑ ชื่อว่าวิปากะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิปจฺจติ** ความว่า ผลใด ย่อมแผ่ลัด เพราะเหตุนั้น ผลนั้น ชื่อว่าวิปากะ ๑ วิ บทหน้า ปจ-ธาตุ มีความหมายว่า หุง-ต้ม, ลง ญฺ ปจฺจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁴⁶⁸, ลบสระ, วุทธิ อ ที่ ป เป็น อา, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ยฺญฺวณฺ⁴⁶⁹ ๑ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ๑ ความสืบทอด ความเกี่ยวเนื่อง ชื่อว่าสันตติ หมายถึงความเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย ๑ สํ บทหน้า ตฺนุ-ธาตุ มีความหมายว่า ขยาย-แผ่ไป, ลง ติ ปจฺจย ด้วยสูตร มิทาทีหิ ตติติโย⁴⁷⁰ ๑ ลบ น ทำย ธาตุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตติปจฺจยํ ที่หิวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁴⁷¹, เปลี่ยนนิคคหิต (ะ) เป็น น ด้วยสูตร วคณตํ วา วคเค⁴⁷² ๑ ความสืบทอดแห่งวิปาก ชื่อว่าวิปากสันตติ, อันกรรมนั้นให้เกิดขึ้นแล้ว ด้วย อันกรรมนั้นให้เกิดขึ้นแล้วนั้น เป็นความสืบทอดแห่งวิปากด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ต้นนิพพิตติกวิปากสันตติ เป็นวิเสสนูปพบทกัมมธารยสมาส ๑

ชื่อว่าอันตรายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนฺตรา เวมฺขณฺเ อายนฺติ อากฺจนฺติ** ความว่า เสนียด จัญไรเหล่าใด ย่อมมาในท่ามกลาง เพราะเหตุนี้ เสนียดจัญไรเหล่านั้น ชื่อว่าอันตรายะ ๑ บทว่า อนฺตรา เป็นบทนิบาต ๑ อิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปจฺจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁴⁷³, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเยสฺส จ⁴⁷⁴, เปลี่ยน เอ เป็น อย ๑ ชื่อว่าอันตรายกระ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนฺตราเย กโรนฺติ** ความว่า กรรมเหล่าใด ย่อมกระทำซึ่งอันตรายทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ กรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอันตรายกระ ๑ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง อ ปจฺจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁴⁷⁵ ๑ ชื่อว่าอุปปีหกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปคฺนฺตฺวา ปีเพติ** ความว่า กรรมใด ย่อมเข้าไป เบียดเบียนซึ่งกรรมอื่นที่มีวิปากอยู่ เพราะเหตุนี้ กรรมนั้น ชื่อว่าอุปปีหกะ หมายถึงอกุศลกรรม ๑ อุป บทหน้า ปีห-ธาตุ มีความหมายว่า เบียดเบียน, ลง ญฺ ปจฺจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁴⁷⁶, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ยฺญฺวณฺ⁴⁷⁷, ที่หิ อ ที่ ปี เป็น อี ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตติปจฺจยํ ที่หิวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁴⁷⁸ ๑ ใช้เป็น อุปปีหิกํ ก็มี ๑ คำนั้น ไม่งาม ๑ ชื่อว่าอุปจเฉทกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปคฺนฺตฺวา ฉินฺทติ** ความว่า กรรมใด ย่อมเข้าไปตัดรอน ซึ่งกรรมอื่นที่มีวิปากอยู่ เพราะเหตุนี้ กรรมนั้น ชื่อว่าอุปจเฉทกะ ๑ อุปฆาตกรรมก็จัดเป็นกรรมเช่นเดียวกันกับอุปจเฉทกรรมนี้ ๑ อุป บทหน้า ฉิ-ธาตุ มีความหมายว่า ตัด-ขาด, ลง ญฺ ปจฺจย, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร

⁴⁶⁶ รูป. -/57/52.

⁴⁶⁷ รูป. -/49/46.

⁴⁶⁸ รูป. -/568/414.

⁴⁶⁹ รูป. -/570/417.

⁴⁷⁰ รูป. -/668/489.

⁴⁷¹ รูป. -/488/351.

⁴⁷² รูป. -/49/46.

⁴⁷³ รูป. -/568/414.

⁴⁷⁴ รูป. -/434/318.

⁴⁷⁵ รูป. -/568/414.

⁴⁷⁶ รูป. -/568/414.

⁴⁷⁷ รูป. -/570/417.

⁴⁷⁸ รูป. -/488/351.

อัสโยคนตสส วุทธิ การิตะ⁴⁷⁹, ซ้อน จ ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา⁴⁸⁰ ฯ อุปปีฬกรรมด้วย อุปัจเจทกกรรมด้วย ชื่อว่าอุปปีฬกอุปัจเจทกะ ฯ บรรดากรรมทั้งสองนั้น อุปปีฬกรรม คือ กรรมที่ผูกมัดวิบากอันเกิดจากกรรมอื่นซึ่งเป็นวิบากที่จะมีความเป็นไปอย่างยาวนานนั้นไม่ให้เป็นไปยาวนาน ฯ อุปัจเจทกกรรม คือกรรมที่ตัดรอนวิบากของกรรมอื่นแล้วตนเองส่งผล ฯ ถ้ามว่า กรรมมี 4 อย่างมิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวชนกกรรมและอุปัตถัมภกกรรม ฯ เฉลยว่า ชนกกรรม คือกรรมเก่าที่ทำให้วิบากเกิดสืบต่อไป ส่วนอุปัตถัมภกกรรม (เมื่อ) กรรมอื่นและเจตนาในการนอบน้อม มีอยู่ ย่อมกระทำการอุดหนุนให้วิบากเกิดสืบต่อไป เพราะฉะนั้น จึงไม่กล่าวกรรมทั้ง 2 ไว้ ฯ กรรมทั้งหลาย อันบุคคลกระทำแล้ว ชื่อว่ากัมมะ เป็นกัมมสาธนะ ฯ กรรมคืออุปปีฬกะและอุปัจเจทกะ ชื่อว่าอุปปีฬกอุปัจเจทกัมมะ เป็นอวธารณปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า ปฏิพาหิตวา แปลว่า ห้ามแล้ว ฯ ปติ บทหน้า วห-ธาตุ มีความหมายว่า นำไป, ลง ตวา ปัจจย ในสมานกาล ด้วย ตุน ตวาน ตวา-โยควิภาคะในสูตร ปุพพกาเลกตตูกานํ ตุนตวานตวา วา⁴⁸¹, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁴⁸², ทิฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตูปัจจยานํ ที่ขวิปริตา-เทสโลปาคมา จ⁴⁸³, เปลี่ยน ว เป็น พ ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท ธสส จ⁴⁸⁴, เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสูตร กวจิ ปฏิ ปติสส⁴⁸⁵ ฯ ปติ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ

ชื่อว่านิทานะ เพราะวิเคราะห์ นิทหนติ อตตโน ผล ปวตเตนติ ความว่า กรรมเหล่าใด ย่อมให้ คือย่อมให้ผลของตนเป็นไป เพราะเหตุนั้น กรรมเหล่านั้น ชื่อว่านิทานะ ฯ นิ บทหน้า ทา-ธาตุ มีความหมายว่า ให้, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทสสุ จ⁴⁸⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ⁴⁸⁷ ฯ นิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่คล้ายตามความหมายของธาตุ ฯ ชื่อว่าต้นนิทานะ เพราะวิเคราะห์ ว่า ตานิ กมฺมานิ นิทานานิ เยส เต ความว่า กรรมทั้งสองเหล่านั้น เป็นเหตุ คือเป็นการกระทำ เบื้องต้นแห่งอันตรายเหล่าใด (เพราะเหตุนี้) อันตรายเหล่านั้น ชื่อว่าต้นนิทานะ เป็นอดีตคุณ-พหุพพิทสมาส ฯ ลงนิกคหิต (◌) ที่ ต ข้างหน้า ด้วยสูตร นิกคหิตถย⁴⁸⁸, เปลี่ยนนิกคหิต (◌) เป็น น ด้วยสูตร วคคณฺตํ วา วคเค⁴⁸⁹ ฯ

ชื่อว่าอธิปเตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า อธิปปิยเต อิจฺฉียเต ความว่า ประโยชน์ใด อันอาจารย์ ย่อมต้องการ เพราะเหตุนี้ ประโยชน์นั้น ชื่อว่าอธิปเตตะ ฯ อธิ ป บทหน้า อิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต⁴⁹⁰ ฯ ประโยชน์ใดใด อันอาจารย์ต้องการ ชื่อ

⁴⁷⁹ รูป. -/527/383.

⁴⁸⁰ รูป. -/42/39.

⁴⁸¹ รูป. -/640/464.

⁴⁸² รูป. -/547/400.

⁴⁸³ รูป. -/488/351.

⁴⁸⁴ รูป. -/27/20.

⁴⁸⁵ รูป. -/43/43.

⁴⁸⁶ รูป. -/597/435.

⁴⁸⁷ รูป. -/570/417.

⁴⁸⁸ รูป. -/57/52.

⁴⁸⁹ รูป. -/49/46.

⁴⁹⁰ รูป. -/622/450.

ว่ายถาธิปเปตะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ฯ ยถา-ศัพท์ เป็นวิจฉาวาจกะ (ยถาธิปเปตะ แปลว่า ตามที่ต้องการแล้ว ฯ) ฯ ชื่อว่าอัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อริยติ ปวตติยติ** ความว่า ผลใด อันอาจารย์ ย่อมให้เป็นไป ตามเหตุคือเจตนาแห่งการมอบน้อม เพราะเหตุนี้ ผลนั้น ชื่อว่าอัตถะ หมายถึงผลแห่ง การมอบน้อมพระรัตนตรัย ฯ อร-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร สูฐานมูฐานโต โถ จ⁴⁹¹ ฯ ตามที่ต้องการแล้ว ฯ ด้วย ตามที่ต้องการแล้ว ฯ นั้น เป็นประโยชน์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ ว่ายถาธิปเปตัตถะ เป็นวิเสสนูปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ความสำเร็จ ชื่อว่าสิทธิ, ความสำเร็จแห่ง ประโยชน์ตามที่ต้องการแล้ว ฯ ชื่อว่ายถาธิปเปตัตถสิทธิ, ชื่อว่ายถาธิปเปตัตถสิทธิวิพันธกะ เพราะ วิเคราะห์ว่า **ยถาธิปเปตัตถสิทธิ วิพันธนติ** ความว่า อันตรายเหล่าใด ย่อมห้ามซึ่งความสำเร็จแห่ง ประโยชน์ตามที่ต้องการแล้ว ฯ เพราะเหตุนี้ อันตรายเหล่านั้น ชื่อว่ายถาธิปเปตัตถสิทธิวิพันธกะ ฯ วิ บทหน้า พนธ-ธาตุ มีความหมายว่า ผูก, ลง ณฺ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ณฺตุวาวิ วา⁴⁹², เปลี่ยน ณฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ยฺณฺวณฺ⁴⁹³ ฯ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ

ชื่อว่าโรคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **รฺชติ** ความว่า อาพาธใด ย่อมเสียดแทง หรือให้สัตว์ เดือดร้อน เพราะเหตุนี้ อาพาธนั้น ชื่อว่าโรคะ ฯ ธาตุกำเริบเพราะมีปัจจัยที่เป็นข้าศึกกันเป็น สมุฏฐาน เป็นเหตุใกล้ของโรคแม้ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน จะกล่าวไปยถึงเหตุอื่นแล้ว ฯ ก็โรคนั้น จะ พึงมีในฐิติขณะและภังคขณะ เพราะรูปธรรมยังมีผลเหลืออยู่ ฯ รฺช-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นโรค- เจ็บป่วย-เสียดแทง, ลง ณฺ ปัจจย ด้วยสูตร วิสฺรฺชปทาติโต ณฺ⁴⁹⁴, ลบ ณฺ อนุพันธ์, วฺชติ อฺ ที่ รฺ เป็น โอ, เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กคา จฺชานฺ⁴⁹⁵ ฯ โรคเป็นเบื้องต้น แห่งเสนียดจัญไรมีภัยเป็นต้น (เพราะ เหตุนี้) สেনียดจัญไรมีภัยเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าโรคาติ เป็นตักคุณพหุพพิหสมาส ฯ อันตรายคือโรค เป็นต้น ชื่อว่าโรคาติอันตรายะ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ฯ ป บทหน้า วตฺ-ธาตุ มีความหมายว่า เป็นไป, ลง ติ ปัจจย ด้วยสูตร มิทาติหิ ตติติโย⁴⁹⁶ ฯ ป-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ฯ ความเป็นไป หามิได้ ชื่อว่าอูปวัตติ, เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร อดตฺ นสฺส ตปฺปฺริเส⁴⁹⁷ ฯ บทว่า สาธติ แปลว่า ย่อมให้สำเร็จ ฯ สาธ-ธาตุ มีความหมายว่า สำเร็จ, ติ วัตตมานาวิภัตติ, ลง ณฺ ปัจจย ด้วยสูตร ธาตุหิ ณฺณยณาเปณาปยการิตานิ เหตุวตฺเต จ⁴⁹⁸ ฯ

การเริ่มต้น คือการกระทำเบื้องต้น ชื่อว่าอาร์มกะ ฯ รก-ธาตุ มีความหมายว่า ร้ายกาจ ฯ รากยฺ หมายถึงความเป็นผู้ร้ายกาจ ฯ อา บทหน้า รก-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ณฺตุวาวิ วา⁴⁹⁹, ลงนิกคหิต (ํ) อาคม ด้วยสูตร นิกคหิตญจ⁵⁰⁰, เปลี่ยนนิกคหิต (ํ) เป็น ม

⁴⁹¹ รฺช. -/670/490.

⁴⁹² รฺช. -/568/414.

⁴⁹³ รฺช. -/570/417.

⁴⁹⁴ รฺช. -/577/422.

⁴⁹⁵ รฺช. -/554/405.

⁴⁹⁶ รฺช. -/668/489.

⁴⁹⁷ รฺช. -/344/228.

⁴⁹⁸ รฺช. -/540/390.

⁴⁹⁹ รฺช. -/568/414.

⁵⁰⁰ รฺช. -/57/52.

ด้วยสูตร วคคณฺตํ วา วคเค⁵⁰¹ ฯ การเริ่มต้นแห่งปรกณฺ ชื่อว่าปรกณารัมภะ หมายถึง เบื้องต้นแห่งปรกณฺ ฯ การนอบน้อม ชื่อว่าปณามะ หมายถึงการโน้มไปในคุณของพระรัตนตรัย ด้วยกาย วาจา และใจ ฯ ป บพหน้า นม-ธาตุ มีความหมายว่า กราบ-ไหว้, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁰² ฯ การนอบน้อมซึ่งพระรัตนตรัย ชื่อว่ารัตนัตตยปณามะ ฯ การกระทำ ชื่อว่ากรณะ ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁵⁰³ ฯ การกระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัย ชื่อว่ารัตนัตตยปณามกรณะ หมายถึงการประกอบกรการกราบไหว้ ฯ การกราบไหว้ ชื่อว่าวันทนา, ชื่อว่าปโยคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปยุชชติ เอเตน** ความว่า การกราบไหว้ อันอาจารย์ ย่อมประกอบด้วยธรรมชาติคือเจตนานั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่าปโยคะ ฯ อาจารย์บางพวงกล่าวว่า วาจา ชื่อว่าปโยคะ ฯ เพราะฉะนั้น ในอนุฎีกาพระอภิธรรม ท่านพระธัมมปาสาจารย์ฝ่ายพรตติถวิหาราวาสี จึงกล่าวไว้ว่าการนอบน้อม ชื่อว่าปณามะ, การกระทำอันโน้มไปในคุณของพระศาสดา ด้วยกาย วาจา และใจ ชื่อว่ากรณะ, การกระทำการนอบน้อม ชื่อว่าปณามกรณะ หมายถึงการประกอบด้วยการกราบไหว้ ฯ ชื่อว่าอารัทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อารพยิตถ** ความว่า วิธีใด อันอาจารย์ เริ่มแล้ว เพราะเหตุนี้ วิธีนั้นชื่อว่าอารัทธะ ฯ อา บพหน้า รก-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁵⁰⁴, เปลี่ยน ต เป็น ธ ด้วยสูตร ธตฺถเหติ ธตฺตา จ⁵⁰⁵, เปลี่ยน ภ ท้ายธาตุ เป็น ท ด้วยสูตร หจตุตถานมนฺตานํ โท ธ⁵⁰⁶ ฯ ชื่อว่ายถารัทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกาโร อารทโร อสส** ความว่า วิธีแห่งปรกณฺ นั้น อันอาจารย์ เริ่มแล้ว เพราะเหตุนี้ ปรกณฺนั้น ชื่อว่ายถารัทธะ ฯ ยถา-ศัพท์ มีความหมายว่า ปการะ (วิธี) ฯ เป็นตัคคุณพหุพีหิสมาส ฯ ตามที่เริ่มแล้วด้วย ตามที่เริ่มแล้วนั้น เป็นปรกณฺด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ายถารัทธปรกณะ เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ อันตราย หามิได้ ชื่อว่าอนันตรายะ ฯ น-ศัพท์ มีความหมายปฏิเสธ ฯ เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร สเร อน⁵⁰⁷ ฯ มีความหมายว่า เพราะไม่มีอันตราย ฯ จักสำเร็จ ชื่อว่าปริสมาปนะ ฯ ปริ ส บพหน้า อาป-ธาตุ มีความหมายว่า สำเร็จ, ลง ยุ ปัจจยในอนาคตกาล ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁵⁰⁸, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ฯ ในคำว่า ปริสมาปนตถํ นี้ เปลี่ยน ส จตุตถีวิภคติ เป็น ตถํ ด้วย ต-ศัพท์ ในสูตร อาย จตุตถกวจนสสตุ⁵⁰⁹ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ การกระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัย อันบุคคลทำแล้ว เพื่อประโยชน์แก่ความสำเร็จ ชื่อว่าปริสมาปนัตถะ เป็นจตุตถัตถิปุริสสมาส ฯ เจว-ศัพท์ เป็นศัพท์รวมนิบาต มีความหมายว่า สมุจยยะ (แปลว่า และ) ฯ ชื่อว่าโสตุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปรกณฺ สุนิสสนติ** ความว่า ขนเหล่าใด จักรับฟัง ซึ่งปรกณฺ เพราะเหตุนี้ ขนเหล่านั้น ชื่อว่าโสตุ ฯ ส-ธาตุมีความหมายว่า ฟัง, ลง ต

⁵⁰¹ รูป. -/49/46.

⁵⁰² รูป. -/580/424.

⁵⁰³ รูป. -/596/434.

⁵⁰⁴ รูป. -/622/450.

⁵⁰⁵ รูป. -/607/441.

⁵⁰⁶ รูป. -/608/442.

⁵⁰⁷ รูป. -/345/230.

⁵⁰⁸ รูป. -/596/434.

⁵⁰⁹ รูป. -/304/188.

หนึ่ง ๆ การกระทำการนอบน้อม อันบุคคลกระทำแล้วเพื่อประโยชน์แก่ความสำเร็จแห่งการสอบถามมีการเล่าเรียนและการทรงจำเป็นต้น ชื่อว่าอุคคหณธรรมาทิสสิขณัตถะ เป็นจตุตถัตถ์ปฐิสมาส ฯ จ-ศัพทที่ตั้งอยู่ในฐานของตน มีความหมายว่า สมุจจยะ ฯ สมุจจยะ คือ การรวบรวม เรียกว่าทำการรวบรวมสภาวะที่แตกต่างกันให้เกี่ยวเนื่องกัน ฯ ดังเช่น เมื่อกล่าว จ-ศัพทในคำว่า ปรีสมาปนตถุญแจว (มีประโยชน์เพื่อความสำเร็จ) ก็ให้รู้ว่า อุคคหณธรรมาทิสสิขณัตถ์ (มีประโยชน์คือความสำเร็จแห่งการสอบถามมีการเล่าเรียนและการทรงจำเป็นต้น), เมื่อกล่าว จ-ศัพทในคำว่า อุคคหณธรรมาทิสสิขณัตถ์ (มีประโยชน์คือความสำเร็จแห่งการสอบถามมีการเล่าเรียนและการทรงจำเป็นต้น) ก็ให้รู้ว่าอย่างอื่นก็มีด้วย ฯ

บทว่า สา เป็นบทวุตตกัตตาในสองบทว่า ปฏิพาหิตวา สาเอติ ฯ บทว่า วณทเนยย-
 วณทกานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า เขตตชมาสย- ฯ บทว่า เขตตชมาสยสมปทาหิ เป็นบทเหตุภว
 ในบทว่า -ภูตา ฯ บทว่า ทิฏฐธมมเวทนียภูตา เป็นบทวิเสสของบทว่า สา ฯ บทว่า ยถาลทสสมปตติ
 นิमितตกสส เป็นบทวิเสสของบทว่า กมมสส ฯ บทว่า กมมสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า -ปทาน-
 ฯ บทว่า อนุพลปทานวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปฏิพาหิตวา ฯ บทว่า ตณนิพพตติตวิปาก
 สนตติยา เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อนตราย- ฯ บทว่า อนตรายกรานิ เป็นบทวิเสสของบทว่า
 อุปปีฬกอุปจเฉทกมมานิ ฯ บทว่า อุปปีฬกอุปจเฉทกมมานิ เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏิพาหิตวา ฯ
 บทว่า ปฏิพาหิตวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า สาเอติ ฯ สองบทว่า ตณนิทานานํ ยถาธิปเปตตถ
 สิทธิวิพณฺทกานํ เป็นบทวิเสสของบทว่า โรคาทอนตรายานํ ฯ บทว่า โรคาทอนตรายานํ เป็นบท
 สัมพันธะในบทว่า อุปปวตฺติ ฯ บทว่า อุปปวตฺติ เป็นบทกรรมในบทว่า สาเอติ ฯ บทว่า สาเอติ เป็น
 อาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า กรณํ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ บทว่า
 ตสฺมา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า กตํ ฯ บทว่า ปกรณารมเณ เป็นบทอาชาระในบทว่า กรณํ หรือเป็น
 บทอาชาระในบทว่า กตํ ฯ บทว่า ยถารทปกรณสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -สมาปน- ฯ บทว่า
 อนนตราเยน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า -สมาปน- ฯ สองบทว่า ปรีสมาปนตถุญแจว อุคคห
 ธรรมาทิสสิขณตถุญจ เป็นบทตตสัมปทานะ หรือบทตุลยาธิกรณวิเสสในบทว่า กรณํ หรือเป็น
 บทสัมปทานะในบทว่า กตํ ฯ บทว่า โสตนุญจ เป็นบทสัมพันธะในสองบทว่า ปฏิปตติยา อุคคห
 ธารณ- ฯ บทว่า วณทนาปุพฺพงคมาเยน เป็นบทวิเสสของบทว่า ปฏิปตติยา ฯ บทว่า ปฏิปตติยา เป็น
 บทเหตุภวในบทว่า -สสิขณตถ์ ฯ บทว่า อนนตราเยน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สสิขณตถ์
 ฯ บทว่า อุคคหณธรรมาทิสสิขณตถุญจ เป็นบทสัมปทานะ หรือบทวิเสสในบทว่า กรณํ หรือเป็น
 บทสัมปทานะในบทว่า กตํ ฯ บทว่า รตนตตยปณามกรณํ เป็นลึงคัตถะ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ บทว่า
 รตนตตยปณามกรณํ เป็นบทกรรมในบทว่า กตํ ฯ บทว่า กตํ เป็นกิตบถ กัมมวาจก ฯ

(17) พึงทราบการอธิบายความในประโยคว่า **สา จ วณทเนยยวณทกานํ...สาเอติ** นี้ ดังนี้
 ฯ ปณามเจตนา (เจตนาในการนอบน้อม) อันถึงพร้อมด้วยเขตและอัยาศัยเป็นเหตุ ที่เป็นเจตนาให้ผล
 ในปัจจุบัน เป็นไปในปฐมขณะ ย่อมป้องกันกรรมทั้งสอง อันจะทำอันตรายต่อความสืบต่อแห่งวิบาก
 อันเจตนาให้เกิดแล้วด้วยกรรมในอดีต แล้วให้สำเร็จความไม่เป็นไปแห่งอันตรายทั้งหลาย ฯ ส่วนทาน
 เจตนา ต้องประกอบด้วยเหตุ 4 ประการ คือ ทานวัตถุอันได้มาโดยชอบธรรม, ทานเจตนาที่เข้มแข็ง,
 ปุจฉาหบุคคลผู้เป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์, ช่วงเวลาที่ออกจากสมาบัติใหม่ ๆ จึงจะให้ผล
 เป็นปัจจุบันได้ ฯ สำหรับปณามเจตนา เพียงครบเหตุ 2 ประการ คือถึงพร้อมด้วยเขตตะ, ถึงพร้อม

ด้วยอธยาศัย ก็สามารถให้ผลเป็นปัจจุบันได้ ๑ ถามว่า ก็ปณามเจตนานั้น ย่อมป้องกันกรรมทั้งสองด้วยอะไร ๑ เฉลยว่า ย่อมป้องกันกรรมทั้งสองได้ด้วยอำนาจช่วยสนับสนุนตามสมควรแก่กรรม หาใช่เป็นปัจจัยแก่กรรมในอดีตไม่ ๑ ความจริง ปัจจุปปันนธรรมย่อมเป็นปัจจัยในปัจจุบันกาลเท่านั้น ไม่เป็นปัจจัยในอดีตกาลและอนาคตกาล ๑ ส่วนปัจจัยย่อมมีทั้ง 3 กาล ๑ ในพระบาลีปฏิฐาน มีคำที่มาในคันถิบทดังนี้ ปัจจุปปันนธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้โดยเป็นอดีตกาลและอนาคตกาล ส่วนปัจจัยได้ตรัสไว้ในกาลทั้ง 3 ๑ เพียงความเป็นไปอย่างยาวนานแห่งความสืบทอดของวิบาก ด้วยความเป็นเหตุที่กระทำร่วมกัน ท่านก็กล่าวว่า ชื่อว่าการช่วยสนับสนุน ๑ บทว่า กम्मสฺส หมายถึงกรรมที่สั่งสมไว้ในภพก่อน ๆ ๑ ถามว่า ก็กรรมที่เป็นอดีตนั้นช่วยสนับสนุนในปัจจุบัน มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น กรรมที่เป็นอดีตนั้น จึงเป็นกรรมที่ช่วยสนับสนุนกรรมที่สั่งสมไว้ในภพก่อน ๆ นั้น ๑ เฉลยว่า จริง กรรมที่เป็นอดีตช่วยสนับสนุน จึงเรียกว่าอุปถัมภกกรรม ๑ ความจริง กรรมที่เป็นอดีตเป็นกรรมที่ช่วยสนับสนุนให้ความสืบทอดแห่งวิบากแห่งชนกกรรมที่มีผลสมบัติตามที่ได้แล้ว ๆ ทำให้เป็นไปอย่างยาวนาน ๑ ความจริง คำขยายความนี้ก็เสมอเหมือนกับคัมภีร์นั้น ๆ เพราะฉะนั้น จึงเป็นความเข้าใจอย่างเดียวกัน ๑ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า กรรมที่เป็นปัจจุบันเป็นปัจจัยแก่กรรมที่เป็นอดีต กรรมที่เป็นอดีตจึงป้องกันอกุศลกรรมทั้งหลายได้ ๑ นักศึกษาไม่ควรเชื่อคำนี้ ๑ เพราะกรรมที่เป็นปัจจุบันหาเป็นปัจจัยแก่กรรมที่เป็นอดีตได้ไม่ ๑ ในพระบาลีปฏิฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสปัจจุปปันน-ธรรมโดยความเป็นอดีตกาลและอนาคตกาล แต่ตรัสโดยความเป็นปัจจุบันกาล ๑ ส่วนปัจจัย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในกาลทั้ง 3 ๑ ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวกรรมที่เป็นอดีตไว้ในคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งโดยเป็นผู้กระทำที่ป้องกันอกุศลกรรมทั้งหลายได้ ๑ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อสัมพันธ์บทว่า กम्मสฺส เป็นฉฐฐวิภัติ บทว่า อนุพลปทานวเสน มีความว่า ด้วยอำนาจการยิดเอาซึ่งกำลัง และบทว่า กम्मสฺส เป็นกัตตาในบทว่า -ทาน- โดยกรรม จึงสำเร็จความว่า บทว่า อนุพลปทานวเสน มีความว่า ด้วยอำนาจการให้กำลัง ดังนั้น กรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยนั่นเอง ส่วนกรรมที่เป็นปัจจุบัน ย่อมป้องกันอกุศลกรรมทั้งหลายได้ ๑ คำนี้เหมาะสม ๑ เพราะกรรมที่เป็นอดีตที่ให้ผลเป็นปัจจัยแก่กรรมที่เป็นปัจจุบันป้องกันอกุศลกรรมทั้งหลายแห่งความสืบทอดแห่งวิบากของตน ๑ ท่านอาจารย์ได้กล่าวคำมั่นในคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่งไว้ ๑ เหตุที่ทำการร่วมกันเป็นสภาวะที่มีผลอย่างเดียวกันเสมอเหมือนกันจึงเป็นเพียงปัจจัยนั่นเอง ๑ ชื่อว่าการป้องกันย่อมไม่มีโดยแท้ ๑ ท่านอาจารย์กล่าวว่า การป้องกันความไม่กระทำแห่งอันตรายมีโรคเป็นต้นที่เป็นอกุศลกรรมโดยเป็นปัจจัยเพื่อความเป็นไปอย่างยาวนานแห่งความสืบทอดแห่งวิบาก ๑

(18) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวถึงเนื้อหาคัมภีร์ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **อภิธะยยกถ** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ส่วนการกล่าวเนื้อหาคัมภีร์ไว้ ก็เพราะคัมภีร์ซึ่งมีเนื้อหาปรากฏชัดเจนแล้วเท่านั้น อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงปฏิบัติตามได้ ด้วยอำนาจกิจมีการเรียน เป็นต้น ๑

การกล่าว ชื่อว่าถณะ หมายถึงการกล่าวของอาจารย์ ๑ ถ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว-พูด, ลง ยุ ปัจจัยด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁵²⁴ ๑ การกล่าวเนื้อหาคัมภีร์ หมายถึงการกล่าวเนื้อหาคัมภีร์อันปรกฏที่รวบรวมขึ้นแล้ว (เป็นไปกับด้วยส่วนย่อย) พึงให้รู้ได้ ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเศษสัทธะ ๑ ชื่อว่าวิหิตะ

⁵²⁴ รูป. -/596/434.

เพราะวิเคราะห์ว่า **เวทิตัพโพ** ความว่า เนื้อหาใด อันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้ เพราะเหตุนั้น เนื้อหา นั้น ชื่อว่าวิทิตะ ฯ วิท-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง กต ปัจจย ด้วยสูตร ภายาทีหิ มติพุธิปูชาทีหิ จ กโต⁵²⁵, ลง อี อาคมด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁵²⁶ ฯ ชื่อว่าวิทิตาภิเษยยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิทิต ปากโณ อภิเษยโย อสมี** ความว่า เนื้อหาในคัมภีร์นั้น อันวิญญูชนรู้แล้ว คือปรากฏ เพราะเหตุนั้น คัมภีร์นั้น ชื่อว่าวิทิตาภิเษยยะ เป็นตักคุณสัตตมีพหุพพิหสมาส ฯ เอว-ศัพท์ปฏิเสธคัมภีร์ที่มีเนื้อหาที่ไม่ปรากฏ ฯ ชื่อว่าคันถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อตเถ คนเถติ ปกาเสติ เอตถ เอเตน วา** ความว่า พระอนุรุธทอาจารย์ ย่อมแสดง คือย่อมประกาศเนื้อหาไปภรณ์นี้ หรือด้วยภรณ์นี้ เพราะเหตุนั้น ภรณ์นี้ ชื่อว่าคันถะ ฯ คนถ-ธาตุมีความหมายว่า แสดง-ประกาศ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญวตวาวิ วา⁵²⁷ ฯ ชื่อว่า วิญญู เพราะวิเคราะห์ว่า บุคคลเหล่านี้ ย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ โดยปกติ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าวิญญู ฯ วิ บทหน้า ภา-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง รู ปัจจย ด้วยสูตร ภิกขาทีโต จ⁵²⁸, ลบ ร อนุพันธ์ ด้วยสูตร รมติ รนโต ราที โน⁵²⁹ ฯ การเล่าเรียน เป็นเบื้องต้น แห่งกัมมีการทรงจำเป็นต้นเหล่านี้ กัมมีการทรงจำเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอุคคณาที เป็นตักคุณฉฐฐี พหุพพิหสมาส ฯ ความเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ชื่อว่าวสะ ความเชื่อมโยงแห่งกัมมีการเล่าเรียนเป็นต้น ชื่อว่าอุคคณาทีวสะ ฯ ชื่อว่าปฏิบัติตัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิบัติชยเต** ความว่า คัมภีร์ใด อัน วิญญูชนทั้งหลายพึงปฏิบัติ คือพึงเพียรพยายาม เพราะเหตุนี้ คัมภีร์นั้น ชื่อว่าปฏิบัติตัพพะ ฯ ปฏิ บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ตพพ ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ตพพานียา⁵³⁰, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย⁵³¹, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁵³² ฯ เปลี่ยน ทย เป็น ช ด้วยสูตร ตสส จ วคคยการวการตต สธาตวนตสส⁵³³, ซ้อน ช ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน⁵³⁴ ฯ ศัพท์แห่ง ความรู้ ย่อมมี จากคัมภีร์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภาวะ ฯ ความเป็นแห่งคัมภีร์อันวิญญูชนพึง ปฏิบัติ ชื่อว่าปฏิบัติตัพพะภาวะ ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า ปฏิบัติตัพพะภาวทสสนตถ์ (เพื่อ แสดงความเป็นคัมภีร์อันวิญญูชนพึงปฏิบัติได้) แต่กล่าวว่า ปฏิบัติตัพพะภาโว (ความเป็นคัมภีร์อัน วิญญูชนพึงปฏิบัติได้) เพราะเหตุอะไร ฯ เฉลยว่า ก็ถ้ากล่าวว่า ปฏิบัติตัพพะภาวทสสนตถ์ ไม่งาม ฯ เพราะท่านวาจิสสรอาจารย์ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาสัจจสังเขปว่า การกล่าวถึงเนื้อหาอันวิญญูชนพึง ปฏิบัติด้วยภรณ์ที่รวบรวมขึ้นแล้ว เพื่อแสดงความเป็นภรณ์อันวิญญูชนพึงเพียรพยายาม ฯ

บทว่า อภิเษยยกถน เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า วิทิตาภิเษยสเสว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า คนถสส ฯ บทว่า คนถสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปฏิบัติตัพพะภาวโต ฯ บทว่า วิญญูหิ เป็นบท

⁵²⁵ รุป. -/635/460.

⁵²⁶ รุป. -/547/400.

⁵²⁷ รุป. -/568/414.

⁵²⁸ รุป. -/593/433.

⁵²⁹ รุป. -/558/408.

⁵³⁰ รุป. -/545/399.

⁵³¹ รุป. -/445/323.

⁵³² รุป. -/547/400.

⁵³³ รุป. -/447/324.

⁵³⁴ รุป. -/40/33.

กัตตาในบทว่า ปฏิปชชิตัพพ- ฯ บทว่า อุกคหาทิวเสน เปียบทตติยาวิเสสสนะในบทว่า ปฏิปชชิตัพพ- ฯ บทว่า ปฏิปชชิตัพพภาวโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า อภิธะยยกณฺ ฯ

(19) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า การแสดงวิธีการแต่งและประโยชน์ไว้ เพื่ออะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **กรณี** เป็นต้น ฯ มีวาจาประกอบความว่า อนึ่ง การประกาศวิธีการแต่งและประโยชน์ไว้ ก็เพื่อให้เกิดความขะมักเขม้นแก่นักศึกษาทั้งหลาย ฯ

การแสดง คือการประกาศ ชื่อว่าสันทสสนะ เป็นภาวสาธนะ ฯ สํ บทหน้า ทิส-ชาตุมีความหมายว่า เห็น-เพ่งดู, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁵³⁵, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ⁵³⁶, เปลี่ยน อี ทีหิ เป็น อ ด้วยสูตร กวจิ ชาติวิภตติปปัจจยานํ ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁵³⁷, เปลี่ยนนิคคหิต (ํ) เป็น น ด้วยสูตร วคคณฺตํ วา วคเค⁵³⁸, ซ้อน ส ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁵³⁹ ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า กรณุปการูปโยชนสนทสสนํ ไว้ เพราะเหตุอะไร จึงใส่ ส-อุปสัคเอาไว้ ฯ เฉลยว่า ความจริง ทิส-ชาตุ มีความหมายว่า เห็น-เพ่งดู เพราะฉะนั้น จึงใส่ ส-อุปสัคไว้เพื่อให้รู้ว่า ทิส-ชาตุมีความหมายว่า ประกาศ ฯ การประกาศวิธีการแต่งและประโยชน์ ชื่อว่ากรณีการูปโยชนะ ฯ ความจริง ควรกล่าวเป็นเอกวจนะว่า กรณุปการูปโยชนสนทสสนํ แต่ท่านกล่าวเป็นพหูวจนะว่า สนทสสนานิ เพราะเพ่งถึงบทว่าวิธีการแต่งและประโยชน์ทั้งสองเป็นบทที่มีกริยาคือการประกาศ ฯ ท่านเรียกว่า พหูวจนะ ด้วยอำนาจรวมกันเป็นกลุ่มมาก ฯ จ-ศัพท์ เป็นวิเสสสัตถะ เหมือน จ-ศัพท์ที่เป็นวิเสสสัตถะในประโยคว่า อีโร จ ทาน อนฺโมทนาโน (ที่พิเศษคือ นักปราชญ์ อนฺโมทนาทานอยู่) ฯ ชื่อว่าโสตุ เพราะจักฟัง ฯ ชื่อว่าชน เพราะให้กิเลสเป็นต้นเกิดขึ้น หมายถึงบุคคล ฯ ชน-ชาตุมีความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ลง อ ปัจจัยด้วยสูตร สพพโต ญวุตฺวาวิ วา⁵⁴⁰ ฯ ชนคือผู้จะฟัง ชื่อว่าโสตุชนะ เป็นอวธารณูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ ความพยายามโดยชอบ ชื่อว่าสมุสสาหะ ฯ สํ อุ บทหน้า สห-ชาตุมีความหมายว่า อุดหนุน, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁴¹, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ ที่ ส เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิตะ⁵⁴² ฯ ความอุตสาหะของโสตุชนทั้งหลาย (นักศึกษา) ชื่อว่าโสตุชนสมุสสาหะ ฯ ความเกิด ชื่อว่าชนนะ ฯ ชน-ชาตุมีความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ลง ยุ ปัจจัยในอนาคตกาล ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁵⁴³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ฯ ความเกิดขึ้นแห่งความอุตสาหะของนักศึกษา ชื่อว่าโสตุชนสมุสสาหชนนะ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ การประกาศวิธีการแต่งและประโยชน์เพื่อยังความอุตสาหะให้เกิดแก่นักศึกษา มีรูปศัพท์เป็น โสตุชนสมุสสาหชนนตถ์ (เพื่อให้เกิดความอุตสาหะแก่นักศึกษา) เป็นจตุตถิตตปุริสสมาส ฯ

⁵³⁵ รุป. -/596/434.

⁵³⁶ รุป. -/570/417.

⁵³⁷ รุป. -/488/351.

⁵³⁸ รุป. -/49/46.

⁵³⁹ รุป. -/40/33.

⁵⁴⁰ รุป. -/568/414.

⁵⁴¹ รุป. -/580/424.

⁵⁴² รุป. -/527/383.

⁵⁴³ รุป. -/596/434.

บทว่า กรณุปการปโปชนสนทสนานิ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า โสตุชนสมุสสาหชนนตถํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สนทสนานิ ฯ

(20) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า การกล่าวถึงชื่อคัมภีร์ เพื่ออะไร ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **อภิธาน** เป็นต้น ฯ เฉลยว่า การกล่าวชื่อคัมภีร์ เพื่อสะดวกแก่การเรียก (มีประโยชน์คือง่ายต่อการเรียก) ฯ

การกล่าวซึ่งชื่อ ชื่อว่าอภิธานกณะ ฯ ปน-ศัพทํ เป็นวิเสสตัดละ ฯ การเรียก คือการกล่าว ซึ่งชื่อ ชื่อว่าโวหาระ ฯ หร-ธาตุ มีความหมายว่า นำไป, วิ อว บทหน้า หร-ธาตุมีความหมายว่า พุด-กล่าว, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁴⁴, ลบ ณ อนุพันธ์ที่เป็นการิตปัจจัย, วุทธิ อ ที่ ห เป็น อา, เปลี่ยน อว เป็น โอ ด้วยสูตร โอ อวสส⁵⁴⁵, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโรจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย⁵⁴⁶, ลบสระ อี ที่ วิ ด้วยสูตร สรา สเร โลป⁵⁴⁷, นำ ว ไปประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁵⁴⁸ ฯ ความสบาย คือความไม่ลำบาก ชื่อว่าสุขะ เป็นภาวสาธนะ ฯ สุข-ธาตุ มีความหมายว่า ทำให้เป็นสุข, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁵⁴⁹ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ การกล่าวชื่อเพื่อความสะดวกต่อการเรียก ประกอบเป็น โวหารสุขตถํ เป็นจตุตถิตีปฐิสมาส ฯ

บทว่า อภิธานกณํ เป็ลึงค์ตละ ฯ บทว่า โวหารสุขตถํ เป็นบทสัมปทานะหรือตุลยาธิกรณ วิเสสนะในบทว่า กณํ ฯ

(21) ท่านอาจารย์กล่าวว่า เนื้อความที่สรุปอธิบายความที่ได้กล่าวแล้วนี้ เป็นเนื้อความรวมในคาถาเริ่มต้นปกรณ์นี้ ฯ เนื้อความมีเป็นต้นว่า ปรมวิจิตตนิยสมนนาตํ อย่างนี้ นี้ เป็นเนื้อความรวมของคาถานี้ ในคาถาเริ่มต้นปกรณ์นี้ ฯ อิติ-ศัพทํ เป็นนิทสสันตละ ฯ การเกิดขึ้น คือการเป็นไป ร่วมกับส่วนย่อยทั้งหลาย ชื่อว่าสมุทายะ ฯ ที่ตั้งร่วมกับส่วนย่อย ชื่อว่าสมุหะ ฯ ส-อุปสัค มีความหมายว่า ร่วม ฯ อุ บทหน้า อิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ การไป คือความเป็นไป ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁵⁰, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป⁵⁵¹, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิตเต⁵⁵², เปลี่ยน เอ เป็น อาย ด้วยสูตร เต อาวยา การิตเต⁵⁵³, ลง ท อาคม ด้วยสูตร มทา สเร⁵⁵⁴ (ควรเป็นสูตร ยวมทนตรลา จากมา⁵⁵⁵) ฯ อันเขาย่อมรู้ ชื่อว่าอัตถะ ฯ การรวมด้วยการรมนั้น เป็นเนื้อความด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสมุทายัตถะ ฯ

⁵⁴⁴ รุป. -/580/424.

⁵⁴⁵ รุป. -/45/44.

⁵⁴⁶ รุป. -/12/9.

⁵⁴⁷ รุป. -/13/9.

⁵⁴⁸ รุป. -/14/10.

⁵⁴⁹ รุป. -/568/414.

⁵⁵⁰ รุป. -/580/424.

⁵⁵¹ รุป. -/526/382.

⁵⁵² รุป. -/527/383.

⁵⁵³ รุป. -/541/391.

⁵⁵⁴ รุป. -/52/49.

⁵⁵⁵ รุป. -/34/23.

อติ-ศัพท์ แสดงว่าเป็นสรุประของบทว่า อยิ ฯ บทว่า อยิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อตฺโถ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทวิสยาธาระในบทว่า สมุททายตฺโถ ฯ บทว่า สมุททายตฺโถ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อตฺโถ ฯ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ถละ ฯ

(22) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้เนื้อความย่อในคาถา จึงกล่าวคำว่า **อยิ ปน** เป็นต้น ฯ ที่พิเศษคือเนื้อความดังต่อไปนี้ เป็นเนื้อความย่อ ฯ

บทว่า อยิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อวยวตฺโถ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสสถล ฯ บทว่า อวยวตฺโถ เป็นลึงค์ถละ ฯ

ชื่อว่าอวยวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิสุ วิสุ ยวติ** ความว่า เนื้อความใด ย่อมเป็นไปแยก ๆ กัน เพราะเหตุนั้น เนื้อความนั้น ชื่อว่าอวยวะ ฯ อว-ศัพท์ มีความหมายว่า วิสุ (แยก ๆ, ปลีกย่อย) ฯ ยุ-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ การไป คือ ความเป็นไป ฯ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁵⁵⁶ ฯ วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁵⁵⁷, เปลี่ยน อว เป็น โอ ด้วยสูตร โอ อว สเร⁵⁵⁸, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁵⁵⁹ ฯ ส่วปลีกย่อยด้วย ส่วนปลีกย่อยนั้น เป็นเนื้อความด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอวยวตฺถะ ฯ

(23) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้การเชื่อมบทในเนื้อความย่อเป็นจำนวนมาก จึงกล่าวคำว่า **สสทฺธมมํ** เป็นต้น ฯ การเชื่อมโยงบทหน้ากับบทหลังอย่างนี้คือ สสทฺธมม...ภาสิสฺส ชื่อว่าสัมพันธ์ ฯ บทที่เหลือมีว่า อหิ สสทฺธมม...ภาสิสฺส อันนักศึกษาพึงทำเอง ฯ ท่านอาจารย์วางบทวิเสสณะ 2 บท คือ สสทฺธมมคณฺตุตม อตุลฺ ไว้ข้างหน้าบทว่า สมมาสมพุทฺธ เพราะกล่าวไว้ว่า ศัพท์ที่เป็นวิเสสณะไม่ได้ ถูกถือเอา ย่อมไม่เกิดขึ้นในศัพท์ที่เป็นวิเสสณะ เพราะฉะนั้น ตัววิเสสณะจึงวางไว้ข้างหน้า ฯ ถ้ามว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านอาจารย์ก็ควรวางเป็น อตุลฺ สสทฺธมมคณฺตุตม แต่ไม่วางอย่างนั้น กลับวางบทว่า สสทฺธมมคณฺตุตม ไว้ข้างหน้าบทว่า อตุลฺ เพราะเหตุอะไร ฯ เฉลยว่า ความจริง บทว่า อตุลฺ เป็นบทวิเสสณะที่ใกล้ (กล่าวถึงคุณสมบัติ) ของบทว่า สมมาสมพุทฺธ เพราะฉะนั้น ท่านจึงวางบทว่า อตุลฺ ไว้ข้างหน้าบทว่า สมมาสมพุทฺธ ดังนั้น ท่านจึงนำบทว่า สสทฺธมมคณฺตุตม ที่จะต้องวางไว้หลังบทว่า อตุลฺ แต่ก็นำไปวางไว้ข้างหน้าบทว่า อตุลฺ ฯ บทว่า สสทฺธมมคณฺตุตม ไม่ควรวางไว้กลางบททั้ง 2 อย่าง คือ อตุลฺ สสทฺธมมคณฺตุตม สมมาสมพุทฺธ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะเป็นศัพท์ที่ไม่มีกำลัง และในการประกอบบทก็ไม่มีอย่างนี้ ฯ บทที่เป็นกรรมถูกสัมพันธ์เข้ากับบทกิริยา เพราะฉะนั้น บทว่า อภิธมฺมตถสงคฺหิ ท่านจึงวางไว้ข้างหน้าบทว่า ภาสิสฺส ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทนิทสนนถละ ฯ การเชื่อมโยงบทหน้ากับบทหลังเข้าด้วยกัน ชื่อว่าสัมพันธ์ ฯ สำหรับในที่นี้ มีการเชื่อมโยงบทวิเสสณะทั้งหลายกับบทวิเสสณะ และบทกรรมกับบทกิริยา ฯ ส-ศัพท์ มีความหมายว่า สหะ (รวม) ฯ พนฺธ-ธาตุ มีความหมายว่า ผูก, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁵⁶⁰ ฯ แม้คำว่า โยชนา ก็เป็นชื่อของการเชื่อมโยงนั่นเอง ฯ

⁵⁵⁶ รุป. -/568/414.

⁵⁵⁷ รุป. -/434/318.

⁵⁵⁸ รุป. -/435/319.

⁵⁵⁹ รุป. -/14/10.

⁵⁶⁰ รุป. -/580/424.

(24) ท่านอาจารย์เมื่อกล่าวถึงความเชื่อมโยงของบทแล้วต้องการให้รู้เนื้อความของบทแต่ละบทมีความหมายของคำเป็นต้น จึงกล่าวว่า **ตตถ** เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า พึงทราบวินิจฉัยความหมายของคำเป็นต้นในคานานัน ดังต่อไปนี้ ๆ

บทว่า **ตตถ** เป็นสัตตตมีวิภัติ ใช้ในความหมายว่า อาธาระ ไม่ได้ใช้ในความหมายว่า นิธารณะ ๆ เพราะฉะนั้น บทว่า เวทิตพโพ ควรใส่บทว่า วจนตถาภิเก เข้ามาด้วย เพราะว่าในตอนท้าย ๆ ของประโยคนี้ มีบทที่ท่านกล่าวไว้ว่า ยถาตุตวจนตถโยเค ฯ

(25) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้จันตถะ (ความหมายของคำ=รูปวิเคราะห์) ในบทว่า สมมาสมพุทธี จึงกล่าวว่า **สมมา สามณจ สพพมเม อภิสมพุทโธ สมมาสมพุทโธ** เป็นต้น ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า ตรัสรู้ดียิ่งซึ่งธรรมทั้งมวล โดยชอบและด้วยพระองค์เอง เป็นตติยาตปปุริสสมาส ฯ บทว่า โย ปุคคโล ท่านใส่เข้ามาอาศัยบทพระบาลีที่แสดงถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ ลง นา ตติยาวิภัติ หลังนิบาต 2 ศัพท์ คือ สมมา และ สาม ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร วิเสสน จ⁵⁶¹, ลบ นา วิภัติ ด้วยสูตร สพพาสมาวุโสปสคคณิปาตาทีหิ จ⁵⁶² ฯ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิท่านกล่าวไว้ว่า นิบาตเหล่านี้คือ สย สาม ส สมมา ใช้ในความหมายตติยาวิภัติ⁵⁶³ ฯ แม้ในฎีกาคัมภีร์ปทรูปสิทธินี้ ก็กล่าวไว้ว่า นิบาตว่า สย เป็นต้น ใช้ในความหมายตติยาวิภัติ เช่น สย กตฺ (อันเขาทำแล้วด้วยตนเอง) สาม ภิญฺจ (อันเขาเห็นแล้วด้วยตัวเอง) มีความหมายว่า อุตตนา (ด้วยตนเอง) เพราะฉะนั้น คำว่า สมมา ในบทว่า สมมาสมพุทโธ แปลว่า โดยไม่มีปริตผิดแปลก ฯ คำว่า ส แปลว่า ด้วยพระองค์เอง⁵⁶⁴ ฯ ท่านพระอัครวงศาจารย์ก็กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติว่า นิบาตเหล่านี้คือ สย สาม สมมา ประกอบด้วยตติยาวิภัติ ฯ เรารู้ด้วยตัวเอง จะพึงอ้างใครเล่าว่าเป็นอาจารย์ของเรา, ตรัสรู้หรือยังด้วยตนเอง, บุคคลเหล่านี้โดยมรรย้อย่างนี้ บุคคลเหล่านั้นย่อมรู้โดยชอบ⁵⁶⁵ ฯ ไขความว่า สาม เพราะ ส อ-อุปสัคมีความหมายมาก มีการประชุม เป็นต้น ฯ ถ้ามว่า ท่านอาจารย์ควรกล่าวเพียงคำว่า สมมา สาม สพพมเม อภิสมพุทโธ เท่านั้น แต่ใส่ จ-ศัพท์ไว้เพื่ออะไร ฯ เฉลยว่า ท่านใส่ จ-ศัพท์ไว้เพื่อให้รู้ว่า จ-ศัพท์ ดังรวมวิเสสนะทั้ง 2 คือ สมมา และ สาม เข้ากับกิริยา คือ อภิสมพุทโธ เหมือน จ-ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ว่า สมมา สามณจ อาธิยติ เอเตน จิตตุนติ สมมาสมาธิ ฯ แต่พระวิมล-พุทธิเถระกล่าวว่า ด้วย จ-ศัพท์ จึงรวมการทำเหตุไว้ ฯ ส่วนพระอริยวงศเถระกล่าวว่า จ-ศัพท์ที่มีความหมายว่า อวธารณะ มีความหมายว่า ด้วยตนเองเท่านั้น ฯ คำของท่านทั้ง 2 ไม่เหมาะ ฯ เพราะอะไร ฯ เพราะ จ-ศัพท์ (ในรูปวิเคราะห์ว่า สมมา สามณจ อภิสมพุทโธ) ไม่เหมือน จ-ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ว่า สมมา สามณจ อาธิยติ ฯ ตามนัยที่ 2 มีคำว่า อถา เป็นต้น จ-ศัพท์ที่อาจารย์ทั้ง 2 กล่าวไว้ จึงไม่เหมาะ เพราะ จ-ศัพท์ที่ทำเหตุไม่มีความหมายว่าสมุจจะ และไม่มีมีความหมายว่าอวธารณะ ฯ ถ้ามว่า ท่านอาจารย์ควรกล่าวเพียงว่า สมมา สามณจ อภิสมพุทโธ เท่านั้น เพราะเหตุอะไร จึงใส่คำ

⁵⁶¹ รุป. -/300/182.

⁵⁶² รุป. -/282/160.

⁵⁶³ รุป. หน้า 162.

⁵⁶⁴ รุป. ฎีกา หน้า 67.

⁵⁶⁵ พระอัครวงศเถระ, สัททนีติสูตรมถา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์. พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระมหานิมิตร ธรรมสาโร และจำรูญ ธรรมดา แปล, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษา พุทธโฆส นครปฐม, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2545), หน้า 1253-1254.

ว่า สัพพธมฺเม ในประโยคอีก ๑ เฉลยว่า เพราะ พุทธ-ธาตุเป็นสกัมมธาคู จึงต้องใส่บทว่า สัพพธมฺเม ไว้ ในนัยนี้ ท่านหมายเอา พุทธ-ธาตุที่มีความหมายว่า รู้ เพราะฉะนั้น จึงต้องใส่บทว่า สัพพธมฺเม ไว้ ๑ ก็ เมื่อไม่ใส่บทว่า สัพพธมฺเม ไว้ กิริยา คือความรู้ที่เพ่งถึงโดยชอบไม่เป็นอารมณ์ จึงไม่ควร ๑

ชื่อว่าอัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อตฺตโน ลกฺขณ ธาเรณฺติ** ความว่า สภาวะเหล่านี้ ย่อม ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เพราะเหตุนี้ สภาวะเหล่านั้น ชื่อว่าอัมมะ, ทั้งปวงด้วย ทั้งปวงนั้น เป็น อัมมะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัพพธมฺมะ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ก็ สัพพ-ศัพท์ในที่นี้ หมายถึงพระธรรมทุกอย่างทุกประเภทโดยไม่มีเหลือ หาใช่บางส่วนไม่ ๑ ดังนั้น ท่านจึงใส่บทว่า สัพพธมฺเม ไว้ ๑ ถ้ามว่า ควรกล่าวเพียงว่า สมมา สามณฺจ สัพพธมฺเม พุทฺโธ หรือ สมมา สามณฺจ สัพพธมฺเม สมพุทฺโธ เท่านั้นไว้ เพราะเหตุอะไร ท่านจึงใส่บทว่า อภิสมพุทฺโธ ๑ เฉลยว่า ความจริง เมื่อ ใส่บทว่า พุทฺโธ หรือ สมพุทฺโธ ไว้แล้ว อาจารย์บางคนเห็นว่า สองบทว่า พุทฺโธ หรือ สมพุทฺโธ ใน ประโยค มีความหมายเดียวกัน ไม่ต่างกับสองบทว่า พุทฺโธ หรือ สมพุทฺโธ ในบทว่า สมมาสมพุทฺธํ เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า อภิสมพุทฺโธ ที่เป็นบทอื่นจากบทว่า พุทฺโธ ในบทว่า สมมาสมพุทฺธํ เพื่อให้รู้ รูปวิเคราะห์พร้อมทั้งบทแห่งความหมายของคำ ๑ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์จึงใส่อุปสัค ไว้ 2 ศัพท์ กล่าวไว้ศัพท์เดียวกันได้มิใช่หรือ ๑ เฉลยว่า ท่านวางบทอุปสัค 2 ศัพท์ว่า อภิสมพุทฺโธ ไว้ เพราะอาศัยถ้อยคำที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้นว่า อภิสมพุทฺโธติ ปท ปน ยนฺนุนาห โยจาย ฌโม มยา อภิสมพุทฺโธ ตเมว ฌม สกฺกตวา ครุ กตวา อุปนิสสาย วิหเรยฺย ตตถ ฌมฺเม อภิสมพุทฺโธ ๑ ความจริง ในพระไตรปิฎกเป็นต้น ไม่มีบทว่า อภิสมพุทฺโธ มีแต่บทว่า สมพุทฺโธ หรือ อภิสมพุทฺโธ เพราะฉะนั้น อภิ-อุปสัคเป็นเพียงวาจาสิทธิฐานคือทำให้คำสละสลวยขึ้น ๑ ส-อุปสัค เป็น ศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ๑ เพราะฉะนั้น ตอนแรก พุทธ-ธาตุมีความหมายว่า รู้ทั่วไป เมื่อมี ส-อุปสัคอยู่หน้า ทำให้ความหมายขยายไปจากเดิม คือจากธรรมดา เป็นตรัสรู้ ท่านจึงกล่าวกิริยาว่า พุชฺฌิ ขยายเป็น อณฺณาสิ ๑ แต่ที่อื่น ท่านกล่าวอธิบายบทว่า อภิสมพุทฺโธ เป็นบทว่า อธิคโต (บรรลุ แล้ว) ๑

ทรงพระนามว่าอภิสมพุทฺธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิสมพุชฺฌิ** ความว่า พระผู้มีพระภาค เจ้าพระองค์ใด ตรัสรู้แจ้งธรรมทั้งปวง เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า อภิสมพุทฺธะ ๑ อภิ ส บ ท หน้า พุทธ-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง ต ปัจจัยในอดีตกาล ด้วยสูตร พุทธมาทิตถ กตฺตริ⁵⁶⁶ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นศัพท์แสดงเหตุแห่งการได้ชื่อ (เพราะเหตุนี้) ๑ ถ้ามว่า ใส่บท ว่า ภควา ไว้ เพราะเหตุอะไร ๑ เฉลยว่า ความจริง เปรียบเสมือนในประโยคนี้นี้ว่า ชื่อว่าอัมพุธระ เพราะทรงไว้ซึ่งน้ำ หมายถึงเมฆ เมื่อกกล่าวเพียง อมพุ ธาเรติ (ย่อมทรงไว้ซึ่งน้ำ) แม้สิ่งของมีธารน้ำ และหม้อเป็นต้นทั้งหมดก็จะได้ชื่อว่าอัมพุธระ เพราะฉะนั้น จึงต้องกล่าวบทว่า เมโฆ ไว้ ฉนฺโต บางคน อาจเข้าใจว่า แม้บุคคลอื่นจากพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ชื่อว่าสัมมาสัมพุทฺธะ เพราะในพระอภิธรรม บุคคลบัญญัติกล่าวไว้ว่า **บุคคลผู้เป็นสัมมาสัมพุทฺธะ** เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ตรัสรู้สัจจะ 4 ด้วยตนเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน⁵⁶⁷ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ต้องการให้ความหมาย ที่ถูกกล่าวถึง จึงใส่บทว่า ภควา ไว้ ฉนฺตํ ๑

⁵⁶⁶ รพ. -/606/441.

⁵⁶⁷ อภิ.ป. (บาลี) 36/22/-

บทว่า โย เป็นวิเสสณะของบทว่า ปุคฺคโล ฯ บทว่า ปุคฺคโล เป็นบทกัตตาในบทว่า อภิสมพุทฺโธ ฯ สองบทว่า สมมา สามณฺจ เป็นบทตติยาวิเสสเนในบทว่า อภิสมพุทฺโธ และบทว่า สามํ ย่อมห้ามการกระทำให้มีความรู้ของคนอื่น (ไม่ต้องเรียนรู้จากคนอื่น) ฯ บทว่า สพฺพธมฺเม เป็นบทกรรมในบทว่า อภิสมพุทฺโธ ฯ บทว่า อภิสมพุทฺโธ เป็นบทกิตฺตบท กัตตฺวาจก ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทเหตุในบทว่า สมมาสมพุทฺโธ ฯ บทว่า โส เป็นบทสัณฺญี ฯ บทว่า สมมาสมพุทฺโธ เป็นบทสัณฺญา ฯ บทว่า ภควา เป็นลึงคัตถะ ฯ

(26) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงได้เฉพาะพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น ดังนี้แล้วต้องการไขความที่กล่าวไว้เพื่อให้รู้การได้เฉพาะพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น จึงกล่าวคำว่า โส หิ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้ตรัสรู้แล้วซึ่งธรรมที่แยกเป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรมแม้ทั้งสิ้น โดยความเกี่ยวข้องแห่งการรู้แจ้งลักษณะพร้อมทั้งกิจตามความจริง ชื่อว่าโดยชอบ ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ที่เกิดพร้อมจากความรู้แจ้งลักษณะพร้อมสมอบรมพระบารมีมาแล้ว ด้วยพระองค์เอง ชื่อว่าด้วยพระองค์เอง ฯ

ต-ศัพฺทในบทว่า โส เป็นปักกันตวิสยะ ฯ หิ-ศัพฺท เป็นบททัพฺทหิกรณัตถะ (มีความหมายว่า ทัพฺทหิกรณะ ย้ำความของประโยคหน้า แปลว่า จริงอยู่) ฯ แต่อาจารย์บางพวกล่าว่า หิ-ศัพฺท มีความหมายว่าวิवरณะ ฯ คำนั้นไม่ควร ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า โส ไปตามลำดับ ฯ ชื่อว่าสังขตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กรียติ** ความว่า ธรรมชาติใด อันปัจจัยทั้งหลาย ย่อมปรุงแต่ง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสังขตะ ฯ สํ บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต⁵⁶⁸, เปลี่ยน ก เป็น ข ด้วยสูตร ปุรสมฺปปริหิ กโรติสฺส ขรฺวา วา ตปจฺจเยสุ จ⁵⁶⁹ ฯ ธรรมชาติถูกปัจจัยปรุงแต่ง หามีได้ ชื่อว่าสังขตะ ฯ ชื่อว่าเภทะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภิชฺชติ** ความว่า ธรรมชาติใด อันบุคคล ย่อมจำแนก เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าเภทะ ฯ ภิชฺช-ธาตุมีความหมายว่า จำแนก-ทำให้เป็นสองอย่าง, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจตุวารี วา⁵⁷⁰, วุทธิ อี ที่ ภี เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁵⁷¹ ฯ อันถูกจำแนกว่าสังขตะและอสังขตะ ชื่อว่าสังขตาสังขตเภทะ มีความหมายว่า การจำแนกกล่าวคือสังขตะและ อสังขตะ เป็นสัมภาวนปุพฺพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ชื่อว่ากละ เพราะวิเคราะห์ว่า **กลียิตฺตพฺโพ สงฺขายิตฺตพฺโพ** ความว่า ส่วนย่อยใด อันบัณฑิตย่อมนับ เพราะเหตุนั้น ส่วนย่อยนั้น ชื่อว่ากละ ฯ กล- ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตรว่า สพฺพโต ญฺจตุวารี วา⁵⁷² ฯ ชื่อว่าสกละ เพราะวิเคราะห์ว่า **สทฺท กเลหิ วตฺตติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับการนับ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสกละ คือ พร้อม กับส่วนย่อย (ทั้งหมด) เป็นตักคฺคณปฐฺมาพฺพุทฺทพิทฺธิสมาส ฯ เปลี่ยน สทฺท เป็น ส หรือ ลป ห ด้วยสูตร ยท นฺนุปนฺนา นิปาตนา สิขณฺติ⁵⁷³ ฯ ปี-ศัพฺท มุ่งถึงส่วนย่อย ฯ สภาวะใด ย่อมทรงไว้ ซึ่งลักษณะของตน เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าธัมมะ ฯ ธรรมชาติคือธัมมะ ฯ ชาติ-ศัพฺทเป็นศัพฺทประเภทศัพท์ภาวะ

⁵⁶⁸ รุป. -/622/450.

⁵⁶⁹ รุป. -/582/425.

⁵⁷⁰ รุป. -/568/414.

⁵⁷¹ รุป. -/434/318.

⁵⁷² รุป. -/568/414.

⁵⁷³ รุป. -/423/310.

ใส่ไว้ท้ายคำเพื่อความสละสลวยของคำ มิได้มีความหมายพิเศษอะไรเลย เหมือน อนต-ศัพท์ในคำว่า สุตตนต เป็นต้น ฯ

บทว่า ยถา เป็นบทนิบาต มีความหมายว่า ไม่วิปริตผิดแปลก ฯ ชื่อว่ารส เพราะวิเคราะห์ว่า **รสยติ** ความว่า กิจและความเป็นสิ่งสมบูรณ์ใด อันญาณอันเป็นผู้กระทำ ยินดีเพติดเพลิน เพราะเหตุนั้น กิจและความเป็นสิ่งสมบูรณ์นั้น ชื่อว่ารส หมายถึงธรรมที่มีกิจคือความทั่วไปเป็นต้น และความเป็นสิ่งสมบูรณ์ ฯ รส-ธาตุมีความหมายว่า ยินดี-เพติดเพลิน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁵⁷⁴ ฯ ชื่อว่ารส เพราะวิเคราะห์ว่า **สท รเสน วตตติ** ความว่า ลักษณะใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับรส เพราะเหตุนั้น ลักษณะนั้น ชื่อว่ารส เป็นตักคุณปฐมาพหุพีหิสมาส ฯ เปลี่ยน สท เป็น ส หรือ ลบ ห ด้วยสูตร ยทฺธูปนนา นิปาตนา สิขณนติ⁵⁷⁵ ฯ ชื่อว่าลักษณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลกฺขียติ เอเตน** ความว่า ธรรมชาติ อันบัณฑิต ย่อมกำหนดด้วยความไม่เที่ยงเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น หมายถึงสภาวะทั่วไป มีความไม่เที่ยงเป็นต้น และสภาวะที่ไม่ทั่วไปมีความสัมพันธ์หาเป็นต้น ฯ ลกฺข-ธาตุมีความหมายว่า กำหนด-ทำเครื่องหมาย, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตฺตกรณปเทสสุ จ⁵⁷⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญฺณฺวณ⁵⁷⁷, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาติโต ณ⁵⁷⁸ ฯ อันพร้อมกับรสด้วย อันพร้อมกับรสนั้น เป็นลักษณะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสรสลักษณะ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ การรู้แจ้ง ชื่อว่าปฏิเวธ หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ ฯ วิธ-ธาตุมีความหมายว่า รู้ ฯ ปฏิ-อุปสัค เป็นศัพท์คล้ายตามความหมายของ ธาตุ ฯ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁵⁷⁹, วุทธิ อิ ที่ วิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁵⁸⁰ ฯ ก็ในมูลฎีกา ท่านกล่าวไว้ว่า ญาณที่รู้แจ้งธรรมทั้งมวล ได้มีแล้วที่โพธิบัลลังก์ ญาณที่รู้แจ้งธรรมทั้งมวล นั้นก็คือมคฺคญาณนั่นเอง แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในทุกที่ ก็ไม่มีการกำหนดว่า ปฏิเวธ-ศัพท์มีความหมายว่า มคฺคญาณอย่างเดียวนั้น ฯ ในที่ที่ ปฏิเวธ-ศัพท์ มีความหมายว่า มคฺคญาณ ก็หมายถึง ญาณนั้นเอง ส่วนในที่ที่ ปฏิเวธ-ศัพท์ มีความหมายว่า พระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ก็หมายถึง ญาณนั้นเหมือนกัน แต่ในที่นี้ เพราะท่านกล่าวว่า สพฺพธมฺเม และว่า ยถาสรสลกฺขณปปฏิเวธวเสน จึงหมายถึงพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้น ฯ ความจริง พระญาณนั้น ย่อมรู้แจ้งธรรมทั้งมวล โดยลักษณะ และโดยรส โดยไม่วิปริตผิดแปลก ฯ แม้ในมูลฎีกาเป็นต้น กล่าวไว้ว่า พระสัพพัญญุตญาณ ย่อมรู้แจ้ง โดยประการทั้งหลาย ตามความเป็นจริง ฯ ก็มคฺคญาณ ย่อมรู้แจ้งธรรมทั้งมวล โดยความเกี่ยวข้องแห่งการกำจัดโมหะอันปกปิดญาณนั้น ฯ อสังขตธรรม ย่อมรู้แจ้งโดยความเกี่ยวข้องแห่งการกระทำให้เป็นอารมณ์ แต่ย่อมไม่รู้แจ้งธรรมทั้งมวล โดยลักษณะและโดยรส โดยไม่วิปริตผิดแปลก ฯ การรู้แจ้ง ลักษณะพร้อมทั้งรส ชื่อว่าสรสลักษณะปฏิเวธ ฯ การรู้แจ้งลักษณะพร้อมทั้งรส โดยไม่วิปริตผิดแปลก ชื่อว่ายถาสรสลักษณะปฏิเวธ เป็นตติยาตปฺปุริสสมาส ฯ การเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ฯ

⁵⁷⁴ รุป. -/568/414.

⁵⁷⁵ รุป. -/423/310.

⁵⁷⁶ รุป. -/597/435.

⁵⁷⁷ รุป. -/570/417.

⁵⁷⁸ รุป. -/550/402.

⁵⁷⁹ รุป. -/568/414.

⁵⁸⁰ รุป. -/434/318.

หมายความว่า โดยความเกี่ยวข้องแห่งการรู้แจ้งลักษณะพร้อมกันโดยไม่วิปริตติดแปลง ๑ ถ้าถามว่า เมื่อมีความหมายอย่างนี้ ท่านอาจารย์ควรกล่าวว่า ลक्षणสรสปฏิเวธวเสน ไว้ แต่เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่า สรสลक्षणปฏิเวธ ไว้ ๑ เฉลยว่า ความจริง ลำดับคือลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัฐาน ควรกล่าวว่า ลक्षणรส ตามลำดับฐาน แต่ในที่นี้ ไม่กล่าวว่า ลक्षणรส เพราะไม่ทำตามลำดับมีลักษณะเป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า ก็เมื่อกล่าวว่า ลक्षणรส ถ้าบางท่านทำการวิเคราะห์ว่า ลักษณะด้วย รสด้วย ชื่อว่าลักษณะรส เป็นทวินทวสมาส การกระทำนั้น ย่อมควร แต่ถ้าทำการวิเคราะห์ว่า รสคือลักษณะ ชื่อว่าลักษณะรส เป็นกัมมธารยสมาส การกระทำนั้น ย่อมไม่ควร ดังนี้ จึงไม่กล่าวว่า ลक्षणรส ๑ ถ้าถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงไม่กล่าวปัจจุบันฐานและปทัฐานไว้ด้วย ๑ เฉลยว่า ผลที่เกิดขึ้น โดยความเกี่ยวข้องแห่งอารมณ์ที่เกิดร่วมกัน หรืออาการปรากฏแห่งญาณ โดยเป็นอารมณ์ที่ถูกยึดเอา ชื่อว่าปัจจุบันฐาน บรรดาธรรมเหล่านั้น อาการปรากฏ เป็นอาการที่เข้าอยู่อาศัยโดยธรรมอันเป็นอารมณ์ ส่วนผลเป็นอาการปรากฏอย่างอื่นจากธรรมนั้น ปทัฐานเป็นเหตุไกล่อย่างอื่นจากธรรมนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่กล่าวปัจจุบันฐานและปทัฐานทั้ง 2 นั้นไว้ ๑ ท่านพระอริยวงศะเถระกล่าวไว้ว่า คำว่า ยาถาสรสลक्षणปฏิเวธวเสน หมายความว่า โดยความเกี่ยวข้องแห่งการรู้แจ้งลักษณะอันเป็นสภาวะของตน โดยความไม่วิปริตติดแปลง ๑ เมื่อมีเนื้อความอย่างนั้น ควรกล่าวว่า สภาวลक्षण แต่ไม่กล่าวอย่างนั้นกลับกล่าวว่า สรสลक्षण ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ สภาวะอันบุคคลพึงรู้แจ้งชื่อว่ารส, รสของตน ชื่อว่าสรส, รสของตน โดยไม่วิปริตติดแปลง ชื่อว่ายาถาสรส, ลักษณะคือรสของตนโดยไม่วิปริตติดแปลง อันบุคคลพึงกำหนด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ายาถาสรสลักษณะ, การรู้แจ้งลักษณะคือรสของตนโดยไม่วิปริตติดแปลงอันบุคคลพึงกำหนดนั้น, ความเกี่ยวข้องแห่งการรู้แจ้งลักษณะคือรสของตนโดยไม่วิปริตติดแปลงอันบุคคลพึงกำหนดนั้น ๑ บทว่า ยาถาสรสลक्षणปฏิเวธวเสน เป็นบทตติยวิเสสนะของบทว่า สมมา หาใช้เป็นบทสรูปวิเสสนะไม่ ๑ ก็ถ้าบทว่า ยาถาสรสลक्षणปฏิเวธวเสน เป็นบทสรูปวิเสสนะไซ้ ท่านอาจารย์พึงกล่าวว่า ยาถาสรสลक्षणปฏิเวธวเสน สงฆาเตน ๑

ชื่อว่าวิจิตา เพราะวิเคราะห์ว่า **วิจิตต** หมายความว่า บารมีใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงเป็นสุเมธดาบส ได้ทรงสั่งสมแล้วด้วยพระญาณ เพราะเหตุนั้น บารมีนั้น ชื่อว่าวิจิตา หมายถึงทานเป็นต้น ๑ กับบทว่า วิจิตา นี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงบารมีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงสั่งสมแล้วในคราวเป็นสุเมธดาบส ๑ สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พุทธวงศ์เป็นต้นว่า พระโพธิสัตว์ผู้ได้ทำ ความปรารถนาที่ตั้งใจจริง ด้วยกล่าวว่า ในการที่เราเลือกเฟ้นอยู่ได้เห็นทานบารมีเป็นข้อแรก ดังนี้⁵⁸¹ จิ-ธาดูมีความหมายว่า สั่งสม ๑ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁵⁸² ๑ ชื่อว่าอุปจิตา เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปจิตต** หมายความว่า บารมีใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสมแล้ว ในชาตก 500ชาติ เพราะเหตุนั้น บารมีนั้น ชื่อว่าอุปจิตา หมายถึงทานบารมีเป็นต้น ๑ อุป บทหน้า จิ-ธาดูมีความหมายว่า สั่งสม ๑ อุป-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ บารมีนั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าแสวงหาแล้ว ทรงสั่งสมแล้ว เพราะเหตุนั้น บารมีนั้นจึงชื่อว่าวิจิตตูปจิตา เป็นวิเสสโนภยบทกัมมธารยสมาส ๑ ความเป็นหรือการกระทำของพระโพธิสัตว์

⁵⁸¹ ข.ชา.อ (บาลี) 1/-/68.

⁵⁸² รูป. -/622/450.

ยอดเยี่ยมสูงสุด ชื่อว่าบารมี มีทานเป็นต้น ๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ณ วิสมาทีหิ⁵⁸³, ลบ ณ ปัจจัย ด้วยสูตร เตส โณ โลป⁵⁸⁴, วุทธิ อ ที่ ป เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาทิสรัสส วาสโยคนตสส สเน จ⁵⁸⁵, ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร ณว นิก เณยย ณ นตุหิ⁵⁸⁶ ๑ ปารมิตา คือ ปารมี ๑ ตา-ปัจจัยใส่ไว้ท้ายคำเพื่อความ สละสลวยของคำ ๑ รัสสะ อี ตรงกลางเป็น อี ด้วยสูตร กวจากิมชฌุตตรานํ ที่มรสสา ปจฺเจสุ จ⁵⁸⁷ ๑ บารมีเหล่านั้น ทั้งทรงแสวงหาแล้วและทรงสั่งสมแล้ว ทั้งเป็นบารมี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า วิจิโตปจิตปารมิตา เป็นวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ อันเกิดขึ้นแล้วด้วยดีเพราะพระบารมีที่ แสวงหาแล้วและสั่งสมไว้แล้ว ชื่อว่าวิจิโตปจิตปารมิตาสัมภูตะ ๑

ชื่อว่าสยัมภู เพราะวิเคราะห์ว่า **สยเมว ภวติ** ความว่า บุคคลใด ย่อมเป็น โดยตนเองนั้น เทียว เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่าสยัมภู ๑ บุคคลนั้นคือใคร ๑ คือพระผู้มีพระภาคเจ้าศากยะมุณี ผู้ ทรงบรรลुพระสัพพัญญุตญาณตรัสรู้แจ้งเญยยธรรมทั้งปวง โดยพระองค์เอง ไม่มีใครจะพึงอ้างได้ใน ระหว่าง ๑ สยัมภู-ศัพท์ หมายถึงพระพุทธเจ้า ๑ ดังคัมภีร์อภิธานปทีปิกากล่าวถึงศัพท์ที่หมายถึง พระพุทธเจ้าว่า สยัมภู สมมาสมพุทโธ วรปญฺโณ จ นายโก เป็นต้น⁵⁸⁸ ๑ สย-ศัพท์อุปปะทะ ภู-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, ลง กวิ ปัจจัย, ลบ กวิ ปัจจัย ๑ ชื่อว่าญาณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สพฺพธมฺเม ขานาติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้แจ้ง ซึ่งธรรมทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณะ ๑ ญาณแห่งพระสยัมภู ชื่อว่าสยัมภูญาณะ ๑ รัสสะ อุ ที่ ภู เป็น อุ ด้วยสูตร กวจากิมชฌุตตรานํ ที่ม-รสสา ปจฺเจสุ จ⁵⁸⁹ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ญาณใด ย่อมเป็นเอง เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อว่าสยัมภู ๑ รัสสะ อุ ที่ ภู เป็น อุ ด้วยสูตร อโฆ รสสเมกวจนโยสวปิ จ⁵⁹⁰ ๑ อันเป็นเองด้วย อันเป็นเองนั้น เป็น ญาณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสยัมภูญาณะ ๑ ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอาพระสัพพัญญุตญาณ ๑ ก็ในคัมภีร์อภิธัมมวาทฎีกา ท่านพระสุมังคลาจารย์กล่าวไว้ว่า พระศายกมุณีชินเจ้า พระนามว่า ตถาคต เพราะทรงมาถึง (รู้) ลักษณะของธาตุและอายตนะเป็นต้นอันถ่องแท้ โดยประเภทคือแยกเป็น ลักษณะตนเองและลักษณะที่เสมอทั่ว ๆ ไป ด้วยพระสยัมภูญาณ ๑ ในอรรถกถาธรรมวิลาสินี ท่าน อาจารย์พุทธทศตตะกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าพระตถาคต เพราะทรงมาถึง บรรลุแล้วโดยไม่ผิดพลาด รู้ตาม ลักษณะของตนเองและลักษณะที่เสมอทั่ว ๆ ไป อันถ่องแท้ แท้จริงของรูปธรรมและอรุธรรมทั้งปวง ด้วยญาณคติ

เพราะเหตุที่ทรงบรรลุถึงลักษณะของตน
และลักษณะทั่วไปอันแท้จริงของธรรมทั้งปวง
เพราะฉะนั้น พระศาสดาผู้อันบัณฑิตเฉลิมพระนามว่า ตถาคต⁵⁹¹

⁵⁸³ รุป. -/388/290.

⁵⁸⁴ รุป. -/363/264.

⁵⁸⁵ รุป. -/364/264.

⁵⁸⁶ รุป. -/190/109.

⁵⁸⁷ รุป. -/354/247.

⁵⁸⁸ อภิธาน. -/4/3.

⁵⁸⁹ รุป. -/354/247.

⁵⁹⁰ รุป. -/145/85.

⁵⁹¹ พุ.พุทธ.อ. (บาลี) -/2/23.

ในฎีกาสีลขันธเป็นต้น กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงอบรมสั่งสมพระบารมีมาแล้ว ทรงกำจัดกิเลสพร้อมทั้งवासนาได้หมดมิให้เหลือ ด้วยพระสยัมภูญาณ ทรงมีพระขันธสันดานที่ทรงพระคุณอันนับไม่ถ้วน มีพระมหากรุณาสัพพัญญุตญาณเป็นต้น จึงทรงพระนามว่าพุทธะ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น อรหัตตมัคคญาณนั้น มิได้มีการกำหนดว่า พระสยัมภูญาณ ฯ เพราะที่ที่กล่าวถึงอรหัตตมัคคญาณ หรือพระญาณมีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ก็หมายถึงพระสยัมภูญาณนั่นเอง ฯ ดังนั้น มัคคญาณย่อมรู้แจ้งธรรมทั้งมวล โดยไม่ผิด ฯ แต่ในที่นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอาพระสัพพัญญุตญาณ เพราะท่านกล่าวไว้ 2 คำว่า สัพพตมเม ยถาสรรสกลุขณปฏิเวธวเสน ฯ ก็บทว่า สยัมภูญาณเนน เป็นบททรรณในบทว่า พุชฌิ มิได้เป็นบทสรูปวิเสสณะของบทว่า สามิ ฯ แต่ถ้าเป็นบทสรูปวิเสสณะก็ควรกล่าวว่า สยัมภูญาณสงขาเตน ฯ บทว่า สามิ แปลว่า ด้วยพระองค์คือพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ

ก็การถือเอาความหมายอย่างนี้ ย่อมเหมาะสมกับบทว่า สยิ ในบทว่า สยิ อภิญญา ฯ บทว่า พุชฌิ มาจาก พุช-ธาตุมีความหมายว่า รู้, อี อัชชัตตนิวิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาติโต โย⁵⁹², เปลี่ยน ธย เป็น ฌ ด้วยสูตร ตถา กตตริ จ⁵⁹³, ซ้อน ช ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา⁵⁹⁴, รัสสะ อี วิภัตติ เป็น อี ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติปจจายานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁵⁹⁵ ฯ ถ้ามว่า ก็ในประโยค ท่านกล่าวกิตบทไว้ว่า อภิสมพุทโธ มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวอาชยาตบทว่า พุชฌิ ไว้ในคำที่ตั้งไว้ ฯ เฉลยว่า ความจริง บทกิริยาที่สำเร็จเป็น พุชฌิ ท่านกล่าวไว้มุ่งถึงบทนามที่เป็นกัตตา คือ โส ฯ ไขความว่า อภิญญา เพราะ พุช-ธาตุที่เว้น อภิ ส-อุปสัค มีความหมายว่า ตื่นและเบิกบาน ฯ ภา-ธาตุมีความหมายว่า รู้, อี อัชชัตตนิวิภัตติ, ลง อ อาคม ด้วยสูตร อการาคโม หียตตนิอชชัตตนิ-กาลาติปตติสุ⁵⁹⁶, ลง ส อาคม ด้วย กาลสตุตมี-โยควิภาคะในสูตร กรสส กาสตุตมชชตตนิมิ⁵⁹⁷, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรณ วิโยชเย⁵⁹⁸, ลบสระหน้า ปกตสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสปปจยาติมहि สรโลเป ตุ ปกติ⁵⁹⁹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁶⁰⁰, รัสสะ อี วิภัตติ เป็น อี ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติปจจายานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁰¹, ซ้อน ญ ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁶⁰² ฯ ถ้ามว่า ก็ในประโยค ท่านกล่าวว่า สมมา สามญจ สัพพตมเม ไวมิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวคำว่า โส हि เป็นต้นไว้ตามลำดับของคำนั้น ฯ เฉลยว่า บทกิริยา ย่อมมองหาบททรรณ คือ สัพพตมเม เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าว 2 บทว่า สมมา สามญจ ไว้ก่อนแล้วเรียงบททรรณคือ สัพพตมเม ไว้ใกล้บทกิริยา คือ อภิสมพุทโธ ส่วนคำว่า โส हि เป็นต้น กล่าวไว้ตามลำดับกัตตา กัมมะ วิเสสณะ และทรรณ ฯ

⁵⁹² รุป. -/510/368.

⁵⁹³ รุป. -/511/369.

⁵⁹⁴ รุป. -/42/39.

⁵⁹⁵ รุป. -/488/351.

⁵⁹⁶ รุป. -/457/330.

⁵⁹⁷ รุป. -/523/380.

⁵⁹⁸ รุป. -/12/9.

⁵⁹⁹ รุป. -/67/59.

⁶⁰⁰ รุป. -/14/10.

⁶⁰¹ รุป. -/488/351.

⁶⁰² รุป. -/40/33.

(27) ท่านอาจารย์หวังจะให้ถ้อยคำของตนสำเร็จด้วยบทพระบาลี จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ๑ ประกอบความว่าพระดำรัสของพระองค์ อันข้าพเจ้าทั้งหลายพึงเชื่อ ด้วยการอ้างใด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสข้ออ้างนั้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระธรรมบทว่า อุปกะ เรารู้อย่างนี้ คือรู้ธรรมอันต่างด้วยธรรมที่พึงรู้เป็นต้นเองทีเดียว จะพึงอ้างคืออ้างชื่ออะไรว่า คนนี้ เป็นอุปัชฌาย์ หรืออาจารย์ของเรา⁶⁰³ ดังนี้ ๑

บทว่า โส เป็นบทกัตตาในบทว่า พุชฌิ ๑ หิ-ศัพท เป็นบททัพหิกรณัตถะ ๑ สองบทว่า สงขตาสงขตเภท สกल्पิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌมมชาต ๑ บทว่า ฌมมชาต เป็นกรรมในบทว่า พุชฌิ ๑ บทว่า ยถาสรรสลกขณปฏิเวธวเสน เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า สมมา ๑ บทว่า สมมา เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า พุชฌิ ๑ บทว่า สย เป็นบทกัตตาในบทว่า วิจิตปจิต- ๑ บทว่า วิจิตป- จิตปารมิตาสมุฏเฐน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สยมภูยาณน ๑ บทว่า สยมภูยาณน เป็นบทภระในบทว่า พุชฌิ ๑ บทว่า สาม เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า พุชฌิ ๑ บทว่า พุชฌิ อยณาสี เป็นอาชยาตบ กัตตุวจาก ๑ ยถา-ศัพท เป็นคำถาม ๑ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ๑ บทว่า สย เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า อภิญญา ๑ บทว่า อภิญญา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อุททิสัย ๑ บทว่า ก เป็นบทกรรมในบทว่า อุททิสัย ๑ บทว่า อห เป็นบทกัตตาในบทว่า อุททิสัย ๑ บทว่า อุททิสัย เป็นอาชยาตบ กัตตุวจาก ๑ อติ-ศัพทเป็นบทสรูปะของบทว่า วจัน ๑ บทว่า วจัน เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ๑

ก็ด้วยบทว่า สมมา ในบทว่า สมมาสมพุทธี นี้ ย่อมห้ามพระปัจเจกพุทธเจ้า บทว่า ส ย่อมห้ามพระพุทธสาวก ๑ เพราะพระปัจเจกพุทธเจ้า ไม่ชื่อว่าโดยชอบ เพราะมิได้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยเกี่ยวเนื่องแห่งลักษณะโดยไม่วิปริตผิดแปลก ส่วนพระพุทธสาวก ไม่ชื่อว่าโดยชอบ เพราะมิได้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงด้วยตนเอง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง

(28) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้รูปวิเคราะห์แม้อื่น จึงกล่าวว่า อถวา เป็นต้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบนัยอื่นอีก ๑ ประกอบความว่า เพราะ พุช-ธาตุมีความหมายว่า ตื่นและเบิกบาน จึงมีอธิบายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตื่นแล้ว โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง คือ มีใช้ผู้อื่นปลุกให้ทรงตื่น ได้แก่ ทรงปราศจากความหลับคือความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนาอย่างเด็ดขาด ด้วยพระองค์เอง โดยแท้ อนึ่ง ทรงเบิกบานแล้ว คือ ทรงถึงความเบิกบานตามลำดับ โดยชอบ และด้วยพระองค์เอง โดยบรรลुพระสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยจำนวนคุณนับไม่ถ้วน เพราะบรรลุรัตตมรรคญาณเปรียบเสมือนดอกปทุมที่แย้มบาน โดยถึงความงามเลิศว่ามีสิริอันน่าชอบใจอย่างยิ่ง เพราะการต้องรัศมีพระอาทิตย์ ฉะนั้น

บทว่า อถวา เป็นการรวมนิบาต ๑ ศัพทโดยย่อทรงไว้ซึ่งกิริยา เพราะเหตุฉะนั้น ศัพทนั้น ชื่อว่าธาตุ ๑ ธาตุว่า พุช ชื่อว่าพุชธาตุ เป็นสมภาวนบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ความตื่น ชื่อว่าชาครณะ ๑ ชาคร-ธาตุมีความหมายว่า ตื่น, ลง ยุ ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁶⁰⁴, เปลี่ยน ยุ เป็น อน

⁶⁰³ ข.ธ. (บาลี) 25/353/78.

⁶⁰⁴ ร.ป. -/596/434.

ด้วยสูตร อนกา ญญวณ⁶⁰⁵, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁶⁰⁶ ๑ ความเบิกบาน ชื่อว่าวิกสนะ ๑ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ กส-ธาตุ (แปลว่า เปียดเบียน เมื่อมี วิ นำหน้า) มีความหมายว่า เบิกบาน, ลง ยุ ปัจจย, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ๑ ความตื่นด้วย ความเบิกบานด้วย ชื่อว่าชาครณวิกสนะ, ความหมายคือความตื่นและความเบิกบาน ชื่อว่าชาครณวิกสนัตถะ เป็นอวธารณ-ปุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ ปี-ศัพท์ มุ่งถึงความหมายของธาตุที่กล่าวไว้ก่อน ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตตนะ ๑ ป-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ วตตุ-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ยุ ปัจจยในภาวะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁶⁰⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ⁶⁰⁸ ๑ คำว่าทรงตื่นแล้วโดยชอบและโดยพระองค์เอง นี่เป็นประโยคของ พุธ-ธาตุที่มีความหมายว่า ตื่น ๑ จ-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่าบททั้งสองเป็นวิเสสนะ มิได้มีความหมายว่า อวธารณะ ๑ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด ย่อมทรงตื่น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าปฏิพุทเธ ๑ ปฏิ-ศัพท์ เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ๑ พุธ-ธาตุ มีความหมายว่าตื่นและเบิกบาน เช่นประโยคว่า บุริโส ปุพฺพชฺชติ (คนยอมตื่น) ปทุมํ ปุพฺพชฺชติ (ดอกบัวยอมบาน) ๑

(29) ท่านอาจารย์เมื่อต้องการจะไขความคำว่า สมมา สามณจ ปฏิพุทโธ จึงกล่าวคำว่า **อนณฺณ-** เป็นต้น ๑ บทว่า อนณฺณปฏิพุทโธ ไขความของบทว่า สมมา ด้วยอำนาจการอธิบาย ๑ พระนามว่าอนณฺณปฏิพุทโธ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนณฺณ** **น** **ปฏิพุทโธ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าอันบุคคลเหล่าอื่นปลูกให้ทรงตื่นแล้ว หามิได้ จึงทรงพระนามว่าอนณฺณปฏิพุทโธ เป็นอยู่ตตสมาส ๑ บทว่า หุตฺวา ใส่เข้ามาให้รู้ลักษณะของกริยาคือการไปปราศจากแล้ว ๑ หุ ฐ-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, ลง ตฺวา ปัจจย ด้วยสูตร ปุพฺพกฺกเลกตตฺถกานํ ตฺน ตฺวาน ตฺวา วา⁶⁰⁹ ๑ ท่านอาจารย์ไขความสาม-ศัพท์ว่า สยเมว เพราะ สาม-ศัพท์มีความหมายว่าสีดำและสามเวทก็มี ๑ ถามว่า ก็ถ้าเมื่อคำมีความหมายอย่างนี้ เพราะเหตุอะไร จึงไม่ไขความของบทว่า สามํ ไว ๑ เฉลยว่า ความจริง แม้เมื่อไขความของบทว่า สามํ แล้ว ความหมายของบทว่า สามํ ก็จะพึงเข้าใจง่าย เพราะเห็นบทว่า สย ในบทว่า สยํ อภิณฺาย นี้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ต้องไขความ ๑ เอว-ศัพท์ ย่อมห้ามบทอื่นที่เป็นเหตุ ๑ เอว-ศัพท์ที่ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จ-ศัพท์ ในบทว่า สามณจ นี้ มีความหมายว่า อวธารณะ ๑ ชื่อว่าวาสนา เพราะวิเคราะห์ว่า **วสตี** **สนฺตาน** **ปริภาวิตา** **หุตฺวา** **ติฏฺฐติ** ความว่า ความสามารถพิเศษอันกิเลสทั้งหลายนำมาแล้ว อบรมให้เจริญดำรงอยู่ในสันดานใด เพราะเหตุนั้น ความสามารถพิเศษอันกิเลสทั้งหลายนำมาแล้วนั้น ชื่อว่าอาหิตสัตติวิเสสะ หมายถึงวาสนา คืออำนาจพิเศษที่กิเลสอันเป็นเช่นเดียวกับความประพตติและที่เป็นเหตุแห่งความประพตติในเวลาที่ยังมีอนุสัยกิเลสแห่งบุคคลผู้หมดอนุสัยกิเลสในตนแล้ว นำมาให้แล้ว ๑ วส-ธาตุ มีความหมายว่า อยู่, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตฺตุ-กรณปเทสสุ จ⁶¹⁰, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ⁶¹¹, วุทฺธิ อ ที่ ว เป็น อา ด้วยสูตร

⁶⁰⁵ รุป. -/570/417.

⁶⁰⁶ รุป. -/550/402.

⁶⁰⁷ รุป. -/596/434.

⁶⁰⁸ รุป. -/570/417.

⁶⁰⁹ รุป. -/640/464.

⁶¹⁰ รุป. -/597/435.

⁶¹¹ รุป. -/570/417.

อณฺเณสุ จ⁶¹², ลง อา ปัจจยอีก, ๑ ชื่อว่าสวาสนา เพราะวิเคราะห์ สห วาสนาย วตฺตติ ความว่า ความหลับคือความลุ่มหลงใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับวาสนา เพราะเหตุนั้น ความหลับคือความลุ่มหลงนั้น ชื่อว่าสวาสนา เป็นตักคุณปฐมาพหุพพิทสมาส ๑ ชื่อว่าสัสมโหะ เพราะวิเคราะห์ว่า สัมมุหนฺติ เอเตน ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมลุ่มหลง คือย่อมหลงอย่างย้ง ด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าสัสมโหะ หมายถึงอวิชชา ๑ สัม-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ๑ มุห-ธาตุมีความหมายว่า หลง, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรุชปทาทีโต ณ⁶¹³, ลบ ณ อนุพันฺธ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป⁶¹⁴, วุทธิ อุ ที่ มุ เป็น โอ ด้วยสูตร อสโยคนตสสุ วุทธิ การิต⁶¹⁵ ๑ ชื่อว่านิททา เพราะวิเคราะห์ว่า นิณฺทียติ ความว่า ความหลับใด อันบัณฑิตย่อมตำหนิ เพราะเหตุนั้น ความหลับนั้น ชื่อว่านิททา ๑ ก็ความที่รูปภายในรูปที่ถิ่นมิตีให้ตั้งขึ้นแล้วหนัก อวิยะน้อยใหญ่จมลง ชื่อว่านิททา ๑ นิณท-ธาตุ มีความหมายว่า ตีเตียน, ลง ท ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต ญฺวาทโย⁶¹⁶, ลบ น (นิณท เป็น นิท) ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตติปจฺจายานํ ที่มฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶¹⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริยฺยุตเต⁶¹⁸, ลง อา ปัจจยอติถิลิกฺ ด้วยสูตร อติถยิมโต อาปจฺจโย⁶¹⁹ ๑ ชื่อว่านิททา เพราะวิเคราะห์ว่า นิททา วีย ความว่า อวิชชาใด เปรียบเสมือนความหลับ เพราะเหตุนั้น อวิชชา นั้น ชื่อว่านิททา เป็นรูปวิเคราะห์ปริกัปปตฺตติ ๑ ความลุ่มหลงด้วย ความลุ่มหลงนั้น เป็นเหมือนความหลับด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าสัสมโหะนิททา เป็นอุปมานุตตรบทกัมมธารยสมาส ๑ พร้อมกับวาสนาด้วย พร้อมกับ วาสนานั้น เป็นความลุ่มหลงเหมือนความหลับด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสวาสนสัสมโหะนิททา ๑ ใน อุปมานุตตรบทกัมมธารยสมาส บทวิเสสนะที่เป็นอุปมา จะอยู่หลัง ๑ รัสสะ อา ที่ สวาสนา เป็น อ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตติปจฺจายานํ ที่มฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶²⁰ ๑ ในบทว่า อจฺจนตํ วิคโต นี้ ฟังใส่ บนเหตุเข้ามาว่า อริยมคฺคญาณน สมฺมจฺฉินฺนตา (เพราะถูกตัดขาด ด้วยอริยมรรคญาณ) ๑ บทว่า อจฺจนตํ เป็นบทนิบาต ๑ มีความหมายว่า เอกนฺเตน (อย่างแน่แท้) ๑ ลง นา ปัจจย หลัง อจฺจนตํ-ศัพท์ ด้วยสูตรว่า สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ⁶²¹ ๑ หรือ อจฺจนตํ มีความหมายว่า อย่างเดียว เป็น กิริยาวิเสสนะ ๑ ลบ สี วิภคตติ ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโสปสคฺคนิปาตาทีหิ จ⁶²² ๑ บทว่า ปฏฺวิพุทฺโธ ไซ ความเป็น วิคโต ๑ ชื่อว่าวิคตะ เพราะวิเคราะห์ว่า วิคฺมิ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงไปปราศ แล้ว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่าวิคตะ ๑ คมฺ-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๑ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ คมฺ-ธาตุมี วิ-ศัพท์นำหน้า มีความหมายว่า เว้น, ลง ต

⁶¹² รุป. -/434/318.

⁶¹³ รุป. -/577/422.

⁶¹⁴ รุป. -/526/372.

⁶¹⁵ รุป. -/527/383.

⁶¹⁶ รุป. -/651/478.

⁶¹⁷ รุป. -/488/351.

⁶¹⁸ รุป. -/14/10.

⁶¹⁹ รุป. -/176/101.

⁶²⁰ รุป. -/488/351.

⁶²¹ รุป. -/282/160.

⁶²² รุป. -/282/160.

ปัจฉัย ในอดีต ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ⁶²³, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร คมชนนรรมาทินมนโต⁶²⁴ ๑ ส่วนเนื้อความที่ 2 ท่านไขด้วยบทว่า ทินกโร เป็นต้น ๑

ชื่อว่าทินะ เพราะวิเคราะห์ว่า **เทนติ เอเตน** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมให้ ซึ่งวัตถุแก่บุคคลอื่น ด้วยวันนี้ เพราะเหตุนั้น วันนั้น จึงชื่อว่าทินะ หมายถึง กลางวัน ๑ ทา-ธาตุมีความหมายว่า ให้, ลง อิน ปัจจัย ด้วยสูตร วิจิณาทเย, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน สิ เป็น อ ด้วยสูตร สี่⁶²⁵ ๑ ชื่อว่าทินกระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทินิ กโรติ** ความว่า พระอาทิตย์ ย่อมทำให้มีกลางวัน เพราะเหตุนั้น พระอาทิตย์ นั้น ชื่อว่าทินกระ ๑ ทิน สัทพูปพะ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁶²⁶ ๑ ชื่อว่ากิริณะ เพราะวิเคราะห์ว่า แสงใด ย่อมเกลี่ย ย่อมกระจาย คือย่อมกำจัดซึ่งความมืด เพราะเหตุนั้น แสงนั้น ชื่อว่ากิริณะ ๑ กิริ-ธาตุมีความหมายว่า กระจัดกระจาย-เรียราย, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทเสสุ จ⁶²⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญุน⁶²⁸, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาติโต ณ⁶²⁹ ๑ แสงแห่งพระอาทิตย์ ชื่อว่าทินกรกิริณะ ๑ การมาร่วมกัน คือการเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าสมาคมะ ๑ ถาว่า การมาร่วมกันของอะไร ๑ เฉลยว่า การมาร่วมกันของดอกปทุม ๑ ส อ บพหน้า คม-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๑ อา-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ๑ ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁶³⁰ ๑ การมาร่วมกันด้วยแสงพระอาทิตย์ ชื่อว่าทินกรกิริณ-สมาคมะ ๑ ชื่อว่ารุจิ เพราะวิเคราะห์ว่า ดอกปทุม ย่อมรุ่งเรือง ด้วยแสงนั้น เพราะเหตุนั้น แสงนั้น จึงชื่อว่ารุจิ ๑ รุจ-ธาตุมีความหมายว่า สว่าง-รุ่งเรือง, ลง อิ ปัจจัย ด้วยสูตร มุนาทีหิ จิ⁶³¹ ๑ ชื่อว่ารุจिरา เพราะวิเคราะห์ว่า **รุจิ เอติสสา อตติ** ความว่า รัศมี ย่อมมี แก่สิรินั้น เพราะเหตุนั้น สิรินั้น ชื่อว่ารุจिरา ๑ ลง ร ปัจจัย ด้วยสูตร มธวาทีโต โร⁶³² ๑ อันยอดเยี่ยมด้วย อันยอดเยี่ยมนั้น เป็นรัศมีด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปรมารุจिरา, สิรินั้นทั้งยอดเยี่ยม ทั้งมีรัศมี เพราะเหตุนั้น สิรินั้น จึงชื่อว่าสิริปรมารุจिरา เป็นวิเศษในภพทกัมมธารยสมาส ๑ ชื่อว่าสิริ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปทุม นิสสยติ** ความว่า ความงามใด ย่อมอาศัยอยู่ในดอกปทุม เพราะเหตุนั้น ความงามนั้น ชื่อว่าสิริ ๑ สร-ธาตุมีความหมายว่า อาศัย, ลง อิ ปัจจัยในกัตตุ ด้วยสูตร มุนาทีหิ จิ⁶³³, เปลี่ยน อ ที่ ส เป็น อิ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติ-ปัจฉายานัม ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶³⁴ ๑ อันยอดเยี่ยมและมีรัศมีด้วย อันยอดเยี่ยมและมีรัศมีนั้น เป็นสิริด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปรมารุจิริสิริ ๑ ชื่อว่าโสภา เพราะวิเคราะห์ว่า **สุภติ** ความว่า สิริใด ย่อมงาม เพราะเหตุนั้น สิรินั้น จึงชื่อว่าโสภา ๑ สุภ ธาตุมีความหมายว่า งาม, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร

⁶²³ รุป. -/606/441.

⁶²⁴ รุป. -/600/438.

⁶²⁵ รุป. -/195/114.

⁶²⁶ รุป. -/568/414.

⁶²⁷ รุป. -/597/435.

⁶²⁸ รุป. -/570/417.

⁶²⁹ รุป. -/550/402.

⁶³⁰ รุป. -/596/434.

⁶³¹ รุป. -/679/495.

⁶³² รุป. -/401/296.

⁶³³ รุป. -/679/495.

⁶³⁴ รุป. -/488/351.

สพพโต ญวตุวาวี วา⁶³⁵, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญเณสุ จ⁶³⁶ ฯ ชื่อว่าอัคคา เพราะวิเคราะห์ว่า **เสฏฐภาวํ อชฺชติ** ความว่า ความงามใด ย่อมถึงซึ่งความเป็นของเลิศ เพราะเหตุนั้น ความงามนั้น ชื่อว่าอัคคา ฯ ความงามด้วย ความงามนั้น เป็นเลิศด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโสภณคคา ฯ ความงามอันเลิศว่าสิริทั้งยอดเยี่ยมทั้งมีรัศมี ชื่อว่าปรมรุจิริสิโรโสภณคคา เป็นสัมภาวนปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ การถึง ชื่อว่าปตติ ฯ ถามว่า การถึงของอะไร ฯ เฉลยว่า ของดอกปทุม ฯ ปท-ชาตุมีความหมายว่า ไป, การถึง การไป คือ การบรรลุถึง ฯ ลง ตี ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา⁶³⁷, ลบ ท ทำยชาตุ และ ซ้อน ต ด้วยสูตร ภูษาทินมนโต โน ทวิ จ⁶³⁸ ฯ การถึงความงามอันเลิศว่าสิริทั้งยอดเยี่ยมทั้งมีรัศมี ชื่อว่าปรมรุจิริสิโรโสภณคคปตติ ฯ ชื่อว่าวิกสิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิกสยิตถ** ความว่า ดอกปทุมใด บานแล้ว เพราะเหตุนี้ ดอกปทุมนั้น ชื่อว่าวิกสิตะ ฯ วิ บทหน้า กส-ชาตุมีความหมายว่า บาน, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตถ กตตริ⁶³⁹, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁶⁴⁰ ฯ อิว-ศัพท์ เป็นอุปมา โชตกะ ฯ ชื่อว่าปทุมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปชฺชติ เทวปฺชชาติ ยาคี** ความว่า ดอกไม้ใด ย่อมถึงการบูชา เทวตาเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ดอกไม้นั้น ชื่อว่าปทุมะ หมายถึงดอกบัว ฯ ลง กุม ปัจจย ด้วยสูตร อุกกุสสพสุข ภูโม, ลบ ก ที่ กุม ปัจจย ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปจายาน ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁴¹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁶⁴² ฯ

ชื่อว่าอัคคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อชฺชติ เสฏฐภาวํ คจฺจติ** ความว่า มรรคใด ย่อมถึงความ เป็นมรรคอันประเสริฐ เพราะเหตุนี้ มรรคนั้น ชื่อว่าอัคคะ ฯ อันประเสริฐด้วย อันประเสริฐนั้น เป็นมรรคด้วย เพราะเหตุใด จึงชื่อว่าอัคคัมคคะ หมายถึงอรรถมรรค ญาณในอรรถมรรค ชื่อว่าอัคค-มัคคญาณะ ฯ การประกอบพร้อม ชื่อว่าสมาคคะ ฯ ถามว่า การประกอบพร้อมของอะไร ฯ เฉลยว่า การประกอบพร้อมของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ การประกอบพร้อมด้วยญาณในมรรคอันเลิศ ชื่อว่า อัคคัมคคญาณสมาคคะ ฯ ชื่อว่าปริมิตา เพราะวิเคราะห์ว่า **ปริมิเนตพฺพา** ความว่า คุณเหล่าใด อัน บัณฑิตพึงนับ เพราะเหตุนี้ คุณเหล่านั้น ชื่อว่าปริมิตา ฯ ปริ บทหน้า มา-ชาตุมีความหมายว่า รัก-ทะนุถนอม-เปรียบเทียบ-ซึ่ง, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁶⁴³, เปลี่ยน อา ที่ มา เป็น อี ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปจายาน ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁴⁴ ฯ คุณทั้งหลายอันบุคคลนับไม่ได้ ชื่อว่าอปริมิตะ เป็นนนิปาตปุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ น-นิบาต มีความหมายว่า ปริยฺหาสะ (แสดง ความหมายอื่นที่เสมอกันกับสิ่งที่กล่าวปฏิเสธไว้) ฯ เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อดตํ นสส ตปฺปริเส⁶⁴⁵ ฯ ชื่อว่าคุณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **คุณิยนฺติ เสยฺยตถิกเกหิ ปริจฺจยนฺติ** ความว่า ธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น

⁶³⁵ รุป. -/568/414.

⁶³⁶ รุป. -/434/318.

⁶³⁷ รุป. -/599/437.

⁶³⁸ รุป. -/560/409.

⁶³⁹ รุป. -/606/441.

⁶⁴⁰ รุป. -/547/400.

⁶⁴¹ รุป. -/488/351.

⁶⁴² รุป. -/14/10.

⁶⁴³ รุป. -/622/450.

⁶⁴⁴ รุป. -/488/351.

⁶⁴⁵ รุป. -/344/228.

เหล่าใด อันบุคคลทั้งหลายผู้ต้องการความดี ย่อมสั่งสม เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่าคุณะ ฯ คุณ-ธาตุมีความหมายว่า สั่งสม, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา⁶⁴⁶ ฯ อันนับไม่ได้ด้วย อันนับไม่ได้เหล่านั้น เป็นคุณด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอปริमितคุณะ ฯ ชื่อว่า คุณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **คณิตพโฟ** ความว่า หมู่ใด อันบัณฑิตพึงนับ เพราะเหตุนั้น หมู่ นั้น ชื่อว่าคุณะ ฯ คุณ-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา⁶⁴⁷ ฯ คณะแห่ง คุณอันนับไม่ได้ทั้งหลาย ชื่อว่าอปริमितคุณคณะ ฯ ชื่อว่าอสังกตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อลงกโรติ** ความว่า ญาณใด ย่อมประดับ คือย่อมกระทำการประดับตน เพราะเหตุนั้น ญาณนั้น ชื่อว่าอสังกตะ ฯ อล- นิบาต มีความหมายว่า ประดับ ฯ อล สัทพูปพะ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ⁶⁴⁸, ลป รุ ท้าย กร-ธาตุ ด้วยสูตร รกาโร จ⁶⁴⁹ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ชื่อว่าอสังกตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อลงกรียติ** ความว่า ญาณใด อันคณะแห่งคุณ ย่อมกระทำการประดับคือตกแต่ง เพราะเหตุนั้น ญาณนั้น ชื่อว่าอสังกตะ ฯ บทว่า คุณคณเณ เป็นบทกัตตาในบทว่า กรียติ ฯ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁶⁵⁰ ฯ อันคณะแห่งคุณอันนับไม่ได้กระทำการ ประดับ ชื่อว่าอปริमितคุณคณาลังกตะ ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าใด ย่อมตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยปกติ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่าสัพพัญญู ฯ ความเป็นแห่งพระสัพพัญญู ชื่อว่า สัพพัญญูตา ฯ รัสส อุ เป็น อุ เพื่อให้ออกเสียงง่าย ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตูปัจจายานํ ทิฆวิปริตา- เทสโลปคมา จ⁶⁵¹, พระญาณคือความเป็นพระสัพพัญญู ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ ฯ รัสสะ อา ที่ ตา เป็น อ, ไม่มีการซ้อน ณ ฯ เป็นอวธารณอุปพพบทกัมมธารยสมาส ฯ อันคณะแห่งคุณอันนับไม่ได้ กระทำการประดับด้วย อันคณะแห่งคุณอันนับไม่ได้กระทำการประดับนั้น เป็นพระสัพพัญญุตญาณ ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปริमितคุณคณาลังกตสัพพัญญุตญาณะ ฯ การถึง คือการบรรลุของพระผู้ มีพระภาคเจ้า ฯ การถึงคือการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณอันคณะแห่งคุณอันนับไม่ได้กระทำการ ประดับ ชื่อว่าอปริमितคุณคณาลังกตสัพพัญญุตญาณปัตติ ฯ เอว-ศัพท์ ในบทว่า สยเมว มีความหมาย ว่า ปรีณัตตนะ มิได้มีความหมายว่า เอว-ศัพท์ ฯ บทว่า ปฏิพุทโธ ไซความเป็น วิกสิโต ฯ ชื่อว่า วิกสิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิกสิตวา** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าใด ทรงเบิกบานแล้ว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ชื่อว่าวิกสิตะ ฯ วิ บทหน้า กส-ธาตุมีความหมายว่า เบิกบาน, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ⁶⁵², ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁶⁵³ ฯ แต่ถ้าเมื่อประสงค์เป็น อิ- ธาตุมีความหมายว่า ไป ควรกล่าวว่า วิกาสิโต ดังนี้ ด้วยอำนาจการอธิบายเพื่อให้รู้ว่า บทว่า วิกสิโต นี้เป็นกัตตุวาก จึงไซความเป็น วิกาสมนุปตโต ฯ เพราะเหตุนี้ ในอภิธัมมวาทารฎีกาจึง กล่าวไว้ว่า พระนามว่าพระพุทเจ้า เพราะทรงเบิกบานด้วยการตรัสรู้ ฯ ความเบิกบาน ชื่อว่าวิกาสะ

⁶⁴⁶ รุป. -/568/414.

⁶⁴⁷ รุป. -/568/414.

⁶⁴⁸ รุป. -/606/441.

⁶⁴⁹ รุป. -/632/457.

⁶⁵⁰ รุป. -/622/450.

⁶⁵¹ รุป. -/488/351.

⁶⁵² รุป. -/606/441.

⁶⁵³ รุป. -/547/400.

๑ กส-ธาตุมีความหมายว่า เบิกบาน, ลง ณ ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร ภาเว จ⁶⁵⁴ ๑ ชื่อว่าอนุปตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนุปาปฺณิ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ ทรงถึงแล้ว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ชื่อว่าอนุปตตะ ๑ อนุ บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตฺตริ⁶⁵⁵, ลบ ท ท้ายธาตุ และซ้อน ต ด้วยสูตร ภูษาทิมมนโต โน ทฺวิ จ⁶⁵⁶ ๑ ถาว่า พุทธ-ธาตุ ย่อมเป็นไปแม้ในการไป เพราะเหตุอะไร จึงไม่กล่าวว่ามีมีความหมายว่า ไป ๑ เฉลยว่า ความจริง เมื่อกล่าวว่ามีมีความหมายว่า รู้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่ามีมีความหมายว่า ไป เพราะคำว่า ธาตุเหล่านี้ใดมีความหมายว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมีความหมายว่า รู้ ธาตุเหล่านี้ใดมีความหมายว่า รู้ ธาตุเหล่านั้นมีความหมายว่า ไป เพราะฉะนั้น จึงไม่กล่าวว่ามีมีความหมายว่า ไป ๑

อถวา-ศัพท์ เป็นบทนิบาต ๑ บทว่า พุทธธาตุสส เป็นบทสัมพันธ์กับกิริยาในบทว่า ปวตฺตน-โต ๑ บทว่า ชาครณวิกสนตฺเตสุปี เป็นบทวิสยาธาระในบทว่า ปวตฺตนโต ๑ บทว่า ปวตฺตนโต เป็นญาปกเหตุในบทว่า อตฺโถ ๑ สองบทว่า สสมา สามณฺจ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปฏิพุทฺโธ ๑ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า ปฏิพุทฺโธ หุตฺวา วิคฺโต ๑ บทว่า อนณฺณปฺปฺโพธิโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภควา ๑ บทว่า หุตฺวา เป็นบทหลักขณกิริยาในบทว่า วิคฺโต ๑ บทว่า สยเมว เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิคฺโต ๑ บทว่า สวาสนสมโมหนิทฺทาย เป็นบทอปาทานะในบทว่า วิคฺโต ๑ บทว่า อจฺจนฺตํ เป็นบทตติยาวิเสสณะหรือบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า วิคฺโต ๑ บทว่า วิคฺโต เป็นกิตฺตบทกัตตฺวาจก ๑ บทว่า ทินกรกิริณสมาคเมณ เป็นบทวิเสสเหตุในบทว่า ปตฺติยา ๑ บทว่า ปรมฺรฺจุรฺริโรโสภคคฺปปตฺติยา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิกฺสิโต ๑ บทว่า วิกฺสิโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปทุมํ ๑ อิว-ศัพท์ เป็นบทอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า ปทุมํ เป็นลึงค์ตเถ ๑ บทว่า อคฺคมคฺคณสมาคเมณ เป็นบทวิเสสเหตุในบทว่า ปตฺติยา ๑ บทว่า อปรมิตฺคุณคณาลงกตสพฺพณฺณุตตฺถาณปตฺติยา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิกฺสิโต ๑ เพราะเหตุนี้ ในอภิธัมมวาทารกฏิกาท่านจึงกล่าวว่า อปรมิตฺคุณคณาลงกตสพฺพณฺณุตตฺถาณสมาคเมณ วิกฺสิโต (ทรงเป็นผู้เบิกบานแล้ว โดยการประกอบพร้อมด้วยพระสัพพัญญุตญาณอันถูกประดับแล้วด้วยคณะแห่งพระคุณอันนับไม่ได้) ๑ การทำเป็นวิเสสณะนี้ ย่อมเสมอกับคำว่า ปรมฺรฺจุรฺริโรโสภคคฺปปตฺติยา วิกฺสิโต ๑ จะกล่าวบทว่า ปรมฺรฺจุรฺริโรโสภคคฺปปตฺติยา แม้เป็นตติยาวิเสสณะในบทว่า สสมา ก็ควร ๑ สองบทว่า สสมา สยเมว เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิกฺสิโต ๑ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า วิกฺสิโต อนุปตฺโต ๑ บทว่า วิกาสํ เป็นบทกรรมในบทว่า อนุปตฺโต ๑ บทว่า วิกฺสิโต อนุปตฺโต เป็นกิตฺตบท กัตตฺวาจก ๑ บทว่า อิติ เป็นบทสรุปะของบทว่า อตฺโถ ๑ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ตเถ ๑

คำว่า อนณฺณปฺปฺโพธิโต หุตฺวา สยเมว สวาสนสมโมหนิทฺทาย อจฺจนฺตํ วิคฺโต นี้เป็นคำญาปกเหตุ แสดงให้ทราบถึงความหมายที่มาของคำว่า สสมาสมพุทฺโธ ว่ามาจากคำแสดงความหมายว่า สสมา สามณฺจ ปฏิพุทฺโธ สวาสนสมโมหนิทฺทาย อจฺจนฺตํ วิคฺโตติ สสมาสมพุทฺโธ ๑ คำว่า ทินกร-กิริณสมาคเมณ ปรมฺรฺจุรฺริโรโสภคคฺปปตฺติยา วิกฺสิตมिव ปทุมํ อคฺคมคฺคณสมาคเมณ อปรมิตฺคุณคณาลงกตสพฺพณฺณุตตฺถาณปตฺติยา สสมา สยเมว จ วิกฺสิโต วิกาสมนุปตฺโต นี้เป็นคำญาปกเหตุ แสดง

⁶⁵⁴ รุป. -/580/424.

⁶⁵⁵ รุป. -/606/441.

⁶⁵⁶ รุป. -/560/409.

ให้ทราบถึงความหมายที่มาของคำว่า สมมาสมพุทโธ ว่ามาจากคำแสดงความหมายว่า สมมา สยเมว จ อปรमितคุณคณาลกตสพพญุตานุปตติยา วิกสิโตติ สมมาสมพุทโธ ฯ

(30) ท่านพระญาณกิตติเถระหมายเอาคำทักท้วงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นครู พระนามว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะ สมมาสมพุท-ศัพท์ประกอบด้วยความหมายของศัพท์ตามที่กล่าวแล้ว มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงสดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้าให้พิเศษออกไป ด้วยบทว่า **อตฺถ** ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ยถาวุตตวจนตโยเคปิ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า แม้เมื่อ สมมาสมพุท-ศัพท์ประกอบด้วยความหมายของศัพท์ตามที่กล่าวแล้ว ท่านพระอนุรุธาจารย์สดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยคำว่า **อตฺถ** นี้ เพราะ สมมาสมพุท-ศัพท์เป็นไปด้วยอำนาจของพระนามในพระผู้มีพระภาคเจ้า”

ชื่อว่า ยถาวุตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกาโร วุตโต อสส** ความว่า ประการอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสรู้แจ้งซึ่งธรรมทั้งมวลโดยชอบและโดยพระองค์เอง ทรงเป็นผู้ตื่นแล้ว โดยชอบและโดยพระองค์เอง แห่งความหมายของคำนั้น อันอาจารย์กล่าวแล้ว เพราะเหตุนี้ ความหมายของคำนั้น จึงชื่อว่า ยถาวุตตะ ฯ

ยถา-ศัพท์ มีความหมายว่า ปการะ (ต่าง ๆ) ฯ เป็นตัคคุณฉนฺธิพหุพีหิสมาส ฯ ชื่อว่า วจนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วจุจติ อตฺถิ อนน** ความว่า ความหมายอันอาจารย์ย่อมกล่าวด้วยศัพท์นี้ เพราะเหตุนี้ ศัพท์นั้น ชื่อว่า วจนะ หมายถึง สมมาสมพุท-ศัพท์ ฯ วจ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว-พูด, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทศุ จ⁶⁵⁷ ฯ ชื่อใด อันบุคคลย่อมรู้ เพราะเหตุนี้ ชื่อนั้น ชื่อว่า อตฺถะ ฯ ความหมายของคำ ชื่อว่า วจันตตะ, ตามที่กล่าวแล้วด้วย ตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นความหมายของคำด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ยถาวุตตวจนตโยเค ฯ การประกอบคือความเชื่อมโยง ชื่อว่า โยคะ ฯ การประกอบด้วยความหมายแห่งคำตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า ยถาวุตตวจนตโยเค ฯ อปี-ศัพท์ มีความหมายว่า โจทนาจริสุจนะ (คือการดำริของผู้ถามที่เกิดความสงสัย จึงแปลว่า แม้ก็จริง) ฯ ชื่อว่า สัททะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สทฺทียติ** ความว่า คำใด อันอาจารย์ย่อมกล่าว เพราะเหตุนี้ คำนั้น ชื่อว่า สัททะ ฯ สทฺท-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญุตฺวาวิ วา⁶⁵⁸ ฯ ศัพท์ว่า สมมาสมพุท ชื่อว่า สัมมาสัมพุทธสัททะ เป็นสัมภวาน-บุพพบทกัมมธารยสมาส ฯ ชื่อว่า ภคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภชิตพฺพา** ความว่า สมบัติอันเป็นโลกียะและโลกุตระ อันบุคคลทั้งหลายย่อมส้องเสพ เพราะเหตุนี้ สมบัติเหล่านั้น ชื่อว่า ภคะ ฯ ภช-ธาตุมีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญุตฺวาวิ วา⁶⁵⁹, เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กคา จชาน⁶⁶⁰ ฯ ทรงพระนามว่า ภควา เพราะวิเคราะห์ว่า สมบัติอันเป็นโลกียะและโลกุตระทั้งหลาย ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า ภควา ฯ ลง วนตุ ปัจจัย ด้วยสูตร คุณาติโต วนตุ⁶⁶¹, ลง สมิ วิภัตติ, เปลี่ยน นตุ กับ สมิ เป็น ตี ด้วยสูตร โตติตา สสมินาส⁶⁶² ฯ

⁶⁵⁷ รุป. -/597/435.

⁶⁵⁸ รุป. -/568/414.

⁶⁵⁹ รุป. -/568/414.

⁶⁶⁰ รุป. -/554/405.

⁶⁶¹ รุป. -/402/296.

⁶⁶² รุป. -/102/70.

ชื่อว่าสามัญญา เพราะวิเคราะห์ว่า สวิเสเสน อญญาติ เอตาย ความว่า ธรรมชาติอันบุคคลย่อมรู้โดยพิเศษ ด้วยชื่อนั้น เพราะเหตุานั้น ชื่อนั้น ชื่อว่าสามัญญา ฯ ส-อุปสัค มีความหมายว่าพิเศษ ฯ อา-อุปสัค เป็นศัพท์ที่คล้อยตามความหมายของธาตุ ฯ ญา-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อติถยิมติยโว วา⁶⁶³, ช้อน ญ, รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคิติปัจจายานํ ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁶⁴, หรือเปลี่ยนนิคคหิต (-) เป็น ญ ด้วยสูตร วคคณตํ วา วคเค⁶⁶⁵ ฯ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ฯ ความเกี่ยวข้องด้วยชื่อ ชื่อว่าสามัญญาวสะ หมายถึงความสัมพันธ์ด้วยเพียงชื่อ ฯ ปาฐะว่า สมญวเสน กังาม ฯ ความจริง สมมาสมพุท-ศัพท์ ย่อมเป็นไปโดยความเกี่ยวข้องเพียงพระนามในพระผู้มีพระภาคเจ้า หาเป็นไปโดยความเกี่ยวข้องแห่งคุณไม่ ฯ ศัพท์นั้นเป็นศัพท์ที่ประกาศพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นศัพท์ที่เป็นพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ ก็ศัพท์ว่า พุทโธ ทสพโล สตถา สยมภู สมมาสมพุทโธ เป็นต้น เป็นศัพท์ที่ประกาศพระนามของพระพุทธเจ้าทั้งหลายนั่นเอง ฯ แม้ในฎีกาสัทธัตถจินตา ท่านก็กล่าวไว้ว่า แม้เมื่อประกอบ สมพุท-ศัพท์ที่เกิดขึ้นด้วยเนื้อความแห่งคำตามที่กล่าวแล้ว จึงสุดดีให้พิเศษว่า ทรงมีพระญาณอันหมดจดแล้ว เพราะกำหนดโดยเป็นศัพท์ที่เป็นพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ เพราะฉะนั้น ปาฐะว่า สมญวเสน กังาม ฯ ใช้ปาฐะแม้ว่า สามญวเสน ก็มี ฯ แต่ปาฐะนั้นไม่งาม ฯ เพราะบทว่า สามญวเสน มีความหมายว่า สาธารณวเสน (คือทั่วไป) จากคำว่า สามัญญะ คือ สาธารณะทั่วไป ฯ ดังนั้น เมื่อมีความหมายอย่างนี้ ความหมายว่า สมมาสมพุท-ศัพท์ ใช้ในพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจศัพท์ทั่วไป ดังนี้ ไม่ควรถือเอา ฯ ถ้าถือเอาความหมายว่า คุณทั้งหลาย ย่อมเสมอ ชื่อว่าสมานะ ความเป็นแห่งคุณอันเสมอ ชื่อว่าสามัญญะ สมานะก็คือสามัญญะนั้นเอง บุคคลย่อมเสมอ ชื่อว่าสมานะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้เสมอ ชื่อว่าสามัญญะ สมานะก็คือสามัญญะนั้นเอง เมื่อถือเอาความหมายแม้อย่างนี้ แม้ความหมายว่า สมมาสมพุท-ศัพท์ เป็นไปในพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจศัพท์ทั่วไป ดังนี้ จึงไม่ควรถือเอา เพราะฉะนั้น ปาฐะนั้นจึงไม่งาม ฯ แต่อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า ชื่อว่าสามัญญะ เพราะหมายถึงครุทั้ง 6 ฯ คำนั้นก็ไม่ว่า เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะสมมาสมพุท-ศัพท์ หมายถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยส่วนเดียว ฯ ศัพท์ใด ย่อมเป็นไป เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าปวัตตะ ฯ ป บพหน้า วตุ-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ⁶⁶⁶ ฯ ความเป็นแห่งศัพท์ที่เป็นไป ชื่อว่าปวัตตัตตะ ฯ วิ บพหน้า สิส-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้พิเศษ-ทำให้ต่างกัน, ลง เณ ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุหิ เณณญาเปณาปยการิตานิ เหตุวตเถ⁶⁶⁷, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาณ โณ โลป⁶⁶⁸, วุทธิ อิ ที่ สิส ธาตุ เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสสุ วุทธิ การิตเ⁶⁶⁹, ลง ตี วัตตมานาวิภคิติ ฯ

⁶⁶³ รุป. -/599/437.

⁶⁶⁴ รุป. -/488/351.

⁶⁶⁵ รุป. -/49/46.

⁶⁶⁶ รุป. -/606/441.

⁶⁶⁷ รุป. -/540/390.

⁶⁶⁸ รุป. -/526/382.

⁶⁶⁹ รุป. -/527/383.

บทว่า สมมาสมพุทฺธสทฺทส เป็นบทสัมพันธ์ในกิริยาในบทว่า โยเคปิ ฯ บทว่า ยถาตุต-
วจนตฺถโยเคปิ เป็นบทภาวลักษณะวันตะในบทว่า สติ ฯ บทว่า สติ เป็นบทภาวลักษณะในบทว่า วิเสสติ
ฯ บทว่า สมมาสมพุทฺธสทฺทส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปวตฺตตฺตา ฯ บทว่า ภควติ เป็นบท
วิสยาธาระในบทว่า ปวตฺตตฺตา ฯ บทว่า ปวตฺตตฺตา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า วิเสสติ ฯ บทว่า อตุลฺ
เป็นบทสรุปะในบทว่า อิมินา ฯ บทว่า อิมินา เป็นบทภรรณะในบทว่า วิเสสติ ฯ บทว่า ภควนฺตํ เป็น
บทภรรณในบทว่า วิเสสติ ฯ บทว่า อาจริโย เป็นบทกัตตาในบทว่า วิเสสติ ฯ บทว่า วิเสสติ เป็น
อาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ

(31) ท่านอาจารย์ประสงค์ให้รู้ความหมายของศัพท์ส่วนย่อย จึงกล่าวว่า **ตุลาย** เป็นต้น ฯ
บุคคลเหล่านี้ อันเขาเปรียบเทียบได้ หรือบุคคลเสมอเหมือนกัน ชื่อว่าตุลยะ ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์
กล่าวเพียงคำว่า ตุลาย ไม่มีบทว่า ปณฺณาย จะได้บทว่า ปณฺณาย จากไหน ฯ เฉลยว่า ได้บทว่า
ปณฺณาย เพราะ ตฺลา-ศัพท์ที่หมายถึงตราซึ่งปกติท่านไม่ได้หมายเอา และเพราะแสดงคำที่ท่านกล่าวไว้
ในมูลฎีกา ฯ ก็ในมูลฎีกานั้น ท่านกล่าวไว้ว่า บทว่า อตุลิตํ ความว่า อันเขาเปรียบเทียบไม่ได้ ด้วย
ปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ฯ ชื่อว่าตุลา เพราะวิเคราะห์ว่า **ตุเลติ ธมฺมาที ติเรติ** ความว่า ปัญญา
ใด ย่อมพิจารณาสิ่งต่าง ๆ มีธรรมเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น ชื่อว่าตุลา ฯ ตฺล-ธาตุมี
ความหมายว่า พิจารณา-ให้สำเร็จ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺติโว วา⁶⁷⁰, ลง อา ปัจจัยอิติถึงค์
ด้วยสูตร อิตฺถิมโต อาปจโย⁶⁷¹ ฯ บุคคลใด อันเขาว่า (ซึ่ง) ให้เสมอ เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่า
สัมमितะ ฯ สํ บทหน้า มา-ธาตุมีความหมายว่า เปรียบเทียบ-ซึ่ง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ
ต⁶⁷², เปลี่ยน อ ที่ มา เป็น อิ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตติปจฺจายาน ทิมฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁷³,
หรือเปลี่ยนนิคคหิต (ิ) เป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนฺตํ วา วคฺเค⁶⁷⁴ ฯ ในนัยที่ 2 สัมमित-ศัพท์ มี
ความหมายว่า เหมือน ฯ บุคคลผู้เหมือน ชื่อว่าสัมमितะ หมายถึงผู้เสมอเหมือนกัน ฯ เหมือนอุทาหรณ์
ว่า ผู้เสมอเหมือนพระราช ชื่อว่าราชสัมमितะ และผู้เสมอเหมือนเทวดา ชื่อว่าเทวสัมमितะ เนื้อความ
แม้ในที่นี้ก็เหมือนกัน ฯ

บทว่า ปุคฺคเลหิ เป็นบทสหัตถัตติยาในบทว่า สมฺมิโต ฯ บทว่า ตุลาย เป็นบทตติยา-
วิเสสนะในบทว่า สมฺมิโต ฯ บทว่า สมฺมิโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปุคฺคโล ฯ บทว่า ปุคฺคโล เป็นบท
สัณฺญี ฯ บทว่า ตฺลโย เป็นบทสัณฺญา ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ บุคคลอันบุคคลเหล่านี้เปรียบเทียบได้ คือว่า
ให้เสมอกัน (ซึ่ง) ด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ อันมีคุณคือศีลเป็นต้น ชื่อว่าตุลยะ ฯ บทว่า
สีลาทิกุณฺณ เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า ตฺลนายน ฯ บทว่า ตุลาย มีความหมายว่า ตฺลนายน (ตาซึ่ง) ฯ
เพราะฉะนั้น ในอภิธัมมวาทฎีกา ท่านจึงกล่าว บุคคลอันเขาเปรียบเทียบได้ ด้วยปัญญาเป็นเครื่อง
เปรียบเทียบ ชื่อว่าตุลยะ คือมีกำลังอันเขานำเข้าไปด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ฯ เป็นการ

⁶⁷⁰ รุป. -/599/437.

⁶⁷¹ รุป. -/176/101.

⁶⁷² รุป. -/622/450.

⁶⁷³ รุป. -/488/351.

⁶⁷⁴ รุป. -/49/46.

วิเคราะห์แบบตัดทอน ๑ ลง ย ปัจจัย ในความหมายว่า สัมมิตะ (ซึ่ง) หลัง ตฺล-ศัพท์ ด้วยสูตร ยทฺฐ-ปณฺนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁶⁷⁵ ๑

(32) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า เมื่อมีการกล่าวว่า ตฺลย วั ในคาถา ท่านกล่าว ตฺลย-ศัพท์ว่า ตฺล ด้วยเหตุอะไร จึงกล่าวคำว่า โสเยว เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ตฺลยะนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์กล่าวว่า ตฺลย ด้วยเหตุอะไร ด้วยอำนาจลบ ย อักษร๑

ย-อาคมใส่เข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๑ เอว-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า ตฺลย-ศัพท์ ชื่อว่าตฺลย ไม่ใช่ศัพท์อื่น ๑ ย อักษร คือ ย คำว่า การ-ศัพท์ หมายถึงอักษร ด้วยสูตร อกฺขเรหิ การ⁶⁷⁶, การลบ ชื่อว่า โลปะ หมายถึง การไม่เห็น การไม่ออกเสียง ชื่อว่าโลปะ ๑ ลฺ-ธาตุมีความหมายว่า ไม่เห็น-ไม่ปรากฏ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁶⁷⁷ ๑ ลบ ย อักษร ชื่อว่ายการโลปะ ๑ ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จึงไม่ใส่ ปจฺย-ศัพท์อย่างนี้ว่า ยการปจฺยโลโป ๑ เฉลยว่า ความจริง ท่านก็ได้มุ่งถึงบทสำเร็จว่า ตฺลย แล้ว ไม่ใส่ ปจฺย-ศัพท์ จึงกล่าวว่า ยกาโร วั ๑ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการลบ ย อักษร ชื่อว่ายการโลปวสะ ๑ อธิบายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า ตฺลย แต่กลับกล่าวว่า ตฺล เพราะทำการลบ ย อักษรเพื่อความสละสลวย ๑

บทว่า โสเยว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตโต ๑ บทว่า ตฺโล เป็นบทอาการะในบทว่า วุตโต ๑ บทว่า ยการโลปวเสน เป็นบทติยาวิเสสในบทว่า วุตโต ๑

(33) ลง อ ปัจจัย ในความหมายว่า สัมมิตะ ด้วยสูตร ยทฺฐปณฺนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁶⁷⁸ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า อถา เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ด้วยความเกี่ยวข้องแห่ง อ ปัจจัย ใช้ในความหมายคือเปรียบเทียบ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า บุคคลอันบุคคลเหล่าอื่น เปรียบเทียบได้ คือเสมอเหมือน ด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ คือด้วยคุณมีศีลเป็นต้นที่เสมอเหมือน ชื่อว่าตฺลย ๑ ความหมายคือเปรียบเทียบ ชื่อว่าสัมมิตตฺลย ๑ คือ อ อักษร, ปัจจัยคืออักษร, อ อักษรด้วย อ อักษรนั้น เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าการปจฺยะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมม-ธารยสมาส ๑ ด้วยความเกี่ยวข้องแห่ง อ อักษรที่เป็นปัจจัย ชื่อว่าการปจฺยวสะ ๑ แม้ อ อักษรที่เป็นปัจจัย ชื่อว่าอปจฺโยปิ มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ปจฺโย เพื่อให้รู้ความที่ อ อักษรเป็นปัจจัย ๑

บทว่า สัมมิตตฺลย เป็นบทวิสยาธาระในบทว่า อการปจฺย- ๑ บทว่า อการปจฺยโลปวเสน เป็นบทติยาวิเสสในบทว่า วุตโต ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรูปะของบทว่า วจฺญ ๑ บทว่า วจฺญ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตโต ๑

ที่ท่านอาจารย์วิมลพุทธิเถระกล่าวไว้ว่า บุคคลผู้อันเขาเปรียบเทียบว่า ชื่อว่าการซึ่งมีมาสก และกหาปณะเป็นต้น เหมือนตราซึ่ง ท่านมิได้กล่าวหมายถึงพระสาวกเป็นต้น เพราะมีความหมายว่า จะถูกถึงเปรียบเทียบ ๑ คำนั้นไม่ถูก ๑ เพราะพระภิกษุอาจารย์มิได้กล่าวไว้ว่า มาสกและกหาปณะเป็นต้น ๑ นักศึกษาทั้งหลายไม่อาจจะรู้ได้ ๑ เพราะเหตุนี้ พระภิกษุอาจารย์ควรกล่าวคำนั้นไว้ แต่ไม่ได้

⁶⁷⁵ รุป. -/423/310.

⁶⁷⁶ รุป. -/684/499.

⁶⁷⁷ รุป. -/580/424.

⁶⁷⁸ รุป. -/423/310.

กล่าวไว้ ๓ เพราะฉะนั้น คำว่า มาสกะหาปณาทีโก ตุโล นาม ตุโล วียาติ ตุโล สาวกาทโย คมย-
มานตตตตา น วุตโต นั้น จึงไม่ควร ๓

บุคคลอันเขาเปรียบเทียบได้ด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ชื่อว่าตุละ พระผู้มี
พระภาคเจ้าเป็นบุคคลอันเขาเปรียบเทียบได้ด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบหาได้ จึงพระนามว่า
อตฺตละ เป็นนินิปาตปุพพบทกัมมธรรมาสมาส ๓ น-ศัพท มีความหมายว่า ปริยทาสวาจี ๓ การปฏิเสธ
ความหมายของบทอื่นโดยยกความหมายที่เสมอกันขึ้นแสดง ชื่อว่าปริยทาสะ ๓ ปริ อฺ บทหน้า อส-
ธาตุมีความหมายว่า ทั้ง, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁶⁷⁹, ลง ยฺ และ ทฺ อาคม ด้วยสูตร ยวมท-
นตรลา จากมา⁶⁸⁰ ๓ ชื่อว่าปริยทาสวาจี เพราะวิเคราะห์ว่า **ปริยทาส วุจฺจติ** ความว่า น อักษรใด ห้าม
ความหมายของบทหลังแล้วย่อมถูกนำไปเปรียบเทียบในสิ่งที่เสมอกัน น อักษรนั้น ชื่อว่าปริยทาสวาจี
๓ อ อักษรในความหมายก่อน (ปัสซชปฏิเสธ) ชื่อว่าอัญญัตตะ ๓ เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อตฺต นสฺส
ตปฺปฺริเส⁶⁸¹ ๓ น-ศัพท มีความหมายว่า ปฏิเสธ ๓ สองบทว่า ตุโล อตุโล เป็นลึงค์คณะ ๓

(34) ท่านอาจารย์ต้องการที่จะทำความเข้าใจของคำว่า อตุโล ให้ปรากฏ จึงกล่าวคำว่า
สีลาทีหิ เป็นต้น ๓ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้ไม่เหมือนกับใคร ๆ ด้วยพระคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น
๓

ชื่อว่าสีละ เพราะวิเคราะห์ว่า **สีเลติ อุปฺปาทเรติ สัมมตฺติบุคคลํ อปาเยสุ อุปฺปตฺติ-
นิवारณฺณ ภูโส ธาเรติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมทรงบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยธรรมชาตินั้นไว้ โดย
ไม่ให้เกิดในอบายทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสีละ ๓ อีกอย่างหนึ่ง ๓ วิเคราะห์ว่า
สีลยติ อุปฺปารยติ สปฺปฺริเสหิ หทยมฺสนฺตรํ อุปเนตฺวา ธาเรยติ ความว่า ธรรมชาติใด อันคนดีทั้งหลาย
น้อมนำเข้าไปในเนื้อคือหทัยแล้วทรงไว้ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสีละ ๓ สีล-ธาตุมีความหมาย
ว่า เข้าไปทรงไว้, การทรงไว้อย่างมั่นคง ชื่อว่าอุปฺปารณะ หมายถึงเป็นที่รองรับคือเป็นที่ตั้ง ๓ ลง อ
ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา⁶⁸² ๓ ทิมะ อิ ที่ สี เป็น อี ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจายานํ
ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁶⁸³, ศีลเป็นต้นแห่งคุณทั้งหลายมีสมาธิและปัญญาเป็นต้นเหล่าใด คุณ
เหล่านั้น ชื่อว่าสีลาที เป็นต้นคุณฉฺฉฐีพหุพพิหสมาส ๓ ธรรมมีศีลเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ประกาศและทรงสั่งสม เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคุณะ ๓ คุณ-ธาตุมีความหมายว่า สั่งสม, ประกาศ ๓ ลง
อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา⁶⁸⁴ ๓ บทว่า อตุโล นี้ ไขความเป็น อสทิส ๓ ชื่อว่าสทิสะ
เพราะวิเคราะห์ว่า **สมาโน วีย โส ทิสฺสติ** ความว่า บุคคลนั้น ย่อมถูกเห็นเป็นเหมือนเสมอกัน เพราะ
เหตุนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่าสทิสะ ๓ สมาน สัททูปปทะ ทิส-ธาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง กฺวิ ปัจจัย ด้วย
สูตร กฺวิ จ⁶⁸⁵, ลบ กฺวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวิโลโป จ⁶⁸⁶, เปลี่ยน สมาน เป็น ส ด้วยข้อตกลงว่าเป็น ส ใน

⁶⁷⁹ รุป. -/580/424.

⁶⁸⁰ รุป. -/34/23.

⁶⁸¹ รุป. -/344/228.

⁶⁸² รุป. -/568/414.

⁶⁸³ รุป. -/488/351.

⁶⁸⁴ รุป. -/568/414.

⁶⁸⁵ รุป. -/584/426.

⁶⁸⁶ รุป. -/585/426.

สูตร อียตมกีสานมนตสสโร ที่ฆิ กุวจิ ทิสสส คุณิ โท รัง กสิ จ⁶⁸⁷ ๑ ผู้เสมอเหมือนหามีได้ ชื่อว่า
อสทิสะ เป็นนนิปาตบุพพบทกัมมธารยสมาส, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อดตํ นสส ตปฺปฺริเส⁶⁸⁸ ๑

บทว่า สีสาทิหิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า คุณิ ๑ บทว่า คุณิ เป็นบทตติยวิเสสนะใน
บทว่า อสทิสะ ๑ บทว่า เกนจิ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า อสทิสะ ๑ บทว่า อสทิสะ เป็นบทวิเสสนะ
ของบทว่า ภควา ๑ บทว่า ภควา เป็นลึงค์ตละ ๑

(35) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้เนื้อความของคำแม่อื่นอีก จึงกล่าวคำว่า **นตฺถิ** เป็นต้น ๑
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่าอตุลละ เพราะวิเคราะห์ว่า ไม่มีบุคคลผู้ทัดเทียมคือเสมอเหมือน
เพราะทรงเป็นอัครบุคคลในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ๑

อ อักษรในเนื้อความนี้ มีความหมายว่า ว่างเปล่า ๑ บทว่า ตฺลฺลํ นี ไชเป็น สทิส ๑ ด้วย
บทว่า สทิส นี ทำให้รู้ว่า ตฺล-ศัพท์มีความหมายว่า สทิสะ ๑ เปลี่ยน น เป็น อ ด้วย อดตํ นสส-โยค-
วิภาคะในสูตร อดตํ นสส ตปฺปฺริเส⁶⁸⁹, เป็นอดีตคุณสริญญาณพหุพพิทิสมาส ๑ ชื่อว่าสเทวกะ เพราะ
วิเคราะห์ว่า **เทเวหิ สห วตตติ** ความว่า โลกใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น
โลกนั้น ชื่อว่าสเทวกะ เป็นปฐมัตถ์คุณพหุพพิทิสมาส ๑ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร เตสุ วุทฺธิโลปา
คมวิการวิปริตาเทสา จ⁶⁹⁰, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กุวจิ ธาตุวิภคตูปจฺจายานํ ทิฆมิปริตาเทสโลปาคมา
จ⁶⁹¹ ๑ ชื่อว่าโลกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **โลกียติ เอตถ กุสลากุสลกมฺมํ ตพฺพิปาโก จ** ความว่า บุญบาป
และผลแห่งบุญบาปนั้น อันบุคคลย่อมเห็น คือย่อมปรากฏในสัตว์นี้ เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่าโลกะ
หมายถึงสัตว์โลก ๑ โลก-ธาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุตฺวาวิ วา⁶⁹² ๑
ชื่อว่าอัคระ เพราะถึงความเป็นผู้เลิศ ๑ ชื่อว่าบุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปาติ** ความว่า นรกใด ย่อมรักษา
สัตว์นรกทั้งหลายไว้ โดยอำนาจแห่งการไม่ให้ออกไป เพราะเหตุนั้น นรานั้น ชื่อว่าบุ ๑ ปา-ธาตุมี
ความหมายว่า รักษา, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต ญฺวาทโย⁶⁹³ ๑ ชื่อว่าบุคคละ เพราะ
วิเคราะห์ว่า **บุ นิรยํ คจฺฉติ** ความว่า สัตว์ใด ย่อมไปสู่ นรก เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่าบุคคละ
หมายถึงสัตว์อื่น ๑ สำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า เรียกว่าบุคคล ด้วยอำนาจไวยาหารที่มีมาก่อน ๑ บุ
สัททูปปะทะ คม-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง กวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กวิ จ⁶⁹⁴, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร
ธาวนตสฺส โลโป ภูมิหิ⁶⁹⁵, ลบนิคคหิต () ด้วยสูตร พยฺยชเน จ⁶⁹⁶, ช้อน ค ด้วยสูตร ปฺรเทวภาโว
จฺฉาเน⁶⁹⁷, ลบ กวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กวิโลโป จ⁶⁹⁸, ลง ส วิภคตติ ด้วยสูตร ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามฺวา ตเว-

⁶⁸⁷ รุป. -/588/428.

⁶⁸⁸ รุป. -/344/228.

⁶⁸⁹ รุป. -/344/228.

⁶⁹⁰ รุป. -/370/268.

⁶⁹¹ รุป. -/488/351.

⁶⁹² รุป. -/568/414.

⁶⁹³ รุป. -/651/478.

⁶⁹⁴ รุป. -/584/426.

⁶⁹⁵ รุป. -/586/427.

⁶⁹⁶ รุป. -/54/50.

⁶⁹⁷ รุป. -/40/33.

⁶⁹⁸ รุป. -/585/426.

ตุนาทีสุ จ⁶⁹⁹, ลงนิคคหิต (◡) อาคม ด้วยสูตร นิคคหิตถย⁷⁰⁰, เปลี่ยนนิคคหิต (◡) เป็น ล ด้วย วา-
คัพทในสูตร วคคณตฺ วา วคเค⁷⁰¹ ๗ ผู้เลิศด้วย ผู้เลิศนั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า
อัครบุคคละ ๗ ศัพทแห่งความรู้ ย่อมมีจากคุณนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้
เลิศ ชื่อว่าอัครบุคคลภาวะ

บทว่า เอตสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า นตฺถิ ๗ สองบทว่า ตฺโล สทิส เป็นบทวิเสสนะ
ของบทว่า ปุคฺคโล ๗ บทว่า ปุคฺคโล เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ๗ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า
อตฺโล ๗ บทว่า สเทเวเก เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โลเก ๗ บทว่า โลเก เปยอาธาระในบทว่า อคฺค-
ปุคฺคล- ๗ บทว่า อคฺคปุคฺคลภาวโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า นตฺถิ ๗

(36) ท่านอาจารย์ประสงคจะทำความเป็นบุคคลผู้เลิศของพระผู้มีพระภาคเจ้าให้สำเร็จ
ตามพระบาลี จึงกล่าวคำว่า **ยถา** เป็นต้น ๗ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสสุทาทธรรมาอย่างใด
๗ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อังคุตรนิกาย จตุกกนิบาตว่า **ยาวตา...อาที** ๗

ภิกษุทั้งหลาย เหล่าสัตว์ที่ไม่มีเท้าก็ตาม 2 เท้าก็ตาม 4 เท้าก็ตาม มีประมาณเพียงใด
ตถาคต บัณฑิตกล่าวว่า เลิศกว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น มีประมาณเพียงนั้น ดังนี้ เป็นต้น ๗ ประมาณใด
แห่งสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ายาวตา เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัตถิต ๗ ลง อาวตา
ปัจจย ด้วยสูตร ยทฺทปฺพนนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁷⁰² ๗ ชื่อว่าภิกษุ เพราะเห็นภัยในสังสารวัฏ ๗ ชื่อว่า
สัตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **รูปาทีสุ สตฺตา** ความว่า บุคคลทั้งหลายเหล่าใด ติดแล้วในรูปเป็นต้น เพราะ
เหตุนี้ บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าสัตตะ ๗ สข-ธาตุมีความหมายว่า ติด, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร
พุทฺธมาทิตฺเถ กตฺตริ⁷⁰³, ลป ช และซ้อน ต ด้วยสูตร ภูชาทินมนฺโต โน ทฺวิ จ⁷⁰⁴ ๗ ชื่อว่าปทะ เพราะ
วิเคราะห์ว่า **ปชนฺติ เอเตหิ** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเที่ยวไปด้วยอวัยวะที่เป็นเครื่องเที่ยวไป
เหล่านั้น เพราะเหตุนี้ อวัยวะที่เป็นเครื่องเที่ยวเหล่านั้น ชื่อว่าปทะ ๗ ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป,
ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา⁷⁰⁵ ๗ ชื่อว่าอุปทะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นตฺถิ ปทา เอเตสํ
สตฺตานํ** ความว่า เท้าทั้งหลายของสัตว์เหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าอุปทะ
หมายถึงงู เป็นต้น เป็นอัครคุณฉัฏฐัพพพิหิสมาส ๗ เท้าทั้งหลาย 2 ของสัตว์เหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุ
นั้น จึงชื่อว่าทูปทะ หมายถึงมนุษย์ เป็นต้น เป็นอัครคุณฉัฏฐัพพพิหิสมาส ๗ เปลี่ยน ทฺวิ เป็น ทิ ด้วย
จ-ศัพท ในสูตร ตียะ ทฺตฺวาปัจ⁷⁰⁶ ๗ เท้าทั้งหลาย 4 ของสัตว์เหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าจตุปทะ
หมายถึงช้างม้า เป็นต้น เป็นอัครคุณฉัฏฐัพพพิหิสมาส ๗ วา-ศัพททั้ง 3 มีความหมายว่าสมุจจะ ๗
ท่านถือเอาคำเบื้องต้นอย่างนี้ว่า **ยาวตา ภิกฺขเว...จตุปฺปทา** ดังนี้ ละคำตรงกลาง แล้วถือเอาคำลง
ท้ายว่า ตถาคโต เป็นต้น แล้วแสดงเปยยาละตรงกลาง ๗ ความจริง พระบาลีมาในอังคุตรนิกาย

⁶⁹⁹ รุป. -/334/218.

⁷⁰⁰ รุป. -/57/52.

⁷⁰¹ รุป. -/49/46.

⁷⁰² รุป. -/423/310.

⁷⁰³ รุป. -/606/441.

⁷⁰⁴ รุป. -/560/409.

⁷⁰⁵ รุป. -/568/414.

⁷⁰⁶ รุป. -/410/299.

จตุกกนิบาตว่า ยาวตา ภิกขเว สดตา อปทา วา ทิปทา วา จตุปปทา วา พหุปปทา วา รูปิโน วา อรูปิโน วา สลยิโน วา อสลยิโน วา เนวสลยิโนาสลยิโน วา ตถาคโต เตส อคคมกขายติ อรหิ สมมาสมพุทโธ ฯ บทว่า เปยยาโล มีความหมายว่า นัยอันพิสดาร ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า ตถาคตะ เพราะเสด็จมาแล้วโดยประการนั้น ฯ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปางก่อน เสด็จมาแล้ว โดยประการใด พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้พระองค์นี้ ก็เสด็จมาแล้วโดยประการนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ จึงทรงพระนามว่าตถาคตะ เป็นตติยาตปุริสสมาส ฯ ในบทว่า เตส เป็น ญัตติวิภัตติลงในความหมายของปัญจมีวิภัตติ ด้วยสูตร พุติยาปณจมีนญ⁷⁰⁷ ฯ บทว่า อคคมกขายติ ตัตถเป็น อคโค อกขายติ ฯ เปลี่ยน โอ เป็น อ ด้วยสูตร เอโณมวณโณ⁷⁰⁸ ฯ ลง ม อาคม ด้วยสูตร มทา สเร⁷⁰⁹ (ควรเป็นสูตร ยวมทนตรลา จาคมา) ฯ บทว่า อกขายติ มาจาก ขา-ธาดูมีความหมายว่า กล่าว ฯ อา-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาดู ฯ ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาหิโต โย⁷¹⁰, ซ้อน ก ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानิ ตติยปจมา⁷¹¹, รัสสะ อา อุปสัค เป็น อ ฯ คำว่า ยาวตา...มกขายติ ดังนี้ เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่ามีคำว่า ยาวตา...มกขายติ ดังนี้เป็นต้น เป็นตัตถคุณญัตติ-พหุพพิหิสมาส ฯ ด้วย อาหิ-ศัพท์ หมายเอาคำว่า อรหิ สมมาสมพุทโธ เป็นต้น

บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ฯ บทว่า ยถา เป็นคำถาม ฯ บทว่า อาห เป็น อาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า ยาวตา อป...จตุปปทา วา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จตุปปหิ สดตา ฯ บทว่า สดตา เป็นบทกัตตาในบทว่า สนติ ฯ บทว่า ภิกขเว เป็นบทอาลปนะ ฯ บทว่า ตถาคโต เป็น บทกัตตาในบทว่า อกขายติ ฯ บทว่า เตส เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อคโค ฯ บทว่า อคโค เป็นบท อาการะในบทว่า อกขายติ ฯ บทว่า อกขายติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ อาหิ-ศัพท์ไม่ได้เป็นบท กรรมในบทว่า อาห เพราะท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวข้องกับคำที่เป็นปฐมวิภัตติ เพราะฉะนั้น บทว่า ยาวตา...อาหิ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(37) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ว่า ท่านพระอนุรุธาจารย์ทำการสดุดี ด้วยอาการ 3 ด้วย สองบทว่า สมมาสมพุทฺธมตฺถึ จึงกล่าวคำว่า **เอตดาวตา จ** เป็นต้น ฯ ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์ทำการสดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอาการ 3 คือ เหตุสัมปทา ผลสัมปทา และ สัตตูปการสัมปทา ฯ

เอตดาวตา-ศัพท์ เป็นนิบาต มีความหมายว่า ปริจเฉทะ ฯ จ-ศัพท์ เป็นบทวากยารัมภะ ฯ ชื่อว่าเหตุ เพราะวิเคราะห์ว่า **หิโนติ ผล เอเตน** ความว่า ผลคือพระพุทฺธคุณทั้งสิ้น ย่อมเป็นไปด้วย ธรรมอันเป็นการกระทำนั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าเหตุ หมายถึงพระมหากรุณาและพระบรม โพธิสัมภาร ฯ หิ-ธาดู มีความหมายว่า เป็นไป, ลง ตฺ ปัจจัย ด้วยสูตร หนาทิหิ ญนฺตโว⁷¹² ฯ ชื่อว่าผล เพราะวิเคราะห์ว่า **ผลติ** ความว่า ธรรมชาตมีญาณเป็นต้นใด ย่อมแผ่ล็ดออก เพราะเหตุนี้ ธรรมชาต นั้น ชื่อว่าผล ฯ ผล-ธาดูมีความหมายว่า สำเร็จ-แผ่ล็ดออก, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญตฺตวาวี

⁷⁰⁷ รูป. -/318/206.

⁷⁰⁸ โมค. -/41/25. อ้างในนิรุตตีปนี.

⁷⁰⁹ รูป. -/52/49.

⁷¹⁰ รูป. -/510/368.

⁷¹¹ รูป. -/42/39.

⁷¹² รูป. -/681/497.

วา⁷¹³ ๑ กระทำกรรมมาก่อน ชื่อว่าอุปการะ หมายถึงการกระทำกรรมในกาลก่อน ๑ อุป-ศัพท์ มีความหมายว่ากรรมในกาลก่อน ๑ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ⁷¹⁴ ๑ การทำประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าสัตตูปการะ เหตุด้วย ผลด้วย สัตตูปการะด้วย ชื่อว่า เหตุผลสัตตูปการะ ๑ ความสมบูรณ์ ชื่อว่าสัมปทา เป็นภาวสาธนะ ๑ สัม-บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๑ สัม-อุปสรรค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิม ตยโว วา⁷¹⁵, ลง อา ปัจจยอิตถิลิงค์อีก ๑ ความสมบูรณ์แห่งเหตุ ผลและสัตตูปการะ ชื่อว่าเหตุผลสัตตูปการสัมปทา ๑ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งเหตุสัมปทา ผลสัมปทา และ สัตตูปการสัมปทา ชื่อว่าเหตุผลสัตตูปการสัมปทาวสะ ๑ การจำแนก คือแยก ชื่อว่าอาการะ ๑ อา บท หน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า จำแนก-แยก, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ⁷¹⁶, ลง ณ ปัจจย, วุทธิ อ ที่ ก เป็น อา ๑ พระนามว่าภควา เพราะทรงมีความเป็นใหญ่ ๑ การสรรเสริญ ชื่อว่าโณมนา ๑ โณ-ธาตุมีความหมายว่า สรรเสริญ, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु⁷¹⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา युณฺณ⁷¹⁸, ลง อา ปัจจยอิตถิลิงค์อีก ๑ การสรรเสริญใด อันบุคคลกระทำแล้ว เพราะเหตุนี้ การสรรเสริญนั้น ชื่อว่ากตา ๑

บทว่า เอตดาวตา จ เป็นบทกณะในบทว่า กตา ๑ บทว่า เหตุผลสัตตูปการสัมปทาวสะ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ตีหิ ๑ บทว่า ตีหิ เป็นบทวิเสสของบทว่า อากาเรหิ ๑ บทว่า อากาเรหิ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า โณมนา ๑ บทว่า ภควโต เป็นบทสัมปทานะในบทว่า โณมนา ๑ บทว่า โณมนา เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า กตา เป็นบทวิเสสของบทว่า โณมนา ๑ บทว่า โหติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ๑

(38) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้รูปสัมปทา 3 ประการ จึงกล่าวคำว่า ตตถ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า บรรดาสัมปทาทั้ง 3 ประการนั้น ความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบด้วย พระมหากรุณาและความอบรมพระโพธิสมภาร ชื่อว่าเหตุสัมปทา เพราะเหตุอะไร เพราะพระพุทธานุภาพทั้งสี่มีพระมหากรุณาและความอบรมพระโพธิสมภารนั้นเป็นมูล ๑

ความสมบูรณ์แห่งเหตุ ชื่อว่าเหตุสัมปทา ๑ ชื่อว่ามหตี เพราะวิเคราะห์ว่า **มหาวิสยตาย มหานุภาพมหาผลตาย จ มหนตี** ความว่า พระกรุณาใด ชื่อว่าใหญ่ เพราะเป็นธรรมชาติมีอารมณ์ ใหญ่ มีอานุภาพมากและมีผลมาก เพราะเหตุนี้ พระกรุณานั้น ชื่อว่ามหตี ๑ มห-ธาตุมีความหมายว่า เจริญ, ลง อนต ปัจจย ด้วยสูตร วตตมานะ มานนตา⁷¹⁹, ลง อี ปัจจยอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร นทาทีโต วา อี⁷²⁰, เปลี่ยน นต เป็น ต ด้วยสูตร นตฺสส ตมิกาวะ⁷²¹ ๑ อันใหญ่ด้วย อันใหญ่นั้น เป็นพระกรุณาด้วย

⁷¹³ รูป. -/568/414.

⁷¹⁴ รูป. -/580/424.

⁷¹⁵ รูป. -/599/437.

⁷¹⁶ รูป. -/580/424.

⁷¹⁷ รูป. -/596/434.

⁷¹⁸ รูป. -/570/417.

⁷¹⁹ รูป. -/646/469.

⁷²⁰ รูป. -/187/107.

⁷²¹ รูป. -/191/110.

เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามหากรุณา ๑ เปลี่ยน มหุต เป็น มหา ด้วยสูตร มหตฺ มหาตุลยาธิกรณ
ปเท⁷²² ๑ แม้วิเคราะห์ว่า มหา จ สา กรุณา จาติ มหากรุณา (อันใหญ่ด้วย อันใหญ่นั้น เป็น
พระกรุณาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามหากรุณา) ก็ควร ๑ พระกรุณาที่เป็นไปในพระสันดานของ
พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ตั้งแต่ทรงยกมารดาขึ้นจากสมุทรจนถึงเป็นสมุทธาปส
ชื่อว่าพระมหากรุณา ๑ การประกอบ ชื่อว่าสมาโยคะ ๑ ถ้ามว่า การประกอบของใคร ๑ เฉลยว่า ของ
พระผู้มีพระภาคเจ้า ๑ ส อ บพหน้า ยุช-ธาตุมีความหมายว่า ประกอบ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว
จ⁷²³, เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กค จขาน⁷²⁴ ๑ การประกอบด้วยพระมหากรุณา หรือการประกอบ
ในพระมหากรุณา ชื่อว่ามหากรุณาสมาโยคะ เป็นตติยัตตปุริสสมาส หรือสัตตมัตตปุริสสมาส ๑ ชื่อ
ว่าโพธิ เพราะวิเคราะห์ว่า จตตาริ สจฺจานิ พุชฺฌิ ยถาสกํ ปริณญาภิสมยาทิวเสน ปฏิวิชฺฌิ ความว่า
ญาณใด ย่อมรู้แจ้งอริยสัจ 4 โดยความเกี่ยวเนื่องแห่งการรู้แจ้งทุกขที่ควรรู้เป็นต้น ด้วยตนเอง เพราะ
เหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อว่าโพธิ หมายถึงมรรคญาณ ๑ ชื่อว่าโพธิ เพราะวิเคราะห์ว่า สพฺพธมฺเม สพฺพ-
การณ พุชฺฌิ ความว่า ญาณใด ย่อมรู้แจ้งธรรมทั้งปวงโดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อ
ว่าโพธิ หมายถึงพระสัพพัญญุตญาณ ๑ ญาณทั้งสองนั้น ท่านเรียกว่าโพธิ ในที่นี้เพราะแสดงชื่อทั่วไป
๑ พุช-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร มุนาที่หิ จ⁷²⁵, วุทธิ อุ ที่ พุ เป็น โอ ด้วยสูตร
อญฺเญสุ จ⁷²⁶ ๑ ชื่อว่าสัมภาระ เพราะวิเคราะห์ว่า สมฺภริยติ เอเตหิ ความว่า พระโพธิญาณอันบารมี
ธรรมมีทานเป็นต้นเหล่านั้นซึ่งเป็นผู้กระทำ สังสมคือเกื้อหนุน เพราะเหตุนี้ บารมีธรรมมีทานเป็นต้น
เหล่านั้น ชื่อว่าสัมภาระ ๑ ส บพหน้า ภร-ธาตุมีความหมายว่า สนับสนุน-เกื้อหนุน, ลง ณ ปัจจัย ด้วย
สูตร วิสฺรุชฺชปาทีโต ณ⁷²⁷, ลป ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ ที่ ภ เป็น อา ๑ การสะสม คือธรรมที่เกื้อหนุนแก่
พระโพธิญาณ ชื่อว่าโพธิสัมภาระ เป็นจตุตถัตตปุริสสมาส ๑ การทำให้เต็ม ชื่อว่าสัมภาระ ๑ ส บพ
หน้า ภร-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้เต็ม, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาที่หิ ยุ⁷²⁸, เปลี่ยน ยุ เป็น อน
ด้วยสูตร อนกา ญฺณฺวณ⁷²⁹, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁷³⁰, การเติมเต็มซึ่งสัมภาระธรรม
อันเกื้อหนุนแก่พระโพธิญาณ ชื่อว่าโพธิสัมภาระสัมภาระ ๑ จ-ศัพท์ เป็นวุตตสมุจจยะ ๑ การ
ประกอบด้วยพระมหากรุณาและการเติมเต็มซึ่งสัมภาระธรรมอันเกื้อหนุนแก่พระโพธิญาณเหล่านั้น
เป็นมูลแห่งพระพุทธานุภาพเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ พระพุทธานุภาพเหล่านั้น ชื่อว่ามีการประกอบด้วย
พระมหากรุณาและการเติมเต็มซึ่งสัมภาระธรรมอันเกื้อหนุนแก่พระโพธิญาณนั้นเป็นมูล, ความเป็น
แห่งพระพุทธานุภาพมีการประกอบด้วยพระมหากรุณาและการเติมเต็มซึ่งสัมภาระธรรมอันเกื้อหนุนแก่
พระโพธิญาณนั้นเป็นมูล ชื่อว่าตั้งมูลกัตตะ ๑

⁷²² รุป. -/340/224.

⁷²³ รุป. -/580/424.

⁷²⁴ รุป. -/554/405.

⁷²⁵ รุป. -/679/495.

⁷²⁶ รุป. -/434/318.

⁷²⁷ รุป. -/577/422.

⁷²⁸ รุป. -/596/434.

⁷²⁹ รุป. -/570/417.

⁷³⁰ รุป. -/550/402.

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า เหตุสมปทา นาม เป็นบทสัทธยา ฯ สองบทว่า มหากรุณาสมาโยโค โพธิสมภารสมภรณ์ญจ เป็นบทสัทธยา

(39) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ประเภทของผลสัมปทา จึงกล่าวคำว่า **ผลสมปทา** เป็นต้น ฯ ความสมบูรณ์แห่งผล ชื่อว่าผลสัมปทา ฯ ปน-คัพท เป็นวิเสสตัถะ ฯ ธรรมชาติใด ย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าญาณ ฯ การละกิเลสทั้งหมดพร้อมทั้งवासนา ชื่อว่าปหานะ ฯ ป บท หน้า ภา-ธาตุมีความหมายว่า สละ-ละ, ลง ยุ ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁷³¹ ฯ ชื่อว่า อนุภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ตสมงคิบุคคล อนุภาเวติ วฑเตติ** ความว่า ภาวะมีเดชเป็นต้นใด ยัง บุคคลผู้พร้อมมูลด้วยสิ่งนั้นให้เจริญร่าไป เพราะเหตุนั้น ภาวะมีเดชเป็นต้น ชื่อว่าอนุภาวะ หมายถึง ความอดุสสาหะและความสามารถของเดช ฯ อนุ บทหน้า ภา-ธาตุมีความหมายว่า เจริญ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา⁷³², วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อณเณสุ จ⁷³³ ฯ อนุภาวะ คือ อานุภาวะ ฯ ที่มะ อ เป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ชาติวิภตติปจายานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁷³⁴ ฯ ธรรมชาติใด ย่อมถึง ซึ่งการเปลี่ยนแปลง ด้วยความเย็นเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูปะ ฯ ชื่อว่า อายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อยนติ เอตถ** ความว่า อวัยะมีผมเป็นต้น ย่อมเป็นไปในสรีระนี้ เพราะเหตุ นั้น สรีระนี้ ชื่อว่าอายะ ฯ อย-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ การไป คือความเป็นไป ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วย สูตร วิสรุขปาทีโต ณ⁷³⁵, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ เป็น อา ฯ ความเป็นไปคือส่วนที่เกิดขึ้นแห่งอวัยะ มีผมเป็นต้นที่น่าเกลียด ชื่อว่ากายะ กายคือรูป ชื่อว่ารูปกายะ ฯ ญาณด้วย ปหานะด้วย อานุภาวะ ด้วย รูปกายด้วย ชื่อว่าญาณปหานานุภาวรูปกายะ ฯ ความสมบูรณ์ชื่อว่าสัมปทา ความสมบูรณ์แห่ง ญาณ ปหานะ อานุภาวะ และรูปกาย ชื่อว่าญาณปหานานุภาวรูปกายสัมปทา ฯ ความเกี่ยวข้องแห่ง ญาณสัมปทา ปหานสัมปทา อานุภาวสัมปทา และรูปกายสัมปทา ชื่อว่าญาณปหานานุภาวรูปกาย- สัมปทาวสะ ฯ ประการ 4 อย่าง แห่งผลสัมปทานั้น เพราะเหตุนั้น ผลสัมปทานั้น ชื่อว่าจตุพพิธา เป็นต้นคุณฉนฐีพหุพพิทิสมาส ฯ

บทว่า ผลสมปทา เป็นลึงค์ตัถะ ฯ บทว่า ญาณปหานานุภาวรูปกายสมปทาวเสน เป็นบท ตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุพพิธา ฯ บทว่า จตุพพิธา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ผลสมปทา ฯ

(40) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ลักษณะของญาณสัมปทาเป็นต้น จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ฯ บรรดาผลสัมปทาทั้ง 4 อย่างนั้น มรรคญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และ พระทศพลญาณเป็นต้น ซึ่งมีมรรคญาณนั้นเป็นมูล ชื่อว่าญาณสัมปทา ฯ

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ ทรงรู้ธรรมทั้งปวง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น จึงทรง พระนามว่าสัพพัญญู ฯ ความเป็นแห่งพระสัพพัญญู ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ ญาณคือความเป็นแห่ง พระสัพพัญญู ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ ฯ ชื่อว่าปทะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปชชติ เอเตน** ความว่า ผลย่อม เป็นไปด้วยเหตุนี้ เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่าปทะ ฯ ชื่อว่าฐานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ติฏฐติ เอตถ** ความว่า ผลย่อมตั้งอยู่ในเหตุนี้ เพราะความเป็นไปอันต่อเนื่อง เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่าฐานะ ฯ

⁷³¹ รูป. -/596/434.

⁷³² รูป. -/568/414.

⁷³³ รูป. -/434/318.

⁷³⁴ รูป. -/488/351.

⁷³⁵ รูป. -/577/422.

เหตุอันเป็นไปด้วย อันเป็นที่ตั้งด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปฏิกฐานะ หมายถึงเหตุอันใกล้ เหตุใกล้แห่งพระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณปฏิกฐานะ เป็นฉัฏฐัตถ์ปฐิมาส ๖ ก็ในมูลฎีกา ท่านกล่าวไว้ว่า มรรคญาณเป็นเหตุใกล้แห่งพระสัพพัญญุตญาณ และพระสัพพัญญุตญาณเป็นเหตุใกล้แห่งมรรคญาณ ๖ ก็ในคำว่า มคคญาณปฏิกฐานัน นี้ มีวิเคราะห์ว่า มรรคญาณเป็นเหตุใกล้แห่งพระสัพพัญญุตญาณนั้น เพราะเหตุนี้ พระสัพพัญญุตญาณนั้น ชื่อว่ามคคญาณปฏิกฐานะ (เป็นเหตุใกล้แห่งมรรคญาณ) เป็นพหุพพิทิสมาส ๖ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ในที่นี้ ท่านจึงไม่กล่าวว่า พระสัพพัญญุตญาณเป็นเหตุใกล้แห่งมรรคญาณ เหมือนในมูลฎีกา ๖ เฉลยว่า ไม่กล่าวไว้ เพราะจะกล่าวพระสัพพัญญุตญาณด้วยบทนี้ว่า และพระญาณมีทศพลญาณเป็นต้นมีมรรคญาณนั้นเป็นมูล ๖ ก็ด้วย อาทิ-ศัพท์ในบทว่า ทสพลาทีณานิ นั้น ท่านสงเคราะห์ประเภทปัญญาเป็นอนกมีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ๖ ญาณอันประกอบด้วยมรรค ชื่อว่ามรรคญาณ ๖ ชื่อว่ามูละ เพราะวิเคราะห์ว่า **มูลนติ เอเตน** ความว่า ญาณทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น ชื่อว่ามูละ ๖ มูล-ธาตุมีความหมายว่า ตั้ง-ดำรงอยู่, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁷³⁶ ๖ มรรคญาณนั้น เป็นมูลแห่งญาณทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ญาณทั้งหลายเหล่านั้น จึงมีมรรคญาณนั้นเป็นมูล เป็นอัครคุณฉัฏฐีพหุพพิทิสมาส ๖ ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร กวจิ สมาสเนตคตานิ-การณโต⁷³⁷ ๖ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น มคคญาณจ ตมมูลกานิ ทสพลาทีณานิ จ ๖ ชื่อว่าพละ เพราะวิเคราะห์ว่า **พลนติ** ความว่า ญาณเหล่าใด ย่อมครอบงำซึ่งธรรมที่เป็นปฏิกิริยาคืออวิชชา เพราะเหตุนี้ ญาณเหล่านั้น ชื่อว่าพละ ๖ พล-ธาตุมีความหมายว่า ครอบงำ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁷³⁸ ๖ มีคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า พล-ธาตุมีความหมายว่า ครอบงำ เป็นการประกอบด้วยความหมายที่ยิ่งเกินของธาตุ ๖ สิบด้วย สิบนั้น เป็นพละด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ทสพละ มีฐานาฐานญาณเป็นต้น ๖ ทศพลญาณอันเป็นเบื้องต้นแห่งญาณทั้งหลายเหล่าใด ญาณทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าทสพลาที (มีทศพลญาณเป็นต้น) เป็นอัครคุณฉัฏฐีพหุพพิทิสมาส ๖ ด้วย อาทิ-ศัพท์ ท่านสงเคราะห์ประเภทปัญญาเป็นอนกมีอุปปฏิทญาณและจตุสัจจญาณเป็นต้น ในกาลทั้ง 3 ๖ มีทศพลญาณเป็นต้นด้วย มีทศพลญาณเป็นต้นนั้น เป็นญาณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทสพลาทีญาณะ ๖ ความสมบูรณ์ ชื่อว่าสัมปทา ความสมบูรณ์แห่งญาณ ชื่อว่าญาณสัมปทา ๖ นาม-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้การปรากฏของชื่อ

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ๖ บทว่า สพฺพญฺุตญาณปฏิกฐานัน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคคญาณ ๖ สองบทว่า มคคญาณ ทสพลาทีณานิ เป็นบทสัณญี ๖ บทว่า ตมมูลกานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ทสพลาทีณานิ ๖ บทว่า ญาณสัมปทา นาม เป็นบทสัณญี ๖

(41) ประกอบความว่า การทำสังกิลสทั้งสิ้นพร้อมทั้งวาสนาให้ถึงความไม่เกิดขึ้นอย่างเด็ดขาดเป็นธรรมดาด้วยอหัตมรรคภาวนา ชื่อว่าปหานสัมปทา ๖

ชื่อว่าวาสนา เพราะวิเคราะห์ว่า **สท วาสนาหิ วตฺตนติ** ความว่า สังกิลสเหล่าใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับวาสนาทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ สังกิลสเหล่านั้น ชื่อว่าวาสนา เป็นอัครคุณฉัฏฐี-

⁷³⁶ รูป. -/568/414.

⁷³⁷ รูป. -/350/233.

⁷³⁸ รูป. -/568/414.

พหุพหิหิสมาส ฯ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร ยทนุปนนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁷³⁹ ฯ สังกิเลสเหล่าใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับส่วนย่อยทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น สังกิเลสเหล่านั้น ชื่อว่าสกละ ฯ ชื่อว่าสังกิเลส เพราะวิเคราะห์ว่า **สํกิลิสฺสนฺติ เอเตหิ สดฺตา** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเศร้าหมองด้วยกิเลสเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น กิเลสเหล่านั้น ชื่อว่าสังกิเลส หมายถึงกิเลส 10 ประการ ฯ สํ บทหน้า กิลิส-ธาตุมีความหมายว่า เศร้าหมอง, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวา วา⁷⁴⁰, วุทฺธิ อี ที ลิ เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ⁷⁴¹ ฯ ทั้งสิ้นด้วย ทั้งสิ้นนั้น เป็นกิเลสด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสกลสังกิเลส เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ อันเป็นไปพร้อมกับवासนาด้วย อันเป็นไปพร้อมกับवासนาเหล่านั้น เป็นสังกิเลสทั้งสิ้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าवासนสกลสังกิเลส เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า อจฺจนฺตํ แปลว่า อย่างแน่แท้ ฯ การเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปาทะ ฯ ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ญ ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ⁷⁴² ฯ ชื่อว่าอัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ธารียติ ลกฺขียติ** ความว่า การเกิดขึ้นใด อันบัณฑิตย่อมกำหนด เพราะเหตุนี้ การเกิดขึ้นนั้น ชื่อว่าอัมมะ ฯ การเกิดขึ้นด้วย การเกิดขึ้นนั้น เป็นอัมมะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทอัมมะ เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ ธรรมอันเกิดขึ้นแห่งกิเลสเหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนุปาทอัมมะ เป็นอัตถคุณัญญีพหุพหิหิสมาส ฯ ความเป็นแห่งธรรมอันไม่เกิดขึ้น ชื่อว่าอนุปาทอัมมตา การถึง ชื่อว่าอาปาทนะ ฯ อา บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ญ ปัจจย ด้วยสูตร นนฺทาทีหิ ญ⁷⁴³, วุทฺธิ อี ที ป เป็น อา ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ⁷⁴⁴ ฯ การถึงความเป็นธรรมอันไม่เกิดขึ้น ชื่อว่าอนุปาทอัมมตาปาทนะ ฯ บทว่า อนุปาทอัมมตตาย เป็นบทกรรมในบทว่า อาปาทนะ ฯ การละกิเลสทั้งปวงพร้อมทั้งवासนา ชื่อว่าปาทนะ, ความสมบูรณ์คือความบริบูรณ์ ชื่อว่าสัมปทา, ความสมบูรณ์แห่งการละกิเลสทั้งปวงพร้อมทั้งवासนา ชื่อว่าปหานสัมปทา ฯ

ชื่อว่าอิจฉิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อิจฉิตพฺโพ** ความว่า ประโยชน์มีประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพึงปรารถนา เพราะเหตุนี้ ประโยชน์นั้น ชื่อว่าอิจฉิตะ ฯ อิสฺ-ธาตุมีความหมายว่า ปรารถนา-ต้องการ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต⁷⁴⁵ ฯ เปลี่ยน ส เป็น จ्ञ ด้วยสูตร อิสฺยุมนฺนโต จ्ञฺโน วา⁷⁴⁶ ฯ สิ่งใด ๆ อันบุคคลปรารถนาแล้ว ชื่อว่าอิจฉิตะ ฯ ยถา-ศัพท์ มีความหมายว่า วิฉะ ฯ เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ ความสำเร็จ ชื่อว่านิปาทนะ, ความสำเร็จในสิ่งที่ปรารถนาแล้ว ฯ ชื่อว่าอิจฉิตนิปาทนะ ฯ ชื่อว่าปติ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปาติ รกฺขติ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าใด ทรงรักษาโลกพร้อมทั้งเทวโลก เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่าปติ ฯ ปา-ธาตุมีความหมายว่า รักษา, ลง อติ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต

⁷³⁹ รุป. -/423/310.

⁷⁴⁰ รุป. -/568/414.

⁷⁴¹ รุป. -/434/318.

⁷⁴² รุป. -/580/424.

⁷⁴³ รุป. -/596/434.

⁷⁴⁴ รุป. -/434/318.

⁷⁴⁵ รุป. -/622/450.

⁷⁴⁶ รุป. -/476/344.

ณวาทโย⁷⁴⁷ ๑ ผู้เป็นใหญ่คือผู้เป็นเจ้าของแห่งโลก ชื่อว่าอิปติ ความเป็นแห่งผู้เป็นเจ้าของโลก ชื่อว่า
อาธิปัจจะ ๑ ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร ญย ตตตา ภาเว ตุ⁷⁴⁸ ๑ ความสมบูรณ์ คือความบริบูรณ์แห่ง
อานุภาพ ชื่อว่าอานุภาพสัมปทา ๑

โลกใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับส่วนย่อยทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น โลกนั้น ชื่อว่าสกละ ๑
ทั้งสิ้นด้วย ทั้งสิ้นนั้น เป็นโลกด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสกลโลกะ ๑ ชื่อว่านยณะ เพราะวิเคราะห์ว่า
เนนติ อตตภาว ความว่า จักขุเหล่าใด ย่อมนำไปซึ่งอรรถภาพ เพราะเหตุนั้น จักขุเหล่านั้น ชื่อว่านยณะ
๑ นิ-ชาตุมีความหมายว่า นำไป, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทสสุ จ⁷⁴⁹ ๑ ดวงตาของสัตว์โลก
ทั้งปวง ชื่อว่าสกลโลกนยณะ ๑ ชื่อว่าสกลโลกนยนาภิเสกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สกลโลกนยนาภิ**
อภิลยจติ ความว่า ความบริบูรณ์แห่งอรรถภาพใด ย่อมอภิเชกซึ่งดวงตาของสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเหตุ
นั้น ความบริบูรณ์แห่งอรรถภาพนั้น ชื่อว่าสกลโลกนยนาภิเสกะ ๑ อภิ บทหน้า สิจ-ชาตุมีความหมายว่า
ไหล-รด-ราด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁷⁵⁰, วุทธิ อี ที่ สี เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเยสสุ
จ⁷⁵¹, เปลี่ยน จ เป็น ก ด้วยสูตร กคา จขาน⁷⁵² ๑ ความบริบูรณ์แห่งอรรถภาพนั้น อันอภิเชกซึ่งดวงตา
ของสัตว์โลกทั้งปวงด้วย อันเป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนั้น ความบริบูรณ์แห่งอรรถภาพนั้น ชื่อว่าสกลโลก-
นยนาภิเสกภูตะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ๑ ปน-ศัพท วิเสสตะ ๑ ชื่อว่าลักษณะ เพราะ
วิเคราะห์ว่า **มหาปฐิสตติ ลกขยติ เอเตหิ** ความว่า ความเป็นมหาบุรุษ อันบัณฑิตย่อมกำหนดด้วย
เครื่องหมายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น เครื่องหมายเหล่านั้น ชื่อว่าลักษณะ ๑ พระลักษณะ 32 ประการ
คือ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน พื้นฝ่าพระบาททั้งสองมีจักรซึ่งมีกำข้างละ 1,000 ชี่ มีกง มีดุม และมี
ส่วนประกอบครบทุกอย่าง มีสันพระบาทยื่นยาวออกไป มีพระองคุลียาว มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อน
นุ่ม ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองคุลิจดกันเป็นรูปดาข้าย มีข้อพระบาทสูง มีพระขงษ์
เรียวดุจแข้งเนื้อทราย เป็นต้น⁷⁵³ ๑ ลกข-ชาตุมีความหมายว่า ทำเครื่องหมาย, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร
นันทาที่หิ ญ⁷⁵⁴ ๑ ชื่อว่าพยัญชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **มหาปฐิสตติ พยญชนติ ปกาเสนติ** ความว่า
ลักษณะเหล่าใด ย่อมประกาศความเป็นมหาบุรุษ เพราะเหตุนั้น ลักษณะเหล่านั้น ชื่อว่าพยัญชนะ ๑
วิ บทหน้า อชि-ชาตุมีความหมายว่า ประกาศ, ลง ญย ปัจจัย กตตุกรณปเทสสุ จ⁷⁵⁵, ลงนิคคหิต (๐)
อาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁷⁵⁶, เปลี่ยนนิคคหิต (๐) เป็น ญ ด้วยสูตร
วคฺคนฺติ วา วคฺเค⁷⁵⁷, เปลี่ยน อี ที่ วิ เป็น ย ด้วยสูตร อวิณฺโณ ยํ นวา⁷⁵⁸, เปลี่ยน ว เป็น พ ด้วย จ-

⁷⁴⁷ รุป. -/651/478.

⁷⁴⁸ รุป. -/387/286.

⁷⁴⁹ รุป. -/597/435.

⁷⁵⁰ รุป. -/568/414.

⁷⁵¹ รุป. -/434/318.

⁷⁵² รุป. -/554/405.

⁷⁵³ ที.ม. (บาลี) 10/35/15-18.

⁷⁵⁴ รุป. -/596/434.

⁷⁵⁵ รุป. -/597/435.

⁷⁵⁶ รุป. -/370/268.

⁷⁵⁷ รุป. -/49/46.

⁷⁵⁸ รุป. -/21/17.

ศัพทในสูตร โท ธสส จ⁷⁵⁹ ๑ ลักษณะอันเป็นส่วนย่อย ชื่อว่าอนุพยัญชนะ เป็นวิเสสนบุพพบทกัมม-
ธารยสมาส ๑ พระอนุพยัญชนะ 80 คือ มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทอันเหลืองงาม มีนิ้วพระหัตถ์
และนิ้วพระบาทเรียวออกไปโดยลำดับแต่ต้นจนปลาย มีพระนขาทั้ง 20 มีสีแดง มีพระนขาทั้ง 20 นั้น
งอนงามซ้อนขึ้นเบื่องบนมิได้ค้อมลงเบื่องต่ำดุจเล็บแห่งสามัญชนทั้งปวง มีพระนขานั้นมีพรรณอัน
เกลี้ยงกลมสนิทมิได้เป็นริ้วรอย เป็นต้น⁷⁶⁰ ๑ พระลักษณะด้วย พระอนุพยัญชนะด้วย ชื่อว่าลักษณา-
นุพยัญชนะ ๑ ชื่อว่าปฏิมัตติตา เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิมัตติยติ อลงกรียติ** ความว่า ความบริบูรณ์
แห่งพระอัตถภาพใด อันพระลักษณะและพระอนุพยัญชนะ ย่อมประดับประดา เพราะเหตุนี้ ความ
บริบูรณ์แห่งพระลักษณะนั้น ชื่อว่าปฏิมัตติตา ๑ ปฏิ บทรหน้า มติ-ธาตุมีความหมายว่า ประดับ-
ตกแต่ง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁷⁶¹, ลงนิคคหิต (-) อาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคม-
วิการวิปริตาเทสา จ⁷⁶², เปลี่ยนนิคคหิต (-) เป็น ณ ด้วยสูตร วคฺคนตฺ วา วคฺเค⁷⁶³ ๑ ความบริบูรณ์
แห่งพระอัตถภาพอันพระลักษณะและพระอนุพยัญชนะประดับประดาแล้ว ชื่อว่าลักษณานุพยัญชน-
มัตติตา ๑ ชื่อว่าอัตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาหิโต อหฺมาโน เอตถ** ความว่า ความถือตัวว่า เรา ตั้งอยู่
แล้ว คือเป็นไปแล้วในรูปชั้นนี้ เพราะเหตุนี้ รูปชั้นนี้ ชื่อว่าอัตตะ ๑ บทว่า อาหิโต เป็นอธิกรณ-
สาธนะที่กล่าวพร้อมกับความหมายของ อท-ธาตุ ๑ อท-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๑ การไป คือความ
เป็นไป ๑ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฌหาทีหิ ตตรณ⁷⁶⁴, เปลี่ยน ท ห้ายธาตุ เป็น ต ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุ-
วิภตติปฺปจฺยณํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคม จ⁷⁶⁵, ลง ส วิภตติ, เปลี่ยน ส วิภตติ เป็น อา ด้วยสูตร สฺยา
จ⁷⁶⁶ ๑ ชื่อว่าภาวะ เพราะเกิดขึ้น ๑ ฐ-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสฺรุช-
ปทาหิโต ณ⁷⁶⁷ ๑ ความเกิดขึ้นคืออัตตะ ชื่อว่าอัตตภาวะ เป็นอวธารณบุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ หรือ
ชื่อว่าอัตตภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อตตาคิ ภิญฺจิคฺคิเกหิ คเหตุพฺพาการณ ภาวติ ปวตฺตติ** ความว่า
รูปชั้นใด ย่อมเป็นไปโดยอาการอันบุคคลทั้งหลายผู้ยึดถือภิกขุย่อมยึดเอาว่าเป็นตัวตน เพราะเหตุนี้
รูปชั้นนี้ ชื่อว่าอัตตภาวะ ๑ บทว่า อตตาคิ เป็นบทอาการะในบท คเหตุพ- ๑ ความสมบูรณ์คือ
ความบริบูรณ์ ชื่อว่าสัมปตติ ๑ ส บทรหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิย-
มตฺยโว วา⁷⁶⁸, ลบ ท ห้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร ฤษฺชาติมนโต โน ทฺวิ จ⁷⁶⁹ ๑ ความสมบูรณ์แห่ง
อัตถภาพ ชื่อว่าอัตตภาวะสัมปตติ ๑ ภาวะคือรูป ชื่อว่ารูปภาวะ, ความบริบูรณ์แห่งรูปภาวะ ชื่อว่ารูปภาวะ-
สัมปทา ๑ สำหรับ นาม-ศัพท์ ท่านวางไว้ท้ายบท ไม่ได้วางไว้กลางบท แม้ถึงอย่างนั้น ท่านก็วางนาม-
ศัพท์ไว้ในเวลากล่าวความหมาย ๑ นี่เป็นมคปทวลัญชนัย ๑

⁷⁵⁹ รูป. -/27/20.

⁷⁶⁰ ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) -/27/355, ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) -/27/469

⁷⁶¹ รูป. -/622/450.

⁷⁶² รูป. -/370/268.

⁷⁶³ รูป. -/49/46.

⁷⁶⁴ รูป. -/666/487.

⁷⁶⁵ รูป. -/488/351.

⁷⁶⁶ รูป. -/113/74.

⁷⁶⁷ รูป. -/577/422.

⁷⁶⁸ รูป. -/599/437.

⁷⁶⁹ รูป. -/560/409.

บทว่า สวาสนสกลสกุเลसानํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนุปปาท- ฯ บทว่า อจจนตํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า อนุปปาท- ฯ บทว่า อนุปปาทธมมตาปาหนํ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ปหานสมปทา เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ยถิจฉิตนิปผาทเน เป็นบทอาธาระในบทว่า อาธิปจจํ ฯ บทว่า อาธิปจจํ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อานุภาวสมปทา เป็นบทสัณญี ฯ สองบทว่า สกลโลกนยนาภิเสก- ภูตา ลกขณานุปยุตชนปฏิมณติตา เป็นบทวิเสสของบทว่า อุตตภาวสมปตติ- ฯ บทว่า อุตตภาว- สมปตติ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า รูปกายสมปทา เป็นบทสัณญี ฯ

(42) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า สัตตูปการสัมปทามีก็อย่าง จึงกล่าวคำว่า **สัตตูปกาโร** เป็นต้น ฯ สัตตูปการสัมปทา มี 2 อย่าง ฯ การบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า อุปการะ, อุปการะแก่สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า สัตตูปการะ ฯ ปน-ศัพทํ เป็นวิเสสตัดะ ฯ ชื่อว่า อาสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาคนตฺวา เสดติ จิตฺตํ เอตถ** ความว่า จิตที่เป็นไปในอารมณ์แม้อื่น แล้วยอมกลับมาเป็นไปในที่นี้ เพราะเหตุที่นั่น ที่นั่น ชื่อว่า อาสยะ หมายถึง ฉันทะและยถาภูตญาณ ฯ ท่านกล่าวไว้ว่า ภาวะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระอริยาศัยเกื้อกูลเป็นนิจ และการรอเวลาแก่กล้าแห่งอินทรีย์ ฯ สั- ชาติความหมายว่า นอน, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวา วิ วา⁷⁷⁰, วุทธิ อี ที่ ส เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ⁷⁷¹ ฯ ชื่อว่า ปโยคะ เพราะเป็นเครื่องประกอบ หมายถึงพระธรรมเทศนา ฯ ป บทหน้า ยุช- ชาติมีความหมายว่า ประกอบ, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสฺรุชฺชปาทีโต ณ⁷⁷², ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป⁷⁷³, วุทธิ อุ ที่ ยุ เป็น โอ ด้วยสูตร อสํยคณตสฺส วุทธิ การิต⁷⁷⁴, เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กคา จฺขาน⁷⁷⁵ ฯ อาสยะด้วย ปโยคะด้วย ชื่อว่า อาสยปโยคะ ฯ ประเภท ชื่อว่า วสะ, ประเภทแห่งอาสยะและปโยคะ ชื่อว่า อาสยปโยควสะ ฯ ประการ 2 แห่งสัตตูปการสัมปทานั้น เพราะเหตุนี้ สัตตูปการสัมปทานั้น ชื่อว่า ทุวิระ เป็นอัครคุณัญญีพหุพีหิสมาส ฯ

บทว่า สัตตูปกาโร เป็นลึงค์ตัดะ ฯ บทว่า อาสยปโยควสะ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ทุวิโร ฯ บทว่า ทุวิโร เป็นบทวิเสสของบทว่า สัตตูปกาโร ฯ

(43) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ อาสยะและปโยคะ โดยย่อ จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ฯ บรรดาสัตตูปการสัมปทาทั้ง 2 อย่าง คืออาสยะและปโยคะนั้น ภาวะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระอริยาศัยเกื้อกูลเป็นนิจ แม้ในเหล่าสัตว์ผู้มีความผิดมีพระเทวทัตเป็นต้นผู้มีใช้ผู้รองรับพระธรรม- เทศนา และการรอเวลาแก่กล้าแห่งอินทรีย์ของเวไนยสัตว์ผู้มีปัญญินทรีย์ยังไม่แก่กล้า ชื่อว่า อาสยะ ฯ

พระเทวทัตเป็นเบื้องต้นแห่งภิกษุทั้งหลายมีพระโกกาลิกะเป็นต้นเหล่าใด ภิกษุทั้งหลายมีพระโกกาลิกะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า เทวทัตตาที เป็นอัครคุณัญญีพหุพีหิสมาส ฯ ชื่อว่า วิโรธิ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิรุขณนติ** ความว่า สัตว์เหล่าใด ย่อมคัดค้านในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะเหตุนี้ สัตว์ เหล่านั้น ชื่อว่า วิโรธิ ฯ วิ บทหน้า รุช- ชาติมีความหมายว่า คัดค้าน-ขัดแย้ง-เป็นปฏิปักษ์, ลง ณ ปัจจย

⁷⁷⁰ รูป. -/568/414.

⁷⁷¹ รูป. -/434/318.

⁷⁷² รูป. -/577/422.

⁷⁷³ รูป. -/526/382.

⁷⁷⁴ รูป. -/527/383.

⁷⁷⁵ รูป. -/554/405.

ด้วย จ-ศัพทในสูตร ตสสึลาทีสุ ณีตวาวิ จ⁷⁷⁶ ๑ ผู้เป็นปฏิปักษ์ด้วย ผู้เป็นปฏิปักษ์เหล่านั้น เป็นสัตว์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิโรธิตะ ๑ รัสสะ อี ที่ วิโรธี เป็น อี ๑ อปิ-ศัพท มุ่งถึงสัตว์ผู้ไม่เป็นปฏิปักษ์ ๑ ชื่อว่าหิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **หิโนติ** ความว่า ประโยชน์ใด ย่อมเป็นไปตามเหตุ เพราะเห็นนั้น ประโยชน์นั้น ชื่อว่าหิตะ ๑ หิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถกตฺตริ⁷⁷⁷ ๑ ชื่อว่าอาสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาคนตฺวา เสดติ จิตฺตํ เอตถ** ความว่า จิตที่เป็นไปในอารมณ์แม้อันแล้วย่อมกลับมาเป็นไปในที่นี้ เพราะเหตุนี้ ที่นั้น ชื่อว่าอาสยะ หมายถึง พระอัยยาศัย พระอัยยาศัยในประโยชน์เกื้อกูลของพระผู้มีพระภาคเจ้าใด มีอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ชื่อว่าทรงมีพระอัยยาศัยในประโยชน์เกื้อกูล, ความเป็นแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมีพระอัยยาศัยในประโยชน์เกื้อกูล ชื่อว่าหิตชมาสยตา ได้แก่ ฉันทะ ๑ ความแก่กล้า ชื่อว่าปริปากะ ๑ ปจ-ธาตุมีความหมายว่า หุง-ต้ม, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุตฺวาวิ วา⁷⁷⁸, วุทธิ อ ที่ ป เป็น อา, เปลี่ยน จ เป็น ก ด้วยสูตร กคา จชาน⁷⁷⁹ ๑ อินทรีย์ทั้งหลายอันถึงความแก่กล้าแล้ว ชื่อว่าปริปากคตะ, อินทรีย์ทั้งหลายอันถึงความแก่กล้าแล้ว หามิได้ ชื่อว่าอปริปากคตะ เป็นนนิปาตบุพพบทกัมมธารยสมาส, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อดตํ นสฺส ตปฺปฺริเส⁷⁸⁰ ๑ อินทรีย์ ใช้ในความหมายว่า เป็นใหญ่ ๑ อินทรีย์ 5 มีสหอินทรีย์ เป็นต้น ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่กว่าสหชาตธรรมทั้งหลายในกิจมีความเชื่อ เป็นต้น เป็นการวิเคราะห์แบบตัทธิต ๑ ลง ฌย ปัจจัย หลัง อินท-ศัพท ด้วยสูตร ยทฺนุปฺปนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁷⁸¹, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลป⁷⁸², เปลี่ยน ท เป็น ทฺร ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสฺส จ⁷⁸³ ๑ อินทรีย์ทั้งหลายแห่งสัตว์เหล่าใดอันถึงความไม่แก่กล้าแล้ว สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าอปริปากคตินทริยะ เป็นตคคุณฉกฺฐิพฺพพิหิสมาส ๑ ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ ความแก่กล้า ชื่อว่าปริปากะ ความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ชื่อว่าอินทริยปริปากะ ๑ ชื่อว่ากาละ เพราะวิเคราะห์ว่า **กลิตพฺโพ** ความว่า เวลาอันชนพินับว่า เวลาเท่านั้นล่วงไปแล้ว เป็นต้น เพราะเหตุนี้ เวลานั้น ชื่อว่ากาละ มีตอนเช้า เป็นต้น ๑ กล-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุตฺวาวิ วา⁷⁸⁴, วุทธิ อ ที่ ก เป็น อา ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ⁷⁸⁵ ๑ เวลาแห่งความแก่กล้าของอินทรีย์ ชื่อว่าอินทริยปริปากกาละ ๑ การรอกอย ชื่อว่าอาคมณะ ๑ อา บทหน้า คมฺ-ธาตุมีความหมายว่า รอกอย, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนฺทาทีหิ ยุ⁷⁸⁶ ๑ การรอกอยซึ่งเวลาแห่งความแก่กล้าของอินทรีย์ ชื่อว่าอินทริยปริปากกาลา-คมณะ ๑

⁷⁷⁶ รุป. -/590/430.

⁷⁷⁷ รุป. -/606/441.

⁷⁷⁸ รุป. -/568/414.

⁷⁷⁹ รุป. -/554/405.

⁷⁸⁰ รุป. -/344/228.

⁷⁸¹ รุป. -/423/310.

⁷⁸² รุป. -/363/264.

⁷⁸³ รุป. -/27/20.

⁷⁸⁴ รุป. -/568/414.

⁷⁸⁵ รุป. -/434/318.

⁷⁸⁶ รุป. -/596/434.

บทว่า อินทริยปริปากกาลสฺส เป็นบทกรรมในบทว่า อาคมนํ ฯ จ-ศัพท มีความหมายว่า วุตตสมุจจะยะ ฯ บทว่า ตตฺถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า เทวตฺตาทีสุ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิโรธิตฺเตสุปิ ฯ บทว่า วิโรธิตฺเตสุปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า หิต- ฯ บทว่า นิจฺจํ เป็นบทกิริยา-วิเสสณะในบทว่า อชฺฌาสมยตา ฯ สองบทว่า หิตชฺฌาสมยตา อินทริยปริปากกาลาคมนนญ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อปริปากปณฺณินทฺริยานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อินทฺริย- ฯ บทว่า อาสโย เป็นบทสัณญญา ฯ

(44) ส่วนความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้มีพระหฤทัยมิได้มุ่งหวังลาภสักการะ เป็นต้น ทรงแสดงพระธรรมอันจะนำสัตว์ออกจากทุกข์ทั้งปวง โดยหัวข้อคือยาน 3 แก่เหล่าสัตว์อื่นจากเหล่าสัตว์ผู้มีความคิดมีพระเทวทัตเป็นต้นนั้น ชื่อว่าปโยคะ ฯ

สัตว์เหล่าอื่นจากสัตว์ผู้เป็นปฏิปักษ์เหล่านั้น ชื่อว่าตัญญู สัตว์เหล่าอื่นจากสัตว์ผู้เป็นปฏิปักษ์เหล่านั้นด้วย สัตว์เหล่าอื่นจากสัตว์ผู้เป็นปฏิปักษ์เหล่านั้น นั้น เป็นสัตว์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตัญญูสัตว์ตตะ หมายถึงเหล่าสัตว์ผู้รองรับพระธรรมเทศนา ฯ ปน-ศัพท เป็นวิเสสตะ, ชื่อว่าลาภะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลพฺภติ** ความว่า ไทยธรรมใด อันบุคคลย่อมได้ เพราะเหตุนี้ ไทยธรรมนั้นชื่อว่าลาภะ หมายถึงสิ่งของมีข้าว เป็นต้น ฯ ลภ-ธาตุมีความหมายว่า ได้, ลง ณ ปัจจัยในกรรม ด้วยสูตร วิสฺรุขปทาทีโต ณ⁷⁸⁷ ฯ ปัจจัยใด อันบุคคลย่อมกระทำด้วยดี เพราะเหตุนี้ ปัจจัยนั้น ชื่อว่าสักการะ ฯ ส-นิบาตมีความหมายว่า ประโยชน์ ฯ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสฺรุขปทาทีโต ณ⁷⁸⁸, ซ้อน ก ด้วยสูตร ปฺรเทวภาโว จาเน⁷⁸⁹ ฯ ลาภด้วย สักการะด้วย ชื่อว่าลาภ-สักการะ, ลาภและสักการะเป็นเบื้องต้นแห่งสามิจิกรรมมีการไหว้ การเคารพ และการบูชาเป็นต้นเหล่าใด สามิจิกรรมมีการไหว้ การเคารพ และการบูชาเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าลาภสักการาภิ เป็นตักคุณัญญีพหุพหิสมาส ฯ ชื่อว่านิรเปกฺขะ เพราะวิเคราะห์ว่า **น อเปกฺขติ** ความว่า จิตใด ย่อมไม่มุ่งหวัง เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่านิรเปกฺขะ ฯ นิ อป นำหน้า อิกฺข-ธาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง ณ ปัจจัย, วุทธิ อิ ที่ อิกฺข เป็น เอ ด้วยสูตร อณฺเณสุ จ⁷⁹⁰, ลง ร อาคม ด้วยสูตร ยวมทนฺตรลา จาคุม⁷⁹¹ ฯ ธรรมชาติโดยอ้อมรู้ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าจิตตะ ฯ จินฺต-ธาตุมีความหมายว่า คิด-รู้, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตรณ⁷⁹² ฯ เปลี่ยน น เป็นนิคคหิต (ํ) ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติป-ปจฺจยํ ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁷⁹³, ลบนิคคหิต (ํ) ด้วยสูตร กฺวจิ โลป⁷⁹⁴, นำ ต พยัญชนะ ประกอบกับสระหลัง ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁷⁹⁵ ฯ จิตอันไม่มุ่งหวังลาภและสักการะเป็นต้นของพระผู้มีพระภาคเจ้าใด มีอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่าลาภสักการทินิรเปกฺขจิตตะ ฯ ชื่อว่า

⁷⁸⁷ รุป. -/577/422.

⁷⁸⁸ รุป. -/577/422.

⁷⁸⁹ รุป. -/40/33.

⁷⁹⁰ รุป. -/434/318.

⁷⁹¹ รุป. -/34/23.

⁷⁹² รุป. -/666/487.

⁷⁹³ รุป. -/488/351.

⁷⁹⁴ รุป. -/53/49.

⁷⁹⁵ รุป. -/14/10.

ยานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ยณฺติ ตํ ตํ หิตสุํ คจฺจนฺติ เอเตหิ** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมบรรลุความสุขอันเป็นประโยชน์แก่อกุลนั้น ๆ ด้วยธรรมชาติเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่ายานะ หมายถึง ศรัทธา วิริยะ ปัญญา หรือศีล สมาธิ ปัญญา หรืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ฯ แต่อาจารย์ท่านอื่นประสงค์ว่า พระพุทธญาณ พระปัจเจกพุทธญาณ และพระพุทธสาวกญาณ ฯ ยา-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปัจจย ๓ หมู่แห่ง 3 ชื่อว่าตยะ, ลง ณ ปัจจย หลัง ติ-ศัพท์ ด้วยสูตร สมุหฺตเถ กณฺณ⁷⁹⁶, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลป⁷⁹⁷, เปลี่ยน อี เป็น อย ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาทเสา จ⁷⁹⁸ ๓ หมวด 3 แห่งยานทั้งหลาย ชื่อว่ายานัตตยะ ๓ ชื่อว่ามุขะ เพราะวิเคราะห์ว่า **มุขติ ปวตฺตติ เอเตน** ความว่า ความสุขอันเป็นประโยชน์แก่อกุล ย่อมเป็นไปโดยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ามุขะ ๓ มุข-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวีวา⁷⁹⁹ ๓ อูบายคือหมวดแห่งญาณ 3 ชื่อว่ายานัตตยะ มีความหมายว่าห้วงข้อ หมายถึงอูบาย คือหมวด 3 แห่งยาน ๓ ชื่อว่าทุกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทุกฺเคน ขมิตฺตพฺพานิ** ความว่า ธรรมชาติเหล่าใด อันสัตว์ทั้งหลายพึงอดทนได้ยาก เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่าทุกะ ๓ ทุ สัทฺทูปปะ ขมุ-ธาตุมีความหมายว่า อดทน, ลง กวิ ปัจจย, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ธาตฺวนตฺสส โลโป กฺวิมิ⁸⁰⁰, ลบ กวิ ปัจจย ด้วยสูตร กฺวิโลโป จ⁸⁰¹, ซ้อน ก ด้วยสูตร วคฺเค โฆสํ โฆสํ ตติยปจฺมา⁸⁰² ๓ ทั้งปวงด้วย ทั้งปวงเหล่านั้น เป็นทุกข์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัพพทุกะ ๓ ชื่อว่าสัพพทุกขนิยานิกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สพฺพทุกฺขโต นิยฺยาติ** ความว่า พระธรรมเทศนาใด ยื่อนำสัตว์ทั้งหลายออกจากทุกข์ทั้งปวง เพราะเหตุนี้ พระธรรมเทศนานั้น ชื่อว่าสัพพทุกขนิยายิกะ ๓ นิ บทหน้า ยา-ธาตุมีความหมายว่า นำออก, ลง อนีย ปัจจย ในกัตตุ ด้วย ตพฺพานียา-โยควิภาคะในสูตร ภาวกมเมสุ ตพฺพานียา⁸⁰³, รัสสะ อี เป็น อี และเปลี่ยน ย เป็น ก ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตฺวิกตฺติปจฺจยํ ทิฆวิปริตาทเสโลปาคมา จ⁸⁰⁴, ซ้อน ยุ ด้วยสูตร ปฺรเทวภาโว จาเน⁸⁰⁵ ๓ ชื่อว่าอัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อตฺตโน สภาวํ ธาเรติ** ความว่า สภาวะใด ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน เพราะเหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่าอัมมะ หมายถึงธรรมมีขั้นเป็นต้น ๓ ชื่อว่าเทศนา เพราะวิเคราะห์ว่า **เทสียติ เอตาย** ความว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงด้วยเจตนาหรือด้วยสัทธาตินั้น เพราะเหตุนี้ เจตนาหรือสัทธาตินั้น ชื่อว่าเทศนา ๓ ทิส-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว-สวด-แสดง, ลง ยุ ปัจจย, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญฺณวฺน⁸⁰⁶, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁸⁰⁷, ลง อา ปัจจยิตถิลีคํอีก, การ

⁷⁹⁶ รุป. -/379/282.

⁷⁹⁷ รุป. -/363/264.

⁷⁹⁸ รุป. -/370/268.

⁷⁹⁹ รุป. -/568/414.

⁸⁰⁰ รุป. -/586/427.

⁸⁰¹ รุป. -/585/426.

⁸⁰² รุป. -/42/39.

⁸⁰³ รุป. -/545/399.

⁸⁰⁴ รุป. -/488/351.

⁸⁰⁵ รุป. -/40/33.

⁸⁰⁶ รุป. -/570/417.

⁸⁰⁷ รุป. -/434/318.

แสดงธรรม ชื่อว่าอัมมเทสนา, อันเป็นสภาวะที่นำออกจากทุกข์ทั้งปวงด้วย อันเป็นสภาวะที่นำออกจากทุกข์ทั้งปวงนั้น เป็นพระธรรมเทศนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัพพทุกขนิยานิกอัมมเทสนา ฯ

บทว่า ตทณฺณสตตํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ลากสกุการาติ- ฯ บทว่า ลากสกุการาตินิรเพกขจิตตสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า เทสนา ฯ บทว่า ยานตตยมุขเณ เป็นบทติยาวิเสสในบทว่า เทสนา ฯ บทว่า สัพพทุกขนิยานิกอัมมเทสนา เป็นบทสัญญา ฯ บทว่า ปโยโค นาม เป็นบทสัญญา ฯ

(45) ท่านอาจารย์ เมื่อมีคำถามว่า บรรดาสัมปทาตามที่กล่าวมา สัมปทาไหน ท่านได้แสดงด้วยบทไหน ดังนี้แล้วประสงค์ที่จะให้รู้ว่า สัมปทานี้ ท่านแสดงด้วยบทนี้ สัมปทานี้ ท่านแสดงด้วยบทนี้ จึงกล่าวคำว่า ตตถ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า บรรดาสัมปทา 3 อย่าง มีเหตุสัมปทาเป็นต้นนั้น ผลสัมปทา 2 อย่างข้างต้น ท่านพระอนุรุธาจารย์แสดงแล้วด้วยคำว่า **สมมาสมพุทฺธ** นี้ ส่วนผลสัมปทา 2 อย่างนอกนี้และสัตตูปการสัมปทา 2 อย่างเหมือนกัน แสดงแล้วด้วยบทว่า **อตฺถ** นี้

สัมปทานี้ที่กล่าวก่อน ชื่อว่าปุริมา ฯ ลง อิม ปัจจย ด้วยสูตร ซาตาทีนมิยา จ⁸⁰⁸ ฯ บทว่า เทว หมายถึง ญาณสัมปทาและปหานสัมปทา ฯ ปน-คัพฺพ เป็นวิเสสตัดะ ฯ บทว่า เทว หมายถึง อานุกาฬสัมปทาและรูปกายสัมปทา ฯ ตถา-คัพฺพ นำเอาคำว่า เทว เข้ามา ฯ จ-คัพฺพมีความหมายว่า วุตตสมฺมจฺจยะ (แปลว่า และ) จึงประกอบความเป็น ผลสัมปทา จ สัตตูปการสมฺปทา จ (ผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทา) ฯ

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ สองบทว่า ปุริมา เทว เป็นบทวิเสสของบทว่า ผลสมฺปทา ฯ บทว่า ผลสมฺปทา เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสีตา ฯ บทว่า สมมาสมพุทฺธนฺติ เป็นบทสรุปะของบทว่า อิมินา ฯ บทว่า อิมินา เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสีตา ฯ บทว่า ทสฺสีตา เป็นกิตบทกัมมวาทก ฯ สองบทว่า อิตธา เทว เป็นบทวิเสสของบทว่า ผลสมฺปทา ฯ สองบทว่า ผลสมฺปทา สัตตูปการสมฺปทา เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสีตา ฯ บทว่า ตถา นำเอาคำว่า เทว เข้ามา ฯ บทว่า อตฺถนฺติ เป็นบทสรุปะในบทว่า เอเตน ฯ บทว่า เอเตน เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสีตา ฯ

ในคำว่า สมมาสมพุทฺธ นี้ อธิบายความว่า ญาณสัมปทาและปหานสัมปทา ท่านแสดงไว้ด้วย พุทฺธ-คัพฺพ ที่มีความหมายว่า รู้-ตื่น-เบิกบาน ด้วยบทว่า อตฺถ ที่แสดงความเป็นผู้ไม่มีใครเหมือนเป็นอันว่าท่านได้แสดง อานุกาฬสัมปทา รูปกายสัมปทา และสัตตูปการสัมปทา แล้ว ฯ

(46) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็เหตุสัมปทา ท่านได้แสดงไว้ด้วยบทไหน จึงกล่าวคำว่า **ตทฺทปายภูตา** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า อนึ่ง เหตุสัมปทาอันเป็นเหตุเข้าถึงผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาทั้ง 2 นั้น ท่านอาจารย์แสดงแล้วด้วยบททั้ง 2 โดยเป็นบทที่มีความสามารถ เพราะแห่งสัมปทาทั้ง 2 นั้น จะเกิดมิได้ โดยเว้นจากเหตุสัมปทาเช่นนั้นเสีย และเพราะเมื่อผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาทั้ง 2 นั้น ไม่มีเหตุ (พึงเกิดได้เอง) ผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาทั้ง 2 เหล่านั้น ก็มีความเกี่ยวข้องกับความเกิดมิได้ในบุคคลทุกจำพวก

ชื่อว่าอุปายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปฺเนติ เอเตย** ความว่า ผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทา ย่อมเข้าถึงเหตุแห่งเหตุสัมปทานั้นแล้วเป็นไป เพราะเหตุนี้ เหตุสัมปทานั้น ชื่อว่าอุปายะ ฯ อุป บทหน้า อิ-ธาคูมีความหมายว่า ไป, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสฺสุชฺชปาทีโต ณ⁸⁰⁹, ลบ ณ อนุพันธ

⁸⁰⁸ รพ. -/378/280.

⁸⁰⁹ รพ. -/577/422.

ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลปํ⁸¹⁰, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสฺส วุทธิ การิตะ⁸¹¹, เปลี่ยน เอ เป็น อาย ด้วยสูตร เต อาวายา การิตะ⁸¹² ฯ เหตุแห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาเหล่านั้น ชื่อว่า ตพฺพายะ เหตุแห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทานั้นด้วย เหตุแห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทานั้น นั้น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตพฺพายภูตา เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส มีความหมายพิเศษ ฯ ปี-ศัพท์ ย่อมมุ่งถึงส่วนย่อย ฯ ความเป็นแห่งบททั้งหลาย 2 ที่สามารถ ชื่อว่า สามัตถิยะ ฯ

(47) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามถึงเหตุว่า เหตุสัมปทา ท่านแสดงไว้โดยเป็นบทที่มีความสามารถ เพราะเหตุอะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ตถาวริธ** เป็นต้น ฯ ชื่อว่าตถาวริธ เพราะวิเคราะห์ว่า **ตถา โส วิธो เอตสฺส** ความว่า ประการแห่งเหตุอันอื่นเช่นนั้น คือการประกอบด้วยพระมหากุณาและการสั่งสมซึ่งสัมภาระธรรมอันเกื้อหนุนแก่พระโพธิญาณ เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่าตถาวริธ เป็นตักคุณัญญูพิพพหิสมาส, อันมีประการเช่นนั้นด้วย อันมีประการเช่นนั้น นั้น เป็นเหตุด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตถาวริธเหตุ ฯ การเว้น คือการทำการเว้น ชื่อว่าพยติเรกะ หมายถึงความว่างเปล่า ฯ วิ อติ บทหน้า ธิจ-ธาตุมีความหมายว่า สงบ ฯ วิเวกะ หมายถึงความว่างเปล่า ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸¹³, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อี ที่ ธิ เป็น เอ, เปลี่ยน จ เป็น ก ด้วยสูตร กคา จขาน⁸¹⁴, เปลี่ยน อี ที่ อติ เป็น ยุ ด้วยสูตร อวิณฺณโย ยํ นวา⁸¹⁵, เปลี่ยน วุ เป็น พุ ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ⁸¹⁶, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต⁸¹⁷ ฯ เหตุแห่งสัมปทาทั้งสองนั้น จากเหตุอันมีประการเช่นนั้น ชื่อว่าตถาวริธเหตุพยติเรกะ ฯ สัมปทาทั้งสองนั้น คือผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทา ชื่อว่าตพฺพายะ เป็นวิเสสนูปพบทกัมมธารยสมาส ฯ ความสมบูรณ์ ชื่อว่าสัมปัตติ ความสมบูรณ์แห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาทั้งสองนั้น ชื่อว่าตพฺพายสัมปัตติ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าสมภวะ ฯ ส-อุปสัค เป็นศัพท์ที่คล้ายตามความหมายของธาตุ ฯ ภู-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸¹⁸, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อุ เป็น โอ, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว สเร⁸¹⁹ ฯ ความเป็นไป หามิได้ ชื่อว่าอสมภวะ หมายถึงกิจที่ไม่เป็นไป เป็นนนิปาตูปพพบทกัมมธารยสมาส, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อตฺตํ นสฺส ตปฺปรีเส⁸²⁰ ฯ ชื่อว่าอเหตุกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นตฺถิ เหตุ เอเตสํ** ความว่า เหตุแห่งผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาเหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ ผลสัมปทาและสัตตูปการสัมปทาเหล่านั้น ชื่อว่าอเหตุกะ เป็นตักคุณัญญูพิพพหิสมาส ฯ ความเป็นแห่งอเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกัตตะ ฯ จ-ศัพท์ ประกอบไม่เหมาะ ควรประกอบเป็น อสมภวโต จ สมภวปฺปสงฺกโต จ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่า

⁸¹⁰ รูป. -/526/382.

⁸¹¹ รูป. -/527/383.

⁸¹² รูป. -/541/391.

⁸¹³ รูป. -/1580/424.

⁸¹⁴ รูป. -/554/405.

⁸¹⁵ รูป. -/21/17.

⁸¹⁶ รูป. -/27/20.

⁸¹⁷ รูป. -/14/10.

⁸¹⁸ รูป. -/580/424.

⁸¹⁹ รูป. -/435/319.

⁸²⁰ รูป. -/344/228.

สัมภาระ ฯ ความขัดข้อง ชื่อว่าปสังคะ ฯ ป บทหน้า สนธ-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸²¹, ลบ ณ อนุพันธ์, เปลี่ยน น เป็นนิคคหิต (◌) ด้วยสูตร นิคคหิต สโยคาทิ โน⁸²², เปลี่ยนนิคคหิต (◌) เป็น ง ด้วยสูตร วคคณฺตํ วา วคเค⁸²³, เปลี่ยน ธ เป็น ค ด้วยสูตร กคา จขานํ ฯ ความขัดข้องต่อความเป็นไป ชื่อว่าสัมภวปสังคะ ฯ

บทว่า ตพฺพายญฺตา เป็นบทวิเสสของบทว่า เหตุสมปทา ฯ บทว่า เหตุสมปทา เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสีตา ฯ บทว่า ทวีหิปี เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺสีตา ฯ บทว่า สามตฺถิยโต เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ทสฺสีตา ฯ บทว่า ทสฺสีตา เป็นกิตบถ กัมมวาทก ฯ บทว่า ตถาวิหเหตุพฺย-ติเรเกณ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า อสมภวโต ฯ บทว่า ตพฺพสมปตฺตํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อสมภวโต ฯ บทว่า อสมภวโต เป็นบทญาปเหตุในบทว่า ทสฺสีตา ฯ บทว่า อเหตุกตฺเต จ เป็นบทภาวสัจตมฺมิ ฯ บทว่า สติ เป็นบทตุลยาธิกรณสัจตมฺมิ ฯ บทว่า สพฺพตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า สมภว- ฯ บทว่า ตาสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมภว- ฯ บทว่า สมภวปฺปสงฺคโต เป็นบทญาปเหตุในบทว่า ทสฺสีตา ฯ

(48) เพื่อคล้อยตามคำว่า ก็ด้วยบทว่า สมมาสมพุทฺธมตฺถํ นี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์ นมัสการพระพุทธันแล้วมิใช่หรือ เมื่อจะเริ่มอะไร จึงกล่าวบทว่า **สสทฺธมมคณฺตมฺมิ** ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ตเทวํ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ท่านอาจารย์ ครั้นนมัสการพระพุทธันนั้น ซึ่งมีการสวดที่ประมวลไว้ด้วยข้อกำหนด 3 ประการเป็นเบื้องต้นตามที่กล่าวแล้ว คือ เหตุสัมปทา ผลสัมปทา และสัตตูปการสัมปทา เป็นต้น ดังพรรณนามาฉะนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะเริ่มการนอบน้อมแด่พระรัตนที่เหลือ จึงกล่าวว่า **สสทฺธมมคณฺตมฺมิ** ฯ

ประการ 3 แห่งข้อกำหนดเหล่านี้ ข้อกำหนดเหล่านั้น ชื่อว่าติวิธา เป็นตักคุณัญฐี-พหุพหิสมาส ฯ ประการ 3 ด้วย ประการ 3 นั้น เป็นข้อกำหนดด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าติวิธา-วตฺถะ ฯ ชื่อว่าสังคหิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **เหตุผลสัตตูปการสัมปทา จ สฺสจฺจ สงฺคเหตุพฺพา ปริจฺฉินฺทิตพฺพา** ความว่า การสรรเสริญใด คือ เหตุสัมปทา ผลสัมปทา และสัตตูปการสัมปทา อันบัณฑิตพึงรวบรวมไว้ด้วยดี เพราะเหตุนั้น การสรรเสริญนั้น ชื่อว่าสังคหิตะ ฯ ส-อุปสัค เป็นศัพท์ที่ขยายความหมายของธาตุ ฯ คห-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁸²⁴, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁸²⁵ ฯ การสรรเสริญที่ถูกรวบรวมไว้ด้วยข้อกำหนด 3 อย่าง ชื่อว่าติวิธาวตฺถาสังคหิตะ ฯ การสรรเสริญ ชื่อว่าโกมนา ฯ ที่ถูกรวบรวมไว้ด้วยข้อกำหนด 3 อย่างด้วย ที่ถูกรวบรวมไว้ด้วยข้อกำหนด 3 อย่างนั้น เป็นการสรรเสริญด้วย ชื่อว่าติวิธาวตฺถาสังคหิตโกมนา ฯ ชื่อว่าปฺพพังคมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฺพพํ คจฺฉติ** ความว่า การสรรเสริญใด ย่อมเป็นไปในเบื้องต้น เพราะเหตุนั้น การสรรเสริญนั้น ชื่อว่าปฺพพังคมะ ฯ ปฺพพ สัททูปปะทะ คม-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ

⁸²¹ รป. -/580/424.

⁸²² รป. -/578/428.

⁸²³ รป. -/49/46.

⁸²⁴ รป. -/622/450.

⁸²⁵ รป. -/547/400.

ปัจฉัย ด้วยสูตร อิตถิยมตฺยโว วา⁸²⁶, ลง อา ปัจฉัยอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิยมโต อาปจฺโย⁸²⁷, ลง นิคคหิต (°) อาคม ด้วยสูตร นิคคหิตมฺจ⁸²⁸, เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ง ด้วยสูตร วคฺชนฺตํ วา วคฺเค⁸²⁹ ๑ ชื่อว่าติวิธาวตถาสังคหิตโณมนาปุพฺพังคมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ติวิธาวตถาสังคหิตโณมนาปุพฺพังคมา อสฺส** ความว่า การสรรเสริญพระพุทธรัตนันั้น อันบัณฑิตรวบรวมแล้วด้วยข้อกำหนด 3 ประการ เป็นเบื้องต้น เพราะเหตุนี้ พระพุทธรัตนันั้น ชื่อว่าติวิธาวตถาสังคหิตโณมนาปุพฺพังคมะ ๑ บทว่า อสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า โณมนา ๑ เป็นอดีตคุณจตุตถิพฺพหิสมาส ๑ รัตนะคือ พระพุทธเจ้า ชื่อว่าพุทธรัตนะ ๑ อันเหลือด้วย อันเหลือเหล่านั้น เป็นรัตนะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเสสรัตนนะ ๑ อปี-ศัพฺท มุ่งถึงพุทธรัตนะ ๑ การนอบน้อม ชื่อว่าปณามะ ๑ อาจารย์จักเริ่ม คือจักทำ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอารภณฺตะ (เมื่อจะเริ่ม) ๑

บทว่า ตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า พุทฺธรัตนํ ๑ บทว่า เอวํ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ติวิธาว ๑ บทว่า ติวิธาวตถาสังคหิตโณมนาปุพฺพังคมา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า พุทฺธรัตนํ ๑ บทว่า พุทฺธรัตนํ เป็นบทกรรมในบทว่า วณฺทิตวา ๑ บทว่า วณฺทิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อาห ๑ บท อิทานิ เป็นบทกาลสํตตมฺในบทว่า อาห ๑ บทว่า เสสรตนานมปิ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปณามํ ๑ บทว่า ปณามํ เป็นบทกรรมในบทว่า อารภณฺโต ๑ บทว่า อารภณฺโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อจฺจริโย ๑ บทว่า อาห เป็นบทกัตตา ๑ บทว่า สสทฺธมฺมคณฺตุตมฺนติ เป็นบทอาธาระหรือบทกรรมในบทว่า อาห ๑ บทว่า อาห เป็นอาชยาตบท กัตตฺวาจก ๑

(49) ท่านอาจารย์เมื่อจะแก้คำทักท้วงว่า พระธรรมและพระสงฆ์มิใช่ประธาน เพราะบทว่า สสทฺธมฺมคณฺตุตมํ เป็นบทย่อความหมายอื่น มิใช่หรือ ภาวะที่พระธรรมและพระสงฆ์ อันพุทธศาสนิกชนพึงกราบไหว้ อันใครย่อมทราบได้ ดังนี้แล้วจึงกล่าวคำว่า **คุณิภูตานมปิ หิ** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ความจริง ภาวะที่พระธรรมและพระสงฆ์ แม้เป็นบทขยายความในความหมายของบทอื่น คือเป็นบทวิเสสณะ เพราะมีบทอื่นเป็นประธาน อันพุทธศาสนิกชนพึงกราบไหว้ บัณฑิตย่อมทราบได้ ด้วยการประกอบ **สท ศัพฺท** ไว้ ๑

ชื่อว่าคุณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **คุณิยเต วิเสลียเต เอเตหิ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า อันอาจารย์ยอมทำให้พิเศษด้วยพระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น เพราะเหตุนี้ พระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น ชื่อว่าคุณะ ๑ คุณ-ธาดุมิความหมายว่า มิใช่ประธาน (วิเสสณะ-บทขยาย), ลง อ ปัจฉัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา⁸³⁰ ๑ เป็นวิเสสณะ เป็นแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคุณิภูตะ, พระธรรมและพระสงฆ์เหล่าใด เป็นวิเสสณะ คือมิใช่ประธาน เป็นแล้ว เพราะเหตุนี้ พระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น ชื่อว่าคุณิภูตะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ๑ ลง อี อาคมหลัง คุณ-ศัพฺท เมื่อมี ภู-ธาดุ อยู่หลัง ด้วยสูตรในสัททนีติว่า ยถารหฺมิณฺณณคโม ภกเรสุ⁸³¹ ๑ แต่อาจารย์กล่าวว่า ลง อี อาคม ด้วย

⁸²⁶ รุป. -/599/437.

⁸²⁷ รุป. -/176/101.

⁸²⁸ รุป. -/57/52.

⁸²⁹ รุป. -/49/46.

⁸³⁰ รุป. -/568/414.

⁸³¹ นิตฺติ.สฺสฺต. -/1338/1167.

สูตร ยทูปปนา นิปาตนา สีฆณติ⁸³² และทำการรัสสะ ด้วยสูตร กวจาติมชฎุตตานํ ที่ฆรสสา
ปจฺเจสฺ จ⁸³³ ฯ อปี-ศัพทมีความหมายว่า ครหะ ฯ หิ-ศัพทมีความหมายว่า ทฬหิกรณะ ฯ พระธรรม
ด้วย พระสงฆ์ด้วย ชื่อว่าธัมมสังฆะ ฯ ชื่อว่าอภิวาเทตัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิวทนียา** ความว่า
พระธรรมและพระสงฆ์เหล่าใด อันอาจารย์พึงกราบไหว้ เพราะเหตุนี้ พระธรรมและพระสงฆ์
เหล่านั้น ชื่อว่าอภิวาเทตัพพะ ฯ อภิ บทหน้า วท-ธาตุมีความหมายว่า กราบไหว้, ลง ตพพ ปจฺจย
ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ตพพานียา⁸³⁴, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁸³⁵, เปลี่ยน อิ อาคม เป็น เอ
ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยानํ ที่ฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁸³⁶ ฯ ความเป็นแห่งพระธรรมและ
พระสงฆ์อันอาจารย์พึงกราบไหว้ ชื่อว่าอภิวาเทตัพพะภาวะ ฯ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ ฯ ยุช-ธาตุมี
ความหมายว่า ประกอบ, ลง ณ ปจฺจย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸³⁷, ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อุ ที่ ยุ เป็น โอ,
เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร กคา จชาน⁸³⁸ ฯ

(50) ท่านอาจารย์ประกอบคำว่า คุณิภูตานํ เป็นต้นนั้น เพื่อเปรียบเทียบ จึงวางไว้ด้วยคำ
ว่า **ยถา** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า เปรียบเสมือนเมื่อกล่าวว่ เขามาพร้อมทั้งลูกและเมีย คนอื่นก็
ทราบได้ว่า แม้ลูกและเมีย (ของเขา) ก็มาด้วย ฉะนั้นใด ภาวะที่พระธรรมและพระสงฆ์ผู้อัน
พุทธศาสนิกชนพึงกราบไหว้ บัณฑิตย่อมทราบได้ ด้วยการประกอบ **สท** ศัพทไว้ ฯ

ยถา-ศัพทเป็นนิบาตมีความหมายว่า อุปมา ฯ ลูกด้วย เมียด้วย ชื่อว่าปุตตทาระ ฯ ชื่อว่า
สปุตตทาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **สท ปุตตทาเรน วตตมาโน** ความว่า คนใดเป็นไปพร้อมกับลูกและเมีย
เพราะเหตุนี้ คนนั้น ชื่อว่าสปุตตทาระ ฯ คนทั้งสองมีการมาเหมือนกัน เพราะเป็นการย่อความหมาย
ของบทอื่นอันเป็นต้นคุณสวัญญาณพหุพพิหสสมาส เพราะฉะนั้น จึงสรุปความว่า แม้ลูกและเมีย (ของ
เขา) ก็มาด้วย ฯ ลูกด้วย เมียด้วย ชื่อว่าปุตตทาระ ฯ ด้วย อปี-ศัพท ทำให้รู้ว่า พ่อมีได้มาคนเดียว ฯ
การมา ชื่อว่าอาคมนะ ฯ อา บทหน้า คมฺ ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปจฺจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ
ยุ⁸³⁹ ฯ

บทว่า คุณิภูตานมปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมมสงฆานํ ฯ บทว่า ธมมสงฆานํ เป็น
บทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาโว ฯ บทว่า อภิวาเทตพพาโว เป็นบทกรรมในบทว่า วิญญาติ ฯ บทว่า
สทโยเคน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิญญาติ ฯ บทว่า วิญญาติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาจก ฯ
ยถา-ศัพท เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า สปุตตทาโร อาคโตติ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจเน ฯ บทว่า
วจเน เป็นบทภาวสัตตมี ฯ บทว่า วุตเต เป็นบทตุลยาธิกรณสัตตมี ฯ บทว่า ปุตตทาสสาปิ เป็นบท
สัมพันธ์ในบทว่า อาคมนํ ฯ บทว่า อาคมนํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิญญาติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบท
สมาปินนะ ฯ

⁸³² รุป. -/423/310.

⁸³³ รุป. -/354/247.

⁸³⁴ รุป. -/545/399.

⁸³⁵ รุป. -/547/400.

⁸³⁶ รุป. -/488/351.

⁸³⁷ รุป. -/580/424.

⁸³⁸ รุป. -/554/405.

⁸³⁹ รุป. -/596/434.

(51) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ความหมายที่เป็นส่วนย่อยในบทว่า **สสทุหมมคณุตตม** จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น และประกอบความว่า ในบทว่า **สสทุหมมคณุตตม** นั้น ชื่อว่าธัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า สภาวะใด ย่อมทรงเหล่าสัตว์ผู้ทรงตนคือธรรมไว้ ไม่ให้ตกไปในอบาย 4 และในวิภูฏทุกซ์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าธัมมะ ฯ

บทว่า **ตตถ** เป็นสัตตมวิวิธัตติใช้ในนิทธารณะ ฯ บทว่า **ธมโม** เป็นบทนิทธารณียะ ฯ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์สารัตถทวิลาสินี ท่านจึงกล่าวว่า บทว่า **ตตถ** เป็นสัตตมวิวิธัตติใช้ในนิทธารณะ ฯ บทว่า **อตตาน** หมายถึงธรรมะ ฯ ชื่อว่าอัตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อหติ** ความว่า สภาวะใด ย่อมเปียดเบียนสังสารทุกซ์ของสัตว์ทั้งหลายผู้ปฏิบัติไปตามที่สอน เพราะเหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่าอัตตะ หมายถึง ธรรม 10 ประการ ฯ อห-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน ฯ ภาชนะ แปลว่า การเปียดเบียน ฯ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฌาที่หิ ตตรณ⁸⁴⁰, เปลี่ยน ท เป็น ต ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติปจฺจยำนํ ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁸⁴¹, ลง ส วิภัตติ, เปลี่ยน ส เป็น อา ด้วยสูตร สยา จ⁸⁴² ฯ บทว่า **ธาเรนเต** หมายถึง ตั้งไว้ เป็นไป คือ เกิดขึ้นในตน ฯ ชื่อว่าธาเรนตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ธาเรนติ** ความว่า สัตว์เหล่าใด ย่อมทรงธรรมไว้ คือตั้งไว้ในตน เพราะเหตุนี้ สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าธาเรนตะ ฯ ธ-ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง อนต ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานเน มานนตา⁸⁴³, ลง เณ ปัจจัย ด้วยสูตร จุราทิโต เณณยา⁸⁴⁴, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาน โณ โลป⁸⁴⁵, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁸⁴⁶ ฯ บทว่า **จตุสุ** คือ นรก เปตติ ติรัจฺจาน และอสุรกาย ฯ ความเจริญ ชื่อว่าปาเย ฯ เป-ธาตุมีความหมายว่า เจริญ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸⁴⁷, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาน โณ โลป⁸⁴⁸, เปลี่ยน เอ เป็น อาย ด้วยสูตร เต อาวยา การิตเต⁸⁴⁹ ฯ ชื่อว่าอปาเย เพราะวิเคราะห์ว่า **นตฺติ ปาโย วุฑฺธิ** เหตุ ความว่า ความเจริญในที่นี้ ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ ที่นั้น ชื่อว่าอปาเย เป็นอตคฺคณ สัตตมวิพฺพพหิสมาส ฯ ความเจริญ ชื่อว่าอเย ฯ อ-ธาตุมีความหมายว่า เจริญ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวฺตวาวิ วา⁸⁵⁰ ฯ ชื่อว่าอปาเย เพราะปราศจากความเจริญหรือความสุข ฯ ชื่อว่าวิภูฏ เพราะวิเคราะห์ว่า **วตฺตนติ** ความว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นไป เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า วิภูฏะ ฯ วิภูฏะ 3 คือ กิเลสวิภูฏะ กัมมวิภูฏะ และวิปากวิภูฏะ ฯ วต-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฌาที่หิ ตตรณ⁸⁵¹ (ควรลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวฺตวาวิ วา), นำเข้า

⁸⁴⁰ รุป. -/666/487.

⁸⁴¹ รุป. -/488/351.

⁸⁴² รุป. -/113/74.

⁸⁴³ รุป. -/646/469.

⁸⁴⁴ รุป. -/525/382.

⁸⁴⁵ รุป. -/526/382.

⁸⁴⁶ รุป. -/14/10.

⁸⁴⁷ รุป. -/580/424.

⁸⁴⁸ รุป. -/526/382.

⁸⁴⁹ รุป. -/541/391.

⁸⁵⁰ รุป. -/568/414.

⁸⁵¹ รุป. -/666/487.

ประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁸⁵², เปลี่ยน ตต เป็น ภู ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสฺส จ⁸⁵³ ๑ ชื่อว่าทุกษะ เพราะทนได้ยาก, ทุกษในวิญญูะทั้งหลาย ชื่อว่าวิญญูทุกษะ ๑ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น อปาเยสุ จ ฏญญทุกษสุ จ ๑ ชื่อว่าอุปตมานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **น ปตฺนติ** ความว่า สัตว์เหล่าใด ย่อมไม่ตกไป เพราะเหตุนี้ สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าอุปตมานะ ๑ น สัทพูปพะ ปต-ธาตุมีความหมายว่า ตก, ลบสระท้ายธาตุ ด้วยสูตร ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส⁸⁵⁴, ลง อนต ปัจจัย ด้วยสูตร วตตมานะมานนตา⁸⁵⁵, เปลี่ยน น เป็น อ ด้วยสูตร อดตํ นสส ตปฺปฺริเส⁸⁵⁶ ๑ บทว่า กตฺวา มาจาก กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ตฺวา ปัจจัย ด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกตตฺกานํ ตฺน ตฺวาน ตฺวา วา⁸⁵⁷, ลบ ร ท้ายธาตุ ด้วยสูตร รกาโร จ⁸⁵⁸ ๑ บทว่า ธาเรติ มาจาก ธร-ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ติ วิภัตติ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ⁸⁵⁹, เปลี่ยน อ เป็น เอ ด้วยสูตร โลปฺยเจตตฺมาโร⁸⁶⁰, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต ๑

(52) มีคำถามว่า ก็ท่านอาจารย์ต้องการทำการวิเคราะห์ ควรกล่าวคำเพียงเท่านี้ว่า **ธาทิตติ ธมฺโม มิไซหรือ ไม่ควรกล่าวว่า อดตานิ ธาเรนเต จตุสุ อปาเยสุ ฏญญทุกษสุ จ อุปตมานะ กตฺวา** ไว้ แต่ท่านกล่าวไว้เพื่ออะไร ๑ เฉลยว่า ความจริงท่านกล่าวคำนั้นไว้เพื่อให้รู้ว่า ธรรมะนี้ ย่อมทำอย่างนั้นแล้วทรงเหล่าสัตว์ไว้ ๑ ถามว่า คำอย่างนั้น ยกไว้ก่อน เพราะเหตุอะไร ท่านจึงกล่าวคำว่า ธาเรนเต ไว้ ๑ เฉลยว่า เพราะมุ่งถึงกรรมของบทว่า กตฺวา จึงกล่าวบทว่า ธาเรนเต ไว้ ๑ ด้วยบทว่า ธาเรนเต นี้ ย่อมห้ามเหล่าสัตว์ที่ไม่ทรงธรรมะไว้ ๑ เพราะมุ่งถึงกรรมของบทว่า ธาเรนเต จึงใส่บทว่า อดตานิ ไว้ ๑ ด้วยบทว่า อดตานิ นี้ ย่อมห้ามวัตถุมีกำแพงเป็นต้น ๑ ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงใส่บทว่า อุปตมานะ ไว้ ๑ เฉลยว่า ใส่บทว่า อุปตมานะ ไว้ เพื่อให้รู้ว่าเป็นวิภัตติกรรมของบทว่า ธาเรนเต ๑ ก็ กร-ธาตุที่ไม่มีกิริยาปัจจัย ได้กรรม 2 อย่าง เหมือน กร-ธาตุที่มีกรรม 2 อย่างในประโยคว่า สเจ เซ สจจํ ภณฺสี ทาสี ตํ กรมิ ถ้าเธอพูดจริง เราจะปลดปล่อยเธอให้เป็นไท⁸⁶¹ ๑ เพราะมุ่งถึงอาธาระของบทว่า อุปตมานะ จึงใส่สองบทว่า อปาเยสุ และ ฏญญทุกษสุ ไว้ ๑ ด้วยสองบทนี้ จึงห้ามการไม่ตกไปเป็นต้น ๑ ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงใส่บทว่า จตุสุ ไว้ ๑ เฉลยว่า เมื่อว่าโดยอ้อม โลกมนุษย์ ชื่อว่าอบาย เมื่อเทียบกับเทวโลก แม้เทวโลก ชื่อว่าอบาย เมื่อเทียบกับพรหมโลก แม้พรหมโลก ก็ชื่อว่าอบาย เมื่อเทียบกับพระนิพพาน เมื่อว่าโดยอ้อมอย่างนี้ วิญญูทุกษแม้ทั้งหมด ชื่อว่าอบาย เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า จตุสุ ไว้ เพื่อห้ามวิญญูทุกษ (ดังที่กล่าวมา) ๑ ถามว่า เพราะเหตุอะไร จึงใส่ถึงสองบทว่า อปาเยสุ และ ฏญญทุกษสุ ไว้ ใส่เพียงบทเดียวไว้ก็ได้ มิใช่หรือ ๑ เฉลยว่า ความจริง ใส่บทว่า อปาเยสุ ไว้เพื่อให้รู้ว่า ธรรม 10 อย่างนี้ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในอบายทั้งหลาย, แต่ใส่บทว่า ฏญญ-

⁸⁵² รูป. -/14/10.

⁸⁵³ รูป. -/27/20.

⁸⁵⁴ รูป. -/425/315.

⁸⁵⁵ รูป. -/646/469.

⁸⁵⁶ รูป. -/344/288.

⁸⁵⁷ รูป. -/640/464.

⁸⁵⁸ รูป. -/632/457.

⁸⁵⁹ รูป. -/433/318.

⁸⁶⁰ รูป. -/487/350.

⁸⁶¹ วิ.มหา. (บาลี) 1/31/19, วิ.มหา. (ไทย) 1/31/21.

ทุกเชส นี้ไว้เพื่อให้รู้ความพิเศษว่า โสดาปัตติมรรค เว้นภพทั้ง 7 ย่อมทรงเหล่าสัตว์มิให้ตกไปในวัฏฏ-
ทุกข์ในภพที่ 8 เป็นต้น และมรรคนั้น เว้นภพ 2, 3, 4, 5 และ 6 ภพ ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไป
ในวัฏฏทุกข์ในภพที่ 3 เป็นต้น, สกทาคามีมรรค เว้น 2 ภพ ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในวัฏฏทุกข์
ในภพที่ 2 เป็นต้น, อนาคามีมรรค เว้น 1 ภพ ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในวัฏฏทุกข์ในภพที่ 2
 เป็นต้น, อรหัตมรรค ย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในวัฏฏทุกข์ในภพทั้งหมด, ส่วนผล พระนิพพาน
และพระปริยัติธรรมย่อมทรงเหล่าสัตว์ไว้มิให้ตกไปในวัฏฏทุกข์ ฯ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์สารัตถทีปนี
ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอนมิให้ตกไปในอบายทั้ง 4 ฯ

เหล่าชนผู้นับถือพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ

จักไม่ไปสู่อบายภูมิ ครั้นละกายมนุษย์แล้ว

จักทำให้หมู่เทพเจริญเต็มที⁸⁶²

อีกอย่างหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรมหาสามีเถระได้กล่าวไว้ว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่า
สัตว์ทำมิให้ตกไปในสังสารทุกข์ไว้ เพราะตัดสังสารทุกข์ได้เด็ดขาด ด้วยอำนาจการเกิด 7 ชาติเป็น
อย่างยิ่ง โดยการเกิดขึ้นแห่งมรรคผล ฯ แม้ในภิกขุสงฆ์จะเชย ท่านวาจิสสรจารย์กล่าวไว้ว่า ชื่อว่า
อัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอนว่าชื่อว่าซึ่งธรรม เพราะตัดสังสารทุกข์ได้เด็ดขาด
ด้วยอำนาจการเกิด 7 ชาติเป็นอย่างยิ่ง โดยการเกิดขึ้นแห่งมรรคผล ทำให้ไม่ตกไปในอบาย 4 และ
ในวัฏฏทุกข์ไว้ ฯ บทว่า กตวา ย่อมทำให้บทวิกติกัมมปกติปรากฏ ฯ เหมือนอย่างคำนี้ที่กล่าวด้วย
อำนาจการให้ฐานันดรว่า อทาสี ตํ กโรมิ-เราจะปลดปล่อยเธอให้เป็นไท อุปราชมหาราช กโรมิ-เราจะ
แต่งตั้งพวกท่านให้เป็นอุปราชและมหาราช ฉันท บพนี้ว่า อุปมาเน กตวา-ทำเหล่าสัตว์มิให้ตกไป
ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจการทำมิให้ตกไป ก็ฉันทนั้น ฯ บทว่า สดเต นี้ถึงไม่มีแม้ก็จริง ถึงกระนั้น ก็ควร
นำบทว่า สดเต มาวางไว้ข้างหลังบทว่า กตวา ฯ เพราะฉะนั้น ในภิกขุคัมภีร์นยาสะ ท่านอาจารย์วชิร-
พุทธิจึงกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน โดยทำมิให้ตกไปในอบาย
4 ไว้ ฯ ก็ในอธิการว่าด้วยความหมายของคำแห่ง ธมม-ศัพท์นี้ อาจารย์หลายท่านประกอบคำที่ไม่
เหมือนกันไว้ แต่พระสุมังคลาจารย์นี้ได้กล่าวไว้ในอภิมมวาทฎีกาว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่า
สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ผู้ตั้งอยู่ในผล และผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน ทำให้ไม่ตกไปในอบายทุกข์และ
ในวัฏฏทุกข์ ฯ บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า อธิคตมคเค หมายถึงท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ด้วยบทว่า
สจจิกตนิโรธ หมายถึงท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ด้วยบทว่า ยถาธุสิญฺจ ปฏิปชฺชมาเน จ หมายถึงปุณฺชนคต ฯ
ส่วนพระธรรมปาလာจารย์ได้กล่าวไว้ในอนุฎีกาพระอภิธรรมว่า ชื่อว่าอัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้
ปฏิบัติตามธรรมที่สอน ทำให้ไม่ตกไปในอบายทั้งหลายไว้ ฯ อบายทั้ง 4 ชื่อว่าอบาย เพราะมีแต่ความ
ทุกข์อย่างเดียว ฯ ส่วนโลกมนุษย์ ชื่อว่าอบาย โดยอ้อม เมื่อเทียบกับเทวโลก แม้เทวโลก ชื่อว่าอบาย
เมื่อเทียบกับพรหมโลก แม้พรหมโลกก็ชื่อว่าอบาย เมื่อเทียบกับพระนิพพาน เมื่อว่าโดยอ้อมอย่างนี้
วัฏฏทุกข์แม้ทั้งหมด จึงชื่อว่าอบาย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวบทว่า อปาเยสุ ไว้ แต่มิได้กล่าวบทว่า
วัฏฏทุกฺเชสุ ไว้ ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ที่ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า อปาเยสุ ไว้แบบนี้ เพราะ
เป็นการกล่าวโดยอ้อม ฯ คำนั้น ไม่ควร ฯ เพราะแม้พระปริยัติธรรม ก็ทรงเหล่าสัตว์มิให้ตกไปใน
อบายทั้งปวงไว้ ฯ เพราะเหตุนี้ ในอรรถกถาฉัตตมาณววิมานวัตถุ ท่านพระธรรมปาလာจารย์จึงกล่าว

⁸⁶² ที.ม. (บาลี) 10/332/217, ที.ม. (ไทย) 10/332/260, ส.ส. (ไทย) 15/37/49-50.

ไว้ว่า ถึงพระปริยัติธรรมก็ทรงสัตว์ไว้ไม่ให้ตกไปสู่ทุกข์ในอบาย เพราะการปฏิบัติจริง แม้เพียงดำรงอยู่ในสภาวะและศีลทั้งหลาย⁸⁶³ ๓ ในโมคคัลลานปัญจิกากล่าวว่า สภาวะทรงผู้ดำรงตนไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและวิภูฏทุกข์ ชื่อว่าธรรม ธรรมนั้นมี 9 ประการโดยจำแนกเป็นมรรค 4 ผล 4 และนิพพาน หรือมี 10 ประการพร้อมกับปริยัติธรรม เพราะปฏิเวธมีปริยัติธรรมนั้นเป็นมูลเหตุ ที่จริงแล้ว แม้ปริยัติธรรมนั้นได้ชื่อว่าทรงไว้ไม่ให้ตกไปในวิภูฏทุกข์ ๓ ส่วนพระพุทธานุเคราะห์กล่าวไว้วินยตถมัญญุสา ภิกขุกังขาวิตรณีนว ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน มิให้ตกไปในอบายทุกข์ และสังสารทุกข์ไว้ ๓ ก็ในภิกขาเนตติปกรณของท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอนมิให้ตกไปจากอบายและจากสังสาระ ๓

(53) ท่านอาจารย์ไส้ใจว่า ก็แล คำว่า ย่อมทรงไว้นั้น โดยความหมายของการทรงไว้ ก็คือการกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้น ย่อมมี โดยเป็นสภาวะตัดกิเลสได้เด็ดขาดและมีความสงบระงับจากกิเลสที่ตัดได้เด็ดขาดนั้นเป็นอารมณ์ จึงกล่าวคำว่า **จตุมคฺคผลนิพพานวเสน นววิธ** ๓ ท่านอาจารย์ไส้ใจว่า ถึงพระปริยัติธรรมก็ชื่อว่าธัมมะ โดยที่พระปริยัติธรรมเป็นเหตุบรรลุถึงมรรคผล และพระนิพพานทั้งสามนั้น จึงกล่าวคำว่า **ปริยตฺติยา** เป็นต้น ๓ อีกอย่างหนึ่ง ๓ เพราะอาศัยคำที่ท่านกล่าวไว้ในฉัตตมาณวกวิมานวัตถุว่า **ราควิราคมนเณขมโสภ** เป็นต้น จึงกล่าวคำว่า **ปริยตฺติยา** เป็นต้น ๓ เพราะเหตุนี้ ในอภิธัมมวาทตภาฏิกาท่านจึงกล่าวว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ในมรรค ผู้ตั้งอยู่ในผล และผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน ทำให้ตกไปในอบายทุกข์และในวิภูฏทุกข์ ๓ ธัมมะนั้น มี 10 อย่างคือ มรรค 4 ผล 4 พระนิพพาน 1 พระปริยัติธรรม 1 ๓

สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในฉัตตมาณวกวิมานวัตถุว่า

เธอจงถึงพระธรรมอันเป็นเหตุสํารอกราคะ

มีสภาวะไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก

เป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง

ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน นำปรารภนา ละเอียดอ่อน

ซึ่งพระตถาคตทรงจำแนกไว้แจ่มแจ้งแล้วนี้เพื่อเป็นที่พึงที่ระลึกเกิด⁸⁶⁴

ในบทพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอริยมรรคด้วยบทว่า อันเป็นเหตุสํารอกราคะ เพราะเป็นเครื่องสํารอราคะทุกประเภทมีกามราคะเป็นต้น ๓ ตรัสเรียกอริยผลในบทว่า มีสภาวะไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก เพราะต้นหากกล่าวคือความอยากเหลือเกินและความเศร้าโศกที่มีความเร่าร้อนภายในเป็นลักษณะสิ้นแล้วโดยประการทั้งปวง เพราะอริยผลนั้นเกิดขึ้น ๓ ตรัสเรียกพระนิพพานว่า ชื่อว่าเป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เพราะไม่ถูกปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่ง ๓ ก็พระอรธกถาจารย์กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระปริยัติธรรมแม้ทั้งหมดด้วยคำว่า ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน เพราะสมบูรณ์ด้วยอรรถะ พยัญชนะ และรส โดยทรงแสดงไม่ผิดเพี้ยนและเพราะทรงจำแนกไว้ดี โดยทรงประกาศความละเอียดอ่อนโดยส่วนเดียว ๓ ประกอบความว่า ในบทพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกอริยมรรคด้วยบทว่า อันเป็นเหตุสํารอกราคะ เพราะเป็นเครื่องสํารอราคะทุกประเภทมีกามราคะเป็นต้น ตรัสเรียกอริยผลในบทว่า มีสภาวะไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก เพราะต้นหากกล่าวคือความอยากเหลือเกินและความเศร้าโศกที่มีความเร่าร้อนภายใน

⁸⁶³ ขุ.วิ.อ. (บาลี) -/887/267., ขุ.วิ.อ. (ไทย) -/887/284.

⁸⁶⁴ ขุ.วิ. (บาลี) 26/887/91., ขุ.วิ. (ไทย) 26/887/105.

เป็นลักษณะสั้นแล้วโดยประการทั้งปวง เพราะอริยผลนั้นเกิดขึ้น ตรัสเรียกพระนิพพานด้วยบทว่า เป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เพราะไม่ถูกปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่ง ตรัสพระปริยัติธรรมแม้ทั้งหมดด้วยบทว่า ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน เพราะสมบูรณ์ด้วยอรรถะ พยานุชนะ และรส โดยทรงแสดงไม่ผิดเพี้ยนและเพราะทรงจำแนกไว้ดี โดยทรงประกาศความละเอียดอ่อนโดยส่วนเดียว ฯ

บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ จ-ศัพทฺ ควรประกอบเป็น ตณฺหยา จ โสภสฺส จ ฯ บทว่า ตพฺสปตฺติยํ เป็นบททวารสัตตมมีในบทว่า ปริกฺขันตฺตา ฯ บทว่า ปจฺจเยน เป็นบทกัตตาในบทว่า อสงฺขตฺตฺตา ฯ สื่บทว่า อวิโรธทีปนโต อตฺถพฺยณฺชนรสสมปฺนฺนตฺตา ยาว ปคฺคณฺวิภาวโนโต สฺสจฺจุวิภตฺตตฺตา จ เป็นบทเหตุในบทว่า กถิตฺ ฯ มรรคด้วย ผลด้วย ชื่อว่ามัคคผละ, มรรค 4 และผล 4 ชื่อว่าจตุมัคคผละ, มรรค 4 และผล 4 ด้วย พระนิพพานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุมัคคผลนิพพานะ ฯ ประเภท ชื่อว่าวสะ, ประเภทแห่งมรรค 4 ผล 4 และพระนิพพาน 1 ชื่อว่าจตุมัคคผลนิพพานวสะ ฯ ประการ 9 แห่งธัมมะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านาวริชะ เป็นตักคณฺณัฐิพฺพหีหิสมาส ฯ มรรค 4 มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ผล 4 มีโสดาปัตติผลเป็นต้น พระนิพพาน 1 ชื่อว่าโลกุตตรธรรม 9 ฯ บทว่า ปริยตฺติ หมายถึงพระไตรปิฎก ฯ ประการ 10 แห่งธัมมะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทสฺวิชะ ฯ บทว่า จตุมคฺคผลนิพฺพานวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า นววิโร ฯ สองบทว่า นววิโร ทสฺวิโร เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺโม ฯ วา-ศัพทฺ เป็นวิกัปตถะ ฯ บทว่า ธมฺโม เป็นลึงคัตถะ ฯ

(54) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงการทรงอยู่ที่กำลังกล่าวไว้ว่า ชาเรติ โดยสรุป จึงกล่าวคำว่า **ธารณญจ** เป็นต้น ฯ ก็แล การทรงอยู่แห่งพระธรรมนั้น ชื่อว่าธารณะ ก็คือการกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิ เป็นต้น ฯ

การทรงอยู่ ชื่อว่าธารณะ ฯ ธาร-ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ยุ ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร นนฺทาทีหิ ยุ⁸⁶⁵, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญฺณฺวณฺ⁸⁶⁶, วุทฺธิ อ ที่ ธ เป็น อา ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ⁸⁶⁷, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁸⁶⁸ ฯ จ-ศัพทฺเป็นวากยารัมภะ ฯ ปน-ศัพทฺเป็นวจนาลังการะ ใส่ไว้เพื่อความสละสลวย ฯ อบายเป็นเบื้องต้นแห่งวิภูฏทุกฺขเหล่าใด วิภูฏทุกฺขเหล่านั้น ชื่อว่าอปายาที เป็นตักคณฺณัฐิพฺพหีหิสมาส ฯ ชื่อว่าอปายาทีนิพพตฺตกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อปายาทีสุ สตเต นิพพตฺตาเปสฺสนติ** ความว่า กิเลสเหล่าใด จักยังสัตว์ทั้งหลายให้เกิดในอบาย เป็นต้น เพราะเหตุนี้ กิเลสเหล่านั้น ชื่อว่าอปายาทีนิพพตฺตกะ ฯ นิ-อุปสัค เป็นศัพทฺที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ฯ วตฺ-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ การไป คือการเกิดขึ้น ฯ ลง ญฺ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา⁸⁶⁹, ลง ณาเป ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุหิ ฌณฺณนาเปณาปยา การิตานิ เหตุวตฺเถ จ⁸⁷⁰, ลบ ณาเป ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปปจฺจยานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁸⁷¹, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา

⁸⁶⁵ รุป. -/596/434.

⁸⁶⁶ รุป. -/570/417.

⁸⁶⁷ รุป. -/434/318.

⁸⁶⁸ รุป. -/550/402.

⁸⁶⁹ รุป. -/568/414.

⁸⁷⁰ รุป. -/540/390.

⁸⁷¹ รุป. -/488/351.

ยุณฺวณ⁸⁷², นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁸⁷³, ซ้อน ว และ ต ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน⁸⁷⁴, เปลี่ยน ว เป็น พพ ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสส จ⁸⁷⁵ ๑ ชื่อว่ากิเลส เพราะวิเคราะห์ว่า **กิลิสสนติ เอเตหิ** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง คือย่อมเดือดร้อนด้วยธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ากิเลส ๑ กิลิส-ธาตุมีความหมายว่า เราร้อน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพ-โต ญฺตุวาวิ วา⁸⁷⁶, วุทธิ อี ที่ ลิ ตรงกลางธาตุ เป็น เอ ด้วยสูตร กวจากิมชฌุตตรานํ ที่มรสสา ปจฺเจยฺส จ⁸⁷⁷ ๑ อันให้สัตว์เกิดในอบายเป็นต้นด้วย อันให้สัตว์เกิดในอบายเป็นต้นเหล่านั้น เป็นกิเลส ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอปายาทีนัพัตตกิลิส เป็นวิเสสนูปพบทกัมมธารยสมาส ๑ การกำจัด ชื่อว่าวิธังสนะ ๑ วิ-อุปสัค เป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๑ ธัส-ธาตุมีความหมายว่า ทำลาย, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ⁸⁷⁸ ๑ การกำจัดซึ่งกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายเป็นต้น ชื่อว่าอปายาทีนัพัตตกิลิสวิธังสนะ ๑

บทว่า ธารณญ เป็นลึงค์ตะ ๑ บทว่า เอตสส เป็นบทสัมพันธ์กับกิริยาในบทว่า ธารณ ๑ บทว่า อปายาทีนัพัตตกิลิสวิธังสน เป็นบทสรูปวิเสสนะของบทว่า ธารณ ๑

(55) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า เพราะทำไว้ว่า การกำจัดกิเลส ในที่นี้ ชื่อว่าการทรงอยู่ ดังนั้น การกำจัดกิเลส นั้น ว่าโดยตรง ได้แก่ อริยมรรคและพระนิพพาน ความกำจัดกิเลส นั้น ว่าโดยอ้อม ย่อมได้แก่ผลและปริยัติแม้ทั้ง 2 ๑ ก็แล การทรงอยู่แห่งพระธรรมนั้น ก็คือการกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้น ๑ ประกอบความว่า บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า ก็คือการกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้นนั้น ว่าโดยตรง ได้แก่ อริยมรรคและพระนิพพานแม้ทั้งสองอย่างนี้คือ การกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้น ได้แก่อริยมรรค โดยเป็นสภาวะตัดกิเลสได้เด็ดขาด และได้แก่พระนิพพาน โดยอริยมรรคนั้นเป็นเหตุสำเร็จประโยชน์ คือการกำจัดกิเลส นั้นได้โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

แต่การกำจัดกิเลสที่ให้สัตว์เกิดในอบายภูมิเป็นต้นนั้น ว่าโดยอ้อม ย่อมได้แก่ผลและปริยัติแม้ทั้ง 2 อย่างนี้คือ โดยผลมีความเป็นไปแห่งคุณที่คล้อยตามมรรค ด้วยอำนาจเป็นเครื่องสงบระงับกิเลสที่ตัดขาดด้วยมรรคได้ และโดยที่ปริยัติเป็นเหตุบรรลุถึงมรรคผลและพระนิพพานนั้น ๑

อันเป็นอริยะด้วย อันเป็นอริยะนั้น เป็นมรรคด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอริยมัคคะ ๑ ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **กิเลส สมุจฉินฺทติ** ความว่า อริยมรรคใด ย่อมตัดขาดซึ่งกิเลสทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ อริยมรรคนั้น ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกะ ๑ สํ บทหน้า นิท-ธาตุมีความหมายว่า ตัด, ลง ญฺ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญฺตุวาวิ วา⁸⁷⁹, ตั้ง ญ ที่ ญฺ ปัจจัยเป็นเหมือนการิตะ ด้วยสูตร

⁸⁷² รุป. -/570/417.

⁸⁷³ รุป. -/14/10.

⁸⁷⁴ รุป. -/40/33.

⁸⁷⁵ รุป. -/27/20.

⁸⁷⁶ รุป. -/568/414.

⁸⁷⁷ รุป. -/354/247.

⁸⁷⁸ รุป. -/596/434.

⁸⁷⁹ รุป. -/568/414.

การิต์ วิย ญาณพุนโธ⁸⁸⁰, เปลี่ยน ญะ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญณฺณ⁸⁸¹, วุทธิ อี ที่ จิ เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิตะ⁸⁸², ซ้อน จ ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา⁸⁸³ ๑. ความเป็นแห่งการตัดขาดซึ่งกิเลส ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกภาวะ ๑ จ-ศัพทโนบทนา นิพพานสส จ เป็นสมุจจะยที่ควรกล่าวไว้ในระหว่าง ๑ ก็อะไรคือที่ควรกล่าวไว้ในระหว่าง ๑ การให้รู้ว่าพระนิพพานกำจัดกิเลส ชื่อว่าควรกล่าวไว้ในระหว่าง ๑ ความเป็นแห่งอารมณ์ ชื่อว่าอารมณ์ภาวะ ๑ ประโยชน์หมายถึงกิจคือการกำจัดกิเลส นั้น ชื่อว่าตัตถะ ๑ ความสำเร็จ ชื่อว่าสิทธิ ความสำเร็จประโยชน์คือการกำจัดกิเลส นั้น ชื่อว่าตัตถสิทธิ เหตุแห่งความสำเร็จประโยชน์คือการกำจัดกิเลส นั้น ชื่อว่าตัตถสิทธิเหตุ ความเป็นแห่งเหตุแห่งความสำเร็จประโยชน์คือการกำจัดกิเลส นั้น ชื่อว่าตัตถสิทธิเหตุตา ๑ จ-ศัพท ย่อมให้รู้ว่า ความที่อริยมรรคกำจัดกิเลส ชื่อว่าการกำจัดกิเลสอย่างเดียวกั้ห้ามได้ ๑ ด้วยบทว่า ตตถสิทธิ-เหตุตาย เมื่อว่าโดยตรง ควรมีปาฐะที่เว้น จ-ศัพท ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะท่านมิได้กล่าว จ-ศัพท ตัวที่ 2 ไว้ในอริธัมมวารตารฎีกา ๑ ก็เมื่อมีการถือเอาความหมาย จึงควรใส่บทว่า อุภินนั ไวข้างหลังบทว่า ตตถสิทธิเหตุตาย จ ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะท่านจะกล่าวบทว่า อุภินนปิ ไวข้างหน้า และเพราะในอริธัมมวารตารฎีกา ท่านอาจารย์กล่าวว่า ตตถสิทธิเหตุตายติ อุภินนปิ ๑ ความเป็นไปรอบ ชื่อว่าปริยายะ หมายถึงว่าไม่เป็นไปโดยตรง ๑ ปริ บทหน้า อย-ธาคัมมีความหมายว่า ไป ๑ การไป คือความเป็นไป ๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ⁸⁸⁴ ๑ ลบ ณ อนุพันธ์, วุทธิ อ เป็น อา, ลง ย อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร ยวมทนตรลา จาคมา⁸⁸⁵ ๑ ไม่เป็นไปโดยตรงหาไม่ได้ ชื่อว่านิปปริยายะ หมายถึงเป็นไปโดยตรง ๑

บทว่า ตํ เป็นบทกรรมในสองบทว่า ลพฺภติ ๑ บทว่า อริยมคฺคสฺส เป็นสัมพันธกริยาในบทว่า -วิทฺธํ ๑ บทว่า กิเลสสมุจเฉทกภาวโต เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า วิทฺธํ ในบทว่า กิเลส วิทฺธํ ๑ บทว่า นิพพานสส เป็นบทสัมพันธกริยาในบทว่า -วิทฺธํ เป็นบทภาวสัมพันธะแม่ในบทว่า ตตถสิทธิเหตุตาย ๑ บทว่า อารมมณภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า เหตุ ๑ บทว่า ตสฺส เป็นบทกิจจสัมพันธะในว่า ตตถ- ๑ บทว่า ตตถสิทธิเหตุตาย เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า วิทฺธํ ในบทว่า กิเลสวิทฺธํ ๑ อติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า อุภินนั ๑ บทว่า อุภินนั เป็นบทสัมพันธกริยาในบทว่า กิเลสวิทฺธํ ๑ บทว่า กิเลสวิทฺธํ เป็นบทกรรมในบทว่า ลพฺภติ ๑ บทว่า นิปปริยายโต เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ลพฺภติ ๑ บทว่า ลพฺภติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาจก ๑ บทว่า ผลสฺส เป็นบทสัมพันธกริยาในบทว่า กิเลสวิทฺธํ เป็นบทสัมพันธกริยาในบทว่า ปวตฺติโต ๑ บทว่า กิเลสานํ เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏิปฺปสฺสมณ- ๑ บทว่า ปฏิปฺปสฺสมณวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปวตฺติโต ๑ บทว่า มคฺคานุคฺคณปวตฺติโต เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า กิเลส วิทฺธํ ๑ บทว่า ปริยตติยา จ เป็นบทสัมพันธกริยาในบทว่า กิเลสวิทฺธํ เป็นภาวสัมพันธะแม่ในบทว่า เหตุตาย ๑ บทว่า ตทฺธิคมเหตุตาย เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า กิเลสวิทฺธํ ๑ บทว่า กิเลส-

⁸⁸⁰ รุป. -/553/404.

⁸⁸¹ รุป. -/570/417.

⁸⁸² รุป. -/527/383.

⁸⁸³ รุป. -/42/39.

⁸⁸⁴ รุป. -/580/424.

⁸⁸⁵ รุป. -/34/23.

วิรุณัน เป็นลึงค์ตณะ ๑ อติ-ศัพท เป็นบทสรุปของบทว่า อุภินนปิ ๑ บทว่า อุภินนปิ เป็นบทสัมพันธ
 กิริยาในบทว่า กิเลสวิรุณัน ๑ บทว่า กิเลสวิรุณัน เป็นบทกรรมในบทที่โยคเข้ามาว่า ลพกิต ๑ บทว่า
 ปริยายโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ลพกิต ๑ อติ-ศัพท เป็นบทอาการะในบทว่า ทฎฐพ ๑ บท
 ว่า ทฎฐพ เป็นกิตยบท กัมมวาทก ๑

(56) ประกอบความว่า ชื่อว่าสัทธัมมะ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นธรรมของท่านผู้สงบ
 ทั้งหลาย คือ สัตบุรุษทั้งหลาย ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง เป็นธรรมที่มีอยู่ ปราภ
 อยู่ หาใช่ไม่มีอยู่โดยปรมาตม เหมือนอัตตา (ตน) ที่พวกเดียรถีย์พากันกำหนด ฉะนั้นไม่ อีกอย่างหนึ่ง
 เป็นธรรมที่บังเกิดขึ้นโดยอง คือสรสเรณิ เพราะประกอบด้วยคุณมีความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ตรัสดีแล้วเป็นต้น หาเป็นธรรมที่น่าติเตียนโดยส่วนเดียว เหมือนธรรมของลัทธิภายนอกฉนั้น ไม่ ๑

เพราะ สนต-ศัพท มีความหมายว่า อจจิต-การบูชา วิชขมาน-ความมีอยู่ และ ปสฺส-การ
 สรสเรณิเป็นต้น จึงไขบทว่า สตฺ นี้เป็น สปปุริสาณ ๑ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า ปาเปหิ สมฺนติ
 ความว่า บุคคลเหล่าใด ย่อมสงบจากบาปทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าสันตะ ๑ หลัง
 สนต-ศัพท ลง นํ ฉฐวิวิตติ ๑ ตั้ง นต เป็นเหมือน นต ด้วยสูตร เสเสสุ นตฺว⁸⁸⁶, เปลี่ยน นต กับ นํ
 วิวิตติ เป็น ตํ ด้วยสูตร นมฺหิ ตํ วา⁸⁸⁷ ๑ ชื่อว่าสันตะ เพราะเป็นผู้สงบ ๑ ชื่อว่าปุริสะ เพราะวิเคราะห์
 ว่า ปุ นิรยํ ริสนติ หีสนติ ความว่า บุคคลเหล่าใดย่อมเบียดเบียนซึ่งนรก เพราะเหตุนั้น บุคคล
 เหล่านั้น ชื่อว่าปุริสะ ๑ ปุ สัททูปปะหะ ริส-ธาตุมีความหมายว่า เบียดเบียน, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร
 สพฺพโต ญฺจตฺวา วา⁸⁸⁸ ๑ ผู้สงบด้วย ผู้สงบนั้น เป็นบุรุษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสปปุริสะ ๑
 เปลี่ยน สนต เป็น ส ด้วย จ-ศัพทในสูตร สนตสทฺทสส โส เก โพ จนเต⁸⁸⁹ ๑ สัตบุรุษแม้ที่เป็นปุณฺชนก็มี
 อยู่ เพราะฉะนั้น จึงไขว่า อริยบุคคล (พระอริยบุคคล) ๑ ชื่อว่าพระอริยะ เพราะเป็นผู้ห่างไกลจาก
 กิเลสทั้งหลาย ๑ ผู้เป็นพระอริยะด้วย ผู้เป็นพระอริยะเหล่านั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
 อริยบุคคล ๑ เปลี่ยน อารก เป็น อริย ด้วยสูตร ยทฺนูปปณฺนา นิปาตนา สีฆณฺติ⁸⁹⁰ ๑ เปลี่ยน สนต
 เป็น ส ด้วย จ-ศัพทในสูตร สนตสทฺทสส โส เก โพ จนเต⁸⁹¹ ๑ บทว่า สนต นี้ ไขเป็น สวิขมานโน ๑
 วา-ศัพท เป็นวิกัปตณะ ๑ เพราะเหตุนี้ ในนัยที่ 1 สนต-ศัพท มีความหมายว่า คนดี ในนัยที่ 2 มี
 ความหมายว่า มีอยู่ ๑ ชื่อว่าสังวิขมานะ เพราะวิเคราะห์ว่า สวิขชติ ความว่า ธรรมโดยมีอยู่
 เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าสังวิขมานะ ๑ สํ บทหน้า วิท-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, ลง มาน
 ปัจจย ด้วยสูตร วตฺตมานะ มานนฺตา⁸⁹², ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ทิวกิโต โย⁸⁹³, เปลี่ยน ทย เป็น ช ด้วย
 สูตร ตถา กตฺตริ จ⁸⁹⁴, ช้อน ช ด้วยสูตร ปฺรเทวภาโว จาเน⁸⁹⁵ ๑ ส-อุปสัค เป็นศัพทขยายความหมาย

⁸⁸⁶ รุป. -/108/72.

⁸⁸⁷ รุป. -/104/70.

⁸⁸⁸ รุป. -/568/414.

⁸⁸⁹ รุป. -/112/74.

⁸⁹⁰ รุป. -/423/310.

⁸⁹¹ รุป. -/112/74.

⁸⁹² รุป. -/646/469.

⁸⁹³ รุป. -/510/368.

⁸⁹⁴ รุป. -/511/369.

⁸⁹⁵ รุป. -/40/33.

ของธาตุ ๆ ชื่อว่าติดตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ตรนติ อุปปลวนติ เอตถ** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมข้าม คือย่อมล่องไป หมายถึง คำพูดคำว่ายอยู่ในทฎฐิ 62 นี้ เพราะเหตุนี้ ทฎฐิ 62 นี้ ชื่อว่าติดตะ ๆ ตร-ธาตุมีความหมายว่า ลอยไป, ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร ติดถาทย, เปลี่ยน อ เป็น อิ และลบ ร ทำยธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคติปปจยยานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ⁸⁹⁶, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสา-โฆसानํ ตติยปรมา⁸⁹⁷ ๆ ชื่อว่าติดติกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ติตถํ เอเตสมตถิ** ความว่า ทฎฐิ 62 ของสัตว์เหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่าติดติกะ ๆ ลง อิก ปัจจย ด้วยสูตร ทณทาทิโต อิก อี⁸⁹⁸ ๆ ตติยิยา นันเอง ตติถิกา ๆ เปลี่ยน ก เป็น ย ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สีขณนติ⁸⁹⁹ ๆ ชื่อว่าปรักปัตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปรักปัยติ** ความว่า อัดตาไดอันเดียรถียทั้งหลายย่อมนึกคิดเข้าใจ กัน เพราะเหตุนี้ อัดตานัน ชื่อว่าปรักปัตะ ๆ ปริ บทหน้า กปป-ธาตุมีความหมายว่า นึกคิด, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁰⁰, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹⁰¹ ๆ อัดตาดัตตนอันเดียรถียทั้งหลายนึกคิดกัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าติดติยปรักปัตะ ๆ สภาวะอันยออดเยี่ยมคือไม่ผิดแปลก ชื่อว่าปรมัตตะ ๆ อันมีอยู่หาไม่ได้ ชื่อว่าอวิขมานะ ๆ บทว่า สนโต นี้ ไซเป็น ปสฏโฐ ๆ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สัสยติ ปลัสยติ** ความว่า ธรรมไดอันบัณชิตย่อมสรรเสริญ เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าสันตะ ๆ วา-ศัพท์ เป็นวิภคปัตะ ๆ ชื่อว่าปัสฏฐะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปลัสยติ** ความว่า ธรรมไดอันบัณชิตย่อมสรรเสริญ ธรรมนั้น ชื่อว่าปัสฏฐะ ๆ สนต-ศัพท์ มีความหมายว่า ประเสริฐ ๆ ชื่อว่าสวากขาตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สฏฐ อาชยายติ** ความว่า ธรรมไดอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยดี เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าสวากขาตะ ๆ ส อ บบทหน้า ขยา-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁰², เปลี่ยน อุ เป็น ว ด้วยสูตร วโมทนต์าน⁹⁰³ ๆ ความเป็นแห่งธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว ชื่อว่าสวากขาตตา, ความเป็นแห่งธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นเบื้องต้นแห่งคุณทั้งหลายมีความเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้ด้วยตนเองเป็นต้น เพราะเหตุนี้ คุณทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่าสวากขาตตา, ความเป็นแห่งธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นด้วย ความเป็นแห่งธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นนั้น เป็นคุณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสวากขาตตาคคุณ ๆ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ ๆ อันเป็นไปในภายนอก ชื่อว่าพาหิระกะ เป็นรูปวิเคราะห์แบบตัตถิ ต ลง ก อาคม ด้วย สพพโต-ศัพท์ในสูตร สพพ-โต โก⁹⁰⁴ ๆ อันเป็นไปในภายนอกด้วย อันเป็นไปในภายนอกนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพาหิระกัมมะ ๆ ชื่อว่านันทิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นินทิตพโพ** ความว่า ธรรมไดอันบุคคลพึงติเตียน เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่านันทิตะ ๆ นิท-ธาตุมีความหมายว่า ติเตียน, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภา-

⁸⁹⁶ รุป. -/488/351.

⁸⁹⁷ รุป. -/42/39.

⁸⁹⁸ รุป. -/400/295.

⁸⁹⁹ รุป. -/423/310.

⁹⁰⁰ รุป. -/622/450.

⁹⁰¹ รุป. -/547/400.

⁹⁰² รุป. -/622/450.

⁹⁰³ รุป. -/20/16.

⁹⁰⁴ รุป. -/224/131.

กมเมสุ ต⁹⁰⁵, ลงนิคคหิต (°) อาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาทเสสา จ⁹⁰⁶, ทำการเปลี่ยน นิคคหิต (°) เป็น น ด้วยสูตร วคคณตฺ วา วคเค⁹⁰⁷, ลง อ อาคม ด้วยสูตร ยถาคคมิการ⁹⁰⁸ ฯ อัน บุคคลติเตียนโดยแน่แท้ ชื่อว่าเอกกันตนิทิตะ เป็นตติยาตปฺปิริสสมาส ฯ

บทว่า สตฺ สปปุริสานํ อริยบุคคลานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ฌโม ฯ บทว่า สนโต วา สวิขมาโน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌโม ฯ บทว่า ฌโม เป็นลึงค์ตเถ ฯ น-ศัพทฺ เป็นบทปฏิเสระ ในบทว่า อวิขมาโน ฯ บทว่า ติตถียปริกปิโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อตฺตา ฯ บทว่า อตฺตา เป็น ลึงค์ตเถ ฯ วย-ศัพทฺ เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า ปรมตฺถโต เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อวิขมาโน ฯ บทว่า อวิขมาโน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌโม ฯ บทว่า ฌโม เป็นลึงค์ตเถ ฯ บทว่า สนโต ปสฺสฺโส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌโม ฯ บทว่า สุวากขาตตาทิคุณโยคโต เป็นบทเหตุในบทว่า ปสฺสฺโส ฯ บทว่า ฌโม เป็นลึงค์ตเถ ฯ น-ศัพทฺ เป็นบทปฏิเสระในบทว่า เอกนตนิทิตโต ฯ บทว่า พาหิรฌโม เป็นลึงค์ตเถ ฯ วย-ศัพทฺ เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า เอกนตนิทิตโต เป็นบทวิเสสณะ ของบทว่า ฌโม ฯ บทว่า ฌโม เป็นลึงค์ตเถ ฯ อติ-ศัพทฺ เป็นบทเหตุในบทว่า สทฺธมโม ฯ บทว่า สทฺธมโม เป็นลึงค์ตเถ ฯ

ธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย ชื่อว่าสัทธัมมะ เป็นฉนฺธิตปฺปิริสสมาส ฯ ธรรมมีอยู่ ปรากฏอยู่ ชื่อว่าสัทธัมมะ เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ ธรรมอันบัณฑิตยถายกย่องคือสรรเสริญ ชื่อว่า สัทธัมมะ เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ

(57) ประกอบความว่า คณะนั้นด้วย ชื่อว่าหมู่ เพราะเป็นที่ชุมนุมของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่าสูงสุดด้วย เพราะประกอบด้วยคุณอันพิเศษ มีความเป็นหมู่ที่ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น อีก อย่างหนึ่ง ชื่อว่าสูงสุดกว่าคณะทั้งหลายหรือในคณะทั้งหลาย คือในหมู่แห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วนั้นแล คือด้วยความเกี่ยวข้องแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วมีความเป็น หมู่ที่ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคณุตตมะ (หมู่อันสูงสุด) ฯ

หมู่แห่งพระอริยบุคคลได้อันบัณฑิตยถายกย่องด้วยการนับว่า 1 2 เป็นต้น เพราะเหตุนี้ หมู่ แห่งพระอริยบุคคลนั้น ชื่อว่าคณะ ฯ คณ-ศัพทฺนั้นมีความหมายว่า หมู่ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น คณ-ศัพทฺ นี้ ใช้ในหมู่ของพระอริยบุคคล เพราะเป็นที่ชุมนุมแห่งบุคคลผู้สูงสุด ฯ คณ-ธาตุมีความหมายว่า นับ- คำนวณ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจตฺวา วี วา⁹⁰⁹ ฯ ท่านอาจารย์ไส จ ต-ศัพทฺ ในรูปวิเคราะห์ กัมมธารยสมาสเพื่อให้รู้ว่าบทวิเสสณะกับบทประธานมีความหมายเสมอกัน ฯ ความเป็นไป ชื่อว่า ภาวะ หมายถึงกิริยาที่มีอยู่ ความเป็นแห่งหมู่ ชื่อว่าสมุหภาวะ ฯ ชื่อว่าปฏิปันนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิปชฺชติ** ความว่า หมู่โดยย่อปฏิบัติ เพราะเหตุนี้ หมู่ นั้น ชื่อว่าปฏิปันนะ ฯ ปฏิ บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุคฺคมาทิตฺเต กตฺตริ⁹¹⁰, เปลี่ยน ต เป็น อนน ด้วยสูตร

⁹⁰⁵ รุป. -/622/450.

⁹⁰⁶ รุป. -/370/268.

⁹⁰⁷ รุป. -/49/46.

⁹⁰⁸ รุป. -/547/400.

⁹⁰⁹ รุป. -/568/414.

⁹¹⁰ รุป. -/606/441.

ภิกขาโท อินฺทอนนํ อธิชา วา⁹¹¹ ฯ หมู่ผู้ปฏิบัติแล้วด้วยดี ชื่อว่าสุปฏิปันนະ ความเป็นแห่งหมู่ผู้ปฏิบัติแล้วด้วยดี ชื่อว่าสุปฏิปันนตา ฯ ความเป็นแห่งหมู่ผู้ปฏิบัติแล้วด้วยดีเป็นเบื้องต้นแห่งคุณเหล่านั้น คุณเหล่านั้น จึงชื่อว่าสุปฏิปันนตาทิ ฯ ด้วย อาทิจฺฉํ หมายเอาคุณมีหมู่ผู้ปฏิบัติตรงเป็นต้น ฯ คุณทั้งหลายด้วย คุณทั้งหลายเหล่านั้น เป็นคุณพิเศษด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าคุณวิเสสະ เป็นวิเสสนุตรบทกัมมธารยสมาส ฯ ความเป็นแห่งหมู่ผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้นด้วย ความเป็นแห่งหมู่ผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้นเหล่านั้น เป็นคุณพิเศษด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสุปฏิปันนตาทิคุณวิเสสະ ฯ การประกอบคือการเกี่ยวข้อ ชื่อว่าโยคะ การประกอบด้วยคุณพิเศษมีความเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น ชื่อว่าสุปฏิปันนตาทิคุณวิเสสโยคะ ฯ ในบทว่า คณานํ นี้ ลงฉัฏฐีวิภัตติในความหมายของปัญจมีวิภัตติในสูตรว่า พุติยาปณฺณมณฺญ⁹¹² มิได้ลงในความหมายนิทธารณะ ฯ ถ้ามว่า เพราะเหตุอะไรจึงไม่ลงในความหมายนิทธารณะ ฯ เฉลยว่า เพราะฉัฏฐีได้ปุริส]สมาสถูกปฏิเสธไว้ในความหมายนิทธารณะ กล่าวคือ ในคัมภีร์ไวยากรณ์มีคัมภีร์ปทรูปสิทธิ โมคคัลลานะ และสัททสาร์ตถชาลินี เป็นต้น อาจารย์ทั้งหลายปฏิเสธฉัฏฐีสมาสในความหมายนิทธารณะ ฯ แม้ในอรรถกถาของพุทธวงศ์ ท่านอาจารย์พุทธทศตะได้กล่าวว่า คำว่า ทิปฺพุตฺตโม แปลว่า ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า ชื่อว่า ทิปฺพุตฺตมะ อนึ่ง ในตัวอย่างนี้ไม่ปฏิเสธฉัฏฐีสมาส เพราะไม่มีลักษณะของนิทธารณะ แต่ปฏิเสธฉัฏฐีสมาสที่มีลักษณะของนิทธารณะ⁹¹³ ฯ บทว่า ทิปฺพานํ ความว่า กว่าสัตว์สองเท้า ฯ ในบทว่า คณฺสํ นี้ ลง สุตตตมีวิภัตติในความหมายของปัญจมีวิภัตติ ด้วยสูตร ปณฺณมณฺญเต จ⁹¹⁴ หรือลง สุตตตมีวิภัตติในอาธาระ ด้วยสูตร โอภาเส สุตตตมี⁹¹⁵ เหมือน สมีสุตตตมีวิภัตติในประโยคว่า ยํ โลกํ อคฺคํ ปุคฺคํ (เป็นบุคคลผู้เลิศในโลกใด) ฯ วา-คัฟฺทเป็นวิภัตติปะตะ ฯ ชื่อว่าเทวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทิพฺพนฺติ กามคฺณาทิหิ กิฬฺพนฺติ** ความว่า บุคคลเหล่าใดย่อมผลิตเพิลินด้วยกามคุณเป็นต้น เพราะเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าเทวะ ฯ ทิฏฺ-ชาตุมีความหมายว่า เล่น-เพิลิตเพิลิน, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสฺรุชฺชปาทิตฺโต ณ⁹¹⁶ ฯ เหล่าก็คือลูกของนายมนุ ชื่อว่ามนุสสะ ฯ ลง อุตฺส ปัจจย ด้วยสูตร มนฺโต อุตฺสสเก⁹¹⁷ หรือด้วยสูตร ยทฺนุปฺปนา นิปาตนา สีฆณฺณติ⁹¹⁸ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ใจของชนเหล่านั้นสูง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามนุสสะ เป็นฉัฏฐีพหุพหิสมาส ฯ บุคคลเหล่าใดย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ เพราะเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า มนุสสะ ฯ มนุ-ชาตุมีความหมายว่า รู้ ฯ ลง อุตฺส ปัจจย ด้วยสูตร มนุปุรฺสุณาทิหิ อุตฺสนฺนุสสา⁹¹⁹ ฯ เทพด้วย มนุสย์ด้วย ชื่อว่าเทวมนุสสะ ฯ บทว่า สมฺมเหสุ เป็นบทแสดงไขของบทว่า คณฺสํ ฯ ประการแห่งคุณเหล่านั้นที่ท่านกล่าวแล้ว เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่ายถาภูตตะ, ตามที่กล่าวแล้ว

⁹¹¹ รุป. -/631/456ท.

⁹¹² รุป. -/318/206.

⁹¹³ ข.พุทธ.อ. (บาลี) -/37/71., (ไทย) -/37/84.

⁹¹⁴ รุป. -/326/212.

⁹¹⁵ รุป. -/94,319/66,207.

⁹¹⁶ รุป. -/577/422.

⁹¹⁷ นิต.สุตต. -/753/750.

⁹¹⁸ รุป. -/423/310.

⁹¹⁹ รุป. -/683/498.

ด้วย ตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นคุณด้วย เพราะเหตุใด จึงชื่อว่าถาวตคุณะ ฯ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งคุณตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าถาวตคุณวสะ ฯ

บทว่า คโณ จ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โส ฯ บทว่า โส เป็นลึงค์ตถะ น ฯ บทว่า อริย-
บุคคลานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมุททโม ฯ บทว่า สมุททโม เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า
คโณ ฯ บทว่า อุตตโม จ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โส ฯ บทว่า สุปฏิปนฺนาทิกุณวิเสสโยคโต เป็นบท
วิเสสณะของบทว่า อุตตโม ฯ บทว่า คณานํ เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตตโม ฯ สองบทว่า คณสุ
สมุหฺสุ เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตตโม ในนัยที่ 2 เป็นบทอาหาระในบทว่า อุตตโม ฯ บทว่า โลเก
ในคำว่า โลเก อคฺคปคฺคโล นี้ เป็นบทอาหาระในบทว่า อคฺคปคฺคโล ฯ บทว่า เทวมนุสฺसानํ เป็นบท
สัมพันธะในบทว่า สมุหฺสุ ฯ บทว่า อุตตโม เป็นลึงค์ตถะ ฯ

คณะด้วย คณะนั้น เป็นหมู่สูงสุดด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคณุตตมะ เป็นวิเสสนุตตร-
บทกัมมธารยสมาส ฯ ผู้สูงสุดกว่าหมู่ทั้งหลาย ชื่อว่าคณุตตมะ เป็นฉัฏฐีตปฺปรีสสมาส ฯ ผู้สูงสุดในหมู่
ทั้งหลาย ชื่อว่าคณุตตมะ เป็นสัตตมิตปฺปรีสสมาส ฯ

(58) ประกอบความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าสัทธัมมคณุตตมะ เพราะ
วิเคราะห์ว่า เป็นไปพร้อมกับพระสัทธรรมและหมู่อันสูงสุด ฯ

ก็เพราะ สห-ศัพท์ ไม่สามารถจะแสดงถึงได้ เพราะเป็นศัพท์ที่ไม่แสดงสิ่งที่เป็นสิ่งของ
ฉะนั้น เมื่อมีการถือเอาความหมาย จึงควรประกอบ ย ต-ศัพท์ เพื่อให้ลึงค์ปรากฏ ฯ ควรประกอบ จ-
ศัพท์เป็น สทฺธมฺเมณ จ คณุตตเมณ จ ฯ ในบทว่า สทฺธมฺมคณุตตโม นี้ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร
ยทฺธปฺปนา นิปาตนา ลิขณนติ⁹²⁰ ฯ การประกอบคือความสัมพันธ์ด้วย สห-ศัพท์ ย่อมเป็นไปพร้อม
กับกิริยา คุณนาม และนาม ฯ แต่ในที่นี้ ความสัมพันธ์ด้วย สห-ศัพท์ ย่อมเป็นไปพร้อมกับกิริยา ฯ
เป็นตักคุณสวัญญาณพหุพพิทิสมาส ฯ

บทว่า โย เป็นบทกัตตาในบทว่า วตฺเตเต ฯ บทว่า สห เป็นกิริยาสมวายะ หรือกิริยา-
วิเสสณะในบทว่า วตฺเตเต ฯ สองบทว่า สทฺธมฺเมณ คณุตตเมณ จ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สห ฯ อิ
ติ-ศัพท์ เป็นบทนามลากเหตุในบทว่า สทฺธมฺมคณุตตโม ฯ บทว่า โส เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า
สทฺธมฺมคณุตตโม เป็นลึงค์ตถะ ฯ

ในลหุภณฺณมีเป็นต้นว่า สห สทฺธมฺเมณ ฯ ควรทำครุภณฺณอย่างนี้ว่า พระสัทธรรมด้วย หมู่อัน
สูงสุดด้วย ชื่อว่าสัทธัมมคณุตตมะ เป็นอิติริตรโยคทวันทวสมาส (อสมอาหารทวันทะ) ฯ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าใด ย่อมทรงเป็นไปพร้อมกับพระสัทธรรมและหมู่อันสูงสุด เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น
ทรงพระนามว่าสัทธัมมคณุตตมะ ฯ เมื่อมีความประสงค์จะกล่าวถึงบทกรรม ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำ
ว่า ตํ สทฺธมฺมคณุตตมํ ฯ

บทว่า อภิชาติย มาจาก อภิ บทหน้า วา-ธาตุมีความหมายว่า กราบ-ไหว้, ลง ตวา ปัจจัย
ด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกตตุกานํ ตฺน ตวาน ตวา วา⁹²¹, เปลี่ยน ตวา เป็น ย ด้วยสูตร สพฺเพหิ ตฺนาทินิ
โย⁹²², ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกโร⁹²³ ฯ ตั้งบทว่า อภิชาติย ไว้ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า

⁹²⁰ รูป. -/423/310.

⁹²¹ รูป. -/640/464.

⁹²² รูป. -/641/465.

⁹²³ รูป. -/547/400.

วิเสสโต เพราะ อภิ-ศัพท์มีความหมายพิเศษ ๆ การพิเศษ คือการอย่างยิ่ง ชื่อว่าวิเสสะ ๆ วิ บทหน้า สีส-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้พิเศษ-ทำให้แตกต่าง, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา⁹²⁴, ลง โต ปัจจย ในความหมายตติยวิภัติ ด้วยสูตร กวจิ โต ปญจมยตเถ⁹²⁵ ๆ วนท-ธาตุมีความหมายว่า กราบ-ไหว้, ลง ตวา ปัจจย, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹²⁶ ๆ

(59) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงการอธิบายบทว่า วิเสสโต จึงกล่าวคำว่า ภย- เป็นต้น ๆ ความกลัว ชื่อว่าภยะ ๆ ภิ-ธาตุมีความหมายว่า กลัว, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา⁹²⁷, วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญญสุ จ⁹²⁸, เปลี่ยน เอ เป็น อย ๆ การได้ ชื่อว่าลาภะ ๆ ลภ-ธาตุมีความหมายว่า ได้รับ, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ⁹²⁹ ๆ ชื่อว่ากฺลหะ เพราะวิเคราะห์ว่า กฺลติ เอเตน ความว่า ชนย่อมสืบทอดซึ่งกันและกันด้วยวงศ์นั้น เพราะเหตุนี้ วงศ์นั้น ชื่อว่ากฺลหะ ๆ กฺล-ธาตุมีความหมายว่า สืบทอด, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา⁹³⁰ ๆ ความประพฤติ ชื่อว่าอาจารย์ หมายถึงธรรมเนียมปฏิบัติในตระกูล ๆ จร-ธาตุมีความหมายว่าประพฤติ-เที่ยวไป, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ⁹³¹ ๆ ความกลัวด้วย ลากด้วย ตระกูลด้วย ธรรมเนียมปฏิบัติด้วย ชื่อว่าภยลากฺลหะ, ความกลัว ลาก ตระกูลและธรรมเนียมปฏิบัติเป็นเบื้องต้นแห่งโคตรเป็นต้นเหล่าใด โคตรเป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่าภยลากฺลหะการาติ ๆ การเว้น ชื่อว่าวิรหะ ๆ วิ บทหน้า รห-ธาตุมีความหมายว่าสละ-ละ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา⁹³² ๆ การเว้นจากความกลัว ลาก ตระกูลและธรรมเนียมปฏิบัติเป็นต้น ชื่อว่าภยลากฺลหะการาติวิรหะ ๆ การกระทำอย่างเอื้อเพื่อ ชื่อว่าสํกัจจะ ๆ ส-นิบาต มีความหมายว่าเอื้อเพื่อ ๆ ส บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาว-กมเมสุ ต⁹³³, เปลี่ยน รุ ท้ายธาตุกับ ต ปัจจย เป็น จจ ด้วยสูตร ปจจยาทนิฏฐา นิปาตนา สีขณนติ⁹³⁴, ลง สี วิภัติ, ซ้อน ก ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน⁹³⁵ ๆ บทว่า อาทเรน นี้ แสดงไขด้วยความเกี่ยวข้องกับการอธิบายบทว่า สกุกจํ เหมือนบทว่า วิสมํ ในประโยคว่า วิสมํ จนทิมสุริยา ปริหรนติ แสดงไขว่า วิสมานากาเรน ฉะนั้น ๆ ความเอื้อเพื่อชื่อว่าอาทระ ๆ อา บทหน้า ทร-ธาตุมีความหมายว่า เอื้อเพื่อ ๆ อา-อุปสัคเป็นศัพท์ขยายความหมายของธาตุ ๆ ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา⁹³⁶ ๆ ชื่อว่าอายะ เพราะวิเคราะห์ว่า อายนติ เอเตน ความว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยธรรมคือเหตุ กล่าวคือวิญญูตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าอายะ หมายถึงวิญญูติ ๆ อิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป

⁹²⁴ รูป. -/568/414.

⁹²⁵ รูป. -/260/148.

⁹²⁶ รูป. -/547/400.

⁹²⁷ รูป. -/568/414.

⁹²⁸ รูป. -/434/318.

⁹²⁹ รูป. -/580/424.

⁹³⁰ รูป. -/568/414.

⁹³¹ รูป. -/580/424.

⁹³² รูป. -/568/414.

⁹³³ รูป. -/622/450.

⁹³⁴ รูป. -/624/450.

⁹³⁵ รูป. -/40/33.

⁹³⁶ รูป. -/568/414.

๑ การไป คือความเป็นไป ๑ ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรูปทาทีโต ณ⁹³⁷, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิตะ⁹³⁸, เปลี่ยน เอ เป็น อาย ด้วยสูตร เต อาวยา การิตะ⁹³⁹ ๑ ความเกิดขึ้นที่น่ารังเกียจ ชื่อว่ากายะ ๑ ในที่นี้ กาย-ศัพท์ มีความหมายว่ากายวิญญูติ ๑ ชื่อว่าวจี เพราะวิเคราะห์ว่า **วจนฺติ เอตาย** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมกล่าวด้วยวิญญูตินั้น เพราะเหตุานั้น วิญญูตินั้น ชื่อว่าวจี ๑ วจ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว-พูด, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา⁹⁴⁰, ลง อี ปัจจย ด้วยสูตร นทาทีโต วา อี⁹⁴¹ ๑ ชื่อว่ามนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **มนฺเต** ความว่า ธรรมชาติโดย้อมรู้ซึ่งอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ามนะ ๑ มน-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญวุตวาวิ วา⁹⁴² ๑ กายด้วย วจีด้วย มโนด้วย ชื่อว่ากายวจีมนะ ๑ ชื่อว่าทวาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทวารนฺติ สรรนฺติ เอเตน** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมสำรวมระวังกายวาจาและจิตด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าทวาระ ๑ บทว่า ทวาเร แปลว่า ในการสำรวม ๑ การสำรวมคือการรักษา ๑ ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรูปทาทีโต ณ⁹⁴³ ๑ ทวารคือกายวาจาและใจ ชื่อว่ากายวจีมน-ทวาระ ๑ เปลี่ยน อ ที่ มน เป็น โอ ด้วยสูตร เอเตสโม โลเป⁹⁴⁴ ๑ มีการรัสสะเป็น กายวจี ๑ รัสสะ อี ที่ วจี เป็น อี ด้วยสูตร กวจาทิมชณฺตตรานํ ทิมรสสา ปจฺจเยสุ จ⁹⁴⁵ ๑ เพราะ ทวาร-ศัพท์ไม่เป็น ทวันทวสมาส จึงควรประกอบเป็น กายทวาร วจิตวาร มโนทวาร ๑

ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ ๑ ที่จริงแล้ว กายวิญญูตินั้น เรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ๑ ถ้ามว่า กายวิญญูติคืออะไร ๑ เฉลยว่า กายวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหว รูปกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้นดำเนินไป ๑ บทว่า วจิตวาร (วจิตวาร) คือ วจิตวิญญูติ ๑ ที่จริงแล้ว วจิตวิญญูตินั้นเรียกว่า วจิตวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ๑ ถ้ามว่า วจิตวิญญูติคืออะไร ๑ เฉลยว่า วจิตวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ๑ บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ๑ จริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ) เพราะให้โอกาสเกิดขึ้นแก่ มโนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกายและวาจาของธรรมที่เกิดร่วมกัน ๑ ในกามาวจรกุศลกิจ 8 ดวง จิตที่เป็นญาณสัมปยุต สหจรคด้วยโสมนัสเวทนา และสหจรคด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นอสังขาริกและเป็นสสังขาริกมี 4 ดวง ท่านประสงค์เอาเป็นมโนทวาร ในที่นี้ ๑ อีกอย่างหนึ่ง จิตที่เป็นญาณสัมปยุต สหจรคด้วยโสมนัสเวทนา ท่านประสงค์เอาในที่นี้ แต่ไม่ใช่จิตทุก

⁹³⁷ รุป. -/577/422.

⁹³⁸ รุป. -/527/383.

⁹³⁹ รุป. -/541/391.

⁹⁴⁰ รุป. -/599/437.

⁹⁴¹ รุป. -/187/107.

⁹⁴² รุป. -/568/414.

⁹⁴³ รุป. -/577/422.

⁹⁴⁴ รุป. -/48,368/45,286.

⁹⁴⁵ รุป. -/354/247.

ดวง ฯ ท่านกล่าวไว้แม้ว่า ทวารที่เป็นทางเป็นไปแห่งกายกรรมอื่น ชื่อว่ากายทวาร ที่เป็นทางเป็นไปแห่งวจีกรรม ชื่อว่าวจีทวาร ทวารที่เป็นทางเป็นไปแห่งจิตทั้งหลาย ชื่อว่ามนทวาร ฯ

บทว่า ทยลาภกุลลาจาราทิวริหิตเน เป็นบทติยาวิเสสสนะในบทว่า สกุกจจํ ฯ บทว่า สกุกจจํ เป็นบทกิริยาวิเสสสนะในบทว่า วุนทิตวา ฯ บทว่า อาทเรน เป็นบทกิริยาวิเสสสนะในบทว่า วุนทิตวา ฯ บทว่า กายวจิมโนทวาเรหิ เป็นบททณณะในบทว่า วุนทิตวา ฯ บทว่า วุนทิตวา เป็นบทปุพพกาลกิริยา ฯ บทว่า อิติ เป็นบทสรูปะในบทว่า อตโถ ฯ บทว่า อตโถ เป็นลึงค์ตละ ฯ

ในบทว่า ทยลาภกุลลาจาราทิวริหิตเน นี้ ชื่อว่าการกราบไหว้เพราะความกลัว คือถ้าเราไม่กราบไหว้เขาก็จะทำอันตรายแก่เรา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าการกราบไหว้เพราะความกลัว ฯ ชื่อว่าการกราบไหว้เพราะลาภ คือเราหวังลาภสักการะเป็นต้น จึงกราบไหว้เพราะลาภ ฯ ชื่อว่าการกราบไหว้เพราะตระกูล คือนี้เป็นมารยาทประจำตระกูล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าการกราบไหว้เพราะตระกูล ฯ ชื่อว่าการกราบไหว้เพราะธรรมเนียมปฏิบัติ คือการกราบไหว้ปรารภอาจารย์วัตรที่ทำในคราวเป็นคฤหัสถ์ ฯ แม้โคตรเป็นต้นก็พึงทราบอย่างนี้เหมือนกัน ฯ ต่อไปนี้เป็นคำอธิบายในบทว่า กายวจิมโนทวาเรหิ วุนทิตวา ฯ ท่านอาจารย์ตั้งกายวิญญูติที่มีกามาวจรกุศลมีพุทธุคณเป็นต้นเป็นอารมณ์ให้ถึงพร้อมแล้ว ชื่อว่าย่อมกราบไหว้ด้วยกายทวาร ฯ ตั้งจวิญญูติที่มีกามาวจรกุศลมีพุทธุคณเป็นต้นเป็นอารมณ์ให้ถึงพร้อมแล้ว ชื่อว่าย่อมกราบไหว้ด้วยวจีทวาร ฯ ไม่ตั้งกายวิญญูติและจวิญญูติที่มีกามาวจรกุศลมีพุทธุคณเป็นต้นเป็นอารมณ์ให้ถึงพร้อมแล้ว ชื่อว่าย่อมกราบไหว้ด้วยมนทวารคือกามาวจรกุศล ฯ

ภาส-ชาตุมีความหมายว่า พุด-กล่าว, สว่าง-รุ่งเรือง ฯ สลฺ วิภัตติหมวดภวิสสันตี เพราะเป็นฝ่ายอัตตโนบท จึงกล่าวว่าเป็นได้ 3 สาณะ เพราะฉะนั้น ภาส-ชาตุจึงมีความหมายว่า พุด-กล่าว ฯ ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ว่า สลฺ วิภัตติเป็นกัตตุจาก จึงตั้งเป็น ภาสสลฺ แสดงใช้เป็น กเถสสามิ ฯ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ท่านกล่าวไว้เพื่อห้ามความสงสัยว่าเป็นหมวดกาลาติปัตติ ฯ คำนั้น ไม่ถูกต้อง ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะกิริยาที่เป็นหมวดกาลาติปัตติเกิดในฐานะที่เกิดขึ้นติดต่อกัน ฯ ภาส-ชาตุมีความหมายว่า พุด-กล่าว, สลฺ วิภัตติหมวดภวิสสันตี, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร อิการาคโมสพพธาตุกมฺหิ⁹⁴⁶ ฯ กถ-ชาตุมีความหมายว่า พุด-กล่าว, สสามิ วิภัตติ หมวดภวิสสันตี, ลง อิ อาคม ฯ

(60) ประກอบความว่า ปกรณชื่อว่าอภิธัมมะ เพราะวิเคราะห์เป็นต้นว่า เป็นที่อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้นที่พิเศษอย่างยิ่งไว้ โดยเป็นปรมัตถธรรม อันพระองค์ทรงให้บังเกิดแล้วจากสมมติบัญญัติ ฯ

ชื่อนิพพัตติตะ เพราะวิเคราะห์ว่า นิพพัตติยิตถ ความว่า ปรมัตถใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้บังเกิดแล้วจากสมมติบัญญัติ เพราะเหตุนี้ ปรมัตถ์นั้น ชื่อนิพพัตติตะ เป็นกัมมสาณะ ฯ นิ บทหน้า ฏฐ-ชาตุมีความหมายว่า เป็นไป ฯ นิ-อุปสัค เป็นศัพท์ที่เปลี่ยนความหมายของชาตุ ฯ ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁴⁷, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹⁴⁸, ช้อน ว และ ฏ ด้วยสูตร ปเรทวาโว จาเน⁹⁴⁹, เปลี่ยน วว เป็น พพ และ ฏฐ เป็น ตต ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท

⁹⁴⁶ รุป. -/466/334.

⁹⁴⁷ รุป. -/622/450.

⁹⁴⁸ รุป. -/547/400.

⁹⁴⁹ รุป. -/40/33.

ธสจ จ⁹⁵⁰ ๑ ประโยชน์อันยอดเยี่ยม คืออันไม่ผิดแปลก ชื่อว่าปรมัตถะ, อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้
เกิดแล้วด้วย อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้เกิดแล้วนั้น เป็นปรมัตถะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า
นิพพิตติปรมัตถะ ๑ ศัพท์คือความรู้ ย่อมมีเพราะนิमितนั้น เพราะเหตุนี้ นิमितนั้น ชื่อว่าภาวะ
หมายถึงคุณ ความเป็นแห่งปรมัตถะอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้บังเกิดแล้ว ชื่อว่านิพพิตติปรมัตถ
ภาวะ ๑ คำว่า วิสิฐฐา ทานกล่าวถึง อภิ-ศัพท์มีความหมายหลากหลาย ๑ ชื่อว่าวิสิฐฐะ เพราะ
วิเคราะห์ว่า **วิเสถียนเต** ความว่า ธรรมเหล่าใดอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้พิเศษจากสมมติบัญญัติ
เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าวิสิฐฐะ เป็นกัมมสาธนะ ๑ วิ บทหน้า สิส-ธาตุมีความหมายว่า
อย่างยิ่ง, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต⁹⁵¹, เปลี่ยน ส ท้ายธาตุกับ ต ปัจจย เป็น ฐ ด้วยสูตร
สาทิสนตปุจฉณขหนสาทีหิ ฐโ⁹⁵² ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ จึงมีรูปวิเคราะห์ดังนี้ ธรรมอันเกินหรืออันยิ่ง
ชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรมทั้งหลายที่มีความเจริญ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุ
นั้น จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปพร้อมกับลักษณะคือที่ถูกกำหนดด้วยอารมณ์เป็นต้น อัน
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรมทั้งหลายที่ถูกบูชา คือควร
บูชา อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรมทั้งหลายที่ถูก
กำหนดติดตามสภาวะ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ธรรม
ทั้งหลายที่พิเศษอย่างยิ่ง อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมะ ๑

บทว่า นิพพิตติปรมัตถภาเวน เป็นบทติยาวิเสสในบทว่า วิสิฐฐา ๑ บทว่า อภิวิสิฐฐา
เป็นบทวิเสสของบทว่า ฐมา ๑ บทว่า ฐมา เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตา ๑ บทว่า เอตถ เป็นบท
อาธาระในบทว่า วุตตา ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า อาทินา ๑ บทว่า อาทินา เป็นบทติยา-
วิเสสในบทว่า อภิธมโม ๑ บทว่า ปกรณ์ เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า อภิธมโม เป็นบทสัณญญา ๑

ชื่อว่าอภิธัมมะ เพราะเป็นที่อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายอันพระองค์ทรงให้
บังเกิดแล้ว ในปกรณ์นี้ เป็นตักคุณสัตตมีพหุพพิทิสมาส ๑

ชื่อว่าธัมมสังคณี เพราะวิเคราะห์ว่า **ธมมา สงคยหนติ เอตถ** ความว่า ธรรมทั้งหลายมี
กุศลธรรมเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในปกรณ์นี้ เพราะเหตุนี้ ปกรณ์นั้น ชื่อว่าธัมมสังคณี
๑ ส บทหน้า คห-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรรมปปเทเสสุ จ⁹⁵³, เปลี่ยน
ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยณฺวณ⁹⁵⁴, ลบ ห ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ภูวจิ ธาตุวิทติปปัจจยณํ ที่มวิปริตา-
เทสโลปาคมา จ⁹⁵⁵, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ⁹⁵⁶, ลง อี ปัจจยอติถิลังค ด้วยสูตร นทาที-
โต วา อี⁹⁵⁷ ๑ ธัมมสังคณีเป็นเบื้องต้นแห่งปกรณ์ใด ปกรณ์นั้น ชื่อว่าธัมมสังคณีอาทิ เป็นตักคุณฉัฏฐี-

⁹⁵⁰ รป. -/27/20.

⁹⁵¹ รป. -/622/450.

⁹⁵² รป. -/626/452.

⁹⁵³ รป. -/597/435.

⁹⁵⁴ รป. -/570/417.

⁹⁵⁵ รป. -/488/351.

⁹⁵⁶ รป. -/550/402.

⁹⁵⁷ รป. -/187/107.

พหุพีหิสมาส ฯ รัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตร กวจาติมชฌุตตรานํ ที่มรสสา ปจฺจเยสุ จ⁹⁵⁸ ฯ ปกรณ์ 7 ชื่อว่าสัตตปฺกรณ์ มีสังขยาอยู่หน้า จัดเป็นทิสมาส จึงเป็นนปฺงสกลิงค์ เอกวจนะ ฯ ชื่อว่าปิฏกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปิฏยติ สทฺทิตฺยติ อตฺโถ เอเตน** ความว่า เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัส ด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าปิฏกะ ฯ ปิฏ-ธาตุมีความหมายว่า ทำเสียง-ออกเสียง, รวบรวม, ลง ก ปจฺจย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพฺพชชาทโย นิปจฺจนเต⁹⁵⁹ ฯ อภิธรรมด้วย อภิธรรมนั้น เป็น ปิฏกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมปิฏกะ เป็นวิเสสนูปพพทกัมมธารยสมาส ฯ

สองบทว่า ธมฺมสงฺคณิอาทิสตฺตปฺกรณ์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อภิธัมมปิฏกํ ฯ บทว่า อภิธัมมปิฏกํ เป็นลึงค์ตละ ฯ

เนื้อความมีจิตเป็นต้นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ชื่อว่าอภิธัมมัตถะ ฯ บทว่า วุตฺตา ท่านใส่เข้ามามุ่งถึงคาถาที่ 2 ว่า วุตฺตา นั้น

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตฺตา ฯ บทว่า วุตฺตา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อตฺถา ฯ บทว่า อตฺถา เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อภิธัมมตถ เป็นลึงค์ตละ ฯ

เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ชื่อว่าอภิธัมมัตถะ เป็นมัชฌเอโล- สัตตมิตฺตปฺริสสมาส ฯ เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น อันอาจารย์ย่อมย่อ รวมไว้ในปกรณ์นี้ เพราะเหตุนี้ ปกรณ์นั้น ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ หรือเนื้อความอันพระผู้มีพระภาค เจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น อันอาจารย์ย่อมย่อรวมไว้ด้วยปกรณ์นี้ เพราะเหตุนี้ ปกรณ์นั้น ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ

บทว่า เต เป็นบทวุตตกัมมะในบทว่า สงฺคยฺหนติ ฯ บทว่า อาจริเยน เป็นบทกัตตาในบท ว่า สงฺคยฺหนติ ฯ บทว่า เอตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า สงฺคยฺหนติ ฯ บทว่า เอเตน เป็นบททรรณะใน บทว่า สงฺคยฺหนติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อภิธัมมตถสงฺคหํ ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปตละ ฯ บท ว่า ปกรณ์ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อภิธัมมตถสงฺคหํ เป็นบทสัณญา ฯ

เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม อันอาจารย์รวบรวมไว้ในปกรณ์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นอภิธรรณสาธนะ ฯ เนื้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ไว้ในพระอภิธรรม อันอาจารย์รวบรวมไว้ด้วยปกรณ์นี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ เป็น ทรรณสาธนะ ฯ สํ บทหน้า คห-ธาตุมีความหมายว่า ย่อ ฯ สํ-ศัพท์มีความหมายว่า ย่อ เพราะฉะนั้น จึง ควรกล่าวว่า คห-ธาตุมีความหมายว่า ย่อ ฯ ลง อ ปจฺจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวฺตุวาวี วา⁹⁶⁰ ฯ

(61) ท่านอาจารย์เมื่อจะกล่าวเชื่อมต่อกาถาที่ 2 จึงกล่าวว่า **เอวํ** เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์ ครั้นทำบุรพกิจมีการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้น ซึ่งมีประโยชน์ตามที่ประสงค์ ฯ เป็นเครื่องหมาย อย่างนี้ก่อนแล้ว ปกรณ์นี้ ท่านอาจารย์ตั้งไว้ด้วยอำนาจเป็นเครื่องรวบรวมเนื้อความที่พระผู้มีพระภาค เจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่าใด บัดนี้ เมื่อจะยกเนื้อความที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้นขึ้นแสดง โดยสังเขปก่อน จึงได้กล่าวคำว่า **ตตฺถ วุตฺตา** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า **เอวํ** หมายถึงคาถาที่ 1 นี้ ฯ ประโยชน์อันบุคคลประสงค์ ชื่อว่าอธิปเปตะ, ประโยชน์อันบุคคลประสงค์ใด ๆ ชื่อว่ายถาธิปเปตะ ฯ ยถา-ศัพท์ มีความหมายว่า วิฉา ฯ หรือ

⁹⁵⁸ รุป. -/354/247.

⁹⁵⁹ รุป. -/660/483.

⁹⁶⁰ รุป. -/568/414.

ประโยชน์อันบุคคลประสงค์อันสมควร ชื่อว่ายถาธิปไตย ๖ ชื่อว่าปโยชนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปโยชียติ** ความว่า ผลใด อันบุคคลยอมให้เป็นไปด้วยเหตุ เพราะเหตุนั้น ผลนั้น ชื่อว่าปโยชนะ ๖ ตามที่ประสงค์ ๖ ด้วย ตามที่ประสงค์ ๖ นั้น เป็นประโยชน์ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ายถาธิปไตยปโยชนะ, เหตุแห่งประโยชน์ตามที่ประสงค์ ๖ ชื่อว่ายถาธิปไตยปโยชนินิมิตตะ ๖ การนอบน้อม พระรัตนตรัยเป็นเบื้องต้นแห่งบุรพกิจมีความหมายคำอธิบายที่คัมภีร์กล่าวไว้เป็นต้นใด บุรพกิจมีความหมายคำอธิบายที่คัมภีร์กล่าวไว้เป็นต้นนั้น ชื่อว่ารัตนัตตยปณามาทิกะ ๖ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตตามการนโต⁹⁶¹ ๖ บทว่า วิธาย แยกมาจาก วิ บทหน้า ธา-ธาตุมีความหมาย กระทำ, ลง ตวา ปัจจัย ด้วยสูตร ปุพฺพกาเลกตตูกานํ ตุน ตวาน ตวา วา⁹⁶², เปลี่ยน ตวา เป็น ย ด้วยสูตร สัพเพหิ ตฺนาทึน โย⁹⁶³ ๖ การรวบรวม ชื่อว่าสังคหณะ ๖ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสสะ ๖ ใช้เป็น สงคณหวนเสน ก็มี ๖ บทว่า ปญฺญปิยติ แยกมาจาก ป บทหน้า ธา-ธาตุมีความหมายว่า ตั้งไว้, เต วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย⁹⁶⁴, เปลี่ยน เต เป็น ตี ด้วยสูตร อตฺตโนปทานิ ปรสสพตฺต⁹⁶⁵ ๖ การย่อ ชื่อว่าสังเขปะ ๖ บทว่า อุทฺทิสยติ ความว่า อาจารย์ยกขึ้นแสดง ๖ คำว่า ตตถ วุตฺตา เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่ามีคำว่า ตตถ วุตฺตา เป็นต้น ๖

บทว่า เอว เป็นบททรรณะในบทว่า วิธาย ๖ บทว่า ตาว เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า วิธาย ๖ บทว่า ยถาธิปไตยปโยชนินิมิตฺตํ เป็นบทวิเสสของบทว่า รัตนัตตยปณามาทิกํ ๖ บทว่า รัตนัตตยปณามาทิกํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิธาย ๖ บทว่า วิธาย เป็นบทพุพฺพกาลกิริยาในบทว่า อาห ๖ บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมฺมีในบทว่า อาห ๖ บทว่า เยสํ เป็นบทวิเสสของบทว่า อภิธมฺมตฺถานํ ๖ บทว่า อภิธมฺมตฺถานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สงคหน- ๖ บทว่า สงคณหวนเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปญฺญปิยติ ๖ บทว่า อิหํ เป็นบทวิเสสของบทว่า ปกรณํ ๖ บทว่า ปกรณํ เป็นบทกรรมในบทว่า ปญฺญปิยติ ๖ บทว่า อาจริเยน เป็นบทกัตตาในบทว่า ปญฺญปิยติ ๖ บทว่า ปญฺญปิยติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาทก ๖ บทว่า เต เป็นบทกรรมในบทว่า อุทฺทิสฺสนโต ๖ บทว่า ตาว เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า อุทฺทิสฺสนโต ๖ บทว่า สงเขปะโต เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า อุทฺทิสฺสนโต ๖ บทว่า อุทฺทิสฺสนโต เป็นบทวิเสสของบทว่า อาจริโย ๖ บทว่า อาจริโย เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ๖ บทว่า ตตถ วุตฺตาดิอาทิ เป็นบทอาการะในบทว่า อาห ๖

(62) เพราะกล่าวสองบทว่า จตุธา สัพพลา ท่านอาจารย์จึงทำการประกอบเนื้อความคาถา เพราะคาถามีเนื้อความที่เข้าใจยาก จึงกล่าวคำว่า **ตตถ ตสฺมี** เป็นต้น ๖ ในบทว่า ตตถ นี้ ต-ศัพท์ ท่านกล่าวไว้ข้างหน้า เพราะเป็นปักกัณตวิสยะ จึงวางบทว่า อภิธมฺม ตามหลัง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตสฺมี อภิธมฺเม ๖ ถ้ามว่า ก็บทว่า อภิธมฺมตถสงคหํ เป็นบทสมาส มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร ในบทสมาส ท่านจึงวางแม่บทหนึ่งไว้ข้างหลัง ต-ศัพท์ที่เป็นกัตตา ๖ ฉะนั้น ความจริง ความยินดีที่จะอธิบายตามที่กล่าวแล้ว เป็นความเป็นไปของศัพท์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงวางแม่บทหนึ่งไว้ข้างหลัง ต-ศัพท์ ๖ ก็การวางบทว่า อภิธมฺเม นั้น ท่านกล่าวมุ่งถึงบทว่า วุตฺตา ๖ ก็บทว่า วุตฺตา มุ่งถึงบทอาการะ

⁹⁶¹ รุป. -/350/233.

⁹⁶² รุป. -/640/464.

⁹⁶³ รุป. -/641/465.

⁹⁶⁴ รุป. -/445/323.

⁹⁶⁵ รุป. -/446/323.

๑ แต่ในฎีกาเก่าท่านกล่าวไว้ว่า ตสมิ อภิธมฺมตถสงคเห ๑ คำนั้น ไม่ถูก ๑ เพราะบทว่า วุตฺตา เป็นบทมุ่งถึงบทอาชาระ ๑ ความจริง เมื่อเว้นบทที่อยู่ใกล้ แล้วนำบทที่ไม่มีอยู่ในคาถามา หาได้ไม่ เมื่อบทว่า จิตฺตา ที่อยู่ไกล ที่เป็นบทอาชาระ จึงไม่ควร ๑ ท่านจึงกล่าวอธิบายความว่า บทว่า สัพพลา แสดงใช้เป็น กุสลาทิวเสน ขนฺธาทิวเสน จ ๑

โดยประการทั้งปวง ชื่อว่าสัพพลา ๑ ประเภทแห่งพระอภิธรรมทั่วไป ชื่อประการ อันต่างด้วยกุศลเป็นต้น ๑ คำว่า กุสลาทิวเสน กล่าวหมายถึงคัมภีร์ธัมมสังคณี ๑ กับทนี้ กล่าวหมายถึงธรรมมีกุศลเป็นต้นที่ท่านรวบรวมเป็น หมวด 2 หมวด 3 อันเป็นเนื้อความในมติกาคัมภีร์ธัมมสังคณี ๑ กุศลทั้งหลายเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมทั้งหลายมีอกุศลธรรมเป็นต้นเหล่าใด ธรรมมีอกุศลธรรมเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ากุสลาทิวเสน เป็นตักคุณฉัฏฐัพพพิทิสมาส ๑ ด้วย อาทิ-ศัพทฺ์ หมายถึงเอาธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นเบื้องต้น มีอารมณ์เป็นที่สุดอันเป็นเนื้อความที่แยกจากมติกาคัมภีร์ธัมมสังคณี ๑ ก็ อาทิ-ศัพทฺ์ในบทว่า กุสลาทิวเสน นี้ มีความหมายว่า มริยาตะ (ขอบเขต แปลว่า เบื้องต้น) เหมือน อาทิ-ศัพทฺ์ในสูตร อภฺขราปาทยเ อเอกจตฺตาฬีส⁹⁶⁶ ๑ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์มูลฎีกา ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ด้วยบทว่า เถยฺยธมฺเมสุ สัพเพสุ นี้ ท่านกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมทั้งปวงประเภทชั้นอายุตนะ ธาตุ สัจจะ อินทริย์ ปฏิจฺจสมฺมุปาท และสติปฏฺฐานเป็นต้น อันเป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง และประเภทกุศลเป็นต้น แก่สัตว์ทั้งหลายผู้ที่พระองค์พึงให้ข้ามพ้นได้ ๑ ฝ่ายพระวิมลพุทธิเถระกล่าวว่า อาทิ-ศัพทฺ์ในบทว่า กุสลาทิวเสน นี้ มีความหมายว่า ปการะ (มีความเหมือนกัน) มิได้มีความหมายว่า มริยาตะ (เบื้องต้น) หากไม่กล่าวว่า กุสลาทิวเสน ก็จะมี ความเหมือนกัน ๑ ก็คำนั้นควรแล้ว เชื่อถือได้ ๑ ประเภท ชื่อว่าวสสะ, ประเภทแห่งกุศลเป็นต้น ชื่อว่า กุสลาทิวสสะ ๑ ด้วยบทว่า ขนฺธาทิวเสน กล่าวหมายถึงปกรณมีคัมภีร์วิงค์เป็นต้น ๑ กับทนี้ท่านกล่าว หมายถึงธรรมมีกุศลเป็นต้นเหล่านั้นแลที่กล่าวไว้ในพระสูตรด้วยอำนาจชั้นเป็นต้น ที่จำแนกในคัมภีร์วิงค์ด้วยอำนาจสุดตันตภาชนียะเป็นต้น และหมายถึงธรรมมีชั้นเป็นต้นที่กล่าวโดยธรรมที่สงเคราะห์ได้และไม่ได้เป็นต้น โดยสมยวิมุตตปุคฺคละเป็นต้น โดยรูปนาและปาปนาเป็นต้น โดยกุสลมุลเป็นต้น โดยติกปฏฺฐานเป็นต้น ๑ ชั้นทั้งหลายเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมทั้งหลายมีอายุตนะเป็นต้นเหล่าใด ธรรมทั้งหลายมีอายุตนะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าขนฺธาทิวเสน และด้วย อาทิ-ศัพทฺ์ หมายถึงเอาอายุตนะ ธาตุ และการตัดขาดเป็นต้นที่กล่าวไว้ในปกรณทั้ง 6 ๑ อาทิ-ศัพทฺ์ในบทว่า กุสลาทิวเสน นี้ มีความหมายว่า มริยาตะ (เบื้องต้น) นั่นเอง ๑ ประเภทแห่งชั้นเป็นต้น ชื่อว่าขนฺธาทิวสสะ ๑ จ-ศัพทฺ์ มีความหมายว่าวุตตสมฺมจฺจะ ๑ บทว่า ปรมตฺถโต แสดงใช้เป็น สมฺมุตฺติ จเปตฺวา นิพฺพตฺติตปรมตฺถวเสน ๑ ควรกล่าวเพียงบทว่า ปรมตฺถโต ไซ้เป็น ปรมตฺถเณ แต่ท่านใส่คำว่า สมฺมุตฺติ จเปตฺวา นิพฺพตฺติต- เพื่ออะไร ๑ บางท่านอาจสงสัยว่า เพราะในคาถามีคำกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระอภิธรรมในปกรณนั้นไว้โดยประการทั้งปวง ควรถือเอาบัญญัติเป็นเอกเทศในบทว่า ปรมตฺถโต เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบัญญัติไว้ในคัมภีร์ปุคฺคละบัญญัติ ดังนี้ เพราะห้ามความสงสัยนั้น ท่านจึงใส่คำว่า สมฺมุตฺติ จเปตฺวา นิพฺพตฺติต- ไว้ ๑ ชื่อว่าสมฺมุตฺติ เพราะวิเคราะห์ว่า สมฺมา มุนิยติ ความว่า บัญญัติใด อันบัณฑิตย่อมรู้โดยชอบ เพราะเหตุนี้ บัญญัตินั้น ชื่อว่าสมฺมุตฺติ หมายถึง อรรถบัญญัติที่เป็นบัญญัติมีการยึดมั่นเป็นต้น มีหญิง ชาย เตียง ตั่ง รถ เป็นต้น ๑ สํ บทหน้า มฺน-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง ตี ปัจจัย

⁹⁶⁶ รูป. -/2/2.

ด้วยสูตร อิตถิยมตฺยโว วา⁹⁶⁷, ลบ น ห้ายธาตุ ด้วยสูตร คมชนนรมาทีนมนโต⁹⁶⁸, เปลี่ยน นิคคหิต (-) ม ด้วยสูตร วคฺชนตฺ วา วคฺเค⁹⁶⁹ ๑ หรือชื่อว่าสมมุติ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมมา มุนาติ เอตาย** ความว่า บัณฑิตย่อมรู้เนื้อความโดยชอบด้วยบัญญัตินั้น เพราะเหตุนี้ บัญญัตินั้น ชื่อว่าสมมุติ หมายถึงนามบัญญัติ (สัททบัญญัติ) ที่เปิดเผยให้รู้ด้วยเสียงตามเนื้อความที่ท่านกำหนดโดยอาการที่ควรรู้ด้วยการสังเกตความเกี่ยวข้องของเสียงและเนื้อความ ๑ ชื่อว่านิพัตติตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิวฏฺเฐยิตถ** ความว่า ปรมัตถ์ได้อันอาจารย์ให้เกิดขึ้นจกสมมุติ เพราะเหตุนี้ ปรมัตถ์นั้น ชื่อว่านิพัตติตะ ๑ ก็ นิพัตติต-ศัพท์นี้ มีความหมายว่า ให้เกิดขึ้น เหมือน นิพัตต-ศัพท์ในประโยคว่า นิพัตตพิซึ ผล-ผลอันเมล็ดพืชให้เกิดแล้ว ๑ ปรมัตถ์คืออันอาจารย์ให้เกิดแล้ว ชื่อว่านิพัตติตปรมัตถ์ ๑ ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งปรมัตถ์อันอาจารย์ให้เกิด ชื่อว่านิพัตติต-ปรมัตถวสะ ๑ ถ้ามว่า ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว นิพัตติตปรมตเถน กลับใส่ วส-ศัพท์ไว้ เพื่ออะไร ๑ เฉลยว่า ในบทว่า ปรมตฺถโต นี้ หมายถึงเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ชื่อว่าปรมัตถ์ แม้ในบทว่า จตุธา นี้ ก็หมายถึงเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าอาการ 4 ก็เพราะบทว่า ปรมตฺถโต ไม่ควรเพื่อเกี่ยวข้องกับบทว่า จตุธา ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงใส่ วส-ศัพท์เพื่อให้แตกต่างกันไว้ ๑ ในบทว่า ปรมตฺถโต นี้ ลง โต ปัจจัยในความหมายตติยวิภคิต ด้วย กวจิ โต-โยควิภาคะในสูตร กวจิ โต ปญจมยตฺเถ⁹⁷⁰ ๑

เมื่อกล่าวว่า จิตตํ อาจมีความสงสัยว่า คำนี้จะหมายถึงจิตตรกรรม และบัญญัติเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไขว่ วิญญานกฺขนโธ ๑ ความจริง จิตต-ศัพท์มีความหมายว่าจิตตรกรรมในประโยคว่า จรณํ นาม จิตตํ-ภาพจิตตรกรรมที่เขาเขียนไว้ เธอทั้งหลายเห็นแล้วหรือ เป็นต้น⁹⁷¹ มีความหมายว่านามบัญญัติ (ชื่อ) ในประโยคว่า จิตโต คหปติ-ท่านจิตตคหปติ เป็นต้น⁹⁷² มีความหมายว่าความวิจิตรคือประการต่าง ๆ ในประโยคว่า นานํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกํ ธมฺมํ สมนุสฺสสามิ เอวํ จิตตํ-ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งเหมือนอย่างจิต เป็นต้น⁹⁷³ ๑ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงไขว่ วิญญานกฺขนโธ เพื่อห้ามความสงสัยนั้น ๑ ถ้ามว่า ควรกล่าวเพียง วิญญานํ แต่ใส่ ขนธ-ศัพท์ไว้เพราะเหตุอะไร ๑ เฉลยว่า ใส่ ขนธ-ศัพท์ไว้เพื่อให้รู้ว่ามีอาวิญญานที่แยกราสิ 10 ราสี มีอดีตราสีและอนาคตราสีเป็นต้น ๑ วิญญานนั้นด้วย วิญญานนั้นเป็นขันธด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิญญานกฺขนธะ หมายถึงกองแห่งวิญญาน ส่วนแห่งวิญญาน ๑ ความจริง ขนธ-ศัพท์ มีความหมายว่า กอง, ส่วน ๑

เมื่อกล่าวว่า เจตสิกํ อาจมีความสงสัยว่า คำนี้จะหมายถึงเจตสิกแต่ละดวง ในเวทนาขันธ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไขว่ เวทนาทิกฺขนธตฺยํ ๑ เวทนาเป็นเบื้องต้นแห่งสัญญาและสังขารเหล่าใด สัญญาและสังขารเหล่านั้น ชื่อว่าเวทนาทิก เวทนาเป็นเบื้องต้นด้วย เวทนาเป็นเบื้องต้น

⁹⁶⁷ รุป. -/599/437.

⁹⁶⁸ รุป. -/600/438.

⁹⁶⁹ รุป. -/49/46.

⁹⁷⁰ รุป. -/260/148.

⁹⁷¹ อภิ.สง.อ. (บาลี) -/1/111., (ไทย) -/1/188.

⁹⁷² ส.สพ. (บาลี) 18/343/257., (ไทย) 18/343/370.

⁹⁷³ อจ.เอกก. (บาลี) 20/31/6., (ไทย) 20/31/6.

นั้น เป็นชั้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเวทนาทิกขันธะ ๑ หมวดแห่ง 3 ชื่อว่าตยะ หมวด 3 แห่งชั้นนี้มีเวทนาขันธเป็นต้น ชื่อว่าเวทนาทิกขันธัตตะ ๑

เมื่อกล่าวว่า รูป อาจมีความสงสัยว่า คำนี้หมายถึง ปิยรูปสาตรูป อันเป็นส่วนหนึ่งของวิณายตนะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไข่ว่า ภูตูปาทายเภทนิโน รูปกฺชนโ ๑ ถ้าว่า ควรกล่าวเพียงคำว่า รูปกฺชนโ ไว้ แต่ใส่บทว่า ภูตูปาทายเภทนิโน ไว้ เพราะเหตุอะไร ๑ เฉลยว่า บทว่า ภูตูปาทายเภทนิโน เป็นบทวิเสสนะที่ใส่เข้ามาเพื่อเป็นการระบุให้ชัดเจนถึงที่สุดว่า รูปชั้นนี้แท้จริงคือภูตูปและอุปาทายรูปนั่นเอง ๑ ชื่อว่าอุปาทายะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปาทิยติ ภูเต นิสสยติ** ความว่า รูปใด ย่อมอาศัยมหาภูตูป เพราะเหตุนี้ รูปนั้น ชื่อว่าอุปาทายะ ๑ อุป อา บทหน้า ทา-ธาตุมีความหมายว่า ให้ ๑ อุปสัค 2 ศัพท์นั้นห้ามความหมายของธาตุ เพราะฉะนั้น ทา-ธาตุจึงมีความหมายว่า อาศัย ๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสสุทตทาโท ณ⁹⁷⁴, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาน โณโลป⁹⁷⁵, เปลี่ยน อา ที่ ทา-ธาตุ เป็น อาย ด้วยสูตร อาการณตานมาโย⁹⁷⁶, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน สิ เป็น อ ด้วยสูตร ส⁹⁷⁷, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต⁹⁷⁸ ๑ มหาภูตูปด้วย อุปาทายรูปด้วย ชื่อว่าภูตูปาทายะ, การแยก ชื่อว่าเภทะ, ประเภทแห่งมหาภูตูปและอุปาทายรูป ชื่อว่าภูตูปาทาย-เภทะ, อันถูกจำแนกโดยประเภทแห่งมหาภูตูปและอุปาทายรูป ชื่อว่าภูตูปาทายเภทนิโน ๑ รูปด้วย รูปนั้น เป็นชั้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ารูปกขันธะ หมายถึง กองแห่งรูป ส่วนแห่งรูป ๑

เมื่อกล่าวว่า นิพพาน อาจมีความสงสัยว่า คำนี้หมายถึง อรหัตตผลและความสงบระงับ ความร่ำร้อนเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไข่ว่า มคฺคผลานามาลมพณภูโต อสงฺขตมโม ๑ ความจริง บทว่า นิพพาน นี้ มีความหมายว่า อรหัตตผล ในประโยคว่า นิพพานสจฺฉิกิริยา จ-การทำให้ อรหัตตผลให้แจ้ง เป็นต้น⁹⁷⁹ มีความหมายว่าความสงบระงับความร่ำร้อน ในประโยคว่า ทิฏฐธมฺม-นิพพานวาทา⁹⁸⁰-ทิฏฐธมฺมนิพพานวาทะ เห็นว่ามีสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน⁹⁸¹ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงแสดงไข่ว่า มคฺคผลานามาลมพณภูโต อสงฺขตมโม ๑ บทว่า ทิฏฐธมฺมนิพพาน-วาทา ความว่า พวกเดียรธีย์อธิบายว่า ทุกข์สงบด้วยการบริโศกคามคุณ 5 ตามสมควร ในอรรถาของตอนที่เห็นเป็นประจักษ์ ๑ ถ้าว่า ควรกล่าวเพียงคำว่า สงฺขตมโม แต่ท่านอาจารย์ใส่บทวิเสสนะว่า มคฺคผลานามาลมพณภูโต เพราะเหตุอะไร ๑ เฉลยว่า ใส่บทวิเสสนะว่า มคฺคผลานามาลมพณภูโต เพื่อกำหนดนิพพานเป็นอารมณ์ โดยมรรคจิตผลจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เพราะมีนิพพานอย่างเดียวเป็นอารมณ์ อย่างนี้ว่า ก็พวกปรวาทบุคคลกล่าวว่า สภาวธรรมมีอาการเป็นต้นว่า ธรรมอย่างหนึ่ง ชื่อว่านิพพาน ย่อมไม่มีโดยปรมาตม เพราะหาไม่ได้เหมือนอิตตาของพวกเดียรธีย์ และเหมือนเขากระต่าย

⁹⁷⁴ รูป. -/577/422.

⁹⁷⁵ รูป. -/526/382.

⁹⁷⁶ รูป. -/564/413.

⁹⁷⁷ รูป. -/195/114.

⁹⁷⁸ รูป. -/14/10.

⁹⁷⁹ ขุ.ขุ.อ. (บาลี) -/11/133., (ไทย) -/11/225.

⁹⁸⁰ ที.ส. (บาลี) 9/93/36.

⁹⁸¹ ทิฏฐธมฺมนิพพานวาทะ หมายถึง ลัทธิที่ถือว่า สามารถบรรลุนิพพานหรือสามารถดับทุกข์ได้โดยง่าย ในอรรถาพนี้ เป็นความเข้าใจของพวกที่เห็นความเพลิดเพลिनจากคามคุณว่าเป็นนิพพาน หรือเห็นความสุขจากฉานว่าเป็นนิพพาน (ที.ส.อ. (บาลี) 1/93-97/111-112)

ฉะนั้น ดังนี้ ชื่อว่าอสังขตธรรม เพราะเหตุนั้น ธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นอารมณ์ของมรรคจิตผลจิตที่ทำให้ความสงบจากการตัดกิเลสได้เด็ดขาด อันผิดแปลกจากธรรมที่สมมุติจากสังขตธรรม ชื่อว่านิพพาน มีอยู่ ๑ มรรคด้วย ผลด้วย ชื่อว่ามรรคผลละ ๑ ชื่อว่าออลัมพะนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาคนตวา ลมพนติ เอตถ** ความว่า จิตและเจตสิก มาแล้วในนิพพานนี้ ย่อมยึดเหนี่ยวด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ นิพพานนั้น ชื่อว่าออลัมพะนะ ๑ อา บทหน้า ลพ-ชาตุมมีความหมายว่า ห้อยลง ๑ การห้อยลง ชื่อว่าออลัมพะนะ ๑ ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรรมปะเทเสสุ จ^{๙๘๒}, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุนฺณ^{๙๘๓}, ลงนิคคหิต (๐) อาคมตรงกลาง ด้วยสูตร กวจิ ชาตุมวิภตติปปจยยานิ ทิมวิปริตาเทส-โลปากมา จ^{๙๘๔}, เปลี่ยนนิคคหิต (๐) เป็น ม ด้วยสูตร วคคณตํ วา วคเค^{๙๘๕}, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต^{๙๘๖} ๑ อันเป็นอารมณ์ เป็นแล้ว ชื่อว่าออลัมพนภูตะ ใช้เป็น ออลมพนภูโต ก็มี ๑ เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ^{๙๘๗} ๑ ถาว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์ไม่กล่าวเพียงอสังขโต กลับกล่าวว่า อสังขตมโม ๑ เฉลยว่า ท่านกล่าวว่า อสังขตมโม เพราะแสดงตามพระบาลีว่า อสังขตา ธมมา ๑ อันปัจจยอะไร ๑ ประชุมแต่งหาได้ ชื่อว่าอสังขตะ ๑ อ-ศัพท มีความหมายว่า อัน (อสังขตะ ธรรมอื่นจากธรรมที่ปัจจยประสมแต่ง) ๑ อันจากธรรมที่ปัจจยประสมแต่งด้วย อันจากธรรมที่ปัจจยประสมแต่งนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอสังขตัมมะ ๑

อติ-ศัพท เป็นบทตุลยาธิกรณกับบทว่า เอว ๑ อติ-ศัพท ในคาถา แสดงไขเป็น เอว ๑ อติ-ศัพท มีความหมายว่า แสดง ๑ บทว่า จตุธา แสดงไขเป็น จตุหากาเรหิ ๑ พระภิกษุอาจารย์กล่าวเนื้อความว่า จตุหากาเรหิ (โดย ๔ ประการ) ด้วยอำนาจที่จะอธิบาย เมื่อควรกล่าวเนื้อความว่า บทว่า จตุธา ความว่า โดยการจำแนกเป็น ๔ เพราะอาศัยสูตรว่า วิภาเค ธา จ^{๙๘๘} ๑ การจำแนกเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม โดย ๔ ประการ ชื่อว่าวิภาเค ก็วิภาเคนั้น ท่านประสงค์เอาอาการ ในที่นี้ ๑ ถาว่า ก็เมื่อมีคำอย่างนี้ ท่านไม่กล่าวว่า วิภาเคหิ กลับกล่าวว่า อากาเรหิ เพื่ออะไร ๑ เฉลยว่า ก็ความจริง ในพระอภิธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเนื้อความในพระอภิธรรมไว้โดยประการทั้งปวง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อากาเรหิ เพื่อให้รู้อาการที่ดำรงอยู่อย่างนี้ว่า แม้ในพระอภิธรรมนั้น เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ดำรงอยู่แล้วโดย ๔ ประการ ๑ โดยจำแนกทั้งหลาย ๔ ชื่อว่าจตุธา, ลง ธา ปัจจย ด้วยสูตร วิภาเค ธา จ^{๙๘๙} ๑ บทว่า อากาเรหิ แปลว่า โดยประการทั้งหลาย ๑ ก็ในบทว่า อากาเรหิ นี้ อาการ-ศัพท มีความหมายว่า ปการะ (ประการ) เหมือนในประโยคว่า ทวตติสการา (32 ประการ) ๑ ชื่อว่าอาการะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อากรโณติ** ความว่า เนื้อความเหล่านี้ ย่อมเป็นไปทั่วถึงบทยายจากบทอื่น ๑ เพราะเหตุนี้ เนื้อความเหล่านั้น

^{๙๘๒} รุป. -/597/435.

^{๙๘๓} รุป. -/570/417.

^{๙๘๔} รุป. -/488/351.

^{๙๘๕} รุป. -/49/46.

^{๙๘๖} รุป. -/14/10.

^{๙๘๗} รุป. -/550/402.

^{๙๘๘} รุป. -/420/308.

^{๙๘๙} รุป. -/420/308.

ชื่อว่าอาการะ ฯ อา บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปาหิโต ณ⁹⁹⁰ ฯ ถามว่า ก็ในคาถา ไม่มีบทว่า จิต ทำน่มุ่งถึงบทอะไร จึงใส่ไว้ ฯ บทว่า จิต มุ่งถึงบทว่า สัพพลา จึงได้ใส่ไว้ ฯ ก็บทว่า สัพพลา ย่อมเชื่อมกับบทว่า วุตตา ฯ เมื่อบทว่า สัพพลา มีความเชื่อมกับบทว่า วุตตา อย่างนี้ บทว่า จตุธา ก็ไม่มีความเชื่อมกับบทใด ๆ ฯ ก็ถ้าท่านพระอนุรุทธาจารย์ใส่บทว่า สัพพลา บทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า วุตตา ท่านอาจารย์นี้ได้กล่าวไว้แล้วในคัมภีร์ปรมัตถวินิจัยเหมือนบทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า เทสยิ ฯ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ประเสริฐ ผู้ทรงประกาศสัจจะ 4 ทรงแสดง

ปรมัตถธรรม 4 ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ฯ

พึงทราบทั่วว่า ก็สองบทว่า จตุธา สัพพลา ท่านใส่ในคาถาไว้เช่นนี้ เพราะเหตุหนึ่ง บทว่า จิตา ใส่เข้ามามุ่งถึงบทว่า สัพพลา ฯ ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงไม่ใส่ปาฐะที่เหลือว่า จตุหากาเรหิ โหนติ ไว้ ฯ เฉลยว่า ปาฐะที่เหลือว่า โหนติ นั้น ไม่ได้ใส่เข้ามาเพราะไม่มีความเกี่ยวข้อง ฯ ท่านอาจารย์ประสงค์เอาคำอธิบายไว้ในที่นี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเนื้อความในพระอภิธรรมไว้โดยประการทั้งปวง จริงอย่างนั้น เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ดำรงอยู่ในพระอภิธรรมโดย 4 ประการ ฯ ด้วยการอธิบายนี้ ท่านอาจารย์จึงไม่ใส่ปาฐะที่เหลือว่า โหนติ ไว้ เพราะไม่มีความเกี่ยวข้อง ฯ ชื่อว่าฐิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปติฏฐหิสุ** ความว่า เนื้อความเหล่านี้ ดำรงอยู่แล้วในพระอภิธรรม เพราะเหตุหนึ่ง เนื้อความเหล่านั้น ชื่อว่าฐิตะ ฯ จา-ธาตุมีความหมายว่า หยดยืน, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร อตีเต ตตวนตฺตาวี⁹⁹¹, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร⁹⁹², เปลี่ยน จ เป็น ฌ⁹⁹³ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ⁹⁹⁴ ฯ การประกอบ คือการเชื่อมกันและกันของบททั้งหลาย ชื่อว่าโยชนา ฯ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตสฺมี เป็นบทวิเสสของบทว่า อภิธมฺเม ฯ บทว่า อภิธมฺเม เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตตา เป็นอาธาระแม่ในบทว่า จิตา ก็มี ฯ สองบทว่า สัพพลา กุสลาทิวเสน ขนธาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า วุตตา ฯ บทว่า วุตตา เป็นวิเสสของบทว่า อภิธมฺมตฺตา ฯ บทว่า อภิธมฺมตฺตา เป็นบทกัตตาในบทว่า จิตา ฯ บทว่า ปรมตฺถโต สมมติ รเปตฺวา นิพพตฺติต-ปรมตฺถวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า จตุธา ฯ บทว่า สมมติ เป็นบทกรรมในบทว่า รเปตฺวา ฯ บทว่า รเปตฺวา เป็นบทพยัตตยโยคะ หรือวิเสสในบทว่า นิพพตฺติตา ฯ สื่บทว่า จิตตํ วิญญานก-ขนฺโธ เจตสิก เวทนาทิกฺขณตฺตยํ เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า รูปิ รูปกฺขนฺโธ เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ภูตฺปาทาเยภกฺกิโน เป็นบทวิเสสของบทว่า รูปกฺขนฺโธ ฯ บทว่า นิพพานํ อสงฺขตธมฺโม เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า มคฺคผลานํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อาลฺมณ- ฯ บทว่า อาลฺมณญฺโตะ เป็นบทวิเสสของบทว่า อสงฺขตธมฺโม ฯ บทว่า อิติ เอว เป็นสรูปนิทสฺสในบทว่า จตุธา ฯ บทว่า จตุหา-

⁹⁹⁰ รูป. -/577/422.

⁹⁹¹ รูป. -/612/444.

⁹⁹² รูป. -/547/400.

⁹⁹³ โดยส่วนมาก จิต-ศัพท์ที่ปรากฏใช้ในปกรณ์ทั้งหลาย เป็นอักษรที่เกิดสระ/ปุ่มเหงือกอยู่แล้ว ทำการเปลี่ยนนี้เพื่ออะไร.

⁹⁹⁴ รูป. -/370/268.

การเหิ เป็นบพตติยาวิเสสณะในบพว่า จิตา ฯ บพว่า จตุหิ เป็นบพวิเสสณะของบพว่า อากาเรหิ ฯ บพว่า จิตา เป็นกิตบพ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพทฺ เป็นบพทิสสะในบพว่า โยชนา ฯ บพว่า โยชนา เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(63) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ความหมายส่วนย่อยในคานานั้น จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ฯ ในคานาที่ 2 นั้น บัณฑิตพึงทำการวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้ ฯ ท่านอาจารย์ต้องการทำการวิเคราะห์ในบพว่า ปรมตถโต นี้ จึงทำเป็นกัมมธารยสมาสว่า เนื้อความอันไม่วิปริต ยอดเยี่ยม คือสูงสุด หมายถึงสภาวะแห่งเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมอันไม่ผิดแปลก ฯ ควรกล่าวเพียงคำว่า ปรม โอตโถ เท่านั้น แต่ท่านอาจารย์แสดงไขเป็น อุตตโม เพื่ออะไร ฯ ปรม-ศัพทฺ นี้ เกี่ยวพันขอบเขตที่กำหนด จึงปรากฏความหมายว่า ประมาณ ในประโยคเป็นต้นว่า ทสาหปรมํ อติเรกจิรวํ ธาเรตพพตฺ-ภิกษุพึงทรงอติเรกจิรวํได้ประมาณ 10 วัน⁹⁹⁵ เพราะฉะนั้น จึงแสดงไขว่า อุตตโม เพื่อห้ามความหมายว่าประมาณเสีย ฯ แม้เมื่อกล่าวบพว่า อุตตโม ไว้ บางคนอาจถือเอาว่า อกุศลธรรมไม่ชื่อว่าปรมัตถ์ เพราะฉะนั้น จึงแสดงไขอีกว่า อวิปริโต เพื่อให้รู้ว่า จิต จะแปรเป็นเจตสิกไม่ได้ เจตสิกเป็นต้นก็แปรเป็นจิตเป็นต้นไม่ได้ ฯ บพว่า อตโถ ความว่า สภาวะมีจิตเป็นต้น ฯ ก็ อตถ-ศัพทฺมีความหมายว่า สภาวะ ฯ ชื่อว่าอตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อริยติ** ความว่า สภาวะใดอันบัณฑิตย่อมรู้โดยไม่ผิดแปลก เพราะเหตุานั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าอตถะ ฯ อร-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร สมามีหิ ธมา⁹⁹⁶, ลบ รุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจยานํ ที่ขมิปริตาเทส-โลปาคมา จ⁹⁹⁷, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปรม⁹⁹⁸ ฯ เพราะท่านอาจารย์กล่าวคำไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความในพระอภิธรรม ท่านอาจารย์จึงทำเป็นฉันทุฎฐิตูปุริสสมาสว่า เนื้อความ คืออารมณ์ของญาณอันเยี่ยม คือสูงสุด เพราะใส่ใจว่า เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม คืออารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่าปรมัตถะ ฯ หรือเนื้อความคืออารมณ์ของญาณอันเยี่ยม คือสูงสุด เพราะเหตุานั้น จึงชื่อว่าปรมัตถะ ฯ ในบพว่า ญาณสส นี้ ท่านประสงค์เอาพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้น ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะท่านอาจารย์กล่าวคำไว้ว่า เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในคานานั้น ฯ เพราะ อตถ-ศัพทฺมีความหมายหลากหลาย ท่านอาจารย์จึงแสดงไขเป็น โคจโร (อารมณ์) ฯ ก็ อตถ-ศัพทฺปรากฏความหมายว่าอารมณ์ เหมือนในประโยคว่า อญญตถสเสว เหตุตา-เพราะเหตุแห่งอารมณ์อื่นนั่นเอง ฯ ชื่อว่าอตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อสติ เอตถ** ความว่า พระสัพพัญญุตญาณ ย่อมเป็นไปในสภาวะนี้ เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าอตถะ ฯ อส-ธาตุมีความหมายว่า เป็น-มี, เปลี่ยน อส-ธาตุ เป็น อต และลง ถ ปัจจย หลัง อต ด้วยสูตร สุวสานมฺวุสานมโต โถ จ⁹⁹⁹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁰⁰⁰ ฯ ชื่อว่าโค เพราะวิเคราะห์ว่า **คจจติ** ความว่า พระสัพพัญญุตญาณใด เป็นธรรมชาติที่ปัจจยอะไร ฯ ไม่

⁹⁹⁵ วิ.มหา. (บาลี) 2/462/2., (ไทย) 2/462/3.

⁹⁹⁶ รุป. -/653/480.

⁹⁹⁷ รุป. -/488/351.

⁹⁹⁸ รุป. -/42/39.

⁹⁹⁹ รุป. -/670/490.

¹⁰⁰⁰ รุป. -/14/10.

กำจัดในธรรมทั้งปวงแล้วย่อมเป็นไป เพราะเหตุนั้น พระสัพพัญญุตญาณนั้น ชื่อว่าโค ๑ ดังที่คัมภีร์ สัททนีติแสดงไว้ว่า

โค-ศัพท์ มีความหมาย 8 อย่าง คือ วัว, อินทรีย์, แผ่นดิน,

คำพูด, ความรู้/ความเข้าใจ, พระอาทิตย์, รัศมี และน้ำ ๑¹⁰⁰¹

คมฺ สปป-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ร ปัจจย ด้วยสูตร วาหาทีหิ ปพฺพชชาทโย นิปฺจจนเต¹⁰⁰², ลบ ม ท้ายธาตุ พร้อม ร ปัจจย ด้วยสูตร รมฺหิ รฺนโต ราทฺโน¹⁰⁰³, แยกพยัญชนะออกจากสระ (ค = ค + อ) ด้วยสูตร ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย¹⁰⁰⁴, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁰⁰⁵, เปลี่ยน ส เป็น โอ ด้วยสูตร โส¹⁰⁰⁶ ๑ ชื่อว่าโคจร เพราะวิเคราะห์ว่า **โค จรติ เอตล** ความว่า โค คือพระสัพพัญญุตญาณย่อมเป็นไปในสภาวะนี้ เพราะเหตุนี้ สภาวะนั้น ชื่อว่า โคจร หมายถึงจิตเป็นต้น ๑ ถ้ามว่า ก็พระสัพพัญญุตญาณย่อมเข้าถึงความเป็นปรมาตม์แม้โดยบัญญัติ เพราะเป็นผู้กระทำธรรมทั้งปวงมิใช่หรือ ๑ ฉะนั้น ย่อมไม่เข้าถึงความเป็นปรมาตม์ แม้โดยบัญญัติ เพราะเป็นสภาวะที่เจริญขึ้น ๑ ความจริง ปรมาตม์-ศัพท์นี้ มีความหมายว่าเจริญขึ้น จึงหมายถึงญาณที่ไม่ถึงความเป็นปรมาตม์ในเนื้อความ 4 อย่าง มีจิตเป็นต้น เหมือนอย่างในประโยคเป็นต้นว่า มยุร-ศัพท์ เป็นต้น หมายถึงสัตว์พิเศษเป็นต้น ฉะนั้น จัดเป็นตปฺปฐิสมาส ๑ ญาณเข้าถึงความเป็นปรมาตม์ ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะพระสัพพัญญุตญาณ มี 4 อย่าง ๑ ความจริง ญาณท่านเรียกว่าพระสัพพัญญุตญาณ ในเพราะเป็นญาณสัมปยุตฝ่ายมหากิริยาจิต 4 ดวง ๑ ในญาณ 4 อย่างนั้น ญาณอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์แก่อีกญาณหนึ่ง เพราะฉะนั้น ญาณจึงถึงความเป็นปรมาตม์ ๑ แต่พระวิมลพุทธิเถระกล่าวไว้ว่า โดยเป็นรูปหิศัพท์ ๑ หากคำนั้นเป็นคำที่ถูกต้อง ควรถือเอา ๑

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า กาทฺโปก ๑ บทว่า ปรมฺ อุตฺตโม อวิปริโต เป็นบทวิเสสของบทว่า อตฺถ ๑ บทว่า อตฺถ เป็นลึงค์ตเถ ๑ บทว่า ปรมฺสฺส อุตฺตมสฺส เป็นบทวิเสสของบทว่า ญาณสฺส ๑ วา-ศัพท์มีความหมายว่า วิกัปปะ ๑ บทว่า ญาณสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า โคจโร ๑ บทว่า อตฺถ โคจโร เป็นลึงค์ตเถ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ปรมฺตฺถ ๑ บทว่า ปรมฺตฺถ เป็นลึงค์ตเถ ๑

(64) ท่านอาจารย์กล่าวสรุปวิเคราะห์ว่า **จินเตตฺติ จิตฺต** เพื่อให้รู้ว่า ผู้ทำ นอกจากจิตย่อมไม่มี จิตเท่านั้น ชื่อว่าผู้ทำ ๑ ธรรมชาติใด ย่อมคิด เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าจิต ๑

บทว่า จินเตตฺติ มาจาก จินต-ธาตุมีความหมายว่า คิด, ตี วิภัตติ, ลง เณ ปัจจย ด้วยสูตร จุราทฺโต เณณยา¹⁰⁰⁷, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาณํ โณ โลป¹⁰⁰⁸, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร

¹⁰⁰¹ พระอัครวงษ์เถระ, สัททนีติปทมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, พระธรรมโมลี ตรวจชำระ พระมหานามิตร ธรรมสาโร และนายจำรูญ ธรรมดา แปล, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2546), หน้า 778.

¹⁰⁰² รูป. -/660/483.

¹⁰⁰³ รูป. -/558/408.

¹⁰⁰⁴ รูป. -/12/9.

¹⁰⁰⁵ รูป. -/14/10.

¹⁰⁰⁶ รูป. -/66/58.

¹⁰⁰⁷ รูป. -/525/382.

¹⁰⁰⁸ รูป. -/526/382.

นเย ปริ ยุตเต¹⁰⁰⁹ ๑ จินต-ธาตุมีความหมายว่า คิด, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉหาทีหิ ตตรณ¹⁰¹⁰, เปลี่ยน น ของ จินต-ธาตุ เป็นนิคคหิต (°) ด้วยสูตร นิคคหิต สโยคาทิ โน¹⁰¹¹, ลบนิคคหิต (°) ด้วยสูตร พยณฺเณ จ¹⁰¹², นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁰¹³, เปลี่ยน ส เป็น อ ด้วยสูตร ส¹⁰¹⁴ ๑

(65) ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ความหมายของบทว่า จินเตติ จึงกล่าวว่า ธรรมชาติชื่อว่า จิต เพราะวิเคราะห์ว่า คิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ ๑ ท่านกล่าวว่า วิชาชาติ เพื่อให้รู้วิญญาณรับเอา อารมณ์ที่พิเศษโดยกิจ ๑ ท่านต้องการให้คำสำเร็จโดยสาธนะว่า อารมณ์ วิชาชาติ-ย่อมรู้อารมณ์ จึง กล่าวคำว่า ยถา เป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ยถา อย่างไร พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวคำว่า จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ ๑

ชื่อว่าวิสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิสินติ** ความว่า อารมณ์โดยยอมผูกธรรมชาติที่เกี่ยวข้อง กับอารมณ์ไว้ในตน เพราะเหตุนั้น อารมณ์นั้น ชื่อว่าวิสยะ ๑ วิ บทหน้า สี-ธาตุมีความหมายว่า ผูกมัด , ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจวาวี วา¹⁰¹⁵, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสฺ จ¹⁰¹⁶ ๑ ความรู้ แจ้ง ชื่อว่าวิชานน ความรู้แจ้งอารมณ์ ชื่อว่าวิสยวิชานน ๑ ชื่อว่าลักษณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลกขียติ เตน** ความว่า จิต อันบัณฑิตยอมกำหนดด้วยความรู้แจ้งอารมณ์นั้น เพราะเหตุนี้ ความรู้แจ้ง อารมณ์นั้น ชื่อว่าลักษณะ ๑ การรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะของจิตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิสย- วิชาณลักษณะ ๑

บทว่า วิสยวิชานนลกขณํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตตํ ๑ บทว่า จิตตํ เป็นลึงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุประของบทว่า วจัน ๑ บทว่า วจัน เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ๑

(66) ท่านอาจารย์ประสงค์จะแก้คำทักท้วงว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์จึงกำหนด เอาจิตด้วยอารมณ์อย่างนี้ว่า รู้แจ้งอารมณ์ จิตที่เกิดขึ้นได้ ไม่มีอารมณ์เป็นปัจจัยอย่างเดียว จิตที่เว้น นิสสยปัจจัยและสมันตรปัจจัยเป็นต้นเป็นปัจจัยเท่านั้น จึงเกิดขึ้นได้ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า สติปิ เป็นต้น ๑ ความจริง แม้เมื่อมีนิสสยปัจจัยและสมันตรปัจจัยเป็นต้น ก็ยังมีอยู่ จิต เว้นจากอารมณ์ เสีย ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า จิตนั้น มีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์นั้น คือมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ ๑

ปิ-ศัพท์มีความหมายว่า อรุจิสฺสูกะ (คือการดำริของผู้ถามที่เกิดความสงสัย จึงแปลว่า แม้ ก็จริง) ๑ หิ-ศัพท์มีความหมายว่า ทฬหิกระณะ (คือย้าความของประโยคหน้า แปลว่า จริงอยู่) ๑ นิสสย- ปัจจัยด้วย สมันตรปัจจัยด้วย ชื่อว่านิสสยสมันตระ เป็นสมาหารทวันทวสมาส ๑ นิสสยปัจจัยและ สมันตรปัจจัยเป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยใด ปัจจัยนั้น ชื่อว่านิสสยสมันตราทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึง เอาอุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อาเสวนปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัถถิปัจจัย และ

¹⁰⁰⁹ รุป. -/14/10.

¹⁰¹⁰ รุป. -/666/487.

¹⁰¹¹ รุป. -/578/423.

¹⁰¹² รุป. -/54/50.

¹⁰¹³ รุป. -/14/10.

¹⁰¹⁴ รุป. -/195/114.

¹⁰¹⁵ รุป. -/568/414.

¹⁰¹⁶ รุป. -/434/318.

อวิคตปัจจย ๑ นิสสยะและสมนันตระเป็นเบื้องต้นด้วย นิสสยะและสมนันตระเป็นเบื้องต้นนั้น เป็นปัจจยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านิสสยะสมนันตระที่ปัจจยะ ๑ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์กล่าวคำขึ้นก่อนลำดับว่า นิสสยะสมนันตระที่ปัจจยะ ควรกล่าวคำนั้นไปตามลำดับปัจจยอย่างนี้ว่า สมนันตระที่นิสสยะที่ปัจจยะ มิใช่หรือ ๑ เฉลยว่า ความจริง วิญญูญาณธาตุ 7 พร้อมวัตถุมีนิสสยะปัจจยเป็นอารมณ์ เหมือนอย่างจิตที่มีอารมณ์ปัจจยและปุเรชาติปัจจยเป็นอารมณ์ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์มุ่งถึงวัตถุ 5 มีจักขุเป็นต้นที่เกิดก่อนที่เป็นเหมือนอารมณ์จึงกล่าวนิสสยะปัจจยไว้ก่อน ๑ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ไม่กล่าวอนันตปัจจยไว้แล้วกล่าวสมนันตปัจจยต่อ ๑ เฉลยว่า ความจริง เพราะสมนันตปัจจยอยู่ใกล้กับนิสสยะปัจจย เพราะฉะนั้น ท่านไม่กล่าวอนันตปัจจยไว้ก่อน จึงกล่าวสมนันตปัจจย ๑ แท้จริง ปัจจย 2 อย่างนี้เป็นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านกล่าวสมนันตปัจจยก็คือกล่าวอนันตปัจจยด้วย ๑ อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ถ้าท่านอาจารย์กล่าวสมนันตปัจจยไว้เพื่อความไพเราะสละสลวยของคำไข ก็ควรกล่าวว่า นิสสยะสมนันตระที่ปัจจยะ ๑ ส่วนในคัมภีร์ปรมัตถ-มัชฌิมา นิสสยะบางท่านกล่าวว่า เพราะแสดงปาฐะว่า สมนันตระที่ ไว้ ปาฐะว่า นิสสยะสมนันตระที่ จึงเป็นการเขียนไว้ด้วยความเผอเรอ ๑ คำนั้น ไม่ควร ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะแสดงปาฐะว่า นิสสยะสมนันตระที่ ไว้แม้ในฎีกาสังเขปะและฎีกาปรมัตถวินิจจยะ ๑ ฐานะนี้เป็นฐานะที่ละเอียดยิ่งนัก ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ ในคำว่า นิสสยะที่ หมายถึงเอา อารมณ์ปัจจย อุปนิสสยะปัจจย ปุเรชาติปัจจย อินทริย-ปัจจย วิปยุตตปัจจย อัฏฐิปัจจย และวิคตปัจจยด้วย ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ในคำว่า สมนันตระที่ หมายถึงเอา อนันตปัจจย อุปนิสสยะปัจจย อาเสวนปัจจย กัมมปัจจยที่เกิดในขณะต่าง ๆ กัน นัตถิปัจจย และวิคตปัจจยด้วย ๑ การรู้อารมณ์นั้นเป็นลักษณะของจิตนั้น เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าตั้งลักษณะความเป็นแห่งการรู้อารมณ์นั้นเป็นลักษณะ ชื่อว่าตั้งลักษณะ ๑

บทว่า สติปิ เป็นบทตุลยาธิกรณสัตตมิม ๑ บทว่า นิสสยะสมนันตระที่ปัจจยะ เป็นบทภาว-สัตตมิม ๑ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธในบทว่า อุปุปชติ ๑ บทว่า วินา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า อุปุปชติ ๑ บทว่า อารมมณเณ เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วินา ๑ บทว่า จิตตัม เป็นบทกัตตาในบทว่า อุปุปชติ ๑ บทว่า อุปุปชติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจก ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วุตตา ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ตลลขณตา ๑ บทว่า ตลลขณตา เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตา ๑ บทว่า วุตตา เป็นกิตบถ กัมมวาจก ๑

จิตที่เกิดในรูปภพ เว้นปุเรชาติปัจจยที่แน่นอนเป็นต้น บางอย่าง ย่อมเกิดได้ มีอธิบายว่า แต่จิตที่เว้นจากอารมณ์เสียก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตนั้น มีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ ๑

(67) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ประโยชน์ในการใส่บทว่า วิสยวิชานนลक्षण-จิตมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ เข้ามา จึงกล่าวว่า เตน เป็นต้น ๑ ด้วยบทว่า วิสยวิชานนลक्षण นั้น ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์คัดค้านมติของท่านผู้มีปกติกล่าวว่า จิตไม่มีอารมณ์ ๑

ชื่อว่าอาลัมพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาลัมพนติ ตัม นิสสาย ปวตตนติ** ความว่า จิตและเจตสิก อาศัยธรรมชาตินั้น ย่อมยึดเหนี่ยวเป็นไป เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าอาลัมพะ ๑ ชื่อว่านิราลัมพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นตถิ อาลัมพนเเตตสส** ความว่า การยึดเอาอารมณ์ของจิตนั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่านิราลัมพะ ๑ ชื่อว่านิราลัมพวาที เพราะวิเคราะห์ว่า **นิราลัมพน อิติ วทนติ สึเลน** ความว่า ปรวาทิบุคคลเหล่าใด ย่อมกล่าวคำว่า จิตไม่มีอารมณ์ โดยปกติ

เพราะเหตุนี้ ประวาทีบุคคลเหล่านั้น ชื่อว่านิราลัมพนาทิม ๑ มติของประวาทีบุคคลผู้มีปกติกล่าวว่จิต ไม่มีอารมณ์ ชื่อว่านิราลัมพนาทิมตะ ๑ ชื่อว่าปฏิภิตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏิภิตตะ** ความว่า มติได้อันอาจารย์ปฏิเสธแล้ว เพราะเหตุนี้ มตินั้น ชื่อว่าปฏิภิตตะ ๑

บทว่า เตน เป็นบทกณะในบทว่า ปฏิภิตตะ ๑ บทว่า นิราลัมพนาทิมต เป็นบทกัตตาใน บทว่า โหติ ๑ บทว่า ปฏิภิตตะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นิราลัมพนาทิมต ๑ บทว่า โหติ เป็น อาชยาตบถ กัตตุวาจาก ๑

อธิบายว่า มติของประวาทีบุคคลว่า ชื่อว่าจิตย่อมไม่รับอารมณ์ ดังนี้ นั้น เป็นอันท่าน อาจารย์ปฏิเสธแล้ว เพราะแสดงการรู้แจ้งอารมณ์ ด้วยบทว่า วิสยวิชานนลกขณฺณํ นี้ ๑

(68) ด้วยความหมายของคํานี้ว่า ธรรมชาติชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า คิด ท่านอาจารย์ ให้รู้ว่า จิตนั้นเองย่อมรู้แจ้งอารมณ์ แต่มิใช่ให้รู้ว่า เจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้น ย่อมรู้แจ้งอารมณ์ ดังนี้ ส่วนเจตสิกย่อมรู้อารมณ์ แม้เพราะใ้ใจว่า เจตสิกเหล่านั้น ย่อมรู้แจ้งอารมณ์ด้วยจิตอันเป็นเครื่องมือ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **จินเตนติ วา** เป็นต้น ๑ หรือว่า ธรรมชาติชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่าเป็น เครื่องมือให้สัมปยุตธรรมรู้อารมณ์ ๑ ชื่อว่าภระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภโรนติ เอเตน** ความว่า สัมปยุตธรรม ย่อมทำ คือให้สำเร็จการรู้แจ้งอารมณ์ ด้วยจิตนั้น เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าภระ ๑ อันเป็นเครื่องมือด้วย อันเป็นเครื่องมือนี้ เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภระภูตะ ๑ อัน ประกอบแล้วด้วย อันประกอบแล้วนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัมปยุตตัมมะ ๑

ว-ศัพท์ มีความหมายว่า วิกัปะ ๑ บทว่า เอเตน เป็นบทกณะในบทว่า จินเตนติ ๑ บท ว่า ภระภูเตน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เอเตน ๑ บทว่า สัมปยุตตัมมา เป็นบทกัตตาในบทว่า จินเตนติ ๑ บทว่า จินเตนติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจาก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า จิตตํ ๑ บท ว่า จิตตํ เป็นบทสัณญา ๑

(69) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า เพียงความรู้แจ้งอารมณ์ ก็ชื่อว่าจิต เพื่อห้ามความเป็นไป ด้วยอำนาจของจิตที่มีความหมายอื่น จึงกล่าวคำว่า **อถวา** เป็นต้น ๑ อถวา แปลว่า อีกนัยหนึ่ง ๑ เพียงความคิด คือการได้รับการรู้แจ้งอารมณ์ ชื่อว่าจิต ๑ อถวา-ศัพท์ เป็นการรวมนิบาต ๑ ความคิด ชื่อว่าจินตนะ เป็นภาวสาธนะ เป็นอสนวิเคราะห์ ๑ เพียงความคิด ชื่อว่าจินตมัตตะ ๑ มตต-ศัพท์ ห้ามความเป็นภระสาธนะของ จิตต-ศัพท์ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ประมาณ ชื่อว่ามัตตะ เป็นภาวสาธนะ ๑ มา-ธาตุมีความหมายว่า ปริมาณ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฌทาทิหิ ตตรณ¹⁰¹⁷, ซ้อน ต และรัสสะ อา ที่ มา-ธาตุ เป็น อ ๑ ความคิดด้วย ความคิดนั้น เป็นประมาณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจินตมัตตะ ๑ วิเคราะห์ว่า **จินตมตตํ**-เพียงความคิด ๑ บทว่า จินตมตตํ เป็นบทสัณญา ๑ บทว่า จิตตํ เป็นบท สัณญา ๑

(70) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า ความคิด คือการทำความคิด ก็การทำความคิดนั้น เป็นเพียงความเป็นไปของจิตด้วยปัจจัยทั้งหลายของตน จึงกล่าวคำว่า **ยถา** เป็นต้น ๑ ความจริง เพียง กิริยามีความรู้แจ้งเป็นต้น คือความเป็นไปตามปัจจัยเท่านั้น ชื่อว่าสภาวะธรรม ๑

ชื่อว่าปัจจัย เพราะวิเคราะห์ว่า **เอตํ ปฏิจฺจ เอตสฺมา เอติ** ความว่า ผลอาศัยเหตุนี้ ย่อมเป็นไปจากเหตุนี้ เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่าปัจจัย ๑ อันสมควรแก่ปัจจัย ชื่อว่ายถาปัจจัย

¹⁰¹⁷ รูป. -/666/487.

ฯ หิ-ศัพท์ มีความหมายว่า ทฬหิ-กรรม ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ฯ ประมาณ ชื่อว่ามัตตะ ฯ เพียงความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติมัตตะ ฯ มตฺต-ศัพท์ ห้ามความเป็นกัตตุสาธนะเป็นต้น ฯ เอว-ศัพท์มีความหมายว่า สันนิฐานานะ (คาดคะเน) ฯ บทว่า ยทิทํ กำหนดว่า ตสฺส ฯ บทว่า ยทิทํ เป็นลึงค-วิปลาส ตตฺตบ-เป็น ยํ อิ- มีความหมายว่า โย อโย ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ อาการที่มีอยู่มี การน้อมไป แตกสลาย หยาบกระด้างและกระทบเป็นต้น ชื่อว่าลักษณะ ฯ ชื่อว่าสภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า สห-**ภาวนะ วตฺตติ** ความว่า ธรรมใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับภาวะ คือลักษณะ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าสภาวะ เป็นตคฺคณพหุพพิหสฺมาส ฯ อันเป็นสภาวะด้วย อันเป็นสภาวะนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าสภาวะธัมมะ ฯ

บทว่า ยถาปจยํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ปวตฺติ ฯ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า กิริยา ฯ บทว่า วิชานนาทิกิริยา เป็นลึงคตฺถะ ฯ สองบทว่า เอสา ปวตฺติมตฺตเมว เป็นบท-วิเสสของบทว่า วิชานนาทิกิริยา ฯ บทว่า ยทิทํ เป็นบทวิเสสของบทว่า สภาวะธมโม ฯ บทว่า สภาวะธมโม เป็นลึงคตฺถะ ฯ

(71) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้คุณตามที่ได้แล้ว ด้วยคำว่า **เอวญจ กตฺวา** เป็นต้น ฯ ก็เพราะอธิบายความดังกล่าวมาอย่างนี้ คือกระทำไว้ในใจอย่างนี้ว่า เพียงความเป็นไปที่สมควรแก่ปัจจัย ชื่อว่าธรรม ว่าโดยตรง ปรมัตถธรรมแม้ทั้งหมด บัณฑิตย่อมได้ความเป็นภาวนาสาธนะ ทั้งนั้น ฯ

อปี-ศัพท์ มีความหมายว่า มุ่งถึงส่วนย่อย ฯ เนื้อความอันยอดเยี่ยม ชื่อว่าปรมัตถะ ปรมัตถะด้วย ปรมัตถ์นั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปรมัตถธัมมะ ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ คือกิริยา ฯ ชื่อว่าสาธนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สาธเนติ เยน** ความว่า ชนทั้งหลายทำให้การสำเร็จรูปสำเร็จด้วยสภาวะใด สภาวะนั้น ชื่อว่าสาธนะ ฯ สาธนะคือภาวะ ชื่อว่าภาวนาสาธนะ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามกัตตุสาธนะและภณสาธนะ ฯ

บทว่า เอวญจ เป็นบทกรรมในบทว่า กตฺวา ฯ บทว่า กตฺวา เป็นบทเหตุในบทว่า ลพฺภติ ฯ บทว่า สหฺเพสมปิ เป็นบทวิเสสของบทว่า ปรมตฺถธมฺมานํ ฯ ปรมตฺถธมฺมานํ เป็นสัมปทานะในบทว่า ลพฺภติ ฯ บทว่า ภาวนาสาธเนว เป็นบทกรรมในบทว่า ลพฺภติ ฯ บทว่า นิปฺปฺริยายโต เป็นบทตติยา-วิเสสในบทว่า ลพฺภติ ฯ บทว่า ลพฺภติ เป็นอาชยาตบ-กัมมวจก ฯ

(72) ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า รูปวิเคราะห์ที่เป็นกัตตุสาธนะและภณสาธนะ พึงเห็นว่าเป็นการกล่าวอย่างไร จึงกล่าวคำว่า กตฺตุ เป็นต้น ฯ รูปวิเคราะห์ที่ท่านกล่าวไว้ว่า จินฺเตตฺติ จิตฺตํ เป็นต้น บัณฑิตพึงเห็นว่า รูปวิเคราะห์ที่เป็นกัตตุสาธนะและภณสาธนะ เป็นการกล่าวโดยอ้อม ฯ

กัตตุด้วย ภณด้วย ชื่อว่ากัตตุภณ ความเกี่ยวพันแห่งกัตตุและภณ ชื่อว่ากัตตุ-ภณวสะ ฯ ปน-ศัพท์ มีความหมายว่า วิเสส ฯ ชื่อว่าวจนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วฺจฺจติ อนน** ความว่า เนื้อความอันบัณฑิตย่อมกล่าวด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนี้ ศัพท์นั้น ชื่อว่าวจนะ หมายถึงการวิเคราะห์ ฯ คำที่แยกออกไป ชื่อว่ารูปวิเคราะห์ ฯ ชื่อว่ากถา เพราะวิเคราะห์ว่า **อตุํ กเถติ** ความว่า ชนย่อมกล่าวเนื้อความใด เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น ชื่อว่ากถา ฯ เนื้อความที่กล่าวโดยอ้อม ชื่อว่าปริยาย-กถา ฯ

บทว่า กตฺตุภณวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า นิพฺพจนํ ฯ บทว่า นิพฺพจนํ เป็นบทกรรมในบทว่า ทฺฐจฺจ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทอาการในบทว่า ทฺฐจฺจ ฯ บทว่า ทฺฐจฺจ เป็นกิตบ-กัมมวจก ฯ

(73) ท่านอาจารย์จะทำคำว่า ปริยายกถา (คำกล่าวโดยอ้อม) ให้มั่นคง จึงกล่าวว่า สก เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ความจริง ภาวะที่ธรรมทั้งหลายเป็นกัตตา โดยยกตนขึ้นเป็นประธานในหน้าที่ของตน ๑ และภาวะที่ธรรมที่จะพึงให้สำเร็จเป็นภระ โดยยกภาวะที่ตนเป็นกัตตาขึ้นในหมวดสหชาตธรรม ด้วยภาวะที่คล้ายตามกัตตานั่น อันบัณฑิตย่อมได้โดยอ้อมทั้งนั้น ๑

อันเป็นของตนด้วย อันเป็นของตนด้วย ชื่อว่าสกสกะ ๑ เปลี่ยน อดต เป็น สก ด้วย ตโต-โยควิภาคะในสูตร ตโต สมิมิ¹⁰¹⁸ ๑ สิ่งที่คนพึงทำ ชื่อว่ากิจจะ กิจอันเป็นของตน ๑ ชื่อว่าสกสกกิจจะ ๑ หิ-ศัพท มีความหมายว่า ทัพทภระ ๑ ภาวะแห่งธรรมอันเป็นประธานกล่าวคือกัตตา ชื่อว่าประธาน-กัตตา ภาวะที่ตนกล่าวคือกัตตาเป็นประธาน ชื่อว่าอัตตปธานตา ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ตนเป็นประธานแห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอัตตปธานะ หมายถึงธรรมเหล่าอื่นจากธรรมที่เป็นกัตตา ภาวะแห่งธรรมอันมีตนเป็นประธาน ชื่อว่าอัตตปธานตา ๑ การยกขึ้น ชื่อว่าสมาโรปนะ เป็นภาสาธนะ ๑ บทว่า สมาโรปนํ อธิบายว่า กล่าว (ความเป็นกัตตา) ๑ การยกความที่ตนขึ้นเป็นประธาน ชื่อว่าอัตตป-ธานตาสมาโรปนะ ๑ ชื่อว่ากัตตา เพราะทำกิจสำเร็จ ๑ ศัพทคือความรู้ย่อมมีจากนิมิตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภาวะ ๑ ธรรมอันคล้ายตามกัตตานั่น ชื่อว่าตทกุลละ ๑ ความเป็นแห่งธรรมอันคล้ายตามกัตตานั่น ชื่อว่าตทกุลภาวะ ๑ ชื่อว่าสหชาตะ เพราะวิเคราะห์ว่า สห ชายนติ ความว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมเกิดพร้อมกับธรรมมีจิตเป็นต้น อันเป็นเครื่องมือ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าสหชาตะ หมายถึงผัสสะ เป็นต้น ๑ อันเกิดพร้อมกันด้วย อันเกิดพร้อมกันนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสหชาตัมมะ หมวดแห่งธรรมอันเกิดพร้อมกัน ชื่อว่าสหชาตัมมสมุหะ ๑ การยกขึ้น คือการกล่าวความเป็นกัตตา ชื่อว่ากัตตภาวสมาโรปนะ ๑ ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า ปฏิปทิตติ ความว่า ธรรมใดอันบัณฑิตย่อมให้สำเร็จ เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าปฏิปาเทตัพพะ ๑ อันบัณฑิตพึงให้สำเร็จด้วย อันบัณฑิตพึงให้สำเร็จนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฏิปาเท-ตัพพัมมะ ๑ ชื่อว่าภระ เพราะวิเคราะห์ว่า ภโรติ เตน ความว่า ชนย่อมทำกิจโดยธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าภระ ๑ ความเป็นแห่งภระ ชื่อว่าภรณัตตะ ๑ จ-ศัพท ควรประกอบ เป็น กตตุภาโว จ ภรณัตตญ ๑ เอว-ศัพท ห้ามเนื้อความโดยตรง ๑

บทว่า สกสกกิจเจสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า กตตุภาโว เป็นอาธาระแม้ในบทว่า สมา-โรปนเน ๑ บทว่า ฐมมานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ภาโว ๑ บทว่า อดตปธานตาสมาโรปนเน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ภาโว ๑ บทว่า กตตุภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า ลพทติ ๑ บทว่า ตทกุล-ภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สมาโรปนเน ๑ บทว่า สหชาตัมมสมุห เป็นบทอาธาระในบทว่า สมาโรปนเน ๑ บทว่า กตตุภาวสมาโรปนเน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปฏิปาเทตัพพะ ๑ บทว่า ปณตเตน เป็นบทกัตตาในบทว่า ปฏิปาเทตัพพะ ๑ บทว่า ปฏิปาเทตัพพมมสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ภรณัตต ๑ บทว่า ภรณัตต เป็นบทกรรมในบทว่า ลพทติ ๑ บทว่า ปริยายโต เป็นบทตติยา-วิเสสในบทว่า ลพทติ ๑ บทว่า ลพทติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวจาก ๑

(74) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ถ้ารู้วิเคราะห์ที่เป็นกัตตสาธนะและภรณ-สาธนะ เป็นการกล่าวโดยอ้อม แล้วแสดงความเป็นกัตตสาธนะและภรณสาธนะ เพื่ออะไร จึงกล่าวว่า

¹⁰¹⁸ รุป. -/165/95.

ตถา เป็นต้น ๑ การแสดงเช่นนั้น คือการประกาศธรรมโดยความเป็นกัตตุสาธนะและกรณสาธนะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นตถาเป็นต้น ที่พ้นไปจากสภาวะธรรม ไม่มี ๑

การแสดง คือการประกาศ ชื่อว่านิทสณะ เป็นภาวสาธนะ ๑ การแสดงโดยความเป็นกัตตุสาธนะและกรณสาธนะนั้น ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัถะ ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ อาการมีความรู้แจ้ง เป็นต้น ถูกรู้ว่า เป็นลักษณะ ๑ ความเป็น มีอยู่ ชื่อว่าสภาวะ ความมีอยู่แห่งธรรม ชื่อว่าธัมมสภาวะ อันพ้นไปจากสภาวะธรรม ชื่อว่าธัมมสภาวะวินิมุตตะ ๑ กัตตาเป็นต้น แห่งกรณสาธนะใด กรณสาธนะนั้น ชื่อว่ากัตตาติ ๑ ความมี หามิได้ ชื่อว่าอภาวะ หมายถึงความไม่มี ๑ การแสดงความไม่มี ชื่อว่าอภาวะปริทีปนะ ๑ ประโยชน์คือการแสดงความไม่มี แห่งการแสดงใด การแสดงนั้น ชื่อว่าอภาวะปริทีปนัตถะ ๑

บทว่า ตถานิทสสนํ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตัพพ ๑ บทว่า ธมมสภาวะวินิมุตตสส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กตตาทิโน ๑ บทว่า กตตาทิโน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อภาวะ- ๑ บทว่า อภาวะปริทีปนัตถํ เป็นบทอาการะในบทว่า เวทิตัพพ ๑ บทว่า เวทิตัพพ เป็นกิตบท กัมมวาจก ๑

(75) ท่านอาจารย์ประสงค์ให้รู้ว่า ก้ออาจารย์ทั้งหลายย่อมพรรณนาความหมายแห่ง จิตต-ศัพท์ให้พิสดาร จึงกล่าวคำว่า วิจิตต ดังนี้ เป็นต้น ๑ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ย่อมพรรณนาความหมายแห่ง จิตต-ศัพท์ให้พิสดาร แม้โดยความหมายมีกระทำให้วิจิตรเป็นต้นไว้ในอรรถกถาอัญญสาลินี ๑

การกระทำ ชื่อว่ากรณะ เป็นภาวสาธนะ ๑ การทำจิตรกรรมเป็นต้น อันมีประการต่าง ๑ ให้วิจิตร ชื่อว่าวิจิตตกรณะ การทำให้วิจิตรเป็นเบื้องต้นแห่งความหมายของศัพท์มี จิตต เป็นต้นของตนใด ความหมายของศัพท์มี จิตต เป็นต้นนั้น ชื่อว่าวิจิตตกรณาติ ๑ อปิ-ศัพท์ มุ่งเอาความหมาย 3 อย่าง มี กัตตุสาธนะ กรณสาธนะ และภาวสาธนะ ๑ ศัพท์ว่า จิตต ชื่อว่าจิตตสัททะ ๑ อีกอย่างหนึ่ง เพราะในบทว่า ปปญเจนติ ศัพท์ว่า จิตต นี้ หมายถึงจิตทั้งหมดที่ทั่วไป ฉะนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงขยายความโดยนัยว่า บรรดาโลกียจิต กุศลจิต อกุศลจิต และมหาภิรียาจิต ธรรมชาติที่ส่งผลความสืบต่อของตนด้วยอำนาจชวนวิถิ ชื่อว่าจิต เป็นต้น ๑

บทว่า วิจิตตกรณาติโตปี เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปปญเจนติ ๑ บทว่า จิตตสทสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อตถํ ๑ บว่า อตถํ เป็นบทกรรมในบทว่า ปปญเจนติ ๑

(76) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า การรวบรวมนี้เป็นการรวบรวมความหมายที่ถูกขยายไว้ จึงกล่าวคำว่า อยํ เป็นต้น ๑ ก็ในอธิการว่าด้วยการกล่าวความหมายของ จิตต-ศัพท์นี้ การรวบรวมนี้เป็นการรวบรวมความหมายที่ถูกขยายไว้

บทว่า อยํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สงคโห ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัถะ ๑ บทว่า เอตถ เป็นบทอาการะในบทว่า สงคโห ๑ บทว่า สงคโห เป็นลิงคัตถะ ๑

(77) ประกอบความว่า วิญญาน ชื่อว่าจิต เพราะทำจิตรกรรมให้วิจิตรเป็นต้น หรือ วิญญาน ชื่อว่าจิต เพราะภาวะที่ตนวิจิตร หรือ วิญญานได้อันกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ เพราะเหตุ นั้น วิญญานนั้น ชื่อว่าจิต หรือ วิญญานใด ย่อมรักษาไว้ซึ่งอัตภาพอันกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ เพราะเหตุ นั้น วิญญานนั้น ชื่อว่าจิต หรือ วิญญานใดย่อมส่งผลความสืบต่อของตน เพราะเหตุ นั้น วิญญานนั้น ชื่อว่าจิต หรือ วิญญานใด มีอารมณ์อันวิจิตร เพราะเหตุ นั้น วิญญานนั้น ชื่อว่าจิต ๑

ชื่อว่าวิจิตตกรรม เพราะวิเคราะห์ว่า **วิจิตต์ กโรติ** ความว่า จิตใด ย่อมทำศิลปะมีจิตรกรรมเป็นต้น มีประการต่าง ๆ ให้วิจิตร เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าวิจิตตกรรม ฯ หรือ ชื่อว่าวิจิตตกรรม เพราะวิเคราะห์ว่า **วิจิตตสส กรรม** ความว่า จิตใด ทำศิลปะมีกรรมเป็นต้นให้วิจิตร เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าวิจิตตกรรม ฯ ได้แก่จิต 32 ดวงที่เป็นไปกับบัญญัติ คือ มโนทวาราวชชนจิต 1 ดวง กามชวนจิต ๒๙ ดวง อภิญญาจิต ๒ ดวง (รวมเป็น 32 ดวงที่ทำให้การพูด (วจีวิญญูติ), อิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย (กายวิญญูติ) เกิดขึ้นได้) ฯ เป็นกัตตันตฤติยาตปฺปริสสมาส ฯ วิจิตตสัททูปปะหะ กร-ชาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ยุ ปัจจยในกัตตุ ด้วยสูตร กตตุกรรมปปเทสสุ จ¹⁰¹⁹ ฯ หรือ ชื่อว่าวิจิตตกรรม เพราะวิเคราะห์ว่า **วิจิตต์ กรรมมสส** ความว่า การทำให้วิจิตรแห่งจิตนั้น เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าวิจิตตกรรม ฯ จิตทั้งหมดนั้นแล ชื่อว่าวิจิตตกรรม เพราะมีการทำอันวิจิตรที่แตกต่างกันและกันมีอาวัชชนกิจเป็นต้น ฯ เป็นตคฺคณณัฐัพพหุพพิหิสมาส ฯ ในบทว่า จิตตํ นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ด้วย วิจิตต-ศัพท์ที่เป็นศัพท์ขยายของ จิตต-ศัพท์ เพราะลบ กรรม-ศัพท์บทหลัง และลบ วิ-ศัพท์ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเสสา จ¹⁰²⁰ ฯ และในบทว่า จิตตํ เป็นอาทิ-อุตตรปทโลปตปฺปริสพหุพพิหิสมาส ฯ

ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

สมาสมี 3 ประเภทตามการลบบทัน บทกลาง และบทปลาย

เช่น ทตฺโต (นายเทพประทาน), อสฺสรโธ (รถเทียมม้า) และ รูปิ (ภาพแห่ง

รูปพรหม, รูปภาพ)

อีกอย่างหนึ่ง ฯ ขยายความว่า บทว่า วิจิตตกรรม เป็นบทที่แสดงเหตุให้รู้ความเป็นไปอันวิจิตร เพราะฉะนั้น ชื่อว่าจิตตะ เพราะกระทำการอันวิจิตรเป็นต้น ฯ การกระทำ ชื่อว่ากรรม การกระทำกรรมอันวิจิตร ชื่อว่าวิจิตตกรรม ฯ จิตตชาตที่ชื่อว่าวิจิตร เพราะทำให้วิจิตร ชื่อว่าวิจิตร เพราะเป็นเหตุให้ถูกทำ ชื่อว่าวิจิตรในโลกอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะกระทำทุกสิ่งทุกอย่างด้วยจิตนั่นเอง ขนยอมทำการวิจิตร คือทำให้วิจิตร ด้วยวิญญูณนั้น เพราะเหตุนั้น วิญญูณนั้น ชื่อว่าจิต ฯ วิจิ-ชาตุ มีความหมายว่า ทำการวิจิตร ฯ ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉาทิหิ ตตรณ¹⁰²¹ ฯ รูปวิเคราะห์ด้วย จิตต-ชาตุนี้ เหมาะสมกับคำในอรรถกถาว่า ชื่อว่าจิต เพราะกระทำให้วิจิตร ฯ

ท่านอาจารย์ต้องการให้รู้ว่า ชื่อว่าจิต เพราะภาวะที่ตนวิจิตร ด้วยอำนาจชาติ ภูมิ และสัมปโยคะเป็นต้น จึงกล่าวว่า **อุตฺตโน จิตฺตตาย วา** ฯ ภาวะแห่งจิต คือวิญญูณอันวิจิตรด้วยภูมิ และสัมปโยคะเป็นต้น ชื่อว่าภาวะที่ตนวิจิตร ฯ ชื่อว่าจิต เพราะภาวะที่ตนวิจิตร ฯ รูปวิเคราะห์นี้ เป็นรูปวิเคราะห์ด้วยบทปาฏิปิทกะ ฯ คือ กุศลจิต อกุศลจิตและอัปยากตจิต ฯ วา-ศัพท์เป็นวิกัปปิดถะ วางไว้ในฐานะของตนนั่นเอง ฯ ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **จียติ** ความว่า วิบากใด อันกรรมและกิเลสสั่งสมคือให้เกิด เพราะเหตุนั้น วิบากนั้น ชื่อว่าจิต ฯ กรรมด้วย กิเลสด้วย ชื่อว่ากัมมกิเลส ฯ ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **กมฺมกิเลสฺหิ จิตฺต** ความว่า วิบากใด อันกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ เพราะเหตุนั้น วิบากนั้น ชื่อว่าจิต ฯ จิ-ชาตุ มีความหมายว่า สั่งสม, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉาทิหิ ตตรณ¹⁰²², ซ้อน

¹⁰¹⁹ รูป. -/597/435.

¹⁰²⁰ รูป. -/370/268.

¹⁰²¹ รูป. -/666/487.

¹⁰²² รูป. -/666/487.

ต ด้วยสูตร ประเทภาโว ธาเน¹⁰²³ ๑ ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **จิตต์ ตายติ** ความว่า วิญญาณใด อันกรรมอันวิจิตรเป็นต้นสั่งสมไว้ดีแล้ว วิญญาณนั้น ย่อมรักษาอัตภาพไว้ เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น ชื่อว่าจิต คือจิตที่เป็นกุศล อกุศลและอัปายาทฝ่ายโลกียะ ๑ จิตต-ศัพท์บทหน้า ตา-ธาตุ มีความหมายว่า รักษา-คุ้มครอง, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉาทิหิ ตตรณ¹⁰²⁴ ๑ วา-ศัพท์วางไว้ในฐานะของตน ๑ ตลา-ศัพท์มีความหมายเดียวกันกับ วา-ศัพท์ ๑ บทว่า อตตสนตานํ ความว่า ความสืบทอดของตน คือความสืบทอดแห่งขวนจิต ๑ ความสืบทอดของตน ชื่อว่าออตตสันตานะ ๑ ชื่อว่าจิต เพราะวิเคราะห์ว่า **ออตตโน สนตานํ จิโนติ** ความว่า วิญญาณใด ย่อมสั่งสมความสืบทอดของตน คือความสืบทอดแห่งขวนจิต ด้วยการกระทำให้กำลังเพิ่มขึ้น เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น ชื่อว่าจิต ได้แก่ขวนจิตที่เหลื้อยังไม่เกิด ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ วิญญาณใด ย่อมสั่งสมความสืบทอดของตน คือความสืบทอดแห่งจิตคือวิญญาณ ด้วยอนันตรปัจจยเป็นต้น ด้วยการทำความเป็นไปที่ไม่ขาดสาย เพราะเหตุนั้น วิญญาณนั้น ชื่อว่าจิต หมายถึงจิตทุกดวง ๑ จิ-ธาตุ มีความหมายว่า สั่งสม, ลง ต ปัจจย ๑ อารมณฺอันวิจิตร ของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่ามีอารมณฺอันวิจิตร หมายถึงจิตทุกดวง เป็นอตัคคณพหุพพิหิสมาส ๑ วา-ศัพท์ประกอบในฐานะ ๑ เป็น จ-ศัพท์ ก็มี ๑ จ-ศัพท์ มีความหมายเหมือน วา-ศัพท์ ๑ มีอารมณฺอันวิจิตร ชื่อว่าจิต เป็นอตัคคณพหุพพิหิสมาส ลบ วิ และ อารมณ-ศัพท์ ๑

บทว่า วิญญานํ เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า วิจิตตกรณ- เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า จิตต์ ๑ บทว่า จิตต์ เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า ออตตโน เป็นบทสัมพันธะเข้ากับบทว่า จิตตตาย ๑ บทว่า จิตตตาย เป็นบทเหตุในบทว่า จิตต์ ๑ วา-ศัพท์ มีความหมายว่าวิกัปปะ ๑ จิตต์ เป็นกิตตบท กัมมวาทก ๑ บทว่า กมมกิลเลหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า จิตต์ ๑ บทว่า จิตต์ เป็นบทกรรมในบทว่า ตายติ ๑ บทว่า ตายติ เป็นอาชยาตบท กัตตวาทก ๑ วา ตลา สองศัพท์ เป็นวิกัปปะ ๑ บทว่า จิโนติ เป็นอาชยาตบท กัตตวาทก ๑ บทว่า ออตตสนตานํ เป็นบทกรรมในบทว่า จิโนติ ๑ บทว่า วิจิตตารมณํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิญญานํ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า จิตต์ ๑ จ-ศัพท์ มีความหมายว่า วิกัปปะ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นสรูปะของบทว่า อัย ๑

(78) ธรรมชาติใด มี คือเกิด ในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องกับจิตนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าเจตสิก ๑ บทว่า เจตสิ ลง สมิ วิภัตติ หลัง เจต-ศัพท์ ๑ เปลี่ยน สมิ เป็น อิ ด้วยสูตร มโนคณาทีโต สมนานมิตา¹⁰²⁵, ลง ส อากม ด้วยสูตร ส เสเร วาคโม¹⁰²⁶ ๑ ธรรมชาติชื่อว่าภาวะ เพราะมี คือเกิด ๑ ความเป็นไปอันเกี่ยวเนื่องคือเกี่ยวข้องกับจิตนั้น ชื่อว่าวุตติ เจตสิกนั้นมีความเป็นไป เพราะความเกี่ยวเนื่องกับจิตนั้น ชื่อว่าตทายัตตวุตติ เป็นตัคคณพหุพพิหิสมาส ๑ ภาวะแห่งความเป็นไปเพราะความเกี่ยวเนื่องกับจิตนั้น ชื่อว่าตทายัตตวุตติตา ๑ ถามว่า เมื่อมีคำที่กล่าวว่า เจตสิกเกิดในจิต อยู่แล้ว เพราะเหตุไร จึงใส่คำขยายว่า ตทายัตตวุตติตาย ๑ เฉลยว่า เมื่อมีคำที่กล่าวว่า เจตสิกเกิดในจิต อยู่แล้วก็จริง อาจเป็นเหตุให้มีข้อสงสัยเกิดขึ้นได้ว่า ที่ว่าเจตสิกเกิดขึ้นในจิตนั้น เกิดขึ้นในรูปแบบของการแผ่กระจายไปในจิต หรือเกิดขึ้นในรูปแบบของการเจริญเติบโตขึ้นในจิตเป็นต้น จึงต้องใส่คำขยายว่า ตทายัตตวุตติตา ๑ ลง นิก ปัจจย หลัง เจต-ศัพท์ ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตา-

¹⁰²³ รูป. -/40/33.

¹⁰²⁴ รูป. -/666/487.

¹⁰²⁵ รูป. -/95/67.

¹⁰²⁶ รูป. -/96/68.

สนนิทานนิโยคสิปปภณชชีวิกตเถสุ จ¹⁰²⁷, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตส โณ โลป¹⁰²⁸, ลง ส อาคม ด้วยสูตร ส เสเร วาโม¹⁰²⁹ ฯ

บทว่า เจตสิ เป็นบทเวสยิกาธาระในบทว่า ภว ฯ บทว่า ภว เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า ตหายตตวุตติตตย เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ภว ฯ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า เจตสิก ฯ บทว่า เจตสิก เป็นลึงค์ตละ ฯ

(79) อาจมีข้อสงสัยเกิดขึ้นว่า เจตสิกนั้น เว้นจากจิตเสีย ก็เกิดขึ้นในกาลบางครั้ง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงทำคำว่า ตหายตตวุตติตตย ไว้ให้มั่นคงแล้วกล่าวคำว่า **น หิ** เป็นต้น ฯ ความจริง เจตสิกนั้นเว้นจากจิตเสีย ก็ไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้ ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะเมื่อไม่มีจิต เจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้ทั้งหมด ฯ ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ส่วนจิต เป็นเช่นไร จึงกล่าวคำว่า **จิตตมปน** เป็นต้น ฯ ส่วนจิต แม้จะเว้นจากเจตสิกบางประการเสียมีวิตกเจตสิกเป็นต้น ก็ยังเป็นไปในอารมณ์ได้ เพราะฉะนั้น เจตสิกนั้นเท่านั้น ชื่อว่ามีความเป็นไปเนื่องกับจิต ฯ

หิ-ศัพท มีความหมายว่า ทัพพีकरण ฯ การรับอารมณ์ ชื่อว่าอารมณ์คคหณะ ความสามารถในการรับอารมณ์ ชื่อว่าอารมณ์คคหณะสมัตถะ ฯ การเกิดขึ้นไม่ได้ ชื่อว่าอนุปชชนะ ฯ ปน-ศัพท มีความหมายว่าวิเสส ฯ อปี-ศัพท ย่อมเป็นเหตุให้รู้ว่า หาใช้จิตพร้อมกับเจตสิกอย่าง เดียวเท่านั้นที่เป็นไปในอารมณ์ ฯ เอว-ศัพท ห้ามจิต ฯ

น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า ต เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า จิตเตน เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วินา ฯ ลง นา-ตติยาวิภัตติ ในความหมายปัญจมีวิภัตติ หลัง จิตต-ศัพท ด้วย จ-ศัพทในสูตร พุรณตีกถ-กาล-นิมมาน-ตวาโลป-ทิสายค-วิกตตารูปโยค-สุทูป-ปมจน-เหตุ-วิวิตต-ปมาณ-พุพโยค-พจน-คุณวจน-ปญห-กณ-โลกากตตสุ จ¹⁰³⁰ ฯ บทว่า วินา เป็นบทวิเสสนะในบทว่า คคหสมตถิ ฯ บทว่า อารมณคคหสมตถิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ต ฯ บทว่า อสติ เป็นบทตูลยาธิกรณสัตตมีในบทว่า จิตเต ฯ บทว่า จิตเต เป็นบทภาวสัตตมีในบทว่า อนุปชชนโต ฯ บทว่า สพเพน สพพิ เป็นรูปหิ-ศัพท ฯ บทว่า สพเพน สพพิ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อนุปชชนโต ฯ บทว่า อนุปชชนโต เป็นบทญายกเหตุในบทว่า น โหติ ฯ บทว่า จิตต เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า เกนจิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เจตสิเกน ฯ บทว่า เจตสิเกน เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วินาปิ ฯ บทว่า วินาปิ เป็นบทวิเสสนะในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า อารมณ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปวตตติ เป็นอาชยาตบท กัตตวาจก ฯ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า นาม ฯ บทว่า ตเมว เป็นบทสัญญี ฯ บทว่า จิตตตตวุตติก นาม เป็นบทสัญญา ฯ

(80) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้คำที่ตนกล่าวไว้ว่า เจตสิกมีความเป็นไปเนื่องกับจิตนั้น สำเร็จตามพระบาลี จึงกล่าวคำว่า **เตน** เป็นต้น ฯ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นประธาน ดังนี้ เป็นต้น เพราะเจตสิกมีความเป็นไปเนื่องกับจิต ฯ

ชื่อว่ามีใจเป็นประธาน คือ มีใจที่ไปเบื้องต้น เป็นไปพร้อม ฯ ชื่อว่าธรรมทั้งหลาย คือ สภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ ฯ ชื่อว่ามีใจเป็นประธาน เพราะธรรมเหล่านั้นมีใจเป็นประธานโดยความว่าเป็น

¹⁰²⁷ รูป. -/374/271.

¹⁰²⁸ รูป. -/363/264.

¹⁰²⁹ รูป. -/96/68.

¹⁰³⁰ รูป. -/312/159.

ปัจจัยแห่งการเกิดขึ้น ๑ ความจริง เจตสิกเหล่านั้น เมื่อจิตไม่เกิดขึ้น ก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้ ๑ ส่วนจิต แม้เมื่อเจตสิกบางประการไม่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นได้ ๑ บทว่า ธมมา คือ อรูปชั้น 3 ๑

บทว่า เตน เป็นเหตุในบทว่า อาห ๑ บทว่า อาห เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ๑ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ๑ บทว่า มโนปฺพพงฺกมา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมมา ๑ บทว่า ธมมา เป็นลึงค์ตถะ ๑ อิติ-ศัพท เป็นสรุปะของบทว่า วจัน ๑ บทว่า วจัน เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ๑

(81) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ประโยชน์ในการใส่บทว่า ตทายตฺตฺวตฺติตาย จึงกล่าวว่า **เอเตน** ดังนี้ เป็นต้น ๑ ด้วยบทว่า ตทายตฺตฺวตฺติตาย นี้ ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์คัดค้านความปฏิบัติผิด มีความที่เวทนา 5 ประการ มีสุขเวทนา เป็นต้น ไม่มีเจตนาและความที่เวทนา 5 ประการ มีสุขเวทนา เป็นต้น เป็นธรรมชาติเที่ยงแท้ เป็นต้น ๑

สุขเวทนาเป็นเบื้องต้นแห่งทุกขเวทนา เป็นต้น เหล่าใด ทุกขเวทนา เป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่ามีสุขเวทนา เป็นต้น ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายเอาทุกขเวทนาและอุเบกขาเวทนา ๑ เจตนาแห่งสุขเวทนา เป็นต้น เหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเจตนา เป็นอตัคฺคณฺจตุตฺถิพฺพหิสมาส ๑ ความ เป็นแห่งสุขเวทนา เป็นต้น ที่ไม่มีเจตนา ชื่อว่าอเจตนาตตะ ความ เป็นแห่งสุขเวทนา เป็นต้น เป็นธรรมชาติเที่ยงแท้ ชื่อว่านิจฺจตตะ ความ เป็นแห่งสุขเวทนา เป็นต้น ไม่มีเจตนา และเป็นธรรมชาติเที่ยงแท้ ชื่อว่า อเจตนาตฺตนิจฺจตตะ ความ เป็นแห่งสุขเวทนา เป็นต้น ไม่มีเจตนา และเป็นธรรมชาติเที่ยงแท้ เป็นเบื้องต้นแห่งความเป็นผู้มีความสุข เป็นต้น เหล่าใด ความเป็นผู้มีความสุข เป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่าอเจตนาตฺตนิจฺจาติ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายเอาความเป็นผู้มีความสุขและความเป็นผู้เลี้ยงง่าย เป็นต้น ๑ ชื่อว่าปฏิบัติ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏฺิปปชฺชฺยฺนติ** ความว่า ความเป็นผู้ไม่มีเจตนา เป็นต้น เหล่าใด อันชน พาลทั้งหลาย ย่อมปฏิบัติ คือเข้าถึงด้วยการรับเอา เพราะเหตุนี้ ความเป็นผู้ไม่มีเจตนา เป็นต้น เหล่านั้น ชื่อว่าปฏิบัติ ๑ ปฏิ บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺตยโว วา¹⁰³¹, ลป ท ทำยธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร ภูชาทินมนโต โน ทฺวิ จ¹⁰³² ๑ การปฏิบัติ อันผิดเพี้ยน ชื่อว่าวิปฏิบัติ เป็นกัมมธารยสมาส ๑ ปี-ศัพท ท่านอาจารย์ให้รู้ ว่า หาคัดค้านมตฺตผู้มี วาทะว่าจิตไม่มีอารมณ์อย่างเดียวกัน โดยที่แท้ แม้การปฏิบัติผิดเพี้ยนก็คัดค้านด้วย ๑ ชื่อว่าปฏิกฺขิตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปฏฺิกฺขิปปิยฺส** ความว่า ความวิบัติเหล่าใด อันอาจารย์ย่อมคัดค้าน เพราะเหตุนี้ วิบัติเหล่านั้น ชื่อว่าปฏิกฺขิตตะ เป็นกัมมสาธนะ ๑

บทว่า เตน เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏิกฺขิตตา ๑ บทว่า สุขาทินํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อเจตนาตฺตนิจฺจตฺตาทโย ๑ บทว่า อเจตนาตฺตนิจฺจตฺตาทโย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิปฏิบัติโย ๑ บทว่า วิปฏิบัติโย เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏิกฺขิตตา ๑ บทว่า ปฏิกฺขิตตา เป็นกิตบถ กัมมวาจก ๑

(82) ท่านอาจารย์ประสงค์ให้รู้ที่สมควรแก่อันอื่นอีก จึงกล่าวว่า **เจตสิ** เป็นต้น ๑ คำที่ พระวิมลพุทธิเถระได้กล่าวไว้ว่า ประการคำว่า เจตสิ เป็นต้น เพราะเห็นความผิดในความเป็นบทหน้า และบทท้ายของบทที่เป็นอาธาระและอาธาริยะ ในวิกัปป์ตัน คำนั้นไม่ถูกต้อง ๑ เพราะอะไร ๑ เพราะ ความผิดนั้นถูกนำออกไปแล้วด้วยบทว่า ตทายตฺตฺวตฺติตาย ๑ ความจริง ในวิกัปป์ตัน เมื่อไม่ประกอบ

¹⁰³¹ รุป. -/599/437.

¹⁰³² รุป. -/560/409.

บทยายว่า ตหายตตวุตติตาย ความผิตนั้นจึงมี และท่านอาจารย์ได้ประกอบบทยายไว้ เพราะฉะนั้น ความผิตจึงไม่มี ๑ คำบางอย่างที่ควรกล่าวมีอยู่ ๑ ท่านอาจารย์นั้นได้กล่าววิกัปปัตนในฎีกานี้แล้ว กล่าวไว้ในอภิธัมมวาทฎีกาภายหลัง ๑ วิกัปปัตนในฎีกานี้ ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ก่อนในอภิธัมมวาทฎีกานั้น ๑ ความจริง ในอภิธัมมวาทฎีกานั้น ท่านกล่าวไว้ว่า ธรรมชาติที่ประกอบในจิต โดยความเป็นอวิปโยคะ หรือมีในจิตนั้น ชื่อว่าเจตสิก เพราะเป็นไปเนื่องกับจิตนั้น ๑ เพราะฉะนั้น ความผิตนั้น จึงไม่มี ๑ หรืออีกนัยหนึ่ง ๑ ธรรมชาติที่ประกอบในจิต เพราะความเป็นอวิปโยคะ ชื่อว่าเจตสิก ๑ ชื่อว่าเจตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **จินเตติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมคิด ย่อมรู้อารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าเจตตะ คือจิต ๑ จิตติ-ธาตุ มีความหมายว่า คิด-รู้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สฬพโต ญุตวาวิ วา¹⁰³³, วุทธิ อี ที่ จิตติ-ธาตุ เป็น เอ ด้วยสูตร อยญเสสุ จ¹⁰³⁴ ๑ บทว่า เจตสิ มีวิธีการทำรูปคือ ลง สมี-วิภัตติหลัง เจต-ศัพท์, เปลี่ยน สมี เป็น อี ด้วยสูตร มโนคณาทีโต สมินานมิ อา¹⁰³⁵, ลง ส อาคม ด้วยสูตร ส เสเร วาโก¹⁰³⁶ ๑ ชื่อว่านิยุตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิยฺยุชติ** ความว่า ชันธ 3 มีเวทนาชันธเป็นต้นใด ย่อมประกอบ เพราะเหตุนั้น ชันธ 3 มีเวทนาชันธเป็นต้นนั้น ชื่อว่านิยุตตะ ๑ นิ บทหน้า ยุช-ธาตุ มีความหมายว่า ประกอบ, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฉทาทีหิ ตตรณ¹⁰³⁷, ลบ ชุ ท้ายธาตุ และซ้อน ต ด้วยสูตร ฤษาทินมนโต โน ทวิ จ¹⁰³⁸ ๑ บทว่า เจตสิก มีวิธีการทำรูปคือ ลง ฌิก ปัจจัย หลัง เจต-ศัพท์ ด้วยสูตร ตมธิตเต เตณกตาทิสนนิทานนโยคสิปปภณชชีวิกตเถสุ จ¹⁰³⁹, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลป,¹⁰⁴⁰ ลง ส อาคม ด้วยสูตร ส เสเร วาโก¹⁰⁴¹ ๑

(83) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้รูปวิเคราะห์ที่ทั่วไปทั้งกัตตุสาธนะและกัมมสาธนะของ บทว่า รูปิ จึงกล่าวรูปวิเคราะห์ว่า **รูปปตติ รูปิ** ๑ ธรรมชาติใด ย่อมเปลี่ยนแปลง (สลาย) อธิบายว่า ย่อมถึงความเปลี่ยนแปลง เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้น อันเป็นเหตุ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูปะ เป็นกัตตุสาธนะ ๑ บทว่า รูปปติ มาจาก รูป-ธาตุ มีความหมายว่า เสื่อม-วอดวาย ๑ ความแปรผัน คือ การถึงการเปลี่ยนแปลง ๑ ตี-วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย¹⁰⁴², เปลี่ยน ปุ ท้ายธาตุ กับ ย ปัจจัย เป็น ป ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ¹⁰⁴³, ซ้อน ป ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน¹⁰⁴⁴ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ธรรมชาติใด อันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้น อันเป็นผู้กระทำให้ถึงความเปลี่ยนแปลง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูปะ เป็น

¹⁰³³ รูป. -/568/414.

¹⁰³⁴ รูป. -/434/318.

¹⁰³⁵ รูป. -/95/67.

¹⁰³⁶ รูป. -/96/68.

¹⁰³⁷ รูป. -/666/487.

¹⁰³⁸ รูป. -/560/409.

¹⁰³⁹ รูป. -/374/271.

¹⁰⁴⁰ รูป. -/363/264.

¹⁰⁴¹ รูป. -/96/68.

¹⁰⁴² รูป. -/510/368.

¹⁰⁴³ รูป. -/511/369.

¹⁰⁴⁴ รูป. -/40/33.

กัมมสาธนะ ฯ บทว่า รูปปติ มาจาก รูป-ธาตุ, เต-วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย¹⁰⁴⁵, เปลี่ยน ย ปัจจัย เป็น ป ด้วยสูตร ปุพฺพรูปญ¹⁰⁴⁶, นำเข้าประกอบกัน แล้วเปลี่ยน เต-วิภัตติฝ่าย อัตตโนบท เป็น ตี-วิภัตติฝ่ายปรัสสบท ด้วยสูตร อตฺตโนปทานิ ปรัสสพทตฺ¹⁰⁴⁷ ฯ บทว่า รูป มีวิธีการทำรูปคือ รูป-ธาตุ มีความหมายว่า เสื่อม-วอดวาย, ลง อ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะและกัมมสาธนะ ด้วยสูตร สฬฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁰⁴⁸, ที่มะ อุ ที่ รูป-ธาตุ เป็น อุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภัตติปจฺจยानํ ที่ม-วิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁰⁴⁹ ฯ

ในนัยที่ 1 บทว่า สัตฺตุนหาทิวโรธิปจฺจยเอหิ เป็นบทเหตุในบทว่า รูปปติ ฯ บทว่า รูปปติ เป็นอาชยาดบท กัตตุวาทก หรือกัมมกัตตุวาทก ฯ ในนัยที่ 2 บทว่า สัตฺตุนหาทิวโรธิปจฺจยเอหิ เป็นกัตตาในบทว่า รูปปติ ฯ บทว่า รูปปติ เป็นอาชยาดบท กัมมวาทก ฯ

(84) เพื่อให้รู้ความหมายของบทว่า รูปปติ ว่าเป็นได้ทั้งกัตตุสาธนะและกัมมสาธนะ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **สัตฺตุนหาทิวโรธิ** เป็นต้น ฯ บทว่า รูปปติ มีความหมายว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่ารูปเพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมถึงความเปลี่ยนแปลง ด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อน เป็นต้น หรืออันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้นให้ถึงความเปลี่ยนแปลง ฯ ความหนาวเย็นด้วย ความร้อนด้วย ชื่อว่าสัตฺตุนหา ความหนาวเย็นและความร้อนเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมชาติมีความหิวกระหายเป็นต้นเหล่าใด ธรรมชาติเหล่านั้นมีความหิวกระหายเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าสัตฺตุนหา ฯ ด้วย อาทิจ-ศัพท์ หมายเอาความหิวกระหายเป็นต้น ฯ ชื่อว่าวิโรธิ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิรุชฺชนนติ** ความว่า ปัจจัยเหล่าใด ย่อมตรงกันข้าม (เป็นข้าศึก) เพราะเหตุนั้น ปัจจัยเหล่านั้น ชื่อว่าวิโรธิ ฯ วิ บทหน้า รูป-ธาตุ มีความหมายว่า ปิดกั้น-ขัดขวาง, ลง อิ ปัจจัย ด้วยสูตร มฺนาทิจิ จ¹⁰⁵⁰ ฯ อันเป็นข้าศึกด้วย อันเป็นข้าศึกเหล่านั้น เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิโรธิปัจจัย ความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้นด้วย ความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยที่เป็นข้าศึกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัตฺตุนหาทิวโรธิปัจจัย ฯ ความเปลี่ยนแปลง ชื่อว่าวิการะ ฯ บทว่า อาปชฺชติ มาจาก อา บทหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ตี-วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทิตโย¹⁰⁵¹, เปลี่ยน ท ห้าย ปท-ธาตุ กับ ย เป็น ช ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ¹⁰⁵², ซ้อน ช ด้วยสูตร ปฺรเทวภาโว จาเน¹⁰⁵³ ฯ บทว่า อาปาทยิตี มาจาก อา บทหน้า ปท-ธาตุ, ลง เต-วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย¹⁰⁵⁴, ลง อิ อากม ด้วยสูตร อิวณฺณาคโม วา¹⁰⁵⁵, วุทธิ อ ของ ปท-ธาตุ

¹⁰⁴⁵ รูป. -/445/323.

¹⁰⁴⁶ รูป. -/449/325.

¹⁰⁴⁷ รูป. -/446/323.

¹⁰⁴⁸ รูป. -/568/414.

¹⁰⁴⁹ รูป. -/488/351.

¹⁰⁵⁰ รูป. -/679/495.

¹⁰⁵¹ รูป. -/510/368.

¹⁰⁵² รูป. -/511/369.

¹⁰⁵³ รูป. -/40/33.

¹⁰⁵⁴ รูป. -/445/323.

¹⁰⁵⁵ รูป. -/448/325.

เป็น อา ด้วยสูตร อญญเส จ¹⁰⁵⁶ ๑ วา-ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า วิกัปปะ ๑ แม้ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร
ฎีกา ท่านกล่าวไว้ว่า ธรรมชาติชื่อว่ารูปะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมถึงความเปลี่ยนแปลง ด้วยปัจจัยที่
เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและความร้อนเป็นต้น หรืออันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นและ
ความร้อนเป็นต้นให้ถึงความเปลี่ยนแปลง ๑

บทว่า สัตถุนหาทิวโรธิปจฺจเยหิ วิการํ เป็นบทเหตุในบทว่า อาปชฺชติ ๑ ลง หิ-ตติยาวิภัตติ
ด้วยสูตร เหตุวตเถ จ¹⁰⁵⁷ ๑ บทว่า สัตถุนหาทิวโรธิปจฺจเยหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อาปาทยิตี ๑ ลง หิ-
ตติยาวิภัตติ ด้วยสูตร กตฺตริ จ¹⁰⁵⁸ ๑ บทว่า วิการํ เป็นบทกรรม ในสองบทว่า อาปชฺชติ และ
อาปาทยิตี ๑ บทว่า อาปชฺชติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ๑ บทว่า อาปาทยิตี เป็นอาชยาตบถ
กัมมวจาก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรูปะของบทว่า อตฺโถ ๑ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ตละ ๑

(85) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้คำที่กล่าวว่า สัตถุนหาทิวโรธิปจฺจเยหิ วิการมาปชฺชติ
อาปาทยิตี สำเร็จตามพระบาลี จึงกล่าวคำว่า **เตนาห** เป็นต้น ๑ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ตรัสว่า ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะความหนาวเย็นบ้าง ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะความร้อนบ้าง ดังนี้ เป็นต้น
๑ ในคำว่า สีเตนปิ รูปฺปติ อุณฺเหรนปิ รูปฺปติ นี้ อาห-ศัพท์ไม่ได้สัมพันธ์กับ อติ-ศัพท์ เพราะไม่มี อติ-
ศัพท์ จึงกล่าว อติ ไว ฉนฺใด ๑ เพราะท่านไม่ได้กล่าว อาห-ศัพท์ด้วยหุตติยาวิภัตติ อาห-ศัพท์ จึงไม่ได้
สัมพันธ์กับ อาห-ศัพท์ ดังนั้น จึงกล่าว อาห ไว ฉนฺนํ ๑ เพราะฉะนั้น จึงตัดบทเป็น เตนาห ภควา พึง
ออกเสียงว่า สีเตนปิ รูปฺปติ อุณฺเหรนปิ รูปฺปติติอาหิ ๑ ปี-ศัพท์ มุ่งถึงศัพท์อื่น ๑ ด้วย อาห-ศัพท์ จึง
สงเคราะห์ได้ว่า ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะความหิวบ้าง ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม
แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ดังนี้ เป็นต้น ๑

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาห ๑ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ๑ บท
ว่า อาห เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ๑ บทว่า สีเตนปิ รูปฺปติ อุณฺเหรนปิ รูปฺปติติอาหิ เป็นลึงค์ตละ ๑

(86) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้ความย่อของการเปลี่ยนแปลงในคำว่า รูปฺปติ ในพระบาลี
จึงกล่าวคำว่า **รูปฺปนญฺเจตถ** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิมนั้นเอง ในเมื่อมี
การประชุมแห่งปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้น คือเมื่อมีการพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยที่เป็น
ข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้น ชื่อว่าความเปลี่ยนแปลงในคำว่า รูปฺปติ นี้ที่กล่าวไว้ในพระบาลี ๑

ความเปลี่ยนแปลง ชื่อว่ารูปฺปนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ ความ
หนาวเย็น เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมชาติเหล่าใด ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่าสีตาหิ อันเป็นข้าศึกด้วย อัน
เป็นข้าศึกเหล่านั้น เป็นปัจจัย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิโรธิปจฺจยะ อันมีความหนาวเย็นเป็นต้นด้วย
อันมีข้าศึกเป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสีตาหิวิโรธิปจฺจยะ ๑ ความไป คือความเป็นไป
ร่วมกัน ชื่อว่าสมวายะ ความเป็นไปร่วมกันแห่งปัจจัยอันเป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้น ชื่อว่า
สีตาหิวิโรธิปจฺจยสมวายะ ๑ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปฺปตติ ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิม ชื่อว่าวิสทิ-
สุปฺปตติ คือ ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิมของรูปที่เกิดขึ้นภายหลังไม่เป็นเหมือนรูปที่เกิดขึ้นก่อน ๑
เอว-ศัพท์ ย่อมห้ามความเปลี่ยนแปลง ๑

¹⁰⁵⁶ รูป. -/434/318.

¹⁰⁵⁷ รูป. -/297/181.

¹⁰⁵⁸ รูป. -/78,293/63,176.

รูปนํ เป็นบทสัญญา ฯ บทว่า เอตล เป็นบทอาธาระในบทว่า รูปนํ ฯ บทว่า สิตาหิ-
วิโรธิปจยสมวาเย เป็นบทภาวสัตตมิ ฯ บทว่า สติ เป็นบทหลักขณกิริยาในบทว่า อุปุปชติ ฯ บทว่า
วิสทิสูปตติเยว เป็นบทสัญญา ฯ

(87) เพราะกล่าวคำว่า รูปนญเจตล สิตาหิวิโรธิปจยสมวาเย วิสทิสูปตติเยว ท่าน
อาจารย์เมื่อตั้งคำทักท้วงแล้วจะเฉลย จึงกล่าวคำว่า ยทิ เป็นต้น ฯ คำทักท้วงว่า ถ้าเมื่อเป็นอย่างนั้น
ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิม ในเมื่อมีการประชุมแห่งปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้น ชื่อว่า
ความเปลี่ยนแปลง แม้รูปธรรมก็ควรเรียกว่า รูป คือถึงการเรียกว่า รูป ได้มิใช่หรือ ฯ

เอว-ศัพท มีความหมายว่านิทสนะ ฯ ปี-ศัพท ย่อมให้รู้ว่า รูปธรรมทั้งหลาย หาถึงการ
เรียกว่ารูปได้อย่างเดียวไม่ ฯ ถึงการเรียกว่า รูป ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ แม้รูปธรรมก็ควรเรียกว่า รูป
ได้ เพราะได้ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิม ในเมื่อมีการประชุมแห่งปัจจัยที่เป็นข้าศึก ฯ

ยทิ-ศัพท เป็นบทปริกัปปะ ฯ เอว-ศัพท เป็นบทนิทสนะ ฯ บทว่า อรูปมมานมปี เป็น
บทสัมพันธะในบทว่า โวหาโร ฯ บทว่า รูปโวหาโร เป็นบทกัตตาในบทว่า อาปชชติ ฯ อติ-ศัพท เป็น
บทสระของบทว่า โจทนา ฯ

(88) เฉลยว่า อรูปธรรมทั้งหลาย เรียกว่ารูปไม่ได้ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะบัณฑิต
ประสงค์เอาความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัดแล้วนั้นแล โดยความสามารถแห่งศัพท มี สิต-ศัพทเป็นต้น ฯ
การถือเอา คือใส่ สิต-ศัพท เป็นต้นในพระสูตร ชื่อว่าสิตาทิคคหณะ ฯ ความเป็นคือความสามารถแห่ง
สิต-ศัพทเป็นต้น ชื่อว่าสิตาทิคคหณสามัตถิยะ ฯ ความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัดยิ่ง ชื่อว่าวิภูตตระ ฯ ลง
ตร ปัจจัย ด้วยสูตร วิเสเส ตตรมสิสิกียุจ¹⁰⁵⁹ ฯ เอว-ศัพท ห้ามความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรากฏชัด ฯ
ความเปลี่ยนแปลงที่บัณฑิตประสงค์เอา คือปรารณาเอา ชื่อว่าอธิปเตตะ ความเป็นแห่งความเปลี่ยน
แปรที่บัณฑิตประสงค์เอา ชื่อว่าอธิปเตตตะ ฯ

บทว่า สิตาทิคคหณสามัตถิโยโต เป็นบทเหตุในบทว่า อธิปเตตตะ ฯ บทว่า วิภูตตระสเสว
เป็นบทวิเสสณะของบทว่า รูปนสส ฯ บทว่า รูปนสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อธิปเตตตะ ฯ บท
ว่า อธิปเตตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า นาปชชติ ฯ

(89) ท่านอาจารย์ทำคำที่กล่าวไว้ว่า สิตาทิคคหณสามัตถิโยโต วิภูตตระสเสว รูปนสส
อธิปเตตตะ ให้มั่นคงอย่างยิ่ง จึงกล่าวคำว่า อิตถา หิ เป็นต้น ฯ ความจริง เมื่อกำหนดเนื้อความ
นอกไปจากนี้ คือเมื่อมีความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรากฏชัดอันจากความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัด ความ
เปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัดก็สำเร็จด้วยคำที่ไม่แปลกกันเลยว่า รูปปติ ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จะมีประโยชน์
อะไร ด้วยศัพท มี สิต-ศัพทเป็นต้นเล่า ฯ

หิ-ศัพท เป็นทัฬหีกรรม (จริงอยู่) ฯ อันทั่วไปด้วย อันทั่วไปนั้น เป็นคำด้วย เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่าสามัญญวจนะ คำที่ไม่แปลกกันเลยว่า รูปปติ ฯ เอว-ศัพท ห้าม สิต-ศัพทเป็นต้น ฯ

บทว่า อิตถา เป็นบทภาวะในบทว่า สติ ฯ บทว่า สติ เป็นบทหลักขณกิริยาในบทว่า
ปริยตต ฯ บทว่า รูปปติติ อวิเสสวจนเนว เป็นบทกรรมะในบทว่า ปริยตต ฯ บทว่า ปริยตต เป็นกิริยา
บท กัตตุวจาก ฯ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า ก็ ฯ บทว่า ก็ เป็นลิงคัตถะ ฯ บทว่า สิตาทิคคหณ
เป็นบทสหชาติโยคตติยา ในบทว่า ก็ ฯ

(90) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า สัต-ศัพท์เป็นต้นในพระสูตร มีประโยชน์ให้ความหมายนี้ จึงกล่าวคำว่า **ตัม ปน** เป็นต้น ๆ ก็ศัพท์ว่า สัต เป็นต้นนั้น มีประโยชน์ให้รู้อย่างนี้ว่า ความเปลี่ยนแปลงแห่งรูป อันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้นถูกต้องแล้ว ปรากฏชัดกว่า เพราะฉะนั้น ความเปลี่ยนแปลงเช่นนั้นแหละ บัณฑิตประสงค์เอาในบทว่า รูปปติ นี้ ๆ

ปน-ศัพท์ มีความหมายว่าวิเสส ๆ ความหนาวเย็น เป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยใด ปัจจัยนั้นชื่อว่าสัทธาติ ๆ รูปอันปัจจัยที่เป็นข้าศึกมีความหนาวเย็นเป็นต้นย่อมถูกต้อง ชื่อว่าคุณฐะ ๆ เอว-ศัพท์ ห้ามความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ชัด ๆ ความหมาย คือประโยชน์ อันบัณฑิตให้รู้ แห่ง สัต-ศัพท์เป็นต้นใด สัต-ศัพท์เป็นต้นนั้น ชื่อว่าญาปนัตถะ ๆ

บทว่า ตัม เป็นลึงค์ตละ ๆ บทว่า สัตธาตินา เป็นบทกัตตาในบทว่า คุณฐสส ๆ บทว่า คุณฐสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า รูปปณิ ๆ บทว่า รูปปณิ เป็นลึงค์ตละ ๆ บทว่า วิภูตตรัม เป็นบทวิเสสณะของบทว่า รูปปณิ ๆ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า อธิปเปตัม ๆ บทว่า ตเทว เป็นบทกรรมในบทว่า อธิปเปตัม ๆ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า อธิปเปตัม ๆ บทว่า อธิปเปตัม เป็นกิตบถ กัมมวากจก ๆ อติ-ศัพท์ เป็นบทนิทสสณะในบทว่า ญาปน- ๆ บทว่า ญาปนตถัม เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตัม ๆ

(91) เพื่อทักท้วงในภพภูมิอื่น ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า **ยทิ** เป็นต้น ๆ คำทักท้วงว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น คือเมื่อมีการถือเอาความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัด ทำไม ในพรหมโลก จึงเรียกว่ารูป ๆ ความจริง ปัจจัยที่เป็นตัวเบียดเบียนสรีระของพรหมทั้งหลายมีความหนาวเย็นเป็นต้น ไม่มีในพรหมโลกนั้น ๆ

คำว่า น หิ เป็นต้น เป็นคำแสดงความบริบูรณ์ของคำทักท้วง ๆ หิ-ศัพท์ เป็นทัพทิกฐานะ (จริงอยู่) ๆ ชื่อว่าอุปฆาตกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุปฆาตุนติ** ความว่า ความหนาวเย็นเป็นต้นเหล่าใด ย่อมเข้าไปทำร้าย คือเบียดเบียนร่างกาย เพราะเหตุานั้น ความหนาวเย็นเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอุปฆาตกะ ๆ

บทว่า ยทิ เป็นบทปริกัปปะในบทว่า สติ ๆ บทว่า เอว เป็นบทลักษณะในบทว่า สติ ๆ บทว่า กลัม เป็นคำถาม ๆ บทว่า พรหมโลก เป็นบทอาธาระในบทว่า ลียา ๆ บทว่า รูปโวหาโร เป็นบทกัตตาในบทว่า ลียา ๆ บทว่า น เป็นบทปฏิสระในบทว่า อตถิ ๆ บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า อตถิ ๆ บทว่า อุปฆาตกา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สัตธาติโย ๆ บทว่า สัตธาติโย เป็นบทกัตตาในบทว่า อตถิ ๆ บทว่า อตถิ เป็นนิบาตบท กัตตุวากจก ๆ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ๆ

(92) เฉลยว่า ภิกขุจาปี เป็นต้น ๆ ความว่า ปัจจัยที่เป็นตัวทำร้ายคือเบียดเบียนอันต่างด้วยสัมผัสแห่งความหนาวเย็นเป็นต้นจะไม่มีแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ความหนาวเย็นเป็นต้นที่เป็นปัจจัยตัวสนับสนุนคือเกื้อหนุนอุปถัมภ์ก็มีอยู่ เพราะฉะนั้น ความเปลี่ยนแปลงในพรหมโลกนี้ ย่อมเกิดมีได้ด้วยอำนาจปัจจัยที่เป็นตัวสนับสนุนนั้น ๆ

พึงทราบบทว่า ภิกขุจาปี เป็นนิบาตบทหนึ่ง ในเมื่อมีการกำหนดชื่อพิเศษ ๆ ชื่อว่าอนุคคาหกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนุคคณฺหนติ** ความว่า ความหนาวเย็นเป็นต้นเหล่าใด ย่อมสนับสนุน คือเกื้อหนุนร่างกาย เพราะเหตุนั้น ความหนาวเย็นเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอนุคคาหกะ ๆ ความจริง พวกพรหม ย่อมมีอุตฺตฺชรูปปรากฏอยู่ ๆ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสาภิธานารัมมะ ๆ อำนาจคือความเกี่ยวข้องแห่งความหนาวเย็นที่เป็นปัจจัยสนับสนุนเหล่านั้น ชื่อว่าตังวะสะ ลงนิคคหิตอาคม ข้างหน้า (ต) ๆ

บทว่า กิจจาปิ เป็นบทอุปคมนาบาตในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า อุปฆาตกา เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า นตฺถิ เป็นนินาตบท กัตตุวจาก ฯ บทว่า อนุคฺคาหกา เป็นบทกัตตาในบทว่า อตฺถิ ฯ บทว่า อตฺถิ เป็นนินาตบทในกัตตุวจาก ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า ตฺวเสน เป็นบทตติยาวิเสสเนในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า เอตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า รูปปฺนํ เป็นบทกัตตาในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า สมภวติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ฯ

(93) ท่านอาจารย์ประสงค์ให้รู้แน้แห่งการเฉลยที่สมควรอื่นอีก จึงกล่าวคำว่า **อถวา** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ มีการเรียกว่า รูป ได้ ในพรหมโลกนั้น เพราะไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลงนั้นคือสภาวะความเปลี่ยนแปลงนั้นไปได้เลย ฯ

บทว่า อถวา เป็นบทอภินนินาต ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ คือกิริยาการเปลี่ยนแปลง ฯ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ หมายถึงความเป็นของตนคือการเปลี่ยนแปลง ฯ สภาวะนั้น ชื่อว่าตั้งสภาวะ ลงนิกคหิตอาคมข้างหน้า (ต) ฯ การไม่ล่วงเลยสภาวะคือความเปลี่ยนแปลงนั้น ชื่อว่าตั้งสภาวะนาติวัตตนะ ฯ การเรียกว่า รูป ชื่อว่ารูปโวหาระ ฯ

บทว่า ตสฺมา นตฺถิ วตฺตนาโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า โหติ ฯ บทว่า รูปโวหาโร เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ฯ

มีอธิบายว่า เหมือนอย่างน้ำมัน แม้เมื่อถูกรีดมาแล้ว เรียกว่า น้ำมัน เพราะไม่ล่วงเลยสภาวะคือความเป็นน้ำมันนั้น ฉนใด มีการเรียกว่า รูป ได้ เพราะแม้ความไม่เปลี่ยนแปลงก็ไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลง ฉนนั้น ฯ มีคำกล่าวไว้ว่า การกำหนดทั้งตอนต้นและตอนท้ายทั้ง 2 ครบแล้ว ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะท่านอาจารย์นั้นนั้นแลก็แสดงข้อกำหนดทั้ง 2 ที่กล่าวคล้ายตามคัมภีร์อภิธัมมวาทฎีกา ฯ ความจริง ท่านอาจารย์กล่าวข้อกำหนดตอนต้นในฎีกานั้นไว้ภายหลังในที่นั้น แล้วกล่าวข้อกำหนดตอนท้ายไว้ก่อนในที่นี้ ฯ ความจริง ถ้ามีการเรียกว่า รูป ได้อย่างนั้น ในพรหมโลกย่อมไม่ได้ความเปียดเบียนอันมีสัมผัสแห่งความหนาวเย็นเป็นต้นเป็นพิเศษในพรหมโลกนั้น ฯ แท้จริงมีการเรียกว่า รูป ได้ เพราะไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลงนั้น ฯ แท้จริง มีการเรียกว่า รูป ได้ เพราะแม้ความไม่เปลี่ยนแปลงก็ไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างน้ำมัน แม้เมื่อถูกรีดมาแล้ว เรียกว่า น้ำมัน เพราะไม่ล่วงเลยสภาวะคือความเป็นน้ำมัน ฉะนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ปัจจัยที่เป็นตัวเปียดเบียนอันต่างด้วยสัมผัสแห่งความหนาวเย็นเป็นต้นจะไม่มีในพรหมโลกนั้นแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นความหนาวเย็นเป็นต้นที่เป็นปัจจัยตัวสนับสนุนก็มีอยู่ ฯ ความจริง พวกพรหม ย่อมมีอุชฺฐรูปปรากฏอยู่ เพราะฉะนั้น จึงมีความเปลี่ยนแปลงในพรหมโลกนั้น ดังนั้น ใคร ๆ จึงไม่ขัดขวางการเรียกว่า รูป ในพรหมโลกนั้นได้ ฯ

(94) เพื่ออนุเคราะห์ต่อชนผู้ฉลาดต่อคัมภีร์ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อลิ** เป็นต้น ฯ พอที่ด้วยการขยายความของรูปศัพท์อย่างเย็นเยื่อ คือโดยประการอื่น ฯ

อลิ-ศัพท์ มีความหมายว่าปฏิเสธ เหมือนประโยคว่า อลิ เม รุชฺเชน พอที่ด้วยการครองราชย์แห่งเรา ฯ ความเย็นเยื่อ ชื่อว่าปัญจะ เป็นภาวสาธนะ ฯ ป บทหน้า ปจิ-ธาตุ มี

ความหมายว่า ขยาย-แผ่ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁰⁶⁰, ลงนิคคหิตอาคม ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตูปจฺจยํ ทิฆมิปริตาทสโลปาคมา จ¹⁰⁶¹, เปลี่ยนนิกคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนตฺ วา วคฺเค¹⁰⁶² ๑ การขยายความอันมาก ชื่อว่าอุปปัญจะ ๑

อล-ศัพท์ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อติปปญฺเจน เป็นบทสหาทีโยคตติยาในบทว่า อล ๑ ความว่า ด้วยคำว่า อลติปปญฺเจน นี้ ชื่อว่ารูป เพราะถูกเปลี่ยนแปลง คือ ความสืบทอดของตนที่มีอยู่เองนั้นแลย่อมให้ถึงการเปลี่ยนแปลง ๑ ท่านอาจารย์ประสงคฺให้รู้ค่าประมาณเท่านั้นว่า ด้วยรูปวิเคราะห์นี้ ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิมเป็นเหตุในความสืบทอดของตนใด ความสืบทอดนั้น ท่านแสดงว่า ความเปลี่ยนแปลง ๑ ในส่วนนี้ อรูปธรรมย่อมไม่มีความเกี่ยวข้องกับชื่อ ความจริง คำนั้นเป็นคำที่ผิด อรูปธรรม อันอนันตรปัจจัยเป็นต้นย่อมให้เกิดขึ้น หากมีอยู่ไม่ ๑ รูป-ศัพท์ มีความเจริญในการถึงการเปลี่ยนแปลงได้ด้วยการสืบทอด เพราะฉะนั้น อรูปธรรมทั้งหลาย อาจารย์บางพวกจึงกล่าวว่า ไม่เรียกว่า รูป ในพรหมโลกเหล่านั้น เพราะไม่มีการสืบทอด ๑ อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า เรียกว่า รูป ได้ เพราะมีการกระทบกัน ๑ ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น รูปที่มีการกระทบกันนั้นเองจึงมีการเกี่ยวข้องกับการเรียกว่า รูป แม้ก็จริง ถึงกระนั้น แม้การรวมกลุ่ม โดยการรวมของอวัยวะ ก็เรียกว่า รูป ได้ เพราะฉะนั้น รูปทั้งหมดแล ย่อมได้การเรียกว่า รูป ๑

(95) ธรรมชาติที่ออกไปแล้วจากตณฺหา ที่เรียกว่า "วานะ" เพราะร้อยรัด คือเย็บไว้ซึ่งภavn้อยภavnใหญ่ หรือเพราะว่า เป็นเครื่องดับไฟมีไฟคือราคะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น อสังขตวัตถุ นั้น ชื่อว่า นิพพาน ๑

ชื่อว่าภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า ภาวนติ ขายนติ เอตถ สตฺตา นามรูปธมฺมา จ ความว่า สัตว์และนามรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมเกิดในโอกาสนี้ เพราะเหตุนี้ โอกาสนั้น ชื่อว่าภาวะ คือภavn้อย ๑ ฤ-ธาตุ มีความหมายว่า เกิด, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁰⁶³, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อยฺเยสฺส จ¹⁰⁶⁴, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว สเร¹⁰⁶⁵ ๑ ภavnใหญ่ ชื่อว่าอภาวะ ๑ ความจริง อ-อักษรมีความหมายว่า เจริญ-ใหญ่ เหมือนคำว่า ผลาผลิ อเสชา ธมฺมา เป็นต้น ๑ ภavnน้อยด้วย ภavnใหญ่ด้วย ชื่อว่าภาวภาวะ ๑ การร้อยรัด คือการเย็บ ชื่อว่าวินนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ วุ-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนฺทาทีหิ ยุ¹⁰⁶⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ¹⁰⁶⁷, ลง นา ปัจจัยตรงกลาง ด้วยสูตร กิยาทีโต นา¹⁰⁶⁸, เปลี่ยน อุ ที่ วุ-ธาตุ เป็น อิ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตูปจฺจยํ ทิฆมิปริตาทสโลปาคมา จ¹⁰⁶⁹ ๑ หรือเป็น วิ-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ ก็ ได้ ๑ วิธีการทำรูปเหมือนที่กล่าวมาแล้ว ๑ หรือเป็น วิน-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วย

¹⁰⁶⁰ รูป. -/568/414.

¹⁰⁶¹ รูป. -/488/351.

¹⁰⁶² รูป. -/49/46.

¹⁰⁶³ รูป. -/568/414.

¹⁰⁶⁴ รูป. -/434/318.

¹⁰⁶⁵ รูป. -/435/319.

¹⁰⁶⁶ รูป. -/596/434.

¹⁰⁶⁷ รูป. -/570/417.

¹⁰⁶⁸ รูป. -/513/373.

¹⁰⁶⁹ รูป. -/488/351.

สูตร นนทาทีหิ ยุ¹⁰⁷⁰ ๑ ไซความว่า เพราะ วุ วิ และวิน-ธาตุ เป็นธาตุที่หมายถึงการเย็บ เหตุกล่าวถึง การร้อยรัดสันดานด้วยการสำรวมเป็นต้น ๑ การเย็บ ชื่อว่าสังสิพณะ ๑ สัม บพหน้า ลิว-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ, ลง ยุ ปัจจัย, เปลี่ยน ยุ เป็น อน, ซ้อน ว, เปลี่ยน วว เป็น พพ ด้วย จ-ศัพท์ ใน สูตร โท ธสส จ¹⁰⁷¹ ๑ ชื่อว่าวานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วินติ** ความว่า ตัณหาใด ย่อมร้อยรัด คือเย็บภพ ใหญ่ด้วยอำนาจสุคติและทุกติไว้ในภพอื่น ๆ ได้แก่ย่อมกระทำให้เป็นเหมือนทำการเย็บชุน เพราะเหตุ นั้น ตัณหานั้น ชื่อว่าวานะ ๑ วุ หรือ วิ-ธาตุ มีความหมายว่า เย็บ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรม- ปเทสสุ จ¹⁰⁷², เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณ¹⁰⁷³, ทิมะ อ ที่ อน เป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิฤตติปัจจยํ ทิมวิปริตาเลสโลปาคมา จ¹⁰⁷⁴ ๑ ตัณหา เรียกว่า วานะ ชื่อว่าวานสังขาตะ ๑ ชื่อ ว่าตัณหา เพราะวิเคราะห์ว่า **ตสติ ปาปมิจฺฉติ เอตถาย** ความว่า สัตว์ ย่อมกระหาย คือต้องการความ ชั่ว ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าตัณหา ๑ หรือชื่อว่าตัณหา เพราะวิเคราะห์ว่า **ตสติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมกระหายคือหิวอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าตัณหา ๑ ตส-ธาตุ มีความหมายว่า หิว-กระหาย, ลง ห ปัจจัย และเปลี่ยน ส ท้ายธาตุ เป็น ณ, ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาทโย นิปัจจนเต¹⁰⁷⁵ หรือสูตร ตณฺหาทโย, ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถิมโต อาปัจจโย¹⁰⁷⁶ ๑ ชื่อว่านิกขันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิกฺขมฺติ** ความว่า ธรรมชาติใด ย่อมออกไป เพราะ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่านิกขันตะ ๑ นิ บพหน้า กมุ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป ๑ นิ-ศัพท์ เป็นอุปสัค ที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคฺมาทิตถे กตฺตริ¹⁰⁷⁷, เปลี่ยน ต เป็น นต พร้อมลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ปกฺกมาทีหิ นโต จ¹⁰⁷⁸, เปลี่ยน ก เป็น ข ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร โท ธสส จ¹⁰⁷⁹, ซ้อน ก ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปรมา¹⁰⁸⁰ ๑ ธรรมชาติที่ออกไปแล้วจากตัณหาชื่อว่า วานะ เรียกว่านิพพาน เป็นอมาทิปรตปปริสสมาส ๑ บพว่า นิพพาติ มาจาก นิ บพหน้า วา-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ผูก ๑ นิ-ศัพท์ เป็นอุปสัคที่เปลี่ยนความหมายของธาตุ ๑ อธิบายว่า วา-ธาตุ มีความหมายว่า สงบ ๑ ติ-วิภัตติ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวาทิโต อ¹⁰⁸¹, ลบ อ ปัจจัย ด้วยสูตร โลปญฺเจตตมกาโร¹⁰⁸², ซ้อน ว ด้วยสูตร ประเทวภาโว จาเน¹⁰⁸³, เปลี่ยน วว เป็น พพ ด้วย จ-ศัพท์ ใน

¹⁰⁷⁰ รูป. -/596/434.

¹⁰⁷¹ รูป. -/27/20.

¹⁰⁷² รูป. -/597/435.

¹⁰⁷³ รูป. -/570/417.

¹⁰⁷⁴ รูป. -/488/351.

¹⁰⁷⁵ รูป. -/660/483.

¹⁰⁷⁶ รูป. -/176/101.

¹⁰⁷⁷ รูป. -/606/441.

¹⁰⁷⁸ รูป. -/618/447.

¹⁰⁷⁹ รูป. -/27/20.

¹⁰⁸⁰ รูป. -/49/46.

¹⁰⁸¹ รูป. -/433/318.

¹⁰⁸² รูป. -/487/350.

¹⁰⁸³ รูป. -/40/33.

สูตร โท ธสส จ¹⁰⁸⁴ ๑ ไฟ คือราคะ ชื่อว่าราคะคิ ไฟคือราคะ เป็นเบื้องต้นแห่งไฟใด ไฟนั้น ชื่อว่า ราคะคิอาทิกะ เป็นตักคุณพหุพพิหิสมาส ๑ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตตามมการนโต¹⁰⁸⁵ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายเอาไฟคือโทสะและโมหะเป็นต้น ๑ ชื่อว่านิพพาน เพราะเป็นเครื่องดับไฟคือ ราคะ โทสะและโมหะเป็นต้น เป็นภณสาธนะ ๑

บทว่า ภวาภว เป็นบทกรรมในบทว่า วินนโต สลัพพนโต ๑ บทว่า วินนโต สลัพพนโต เป็น บทเหตุในบทว่า วาน- ๑ บทว่า วานสงฆาตาย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตณฺหาเย ๑ บทว่า ตณฺหาเย เป็นบทอุปาทานะในบทว่า นิภขณต ๑ บทว่า นิภขณต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมฺมาต ๑ บทว่า ธมฺมาต เป็นบทสัณญ ๑ บทว่า นิพพาติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวาก ๑ วา-ศัพท เป็นวิกัปปิตถะ ๑ บทว่า เอเตน เป็นบทกรรมในบทว่า นิพพาติ ๑ บทว่า ราคะคิอาทิกะ เป็นบทกัตตาในบทว่า นิพพาติ ๑ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า นิพพาน ๑ บทว่า นิพพาน เป็นบทสัณญ ๑

พรรณนาปริจเฉทที่ 1

(96) ท่านอาจารย์ครั้งทำการพรรณนาเนื้อความแห่งคาถามีคำว่า วุตตา เป็นต้นในคัมภีร์ นั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะทำการพรรณนานิเทศต่อไป จึงกล่าวคำว่า อิทานิ เป็นต้น

ประกอบความว่า เพราะการอธิบายสภาวะธรรมที่มีการจำแนก เว้นการจำแนกเสีย ย่อมมี ไม่ได้ ฉะนั้น บัดนี้ ท่านอาจารย์หวังจะแสดงการจำแนกเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ใน พระอภิธรรมตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ตามลำดับอุเทศ เมื่อจะเริ่มจำแนกแสดงจิต ด้วยอำนาจข้อเบ็ดเตล็ด มี ภูมิ ชาติ และสัมปโยคะเป็นต้นก่อน จึงกล่าวคำว่า ตตถ จิตตํ ตาว ดังนี้ เป็นต้น ๑

การจำแนก ชื่อว่าวิภาคะ คือทำการจำแนกสภาวะธรรม ด้วยอำนาจข้อเบ็ดเตล็ดมี ภูมิ ชาติ เป็นต้น ๑ ภช-ธาตุ มีความหมายว่า จำแนก, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁰⁸⁶, ลบ ณ อนุพันธ์แล้ว วุทธิ อ ที่ ภ เป็น อา, เปลี่ยน ชุ ท้ายธาตุ เป็น ค ด้วยสูตร กคา จชาน¹⁰⁸⁷ ๑ ชื่อว่าวิภาควันตะ เพราะ วิเคราะห์ว่า วิภาโค เอเตสมตถิ ความว่า การจำแนก คือการแยก มีอยู่ แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าวิภาควันตะ ๑ บทว่า เอเตสํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อตถิ ๑ ลง วนตุ ปัจจัย ด้วยสูตร คุณาโท วนตุ¹⁰⁸⁸ ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ๑ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ หมายความว่า ความเป็นกามาวจรธรรมเป็นต้น และความเป็นกุศลธรรมเป็นต้น มีเป็นปกติ ๑ การ อธิบาย คือการประกาศ ชื่อว่าวิภาวณะ เป็นภาสาธนะ ๑ การอธิบายสภาวะธรรม ชื่อว่าสภาวะวิภาวณะ ๑ การจำแนก ชื่อว่าวิภาคะ ๑ ประการแห่งธรรมเหล่าใดที่ท่านอาจารย์ยกขึ้นแสดงแล้ว ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ายถาอุททิกฐะ ประการพิเศษ มี จิต เป็นต้น แห่งธรรมเหล่าใด ที่อาจารย์ยกขึ้นแสดงแล้ว ธรรม เหล่านั้น ชื่อว่ายถาอุททิกฐะ เป็นตักคุณพหุพพิหิสมาส ๑ เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ใน พระอภิธรรม ชื่อว่าอภิธัมมัตถะ ๑ ลำดับแห่งอุเทศ ชื่อว่าอุเทศกัมมะ ความว่า ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ ตามลำดับอุเทศ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ๑ การจำแนก ชื่อว่าวิภาคะ ๑ ชื่อว่าภูมิ หมายถึง ภูมิ 4 มี กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ ๑ ชื่อว่าภูมิ เพราะวิเคราะห์ว่า ภวานติ เอตถ ความว่า สัตว์

¹⁰⁸⁴ รูป. -/27/20.

¹⁰⁸⁵ รูป. -/350/233.

¹⁰⁸⁶ รูป. -/580/424.

¹⁰⁸⁷ รูป. -/554/405.

¹⁰⁸⁸ รูป. -/402/296.

และธรรมทั้งหลาย ย่อมมี คือเป็นไปในที่นี้และในอวัตถา เพราะเหตุนี้ ที่และอวัตถา จึงชื่อว่าภูมิ หมายถึง สถานที่และอวัตถา ๑ ความจริง อวัตถา เข้าใจกันว่าเหมือนสถานที่เป็นไปของสัตว์ผู้มีอวัตถา ๑ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น สัตว์ผู้มีอวัตถาเหล่านั้น ย่อมมีการรับความสุข ๑ ก็ อวัตถา ในที่นี้ เป็นภาวะที่ธรรมทั้งหลายถูกกำหนดเป็นต้นกำหนดและไม่กำหนดไว้ ๑ บรรดาภูมิทั้ง 4 นั้น ภูมิ 3 ข้างต้น พึงทราบด้วยอำนาจการที่กามตัณหากำหนดและไม่กำหนดทั้งสอง โลกุตตรภูมินอกนี้ พึงทราบด้วยอำนาจเป็นอวัตถา ๑ ความจริง โลกุตตรธรรมย่อมไม่ได้สถานที่อื่นจากกามภพเป็นต้น ๑ ภู-ธาตุ มีความหมายว่า เป็น-มี, ลง มี ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁰⁸⁹ ๑ อาการที่เหมือนกัน แม้ที่แตกต่างกัน มีอยู่ในอาการนี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าชาติ ได้แก่กุศลธรรมเป็นต้น อาการที่เหมือนกัน แม้แตกต่างกัน ย่อมมี คือย่อมเป็นไปในอาการนี้ เพราะเหตุนี้ อาการนั้น ชื่อว่าชาติ คืออาการที่เสมอกัน ๑ ชาติ มี 4 อย่าง คือ กุศลชาติ อกุศลชาติ วิบากชาติ และกิริยาชาติ ๑ ชน-ธาตุ มีความหมายว่า เกิด, ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา¹⁰⁹⁰, ลบ น ที่เป็นพยัญชนะท้ายธาตุ ด้วยสูตร คมชนนรรมาทินมนโต¹⁰⁹¹, ทิฆะ อ ที่ ช เป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิทติปปจฺจนํ ทิฆวิปริตา-เทสโลปาคมา จ¹⁰⁹² ๑ การประกอบกับประการมีการเกิดร่วมกันเป็นต้นของจิตพร้อมกับโสมนัสเป็นต้น ชื่อว่าสัมปโยคะ ๑ การประกอบร่วมในจิตเหล่านั้น ๑ อย่างนี้ว่า โสมนัสสุpekขาภิฏฐิ-สัมปโยคะ ปฏฐิสัมปโยคะ ญาณสัมปโยคะ ชื่อว่าอาการ ๑ ภูมิ ชาติ และสัมปโยคะ ชื่อว่าภูมิชาติ-สัมปโยคะ ๑ ภูมิสัมปโยคะเป็นต้น แห่งสังขารเป็นต้นเหล่าใด สังขารเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าภูมิสัมปโยคาภิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอา สังขาร ฌาน อารมณ์ และมรรค ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะแสดงจิตด้วยคำที่จะกล่าวว่า ด้วยอำนาจข้อเบ็ดเตล็ดมี ภูมิ ชาติ สัมปโยคะ สังขาร ฌาน อารมณ์ และมรรค ข้างต้นก่อน อย่างนี้ ๑ อำนาจ คือความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ อำนาจข้อเบ็ดเตล็ดมี ภูมิ ชาติ สัมปโยคะเป็นต้น ชื่อว่า ภูมิชาติสัมปโยคาทิวสะ ๑

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ตตถ จิตฺตํ ตาว ภูมिवเสน วิภิจิตฺวา** ดังนี้หมายความว่า บรรดาเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม 4 ประการนั้น ข้าพเจ้าจะแสดงจิตก่อน จิต 4 ประเภท คือกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ๑ คำนี้ว่า ด้วยอำนาจสังขารที่เป็นชาติสัมปโยคะ พึงทราบว่าท่านกล่าวหมายเอาบรรดาจิต 4 ประเภทเหล่านั้น ว่ากามาวจรจิตนิเทศ คำว่า ด้วยอำนาจฌานที่ชาติสัมปโยคะ นี้ หมายเอารูปาวจรจิตนิเทศ คำว่า ด้วยอำนาจอารมณ์ที่เป็นชาติสัมปโยคะ นี้ หมายเอารูปาวจรจิตนิเทศ คำว่า ด้วยอำนาจมรรคที่เป็นชาติ-สัมปโยคะ นี้ หมายเอาโลกุตตรจิตนิเทศ ๑ หวังจะแสดง คือเพื่อแสดงโดยไม่เหลือไว้ ๑ บทว่า อารภิสฺสตี คือ อาจารย์เมื่อจะเริ่ม ๑ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า จิต ก่อน เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่ามีจิตเป็นเบื้องต้นก่อน เป็นตักคุณพหุพพิทิสมาส ๑

บทว่า อิหานิ เป็นบทกาลสัตตมโนสองบทว่า อารณฺโง และ อาห ๑ บทว่า ยสฺมา เป็นบทกิริยาปารมสนเหตุในบทว่า น โหติ ๑ บทว่า วิภาควนฺตานํ เป็นบทวิเสสของบทว่า ฌมานํ ๑ บทว่า ฌมานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สภาว- ๑ บทว่า สภาววิภาวนํ เป็นบทกิตตาในบทว่า น โหติ ๑ บท

¹⁰⁸⁹ รูป. -/651/478.

¹⁰⁹⁰ รูป. -/599/437.

¹⁰⁹¹ รูป. -/600/438.

¹⁰⁹² รูป. -/488/351.

ว่า วิภาเคน เป็นบทธกกรรมหรือบทธอปาทานะในบทว่า วินา ฯ บทว่า วินา เป็นบทธวิเสสนะในบทว่า น โหติ ฯ น-ศัพทํ เป็นบทธปฏิเสธ ฯ บทว่า โหติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทธญาปกเหตุในบทว่า ทสฺเสตฺต ฯ บทว่า ยถาอุทฺทิกฺขณํ เป็นบทธวิเสสนะของบทว่า อภิธมฺมตฺถานํ ฯ บทว่า อภิธมฺมตฺถานํ เป็นบทธกกรรมในบทว่า วิภาคํ ฯ บทว่า อุทฺทิกฺกเมน เป็นบทธตติยาวิเสสนะในบทว่า วิภาคํ ฯ บทว่า วิภาคํ เป็นกรรมในบทว่า ทสฺเสตฺต ฯ บทว่า ทสฺเสตฺต เป็นบทธตตสัมปทานะในบทว่า นิทฺทิสฺสํ ฯ บทว่า จิตฺตํ เป็นบทธกกรรมในบทว่า วิทฺธิตฺวา ฯ บทว่า ตาว เป็นบทธกิริยาวิเสสนะในบทว่า วิทฺธิตฺวา ฯ บทว่า ภูมิจาติสมปโยคาทิวเสน เป็นบทธตติยาวิเสสนะในบทว่า วิทฺธิตฺวา ฯ บทว่า วิทฺธิตฺวา เป็นบทธสมานกาลกิริยาในบทว่า นิทฺทิสฺสํ ฯ บทว่า นิทฺทิสฺสํ เป็นบทธสัมปทานะในบทว่า อารณฺโง ฯ บทว่า อารณฺโง เป็นบทธวิเสสนะของบทว่า อาจริโย ฯ บทว่า อาจริโย เป็นบทธกัตตาในบทว่า อาห ฯ บทว่า อาห เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า ตตฺถ จิตฺตํ ตาวาตฺถาติ เป็นลึงคัตถะ ฯ

(97) ท่านอาจารย์ประสงค์ให้รู้ว่า ตาว-ศัพทํมีความหมาย 4 อย่าง คือ ปฐม-ก่อน กม-ลำดับ วัคคัพพันตราเปกชน-การเพ่งถึงระหว่างวรรค และอนุชานนะ-การตามรู้ แต่ในที่นี้ ตาว-ศัพทํ มีความหมาย ปฐม-ก่อน จึงกล่าวคำว่า **ตาวสทฺโท** เป็นต้น ฯ ตาว-ศัพทํ มีความหมายแห่งคำว่า **"ปจฺม"** นี้ ฯ ศัพทํว่า ตาว ชื่อว่าตาวสทฺทะ ฯ

ตาวสทฺโท เป็นบทธกัตตาในบทว่า วตฺตติ ฯ บทว่า ปจฺม เป็นบทธสรุปะของบทว่า เอตฺสฺส ฯ บทว่า เอตฺส เป็นบทธสัมพันธะในบทว่า อตฺเถ ฯ บทว่า อตฺเถ เป็นบทธอาธาระในบทว่า วตฺตติ ฯ

(98) ท่านอาจารย์ใ้ใจว่า ตาว-ศัพทํ สัมพันธ์เข้ากับบทว่า โหติ ในคำว่า จตุพฺพิธํ โหติ มิใช่ หรือ เมื่อ ตาว-ศัพทํมีความสัมพันธ์เข้ากับบทว่า โหติ ตาว-ศัพทํพึงกล่าวความหมายอะไร ถ้าไม่กล่าวความหมายว่า ปฐม-ก่อน ดังนั้น ความหมายในคำว่า ตตฺถ จิตฺตํ ตาว นี้จะพึงมีอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ยถาอุทฺทิกฺขณํ จตฺตํ อภิธมฺมตฺถณํ ปจฺมํ จิตฺตํ นิทฺทิสฺสยิตฺติ อยฺยเหตุตฺถโ** ฯ ความหมายในนิเทศว่า ตตฺถ จิตฺตํ ตาว คือ ความจริง ในนิเทศนี้ มีอธิบายความดังนี้ว่า บรรดาเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม 4 ประการ ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ ข้าพเจ้าจะแสดงจิตก่อน ฯ

คำว่า ยถาอุทฺทิกฺขณํ นี้ เป็นเหตุให้รู้ความหมายที่สัมพันธ์เฉพาะด้วยบทว่า ตตฺถ ฯ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์ไม่ว่าบทธกิริยาว่า จุจเจต วั แต่วางบทธกิริยาว่า นิทฺทิสฺสยิต วั ฯ ตอบว่า เพราะเป็นนิเทศของคำว่า ตตฺถ จิตฺตํ ตาว จึงวางบทธกิริยาว่า นิทฺทิสฺสยิต เพื่อความเหมาะสมกับนิเทศ ฯ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ในคำว่า ตตฺถ จิตฺตํ ตาว นี้ พระภิกษุอาจารย์จึงวางบทธกิริยาว่า นิทฺทิสฺสยิต ที่ไม่มีอยู่ไว้ ฯ ตอบว่า ความจริง บทว่า นิทฺทิสฺสยิต ไม่มี แต่ในการถือเอาความหมาย เมื่อพระภิกษุอาจารย์วางบทธกิริยาว่า นิทฺทิสฺสยิต วั ตาว-ศัพทํ ที่กล่าวความหมายว่า ปฐม-ก่อน พึงสัมพันธ์เข้ากับบทว่า โหติ ในคำว่า จตุพฺพิธํ โหติ นี้ เมื่อมีความสัมพันธ์อย่างนั้น พึงมีความหมายว่า จิตมี 4 ประเภท ย่อมมีก่อนอย่างนี้ว่า บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมี 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ความหมายนั้น ย่อมไม่ถูก เพราะเหตุอะไร เพราะไม่มีจิตอย่างมากมายจากจิต 4 ประเภท ในภายหลัง ก็ถ้าท่านประสงค์เอา ตาว-ศัพทํ ที่กล่าวความหมายว่า กมะ-ลำดับ พึงมีความหมายว่า บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมี 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ตามลำดับ ความหมายเช่นนั้น ก็ไม่ถูก ความจริง จิตมี 4 ประเภทตามลำดับภูมิ ดังนั้น ตาว-ศัพทํใ้เข้ามาหมายเอาการแสดงจิตก่อนแสดงเจตสิกเป็นต้น เพราะฉะนั้น ตาว-ศัพทํที่กล่าวความหมายว่า กมะ-ลำดับ ก็ไม่ถูกต้อง ฯ

สองบทว่า ยถาอุทฺทิกฺกุเรสุ จตุสุ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อภิธมฺมตฺเตสุ ฯ บทว่า อภิธมฺมตฺเตสุ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า ปรมํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า นิทฺทิสฺยติ ฯ บทว่า จิตฺตํ เป็นบทวุตตกัมมะในบทว่า นิทฺทิสฺยติ ฯ บทว่า นิทฺทิสฺยติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาทก ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสรูปของบทว่า อโย ฯ บทว่า อโย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อตฺโถ ฯ หิ-ศัพฺท เป็นทัพฺทิกฺรณะ ฯ บทว่า เอตฺถ เป็นบทวิสยาธาระในบทว่า อตฺโถ ฯ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(99) ท่านอาจารย์ประสงคิให้รู้ความเป็นพหุพพิทิสมาสของบทว่า จตุพฺพิธํ นั้นเอง จึงกล่าวคำว่า จตฺตาริ เป็นต้น ฯ ชื่อว่าจตุพฺพิธะ เพราะวิเคราะห์ว่า จิตฺตํ มีอย่าง คือ ประการ 4 เพราะเหตุนี้ จิตฺตํ ชื่อว่าจตุพฺพิธะ เป็นอตฺตคณพหุพพิทิสมาส ฯ

วิธ-ศัพฺท มีความหมายว่า มานะ-นัย และ โภฏฐาสะ-ส่วน เพราะฉะนั้น เพื่อห้ามความหมายเหล่านั้น จึงกล่าว วิธา ปการา ฯ ชื่อว่าวิธะ เพราะวิเคราะห์ว่า นานปฺปกาเร อวยเว ธาเรนฺติ ความว่า ประการเหล่านี้ ย่อมทรงไว้ซึ่งอวยวะมีประการต่าง ๆ เพราะเหตุนี้ ประการเหล่านั้น ชื่อว่าวิธะ ฯ วิ บทหน้า ธา-ธาดู มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจตฺตวาวี วา¹⁰⁹³ ฯ

บทว่า จตฺตาริ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิธา ฯ บทว่า วิธา ปการา เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า อสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปการา ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทเหตุในบทว่า จตุพฺพิธํ ฯ บทว่า จตุพฺพิธํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตฺตํ ฯ

วาทาประกอบความในคำว่า ตตฺถ ฯ ล ฯ โลกุตฺตรจฺจ นี้ ความว่า บรรดาเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม 4 ประการ ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ ข้าพเจ้าจะแสดงจิตก่อน จิตมี 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตฺตรจิต ฯ

(100) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามถึงเหตุว่า ก็เพราะเหตุใด จึงทำการแสดงจิตไปตามลำดับอย่างนี้ว่า กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตฺตรจิต ดังนี้ จึงกล่าว ยสฺมา เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ 4 เหล่านี้ ประณีตขึ้นตามลำดับ ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงทำการแสดงจิตเหล่านั้นตามลำดับที่เลว ดี ดีกว่า และดีที่สุด ฯ

ปน-ศัพฺท มีความหมายว่า วิเสส ฯ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ 4 ชื่อว่าจตุภูมิเก ฯ ตามธรรมทั้งหลายอันก่อน ชื่อว่าอนุพฺพะ เป็นอภัยยิภาวสมาส ฯ อันนำไป คือถึงความเป็นอุกฤษณ์ ชื่อว่าปณฺติเต ฯ เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วย จ-ศัพฺท ในสูตร โท ธสฺส จ¹⁰⁹⁴ ฯ อันประณีตขึ้นตามลำดับ ชื่อว่าอนุพฺพปฺปณฺติเต ฯ ชื่อว่าอุกฤษฺฐะ เพราะดียิ่ง ชื่อว่าอุกฤษฺฐตระ เพราะดียิ่งกว่า ชื่อว่าอุกฤษฺฐตร-ตมะ เพราะดีที่สุด ฯ ลง ตร ปัจจย ในความหมายว่าดียิ่ง และตมปัจจยในความหมายว่าดีที่สุด ด้วยสูตร วิเสส ธรรมสิทฺธิญา¹⁰⁹⁵ ฯ อันเลวด้วย อันดีด้วย อันดีกว่าด้วย อันดีที่สุดด้วย ชื่อว่าหีนุกฤษฺฐ-อุกฤษฺฐตรตมะ ฯ ลบ อุกฤษฺฐ-ศัพฺท ตัวท้ายเพื่อการออกเสียงดีกว่า เพราะ ตร ตม ปัจจย ด้วยสูตร เตสุ วุฑฺฒิโลกมวิการวิปริตาเตสา จ¹⁰⁹⁶ ฯ ตามลำดับที่เลว ดี ดีกว่า และดีที่สุด ชื่อว่าหีนุกฤษฺฐ-อุกฤษฺฐตรตมานุกมมะ ฯ

¹⁰⁹³ รุป. -/568/414.

¹⁰⁹⁴ รุป. -/27/20.

¹⁰⁹⁵ รุป. -/390/292.

¹⁰⁹⁶ รุป. -/370/268.

บทว่า ยสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า อนุปุพฺพปณฺธิตา ฯ สามบทว่า เอเต จตุกฺกมิกา อนุปุพฺพ-
ปณฺธิตา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมฺมา ฯ บทว่า ธมฺมา เป็นลึงค์ตัดะ ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุใน
บทว่า กโต ฯ บทว่า หีนุกกฺกฏฏอกฺกฏฏตรอกฺกฏฏตมานุกฺกเมน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า กโต ฯ
บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า นิทฺเทโส ฯ บทว่า นิทฺเทโส เป็นบทกรรมในบทว่า กโต ฯ บทว่า
กโต เป็นกิตติบท กัมมวาจก ฯ

(101) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความของแต่ละส่วน จึงกล่าวคำว่า ตตฺถ เป็นต้น ฯ
บรรดาบทเหล่านั้น บัณฑิตพึงทำการวิเคราะห์ในบทว่า กามาวจร เป็นต้น อย่างนี้ ฯ ธรรมใด ย่อม
ต้องการ คือย่อมปรารถนาวัตถุตาม เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่ากาม ฯ

บทว่า กาโม เป็น पुलฺลึงค์แนนอน ฯ กมฺ-ธาตุ มีความหมายว่า ปรารถนา, ลง ณ ปัจจัย
ด้วยสูตร วิสรุขฺพทาทีโต ณ¹⁰⁹⁷, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป¹⁰⁹⁸, วุทธิ อ ที่ ก เป็น อา
ด้วยสูตร อสฺโยคนตสฺส วุทธิ การิตะ¹⁰⁹⁹ ฯ ในที่อื่น มารกิตี พระจันทร์กิตี ก็มีชื่อว่ากาม เพราะฉะนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า กามตัณหา ฯ ตัณหาอันเป็นกาม ชื่อว่ากามตัณหา ฯ หรือ ตัณหาที่เป็นไปในกาม ชื่อ
ว่ากามตัณหา ฯ คำว่า กามตัณหานี้ เป็นชื่อของตัณหาที่อาศัยกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์ ฯ

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า กาดพฺโพ ฯ บทว่า โย ธมฺโม เป็นบทกัตตาในบทว่า
กามเตติ ฯ บทว่า กามเตติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กาโม ฯ บทว่า
กาโม เป็นบทสัณญญา ฯ บทว่า กามตัณหา เป็นลึงค์ตัดะ ฯ

(102) กามตัณหานั้น ย่อมท่องเที่ยวไป คือเป็นไปในจิต 54 ดวง ด้วยอำนาจทำให้เป็น
อารมณ์ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่ากามาวจร ฯ

ท่านอาจารย์มุ่งถึงการกล่าว จึงกล่าวคำว่า โส วั เมื่อกล่าวคำว่า โส วัอย่างนี้ จึงเป็นคำ
สามัญทั่วไป เพราะฉะนั้น ครั้นมุ่งถึงการกล่าว จึงกล่าวคำว่า สทา วั ฯ ชื่อว่าอาลัมพะ เพราะ
วิเคราะห์ว่า **อาคนตฺวา ลมฺพนฺติ เอตฺถ** ความว่า จิตและเจตสิก หรือตัณหา ย่อมมายึดเหนี่ยวในจิตนี้
เพราะเหตุนี้ จิตนี้ จึงชื่อว่าอาลัมพะ ฯ อา บทหน้า ลพฺ-ธาตุ มีความหมายว่า ห้อยลง-แขวน ฯ
การห้อยลง ชื่อว่าอาลัมพะ ฯ ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตฺตุกรณฺปเทเสสุ จ¹¹⁰⁰, เปลี่ยน ยุ เป็น อน
ด้วยสูตร อนกา ยุณฺว¹¹⁰¹, ลงนิคคหิตอาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมฺวิการวิปริตาเทสา จ¹¹⁰²,
เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ม ด้วยสูตร วคฺคนตฺ วา วคฺเค¹¹⁰³ ฯ คำว่า อาลัมพนํ ก็มี โดยเปลี่ยน น เป็น ณ
ด้วยสูตร รหาทีโต ณ¹¹⁰⁴ ฯ อันตัณหากระทำ ชื่อว่าภวสาธนะ ฯ บทว่า ตณฺหาเย เป็น
บทกัตตาในบทว่า กรียเต ฯ การที่ตัณหากระทำให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าอาลัมพนภวสาธนะ ฯ บทว่า
อาลัมพนสฺส เป็นบทกรรมในบทว่า ภวสาธนํ ฯ อำนาจ คือความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่ง

¹⁰⁹⁷ รูป. -/577/422.

¹⁰⁹⁸ รูป. -/526/382.

¹⁰⁹⁹ รูป. -/527/383.

¹¹⁰⁰ รูป. -/597/435.

¹¹⁰¹ รูป. -/570/417.

¹¹⁰² รูป. -/370/268.

¹¹⁰³ รูป. -/49/46.

¹¹⁰⁴ รูป. -/550/402.

การที่ตัณหากระทำให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าอาลัมพนกรณวเสน ฯ ด้วยบทวิเสสนะนี้ว่า อาลัมพนกรณวเสน ย่อมห้ามบทวิเสสนะทั้ง 3 คือ สมปโยควเสน อาลัมพิตพพธมวเสน วิปากทาวเสน ไว้ ฯ ความจริง ในการรับเอาการท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจสัมปโยคะ เว้นโลภมูลจิต 8 ดวง ของจิตที่ไม่ประกอบด้วยตัณหาแล้ว ไม่พึงสงเคราะห์กามาวจรจิต 46 ดวงที่เหลือ ฯ ในการรับเอาการท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจธรรมที่ถูกทำให้เป็นอารมณ์ ไม่พึงสงเคราะห์จิต 13 ดวง คือวิญญานจิต 5 ทั้ง 2 ฝ่าย และมโนธาตุจิต 3 ที่ไม่เป็นอารมณ์ ฯ บทว่า อาลัมพิตพพธมวเสน คือ ด้วยตัณหาที่กามาวจรจิตทั้งหลายทำให้เป็นอารมณ์ ฯ จิตเหล่านั้นไม่มีตัณหาเป็นอารมณ์ ชื่อว่าอนารัมมณะ ฯ ในการรับเอาการท่องเที่ยวไปด้วยอำนาจการให้ผล ไม่พึงสงเคราะห์อกุศลจิต 12 ดวง มหากุศลจิต 8 ดวง และกิริยาจิต 11 ดวง ฯ เพราะฉะนั้น บทวิเสสนะว่า อาลัมพนกรณวเสน นี้ ใส่เข้ามาเพื่อสงเคราะห์กามาวจรจิตทุกดวง ฯ ใช้เป็น อารมมณกรณวเสน ก็มี ฯ

บทว่า สา เป็นบทกัตตาในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทเวสยิกาธาระในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า อาลัมพนกรณวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อวจรติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า กามาวจร เป็นบทสัณญา ฯ

(103) ท่านอาจารย์ครั้งแสดงเนื้อความของ กาม-ศัพท ด้วยอำนาจเป็นกัตตาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงเนื้อความของ กาม-ศัพท ด้วยอำนาจเป็นกรรม จึงกล่าวคำว่า **กามียติ** เป็นต้น ฯ หรือวิเคราะห์ว่า กามภโว อันกามตัณหาใคร่ คือปรารถนา เพราะเหตุนี้ กามภพนั้น ชื่อว่ากาม ฯ

บทว่า กามียติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวจาก ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า กาโม ฯ บทว่า กาโม เป็นบทสัณญา ฯ

104 ชื่อว่ากามในวิภังค์ที่เป็นไปในภูมิ 3 มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวคำว่า เอกาทสวิธ กามภโว ฯ ภพนั้น มีอย่าง คือ ประการ 10 อันยิ่งด้วย 1 เพราะเหตุนี้ ภพนั้น ชื่อว่าเอกาทสวิธ ฯ สภาพชื่อว่ากาม เพราะวิเคราะห์ว่า ยังจิตให้ใคร่ ได้แก่ กามตัณหา ฯ สภาพชื่อว่ากามภพ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่ที่มีกาม คือกามภูมิ 11 อย่าง มี อบายภูมิ 4 มนุสสภูมิ 1 และกามาวจรภูมิ 6 ฯ จิตชื่อว่ากามาวจร เพราะวิเคราะห์ว่า ท่องเที่ยวคือเป็นไปโดยมาก ในกามภพ 11 อย่างนั้น ฯ

บทว่า เอกาทสวิธ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กามภโว ฯ บทว่า กามภโว เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ตสมี เป็นบทอาธาระในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า เยภยุเณ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า กามาวจร เป็นบทสัณญา ฯ

(105) ท่านอาจารย์หมายเอาการทักท้วงว่า ควรกล่าวเพียงคำว่า ตสมี อวจรติ-ท่องเที่ยวไปในกามภพนั้น ไม่ใช่หรือ เพราะเหตุไร จึงกล่าวว่า เยภยุเณ อวจรติ-ท่องเที่ยวไปโดยมาก ในกามภพนั้น จึงกล่าวคำว่า **เยภยุเณ** เป็นต้น ฯ ความจริง เพราะท่านประสงค์เอาการท่องเที่ยวไปโดยมาก กามาวจรจิตนี้ แม้จะเป็นไปในรูปภพหรืออรูปภพได้บ้าง ก็จักเกิดคือควรเป็นกามาวจร (อยู่นั่นเอง) ฯ

การท่องเที่ยวไป คือความเป็นไป ชื่อว่าจรณะ ฯ หิ-ศัพท เป็นทัพทิกจรณะ ฯ อันท่านย่อมประสงค์เอา ชื่อว่าอธิปเตตะ ความเป็นการท่องเที่ยวไปอันท่านประสงค์เอา ชื่อว่าอธิปเตตตะ ฯ รูปภพด้วย อรูปภพด้วย ชื่อว่ารูปารูปภาวะ ฯ บทว่า ปวตติ คือจิตที่เป็นไป ฯ อปิ-ศัพท รวมเอากามภพ

ด้วย ๑ ความเป็น คือชื่อว่ากามาวจร ชื่อว่ากามาวจรภาวะ ๑ ชื่อว่าอุปปันนะ เพราะย่อมเกิดขึ้น ๑ อุป
 บพหน้า ปท-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹¹⁰⁵, เปลี่ยน ต เป็น
 อนน และลบ ท ทำยธาตุ ด้วยสูตร ภิทาทีโต อินนอนนอณา วา¹¹⁰⁶ ๑ แต่ในที่นี้ อุป-ศัพท์ หมายถึง
 ควร ๑ ธาตุ มีความหมายคล้ายตามอุปสัค เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า ยุตุโต ๑

บทว่า เยภยเยน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จรณสส ๑ บทว่า จรณสส เป็นบท
 สัมพันธ์ในบทว่า อธิปเตตตทา ๑ หิ-ศัพท์ เป็นบททวิหิกระณะ ๑ บทว่า อธิปเตตตทา เป็นบทเหตุในบท
 ว่า อุปปนโน ๑ บทว่า รูปรูปกเว เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตสส ๑ บทว่า ปวตตสส เป็นบท
 วิเสสนะของบทว่า อิมสส ๑ บทว่า อิมสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า กามาวจรภาโว ๑ บทว่า
 กามาวจรภาโว เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า อุปปนโน เป็นบทวิกิตกัตตาในบทว่า โหติ ๑
 บทว่า โหติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวาก ๑

(106) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงนัยอื่นอย่างนี้ว่า ชื่อว่ากามาวจร โดยหลักคือภูมิ จิตชื่อว่า
 กามาวจร โดยอุปจาระ จึงกล่าวคำว่า **กามภโว** เป็นต้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง กาม คือกามตัณหา ท่องเที่ยว
 ไป คือเป็นไปในกามภพ 11 ภูมินี้ เพราะเหตุนี้ กามภพนั่นเอง ชื่อว่ากามาวจร ๑ กาม ย่อมมีในภพนี้
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากามภพ ๑ ย-อาคม ใส่เข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๑ เอว-ศัพท์ห้ามจิต ๑

บทว่า กามภโวเยว เป็นบทสัณญี ๑ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปิดละ ๑ บทว่า กาโม เป็นบทกัตตา
 ในบทว่า อวจรติ ๑ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า อวจรติ ๑ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยาตบท
 กัตตุวาก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจโร ๑ บทว่า กามาวจโร เป็นบทสัณญา ๑

(107) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ในนัยนี้ ภพ ชื่อว่ากามาวจร ส่วนจิต ชื่อว่า
 อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงอุทาหรณ์ จึงกล่าวคำว่า **มณจา**
 เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า จิตแม้เป็นไปแล้วในกามาวจรภพนั้น ชื่อว่ากามาวจร โดยระบุชื่อภพเป็น
 ที่อาศัย ในจิตผู้อาศัย ดุจชนทั้งหลายผู้อยู่บนเตียง ชื่อว่าเตียง โดยระบุชื่อเตียงเป็นที่อาศัยในชน
 ทั้งหลายผู้อาศัย ในประโยคเป็นต้นว่า "เตียงทั้งหลาย ย่อมกระทำเสียงไห้" ดังนี้ ๑

อป-ศัพท์ย่อมให้รู้ว่า กามภพอย่างเดียวหาใช่ชื่อว่ากามาวจรไม่ ๑ ชื่อว่านิสสิตะ เพราะ
 วิเคราะห์ว่า **นิสสยติ** ความว่า จิตใด ย่อมอาศัยภพ เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่านิสสิตะ ๑ นิ บพหน้า
 สิ-ธาตุ มีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹¹⁰⁷, ลง อี อาคม ด้วยสูตร
 ยถาคมมิกาวโร¹¹⁰⁸, ซ้อน ส ด้วยสูตร ปรเทวภาโว จาเน¹¹⁰⁹ ๑ ชื่อว่านิสสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า
นิสสยติ ต่ ความว่า จิต ย่อมอาศัยภพนั้น เพราะเหตุนี้ ภพนั้น ชื่อว่านิสสยะ เป็นอวุตตกัตตุสาธนะ
 ๑ นิ บพหน้า สิ-ธาตุ มีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹¹¹⁰, วุทธิ อ

¹¹⁰⁵ รูป. -/606/441.

¹¹⁰⁶ รูป. -/631/456.

¹¹⁰⁷ รูป. -/606/441.

¹¹⁰⁸ รูป. -/547/400.

¹¹⁰⁹ รูป. -/40/33.

¹¹¹⁰ รูป. -/568/414.

เป็น เอ ด้วยสูตร อณฺเณสุ จ¹¹¹¹, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹¹¹² ๑ ชื่อว่าโหวหาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **โหวหารยติ เอเตน** ความว่า ภพ อันบัณฑิตย่อมเรียก คือย่อมกล่าว โดยชื่อนั้น เพราะเหตุ นั้น ชื่อนั้น ชื่อว่าโหวหาระ ๑ วิ โอ บทหน้า หร-ธาตุ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปะทาทีโต ณ¹¹¹³, ลบ ณ อนุพันธ์แล้ววุทธิ อ เป็น ห เป็น อา ๑ ชื่อแห่งภพผู้อาศัย ชื่อว่านิสสย-โหวหาระ ๑ เตียงทั้งหลาย คือชนทั้งหลายผู้อยู่บนเตียง ย่อมกระทำเสียงโห่ดัง ๑ ชื่อว่ามัญจะ เพราะวิเคราะห์ว่า **มณฺเณติ ปุคฺคลํ ธาเรนติ** ความว่า เตียง (มีขาเหมือนก้ามปู) เป็นต้นเหล่าใด ย่อมรองรับ คือย่อมทรงบุคคลไว้ เพราะเหตุ นั้น เตียงเหล่านั้น ชื่อว่ามัญจะ ๑ มจิ-ธาตุ มีความหมายว่า ทรงไว้, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา¹¹¹⁴, ลงนิคคหิตอาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการ-วิปริตาเทสา จ¹¹¹⁵, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ณ ด้วยสูตร วคฺคนตํ วา วคฺเค¹¹¹⁶ ๑ มณฺจ-ศัพท์ในที่นี้ ประสงค์เอากการกล่าวถึงชนผู้อยู่บนเตียง ๑ ชื่อว่ากัณฺฐิ เพราะวิเคราะห์ว่า **กสิยเต** ความว่า เสียงใด อันชนย่อมเปล่งออก คือย่อมเปล่งเสียงสูง เพราะเหตุ นั้น เสียงนั้น ชื่อว่ากัณฺฐิ ๑ กส-ธาตุ มีความหมายว่า เปล่งเสียง, ลง ต ปัจจัยในกรรม ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹¹¹⁷, เปลี่ยน ต พร้อมกับ ส ท้ายธาตุ เป็น ฐ ด้วยสูตร สาทิสนตปุจฺจนภยหํสาทีหิ ฐโ¹¹¹⁸, ลง อี ปัจจัยในอิติถิลิงค์ ด้วยสูตร นทาทีโต วา อี¹¹¹⁹, รัสสะ อี ปัจจัย เป็น อี ด้วยสูตร กวจาติมชฺชุตฺตรานํ ทิมรสสา ปจฺจเยสุ จ¹¹²⁰ ๑ เปล่งเสียงดัง ชื่อว่า อุกกัณฺฐิ ๑ ศัพท์ว่า อุกกัณฺฐิ มีใช้ในที่นี้ ในอภิธัมมวาทารฎีกา และในคัมภีร์อีกมากมายนาน ๑ ใช้เป็น อุกกัณฺฐิ ก็มี ๑ อุ บทหน้า กุส-ธาตุ มีความหมายว่า ออกเสียง ๑ วิธีการทำรูปที่เหลือนี้อีกมีวิธีทำเหมือนข้างต้น ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาบ้านทั้งหลาย ย่อมส่งเสียง เป็นต้น ๑

บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตมปิ ๑ บทว่า ปวตตมปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตํ ๑ บทว่า จิตตํ เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า นิสสิเต เป็นบทอาธาระในบทว่า โวหาเรน ๑ บทว่า นิสสยโวหาเรน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า กามาวจรํ ๑ บทว่า กามาวจรํ เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า มณฺจา อุกกัณฺฐิ กโรนตติอาทีสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า มณฺจา นาม ๑ วย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ๑

(108) ท่านอาจารย์กล่าว พothi ด้วยการกล่าวอย่างพิสดาร เพื่ออนุเคราะห์ชนผู้ฉลาด คัมภีร์ ๑ พothi คือไม่สมควรด้วยการกล่าวอย่างพิสดารเกินไป ๑

อล-ศัพท์ มีความหมายว่า ปฏิเสธ ๑ ชื่อว่าอติวิสารณิ เพราะวิเคราะห์ว่า **อติวิสารยิตพพา** ความว่า ถ้อยคำใด อันเราพึงขยายอย่างยิ่ง เพราะเหตุ นั้น ถ้อยคำนั้น ชื่อว่าอติวิสารณิ ๑ อติ วิ บทหน้า สร-ธาตุ มีความหมาย ขยาย-พิสดาร ๑ ขยาย คือพิสดาร ๑ ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร

¹¹¹¹ รูป. -/434/318.

¹¹¹² รูป. -/491/356.

¹¹¹³ รูป. -/577/422.

¹¹¹⁴ รูป. -/568/414.

¹¹¹⁵ รูป. -/370/268.

¹¹¹⁶ รูป. -/49/46.

¹¹¹⁷ รูป. -/622/450.

¹¹¹⁸ รูป. -/626/452.

¹¹¹⁹ รูป. -/187/107.

¹¹²⁰ รูป. -/354/247.

กตตุกรณปเทเสสุ จ¹¹²¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ¹¹²², นำเข้าประกอบกัน, ลง อี ปัจจัยในอิตถิลิค์ ด้วยสูตร นทาทีโต วา อี¹¹²³ ๑ บทว่า อติวิสารณียา ในที่นี้ คือความเป็นใหญ่ ได้แก่ พิเศษ ๑ ชื่อว่ากถา เพราะวิเคราะห์ว่า **กถेतพพา** ความว่า วาจาใด อันเราพึงกล่าว เพราะเหตุนี้ วาจานั้น ชื่อว่ากถา ๑ ด้วยคำว่า อติวิสารณียา กถาย นี้ ท่านอาจารย์ยอมให้รู้คำที่กล่าวไว้ใน อรรถกถาอัฐสาลินีว่า ก็กามทั้ง 2 อย่างนั้น ย่อมท่องเที่ยวไปในประเทศใด ด้วยสามารถแห่งความเป็นไป ประเทศนั้น มี 11 ส่วน คือ อบายภูมิ 4 นมุขภูมิ 1 เทวโลก 6 ชั้น กามย่อมท่องเที่ยวไปใน ประเทศนี้ เพราะฉะนั้น ประเทศนี้จึงชื่อว่ากามาวจร เหมือนการท่องเที่ยวไปกับพวกกองเกวียน เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มีกองเกวียนเที่ยวไปในประเทศใด ประเทศนั้นแม้จะมีสัตว์ 2 เท้า และสัตว์ 4 เท้าเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกประเทศนั้นว่า ประเทศเป็นที่ท่องเที่ยวไป ของบุรุษผู้มีกองเกวียน เหมือนกัน เพราะพระองค์ทรงกำหนดเอาสัตว์ผู้เที่ยวไปเหล่านั้น ฉะนั้น ประเทศนี้แม้เมื่อมีรูปาวจรเป็นต้นเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปในประเทศนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัส เรียกว่า กามาวจร เหมือนกัน เพราะพระองค์ทรงกำหนดเอากามาวจรเหล่านั้นเท่านั้น ฉะนั้น การที่ พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่า กาม เท่านั้น เพราะลบบทหลังออกไป เหมือนคำว่า รูปภพ ตรัสเรียกว่า รูป ฉะนั้น จิตนี้ย่อมท่องเที่ยวไปในกามภูมิ 11 ภูมิ นี้ ก็ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ จิตดวงนี้จึงชื่อว่า กามาวจร ๑ เมื่ออธิบายว่า ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวเพราะกล่าวแล้วว่า ก็ท่านผู้มีความต้องค่านันพึงนำมากล่าวไว้ในที่นี้ แต่ข้าพเจ้าจัดพรรณนาโดยย่อ ดังนี้

(109) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำการรวบรวมเนื้อความตามที่กล่าวเพื่อให้นักศึกษาทรงจำ เนื้อความตามที่กล่าวแล้วได้ง่ายขึ้น จึงกล่าวคำว่า **โหติ** เป็นต้น ๑ มีการรวบรวมเนื้อความตามที่กล่าว แล้วและมีในอติการที่พรรณนาความหมายของ กามาวจร-ศัพท์นี้ อย่างนี้ว่า จิตนั้นชื่อว่ากามาวจร เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งกาม หรือท่องเที่ยวไปในกาม หรือ โดยฐานูปจาร ๑ ประกอบความว่า กามท่องเที่ยวไปในจิตนี้ เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่ากามาวจร หรือจิตใดท่องเที่ยว ไปในกามภพ เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่ากามาวจร หรือจิต ชื่อว่ากามาวจร โดยฐานูปจาร ๑ ควรใส่ ปาฐะที่เหลือว่า สงคโห ในคำว่า โหติ เจตถ นี้ ๑ การใส่ปาฐะว่า สงคโห อย่างนี้ จะได้ตรงกับประโยค ว่า อโย ปเนตถ สงคโห ที่ผ่านมา ๑ จ-ศัพท์ เป็นไปในชื่อระหว่างวรรค ๑ ตัตถเป็น กาโม อวจรติ อิติ เอตถ สำเร็จรูปเป็น กาโมวจรติเตตถ โดยข้างหน้าให้ลบ อ ที่ อวจรติ ด้วยสูตร วา ปโร อสุรูปา¹¹²⁴, ตรงกลางให้แยก อี ออกจาก ต ด้วยสูตร ปุพพมโหจิตมสสร สเรน วิโยชเย¹¹²⁵, ลบสระ อ ข้างหน้า ด้วยสูตร สรา สเร โลป¹¹²⁶, ทิมะ อี ที่ อิติ ด้วยสูตร ทิม¹¹²⁷, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹¹²⁸ ๑ ตัตถเป็น **กาเม อวจรติ อิติ** สำเร็จรูปเป็น **กาเมวจรตติ** ๑ วา-ศัพท์ เป็น

¹¹²¹ รูป. -/597/435.

¹¹²² รูป. -/570/417.

¹¹²³ รูป. -/187/107.

¹¹²⁴ รูป. -/15/11.

¹¹²⁵ รูป. -/12/9.

¹¹²⁶ รูป. -/13/9.

¹¹²⁷ รูป. -/17/14.

¹¹²⁸ รูป. -/14/10.

วิกัปปะ ฯ ชื่อว่าฐานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ติฏฐนติ** **เอตถ** ความว่า ชนทั้งหลาย ย่อมหยุดอยู่บนที่นั่น เพราะเหตุนี้ ที่นั่นนั้น ชื่อว่าฐานะ ฯ จา-ชาตุ มีความหมายว่า ยืน-การถอยกลับ, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทสสุ จ¹¹²⁹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุนฺณ¹¹³⁰, เปลี่ยน จ เป็น ถ (ไม่ควร) และลบ อ ที่ อน ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมิการวิปริตาเสสา จ¹¹³¹ ฯ ความใกล้เคียง คือความเป็นไป ชื่อว่าอุปจาระ เป็นภาวสาธนะ ฯ อุปจาระ คือความเป็นไปในฐานะกล่าวชนแห่งฐานะ ชื่อว่าฐานะอุปจาระ ฯ บทว่า ฐานะอุปจารโต ความว่า ด้วยความใกล้เคียงแห่งฐานะในฐานะ คือด้วยอำนาจชื่อของฐานะนั้น ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปัตถะ ฯ ควรประกอบ อปิ-ศัพท์ว่า ฐานะอุปจารโตปิ ฯ อปิ-ศัพท์เป็นอุปเพกษิตละ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ให้รู้ว่า จิต หาชื่อว่ากามาวจร โดยตรงอย่างเดียวไม่ ฯ

บทว่า สงคโห เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า โหติ เป็นอาชยาดบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า โหติ ฯ บทว่า กาโม เป็นบทกัตตาในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยาดบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า กามะ เป็นบทอาธาระในบทว่า อวจรติ ฯ บทว่า อวจรติ เป็นอาชยาดบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า ฐานะอุปจารโตปิ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า กามาวจร ฯ บทว่า ตํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า ภเว ฯ บทว่า กามาวจร เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นอาชยาดบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรูป-นิทสสนะของบทว่า สงคโห ฯ

(110) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในรูปาวจรจิตและอรุปาวจรจิตทั้งหลาย จึงกล่าวคำว่า **รูปา** เป็นต้น ฯ แม้ในรูปาวจรจิต และอรุปาวจรจิต บัณฑิตพึงเห็นนัยเช่นเดียวกันนี้ ตามควรเช่นเดียวกัน ฯ

รูปาวจรจิตด้วย อรูปาวจรจิตด้วย ชื่อว่ารูปาวจรจิตทั้งหลาย ฯ อปิ-ศัพท์ มุ่งถึงกามาวจรจิต ฯ ชื่อว่านยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิยติ** ความว่า เนื้อความใด อันบัณฑิต ย่อมนำไป คือย่อมรู้ เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น ชื่อว่านยะ ฯ นิ-ชาตุ มีความหมายว่า นำไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญตฺตวาวี วา¹¹³², วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ¹¹³³, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เออย¹¹³⁴ ฯ การไม่ล่วงความเหมาะสม ชื่อว่ายถารหะ เป็นอภัยยิภาวสมาส ฯ ชื่อว่าทัญญัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปสฺสิตัพโพ** ความว่า นัยใด อันบัณฑิตพึงเห็น เพราะเหตุนี้ นัยนั้น ชื่อว่าทัญญัพพะ ฯ

บทว่า รูปารูปาวจรสุปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า ทญฺญัพโพ ฯ บทว่า โส นโย เป็นบทกรรมในบทว่า ทญฺญัพโพ ฯ บทว่า ยถารหํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า ทญฺญัพโพ ฯ บทว่า ทญฺญัพโพ เป็นกิตบถ กัมมวจาก ฯ

ด้วยคำว่า รูปารูปาวจรสุปิ เอสว นโย ยถารหํ ทญฺญัพโพ ท่านอาจารย์ประสงค์ให้รู้ความหมายนี้ว่า ชื่อว่ารูป เพราะเปลี่ยนแปรด้วยความหนาวเย็น เป็นต้น ฯ รูปมีอยู่ในภพนี้ เพราะเหตุ

¹¹²⁹ รูป. -/597/435.

¹¹³⁰ รูป. -/570/417.

¹¹³¹ รูป. -/370/268.

¹¹³² รูป. -/568/414.

¹¹³³ รูป. -/434/318.

¹¹³⁴ รูป. -/491/356.

นั้น รูปจึงชื่อว่ารูปภาพ ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร สหชาติโต ณ¹¹³⁵ ฯ ตัณหาที่เป็นไปในรูป ชื่อว่ารูปะ เป็นอุตตรปทโลปตปุริสสมาส ฯ รูปท่องเที่ยวไปในจิต 15 ดวงนี้ ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ารูปาวจร ฯ รูป คือรูปัตถาท่องเที่ยวไปในจิต 15 ดวงนี้ ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่ารูปาวจร ฯ หรือว่า รูปด้วย ภาพนั้นด้วย ชื่อว่ารูป เป็นอุตตรปท-โลปกัมมธารยสมาส ฯ จิตท่องเที่ยวไปในรูป โดยมาก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ารูปาวจร ฯ ความจริง เพราะท่านประสงค์เอาการท่องเที่ยวไปโดยมาก รูปาวจรจิตนี้ แม้จะเป็นไปในกามภพได้บ้าง ก็เกิดเป็นรูปาวจร (อยู่นั่นเอง) ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ รูปภพนั่นเองหรือรูปที่ท่องเที่ยวไปในรูปภพนี้ ชื่อว่ารูปาวจร ฯ จิตแม้เป็นไปแล้วในรูปาวจรภพนั้น ชื่อว่ารูปาวจร โดยระบุชื่อภพเป็นที่อาศัย ในจิตผู้อาศัย ดุจในประโยคเป็นต้นว่า "เตยงทั้งหลาย ย่อมกระทำเสียงไห้" ดังนี้แล ฯ ก็ในอธิการนี้ มีคาถารวมความว่า

จิตนั้นชื่อว่ารูปาวจร เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไป

แห่งรูป หรือท่องเที่ยวไปในรูป หรือ โดยฐานูปจาร ฯ

รูปไม่มีในภพนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ารูป คือรูปภาพ เป็นพหุพพิทสมาส ฯ ตัณหาที่เป็นไปในรูปภาพ ชื่อว่ารูปะ เป็นอุตตรปทโลปตปุริสสมาส ฯ รูปท่องเที่ยวไปในภพนี้ ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ารูปาวจร ฯ รูป คือรูปัตถา ท่องเที่ยวไปในจิต 12 ดวงนี้ ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่ารูปาวจร ฯ รูปด้วย ภาพนั้นด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ารูป เป็นอุตตรปทโลปกัมมธารยสมาส ฯ จิตท่องเที่ยวไปในรูป โดยมาก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ารูปาวจร ฯ ความจริง เพราะท่านประสงค์เอาการท่องเที่ยวไปโดยมาก รูปาวจรจิตนี้ แม้จะเป็นไปในรูปภพได้บ้าง ก็เกิดเป็นรูปาวจร (อยู่นั่นเอง) ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ รูปภพนั่นเองหรือรูปที่ท่องเที่ยวไปในรูปภพนี้ ชื่อว่ารูปาวจร ฯ จิตแม้เป็นไปแล้วในรูปาวจรภพนั้น ชื่อว่ารูปาวจร โดยระบุชื่อภพเป็นที่อาศัย ในจิตผู้อาศัย ดุจในประโยคเป็นต้นว่า "เตยงทั้งหลาย ย่อมกระทำเสียงไห้" ดังนี้แล ฯ ก็ในอธิการนี้ มีคาถารวมความว่า

จิตนั้นชื่อว่ารูปาวจร เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไป

แห่งรูป หรือท่องเที่ยวไปในรูป หรือ โดยฐานูปจาร ฯ

(111) จิตชื่อว่าโลกุตตระ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมข้ามขึ้น คือก้าวล่วงจากโลกกล่าวคืออุปาทานชั้น โดยไม่มีอาสวะ ฯ

ชื่อว่าอุปาทานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภุส อาทิยนิ** ความว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมถือ คือย่อมยึดอย่างมั่น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอุปาทานะ ฯ อุป-ศัพท์ มีความหมายว่า มั่น ฯ อา บทหน้า ทา-ธาตุ มีความหมายว่า ถือเอา, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทสสุ จ¹¹³⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญนุ¹¹³⁷ ฯ ชั้นทั้งหลายอันเป็นอารมณ์ของอุปาทานทั้งหลาย ชื่อว่าอุปาทาน-ชั้น เป็นมัชฌิมโลปจตุตถิปุริสสมาส ฯ กล่าว คืออุปาทานชั้น ชื่อว่าอุปาทานกัณฐังขาตะ ฯ ชื่อว่าโลกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลุขชนติ** ความว่า โลภียธรรมเหล่าใด ย่อมแตกทำลายไป เพราะเหตุนั้น โลภียธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าโลกะ ฯ ลุจ-ธาตุ มีความหมายว่า ไม่ปรากฏ, ลง ณุ ปัจจัย ด้วยสูตร

¹¹³⁵ รูป. -/405/297.

¹¹³⁶ รูป. -/597/435.

¹¹³⁷ รูป. -/570/417.

สพฺพโต ญวตฺวา วา¹¹³⁸, ลบ ญ อนุพันธฺและวุทธิ อุ เป็น โอ, เปลี่ยน จ เป็น ก ด้วยสูตร กคา จชาน¹¹³⁹ ๓ การถึงความแตกสลายไป ย่อมไม่มี เพราะท่านประสงค์ว่า โลกแห่งโลกียธรรมทั้งหลาย นั้นเอง ในความหมายว่าแตกสลาย แม้เมื่อมีธรรมคือมรรคผล เพราะความเป็นไปอย่างต่อเนื่องของ ปัจจัย ๓ ความจริง ธรรมคือมรรคผลเหล่านั้น เรียกว่าโลกุตตรธรรม ๓ กล่าวคืออุปาทานขันธด้วย กล่าวคืออุปาทานขันธนั้น เป็นโลกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทานักขันธสังขตโลกะ ๓ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุใด ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า โลกโต แต่วางบทวิเสสนะว่า อุปาทานกฺขนธสงฺขาต- วั ^๑ ๓ ตอบว่า วางบทวิเสสนะว่า อุปาทานกฺขนธสงฺขาต- วั เพื่อเนื่องจาก โลก-ศัพท์มีหลากหลาย ความหมายมาก เช่น สังขารโลกเป็นต้น ๓ ท่านกล่าวคำที่เป็นปัจจุบันกาลว่า อุตฺตรติ หมายถึงขณะที่ เป็นไปของมรรคจิต ๓ กล่าวคำว่า โดยไม่มีอาสวะ เพื่อให้รู้ว่า มรรคจิต ย่อมข้ามขึ้นด้วยคุณธรรมนี้ เท่านั้น ๓ ชื่อว่าอาสวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อา สมฺมตโต สวณฺติ** ความว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมไหล เป็นไปโดยรอบ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอาสวะ ๓ อา บทหน้า ตรี-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺวา วา¹¹⁴⁰, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ¹¹⁴¹, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว สเร¹¹⁴² ๓ อาสวะทั้งหลายที่ท่านให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไป ย่อมไม่มีแก่ ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนาสวะ ๓ ศัพท์คือความรู้ ย่อมมีจากนิมิต্তนั้น เพราะเหตุนี้ จึง ชื่อว่าภาวะ คือคุณ คุณแห่งความไม่มีอาสวะ ชื่อว่าอนาสวภาวะ ๓ วิเคราะห์ว่า ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามขึ้นจากโลก ๓ บทว่า อุตฺตร มาจาก อุ บทหน้า ตรี-ธาตุ มีความหมายว่า ข้าม, ลง อ ปัจจัย ในปัจจุบันกาล ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺวา วา¹¹⁴³ ๓ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้โดยสรุป จึงกล่าวว่า มคฺค จิตฺตํ ๓ จิตที่ประกอบด้วยมรรค ชื่อว่ามรรคจิต ๓

บทว่า อุปาทานกฺขนธสงฺขาตโลกโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตฺตรติ ๓ บทว่า อุตฺตรติ เป็นอาชยตบพ กิตฺตฺวาจก ๓ บทว่า อนาสวภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุตฺตรติ ๓ อิติ- ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า โลกุตฺตร ๓ บทว่า โลกุตฺตร เป็นบทสัณญา ๓ บทว่า มคฺคจิตฺตํ เป็นลึงค์ถะ ๓

(112) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ผลจิต เป็นอย่างไร จึงกล่าวคำว่า **ผลจิตฺตํ** เป็นต้น ๓ ก็ ผลจิตข้ามขึ้นแล้วจากโลกนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าผลจิต ได้แก่โลกุตตรจิต ๓

ชื่อว่าผล เพราะวิเคราะห์ว่า **ผลติ** ความว่า จิตใด ย่อมแผ่ติดออก คือย่อมสำเร็จ เพราะ เหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าผล ๓ ผล-ธาตุ มีความหมายว่า แผ่ติด-สำเร็จ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺวา วา¹¹⁴⁴ ๓ ผลด้วย ผลนั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าผลจิต ๓ ปน-ศัพท์เป็นวิเสสถะ ๓ ชื่อว่าอุตฺติณฺณ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุตฺตรติ** ความว่า ผลใด ย่อมข้ามขึ้น เพราะเหตุนี้ ผลนั้น ชื่อ ว่าอุตฺติณฺณ ๓ อุ เป็นบทหน้า ตรี-ธาตุ มีความหมายว่า ข้าม, และ ลง ต ปัจจัยด้วยสูตร พุคฺคมาทิตฺเต

¹¹³⁸ รูป. -/568/414.

¹¹³⁹ รูป. -/554/405.

¹¹⁴⁰ รูป. -/568/417.

¹¹⁴¹ รูป. -/434/318.

¹¹⁴² รูป. -/435/319.

¹¹⁴³ รูป. -/568/414.

¹¹⁴⁴ รูป. -/568/414.

กตตรี¹¹⁴⁵, เปลี่ยน ต ปัจจย เป็น อินณ พร้อมลภ รุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ตราทีหิ อินโณ¹¹⁴⁶, นำเข้า ประกอบกัน, ซ้อน ต ฯ อันข้ามขึ้นแล้วจากโลก เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลกุตตระ ฯ อุ บทหน้า ตร-ธาตุ มีความหมายว่า ข้าม, ลง อ ปัจจยในอดีต ด้วยสูตร สัพพโต ญจุตวาวิ วา¹¹⁴⁷ ฯ

บทว่า ผลจิตต์ เป็นบทกัตตาในบทว่า อุตติณณ ฯ บทว่า ตโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตติณณ ฯ บทว่า อุตติณณ เป็นกิตบท กัตตุวจาก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า โลกุตตร ฯ บทว่า โลกุตตร เป็นบทสัญญา ฯ

(113) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า เมื่อมีการถือเอาการกล่าว อุตตร-ศัพท์ว่ามีความหมายว่า ยิ่ง มรรคจิต ผลจิต และนิพพาน จึงชื่อว่าโลกุตตระ จึงกล่าวคำว่า **อุภยปิ** เป็นต้น ฯ อีกนัยหนึ่ง ฯ มรรคจิตและผลจิตแม้ทั้ง 2 นั้น พร้อมกับนิพพาน ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะวิเคราะห์ว่า เหนือกว่า คือยิ่งกว่าโลกกล่าวคืออุปาทานชั้น ด้วยอำนาจแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วนั้นแล ฯ

ปิ-ศัพท์ มีความหมายว่า อวยวาเปกษะ ฯ อุตตร-ศัพท์ในคำว่า สนตรุตตรปรมนเตน ภิกขุณา¹¹⁴⁸ กล่าวถึงจีวรมีผ้าอุตตราสงค์อันตราสกเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงไขความว่า ยิ่ง ฯ ที่กล่าวแล้วโดยพิเศษ ชื่อว่ายถาอุตตะ คุณที่กล่าวแล้วโดยพิเศษ ชื่อว่ายถาอุตตคุณะ หมายถึงคุณคือความไม่มีอาสวะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งคุณที่กล่าวแล้วโดยพิเศษ ชื่อว่ายถาอุตต-คุณวสะ ฯ เอว-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า ยิ่งด้วยความเกี่ยวข้องแห่งคุณอื่น หามิได้ ฯ

บทว่า อุภยปิ เป็นลึงค์ตถะ ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิภักตถะ ฯ สห-ศัพท์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุภยปิ ฯ บทว่า นิพพาเนน เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สห ฯ บทว่า โลกโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า อุตตร ฯ บทว่า อุตตร อธิก เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุภยปิ ฯ ยถาอุตตคุณ-วสเนว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุตตร ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า โลกุตตร ฯ บทว่า มคคผลนิพพาน เป็นบทสัญญา ฯ บทว่า โลกุตตร เป็นบทสัญญา ฯ

(114) เพื่อจะแก้คำทักท้วงว่า บรรดาจิต 4 ภูมิเหล่านี้ กามาวจรจิต มีถึง 4 ประการ โดยแยกเป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต บรรดากามาวจรจิต 4 ประการเหล่านั้น ท่านอาจารย์ไม่กล่าวกุศลจิตที่ควรกล่าวไว้ก่อน เพราะเหตุไร จึงแสดงเฉพาะอกุศลจิตและอเหตุจิตก่อน บรรดาอกุศลจิตและอเหตุจิตเหล่านั้น ท่านอาจารย์แสดงจิตที่สหครตด้วยโลภะก่อน เพราะเหตุไร ในลำดับต่อจากจิตที่สหครตด้วยโลภะ แสดงโทสมูลจิต เพราะเหตุอะไร ในลำดับต่อจากโทสมูลจิต แสดงโมหมูลจิต เพราะเหตุอะไร ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **อิเมสุ ปน** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็ในบรรดาจิต 4 ภูมิเหล่านี้ แม้เมื่อกามาวจรจิต มีถึง 4 ประการ โดยแยกเป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต ท่านพระอนรุทธาจารย์ เมื่อจะแสดงเฉพาะปาปจิต (อกุศลจิต) และอเหตุจิตก่อน โดยคล้อยตามนัยที่จะกล่าวอยู่อย่างนี้ว่า จิตทั้งหลาย ที่พ้นจากอกุศลจิตและอเหตุจิต ท่านเรียกว่า โสภณจิต เพื่อจะตั้งชื่อจิต 59 ดวง หรือ 91 ดวง ซึ่งเว้นจากอกุศลจิต (12 ดวง) และอเหตุจิต (18 ดวง) โดยนามว่าโสภณจิต จึงจำแนกแสดงโลภมูลจิตไว้ 8 ดวง โดยความต่างกันแห่งเวทนา ทิฏฐิ และสังขาร ก่อน ด้วยคำมีว่า **โสมนสสทคต** ดังนี้ เป็นต้น เพื่อจะแสดงเฉพาะจิตอุปาทานที่สหครตด้วย

¹¹⁴⁵ รูป. -/606/441.

¹¹⁴⁶ รูป. -/616/446.

¹¹⁴⁷ รูป. -/568/414.

¹¹⁴⁸ วิ.มหา. (บาลี) 2/523/27.

โลภะเหล่านั้น (โลภมูลจิต 8 ดวง) ก่อน เพราะในบรรดาอกุศลจิตและอเหตุจิตเหล่านั้น เฉพาะเหล่าจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะ เกิดแก่สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิในภพทั้งหลายในเบื้องต้น ด้วยอำนาจวิถิจิต แล้วจึงแสดงเหล่าจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัส (โทสมูลจิต 2 ดวง) ในลำดับต่อจากจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะนั้น โดยภาวะที่เป็นทวิเหตุกจิตเท่ากัน (โดยภาวะแห่งจิต 2 เหล่านั้นเสมอกันโดยความมีเหตุ 2) และแสดงเหล่าจิตตูปบาทที่เป็นเอกเหตุกะ (โมหมูลจิต 2 ดวง) ในลำดับต่อจากจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัสนั้น ๆ

ปน-ศัพท์ มีความหมายว่าปักขันตระ (ประโยคที่ตรงข้ามกับประโยคหน้า จึงแปลว่า แต่-ส่วนว่า) ๆ กุศลจิตด้วย อกุศลจิตด้วย วิปากจิตด้วย กิริยาจิตด้วย ชื่อว่ากุสลากุสลวิปากกิริยา การแยก ชื่อว่าภะ ประเภทแห่งกุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิตและ กิริยาจิต ชื่อว่ากุสลากุสลวิปากกิริยาภะ ๆ อย่าง คือประการ 4 ของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุพพิระ ความเป็นแห่งจิต 4 ประการ ชื่อว่าจตุพพิระภาวะ ๆ อปิ-ศัพท์ เป็นอรุจิสูจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ของคำทักท้วง ๆ อกุศลจิตด้วย อเหตุจิตด้วย ชื่อว่าปาปาเหตุกะ ๆ จิตทั้งหลาย ย่อมเว้นอกุศลจิตและอเหตุจิต เพราะเหตุนี้ จิตทั้งหลาย จึงชื่อว่าปาปาเหตุกวัชชะ ๆ บทว่า เอกนสฺสุริยา ท่านกล่าวหมายเอา โลกุตตรจิต 8 ดวง ๆ บทว่า เอกนวุติยา ท่านกล่าวหมายเอา โลกุตตรจิต 40 ดวง ๆ 60 หย่อนด้วย 1 ชื่อว่าเอกนสฺสุริย ๑ 90 เกินด้วย 1 ชื่อว่าเอกนวุติ ๑ สองบทว่า เอกนสฺสุริยา เอกนวุติยา เป็นอิตถิลิงค์แน่นอน ๆ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปัตตะ มิได้เป็นสมุจยัตตะ ๑ ชื่อว่าโสภณะ ชื่อว่าโสภณ- นามะ ๑ การเรียก ชื่อว่าโวหาระ เป็นภาวสาธนะ ๑ การกระทำการเรียก คือการกล่าว ชื่อว่าโวหาร-กรรมะ ๑ นัยที่จักกล่าว ชื่อว่าวัชฆมานนยะ ๑ อกุศลจิตด้วย อเหตุจิตด้วย ชื่อว่าปาปาเหตุกะ ๑ ใส่ ย-อาคม เข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๆ เอว-ศัพท์ ห้ามจิตที่เหลือ ๆ บทว่า ทสฺเสติ คือ ท่านอาจารย์กำลังแสดง ๑ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ ปฏิสนธิ อันสัตว์ถือเอาแล้ว สัตว์นั้น ชื่อว่าคหิตปฏิสนธิกะ ๑ ในบทว่า อาทิตฺโต ลง โต ปัจจยในความหมายสัตตมีวิภัตติ ด้วย กวจิ โต-โยควิภาคะในสูตร กวจิ โต ปณฺจมตฺเต ๑ ชื่อว่าวิถิ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิยนติ คจฺจนติ เอตาย** ความว่า จิตทั้งหลาย ย่อมเป็นไปตามแถวนี้ เพราะเหตุนี้ แถวนั้น ชื่อว่าวิถิ ได้แก่ความเป็นไปแห่งจิต ๑ วิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ถิ ปัจจย ด้วยสูตร วชา ทิถี ปพฺพชฺชาทโย นิปจฺจนเต¹¹⁴⁹ ๑ จิตที่ถูกวิถิเข้าไปกำหนด ชื่อว่าวิถิจิตตะ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งวิถิจิต ชื่อว่าวิถิจิตตวสะ ๑ อันสหระคตด้วยโลภะด้วย อันสหระคตด้วยโลภะนั้น เป็นจิตตูปบาทด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลภสหคตจิตตูปบาทะ ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามอกุศลจิตที่เหลือ ๑ ความควรเป็น ชื่อว่าสัมภาวะ ๑

ถามว่า ก็คำว่า จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะ เกิดแก่สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิในภพทั้งหลายในเบื้องต้น ด้วยอำนาจวิถิจิต ดังนี้ ย่อมรู้ได้อย่างไร ๑ เฉลยว่า ย่อมรู้ได้ว่า ในอัมมยมก จิตที่สหระคตด้วยโลภะ 17 ดวง ย่อมเกิดขึ้นต่อจากปฏิสนธิจิตอย่างนี้ว่า เพราะพระบาลีว่า ในอังกคขณะแห่งสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลในปัญจโวการภูมิ สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลของบุคคลเหล่านั้นกำลังดับและสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถกกำลังดับ ดังนี้ ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดขึ้นก่อน ลำดับต่อจากปฏิสนธิจิตนั้น ภาวักจิตที่เป็นส่วนอดีต 12 ดวง ย่อมเกิดขึ้น ภาวักจลนจิต 1 ดวง และภาวักปัจเจกจิต 1 ดวง ย่อมเกิดขึ้นดับไปตามลำดับ ต่อจากนั้น มโนทวาราวชชนจิต ย่อมเกิดขึ้น ต่อจากนั้น จิตที่สหระคตด้วยโลภะ ย่อมเกิดขึ้น

¹¹⁴⁹ รุป. -/660/483.

7 ครั้ง ดังนี้ ๑ มูลฎีกาขยายความว่า เพราะพระบาลีว่า ในภังคขณะแห่งสภาวะธรรมที่เป็นอกุศล ในปัญจโวการภูมิ สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลของบุคคลเหล่านั้นกำลังดับและสภาวะธรรมที่เป็นอัพยาภุตก็กำลังดับ ดังนี้ จิตที่มีความรักใคร่ในภพ 16 ดวง หรือมากกว่านั้นย่อมเกิดขึ้นต่อจากปฏิสนธิจิต น้อยกว่านั้นไม่เกิดขึ้น ๑

ย-อาคมในบทว่า เตเยว ไล่เข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๑ เอว-ศัพท์ ย่อมห้ามจิตตูปบาทที่เป็นฝ่ายอกุศลที่เหลือ ๑ ในลำดับแห่งจิตตูปบาทเหล่านั้น ชื่อว่าตทนนตระ ๑ ในบทว่า ตทนนตรํ นี้ ลงหตุยวิวัตติในกาล ด้วยสูตร ตติยาสตตมโนญ¹¹⁵⁰ ๑ เหตุ 2 อย่าง แห่งจิตเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทวิเหตุกะ ความเป็นแห่งเหตุ 2 อย่าง ชื่อว่าทวิเหตุกภาวะ ความเป็นแห่งจิตทั้งหลายที่เหมือนกัน ชื่อว่าสามัญญะ ความเหมือนกันแห่งทวิเหตุกจิต ชื่อว่าทวิเหตุกสามัญญะ ๑ จิตอันสหรคตด้วยโหมนัส ชื่อว่าโหมนัสสสหคตะ ๑ ในลำดับแห่งจิตเหล่านั้น ชื่อว่าตทนนตระ ๑ เหตุอย่าง 1 แห่งจิตเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเอกเหตุกะ ๑ จ-ศัพท์ ควรประกอบว่า โหมนัสสสหคเต จ เอก-เหตุเก จ ๑ เพื่ออันแสดง ชื่อว่าทสเสตุ ๑ คำว่า โสมนัสสสหคตํ เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่า โสมนัสสสหคตัตตอาทิ ๑ เวทนาด้วย ทิฏฐิด้วย สังขารด้วย ชื่อว่าเวทนาทิฏฐิสังขาระ ความต่างกัน ชื่อว่าภะ ความต่างกันแห่งเวทนา ทิฏฐิ และสังขาร ชื่อว่าเวทนาทิฏฐิสังขารภะ ๑

บทว่า อิมेषุ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จตุสุ ๑ บทว่า จตุสุ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า กามาวจรจิตตสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ภาเวปี ๑ บทว่า กุสลากุสลวิปากกริยาภะเทน เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า จตฺตพฺพิธา ๑ บทว่า จตฺตพฺพิธาเวปี เป็นบทหลักขณวันตะในบทว่า สติ ๑ บทว่า สติ เป็นบทหลักขณกริยาในบทว่า ทสเสนโต ๑ สามบทว่า ปาปาเหตุกฺวชฺชานํ เอฏฺฐสญฺญิยา วา เอก-นวุติยา วา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานํ ๑ บทว่า จิตตานํ เป็นบทกรรมในบทว่า โวหาร- ๑ บทว่า โสภณนาเมน เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า โวหาร- ๑ บทว่า โวหารกรณตถํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อนรูปโต ๑ บทว่า ปาปาเหตุกมุตตานิ โสภณานํติ วุจฺจเรติ เอวํ เป็นบทนิทสสณะในบทว่า วุชฺชมาน- ๑ บทว่า วุชฺชมานนยสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อนรูปโต ๑ บทว่า อนรูปโต เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า ทสเสนโต ๑ บทว่า ปาปาเหตุเกเยว เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสนโต ๑ บทว่า ปจฺมํ เป็นบทกริยวิเสสณะในบทว่า ทสเสนโต ๑ บทว่า ทสเสนโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อาจริโย ๑ บทว่า อาจริโย เป็นบทกัตตาในบทว่า ทสเสติ ๑ บทว่า เตสุ จ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า โลภสหคตจิตตูปปาทานํ เป็นบทนิทธารณียะ ๑ บทว่า ภเวสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า คหิตา ๑ บทว่า คหิตปฏิสนธิกสส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สตตสส ๑ บทว่า สตตสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สมภวโต ๑ บทว่า อาทิตโต เป็นบทอาธาระในบทว่า สมภวโต ๑ บทว่า วิถิจิตตวเสน เป็นบทตติยวิเสสณะของบทว่า สมภวโต ๑ บทว่า โลภสหคตจิตตูปปาทานเมว เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สมภวโต ๑ บทว่า สมภวโต เป็นบทเหตุในบทว่า ทสเสตวา ๑ บทว่า เตเยว เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตวา ๑ บทว่า ปจฺมํ เป็นบทกริยวิเสสณะในบทว่า ทสเสตวา ๑ บทว่า ทสเสตวา เป็นบทพุพพกาลกริยาในบทว่า ทสเสตุ ๑ บทว่า ตทนนตรํ เป็นบทกาลสัตตมโนในบทว่า ทสเสตุ ๑ บทว่า ทวิเหตุกภาวะสามญญเณ เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า ทสเสตุ ๑ บทว่า โหมนัสสสหคเต เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตุ ๑ บทว่า ตทนนตรํ เป็นบทกาลสัตตมโนในบทว่า ทสเสตุ ๑ เอกเหตุเก จ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตุ ๑ บท

¹¹⁵⁰ รูป. -/290/174.

ว่า ทสเสตุ เป็นบพสัมปทานะในบพว่า ทสเสติ ฯ บพว่า โสมนสสสทคตนาตืออาทินา เป็นบพทรรณะในบพทสเสติ ฯ บพว่า โลภมูล เป็นบพทรรณในสองบพว่า วิภชิตวา ทสเสติ ฯ ดาว-ศัพท เป็นบพทกริยา-วิเสสนะในบพว่า วิภชิตวา ฯ บพว่า เวทนาทญฺญิสงขารเกเทน เป็นบพตติยาวิเสสนะในบพว่า อฏฺฐธา ฯ บพว่า วิภชิตวา เป็นบพพุพพกาลกริยาในบพว่า ทสเสติ ฯ บพว่า ทสเสติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวาจาก ฯ

(115) ท่านอาจารย์เมื่อจะไขความที่เป็นส่วนย่อย จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ฯ ใจที่ดี ชื่อว่าสมณะ อีกอย่างหนึ่ง ใจที่ดีนั้น มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่ามีใจดี ฯ

รูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน เป็นกัมมธารยสมาส ฯ บพว่า สุนทร เป็นนปุงสกลิงค์ ฯ บพว่า มโน เป็นปุงลึงค์ ฯ กล่าวคือ มน-ศัพทมี 2 ลิงค์ คือ ปุงลึงค์และนปุงสกลิงค์ ฯ บพว่า มโน เป็นปุงลึงค์ ฯ บพว่า มน เป็นนปุงสกลิงค์ ฯ ถามว่า ท่านควรกล่าวว่า สุนทร โดยมองหาบพว่า มโน มีใช้หรือ เหตุใดจึงมิได้กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนทร ฯ เฉลยว่า คำนั้นจริง ฯ ท่านกล่าวว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้รู้ว่า บพนปุงสกลิงค์ว่า สุนทร มีความหมายเสมอกับบพปุงลึงค์คือ มโน ฯ ท่านอาจารย์รูปนี้มีได้ทำการยกศัพท์ว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้รู้ความหมายนปุงสกลิงค์ของบพว่า มโน ด้วยบพที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนทร แต่กระทำเพื่อแสดงว่า บพที่มีความหมายเสมอกันย่อมมิได้ในที่บางแห่ง ด้วยความไม่เป็นนปุงสกลิงค์ในตัวอย่างของศัพท์ปุงลึงค์ที่เป็นไปในมโนคณะ ฯ รูปวิเคราะห์ว่า **ต วา เอตสส อตถิ** เป็นพหุพพิทสมาส เพราะมุ่งถึง ต-ศัพทที่เป็นบพในประโยคอย่างนี้ว่า สุนทร มโน ฯ ความจริง ต-ศัพท ย่อมถูกต้องกับประโยคว่า สุนทร มโน ฯ ถามว่า ท่านอาจารย์มุ่งถึงบพว่า มโน ควรกล่าวบพว่า โส เพราะเหตุไร ท่านไม่กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวบพว่า ต ฯ เฉลยว่า จริงอย่างนั้น ฯ เมื่อกล่าวบพว่า โส ศัพทว่า ต ย่อมผิดกับบพว่า มโน เพราะเป็นปุงลึงค์ แต่ไม่ผิดกับบพว่า สุนทร ก็เมื่อกล่าวบพว่า ต ศัพทว่า ต ย่อมถูกต้องกับประโยคว่า สุนทร มโน เพราะเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ต ฯ ถามว่า อตถิ-ศัพท ใส่เข้ามา เพื่ออะไรในพหุพพิทสมาส ฯ เฉลยว่า อตถิ-ศัพทใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ความเป็นสัมปทานะของบพว่า เอตสส ฯ คำที่กำหนดว่า อตถิ-ศัพท ใส่เข้ามาโดยเป็นพหุพพิทสมาส ดังนี้ ย่อมไม่มี ในที่ไหน ฯ เพราะเหตุนั้น ท่านพระอัครวังสาจารย์จึงกล่าวว่า พรหมสส วณฺเณ วีย วณฺเณ เอตสสา อตถิติ พรหมวณฺเณ ฯ ถามว่า เพราะเหตุไร ในคำว่า ต วา เอตสสาติ ทุมโน ข้างหลัง ท่านจึงไม่ใส่ อตถิ-ศัพทไว้ ฯ เฉลยว่า อตถิ-ศัพทที่ท่านไม่ได้ใส่ไว้ในตอนหลัง เพราะท่านใส่ อตถิ-ศัพทไว้ข้างหน้านี้อยู่แล้ว ฯ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า บพสมาสว่า สุมโน ถูกต้องแล้วด้วย ต-ศัพท เพราะเหตุนี้ บพตทิติตว่า ต วา เอตสส อตถิ ก็ถูกต้องแล้วเหมือนกัน ฯ คำนั้น ไม่ถูก ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะบพสมาสว่า สุมโน เป็นบพที่ไม่ถูกต้องด้วย ต-ศัพท ฯ ก็ถ้าอาจารย์กล่าวว่า สุนทร มโน สุมโน ต-ศัพท พึงถูกต้องกับบพสมาสว่า สุมโน และท่านไม่ได้กล่าวคำนั้นไว้ในตอนหลัง ท่านอาจารย์จักกล่าวบพสมาสว่า สุมโน จิตต เพราะฉะนั้น คำของอาจารย์บางพวกว่า เป็นตทิติจึงไม่ถูก ฯ ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ความย่อที่จะได้ในวิกิปปะทั้งสอง จึงกล่าวคำว่า จิตต เป็นต้น ฯ ได้แก่ จิต หรือบุคคลผู้พร้อมด้วยใจที่ดีนั้น ฯ ความพร้อม ชื่อว่าสมังคะ ความพร้อมด้วยใจที่ดีนั้น ชื่อว่าตังสมังคะ ลงนิคคหิตอาคมข้างหน้า ฯ ความพร้อมด้วยใจที่ดีนั้น ย่อมมีแก่บุคคล

นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตังสมังคี ฯ ลง อี ปัจจย ด้วยสูตร ทณหาทิโต อิก อี¹¹⁵¹ ฯ มีความพรั่งพร้อมด้วยใจที่ตื้นด้วย มีความพรั่งพร้อมด้วยใจที่ตื้น นั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตังสมังคิบุคคละ ฯ รัสสะ อี ที่อยู่ตรงกลางบท เป็น อี ด้วยสูตร กวจาติมชฌตฺตรานํ ที่ฆรสสา ปจฺเจสุ จ¹¹⁵² ฯ วา-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้เหมาะสมกับคำว่า ตํ วา ฯ

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาธาระในบทว่า เวทิตพฺโพ ฯ บทว่า สุนฺทรํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มโน ฯ บทว่า มโน เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตฺถิ ฯ วา-ศัพท์ เป็นบทวิกัปตถะ ฯ บทว่า เอตฺตสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อตฺถิ ฯ บทว่า อตฺถิ เป็นอาชยาดบท กัตตุ-วาจก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า สุมโน ฯ บทว่า สุมโน เป็นลึงค์ตถะ ฯ สองบทว่า จิตฺตํ ตังสมังคิบุคคละ เป็นลึงค์ตถะ ฯ วา-ศัพท์ เป็นบทวิกัปตถะ ฯ

(116) รูปวิเคราะห์ว่า ใจที่ดี ชื่อว่าสมณะ อีกอย่างหนึ่ง ใจที่ดีนั้น มีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่ามีใจดี ฯ เชื่อมความว่า ความเป็นแห่งใจดี หรือแห่งจิตนั้น โดยเป็นเหตุเป็นไปแห่งคำศัพท์ และญาณปัญญาที่รู้ได้ในจิต หรือในบุคคลชื่อว่าสมณะนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าโสมนัส ฯ

ชื่อว่าภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภวนติ เอตฺตสฺมา** ความว่า คำศัพท์และญาณปัญญาที่รู้ได้ ย่อมเป็นไปจากเหตุนี้ เพราะเหตุนี้ เหตุนี้ ชื่อว่าภาวะ ได้แก่ทัฬหะคือสุขเวทนา ฯ ชื่อว่าอภิธานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิธิยติ เอเตน** ความว่า ความหมายกล่าวคือจิตและบุคคล อันอาจารย์ย่อมเรียกด้วยคำศัพท์นั้น เพราะเหตุนี้ คำศัพท์นั้น ชื่อว่าอภิธานะ ฯ สุมน-ศัพท์กล่าวถึงจิตและบุคคล ฯ อภิ-บทหน้า ธา-ธาตุ มีความหมายว่า กล่าว, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตฺตุกรรมปเทสสุ จ¹¹⁵³ ฯ ความรู้ ชื่อว่าพุทธิ ญาณคือความรู้ว่า จิตและบุคคล ชื่อว่าสมณะ ฯ คำศัพท์ด้วย ญาณปัญญาที่รู้ได้ด้วย ชื่อว่าอภิธานพุทธิ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ฯ ชื่อว่าเหตุ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทิโนติ เอเตน** ความว่า คำศัพท์และญาณปัญญาที่รู้ได้ทั้ง 2 ย่อมเป็นไปด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าเหตุ ได้แก่สุขเวทนา ฯ เหตุแห่งความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติเหตุ ความเป็นไปแห่งเหตุที่เป็นไป ชื่อว่าปวัตติเหตุตา ได้แก่คุณคือความดีแห่งสุขเวทนา ฯ คำว่า ตสฺมี อภิธานพุทธินี้ ปวัตติเหตุตตาย นี่ใส่เข้ามาเพื่อรู้เนื้อความของบทว่า ภาโว ฯ จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า **สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺส** ความเป็นแห่งใจดี ชื่อว่าโสมนัส ฯ เนื้อความที่จะได้ในบทนี้ว่า ธรรมมีผัสสะเป็นต้นและความเป็นไปมีนามและชาติเป็นต้นนี้ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะคำว่า ตสฺมี อภิธานพุทธินี้ ปวัตติเหตุตตาย ภาโว ท่านกล่าวไว้โดยเป็นคำที่ทั่วไป และเพราะบ่งบอกถึงคุณคือนาม ชาติ ทัฬหะ และกิริยา อันเป็นเหตุแห่งความเป็นไปของคำศัพท์ ด้วยภาว-ศัพท์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะให้อรรถอย่างย่อ จึงกล่าวคำว่า **มานสิกา** เป็นต้น ฯ คำว่าโสมนัสสนี้ เป็นชื่อแห่งสุขเวทนาทางใจ ฯ อันเป็นไปในใจ ชื่อว่ามานสิกา อันเป็นไปในใจด้วย เป็นสุขเวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามานสิกสุขเวทนา ฯ

บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาโว ฯ บทว่า ภาโว เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ตสฺมี เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวัตติ- ฯ บทว่า อภิธานพุทธินี้ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปวัตติ- ฯ บทว่า ปวัตติเหตุตตาย เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ภาโว ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า โสมนสฺส ฯ

¹¹⁵¹ รูป. -/400/295.

¹¹⁵² รูป. -/354/247.

¹¹⁵³ รูป. -/597/435.

บทว่า โสมนัสส์ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า มานสิกสุขเวทนาย เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อธิวจนํ ฯ บทว่า เอตํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อธิวจนํ เป็นบทวิเสสของบทว่า เอตํ ฯ

(117) จิตที่เข้าถึงอาการ 4 อย่าง มีเกิดร่วมกันเป็นต้นกับโสมนัสสนั้น เพราะเหตุนั้น จิตดวงนั้น จึงชื่อว่าโสมนัสสสทคจิต ฯ

ท่านอาจารย์ไขความ สทคต-ศัพท์ว่า สัมภูจ-ระคนกัน เพราะ สทคต-ศัพท์มีความหมายหลากหลายประการมี ตพฺภาว-ความเป็นอย่างนั้น และ โอภิณฺณ-เกลื่อนกล่นแล้ว เป็นต้น ฯ การเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปาทะ การเกิดขึ้นร่วมกัน ชื่อว่าเอกุปาทะ การเกิดขึ้นร่วมกัน เป็นเบื้องต้นแห่งอาการ 4 อย่างมีการดับร่วมกันเป็นต้นเหล่าใด อาการ 4 อย่างมีการดับร่วมกันเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเอกุปาทาทิ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าสวะ ความเกี่ยวข้องแห่งอาการ 4 อย่างมีการเกิดร่วมกันเป็นต้น ชื่อว่าเอกุปาทาทิวสวะ ฯ ชื่อว่าสังสฺมฺมฺญะ เพราะวิเคราะห์ว่า สัมสฺสชติ ความว่า จิตโดยอมระคน เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าสังสฺมฺญะ ฯ สํ บทหน้า สข-ธาตุมีความหมายว่า เกี่ยวข้อง-เจือปน-ระคน, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทฺธมาทิตฺเถ กตฺตริ¹¹⁵⁴, เปลี่ยน ต ปัจจัย พร้อมพยัญชนะท้ายธาตุข้างต้น เป็น ภูจ ด้วยสูตร สาทิสฺนตฺปุณฺณชหฺสาทิหิ ภูโจ¹¹⁵⁵ ฯ ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า สท-ศัพท์ มีความหมายว่า สห-พร้อม-กับ คต-ศัพท์มีความหมายว่า ปตฺติ-ถึง จึงกล่าวคำว่า เตน เป็นต้น ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ หมายถึงความมีอยู่ ความเป็นสภาวะที่มีอยู่แห่งการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น ชื่อว่าเอกุปาทาทิภาวะ ฯ จิตโดยอมไป คือยอมเป็นไป เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าคตะ ฯ มีความแตกต่างกันอย่างนี้ คือ ในนัยที่ 1 เป็นบทเดียวกันว่า สทคต ในนัยที่ 2 แยกเป็น สท บท 1 เป็น คต บท 1 ฯ มีวิเคราะห์ว่า จิตที่สทคต คือที่ระคนด้วยอำนาจอาการ 4 อย่าง มีเกิดร่วมกันเป็นต้น กับโสมนัส หรือที่ถึงภาวะมีเกิดในขณะเดียวกันเป็นต้น กับโสมนัสสนั้น เพราะเหตุนี้ จิตดวงนั้น จึงชื่อว่าโสมนัสสสทคจิต ฯ

บทว่า เตน เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สทคตํ ฯ บทว่า สทคตํ สัมภูจํ เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตตํ ฯ บทว่า เอกุปาทาทิวสเนน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สัมภูจํ ฯ บทว่า เตน เป็นบทสหโยคตติยาของบทว่า สท ฯ บทว่า สท เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า คตํ ฯ บทว่า เอกุปาทาทิภาวํ เป็นบทกรรมในบทว่า คตํ ฯ บทว่า คตํ เป็นกิตฺตบท กตฺตฺวาจก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า คตํ ฯ วา-ศัพท์ เป็นบทวิกัปิตละ ฯ บทว่า โสมนัสสสทคตํ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(118) ธรรมชาติใด ย่อมเห็นอารมณ์อันผิดเพี้ยน อันไม่เป็นจริง หรือโดยไม่เป็นจริง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าทวิภูติ ฯ

มิฉณา-ศัพท์ เป็นนิบาต ฯ ลง อํ หรือ นาวิภตฺติ แล้วลบบิภตฺติทิ้ง ด้วยสูตร สพฺพาสมาวุโส-ปสฺสคฺคินิปาตาทิหิ จ¹¹⁵⁶ ฯ ทิส-ธาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง ตี ปัจจัย ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺติโว วา¹¹⁵⁷, เปลี่ยน ตี เป็น ธิภูติ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร สาทิสฺโต ตสฺส ธิภูโจ จ¹¹⁵⁸, ลบ ฐ ที่ ธิภูติ พร้อม ส ท้าย

¹¹⁵⁴ รูป. -/606/441.

¹¹⁵⁵ รูป. -/626/452.

¹¹⁵⁶ รูป. -/282/160.

¹¹⁵⁷ รูป. -/599/437.

¹¹⁵⁸ รูป. -/625/451.

ทิส-ธาตุ ด้วยสูตร รมติ รนโต ราทิน¹¹⁵⁹, แยก ทุ ออกจาก อิ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย¹¹⁶⁰, ลบสระ อิ หน้า แล้วปกติสระ อิ หลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสปปจยาทิมหิ สรโลเป ตฺ ปกติ¹¹⁶¹, นำ ทุ พยัญชนะที่ไม่มีสระประกอบกับสระ อิ หลัง ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹¹⁶² ฯ

บทว่า มิจฉา เป็นบทกิริยาวิเสสณะ หรือบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปสสติ ฯ บทว่า ปสสติ เป็นอาชยาดบท กัตตุวาก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า ทิฏฐิ ฯ บทว่า ทิฏฐิ เป็นบทสัณญญา ฯ

(119) ท่านอาจารย์ใส่ใจถึงการตามประกอบว่า ก็ ทิฏฐิ-ศัพท์เป็นคำสามัญทั่วไปมิใช่หรือ เพราะเหตุไร ในฐานะนี้ จึงเรียกความเห็นผิดเท่านั้นว่า ทิฏฐิ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **สามณณวจนสสาปิ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ความจริง แม้คำสามัญ คือแม้คำที่เหมือนกัน ก็ยังมีวิสัยแปลกกันได้ โดยเนื้อความและสถานที่ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ในอธิการว่าด้วยอภิสัจฉา ท่านอาจารย์จึงกล่าวเฉพาะความเห็นผิดเท่านั้นว่า ทิฏฐิ ฯ

ชื่อว่าสมานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สเมติ** ความว่า ศัพท์ใด ย่อมเสมอ ด้วยการออกเสียง เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าสมานะ ฯ สามาโน นั่นเอง สามณณ ฯ ชื่อว่าวจนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วจจติ** **อตฺถ** **เอเตน** ความว่า อาจารย์กล่าวเนื้อความด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนั้น ศัพท์นั้น ชื่อว่าวจนะ ฯ คำอันเสมอกัน ชื่อว่าสามัญวจนะ ฯ อปิ-ศัพท์ เป็นครหัตถะ ฯ หิ-ศัพท์ เป็นทัพทิกธนะ ฯ ชื่อว่าอตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อริยติ** ความว่า สิ่งที่ถูกเรียกใด อันบัณฑิตย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น สิ่งที่ถูกเรียกนั้น ชื่อว่าอตถะ ฯ ชื่อว่าปกรณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกริยติ** **เอตถ** ความว่า เนื้อความอันบัณฑิตย่อมกล่าวไว้ในสถานที่นี้ เพราะเหตุนั้น สถานที่นั้น ชื่อว่าปกรณะ ฯ ป บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทสสุ จ¹¹⁶³ ฯ เนื้อความด้วย สถานที่ด้วย ชื่อว่าอตถปกรณะ เนื้อความและสถานที่ เป็นเบื้องต้นแห่งเพศเป็นต้นเหล่าใด เพศเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอตถปกรณาติ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอา เพศ ความรุ่งเรือง สถานที่ เวลา และความแตกต่างของศัพท์ เป็นต้น ฯ

บรรดาศัพท์สามัญมีศัพท์ว่าเนื้อความเป็นต้นเหล่านั้น ศัพท์ที่หมายถึงเนื้อความ เหมือนอย่างเมื่อเขากล่าวว่า สีสหะขับริ้อง ย่อมทำให้เข้าใจความหมายว่า เป็นบุรุษที่มีชื่อว่าสีหะ เป็นผู้ขับริ้อง แต่เมื่อกล่าวว่า สีสหะยอมแก่วงหา ย่อมทำให้เข้าใจความหมายว่า เป็นราชสีห์เจ้าป่าที่กำลังแก่วงหา ฉะนั้น จึงมีการแสดงความหมายที่พิเศษของศัพท์ที่เสมอเหมือนกันด้วยการออกเสียง ด้วยอำนาจของเนื้อความ ฯ เหมือนอย่างเมื่อเขากล่าวว่า เมื่ออยู่ในสงคราม ท่านจงนำสินธวะมา ย่อมทำให้เข้าใจความหมายว่า เป็นม้าสินธพ แต่เมื่อกล่าวว่า เมื่ออยู่ในโรงพยาบาล ท่านจงนำสินธวะมา ย่อมทำให้เข้าใจความหมายว่า เป็นเกลือสินเธาว์ ฉะนั้น จึงมีการแสดงความหมายที่พิเศษของศัพท์ที่เสมอเหมือนกันด้วยการออกเสียง ด้วยอำนาจของสถานที่ ฯ

¹¹⁵⁹ รุป. -/558/408.

¹¹⁶⁰ รุป. -/12/9.

¹¹⁶¹ รุป. -/67/59.

¹¹⁶² รุป. -/14/10.

¹¹⁶³ รุป. -/597/435.

คัมภีร์สหศาสตร์ตถาสนาจึงแสดงไว้ว่า

ในปาฐะว่า สีหะขับริ้ง สีหะกระดิกหาง บัณชิตย่อมรู้ โดยเนื้อความ
ว่า กระดิกหางเป็นราชสีห์ และขับริ้งเป็นมาณพที่ชื่อว่าสีหะ

เมื่อยืนในโรงทาน และในสงครามแล้วกล่าวว่า ท่านจงนำอัสสะมา
ย่อมรู้ว่า ในโรงทาน เป็นคนยากจน ในสงคราม เป็นม้า ตามลำดับ ดังนี้ ฯ

ก็ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาอธิการว่าด้วยอภุศลจิตว่า สถานที่ เพราะท่านกล่าวคำว่า อธิ ไว้ ฯ เมื่อมี
พระพุทธรูปว่า ภิกษุทั้งหลาย สีหะผู้เป็นเจ้าป่า ย่อมออกจากที่อยู่เป็นเวลาเย็น ดังนี้ ย่อมทำให้รู้ว่า
เป็นราชสีห์ชาติไกรสร ผู้เป็นเจ้าป่า และเมื่อกล่าวว่า สีหะ ผู้เป็นสมณทูต สีหะ ผู้เป็นเสนาบดี ย่อม
ทำให้รู้ว่า เป็นสามเณรผู้ชื่อว่าสีหะ เป็นเสนาบดีผู้ชื่อว่าสีหะ ฯ มีการแสดงความหมายที่พิเศษของ
ศัพท์ที่เสมอเหมือนกันและการออกเสียง ด้วยอำนาจความเกี่ยวข้องกับความแตกต่างของศัพท์ ฯ แม้
ภาวะคือความปราศจากโทษ ในประโยคเป็นต้นว่า ราตรีสว่างไสวนารินทร์รมย์ งดงาม ย่อมทำให้รู้ได้
ด้วย รมณีย-ศัพท์แล ฯ ก็ในอธิการว่าด้วยอภุศลจิตนี้ เฉพาะความเห็นผิดเท่านั้น เรียกว่า ติฎฐิ แม้ด้วย
อำนาจความเกี่ยวข้องกับความแตกต่างของศัพท์ ฯ

ชื่อว่าวิเสส เพราะวิเคราะห์ว่า **วิเสสติ** ความว่า เนื้อความใด ย่อมพิเศษ คือพิเศษอย่าง
ยิ่ง เพราะเหตุนั้น เนื้อความนั้น ชื่อว่าวิเสส ฯ วิ บทหน้า สิส-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้พิเศษ-ทำให้
แตกต่างกัน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพุทโต ญจุตวาวิ วา¹¹⁶⁴, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อยเถสุ จ¹¹⁶⁵
ฯ ชื่อว่าวิสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิสยติ** **เอตล** ความว่า ศัพท์ย่อมเป็นไปในเนื้อความนี้ เพราะเหตุนั้น
เนื้อความนั้น ชื่อว่าวิสยะ ฯ วิ บทหน้า สิส-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ฯ
อัตถวิสัย เทสวิสัยแห่งคำสามมัญนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิเสสวิสยะ คือศัพท์ที่มีการออกเสียง
เหมือนกัน ความเป็นศัพท์ที่มีอัตถวิสัยและเทสวิสัยอันพิเศษ ชื่อว่าวิเสสวิสยตา ฯ ความเห็นอัน
ผิดเพี้ยน อันไม่เป็นจริง หรือโดยไม่เป็นจริง ชื่อว่ามิจฉาทัสสนะ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามการเห็นโดยชอบ ฯ

บทว่า สามญญวจนสสาปิ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -วิสยตา ฯ บทว่า อตลปปรณาทินา
เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า -วิสยตา ฯ บทว่า วิเสสวิสยตา เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า
โหติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า อธิ เป็นบทอาชาระ
ในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า มิจฉาทัสสนเมว เป็นบทกรรมในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า ติฎฐิ เป็นบทอาการะ
ในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า วุจจติ เป็นอาชยาตบท กัมมวจาก ฯ

(120) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ ว่า คต-ศัพท์เป็นไปในความหมายของตนเองเท่านั้น จึง
กล่าวว่า ติฎฐิเยว เป็นต้น ฯ ติฎฐิ นั่นเอง เป็นติฎฐิคำ ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะ คต-ศัพท์ มีความ
เป็นไปในภาวะ ติฎฐิ-ศัพท์นั้น ดุจในประโยคเป็นต้นว่า **สงฺขารคตฺ** (สังขาร) **ตมคตฺ** (ความมืด) ดังนี้
ฉะนั้น ฯ

ย-อาคม ใส่เข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามความหมายที่แยกออกไปอีกของ
คต-ศัพท์ ฯ ติฎฐิ นั่นเอง เป็น ติฎฐิคำ เป็นรูปวิเคราะห์ของปริกัปตัทธิต ไม่ใช้กัมมธารยสมาส ฯ
นอกจาก ติฎฐิ-ศัพท์ ลง คต-ศัพท์ในศัพท์อื่น เพื่อความสละสลวยของคำ ด้วยสูตร ยทฺนุปนนา

¹¹⁶⁴ รุป. -/568/414.

¹¹⁶⁵ รุป. -/434/318.

นิบาตนา สีขณนติ¹¹⁶⁶ ๑ ท่านพระอัครวังสาจารย์ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติว่า อนต คต-ศัพท์เป็นต้น ใส่เข้ามาเพื่อความสะดวกของคำ เช่นคำว่า ปตฺนติ ปฺรณเต สุตฺตฺนโต กมฺมฺนโต วจฺจนฺตํ พฺรหฺมชาล- สุตฺตฺนํ คุณฺคํ มุตฺตคฺคํ ทิสฺสา เทวตา อิหปฺปจฺจยตา ๑ ชื่อว่าสังขาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **สงฺขริยติ** ความว่า ธรรมใด อันปัจจัยทั้งหลาย ย่อมปรุงแต่ง เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าสังขาระ สงฺขาโร นั้นเอง สงฺขารคฺคํ ๑ ชื่อว่าตมะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ติมนฺติ สุตฺตา เอเตน** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อม ลำบาก ด้วยความมืดมน เพราะเหตุนั้น ความมืดมน ชื่อว่าตมะ ๑ ติม-ธาตุมีความหมายว่า ลำบาก, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจุตฺวาวิ วา¹¹⁶⁷, เปลี่ยน อิ เป็น อ ด้วยสูตร เตสุ วุทฺธิโลปาคมฺวิการ- วิปริตฺตาเตสา จ¹¹⁶⁸ ๑ ตโม นั้นเอง เป็น ตมคฺคํ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงอาศัพท์ว่า อาภาสคฺคํ คุณฺคํ เป็นต้น ๑ ศัพท์ว่า คตะ ชื่อว่าคตสัททนะ ๑ ชื่อว่าภาวะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภวติ เอตล** ความว่า คต- ศัพท์ ย่อมเป็นไปในเนื้อความว่า ทิฏฺฐิ นี เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น ชื่อว่าภาวะ ๑ คัมภีร์ อภิธานปทีปิกาแสดงไว้ว่า ภาว-ศัพท์ มีความหมายว่า ปทตล-เนื้อความของบท สุตฺตา-ความเป็น อธิปาย-ความประสงค์ และ กิริยา-กริยาอาการ ดังนี้ ๑ ความเป็นไปคือเนื้อความแห่งทิฏฺฐิ-ศัพท์นั้น ชื่อว่าตัพภาวะ ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าวุตติ ๑ ความเป็นไปโดยเนื้อความแห่งทิฏฺฐิ-ศัพท์นั้น แห่งคต- ศัพท์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตัพภาวะวุตติ หรือ คต-ศัพท์ย่อมเป็นไปในเนื้อความแห่งทิฏฺฐินั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตัพภาวะวุตติ คือ คต-ศัพท์ การมีความเป็นไปในเนื้อความแห่งทิฏฺฐินั้น ชื่อว่า ตัพภาวะวุตติตตะ ๑

บทว่า ทิฏฺฐิเยว เป็นลึงค์ตตะ ๑ บทว่า ทิฏฺฐิคคํ เป็นลึงค์ตตะ ๑ บทว่า สงฺขารคฺคํ ตม- คตฺนติ เป็นบทอาธาระในบทว่า อาทิสฺสุ ๑ วิย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า คตสทฺทสฺส เป็นบท สัมพันธะในบทว่า ตพฺภาวุตฺติตฺตา ๑ บทว่า ตพฺภาวุตฺติตฺตา เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า ทิฏฺฐิคคํ ๑

(121) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า คต-ศัพท์ที่กล่าวถึงเนื้อความที่เข้าอยู่ภายใน เป็น กัตตุสาธนะ ที่กล่าวถึงความเป็นไป เป็นภาวสาธนะ จึงกล่าวคำว่า **ทฺวาสนฺนํ** เป็นต้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง ความเห็นผิดที่เป็นไป คือหยั่งลงในทิฏฺฐิ 62 ประการ หรือเพียงความไปแห่งทิฏฺฐิที่ยึดเอาการ แสวงหา คือ ไม่มีสภาวะธรรมอะไร ๆ มีตัวตนเป็นต้นที่จะพึงไปคือพึงรู้ในทิฏฺฐินี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อ ว่าทิฏฺฐิคตะ

บทว่า ทฺวาสนฺนํ เป็นอิตถิลิงค์ เอกวจนะแน่นอน ๑ บทว่า ทฺวาสนฺนํ ความว่า ทิฏฺฐิ 62 ประการ คือ สัสสวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าเที่ยง) 4 ลัทธิ เอกัจจสัสสวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าเที่ยงเป็น บางอย่าง) 4 ลัทธิ อันตํนันทิกวาทะ (ลัทธิที่ถือว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด) 4 ลัทธิ อมราวิกเขปกวาทะ (ลัทธิที่ถือขัดสายไม่ตายตัวแบบปลาไหล) 4 ลัทธิ อธิจฺจสมฺมปฺปตฺติกวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าทุกสิ่งเกิดขึ้นเอง ไม่มีเหตุปัจจัย) 2 ลัทธิ สัณฺญีวาทะ (ลัทธิที่ถือว่ามิสัณฺญา) 16 ลัทธิ อสัณฺญีวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าไม่มี สัณฺญา) 8 ลัทธิ เนวสัณฺญีนาสัณฺญีวาทะ (ลัทธิที่ถือว่ามิสัณฺญาก็มิใช่ ไม่มีสัณฺญาก็มิใช่) 8 ลัทธิ อูจฺเจท- วาทะ (ลัทธิที่ถือว่าขาดสูญ) 7 ลัทธิ ทิฏฺฐธัมมนิพฺพานวาทะ (ลัทธิที่ถือว่ามิสภาวะบางอย่างเป็น นิพฺพานในปัจจุบัน) 5 ลัทธิ ๑ บทว่า อนโตคฺคํ เป็นบทไขความของบทว่า คตฺ ๑ ชื่อว่าคตะ เพราะไป คือเป็นไป ได้แก่มีจนาทิฏฺฐิ ๑ ชื่อว่าอันโตคคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนโต โอคฺคตํ ปวิสติ** ความว่า

¹¹⁶⁶ รุป. -/423/310.

¹¹⁶⁷ รุป. -/568/414.

¹¹⁶⁸ รุป. -/370/268.

ความยึดมั่นว่าเป็นตัวตนเป็นต้นใด ย่อมเข้าไปภายใน เพราะเหตุนี้ ความยึดมั่นนั้น ชื่อว่า อันโตคระ ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าคมนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ คมนํ นั้นเอง คมนมตํ ๑ มตต-ศัพท์มีความหมายเหมือน เอว-ศัพท์ ๑ คำว่า น เอตถ เป็นต้น เป็นผลของ มตต-ศัพท์ ๑ ความยึดมั่นว่าเป็นตัวตนเป็นต้นใด ที่จะพึงไป คือพึงรู้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าคณัตัพพะ ๑ ใช้เป็น คนธพ ก็มี ๑ มีความหมายเหมือนกัน ๑ เปลี่ยน ต เป็น ธ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร โท ธสส จ¹¹⁶⁹ ๑ มีการประกอบวิธีการทำรูปเหมือนกล่าวมาก่อนนั่นเอง ๑ ตัวตนเป็นเบื้องต้นแห่งของที่เนื่องด้วยตนใด ของที่เนื่องด้วยตนนั้น ชื่อว่าอตตาทิกะ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงของที่เนื่องด้วยตนเป็นต้น ๑ ลง ก ปัจจัยหลังศัพท์สมาส ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตानมการนโต¹¹⁷⁰ ๑

บทว่า ทวาสฏฐิยา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ทิฏฐิสฺสุ ๑ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปิดละ ๑ บทว่า ทิฏฐิสฺสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า คตํ ๑ บทว่า คตํ อนโตครํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อตตาทิ-ทพหคคณํ ๑ บทว่า ทิฏฐิยา เป็นบทสัมพันธะในบทว่า คมน- ๑ บทว่า คมนมตํ เป็นลึงค์ตละ ๑ น-ศัพท์ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อตถิ ๑ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า คนตพโพ หรือในบทว่า อตถิ ๑ สองบทว่า คนตพโพ อตตาทิโก เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โกจิ ๑ บทว่า โกจิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตถิ ๑ บทว่า อตถิ เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ทิฏฐิคตํ ๑ บทว่า ทิฏฐิคตํ เป็นลึงค์ตละ ๑

ทิฏฐิ นั้นเอง เป็น ทิฏฐิคตํ เป็นบทตัทธิต ๑ ทิฏฐิที่เป็นไปในทิฏฐิ 62 ประการ ชื่อว่าทิฏฐิ-คตะ เป็นสัตตมัตตปุริสสมาส ๑ หรือความเป็นไปแห่งทิฏฐินั่นเอง ชื่อว่าทิฏฐิคตะ เป็นฉนฺธิตฺตปุริสสมาส ๑

(122) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้ความย่อ จึงกล่าวว่า อิทเมว เป็นต้น ๑ ความถ้อยมั่น (ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย) ว่าเป็นตัวตน หรือเป็นของเนื่องด้วยตนเป็นต้น ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า คำนี้เท่านั้นจริง คำอื่นเปล่า ดังนี้ ๑

ความถ้อยมั่นว่านี้ของตน ชื่อว่าอตตนิยะ ตัวตนด้วย ของที่เนื่องด้วยตนด้วย ชื่อว่าอตตัตตนิยะ ความถ้อยมั่นว่าเป็นตัวตนและของเนื่องด้วยตน เป็นเบื้องต้นแห่งความเที่ยงแท้แน่นอนอน เป็นต้นเหล่าใด ความเที่ยงแท้แน่นอนเหล่านั้น ชื่อว่าอตตัตตนิยาที ๑ ความยึดมั่น คือความถ้อยมั่น ชื่อว่าอภินิเวสะ ความยึดมั่น (ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย) ว่าเป็นตัวตน หรือเป็นของเนื่องด้วยตนเป็นต้น ชื่อว่าอตตัตตนิยาทีอภินิเวสะ ๑

บทว่า อิทเมว เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า สจฺจํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิทเมว ๑ บทว่า โมหํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อญฺญํ ๑ บทว่า อญฺญํ เป็นลึงค์ตละ ๑ อติ-ศัพท์เป็นบทอาการะในบทว่า ปวตฺโต ๑ บทว่า ปวตฺโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อตตัตตนิยาทีอภินิเวโส ๑ บทว่า อตตัตตนิยาทีอภินิเวโส เป็นลึงค์ตละ ๑

(123) จิตที่ประกอบแล้วโดยประการทั้งหลาย มีความเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้นพร้อมกับทิฏฐิ นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิฏฐิคตสัมปยุตฺตจิต ๑

บทว่า สมนํ มีความหมายเหมือน สํ-ศัพท์ ๑ ความเกิดขึ้นร่วมกัน ชื่อว่าเอกุปปาทะ ความเกิดขึ้นร่วมกัน เป็นเบื้องต้นแห่งอาการ 4 อย่างมีความดับร่วมกันเป็นต้นเหล่าใด อาการ 4 อย่างมี

¹¹⁶⁹ รูป. -/27/20.

¹¹⁷⁰ รูป. -/350/233.

ความดัดบ่มกันเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเอกุปปาทาติ ฯ บทว่า ปกาเรหิ เป็นความหมายของ ป-ศัพท์ ฯ ชื่อว่าปการะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปกรโณติ** ความว่า ความพิเศษเหล่าใด ย่อมกระทำทั่วไป คือ ย่อมแตกต่างจากสามัญทั่วไป เพราะเหตุนี้ ความพิเศษนั้น ชื่อว่าปการะ ฯ

บทว่า เตน เป็นบทสทโยคตติยาในบทว่า สมํ ฯ บทว่า สมํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ยุตต์ ฯ บทว่า เอกุปปาทาติหิ เป็นบทสรูปะของบทว่า ปกาเรหิ ฯ บทว่า ปกาเรหิ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ยุตต์ ฯ บทว่า ยุตต์ เป็นกิตบถ กัตตุวากจ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า ทิฏฐิคตสมปยุตต์ ฯ บทว่า ทิฏฐิคตสมปยุตต์ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(124) รูปวิเคราะห์ว่า จิตที่ประกอบแล้วโดยประการทั้งหลาย มีความเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้น อย่างเท่าเทียมกันกับทิวณินั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิฏฐิคตสมปยุตต์จิต ฯ บุรพประโยคใด ย่อมปรุงแต่ง คือจัดแจง ซึ่งจิต ด้วยเครื่องปรุงแต่งพิเศษ กล่าวคือภาวะที่จิตกล้าแข็ง หรืออีกนัยหนึ่ง จิตนั้นถูกเครื่องปรุงแต่งพิเศษกล่าวคือสภาวะที่จิตกล้าแข็งนี้ ปรุงแต่ง คือจัดแจงอยู่ โดยนัยที่กล่าวแล้ว อันเป็นผู้กระทำโดยบุรพประโยคนั้น เพราะฉะนั้น บุรพประโยคนั้น ชื่อว่าสังขาร ฯ

บทว่า สขเซติ เป็นบทไขความของบทว่า สงฺขโรติ ฯ สํ บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ตี วิภัตติ, ลง โอ ปัจจัย ด้วยสูตร ตนาทิต โอยิรา¹¹⁷¹, เปลี่ยน กร เป็น ขร ด้วยสูตร กวจิ ธาตุ-วิภัตติปลุจยान् ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹¹⁷², วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อญญเอส จ¹¹⁷³ ฯ ความเป็นแห่งจิตอันกล้าแข็ง ชื่อว่าติกขภาวะ กล่าวคือความที่จิตกล้าแข็ง ชื่อว่าติกขภาวะสังขัตตะ ฯ เครื่องปรุงแต่งด้วย เครื่องปรุงแต่งนั้น เป็นของพิเศษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามณฑนวิเสส กล่าวคือความที่จิตกล้าแข็งด้วย กล่าวคือความที่จิตกล้าแข็งนั้น เป็นเครื่องปรุงแต่งด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าติกขภาวะสังขัตมณฑนวิเสส ฯ อันท่านกล่าวแล้วด้วย อันท่านกล่าวแล้วนั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวุตตนยะ คือเครื่องปรุงแต่งพิเศษกล่าวคือสภาวะที่จิตกล้าแข็ง ฯ สํ บทหน้า กร-ธาตุ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปาทิต โณ¹¹⁷⁴, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาน โณ โลป¹¹⁷⁵, เปลี่ยน กร เป็น ขร ด้วยสูตร ปุสสมุปปริหิ กรโธตีสส ขขรา วา ตปลุจเยส จ¹¹⁷⁶, วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิเต¹¹⁷⁷ ฯ

บทว่า สงฺขโรติ สขเซติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวากจ ฯ บทว่า จิตต์ เป็นบทกรรมในบทว่า สขเซติ ฯ บทว่า ติกขภาวะสังขัตมณฑนวิเสส เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สขเซติ ฯ บทว่า สงฺขริยติ สขชยติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวากจ ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปิดละ ฯ บทว่า ตํ เป็นบทกรรมในบทว่า สขชยติ ฯ บทว่า เอเตน เป็นบทวุตตกัตตาในบทว่า สขชยติ ฯ บทว่า วุตตนเยน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สขชยติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า สงฺขารो ฯ บทว่า สงฺขารो เป็นบทสัญญา ฯ

¹¹⁷¹ รูป. -/520/378.

¹¹⁷² รูป. -/488/351.

¹¹⁷³ รูป. -/434/318.

¹¹⁷⁴ รูป. -/577/422.

¹¹⁷⁵ รูป. -/526/382.

¹¹⁷⁶ รูป. -/582/425.

¹¹⁷⁷ รูป. -/527/383.

รูปวิเคราะห์ว่า **สงขโรติ จิตต์ ติฏฐภาวสงฆาตมณทนิเสเสน สุขเขตติติ สงขารो** เป็นกัตตุสาธนะ รูปวิเคราะห์ว่า **สงขาริยติ วา ต์ เอเตน วุตตนเยน สุขชียติติ สงขารो** เป็นอวุตตกัตตุสาธนะ ๑ ก็ถ้ามีนัยอื่นว่า จิตนั้น ถูกบุคคลปรุงแต่งคือจัดแจงอยู่ โดยนัยที่กล่าวแล้ว โดยบุรพประโยคนั้น เพราะฉะนั้น บุรพประโยคนั้น ชื่อว่าสังขาร พึงถือเอาเนื้อความว่า บทว่า ปุคฺคเลน ก็เป็นกัตตาในบทว่า สุขชียติ บทว่า เอเตน เป็นบทกรรมในบทว่า สุขชียติ ดังนี้ จึงควรเป็นกรณสาธนะ ๑ แต่เป็นอวุตตกัตตุสาธนะควรกว่า เพราะกล่าวคำว่า ตณฺนิพฺพตฺติโต ดังนี้ ๑

(125) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ความย่อ จึงกล่าวคำว่า **ตตถ** เป็นต้น ๑ บุรพประโยคของตน หรือของบุคคลเหล่านี้ ที่เป็นไปด้วยอำนาจสนับสนุนแก่จิตหรือบุคคลที่ห่อหุ้มอยู่ในหน้าที่คือกิจที่ต้องทำนั้น ๑

ชื่อว่ากิจจะ เพราะวิเคราะห์ **กตตพฺพ** ความว่า การงานใด อันบุคคลพึงกระทำ เพราะเหตุ นั้น การงานนั้น ชื่อว่ากิจจะ ๑ บทว่า สสึทติ คือบุคคลผู้ห่อหุ้ม ๑ บทว่า สสึทติ คือ จิตที่ห่อหุ้ม ๑ การให้กำลังที่เหมาะสม ชื่อว่าอนุรูปลัปปทานะ ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการให้กำลังที่เหมาะสม ชื่อว่าอนุรูปลัปปทานวสะ คือความเกี่ยวข้องแห่งการให้เกิดความอดสาเห ๑ วา-ศัพท์ ทั้ง 2 เป็นสมุจยยะ ๑ ชื่อว่าปโยคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปโยเซติ เอเตน** ความว่า สภาวธรรมย่อมประกอบบุคคลในกรรมนั้น ๑ ด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าปโยคะ ได้แก่ ความพยายาม ๑ ความพยายาม คือการออกคำสั่ง ชื่อว่าปโยคะ ชื่อว่าอาณัตติ ความพยายามเบื้องต้น ชื่อว่าปุพฺพปโยคะ ความพยายามเบื้องต้นที่เป็นไป ชื่อว่าปวัตตปุพฺพปโยคะ ๑ มิฉนวายามะและสัมมวายามะที่เป็นไปในทวาร 3 ด้วยอำนาจทำให้เกิดความอดสาเห ชื่อว่าความพยายามเบื้องต้นที่เป็นไปแห่งตน ๑ การออกคำสั่งที่เป็นไปในกายทวารและวจีทวาร แก่บุคคลเหล่านี้ ด้วยอำนาจทำให้เกิดความอดสาเห ชื่อว่าความพยายามเบื้องต้นที่เป็นไปแห่งบุคคลเหล่านี้ ๑

บทว่า ตตถ ตตถ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กิจเจ ๑ บทว่า กิจเจ เป็นบทอาธาระในบทว่า สสึทธานุสส ๑ บทว่า สสึทธานุสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า -ทาน- ๑ บทว่า อนุรูปลัปปทานวเสน เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า ปวัตต- ๑ บทว่า อตฺตโน วา ปเรสฺส วา เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปโยโค ๑ บทว่า ปวัตตปุพฺพปโยโค เป็นลึงค์ตัดะ ๑

(126) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า ภาวะที่จิตกล้าแข็งอันบุรพประโยคนั้นให้เกิดแล้ว จึงชื่อว่าสังขาร ในอธิการเรื่องจิตนี้ จึงกล่าวคำว่า **โส ปน** เป็นต้น ๑ ก็บุรพประโยคนั้น ย่อมเป็นไปในจิตสันดานของตนที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น และในสันดานของบุคคลอื่น เพราะฉะนั้น เฉพาะอาการพิเศษกล่าวคือภาวะที่จิตกล้าแข็งอันบุรพประโยคนั้นให้เกิดแล้ว จึงชื่อว่าสังขาร ในอธิการเรื่องจิตนี้ คือ ในอารมณ์แห่งการกำหนดจิตนี้ ๑

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ๑ ส่วนเบื้องต้น ชื่อว่าปุพฺพภาคะ เวลาเบื้องต้น ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น ชื่อว่าปุพฺพภาคัปปวัตตะ ๑ ความสืบทอด คือความเชื่อมต่อ ชื่อว่าสันตानะ ความสืบทอดแห่งจิต ชื่อว่าจิตตสันตानะ อันเป็นไปในส่วนเบื้องต้นด้วย อันเป็นไปในส่วนเบื้องต้นนั้น เป็นความสืบทอดแห่งจิตด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าปุพฺพภาคัปปวัตตจิตตสันตानะ ๑ เจว-ศัพท์ เป็นนิบาตศัพท์หนึ่งที่เป็นสมุจยัตถะ ๑ ความสืบทอดของบุคคลเหล่านี้ ชื่อว่าปรสันตानะ ๑ จ-ศัพท์ เป็นสมุจยยะ ๑ ก็บุรพประโยคนั้น กล่าวคือความพยายามทั้งสอง ย่อมเป็นไปในจิตสันดานของตนที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น ๑ บุรพประโยค กล่าวคือการออกคำสั่ง ย่อมเป็นไปในสันดานของบุคคลอื่น ๑ ชื่อว่า

นิพัตติตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิพัตติตยติ** ความว่า อาการพิเศษใด อันบุรพประโยคนั้น ย่อมให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนี้ อาการพิเศษนั้น ชื่อว่านิพัตติตะ ฯ บทว่า ปุพฺพปโยเคน เป็นกัตตาในบทว่า นิพัตติตยติ ฯ อันบุรพประโยคนั้นให้เกิดขึ้น ชื่อว่าต้นนิพัตติตะ ฯ บทว่า เตน เป็นบทกัตตาในบทว่า นิพัตติตโต ฯ ความเป็นแห่งจิตที่กล้าแข็ง ชื่อว่าติกขภาวะ กล่าวคือ ความเป็นแห่งจิตที่กล้าแข็ง ชื่อว่า ติกขภาวสังขัตตะ ฯ เอว-ศัพฺทํ ห้ามบุรพประโยค ฯ

บทว่า โส เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตฺตติ ฯ บทว่า อตฺตโน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า จิตตสนฺตानะ ฯ สองบทว่า ปุพฺพภาคปวตฺตจิตตสนฺตानะ เจว ปรสนฺตानะ จ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตฺตติ ฯ บทว่า ปวตฺตติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทเหตุในบทว่า สงฺขารो ฯ สองบทว่า ตณฺนิพฺพตฺติโต ติกขภาวสงฺขาโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า จิตตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ติกขภาโว ฯ บทว่า วิเสโสว เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบทว่า สงฺขารो ฯ บทว่า สงฺขารो เป็นบทสัณญี ฯ

(127) สังขารนั้น ไม่มีแก่จิตดวงใด จิตดวงนั้น ชื่อว่าอสังขาร อสังขาร นั้นนั่นเอง เป็น อสังขาริกิ ฯ

เมื่อควรกล่าว นตฺถิ สงฺขารो ยสฺส แต่ไม่กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวว่า โส ยสฺส นตฺถิ ไว้ ฯ คำนั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อให้รู้บทว่า ยสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า นตฺถิ ฯ สังขาร ไม่มีแก่จิตดวงใด จิตดวงนั้น ชื่อว่าอสังขาร เป็นอตัคคคุณพหุพีหิสมาส ฯ เอว-ศัพฺทํ ย่อมให้รู้ว่า ฌิก ปัจจย เป็นไปในความหมายของตน ฯ อสังขาร นั้นเอง เป็น อสังขาริกิ ฯ

บทว่า โส เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า ยสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า นตฺถิ เป็นนิบาตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า ตํ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อสังขาริ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ตเทว เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อสังขาริกิ เป็นบทสัณญี ฯ

(128) จิตที่ประกอบคือเป็นไปพร้อมด้วยสังขาร ชื่อว่าอสังขาริกิ ฯ ท่านแสดงลหุณัยว่า สงฺขารเณ สหิตฺ [จิตฺ] สสังขาริกิ ฯ รูปวิเคราะห์ว่า จิตที่เป็นไปพร้อมด้วยสังขาร ชื่อว่าอสังขาระ เป็นตัคคคุณูปริสสมาส ฯ สสังขาริ นั้นเอง เป็น สสังขาริกิ ฯ

บทว่า สงฺขารเณ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สห- ฯ บทว่า สหิตฺ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า สสังขาริกิ เป็นบทสัณญี ฯ

(129) ท่านอาจารย์กล่าวคำสาธกว่า **ตถาหิ** เป็นต้น ฯ จริงอย่างนั้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ เพราะเหตุนี้ อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า อาการพิเศษที่เกิดแต่บุรพประโยค เกิดมีในจิต ชื่อว่าสังขาร ภาวะที่จิตเป็นอสังขาริกิ เป็นต้น ย่อมมีได้ในจิตตวิสัยนี้ ด้วยอำนาจสังขารนั้น ฯ เชื่อมความว่า อาการพิเศษที่เกิดแต่บุรพประโยค คือเป็นไปแต่บุรพประโยค เกิดมีในจิต คือเกิดในจิต ชื่อว่าสังขาร ภาวะที่จิตเป็นอสังขาริกิ เป็นต้น ย่อมมีได้ในจิตตวิสัยนี้ ด้วยอำนาจสังขารนั้น คือด้วยความเกี่ยวข้องแห่งสังขารนั้น ฯ

ในนัยที่ 1 ตถา หิ-ศัพฺทํ เป็นนิบาต 1 ศัพฺทมีความหมายว่า ทฬหิภรณ์ ในนัยที่ 2 ตถา-ศัพฺทํ กล่าวความหมายว่า ภรณ์ หิ-ศัพฺทมีความหมายเหมือน เอว-ศัพฺท เพราะฉะนั้น พึงทราบเนื้อความว่า ด้วยเหตุนี้แน่แล ฯ อันเกิดมีแต่บุรพประโยค ชื่อว่าปุพฺพปโยคสมฺภูตตะ ฯ ย่อมเกิดมีใน

จิต ชื่อว่าจิตตสมภวิ ฯ ลง ณี ปัจจัย ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร ตสสึลาทีสุ ณีตวาวิ จ¹¹⁷⁸ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งสังขารนั้น ชื่อว่าตังวสะ ลงนิกคหิตอาคมข้างหน้า ฯ อสังขาริกเป็น เบื้องต้น แห่งสสังขาริกใด สสังขาริกนั้น ชื่อว่าอสังขาริกาติ ความเป็นแห่งอสังขาริกเป็นต้น ชื่อว่า อสังขาริกาติตา ฯ

ในนัยที่ 1 ตถาหิ เป็นนิบาต ในนัยที่ 2 ตถาหิ เป็นบทเหตุในบทว่า วทนต์ ฯ บทว่า อาจริยา เป็นบทกัตตาในบทว่า วทนต์ ฯ บทว่า วทนต์ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ สองบทว่า ปุพฺพปโยคสมภูโต จิตตสมภวิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า วิเสโส เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า สงขารโ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ตัวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า โหติ ฯ บทว่า เอตถ เป็น บทอาธาระในบทว่า โหติ ฯ บทว่า โหติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า อสังขาริกาติตา เป็น บทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ

(130) ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้แน้มอื่น จึงกล่าวคำว่า **อถวา** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง นัยอื่นอีก ฯ คำว่า **สสังขาริกมสังขาริกิ** นี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวหมายถึงความมีและความไม่มี แห่งสังขารอย่างเดียว หากกล่าวเพราะความมีและความไม่มีความเป็นไปร่วมกันแห่งสังขารนั้นด้วยจิต ไม่ เพราะฉะนั้น เพราะสังขารแม้ที่มีปรกติเป็นไปในสันดานที่ต่างกัน ก็มีจิตนี้เป็นความมุ่งหมาย เพราะกล่าวถึงสองบทที่หมายถึงความมีและความไม่มีแห่งสังขาร จิตที่บังเกิดแล้วด้วยอำนาจคือด้วยความสามารถแห่งสังขารนั้น ชื่อว่าสสังขาริก เพราะวิเคราะห์ว่า "มีสังขาร" เพราะ สห ศัพท์ แสดง ความหมายว่า มี ดังในประโยคว่า **สโลมโก** สัตว์มีขน **สปกฺขิโก** สัตว์มีปีก เป็นต้น ฯ

เพราะเมื่อกล่าวว่า **อถวา** แล้วคำว่า **บัณฑิตย้อมรู้**นัยที่สละนัยก่อน ดังนี้ ท่านอาจารย์จึง กล่าวความมีและความไม่มีความเป็นไปร่วมกันแห่งสังขารนั้นด้วยจิต ในนัยต้น แต่กล่าวความมีและความไม่มีความเป็นไปร่วมกันแห่งสังขาร ในนัยหลัง ฯ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า **สสังขาริกิ** เป็นครั้งแรกหมายเอาความมีแห่งสังขาร ฯ จ-ศัพท์ เป็นสมุจจัยตถะ จึงควรประกอบเป็น **สสังขาริกนติ จ** **อสังขาริกนติ จ** ฯ บทว่า **สงฺขารสฺส** หมายถึงสังขารกล่าวคือบุรพประโยค ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าภาวะ คือความมีอยู่ ความไม่เป็นไป ชื่อว่าอภาวะ คือความไม่มีอยู่ ได้แก่ความมีและความไม่มี ฯ ชื่อว่าภาวะ-ภาวะ ฯ ความเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าสหปวัตติ ฯ ชื่อว่าสันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สวิขฺชติ** ความว่า สภาวะใด ย่อมมี เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่าสันตะ ความเป็นไป ชื่อว่าภาวะ ความมีปรากฏอยู่ ชื่อว่าสัพพะภาวะ ฯ เปลี่ยน สนต-ศัพท์ เป็น ส ด้วยสูตร สนตสทฺทสฺส โส เก โพ จนเต¹¹⁷⁹ ฯ ความมี ชื่อว่าสัพพะภาวะ และความไม่มี ชื่อว่าอภาวะ ความมีด้วย ความไม่มีด้วย ชื่อว่าสัพพะภาวะภาวะ ความมีและความไม่มีแห่งความเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าสหปวัตติสัพพะภาวะภาวะ ฯ ความสืบทอดที่ต่างกัน ชื่อว่า ภินนสันตानะ ฯ ความสืบทอดของบุคคลเหล่านี้ที่ต่างจากความสืบทอดของตน ฯ สังขารที่เป็นไปใน สันดานที่ต่างกัน ชื่อว่าภินนสันตาดปวัตติ ฯ ด้วย อปิ-ศัพท์ ที่มีความหมายว่า สัมปดินทนะ ย่อมให้รู้ ว่า หากกล่าวสังขารที่มีปรกติเป็นไปในสันดานของตนมีจิตนี้เป็นความมุ่งหมายอย่างเดียวนั้น ฯ บทว่า **สงฺขารสฺส** คือสังขารกล่าวคือการออกคำสั่ง ฯ จิตนี้เป็นความมุ่งหมายคือเป็นผล ชื่อว่าอิทมัตถะ เป็น กัมมธารยสมาส ฯ เปลี่ยน อิม เป็น อิหิ ด้วยสูตร ยทฺนูปปนา นิปาตนา สีฆณฺณติ¹¹⁸⁰ หรือด้วยสูตร

¹¹⁷⁸ รูป. -/590/430.

¹¹⁷⁹ รูป. -/112/74.

¹¹⁸⁰ รูป. -/423/310.

อิมสฺสลิ¹¹⁸¹, เปลี่ยนนิกคหิต เป็น ม ด้วยสูตร มทา สเร¹¹⁸² ๑ จิตนี้เป็นความมุ่งหมายแห่งสังขารนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอิมตฺติ ๑ ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร ทณฺหาทิตฺ อิก อี¹¹⁸³ ๑ ความเป็นแห่งจิตนี้เป็นความมุ่งหมาย ชื่อว่าอิมตฺติตา ๑ ลง ตา ปัจจัย ด้วยสูตร ญยตฺตตา ภาเว ตุ¹¹⁸⁴ ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งสังขารนั้น ชื่อว่าตังวสะ ลงนิกคหิตอากม ๑ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า ก็ในบทว่า สสงฺขาริกํ มีการเปลี่ยน สห-ศัพท์ เป็น ส มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น ควรกล่าวว่า สห สงฺขารเณ แต่ไม่กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวว่า สงฺขารโ อสฺส อตฺติ เพราะเหตุไร ดังนี้ จึงใส่เหตุว่า สโลมโก สปฺกฺโขโกติอาทิสฺส วิย สหสฺสทสฺส วิชฺชมานตลปฺริทฺปิโนโต-เพราะแสดง สห-ศัพท์ว่ามีความหมายว่า มีอยู่ในประโยคว่า (สัตว์) มีชน (สัตว์) มีปีก ๑ ชนของสัตว์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสโลมกะ คือมีชน ๑ ปีกของสัตว์มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสปฺกฺโขกะ ๑ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร ยทฺนูปปนฺนา นิปาตนา สีฆมนฺติ¹¹⁸⁵, ลง ก ปัจจัย ท้ายศัพท์สมาส ด้วยสูตร ภูวจิ สมาสนตคฺคตฺนมนการนฺโต¹¹⁸⁶ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอา บทว่า สรฺโน-มีศัพท์ เป็นต้น ๑ ศัพท์ว่า สห ชื่อว่าสหสฺสทสฺ ๑ ความหมายว่า มี ชื่อว่าวิชฺชมานตลกะ ๑ การแสดงความหมายว่า มี ชื่อว่าวิชฺชมานตลปฺริทฺปิโน ๑

สองบทว่า สสงฺขาริกมสงฺขาริกํ เป็นบทสรูปะของบทว่า เอตํ ๑ บทว่า เอตํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า เภวํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า สนฺธาย ๑ บทว่า สงฺขารสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาวภาวํ ๑ บทว่า ภาวภาวํ เป็นบทกรรมในบทว่า สนฺธาย ๑ บทว่า สนฺธาย เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า วุตฺตํ เป็นกิตฺตบท กัมมวาทก ๑ น-ศัพท์ เป็นบทปฏฺิเสธในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปวตฺติ ๑ บทว่า สหปฺปวตฺติสพฺภาวภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า น วุตฺตํ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า อิทมตฺติตาย ๑ บทว่า ภินฺนสนฺตานป-ปวตฺติโนปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สงฺขารสฺส ๑ บทว่า สงฺขารสฺส เป็นบทภาวสัมพันธะในบทว่า อิทมตฺติตาย ๑ บทว่า อิทมตฺติตาย เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า นิพฺพตฺตํ ๑ บทว่า ตวฺเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า นิพฺพตฺตํ ๑ บทว่า นิพฺพตฺตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตฺตํ ๑ บทว่า จิตฺตํ เป็นบทสฺสญฺญีในบทว่า สสงฺขาริกํ ๑ บทว่า สงฺขารโ เป็นบทกิตฺตตาในบทว่า อตฺติ ๑ บทว่า อสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อตฺติ ๑ บทว่า อตฺติ เป็นนินาตบท กิตฺตวาทก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า สสงฺขาริกํ ๑ บทว่า สโลมโก สปฺกฺโขโกติอาทิสฺส เป็นบทอาธาระในบทว่า สหสฺสทสฺ ๑ วิย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า สหสฺสทสฺส เป็นบทกิริยาสัมพันธะในบทว่า ปฺริทฺปิโนโต ๑ บทว่า วิชฺชมานตล-ปฺริทฺปิโนโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า สสงฺขาริกํ ๑

แต่พระวิมลพุทธิเถระได้กล่าวไว้ว่า ท่านอาจารย์กล่าวว่า เพราะสังขารแม้ที่มีปกติเป็นไปในสันดานที่ต่างกันเป็นต้นไว้ เพื่อแสดงวิภักดิ์แม้อื่น ๑ คำนั้นผิด ๑ เพราะเหตุไร ๑ เพราะคำว่า สันดานที่ต่างกันเป็นต้นเป็นคำที่ไม่มีนัยอื่นจากคำว่า อถวา-อีกอย่างหนึ่ง เป็นต้น ๑ ความจริงมีนัยเดียวเท่านั้น ๑ แม้คำว่า อปิ-ศัพท์ เป็นศัพท์ที่กล่าวถึงปัญหา ก็ผิด ๑ เพราะเหตุไร ๑ เพราะ อปิ-ศัพท์

¹¹⁸¹ โมค.-/388/271. อ้างในนิรุตติปิณี.

¹¹⁸² รุป. -/52/49.

¹¹⁸³ รุป. -/400/295.

¹¹⁸⁴ รุป. -/387/286.

¹¹⁸⁵ รุป. -/423/310.

¹¹⁸⁶ รุป. -/350/233.

มิได้กล่าวถึงปัญหา ฯ แต่ อปิ-ศัพท์ กล่าวความหมายว่าสัมปณณะ ฯ แม้คำว่า อิทมตติตาย และ ปจยภาววิขมานตาย ก็ผิด ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะคำว่า ปจยภาว นี้ ไม่เหมาะกับบทว่า อิหํ ฯ ส่วนพระอริยวงศ์กล่าวไว้ว่า บทว่า สสงขาริกํ นี้ อันเป็นประโยชน์แก่บทที่เป็นเหตุว่า อิทมตติตาย และว่า อิตตอตเถน มีความเกี่ยวข้องกัน ฯ คำนั้นก็ผิด ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะในบทว่า สสงขาริกํ นี้ มี อิติ-ศัพท์อยู่ในบทว่า เหตุภูตสส สงขาโร อสส อตถิ ฯ แม้คำว่า โต ปัจจยใช้ในความหมายทุตติยวิภัตติ ในบทว่า สหปวัตตตสพภาวาทโต ก็ผิด ฯ ควรกล่าวว่า สหปวัตตตสพภาวาทา ฯ ความจริง โต ปัจจย ใช้ในความหมายว่า เหตุ ฯ ในบทว่า ผลมีอยู่ในจิตดวงสุดท้ายนี้ ใช้เป็นคำว่า อิทมตติ ก็ผิด ฯ ควรกล่าว อิทอตติตาย ฯ

(131) ส่วนจิตที่ตรงกันข้ามกับสสังขาริกจิตนั้น คือนอกจากสสังขาริกจิตนั้น ชื่อว่า อสังขาริก โดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้เสร็จแล้วนั้นแหละ เพราะไม่มีสังขารนั้น ฯ

จิตที่ตรงกันข้าม คือนอกจากสสังขาริกจิตนั้น ชื่อว่าตัพพิปริตตะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัณหา ฯ ความไม่มีสังขารนั้น ชื่อว่าตทภาวะ ฯ นัยที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตนยะ ฯ อธิบายความว่า นัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้เสร็จแล้วว่า สังขารนั้น ไม่มีแก่จิตดวงใด จิตดวงนั้น ชื่อว่าอสังขาร อสงขารํ นั้นนั่นเอง เป็น อสงขาริกํ ฯ

บทว่า ตัพพิปริตตะ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ตทภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า อสงขาริกํ ฯ บทว่า วุตตนยน เป็นบทตติยวิเสสในบทว่า อสงขาริกํ ฯ บทว่า อสงขาริกํ เป็นบทสัณญี ฯ

ก็รูปวิเคราะห์ที่ตั้งไว้ว่า **สงขาโร ยสส อตถิติ สสงขารํ** เป็นตัตถคุณพหุพพิหิสมาส ฯ สสงขารํ นั้นนั่นเอง เป็น สสงขาริกํ ฯ ลง ฌิก ปัจจย ในความหมายตนเอง ฯ รูปวิเคราะห์ที่ตั้งไว้ว่า **สงขาโร ยสส นตถิ ตํ อสงขารํ** เป็นตัตถคุณพหุพพิหิสมาส ฯ อสงขารํ นั้นนั่นเอง เป็น อสงขาริกํ ฯ

(132) จิตที่ไม่ประกอบ คือไม่ระคนด้วยทัญญู เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทัญญูคตวิปยุตฺต ฯ ไช ความว่า วิสสุกฺกํ เพื่อห้ามเนื้อความว่า อันประกอบโดยการต่าง ๆ ฯ

บทว่า ทัญญูคตเตน เป็นบทวิปโยคตติยาในบทว่า วิปยุตฺตํ วิสสุกฺกํ ฯ บทว่า วิสสุกฺกํ เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตฺตํ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า ทัญญูคตวิปยุตฺตํ ฯ บทว่า ทัญญูคตวิปยุตฺตํ เป็นลึงค์คตตะ ฯ

(133) ประกอบความว่า เวทนาชื่อว่าอุเบกขา เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเสวยอารมณ์โดยเหมาะ คือโดยสมควร ได้แก่ แม้เมื่อเสวยอารมณ์ ก็เสวยด้วยอาการที่ดำรงอยู่โดยอาการคือความเป็นกลาง ฯ ไชความว่า อุปปตติโต เพราะ อุป-ศัพท์มีความหมายหลากหลายมี สมิป-ไกล์ อุปมา-เปรียบเทียบเป็นต้น ฯ ไชความว่า ยุตติโต เพราะ อุปปตติ-ศัพท์มีความหมายแม้ว่า เข้าถึงอยู่ จดในประโยคว่า ย่อมเข้าถึงโลกสวรรค์ เป็นต้น ฯ การเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปตติ ฯ อุป บทหน้า ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป ฯ อุป-ศัพท์ เป็นศัพท์ทำให้ความหมายของธาตุเพิ่มขึ้น ฯ ลง ตี ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิมตติโว วา¹¹⁸⁷, ลบ ท ทัยธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทีนณจ¹¹⁸⁸, ลง โต ปัจจยในตติยวิภัตติ ด้วย กวจิ โต-โยควิกาคะในสูตร กวจิ โต ปณจมยเต¹¹⁸⁹ ฯ การประกอบ ชื่อว่ายุตติ ฯ ยุช-ธาตุมีความหมายว่า ประกอบ, ลง ตี ปัจจย, ลบ ช ทัยธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร ภูษาทีนมนโต โน

¹¹⁸⁷ รูป. -/599/437.

¹¹⁸⁸ รูป. -/630/455.

¹¹⁸⁹ รูป. -/260/148.

ทวิ จ¹¹⁹⁰ ฯ ไชความว่า อนุภาติ เพราะ อิภขติ-ศัพท์ มีความหมายแม้ว่า ดู-มอง-เห็น เป็นต้น ฯ อิภข-
 ชาติมีความหมายว่า เสวย, ตี วิภตติ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ¹¹⁹¹ ฯ อนุ บทหน้า ภู-ชาติมีความ
 ความหมายว่า เสวย, ตี วิภตติ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร ภูวาทีโต อ¹¹⁹², วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อยณเส
 จ¹¹⁹³, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร โอ อว สเร¹¹⁹⁴ ฯ ถาว่า เวทนาเป็นกลาง ย่อมเสวยรสของ
 อารมณ์ โดยสมควร ด้วยอะไร ฯ เฉลยว่า เวทนาเป็นกลางเสวยรสของอารมณ์ โดยสมควร เพราะไม่มี
 การตกไปฝ่ายอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ฯ ถาว่า ท่านอาจารย์ควรกล่าวรูปวิเคราะห์เพียงเท่านี้ว่า
อุปปตติโต ยุตติโต อิภขติ อนุภาติ อุปกษา ไม่ควรใส่คำว่า **เวทียมานาปี มชมตตากการสณฺธิติยา**
 คำนั้นท่านใส่เข้ามาเพื่ออะไร ฯ เฉลยว่า ความจริง ท่านใส่คำว่า **เวทียมานาปี มชมตตากการ-**
สณฺธิติยา เพื่อให้รู้ว่า เวทนาเป็นกลางเสวยรสของอารมณ์ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็เสวยโดยอาการคือ
 ความเป็นกลาง ฯ ความสมบูรณ์ในการใส่คำว่า เวทียมานาปี มชมตตากการสณฺธิติยา เข้ามารู้ได้ยาก ฯ
 ชื่อว่าเวทียมานา เพราะวิเคราะห์ว่า **เวทียติ** ความว่า เวทนาใด ย่อมเสวยรสของอารมณ์ เพราะเหตุ
 นั้น เวทนานั้น ชื่อว่าเวทียมานา ฯ วิท-ชาติมีความหมายว่า เสวย, ลง มาน ปัจจย ด้วยสูตร วตตมาน
 มานนตา¹¹⁹⁵, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย¹¹⁹⁶, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิการ¹¹⁹⁷, วุทธิ อี
 ที่ วิท-ชาติ เป็น เอ ด้วยสูตร อยณเส จ¹¹⁹⁸, ลง อา ปัจจยในอิตถิลิงค์ ด้วยสูตร อิตถียมโต
 อาปจโย¹¹⁹⁹ ฯ อปี-ศัพท์ มีความหมายว่าติเตียนว่า เวทนาเป็นกลาง ย่อมเสวยโดยสมควร ย่อมเสวย
 โดยอาการคือความเป็นกลาง ทำไม ฯ สภาวะคือตัวตนที่ดำรงอยู่ในท่ามกลางของอาการคือความสุข
 และความทุกข์ ชื่อว่ามัชฌัตตา อาการคือความเป็นกลาง ชื่อว่ามัชฌัตตากการะ ฯ การดำรงอยู่ คือ
 ความเป็นไป ชื่อว่าสณฺธิติ ความดำรงอยู่โดยอาการคือความเป็นกลาง ชื่อว่ามัชฌัตตากการสณฺธิติ ฯ
 ด้วยบทว่า เวทียมานาปี มชมตตากการสณฺธิติยา นี้ ท่านอาจารย์จะให้รู้ว่า เวทนาเป็นกลางเสวยรสของ
 อารมณ์ แม้ก็จริง ถึงกระนั้น ก็เสวยโดยอาการคือสภาวะเป็นกลาง ไม่เสวยโดยอาการคือการตกไป
 ฝ่ายอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ฯ อุป บทหน้า อิภข-ชาติมีความหมายว่า เสวย, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร
 อิตถียมตยโว วา¹²⁰⁰, ลง อา ปัจจยในอิตถิลิงค์อีก ด้วยสูตร อิตถียมโต อาปจโย¹²⁰¹ ฯ

บทว่า อุปปตติโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อิภขติ อนุภาติ ฯ บทว่า ยา เวทนา เป็น
 บทกัตตาในบทว่า อิภขติ ฯ บทว่า อิภขติ อนุภาติ เป็นอาชยาตบท กัตตฺวาจก ฯ บทว่า เวทียมานาปี

¹¹⁹⁰ รูป. -/560/409.

¹¹⁹¹ รูป. -/433/318.

¹¹⁹² รูป. -/433/318.

¹¹⁹³ รูป. -/434/318.

¹¹⁹⁴ รูป. -/435/319.

¹¹⁹⁵ รูป. -/646/469.

¹¹⁹⁶ รูป. -/510/368.

¹¹⁹⁷ รูป. -/547/400.

¹¹⁹⁸ รูป. -/434/318.

¹¹⁹⁹ รูป. -/176/101.

¹²⁰⁰ รูป. -/599/437.

¹²⁰¹ รูป. -/176/101.

เป็นบทกัตตาในบทว่า อนุภาติ ฯ บทว่า มชฌตตการสนธิติยา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อนุภาติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขา ฯ บทว่า อุเปกขา เป็นบทสัณญา ฯ

(134) รูปวิเคราะห์ว่า เวทนาชื่อว่าอุเบกขา เพราะย่อมเสวยโดยสมควร ฯ แม้ในปรมัตถ วินิจจยฎีกา ท่านก็กล่าวไว้ว่า เวทนาชื่อว่าอุเบกขา เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเสวยอารมณ์โดยเหมาะ คือโดยสมควร ได้แก่ แม้เมื่อเสวยอารมณ์ ก็เสวยด้วยอาการที่ดำรงอยู่โดยอาการคือความเป็นกลาง ฯ อีกนัยหนึ่ง ฯ เวทนาชื่อว่าอุเบกขา เพราะวิเคราะห์ว่า การเสวยอารมณ์อันเหมาะสมคือไม่เป็น ปฏิปักษ์ต่อสุขเวทนาและทุกขเวทนา ฯ

สุขเวทนาด้วย ทุกขเวทนาด้วย ชื่อว่าสุขทุกข์ ฯ ท่านกล่าวคำว่า อุเปตา เพื่อให้รู้ เนื้อความของ อุป-ศัพท ฯ ไขความคำว่า ยุตตะ เพราะ อุเปตา-ศัพท กล่าวแม้ความเข้าถึง ฯ ไขความ ว่า อวิรุทธา เพราะ ยุตตะ-ศัพท กล่าวแม้ความประกอบ ฯ ไขความว่า อนุภวัน เพื่อให้รู้ว่า อิกขา- ศัพท เป็นภาวาจาก ฯ ความเหมาะสม ชื่อว่าอุเปตา ฯ อุป บทหน้า อิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจัยในภาวะ ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹²⁰², วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อยณเสสุ จ¹²⁰³, ลง อา ปัจจัยใน อิตถิลิศจ์อีก ฯ ความสมควร ชื่อว่ายุตตะ ฯ ยุช-ธาตุ, ต ปัจจัย, อา ปัจจัย ฯ ความไม่เป็นปฏิปักษ์ ชื่อว่าอวิรุทธา ฯ การเสวย ชื่อว่าอิกขา, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว वा¹²⁰⁴, ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิศจ์อีก ฯ การเสวย ชื่อว่าอนุภวัน, ภู-ธาตุ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ यु¹²⁰⁵, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา युณฺว¹²⁰⁶ ฯ

บทว่า สุขทุกข์านํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อุเปตา ยุตตะ อวิรุทธา ฯ บทว่า อุเปตา ยุตตะ อวิรุทธา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิกขา ฯ บทว่า อิกขา อนุภวัน เป็นลึงค์ตละ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขา ฯ บทว่า อุเปกขา เป็นลึงค์ตละ ฯ

(135) ท่านอาจารย์เมื่อประสงค์จะกล่าวคำว่า สุขทุกข์านํ ว่า อุเปตา ยุตตะ อวิรุทธา อิกขา จึงกล่าวคำว่า **สุขทุกข์า** เป็นต้น ฯ จริงอยู่ อุเบกขาเวทนานี้ ย่อมเป็นไปแม้ในลำดับติดต่อกัน แห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาเหล่านั้น เพราะไม่ขัดต่อสุขเวทนาและทุกขเวทนา ฯ

สุขด้วย ทุกข์ด้วย ชื่อว่าสุขทุกข์ ฯ ชื่อว่าวิโรธ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิรุชฌติ** ความว่า เวทนาใด ย่อมขัดซึ่งกันและกัน เพราะเหตุนั้น เวทนานั้น ชื่อว่าวิโรธ คือสุขเวทนาและทุกขเวทนา ฯ วิ บทหน้า ฐิ-ธาตุมีความหมายว่า ปิดกั้น-ห้าม, ลง อิ ปัจจัย ด้วยสูตร มุนาทีหิ จ¹²⁰⁷, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อยณเสสุ จ¹²⁰⁸ ฯ ความเป็นปฏิปักษ์หาได้ ชื่อว่าอวิโรธ คืออุเบกขาเวทนา ฯ ความไม่เป็น ปฏิปักษ์ต่อสุขเวทนาและทุกขเวทนา ชื่อว่าสุขทุกข์าวิโรธ ฯ ความเป็นแห่งความไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อสุข เวทนาและทุกขเวทนา ชื่อว่าสุขทุกข์าวิโรธิตา ฯ หิ-ศัพท เป็นทัพพีकरण ฯ ระหว่างค้นหามีได้ ชื่อว่า

¹²⁰² รูป. -/622/450.

¹²⁰³ รูป. -/434/318.

¹²⁰⁴ รูป. -/599/437.

¹²⁰⁵ รูป. -/596/434.

¹²⁰⁶ รูป. -/570/417.

¹²⁰⁷ รูป. -/679/495.

¹²⁰⁸ รูป. -/434/318.

อนันตระ ฯ ปิ-ศัพทีย่อมให้รู้ว่า อุเบกขาเวทนาย่อมเป็นไปในลำดับติดต่อกันแห่งอุเบกขาเวทนาอย่างเดียวกันได้ ฯ

บทว่า สุขทุกขวิโรธิตาย เป็นบทพยากรณ์เหตุในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า เอสา เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนนตริ ฯ บทว่า อนนตรมปิ เป็นบทกาลสัตตมียในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปวตตติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ

ในคัมภีร์อภิธัมมวาทรรฎีกา กล่าวไว้ว่า ก็เนื้อความนี้ ย่อมได้เฉพาะเวทนาที่ประกอบด้วยจิตที่สหระคด้วยโลภะเป็นต้น แต่ในเบื้องต้น หาเป็นเช่นนั้นไม่ ความจริง การเสวยอารมณ์ โดยสมควรแห่งจิตที่สหระคด้วยโลภะเป็นต้น ย่อมไม่มีหามิได้ ฯ

(136) บทว่า **อุเปกขาสหคต** นี้ มีนัยดังที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้เสร็จแล้วนั้นแล ฯ ท่านอาจารย์หมายเอารูปวิเคราะห็นี้ว่า จิตที่สหระค คือที่ระคนด้วยอำนาจอาการ 4 อย่าง มีเกิดร่วมกันเป็นต้นกับอุเบกขาเวทนา หรือที่ถึงภาวะมีเกิดในขณะเดียวกันเป็นต้น กับอุเบกขาเวทนา เพราะเหตุนั้น จิตดวงนั้น จึงชื่อว่าอุเปกขาสหคตจิต ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า **วุตตนยเมว** ฯ นัยที่กล่าวแล้วแห่งบทใด บทนั้น ชื่อว่าวุตตนัย ฯ เอว-ศัพท ห้ามนัยอื่น ฯ

บทว่า อุเปกขาสหคต เป็นบทสรูปะของบทว่า อิหิ ฯ บทว่า อิหิ เป็นลิงค์ตละ ฯ บทว่า วุตตนยเมว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิหิ ฯ

(137) ท่านอาจารย์เมื่อจะยกคำหักท้วงขึ้นว่า ก็ในโลภมูลจิต 8 ดวงนี้ สัมปยุตธรรมทั้งหลายมีผัสสะเจตสิกเป็นต้นแม้เหล่าอื่น ก็ยังมีอยู่ ท่านอาจารย์กล่าวจิตนั้นสหระคเป็นต้นไว้เท่านั้น เพราะเหตุไรไม่กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวจิตนั้นสหระคด้วยโสมนัสเป็นต้นไว้เท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า **กสมา** เป็นต้น ฯ การหักท้วงว่า ในโลภมูลจิต 8 ดวงนี้ เมื่อสัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเจตสิกเป็นต้นแม้เหล่าอื่น ก็ยังมีอยู่ ท่านอาจารย์กล่าวจิตสหระคด้วยโสมนัสเป็นต้นไว้เท่านั้น ฯ

ปน-ศัพท เป็นวจนาลังการะ ฯ บทว่า อญเญสุ ความว่า เมื่อสัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเจตสิกเป็นต้น แม้เหล่าอื่นจากโสมนัส อุเบกขา และทัญญูเป็นต้น ก็ยังมีอยู่ ฯ ปิ-ศัพทีย่อมให้รู้ว่า โสมนัสเป็นต้นมีอยู่อย่างเดียวกัหามิได้ ฯ ในบทว่า ผสสาทีสุ สัมปยุตตมเมสุ ควรถือเอาเจตสิก 20 เหล่านี้ คือ เจตสิกธรรม 7 ประการมีทั่วไปแก่จิตทุกดวง มีผัสสะเจตสิกเป็นต้น เว้นเวทนา ปกิณณกเจตสิก 6 ประการ เจตสิกธรรม 4 ประการมีทั่วไปแก่อกุศลจิตทุกดวง มี โมหะ อหิริกะ อนัตตปปะอุทธัจจะ และ โลภะ 1 มานะ 1 ถีนมิทระ 1 ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะท่านกล่าวบทว่า เอตถ วั ฯ จิตที่สหระคด้วยโสมนัส เป็นเบื้องต้นแห่งจิตที่สหระคด้วยอุเบกขาเป็นต้นเหล่าใด จิตที่สหระคด้วยอุเบกขาเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าโสมนัสสสหคตาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายเอาอสังขาริกจิตที่สหระคด้วยอุเบกขาและสหระคด้วยทัญญู ฯ ความเป็นแห่งจิตสหระคด้วยโสมนัสเป็นต้น ชื่อว่าโสมนัสสสหคตาทิภาวะ ฯ เอว-ศัพท ห้ามนัยที่จิตสหระคด้วยผัสสะเป็นต้น ฯ

บทว่า กสมา เป็นบทเหตุปุจฉาในบทว่า วุตโต ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า วิชขมานะสุ เป็นอาชาระแม้ในบทว่า วุตโต ฯ สองบทว่า อญเญสุปี ผสสาทีสุ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สัมปยุตตมเมสุ ฯ บทว่า สัมปยุตตมเมสุ เป็นบทภาวสัตตมีย ฯ บทว่า วิชขมานะสุ เป็นบทตุลยา-ธิกรณสัตตมีย ฯ บทว่า โสมนัสสสหคตาทิภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตโต ฯ บทว่า วุตโต เป็นกิตบถกัมมวจาก ฯ อติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า โจทนา ฯ

(138) บทว่า โสมนสฺส เป็นต้น เป็นบทเฉลย ฯ เพราะสัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีโสมนัส เป็นต้นนั้นแล มีไม่ทั่วไป (แก้จิตทุกดวง) ท่านอาจารย์จึงกล่าวจิตสหระคด้วยโสมนัส เป็นต้นไว้เท่านั้น ฯ

โสมนัสเป็นเบื้องต้นแห่งเจตสิกเหล่าใด เจตสิกเหล่านั้น ชื่อว่าโสมนัสสาทิ ฯ ด้วย อาทิจฺฉิทธิ หมายถึงเอาทิจฺฉิทธิทั้งหลายและความเป็นอสังขาริกจิต ฯ เอว-ศัพฺท ห้ามผัสสเจตสิก เป็นต้น ฯ ความเป็นแห่งโสมนัส เป็นต้นมีไม่ทั่วไป (แก้จิตทุกดวง) ชื่อว่าอสาธณภาวะ ฯ

บทว่า โสมนสฺสาทินเมว เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาวโต ฯ บทว่า อสาธณภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า วุตโต ฯ

(139) ท่านอาจารย์ เพื่อให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายมีโสมนัส เป็นต้นนั้นแลมีไม่ทั่วไป (แก้จิตทุกดวง) สำเร็จ จึงกล่าวว่า **ผลสาทิโย** เป็นต้น ประกอบความว่า ความจริง เจตสิกธรรมบางเหล่า (7 ประการ) มีผัสสเจตสิก เป็นต้น มีทั่วไปแก้จิตทุกดวง ฯ เจตสิกธรรมบางเหล่า (19 ประการ) มีทั่วไปแก้กุศลจิต เป็นต้น และเจตสิกธรรมทั้งหลาย (4 ประการ) มีโมหเจตสิก เป็นต้น มีทั่วไปแก้กุศลจิตทุกดวง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่อาจจะอธิบายจิตให้ต่างกันได้ โดยเจตสิกธรรมมีผัสสเจตสิก เป็นต้นเหล่านั้น ฯ ส่วนเจตสิกธรรมทั้งหลายมีโสมนัส เป็นต้น เกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง เพราะฉะนั้น ความต่างกันแห่งจิตด้วยอำนาจเจตสิกธรรมมีโสมนัส เป็นต้นนั้น ปรากฏชัดเจนแล้ว ฯ

ผัสสเจตสิกเป็นเบื้องต้นแห่งเจตสิกธรรมเหล่าใด เจตสิกธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าผัสสาทิ ฯ หิ-ศัพฺท เป็นทัฬหีกรรม ฯ บทว่า เกจิ ความว่า เจตสิกธรรม 6 ประการมีผัสสเจตสิก เป็นต้นมีทั่วไปแก้จิตทุกดวง ฯ เจตสิกธรรมมีทั่วไปแก้จิตทุกดวง ชื่อว่าสัพพจิตตสาธารณะ ฯ บทว่า เกจิ ความว่า เจตสิกธรรม 6 ประการ มีวิตกเจตสิก เป็นต้น เป็นปภินนทเจตสิก ฯ ไม่ควรถือเอาโสภณเจตสิก ฯ เพราะเหตุไร ฯ เพราะเป็นอกุศลลาภิการ ฯ กุศลจิตเป็นเบื้องต้นแห่งจิตเหล่าใด จิตเหล่านั้น ชื่อว่า กุศลลาทิ ฯ ด้วย อาทิจฺฉิทธิ หมายถึงเอา อกุศลจิตและอัปายากฤตจิต ฯ เจตสิกธรรมมีทั่วไปแก้จิตทุกดวง มีกุศลจิต เป็นต้น ชื่อว่ากุศลลาทิสาธณะ ฯ ปภินนทเจตสิก 6 ประการมีวิตกเจตสิก เป็นต้น มีทั่วไปแก้กุศลจิต เป็นต้น ตามสมควร คือมีไม่ทั่วไปแก้จิตทุกดวงมีกุศลจิต เป็นต้น ฯ โมหเจตสิกเป็นเบื้องต้นแห่งเจตสิกธรรมเหล่าใด เจตสิกธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าโมหาทิ ฯ ด้วย อาทิจฺฉิทธิ หมายถึงเอา อหิริกเจตสิก อนัตตตปเจตสิก และอุทัจจเจตสิก ฯ จ-ศัพฺทวางไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ควรวางเป็น สัพพจิตตสาธารณะ จ สัพพากุศลสาธารณะ จ ฯ เจตสิกธรรมทั้งหลาย (4 ประการ) มีโมหเจตสิก เป็นต้น มีทั่วไปแก้กุศลจิตทุกดวง ฯ

ท่านอาจารย์ประสงค์คำถามว่า ก็จิตที่สหระคด้วยโสมนัส เป็นต้น เป็นอย่างไร จึงกล่าวว่า **โสมนสฺส** เป็นต้น ฯ ปน-ศัพฺทเป็นวิเสสตัดะ ฯ เอว-ศัพฺท มีความหมายว่า สันนิษฐาน ย่อมให้รู้ว่า ไม่ปรากฏ ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งจิตที่สหระคด้วยโสมนัส เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าตังวสเส ลงนิกคหิตอาคม ฯ

สามบทว่า ผลสาทิโยปิ เกจิ สัพพจิตตสาธารณะ เป็นบทวิเสสของบทว่า เจตสิก ฯ บทว่า เจตสิก เป็นลิงคัตถะ ฯ สองบทว่า เกจิ กุศลลาทิสาธณะ เป็นบทวิเสสของบทว่า เจตสิก ฯ สองบทว่า โมหาทิโย สัพพากุศลสาธารณะ เป็นบทวิเสสของบทว่า เจตสิก ฯ อติ-ศัพฺท เป็นบทเหตุในบทว่า น สกกา ฯ น-ศัพฺท เป็นบทปฏิเสธในบทว่า สกกา ฯ บทว่า เตหิ เป็นบทวิเสสนัตติยาในบทว่า วิเสสสุ ฯ บทว่า สกกา เป็นนิบาตบท ภาววจก ฯ บทว่า จิตฺตํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิเสสสุ บท

ว่า วิเสสเหตุ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า น สกกา ฯ บทว่า อาจริเยณ เป็นบทอวৃতตักัดตาในบทว่า น สกกา ฯ บทว่า โสมนัสสารทโย เป็นบทกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า กตถจิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตเต ฯ บทว่า จิตเต เป็นบทอาธาระในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า โหนติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า กตถจิ เป็นบทวิเสสณะในบทว่า จิตเต ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิสเทธในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า โหนติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ปากโฏ ฯ บทว่า ปากโฏ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า ตัวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า จิตตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า วิเสโส เป็นลึงค์ตละ ฯ

ในบทว่า โสมนัสสารทโย ปน กตถจิ จิตเต โหนติ กตถจิ น โหนติ-ส่วนเจตสิกธรรมทั้งหลาย มีโสมนัสเป็นต้น เกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง นี้ พึงทราบอธิบายความตามสมควรดังนี้ โสมนัสเจตสิก เกิดในจิตบางดวง คือในจิต 4 ดวงที่สหระคด้วยโสมนัส ไม่เกิดในจิตบางดวง คือที่สหระคด้วยอุเบกขา อุเบกขาเกิดในจิตบางดวง คือในจิตที่สหระคด้วยอุเบกขา ไม่เกิดในจิตบางดวง คือที่สหระคด้วยโสมนัส ทิฏฐิเกิดในจิตบางดวง คือในจิตที่เป็นทิฏฐิสัมปยุต ไม่เกิดในจิตบางดวง คือในจิตที่เป็นทิฏฐิวิปยุต สังขารเกิดในจิตบางดวง คือที่เป็นสังขาริกจิต ไม่เกิดในจิตบางดวง คือที่เป็นอสังขาริกจิต ฯ

(140) ท่านอาจารย์เมื่อจะเฉลยคำถามถึงเหตุ จึงกล่าวว่า **กสมา** เป็นต้น ฯ ถามว่า เพราะเหตุไร เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านี้ จึงเกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง ฯ

บทว่า กสมา เป็นบทเหตุปุจฉา ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวจนาลังการะ ฯ บทว่า เอเต เป็นบทกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า กตถจิ เป็นบทอาธาระในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า โหนติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า กตถจิ เป็นบทอาธาระในบทว่า โหนติ ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิสเทธ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า ปุจฉา ฯ บทว่า ปุจฉา เป็นลึงค์ตละ ฯ

(141) มีความสัมพันธ์ว่า เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านี้ จึงเกิดในจิตบางดวง ไม่เกิดในจิตบางดวง เพราะมีเหตุเกิดร่วมและไม่เกิดร่วม คือมีความเป็นเหตุตั้งอยู่ใกล้และไม่ตั้งอยู่ใกล้ หรือ เพราะมีเหตุที่ถึงพร้อมและไม่ถึงพร้อม ฯ

ชื่อว่าการณะ เพราะวิเคราะห์ว่า **กโรติ** ความว่า เหตุใด ย่อมกระทำคือให้เกิดผล เพราะเหตุนั้น เหตุนั้น ชื่อว่าการณะ ฯ ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทเสสุ จ¹²⁰⁹, วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อยเถเสสุ จ¹²¹⁰, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ¹²¹¹, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ¹²¹² ฯ ชื่อว่าสันนิหิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สท นิธาดิ** ความว่า เหตุใด ย่อมตั้งอยู่ คือดำรงอยู่ร่วมกับเจตสิกธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้น เพราะความเป็นไปติดต่อกัน เพราะเหตุนั้น เหตุนั้น ชื่อว่าสันนิหิตะ ฯ สนิหิต-ศัพท์ กล่าวถึงการเกิดร่วมกัน ฯ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์โมหวิจเฉทนีเย ท่านจึงกล่าวไว้ว่า พระนามว่า พุทธะ เพราะทรงเป็นผู้ตั้งมั่นดีแล้วในพระโพธิญาณคือมรรคญาณและพระสัพพัญญุตญาณ ฯ ส-ศัพท์ เป็นอุปสัคที่กล่าวถึงความหมายของ สท-ศัพท์ ฯ นิ-ศัพท์ เป็นอุปสัคที่เปียดเบียนความหมายของธาคู เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า ขุมทรัพย์นั้นที่ฝังไว้ดีแล้ว ฯ ธา-ธาคู มี

¹²⁰⁹ รูป. -/597/435.

¹²¹⁰ รูป. -/434/318.

¹²¹¹ รูป. -/570/417.

¹²¹² รูป. -/550/402.

ความหมายว่า หยุด-ยื่น-ตั้งอยู่, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹²¹³, ลง อ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹²¹⁴, เปลี่ยน ธ เป็น ห ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจยำนํ ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹²¹⁵ ฯ ชื่อว่าอสนนินิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สท น นินิธาติ** ความว่า เหตุใด ย่อมไม่ตั้งอยู่ คือไม่ดำรงอยู่ร่วมกับเจตสิกธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้น เพราะเหตุนั้น เหตุนั้น ชื่อว่าอสนนินิตะ เป็นอยู่ติดตลสมาส ฯ ในนัยที่ 2 มีรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า ชื่อว่าอสนนินิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สนนินิธาติ** ความว่า เหตุใด ย่อมตั้งไว้ด้วยดี คือถึงพร้อม ได้แก่บรรลู่ถึงด้วยอำนาจได้เจตสิกธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้น เพราะเหตุนั้น เหตุนั้น ชื่อว่าอสนนินิตะ คือเหตุที่ถึงพร้อม ฯ สนนินิต-ศัพท์ ขยายความด้วย สมปุตต-ศัพท์ ฯ เนื้อความว่า เหตุอันไม่ตั้งไว้ดีแล้ว ชื่อว่าอสนนินิตะ คือเหตุที่ไม่ถึงพร้อม ฯ เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา ท่านจึงกล่าวไว้ว่า บทว่า อสนนินิตะ คือ ไม่ถึงพร้อม ฯ เหตุอันถึงพร้อมด้วยอันไม่ถึงพร้อมด้วย ชื่อว่าอสนนินิตาสนนินิตะ ความเป็นแห่งเหตุที่ถึงพร้อมและไม่ถึงพร้อม ชื่อว่าอสนนินิตาสนนินิตภาวะ ฯ

บทว่า การณสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาวโต ฯ บทว่า สนนินิตาสนนินิตภาวโต เป็นบทญาณูปการในสองบทว่า โหนติ น โหนติ ฯ

มีอธิบายความในประโยคว่า การณสส สนนินิตาสนนินิตภาวโต-เพราะมีเหตุเกิดร่วมและไม่เกิดร่วม ดังนี้ เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ย่อมเกิดในจิตบางดวง เพราะมีเหตุเกิดร่วม ไม่เกิดในจิตบางดวง เพราะไม่เกิดร่วม ฯ มีวาจาประกอบความตามลำดับดังนี้ บรรดาเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านั้น โสมนัสเจตสิก เกิดในจิต 4 ดวงที่สหครตด้วยโสมนัสนี้ เพราะตนถึงพร้อมคือได้เหตุ 3 มีอภิสารมณเป็นต้น ไม่เกิดในจิต 4 ดวงที่สหครตด้วยอุเบกขา เพราะตนได้ถึงพร้อมด้วยเหตุมีอภิสารมณเป็นต้น อุเบกขา เกิดในจิตที่สหครตด้วยอุเบกขา เพราะตนได้เหตุมีอภิสารมณ ๓ ชาติเป็นต้น ไม่เกิดในจิตที่สหครตด้วยโสมนัส เพราะไม่ได้เหตุนั้น ทิฐิเกิดในจิตที่เป็นทิฐิสัมปยุต เพราะตนได้เหตุคือการคบบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฐิและความที่บุคคลเป็นผู้มีอุจเฉททิฐิเป็นเจ้าเรือน ไม่เกิดในจิตที่เป็นทิฐิวิปยุต เพราะตนได้เหตุนั้น แต่เมื่อมีฤดูที่เหมาะสมเป็นต้น ย่อมเป็นอสังขาริกจิต เมื่อไม่มีฤดูที่เหมาะสมเป็นต้น ไม่เป็นอสังขาริกจิต ฯ ก็คำว่า มีเหตุเกิดร่วมและไม่เกิดร่วม นี้ เข้าใจยาก เพราะท่านกล่าวเหตุโดยทั่วไปแล้วในหนหลัง ฯ

(142) คนถามเมื่อจะถามความย่อ จึงกล่าว **กิมปน** เป็นต้น ฯ ถามว่า ก็อะไรเป็นเหตุแห่งเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้น เหล่านั้น ฯ

บทว่า ก็ เป็นบทปุจฉา ฯ ปน-ศัพท์ เป็นบทวิสัทธิสตะ ฯ บทว่า เนสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า การณํ ฯ บทว่า การณํ เป็นลิงคัตถะ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า ปุจฉา ฯ บทว่า ปุจฉา เป็นลิงคัตถะ ฯ

(143) บทว่า วุจเจเต ความว่า ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป ฯ บทว่า สภาวโต เป็นต้น เป็นการกล่าวอย่างพิสดาร ฯ เชื่อมความว่า อันที่จริง อภิสารมณ โดยสภาวะ หรือโดยปริกัปป 1 ความที่บุคคลมีปฏิสนธิจิตสหครตด้วยโสมนัส 1 ความที่บุคคลมีปรกตไม่ลักซัง 1 เป็นเหตุแห่งโสมนัส ในอธิการแห่งอกุศลจิตนี้ ฯ อภิสารมณ 1 ความที่บุคคลมีปฏิสนธิจิตสหครตด้วยอุเบกขา 1

¹²¹³ รูป. -/606/441.

¹²¹⁴ รูป. -/547/400.

¹²¹⁵ รูป. -/488/351.

บุคคลใดมีอยู่ บุคคลนั้น ชื่อว่าคัมภีรสภาวะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีปรกติลักษณะ ชื่อว่าคัมภีรสภาวะตา ๑

จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ ๑ บทว่า อภิภูมชมตตารมณ อภิภูชาปฐิสณิกิตา คัมภีรสภาวะตา จ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อภิภูชา เป็นบทสัมพันธะในบทว่า การณ ๑

(145) ชื่อว่าวิปินนา เพราะวิเคราะห์ว่า **วิปชช** ความว่า ทิฏฐิใด วิบัติแล้ว คือ พินาศแล้ว เพราะเหตุนั้น ทิฏฐินั้น ชื่อว่าวิปินนา ๑ วิ บทหน้า ปท-ชาตุมีความหมายว่า ไป วิ-ศัพท์เป็นศัพท์ เบียดเบียนความหมายของชาตุ เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า พินาศ ๑ ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร อติเตตตวตฺตาวี¹²²⁰ เปลี่ยน ต เป็น อนน และลบ ท ทำยชาตุ ด้วยสูตร ภิทาทีโต อินฺนอนนอินฺนา วา¹²²¹ ๑ ทิฏฐิ อันวิบัติ คือพินาศของบุคคลใด มีอยู่ บุคคลนั้น ชื่อว่าทิฏฐิวิปินนะ มีทิฏฐิอันวิบัติด้วย มีทิฏฐิอันวิปิตินั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐิวิปินนบุคคละ การเสพ คือการคบ ชื่อว่าเสวนา การคบบุคคลผู้มีทิฏฐิอันวิบัติแล้ว ชื่อว่าทิฏฐิวิปินนบุคคลเสวนา ๑ อตฺตาและโลก ชื่อว่าสัสสตะ เพราะเป็นไปติดต่อกัน ๑ สส-ชาตุมีความหมายว่า เป็นไปติดต่อกัน, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต ญวาทโย¹²²² หรือลง ต ปัจจย ด้วยสูตรในคัมภีรโมคคัลลานะ วาทีหิ โต ๑ อตฺตาและโลก ชื่อว่าอุจเฉทะ เพราะขาดสูญ ๑ อตฺตาและโลกทั้งเป็นไปติดต่อกันและขาดสูญ ชื่อว่าสัสสตุจเฉทะ ๑ ชื่อว่าอาสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อาสยณฺติ** **เอตถ** ความว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมอาศัยในทิฏฐินี้ เพราะเหตุ นั้น ทิฏฐินี้ ชื่อว่าอาสยะ ๑ อา-ศัพท์ เป็นศัพท์เบียดเบียนความหมายของชาตุ เพราะฉะนั้น ส-ชาตุจึงมีความหมายว่า อาศัย ๑ ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺตาวี วา¹²²³ ๑ ทิฏฐิเป็นที่อาศัยอันเป็นไปว่า อตฺตาและโลกเป็นไปติดต่อกันและขาดสูญ ของบุคคลใด มีอยู่ บุคคลนั้น ชื่อว่าสัสสตุจเฉทาสยะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีสัสสตุทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิเป็นที่อาศัย ชื่อว่าสัสสตุจเฉทาสยะตา ๑

จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ ๑ สองบทว่า ทิฏฐิวิปินนบุคคลเสวนา สสสตุจเฉทาสสตุจเฉทาสยะตา จ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า ทิฏฐิยา เป็นบทสัมพันธะในบทว่า การณ ๑

(146) ธรรมชาติใด ย่อมครอบงำปัจจัยที่ไม่เหมาะสม เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าพละ ๑ พล-ชาตุมีความหมายว่า ครอบงำ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺตาวี วา¹²²⁴ ๑ ธรรมชาติที่เหมาะสมของปัจจัยมีฤดูเป็นต้นเหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ปัจจัยมีฤดูเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าพลวะ ฤดูด้วย โภชนะด้วย ชื่อว่าอุตุโภชนะ อันเหมาะสมด้วย อันเหมาะสมเหล่านั้นเป็นฤดูและโภชนะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าพลวอุตุโภชนะ ฤดูและโภชนะอันเหมาะสม เป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัย มีที่อยู่อาศัยเป็นต้นเหล่าใด ปัจจัยมีที่อยู่อาศัยเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าพลวอุตุโภชนาติ ๑ ก็ พลว-ศัพท์ ขยายความว่า สปปายะ ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตะ ๑ ถามว่า ก็ในที่นี้ ท่านใส่ ปน-ศัพท์ไว้ เพราะเหตุอะไร ๑ เฉลยว่า โสมนัส อภิภูชาและทิฏฐิที่กล่าวไว้ก่อน เป็นเจตสิกธรรม ส่วนภาวะที่จิตเป็นอสังขาริก มิใช่เจตสิกธรรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงใส่ ปน-ศัพท์ไว้ในที่นี้ ๑ ชื่อว่าปัจจัย เพราะเป็นไปอาศัยผล ๑ ปติ บทหน้า อ-ชาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺตาวี

¹²²⁰ รูป. -/612/444.

¹²²¹ รูป. -/631/456.

¹²²² รูป. -/651/478.

¹²²³ รูป. -/568/414.

¹²²⁴ รูป. -/568/414.

วา¹²²⁵, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญเณสุ จ¹²²⁶ ๑ ความที่จิตเป็นอสังขาริก ชื่อว่าอสังขาริกภาวะ ๑
 อิติ-ศัพท์มีความหมายว่า เสมอกับบทว่า ตสมา หาใช้มีความหมายต่างกันไม่ ๑ บทว่า อตตโน ความ
 ว่า ของตนคือเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้น ๑ เหตุอันเหมาะสม ชื่อว่าอนุรูปการณะ ความเกี่ยวข้อง ชื่อ
 ว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งเหตุอันเหมาะสม ชื่อว่าอนุรูปการณวสะ ๑ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัชชนะ
 เป็นภาวสาธนะ ๑ ลง ย อาคมเข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๑ เอว-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า เจตสิกธรรมมี
 โสมนัสเป็นต้นไม่เกิดในจิตทุกดวงที่สหระคด้วยโลกเจตสิก ๑ การเกิดขึ้น ชื่อว่าสัมภวะ ๑ เพื่อบัญญัติ
 คือเพื่อให้รู้ ชื่อว่าปณญาเปตุ ๑

บทว่า พลวอุตุโกชนาทโย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปจจยา ๑ บทว่า ปจจยา เป็น
 ลิงค์ตถะ ๑ บทว่า อสงขาริกภาวสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า การณ ๑ บทว่า อิติ ตสมา เป็นบทเหตุ
 ในบทว่า อุปปัชชนโต ๑ บทว่า อตตโน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนุรูป- ๑ บทว่า อนุรูปการณวเสน
 เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า อุปปัชชนโต ๑ บทว่า เนส เป็นบทกิริยาสัมพันธะในบทว่า อุปปัชชนโต
 ๑ บทว่า อุปปัชชนโต เป็นบทเหตุในบทว่า สมกโว ๑ บทว่า กตถจิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตเต ๑
 บทว่า จิตเตยว เป็นบทอาธาระในบทว่า สมกโว ๑ บทว่า สมกโว เป็นลิงค์ตถะ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบท
 เหตุในบทว่า สกกา ๑ บทว่า สกกา เป็นนิบาตบท กัมมวาจก ๑ บทว่า เอเตหิ เป็นบทกรณะในบทว่า
 ปณญาเปตุ ๑ บทว่า จิตตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิเสโส ๑ บทว่า วิเสโส เป็นบทกรรมในบทว่า
 สกกา ๑ บทว่า ปณญาเปตุ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สกกา ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ๑

(147) ท่านอาจารย์ต้องการให้คำที่ตนกล่าวไว้ว่า โสมนสสาทินเมว อสาธารณโต-เพราะ
 สัมปยุต-ธรรมทั้งหลายมีโสมนัสเป็นต้นนั้นแล มีไม่ทั่วไป (แก่จิตทุกดวง) เป็นต้นสำเร็จ จึงกล่าวว่า
เอวณจ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ คือ เพราะสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีโสมนัส
 เป็นต้นมีไม่ทั่วไป (แก่จิตทุกดวง) หมายถึงเพราะทำสัมปยุตธรรมตามที่กล่าวแล้วไว้ในใจ ในคำลงท้าย
 คาถา ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า จิต (8 ดวง) เหล่านั้นสหระคด้วยโลกเจตสิกไว้นั้นชัด ทั้งที่จิต (8 ดวง)
 เหล่านั้น ก็ยังมีโมหเจตสิกเป็นเหตุร่วมอยู่ด้วย ๑

จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ บทว่า กตวา ความว่า ตวา ปัจจย ใช้ในความหมายว่า เหตุ ๑
 ท่านอาจารย์หมายเอาคำหักท้วงว่า เมื่อจิต (8 ดวง) เหล่านั้น มีโลกเจตสิกและโมหเจตสิกเป็นเหตุร่วม
 อยู่ เพราะเหตุไร จึงกำหนดจิตเหล่านี้ โดยโลกเจตสิกเท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า **สติปิ โมหเหตุกภาเว**
 ดังนี้ไว้ ๑ ปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสุจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ของคำหักท้วง ๑ โมหเจตสิกเป็นเหตุแห่งจิต
 เหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโมหเหตุกะ ความเป็นแห่งโมหเจตสิกเป็นเหตุ ชื่อว่าโมหเหตุกภาวะ ๑
 ความเป็นแห่งจิตที่สหระคด้วยโลกเจตสิก ชื่อว่าโลกสหคตภาวะ ๑ เอว-ศัพท์ห้ามความที่จิตสหระค
 ด้วยโมหเจตสิก ๑ ชื่อว่านิคมนะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิคมิยติ เอตถ** ความว่า เนื้อความตามที่กล่าวแล้ว
 ท่านอาจารย์ย่อมกล่าวอ้างคือกล่าวซ้ำอีก ในค่านี เพราะเหตุนี้ คำนี ชื่อว่านิคมนะ คือคำว่า ชื่อว่า
 จิตที่สหระคด้วยโลกเจตสิก 8 ดวงเหล่านี้ ๑ นิ-ศัพท์ เป็นอุปสรรคที่เบียดเบียนความหมายของธาตุ ๑

¹²²⁵ รุป. -/568/414.

¹²²⁶ รุป. -/434/318.

คมุ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทเสสุ จ¹²²⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญุน¹²²⁸ ฯ

บทว่า เวณฺญ เป็นบทกรรมในบทว่า กตฺวา ฯ บทว่า กตฺวา เป็นบทเหตุในบทว่า วุตฺตา ฯ บทว่า เนสํ เป็นบทสัมพันธ์ในสองบทว่า ภาเว ภาโว ฯ บทว่า สติปิ เป็นบททวารลักษณะในบทว่า วุตฺโต ฯ บทว่า โมหเหตุกฺภาเว เป็นบททวารวันตะ ฯ บทว่า โลภสทฺตภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺโต ฯ บทว่า นิคมเน เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตฺโต ฯ บทว่า วุตฺโต เป็นกิตติบท กัมมวาทก ฯ

(148) ท่านอาจารย์เพื่อให้รู้การคือความเป็นไปของโลภมูลจิตทั้งหลาย จึงกล่าวว่า **อิมสํ** เป็นต้น ฯ แต่โลภมูลจิตแม้ทั้ง 8 ดวงเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบตามลำดับความเกิดขึ้น ดังต่อไปนี้ ฯ

ปน-ศัพฺท เป็นปักขันตระ อปิ-ศัพฺท เป็นวุตตสัมปณฺฑนัตถะ เพราะฉะนั้น อปิ-ศัพฺท ย่อมให้รู้ว่า โลภมูลจิต ไม่ใช่แค่ 2 ดวง 4 ดวง 5 ดวง โดยที่แท้ แม้ทั้ง 8 ดวง ฯ บทว่า อยํ เป็นการแสดงที่จะกล่าวต่อไป ฯ การเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปฺตติ ฯ ลำดับแห่งการเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปฺตติกกมฺ ฯ

บทว่า อิมสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อุปฺตติ ฯ บทว่า อฏฺฐนฺนปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิมสํ ฯ บทว่า อยํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุปฺตติกกมฺ ฯ บทว่า อุปฺตติกกมฺ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตฺตํ ฯ บทว่า เวทิตฺตํ เป็นกิตติบท กัมมวาทก ฯ

(149) มีความพิสดารด้วยคำว่า **ยทา हि** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า จริงอยู่ เมื่อใด บุคคลมีจิตกล้าแข็งเองตามสภาวะ ไม่ถูกกระตุ้นเตือน เชิดชูมิจฉาภิภูติ โดยนัยเป็นต้นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี ดังนี้ ร่าเริงยินดี บริโภคกาม หรือเชื่อทิลกมฺงคลเป็นต้น โดยความเป็นสาระ เมื่อนั้น อุกุสลจิตดวงที่ 1 ย่อมบังเกิดขึ้น ฯ

หิ-ศัพฺท เป็นวิถารโชตกะ ฯ ชื่อว่ากาม เพราะสัตว์ทั้งหลายใคร่ขอปรารถนา ได้แก่กามคุณ ฯ ภาวะที่ตกยากอย่างยิ่ง คือ ความกำพรว้า ชื่อว่าอาทินะ ฯ ชื่อว่ากปณะ คือความเป็นคนที่น่าสงสาร เป็นภาวสาธนะ ฯ อา บทหน้า หิ-ธาตุมีความหมายว่า ตกยาก-ลำบาก, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กาลเ วตฺตมานาติเต ญฺวาทโย¹²²⁹ ฯ ชื่อว่าอาทินะ เพราะถึงความตกยากคือความทุกข์ยากอย่างยิ่ง หมายถึงคนกำพรว้า ฯ อาทิน สัทฺตูปปะหา วา-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวุตฺตาวี วา¹²³⁰ ฯ เหมือนความตกยาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอาทินะ คือโทษ เป็นปรีกัปปัตฺตหิต ฯ บทว่า มิจฉาภิภูติ คือ มิจฉาภิภูติมีอุจเฉททิลกเป็นต้น ฯ ก็บุคคลที่มีจิตวิปัสสนาด้วยมิจฉาภิภูตินั้น ย่อมยึดถือว่า โทษในกามไม่มี เพราะปฏิเสธโลกหน้าว่า ร่างกายท่องเที่ยวไปตราบเท่าที่มีความโกรธ (ชีวิต) เป็นอารมณ์เท่านั้น ฯ ด้วย อาหิ-ศัพฺท คัมภีร์อภิธัมมวาทารกีกากล่าวไว้ว่า บุคคลย่อมรวบรวมมิจฉาภิภูติเป็นต้นอย่างนี้ว่า การแสดงบุตรเป็นหลักเป็นทางสวรรค์และความหลุดพ้น โดยนัยเป็นต้นว่า นั่นเป็นเพียงแนวทาง ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงจิตที่ตั้งไว้ในทางไปสวรรค์เลย บุคคลผู้มีบุตร ไม่มีความเศร้าโศก ย่อมไปด้วยทางไปสวรรค์นั้น เหล่าสัตว์เลี้ยงและนก ย่อมเห็นทางไปสวรรค์นั้น เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นจึงประพฤติเมณฺธรรมมในมารดาของตน ฯ บทว่า ปุรฺกฺขิตฺวา คือกระทำ

¹²²⁷ รุป. -/597/435.

¹²²⁸ รุป. -/570/417.

¹²²⁹ รุป. -/651/478.

¹²³⁰ รุป. -/568/414.

บทว่า ยทา เป็นกาลสัตตมมีในสองบทว่า ปริภุญชติ ปจเจติ ฯ บทว่า นตฺถิ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ บทว่า กามสฺส เป็นบทอาธาระในบทว่า อาทินโว ฯ บทว่า อาทินโว เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า อิตฺถิอาทินา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นยฺเณ ฯ บทว่า นยฺเณ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปุรฺกชิตฺวา ฯ บทว่า มิจฺฉาทิภฺภูจฺจํ เป็นบทกรรมในบทว่า ปุรฺกชิตฺวา ฯ บทว่า ปุรฺกชิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในสองบทว่า ปริภุญชติ ปจเจติ ฯ บทว่า ภูฏตฺตฺถุจฺจํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุคฺคโล ฯ บทว่า กามะ เป็นบทกรรมในบทว่า ปริภุญชติ ฯ บทว่า ภิญฺจมฺกฺลาทีนํ เป็นบทกรรมในบทว่า ปจเจติ ฯ บทว่า สารโถ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปจเจติ ฯ บทว่า ปจเจติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ สองบทว่า สภาวตฺถิเกเนว อนุสฺสาหิตฺเตน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตฺเตน ฯ บทว่า จิตฺเตน เป็นบทกรรมในสองบทว่า ปริภุญชติ ปจเจติ ฯ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมมีในบทว่า อุปฺปชฺชติ ฯ บทว่า ปจฺมํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุกฺกุสฺสจฺจิตฺตํ ฯ บทว่า อุกฺกุสฺสจฺจิตฺตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า อุปฺปชฺชติ ฯ บทว่า อุปฺปชฺชติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ

(150) ในบทว่า ยทา ปน มนฺเทน สมุสฺสาหิตฺเตน จิตฺเตน ตทา ทฺตฺถิยํ นี้ มีวาจาประกอบ ความว่า อนึ่ง เมื่อใด บุคคลมีจิตอ่อน ถูกกระตุ้นเตือน เชิดชูมิจฺฉาทิภฺภูจฺจํ ไร่ร้างยินดี บริโภคกาม หรือ เชื้อภิญฺจมฺกฺลเป็นต้น โดยความเป็นสาระ เมื่อนั้น อุกฺกุสฺสจฺจิตฺตวํ 2 ย่อมเกิดขึ้น ฯ

ปน-ศัพฺทํ เป็นวิเสสฺตถะ ฯ บทว่า มนฺเทน คือ อ่อน ไม่กล้าแข็ง ฯ จิตฺตํชื่อว่ามนฺทะ เพราะไม่ถึงความเป็นจิตที่แก่กล้า ฯ มติ-ธาคฺคฺมมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโถ ญฺตฺวาวิ วา¹²³⁸, ลงนิกฺคหิตฺถาคม ด้วยสูตร นิกฺคหิตฺถยจ ¹²³⁹ ฯ ก็จิตเช่นนั้น ย่อมเป็นไปด้วยการกระตุ้นเตือนของตนหรือบุคคลอื่น เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สมุสฺสาหิตฺเตน อันถูกกระตุ้นเตือน ฯ

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมมี ฯ สองบทว่า มนฺเทน สมุสฺสาหิตฺเตน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตฺเตน ฯ บทว่า จิตฺเตน เป็นบทกรรม ฯ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมมี ฯ บทว่า ทฺตฺถิยํ เป็นบทวิเสสณะ (ของ อุกฺกุสฺสจฺจิตฺต) ฯ

(151) ประกอบความว่า แต่ว่า เมื่อใด บุคคลมีจิตกล้าแข็งเองตามสภาวะ ไม่ถูกกระตุ้นเตือน ไม่เชิดชูมิจฺฉาทิภฺภูจฺจํ ไร่ร้างยินดีอย่างเดียว เสพเมถุน พง์อยากได้สมบัติของคนอื่น หรือลักทรัพย์ของคนอื่นไป เมื่อนั้น อุกฺกุสฺสจฺจิตฺตวํ 3 ย่อมเกิดขึ้น ฯ

ปน-ศัพฺทํ เป็นวิเสสฺตถะ ฯ บทว่า อปุรฺกชิตฺวา ความว่า ไม่กระทำให้เป็นเบื้องหน้า ฯ กระทำให้เป็นเบื้องหน้าหาได้ ชื่อว่าอปุรฺกชิตฺวา เป็นตปฺปรีสฺสมาส ฯ บทว่า เภวลฺ ภูฏตฺตฺถุจฺจํ ความว่า ไม่เจือปนด้วยมิจฺฉาทิภฺภูจฺจํ มีความยินดีอย่างยิ่ง ฯ ความเป็นไปอย่างเดียว ชื่อว่าภะวะ คือกิริยาที่ไม่เจือปนด้วยมิจฺฉาทิภฺภูจฺจํ ฯ เภว-ธาคฺคฺมมีความหมายว่า เกิด-ทำให้เกิด, ลง อล ปัจจย ด้วยสูตร วาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปฺจจฺนเต¹²⁴⁰, ชื่อว่ามิถุนะ เพราะเกี่ยวข้องกัน คือคู่ชายหญิง ฯ มิถ-ธาคฺคฺมมีความหมายว่า เกี่ยวข้อง, ลง อุณ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต ญฺวาทโย¹²⁴¹ ฯ ลป ก ด้วยสูตร กฺวาจิ ธาตุ วิทตฺติปฺปจฺจยํ ทัสมาวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹²⁴² ฯ การล่วงละเมิดนี้ของคนคู่ชายหญิง ชื่อว่าเมถุนะ

¹²³⁸ รุป. -/568/414.

¹²³⁹ รุป. -/57/52.

¹²⁴⁰ รุป. -/660/483.

¹²⁴¹ รุป. -/651/478.

¹²⁴² รุป. -/488/351.

๑ ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร สหชาติโต ณ¹²⁴³ ๑ วา-ศัพท เป็นวิกัปปัตตะ ควรประกอบหลังบทกิริยา ๑ บทว่า เสวติ มาจาก สิว-ธาตุมีความหมายว่า เสพ, ตี วิภัตติ, อ ปัจจย ๑ ชื่อว่าสัมปัตติ เพราะเหล่าสัตว์ถึงความเจริญโดยชอบด้วยชนชาติเป็นต้นนั้น ๑ สัมปัตติ ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ตี ปัจจย ด้วยสูตร อติถมยติโว วา¹²⁴⁴, ลป ท ทำยธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทีนญจ¹²⁴⁵ ๑ สมบัติของคนอื่น ชื่อว่าปรสัมปัตติ ๑ บทว่า อภิขมยติ คือ ย่อมคิดมุ่งเอาสมบัติของคนอื่น ๑ ชื่อว่าภังคะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ภณจิตพพิ** ความว่า ทรัพย์ใด อันชนทั้งหลายพึงห่อ คือพึงเก็บ เพราะเหตุนี้ทรัพย์นั้น ชื่อว่าภังคะ ๑ ภทิ-ธาตุ มีความหมายว่า ห่อ-เก็บ, ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร กพยาทีหิ โก¹²⁴⁶, ลป ก ปัจจยและลงนิคหิตอาคม ด้วยสูตร ภูวจิ ธาตุวิภัตติปจฺจยำนํ ที่สมาธิปริธาเทสโลปาคมา จ¹²⁴⁷ ๑ สิ่งของของคนอื่น ชื่อว่าปรภังคะ ๑ ด้วย วา-ศัพท หมายถึงการกล่าวเท็จที่เป็นไปอย่างนั้นเป็นต้นด้วย ๑

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า มิจฉาทิฏฐี เป็นบทกรรมในบทว่า อปรุภจิตวา ๑ บทว่า อปรุภจิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยา ๑ บทว่า เกวล เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ภูตตุฏฺโฐ ๑ บทว่า เมณฺฐ เป็นบทกรรมในบทว่า เสวติ ๑ บทว่า ปรสมปตฺตี เป็นบทกรรมในบทว่า อภิขมยติ ๑ บทว่า ปรภณฺท เป็นบทกรรมในบทว่า หรติ ๑ บทกิริยาสามบท เสวติ อภิขมยติ หรติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ๑ สองบทว่า สภาวติเกเนว อนุสสาหิตเนว เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตฺเตน ๑ บทว่า จิตฺเตน เป็นบทกรรมในสามบทว่า เสวติ อภิขมยติ หรติ ๑ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า ตติย เป็นบทวิเสส (ของบทว่า อุกฺขลจิตฺติ) ๑

(152) ในประโยคว่า ยทา ปน มนฺเทน สมุสสาหิตเนว จิตฺเตน ตทา จตฺตถํ นี้ มีวาจาประกอบความว่า อนึ่ง เมื่อใด บุคคลมีจิตอ่อน ถูกกระตุ้นเตือน ไม่เชิดชูมิจฉาทิฏฐี ไร่เรียงยด้อย่างเดียว เสพเมณฺฐ เพ่งอยากได้สมบัติของคนอื่น หรือลักทรัพย์ของคนอื่นไป เมื่อนั้น อุกฺขลจิตตฺวํที่ 4 ย่อมเกิดขึ้น ๑ ประกอบความว่า แต่เมื่อใด บุคคลทั้งหลาย ปราศจากโสมนัสเวทนาในข้อกำหนดแม้ทั้ง 4 อย่าง เพราะอาศัยความไม่ถึงพร้อมแห่งกามทั้งหลาย เพราะไม่มีเหตุแห่งโสมนัสเวทนาเหล่านั้น เมื่อนั้น โภกมฺลจิต 4 ดวงที่เหลือ ซึ่งสหรัคด้วยอุเบกขาเวทนา ย่อมเกิดขึ้นแล ๑

ปน-ศัพท เป็นวิเสสตะ ๑ บทว่า กามานํ คือกามคุณที่กำลังถูกเสวยอยู่ ๑ ด้วย วา-ศัพท คัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกากล่าวไว้ว่า บุคคลย่อมรวบรวมความยึดถือเป็นต้นว่า ถือเอาสิ่งของที่ตนได้ เพราะมิได้ประสงค์เอาสมบัติของคนอื่น ๑ ความไม่ถึงพร้อม ชื่อว่าอัมปัตติ ๑ บทว่า อาคมม คือ เพราะเข้าไปอาศัย ๑ บทว่า อญฺเณสํ คือ โสมนัสเวทนาเหล่านั้นจากมาถึงพร้อมแห่งกามคุณทั้งหลาย ๑ วา-ศัพท ควรประกอบเป็น อาคมม วา อภาเวน วา ๑ บทว่า โสมนสฺสเหตุํ คือ แห่งเหตุมีอิฏฐารมณ์เป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว ๑ เหตุปัจจยแห่งโสมนัสเวทนา ชื่อว่าโสมนัสเหตุ ๑ ความเป็นชื่อว่าภาวะ ความเป็นหามิได้ ชื่อว่าอภาวะ ๑ บทว่า จตฺตสุ วิกปเปสฺสุ คือ ในวาระแห่งการเกิดขึ้นของจิต 4 ดวงซึ่งสหรัคด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ ชื่อว่าวิกัปเป เพราะถูกกำหนดไว้ คือวาระแห่งการเกิดขึ้นของ

¹²⁴³ รูป. -/405/297.

¹²⁴⁴ รูป. -/599/437.

¹²⁴⁵ รูป. -/630/455.

¹²⁴⁶ รูป. -/673/491.

¹²⁴⁷ รูป. -/488/351.

จิต 4 ดวงซึ่งสหรัศด้วยอุเบกขาเวทนา ฯ บุคคลทั้งหลายผู้ปราศจากโสมนัสเวทนา ชื่อว่าโสมนัสสรหิตะ ฯ

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมี ฯ บทว่า กามานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อสมปตฺตี ฯ บทว่า อสมปตฺตี เป็นบทกรรมในบทว่า อาคम्म ฯ บทว่า อาคम्म เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า -รหิตา ฯ บทว่า อญฺเณสํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โสมนสฺสเหตุํ ฯ บทว่า โสมนสฺสเหตุํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อภาเวน ฯ บทว่า อภาเวน เป็นบทวิเสสเหตุในบทว่า -รหิตา ฯ บทว่า จตุสฺส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิกปเปสฺสุ ฯ บทว่า วิกปเปสฺสุ เป็นบทอาชาระในบทว่า -รหิตา ฯ บทว่า -รหิตา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุคฺคลา ฯ บทว่า โหนฺติ เป็นบทอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมี ฯ สองบทว่า เสสาณิ จตฺตาริ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุเปกฺขาสหคตานิ ฯ บทว่า อุเปกฺขาสหคตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อุปฺปชฺชนฺติ ฯ อิติ-ศัพฺทํ เป็นบทสรุประของบทว่า ออยํ ที่กล่าวตอนหลัง ฯ

(153) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายของ ปี-ศัพฺทํ เพราะ ปี-ศัพฺทํที่เป็นนิบาตมีความหมายหลากหลาย จึงกล่าวว่า อฏฺฐปิ เป็นต้น ฯ ปี-ศัพฺทํในบทว่า อฏฺฐปิ เป็นสัมปินฺชนัตถะ ฯ ด้วยบทว่า ปี-ศัพฺทํนี้ ย่อมให้รู้ว่า ในบทว่า อฏฺฐปิ ไม่ควรตัดบทเป็น อฏฺฐ อปิ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะแสดง ปี-ศัพฺทํที่จะกล่าวไว้ในคำลงท้ายทั้งหมด ข้างต้นแล้ว ฯ การประมวลมา คือการทำเนื้อความให้เป็นกอง ชื่อว่าสัมปินฺชนะ ฯ สํ บทหน้า ปีติ-ชาตุมีความหมายว่า รวบรวม-ทำให้เป็นกอง, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ¹²⁴⁸, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญฺณวฺณ¹²⁴⁹, ลงนิคฺคหิต อาคม ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตุวิภคฺติปจฺจยํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹²⁵⁰, เปลี่ยนนิคฺคหิต เป็น ม ด้วยสูตร วคฺชนฺตํ วา วคฺเค¹²⁵¹ ฯ การประมวลเป็นเนื้อความของ ปี-ศัพฺทํใด ปี-ศัพฺทํนั้น ชื่อว่าสัมปินฺชนัตถะ ฯ

บทว่า อฏฺฐปิติ ปเท เป็นบทอาชาระในบทว่า ปิสฺสโท ฯ บทว่า ปิสฺสโท เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า สมปินฺชนตฺโถ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปิสฺสโท ฯ

(154) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า ปี-ศัพฺทํในที่นี้ มีความหมายว่าอวุตตสัมปินฺชนะ จึงกล่าวว่า เตน เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ด้วย ปี-ศัพฺทํนั้น ท่านอาจารย์ย่อมรวบรวมแม้ความที่จิตสหรัศกับโลเกเหล่านั้นมีหลายประการ โดยความต่างกันแห่งความเป็นไปโดยสมควรแก่กรรมบถที่ได้อยู่ในอกุศลกรรมบถทั้งหลายและความต่างกันแห่งกาลเวลา สถานที่ สันดาน และอารมณ์ เป็นต้น ตามนัยที่จะกล่าวต่อไป ฯ

บทว่า วุขมานนเณ ความว่า ตามนัยที่จะกล่าวอย่างนี้ว่า ในปริจเฉทที่ 5 กาเมสุ มิจฺฉาจาร อภิชฌา มิจฺฉาทิฏฺฐิ จิต 4 ดวงที่เหลือ มีโลเกเป็นมูล ย่อมเกิดด้วยมูลเหตุ 2 อย่าง ฯ จึงกล่าว เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าวัชมานะ ฯ การนำไป คือความเป็นไปของศัพฺทํ ชื่อว่านัย อันจักกล่าวด้วย อันจักกล่าวนั้นเป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวัชมานนัย ฯ อันเป็นอกุศลด้วย อันเป็นอกุศลเหล่านั้นเป็นกรรมบถด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอกุสลังมปละ ฯ บทว่า ลพฺภมานกม-

¹²⁴⁸ รุป. -/596/434.

¹²⁴⁹ รุป. -/570/417.

¹²⁵⁰ รุป. -/488/351.

¹²⁵¹ รุป. -/49/46.

ปธานรูปโต คือ โดยสมควรแก่กรรมบถทั้งหลายคือ อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา สัมผัสปลापะ อภิขมา และมิฉฉาทิฏฐิ ที่ได้อยู่ ๑ อันได้อยู่ด้วย อันได้อยู่หนึ่ง เป็นกรรมบถด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าลัทธิภิกขุ ๑ อันสมควรแก่กรรมบถที่ได้อยู่ ชื่อว่าลัทธิภิกขุ ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความต่างกัน ชื่อว่าภะ ความต่างกันแห่งความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติภะ ๑ ชื่อว่ากาละ เพราะทำอายุของสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้นไป คือทำให้เหลือน้อยในแต่ละวัน หมายถึงกาลเวลาที่ในอดีตเป็นต้นและที่เป็นตอนเข้าเป็นต้น ๑ กล-ธาตุมีความหมายว่า สิ้นไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปทาโท ๑¹²⁵² ๑ ชื่อว่าเทสะ เพราะแสดงคือปรากฏโดยประการต่าง ๆ เป็นต้นว่า นี่เป็นกามภูมิ นี่เป็นรูปภูมิ หมายถึงสถานที่มีกามภพเป็นต้น ๑ ทิส-ธาตุมีความหมายว่า ประกาศ-ทำให้ปรากฏ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ ๑¹²⁵³, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อยุญเส จ¹²⁵⁴ ๑ การสืบเนื่อง คือการเชื่อมต่อ ชื่อว่าสันตนะ ความสืบต่อของสัตว์ทั้งหลาย ๑ สัม-บทหน้า ตน-ธาตุมีความหมายว่า การขยาย, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ ๑¹²⁵⁵ ๑ ชื่อว่าอารัมมณะ เพราะรูปเป็นต้นเป็นที่มายินดีแห่งสัตว์ทั้งหลาย ๑ อา-บทหน้า รณ-ธาตุมีความหมายว่า ยินดี, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทสสุ จ¹²⁵⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุญญ¹²⁵⁷, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาโท ๑¹²⁵⁸, ซ้อน ม ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน¹²⁵⁹ ๑ กาลเวลาด้วย สถานที่ด้วย สันดานด้วย อารมณด้วย ชื่อว่ากาลเทศสันตนาารัมมณะ กาลเวลาด้วย สถานที่ด้วย สันดานด้วย อารมณด้วย เป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยเหล่าใด ปัจจัยเหล่านั้น ชื่อว่ากาลเทศสันตนาารัมมณาติ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอา อธิปัตติและทวารเป็นต้น ๑ ความต่างกัน ชื่อว่าภะ ความต่างกันแห่งกาลเวลา สถานที่ สันดาน และอารมณเป็นต้น ชื่อว่ากาลเทศสันตนาารัมมณาติภะ ๑ ความต่างกันแห่งความเป็นไปด้วย ความต่างกันแห่งกาลเวลา สถานที่ สันดาน และอารมณเป็นต้นด้วย ชื่อว่าปวัตติภะกาลเทศสันตนาารัมมณาติภะ ๑ อย่างเดียวหาไม่ได้ ชื่อว่าอนะ ๑ อย่าง คือ ประการ มิใช่หนึ่ง แห่งจิตเหล่าใด จิตเหล่านั้น ชื่อว่าอนะกิริยะ ความเป็นแห่งจิตมีประเภทหลายอย่าง ชื่อว่าอนะกิริยัตตะ ๑ ด้วย ปี-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า หาใช้ความต่างกันแห่งเวทนา ทิฏฐิ และสังขารอย่างเดียวไม่

บทว่า เตน เป็นบทกณะในบทว่า สงคณาติ ๑ บทว่า วุขมานเยน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ลพภมาน- ๑ บทว่า อุกุสลกมมปะเสสุ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า เนสํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ลพภมาน- เป็นบทสัมพันธะแม้ในบทว่า อนะกิริยัตตะ ๑ บทว่า ลพภมานกมม-ปธานรูปโต เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปวัตติ ๑ บทว่า ปวัตติภะกาลเทศสันตนาารัมมณาติ-

¹²⁵² รูป. -/577/422.

¹²⁵³ รูป. -/568/414.

¹²⁵⁴ รูป. -/434/318.

¹²⁵⁵ รูป. -/568/414.

¹²⁵⁶ รูป. -/597/435.

¹²⁵⁷ รูป. -/570/417.

¹²⁵⁸ รูป. -/550/402.

¹²⁵⁹ รูป. -/40/33.

เกทน เป็นบพตติยาวิเสสณะในบทว่า อนเก- ฯ บทว่า อนเกวริตตมปิ เป็นบพกรรมในบทว่า สงคณหาติ ฯ บทว่า สงคณหาติ เป็นอาชยาตบพ กัตตุวจาก ฯ

(155) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความหมายแห่งคำของบทไปตามลำดับนั้นแล จึงกล่าวว่า **ทุฏฐ** เป็นต้น ฯ ใจที่ชั่ว คือไม่ดี ชื่อว่าทุมณะ อีกอย่างหนึ่ง บุคคลชื่อว่าทุมณะ เพราะวิเคราะห์ว่า มีใจชั่ว เป็นพหุพีหิสมาส ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ใจชื่อนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทุมณะ เป็นอัสสัถิตัตติธิต, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร สหฐาติโต ณ¹²⁶⁰ ฯ ภาวะแห่งใจชั่ว หรือบุคคลที่มีใจชื่อนั้น ชื่อว่าโทมนัส ฯ คำว่า โทมนัสนี้ เป็นชื่อแห่งทุกข์เวทนาทางใจ ฯ จิตที่สทรรคด้วยโทมนสนั้น เหตุนี้ จึงชื่อว่าโทมนัสสทรรคะ ฯ คำว่า ใจที่ชั่ว เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วตอนต้น ฯ บทว่า ทุฏฐ เป็นบพวิเสสณะของบทว่า มโน ฯ จิตที่ไม่ดี ชื่อว่าทุฏฐ เพราะเป็นไปโดยความเป็นจิตที่ไม่ดีงาม ฯ พุ บทหน้า ฐา-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-เย็น-ตั้งอยู่, ลง อุ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย¹²⁶¹ ฯ ใช้เป็น ทุฏฐ มโน ก็มี ฯ ต่างกันตรงที่ลงนิคคหิตอาคม ฯ อันเป็นไปในใจ ชื่อว่ามานสิกา ทุกข์ด้วย ทุกข์นั้น เป็นเวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทุกข์เวทนา อันเป็นไปในใจด้วย อันเป็นไปในใจนั้น เป็นทุกข์เวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามานสิกาทุกขเวทนา ฯ ความหมาย เรียกเหตุว่ากระทำให้เป็นชื่อเรียก ด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอริวจนะ ฯ ธรรมใด ย่อมกระทบอารมณ์ เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าปฏิฆะ ฯ ปติ บทหน้า หน-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียนและไป, ลง ร ปัจจย และเปลี่ยน หน เป็น ฆ ด้วยสูตร สัณหาญญาย วา โร โฆ¹²⁶², ลบ ร ปัจจย ด้วยสูตร รมหิ รนโต ราทิน¹²⁶³, เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏิ ด้วยสูตร กวจิ ปฏิ ปติสส¹²⁶⁴ ฯ

บทว่า อารมมณ เป็นบพอาชาระในบทว่า ปฏิพลยติ ฯ บทว่า ปฏิพลยติ เป็นอาชยาตบพ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบพเหตุ ฯ บทว่า ปฏิโฆ เป็นบพสัญญา ฯ เพื่อให้รู้ว่า ย่อมได้แก่โทษเท่านั้น หาใช้สัตว์เป็นต้นไม่ จึงกล่าวว่า โทโส ดังนี้ ฯ ชื่อว่าโทษ เพราะประทุษร้ายอารมณ์ ฯ พุส-ธาตุมีความหมายว่า เกลียดชังไม่พอใจ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สหพโต ญวตวาวิ วา¹²⁶⁵ ฯ

(156) ท่านอาจารย์หมายเอาการชวนชวนว่า ก็ธรรมที่ไม่มีความพยายามนั้น ย่อมกระทบอารมณ์ อย่างไร ดังนี้ มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า **จณติกก-** เป็นต้น ฯ ความจริง ปฏิฆะนี้ ย่อมเป็นไปคล้ายกระทบอารมณ์ เพราะเป็นสภาวะดุร้าย ฯ

ชนชื่อว่าจันทะ เพราะดุร้าย ฯ จติ-ธาตุมีความหมายว่า ดุร้าย, ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร กทยาทีหิ โก¹²⁶⁶, ลบ ก ปัจจย, ลงนิคคหิตอาคม ฯ ความเป็นแห่งความดุร้าย ชื่อว่าจันติกกะ, ลง ญิก ปัจจย ด้วย ตุ-ศัพท์ ในสูตร ญยตตตา ภาเว ตุ¹²⁶⁷, ลบ ญ อนุปันธ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติป-

¹²⁶⁰ รูป. -/405/297.

¹²⁶¹ รูป. -/651/478.

¹²⁶² รูป. -/595/434.

¹²⁶³ รูป. -/558/408.

¹²⁶⁴ รูป. -/43/43.

¹²⁶⁵ รูป. -/568/414.

¹²⁶⁶ รูป. -/637/491.

¹²⁶⁷ รูป. -/387/286.

ปจฺจยำนํ ทีฆวิปริตฺตาเตสา จ¹²⁶⁸, ซ้อน ก ด้วยสูตร ปเรทฺฐภาโว จาเน¹²⁶⁹ ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นอันมีอยู่ ชื่อว่าสภาวะ ความเป็นคือความดูร้าย เป็นลักษณะของโทสะใด โทสะนั้น ชื่อว่า จัณฐิกกสภาวะ ความเป็นแห่งสภาวะคือความดูร้าย ชื่อว่าจันฐิกกสภาวะตา ๑ หิ-ศัพท์ เป็นศัพท์- ภาระ ๑ บทว่า ปฏิญญติ คือ กระทบอารมณ์อยู่ ๑

บทว่า จณฺฐิกกสภาวะตาย เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า ปฏิญฺหนโต ๑ บทว่า เอโส เป็น บทกัตตาในบทว่า ปวตฺตติ ๑ บทว่า อารมฺมณเ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปฏิญฺหนโต ๑ บทว่า ปฏิญฺหนโต วีย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เอโส ๑ บทว่า ปวตฺตติ เป็นอาชยตบถ กัตตฺวาจก ๑

(157) ท่านอาจารย์หมายเอาคำหักท้วงว่า ก็โทสมูลจิตที่สหระคด้วยโหมนัส จะไม่ต่างกัน ด้วยอำนาจเวทนา กล่าวเอาศัพท์ว่าโหมนัสไว้ เพื่ออะไร ดังนี้ มิใช่หรือ จึงกล่าวว่า โทมนสฺส เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า แม้เมื่อจิตที่สหระคด้วยโหมนัส จะไม่ต่างกันด้วยอำนาจเวทนา ท่านอาจารย์กล่าว ศัพท์ว่าโหมนัสไว้ เพื่อเป็นเครื่องกำหนดจิตด้วยอำนาจธรรมที่มีไม่ทั่วไป (แก้จิตทุกดวง) ๑

จิตที่สหระคด้วยโหมนัส ชื่อว่าโหมนัสสสทคตส ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความ เกี่ยวข้องแห่งเวทนา ชื่อว่าเวทनावสะ ๑ ความต่างกัน ชื่อว่าเกทะ ความต่างกันหามิได้ ชื่อว่าอเกทะ ๑ อปี-ศัพท์ เป็นอาโภคสุจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ของคำหักท้วง ๑ ชื่อว่าสาธารณะ เพราะเป็นที่ เป็นไปพร้อมกับการรองรับทั่วไป ธรรมทั้งหลายย่อมถูกรองรับคือตั้งอยู่เสมอเหมือนกันในธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่าสาธารณะ ๑ สม สัทพูปพะ อา บทหน้า ธร-ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ยุ ปจฺจย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทสสุ จ¹²⁷⁰, เปลี่ยน สม เป็น ส ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิกตติปจฺจยำนํ ทีฆวิปริตฺตาเตส-โลปาคมา จ¹²⁷¹ ๑ ธรรมที่ไม่ทั่วไปแก้จิตเหล่านี้ ชื่อว่าอสาธารณะ คือโหมนัส อันไม่ ทั่วไปด้วย อันไม่ทั่วไปนั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอสาธารณธัมมะ ความเกี่ยวข้องแห่ง ธรรมอันไม่ทั่วไปแก้จิตเหล่านี้ ชื่อว่าอสาธารณธัมมวสะ ๑ การกำหนด ชื่อว่าอุปลักขณะ ๑ การ ถือเอาโหมนัส ชื่อว่าโหมนัสสัคคหณะ ๑

บทว่า โทมนสฺสสทคตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อเกเท ๑ บทว่า เวทनावเสน เป็น บทติยาวิเสสนะในบทว่า อเกเท ๑ บทว่า อเกเทปี เป็นบทลักษณวันตะในบทว่า สติ ๑ บทว่า อสาธารณธมฺมวเสน เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า อุปลักขณตฺถิ ๑ บทว่า จิตฺตสส เป็นบทกรรมในบท ว่า อุปลักขณตฺถิ ๑ บทว่า อุปลักขณตฺถิ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า -คหณ ๑ บทว่า โทมนสฺสคคหณ เป็นลิงคัตถะ ๑

(158) ท่านอาจารย์หมายเอาคำหักท้วงว่า ปฏิฆะ ย่อมเป็นไปร่วมกับโทสมูลจิตเท่านั้น เพราะเหตุนี้ เมื่อกล่าวภาวะที่จิตสหระคด้วยโหมนัส ก็ย่อมรู้แม้ภาวะที่จิตประกอบด้วยปฏิฆะ มิใช่ หรือ เมื่อเป็นอย่างนี้ ท่านอาจารย์กล่าวภาวะที่จิตประกอบด้วยปฏิฆะไว้ เพื่อประโยชน์อะไร ดังนี้ จึง กล่าว ปฏิฆะ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า บัณชิตพึงเห็นความหมายว่า ก็ภาวะที่จิตประกอบด้วย ปฏิฆะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพื่อแสดงความที่โหมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 ดวงมีปรกติไปร่วมกันโดย แน่นอน ๑

¹²⁶⁸ รูป. -/488/351.

¹²⁶⁹ รูป. -/40/33.

¹²⁷⁰ รูป. -/597/435.

¹²⁷¹ รูป. -/488/351.

อันประกอบด้วยปฏิฆะ ชื่อว่าปฏิฆสัมปยุตตะ ความเป็นแห่งจิตอันประกอบด้วยปฏิฆะ ชื่อว่าปฏิฆสัมปยุตตภาวะ ฯ ปน-ศัพท เป็นวิเสสตัถะ ฯ ชื่อว่าเอกัณตสหจาริ เพราะมีปรกติเป็นไปร่วมกัน ฯ จร-ธาตุ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ตสฺสึลาทีสุ ญิตฺวาวิ จ¹²⁷² ฯ ความเป็นแห่งความมีปรกติเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าเอกัณตสหจาริตา การแสดงความเป็นแห่งความมีปรกติเป็นไปร่วมกัน ชื่อว่าเอกัณตสหจาริตาทัสสนะ ฯ

บทว่า ปฏิฆสมปยุตตภาโว เป็นบทรกรรมในบทว่า วุตโต ฯ บทว่า อุกินนํ เป็นบทภาวสัมพันธะในบทว่า -จาริตา- ฯ บทว่า เอกนตสหจาริตาทัสสนตถํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตโต ฯ บทว่า วุตโต เป็นกิตบถ กัมมวาทก ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทนิทัสสนะในบทว่า ทญฺฐพฺพํ ฯ บทว่า ทญฺฐพฺพํ เป็นกิตบถ ภาววาทก ฯ

(159) ท่านอาจารย์เมื่อหมายเอาคำถามว่า อะไรเป็นความต่างกันของโทมนัสและปฏิฆะ ทั้ง 2 ดวง เพราะท่านกล่าวไว้ว่า เพื่อแสดงความที่โทมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 ดวงมีปรกติไปร่วมกันโดยแน่นอน ดังนี้ แล้วให้ความต่างกันของโทมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 ดวง จึงกล่าวว่า โทมนสฺสํ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็โทมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 เหล่านี้ มีความต่างกันดังนี้ คือ กับรรดาโทมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 นี้ โทมนัสเป็นธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในเวทนาขันธ มีลักษณะเสวยอนิฏฐารมณ์ ปฏิฆะเป็นธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในสังขารขันธ มีสภาวะดูร้าย ฯ

จ-ศัพท เป็นวากยารัมภะ ฯ อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ชื่อว่าอนิฏฐารัมมณะ การเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ชื่อว่าอนิฏฐารัมมณานุภวณะ การเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา เป็นลักษณะของโทมนัสใด โทมนสนั้น ชื่อว่าอนิฏฐารัมมณานุภวณลักษณะ ฯ อันนับเนื่อง คือนับเข้าภายในเวทนาขันธ ชื่อว่าเวทนาขันธปริยาปันนะ ฯ สภาวะอันดูร้าย เป็นลักษณะของปฏิฆะใด ปฏิฆะนั้น ชื่อว่าจันตีกกสภาวะ ฯ อันนับเนื่องในสังขารขันธ ชื่อว่าสังขารขันธปริยาปันนะ ฯ

บทว่า โทมนสฺสํ เป็นลึงค์ตัถะ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ สามบทว่า อนิฏฐารมมณานุภวณลกฺขโณ เวทนาขันธปริยาปโน เอโก เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมโม ฯ สามบทว่า ปฏิฆโณ จณตีกกสภาโว สังขารขันธปริยาปโน เอโก เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมโม ฯ สองบทว่า ธมโม เป็นลึงค์ตัถะ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า อัย ฯ บทว่า อัย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า เอเตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า วิเสโส เป็นลึงค์ตัถะ ฯ

(160) เพราะท่านกล่าวไว้ว่า โทมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 เหล่านี้ มีความต่างกันดังนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า ใคร ๆ พึงมีความสงสัยว่า แม้เหตุเกิดของโทมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 ดวงมีความต่างกัน ดังนี้ เพื่อห้ามความสงสัยนั้นว่า เหตุเกิดของโทมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 ดวงมีความต่างกัน ดังนี้ จึงกล่าวว่า เอตถ จ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า บัณชิตพึงเห็นความหมายว่า กับรรดาโทมนัสและปฏิฆะทั้ง 2 นี้ อนิฏฐารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุแห่งโทมนัส และอาชาตวัตถุ 9 อย่าง เป็นเหตุแห่งปฏิฆะ ฯ

จ-ศัพท เป็นวากยารัมภะ ฯ บทว่า นววิธอาชาตวตฺถุณี ความว่า เหตุแห่งความผูกโกรธ อันมีกำลัง มี 9 อย่าง ฯ ในอาชาตวัตถุ 9 อย่างนี้ มีเนื้อความสรุปดังนี้ คือ ผูกอาชาตว่า คนนี้ ได้ประพฤติ กำลังประพฤติ จักประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา, ผูกอาชาตว่า คนนี้ ได้ประพฤติ

กำลังประพต จักประพตสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้เป็นที่รักของเรา, ผูกอาฆาตว่า คนนี้ ได้ประพต กำลังประพต จักประพตสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่รักที่พอใจของเรา ๑ อย่าง คือ ประการ 9 แห่งวัตถุเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า นววิธะ ๑ การทุบตี คือ ความโกรธอันมีกำลังชื่อว่าอาฆาต ๑ ชื่อว่าวัตถุ เพราะวิเคราะห์ว่า วสตี เอเตสุ ความว่า อนิภูมผล ย่อมตั้งอยู่ในเหตุเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ เหตุเหล่านั้น ชื่อว่าวัตถุ ๑ ที่ตั้งแห่งความอาฆาต ชื่อว่าอาฆาตวัตถุ มีอย่าง 9 ด้วย มีอย่าง 9 นั้น เป็นที่ตั้งแห่งความอาฆาตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า นววิธอาฆาตวัตถุ ๑ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น อนิภูตารมมณญจ นววิธอาฆาตวัตถุ จ ๑ เหตุแห่งโทมนัส ชื่อว่าโทมนัสสการณะ ๑ เหตุแห่งปฏิกษะ ชื่อว่าปฏิกษการณะ ๑ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น โทมนัสสการณญจ ปฏิกษการณญจ ๑

บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า โทมนัสสปฏิฆ ในบทว่า โทมนัสสการณ ปฏิกษการณญจ เป็นบทนิทธารณียะ ๑ บทว่า ยักกัจ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อนิภูตารมมณ ๑ สองบทว่า อนิภูตารมมณ นววิธอาฆาตวัตถุ จ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ สองบทว่า โทมนัสสการณ ปฏิกษการณญจ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ อติ-ศัพท เป็นบทวิเสสณะในบทว่า ทฎฐพ ๑

(161) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความรู้ความเกิดขึ้นของจิต 2 ดวง จึงกล่าวว่า ทวินัน เป็นต้น ๑ อนึ่ง บัณชิตพึงทราบความเกิดขึ้นแห่งจิต 2 ดวงเหล่านั้น ในเวลาที่เป็นไปกล้าแข็งและอ่อน ในอกุศลกรรมบถ 10 มีปาณาติบาต เป็นต้น ๑

ปน-ศัพท เป็นวิเสสตัดะ ๑ การทำสัตว์มีชีวิตให้ตกไป คือให้ล่วงไป ชื่อว่าปาณาติปาต ๑ ด้วย อาทิจ-ศัพท หมายถึงเอา อทินนาทาน มุสาวาท การใส่ร้าย ผรุสวาจา สัมผัปปลาปะ และพยายาพ ๑ บทว่า ติกขมนทปวัตติกาลे คือในกาลที่เป็นไปกล้าแข็งและอ่อน ๑ อันกล้าแข็งด้วย อันอ่อนด้วย ชื่อว่าติกขมันทหะ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความเป็นไปแห่งจิตที่กล้าแข็งและอ่อน ชื่อว่าติกขมันทป-ปวัตติ กาลแห่งความเป็นไปแห่งจิตที่กล้าแข็งและอ่อน ชื่อว่าติกขมันทปวัตติกาล ๑ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปตติ ๑

บทว่า ทวินัน เนส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตาน ๑ บทว่า จิตตาน เป็นบทสัมพันธะ ในสองบทว่า ปวัตติ อุปปตติ ๑ บทว่า ปาณาติปาตาทีสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวัตติ ๑ บทว่า ติกขมนทปวัตติกาลे เป็นบทอาธาระในบทว่า อุปปตติ ๑ บทว่า อุปปตติ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพพา ๑ บทว่า เวทิตพพา เป็นกิตบถ กัมมวาจก ๑

(162) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความรู้ ว่า เนื้อความของ ปิ-ศัพท ในที่นี้ พึงทราบตามทำนองแห่งนัยที่กล่าวแล้วในตอนท้าย ดังนี้ จึงกล่าวว่า เอตถ เป็นต้น ๑ บัณชิตพึงเห็นเนื้อความแห่ง ปิ-ศัพท แม้ในคำลงท้ายนี้ ตามทำนองแห่งนัยที่กล่าวไว้แล้ว ๑ อปิ-ศัพท มุ่งถึงคำลงท้ายที่กล่าวไว้แล้วในตอนท้าย ๑ การคล้อยตาม คือการไปตาม ชื่อว่าอนุสาระ ๑ การคล้อยตามนัยที่กล่าวแล้วมีว่า จะกล่าว เป็นต้น ชื่อว่าวุตตนยานุสาระ ๑ ปิ-ศัพทในบทว่า เอตถापि ในประโยคว่า เอตถापि นิคมเน ปิสททสส อตโถวุตตนยานุสारे ทฎฐพโพ เป็นสัมปณชนัตถะ ๑ อธิบายว่า เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์ย่อมรวบรวมแม้ความที่จิตสทรรคกับโลภะเหล่านั้นมีหลายประการ โดยความต่างกันแห่งความเป็นไปโดยสมควรแก่กรรมบถที่ได้อยู่ในอกุศลกรรมบถทั้งหลายและความต่างกันแห่งกาลเวลา สถานที่ สันดาน และอารมณ์ เป็นต้น ตามนัยที่จะกล่าวต่อไป ๑

(163) ธรรมชาติชื่อว่าวิจิจจนา เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นเหตุให้บุคคลตัดสินสภาวะธรรมยาก คือลำบาก ๑

ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นมีอยู่ ชื่อว่าสภาวะ ธรรมทั้งหลายมีอาการที่มีอยู่คือ การ โน้มไป การแตกสลาย ความหยาบคายและความถูกต้องเป็นต้น ฯ ชื่อว่าวิจันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิจันตะ** ความว่า บุคคลใด ย่อมตัดสิน คือย่อมใคร่ครวญ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าวิจันตะ ฯ วิ บทหน้า จิ-ชาตุมมีความหมายว่า ใคร่ครวญ, ลง อนต ปัจจย ด้วยสูตร วตตมานะ มานนตา¹²⁷³, ลง นา ปัจจย ด้วยสูตร กิยาทิโต นา¹²⁷⁴ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวความหมายของ วิจิ-ศัพท์ด้วยบทว่า วิจันนโต ฯ กล่าว กิจฉา-ศัพท์ว่าเป็นกรณสาธนะด้วยบทว่า ตาย กิจฉติ ฯ บทว่า กิจฉติ มาจาก กิต-ชาตุมมีความหมายว่า ลำบาก, ตี วิกัตติ, ลง ฉ ปัจจย ด้วยสูตร ติขคุปิตมานะหิ ขนสา วา¹²⁷⁵, เปลี่ยน ต เป็น จ ด้วยสูตร พยณชนนตสส โจ ฉปปัจจยเส จ¹²⁷⁶ ฯ ไชความเป็น กิลมติ เพราะ กิจฉติ-ศัพท์มีความหมายหลากหลาย มี อยู่อาศัยและรักษาโรคเป็นต้น ฯ กิลม-ชาตุมมีความหมายว่า ลำบาก-เหน็ดเหนื่อย, ตี วิกัตติ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร ภูวาทิโต อ¹²⁷⁷ ฯ วิจันนต สัพพูปปะ กิต-ชาตุมมีความหมายว่า ลำบาก, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร อติถิมตยโว วา¹²⁷⁸, ลง ฉ ปัจจย ด้วยสูตร ติขคุปิตมานะหิ ขนสา วา¹²⁷⁹, เปลี่ยน ต เป็น จ ด้วยสูตร พยณชนนตสส โจ ฉปปัจจยเส จ¹²⁸⁰, ลง อา ปัจจย ด้วยสูตร อติถิมโต อาปปัจจโย¹²⁸¹ ฯ เมื่อควรกล่าวว่า วิจันนตกิจฉา แต่ทำการลบ น และ ต พร้อม น สังโยคทั้ง ด้วย เอกวจน-ศัพท์ในสูตร สรา สเร โลป¹²⁸² หรือ ลบ นนต ศัพท์ทั้งสอง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคม-วิการวิปริตเตสา จ¹²⁸³ ฯ

บทว่า สภาว เป็นบทกรรมในบทว่า วิจันนโต ฯ บทว่า วิจันนโต เป็นบทกัตตาในบทว่า กิจฉติ ฯ บทว่า ตาย เป็นบทกรรมในบทว่า กิจฉติ ฯ บทว่า กิลมติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วิจิกิจฉา ฯ บทว่า วิจิกิจฉา เป็นบทสัณญา ฯ

ชื่อว่ากิจฉา เพราะเป็นเหตุให้ลำบากใจ เป็นกรณสาธนะ ฯ เหตุให้ลำบากใจของบุคคลผู้ ใคร่ครวญ ชื่อว่าวิจิกิจฉา เป็นฉัฏฐัตถ์ปฐิสสมาส ฯ

(164) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงนัยที่เหมาะสมแก่อื่น จึงกล่าวว่า **อลวา** เป็นต้น ฯ ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิจิกิจฉา เพราะวิเคราะห์ว่า มีการเยยวยา คือ การทำคั่นคือญาณปัญญาไปปราศแล้ว เพราะยากที่จะรักษา ฯ

บทว่า จิกิจฉิต คือ เพื่อจะรักษา ด้วยอำนาจการละความสงสัย ฯ ชื่อว่าทุกกระ เพราะ วิเคราะห์ว่า **ทุกเชน กรียติ** ความว่า ความสงสัยใด อันการทำคือโลกียญาณ ย่อมทำโดยยาก เพื่อจะ รักษา เพราะเหตุนี้ ความสงสัยนั้น ชื่อว่าทุกกระ ฯ ความเป็นแห่งการทำการรักษาได้โดยยาก ชื่อว่า

¹²⁷³ รูป. -/646/469.

¹²⁷⁴ รูป. -/513/373.

¹²⁷⁵ รูป. -/528/385.

¹²⁷⁶ รูป. -/531/386.

¹²⁷⁷ รูป. -/433/318.

¹²⁷⁸ รูป. -/599/437.

¹²⁷⁹ รูป. -/528/385.

¹²⁸⁰ รูป. -/531/386.

¹²⁸¹ รูป. -/176/101.

¹²⁸² รูป. -/13/9.

¹²⁸³ รูป. -/370/268.

ทุกกรตา ฯ ไช้ความว่า วิคตา เพราะ วิ-อุปสรรคมีความหมายหลากหลายมี ความพิเศษ เป็นต้น ฯ ชื่อว่า วิคตะ เพราะไปปราศแล้ว ฯ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้เรา รู้ว่า การทำคือการเยียวรักษาคือญาณ ปัญญา นั้นเอง จึงไ้ความว่า ญาณปฏิภาโร ฯ การรักษาโรคคือความสงสัย ชื่อว่าวิจิกฉา เป็นภาวสาธนะ ฯ การเยียวยา คือการรักษา ชื่อว่าปฏิการะ การเยียวยาคือญาณปัญญา ชื่อว่าญาณปฏิการะ ฯ บทว่า ญาณ หมายถึงโลกียญาณเท่านั้น ไม่ใช่โลกุตตรญาณ ฯ ด้วยบทว่า อิมิสสา นี้ ย่อมทำให้รู้เนื้อความ ของบทอื่นด้วย ฯ วิ บทหน้า กิต-ธาตุมีความหมายว่า กระทำคั้น-เยียวยา, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร อิตติ- ยมตยโว วา¹²⁸⁴, ลง ฉ ปัจจย ด้วยสูตร ติชคุปิตมาเนหิ ขณสา วา¹²⁸⁵, ซ้อน กิ ที่ กิต-ธาตุ ด้วยสูตร กวจากทิวณณานเมกสสรานํ เทวภาโว¹²⁸⁶, เปลี่ยน ก ของ กิ ที่ซ้อนมา เป็น จ ด้วยสูตร กวคคสส จวโค¹²⁸⁷, เปลี่ยน ต เป็น จ ด้วยสูตร พยณชนนตสส โจ ฉปปัจจยเส จ¹²⁸⁸, นำเข้าประกอบกัน, ลง อา ปัจจยประจำอิตถิลึงค์อีกครั้ง ฯ

บทว่า จิกิจฉิต্তุ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ทุกกรตาย ฯ บทว่า ทุกกรตาย เป็นบทตติยา- วิเสสนะในบทว่า วิคตา ฯ บทว่า วิคตา เป็นกิตบท กัตตุวจาก ฯ บทว่า จิกิจฉา ญาณปฏิภาโร เป็น บทกัตตาในบทว่า วิคตา ฯ บทว่า อิมิสสา เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วิคตา ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า วิจิกิจฉา เป็นบทสัญญา ฯ

ชื่อว่าวิจิกิจฉา เพราะมีการเยียวยาไปปราศแล้ว เป็นอตัคคุณพหุพีหิสมาส ฯ ตัตถบท เป็น วิ บทหนึ่ง จิกิจฉา บทหนึ่ง ฯ ในประโยคที่ว่า จิกิจฉิต্তุ ทุกกรตาย วิคตา จิกิจฉา ญาณปฏิภาโร อิมิสสา นี้มีอธิบายว่า การเยียวยาคือญาณปัญญาของความสงสัยนี้ไปปราศแล้ว เพราะยากที่จะรักษา การเยียวยาคือญาณปัญญาของความสงสัยนี้ไปปราศแล้ว เพราะไม่มีการเยียวยาในที่ทั้งปวงก็หาไม่ได้ ความจริง ความสงสัย อันมรรคญาณพึงละได้ ฯ

จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉานั้น ชื่อว่าวิจิกิจฉาสัมปยุตจิต ฯ บทว่า อุทฺธตสส คือภาวะแห่ง จิตหรือแห่งบุคคลที่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอุทฺธตตะ ฯ อุ บทหน้า ฐ-ธาตุมีความหมายว่า หวั่นไหว, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตฺเต กตฺตริ¹²⁸⁹ ฯ

(165) ท่านอาจารย์เมื่อจะตอบคำทักท้วงว่า อุทฺธจเจตสิกจะมีทั่วไปแก่อุทฺธลจิตทั้งปวง จิตดวงนี้เท่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวให้ต่างกันโดยอุทฺธจเจตสิก ว่าอุทฺธจสัมปยุตจิต ดังนี้ จึงกล่าว ว่า **อุทฺธจจสส** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า แม้เมื่ออุทฺธจเจตสิกจะมีทั่วไปแก่อุทฺธลจิตทั้งปวง ในจิต ดวงนี้ อุทฺธจเจตสิกเป็นประธานในสัมปยุตธรรมทั้งหลายเป็นไป เพราะฉะนั้น จิตดวงนี้เท่านั้น ท่าน อาจารย์จึงกล่าวให้ต่างกันโดยอุทฺธจเจตสิกนั้น

อันทั่วไปแก่อุทฺธลจิตทั้งปวง ชื่อว่าสัพพากุสลสาธารณะ ความมีทั่วไปแก่อุทฺธลจิตทั้งปวง ชื่อว่าสัพพากุสลสาธารณภาวะ ฯ อปี-ศัพท์ เป็นโจททาโกคทัสสนะ (คือแสดงความดำริของผู้ถามที่

¹²⁸⁴ รูป. -/599/437.

¹²⁸⁵ รูป. -/528/385.

¹²⁸⁶ รูป. -/461/332.

¹²⁸⁷ รูป. -/467/335.

¹²⁸⁸ รูป. -/531/386.

¹²⁸⁹ รูป. -/606/441.

สงสัย จึงแปลว่า แม้ก็จริง) ๑ บทว่า สมปยุตฺตธมฺเมสุ คือ ในสัมปยุตฺตรม 14 อย่างเว้นอุทัจจเจตสิก ๑ เอว-คัพฺท ห้ามอกุศลจิตอื่น ๑

บทว่า อุทัจจสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ภาเว ๑ บทว่า สพฺพากุสลสธารณภาเวปิ เป็นบทภาวสัตตมฺในบทว่า สติ ๑ บทว่า สติ เป็นบทหลักขณิกิริยาในบทว่า ปวตฺตติ ๑ บทว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบทว่า สมปยุตฺตธมฺเมสุ ๑ บทว่า สมปยุตฺตธมฺเมสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปธานํ ๑ บทว่า ปธานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุทัจจํ ๑ บทว่า หุตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า ปวตฺตติ ๑ บทว่า ปวตฺตติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ๑ อิติ-คัพฺท เป็นบทเหตุในบทว่า วิเสเสตฺวา ๑ บทว่า อิทเมว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า เตน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิเสเสตฺวา ๑ บทว่า วิเสเสตฺวา เป็นบทปุปฺพกาลกิริยาในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า วุตฺตํ เป็นกิตบถ กัมมวาทก ๑

(166) ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร อุทัจจเจตสิกจึงเป็นประธานในจิตนี้ ๑ เฉลยว่า เพราะไม่มีโลกเจตสิก โทสเจตสิกและวิจิกิจฉาเจตสิก ๑ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ก็บรรดาจิตที่สหระคด้วย โลกเจตสิกทั้งหลาย โลกเจตสิก ทิฏฐิเจตสิกและมานเจตสิก เป็นประธาน ในจิตที่สหระคด้วยโทส-เจตสิก ปฏิฆเจตสิก เป็นประธาน ในจิตที่สหระคด้วยวิจิกิจฉาเจตสิก ก็อย่างนั้นเหมือนกัน ดังนี้ เป็นต้น ๑ ก็เพราะอธิบายความอย่างนี้ คือเพราะทำให้เข้าใจถึงอุทัจจเจตสิกว่าเป็นประธานในจิตดวงสุดท้าย ในบาลีธัมมทเทศ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอุทัจจเจตสิกไว้ในอกุศลจิตที่เหลือนด้วยอำนาจแห่งเยวาปนกเจตสิก ส่วนในจิตดวงสุดท้ายนี้ ทรงแสดงอุทัจจเจตสิกตามสภาวะไว้นั่นอนว่า อุทัจจเจตสิกย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ ๑

จ-คัพฺท เป็นวากยารัมภะ ๑ คัพฺทว่า เป็นผัสสะ เป็นเวทนา ดังนี้ จึงชื่อว่าธัมมทเทศ เพราะวิเคราะห์ว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงด้วยธรรมนั้น ๑ ชื่อว่าปาละ เพราะปกปักรักษาความหมายไว้ ๑ ลง ลิ ปัจจย ด้วยสูตร ปาโต ลิ ๑ บาลีคือ ธัมมทเทศ ชื่อว่าธัมมทเทศปาลิ ๑ ชื่อว่าเยวาปนกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **เยวาปน อิติ กิยติ** ความว่า ชื่อใดว่า เยวาปนะ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงเรียก เพราะเหตุนั้น ชื่อนั้น ชื่อว่าเยวาปนกะ ๑ เยวาปน สัทพูปปะ เก-ธาคูมีความหมายว่า ออกเสียง, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา¹²⁹⁰ ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งเยวาปนกเจตสิก ชื่อว่าเยวาปนกวสะ ๑ ปน-คัพฺท เป็นวิเสสตัด ๑ ถามว่า ในพระบาลี ท่านกล่าวว่า อุทัจจํ โหติ มิได้กล่าวว่า อุทัจจํ อุปปชฺชติ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่า อุทัจจํ อุปปชฺชติ ๑ เฉลยว่า ท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะ อุปปชฺชติ-คัพฺทมีความหมายเสมอเหมือนกับ โหติ-คัพฺท ๑ เอว-คัพฺท ห้ามการแสดงคำสรุป ๑

บทว่า เอวญฺจ เป็นบทกรรมในบทว่า กตฺวา ๑ บทว่า กตฺวา เป็นบทเหตุในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า ธมฺมทเทศปาลิยํ เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า เสสากุสเลสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า อุทัจจํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า เยวาปนกวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบทว่า เทสิตํ ๑ บทว่า อุปปชฺชติ เป็นบทนิตยสสณะในบทว่า สรุเปเนว ๑ บทว่า สรุเปเนว เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า เทสิตํ ๑

(167) ก็ในอธิการที่แสดงอุทัจจเจตสิกตามสภาวะนี้ มีคาถารวมความที่กล่าวไว้ว่า **สพฺพากุสฺสยุตฺตมปี ๑ล๑ ตํ สรุเปเน เทสิตํ** ๑ จ-คัพฺท เป็นวากยารัมภะ ๑ เชื่อมความว่า อุทัจจ-

¹²⁹⁰ รูป. -/568/414.

เจตสิกแม้ประกอบกับอกุศลจิตได้ทุกดวง ในจิตดวงสุดท้าย มีความรุนแรง เพราะเหตุนั้น จิตดวงสุดท้ายนั้นเท่านั้น ท่านอนุตราจารย์จิงกล่าวว่า อุทธัจจสัมปยุตจิตเพราะประกอบด้วยอุทธัจจเจตสิก ๆ ความจริง เพราะเหตุที่อุทธัจจเจตสิกเป็นประธานนั้นแหละนั้น พระจอมมุนีจิงตรัส (อุทธัจจเจตสิก) ไว้ในอกุศลจิตทั้งหลายที่เหลือ โดยชื่อว่าเยวาปนกเจตสิก แล้วทรงแสดงอุทธัจจเจตสิกนั้น ตามสภาวะไว้ในจิตดวงสุดท้ายนี้เท่านั้น ๆ

อันประกอบกับอกุศลจิตทุกดวง ชื่อว่าสัพพากุสละยุตตะ ๆ อปี-ศัพท์ เป็นอรุจิที่ปนนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ๆ จิตดวงสุดท้าย ชื่อว่าอันตมานสะ ๆ ชื่อว่าพลวะ เพราะอุทธัจจเจตสิกนั้นมีกำลัง ๆ เอว-ศัพท์ห้ามอกุศลจิตที่เหลือ ๆ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ การประกอบด้วยอุทธัจจเจตสิก ชื่อว่าอุทธัจจโยคะ ๆ เอว-ศัพท์ ห้ามเหตุอื่น ๆ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหิกรรมะ ๆ ชื่อว่ามุนิ เพราะรู้ ๆ มุน-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อี ปัจจย ด้วยสูตร มุนาทีหิ จิ¹²⁹¹ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าอินทนะ เพราะทรงถึงความยิ่งใหญ่ในชนเหล่าอื่น ๆ อิหิ-ธาตุมีความหมายว่า เป็นใหญ่เหนือผู้อื่น-เป็นใหญ่ยิ่ง, ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร กขยาทีหิ โก¹²⁹², ลงนิคคหิตอาคมและลบ ก ปัจจย ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจยานํ ที่ขวิปริตา-เทสโลปาคมา จ¹²⁹³ ๆ เป็นมุนีด้วย มุนินั้นเป็นใหญ่ด้วย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่ามุนินทนะ ๆ ชื่อว่า เยวาปนกะ ชื่อว่าเยวาปนกนามะ ๆ เอว-ศัพท์ ห้ามอกุศลที่เหลือ ๆ

บทว่า สัพพากุสละยุตตมปี เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุทธัจจ จิ ๆ บทว่า อุทธัจจ เป็นลึงค์ตละ ๆ บทว่า อนตมานสะ เป็นบทอาธาระในบทว่า พลว ๆ บทว่า พลว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุทธัจจ จิ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วุตต ๆ บทว่า ตัเยว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตต ๆ บทว่า อุทธัจจโยคโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วุตต ๆ บทว่า เตเนว เป็นบทเหตุในสองบทว่า วตวา เทสโต ๆ บทว่า มุนินทนะ เป็นบทกัตตาในบทว่า เทสโต ๆ บทว่า เยวาปนกนามโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วตวา ๆ บทว่า วตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า เทสโต ๆ บทว่า เสเสสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า วตวา ๆ บทว่า เอตเถว เป็นบทอาธาระในบทว่า เทสโต ๆ บทว่า ตั เป็นบทกรรมในบทว่า เทสโต ๆ บทว่า สรุเพน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เทสโต ๆ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า สงคหคาลา ๆ

(168) ท่านอาจารย์ไสใจถึงคำทักท้วงว่า จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวง ย่อมรับเอาอิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์และมีฆัตตารมณ์ไว้ เพราะฉะนั้น จิต 2 ดวงจึงควรสหระคตด้วยโสมนัสเวทนา โทมณัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา โดยเหมาะสมกับอิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์และมีฆัตตารมณ์ มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า อิมานิ เป็นต้น ๆ ประกอบความว่า ก็จิต (โมมุหจิต) 2 ดวงเหล่านี้ เว้นจากโลภมูลและโทสมูล แม้ในอารมณ์ทั้งปวง เพราะความเป็นจิตหลงมกยอย่างยิ่ง โดยเว้นจากมูลอื่น (คือโลภมูลและโทสมูล) และเพราะเป็นจิตโยกโคลง โดยประกอบพร้อมด้วยวิจิกิจฉาเจตสิก ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความกระสับกระส่าย และอุทธัจจเจตสิก ซึ่งเป็นไปด้วยความฟุ้งซ่าน จึงสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้นเป็นไป ๆ

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตะ ๆ อันเป็นมูลด้วย มูลนั้นเป็นอื่นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามูลันตระ มูลอื่นจากโมมุห คือ โลภมูลและโทสมูล ๆ การเว้น ชื่อว่าวิระหะ ๆ วิ บทหน้า รห-ธาตุมี

¹²⁹¹ รูป. -/679/495.

¹²⁹² รูป. -/673/491.

¹²⁹³ รูป. -/488/351.

ความหมายว่า สละ-ละ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹²⁹⁴ ๑ อันเว้นจากมูลอื่น ชื่อว่า มูลันตรวิระ ๑ จิตที่ชื่อว่าอติสัมมุหะ เพราะหลงมกมายอย่างยิ่งในอารมณ์ ๑ ความที่จิตหลงมกมายอย่างยิ่ง ชื่อว่าอติสัมมุหตา ๑ ความหวั่นไหว คือการกระสับกระส่ายโดยรอบ ชื่อว่าสังสัปณะ เป็นภาวสาธนะ ๑ สํ บทหน้า สปป-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ยฺ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยฺ¹²⁹⁵ ๑ ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าวิกิขิณะ ๑ ความกระสับกระส่ายด้วย ความฟุ้งซ่านด้วย ชื่อว่าสังสัปณวิกิขิณะ คือกิจ ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่ายและความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสังสัปณวิกิขิณวสะ การเป็นไปด้วยความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่ายและความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสังสัปณวิกิขิณวสวัตตะ ๑ วิจิจฉาด้วย อุทฺธจจะด้วย ชื่อว่าวิจิจฉอุทฺธจจะ การเป็นไปด้วยความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่ายและความฟุ้งซ่านด้วย การเป็นไปด้วยความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่ายและความฟุ้งซ่านนั้น เป็นวิจิจฉาและอุทฺธจจะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสังสัปณวิกิขิณวสวัตตวิจิจฉอุทฺธจจะ ๑ การประกอบพร้อม ชื่อว่าสมาโยคะ การประกอบพร้อมด้วยวิจิจฉาอันเป็นไปด้วยความเกี่ยวข้องแห่งความกระสับกระส่าย และอุทฺธจจะเสกอันเป็นไปด้วยความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสังสัปณวิกิขิณวสวัตตวิจิจฉอุทฺธจจะสมาโยคะ ๑ จิตชื่อว่าจฺญจละ เพราะโยกโคลงคือหวั่นไหว ๑ จล-ธาตุมีความหมายว่า สั่นสะเทือน-หวั่นไหว, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹²⁹⁶ ๑ ซ้อน จ ด้วยสูตร กฺวจาทิวนณณเมกสสราน เทวภาโว¹²⁹⁷, ลงนิคคหิตอาคม ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยํ ทิมฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹²⁹⁸, เปลี่ยนนิคคหิตเป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนตฺ วา วคฺเค¹²⁹⁹ ๑ ความเป็นแห่งจิตที่หวั่นไหว ชื่อว่าจฺญจลตา ๑ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็นอติสัมมุหตตาย จ จญจลตาย จ ๑ โดยประการทั้งปวง ชื่อว่าสัพพทา ๑ อปี-ศัพท์ มุ่งถึงส่วนย่อย ๑ ในคัมภีร์บางแห่งมีใช้เป็น สพฺพทาปี ก็มี ๑ มีความหมายว่า ในอิฏฐารมณฺ อณิฏฐารมณฺและมัชฌัตตารมณฺ แม้ทั้งหมด ๑ ความกำหนด ชื่อว่ารชชะ ความเป็นโทสะ ชื่อว่าทุสนะ ความกำหนดด้วย ความเป็นโทสะด้วย ชื่อว่ารชนทุสนะ อันเว้นจากความกำหนดและความเป็นโทสะ ชื่อว่ารชนทุสนวิริหิตะ ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามจิตที่สหรคตด้วยโสมนัสเวทนาและโทมนัสเวทนา ๑

สองบทว่า อิมานิ เทว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานิ ๑ บทว่า จิตตานํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า ปวตฺตณฺติ ๑ บทว่า มูลนตรวิระโต เป็นบทเหตุในบทว่า อติสัมมุหตตาย ๑ บทว่า อติสัมมุหตตาย เป็นบทเหตุในบทว่า -วิริหิตานิ ๑ บทว่า สํสัปณวิกิขิณวสวัตตวิจิจฉอุทฺธจจะสมาโยเคน เป็นบทเหตุในบทว่า จญจลตาย จ ๑ บทว่า จญจลตาย เป็นบทเหตุในบทว่า วิริหิตา ๑ บทว่า สพฺพตทาปี เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิริหิตานิ ๑ บทว่า สพฺพทาปี เป็นบทอาธาระในบทว่า รชนทุสน- ๑ บทว่า รชตทุสนวิริหิตานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานิ ๑ บทว่า อุเปกฺขาสหคตานุ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า ปวตฺตณฺติ ๑

¹²⁹⁴ รูป. -/568/414.

¹²⁹⁵ รูป. -/596/434.

¹²⁹⁶ รูป. -/568/414.

¹²⁹⁷ รูป. -/461/332.

¹²⁹⁸ รูป. -/488/351.

¹²⁹⁹ รูป. -/49/46.

(169) ท่านอาจารย์ เมื่อจะตอบคำทักท้วงว่า ก็เพราะจิต (โมหุจิต) 2 ดวงเหล่านี้ เว้นจากโลภมูลและโทสมูล จึงไม่มีโสมนัสเวทนาและโทมนัสเวทนา มีความต่างกันแห่งสังขาร อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ตโต** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ก็เพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง โมหุลจิต 2 ดวง เหล่านี้ จึงไม่มีความต่างกันแห่งสังขาร เพราะไม่มีภาวะที่จะกล้าแข็งได้ตามสภาวะและภาวะที่จะพึงให้อาจอหายุ ๑

บทว่า ตโตเยว ความว่า เพราะความเป็นจิตหลงมกมายอย่างยิ่ง และเพราะเป็นจิตโยกโคลง ๑ ก็สองบทว่า อติสมมุพหตา จยจลตา เป็นเหตุแห่งจิตที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ ต-ศัพท์ ย่อมยึดเอาเหตุนี้ ๑ เอว-ศัพท์ห้ามเหตุอื่น ๑ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือความปกติของตน ๑ ความกล้าแข็งตามสภาวะ ชื่อว่าสภาวะตักขะ ความเป็นแห่งความกล้าแข็งตามสภาวะ ชื่อว่าสภาวะตักขตา ๑ ชื่อว่าอุสสาเหตุัพพะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อุสสาหยติ** ความว่า จิตใด อันบุคคลย่อมให้อาจอหายุ เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าอุสสาเหตุัพพะ ความเป็นแห่งจิตอันบุคคลพึงให้อาจอหายุ ชื่อว่าอุสสาเหตุัพพตา ๑ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น สภาว-ตักขตาย จ อุสสาเหตุัพพตาย จ ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นหาได้ ชื่อว่าอภาวะ ๑ ความต่างกัน ชื่อว่าภะ ความต่างกันแห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารภะ ๑ อปี-ศัพท์ ย่อมให้รู้ ว่า ความต่างกันแห่งเวทนาย่อมไม่มีแก่โมหุลจิต 2 ดวงเหล่านี้ อย่างเดียวหาได้ ๑

บทว่า ตโตเยว จ เป็นบทเหตุในบทว่า อภาวโต ๑ สองบทว่า สภาวตักขตาย อุสสาเหตุัพพตาย จ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อภาวโต ๑ บทว่า อภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺติ ๑ บทว่า สงฺขารเกโทปิ เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺติ ๑ บทว่า เนสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า นตฺติ ๑ บทว่า นตฺติ เป็นอาชยตบพ กัตตฺวาจก ๑

(170) ก็ในที่นี้ มีถาถารวมความไว้ ๑ เชื่อมความว่า เพราะเป็นธรรมชาติมกมายและกระสับกระส่ายและฟุ้งซ่าน โมหุลจิต 2 ดวงนี้ จึงเป็นเอกเหตุจิต สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา และไม่ต่างกันโดยความต่างกันแห่งสังขาร ในกาลทุกเมื่อ ๑ ความจริง โมหุจิต 2 ดวงนั้นกระสับกระส่ายอยู่ ฟุ้งซ่านอยู่ จึงไม่มีภาวะที่กล้าแข็งได้ตามสภาวะ และภาวะที่จะพึงให้อาจอหายุ ในกาลทุกเมื่อ ๑

จิต 2 ดวง ชื่อว่ามูหะ เพราะมกมายในอารมณ์ ๑ ความเป็นจิตที่มกมาย ชื่อว่ามูหัตตะ ๑ เจว-ศัพท์ เป็นการรวมนิบาตใช้ในความหมายว่า รวบรวม ๑ ความกระสับกระส่าย คือหวั่นไหว ชื่อว่าสังสัปพะ ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าวิกเขปะ ความกระสับกระส่ายด้วย ความฟุ้งซ่านด้วย ชื่อว่าสังสัป-วิกเขปะ ๑ บทว่า สสัปวิกเขปะ นี้ เป็นบทขยายของบทว่า จยจลตา ด้วยอำนาจการขยายความ ๑ จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะที่ประกอบในฐานะ ๑ เหตุ อย่างหนึ่งแห่งจิต 2 ดวงใด จิต 2 ดวงนั้น ชื่อว่าเอก-เหตุกะ ๑ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร ภูวจิ สมาสสนตคตานิการนโต¹³⁰⁰ ๑ ชื่อว่าโสเปกขะ เพราะสหระคด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ เปลี่ยน สห เป็น ส หรือลภ ห ด้วยสูตร ยทนูปปนา นิปาตนา สีขณนติ¹³⁰¹ ๑ ถ้า จ-ศัพท์ ตั้งอยู่ในฐานของตน ในกาลนั้น จ-ศัพท์นั้น มีความหมายว่า อวธารณะ เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า บทว่า โน จ ความว่า ไม่ต่างกันนั่นเอง ๑ ถ้า จ-ศัพท์ประกอบในที่มิใช่ฐาน ในกาลนั้น จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น สงฺขารภะโต จ ๑ จ-ศัพท์ เป็นสัมปินนตถะ เสมอเหมือนกับ อปี-ศัพท์

¹³⁰⁰ รูป. -/350/233.

¹³⁰¹ รูป. -/423/310.

ในบทว่า สงขารเภทโทปิ นี้ ๑ เพราะฉะนั้น จ-ศัพท ย่อมให้รู้ว่า จิต 2 ดวง จึงไม่ต่างกันโดยความต่างกันแห่งเวทนาอย่างเดียวนั้นได้ ๑ ความต่างกันแห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารเภทะ ๑

สองบทว่า มุฬหัตตา เจว สัมปปฏิวิเสสา จ เป็นบทเหตุในบทว่า โสเปกขิ ๑ สองบทว่า เอกเหตุกั โสเปกขิ เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตตทวย ๑ บทว่า สัพพทา เป็นบทกาลสัตตมในบทว่า ภินัน ๑ บทว่า โน เป็นบทปฏิเสธในบทว่า ภินัน ๑ บทว่า ภินัน เป็นกิตติบท กัตตฺวาจก ๑ บทว่า สงขารเภทโต เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ภินัน ๑

(171) ท่านอาจารย์เมื่อจะเฉลยคำทักท้วงว่า โมหมูลจิต 2 ดวงนี้ จึงไม่ต่างกันโดยความต่างกันแห่งสังขาร เพราะเหตุอะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า น หิ เป็นต้น ๑ หิ-ศัพท เป็นทัพทวิภังคะ ๑ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ ๑ ตัตตบถเป็น ติกขตา อุตสาหณียตา ๑ ความเป็นแห่งจิตที่กล้าแข็ง ชื่อว่า ติกขตา ๑ จิตชื่อว่าอุตสาหณียะ เพราะให้อาหาญ ๑ อุ บทหน้า สห-ธาตุมีความหมายว่า อดทน, ลง อนีย ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ตพพานียา¹³⁰², วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อยณฺเสุ จ¹³⁰³ ๑ ความเป็นแห่งจิตอันบุคคลพึงให้อาหาญ ชื่อว่าอุตสาหณียตา ๑ โมหมูลจิต 2 ดวง ชื่อว่าสังสัปมานะ เพราะกระสับกระส่าย ๑ สัม บทหน้า สปป-ธาตุ, ลง มาน ปัจจย ด้วยสูตร วตตมานะ มานนตา¹³⁰⁴ ๑ โมหมูลจิต 2 ดวง ชื่อว่าวิกชิปนะ เพราะฟุ้งซ่าน ๑

น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธในบทว่า อตฺถิ ๑ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า น อตฺถิ ๑ บทว่า สภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ติกขตตา ๑ สองบทว่า ติกขตตฺสสาหณียตา เป็นบทกัตตาในบทว่า น อตฺถิ ๑ บทว่า อตฺถิ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ๑ สองบทว่า สัมปมานสฺส วิกชิปนตสฺส เป็นบทวิเสสของบทว่า ตสฺส ๑ บทว่า สัพพทา เป็นบทกาลสัตตมในบทว่า น อตฺถิ ๑ อติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า สงคหคาลา ๑

(172) จิตชื่อว่าโมหะ เพราะวิเคราะหว่า ย่อมลุ่มหลง คือมงายอย่างยิ่งโดยโมหะ เพราะเว้นจากมูลอื่น ๑ ความลุ่มหลง ชื่อว่าโมหะ ๑ คำว่า อติสเยน เป็นคำไขความของคำว่า โมเหณ นี้ ด้วยอำนาจการอธิบายความ ๑ คำว่า สมมุยหนติ เป็นคำไขความของคำว่า มุยหนติ ๑ มุห-ธาตุมีความหมายว่า ปราศจากความคิด, มุห-ธาตุมีความหมายว่า หลง เพราะฉะนั้น จึงใส่ สัม-ศัพทเข้ามา เพื่อให้ความหมายของธาตุต่างกัน ๑ อันเว้นจากมูลอื่น ชื่อว่ามูลันตรวิหระ ๑ โมห สัททูปปะทะ มุห-ธาตุมีความหมายว่า ปราศจากความคิด, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสฺรุชปาทีโต ณ¹³⁰⁵, ลบ ห และที่หะ อุ ตรงกลาง เป็น อุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภังคิตูปัจจยำน ทิฆวิปริตาทสโลปาคมา จ¹³⁰⁶ ๑

บทว่า โมเหณ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า มุยหนติ ๑ บทว่า อติสเยน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สมมุยหนติ ๑ บทว่า สมมุยหนติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ๑ บทว่า มูลันตรวิหโร เป็นบทเหตุในบทว่า สมมุยหนติ ๑ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า โมหานิ เป็นบทสัณญา ๑

(173) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้คำว่า อิจฺเจว เป็นต้นเป็นคำลงท้าย จึงกล่าวว่า อิจฺเจวนติ อาที เป็นต้น ๑ คำว่า อิจฺเจว เป็นต้น เป็นการกล่าวย่ออุคฺคจิต 12 ดวงตามที่กล่าวแล้ว ๑

¹³⁰² รุป. -/545/399.

¹³⁰³ รุป. -/434/318.

¹³⁰⁴ รุป. -/646/469.

¹³⁰⁵ รุป. -/577/422.

¹³⁰⁶ รุป. -/488/351.

ชื่อว่ายถาภูตตะ เพราะจิตทั้งหลายมีประการตามที่กล่าวแล้ว ฯ 10 อันยิ่งด้วย 2 ชื่อว่า ทวาทสะ 12 ด้วย 12 เหล่านั้น เป็นอกุศลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทวาทสากุสละ จิตคืออกุศล 12 ดวง ชื่อว่าทวาทสากุสลจิตตะ ฯ ชื่อว่านิคมนะ เพราะจิตถูกกล่าวซ้ำอีกในคำนี้ ฯ

ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความที่เป็นส่วนย่อย จึงกล่าวว่า **ตตถ** เป็นต้น ฯ อิติ-ศัพท์ ใน คำว่า อิจเจวํ เป็นต้นนั้น มีความหมายถึงการแสดงการรวมคำศัพท์และความหมาย ฯ

ศัพท์ว่า อิติ ชื่อว่าอิติสัททะ ฯ ชื่อว่าวจนะ เพราะเนื้อความถูกเรียกด้วยศัพท์นั้น ชื่อว่าวจนียะ เพราะมีความหมายที่พึงกล่าวด้วยศัพท์ คำศัพท์ด้วย ความหมายด้วย ชื่อว่าวจนวจนียะ การรวมคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่าวจนวจนียสมุทายะ การแสดงการรวมคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่าวจนวจนียสมุทายนิตัสสนะ ความหมายอันแสดงการรวมคำศัพท์และความหมาย ของ อิติ-ศัพท์ นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวจนวจนียสมุทายนิตัสสนัตถะ ฯ ศัพท์ว่า เอวํ ชื่อว่าเอวํสัททะ ฯ คำศัพท์ และความหมาย ชื่อว่าวจนวจนียะ ลำดับแห่งคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่าวจนวจนียปฏิบัติ การแสดงลำดับแห่งคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่าวจนวจนียปฏิบัติสันตัสสนะ ฯ ความหมายอันแสดง การลำดับแห่งคำศัพท์และความหมาย ของ เอวํ-ศัพท์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวจนวจนียปฏิบัติ สันตัสสนัตถะ ฯ

ท่านอาจารย์ครั้งแสดงบทว่า **อิจเจวํ** เป็นบทนิบาตที่ต่างกันแล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงการ รวมนิบาต จึงกล่าวว่า **นิปาต-** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง เอวํ ศัพท์นี้ เป็นนิบาตรวมความใช้ในการเริ่ม คำลงท้ายแห่งคำศัพท์และความหมาย ฯ

ชื่อวานิปาตะ เพราะวางลงตรงต้นคำ กลางคำและท้ายคำ การรวมนิบาต ชื่อวานิปาต- สมุทายะ ฯ คำศัพท์ด้วย ความหมายด้วย ชื่อว่าวจนวจนียะ ฯ ชื่อวานิคมนะ เพราะเป็นคำที่กล่าวซ้ำ อีก เป็นภาวสาธนะ ฯ คำลงท้ายแห่งคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่าวจนวจนียนิคมนะ การเริ่ม คือการ กระทำ ชื่อว่าอารัมภะ การเริ่มคำลงท้ายแห่งคำศัพท์และความหมาย ชื่อว่าวจนวจนียนิคมนารัมภะ ฯ ใช้เป็น วจนวจนียนิคมนารัมภะ ก็มี ฯ การเริ่มคือการกระทำคำลงท้ายแห่งคำศัพท์และความหมาย ของการรวมนิบาตใด มีอยู่ การรวมนิบาตนั้น ชื่อว่าวจนวจนียนิคมนารัมภะ ฯ ปาฐะก่อนนั้นแล เหมาะแล้ว ฯ

บทว่า อิจเจวนตฺถาติ เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ยถาภูตตานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ทวาทสากุสลจิตตานํ ฯ บทว่า ทวาทสากุสลจิตตานํ เป็นบทกรรมในบทว่า นิคมนํ ฯ บทว่า นิคมนํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อิจเจวนตฺถาติ ฯ บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ ในนัยที่ 2 บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระ ฯ บทว่า อิติสทฺโท เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า วจนวจนียสมุทายนิตัสสนตฺถโ เป็นบท วิเสสนะของบทว่า อิติสทฺโท ฯ บทว่า เอวํสทฺโท เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า วจนวจนียปฏิบัติ- สนตฺถโ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เอวํสทฺโท ฯ บทว่า นิปาตสมุทายโ เป็นบทกัตตาในบทว่า วตตติ ฯ บทว่า เอโส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า นิปาตสมุทายโ ฯ บทว่า วจนวจนียนิคมนารัมภะ เป็น บทอาธาระในบทว่า วตตติ ฯ

(174) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ความหมายของคำว่า **อิจเจวํ** เป็นต้น จึงกล่าว **อิจเจวํ ๗๗๑ วุตตานนฺติ อตฺถโ** ฯ ประกอบความว่า อธิบายความว่า อกุศลจิต 12 ดวง จบบริบูรณ์แล้ว คือจบ เรียบร้อยแล้ว หรือที่ท่านอาจารย์รวบรวมไว้แล้ว คือกำหนดรู้แล้ว ได้แก่ กล่าวไว้แล้ว แม้โดยประการ ทั้งปวง คือ โดยอาการมีสัมปโยคะเป็นต้นแม้ทั้งหมด คือสัมปโยคะกับโสมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา

และทิวฐิเป็นต้น (คือ โลกมุลจิต 8 ดวง) สัมปโยคะกับปฏิมะเป็นต้น (คือ โทสมุลจิต 2 ดวง) สัมปโยคะกับวิจิกิจฉาเจตสิกและอุทัจจเจตสิก (คือ โมมุหจิต 2 ดวง) อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ คือ โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว ฯ

บทว่า ยถาตุตตเนน ไชความของบทว่า อิจเจว ฯ ชื่อว่ายถาตุตตะ เพราะมีประการตามที่กล่าวแล้ว ฯ ชื่อว่านัย เพราะเป็นเครื่องนำไปคือรู้เนื้อความตามที่กล่าวแล้วด้วย ตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ายถาตุตตเนน ฯ โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่าสัพพลา ฯ บทว่า โสมนสสุเปกขาทิวฐิสัมปโยคาทินา ปฏิมสัมปโยคาทินา วิจิกิจฉุทธจโยเคนาติ สพเพนปิ สัมปโยคาทินา อากาเรน ไชความของบทว่า สพพลาปิ ฯ โสมนัสเวทนาด้วย อุเบกขาเวทนาด้วย ทิวฐิด้วย ชื่อว่าโสมนสสุเปกขาทิวฐิ การประกอบพร้อม ชื่อว่าสัมปโยคะ การประกอบพร้อมด้วยโสมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา และทิวฐิ ชื่อว่าโสมนสสุเปกขาทิวฐิสัมปโยคะ การประกอบพร้อมด้วยโสมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา และทิวฐิ เป็นเบื้องต้นแห่งสังขารใด สังขารนั้น ชื่อว่าโสมนสสุเปกขาทิวฐิ-สัมปโยคาทิ เป็นตัคคณพหุพีหิสมาส ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงสังขารนั่นเอง ฯ การประกอบพร้อมด้วยปฏิมะ ชื่อว่าปฏิมสัมปโยคะ การประกอบพร้อมด้วยปฏิมะ เป็นเบื้องต้นแห่งสังขารใด สังขารนั้น ชื่อว่าปฏิมสัมปโยคาทิ เป็นตัคคณพหุพีหิสมาส ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงสังขารนั่นเอง ฯ วิจิกิจฉาด้วย อุทัจจจะด้วย ชื่อว่าวิจิกิจฉุทธจจะ การประกอบพร้อม ชื่อว่าสัมปโยคะ การประกอบพร้อมด้วยวิจิกิจฉาและอุทัจจจะ ชื่อว่าวิจิกิจฉุทธจจะสัมปโยคะ ฯ บทว่า อิติ แปลว่า ด้วยประการฉะนี้ ฯ การประกอบพร้อมเป็นเบื้องต้นแห่งสังขารใด สังขารนั้น ชื่อว่าสัมปโยคาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงสังขารนั่นเอง ฯ การกระทำทั่วไป คือความต่างกันของสิ่งทั่วไป ชื่อว่าอาการะ ฯ บทว่า ทวาทส เป็นบทเดียว ฯ จิต 12 ดวง ชื่อว่าสมัตตะ เพราะถึงการจบบริบูรณ์แล้ว ฯ ส-อุปลัค กล่าวถึงการจบ ฯ อช-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹³⁰⁷, ลบ ข ท้ายธาตุ และซ้อน ต ด้วยสูตร ภูชาทินมนโต โน ทวิ จ¹³⁰⁸ ฯ บทว่า ปริณิฐิตานิ ไชความบทว่า สมตตานิ ฯ ชื่อว่า ปริณิฐิตะ เพราะตั้งอยู่โดยรอบคือโดยที่สุด ฯ บทว่า สงคเหตุวา ไชความ ส-ศัพท์ ฯ บทว่า คหิตานิ ไชความบทว่า อตตานิ ด้วยอำนาจความหมายของธาตุ ฯ จิต ชื่อว่าอัตตะ เพราะถูกถือเอา คือกำหนดรู้ เป็นกัมมสาธนะ ฯ อช-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹³⁰⁹, ลบ ท ท้ายธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทินญจ¹³¹⁰ ฯ บทว่า วุตตานิ ไชความบทว่า คหิตานิ ด้วยอำนาจการขยายความ ฯ

บทว่า อิจเจว ยถาตุตตเนน เป็นบทวิเสสนกรรมในบทว่า สมตตานิ ฯ สองบทว่า สพพลาปิ สพเพนปิ สัมปโยคาทินา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อากาเรน ฯ สามบทว่า โสมนสสุเปกขาทิวฐิสัมปโยคาทินา ปฏิมสัมปโยคาทินา วิจิกิจฉุทธจโยเคน เป็นบทสรุปะของ อิติ-ศัพท์ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า สพเพน ฯ บทว่า อากาเรน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สมตตานิ ฯ บทว่า ทวาทส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อกุสลจิตตานิ ฯ บทว่า อกุสลจิตตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สมตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า อตตานิ คหิตานิ วุตตานิ ฯ บทว่า ปริณิฐิตานิ เป็นกิตบท กัตตุวจาก

¹³⁰⁷ รูป. -/606/441.

¹³⁰⁸ รูป. -/560/409.

¹³⁰⁹ รูป. -/606/441.

¹³¹⁰ รูป. -/630/455.

๑ บทว่า สงคเหตุวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อตตานิ ๑ บทว่า อตตานิ คหิตานิ วุตตานิ เป็นกิตตบท กัมมวาท ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า อตโถ ๑ บทว่า อตโถ เป็นลึงค์ตละ ๑

(175) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายของ อกุศล-ศัพท์ จึงกล่าวว่า ตตถ เป็นต้น ๑ ในบทว่า **อกุศลจิตตานิ** นั้น บัณฑิตพึงทราบอธิบายความดังต่อไปนี้ ๑ จิตทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลจิต ชื่อว่าอกุศลจิต จุคนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร ชื่อมิตร ฉะนั้น ๑

ด้วยบทว่า กุศลปฏิปักษานิ นี้ ย่อมให้รู้ว่า อ-อักษร ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ปฏิเสธ ไม่เป็นไปในความหมายอื่น ไม่เป็นไปในความไม่มี ๑ จิตทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลจิต ชื่อว่ากุศล-ปฏิปักษะ ๑ กุศลจิต หามิได้ ชื่อว่าอกุศล อธิบายว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลจิต ๑ เป็นกัมมธารยัตปุริสสมาส ๑ ท่านอาจารย์เมื่อจะเฉลยคำถามว่า จิตทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลจิต จุอะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **มิตต-** เป็นต้น ๑ คนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตรทั้งหลาย ชื่อว่ามิตตปฏิปักษะ ๑ คนเป็นมิตร หามิได้ ชื่อว่าอมิตตะ ๑

บทว่า ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า เวทิตัพโพ ๑ บทว่า กุศลปฏิปักษานิ เป็นบทสัทญญ ๑ บทว่า อมิตโต เป็นบทสัทญญ ๑ วีย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๑

(176) เพราะกล่าวว่า กุศลปฏิปักษานิ อกุศลานิ มิตตปฏิปกโข อมิตโต วีย จิตทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลจิต ชื่อว่าอกุศลจิต จุคนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร ชื่อมิตร ฉะนั้น ไว้ ใคร ๆ พึงมีความสงสัยว่า กุศลเป็นธรรมชาติละ และอกุศลเป็นธรรมชาติที่จะพึงถูกละ กุศลจิตกับอกุศลจิตเป็นคู่ปรับกัน ดังนี้ เพื่อห้ามความสงสัยนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ปฏิปกข-** ดังนี้ เป็นต้น ๑ ก็ภาวะที่กุศลจิตกับอกุศลจิตเป็นคู่ปรับกัน บัณฑิตพึงทราบโดยภาวะที่กุศลเป็นธรรมชาติละ และอกุศลเป็นธรรมชาติที่จะพึงถูกละตามลำดับ ๑

ภาวะที่กุศลจิตกับอกุศลจิตเป็นคู่ปรับกัน ชื่อว่าปฏิปกขภาวะ ๑ จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ ๑ บทว่า ยถากกมฺ ย่อมให้รู้ว่า กุศลเป็นธรรมชาติละ อกุศลเป็นธรรมชาติที่จะพึงถูกละตามลำดับ ๑ สมควรแก่ลำดับ ชื่อว่ายถากกมะ ๑ ชื่อว่าปหายกะ เพราะเป็นธรรมชาติละอกุศล ๑ ชื่อว่าปหาตัพพะ เพราะเป็นธรรมชาติที่พึงถูกละ ๑ ธรรมชาติละด้วย ธรรมชาติที่จะถูกละด้วย ชื่อว่าปหายกปหาตัพพะ ความเป็นธรรมชาติแห่งผู้ละและผู้ถูกละ ชื่อว่าปหายกปหาตัพพะภาวะ ๑

บทว่า ปฏิปกขภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตัพโพ ๑ บทว่า กุสลากุศลानิ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาเวน ๑ บทว่า ยถากกมฺ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า เวทิตัพโพ ๑ บทว่า ปหายกปหาตัพพะภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า เวทิตัพโพ ๑ บทว่า เวทิตัพโพ เป็นกิตตบท กัมมวาท ๑

(177) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ คาถาว่า **อฏฐธา** เป็นต้นนี้ เป็นคาถารวมความ จึงกล่าวว่า **อฏฐธา** เป็นต้น ๑ คำว่า **อฏฐธา** เป็นต้น เป็นคาถารวมความ ๑

การรวบรวมเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าสังคหะ ๑ สัททชาติที่ชื่อว่าคาถา เพราะถูกขัดร้อง คือกล่าว ๑ เค-ธาตุมีความหมายว่า ส่งเสียง-ออกเสียง-ทำเสียง, ลง ถ ปัจจัย ด้วยสูตร สมานทิธิถมา¹³¹¹, เปลี่ยน เอ เป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิทติปปัจจยำน ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³¹² ๑ คาถาที่กล่าวเนื้อความโดยรวบรวม คือโดยสังเขป ชื่อว่าสังคหคาถา ๑

¹³¹¹ รพ. -/635/480.

¹³¹² รพ. -/488/351.

(178) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความของคาถา จึงกล่าวว่า **โลโก** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า อธิบายความว่า อุกุศลจิต พึงมี 12 ดวง คือ จิตทั้งหลาย ชื่อว่ามีโลภะเป็นมูล เพราะวิเคราะห์ว่า มีโลภะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นมูลด้วย เพราะเป็นเช่นกับมูลราก โดยให้สำเร็จภาวะแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ดำรงมั่นอย่างดีด้วย พึงมี 8 ดวง โดยความต่างกันแห่งเวทนา เป็นต้น, จิตทั้งหลายชื่อว่ามีโทสะเป็นมูล ก็เหมือนกัน คือ เพราะวิเคราะห์ว่า มีโทสะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นมูล เพราะเป็นเช่นกับมูลราก โดยให้สำเร็จภาวะแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ดำรงมั่นอย่างดีด้วย พึงมี 2 ดวง โดยความต่างแห่งสังขาร, และจิตทั้งหลายชื่อว่ามีโมหะเป็นมูล ได้แก่ กล่าวคือชื่อว่ามีโมหะเป็นมูล เพราะวิเคราะห์ว่า จิตเหล่านี้ มีโมหะล้วน ๆ เท่านั้นเป็นมูล พึงมี 2 ดวง โดยความต่างกันแห่งสัมปโยคะ ๑

ชื่อว่าโลภะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ลฺภณฺติ เต** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมอยากได้ คือย่อมมักมากในอารมณ์ ด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าโลภะ ๑ **ลฺภ-ชาตุ**มีความหมายว่า ละโมบ-มักมาก-อยาก, **ลง ญ ปัจจย** ด้วยสูตร วิสฺรุขฺปะทาทีโต ญ¹³¹³ ๑ จ-ศัพท์ทั้ง 2 และ ต-อักษรในรูปวิเคราะห์ว่า **โลโก จ โส** มูลญจ ใส่เข้ามาเพื่อให้สำเร็จความเป็นตุลยาธิกรณะของ โลก-ศัพท์และมูล-ศัพท์ ๑ สัมปยุตธรรมชื่อว่าสุปฺติญฺฐิตะ เพราะดำรงมั่นอย่างดี ความที่สัมปยุตธรรมดำรงมั่นอย่างดี ชื่อว่าสุปฺติญฺฐิตภาวะ ๑ ความสำเร็จ ชื่อว่าสาธนะ ความสำเร็จภาวะแห่งสัมปยุตธรรมที่ดำรงมั่นอย่างดี ชื่อว่าสุปฺติญฺฐิตภาวะสาธนะ ๑ ชื่อว่ามูละ เพราะวิเคราะห์ว่า **มฺลยติ เอเต** ความว่า ต้นไม้ ย่อมดำรงอยู่ คือตั้งอยู่ได้ด้วยรากนั้น เพราะเหตุนี้ รากนั้น ชื่อว่ามูละ ๑ **มฺล-ชาตุ**มีความหมายว่า ตั้ง-ดำรงอยู่, **ลง อ ปัจจย** ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹³¹⁴ ๑ อันเหมือนกับมูลราก ชื่อว่ามูลสทิสะ ๑ ความเป็นเช่นกับมูลราก ชื่อว่ามูลสทิสตตะ ๑ ชื่อว่าเป็นมูล เพราะเป็นเช่นกับมูลราก เป็นบริกัปปัตถิต ๑ ด้วยรูปวิเคราะห์ว่า **โลโก จ โส** สุปฺติญฺฐิตภาวะสาธเนน **มฺลสทิสตตะ** **มฺลญจ** นี้ ย่อมให้รู้รูปวิเคราะห์ว่า **โลโก จ โส** **มฺลญจาติ** **โลภมฺล** เป็นกัมมธารยสมาส ๑ ด้วยรูปวิเคราะห์ว่า **ต เอเต** นี้ ย่อมให้รู้รูปวิเคราะห์ว่า **โลภมฺล เอเต** **อตฺถิ** **โลภมฺลานิ** เป็นอัสสธิตัตถิต ๑ ใส่บทประธานว่า จิตตานิ เข้ามา ๑ เวทนาเป็นเบื้องต้นแห่งทัญญูและสังขารเหล่าใด ทัญญูและสังขารเหล่านั้น ชื่อว่าเวทนาทิ ๑ ด้วยอาทิ-ศัพท์ หมายเอาทัญญูและสังขาร ๑ ความต่างกันแห่งเวทนา เป็นต้น ชื่อว่าเวทนาทิเภทะ ๑ โดยประการ 8 ชื่อว่าอัญญธา ๑ ด้วยบทว่า ตถา ย่อมแสดงอ้างว่า จิตทั้งหลายชื่อว่ามีโทสะเป็นมูล เพราะวิเคราะห์ว่า มีโทสะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นมูล เพราะเป็นเช่นกับมูลราก โดยให้สำเร็จภาวะแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ดำรงมั่นอย่างดีด้วย พึงมี 2 ดวง โดยความต่างแห่งสังขาร ๑ มีรูปวิเคราะห์ว่า **โทโส จ โส** **มฺลญจาติ** **โทสมฺล** **โทสมฺล เอเต** **จิตตาน** **อตฺถิ** **โทสมฺลานิ** ๑ ความต่างกันแห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารเภทะ ๑ โดยประการ 2 ชื่อว่าทวิธา ๑ บทว่า **สุทฺโธ** **โมโหเยว** **มฺลเมเตสนติ** **โมหฺมฺลสงฺขาตานิ** ไซ้ความบทว่า **โมหฺมฺลานิ** ๑ ใส่บทว่า **สุทฺโธ** เข้ามาเพื่อให้รู้ความที่โมหะไม่เจือปนกับโลภะและโทสะ ๑ **เอว-ศัพท์** ห้ามโลภะและโทสะ กำหนดเอาแต่ความเป็นมูลแห่งโมหะ ๑ กล่าวคือมีโมหะเป็นมูล ชื่อว่า **โมหฺมฺลสงฺขาตะ** ๑ ถาว่า ควรกล่าวว่า **โมหฺมฺลานิ** ไว้ เพราะเหตุอะไร จึงใส่ **สงฺขาต-ศัพท์** เข้ามา ๑ **เฉลยว่า** ใส่ **สงฺขาต-ศัพท์** เข้ามาเพื่อให้รู้ความที่ **อิตติ-ศัพท์** ในบทว่า **เอเตสนติ** มีความหมายว่า อาการะ ๑ **อิตติ-ศัพท์** ตัวหลัง มีความหมายว่า เหตุ ๑ ชื่อว่ามีโมหะเป็นมูล เพราะวิเคราะห์ว่า จิตเหล่านี้ มีโมหะเท่านั้นเป็นมูล เป็นพหุพพิทสมาส ๑ ใส่บทประธานว่า จิตตานิ เข้ามา ๑ ความต่างกันแห่งสัมปโยคะ

¹³¹³ รูป. -/577/422.

¹³¹⁴ รูป. -/568/414.

ชื่อว่าสัมปโยคเกทะ ๑ สัมปโยคะ แบ่งเป็น 2 อย่าง ด้วยอำนาจวิจิตรและอุทัจจะ ๑ ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า จ-ศัพทประกอบในที่มิใช่ฐานะในบทว่า โทสมูลานิ จ จึงกล่าวว่า จ ๑ จ-ศัพทนั้นเป็นสัมปณฺฑิตะ ย่อมรวบรวมนว จิตทั้งหลายหาใช่มีโทสะเป็นมูล มี 2 ดวงอย่างเดียวกัน โดยที่แท้ที่มีโมหะเป็นมูลก็มี 2 ดวงด้วย ๑ จ-ศัพทแม่ในบทว่า โมหมูลานิ จ ย่อมรวบรวมนว จิตทั้งหลายหาใช่มีโมหะเป็นมูล มี 2 ดวงอย่างเดียวกัน โดยที่แท้ ที่มีโทสะเป็นมูลก็มี 2 ดวงด้วย ๑ ถ้าวินัยว่า เมื่อกล่าววาทฏฐา ทวิธา เทว ในคาถา ย่อมเป็นภคคฤตฺติโทสะ ๑ เฉลยว่า ไม่เป็น เพราะท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจรักษาฉันท ๑ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อควรกล่าวว่า ทวิธา ไม่กล่าวคำนั้นแล้วเพราะไม่มีความต่างกันแห่งสังขาร ๑ คำนั้นไม่ควร เพราะเกิดขึ้นได้ 2 ดวง แม้โดยความต่างกันแห่งสัมปโยคะ ๑

บทว่า โลโก เป็นบทสัพยัญญูในบทว่า มूल ๑ บทว่า โส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โลโก ๑ บทว่า สุปตฺติภูตจิตตภาวสาธเนน เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า -สทิส- ๑ บทว่า มूलสทิสตตา เป็นบทเหตุในบทว่า มूल ๑ บทว่า มूल เป็นบทสัพยัญญู ๑ บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตฺถิ ๑ บทว่า เอเตสํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อตฺถิ ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า โลกมูลานิ ๑ บทว่า โลกมูลานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานิ ๑ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สิญฺ ๑ บทว่า เวทนาทีเภาโต เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า อฏฺฐธา ๑ บทว่า อฏฺฐธา เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า สิญฺ ๑ บทว่า สิญฺ เป็นอาชยตบท กัตตุวจาก ๑ ตถา-ศัพท เป็นบทนิบาต ๑ บทว่า โทสมูลานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานิ ๑ บทว่า สุทฺธโร เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โมโห ๑ บทว่า โมโหเยว เป็นลึงคัตตะ ๑ บทว่า มूल เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โมโห ๑ บทว่า เอเตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า มूल ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทอาการะในบทว่า -สงฺขาต ๑ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สิญฺ ๑ บทว่า สมปโยค-เกทโต เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า เทว ๑ บทว่า เทว เป็นบทกัตตาในบทว่า สิญฺ ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า ทวาทส ๑ บทว่า อุกุสลา เป็นบทกัตตาในบทว่า สิญฺ ๑ บทว่า ทวาทส เป็นบทกัตตาในบทว่า สิญฺ ๑ บทว่า สิญฺ เป็นอาชยตบท กัตตุวจาก ๑ อิติ-ศัพทเป็นบทสรูปะของบทว่า อตฺถิ ๑ บทว่า อตฺถิ เป็นลึงคัตตะ ๑

ชื่อว่าวินยนา เพราะเป็นเครื่องพรรณนา คือขยายความ ๑ วินย-ธาตุมีความหมายว่า ขยาย-พิสดาร, ลง ยุ ปัจจัย ๑ การพรรณนาอนุสฺสจจิต ชื่อว่าอนุสฺสวินยนา ๑ ชื่อว่าวินยิตะ เพราะตั้งอยู่โดยที่สุด ๑ นิ-ศัพท กล่าวถึงการจบ ๑ จา-ธาตุมีความหมายว่า หยต-ยืน-ตั้งอยู่, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุคฺคมาทิตฺเต กตฺตริ¹³¹⁵, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิการิ¹³¹⁶ ๑

วาทประกอบความว่าด้วยอนุสฺสจจิต จบแล้ว

3.3 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอเหตุกจิต

(179) ท่านอาจารย์ครั้งจำแนกอนุสฺสจจิตมี 3 อย่าง โดยความต่างกันแห่งมูล เป็น 12 ดวง โดยความต่างกันแห่งธรรมที่ประกอบเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงไขอเหตุกจิตทั้งหลาย (18 ดวง) แม้เมื่ออเหตุกจิตเหล่านั้นก็มี 3 อย่าง คือเป็นอนุสฺสจจิตเป็นต้น หวังจะจำแนกเฉพาะอนุสฺสจจิต เป็น 7 ดวง ด้วยความต่างกันแห่งที่อาศัยมีจักขุวัตถุเป็นต้น และก็มีสัมปญฺญฉันทเป็นต้น

¹³¹⁵ รูป. -/606/441.

¹³¹⁶ รูป. -/547/400.

ในลำดับต่อจากอกุลลจิต จึงกล่าวคำว่า **อุเปกขาสหคต จักขุวิญญาณ-จักขุวิญญาณ** สหคตด้วย อุเบกขาเวทนา ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า มุลเภโต ความว่า โดยต่างกันแห่งโลภมูล โทสมูลและโมหมูล ฯ ความต่างกันแห่ง มุล ชื่อว่ามุลเภทะ ฯ อย่าง คือประการ 3 แห่งอกุลลใด อกุลลนั้น ชื่อว่าติวิระ ฯ ปิ-ศัพทฺ เป็น โจทกาโรคที่ปนะ (แปลว่า แม็กจริง) ฯ การประกอบพร้อม เป็นเบื้องต้นแห่งสังขารใด สังขารนั้น ชื่อว่าสัมปโยคาติ ฯ การประกอบพร้อมด้วยเวทนาและทัญญู ชื่อว่าสัมปโยคะ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพทฺ หมายถึง เอาสังขารนั่นเอง ฯ ความต่างกันแห่งธรรมที่ประกอบเป็นต้น ชื่อว่าสัมปโยคาติเภทะ ฯ โดยประการ 12 ชื่อว่าทวาทสธา ฯ เหตุแห่งจิตเหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอเหตุกะ จิตคืออเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกจิตตะ ฯ บทว่า นิททิสยติ คือ อาจารย์เมื่อจะแสดงไข ฯ ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วง ว่า ในคัมภีร์ธัมม-สังคณี ท่านกล่าวอเหตุกจิตมี 3 อย่าง คืออกุลลวิปากจิต อกุลลวิปากจิต และกิริยา วิปากจิตตามลำดับมิใช่หรือ เพราะฉะนั้น ควรกล่าวอกุลลวิปากจิตก่อน ท่านอาจารย์มิได้กล่าวอย่างนั้น กลับกล่าวอกุลล-วิปากจิตก่อน เพราะเหตุอะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **เตส อกุลลวิปากาทิวเสน ติวิระ-ภาเวปิ อกุลลนन्दโร อกุลลวิปากเยว** ดังนี้ ฯ อกุลลวิปากจิต เป็นเบื้องต้นแห่งจิตเหล่าใด จิตเหล่านั้น ชื่อว่าอกุลลวิปากาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพทฺ หมายถึงเอาอกุลลวิปากจิตและกิริยาวิปากจิตด้วย ฯ ความ เกี่ยวข้องแห่งอกุลลวิปากจิตเป็นต้น ชื่อว่าอกุลลวิปากาทิวสะ ฯ อย่าง 3 แห่งจิตเหล่านั้น จิตเหล่านั้น จึง ชื่อว่าติวิระ ความเป็นแห่งจิต 3 อย่าง ชื่อว่าติวิระภาวะ ฯ อปิ-ศัพทฺ เป็น**โจทกาโรคที่ปนะ** ฯ ลำดับ แห่งอกุลลจิตทั้งหลาย ชื่อว่าอกุลลนन्दระ ฯ ลง ย อาคมมาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ฯ เอว-ศัพทฺห้าม อกุลลวิปากจิตและกิริยาวิปากจิต ฯ จักขุเป็นเบื้องต้นแห่งโสตะเป็นต้นเหล่าใด โสตะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าจักขาติ ฯ ชื่อว่านิสสยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิสสยณฺติ ตานิ** ความว่า จิตและเจตสิกย่อมอาศัย จักขุเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จักขุเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่านิสสยะ ฯ นิ บทหน้า สิ-ธาตุมี ความหมายว่า เสพ-คบ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวีว¹³¹⁷, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเยสุ จ¹³¹⁸ ฯ จักขุเป็นต้นด้วย จักขุเป็นต้นเหล่านั้น เป็นที่อาศัยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าจัก ขวาตินิสสยะ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพทฺ หมายถึงเอาโสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย ฯ การรับมา ชื่อว่าสัมปฏิจฉน ณะ การรับมาเป็นเบื้องต้นแห่งกิจใด กิจนั้น ชื่อว่าสัมปฏิจฉนนาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพทฺ หมายถึงเอาสันตริร กิจด้วย ฯ สัมปฏิจฉนนะเป็นต้นด้วย สัมปฏิจฉนนะเป็นต้นนั้น เป็นกิจด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อ ว่าสัมปฏิจฉนนาทิกิจจะ ความต่างกันแห่งกิจมีสัมปฏิจฉนนกิจเป็นต้น ชื่อว่าสัมปฏิจฉนนาทิกิจจะเภทะ ฯ โดยประการ 7 ชื่อว่าสตัดธา ฯ เพื่อจะจำแนก ชื่อว่า วิกขิตุ ฯ คำว่า อุเปกขาสหคตัง จักขุวิญญาณัง เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่า อุเปกขาสหคตัง จักขุวิญญาณันติอาทิ ฯ

บทว่า เอว เป็นบทกรรมะ หรือบทวิเสสนะในบทว่า วิกขิตวา ฯ บทว่า มุลเภโต เป็นบท ตติยาวิเสสนะในบทว่า ติวิรมปิ ฯ บทว่า ติวิรมปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อกุลลํ ฯ บทว่า อกุลลํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิกขิตวา ฯ บทว่า สัมปโยคาติเภโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ทวาทส- วิธา ฯ บทว่า ทวาทสวิธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิกขิตวา ฯ บทว่า วิกขิตวา เป็นบทพุพพ- กาลกิริยาในบทว่า อาห ฯ บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสตัดมฺในบทว่า นิททิสนโต ฯ บทว่า อเหตุก- จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า นิททิสนโต ฯ บทว่า นิททิสนโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อาจริโย ฯ

¹³¹⁷ รูป. -/568/414.

¹³¹⁸ รูป. -/434/318.

บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาเวปิ ฯ บทว่า อกุสลวิปากาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ติวริ- ฯ บทว่า ติวริภาเวปิ เป็นลักษณะวันตะในบทว่า สติ ฯ บทว่า สติ เป็นลักษณะกิริยาในบทว่า วิชิตุ ฯ บทว่า อกุสลาณนตรํ เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า วิชิตุ ฯ บทว่า อกุสลวิปากาเกเยว เป็นบทกรรมในบทว่า วิชิตุ ฯ บทว่า จกฺขวาทีนีสยสมปฏิจฺจนนาทิกิจฺจเกเทน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สตตธา ฯ บทว่า สตตธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิชิตฺต ฯ บทว่า วิชิตฺต เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อาห ฯ บทว่า อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญญาณนติอาที เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ฯ บทว่า อาห เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ

(180) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความหมายของบทย่อๆ จึงกล่าวว่า **ตตฺถ** เป็นต้น ฯ พึงทราบวิเคราะห์ในคำว่า อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญญาณํ เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้ ฯ ธรรมชาติชื่อว่าจักขุ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมชี้แจง คือเป็นที่ตั้งอาศัยของวิญญาณจิต คือเป็นที่ตั้งอาศัยของจักขุวิญญาณจิต เป็นประหนึ่งคอยบอกรูปารมณ์หรือสถานที่ที่สม่าเสมอ และที่ไม่สม่าเสมอ ฯ

เพราะ จกฺขติ-ศัพท์เป็นศัพท์กล่าวความหมายหลากหลายมีความหมายว่า วิยตติวาจา-กล่าวชัดเจน เป็นต้น จึงไขความว่า อาจิกฺขนฺตํ ฯ ใส่คำว่า วิญญาณาธิภูจิติ เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จักขุอาศัยวิญญาณจิต จึงบอกรูปารมณ์หรือสถานที่ได้ ถ้าไม่อาศัยวิญญาณจิต ก็บอกรูปารมณ์หรือสถานที่ไม่ได้ ฯ อธิ บทหน้า ฐา-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ลง ต ปัจจย ในอธิกรณด้วยโยค-วิภาคในสูตร ภาวกมเมสุ ต¹³¹⁹ ฯ อันเป็นที่ตั้งอาศัยของวิญญาณจิต ชื่อว่าวิญญาณาธิภูจิตะ ฯ ใส่คำว่า หุตฺวา เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า กิริยาที่ตั้งอาศัยและกิริยาที่บอกทั้ง 2 เป็นกาลเวลาเท่านั้นนั่นเอง ฯ ใส่คำว่า สมวิสมิ เข้ามาเพราะ อาจิกฺขนฺต-ศัพท์เป็นศัพท์เรียกว่าหากรรม ฯ วิย-ศัพท์ห้ามความเป็นไปพร้อมกับความพยายาม ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะจักขุเป็นศัพท์ที่ไม่มีความพยายาม ฯ บทว่า อาจิกฺขนฺตํ วิย มุ่งถึงบทกิริยาที่สำเร็จ เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า โหติ เข้ามา ฯ จกฺข-ธาตุมีความหมายว่า บอก-กล่าว, ลง ญ ปัจจย ด้วยสูตร กาลเ วตตมานาติเต ญวาทโย¹³²⁰ ฯ

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาชาระในบทว่า เวทิตฺตโป ฯ สองบทว่า จกฺขติ โหติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ฯ บทว่า วิญญาณาธิภูจิติ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺมชาตํ ฯ บทว่า หุตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า อาจิกฺขนฺตํ ฯ บทว่า สมวิสมิ เป็นบทกรรมในบทว่า อาจิกฺขนฺตํ ฯ บทว่า อาจิกฺขนฺตํ วิย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺมชาตํ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า จกฺขุ เป็นบทสัญญา ฯ

(181) อีกอย่างหนึ่ง ฯ ชื่อว่าจักขุ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมชอบใจ คือเป็นประหนึ่งพอใจรูปารมณ์ ฯ แม้ในรูปวิเคราะห์นี้ ควรนำบทว่า วิญญาณาธิภูจิติ หุตฺวา ใส่เข้ามา ฯ จกฺข-ธาตุมีความหมายว่า ความสบายใจ-พอใจ-ชอบใจ, ลง ญ ปัจจย ฯ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายว่า ความสบายใจ-พอใจ-ชอบใจ ของ จกฺขติ-ศัพท์สำเร็จด้วยการประกอบด้วย จกฺข-ธาตุนั้น จึงกล่าวว่า **จกฺขตฺติ** **หิ** เป็นต้น ฯ ความจริง จกฺขติ-ศัพท์นี้ มีความหมายชอบใจดุจในประโยคว่า มธฺ จกฺขติ-ฝั่งชอบน้ำหวาน พยณฺชน จกฺขติ-คนชอบกับข้าว ดังนี้ เป็นต้น ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรณะ ฯ ชื่อว่ามธฺ เพราะวิเคราะห์ว่า **มณฺณติ** ความว่า ธรรมชาติใด อันชนย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ามธฺ คือรสที่ตัวฝั่งทั้งหลายทำ ฯ มนฺ-ธาตุมีความหมายว่า รู้

¹³¹⁹ รูป. -/622/450.

¹³²⁰ รูป. -/651/478.

, ลง อุ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย¹³²¹, เปลี่ยน น เป็น ธ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุ-
 วิกตติปปัจจยำน ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³²² ๑ ชื่อว่าพยัญชนะ เพราะเหล่าชนถึงคือได้รับความ
 พอใจในปลาและเนื้อเป็นต้นนี้ด้วยพิเศษ ๑ วิ บทหน้า อช-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ยุ ปัจจย ด้วย
 สูตร กตตุกรรมปเทเสสุ จ¹³²³, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณ¹³²⁴, ลงนิกคหิตอาคมตรง
 กลาง ด้วยสูตร นิกคหิตญจ¹³²⁵, เปลี่ยนนิกคหิตเป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนตฺ วา วคฺเค¹³²⁶, เปลี่ยน อี เป็น
 ย ด้วยสูตร อิวณโณ ยํ นวา¹³²⁷, เปลี่ยน ว เป็น พ ด้วย จ-ศัพท์ ในสูตร โท ธสฺส จ¹³²⁸ ๑ ความชอบใจ
 ชื่อว่าอัสสารทนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ อา บทหน้า สท-ธาตุมีความหมายว่า ลิ่นสรอันร่อย, ลง ยุ
 ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทิธิ ยุ¹³²⁹, วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร อญญเสสุ จ¹³³⁰, นำเข้าประกอบกัน, ซ้อน ส
 , รัสสะ อา เป็น อ ๑ ความหมายว่าชอบใจ ของ จกฺขติ-ศัพท์ใด มีอยู่ จกฺขติ-ศัพท์นั้น ชื่อว่าอัสสาท-
 นัตถะ ๑

บทว่า จกฺขติ เป็นบทสรุปะของบทว่า สทโท ๑ บทว่า อย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า
 สทโท ๑ บทว่า สทโท เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า มญฺ จกฺขติ พยณฺชนํ จกฺขติตฺตาทิสฺส
 เป็นบทอาธาระในบทว่า จกฺขติสทโท ๑ บทว่า วีย เป็นอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า อสสาทนต์โถ เป็นบท
 วิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ๑

(182) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความที่จักขุเป็นธรรมชาติชอบใจรูปารมณสำเร็จตาม
 พระบาลี จึงกล่าวว่า เตน เป็นต้น ๑ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มาคันทียะ จักขุแล
 มีรูปารมณเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในรูปารมณ อันรูปารมณให้บันเทิงพร้อมแล้ว ดังนี้ เป็นต้น ๑

บทว่า มาคนทีย ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกพรหมณนั้น โดยชื่อ ๑ ยินดีใน
 รูปารมณ ชื่อว่ารูปารามะ ๑ สองค่านอกนี้เป็นไวพจน์ของคำว่า รูปาราม นั้น ๑ ยินดีแล้วในรูปารมณ
 ชื่อว่ารูประตะ ๑ บันเทิงพร้อมแล้วในรูปารมณ ชื่อว่ารูปสมมุทิตะ ๑

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาห ๑ บทว่า ภควา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาห ๑ บท
 ว่า จกฺขุ โข มาคนทีย รูปารามํ รูปฺรตํ รูปสมมุทิตนฺตาทิ เป็นลึงค์ตถะ ๑

(183) ท่านอาจารย์ครั้นยกคำทักท้วงขึ้นด้วยตนเองแล้ว เมื่อจะเฉลย จึงกล่าวว่า ยทิ
 เป็นต้น ๑ ถ้ามว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น คือ กล่าว จักขุ-ศัพท์ว่ามีความชอบใจ เพราะพระบาลีว่า
 มาคันทียะ โสตะแล มีเสียงเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในเสียง อันเสียงให้บันเทิงพร้อมแล้ว ดังนี้ เป็นต้น
 แม้โสตะเป็นต้นก็มีความชอบใจในเสียงเป็นต้น เพราะฉะนั้น การจะเรียกโสตะเป็นต้นแม้เหล่านั้น
 ด้วยศัพท์ว่า จักขุ ก็ย่อมถูกต้อง มิใช่หรือ ๑

¹³²¹ รูป. -/651/478.

¹³²² รูป. -/488/351.

¹³²³ รูป. -/597/435.

¹³²⁴ รูป. -/570/417.

¹³²⁵ รูป. -/57/52.

¹³²⁶ รูป. -/49/46.

¹³²⁷ รูป. -/21/17.

¹³²⁸ รูป. -/27/20.

¹³²⁹ รูป. -/596/434.

¹³³⁰ รูป. -/434/318.

คำว่า เอวัง โสตัง โข มาคันทียะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตัง เป็นเบื้องต้นแห่งคำใด คำนั้น ชื่อว่าเอวัง โสตัง โข มาคันทียะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตัตถาติ ๑ เป็นคำว่าเอวัง โสตัง โข มาคันทียะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตัตถาติด้วย คำว่าเอวัง โสตัง โข มาคันทียะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตัตถาตินั้น เป็นคำด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเอวัง โสตัง โข มาคันทียะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตัตถาติวจนะ ๑ โสตะ เป็นเบื้องต้นแห่งฆานะเป็นต้นเหล่าใด ฆานะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าโสตาติ ๑ อปี-ศัพทีย่อมให้รู้ว่า หาใช้จักขุชอบใจในรูปารมณ้อย่างเดียวไม่ ๑ เสียงเป็นเบื้องต้นแห่งกลั่นเป็นต้นเหล่าใด กลั่นเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าสัททาติ ๑ ความชอบใจ ชื่อว่าอัสสาทนะ ๑ ความชอบใจเสียงเป็นต้น ชื่อว่าสัททา-อัสสาทนะ ๑ ปี-ศัพท มุ่งถึงจักขุ ๑ ศัพทว่า จักขุ ชื่อว่าจักขุสัททะ ๑ ชื่อว่าอภิเรยยะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อภิธาทพโป** ความว่า เนื้อความอัน จักขุ-ศัพทพึงกล่าว เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น ชื่อว่าอภิเรยยะ ๑ อัน จักขุ-ศัพทพึงกล่าว ชื่อว่าจักขุสัททาภิเรยยะ ความเป็นแห่งเนื้อความอัน จักขุ-ศัพทพึงกล่าว ชื่อว่าจักขุสัททาภิเรยยะตา ๑

ยติ-ศัพท เป็นปริกัปปะ ๑ บทว่า เอว เป็นกัตตาในบทว่า ลียา ๑ บทว่า เอว โสโต โข มาคันทียะ สัททารามัง สัททะระตัง สัททะสัมมุติตัตถาติวจนโต เป็นบทเหตุในบทว่า อตติ ๑ บทว่า โสตาทีนปิ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อสสาทนะ ๑ บทว่า สัททาทีอัสสาทนะ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตติ ๑ อติ-ศัพทเป็นบทเหตุในบทว่า อาปชชติ ๑ บทว่า เตสมปิ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า จักขุ-สัททาภิเรยยะตา ๑ บทว่า จักขุสัททาภิเรยยะตา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาปชชติ ๑ อติ-ศัพท เป็นบทสรุปของบทว่า โจทนา ๑

(184) เฉลยว่า ไม่ถูกต้อง ๑ ความที่โสตะเป็นต้นถูกจักขุ-ศัพทกล่าว ย่อมไม่ถูกต้อง ๑ เพราะอะไร ๑ เพราะจักขุ-ศัพท นั้น เป็นศัพทจำกัดความ คือเป็นศัพทที่กล่าวเฉพาะ หมายถึงเป็นศัพทที่เกี่ยวข้องเฉพาะกับจักขุปสาทรูปเท่านั้น ๑

ชื่อนิรุทธะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิรุทธ** ความว่า จักขุ-ศัพทใด ย่อมจำกัดความในจักขุปสาทรูป เพราะเหตุนี้ จักขุ-ศัพทนั้น ชื่อนิรุทธะ ๑ บทว่า นิรุทธโธ ท่านถือเอาanyakกล่าวตามภาษาสันสกฤต ๑ นิ บทหน้า รุห-ธาตุมีความหมายว่า เกิด-ทำให้เกิด, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถกตตริ¹³³¹, เปลี่ยน ต เป็น ฒ ด้วยสูตร ธมฺภเหติ ธมฺภา จ¹³³², เปลี่ยน ห เป็น ฑ ด้วยสูตร โทตฺตการ¹³³³, นำเข้าประกอบกัน ๑ ความเป็นแห่งความจำกัดความ นิรุทธัตตะ ๑ บทว่า นิรุทธัตตะ เป็นบทญาปเหตุในบทว่า นาปชชติ ๑

(185) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำเนื้อความนั้นให้ปรากฏด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าวว่า นิรุทธโธ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ความจริง จักขุ-ศัพทนี้ เป็นศัพทที่จำกัดความหมายเฉพาะจักขุปสาทรูปที่มีลักษณะทำภูตรูปที่เกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์จะเห็นเป็นเหตุให้มองเห็นได้นั้น ดุจมยุร-ศัพทเป็นต้น จำกัดความหมายในนกวินิเทศเป็นต้น ฉะนั้น ๑

ชื่อนิรุทธะ เพราะจำกัดความ ๑ หิ-ศัพท มีความหมายว่าทำให้ปรากฏ ๑ ศัพทว่า จักขุ ชื่อว่าจักขุสัททะ ๑ เพื่อการเห็น ชื่อว่าทญฺญ ๑ ชื่อว่าทญฺญกามะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทญฺญ กาเมติ** ความ

¹³³¹ รูป. -/606/441.

¹³³² รูป. -/607/441.

¹³³³ รูป. -/615/446.

ว่า บุคคลใด ย่อมประสงค์เพื่อการเห็น เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าทัญญูกามะ ความเป็นแห่งความประสงค์เพื่อการเห็น ชื่อว่าทัญญูกามตา คือรูปต้นหา ฯ ชื่อว่านิทานะ เพราะให้ผล นิทานคือความเป็นแห่งความประสงค์เพื่อการเห็น เป็นอุปนิสัยของกรรมใด กรรมนั้น ชื่อว่าทัญญูกามตานิทานะ เป็นพหุพพิทสมาส ฯ กรรมอย่างนี้ซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ ชื่อว่าทัญญูกามตานิทานกัมมะ อันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ ชื่อว่าทัญญูกามตานิทานกัมมชะ ภูตรูปอันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ ชื่อว่าทัญญูกามตานิทานกัมมชภูตชะ ความผ่องใส ชื่อว่าปสาทะ ความผ่องใสแห่งภูตรูปอันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ ชื่อว่าทัญญูกามตานิทานกัมมชภูตปสาทะ ความผ่องใสแห่งภูตรูปอันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุ เป็นลักษณะของจักขุปสาทรูปนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทัญญูกามตานิทานกัมมช-ภูตปสาทลักษณะ หรือเป็นความผ่องใสแห่งภูตรูปอันเกิดแต่กรรมซึ่งมีความประสงค์เพื่อการเห็นเป็นเหตุอันจักขุปสาทรูปย่อมกำหนด เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทัญญูกามตานิทานกัมมชภูตปสาทลักษณะ ฯ ภูตรูปทั้งหลาย ย่อมผ่องใส ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าปสาทะ ปสาทรูปคือจักขุ ชื่อว่าจักขุปสาทะ ฯ เอว-ศัพทห้ามโสตะเป็นต้น ฯ ศัพทว่า มยุร เป็นเบื้องต้นแห่งศัพทเหล่านี้ ไติ ศัพทเหล่านั้น ชื่อว่ามยุราทิ มยุระเป็นเบื้องต้นด้วย มยุระเป็นเบื้องต้นนั้น เป็นศัพทด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามยุราทิสัททะ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายถึงเอามหิส-ควาย และปงกช-บัว เป็นต้นด้วย ฯ ชื่อว่าสกุณะ เพราะวิเคราะห์ว่า สกโกติ ความว่า นกใด ย่อมสามารถ เพราะเหตุนี้ นกนั้น ชื่อว่าสกุณะ ฯ สก-ธาตุมีความหมายว่า อาจ-สามารถ, ลง กุณ ปัจจัย ด้วยสูตร วาชาทีหิ ปพพชชาโย นิพจจนเต¹³³⁴, ลบ ก ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตูปจจยानं ที่มวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³³⁵, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสส จ¹³³⁶ ฯ นกด้วย นกนั้น เป็นนกพิเศษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสกุณวิเสสชะ ฯ นกพิเศษ เป็นเบื้องต้นแห่งสัตว์วิเศษเป็นต้นเหล่านี้ สัตว์วิเศษเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าสกุณวิเสสาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายถึงเอา มหิส-ควาย เป็นต้น และ ปงกช-บัว เป็นต้น ฯ

บทว่า นิรุทโธ เป็นกิตบถ กัตตุวาจก ฯ บทว่า เอส เป็นบทวิเสสสนะของบทว่า จกขุสทโท ฯ บทว่า จกขุสทโท เป็นบทกัตตาในบทว่า นิรุทโธ ฯ บทว่า ทัญญูกามตานิทานกัมมชภูตปสาท-ลักษณ เป็นบทวิเสสสนะของบทว่า จกขุปสาเทเยว ฯ บทว่า จกขุปสาเทเยว เป็นบทอาธาระในบทว่า นิรุทโธ ฯ บทว่า มยุราทิสททา เป็นลิงคัตถะ ฯ วีย-ศัพท เป็นอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า สกุณ-วิเสสาทิสู เป็นบทอาธาระในบทว่า นิรุทโธ ฯ

ชื่อว่ามยุระ เพราะร้องเสียงดัง ฯ อธิบายความว่า สัตว์แม่เหล่านักร้องเสียงดังก็จริง ถึงกระนั้น มยุร-ศัพทหมายถึงเอานกยูงเท่านั้น เพราะเป็นรูปหิศัพท จึงไม่หมายถึงเอานกอื่นในสัตว์เหล่านักร้องในที่นี่ จึงมีอธิบายอย่างนี้ ฯ

(186) ท่านพระสุมังคลาจารย์จะแสดงให้เห็นว่า จักขุประสาทอย่างเดียวนิใช้เรียกว่า จักขุ แต่ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกก็เรียกว่า จักขุ โดยฐานอุปจาระ จึงกล่าวว่า จกขุ เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง แม้ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูก ท่านก็เรียกว่า จักขุ เพราะอยู่ร่วมกับจักขุ ฯ

¹³³⁴ รูป. -/660/483.

¹³³⁵ รูป. -/488/351.

¹³³⁶ รูป. -/27/20.

ความเป็นไป คืออยู่ร่วมกัน ชื่อว่าวุตติ ความอยู่ร่วมกับจักขุ ชื่อว่าจักขุสวุตติ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ฯ ชื่อว่าภุมกะ เพราะไหวตัวได้ คือตั้งรอบนัยน์ตา ฯ ภม-ธาตุมีความหมายว่า หมุนไป, ลง ออก ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย¹³³⁷ ฯ ชื่อว่าอัญญิ เพราะวิเคราะห์ว่า อลียติ ความว่า ธรรมชาติใด อันเหล่าสัตว์ย่อมโยนทิ้ง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าอัญญิ ฯ อส-ธาตุมีความหมายว่า ทิ้ง, ลง จิ ปัจจัย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹³³⁸, ลบ ส ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³³⁹ ฯ กระดุกแห่งคิ้ว ชื่อว่าภมุกัญญิ ฯ ชื่อว่าปริจฉินนะ เพราะถูกกำหนด ฯ อันถูกกำหนดด้วยกระดุกคิ้ว ชื่อว่าภมุกัญญิปริจฉินนะ ฯ ชื่อว่ามังสะ เพราะรู้ คือเนื้อที่เขาบด ฯ มนุ-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง ส ปัจจัย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹³⁴⁰, เปลี่ยน น เป็นนิคคหิต (-) ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยานํ ที่ขวิปริตาเทส-โลปาคมา จ¹³⁴¹ ฯ ชื่อว่าปิณฑะ เพราะถึงความเย็นก้อน ฯ ปิฑ-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้เป็นกอง, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กทยาทีหิ โก¹³⁴², ลง นิคคหิตอาคม และลบ ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ ธาตุ-วิภตติปปจจยานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³⁴³, เปลี่ยนนิคคหิตเป็น ญ ด้วยสูตร วคคณตํ วา วคเค¹³⁴⁴ ฯ ก้อนแห่งเนื้อ ชื่อว่ามังสปิณฑะ ฯ ด้วย อปี-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า จักขุปสาทรูป เรียกว่า จักขุ อย่างเดียวหาไม่ได้ ฯ

บทว่า จักขุสวุตติยา เป็นบทตติยาวิเสสชนะในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า ภมุกัญญิปริจฉินโน เป็นบทวิเสสชนะของบทว่า มंसปิณฑะปิ ฯ บทว่า มंसปิณฑะปิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า จักขุนติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจจติ ฯ บทว่า วุจจติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาจก ฯ

(187) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ศัพท์ว่า จักขุ จะมีความหมายว่า ชอบใจ ก็ตาม ใน อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์คํานึงถึงคำว่า วิภาเวติ-ย่อมชี้แจง ดังนี้ อย่างไร จึงกล่าวไว้ ดังนี้แล้ว กล่าวว่า **อญฺจกถา** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ส่วนในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์คํานึงถึงว่า เพราะธาตุทั้งหลาย มีเนื้อความมากมาย แม้ จักขุติ-ศัพท์ มีความหมายว่า ชี้แจง ก็ได้ ดังนี้ จึงกล่าววว่า ธรรมชาติชื่อว่าจักขุ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเห็น คือชี้แจงรูปารมณฺ์ ฯ

เนื้อความ อันท่านย่อมกล่าวด้วยสัตตชาตินั้น เพราะเหตุนั้น สัตตชาตินั้น ชื่อว่าอัญญกถา หมายถึงอัญญกถาวิภังค์ ฯ เปลี่ยน ถ เป็น จ ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท ธสฺส จ¹³⁴⁵ ฯ ปน-ศัพท์ เป็น วิเสสตัดะ ฯ มิใช่หนึ่ง ชื่อว่าอเนกะ เนื้อความมิใช่หนึ่ง แห่งธาตุเหล่าใด ธาตุเหล่านั้น ชื่อว่าอเนกัตถะ ฯ ความเป็นแห่งธาตุมีเนื้อความมิใช่หนึ่ง ชื่อว่าอเนกัตถัตตะ ฯ หมู่ศัพท์ที่ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรง เนื้อความไว้ ฯ ศัพท์ว่า จักขุติ เป็นศัพท์ทำตาม (เลียนแบบ) ฯ ลง ตี ปัจจัย หลัง จักข-ศัพท์ ด้วยสูตร

¹³³⁷ รูป. -/651/478.

¹³³⁸ รูป. -/660/483.

¹³³⁹ รูป. -/488/351.

¹³⁴⁰ รูป. -/660/483.

¹³⁴¹ รูป. -/488/351.

¹³⁴² รูป. -/673/491.

¹³⁴³ รูป. -/488/351.

¹³⁴⁴ รูป. -/49/46.

¹³⁴⁵ รูป. -/27/20.

ยทนต์ปณนา นิปาตนา ลิขณนติ¹³⁴⁶ ๑ ศัพท์ว่า จกขติ ชื่อว่าจักขติศัพท์ ๑ ความชี้แจง ชื่อว่าวิภาวณะ ความหมายว่าชี้แจงคือประกาศ ของ จกขติ-ศัพท์ใด มีอยู่ จกขติ-ศัพท์นั้น ชื่อว่าวิภาวณัตถะ ความเป็นแห่ง จกขติ-ศัพท์มีความหมายว่า ชี้แจง ชื่อว่าวิภาวณัตถตา ๑ ปี-ศัพท์ย่อมให้รู้ว่า จกขติ-ศัพท์มีความหมายว่า ชอบใจ อย่างเดียวหาไม่ได้ ๑ ธรรมชาติชื่อว่าจักขุ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมเห็น คือชี้แจง รูปารมณ ๑ จกข-ธาตุมีความหมายว่า ชี้แจง, ลง ณุ ปัจจัย ๑

บทว่า อฏฐกถาย เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตต์ ๑ บทว่า อเนกตถตตา เป็นบทเหตุในบทว่า สมภวติ ๑ บทว่า ธาตุโน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อเนกตถตตา ๑ บทว่า จกขติสททสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิภาวณัตถตา ๑ บทว่า วิภาวณัตถตปิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สมภวติ ๑ อติ-ศัพท์เป็นบทอาการะในบทว่า กตวา ๑ บทว่า กตวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า วุตต์ ๑ บทว่า จกขติรูปิ วิภาเวตติ จกขุ เป็นบทสรูปะของบทว่า วจัน ๑ บทว่า วจัน เป็นบทกรรมในบทว่า วุตต์ ๑

(188) แต่ในคัมภีร์ทั้งหลาย มีคำว่า จุจติ ๑ คำนั้น ไม่ควร ๑ ส่วนคำว่า วุตต์ ควร ๑ วิญญานในจักขุปสาทรูป เพราะเหตุอะไร เพราะความเป็นจิตที่อาศัยจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าจักขุวิญญาน ๑ เมื่อกล่าวว่า วิญญานในจักขุปสาทรูป พึงถึงความเป็นที่รองรับและถูกรองรับ จึงกล่าวว่า เพราะความเป็นจิตที่อาศัยจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ ๑ วิญญานชื่อว่านิสสิตะ เพราะอาศัยอยู่ ๑ วิญญานอันอาศัยในจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ ชื่อว่าตันนิสสิตะ ลงนิคคิตอาคมข้างหน้า ๑ ความเป็นแห่งวิญญานที่อาศัยในจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ ชื่อว่าตันนิสสิตัตตะ ๑

บทว่า จกขุสมิ เป็นบทอาธาระในบทว่า วิญญาน ๑ บทว่า วิญญาน เป็นลึงค์ตถะ ๑ รูปวิเคราะห์ว่า วิญญานอันอาศัยในจักขุปสาทรูปอยู่ ชื่อว่าจักขุวิญญาน ๑ บทว่า ตันนิสสิตตตา เป็นบทเหตุในบทว่า จกขุวิญญาน ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วิญญาน ๑ บทว่า จกขุวิญญาน เป็นลึงค์ตถะ ๑

(189) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำว่า จกขุสมิ วิญญาน ตันนิสสิตตตา-วิญญานในจักขุปสาทรูป เพราะความเป็นจิตที่อาศัยจักขุปสาทรูปนั้นอยู่ ดังนี้ ให้นึกแนด้วยคำในอรรถกถา จึงกล่าวว่า ตถา เป็นต้น ๑ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาอรรถสาลินีว่า คำว่า จักขุวิญญานนี้มีลักษณะอาศัยจักขุปสาทรูปและรู้แจ้งรูปารมณได้ ๑

บทว่า ตถาหิ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า ทฬหิกรณ์ะ ๑ อันอาศัยในจักขุปสาทรูป ชื่อว่าจักขุสันนิสสิตะ การรู้แจ้งรูปารมณ ชื่อว่ารูปวิชานนะ อันอาศัยจักขุปสาทรูปและรู้แจ้งรูปารมณ ชื่อว่าจักขุสันนิสสิตรูปวิชานนะ อันอาศัยจักขุปสาทรูปและรู้แจ้งรูปารมณเป็นลักษณะของวิญญานนี้ มีอยู่ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าจักขุสันนิสสิตรูปวิชานนลักษณะ ๑

บทว่า เอต เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า จกขุสนนิสสิตรูปวิชานนลกขณ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เอต ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทวิเสสนรูปะในบทว่า วจัน ๑

(190) แม้ในโสตวิญญานจิตเป็นต้น บัณฑิตก็พึงเห็นรูปวิเคราะห์เป็นต้นตามสมควร ดังพรรณนามาฉะนี้ ๑ โสตวิญญานจิต เป็นเบื้องต้นแห่งวิญญานจิตเหล่าใด วิญญานจิตเหล่านั้น ชื่อว่า โสตวิญญานาติ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาขานวิญญานจิต ชิวหาวิญญานจิตและกายวิญญานจิต

¹³⁴⁶ รูป. -/423/310.

ด้วย ฯ ด้วย ปี-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า ฟังเห็นรูปวิเคราะห์เป็นต้นในจักขุวิญญาณจิตอย่างเดียวน่าได้ ฯ การไม่ล่วงความสมควร ชื่อว่ายถาหาระ ฯ

บทว่า เอว เป็นตติยาวิเสสในบทว่า ทฎฐพฺพ ฯ บทว่า โสตวิญญาณาทีสุปี เป็นบทอาธาระในบทว่า ทฎฐพฺพ ฯ บทว่า ยถาหาระ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ทฎฐพฺพ ฯ บทว่า ทฎฐพฺพ เป็นกิตบท กัมมวาทก ฯ

(191) ฟังทราบการอธิบายว่า ด้วยบทว่า เอว เป็นต้น บัณฑิตฟังเห็นรูปวิเคราะห์ว่า วิญญาณในโสตปสาทรูป เพราะความเป็นจิตที่อาศัยโสตปสาทรูปนั้นอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโสต-วิญญาณจิต สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้หรือรณกาลอัฐสาลินีว่า คำว่า โสตวิญญาณนี้มีลักษณะอาศัยโสตปสาทรูปและรู้แจ้งสัททารมณ์ได้ ดังนี้ เป็นต้น ฯ ด้วยบทว่า ตถา นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่าจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ฯ ความเป็นแห่งจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าอุเบกขา-สหคตภาวะ ฯ

บทว่า ตถา เป็นบทสรูปะของบทว่า อิมินา ฯ บทว่า อิมินา เป็นบททรรณะในบทว่า อติทิสสติ ฯ บทว่า อุเบกขาสหคตภาว เป็นบทกรรมในบทว่า อติทิสสติ ฯ

(192) ชื่อว่าโสตวิญญาณาธิภูมิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งวิญญาณจิต ได้ ยิน ฯ สุ-ชาตุมีความหมายว่า ฟัง, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹³⁴⁷, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อยณเสสุ จ¹³⁴⁸ ฯ ธรรมชาติชื่อว่ามานะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมสุดกลืน คือทำการรับกลืน ฯ เพราะกล่าว ขายติ คนโง่ปาทาน คำว่า คนโง่ปาทาน เป็นคำไขความบทว่า ขายติ ฯ การถือเอา คือ การรับเอากลิ่น ชื่อว่าคันโง่ปาทานะ ฯ ใส่บทว่า กรติ เข้ามา เพราะ กร-ธาตุ และ ภู-ธาตุ เป็นธาตุที่แผ่ความหมายไปในธาตุทั้งปวง ฯ

(193) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า ชีวิต-ศัพทในที่นี้ มีความหมายว่า รส โดยผลูปจาระ จึงกล่าวว่า ชีวิต- เป็นต้น ฯ นิमितแห่งความเป็นอยู่ คือเหตุแห่งความเป็นอยู่ ได้แก่ รสารมณ์ คือรสแห่งการกลืนกิน ชื่อว่าชีวิต ฯ ประกอบความว่า โดยนิรุตตินัย ธรรมชาติชื่อว่าชีวหา เพราะวิเคราะห์ว่า ร้องเรียกคือเป็นไปราวกะว่าร้องเรียกชีวิตนั้น เพราะน้อมไปในชีวิตนั้น ฯ

ชื่อว่าชีวิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่เป็นไปแห่งธรรมทั้งหลาย ฯ ลง ต ปัจจย ในอิทธิกรณะ ด้วย ต-โยควิภาคะ ในสูตร ภาวกมเมสุ ต¹³⁴⁹ ฯ เหตุปัจจยแห่งความเป็นอยู่ ชื่อว่าชีวิต-นิमितตะ ฯ ชื่อว่ารัสสะ เพราะเหล่าสัตว์ชอบใจ ฯ รส-ชาตุมีความหมายว่า สบายใจ-เพลิดเพลินใจ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹³⁵⁰ ฯ รสชื่อว่า ชีวิต โดยผลูปจาระ ดังตัวอย่างว่า เสมโห คุโฬ-เสลดน้ำอ้อย ฯ ชิวหา ชื่อว่านินนะ เพราะน้อมไปในชีวิต ความเป็นแห่งการน้อมไปในชีวิต ชื่อว่านินน-ตา ฯ ชื่อว่านิรุตติ เพราะวิเคราะห์ว่า นิหริตวา อัจจเต ความว่า วิธี 5 อย่างมีการลงอักษรใหม่เป็นต้น-ไต อันบัณฑิตนำออกมากล่าว เพราะเหตุนี้ วิธี 5 อย่างมีการลงอักษรใหม่เป็นต้นนั้น ชื่อว่านิรุตติ ฯ นิ บทหน้า อุจ-ชาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา¹³⁵¹, ลบ จ ท้ายธาตุ

¹³⁴⁷ รุป. -/606/441.

¹³⁴⁸ รุป. -/434/318.

¹³⁴⁹ รุป. -/622/450.

¹³⁵⁰ รุป. -/568/414.

¹³⁵¹ รุป. -/599/437.

และซ้อน ต ด้วยสูตร คุปาทีนญ¹³⁵², ลง ร อาคม ด้วยสูตร ยวมทนต์รลา จากมา¹³⁵³ ๑ ชื่อว่านยะ เพราะถูกกำหนดการสำเร็จรูปเป็นต้นด้วยคำนั้น นัยอันมาในนิรุตติ ชื่อว่านิรุตตินยะ ๑

บทว่า ชีวิตนิมิตต์ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า รโส ๑ บทว่า รโส เป็นบทสัทญญ ๑ บทว่า ชีวิต เป็นบทสัทญญา ๑ บทว่า ต เป็นบทกรรมในบทว่า อวหยติ ๑ บทว่า ตสฺมี เป็นบทอาธาระในบทว่า นิมน- ๑ บทว่า นิมนตาย เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อวหยติ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ชิวหา ๑ บทว่า นิรุตตินเณ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุตตา ๑

(194) ธรรมชาติชื่อว่าชิวหา เพราะวิเคราะห์ว่า ร้องเรียกชีวิต ๑ ชีวิต-ศัพท์อุปปะช อา-บท หน้า วห-ธาตุมีความหมายว่า เรียก, ประกาศ ๑ ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร อิตถิมตยโว วา¹³⁵⁴ ๑ เมื่อควร จะกล่าวว่า ชีวิตอาวหา แต่ทำการลบอักษร 3 ตัว คือ วิ ต อา แล้วกล่าวว่า ชิวหา โดยนิรุตตินัยว่า เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ¹³⁵⁵ ๑ สภาวะชื่อว่ากาย เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นป่อเกิด คือ สถานที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย ที่น่าเกลียด ๑ เพราะ กุ นิบาตมีความหมายหลากหลาย ท่านจึง กล่าว กุจฉิตาน-ที่น่าเกลียด ๑ ชื่อว่ากุจฉิตะ เพราะบัณฑิตเกลียด คือติเตียน ๑ กุส-ธาตุมีความหมาย ว่า ต่ำว่า, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹³⁵⁶ ๑ บาปกรรมในที่นี้ ประสงค์เอาว่า น่าเกลียด จึง ไม่ได้กระทำให้ มลทินมีมเป็นต้น แต่กล่าวว่า แห่งบาปกรรมทั้งหลาย ๑ ชื่อว่าอายะ เพราะกายินทรีย์ นี้เป็นที่เป็นไปของบาปกรรมทั้งหลาย ๑ อย-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุช- ปทาโท ญ¹³⁵⁷, ลบ ณ และวุทธิ อ เป็น อา ๑ เพราะ อาย-ศัพท์กล่าวแต่ความหมายว่า เกิดขึ้น เป็นต้น จึงไขความว่า ปวตติฐาน-สถานที่เป็นไป ๑ ความเป็นไป ชื่อว่าปวตติ ๑ ชื่อว่าฐานะ เพราะ เป็นสถานที่ตั้งแห่งบาปกรรมทั้งหลาย สถานที่แห่งความเป็นไป ชื่อว่าปวตติฐานะ ๑

บทว่า กุจฉิตาน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปาปมมาน ๑ บทว่า ปาปมมาน เป็นบท สัมพันธะในบทว่า ปวตติ- ๑ บทว่า อาโย ปวตติฐาน เป็นลิงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า กาโย ๑

(195) ป่อเกิด แห่งบาปกรรมทั้งหลายที่น่าเกลียด ชื่อว่ากาย เป็นฉัฏฐัตถ์ปฐิสสมาส ๑ ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ก็กายินทรีย์มิใช่เป็นที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลายเพียงอย่าง เดียว มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร ท่านจึงกล่าวว่า กายินทรีย์เป็นที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า กายินทรีย์ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ความจริง กายินทรีย์เป็นเหตุพิเศษแห่งบาปกรรม ทั้งหมด ที่เป็นไปด้วยอำนาจความยินดีโงฐัพพารมณเป็นต้น และมีกายปสาทรูปเป็นมูล เพราะเป็น สภาวะรับโงฐัพพารมณ เพราะฉะนั้น กายินทรีย์ บัณฑิตจึงถือเอาเหมือนสถานที่เป็นไปแห่งบาป ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ฉะนั้น ๑

อินทรีย์คือกาย ชื่อว่ากายินทรีย์ ๑ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรรม ๑ อารมณชื่อว่าโงฐัพพะ เพราะถูกสัมผัส ๑ การถือเอา ชื่อว่าคหณะ เป็นภาวสาธนะ ๑ การถือเอาโงฐัพพะ ชื่อว่า

¹³⁵² รูป. -/630/455.

¹³⁵³ รูป. -/34/23.

¹³⁵⁴ รูป. -/599/437.

¹³⁵⁵ รูป. -/370/268.

¹³⁵⁶ รูป. -/622/450.

¹³⁵⁷ รูป. -/577/422.

โณฏฐัพพัคคหณะ ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือความปกติของตน ๑ สภาวะคือการถือเอาโณฏฐัพพะ แห่งกายินทรีย์นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าโณฏฐัพพคคหณสภาวะ ความเป็นแห่งสภาวะคือการถือเอาโณฏฐัพพะ ชื่อว่าโณฏฐัพพคคหณสภาวะัตตะ ๑ ความยินดี ชื่อว่า อัสสาทะ ๑ ความยินดีซึ่งโณฏฐัพพะนั้น ชื่อว่าตทสสาทะ ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้อง แห่งความยินดีซึ่งโณฏฐัพพะนั้น ชื่อว่าตทสสาทวสะ ๑ อันเป็นไปโดยความเกี่ยวข้องแห่งความยินดีซึ่ง โณฏฐัพพะนั้น ชื่อว่าตทสสาทวสปปวัตตะ ๑ กายปสาทรูปนั้น เป็นมูลแห่งบาปกรรมเหล่านั้น เพราะ เหตุนั้น จึงชื่อว่าตัมมุลิกะ ๑ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น ตทสสาทวสปปวัตตทานญ ตัมมุลิกานญ ๑ อัน พิเศษด้วย อันพิเศษนั้น เป็นเหตุด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิเสสการณะ ๑

บทว่า กายินทรีย์ เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า โณฏฐัพพคคหณสภาวะัตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า วิเสสการณ ๑ สองบทว่า ตทสสาทวสปปวัตตทาน ตัมมุลิกานญ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปาปธมมาน ๑ บทว่า ปาปธมมาน เป็นบทสัมปทานะในบทว่า การณ ๑ บทว่า วิเสสการณ เป็นบทวิเสสณะของ กายินทรีย์ ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า คยหติ ๑ บทว่า เตส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปวัตติ- ๑ บทว่า ปวัตติฐาน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กายินทรีย์ ๑ บทว่า กายินทรีย์ เป็นบทกรรมในบทว่า คยหติ ๑ บทว่า คยหติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาจก ๑

อธิบายความว่า กายินทรีย์ถึงไม่เป็นสถานที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย แม้ก็จริง ถึง อย่างนั้น ก็ถือเอาเหมือนสถานที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น กายินทรีย์ บัณฑิตจึง กล่าวว่าเป็นสถานที่เป็นไปแห่งบาปกรรมทั้งหลาย ฉะนั้น ๑

(196) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้แน่แม่นั้น จึงกล่าวว่า **สสมการ** เป็นต้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง กายพร้อมทั้งสัมภาระ ก็ชื่อว่ากาย เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นบ่อเกิดอาการ 32 มีผมเป็นต้น ที่น่าเกลียด ๑

ชื่อว่าสัมภาระ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมกรียติ เอเตหิ** ความว่า กาย อันส่วนทั้งหลายมี สีส และกลิ่นเป็นต้นเหล่านั้น บำรุง คือค้ำชู เพราะเหตุนี้ ส่วนเหล่านั้น ชื่อว่าสัมภาระ ๑ บทว่า เอเตหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สมกรียติ ๑ ส บทรหน้า ภร-ธาตุมีความหมายว่า อุปถัมภ์-ค้ำชู, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขปทาโท ณ¹³⁵⁸ ๑ กายชื่อว่าสสมภาระ เพราะเป็นไปพร้อมกับสัมภาระทั้งหลาย ๑ กาย คือสสมภาระ ชื่อว่าสสมการกายะ ๑ ชื่อว่าเกสะ เพราะวิเคราะห์ว่า **เก สยนติ** ความว่า ผมเหล่าใด ย่อมอยู่ คือเป็นไปบนหัว เพราะเหตุ ผมเหล่านั้น ชื่อว่าเกสะ เป็นสัตตมียะลุตตสมาส ๑ เก-สัพพูปปะหะ ลี-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ณวุตวาวิ วา¹³⁵⁹ ๑ ผมเป็นเบื้องต้นแห่ง ขนเป็นต้นเหล่าใด ขนเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเกสาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายถึงอาการ 31 มีขน เป็นต้น ๑ ชื่อว่าอายะ เพราะผมเป็นต้นเกิดขึ้นในกายพร้อมทั้งสัมภาระนี้ ๑

บทว่า สสมการกาโย เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า กุจฉิตาน เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เกสาทิน ๑ บทว่า เกสาทิน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อาโย ๑ บทว่า อาโย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สสมการ-กาโย ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุ ๑

(197) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า ก็ปสาทกาย เป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ตัม** เป็นต้น ๑ เพราะไปร่วมกันกับกายพร้อมทั้งสัมภาระนั้น ๑ อนึ่ง แม้ปสาทกาย ท่านก็เรียกว่ากายเหมือนกัน ๑

¹³⁵⁸ รูป. -/577/422.

¹³⁵⁹ รูป. -/568/414.

ชื่อว่าตังสหจิริตะ เพราะไปรวมกันกับกายพร้อมทั้งสัมภาระนั้น ลงนิคคหิตอาคมข้างหน้า ๑ ความเป็นแห่งการไปรวมกันกับกายพร้อมทั้งสัมภาระนั้น ชื่อว่าตังสหจิริตตะ ๑ ท่านพระสุมังคลาจารย์แสดงให้รู้ด้วยบทนั้นว่า กายประสาทชื่อว่า กาย โดยฐานูปจาระ ดังตัวอย่างว่า เตียงนอนยอมทำเสียงโห่ ๑ ปน-ศัพท เป็นวิเสสตัถะ ๑ กายคือปสาทะ ชื่อว่าปสาทกายะ ๑ ปี-ศัพท มุ่งเอากายพร้อมทั้งสัมภาระ ๑

บทว่า ตังสหจิริตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า ปสาทกาโยปี เป็นบทกรรมในบทว่า วุจจติ ๑ ตลา-ศัพท เป็นบทอาการะในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า วุจจติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาก ๑

(198) ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นสิ่งที่น่าเกลียด ขุดความสุขทางกาย หรือ เพราะวิเคราะห์ว่า อันสัตว์ทนได้ยาก ๑

ทุ-ศัพท เป็นนิบาต ๑ เพราะ ทุกข-ศัพทนั้นมีความหมายหลากหลาย ท่านจึงกล่าวบทว่า กุจจติ ๑ บทว่า กุจจติ เป็นบทวิเสสณะของกัตตา-ผู้กระทำ ทำให้เป็นวิเสสณะของบทว่า กายิกสุขิ ไม่ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงใส่บทว่า หุตฺวา เข้ามาเพื่อให้รู้ว่าเป็นวิเสสณะของกรรม ๑ อันเป็นไปในกาย ชื่อว่ากายิกะ อันเป็นไปในกายด้วย อันเป็นไปในกายนั้น เป็นความสุขด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากายิก-สุขะ ๑ ความทน ชื่อว่าขมะ ธรรมชาติที่ทนได้ลำบาก คือยาก ชื่อว่าทุกขมะ ๑

บทว่า กุจจติ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌมฺชาตํ ๑ บทว่า หุตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยา ในบทว่า ขนฺติ ๑ บทว่า กายิกสุขิ เป็นบทกรรมในบทว่า ขนฺติ ๑ บทว่า ทุกฺขมฺ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌมฺชาตํ ๑ อิติ-ศัพทเป็นบทเหตุ ๑ บทว่า ทุกฺขิ เป็นบทสัณญา ๑

ในนัยที่ 1 ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นสิ่งที่น่าเกลียด ขุดความสุขทางกาย เป็นกัมมธารยสมาส ๑ ทุ บทหน้า ขนฺ-ธาตุมีความหมายว่า ขุด-เจาะ, ลง กุวิ ปัจจย, และลบ กุวิ ปัจจย ด้วยสูตร ธาตวนตสส โลโป กวิมิ¹³⁶⁰ ๑ ในนัยที่ 2 ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะอันสัตว์ทนได้ยาก เป็นตปฺปฺริสสมาส ๑ ทุ บทหน้า ขมฺ-ธาตุมีความหมายว่า อดทน, และลง กุวิ ปัจจย ๑ วิธีการที่เหลือเหมือนก่อนแล ๑ ก็ กุวิ ปัจจย ที่ใช้ในกรรม มีน้อย ๑

(199) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะวิเคราะห์ว่า มีการให้โอกาสที่ทำให้ได้ยาก ดังนี้ก็มี ๑

ทุ-ศัพท มีความหมายว่า ทำได้ยาก เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุกฺกริ ๑ ข-ศัพท มีความหมายว่า ให้โอกาส เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า โอกาสทานํ ๑ ชื่อว่าทุกฺกระ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทุกฺเขน กตฺตพฺโพ** ความว่า โอกาสมีความไม่สม่ำเสมอเป็นต้นใด เหล่าสัตว์ทำได้โดยลำบาก คือยาก เพราะเหตุนี้ โอกาสมีความไม่สม่ำเสมอเป็นต้นนั้น ชื่อว่าทุกฺกระ ๑ การที่อภุศลกรรมที่ให้วิบากเป็นไปได้ให้โอกาส ชื่อว่าโอกาสทานะ ๑ บทว่า อภุสฺสกลมฺเมน เป็นตติยาภัตตาในบทว่า ทานํ ๑ ปี-ศัพท ย่อมให้รู้ ว่า พวกอาจารย์กล่าวความหมายของคำว่า กุจจติ หุตฺวา-เป็นสิ่งที่น่าเกลียด เป็นต้น อย่างเดียวก็หาไม่ได้ ๑ บทว่า อปฺเร หมายถึงอาจารย์อีกพวกหนึ่ง ไม่ใช่พระอรรถกถาจารย์ ๑

บทว่า ทุกฺกริ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โอกาส- ๑ บทว่า อภุสฺสกลมฺเมน เป็นบทตติยาภัตตาในบทว่า ทานํ ๑ บทว่า โอกาสทานํ เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า เอตฺสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า

¹³⁶⁰ รูป. -/586/427.

ทาน์ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ทุกข์ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปของบทว่า วทนต์ ๑ บทว่า
อปเร เป็นบทกัตตาในบทว่า วทนต์ ๑ บทวิเคราะห์ว่า ทุกข์ โอกาสทาน์ เอตสส-มีการให้โอกาสที่ทำให้
ได้ยาก เป็นพหุพีหิสมาส ๑

(200) จิตชื่อว่าสัมปฏิจฉันนะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมรับคือถือเอาอารมณ์มีรูปารมณ
เป็นต้นที่ปัญจวิญญานจิตรับไว้แล้ว เพราะมีความเป็นไปตามอาการที่รับมานั้น ๑ ท่านอาจารย์ไสบท
ว่า ปญจวิญญานคหิต์ เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จิตนี้ย่อมรับอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้นที่จักขุวิญญานจิต
เป็นต้นรับไว้แล้ว หาใช่เป็นจิตใหม่ไม่ ๑ 5 ด้วย 5 นั้น เป็นวิญญานจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
ว่าปัญจวิญญานะ อันปัญจวิญญานจิตรับไว้แล้ว ชื่อว่าปัญจวิญญานคหิตะ ๑ เพราะ (บทว่า
สมปฏิจฉน) เป็นธาตุเรียกหากรรม ท่านจึงไสบทว่า รูปาทิอารมณ ๑ รูปเป็นเบื้องต้นแห่งอารมณ์ใด
อารมณ์นั้น ชื่อว่ารูปาทิ ๑ ด้วย อาทิจ-ศัพท์ หมายถึงเอา เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ๑ รูปเป็นต้นด้วย รูป
เป็นต้นนั้น เป็นอารมณ์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ารูปาทิอารมณะ ๑ ท่านไสบทว่า ตทการป-
ปวัตตียา เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จิตนี้ ย่อมรับอารมณ์ เพราะมีความเป็นไปตามอาการที่รับมาแล้ว เพราะ
เป็นจิตที่ไม่มีความพยายาม ๑ อาการคือนั้น ชื่อว่าตทการะ หมายถึงอาการที่รับมาแล้ว ๑ ความ
เป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความเป็นไปตามอาการที่รับมาแล้วนั้น ชื่อว่าตทการปวัตติ ๑ สัม-ศัพท์ เป็น
ศัพท์ที่เปรียบเทียบความหมายของธาตุ ๑ สัม ปฏิจ บทหน้า ติ-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง ยุ ปัจจัย
ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทสสุ จ¹³⁶¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุนวณ¹³⁶², นำเข้าประกอบกัน,
ซ้อน จ ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसान์ ตติยปจมา¹³⁶³ ๑ ลง น อาคม เพื่อให้ออกเสียงง่าย จึงใช้เป็น
สมปฏิจฉน ณฺ ในประโยคว่า จีวรเจตาปนณฺ อุปกชตฺ ๑ ก็ในบทว่า จีวรเจตาปนณฺ นี้ ลง น อาคมเข้า
มา ๑ กังขาวิตรณฎีกา ใช้เป็น จีวรเจตาปน ๑

บทว่า ปญจวิญญานคหิต์ เป็นบทวิเสสของบทว่า รูปาทิอารมณ ๑ บทว่า รูปาทิ-
อารมณ เป็นบทกรรมในบทว่า สมปฏิจฉน ๑ บทว่า ตทการปปวัตตียา เป็นบทตติยวิเสสในบท
ว่า สมปฏิจฉน ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ๑

(201) จิตชื่อว่าสันตริณะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมพิจารณา โดยชอบ คือสอดส่องอารมณ์มี
รูปารมณเป็นต้นตามที่สัมปฏิจฉนจิตรับไว้แล้ว ๑

เพราะ สัม-ศัพท์มีความหมายหลากหลาย จึงไขความเป็น สมมา ๑ เพราะ ตีร-ธาตุ กล่าว
ความหมายว่า อโรคติ-ลงไปข้างล่าง เป็นต้น จึงไขความเป็น วิมสติ ๑ อันสัมปฏิจฉนจิตรับไว้แล้ว
ตามสมควร ชื่อว่ายถาสัมปฏิจฉิตะ ๑ สัม ปฏิจ บทหน้า ตีร-ธาตุมีความหมายว่า พิจารณา-สอดส่อง, ลง ยุ
ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทสสุ จ¹³⁶⁴, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุนวณ¹³⁶⁵, เปลี่ยน น
เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทิโต ณ¹³⁶⁶ ๑

¹³⁶¹ รูป. -/597/435.

¹³⁶² รูป. -/14/10.

¹³⁶³ รูป. -/42/39.

¹³⁶⁴ รูป. -/597/435.

¹³⁶⁵ รูป. -/570/417.

¹³⁶⁶ รูป. -/550/402.

บทว่า สมมา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ตีเรติ ฯ บทว่า ยถาสมปฺปิจฺจติ เป็นบทวิเสสของบทว่า รูป ฯ บทว่า รูป เป็นบทกรรมในบทว่า วิมฺสตี ฯ

(202) จิตชื่อว่าวิบาก เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นผลแห่งกุศลจิตและอกุศลจิต ที่ขัดแย้งกันและกัน ฯ เพราะ วิ-ศัพท์มีความหมายหลากหลาย จึงไขความเป็น วิรูปฐาน ฯ ท่านใส่บทว่า อญฺญมณฺญ์ เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ท่านประสงค์เอาผลแห่งกุศลจิตและอกุศลจิตที่ขัดแย้งกันและกันเท่านั้น ในที่นี้ ฯ ใส่บทว่า กุสลากุสลาณํ เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ท่านประสงค์ว่า ที่ขัดแย้งต่อกุศลจิตและอกุศลจิตดังนี้ ฯ

บทว่า อญฺญมณฺญ์ วิรูปฐาน เป็นบทวิเสสของบทว่า กุสลากุสลาณํ ฯ บทว่า กุสลา-กุสลาณํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปากาณิ ฯ สองบทว่า ปากาณิ วิปากาณิ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(203) แม้กัมมชรูปธรรมที่ถึงภาวะซึ่งสูงแล้ว เพราะกรรมให้เกิดแล้ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า คำว่า วิปากนี้ เป็นชื่อของรูปธรรมที่ถึงภาวะซึ่งสูงแล้ว ดังนี้ เพื่อห้ามความหมายนั้น ฯ คำว่า วิปากนี้ เป็นชื่อคือเป็นนามของรูปธรรมที่ถึงภาวะซึ่งสูงแล้ว ฯ

อันสูงแล้ว ชื่อว่าวิปากะ ฯ วิ บทหน้า ปจ-ธาตุมีความหมายว่า หุง-ต้ม, ลง ต ปัจจยในภาวะ ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹³⁶⁷, เปลี่ยน ต เป็น กุ และลบ จ ทำยธาตุ ด้วยสูตร สุตฺตปจสกโต กฺข-กฺกา จ¹³⁶⁸ ฯ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ฯ ท่านกล่าว สภาวะนั้นเอง ด้วย ภาว-ศัพท์ ฯ ภาวะคืออันสูงแล้ว ชื่อว่าสภาวะ หมายถึงภาวะที่สูงแล้ว ฯ มูลฎีกาว่า ท่านกล่าวบทว่า วิปุกฺกภาวมาปนนานํ อรูปมมานิ เพื่อแสดงว่า ผลทั้งหลายของข้าวสาลีและพืชเป็นต้น อันเกิดขึ้นเหมือนข้าวสาลีและพืชเป็นต้นนั้น ชื่อว่าวิปากะ และย่อมได้ชื่อเรียกทางภาษาว่าวิปาก หาใช่ราก หน่อ ใบ ลำต้น และก้านไม้ฉันใด ผลทั้งหลายแห่งกุศลจิตและอกุศลจิต ย่อมได้ชื่อเรียกทางภาษาว่าวิปาก ว่า อันถึงภาวะซึ่งสูงแล้วเหมือนกับกุศลจิตและอกุศลจิตนั้น ๆ ด้วยความเป็นรูปธรรม ด้วยความเป็นไปพร้อมกับอารมณ์ และด้วยความเป็นกรรมฝ่ายขาวและฝ่ายดำเป็นต้น หาใช่รูปธรรมทั้งหลาย แม้ที่กรรมให้เกิด เพราะเป็นเหมือนกับกรรมไม่ ดังนี้ ฯ ด้วยบทว่า วิปุกฺกภาวํ เป็นต้น ย่อมให้รู้ว่า วิปาก-ศัพท์ เป็นไวพจน์ของวิปากะ หาใช่เป็นไวพจน์ของ ผละ ไม่ เพราะฉะนั้น วิปาก-ศัพท์จึงกล่าวถึงรูปธรรมเท่านั้น เพราะยกไว้ในรูปธรรม หากกล่าวถึงรูปธรรมไม่ ฯ ก็เมื่อมี วิปาก-ศัพท์เป็นไวพจน์ของ ผละ รูปธรรมจึงไม่เหมือนวิปากต่าง ๆ ฯ รูปวิเคราะห์ว่า ผลอันพิเศษ ทำเป็นกัมมธารยสมาส ฯ

บทว่า วิปุกฺกภาวํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาปนนานํ ฯ บทว่า อาปนนานํ เป็นบทวิเสสของบทว่า อรูปมมานิ บทว่า อรูปมมานิ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อธิวจฺณํ ฯ บทว่า เอตํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อธิวจฺณํ เป็นบทวิเสสของบทว่า เอตํ ฯ

(204) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้คุณที่ได้ด้วยบทว่า วิปุก- เป็นต้น จึงกล่าวว่า เอวญฺจ เป็นต้น ฯ ก็เพราะใส่ใจถึง วิปาก-ศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของ วิปากะ เป็นชื่อของรูปธรรมทั้งหลายที่ถึงสภาวะซึ่งสูงแล้วอย่างนี้ กุฎตารูปทั้งหลาย แม้ที่มีกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐานก็ไม่เรียกว่าเป็นวิปาก ฯ

จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ฯ อันเป็นกุศลและอกุศลด้วย อันเป็นกุศลและอกุศลนั้น เป็นกรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากุสลากุสลกัมมะ ฯ ชื่อว่ากุสลากุสลกัมมสมุฏฐานะ เพราะมีกุศล

¹³⁶⁷ รูป. -/622/450.

¹³⁶⁸ รูป. -/617/447.

กรรมและอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน ฯ อปิ-ศัพทีย่อมให้ความไม่พอใจของผู้ที่ทักท้วงว่า กัมมชรูป ฟังได้ชื่อว่าวิบาก เพราะมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ฯ กรรมชื่อว่ากฏะ เพราะเป็นกรรมที่สัตว์กระทำแล้ว ฯ เปลี่ยน ต เป็น ฏ ด้วย จ-ศัพท ในสูตร โท ธสส จ¹³⁶⁹ ฯ ฏานี นั้นเอง เป็น ฏฏตติ ฯ ลง ตต ปัจจย ในความหมายตนเอง (เดิม) ด้วย ต-ศัพทในสูตร ฌยตตตา ภาเว ตุ¹³⁷⁰ ฯ รูปทั้งหลายเกิดแล้ว เพราะกรรมที่สัตว์ทำแล้ว ชื่อว่ากัตตารูปะ เป็นอภุตตสมาส ฯ ชื่อว่าโวหาระ เพราะรูปถูกเรียกด้วยชื่อนั้น ฯ วิ อว บทหน้า หร-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง ฌ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรุขพาทีโต ฌ¹³⁷¹, เรียกว่าวิบาก ชื่อว่าวิปากโวหาระ ฯ

บทว่า เอวญจ เป็นบทกรรมในบทว่า กตวา ฯ บทว่า กตวา เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า กุสลาอกุสลามสมุฏฐานานมปิ เป็นบทวิเสสของบทว่า ฌฏตตารูปานํ ฯ บทว่า ฌฏตตารูปานํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า นตฺถิ เป็นนิบาตบท กัตตวาจก ฯ บทว่า วิปากโวหาระ เป็นบทกัตตวาในบทว่า นตฺถิ ฯ

(205) ท่านอาจารย์ไม่จัดบทว่า อกุสลวิปากจิตตานิ เป็นกัมมธารยสมาส ด้วยบทว่า อกุสสสส เป็นต้น ฯ อันเป็นวิปากด้วย อันเป็นวิปากนั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิปาก-จิตตะ ฯ

บทว่า อกุสสสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิปาก- ฯ สองบทว่า วิปากจิตตานิ อกุสล-วิปากจิตตานิ เป็นลึงค์ตตะ ฯ

(206) ธรรมชาติชื่อว่าสุข เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมทำกายและจิตให้ปลอดโปร่ง หรือเพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมขุดความลำบากทางกายและจิตด้วยดี หรือเพราะวิเคราะห์ว่า อันสัตว์พึงทนได้ง่าย ฯ

บทว่า สุขติ มาจาก สุข-ธาตุมีความหมายว่า กิริยาแห่งความสุขนั้น ฯ บทว่า ตกกิริยา คือ กิริยาของสุขเวทนา ฯ ท่านจึงกล่าวว่า สุข-ความสุข ฯ ลง ฌย ปัจจย ด้วยสูตร ธาตุหิ ฌณณณาเป-ณายา การิตานิ เหตุตเถ¹³⁷², ลบ ฌ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตานํ โณ โลป¹³⁷³, ตี วิภัตติ ฯ กายด้วยจิตด้วย ชื่อว่ากายจิตตะ ฯ บทว่า กาโย หมายถึงรูปกาย ฯ ชื่อว่าสุข เพราะทำให้กายและจิตปลอดโปร่ง ฯ สุข + ฌย + อ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ฌวุตฺตาวี วา¹³⁷⁴, ลบ ฌย-การิตปัจจย ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตติปฺปจฺยณํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹³⁷⁵ ฯ บทว่า กายจิตตํ เป็นบทกรรมในบทว่า สุขยติ ฯ

ชื่อว่าสุข เพราะขุดความลำบากทางกายและจิตด้วยดี ฯ สุข บทหน้า ขนฺ-ธาตุมีความหมายว่า ขุด-เจาะ, กฺวิ ปัจจย ฯ วิธีการทำรูปที่เหลือเหมือนก่อนหน้านี้ ฯ กายด้วย จิตด้วย ชื่อว่ากายจิตตะ ฯ บทว่า กาโย หมายถึงรูปกาย ฯ ชื่อว่าอาพาธะ เพราะเบียดเบียน ฯ อา บทหน้า พาธ-ธาตุมี

¹³⁶⁹ รูป. -/27/20.

¹³⁷⁰ รูป. -/387/286.

¹³⁷¹ รูป. -/577/422.

¹³⁷² รูป. -/540/390.

¹³⁷³ รูป. -/526/382.

¹³⁷⁴ รูป. -/568/414.

¹³⁷⁵ รูป. -/488/351.

ความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวฺตวาวี วา¹³⁷⁶ ๑ การเปียดเบียนกายและจิต ชื่อว่ากายจิตตาพาธ ๑ บทว่า กายจิตตาพาธ เป็นบทรกรรมในบทว่า ขนฺติ ๑ ชื่อว่าสุข เพราะอันสัตว์พึงทนได้ง่าย เป็นตติยาตปฺปริสสมาส ๑ สฺ บพฺหน้า ขมฺ-ธาดุมิความหมายว่า อดทน, กวิ ปัจจย ๑

(207) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ชื่อว่าสุข เพราะวิเคราะห์ว่า มีการให้โอกาสที่ทำได้โดยง่าย ดังนี้ก็มี ๑ โอกาส ชื่อว่าสุกระ เพราะอันสัตว์พึงทำได้โดยง่าย ๑ บทว่า เอตสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ทานํ ๑

(208) เพื่อจะหักท้วงการนับที่ไม่เท่ากัน ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **กสฺมา ปน** เป็นต้น ๑ คำหักท้วงว่า ก็เพราะเหตุไร สันตฺรณจิตฝายอกุสลวิบาก ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้เพียงดวงเดียว ฉนฺใด สันตฺรณจิตฝายอกุสลวิบาก ท่านมิได้กล่าวไว้ฉนฺนั้น กล่าวไว้ถึง 2 ดวง ๑

บทว่า กสฺมา ปน เป็นบทเหตุปุจฉา ๑ ปน-ศัพฺท เป็นวณาลังการ ๑ ยถา-ศัพฺท เป็นอุปมา โชตกะ ๑ บทว่า อกุสลวิปากสนตฺรณํ เป็นบทรกรรมในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า เอกเมว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อกุสลวิปากสนตฺรณํ ๑ บทว่า เอวํ เป็นบทอุปไมย ๑ บทว่า อวตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า กุสลวิปากสนตฺรณํ เป็นบทรกรรมในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า ทฺวิธา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุตฺตํ ๑ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทฺนา ๑

(209) เชื่อมความว่า ฉนฺยวํ สันตฺรณจิตฝายอกุสลวิบาก ท่านอาจารย์กล่าวไว้ถึง 2 ดวง เพราะสันตฺรณจิตฝายอกุสลวิบากนั้นมีความต่างกันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺและอิฏฐ-มัชฌิตตารมณฺ ๑

อันน่าปรารถนาด้วย อันน่าปรารถนาเป็นกลางด้วย ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมัชฌิตตอะ อันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาเป็นกลางด้วย อันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาเป็นกลางนั้น เป็นอารมณ์ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมัชฌิตตารมณฺ ความเกี่ยวข้องแห่งอิฏฐารมณฺและอิฏฐมัชฌิตตารมณฺ ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมัชฌิตตารมณฺวสะ ๑ ความต่างกัน ชื่อว่าเภทะ ๑ ความต่างกันแห่งเวทนาทั้งหลาย ชื่อว่าเวทนาเภทะ ๑ ความมี คือความเป็นไป ชื่อว่าสัมภวะ ความมีแห่งความต่างกันแห่งเวทนา ชื่อว่าเวทนาเภทสัมภวะ ๑

บทว่า อิฏฐอิฏฐมฺชฌิตตารมณฺวสเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า เภท- ๑ บทว่า เวทนาเภทสมภวโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า วุตฺตํ ๑

(210) คำหักท้วงว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น เป็นต้น ๑ ทักท้วงว่า ถ้าพึงมีคําเช่นนั้นว่า ในสันตฺรณจิตฝายอกุสลวิบากมีความต่างกันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺและอิฏฐมัชฌิตตารมณฺ แม้ในสันตฺรณจิตฝายอกุสลวิบากนั้น ก็ต้องมีความต่างกันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺและอิฏฐมัชฌิตตารมณฺบ้าง (มิใช่หรือ) ๑

อปิ-ศัพฺทมุ่งเอาสันตฺรณจิตฝายอกุสลวิบาก ๑ อันไม่น่าปรารถนาด้วย อันไม่น่าปรารถนาเป็นกลางด้วย ชื่อว่าอนิฏฐอนิฏฐมัชฌิตตอะ อันไม่น่าปรารถนาและอันไม่น่าปรารถนาเป็นกลางด้วย อันไม่น่าปรารถนาและอันไม่น่าปรารถนาเป็นกลางนั้น เป็นอารมณ์ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอนิฏฐอนิฏฐมัชฌิตตารมณฺ ความเกี่ยวข้องแห่งอนิฏฐารมณฺและอนิฏฐมัชฌิตตารมณฺ ชื่อว่า

อนิภูมฺมณิภูมฺมชฌิตตารมฺมณวสเส ความต่างกัน ชื่อว่าเภทะ ความต่างกันแห่งเวทนา ชื่อว่าเวทนาเภทะ
 ๑ อันเขาย่อมเป็น ชื่อว่าภวิตัพพะ ๑

บทว่า ยทิ เป็นบทปริกัปปะในบทว่า ลียา ๑ บทว่า เอว เป็นบทกัตตาในบทว่า ลียา ๑
 บทว่า ตตถาปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า ภวิตัพพะ ๑ บทว่า อนิภูมฺมณิภูมฺมชฌิตตารมฺมณวสเสน เป็นบท
 ตติยาวิเสสณะในบทว่า -เภเทน ๑ บทว่า เวทนาเภเทน เป็นบทกัตตาในบทว่า ภวิตัพพะ ๑ บทว่า
 ภวิตัพพะ เป็นกิตบท ภาววจาก ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรูปะของบทว่า โจทนา ๑

(211) เฉลยว่า นยิทเมว-สันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบากนี้ หาเป็นเช่นนั้นไม่ เป็นต้น ๑
 ประกอบความว่า สันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบากนี้ หาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะอะไร เพราะโทมนัสแม้ที่จะ
 พังเกิดขึ้นในอนิภูมฺมณิภูมฺมณ เว้นปฏิเสธเสีย ก็เกิดขึ้นไม่ได้ และเพราะปฏิเสธซึ่งมีสภาวะเป็นอกุศลแท้ ๆ
 ไม่เกิดในอารมณ์ที่เป็นอภัยกถุทัตทั้งหลาย ๑

ลง ย อาคมเข้ามาเพื่อให้ออกเสียงง่าย ๑ ตัตถปิเป็น อิทิ เอว ๑ อธิบายความว่า สันตริณ-
 จิตฝ่ายอกุศลวิบาก มี 2 ดวง เพราะสันตริณจิตฝ่ายอกุศลวิบากนี้มีความต่างกันแห่งเวทนา สันตริณจิต
 ฝ่ายอกุศลวิบาก หาเป็นเช่นนั้นไม่ ๑ อันไม่น่าปรารภด้วย อันไม่น่าปรารภนั้น เป็นอารมณ์ด้วย
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนิภูมฺมณิภูมฺมณ ๑ บทว่า อุปปชฺชเยย คือ โทมนัส พังเกิดขึ้น ๑ อุ บทหน้า ปท-
 ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ตพพ ปัจจยในกัตตุ ด้วย ตพพานียา-โยควิภาคะในสูตร ภาวกมเมสุ
 ตพพานียา¹³⁷⁷, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ทิวาทิโต โย¹³⁷⁸, เปลี่ยน ทย เป็น ช ด้วยสูตร ตสส จวคฺคยการ-
 วการตติ สธาตวนตสส¹³⁷⁹, ลง อ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹³⁸⁰, ช้อน ช ด้วยสูตร ปรเทวภาโว
 จาเน¹³⁸¹ ๑ อปี-ศัพท์ ประกอบในฐานะ เป็นสัมภวานัตถะ หาใช้สัมปณฺฑนัตถะไม่ ๑ การไม่เกิดขึ้น ชื่อ
 ว่าอนุปปชฺชณะ ๑

ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า โทมนัส เว้นปฏิเสธเสียพึงเกิดขึ้นได้ โทมนัสจะต้อง
 เกิดขึ้นพร้อมปฏิเสธ ดังนี้ จึงกล่าวว่า ปฏิฆสส จ เป็นต้น ๑ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น อนุปปชฺชนโต จ
 อสมภวโต จ ๑ ตัตถปิเป็น เอกนต ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือความ
 เป็นปกติของตน ๑ อกุศลเป็นสภาวะของปฏิเสธนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอกุสสสภาวะ ๑ ความมี
 ความเป็นไป ไม่มี ชื่อว่าอสมภวะ ๑

น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธในบทว่า ลียา ๑ บทว่า อิทิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ลียา ๑ บทว่า
 เอว เป็นบทอุปไมย ๑ บทว่า อนิภูมฺมณิภูมฺมณ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุปปชฺชิตพฺพสสาปิ ๑ บทว่า
 อุปปชฺชิตพฺพสสาปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โทมนสสสส ๑ บทว่า โทมนสสสส เป็นบทสัมพันธะใน
 บทว่า อนุปปชฺชนโต ๑ บทว่า ปฏิเฆน เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วินา ๑ บทว่า วินา เป็นบทวิเสสณะ
 ในบทว่า อนุปปชฺชนโต ๑ บทว่า อนุปปชฺชนโต เป็นบทเหตุในบทว่า น ลียา ๑ บทว่า ปฏิฆสส จ เป็น
 บทสัมพันธะในบทว่า อสมภวโต ๑ บทว่า เอกนต เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า สภาว- ๑ บทว่า

¹³⁷⁷ รุป. -/545/399.

¹³⁷⁸ รุป. -/510/368.

¹³⁷⁹ รุป. -/447/324.

¹³⁸⁰ รุป. -/547/400.

¹³⁸¹ รุป. -/40/33.

อกุลสสภาวะสส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปฏิสสส ๑ บทว่า อพฺยาเกตฺส เป็นบทอาธาระในบทว่า อสมภวโต ๑ บทว่า อสมภวโต เป็นบทเหตุในบทว่า น ลียา ๑

(212) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำทักท้วงว่า ปฏิสสซึ่งมีสภาวะเป็นอกุลสสแท้ ๆ ไม่เกิดในอารมณ์ที่เป็นอพฺยาเกตฺสทั้งหลาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า น หิ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า เพราะว่า ธรรมที่มีชาติต่างกัน หาไม่ได้แน่นอนในหมวดธรรมที่มีชาติต่างกัน ฉะนั้น โทมนัสจึงไม่เกิดในอกุลสสวิบากจิตทั้งหลาย เพราะปฏิสสที่ควรแก่การประกอบที่เสมอกันกับตน ไม่เกิดมี เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวสันติรัตนจิตฝ่ายอกุลสสวิบากนั้นว่าสหคตด้วยโทมนัสเวทนานั้น ๑

หิ-ศัพท เป็นทัฬหีกรรม ๑ ปฏิสสนั้นมีชาติต่างกัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภินนชาติกะ ๑ บทว่า อตตนา คือโทมนัสเวทนา ๑ การประกอบ ชื่อว่าสมานะ เพราะเสมอกัน ๑ สม-ธาตุมีความหมายว่า เสมอเหมือนกัน, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทสสุ จ¹³⁸², เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญญวณ¹³⁸³, ทิฆะ อ ตรงกลางเป็น อา ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตีปจฺจยํ ทิฆวิปริตา-เทสโลปาคมา จ¹³⁸⁴ ๑ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ การประกอบที่เสมอเหมือนกัน ชื่อว่าสมานโยคะ ๑ ด้วยคำว่า สมานะ ย่อมห้ามการประกอบที่ไม่เสมอเหมือนกัน ๑ ปฏิสส ชื่อว่าขมะ เพราะย่อมควร ๑ ที่ควร คือที่เหมาะสมในการประกอบที่เสมอกัน ชื่อว่าสมานโยคักขมะ ๑ ความเกิดมี ชื่อว่าสัมภวะ ความเกิดมี ไม่มี ชื่อว่าอสัมภวะ ๑ อันสหคตด้วยโทมนสนั้น ชื่อว่าตังสหคตะ ลงนิกคหิตอาคมข้างหน้า ๑ ความเป็นแห่งสันติรัตนจิตฝ่ายอกุลสสวิบากที่สหคตด้วยโทมนสนั้น ชื่อว่าตังสหคตตา ๑

น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธ ๑ บทว่า ภินนชาติโก เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมโม ๑ บทว่า ธมโม เป็นบทกรรมในบทว่า อุปลพฺภติ ๑ บทว่า ภินนชาติเกสฺ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุปลพฺภติ ๑ บทว่า อุปลพฺภติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาจก ๑ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า อสมภวโต ๑ บทว่า อกุลสสวิปากสฺ เป็นบทอาธาระในบทว่า น สมภวติ ๑ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุในบทว่า น วุตฺตา ๑ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ตสฺสคตฺตา ๑ ตสฺสคตฺตา เป็นบทกรรมในบทว่า น วุตฺตา ๑

(213) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุแม้อื่น ในเมื่อสันติรัตนจิตที่เป็นอกุลสสวิปากสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา จึงกล่าวว่า อถวา เป็นต้น ๑ อีกนัยหนึ่ง ๑ คนมีกำลังอ่อนแอบางคน ถูกคนแข็งแรงเบียดเบียนอยู่ เมื่อไม่สามารถจะโต้ตอบเขาได้ จำต้องวางเฉยในผู้นั้น ฉนใด เพราะอกุลสสวิปากจิต (7 ดวง) มีกำลังน้อยรอบด้าน โทมนัสจึงไม่เกิดมี แม้นอนิภูมิมารมณ์ ฉนนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้นสันติรัตนจิตจึงสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ๑

ชื่อว่าพลละ เพราะบุรุษนั้นมีกำลัง ๑ ชื่อว่าพาธิยมานะ เพราะวิเคราะห์ว่า พาธิยติ ความว่า คนมีกำลังอ่อนแอที่ถูกคนแข็งแรงเบียดเบียนอยู่ เพราะเหตุนี้ บุรุษนั้น ชื่อว่าพาธิยมานะ ๑ พาธ-ธาตุมีความหมายว่า เบียดเบียน, ลง มาน ปัจจย ด้วยสูตร วตฺตมาเน มานนตา¹³⁸⁵, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสฺ โย¹³⁸⁶, ลง ยุ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกโร¹³⁸⁷ ๑ ชื่อว่าทุพพละ เพราะมีกำลังน้อย

¹³⁸² รูป. -/597/435.

¹³⁸³ รูป. -/570/417.

¹³⁸⁴ รูป. -/488/351.

¹³⁸⁵ รูป. -/646/469.

¹³⁸⁶ รูป. -/445/323.

¹³⁸⁷ รูป. -/547/400.

อันกำลังน้อยด้วย อันกำลังน้อยนั้น เป็นบุรุษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพุทฺธปุริส ๑ บทว่า ปฏิปตฺติ มาจาก ปฏิ บทหน้า พร-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง ตฺ ปัจจย ด้วย ตเวตุ-โยค-วิภาคะในสูตร อิจฺฉตฺเตสุ สมานกตตฺเตสุ ตเวตุ วา¹³⁸⁸, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹³⁸⁹ ๑ ส่วนในอภิธัมมวาทารฎีกา มีบทว่า ปฏิปตฺติ ๑ ชื่อว่าอัสกโกนตะ เพราะไม่สามารถ ๑ คนมีกำลังน้อย ชื่อว่าอุเปกขะ เพราะวางเฉยโดยอาการเป็นกลาง ๑ อุป บทหน้า อิข-ธาตุมีความหมายว่า มอง-เห็น, ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตฺวาวิ วา¹³⁹⁰, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ยฺญฺวณฺ¹³⁹¹ ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามการเปียดเบียน ๑ ชื่อว่าปริพุทฺธผละ เพราะวิบากจิตเหล่านั้นมีกำลังอ่อนรอบด้าน ความ เป็นแห่งวิบากจิตที่มีกำลังอ่อนรอบด้าน ชื่อว่าปริพุทฺธผลภาวะ ๑ ปี-ศัพท์ เป็นโจทการจุสฺสจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ๑ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปาทะ ความเกิดขึ้นแห่งโหมนัส ชื่อว่าโหมนัสสุปาทะ ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามสันติรัตนจิตที่สหระคด้วยโหมนัสเวทนา ๑

บทว่า ยถา เป็นอุปมาโชตกะ ๑ สามบทว่า โกจิ พลวตา พายิมาโน เป็นบทวิเสสณะของ บทว่า พุทฺธปุริโส ๑ บทว่า พลวตา เป็นบทกัตตาในบทว่า พายิมาโน ๑ บทว่า พุทฺธปุริโส เป็น บทกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปฏิปตฺติ ๑ บทว่า ปฏิปตฺติ เป็น บทกัตตาในบทว่า อสกโกนโต ๑ บทว่า ตสฺมี เป็นบทอาธาระในบทว่า อุเปกฺโข ๑ บทว่า อุเปกฺโข เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า เอวเมว เป็นบทอุปไมย ๑ บทว่า อุกฺสฺสวิปากานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาวโต ๑ บทว่า ปริพุทฺธผลภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺติ ๑ บทว่า อนิฏฐารมณณปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุปปาโท ๑ บทว่า โหมนัสสุปาโท เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺติ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกฺขาสหคตเมว ๑ บทว่า สนฺติรณฺ เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า อุเปกฺขาสหคตเมว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สนฺติรณฺ ๑

(214) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า เพราะเหตุอะไร วิบากจิตทั้ง 2 ฝ่าย ฝ่ายละ 4 ดวง มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นที่สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา ย่อมเป็นไปทั้งในอนิฏฐารมณ และทั้งใน อิฏฐารมณ มิใช่หรือ ดังนี้ จึงกล่าวว่า จกฺขุ เป็นต้น ๑ อนึ่ง แม้วิบากจิตทั้ง 2 ฝ่าย ฝ่ายละ 4 ดวง มี จักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ก็สหระคด้วยอุเบกขาเวทนาทั้งในอนิฏฐารมณ และทั้งในอิฏฐารมณ เพราะ กิริยาที่วัตถุกับอารมณ์กระทบกัน มีพลังอ่อน ๑

จักขุวิญญาณจิต เป็นเบื้องต้นแห่งวิบากจิตเหล่าใด วิบากจิตเหล่านั้น ชื่อว่าจักขุ วิญญาณาทิ ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ๑ วิบากแห่งจิตทั้ง 2 ฝ่าย ชื่อว่าอุภยวิปากะ ๑ ปี-ศัพท์ มุ่งถึง สันติรัตนจิต ๑ การกระทบอารมณ์ในวัตถุหรือด้วยวัตถุ ชื่อว่าวัตถุารมณณญฺญานะ ๑ ชื่อว่าพุทฺธผลา เพราะการกระทบนั้นมีกำลังอ่อน ความเป็นแห่งการกระทบมีกำลังอ่อน ชื่อว่าพุทฺธผลภาวะ ๑ ปี-ศัพท์ ในบทว่า ปิจ เป็นโจทการจุสฺสจนะ (แม้ก็จริง) ๑ จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ (แปลว่า และ) ควรประกอบเป็น อนิฏฺเฐปิ จ อิฏฺเฐปิ จ ๑

สองบทว่า จกฺขุวิญญาณาทินิ จตตาริ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุภยวิปากานิปิ ๑ บทว่า อุภยวิปากานิปิ เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า วตถารมณณญฺญานาย เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาวโต ๑ บท

¹³⁸⁸ รูป. -/636/462.

¹³⁸⁹ รูป. -/547/400.

¹³⁹⁰ รูป. -/568/414.

¹³⁹¹ รูป. -/570/417.

ว่า ทุพพลาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขาสหคตานิ ฯ สองบทว่า อนิฏฐเปปิ อิฏฐเปปิ จ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อารมมณฺเณ ฯ บทว่า อารมมณฺเณ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุเปกขาสหคตานิ ฯ บทว่า อุเปกขาสหคตานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อุภยวิปากานิปิ ฯ

(215) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า วัตถุและอารมณ์อันบุคคลย่อมไม่รู้ วัตถุและอารมณ์นั้น เป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **เตสํ ทิ** เป็นต้น ฯ เชื่อมความว่า ความจริง วัตถุทั้งหลายมีจักขุวัตถุเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งที่เกิดแห่งวิญญานจิตแม้ทั้ง 4 ดวงเหล่านั้น ก็เป็นอุปาทายรูปนั่นเอง อารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณฺเณเป็นต้นแม้ที่เป็นอารมณ์แห่งวิญญานจิตแม้ทั้ง 4 ดวง เหล่านั้น ก็เหมือนกัน คือเป็นอุปาทายรูปนั่นเอง ฯ

หิ-ศัพทํ เป็นทัฬหีกรรมะ ฯ อปี-ศัพทํ มุ่งเอาส่วนย่อย ฯ อันเป็นที่ตั้งด้วย อันเป็นที่ตั้งนั้น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวัตถุภูตํ คือที่อาศัยเกิด ฯ จักขุ เป็นเบื้องต้นแห่งวัตถุเหล่าใด วัตถุเหล่านั้น ชื่อว่าจักขวาหิ ฯ ด้วย อาหิ-ศัพทํ หมายเอาโสตะ ฆานะ และชีวหา ฯ ชื่อว่าอุปาทา เพราะอาศัยภูตรูป อุปาทาด้วย อุปาทานั้นเป็นรูปด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทารูปะ ฯ เอว-ศัพทํ ห้ามภูตรูป ฯ ตถา-ศัพทํ เป็นอนุกัฏฒนัตถะ ฯ อันเป็นอารมณ์ด้วย อันเป็นอารมณ์นั้น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอารมมณฺณภูตํ ฯ ปี-ศัพทํมุ่งเอาวัตถุ ฯ รูปเป็นเบื้องต้นแห่งอารมณ์เหล่าใด อารมณ์เหล่านั้น ชื่อว่ารูปาหิ ฯ ด้วย อาหิ-ศัพทํ หมายเอาเสียง กลิ่น และรส ฯ

บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า วัตถุ ฯ บทว่า จตฺตุนนปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เตสํ ฯ สองบทว่า วัตถุภูตานิ อุปาทารูปาเนว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จักขวาหิ ฯ บทว่า จักขวาหิ นิ เป็นลึงคัตถะ ฯ ตถา-ศัพทํ เป็นนิบาต ฯ บทว่า อารมมณฺณภูตานิปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า รูปาหิ ฯ บทว่า รูปาหิ เป็นลึงคัตถะ ฯ

(216) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า กิริยาที่อุปาทายรูปกับอุปาทายรูปกระทบกันมีพลังอ่อน ดังนี้ จึงกล่าวว่า **อุปาทารูปเกน จ** เป็นต้น ฯ เมื่อจะตอบคำถามว่า กิริยาที่อุปาทายรูปกับอุปาทายรูปกระทบกันมีพลังอ่อนอย่างยิ่ง คล้ายกับอะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ปิฏฺปิณฺฑเกน** เป็นต้น ฯ คือคล้ายกับ กิริยาที่ปุยนุ่นกับปุยนุ่นกระทบกัน ฉะนั้น เพราะฉะนั้น วิปากจิต 4 ดวงเหล่านั้น จึงสหคตด้วย อุเบกขาเวทนาเท่านั้น แม้ในอารมณ์ทั้งหมด คืออนิฏฐารมณฺเณและอิฏฐารมณฺเณทั้งหมด ฯ

อุปาทารูปิ นั้นเอง เป็น อุปาทารูปกํ ฯ ลง ก ปัจจยในสกัตถะ ด้วย สัพพโต-ศัพทํ ในสูตร สัพพโต โก¹³⁹² ฯ จ-ศัพทํ เป็นวากยารัมภะ ฯ การกระทบ ชื่อว่าสังฆัญญะ ฯ ชื่อว่าอดิพุพพะ เพราะ การกระทบนั้นมีพลังอ่อนอย่างยิ่ง ฯ ปุยนุ่น (ฝ้าย) ชื่อว่าปิฏฺ เพราะก้าวกลับ ฯ ปิฏ-ธาตุมีความหมายว่า ก้าวกลับ, ลง ญ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต ญวาทโย¹³⁹³, ไม่วุทธิ อ เป็น อา ด้วย วา-ศัพทํ ในสูตร ฆฎฺฐาทินิ วา¹³⁹⁴ ฯ การกระทบ ชื่อว่าปิณฺฑะ ฯ ปิฑิ-ธาตุมีความหมายว่า กระบะ, ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร กทฺถยาทีหิ โก¹³⁹⁵, ลงนิคคหิต (°) อาคม และลบ ก ปัจจย ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตี-

¹³⁹² รูป. -/224/131.

¹³⁹³ รูป. -/651/478.

¹³⁹⁴ รูป. -/542/394.

¹³⁹⁵ รูป. -/673/491.

ปัจจุยานัม ทิฆวิปริตาทะโสโลกมา จ¹³⁹⁶, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคณตัม วา วคเค¹³⁹⁷ ๑ การกระทบแห่งปุยนุ่น ชื่อว่าปัจจุปิณฑะ ๑ ปัจจุปิณฑโท นั้นเอง เป็น ปัจจุปิณฑโก ๑ ลง ก ปัจจัยในสังกัดละ ๑ อปิ-ศัพท์ มุ่งถึงส่วนย่อย ๑ มีบทว่า สัพพตถาปิ คำนั้นไม่ควร ๑ ก็ถ้า ถา ปัจจัย ใช้ในความหมาย สัตตมีวิวัตติ นั้นควร ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามวิบากจิต 4 ดวงที่สหระคด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา ๑

บทว่า อุปาหารูปเคน เป็นบทกัตตาในบทว่า สงฆมฺ ๑ บทว่า อุปาหารูปสส เป็นบทกรรม ในบทว่า สงฆมฺ ๑ บทว่า สงฆมฺ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อติทุพพลํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สงฆมฺ ๑ บทว่า ปัจจุปิณฑเคน เป็นบทกัตตาในบทว่า มุสนํ ๑ บทว่า ปัจจุปิณฑกสส เป็นบทกรรมในบทว่า มุสนํ ๑ บทว่า มุสนํ เป็นลึงค์ตละ ๑ วีย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขาสหคตาเนว ๑ บทว่า สัพพตถาปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อุเปกขาสหคตาเนว ๑ บทว่า อุเปกขาสหคตาเนว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตานิ ๑

(217) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามถึงเหตุว่า เพราะเหตุอะไร กายวิญญูณจิตทั้ง 2 ดวง จึงสหระคด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา ดังนี้ จึงกล่าวว่า กาย- เป็นต้น ๑ ส่วนว่า กายวิญญูณจิต มี เฉพาะภูตรูป 3 ประการ กล่าวคือโณฏฐัพพารมณํเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น ภูตรูป 3 ประการนั้น แม้ กระทบกายปสาทรูปแล้วก็เลยกายปสาทรูปนั้น ไปกระทบมหาภูตรูปซึ่งเป็นที่อาศัยของกายปสาทรูป นั้น ๑

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตละ ๑ อันกล่าวคือโณฏฐัพพารมณํ ชื่อว่าโณฏฐัพพสังขาตะ ๑ หมวด 3 แห่งภูตรูป ชื่อว่าภูตัตตยะ ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามอุปาทายรูป ๑ ปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสุจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ๑ อันเป็นที่อาศัยของกายปสาทรูปนั้น ชื่อว่าตณิสสยะ ๑

บทว่า กายวิญญูณสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อารมณํ ๑ สองบทว่า โณฏฐัพพ-สังขาตํ อารมณํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภูตัตตยะเมว ๑ บทว่า ภูตัตตยะเมว เป็นลึงค์ตละ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อติกกมิตวา ๑ บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในสองบทว่า อติกกมิตวา ปฏิญญติ ๑ บทว่า กายปสาเท เป็นบทอาธาระในบทว่า สงฆมฺ ๑ บทว่า สงฆมฺ เป็นบทวิเสสณะของ บทว่า ตํ ๑ บทว่า ตํ เป็นบทกรรมในบทว่า อติกกมิตวา ๑ บทว่า อติกกมิตวา เป็นบทพุพพกาลกิริยา ในบทว่า ปฏิญญติ ๑ บทว่า ตณิสสยะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มหาภูเตสุ ๑ บทว่า มหาภูเตสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปฏิญญติ ๑

(218) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า ภูตรูปกับภูตรูปกระทบกันมีพลัง ดังนี้ จึงกล่าวว่า ภูต- เป็นต้น ๑ ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า กิริยาที่ภูตรูปกับภูตรูปกระทบกันมีพลังรุนแรงกว่า คล้ายกับ อะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า อธิ- เป็นต้น ๑ ก็กิริยาที่ภูตรูปกับภูตรูปกระทบกันมีพลังรุนแรงกว่า คล้ายกับ เวลาที่บุคคลวางปุยนุ่นไว้บนแท่นแล้วเอาซ้อนทับ ซ้อนเลยปุยนุ่นไปกระทบแท่น ฉะนั้น เพราะฉะนั้น กายวิญญูณจิตจึงสหระคด้วยทุกขเวทนาในอนิภูตรมณํ สหระคด้วยสุขเวทนาในอิภูตรมณํ เพราะ กิริยาที่วัตถุกับอารมณ์กระทบกันมีพลังรุนแรง ฉะนั้นแล ๑

จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ ชื่อว่าพลวตระ เพราะมีพลังอย่างยิ่ง ๑ ทั้งชื่อว่าอธิกรณี เพราะเป็นที่วางที่ตั้ง ๑ อธิ บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรรม-

¹³⁹⁶ รูป. -/488/351.

¹³⁹⁷ รูป. -/49/46.

ปเทศสุ จ¹³⁹⁸, เปลี่ยน ย เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺวณ¹³⁹⁹, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาทีโต ณ¹⁴⁰⁰, ลง อี ปัจจัยในอิติลึงค์ ด้วยสูตร นหาทีโต วา อี¹⁴⁰¹ ฯ ที่ข้างบน ชื่อว่ามัตถกะ เพราะถูกจับต้อง ฯ มส-ธาตุมีความหมายว่า จับต้อง-ลูบคลำ, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กทยาทีหิ โก¹⁴⁰², เปลี่ยน ส ท้ายธาตุ เป็น ตถ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺยยานํ ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁰³ ฯ ข้างบนแห่งทั้ง ชื่อว่าอิทธิณมัตถกะ ฯ ชื่อว่ากุฎฐะ เพราะคนทุบตีด้วยเขื่อนั้น ฯ กุฎฐ-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ณฺนุตวาวี วา¹⁴⁰⁴ ฯ การทุบ ชื่อว่าปหตะ เป็นภาวสาธนะ ฯ เวลาแห่งการทุบ ชื่อว่าปหตกาละ ฯ การถือเอา (กระทุบ) ที่ทั้ง ชื่อว่าอิทธิณคฺคหณะ ฯ วัตถุด้วยอารมณ์ด้วย ชื่อว่าวตถารมฺมณะ วัตถุกับอารมณ์กระทบกัน ชื่อว่าวตถารมฺมณฺณณะ ฯ ความเป็นแห่งพลัง ชื่อว่าพลวภาวะ ฯ

บทว่า ภูตรูปเหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สงฺฆณฺํ ฯ บทว่า ภูตรูปานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สงฺฆณฺํ ฯ บทว่า สงฺฆณฺํ เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า พลวตรํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สงฺฆณฺํ ฯ บทว่า อิทธิณมตฺถเก เป็นบทอาธาระในบทว่า รเปตฺวา ฯ บทว่า รเปตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปหต- ฯ บทว่า กุฎฺฐน เป็นบทภระในบทว่า ปหต- ฯ บทว่า ปหตฺกाले เป็นบทกาลสัดตมีในบทว่า อติกกมิตฺวา ฯ บทว่า กุฎฺฐสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า คหณํ ฯ บทว่า ปิจฺจปฺนทกํ เป็นบทกรรมในบทว่า อติกกมิตฺวา ฯ บทว่า อติกกมิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า คหณํ ฯ บทว่า อิทธิณคฺคหณํ เป็นลึงค์ตถะ ฯ วิย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า พลวภาวโต ฯ บทว่า วตถารมฺมณฺณณาย เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาวโต ฯ บทว่า พลวภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า สหคตํ ฯ บทว่า กายวิญญานํ เป็นลึงค์ตถะ ฯ สองบทว่า ทุกฺขสหคตํ สุขสหคตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กายวิญญานํ ฯ บทว่า อนิฏฺฐเ เป็นบทอาธาระในบทว่า ทุกฺขสหคตํ ฯ บทว่า อิฏฺฐเ เป็นบทอาธาระในบทว่า สุขสหคตํ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมাপันนะ ฯ

(219) ท่านอาจารย์หมายเอาคำหักท้วงว่า เพราะเหตุอะไร สัมปฏิจฉันนจิตทั้งคู่ (สัมปฏิจฉันนจิต ฝ่ายอกุศลวิบาก 1 ดวง สัมปฏิจฉันนจิต ฝ่ายกุศลวิบากอเหตุกจิต 1 ดวง) สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา สัมปฏิจฉันนจิตทั้งคู่นั้น มีอนิฏฐารมณฺและอิฏฐารมณฺเป็นอารมณ์มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น พึงสหคตด้วยทุกขเวทนาและสุขเวทนา ดังนี้ จึงกล่าวว่า **สัมปฏิจฉนฺนยุคลํ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า แม้สัมปฏิจฉันนจิตทั้งคู่ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับจักขุวิญญานจิตเป็นต้น ซึ่งมีวัตถุที่อาศัยไม่เสมอกับตน เพราะฉะนั้น จึงมีพลังไม่มากนัก เพราะไม่ได้อนันตรปัจจัยจากจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน เปรียบเหมือนคนผู้ขาดสหายผู้คอยช่วยเหลือที่เป็นพวกเดียวกัน ฉะนั้น จึงไม่สามารถแสวงรสรอารมณ์ได้แม้โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น แม้ในอารมณ์ทั้งหมดมีอิฏฐารมณฺเป็นต้น ฯ

¹³⁹⁸ รูป. -/597/435.

¹³⁹⁹ รูป. -/570/417.

¹⁴⁰⁰ รูป. -/550/402.

¹⁴⁰¹ รูป. -/187/107.

¹⁴⁰² รูป. -/673/491.

¹⁴⁰³ รูป. -/488/351.

¹⁴⁰⁴ รูป. -/568/414.

คู่แห่งสัมปจฉันนจิต ชื่อว่าสัมปจฉันนยุคละ ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสสังคหะ ๑ บทว่า
 อตตนา หมายถึง ตนคือสัมปจฉันนจิต ๑ บทว่า นิสสยํ คือ จักขุวิญญาณจิตเป็นต้น มีในจักขุวัตถุ
 เป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จักขุวัตถุเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อนิสสยะ อันเสมอกันหาได้ ชื่อว่า
 อสมานะ จักขุวัตถุเป็นต้นที่อาศัยไม่เสมอกันแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
 ว่าอสมานนิสสยะ ๑ จักขุวิญญาณจิตเป็นเบื้องต้นแห่งวิญญาณจิตเหล่าใด วิญญาณจิตเหล่านั้น ชื่อว่า
 จักขุวิญญาณาภิ ๑ สัมปจฉันนจิตทั้งคู่อาศัยหทัยวัตถุ ๑ วิญญาณจิต 5 ดวง อาศัยจักขุวัตถุเป็นต้น ๑
 ที่อาศัยคือหทัยวัตถุของจิตใดเสมอกัน จิตนั้น ชื่อว่าสมานนิสสยะ ๑ อันเขาย่อมได้ ชื่อว่าลัทธะ
 อันสัมปจฉันนจิตได้แล้ว หาได้ ชื่อว่าลัทธะ อนันตรปัจจยอันสัมปจฉันนจิตทั้งคู่มิได้แล้ว
 สัมปจฉันนจิตทั้งคู่นั้น ชื่อว่าลัทธานันตรปัจจยะ ความเป็นแห่งอนันตรปัจจยอันสัมปจฉันนจิตทั้ง
 คู่มิได้แล้ว ชื่อว่าลัทธานันตรปัจจยตา ๑ การคบ การเสพ ชื่อว่าภาคะ การคบที่เสมอกันของคนใด มี
 อยู่ คนนั้น ชื่อว่าสภาคะ ๑ ชื่อว่าอุปถัมภะ เพราะถูกช่วยเหลือ ๑ ถภิ-ธาตุมีความหมายว่า ดื้อ-
 ช่วยเหลือ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา¹⁴⁰⁵, ลงนิคคหิตอาคม ด้วยสูตร กวจิ ธาตุ-
 วิกตติปปัจจยानํ ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁰⁶, ช้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา¹⁴⁰⁷
 ๑ ผู้ช่วยเหลือที่เป็นพวกเดียวกัน ชื่อว่าสภาคุปถัมภะ คือสหายผู้ช่วยเหลือ ผู้ขาดสหายผู้ช่วยเหลือ
 ชื่อว่าสภาคุปถัมภนรหิตะ ๑ ชื่อว่าอดิพลวะ เพราะมีพลังอย่างยิ่ง ไม่มีพลังอย่างยิ่ง ชื่อว่านาติพลวะ
 ๑ อปี-ศัพท์มุ่งถึงอาการของส่วนย่อย ๑ ชื่อว่ารัสสะ เพราะเหล่าสัตว์ชอบใจ ๑ รส-ธาตุมีความหมายว่า
 สบายใจ-ชอบใจ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา¹⁴⁰⁸ ๑ รสแห่งอารมณ์ ชื่อว่าวิสยรัสสะ ๑
 เพื่ออันเสวย ชื่อว่าอนุภาวิตุ ๑ ปี-ศัพท์ มุ่งถึงส่วนย่อย ๑ เอว-ศัพท์ห้ามความที่สัมปจฉันนจิตสหคต
 ด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา ๑

บทว่า สมปจฉันนยุคลํ เป็นบทกัตตาในสองบทว่า อุปปชชติ น สกโกติ ๑ บทว่า อตตนา
 เป็นบทสัทธัตติยาในบทว่า สมาน- ๑ บทว่า อสมานนิสสยานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จักขุ-
 วิญญาณาภิ ๑ บทว่า จักขุวิญญาณาภิ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนนตรํ ๑ บทว่า อนนตรํ เป็นบท
 กาลสัตตมึในบทว่า อุปปชชติ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อลทุ- ๑ บทว่า สมานนิสสยโต เป็น
 บทอุปาทานะในบทว่า อลทุ- ๑ บทว่า อลทธานนตรปัจจยตาย เป็นบทเหตุในบทว่า นาติพลวํ ๑ บท
 ว่า สภาคุปถัมภนรหิตโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุริโส ๑ วย-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า
 ปุริโส เป็นลึงคัตถะ ๑ บทว่า นาติพลวํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สมปจฉันนยุคลํ ๑ บทว่า
 สัพพถาปี เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า อนุภาวิตุ ๑ บทว่า วิสยรัส เป็นบทกรรมในบทว่า อนุภาวิตุ ๑
 บทว่า อนุภาวิตุ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า น สกโกติ ๑ อติ-ศัพท์เป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขาสหคต-
 เมว ๑ บทว่า สัพพถาปี เป็นบทอาธาระในบทว่า อุเปกขาสหคตเมว ๑ บทว่า อุเปกขาสหคตเมว เป็น
 บทวิเสสณะของบทว่า สมปจฉันนยุคลํ ๑ บทว่า สมปจฉันนยุคลํ เป็นลึงคัตถะ ๑

(220) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุในความที่สันติรณจิตฝ่ายกุศลวิบากสหคตด้วยโสมนัส
 เวทนาและอุเบกขาเวทนา ดังนี้ จึงกล่าวว่า วุตตวิปริยายโต เป็นต้น ๑ โดยบรรยายซึ่งต่างกันจากที่

¹⁴⁰⁵ รูป. -/568/414.

¹⁴⁰⁶ รูป. -/488/351.

¹⁴⁰⁷ รูป. -/42/39.

¹⁴⁰⁸ รูป. -/568/414.

กล่าวแล้ว สันตริณจิตฝ่ายกุศลวิบาก จึงสหคตด้วยโสมนัสเวทนา ในอภิสารมณ และสหคตด้วย อุเบกขาเวทนา ในอภิสารมณัตตารมณแล ฯ

การบรรยายที่ต่างกัน คือการเปลี่ยนไป ชื่อว่าวิปริยายะ การบรรยายที่ต่างกันจากคำที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตติวิปริยายะ ฯ วิบากของกุศล ชื่อว่ากุศลวิปากะ กุศลวิปากด้วย กุศลวิปากนั้น เป็นสันตริณจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากุศลวิปากสันตริณะ ฯ อันน่าปรารถนาด้วย อันน่าปรารถนาเป็นกลางด้วย ชื่อว่าอภิสารมณัตตารมณ อันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาเป็นกลางด้วย อันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาเป็นกลางนั้น เป็นอารมณด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภิสารมณัตตารมณะ ฯ โสมนัสด้วย อุเบกขาด้วย ชื่อว่าสุโขเปกขา อันสหคตด้วยโสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าสุโขเปกขาสหคต ฯ

บทว่า วุตติวิปริยายโต เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า สุโขเปกขาสหคต ฯ บทว่า กุศลวิปากสันตริณ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อภิสารมณัตตารมณสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า -สหคต ฯ บทว่า สุโขเปกขาสหคต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กุศลวิปากสันตริณ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสมาปินนะ ฯ

ในบทว่า วุตติวิปริยายโต กุศลวิปากสันตริณ อภิสารมณัตตารมณสุ สุโขเปกขาสหคต นี้มีอธิบายความว่า สันตริณจิตทั้งคู่นี้มีพลังอย่างยิ่ง เพราะได้อันตรปัจจัยจากจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน จึงสามารถเสวยรสอารมณได้แม้โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น สันตริณจิตฝ่ายกุศลวิบาก จึงสหคตด้วยโสมนัสเวทนาในอภิสารมณ และสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาในอภิสารมณัตตารมณ ฯ

(221) พึงทราบการหักท้วงว่า ยทิ เอว เป็นต้น ฯ ถ้ามว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวอวัชชนจิตทั้ง 2 ดวง ว่าสัมปโยคะด้วยอุเบกขาเวทนาไว้แล้ว อวัชชนจิตทั้ง 2 ดวงนั้นก็เกินไปในลำดับจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกันมิใช่หรือ ?

บทว่า เอว คือ เมื่อถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า สันตริณจิตทั้งคู่นี้มีพลังอย่างยิ่ง เพราะได้อันตรปัจจัยจากจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน จึงสามารถเสวยรสอารมณได้ เพราะฉะนั้น สันตริณจิตทั้งคู่จึงสหคตด้วยโสมนัสเวทนาในอภิสารมณ และสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาในอภิสารมณัตตารมณ ฯ อันสัมปโยคะด้วยอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าอุเบกขาสัมปโยคะ ฯ บทว่า นนุ เป็นต้นเป็นการแสดงความคำนึงถึงของการหักท้วง ฯ ปี-ศัพท เป็นสัมปินชนตละ ฯ ด้วย ปี-ศัพทนั้น ย่อมให้รู้ว่า สันตริณจิตทั้งคู่ย่อมเป็นไปในจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกันอย่างเดียวน่าจะได้ ฯ หทัยวัตถุที่อาศัยเสมอกันของภวังคจิตใดมีอยู่ ภวังคจิตนั้น ชื่อว่าสมานนิสสยะ ในลำดับแห่งภวังคจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน ชื่อว่าสมานนิสสยานันตระ ฯ

ยทิ-ศัพท เป็นปริกัปปะ ฯ บทว่า เอว เป็นลักษณะกัตตาในบทว่า สติ ฯ บทว่า อวัชชนทวยสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สัมปโยค ฯ บทว่า อุเบกขาสัมปโยค เป็นบทกรรมในบทว่า วุขติ ฯ บทว่า กสุม่า เป็นบทเหตุปุจฉา ฯ บทว่า วุขติ เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ นนุ-ศัพท เป็นคำถาม ฯ บทว่า ตมปี เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า สมานนิสสยานันตริ เป็นบทกาลสัตติมีในบทว่า ปวตตติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ฯ

(222) พึงทราบการเฉลยว่า สจจ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า คำที่ท่านกล่าวแล้วอย่างนี้ว่า อวัชชนจิตทั้ง 2 ดวง ก็เป็นไปในลำดับจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน ดังนี้ เป็นความจริง แต่ว่าบรรดาอวัชชนจิตทั้ง 2 ดวงนั้น ปัญจทวาราวชชนจิตดวงต้น ย่อมเป็นไปในอารมณที่จิตดวงไหน ฯ

ยังไม่เคยรับมาก่อนเลย เพียงวาระเดียวเท่านั้น แม้โนทวาราวีชนจิตดวงหลัง ก็มีความเพ่งถึงความพยายามอย่างอื่น คือความเปลี่ยนไปแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน หมายถึงความเปลี่ยนไปแห่งภวังคจิต เพราะเหตุนี้ อาริชนจิตทั้ง 2 ดวงจึงไม่สามารถเสวยรสอารมณ์ได้โดยประการทั้งปวง ดังนั้น อาริชนจิตทั้ง 2 ดวงจึงสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ฯ

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัถะ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามการรับเอา ฯ วาระ เดียว ชื่อว่าเอกวาระ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามหลายวาระ ฯ ปี-ศัพท์ เป็นสัมปยุตตันตถะ ฯ ด้วยบทว่า ปี-ศัพท์นั้น ย่อมให้รู้ว่า ปัญจทวาราวีชนจิตดวงต้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่จิตดวงไหน ฯ ยังไม่เคยรับมาก่อนเลย เพียงวาระเดียวเท่านั้น แม้จิตดวงนี้ ย่อมเป็นไปอย่างเดียวกันก็ได้ ฯ ความเหมือนกันแห่งจิตตสันดานใดไปปราศแล้ว จิตตสันดานนั้น ชื่อว่าวิสทิสะ สันดานของจิต ชื่อว่าจิตตสันดานะ อันไม่เหมือนกันด้วย เป็นจิตตสันดานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิสทิสจิตตสันดานะ ฯ ความเปลี่ยนไป ชื่อว่าปราวัตตนะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งความเป็นไปแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน ชื่อว่าวิสทิสจิตตสันดานปราวัตตนวสะ ฯ กิจชื่อว่าพยาปาระ เพราะถูกพยายาม ฯ วิ อา บทหน้า ปร-ธาตุมีความหมายว่า พยายาม, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปาทีโต ณ¹⁴⁰⁹ ฯ ความพยายามด้วย ความพยายามนั้นเป็นอย่างอื่น คืออื่นจากกิจที่เป็นไปอารมณ์เพียงวาระเดียวด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพยาปารันตรระ ได้แก่กิจที่เป็นไปในภวังคจิต ฯ ความเพ่งถึง ชื่อว่าอเปกขา ฯ ชื่อว่าพยาปารันตรสาเปกขะ เพราะวิเคราะห์ว่า พยาปารันตรสส สห อเปกขาย วตตติ ความว่า จิตใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับการเพ่งถึงความพยายามอย่างอื่น เพราะเหตุนี้ จิตนั้น ชื่อว่าพยาปารันตรสาเปกขะ ฯ เพราะเหตุนี้ คือเพราะเป็นไปในอารมณ์ เพียงวาระเดียว และเพราะเพ่งถึงความพยายามอย่างอื่น ฯ อัตตา คือสภาวะของเวทนานั้นที่ดำรงอยู่ท่ามกลางอารมณ์ทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามัชฌัตตา สภาพที่อยู่ท่ามกลางอารมณ์ด้วย สภาพที่อยู่ท่ามกลางอารมณ์นั้น เป็นเวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามัชฌัตตเวทนา อันประกอบด้วยมัชฌัตตเวทนา ชื่อว่ามัชฌัตตเวทนาสัมปยุตตะ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามอาริชนจิตทั้ง 2 ดวงสหรัคตด้วยโสมนัสเวทนา ฯ

บทว่า สจจํ เป็นอภยูปคณินิบาต ฯ บทว่า ตตถ เป็นนิทธารณะ ฯ บทว่า ปุริมํ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปุพเพ เป็นบทกาลสัตติในบทว่า อคคหิตะ ฯ บทว่า เกนจิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อคคหิตะ ฯ บทว่า อคคหิตะเยว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อารมมณเ ฯ บทว่า อารมมณเ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า เอกวารเมว เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปจฉิมมปี เป็นลิงคัตถะ ฯ บทว่า วิสทิสจิตตสันดานปราวัตตนวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า -อเปกขํ ฯ บทว่า พยาปารันตรสาเปกขํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปจฉิมมํ ฯ อติ-ศัพท์เป็นบทเหตุในบทว่า สกโกติ ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฎิเสธในบทว่า สกโกติ ฯ บทว่า สพพลา เป็นต้นสัมพันธ์เหมือนก่อนหน้า ฯ บทว่า ตสมา เป็นบทเหตุในบทว่า สมปยุตตเมว ฯ บทว่า มชฌัตตเวทนาสมปยุตตเมว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อาริชนทวยํ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทสมุปนนะ ฯ

ก็อาจารย์วิมลพุทธิกล่าวไว้ว่า วิถีจิตตสันดาน ย่อมเป็นไป ฯ คำนั้นไม่ถูก ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะบทว่า วิสทิสจิตตสันดานปราวัตตนวเสน เป็นบทวิเสสณะในบทว่า อเปกขํ ฯ ก็เมื่อถือเอาเนื้อความอย่างนั้น ไม่ควรใส่บทวิเสสณะว่า วิสทิสจิตตสันดานปราวัตตนวเสน เข้ามา ฯ ส่วน

¹⁴⁰⁹ รุป. -/577/422.

อาจารย์อริยวังสะกล่าวไว้ว่า ควรจะมีเนื้อความว่า ชื่อว่าความเปลี่ยนไปแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน เพราะเกิดด้วยความเกี่ยวข้องแห่งอนันตรปัจจัยเป็นต้นว่า จิตตสันดานอันไม่เหมือนกัน ชื่อว่าวิสทิส-จิตตสันดานะ ชวนจิตตสันดานและภวังคจิตตสันดานย่อมเป็นไปหลังจากจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน ดังนี้ ๑ แม้คำนั้นก็มิถูก ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า คือความเปลี่ยนไปแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน ๑ ก็เมื่อมีเนื้อความว่า นิพพุตเตติ-ย่อมให้เกิด ดังนี้ ควรกล่าวว่า วิสทิสจิตตสันดานนิพพุตตวนวเสน-คือความเกิดขึ้นแห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน ดังนี้ ไม่ควรกล่าวว่า ปราวตตวนวเสน-คือความเป็นไป ดังนี้ ๑ กับทว่า วิสทิสจิตตสันดานปราวตตวนวเสน นี้ เหมาะสมกับบทว่า วิสทิสจิตตูปปนธสสุ นิพพุตตโนโต-เพราะความเกิดขึ้นแห่งความเกี่ยวข้องแห่งจิตที่ไม่เหมือนกัน ดังนี้ที่ท่านกล่าวไว้ในอิทธิมวตารฎีกา แต่เหมาะสมกับความเกี่ยวข้องกับการอธิบายว่า วิปากอุปปนธํ วิจฉินทิตวา-ตัดความเกี่ยวข้องของแห่งวิปากแล้ว นี้ ๑ แม้คำที่ท่านกล่าวว่า เป็นบทอุปาทานะว่า อื่นคือนอกจากกิจคือการเสวยรสอารมณ์ ดังนี้ ก็ไม่ถูก ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะ ปิ-ศัพท์ในบทว่า ปจฉิมปิ นี้ เพ่งถึงกิจที่เป็นไปเพียงวาระเดียว ๑

(223) บทว่า โหนติ เจตถ ความว่า ก็ในอธิการว่านี้ มีคาถารวมความว่า ๑ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ ประกอบความว่า เพราะกิริยาที่อุปาทายรูปทั้งหลายอันอาศัยญตรูปซึ่งมีสภาวะเป็นวัตถุและเป็นอารมณ์ กระทบกัน มีพลังอ่อน เพราะฉะนั้น จิต 4 ดวง มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น จึงสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๑ แต่เพราะกิริยาที่ญตรูปซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งกายปสาทและเป็นโณฏฐัพพารมณ์ กระทบกัน มีพลังรุนแรง กายวิญญาณจิต จึงไม่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา เพราะสัมปฏิจฉันนจิตทั้ง 2 ดวง ไม่มีอนันตรปัจจัยที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน ฉะนั้น สัมปฏิจฉันนจิต (ทั้ง 2 ดวง) จึงมีพลังอ่อน สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนาในอารมณ์ทั้งปวง ๑

ชื่อว่าวัตถุ เพราะเป็นที่อยู่แห่งจิตและเจตสิกที่เป็นไปต่อเนื่องในจักขุวัตถุเป็นต้น ๑ ชื่อว่าอาลัมพะ เพราะรูปารมณ์เป็นต้น เป็นที่หน่วงเหนี่ยว ๑ วัตถุด้วย อารมณ์ด้วย ชื่อว่าวัตถุลัมพะ ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ หมายถึง ความปกติของตน ๑ สภาวะเป็นวัตถุ และเป็นอารมณ์แห่งรูปเหล่าใด รูปเหล่านั้น ชื่อว่าวัตถุลัมพสภาวะ ๑ อุปาทายรูปอันอาศัยในญตรูปทั้งหลาย ชื่อว่าภูติกะ ๑ ลง ฌิก ปัจจัย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสสนิธานนโยคสิปปภณฺท-ชีวิตกตฺเตสุ จ¹⁴¹⁰ ๑ พลังแห่งการกระทบกันนั้น มีน้อย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทุพพละ ๑ จักขุวิญญาณเป็นเบื้องต้นแห่งจิตใด จิตนั้น ชื่อว่าจักขวาที ๑ ลบ วิญญาณ-ศัพท์ ด้วยอำนาจความเกี่ยวข้องกับคากา ๑ จิต 4 ดวง ชื่อว่าจตุจิตตะ เป็นทิกุสมาส ๑ จิต 4 ดวง คือ จักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ชื่อว่าจักขวาทีจตุจิตตะ ๑ อันประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าอุpekขกะ ๑ ลง ฌ ปัจจัย ด้วยสูตร ฌ รากา เตน รตตํ ตสฺเสทมนฺณตฺเตสุ จ¹⁴¹¹, ลง ก อาคมหลังตฺทิตติ ด้วย สพฺพโต-ศัพท์ในสูตร สพฺพโต โก¹⁴¹² ๑ ที่อาศัยแห่งกาย ชื่อว่ากายนิสสยะ อันเป็นที่อาศัยแห่งกายด้วย อันเป็นโณฏฐัพพารมณ์ด้วย ชื่อว่ากายนิสสยโณฏฐัพพญตตะ เป็นเอกเทศสรูปเอกเสสสมาส ๑ ตุ-ศัพท์ เป็นความหมายของ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ๑ ความมีแห่งพลัง ชื่อว่าพลวัตตะ ๑ อันอาศัยกาย ชื่อว่า

¹⁴¹⁰ รูป. -/374/271.

¹⁴¹¹ รูป. -/376/275.

¹⁴¹² รูป. -/224/131.

กายิกะ ๑ ลง ฦก ปัจจย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกกตาทิสนนิธานนโยคลิปปภณทชีวติกตเถสุ จ¹⁴¹³ ๑ อันมีท่ามกลางแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนา ชื่อว่ามัชฌะ ๑ ลง ฦก ปัจจย ด้วยสูตร ฦ ราคะ เตน รตต์ ตสเสทมณตเถสุ จ¹⁴¹⁴ ๑ เวทนาอันมีในท่ามกลางแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนา แห่งกายวิญญาณ จิตโต กายวิญญาณจิตนั้น ชื่อว่ามัชฌเวทนา ๑ วัตถุที่อาศัยแห่งปัจจยใดเสมอกัน ปัจจยนั้น ชื่อว่า สมานนิสสยะ ๑ อันเป็นอนันตระด้วย อันเป็นอนันตระนั้น เป็นปัจจยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนันตปัจจยะ ๑ ชื่อว่าโสเปกขะ เพราะเป็นไปพร้อมกับอุเบกขาเวทนา ๑ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วย สูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สีฆณนติ¹⁴¹⁵ ๑

บทว่า วตถาลมพสภาวานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภูติกานํ ๑ บทว่า ภูติกานํ เป็น บทสัมพันธ์ในบทว่า ฦกฏณํ ๑ หิ-ศัพทํ เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า ฦกฏณํ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า ทุพพลํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฦกฏณํ ๑ อิติ-ศัพทํเป็นบทเหตุในบทว่า อุเปกขกํ ๑ บทว่า จกขวาทิจตฺตจิตฺตํ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อุเปกขกํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จกขวาทิจตฺตจิตฺตํ ๑ บทว่า กายนิสสยะ-โณฏฐพพุตตานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ฦกฏณาย ๑ บทว่า ฦกฏณาย เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า พลวตฺตา ๑ บทว่า พลวตฺตา เป็นบทเหตุในบทว่า มัชฌเวทนํ ๑ บทว่า วิญญาณํ เป็นลึงค์ตละ ๑ สอง บทว่า กายิกํ มัชฌเวทนํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิญญาณํ ๑ บทว่า สมานนิสสโย เป็นบทวิเสสณะ ของบทว่า อนนตฺตปัจจโย ๑ บทว่า ยสฺมา เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า อนนตฺตปัจจโย เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺติ ๑ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า โสเปกขํ ๑ สองบทว่า ทุพพลํ โสเปกขํ เป็นบทวิเสสณะของ บทว่า สมปฺปิจฺจนนํ ๑ บทว่า อาลฺมเพ เป็นบทอาธาระในบทว่า โสเปกขํ ๑ บทว่า สมปฺปิจฺจนนํ เป็น ลึงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพทํ เป็นบทสรุปะของบทว่า สงคหคาลา ๑

(224) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้รูปวิเคราะห์ในบทว่า กุสลวิปากาเหตุกจิตตานิ จึงกล่าวว่า กุสลสส เป็นต้น ๑ จิตที่เป็นอเหตุกะ เพราะเว้นจากสัมปยุตเหตุด้วย เป็นวิปากแห่งกุสลจิตด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปาก ๑

ด้วยบทว่า สมปยุตฺตเหตุวิรโธ นี ย่อมห้ามเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น ๑ การเว้น ชื่อว่าวิรหะ อันเว้นจากสัมปยุตเหตุทั้งหลาย ชื่อว่าสัมปยุตฺตเหตุวิรหะ ๑ จ-ศัพทํย่อมให้รู้จิต 2 ดวง คือ วิปากจิต และอเหตุกจิต

บทว่า กุสลสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า วิปากานิ ๑ สองบทว่า วิปากานิ อเหตุกจิตตานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิมานิ จิตตานิ ๑ บทว่า สมปยุตฺตเหตุวิรโธ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อเหตุกะ ๑ อิติ-ศัพทํ เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า อเหตุกจิตตานิ เป็นบทสัณญา ๑

วิปากแห่งกุสลจิต ชื่อว่ากุสลวิปากะ เหตุแห่งจิตเหล่านั้น ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น จิต เหล่านั้น ชื่อว่าอเหตุกะ จิตคืออเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกจิตตะ กุสลวิปากด้วย กุสลวิปากเหล่านั้น เป็น อเหตุกจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากุสลวิปากาเหตุกจิตตะ ๑

(225) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ก้อเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปาก เกิดจากชนกเหตุ (เหตุที่ทำให้เกิดขึ้น) มิใช่หรือ อเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปากเหล่านั้น ได้ชื่อว่า อเหตุกจิต ได้อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าว นิพพุตตก- เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ความจริง อเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปากนี้ แม้สำเร็จด้วย

¹⁴¹³ รูป. -/374/271.

¹⁴¹⁴ รูป. -/376/275.

¹⁴¹⁵ รูป. -/423/310.

อำนาจเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น ก็ย่อมเรียกได้ว่า เป็นอเหตุกะ ด้วยอำนาจสัมปยุตเหตุมีโอโลกเหตุเป็นต้น เพราะเมื่อกำหนดเนื้อความออกไปจากนี้ คือ ด้วยอำนาจเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น อเหตุกจิตฝ่ายกุศล วิบากเหล่านี้จะไม่มี ความต่างกันจากมหาวิบากจิตทั้งหลาย ฯ

ชื่อว่านิพัตตกะ เพราะวิเคราะห์ว่า **นิพัตตเตติ** ความว่า เหตุโดยย่อให้วิบากเกิดขึ้น เพราะเหตุ นั้น เหตุ นั้น ชื่อว่านิพัตตกะ ฯ นิ บทหน้า วตุ-ธาตุความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ญฺ ปังจย ฯ ชื่อว่าเหตุ เพราะผลย่อมเป็นไปด้วยกุศลกรรมนั้น หมายถึงกามาวจรกุศลที่ให้ผลเกิดแก่ตน ฯ อันให้ ตนเกิดขึ้นด้วย อันให้ตนเกิดขึ้นนั้น เป็นเหตุด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่านิพัตตกะเหตุ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าสละ ความเกี่ยวข้องแห่งเหตุอันให้ตนเกิดขึ้น ชื่อว่านิพัตตกะเหตุสละ ฯ วิบากชื่อว่านิปฺนนะ เพราะสำเร็จแล้ว ฯ ปิ-ศัพท์ เป็นอรุจิสุจนะ (แม้ก็จริง) ฯ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหิกรรมะ ฯ ความเกี่ยวข้อง แห่งเหตุที่ประกอบกัน ชื่อว่าสัมปยุตเหตุสละ ฯ เอว-ศัพท์ห้ามเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น ฯ โวหารคือชื่อ ว่าเป็นอเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกโวหาระ ฯ โดยประการอื่น ชื่อว่าอิตรถา ฯ ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวว่า ด้วยอำนาจเหตุที่ยังตนให้เกิดขึ้น ฯ วิบากอันมาก คืออันบุคคลคลุซาแล้ว ด้วยความบริบูรณ์แห่งองค์มี สหระตด้วยโสมนัสเป็นต้น ชื่อว่ามหาวิปากะ ฯ ความมี ชื่อว่าสัมภวะ ความมีหามีได้ ชื่อว่าอสัมภวะ ความไม่มีแห่งความต่างกัน ชื่อว่านันทตาอสัมภวะ ฯ

บทว่า นิพัตตกะเหตุกฺวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า นิปฺนนานิ ฯ บทว่า นิปฺนนานิปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เอตานิ ฯ บทว่า เอตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ลภนติ ฯ บท ว่า สัมปยุตเหตุกฺวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ลภนติ ฯ บทว่า อเหตุกโวหารํ เป็นบทกรรม ในบทว่า ลภนติ ฯ บทว่า อิตรถา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อสมภโว ฯ บทว่า มหาวิปากเหติ เป็นบทอุปาทานะในบทว่า นานตต- ฯ บทว่า อิมสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า นานตต- ฯ บทว่า นานตตาสมภโว เป็นบทญาปเหตุในบทว่า ลภนติ ฯ

ในบทว่า อิตรถา มหาวิปากเหติ อิมสํ นานตตาสมภโว นี้มีอธิบายความว่า เมื่อได้ชื่อว่า เป็นสเหตุกะ ด้วยอำนาจเหตุอันยังตนให้เกิดขึ้น วิบากจิตเหล่านี้ จะไม่มีความต่างกันจากมหาวิบากจิต ทั้งหลาย เพราะเหตุไร เพราะวิบากจิตทั้ง 2 ดวงมีความเสมอเหมือนกันโดยชื่อว่า เป็นสเหตุกะ ฯ

(226) พึงทราบการตั้งคำถาม ก็ **ปนตล** เป็นต้น ดังนี้ ฯ ในกุศลวิบากจิตและอกุศลวิบาก จิตเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ ท่านอาจารย์จึงมิได้ลงศัพท์ว่า อเหตุกะ ในคำลงท้ายแห่งอกุศลวิบากจิต เหมือนมิได้ลงศัพท์ว่า อเหตุกะ ในคำลงท้ายแห่งกุศลวิบากนี้เล่า ฯ

ในสองบทว่า ก็ การณํ ลงปฐมาวิภัติ ด้วยสูตร การณตเถ เหตุกียเตหิ ปจมา¹⁴¹⁶ ฯ ปน- ศัพท์ เป็นปักษันตระ ฯ คำลงท้ายแห่งอกุศลวิบาก ชื่อว่าอกุศลวิปากนิคฺคณะ ฯ ชื่อว่าคฺคณะ เพราะถูก ลงด้วยรูปศัพท์นั้น การลงศัพท์ว่า อเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกคฺคณะ ฯ

ก็-ศัพท์ เป็นบทปจฺจนา ฯ บทว่า เอตล เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า อกุศลวิปาก เป็นบท นิทธารณียะ ฯ บทว่า การณํ เป็นบทเหตุในบทว่า น กตํ ฯ ยถา-ศัพท์ เป็นอุปมา ฯ บทว่า อธิ เป็นบท อาธาระในบทว่า น กตํ ฯ บทว่า อเหตุกคฺคณํ เป็นบทกรรมในบทว่า กตํ ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏฺิเสธ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า ปจฺจนา ฯ

¹⁴¹⁶ นิตฺ.สุตฺต. -/649/538.

(227) ประกอบความว่า เพราะไม่มีปรากฏที่ไหนอีก เมื่อเป็น อเหตุกะ ท่านอาจารย์จึงลง ศัพท์ว่า อเหตุกะ เพราะไม่มีความเป็นไปที่ผิด ๆ

ความเป็นไปตรงหน้า ชื่อว่าอภิจาระ ๑ จร-ธาตุมีความหมายว่า ไป ๑ การไป ชื่อว่า ปวัตตนะ ๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁴¹⁷ ๑ ความเป็นไปตรงหน้า ที่ไม่ผิดเพี้ยน ชื่อว่าพยภิจาระ คือกิริยาคือความไม่ผิดเพี้ยน ๑ ความไม่มีแห่งความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน ชื่อว่าพยภิจารากาเว คือ ความไม่ผิดเพี้ยนเปลี่ยนแปลงในความเป็นอเหตุกะ ๑ บทว่า พยภิจารากาโต เป็นบทญาปกเหตุใน บทว่า น กต ๑

(228) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำว่า ท่านอาจารย์ไม่ลงศัพท์ว่า อเหตุกะ เพราะไม่มีปรากฏ ที่ไหนอีก ดังนี้ให้มัน จึงกล่าวว่า สติ เป็นต้น ๑ เชื่อมความว่า ความจริง เมื่อความเป็นไปได้แห่ง เนื้อความต่าง ๆ และความผิดเพี้ยนเปลี่ยนแปลงไป มีอยู่ บทวิเสสณะก็พึงมีประโยชน์ ๑

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรรม ๑ ความเป็นไปได้ ชื่อว่าสัมภวะ คือการประกอบ ๑ สมภว-ศัพท์ กล่าวถึงการประกอบ เหมือนในประโยคว่า การประกอบเป็นเหตุแห่งการรับเป็นต้น ๑ ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน ชื่อว่าพยภิจาระ หมายถึงกิริยาคือความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนในการรับเอาเนื้อความใด เนื้อความหนึ่ง ๑ ก็ความเป็นไปได้เป็นเหตุแห่งความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน ๑ ส่วนความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนเป็นผลของความเป็นไปได้ ๑ จริงอย่างนั้น เมื่อกล่าวว่า บุรุษ ก็หมายเอาคนที่ไม่ได้มีสภาพ กว้างขวาง เรียกว่าสัมภวะ-ความเป็นไปได้ ๑ เมื่อมีคำสามัญชาติ ก็หมายเอาคนที่มีสภาพกว้างขวาง เรียกว่าพยภิจาระ-ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน เพราะฉะนั้น ด้วย มหนต-ศัพท์ จึงทำให้บุรุษพิเศษขึ้น ๑ ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า ถาว่า ในกุศลวิบากจิตและอกุศลวิบากจิตเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ ท่าน อาจารย์จึงได้ลงศัพท์ว่า อเหตุกะ ในคำลงท้ายแห่งอกุศลวิบากจิต เหมือนในคำลงท้ายแห่งกุศลวิบาก จิตนี้เล่า ๑ เฉลยว่า เพราะไม่มีปรากฏที่ไหนอีก ๑ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น สมภเว จ พยภิจาเร จ ๑ ชื่อว่าวิเสสณะ เพราะวิเคราะห์ว่า วิเสสยติ พยวจชิชชติ กุโตจิ กิณฺณจิ อนน ความว่า สามัญชาติมีชาติ วัวเป็นต้น ย่อมพิเศษกว่าชาติช้าง และชาติม้าเป็นต้นบางชาติ ด้วยเครื่องหมายนั้น เพราะเหตุนี้ เครื่องหมายมีชาติเป็นต้นนั้น ชื่อว่าวิเสสณะ ๑ ชื่อว่าอตถะ เพราะมีผลเป็นไป คือประโยชน์ ชื่อว่า สาทถะ เพราะเป็นไปพร้อมกับประโยชน์ ๑ สียา-ศัพท์ เป็นนิบาต เพราะเหตุนี้ จึงมีความหมายว่า ภวติ-ย่อมมี ๑ เมื่อมีความเป็นไปได้อยู่ บทที่เป็นวิเสสณะก็พึงมีประโยชน์ อธิบายว่า เมื่อมีความเป็นไป ที่ไม่ผิดเพี้ยนอยู่ บทที่เป็นวิเสสณะก็พึงมีประโยชน์ ๑ ความเป็นไปที่มีอยู่ในที่ใด ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนก็ย่อมมีอยู่ในที่นั้น ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะไม่มีการเว้นเหตุแห่งผล ๑ ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนมีอยู่ในที่ใด ความเป็นไปก็มิอยู่ในที่นั้น ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนเป็นผลของความเป็นไปได้ ๑ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์สัทธตถกถาจินตาทิจกล่าวไว้ว่า เมื่อ กล่าวถึงสามัญชาติที่เป็นประโยชน์ บทวิเสสณะก็พึงมีประโยชน์ ๑ ส่วนในขุททกสิกขาฎีกาชื่อว่า สุมังคลปสาทนีย มีปาฐะที่ประกอบด้วย จ-ศัพท์ก็มี ปาฐะที่เว้นจาก จ-ศัพท์ก็มี ๑ ก็ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ว่า เมื่อความเป็นไปได้และความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนมีอยู่ บทวิเสสณะย่อมมีประโยชน์ ดังนั้น บท วิเสสณะว่า มชฺฌเทเส ย่อมเป็นไปตรงหน้าส่วนที่ไม่ใช่ท่ามกลาง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าการผูกติด คำรวมที่ซ้อนคำรวมย่อมสำเร็จได้ในส่วนที่ไม่ใช่ท่ามกลาง ๑ พระวาจิสสรอาจารย์กล่าวไว้ว่า เมื่อ

¹⁴¹⁷ รูป. -/580/424.

ประกอบเพียง ปุคคล-ศัพท์ไว้ ฟังมีความเป็นไปได้แห่งการรับเอาแม่ของตนเอง เพราะฉะนั้น การประกอบศัพท์อื่น เพื่อความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนก็ย่อมมี เมื่อมีความเป็นไปได้และความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยน บทวิเสสนั้นก็พึงมีประโยชน์ ดังนี้ ๑ อาจารย์วิมลพุทธิกล่าวไว้ว่า มีความเกี่ยวเนื่องกันอย่างนี้ว่า ก็เมื่อมีความไปได้ ความเป็นไปที่ไม่ผิดเพี้ยนก็ย่อมมี เมื่อมีความเป็นไปได้และไม่ผิดเพี้ยน บทวิเสสนั้นก็พึงมีประโยชน์ ดังนี้ ๑ ท่านอาจารย์มุงกล่าวคำที่จะกล่าวข้างต้นนั้นว่า อุกุศลวิบากจิต (7 ดวง) ย่อมไม่มีความเป็นไปได้โดยความเป็นสาเหตุกะ แม้ในกาลบางคราว เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ไม่ให้ต่างไปด้วยบทว่า อเหตุกะ เพราะไม่มีความเป็นไปได้ที่ผิดเพี้ยนจากความเป็นเหตุกะแล ๑ แม้กระนั้น บทสัมพันธันน์ ย่อมไม่ถูกเพราะไม่เกี่ยวข้องกัน จ-ศัพท์ ในบทว่า พุยกิจาเร จ ก็เมื่อความสัมพันธ์อย่างนี้จึงไม่ควรใส่ จ-ศัพท์เข้ามา ๑

(229) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า กสุม ปน พุยกิจารากา- จึงกล่าวว่า อุกุศล-วิปากาน เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า กอกุศลวิบากจิต (7 ดวง) ย่อมไม่มีความเป็นไปได้โดยความเป็นสาเหตุกะ แม้ในกาลบางคราว เพราะไม่เกี่ยวข้องเนื่องกับการประกอบด้วยสัมปโยคเหตุทั้งหลาย มีโอละเป็นต้น อันเป็นข้าศึกกันต่อธรรมที่มีโทษมีโอละเป็นต้น โดยความเป็นวิปากแห่งธรรมที่มีโทษมีโอละเป็นต้น และเพราะธรรมทั้งหลายที่มีสภาวะไม่มีโทษเป็นอภัยกฤตโดยตน ผิดจากสัมปโยคด้วยอุกุศลธรรมมีโอละเป็นต้น เพราะฉะนั้น อุกุศลวิบากจิต 7 ดวง เหล่านั้น ท่านอาจารย์ไม่ให้ต่างไปด้วยบทว่า อเหตุกะ เพราะไม่มีความเป็นไปได้ที่ผิดเพี้ยนจากความเป็นเหตุกะแล ๑

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดกะ ๑ โลกะเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมที่มีโทษเหล่าใด ธรรมที่มีโทษเหล่านั้น ชื่อว่าโลภาติ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาโทสะและโมหะ ๑ ชื่อว่าวัชชะ เพราะวิเคราะห์ว่า **วชเขตพโพ** ความว่า อุกุศลธรรมใด อันบัณฑิตพึงเว้น คือละเว้น เพราะเหตุนี้ อุกุศลธรรมนั้น ชื่อว่าวัชชะ หมายถึงอุกุศลธรรมมีโอหิริกะเป็นต้นนอกจากโลกะเป็นต้น ๑ วชโซ นั้นเอง เป็น อวชโซ ๑ อธิบายใช้ในศัพท์ภาวะ ดุจในประโยคว่า อนวชสมริฏฐ เป็นต้น ๑ ชื่อว่าสาวัชชะ เพราะเป็นไปพร้อมกับโทษ อันมีโทษมีโอละเป็นต้นด้วย อันมีโทษมีโอละเป็นต้นเหล่านั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสาวัชชัมมะ อันมีโอละเป็นต้นด้วย อันมีโอละเป็นต้นเหล่านั้น เป็นธรรมมีโทษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลภาติสาวัชชัมมะ วิปากแห่งธรรมมีโทษมีโอละเป็นต้น ชื่อว่าโลภาติสาวัชชัมมวิปากะ ความเป็นแห่งวิปากแห่งธรรมมีโทษมีโอละเป็นต้น ชื่อว่าโลภาติสาวัชชัมมวิปากภาวะ ๑ ชื่อว่าวิธูระ เพราะวิเคราะห์ว่า **วิธุนติ** ความว่า ธรรมมีโอละเป็นต้นเหล่าใด ย่อมกำจัด คือเปียดเบียนธรรมมีโอละเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าวิธูระ ๑ วิธ-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อูร ปัจจย ด้วยสูตร วิทาที่หุโร¹⁴¹⁸ ๑ ธรรมอันเป็นข้าศึก คือเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่มีโทษมีโอละเป็นต้น ชื่อว่าตัพพิธูระ หรือว่า ธรรมที่ต่างกันจากธรรมที่มีโทษมีโอละเป็นต้น ชื่อว่าตัพพิธูระ ๑ อโอละ เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าโลภาติ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาโทสะและโมหะ ๑ การประกอบ ชื่อว่าสัมปโยค การไม่ประกอบ คือไม่เกี่ยวข้องกัน ชื่อว่าอโยค การไม่เกี่ยวข้องกันด้วยการประกอบ ชื่อว่าสัมปโยคาโยค ๑ บทว่า สย คือด้วยตนเอง ๑ โทษทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่ธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่านิรวัชชะ ย่อมเป็นไปพร้อมกับภาวะ คือลักษณะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสภาวะ ธรรมที่ไม่มีโทษด้วย ธรรมที่ไม่มีโทษเหล่านั้น เป็นสภาวะด้วย

¹⁴¹⁸ รูป. -/680/496.

เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านิรชชสภาวะ อันเป็นอัพยาทุกด้วย อันเป็นอัพยาทุกนั้น เป็นธรรมที่มีสภาวะ ไม่มีโทษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัพยาทุกนิรชชสภาวะ เป็นวิเสสนูปพพบทกัมมธารยสมาส ฯ อันมีโลเกเป็นต้นด้วย อันมีโลเกเป็นต้นนั้น เป็นอกุศลธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลภาติกุศลธัมมะ อันประกอบด้วยอกุศลธรรมมีโลเกเป็นต้น ชื่อว่าโลภาติกุศลธัมมสัมปโยคะ ฯ ความผิดเพี้ยน ชื่อว่าวิโรธ ความผิดเพี้ยนกับการประกอบด้วยอกุศลธรรมมีโลเกเป็นต้น ชื่อว่าโลภาติกุศลธัมมสัมปโยควิโรธ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น สมปโยคาโยโคโต จ โลภาติกุศลธัมมสัมปโยควิโรโต จ ฯ ปี-ศัพท์ เป็นสัมภวานัตถะ ฯ อธิบายว่า การกล่าวอะไร จะมีตลอดเวลา ฯ ความเป็นแห่งเหตุทุกจิตทั้งหลาย ชื่อว่าสเหตุทุกตา ฯ ความเป็นไปได้ ชื่อว่าสัมภวะ ฯ ความเป็นแห่งเหตุทุกจิตทั้งหลาย ชื่อว่าอเหตุกภาวะ ฯ ความไม่มีความผิดเพี้ยน ชื่อว่าอัพยภิจาระ ความไม่มีความผิดเพี้ยนจากความเป็นอเหตุกจิต ชื่อว่าอเหตุกภาวะอัพยภิจาระ ฯ บทว่า อเหตุกะ ชื่อว่าอเหตุกปะ ฯ

บทว่า อุกุสลวิปากานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมภโว ฯ บทว่า โลภาทิสาวชชธม-วิปากาเวน เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า ตพพิรุเรหิ ฯ บทว่า ตพพิรุเรหิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อโลภาทิติ ฯ บทว่า อโลภาทิติ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สมปโยคะ- ฯ บทว่า สมปโยคาโยโคโต เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า สยํ เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า อพยาทุก- ฯ บทว่า อพยาทุก-นิรชชสภาวะนํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิโรโต ฯ บทว่า โลภาติกุศลธัมมสัมปโยควิโรโต จ เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า กทาจิปี เป็นบทกาลสัตตมียในบทว่า สมภโว ฯ บทว่า สเหตุกตตาย เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า สมภโว ฯ บทว่า สมภโว เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า อพยภิจารโต ฯ บทว่า อเหตุกภาวะอัพยภิจารโต เป็นบทเหตุในบทว่า น วิเสสิตัพพานิ ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า ตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า วิเสสิตัพพานิ ฯ บทว่า อเหตุกปะเทน เป็นบทกรรมในบทว่า วิเสสิตัพพานิ ฯ บทว่า วิเสสิตัพพานิ เป็นกิตบถ กัมมวาจก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ฯ

(230) ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อิทานิ อเหตุกาธิกาเร อเหตุก-** ดังนี้เป็นต้น มีอธิบายความดังต่อไปนี้ ฯ

ท่านอาจารย์ประสงค์จะให้รู้ว่า กิริยาจิตฝ่ายอเหตุกะทั้งหลายท่านแสดงไว้ในฐานะนี้ โดยความเป็นทั่วไปแห่งเหตุทุกจิต มิได้แสดงไว้ในฐานะของตน ดังนี้ จึงวางบทอาชาระว่า อเหตุกาธิกาเร ฯ ก็ในพระบาลี อารมณฺกล่าวคือลำดับแห่งกิริยาจิตที่เป็นสเหตุกะ เป็นอารมณฺของกิริยาจิตที่เป็นอเหตุกะ ฯ ชื่อว่าอธิการะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อธิกิริยนิติ เอตถ** ความว่า อเหตุกจิตทั้งหลาย อันอาจารย์ยอมแปลงเสียงในอารมณฺนี้ เพราะเหตุนี้ อารมณฺนั้น ชื่อว่าอธิการะ ฯ ที่ คืออารมณฺแห่งอเหตุกจิตทั้งหลาย ชื่อว่าอเหตุกาธิกาเร ฯ เหตุแห่งจิตเหล่านั้นไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเหตุกะ ฯ เพียงการกระทำจากการเป็นไม่ได้แห่งการให้ผล ชื่อว่ากิริยา ฯ จิตคือกิริยา ชื่อว่ากิริยาจิตตะ อันไม่มีเหตุด้วย อันไม่มีเหตุนี้ เป็นกิริยาจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเหตุกกิริยาจิตตะ ฯ ปี-ศัพท์ ย่อมรวบรวมว่า ท่านมิได้แสดงอเหตุกวิปากจิตเพียงอย่างเดียว ฯ บทว่า กิจจเกเทน ความว่า โดยประเภทแห่งกิจมีอวัชชนกิจ 2 อย่างและชวนกิจ 1 อย่าง ฯ โดยประการ 3 ชื่อว่าติธา ฯ

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมียในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า อเหตุกาธิกาเร เป็นบทอาชาระในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า อเหตุกกิริยาจิตตานปิ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า กิจจเกเทน เป็น

คันธารมณเป็นต้นที่ได้ทราบเป็นต้นในมโนทวารนั้น หรือน้อมจิตสันดานไปโดยนัยดังที่กล่าวแล้วนั้นแล ฯ

อันเป็นอนันตรปัจจัยด้วย อันเป็นอนันตรปัจจัยนั้น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อนันตรปัจจัยภูตะ ฯ จิตคือภวังค์ ชื่อว่าภวังคจิตตะ คือภวังคฺปัจจัยเนหะ ฯ ชื่อว่ามนะ เพราะรู้อารมณ์ ฯ วิถีจิตย่อมดำเนินไปด้วยจิตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทวาระ ฯ ทวาร-ธาตุมีความหมายว่า ทางแห่งการเป็นไป, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กขยาทีหิ โก¹⁴²⁰, ลบ ก ปัจจัย ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตปิปัจจนัน ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴²¹ ฯ ทวารแห่งใจทั้งหลาย คือแห่งวิถีจิตทั้งหลาย ชื่อว่ามโนทวาระ ฯ เปลี่ยน อ ท้าย มน-ศัพท์ เป็น โอ ด้วยสูตร เอเตสโม โลเป¹⁴²² ฯ จิตทั้งหลายที่เป็นไปสืบเนื่องต่อกันมาแห่งวิถี ชื่อว่าวิถีจิตตะ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ฯ จิตชื่อว่ามุขะ เพราะเกี่ยวข้องกับความเป็นไป ฯ มุ-ธาตุมีความหมายว่า ผูก-พันธ์, ลง ข ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁴²³ ฯ ทางแห่งความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติมุขะ ความเป็นแห่งทางแห่งความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติมุขภาวะ ฯ ชื่อว่าทิกฺฐะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ทกฺฐพฺพ** ความว่า ธรรมชาติใด อันจักขุพึงเห็น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่าทิกฺฐะ คือรูปารมณฺ ฯ ธรรมชาติที่โสตะพึงได้ยิน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสุตะ คือสัททารมณฺ ฯ ธรรมชาติที่ฆานะเป็นต้นพึงทราบ คือพึงรับเอา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามุตตะ คืออารมณ์ 3 มีคันธารมณเป็นต้น ฯ ธรรมชาติที่จักขุได้เห็นด้วย ที่โสตะได้ยินด้วย ที่ฆานะเป็นต้นได้ทราบด้วย ชื่อว่าทิกฺฐสุตฺตมุตตะ ธรรมชาติที่จักขุได้เห็น ที่โสตะได้ยินและที่ฆานะเป็นต้นได้ทราบเป็นเบื้องต้นแห่งวิญญานใด วิญญานนั้น ชื่อว่าทิกฺฐสุตฺตมุตตาหิ ฯ ด้วย อาหิ-ศัพท์ หมายเอาธรรมายตนะที่ได้รับทราบแล้ว ฯ ชื่อว่าวิญญูตตะ เพราะพึงทราบได้ด้วยใจนั่นเอง คือธรรมายตนะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งอารมณ์มีรูปารมณฺที่ได้เห็น สัททารมณฺที่ได้ยิน และคันธารมณเป็นต้นได้ทราบเป็นต้น ชื่อว่าทิกฺฐสุตฺตมุตตาหิวสะ ฯ บทว่า วุตตนเยเนว ความว่า ไม่ให้จิตสันดานเป็นไปด้วยอำนาจเป็นภวังคจิต แล้วให้น้อมไปเพื่อความเป็นวิถีจิต ฯ เอว-ศัพท์ เป็นสันนิษฐานัตถะ ฯ

บทว่า ตสฺมี เป็นบทอาธาระในบทว่า อาปาถิ ฯ บทว่า ทิกฺฐสุตฺตมุตตาหิวสะ เป็นบทตติยา-วิเสสนะในบทว่า อาปาถิ ฯ สองบทว่า อาปาถิ คตฺ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อารมณฺ ฯ บทว่า อารมณฺ เป็นบทกรรมในบทว่า อาวชเชติ ฯ บทว่า วุตตนเยเนว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปริณามติ ฯ บทว่า จิตตสันดาน เป็นบทกรรมในบทว่า ปริณามติ ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ

(234) อันเป็นมโนด้วย อันเป็นมโนนั้น เป็นวิญญานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามโนวิญญานะ ธาตุคือมโนวิญญาน ชื่อว่ามโนวิญญานธาตุ อันเป็นอเหตุกกิริยาด้วย อันเป็นอเหตุกกิริยานั้น เป็นมโนวิญญานธาตุด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากิริยาเหตุกมโนวิญญานธาตุ อันสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาด้วย อันสหคตด้วยอุเบกขาเวทนานั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุเบกขา-สหคตจิตตะ อันเป็นมโนวิญญานธาตุฝ่ายอเหตุกกิริยาด้วย อันเป็นมโนวิญญานธาตุฝ่ายอเหตุกกิริยานั้น เป็นจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากิริยาเหตุกมโนวิญญานธาตุ-อุเบกขาสหคตจิตตะ ฯ

¹⁴²⁰ รุป. -/673/491.

¹⁴²¹ รุป. -/488/351.

¹⁴²² รุป. -/48,386/45,286.

¹⁴²³ รุป. -/651/478.

(235) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ ว่า กัมโนทวาราวชชนจิตตวงนี้นั้นแล ชื่อว่าโวกฐัพพนจิต มิใช่จิตตวงอื่น ดังนี้ จึงกล่าวว่า **อิทเมว จ** เป็นต้น ๑ กัมโนทวาราวชชนจิตตวงนี้นั้นแล ย่อมตัดสิน อารมณ์ตามที่ใคร่ครวญแล้วในปัญจทวาร เพราะเหตุานั้น ท่านอาจารย์จึงเรียกว่า โวกฐัพพนจิต ๑

เอว-ศัพท ห้ามจิตตวงอื่น ๑ จ-ศัพท เป็นวากยารัมภะ ๑ อารมณ์ชื่อว่าสันตริณะ เพราะถูก ใคร่ครวญแล้วโดยชอบ ๑ ลง ยุ ปัจจยในกรรม ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ¹⁴²⁴ ๑ ตามที่ใคร่ครวญ ชื่อว่า ยถาสันตริณะ ๑ บทว่า วุตถเปติ แยกเป็น วิ อว บทหน้า ลบสระ อิ ข้างหน้า แยกพยัญชนะออกจาก สระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย¹⁴²⁵, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁴²⁶, เปลี่ยน จ เป็น ถ ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสส จ¹⁴²⁷, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติย-ปจมา¹⁴²⁸ ๑ บทว่า โวตถพพณํ ตัตถเป็น วิ อว ถปนํ ๑ วิ อว บทหน้า รป-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-ยีน-ตั้งอยู่, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรรมปเทเสสุ จ¹⁴²⁹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺฐาน¹⁴³⁰, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย¹⁴³¹, ลบสระ อิ ข้างหน้า ด้วยสูตร สรา สเร โลป¹⁴³², เปลี่ยน อว เป็น โอ ด้วยสูตร โอ อวสส¹⁴³³, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁴³⁴ ๑ เปลี่ยน จ เป็น ถ และเปลี่ยน ป เป็น ว ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสส จ¹⁴³⁵, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา¹⁴³⁶, ซ้อน ว ด้วยสูตร พรเทวภาโว จาเน¹⁴³⁷ ๑ เปลี่ยน วว เป็น พพ ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสส จ¹⁴³⁸ จึงกล่าวว่า โวตถพพณํ ๑ เป็น โวกฐพพณํ ก็มี ๑ ต่างกันเพียงเปลี่ยน จ เป็น ถ เท่านั้น ๑ เป็น โวกฐพพณํ ก็มี ๑ เปลี่ยน น เป็น ณ ๑ การเปลี่ยน น เป็น ณ นั้น ไม่ถูกต้อง ๑ แต่ในที่อื่นใช้เป็น โวกฐพพณํ ก็มี ๑ ลบ น ทั้ง ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคม-วิการวิปริตาทเสสา จ¹⁴³⁹ ๑ ใช้เป็น โวกฐาปนํ ก็มี ๑

บทว่า อิทเมว เป็นบทกัตตาในบทว่า วุตถเปติ เป็นบทกรรมในบทว่า ปวฺจจติ ๑ บทว่า ปญจทวารเ เป็นบทอาธาระในบทว่า สนติริตํ ๑ บทว่า สนติริตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อาสมพณํ ๑

¹⁴²⁴ รุป. -/596/434.

¹⁴²⁵ รุป. -/12/9.

¹⁴²⁶ รุป. -/14/10.

¹⁴²⁷ รุป. -/27/20.

¹⁴²⁸ รุป. -/42/39.

¹⁴²⁹ รุป. -/597/435.

¹⁴³⁰ รุป. -/570/417.

¹⁴³¹ รุป. -/12/9.

¹⁴³² รุป. -/13/9.

¹⁴³³ รุป. -/45/44.

¹⁴³⁴ รุป. -/42/39.

¹⁴³⁵ รุป. -/27/20.

¹⁴³⁶ รุป. -/42/39.

¹⁴³⁷ รุป. -/40/33.

¹⁴³⁸ รุป. -/27/20.

¹⁴³⁹ รุป. -/370/268.

บทว่า อาลम्พน เป็นกรรมในบทว่า ววตถเปติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ปวฺจจติ ฯ บทว่า โวฏฐพณฺ เป็นบทอาการะในบทว่า ปวฺจจติ ฯ บทว่า ปวฺจจติ เป็นอาชยตบถ กัมมวาจก ฯ

(236) จิตชื่อว่าหสิตุปบาท เพราะวิเคราะหว่าให้เกิดความยิ้มแย้ม เป็นเหตุกัตตสาธนะ ฯ
 ก็ในอรรถกถามีปาฐะว่า หสิตุปบาทจิตตยจ ฯ ส่วนในฎีกา ท่านอาจารย์วัน จิตต-ศัพท์ กล่าวรูป
 วิเคราะห์ของ หสิตุปบาท-ศัพท์นั่นเอง ฯ จิตที่สหระคด้วยโสมนัสเวทนา อันเป็นมโนวิญญาณธาตุ
 ฝ่ายอเหตุกิริยา อันเป็นเหตุเพียงอาการยิ้มแย้มในอารมณ์ที่ละเอียดที่ถึงฐานะอันเหมาะสมเป็น
 สำคัญ แห่งพระขีณาสพทั้งหลาย ฯ

อาสวะทั้งหลายแห่งบุคคลเหล่าใด หมดสิ้นแล้ว บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าชีณาสวะ เป็น
 อดัคคณพหุพพิหิสมาส ฯ การขึ้น คือการเพิ่มขึ้น หมายถึงการถึงความกว้างขวาง ชื่อว่าอุฬาระ ฯ อุ-
 ธาตุมีความหมายว่า การขึ้น, ลง อาร ปัจจย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹⁴⁴⁰ ฯ อัน
 เป็นไปโดยความเป็นของกว้างขวาง ชื่อว่าโอฬาริกะ ฯ อุฬาร-ศัพท์ เป็นศัพท์มีความหมายว่า ภาวะ ฯ
 ลง ฌิก ปัจจย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิธานนียคสิปปภณทชชีวกิตถะสุ จ¹⁴⁴¹ ฯ ความเป็นไป
 โดยความกว้างขวางหามิได้ ชื่อว่าอนฬาริกะ ฯ เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร สเร อน¹⁴⁴² ฯ อันไม่
 เป็นไปโดยความกว้างขวาง (ละเอียด) ด้วย อันไม่เป็นไปโดยความกว้างขวางนั้น เป็นอารมณ์ด้วย
 เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอนฬาริการัมมณะ ฯ การยัมแย้ม ชื่อว่าปหฺฏฐาระ ฯ ป บทหน้า หิส-ธาตุมี
 ความหมายว่า ปิติ-ยินดี, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁴⁴³, เปลี่ยน ส ท้ายธาตุ พร้อม ต ปัจจย
 เป็น ฐ ด้วยสูตร สาทิสนตปฺจณณชหฺสาทีหิ ฐโจ¹⁴⁴⁴, ลบนิคคิต ที่ หิส-ธาตุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุ-
 วิกตติปฺจจยานํ ทิมฺวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁴⁵ ฯ การกระทำยั้ง ชื่อว่าอาการะ การกระทำยั้งคือการ
 ยัมแย้ม ชื่อว่าปหฺฏฐาการะ หมายถึงอาการคือการยินดี ฯ อาการ-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อบอกให้รู้ว่า
 ปหฺฏฐ-ศัพท์ เป็นภาววากจ ฯ อาการคือความยัมแย้มนั่นเอง เป็นเพียงอาการคือความยัมแย้ม ฯ
 มตต-ศัพท์ ห้ามอาการคือการร่าเริงยินดีเหมือนปฺลูชนและพระเสขบุคคลทั้งหลาย ฯ เหตุเพียงอาการ
 คือความยัมแย้ม แห่งจิตนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปหฺฏฐาการมตตเหตุกะ ฯ การกระทำด้วย การ
 กระทำนั้น เป็นเหตุกะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากริยาเหตุกะ อันเป็นการกระทำที่เป็นเหตุกะ
 ด้วย อันเป็นการกระทำที่เป็นเหตุกะนั้น เป็นมโนวิญญาณธาตุด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากริยามโน-
 วิญญาณธาตุ อันสหระคด้วยโสมนัสเวทนาดด้วย อันสหระคด้วยโสมนัสเวทนานั้น เป็นจิตด้วย เพราะ
 เหตุนั้น จึงชื่อว่าโสมนัสสสหคจิตตะ ฯ อันเป็นมโนวิญญาณธาตุฝ่ายอเหตุกกิริยาดด้วย อันเป็น
 มโนวิญญาณธาตุฝ่ายอเหตุกกิริยานั้น เป็นจิตที่สหระคด้วยโสมนัสเวทนาดด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า
 กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุโสมนัสสสหคจิตตะ ฯ ด้วยบทว่า ชีณาสวานํ อนฬาริการมมณฺเสุ
 ปหฺฏฐาการมตตเหตุกํ นี้ ย่อมให้รู้ว่า หสิตุปปาทจิตสหระคด้วยโสมนัสเวทนาเท่านั้น โดยประการ
 ทั้งปวง เพราะเกิดขึ้นในอิฏฐารมณในสันดานของพระชีณาสพทั้งหลายเท่านั้น เพื่อละวิปัสส ฯ

1440 ร.ป. -/660/483.

1441 រូប. -/374/271.

1442 រូប. -/345/230.

1443 รป. -/622/450.

1444 រូប. -/626/452.

1445 រូប. -/488/351.

บทว่า ชีณาสวานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปญฺหาการ- ฯ บทว่า อนินพาริการมมณฺสํ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปญฺห- ฯ บทว่า ปญฺหาการมตฺเตตฺถํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กิริยา- เหตุกมโนวิญาณธาตุโสมนสฺสสทฺตจิตฺตํ ฯ บทว่า กิริยาเหตุกมโนวิญาณธาตุโสมนสฺสสทฺตจิตฺตํ เป็นลึงค์ตัดะ ฯ

(237) เพื่อห้ามบทนั้นว่า ใคร ๆ พึงถือเอาว่า เนื้อความของบทว่า สพฺพธาปิ เหมือนเนื้อความของบทว่า สพฺพธาปิ ข้างต้น ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **สพฺพธา** เป็นต้น ฯ อุกฺสฺลวิปาก- จิตด้วย กุสฺลวิปากจิตด้วย กิริยาจิตด้วย ชื่อว่าอกุสฺลวิปากกุสฺลวิปากกิริยา ความต่างกันแห่งอกุสฺล- วิปากจิต กุสฺลวิปากจิต และกิริยาจิต ชื่อว่าอกุสฺลวิปากกุสฺลวิปากกิริยาเภทะ ฯ บทว่า อฏฺฐารส เป็น การกำหนดจำนวน ฯ บทว่า อเหตุกจิตตานิ เป็นการแสดงธรรมที่กำหนดไว้แล้ว ฯ การคำนวณ ชื่อว่าคณนะ ฯ คณ-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนฺทาทีหิ ยุ¹⁴⁴⁶ ฯ ชื่อว่า คณนปริจเฑาะ เพราะเป็นเครื่องกำหนดนับ คือกล่าวถึงจำนวน ฯ ชื่อว่าปริจฉินนะ เพราะถูกกำหนด ธรรมคือที่ถูกกำหนดแล้ว ชื่อว่าปริจฉินนธัมมะ การแสดงธรรมที่ถูกกำหนดไว้แล้ว ชื่อว่าปริจฉินน- ธัมมนิทิสสณะ คือกล่าวถึงสิ่งที่ถูกนับ ฯ การพรรณนาความแห่งอเหตุกจิต ชื่อว่าอเหตุกวิณฺณนา ฯ

โยชนาการพรรณนาความอเหตุกจิต จบแล้ว

3.4 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องกามาจรจิต

(238) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ประโยชน์ในการใส่คาถาเข้ามา จึงกล่าวว่า **เอวํ** เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์ครั้งแสดงจิต 30 ดวงถ้วน คืออกุสฺลจิต 12 ดวง อเหตุกจิต 18 ดวง ดังพรรณนามาฉะนี้ แล้ว บัดนี้ หวังจะตั้งชื่อจิตที่พ้นจากจิต 30 ดวงถ้วนเหล่านั้นว่า โสภณจิต จึงกล่าวคำว่า **ปาปา เหตุกมฺมุตตานิ** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

12 ดวงด้วย 12 ดวงนั้น เป็นอกุสฺลจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทวาทสากุสฺสละ อเหตุก จิตด้วย อเหตุกจิตเหล่านั้น มี 18 ดวงด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอเหตุกกุสฺสธารสสะ อกุสฺลจิต 12 ดวง ด้วย อเหตุกจิต 18 ดวงด้วย ชื่อว่าทวาทสากุสฺสลาเหตุกกุสฺสธารสสะ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความ เกี่ยวข้องแห่งอกุสฺลจิต 12 ดวงและอเหตุกจิต 18 ดวง ชื่อว่าทวาทสากุสฺสลาเหตุกกุสฺสธารสสวสะ ชื่อว่า สมะ เพราะพหุดี จำนวน 30 พหุดี ชื่อว่าสมตฺติงส 30 พหุดีด้วย 30 พหุดีนั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสมตฺติงสจิตตะ ฯ ท่านอาจารย์ใส่ สม-ศัพท์เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า จิต 30 ดวงเท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่งไปกว่านี้ ฯ อันพ้นจากจิต 30 ดวงถ้วนนั้น ชื่อว่าตฺตพฺพินิมุตตะ ฯ โวหารคือชื่อว่า โสภณจิต ชื่อว่า โสภณโวหาระ ฯ บทว่า จเปตฺตฺม มีอธิบายว่า เพื่อทำการตั้งชื่อ ฯ

บทว่า เอวํ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ทสฺเสตฺวา ฯ บทว่า ทวาทสากุสฺสลาเหตุกกุสฺสธารส เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า -ตฺติส- ฯ บทว่า สมตฺติงสจิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺเสตฺวา ฯ บท ว่า ทสฺเสตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสํตฺตมฺมีในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า ตพฺพินิมุตตานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า โวหารํ ฯ บทว่า โสภณโวหารํ เป็นบทกรรมในบทว่า จเปตฺตฺม ฯ บทว่า จเปตฺตฺม เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า ปาปาเหตุกมฺมุตตานิตฺตอาทิ เป็นบท กรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า วุตฺตํ เป็นกิตฺตบท กัมมวาจก ฯ

¹⁴⁴⁶ รูป. -/596/434.

(239) ท่านอาจารย์เมื่อจะไขความในคาถา จึงกล่าวว่า **อตตนา** เป็นต้น ฯ อธิบายว่า จิตทั้งหลายที่พ้นจากจิตชื่อว่าปาปะ เพราะให้บุคคลที่ตนอาศัยอยู่ถึงทุกขมีทุกขในอบายภูมิ เป็นต้น และจากจิตชื่อว่าอเหตุกะ เพราะไม่มีการสัมปโยคกับเหตุ มีจำนวน 59 ดวง คือกามาวจรจิต 24 ดวง มหัคคตจิตและโลกุตตรจิต 35 ดวง อีกอย่างหนึ่ง จิตมี 91 ดวงบ้าง เพราะแยกโลกุตตรจิต 8 ดวง แต่ละดวงออกเป็นอย่างละ 5 ดวง โดยความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเรียกคือตรัสเรียกว่า โสภณจิต เพราะเป็นเครื่องนำคุณอันงามมา และเพราะประกอบด้วยเหตุที่ไม่มีโทษมีโอโลกเหตุ เป็นต้น เพราะมีการนำคุณอันงามนั้นมาเป็นเหตุ ฯ

บทว่า อตตนา คือ อันตนคืออกุศลจิต ฯ ชื่อว่าอธิสยิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อธิสยิตถ** ความว่า บุคคลใด อันอกุศลจิตอาศัยอยู่แล้ว เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าอธิสยิตะ เป็นกัมมสาธนะ ฯ อธิ บทหน้า สี-ชาตุมีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁴⁴⁷, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อณเณสุ จ¹⁴⁴⁸, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹⁴⁴⁹, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹⁴⁵⁰ ฯ ความสุขย่อมเป็นไปด้วยบุญนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอโยยะ ฯ อี-ชาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพุพโต ญจุตวาวิ วา¹⁴⁵¹, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อณเณสุ จ¹⁴⁵², เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹⁴⁵³ ฯ ความเจริญที่เรียกว่าบุญ ไปปราศแล้ว ชื่อว่าอปาเย อบายเป็น เบื้องต้นแห่งโทษใด โทษนั้น ชื่อว่าอปายาติ ทุกข์ที่เป็นไปในอบายเป็นต้น ชื่อว่าอปายาติทุกขะ ฯ ชื่อว่าปาปนะ เพราะให้ถึง เป็นภาวสาธนะ ฯ การให้ถึงทุกขมีอบายเป็นต้น ชื่อว่าอปายาติทุกขปาปนะ ฯ จิตที่ชื่อว่าปาปะ เพราะให้ถึงทุกขมีอบายเป็นต้น ฯ การประกอบด้วยเหตุทั้งหลาย ชื่อว่าเหตุ-สัมปโยค ความไม่มีแห่งการประกอบด้วยเหตุ ชื่อว่าเหตุสัมปโยคาภาวะ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ปาเปหิ จ อเหตุเกหิ จ ฯ 20 ดวงอันยิ่งด้วย 4 ดวง ชื่อว่าจตุวิสติ 24 ดวงด้วย 24 ดวงนั้น เป็น กามาวจรด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุวิสติกามาวจร 30 ดวงอันยิ่งด้วย 5 ดวง ชื่อว่าปัญจิตตังสมหัคคตจิตด้วย โลกุตตรจิตด้วย ชื่อว่ามหัคคตโลกุตตระ 35 ดวงด้วย 35 ดวงเหล่านั้น เป็นมหัคคตจิต และโลกุตตรจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญจิตตังสมหัคคตโลกุตตระ กามาวจรจิต 24 ดวงด้วย มหัคคตจิตและโลกุตตรจิต 35 ดวงด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุวิสติกามาวจรปัญจิตตังสมหัคคตโลกุตตระ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งกามาวจรจิต 24 ดวง และมหัคคตจิตและโลกุตตรจิต 35 ดวง ชื่อว่าจตุวิสติกามาวจรปัญจิตตังสมหัคคตโลกุตตรวสะ ฯ 60 ดวง ขาด 1 ดวง ชื่อว่าเอกุนสัณฐิ ประมาณแห่งจิตเหล่านี้ 59 ดวง จิตเหล่านั้น ชื่อว่าเอกุนสัณฐิประมาณ ฯ ท่านอาจารย์ใส่ ปริมาณ-ศัพท์เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า เอกุนสัณฐิ-ศัพท์กล่าวถึงการนับ ฯ อถ และ วา ทั้งสองศัพท์ เป็น นิบาต ท่านอาจารย์กล่าวสองบทว่า อถวา ให้เป็นศัพท์เดียวกัน เพื่อให้รู้ว่า อถวา-ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า ศัพท์ ฯ 8 ดวงด้วย 8 ดวงเหล่านั้น เป็นโลกุตตรจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัญญ-

¹⁴⁴⁷ รูป. -/622/450.

¹⁴⁴⁸ รูป. -/434/318.

¹⁴⁴⁹ รูป. -/547/400.

¹⁴⁵⁰ รูป. -/491/356.

¹⁴⁵¹ รูป. -/568/414.

¹⁴⁵² รูป. -/434/318.

¹⁴⁵³ รูป. -/491/356.

โลกุตตระ ฯ องค์คือฉาน ชื่อว่าฉานังคะ คือวิตกเป็นต้น การประกอบด้วยองค์คือฉาน ชื่อว่าฉานังคะ-
โยคะ ประเภทแห่งการประกอบด้วยองค์ฉาน ชื่อว่าฉานังคะโยคะ ฯ ในบทว่า กตวา นี้ ลง ตวา
ปัจจัยในความหมายว่า เหตุ ด้วย ตุนตวานตวา วา-โยควิภาคะในสูตร ปุพฺพกาเลกตตูกานํ ตุนตวาน-
ตวา วา¹⁴⁵⁴ ฯ 90 อันยังด้วย 1 ชื่อว่าเอกนวุติ ฯ ปี-ศัพทํ รวบรวม จิต 59 ดวง ฯ ท่านอาจารย์ได้เรียง
บทว่า จิตตานํ ที่วางไว้หลังบทว่า เอกนวุติ แล้วหมายเอากุศลจิตทั้งหลาย จึงวางบทว่า โสภณ-
คุณาวหนโต นี้ข้างหลังบทว่า เอกนวุติปี ฯ ชื่อว่าโสภณะ เพราะงดงาม ฯ สุข-ชาตุมีความหมายว่า
งดงาม, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปะเทสสุ จ¹⁴⁵⁵ ฯ ชื่อว่าคุณะ เพราะประกาศเครื่องค้ำจุนของ
ตน ได้แก่ผลอันพิเศษมีรูปสมบัติเป็นต้น ฯ คุณ-ชาตุมีความหมายว่า ประกาศ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร
สพฺพโต ญุตตวา วา¹⁴⁵⁶ ฯ คุณคือความงดงาม ชื่อว่าโสภณคุณะ ฯ การให้สัตว์เกิด ชื่อว่าอวหนะ
เป็นภาวสาธนะ ฯ การให้สัตว์เกิดนำคุณอันงดงามมา ชื่อว่าโสภณคุณาวหนะ ฯ บทว่า ตํเหตุกตตา นี้
ท่านใส่เข้ามาหมายเอาวิบากจิตทั้งหลาย ชื่อว่าเหตุ เพราะเป็นเครื่องเป็นไปแห่งผล คือกุศลจิต เหตุ
แห่งผลเหล่านี้ในการให้สัตว์เกิดนำคุณอันงดงามมานั้น ผลเหล่านั้น ชื่อว่าตํเหตุกตตะ คือวิบาก ฯ ลง
นิคคหิตอากมข้างหน้า ฯ ความเป็นแห่งเหตุแห่งวิบากนั้น ชื่อว่าตํเหตุกตตะ ฯ จ-ศัพทํ ควรประกอบ
เป็น โสภณคุณาวหนโต จ ตํเหตุกตตา จ ฯ คำว่า อโลภาทือนวชฺชเหตุสมปโยคโต นี้ ท่านอาจารย์ใส่
เข้ามาหมายเอาโสภณจิตทุกดวง ฯ อโลภะเป็นเบื้องต้นแห่งเหตุเหล่านี้ เหตุเหล่านั้น ชื่อว่าอโลภาทึ
ด้วย อาทิ-ศัพทํ หมายเอาอโทสเหตุและอโมหเหตุด้วย ฯ โทษแห่งเหตุเหล่านี้ ไม่มี เหตุเหล่านั้น ชื่อ
ว่าอนวัชชะ อันไม่มีโทษด้วย อันไม่มีโทษนั้น เป็นเหตุด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอนวัชชเหตุ อันมี
อโลภะเป็นต้นด้วย อันมีอโลภะเป็นต้นนั้น เป็นเหตุอันไม่มีโทษด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอโลภาทึ-
อนวัชชเหตุ อันประกอบด้วยเหตุอันไม่มีโทษมีอโลภะเป็นต้น ชื่อว่าอโลภาทือนวชฺชเหตุสมปโยคะ ฯ
แต่บางคัมภีร์ ไม่มีปาฐะว่า โสภณคุณาวหนโต ตํเหตุกตตา จ ฯ มีเพียงปาฐะว่า อโลภาทือนวช-
ชเหตุสมปโยคโต ฯ ก็ปาฐะที่มีอยู่ ย่อมถูกต้อง ฯ บางคัมภีร์มีปาฐะว่า โสภณคุณาวหนโต ตํเหตุกตตา ฯ
ปาฐะจึงประกอบด้วย จ-ศัพทํตัวเดียวว่า อโลภาทือนวชฺชเหตุสมปโยคโต จ ฯ เมื่อเป็นเช่นนั้น จ-ศัพทํ
นั้น จึงรวบรวมในความเป็นเหตุไว้ ฯ บางคัมภีร์ มีปาฐะแม้ว่า อโลภาทือนวชฺชเหตุสมปโยคโต จ
โสภณคุณาวหนโต ตํเหตุกตตา จ ดังนี้ ปาฐะนั้น ไม่ถูกต้อง ควรวางสับเปลี่ยนปาฐะไว้ใหม่ ฯ บทว่า
วุจฺจเร มาจาก อุจ-ชาตุมีความหมายว่า กล่าว, อนเต วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย¹⁴⁵⁷,
เปลี่ยน ญย เป็น จ ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ สธาตวนตสฺส¹⁴⁵⁸, ซ้อน จ ด้วยสูตร ประเทภาโว
จาเน¹⁴⁵⁹, ลง ว อากม ที่ต้นธาตุ และเปลี่ยน อนเต วิภัตติ เป็น เร ด้วยสูตร ภูวจิ ชาติวิภัตติปัจจุยานํ
ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁶⁰ ฯ ไขความเป็น กลียนติ เพราะ อุจ-ชาตุกล่าวถึงแม้ความหมายว่า สละ
เป็นต้น ฯ

¹⁴⁵⁴ รุป. -/640/464.

¹⁴⁵⁵ รุป. -/597/435.

¹⁴⁵⁶ รุป. -/568/414.

¹⁴⁵⁷ รุป. -/445/323.

¹⁴⁵⁸ รุป. -/447/324.

¹⁴⁵⁹ รุป. -/40/33.

¹⁴⁶⁰ รุป. -/488/351.

บทว่า อุตตนา เป็นบทกัตตาในบทว่า อธิสยิตสฺส ฯ บทว่า อธิสยิตสฺส เป็นบทกรรมในบทว่า ปาปนโต ฯ บทว่า อปายาติทุกขปาปนโต เป็นบทเหตุในบทว่า ปาเปหิ ฯ สองบทว่า ปาเปหิ อเหตุเกหิ จ เป็นบทอุปาทานะในบทว่า มุตตานิ ฯ บทว่า เหตุกสมปโยคภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า อเหตุเกหิ ฯ สามบทว่า มุตตานิ เอกุณสฺสจิปริมาณานิ เอกนวุติปิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จตุวิสติกามาวจรปญจตติสมหคตโลกุตตรวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า เอกุณสฺสจิ- อถวา-คัพพํ เป็นบทนิบาต ฯ บทว่า อฏฺฐโลกุตตรานิ เป็นกรรมในบทว่า กตวา ฯ บทว่า ฌานงคโยค- เกเทน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปญจธา ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เปียบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า กตวา ฯ บทว่า ปญจธา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า กตวา ฯ บทว่า กตวา เป็นบทเหตุในบทว่า เอกนวุติ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุจฺจเร ฯ สามบทว่า โสภณคฺคณาวหนโต ตํเหตุกตฺตา จ อโลภาทือนวชฺชเหตุสมปโยคโต เป็นบทญาปกเหตุในบทว่า วุจฺจเร ฯ บทว่า โสภณานีติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจฺจเร กลียนฺติ ฯ บทว่า วุจฺจเร กลียนฺติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาจก ฯ

(240) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้การเชื่อมคำว่า โสมนสฺสสหคตํ เป็นต้น จึงกล่าวว่า อิทานิ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า เพราะบรรดาโสภณจิตทั้งหลาย (59 หรือ 91 ดวง) โสภณจิตเฉพาะฝ่าย กามาวจร (24 ดวง) ท่านพระอนุรุธาจารย์ยกขึ้นแสดงก่อน และเพราะแม้บรรดาโสภณจิตฝ่าย กามาวจรเหล่านั้น อภัยกตจิตทั้งหลาย (คือวิปากจิตและกิริยาจิต) มีกุศลจิตนำหน้า (ฉะนั้น) บัดนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์หวังจะแสดงกามาวจรกุศลจิตก่อน ต่อแต่นั้น แสดงจิตที่เป็นวิปากของ กามาวจรกุศลจิตนั้น และในลำดับนั้น แสดงกิริยาจิตที่นับเนื่องในชั้นเดียวกันกับวิปากจิตนั้น ประเภท ละ 8 ดวง โดยความต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร จึงกล่าวคำว่า โสมนสฺสสหคตํ ดังนี้ เป็นต้น ฯ

เอว-คัพพํ ห้ามรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิตทั้งหลาย ฯ กามาวจรกุศลจิต ชื่อว่าอุทฺทิฏฐะ เพราะถูกยกขึ้นแสดง เป็นกัมมสาธนะ ฯ ความเป็นแห่งกามาวจรกุศลจิตที่ถูกยกขึ้นแสดง ชื่อว่าอุทฺทิฏฐัตตะ ฯ ปิ-คัพพํ รวบรวมบรรดาโสภณจิตทั้งหลายอย่างเดียวยกมาได้ ฯ กุศลจิตนำหน้า แห่งอภัยกตจิตเหล่าใด อภัยกตจิตเหล่านั้น ชื่อว่ากุสลปุปฺพกะ ฯ ลง ก อาคม ด้วยสูตร กฺว จิ สมาสนตคตตามมการโนโต¹⁴⁶¹ ฯ ความเป็นแห่งอภัยกตจิตที่มีกุศลจิตนำหน้า ชื่อว่า กุสลปุปฺพกัตตะ ฯ วิปากแห่งกามาวจรกุศลจิตนั้น ชื่อว่าตฺทพิปากะ ฯ ลำดับแห่งกามาวจรกุศลจิตนั้น ชื่อว่าตฺทหนฺนตฺระ ฯ ชั้นเดียวกัน ชื่อว่าเอกภูมิ อันนับเนื่องในชั้นเดียวกัน ชื่อว่าเอกภูมิปปริยาปັນนะ อันนับเนื่องในชั้นเดียวกันกับวิปากจิตนั้น ชื่อว่าตฺเทกภูมิปปริยาปັນนะ ฯ เพียงการกระทำ ชื่อว่ากริยา จิตคือการกระทำ ชื่อว่ากริยาจิตตะ ฯ จ-คัพพํ ควรประกอบเป็น กามาวจรกุสลณฺจ ตฺทพิปากณฺจ กริยาจิตตณฺจ ฯ เวทนาด้วย ญาณด้วย สังขารด้วย ชื่อว่าเวทนาญาณสังขาระ ประเภทแห่งเวทนา ญาณและสังขาร ทั้งหลาย ชื่อว่าเวทนาญาณสังขารเภทะ ฯ

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า โสภณสฺส เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า กามาวจรานเมว เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อุทฺทิฏฐตฺตา ฯ บทว่า ปจฺมํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า อุทฺทิฏฐตฺตา ฯ บทว่า อุทฺทิฏฐตฺตา เป็นบทสามัญญเหตุในบทว่า ทสฺเสตฺถ ฯ บทว่า เตสุปิ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า กามาวจรกุสลํ เป็นบทนิทธารณียะ ฯ บทว่า อพฺยาगतานํ เป็นบทสัมพันธะใน

¹⁴⁶¹ รูป. -/350/233.

บทว่า กุสลบุพพกตตา ฯ บทว่า กุสลบุพพกตตา เป็นบทวิเสสเหตุในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ปมฺม เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ สามบทว่า กามาวจรกุสลํ ตพฺพิปากํ ภิรียาจิตตญฺจ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ตโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ตทนนฺตรํ เป็นบทกาล-สัตตมฺมในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ตเทกญฺมิปริยาปนํ เป็นบทวิเสสของบทว่า ภิรียาจิตตํ ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า เวทนาณสงฺขารเกเทน เป็นบทตติยา-วิเสสในบทว่า อฏฺฐธา ฯ บทว่า อฏฺฐธา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ทสเสตฺถ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า โสมนสฺสสทฺตนาติ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ

(241) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้อรรถความส่วนย่อย จึงกล่าวว่า **ตตฺถ** เป็นต้น ฯ ในคำว่า **โสมนสฺสสทฺต** เป็นต้นนั้น พึงทราบอธิบายความมีรูปวิเคราะห์เป็นต้นดังต่อไปนี้ ฯ ธรรมชาติชื่อว่า ญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมรู้ คือย่อมรู้ตลอด (ธรรมทั้งหลาย) ตามสภาวะ ฯ

ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือปกติของตน ฯ ตามสมควรแก่สภาวะของบัญญัติและปรมาตฺถ ชื่อว่ายถาสภาวะ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า ปฏฺวิขมฺติ เพื่อแสดงการถือเอาอารมณ์ที่พิเศษคือกิจที่จำได้และรับรู้ของญาณ ฯ ปฏฺ วิทหน้า วิท-ชาตฺมมีความหมายว่า รู้, ติ วิกตฺติ, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ทิวกาโต โย¹⁴⁶², เปลี่ยน ทฺย เป็น ฌ ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ¹⁴⁶³, ซ้อน ช ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา¹⁴⁶⁴ ฯ บทว่า ยถาสภาวํ เป็นบทกิริยาวิเสส ฯ คำเป็นว่า โสมนสฺสสทฺต เป็นต้นที่เหลือ มีนัยขั้นตอนเหมือนกับที่กล่าวแล้วเป็นต้นว่า สนฺทรมโน ตํ วา เอตฺสสอตฺถิติ สมนํ ฯ ชื่อว่าวุตตะ เพราะถูกกล่าวแล้ว นัยแห่งคำใดถูกกล่าวแล้ว คำนั้น ชื่อว่าวุตตณยะ ฯ เอว-คัพฺพ เป็นสันนิษฐานัตถะ (มีความหมายว่า สันนิษฐานะ (ตัดสิน) แปลว่า นั้นเทียว) ฯ

(242) เมื่อกล่าวว่า มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ดังนี้ บางท่านอาจสงสัยแม้เหตุของโสมนสฺส-เวทนาเป็นต้นว่าเหมือนในอกุศลจิต เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะให้อรรถแห่งโสมนสฺสเวทนาเป็นต้นในอธิการว่าด้วยกามาวจรกุศลจิตนี้ จึงกล่าวว่า **เอตฺถ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็ในอธิการว่าด้วยกามาวจรกุศลจิตนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ จิตสทฺตด้วยโสมนสฺ ด้วยเหตุหลายประการเป็นต้นว่า ด้วยศรัทธาแก่กล้า ด้วยความเห็นอันบริสุทธิ์ ด้วยความถึงพร้อมแห่งปัจจัยและปฏิคาหกเป็นต้น และพึงทราบว่ จิตเป็นญาณสัมปยุต โดยกุศลกรรมที่ยังปัญญาให้เป็นไปได้ โดยการเกิดในโลกที่ไม่ถูกเบียดเบียน โดยอินทรีย์แก่กล้าและโดยกิเลสอยู่ห่างไกล พึงทราบว่ จิตสทฺตด้วยอุเบกขาเวทนาและว่ จิตเป็นญาณวิปยุต โดยบรรยายตรงกันข้ามกับเหตุที่กล่าวแล้วนั้น พึงทราบว่ จิตเป็นอสังขาริก โดยกายและจิตมีความสามารถด้วยอำนาจสัปปายะมีอาวาสสัปปายะเป็นต้น และโดยบุรพจริยาเป็นต้นว่าความเป็นผู้ได้เคยทำการสั่งสมไว้ในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลายมีทานเป็นต้นในปางก่อน และพึงทราบว่ จิตเป็นสังขาริก โดยบรรยายตรงกันข้ามกับเหตุที่กล่าวแล้วนั้น ฯ

จ-คัพฺพ เป็นวากยารัมภะ ฯ ประกอบความว่า จิตสทฺตด้วยโสมนสฺ ด้วยศรัทธาแก่กล้า จิตสทฺตด้วยโสมนสฺ ด้วยความเห็นอันบริสุทธิ์ ด้วยความถึงพร้อมแห่งปัจจัยและปฏิคาหกเป็นต้น ฯ กำลังแห่งศรัทธานั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพลว ความเชื่อ ชื่อว่าสัทธา อันมีกำลังด้วย อันมีกำลังนั้น เป็นศรัทธาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพลวสัทธา คือศรัทธามาก ฯ ความเห็น ชื่อว่าทสฺสนะ

¹⁴⁶² รุป. -/510/368.

¹⁴⁶³ รุป. -/511/369.

¹⁴⁶⁴ รุป. -/42/39.

ความถึงพร้อม ชื่อว่าสัมปตติ ความถึงพร้อมแห่งความเห็น ชื่อว่าทสสนสัมปตติ คือทวิวิสุทธิตี ๑ ชื่อว่าปัจจยะ เพราะเป็นแดนเป็นไปแห่งผล คือทานวัตถุมิข้าวเป็นต้น ชื่อว่าปฏิกาคะ เพราะรับเอาปัจจยด้วย ปฏิกาคด้วย ชื่อว่าปัจจยปฏิกาคะ ปัจจยและปฏิกาคเป็นเบื้องต้นแห่งสถานที่ เวลา และเพื่อนเป็นต้นเหล่าใด สถานที่ เวลา และเพื่อนเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าปัจจยปฏิกาคาทิ ๑ ด้วย อาทิจัพท์ หมายถึง สถานที่ เวลา เพื่อนและคนใช้ด้วย ๑ ความถึงพร้อมแห่งปัจจยและปฏิกาคเป็นต้น ชื่อว่าปัจจยปฏิกาคาทิสัมปตติ ๑ บรรดาปัจจยและปฏิกาคเหล่านั้น ทานวัตถุมิข้าวเป็นต้นที่ประณีตและน่าชอบใจและเกิดขึ้นโดยชอบธรรม ชื่อว่าปัจจยสัมปตติ ๑ ผู้รับที่เป็นทักษิณบุคคฺลชั้นเลิศ ชื่อว่าปฏิกาคสัมปตติ ๑ สถานที่ที่มีการหาข้าวและน้ำได้ง่ายเป็นต้น ชื่อว่าเทศสัมปตติ ๑ ก็เวลาเช่นนั้น คือหาได้ง่าย ชื่อว่ากาลสัมปตติ ๑ ความเป็นกัลยาณมิตร ชื่อว่ามิตตสัมปตติ ๑ ก็การได้คนรับใช้ที่ไม่ประมาทในการทำกิจนั้น ๆ ให้ถึงพร้อมแม้ไม่ต้องสั่งให้ทำ ชื่อว่าปริจาริกสัมปตติ ๑ อย่างนี้เป็นเบื้องต้นแห่งเหตุเหล่าใด เหตุเหล่านั้น ชื่อว่าอิติเอวมาทีน ๑ ด้วย อาทิจัพท์ ท่านรวบรวมการเห็นอานิสงส์และเหตุเกิดปิติสัมโพชนงค์ 11 อย่างด้วย ๑ ชื่อว่าเหตุเกิดปิติสัมโพชนงค์ คือ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อุปสมานุสสติ การเว้นบุคคลผู้เศร้าหมอง การคบบุคคลผู้หมดจด การพิจารณาความในพระสูตรเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ความน้อมจิตไปในปิติสัมโพชนงค์นั้น ๑ ท่านอาจารย์ไม่ได้กล่าวสามบทว่า อิกฺขารมณฺเฑ อคฺมกิริปกฺกิตฺตา โสมนสฺสปฏิสนฺธิกิตฺตา นี้ไว้ เพราะมีความเหมือนกับที่กล่าวไว้แล้วข้างหน้า ๑ ชื่อว่าการณะ เพราะทำผลให้เกิด ๑ ความเป็นแห่งจิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ชื่อว่าโสมนัสสสหคตตา ๑ ชื่อว่าปัญญาสังวัตตินิกะ เพราะยังปัญญาให้เป็นไปได้ ๑ วตฺตุ-ชาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง อนีย ปัจจย ในความหมายว่า ความเป็นเหตุ ด้วย ตพฺพานียา-โยควิภาคะในสูตร ภาวกมเมสุ ตพฺพานียา¹⁴⁶⁵ ๑ ท่านอาจารย์ทำการเปลี่ยน ย เป็น ก และรัสสะ อี เป็น อิ ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตุวิภคฺติปัจจยานิ ทิม-วิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁶⁶ จึงกล่าวว่า ส่วตตินิก ๑ กรรมคือการยังปัญญาให้เป็นไปได้ ชื่อว่าปัญญา-สังวัตตินิกัมมะ คือบุญกรรมมีการแสดงธรรมเป็นต้นของคนเหล่าอื่น ชื่อว่าพยาพาธะ เพราะเปียดเบียนจิต คือโหมนัสและพยาบาท ๑ วิ อา บทหน้า พาธ-ชาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา¹⁴⁶⁷ ๑ พยาพาธ นั้นเอง เป็น พยาปชฌ์ ๑ ลง ญ ปัจจย ในความหมายของตน หลัง พยาพาธ-ศัพท์ ด้วย ตุ-ศัพท์ในสูตร ญยตฺตตา ภาเว ตุ¹⁴⁶⁸, ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลป¹⁴⁶⁹, ลบ อ ที่ ธ ด้วยสูตร อวณฺโณ เย โลปญจ¹⁴⁷⁰, นำเข้าประกอบกัน ๑ เปลี่ยน ญ เป็น ฌ ด้วย การ-ศัพท์ในสูตร ยวตฺ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลนชการตต¹⁴⁷¹, เปลี่ยน พ เป็น ป ด้วยสูตร เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁴⁷², ซ้อน ชุ ด้วยสูตร วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติย-

¹⁴⁶⁵ รุป. -/545/399.

¹⁴⁶⁶ รุป. -/884/351.

¹⁴⁶⁷ รุป. -/568/414.

¹⁴⁶⁸ รุป. -/387/286.

¹⁴⁶⁹ รุป. -/363/264.

¹⁴⁷⁰ รุป. -/369/268.

¹⁴⁷¹ รุป. -/41/38.

¹⁴⁷² รุป. -/370/268.

ปจมา¹⁴⁷³ ๑ ความโหม่นัสและพยาบาท ย่อมไม่มีในโลกใด โลกนั้น ชื่อว่าอภัยาปัชณะ ๑ ชื่อว่าโลกะ เพราะเป็นภพที่สัตว์ทั้งหลายปรากฏอยู่ ๑ โลก-ธาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญวตวาวี วา¹⁴⁷⁴ ๑ อันไม่มีความโหม่นัสและพยาบาทด้วย อันไม่มีความโหม่นัสและพยาบาท นั้น เป็นโลกด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอภัยาปัชณโลกะ คือรูปภพ ๑ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัตติ ความเกิดขึ้นในรูปภพที่ไม่มีความโหม่นัสและพยาบาท ชื่อว่าอภัยาปัชณโลกูปปัตติ คือการเกิดใน รูปภพ ๑ ความแก่กล้า ชื่อว่าปริปากะ ความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ชื่อว่าอินทรีย์ปริปากะ คือ คนที่สมบูรณ์มีอินทรีย์แก่กล้า อันเป็นหมวด 10 ของปัญญา ๑ ชื่อว่ากิเลส เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ ทั้งหลายเศร้าหมอง ๑ การอยู่ห่างไกล ชื่อว่าทวิภาวะ ๑ ลง อ ปัจจย หลัง ญ-ธาตุ ด้วยสูตร ยทฺธ-ปณฺนา นิปาตนา สีฆณฺติ¹⁴⁷⁵ ๑ ความที่กิเลสอยู่ห่างไกลจากการเจริญสมณะและวิปัสสนาทั้งหลาย ชื่อว่ากิเลสทวิภาวะ ๑ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ปณฺณาสํวตฺตนิกมฺมโต จ อพฺยาปชฺชโลภูปปัตติโต จ อินทรีย์ปริปากโต จ กิเลสทวิภาวะโต จ ๑ จ-ศัพท์ รวบรวมเหตุเกิดของธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ 7 อย่างไว้ เพราะมีความหมายหลากหลาย ๑ คือ การสอบถาม การทำวัตถุให้สละสลวย การปรับอินทรีย์ให้ สม่่าเสมอกัน การเว้นบุคคลมีปัญญาทรม การคบหาบุคคลผู้มีปัญญา การพิจารณาสอดส่องด้วย ปัญญาอันลึกซึ้ง และความโน้มจิดไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น ๑ และรวบรวมพุทธานุสสติเป็นต้น และความเป็นติเหตุกปฏิสนธิจิต ๑ บรรยายตรงกันข้ามกับเหตุที่กล่าวแล้วเหล่านั้น ชื่อว่าตัพพิ-ปริยาเย ๑ อธิบายความว่า พึงทราบว่า จิตที่มีอารมณ์เป็นกลางและเป็นสภาวะลึกซึ้ง ด้วยความไม่มี เหตุแห่งโสมนัสมีศรัทธาแก่กล้าเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว พึงทราบว่า จิตสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา โดยเหตุมีการทำปฏิสนธิจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา และว่า จิตเป็นญาณวิปยุต โดยไม่มีกุศลกรรม ที่ยังปัญญาให้เป็นไปได้ ๑ ความเป็นแห่งจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าอุเบกขาสหคตตา ๑ บท ว่า เจว เป็นนิบาต ตั้งไว้ในฐานะของตน ๑ ความเป็นแห่งจิตที่เป็นญาณวิปยุต ชื่อว่าญาณวิปยุตตตา ๑ จ-ศัพท์ ตั้งไว้ในฐานะของตน ๑ ชื่อว่าอวาสะ เพราะเป็นสถานที่ที่ชนทั้งหลายอยู่อาศัยมีวิหาร เป็นต้น ๑ วส-ธาตุมีความหมายว่า อยู่, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญวตวาวี วา¹⁴⁷⁶ ๑ ชื่อว่า สัปายะ เพราะเป็นไปอยู่ทั้งดีและประณีต หมายถึงอุดหนุนเกื้อกูล ๑ สนต ป บทหน้า อ-ธาตุมี ความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สัพพโต ญวตวาวี วา¹⁴⁷⁷, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อยฺเณสุ จ¹⁴⁷⁸, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹⁴⁷⁹, เปลี่ยน สนต เป็น ส ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร สนตสทฺทสส โส เภ โพ จนฺเต¹⁴⁸⁰, และซ้อน ป ด้วยสูตร พรเทวภาโว จาเน¹⁴⁸¹ ๑ อาวาสด้วย อาวาสนั้น เป็นที่ สัปายะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอาวาสสัปายะ เป็นวิเสสนุตตรบทกัมมธารยสมาส ๑ อาวาส

¹⁴⁷³ รูป. -/42/39.

¹⁴⁷⁴ รูป. -/568/414.

¹⁴⁷⁵ รูป. -/423/310.

¹⁴⁷⁶ รูป. -/568/414.

¹⁴⁷⁷ รูป. -/568/414.

¹⁴⁷⁸ รูป. -/434/318.

¹⁴⁷⁹ รูป. -/491/356.

¹⁴⁸⁰ รูป. -/112/74.

¹⁴⁸¹ รูป. -/40/33.

ที่สัปปายะเป็นเบื้องต้นแห่งฤดูเป็นต้นเหล่าใด ฤดูเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอาวาสสัปปายาติ ฯ ด้วย อาติ-ศัพทฺ หมายเอาฤดู อาหาร ผ้าและเสนาสนะเป็นต้น ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้อง แห่งอาวาสที่เป็นสัปปายะเป็นต้น ชื่อว่าอาวาสสัปปายาทิวสะ ฯ กายด้วย จิตด้วย ชื่อว่ากายจิตตะ ฯ กายและจิตทั้งหลายมีความพร้อมในการทำการงานนั้น ๆ ชื่อว่ากัลละ ฯ กล-ธาตุมีความหมายว่า อดทน, ลง อด ปังจย ด้วยสูตร ปฐาทัหยล¹⁴⁸² ฯ ความเป็นแห่งความสามารถ ชื่อว่ากัลลภาวะ ฯ บท ว่า ปุพเพ คือในปางก่อนแต่ภพปัจจุบัน ฯ ทานเป็นเบื้องต้นแห่งบุญกิริยาวัตถุเหล่าใด บุญกิริยาวัตถุ เหล่านั้น ชื่อว่าทานาติ ฯ ด้วย อาติ-ศัพทฺ หมายเอาบุญกิริยาวัตถุ 9 อย่างมีการรักษาศีลและการ ภาวนาเป็นต้น ฯ การสั่งสม ชื่อว่าปริจยะ ฯ จิ-ธาตุมีความหมายว่า สั่งสม, ลง อด ปังจย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตตวาวิ วา¹⁴⁸³ ฯ การสั่งสมอันบุคคลได้กระทำแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่ากตปริจยะ ความเป็น แห่งการสั่งสมอันบุคคลได้กระทำแล้ว ชื่อว่ากตปริจยตา ฯ ความเป็นแห่งการสั่งสมอันบุคคลกระทำไว้ แล้ว เป็นเบื้องต้นแห่งบุรพจริยาเหล่าใด บุรพจริยาเหล่านั้น ชื่อว่ากตปริจยตาติ ฯ ด้วย อาติ-ศัพทฺ หมายเอาการระลึกถึงบุรพจริยาเป็นต้นของพระโพธิสัตว์เป็นต้น ฯ จ-ศัพทฺควรประกอบเป็น กลล- ภาวโต จ กตปริจยตาทีหิ จ ฯ ความเป็นแห่งอสังขาริกจิต ชื่อว่าอสังขาริกตา ฯ บรรยายตรงกันข้าม จากอาวาสที่สัปปายะเป็นต้นนั้น ชื่อว่าตัพพิปริยาเย ฯ ความเป็นแห่งสังขาริกจิต ชื่อว่าสังขาริกตา ฯ จ-ศัพทฺควรประกอบเป็น อสังขาริกตา จ สสังขาริกตา จ ฯ

บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ สามบทว่า พลวสทฺธาย ทสฺสน- สมปตฺติยา ปจฺจยปฏิกคากาติสมปตฺติยา เป็นบทตติยาวิเสสในบทที่นำเข้ามาว่า เวทิตพฺพา ฯ อติ- ศัพทฺเป็นบทสรูปของบทว่า เอวมาทีหิ ฯ บทว่า เอวมาทีหิ เป็นบทวิเสสของบทว่า การณเหติ ฯ บท ว่า การณเหติ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า โสมนสฺสสทฺคตฺตา เป็นบทกรรมในบท ว่า เวทิตพฺพา ฯ สืบทว่า ปญฺญาสวตฺตนิกกมฺมโต อพฺยาปชฺชโลภูปตฺติโต อินฺทริยปริปากโต กิเลสพฺรู- ภาวโต จ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า ญาณสมปยุตฺตตา เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า ตพฺพิปริยาเยน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ สองบทว่า อุเพกฺขา- สทฺคตฺตา เจว ญาณวิปยุตฺตตา จ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า อาวาสสัปปายาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า กลล- ฯ บทว่า กายจิตฺตานํ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า กลล- ฯ สอง บทว่า กลลภาวโต กตปริจยตาทีหิ จ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า ปุพเพ เป็น บทกาลสัตตมในบทว่า ทาน- ฯ บทว่า ทานาทีสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า กต- ฯ สองบทว่า อสังขาริก- ตา สสังขาริกตา จ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า ตพฺพิปริยาเยน เป็นบทตติยาวิเสสใน บทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า เวทิตพฺพา เป็นกิตบท กัมมวาจก ฯ

(243) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้กุศลจิต 8 ดวงเหล่านี้แต่ละดวงมีอาการที่เป็นไปแตกต่างกัน จึงกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้น ฯ บรรดากุศลจิต 8 ดวงนั้น ก็เมื่อใด ชนใด อาศัยความถึงพร้อมแห่งไทย ธรรมและปฏิกคากเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น ร่าเริงยินดี เชิดชูสัมมาทิฐิที่เป็นไปโดยนัยว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง ดังนี้ เป็นต้น ไว้เบื้องหน้า ไม่ท้อแท้ ไม่ถูกผู้อื่นกระตุ้นเตือน ย่อมทำบุญมี ทานเป็นต้น เมื่อนั้น จิตดวงนั้นของชนนั้น สหระคด้วยโสมนัส เป็นญาณสัมปยุต เป็นอสังขาริก ฯ

¹⁴⁸² รุป. -/675/493.

¹⁴⁸³ รุป. -/568/414.

ปน-ศัพท์ เป็นปักษันตระ ๑ ชื่อว่าเหยยะ เพราะเป็นวัตถุที่ถูกให้ ๑ ชื่อว่าธัมมะ เพราะถูกกำหนด ๑ วัตถุที่ถูกกำหนดที่พึงให้ ชื่อว่าเหยยธัมมะ คือวัตถุทาน 10 อย่างมีข้าวเป็นต้น ๑ คนผู้รับเป็นเบื้องต้นแห่งสถานที่ เวลา และเพื่อนเป็นต้นเหล่าใด สถานที่ เวลาและเพื่อนเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าปฏิกคากาติ ๑ ไทยธรรมด้วย ปฏิกคากเป็นต้นด้วย ชื่อว่าเหยยธัมมปฏิกคากาติ ๑ ความถึงพร้อม คือความเป็นแห่งความสมบูรณ์ ชื่อว่าสัมปตติ ความถึงพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิกคากเป็นต้น ชื่อว่าเหยยธัมมปฏิกคากาติสัมปตติ ๑ บทว่า อนุญ วา โสมนสฺสเหตุ ความว่า หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น อันต่างโดยมีศรัทธามากและมีความเห็นถูกต้องหมดมลทินเป็นต้น ๑ วา-ศัพท์ควรประกอบเป็น เหยยธัมมปฏิกคากาติสัมปตติ วา อนุญ โสมนสฺสเหตุ วา ๑ บทว่า อาคมม คือ อาศัยแล้ว ๑ บทว่า ภูฏปญฺโญ ความว่า ทั้งร่าเริงทั้งยินดีด้วยอำนาจโสมนัส ๑ ขณฺน์ทั้งร่าเริง ทั้งยินดี ชื่อว่าภูฏปญฺญะ คือชนที่โสมนัสอย่างยิ่ง ๑ บทว่า อตฺถิ ทินฺนํ ความว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง ๑ นัยว่าทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง เป็นเบื้องต้นแห่งยัญที่บุคคลบูชาแล้วมีผลจริงเป็นต้นเหล่านั้น ยัญที่บุคคลบูชาแล้วมีผลจริงเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอตฺถิทินนํติอาทิ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงยัญที่บุคคลบูชาแล้วมีผลจริง การเช่นสรวงมีผลจริง ผลวิบากของกรรมที่ทำความดีทำชั่วมีจริง โลกนี้มีจริง โลกหน้ามีจริง มารดามีคุณจริง บิดามีคุณจริง สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะมีจริง สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญา อันยังเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง มีอยู่ในโลก และที่เป็นเหตุเกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น ๑ ความเป็นไป คือความเกี่ยวข้อง ชื่อว่านยะ ความเกี่ยวข้องแห่งทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริงเป็นต้น ชื่อว่าอตฺถิทินนํติอาทินยะ ๑ ชื่อว่าปวัตตะ เพราะเป็นไป ความเป็นไปโดยความเกี่ยวข้องว่าทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริงเป็นต้น ชื่อว่าอตฺถิทินนํติอาทินยปวัตตะ ๑ ความเห็นที่เป็นไปโดยชอบ คือ โดยฉะยธรรม ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ ๑ บทว่า ปุรุชิตฺวา ความว่า กระทำให้เป็นธรรมที่เกิดพร้อมกันเป็นเบื้องต้นแล้ว ๑ ชื่อว่าอสงสฺสันทะ เพราะเป็นผู้ไม่ย่อท้อ เป็นผู้ไม่ถูกชนเหล่าอื่นชักชวน ชื่อว่าอนุสสาหิตะ ๑ ในที่นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงจิตที่สหระคด้วยโสมนัส ด้วยคำเพียงเท่านั้นว่า เหยยธัมมปฏิกคากาติสัมปตติ อนุญ วา โสมนสฺสเหตุ อาคมม ภูฏปญฺโญ-อาศัยความถึงพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิกคากเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น ร่าเริงยินดี ดังนี้ กล่าวจิตที่เป็นอสงฺขาริก ด้วยสองบทว่า สมมาทิฏฐิ ปุรุชิตฺวา-เชตชูสัมมาทิฏฐิไว้เบื้องต้น คือ คนผู้ประกอบจิตเป็นญาณสัมปยุต ไม่ท้อแท้ ไม่ถูกผู้อื่นกระตุ้นเตือน ๑

บทว่า ตตฺถ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า ตํ จิตฺตํ เป็นบทนิทธารณียะ ๑ บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมมีในบทว่า กโรติ ๑ บทว่า โย ชโน เป็นบทกัตตาในบทว่า กโรติ ๑ สองบทว่า เหยยธัมม-ปฏิกคากาติสัมปตติ โสมนสฺสเหตุ เป็นบทกรรมในบทว่า อาคมม ๑ บทว่า อนุญ วา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โสมนสฺสเหตุ ๑ บทว่า อาคมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ภูฏปญฺโญ ๑ สามบทว่า ภูฏปญฺโญ อสงฺสันทโต อนุสสาหิตโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ชโน ๑ บทว่า อตฺถิ ทินนํติอาทินยปวัตตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สมมาทิฏฐิ ๑ บทว่า สมมาทิฏฐิ เป็นบทกรรมในบทว่า ปุรุชิตฺวา ๑ บทว่า ปุรุชิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อสงฺสันทโต ๑ บทว่า เปรหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อนุสสาหิตโต ๑ บทว่า ทานาทินิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุณฺณานิ ๑ บทว่า ปุณฺณานิ เป็นบทกรรมในบทว่า กโรติ ๑ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมมีในบทว่า โหติ ๑ บทว่า อสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า จิตฺตํ ๑ บทว่า ตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตฺตํ ๑ บทว่า จิตฺตํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า โสมนสฺสเหตุ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑

(244) ส่วนเมื่อใด คนใด ร่ำเรงยินดี เชิดชูสมบัติภริยาไว้เบื้องหน้า โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้น แล ท้อแท้อยู่ ด้วยอำนาจความเป็นผู้มีการสละไม่ถูกสลัดพันเป็นต้น หรือถูกผู้อื่นกระตุ้นเตือนจึงทำบุญ เมื่อนั้น จิตดวงนั้นนั้นแลของชนนั้น เป็นสังขาริก ฯ

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัณ ๑ บทว่า วุตตนเยเนว ความว่า โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล้ว อาศัยความถึงพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น ๑ นัยที่ท่านกล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตนเย ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามนัยอื่น ๑ อปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสุจนะ (แม้ก็จริง) ๑ ชื่อว่ามุตตะ เพราะถูกสลัดพัน ๑ มุจ-ธาตุมีความหมายว่า หลุดพ้น, ลง ต ปัจจยในกรรม ด้วยสูตร ภว-กมเมสุ ต¹⁴⁸⁴, ลบ จ และซ้อน ต ด้วยสูตร ภูชาทินมนโต โน ทวิ จ¹⁴⁸⁵ ๑ การสละ ชื่อว่าจาละ การสละอันชนใดสลัดพันแล้ว ชนนั้น ชื่อว่ามุตตจาละ การสละอันชนสลัดพันแล้ว หามีได้ ชื่อว่ามุตตจาละ คือชนที่ไม่ให้ทานรักษาสีล ความเป็นแห่งชนผู้มีการสละที่ไม่ถูกสลัดพันแล้ว ชื่อว่ามุตตจาละ ความเป็นแห่งชนผู้มีการสละที่ไม่ถูกสลัดพันแล้วเป็นเบื้องต้นแห่งความเป็นผู้ไม่มีความน้อมใจเชื่อเป็นต้นเหล่าใด ความเป็นผู้ไม่มีความน้อมใจเชื่อเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ามุตตจาละ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาความเป็นผู้ไม่มีความน้อมใจเชื่อเป็นต้นในสัลลสัมปทาเป็นต้น ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งความเป็นผู้มีการสละที่ไม่ถูกสลัดพันเป็นต้น ชื่อว่ามุตตจาละทิวสะ ๑ ชื่อว่าสังสีทมานะ เพราะเป็นผู้ย่อท้ออยู่ ๑ สัม-บทหน้า สิท-ธาตุมีความหมายว่า จมลง, ลง มาน ปัจจย ด้วยสูตร วุตตมานะ มานนตา¹⁴⁸⁶ ๑ วา-ศัพท์ วางในฐานะของตน ๑ วา-ศัพท์ ในบทว่า เปรหิ วา ควรประกอบเป็น อุสสาหิโต วา ๑ บทว่า กโรติ สัมพันธ์กับบทว่า ทานาทีนิ ปุณณานิ-ย่อมทำบุญมีทานเป็นต้น ๑ ตตฺถเป็น ตทา อสสุ ๑ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า ตเทว ไว้ เพราะเป็นเหมือนกับจิตนั้นนั้นแล้ว โดยสหระคด้วยโสมนัสเป็นต้น ๑ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงมีโวหารนั้น โวหารเหล่านั้นแลเป็นยารักษาโรคเหมือนความติดใจนั้นนั้นแล ๑ ท่านอาจารย์แสดงจิตของชนนั้นว่าเป็นสังขาริกด้วยสองบทว่า สสีทมานะ อุสสาหิโต ๑ คำที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวแล้วแล ฯ

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า วุตตนเยเนว เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ภูจตุฏฺโฐ ๑ สามบทว่า ภูจตุฏฺโฐ สสีทมานะ อุสสาหิโต เป็นบทวิเสสของบทว่า ชโน ๑ บทว่า สมมาทิจฺจ เป็นบทกรรมในบทว่า ปุรูกชิตวา ๑ บทว่า ปุรูกชิตวา เป็นบทพหุพกาลกิริยาในบทว่า สสีทมานะ ๑ บทว่า มุตตจาละทิวสะ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สสีทมานะ ๑ บทว่า เปรหิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อุสสาหิโต ๑ บทว่า ตทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า อสสุ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า จิตตํ ๑ บทว่า ตเทว เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตตํ ๑ บทว่า จิตตํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า สสงขาริกํ เป็นบทวิกตีกัตตา ๑

(245) อนึ่ง เมื่อใด พวกเด็กไร้เดียงสา เกิดความเคยชิน เพราะเห็นการปฏิบัติของชนผู้เป็นญาติ เห็นภิกษุทั้งหลายแล้วเกิดความดีใจ รับประทานอาหารที่อยู่มีอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือไหว้ เมื่อนั้น จิตดวงที่ 3 ของพวกเด็กเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ฯ

¹⁴⁸⁴ รูป. -/622/450.

¹⁴⁸⁵ รูป. -/560/409.

¹⁴⁸⁶ รูป. -/646/469.

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัณนะ ๑ ชื่อว่าญาติ เพราะถูกรู้ว่า คนนี้เป็นเผ่าพันธุ์ของพวกเรา ๑ ตั้ง
 ญาติ-ชาติไว้ ๑ ลง ตี ปังจัย ด้วยสูตร อิตถิยมตฺติโว วา¹⁴⁸⁷ ๑ บุคคล ชื่อว่าชนะ (ชน) เพราะให้เกิดกิเลส
 เป็นต้น ญาติด้วย ญาตินั้น เป็นชนด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าญาติชนะ ๑ การปฏิบัติ คือความ
 ประพฤติ ชื่อว่าปฏิบัติ เห็นภิกษุแล้วถวายไทยธรรมหรือไหว้ชน เป็นต้น ๑ การเห็น ชื่อว่าทสสนะ
 การเห็นการปฏิบัติ ชื่อว่าปฏิบัติทสสนะ ๑ การสั่งสม ชื่อว่าปริจยะ ความสั่งสมเกิดแล้วแก่เด็ก
 ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าชาติปริจยะ ๑ ชื่อว่าพาละ เพราะหยาใจ (มีชีวิตเพียงหยาใจ
 เข้าออก) ๑ อธิบายว่า ผู้ใช้ชีวิตอยู่เพียงมีลมหายใจไปวัน ๆ หามีการคิด พุท ทำการงานใด ๆ ด้วย
 ปัญญาแต่อย่างใดไม่ ๑ บทว่า พลนฺติ นี้ ไซเป็น อนนฺติ ๑ อน-ชาตุมมีความหมายว่า หยาใจ, การหยาใจ
 ชื่อว่าสสนะ, อนฺติ วิภตฺติ, ลง อ ปังจัย ด้วยสูตร ภูวาทิโต อ¹⁴⁸⁸ ๑ เด็กน้อย ชื่อว่าทารก เพราะเล่น
 คือขีดเขียนพื้นดิน ด้วยอำนาจการเล่น ๑ ทธ-ชาตุมมีความหมายว่า ฝ่า-ทำลาย, ลง ญฺ ปังจัย, วุทฺติ อ
 เป็น อา, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญฺญวณ¹⁴⁸⁹ ๑ ผู้ไร้เดียงสาด้วย ผู้ไร้เดียงสานั้นเป็นเด็ก
 น้อยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าพาลทารก ๑ ก็ในที่นี้ เด็กน้อยเหล่านั้น ชื่อว่าผู้ไร้เดียงสา เพราะไม่
 มีความเห็นที่เป็นไปโดยนัยเป็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง ดังนี้ ๑ ก็ด้วยอำนาจศัพท์ที่ปรากฏ จึง
 หมายเอาเด็กน้อย ๑ อนึ่งในเวลาเรียบทำเป็นต้น จิตของเด็กน้อยแม่เหล่านั้นก็ เป็นญาณวิปยุตแล ๑
 ความดีใจ เกิดแล้วแก่เด็กน้อยเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโสมนัสสชาติ ๑ บทว่า สหสา ความว่า
 เวลาพร้อมกับการเกิดความรู้สึกจะถวายโดยเร็ว คือไว ๆ โภชนะเป็นต้นที่ไปคืออยู่ในมือ ชื่อว่า
 หัตถคตะ ๑ ก็ในที่นี้ ท่านอาจารย์กล่าวความไม่มีญาติเหล่าอื่นประกอบอยู่ ด้วยบทว่า ปฏิบัติ-
 ทสสนน กล่าวความไม่มีตนประกอบด้วย ด้วยบทว่า ชาติปริจยา แสดงความที่จิตนี้เป็นอสังขาริก
 ด้วยบทแม้ทั้งสอง ๑ กล่าวว่จิตเป็นญาณวิปยุตด้วยบทเหล่านี้คือ พาลทารก สหสา กล่าวว่
 จิตสหระคตด้วยโสมนัส ด้วยบทว่า ภิกฺขุ ทิสฺวา โสมนัสสชาติ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ท่านอาจารย์ประกาศ
 ว่าเป็นอสังขาริกจิตด้วยบทว่า ปฏิบัติทสสนน ชาติปริจยา ประกาศว่จิตเป็นญาณวิปยุต เป็น
 อสังขาริกตามที่กล่าวแล้วแล ด้วยคำว่ สหสา เพราะท่านแสดงจิตที่เป็นญาณวิปยุตและสหระคตด้วย
 โสมนัส ด้วยบทเหล่านี้ว่ พาลทารก ภิกฺขุ ทิสฺวา โสมนัสสชาติ ๑ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงเป็นการแสดง
 จิตที่ไม่สหระคตด้วยโสมนัส โดยปฏิโลม ๑ แต่แสดงจิตที่สหระคตด้วยโสมนัส ด้วยบทว่า ทสสนน
 โสมนัสสชาติ โดยอนุโลม และแสดงจิตที่เป็นญาณวิปยุตและเป็นอสังขาริก ด้วย สหสา-ศัพท์ ๑
 คัมภีร์อริยัมมวารฎีกาว่ ท่านอาจารย์กล่าวเหตุแห่งจิตสหระคตด้วยโสมนัสเป็นต้น ด้วยคำเพียง
 เท่านั้นว่ ปฏิบัติทสสนน ชาติปริจยา พาลทารก ภิกฺขุ ทิสฺวา ๑

บทว่า ยทา เป็นบทกาลสัตตมี ๑ บทว่า ญาติชนสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปฏิบัติ- ๑
 บทว่า ปฏิบัติทสสนน เป็นบทตติยาวิเสสนะหรือเป็นบทเหตุในบทว่า ชาติ- ๑ บทว่า ชาติปริจยา
 เป็นบทวิเสสนะของบทว่า พาลทารก ๑ บทว่า พาลทารก เป็นบทกัตตาในสามบทว่า ทิสฺวา ทนฺติ
 วา วทนฺติ วา ๑ บทว่า ภิกฺขุ เป็นบทกรรมในบทว่า ทิสฺวา ๑ บทว่า ทิสฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาใน
 สองบทว่า ทนฺติ วา วทนฺติ วา ๑ บทว่า โสมนัสสชาติ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า พาลทารก ๑
 บทว่า สหสา เป็นบทตติยาวิเสสนะในสองบทว่า ทนฺติ วา วทนฺติ วา ๑ บทว่า ยงฺกิญฺจิเทว เป็นบท

¹⁴⁸⁷ รูป. -/599/437.

¹⁴⁸⁸ รูป. -/433/318.

¹⁴⁸⁹ รูป. -/570/417.

วิเสสณะของบพว่า หตถคคฺคํ ๑ บพว่า หตถคคฺคํ เป็นบพกรรมในบพว่า ทพนติ ๑ สองบพว่า ทพนติ วา
วพนทติ วา เป็นอาชยาตบพ กัตตุวาจก ๑ บพว่า ตทา เป็นบพกาลสัตตมี ๑ บพว่า ตติยํ เป็นบพ
วิเสสณะของบพว่า จิตฺตํ ๑ บพว่า จิตฺตํ เป็นบพกัตตาในบพว่า อุปฺปชฺชติ ๑

(246) ส่วนเมื่อใด พวกเด็กไร้เดียงสา ถูกพวกญาติกระตุ้นเตือนว่า พวกเจ้าจงถวายเป็น
จึงปฏิบัติตามอย่างนั้น เมื่อนั้น จิตดวงที่ 4 ของพวกเด็กเหล่านั้น ย่อมบังเกิด ๑

ปน-ศัพฺพํ เป็นวิเสสัตตะ ๑ บพว่า ตุมฺเห เทถ วพนทล อิติ เป็นบพอาชาระในบพว่า
อุสสาหิตา ๑ บพว่า ภาตติหิ เป็นบพกัตตาในบพว่า อุสสาหิตา ๑ บพว่า อุสสาหิตา เป็นบพวิเสสณะของ
บพว่า พาลทรรกา ๑ เอว-ศัพฺพํ เป็นบพอุปเทศะ ๑

(247) อนึ่ง เมื่อใด ชนทั้งหลายอาศัยความไม่พร้อมพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิบัติาก
เป็นต้น หรือความไม่มีเหตุแห่งโสมนัสเหล่านี้ ย่อมเป็นผู้ปราศจากโสมนัส ในข้อกำหนดทั้ง 4 อย่าง
เมื่อนั้น จิตที่สพรคตด้วยอุเบกขาเวทนา 4 ดวงที่เหลือของชนเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นแล ๑

บพว่า อญฺเณสํ คือแห่งชนผู้มีศรัทธามาก มีความเห็นถูกต้องหมดมลทิน และเห็นอานิสงส์
แห่งกุศลกรรมนั้น ๑ เป็นต้นเหล่านี้จากความไม่พร้อมพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิบัติากเป็นต้น ๑ วา-
ศัพฺพํควรประกอบเป็น อสมปตฺติ วา อภาวํ วา ๑ เหตุแห่งโสมนัส ชื่อว่าโสมนัสเหตุ ๑ อธิบายว่า
ย่อมเป็นบุคคลผู้ปราศจากโสมนัสทำบุญกัน ๑

สองบพว่า อสมปตฺติ อภาวํ เป็นบพกรรมในบพว่า อาคมม ๑ บพว่า อาคมม เป็นบพพุพพ-
กาลกิริยาในบพว่า รหิตา ๑ อติ-ศัพฺพํ เป็นบพสมุปปันนะ ๑

(248) ด้วย ปี ศัพฺพํ ในบพว่า อฏฺฐปี นี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์ย่อมประมวลความที่จิตมี
มากมายมาไว้ ด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 เป็นต้นที่มาแล้วในอรรถกถา ๑

การกระทำ ชื่อว่ากิริยา บุญทั้งหลายด้วย บุญเหล่านั้น เป็นการกระทำด้วย เพราะเหตุนั้น
จึงชื่อว่าบุญกิริยา 10 ด้วย 10 นั้น เป็นบุญกิริยาด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทสฺบุญกิริยา บุญ
กิริยา 10 เป็นเบื้องต้นแห่งอารมณ์เป็นต้นเหล่านี้ อารมณ์เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าทสฺบุญกิริยาที่
ความเกี่ยวข้องแห่งอารมณ์มีบุญกิริยา 10 เป็นต้น ชื่อว่าทสฺบุญกิริยาทิวสะ ๑ ความต่างแห่งจิตเหล่า
ใดมีอย่างมากมาย จิตเหล่านั้น ชื่อว่าอเนกวิธะ ความเป็นแห่งจิตมีอย่างมากมาย ชื่อว่าอเนกวิธิตะ ๑

บพว่า อฏฺฐปีติ ปเท เป็นบพอาชาระในบพว่า ปิสทฺเทน ๑ บพว่า ปิสทฺเทน เป็นบพกรรม
ในบพว่า สมปิณฺฑเทติ ๑ บพว่า ทสฺบุญกิริยาทิวสะ เป็นบพตติยาวิเสสณะในบพว่า อนเณ- ๑ บพว่า
อเนกวิธิตํ เป็นบพกรรมในบพว่า สมปิณฺฑเทติ ๑

(249) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้คำของตนสำเร็จด้วยคำของอาจารย์อื่น จึงกล่าวว่า ตถาหิ
เป็นต้น ๑ สมจริงดังที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ กเมน ๑ เป ๑ วิโท ๑ ท่านผู้ฉลาดในการนับ พึง
นับจิตเหล่านี้ โดยบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย 1 อารมณ์ 1 อธิปติธรรม 1 กรรม 1 ประเภทที่เลวเป็นต้น 1
ตามลำดับ ๑

ตถาหิ-ศัพฺพํ เป็นนิบาตใช้ในความหมาย การกระทำ ๑ ความว่า การกระทำการประมวล
จิตที่มีมากมายมาไว้ด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 เป็นต้นนั้นนั่นแล ๑ ในนัยที่ 2 เป็นนิบาตใช้
ในความหมายว่า ทฬหิกรรมะ ๑ ความว่า ความจริง ๑ อานิสงส์เหล่านั้น ย่อมอยู่ในบุญเหล่านี้ เพราะเหตุ

นั้น จึงชื่อว่าวัตร ๑ วส-ธาตุมีความหมายว่า อยู่, ลง ตุ ปัจจย ด้วยสูตร หนาทีหิ ญนุตโว¹⁴⁹⁰, เปลี่ยน
 สุต เป็น ตถ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิคตติปจจยานัง ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁴⁹¹ ๑ บุญทั้งหลายด้วย
 บุญเหล่านั้น เป็นที่อยู่ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าบุญญวัตร ๑ อารมณด้วย อธิบัติธรรมด้วย ชื่อว่า
 โคจราธิปติ ๑ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น ปุณณวตฺถุหิ จ โคจราธิปติหิ จ ๑ ความเลว เป็นเบื้องต้นแห่ง
 ประเภทเหล่าใด ประเภทเหล่านั้น ชื่อว่าหีนาทิ กรรมด้วย ประเภทมีความเลวเป็นต้นด้วย ชื่อว่ากัมม-
 หีนาทิ ๑ เจว-ศัพท์ เป็นการรวมนิบาต วางไว้ในฐานะของตน ๑ ในที่อื่น ใช้เป็น จาปี ก็มี ๑ การนำไป
 คือความเป็นไปแห่งจิตด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตรเป็นต้น ชื่อว่านยะ คือนัยกล่าวคือการคำนวณ ๑ ชื่อ
 ว่ากะ เพราะถูกชนทั้งหลายกล่าว คือศัพท์กล่าวคือวาจา ๑ กุ-ธาตุมีความหมายว่า ออกเสียง, ลง อ
 ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญวตฺวาวิ วา¹⁴⁹² ๑ ชื่อว่าโกวิทะ เพราะรู้ถ้อยคำที่เขาพูด ๑ กุ สัทพูปทะ
 วิท-ธาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อ ปัจจย, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา
 จ¹⁴⁹³ ๑ คนผู้รู้ คือผู้ฉลาดในนัย ชื่อว่านยโกวิทะ ๑

บทว่า กเมน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า คณเอย ๑ สามบทว่า ปุณณวตฺถุหิ โคจรา-
 ธิปติหิ จ กम्मหีนาทิต เจว เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า คณเอย ๑ บทว่า นยโกวิท เป็นบทกัตตา
 ในบทว่า คณเอย ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุประของบทว่า วจัน ๑

(250) ท่านอาจารย์เมื่อจะขยายเนื้อความนั้นให้พิสดาร จึงกล่าวว่า อิมานิ เป็นต้น ๑
 ประกอบความว่า ความจริง จิต 8 ดวงเหล่านี้มี 80 ดวง เพราะอธิบายว่า แยกจิตแต่ละดวงออกไป 10
 ดวง เพราะเป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตร 10 ประการ ๑ ก็จิต 80 ดวงเหล่านั้น แต่ละดวงเอา 6 คุณ
 เพราะเป็นไปในอารมณ์ 6 จึงรวมเป็นจิต 480 ๑ แต่ว่าโดยประเภทแห่งอธิศีลธรรม เพราะจิตเป็น
 ญาณวิปยุต มีจำนวน 240 ดวง ไม่มีการประกอบด้วยวิมังสาอธิศีลธรรม จิต 240 ดวงเหล่านั้นเอา 3
 คุณด้วยอำนาจแห่งอธิศีลธรรม 3 ประการ จึงรวมเป็นจิต 720 ดวง ๑ และจิตที่เป็นญาณสัมปยุต มี
 จำนวน 240 ดวงก็เหมือนกัน คือเอา 4 คุณ ด้วยอำนาจอธิศีลธรรม 4 ประการ จึงรวมเป็นจิต 960
 ดวงถ้วน รวมความดังว่านี้ ว่าด้วยอำนาจอธิศีลธรรม จึงเป็นจิต 1,680 ดวง ๑ จิต 1,680 ดวงเหล่านั้น
 เอา 3 คุณ ด้วยอำนาจกรรม 3 คือกายกรรม วจีกรรม และมนโณกรรม จึงเป็นจิต 5,040 ดวง ๑ และจิต
 5,040 ดวงเหล่านั้น เอา 3 คุณโดยประเภทแห่งจิตที่ต่ำ ปานกลาง และที่ประณีต จึงรวมเป็นจิต
 15,120 ดวง ๑

หิ-ศัพท์ เป็นวิตถาระ ๑ ชื่อว่าบุญญะ เพราะทำให้เกิดผลของการบูชา ๑ ปุช สัทพูปทะ
 ชน-ธาตุมีความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร วชาทีหิ ปพฺพชชาทโย นิปจฺจนเต¹⁴⁹⁴, ลป
 ช ทั้งสอง และเปลี่ยน นย เป็น ญ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁴⁹⁵, ซ้อน ญ ด้วย
 สูตร พรเทวภาโว จาเน¹⁴⁹⁶ ๑ ชื่อว่าบุญญะ เพราะชำระสันดานของตนให้สะอาด ๑ ปุ-ธาตุมี

¹⁴⁹⁰ รุป. -/681/497.

¹⁴⁹¹ รุป. -/488/351.

¹⁴⁹² รุป. -/568/414.

¹⁴⁹³ รุป. -/370/268.

¹⁴⁹⁴ รุป. -/660/483.

¹⁴⁹⁵ รุป. -/370/268.

¹⁴⁹⁶ รุป. -/40/33.

ความหมายว่า ชำระ-ทำให้สะอาด การชำระ คือการทำให้สะอาด, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹⁴⁹⁷, ลง น อาคม ด้วยสูตร ยวมทนตรลา จาคมา¹⁴⁹⁸, เปลี่ยน นย เป็น ญ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ¹⁴⁹⁹, ช้อน ญ ด้วยสูตร ประเทภาโว จาเน¹⁵⁰⁰ ฯ การกระทำ ชื่อว่ากิริยา บุญทั้งหลายด้วย บุญเหล่านั้น เป็นการกระทำด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าบุญกิริยา บุญกิริยาด้วย บุญกิริยาเหล่านั้น เป็นที่อยู่ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าบุญกิริยาวัตถุ 10 ด้วย 10 เหล่านั้น เป็นบุญกิริยาวัตถุด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทสบุญกิริยาวัตถุ ความเกี่ยวข้อง ประเภทแห่งบุญกิริยาวัตถุ 10 ชื่อว่าทสบุญกิริยาวัตถุสละ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตตนะ ฯ บทว่า อิติ กตวา ความว่า เพราะกระทำอย่างนี้ ฯ ลง ตวา ปัจจย ในความหมายว่า เหตุ ด้วย วา-ศัพทในสูตร ปุพพกาเลกตตูกานํ ตุนตวานตวา วา¹⁵⁰¹ ฯ จ-ศัพท เป็นวิเสสตัดะ ฯ จิตแต่ละดวงถูกคูณด้วย 6 ชื่อว่าฉุณฺติกะ ฯ ชื่อว่าสาสีติกะ เพราะเป็นไปพร้อมกับจิต 80 ดวง ฯ ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร กวจิ สมาสนตคตตามการณโต¹⁵⁰² ฯ

สองบทว่า อิมานิ อฏฺฐ เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า ทสบุญกิริยาวัตถุสละ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปวัตตนโต ฯ บทว่า ปวัตตนโต เป็นบทเหตุในบทว่า กตวา ฯ บทว่า ปจเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า กตวา ฯ บทว่า ทสทส เป็นลึงค์ตัดะ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทอาการะในบทว่า กตวา ฯ บทว่า กตวา เป็นบทเหตุในบทว่า อสตี ฯ บทว่า อสตีจิตตานิ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า ตานิ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า ฉสุ เป็นบทวิเสสของบทว่า อารมมณฺสุ ฯ บทว่า อารมมณฺสุ เป็นบทอาการะในบทว่า ปวัตตนโต ฯ บทว่า ปวัตตนโต เป็นบทเหตุในบทว่า ฉุณฺติตานิ ฯ บทว่า ปจเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ฉุณฺติตานิ ฯ บทว่า ฉุณฺติตานิ เป็นบทวิเสสของบทว่า ตานิ ฯ บทว่า สาสีติกาณิ เป็นบทวิเสสของบทว่า สตานิ ฯ บทว่า จตตาริ สตานิ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ

(251) แต่ว่าโดยประเภแห่งอภิสัตถรรวม เพราะจิตเป็นญาณวิปยุต มีจำนวน 240 ดวง ไม่มีการประกอบด้วยวิมิงสาอภิสัตถรรวม จิต 240 ดวงเหล่านั้นเอา 3 คูณด้วยอำนาจแห่งอภิสัตถรรวม 3 ประการ จึงรวมเป็นจิต 720 ดวง ฯ และจิตที่เป็นญาณสัมปยุต มีจำนวน 240 ดวงก็เหมือนกัน คือเอา 4 คูณ ด้วยอำนาจอภิสัตถรรวม 4 ประการ จึงรวมเป็นจิต 960 ดวงถ้วน รวมความดังว่านี้ ว่าด้วยอำนาจอภิสัตถรรวม จึงเป็นจิต 1,680 ดวง ฯ จิต 1,680 ดวงเหล่านั้น เอา 3 คูณ ด้วยอำนาจกรรม 3 คือกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม จึงเป็นจิต 5,040 ดวง ฯ และจิต 5,040 ดวงเหล่านั้น เอา 3 คูณโดยประเภแห่งจิตที่ต่ำ ปานกลาง และที่ประณีต จึงรวมเป็นจิต 15,120 ดวง ฯ

ประเภแห่งอภิสัตถรรวมทั้งหลาย ชื่อว่าอภิสติภะ ฯ ปน-ศัพท เป็นวิเสสตัดะ ฯ จิตอันยิ่งด้วย 40 ดวง ชื่อว่าจิตตาสีติกะ ฯ จิต 200 ดวง ชื่อว่าทวิสตะ ฯ จิต 200 ดวงอันยิ่งด้วย 40 ดวง

¹⁴⁹⁷ รูป. -/660/483.

¹⁴⁹⁸ รูป. -/34/23.

¹⁴⁹⁹ รูป. -/370/268.

¹⁵⁰⁰ รูป. -/40/33.

¹⁵⁰¹ รูป. -/640/464.

¹⁵⁰² รูป. -/350/233.

ชื่อว่าจัตตาฬีสาทิกทวิสตะ จำนวน 200 ดวงอันยังด้วย 40 ดวง แห่งจิตเหล่าใด จิตเหล่านั้น ชื่อว่า จัตตาฬีสาทิกทวิสตะปริมาณะ ฯ อธิบัติธรรมคือวิมังสา ชื่อว่าวิมังสาธิปติ การประกอบด้วยวิมังสาธิบัติ-ธรรม ชื่อว่าวิมังสาธิปติสมาโยคะ ความไม่มีการประกอบด้วยวิมังสาธิบัติธรรม ชื่อว่าวิมังสาธิปติ-สมาโยคภาวะ ฯ บทว่า ตานิ คือ จิตเป็นญาณวิปยุต มีจำนวน 240 ดวง ฯ บทว่า วเสน คือโดย ประเภท ฯ จิตอันคุณด้วย 3 ชื่อว่าตคฺคินิตะ ฯ จิตอันยังด้วย 20 ชื่อว่าวิสาธิกะ ฯ บทว่า ตถา มือธิบาย ว่า นับจิตที่เป็นญาณวิปยุต มีจำนวน 240 ดวง โดยประเภทแห่งอธิบัติธรรม ฉนฺได จิตที่เป็นญาณ-สัมปยุต มีจำนวน 240 ดวง ก็นับโดยประเภทแห่งอธิบัติธรรม ฉนฺตํ ฯ จ-ศัพท์ย่อมให้รู้ว่า จิตที่เป็น ญาณวิปยุตเอาคุณด้วยอำนาจอธิบัติธรรมอย่างเดียวนั้นได้ ฯ จิตอันคุณด้วย 4 ชื่อว่าจตุคฺคินิตะ ฯ ชื่อ ว่าสสังฺกฺขิกะ เพราะเป็นไปพร้อมกับจิต 60 ดวง ฯ เปลี่ยน สห เป็น ส ด้วยสูตร ยทฺธูปนนา นิปาตนา สิขณฺติ¹⁵⁰³ ฯ ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร กฺวจิ สมาสนตคตตานมการณโต¹⁵⁰⁴ ฯ ชื่อว่าสาสีติกะ เพราะ เป็นไปพร้อมกับจิต 80 ดวง ฯ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น สหสฺสยจ ฉสตานิ จ ฯ บทว่า ตานิ คือ จิต 1,680 ดวง ฯ ภายด้วย วาจาด้วย ใจด้วย ชื่อว่ากายวจิมฺนระ กรรมทั้งหลายที่เป็นไปในกาย วาจา และ ใจ ชื่อว่ากายวจิมฺนระกัมมะ อันกล่าวคือกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ชื่อว่ากายวจิมฺนระกัมม-สังขาตะ กรรมกล่าวคือกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ชื่อว่ากายวจิมฺนระกัมมสังขาตกัมมะ หมวด 3 แห่งกรรมทั้งหลายกล่าวคือกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ชื่อว่ากายวจิมฺนระกัมมสังขาตกัมมติกะ ความเกี่ยวข้องแห่งหมวด 3 แห่งกรรมกล่าวคือกายกรรม วจกรรมและมโนกรรม ชื่อว่ากายวจิ-มฺนระกัมมสังขาตกัมมติกวสะ ฯ จิตอันยังด้วย 40 ดวง ชื่อว่าจัตตาฬีสาทิกะ ฯ บทว่า ตานิ คือ จิต 5,040 ดวง ฯ จ-ศัพท์ เป็นวิเสสตะ ฯ อันต่ำด้วย อันปานกลางด้วย อันประณีตด้วย ชื่อว่าหิ-นัมชฌิมปณฺติตะ ประเภทแห่งจิตที่ต่ำ ปานกลางและประณีตเหล่านั้น ชื่อว่าหิณัมชฌิมปณฺติตะ ฯ 20 ด้วย 100 ด้วย ชื่อว่าวิสสตะ จิตอันยังด้วย 120 ดวง ชื่อว่าวิสสตาทิกะ จิต 15,000 ดวง อันยังด้วย 120 ดวง ชื่อว่าวิสสตาทิกปณฺณรสสหัสสะ ฯ

บทว่า อธิปติเกเทน เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า คณตพฺพานํ ฯ บทว่า คณตพฺพานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ญาณวิปยุตตานํ ฯ บทว่า ญาณวิปยุตตานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สมาโยค- ฯ บทว่า จตฺตาฬีสาทิกทวิสตะปริมาณานํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ญาณวิปยุตตานํ ฯ บท ว่า วิมังสาธิปติสมาโยคภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า ตคฺคินิตานิ ฯ บทว่า ตานิ เป็นลึงค์ตะ ฯ บทว่า ตินฺณํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อธิปตฺติ ฯ บทว่า อธิปตฺติ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ฯ บทว่า วเสน เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า ตคฺคินิตานิ ฯ สามบทว่า ตคฺคินิตานิ วิสาธิกานิ สตตสฺตานิ เป็นบท วิเสสนะของบทว่า ตานิ ฯ ตถา-ศัพท์ เป็นบทนิบาต ฯ บทว่า ญาณสมปยุตตานิ เป็นลึงค์ตะ ฯ บทว่า จตฺตุนํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อธิปตฺติ ฯ บทว่า อธิปตฺติ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ฯ บทว่า วเสน เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า จตฺตคฺคินิตานิ ฯ บทว่า จตฺตคฺคินิตานิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ญาณสมปยุตตานิ ฯ อติ เหว-ศัพท์ เป็นบทสรูปะของบทว่า สหสฺส เป็นต้น ฯ บทว่า อธิปติวเสน เป็น บทติยาวิเสสนะในบทว่า สหสฺส เป็นต้น ฯ สองบทว่า สหสฺส ฉสตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า สาสีติกานิ จ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฉสตานิ ฯ บทว่า ตานิ เป็นบทกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า กายวจิมฺนระกัมมสังขาตกัมมติกวสเณ เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า ตคฺคินิตานิ ฯ บทว่า

¹⁵⁰³ รูป. -/423/310.

¹⁵⁰⁴ รูป. -/350/233.

ติคุณิตานี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตานี ฯ บทว่า จตตาสีสาธิกานี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปญจสทสสานี ฯ บทว่า ปญจสทสสานี เป็นบทวิกิตกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า ตานี จ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า หีนมชฌิมปณฺฑิตเกทโต เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ติคุณิตานี ฯ บทว่า ติคุณิตานี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตานี ฯ บทว่า วิสสตาทิกปณฺณรสทสสานี เป็นบทวิกิตกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ

(252) ท่าน (พระอนุรุทธาจารย์) กล่าวคำนี้ว่า กามาวจรกุศลจิต 15,120 ดวง ฯ แต่อาจารย์พุทธทาสตเถระกล่าวว่า กามาวจรกุศลจิตมี 17,280 ดวง ฯ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า คำที่อาจารย์พุทธทาสตเถระกล่าวไว้ไม่เหมือนกับคำที่ท่านกล่าว ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ยมปน** เป็นต้น ฯ ส่วนคำใด ที่ท่านอาจารย์พุทธทาสตเถระกล่าวไว้ คัมภีร์อภิธัมมวาทารว่า บัณฑิตพึงแสดงไขกามาวจรกุศลจิตมี 17,280 ดังนี้ คำนั้น พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์มิได้คำนึงถึงการลดจำนวนด้วยอำนาจอธิปัตติธรรม กล่าวไว้ด้วยอำนาจการนับเรื่อยไป ฯ บัณฑิตพึงแสดงไขว่ กามาวจรกุศลจิตมี 17,280 ดังนี้ ฯ

ปน-ศัพท เป็นวิเสสตัณ ๑ พระเถระว่าพุทธทาสเถระ ชื่อว่าพุทธทาสตเถระ ๑ อาจารย์ด้วยอาจารย์นั้น เป็นพระพุทธทาสตเถระด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอาจารย์พุทธทาสตเถระ เป็นวิเสสน-บุพพบทกัมมธารยสมาส ๑ จ-ศัพท เป็นสมุจยยะ ๑ การลดจำนวน ชื่อว่าคณนปริหานี ๑ บทว่า อนาถียิตวา คือ ไม่ถือเอา ไม่นับเอา ๑ อา บทหน้า ทา-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ตวา ปัจจัย, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวกาทิโต โย¹⁵⁰⁵, เปลี่ยน อา ที่ ทา-ธาตุ เป็น อิ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตูป-ปจฺจยำน ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵⁰⁶, ลง อิ อาคม ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมาวิการวิปริตาเทสา จ¹⁵⁰⁷ ๑ ถือเอาแล้ว หามีได้ ชื่อว่าอนาถียิตวา ๑ เปลี่ยน น เป็น อน ด้วยสูตร สเร อน¹⁵⁰⁸ ๑ ใช้เป็นอนาถียิตวา ก็มี ๑ คำนั้น ไม่งาม ๑ การไหลไป คือความเป็นไปแห่งการนับ ชื่อว่าโสตะ ๑ ชื่อว่าปติตะ เพราะตกไป การนับด้วยอำนาจอธิปัตติธรรมตกไปในลำดับแห่งการนับ ชื่อว่าโสตปติตะ ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการนับด้วยอำนาจอธิปัตติธรรมที่ตกไปในลำดับแห่งการนับ ชื่อว่าโสตปติตวสะ ๑

คำว่า ยํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า อจฺจริยพุทธทตฺตเถเรน เป็นบทกัตตาในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า สตฺตรสทสสานี เทวสตานี อสฺสิตี จ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กามาวจรปุณฺณานิ ๑ บทว่า กามาวจรปุณฺณานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ภวนฺติ ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทอาการะในบทว่า วินิหฺนิตเสติ ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า ยํ ๑ บทว่า ตํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า อธิปัตติวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปริหานี ๑ บทว่า คณนปริหานี เป็นบทกรรมในบทว่า อนาถียิตวา ๑ บทว่า อนาถียิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า โสตปติตวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุตฺตํ ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทอาการะในบทว่า ทญฺญพฺพํ ๑

(253) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำถามว่า จิต 8 ดวงเหล่านี้ แยกเป็นจิต 17,120 ดวง ด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการ จงยกไว้ก่อน จิตที่แยกโดยความต่างกันแห่งกาลและสถานที่ เป็นต้น

¹⁵⁰⁵ รูป. -/510/368.

¹⁵⁰⁶ รูป. -/488/351.

¹⁵⁰⁷ รูป. -/370/268.

¹⁵⁰⁸ รูป. -/345/230.

มีจำนวนเท่าไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า กาล- เป็นต้น ๑ ส่วนประเภทแห่งกามาวจรกุศลจิตเหล่านั้น โดยความต่างแห่งกาลและสถานที่ เป็นต้น หาประมาณมิได้เลย คือไม่สามารถที่จะประมาณได้เลย ๑

กาลด้วย สถานที่ด้วย ชื่อว่ากาลเทศะ กาลและสถานที่เหล่านั้น เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ากาลเทศาภิ ความต่างกันแห่งกาลและสถานที่ เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ากาลเทศาภิเภทะ ๑ กาลเวลามีอดีตกาล เป็นต้น ๑ สถานที่ มีอนันตจักรวาล ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ รวบรวมความต่างกันแห่งสันดาน เป็นต้น ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดยะ ๑ ความต่างกัน ชื่อว่าเภทะ ๑ ชื่อว่าอุปเมยยะ เพราะไม่สมควรเพื่อจะประมาณได้ ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามการประมาณ ๑

บทว่า กาลเทศาภิเภทะ เป็นบทตติยาวิเสสชนะในบทว่า เกโท ๑ บทว่า เนสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า เกโท ๑ บทว่า เกโท เป็นลึงค์ตัดยะ ๑ บทว่า อุปเมยโยว เป็นบทวิเสสชนะของบทว่า เกโท ๑

(254) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความของคำในบทว่า กามาวจรกุศลจิตตานิ ดังนี้ จึงกล่าวว่า กุจฉิตะ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า จิตทั้งหลายชื่อว่ากุศล เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมกำจัด คือยังอกุศลธรรมทั้งหลายอันน่าเกลียดให้หวั่นไหว หรือเพราะวิเคราะห์ว่า เบียดเบียน คือ ยังบาปธรรมทั้งหลายอันน่าเกลียดให้ปราศจากไป ๑

อาจารย์ไขความว่า กุจฉิตะ เพราะ กุ นิบาตกล่าวความหมายหลากหลายมีบาปที่น่าเกลียด เป็นต้น ๑ ใส่บทประธานว่า ปาปธมเม เข้ามา เพราะ กุจฉิต-ศัพท์กล่าวหมายถึงแม้รูปที่ไม่น่าปรารถนา ๑ ก็ กุ-ศัพท์ที่กล่าวหมายถึง แผ่นดิน จะเป็นกิตตบท ๑ แต่ในที่นี้ กุ-ศัพท์ เป็นนิบาตบท เพราะไขความว่า กุจฉิตะ ๑ คัมภีร์รูปสัทธีกถาว่าไว้ว่า พุฏฐ, กุ มีความหมายว่า น่าเกลียด ๑ คัมภีร์สัทธินติกถาว่าไว้ว่า พุฏฐ, กุ เหล่านี้มีความหมายว่า น่าเกลียด ๑ คัมภีร์อภิธานปิทีปิกากล่าวไว้ว่า กุ มีความหมายว่า ความชั่ว, มีน้อย, น่าเกลียด ๑ ชื่อว่ากุจฉิตะ เพราะวิเคราะห์ว่า กุจฉิตพพา ความว่า บาปธรรมเหล่าใด อันบัณฑิตเกลียด คือดำหนิตติเตียน เพราะเหตุนั้น บาปธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ากุจฉิตะ ๑ กุส-ธาตุมีความหมายว่า นิินทา, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁵⁰⁹, เปลี่ยน ส ท้ายธาตุเป็น จณ ด้วยสูตร กุจ ฉาตุวิภตติปปัจจยान् ทิฆมิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵¹⁰, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคม-มิกาโร¹⁵¹¹ ๑ ชื่อว่าปาปะ เพราะให้สัตว์ถึงความทุกข์มีความทุกข์ในอบาย เป็นต้น อันเป็นบาปด้วย อันเป็นบาปเหล่านั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปาปธัมมะ ๑ รูปวิเคราะห์ว่า สลยนิติ กมเปนติ ทิเสนติ อปคเมนตติ วา กุสลาณี นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจเป็นเหตุกัตตฺวาจาก ๑ สามบทว่า กมเปนติ ทิเสนติ อปคเมนติ เป็นบทไขความบทว่า สลยนิติ ๑ บรรดาบททั้ง 3 เหล่านี้ บทว่า กมเปนติ ย่อมไขความมุ่งถึงกามาวจรกุศลจิตที่ละบาปธรรมด้วยอำนาจตทังคปหานะ ๑ บทว่า ทิเสนติ ย่อมไขความมุ่งเอามหัคคตกุศลจิตที่ละบาปธรรมด้วยอำนาจวิกขัมภนปหานะ ๑ บทว่า อปคเมนติ ย่อมไขความมุ่งเอาโลกุตตรกุศลจิตที่ละบาปธรรมด้วยอำนาจสมุจเฉทปหานะ ๑ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปตัดยะ ๑ เพราะฉะนั้น ท่านจึงให้รู้รูปวิเคราะห์นี้ว่า สลยนิติ กมเปนตติ กุสลาณี หรือ สลยนิติ ทิเสนตติ กุสลาณี หรือว่า สลยนิติ อปคเมนตติ กุสลาณี ๑ บทว่า สลยนิติ มาจาก สล-ธาตุมีความหมายว่า หวั่นไหว เป็นต้น, อนติ วิภตติ, ลง ฌย ปัจจย ด้วยสูตร ธาตุทิ เณณณปาณาปยา

¹⁵⁰⁹ รูป. -/622/450.

¹⁵¹⁰ รูป. -/488/351.

¹⁵¹¹ รูป. -/547/400.

การิตานี เหตุวตเถ¹⁵¹², ลบ ญ อนุพันธ์ ด้วยสูตร การิตาน โณ โลป¹⁵¹³, ไม่ต้องวุทธิ ด้วย วา-ศัพท์ใน
 สูตร ฆฎาทีน¹⁵¹⁴, นำเข้าประกอบกัน, ลบ อ ของ อนติ วิภัตติ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัตติปปัจจยานัน
 ทีฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵¹⁵ ๑ กมป-ธาตุมีความหมายว่า ห้วนไหว, ลง เณ ปัจจย ด้วยสูตร ธาตุหิ
 เณณยณาเปณาปยา การิตานี เหตุวตเถ¹⁵¹⁶, อนติ วิภัตติ ๑ หีส-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, อนติ
 วิภัตติ, เณ ปัจจย ๑ ก็รูปวิเคราะห์ว่า **สลายนติ หีสเนติ** นี้ พึงทราบแม้ด้วยอำนาจสุทธกัตตุจาก ๑ บท
 ว่า หีสเนติ คือ ย่อมเปียดเบียน ๑ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์สังเขปฎีกาเป็นต้น จึงกล่าวไว้ว่า จิตชื่อว่า
 กุศล เพราะเปียดเบียนบาปธรรม ๑ หีส-ธาตุ, ลง เณ ปัจจย ด้วยสูตร จุราทีโต เณ ญยา¹⁵¹⁷ ๑ อป บท
 หน้า กม-ธาตุมีความหมายว่า ไปปราศ, ความไปปราศ คือการนำไปปราศ, อนติ วิภัตติ, ลง เณ ปัจจย
 ด้วยสูตร ธาตุหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานี เหตุวตเถ¹⁵¹⁸ ๑ กุ สัพพูปปะส สล-ธาตุมีความหมายว่า
 ห้วนไหว เป็นต้น ๑ ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญวุตวาวิ วา¹⁵¹⁹ ๑ ส่วนในคัมภีร์ปรมัตถสาร
 มัญจุสา อาจารย์บางพวงกล่าวไว้ว่า เพราะ สล-ธาตุ กล่าวความหมายว่า ส้ารวม บ้าง จึงกล่าวบทว่า
 กมเปนติ เพราะ กมป-ธาตุกล่าวความหมายว่า ห้วนไหว บ้าง จึงกล่าว หีสเนติ เพราะ หีส-ธาตุกล่าว
 ความหมายว่า ฆ่า บ้าง จึงกล่าวบทว่า อปคเมนติ ๑ มีคำกล่าวไว้ว่า เพราะ กมป-ธาตุมีความหมาย 2
 อย่าง อาจารย์พวงอื่นจึงกล่าวไว้ว่า กมเปนติ หีสเนติ กมเปนติ อปคเมนติ ๑ คำนั้น ไม่ถูก ๑ เพราะ
 เหตุอะไร ๑ เพราะในรูปวิเคราะห์นี้ มี วา-ศัพท์ ๑ ก็ถ้าไม่มี วา-ศัพท์ ก็ควรกล่าวเนื้อความนั้น ๑
 อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า ท่านอาจารย์กล่าว โดยประเภทแห่งจิตที่ต่ำ ปานกลาง และที่ประณีต ๑
 ก็คำนั้นแล เป็นประมาณ ๑ และท่านกล่าวไว้ว่า แม้เพราะยังด้วยกามาวจรกุศลจิต ๑ คำเมื่อนั้น ก็ไม่
 ถูก ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะรูปวิเคราะห์นี้เป็นรูปวิเคราะห์ที่ทั่วไปแก่กุศลจิตทุกดวง และเพราะไม่
 มีรูปวิเคราะห์อื่น ของ กุศล-ศัพท์ข้างต้น ๑ ก็ถ้าอาจารย์พวงอื่นยึดเอาการอธิบายอย่างนี้ คำว่า
 กมเปนติ นี้ ย่อมไขเนื้อความของบทว่า สลายนติ ด้วยอำนาจความหมายของธาตุ สล-ธาตุ จึงมี
 ความหมายว่า ห้วนไหว เพราะเหตุนั้น สองบทว่า หีสเนติ อปคเมนติ จึงเป็นบทไขเนื้อความของบทว่า
 กมเปนติ บรรดาสองบทนั้น บทว่า หีสเนติ นี้ ละบาปธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจจิตทั้งคปหานะและ
 วิกขัมภนปหานะ ท่านกล่าวหมายเอากามาวจรกุศลจิตและมหัคคตกุศลจิต บทว่า อปคเมนติ กล่าว
 หมายเอาโลภุตตรกุศลจิต เพราะเหตุนั้น เมื่อมีการกระทำอย่างนี้ คำของอาจารย์พวงอื่นอย่างนี้ว่า
 กมเปนติ หีสเนติ กมเปนติ อปคเมนติ จึงถูกต้อง เพราะ กมป-ธาตุมีสองความหมาย ๑ แต่ท่าน
 อาจารย์อริยวังสะกล่าวไว้ว่า ย่อมให้ห้วนไหว ชื่อว่าสลา การทำให้บาปธรรมที่น่าเกลียดห้วนไหว ชื่อ
 ว่ากุสลา ๑ คำนั้นผิด ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะการวิเคราะห์ศัพท์ที่เป็นไปพร้อมกับบทไม่เหมาะสม
 ในที่นี้ ๑ ก็รูปวิเคราะห์ว่า **กุจฉิตเต สลา กุสลา** เป็นการวิเคราะห์ศัพท์ที่เป็นไปพร้อมกับบท ๑ ก็ในฎีกา

¹⁵¹² รุป. -/540/390.

¹⁵¹³ รุป. -/526/382.

¹⁵¹⁴ รุป. -/542/394.

¹⁵¹⁵ รุป. -/488/351.

¹⁵¹⁶ รุป. -/540/390.

¹⁵¹⁷ รุป. -/525/382.

¹⁵¹⁸ รุป. -/540/390.

¹⁵¹⁹ รุป. -/568/414.

ท่านกล่าวรูปวิเคราะห์เป็นการวิเคราะห์ศัพท์ที่ไม่เป็นไปพร้อมกับบท เช่นรูปวิเคราะห์ว่า **กัมภ กโรตติ กัมภกาโร** ๖ ในบทว่า สลยนิติ เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ว่า คำที่กล่าวความหมายหลัง ๆ ของบทก่อน ๆ คือ บทว่า กัมปนติ กล่าวความหมายของบทว่า สลยนิติ นี้ บทว่า วิทุธเสนติ กล่าวความหมายของบทว่า กัมปนติ นี้ บทว่า อปคเมนติ กล่าวความหมายของบทว่า วิทุธเสนติ แม้ ๖ แม้คำนั้นก็ผิด ๖ เพราะเหตุอะไร ๖ เพราะมี วา-ศัพท์ ๖ และบทว่า วิทุธเสนติ นี้ พึงเป็นบทที่กล่าวความหมายเอาความหมายของบทว่า หีเสนติ ๖

บทว่า ยานิ จิตตานิ เป็นบทเหตุกัตตาในบททั้งหลายว่า สลยนิติ กัมปนติ หีเสนติ อปคเมนติ ๖ บทว่า กุฉิตเต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปาปธมเม ๖ บทว่า ปาปธมเม เป็นบทกรรมในบททั้งหลายว่า สลยนิติ กัมปนติ หีเสนติ อปคเมนติ ๖ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสภาวะเหตุ ๖

(255) ท่านอาจารย์ครั้งกล่าวรูปวิเคราะห์ของ กุส-ศัพท์ ด้วยอำนาจ สล-ธาตุแล้ว เมื่อจะกล่าวรูปวิเคราะห์ด้วยอำนาจธาตุแม่เหล่าอื่น จึงกล่าวว่า **อถวา** เป็นต้น ๖ อีกอย่างหนึ่ง จิตทั้งหลายชื่อว่ากุส เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมบั่นรอน คือตัดบาปธรรมทั้งหลายชื่อว่ากุสะ ด้วยอำนาจตักขปหานะ เป็นต้น เพราะนอนเนื่องในสันดาน คือเป็นไปในสันดานโดยอาการที่น่าเกลียด ๖ อีกอย่างหนึ่ง จิตทั้งหลายชื่อว่ากุส เพราะวิเคราะห์ว่า อันญาณ หรือธรรมมีศรัทธา เป็นต้นชื่อว่ากุสะ เพราะเป็นเครื่องกำจัดบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดทำให้เบาบาง หรือเป็นเครื่องกระทำบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดให้สิ้นสุด พึงถือเอา คือ พึงให้เป็นไปตามสมควร โดยเป็นสหชาติปัจจัยและอุปนิสัยปัจจัย ๖

บทว่า กุฉิตเตนาการณ ความว่า โดยอาการที่น่าเกลียด เพราะประกอบด้วยธรรมไม่สะอาดมีราคะ เป็นต้น และเพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์มีอย่างต่าง ๆ ๖ อาการที่น่าเกลียด ชื่อว่ากุฉิตการะ ๖ บทว่า สนตानะ คือในสันดานของสัตว์ ๖ ไขความว่า ปวตตโนโต เพราะ สล-ธาตุมีความหมายว่า ผูก, อยู่ และนอน เป็นต้น ๖ กล่าวคือ กุสะ ชื่อว่ากุสสังขาตะ ๖ ใส่บทว่า ปาปธมเม เข้ามา เพราะ กุส-ศัพท์มีความหมายว่า หล้าคา เป็นต้น ๖ บทว่า ลุนนติ นี้ ไขเนื้อความเป็น ฉินฺทนติ ด้วยอำนาจความหมายของธาตุ ๖

บทว่า ยานิ จิตตานิ เป็นบทสเหตุกัตตาในบทว่า ลุนนติ ๖ บทว่า กุฉิตตากาเรน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า สยโนโต ปวตตโนโต ๖ บทว่า สนตानะ เป็นบทอาหาระในบทว่า สยโนโต ปวตตโนโต ๖ บทว่า สยโนโต ปวตตโนโต เป็นบทเหตุในบทว่า กุส- ๖ บทว่า กุสสังขาตะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปาปธมเม ๖ บทว่า ปาปธมเม เป็นบทกรรมในบทว่า ลุนนติ ฉินฺทนติ ๖ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ๖

บาปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่ากุสะ เพราะนอนเนื่องในสันดาน โดยอาการที่น่าเกลียด ๖ กุสัททูปปะหะ สล-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺวุตฺวา วา¹⁵²⁰ ๖ ชื่อว่ากุส เพราะบั่นรอนคือตัดบาปธรรมทั้งหลาย ๖ กุส สัททูปปะหะ ลู-ธาตุมีความหมายว่า ตัด, ลง อ ปัจจัย ๖ การทำให้เบาบาง ชื่อว่าसानะ เป็นภาวสาธณะ ๖ สล-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้เบาบาง, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนฺทาทีหิ ยุ¹⁵²¹, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺวณ¹⁵²², ลบ อ ที่ อน ด้วย

¹⁵²⁰ รูป. -/568/414.

¹⁵²¹ รูป. -/596/434.

¹⁵²² รูป. -/570/417.

สูตร กวจิ ธาตุวิภคตปิปลจยำนํ ทิมวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵²³ ฯ ไขความเป็น ตนุกรรมโต ภา เพราะ
 สา-ธาตุมีความหมายว่า หุง-ต้ม ก็มี ฯ ความเบาบาง ชื่อว่าตนุ เป็นภาวสาธนะ ฯ ตนุ-ธาตุมี
 ความหมายว่า ทำให้เบาบาง, ลง อุ ปัจจย ด้วยสูตร วหาทีหิ ปพพชชชโย นิปลจนเต¹⁵²⁴ ฯ การ
 กระทำให้เบาบาง ชื่อว่าตนุกรรม ภา ไขความเป็น โอसानกรรมโต ภา เพราะ สา-ธาตุมีความหมายว่า
 ทำให้ถึงที่สุด ก็มี ฯ การถึงที่สุด ชื่อว่าอวसानะ ฯ อว บทหน้า สา-ธาตุมีความหมายว่า ทำให้เบาบาง,
 ลง ยู ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยู¹⁵²⁵, เปลี่ยน ยู เป็น อน, ลบ อ ของ อน, เปลี่ยน อว เป็น โอ ฯ การ
 กระทำให้ถึงที่สุด ชื่อว่าโอसानกรรม เป็นภาวสาธนะ ฯ วา-ศัพท์ เป็นอัตถันตรวิกัปตถะ ฯ กล่าวคือ
 กุสะ ชื่อว่ากุสสังชาตะ ฯ ศรัทธา เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมมีสติเป็นต้นใด ธรรมมีสติเป็นต้นนั้น ชื่อว่า
 สัทธาที ฯ ธรรมชาตคือธรรม ฯ ชาต-ศัพท์ใช้ในศัพท์ภาวะ ฯ ธรรมคือศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่าสัทธาธิธัม-
 ชาตะ ฯ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปตถะ ฯ บทว่า ลาดพพานิ คือ พึงถือเอา ฯ ลา-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา
 ฯ บทว่า ลาดพพานิ นี้ ไขความเป็น ปวตเตตพพานิ ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ อันเป็นสหชาตปัจจย
 ด้วย อันเป็นอุปนิสสยปัจจยด้วย ชื่อว่าสหชาตอุปนิสสยะ ฯ ธรรมทั้งหลายย่อมเป็นไปด้วยพลังนั้น
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าภาวะ คือความสามารถของปัจจย ฯ ความสามารถคือสหชาตปัจจยและ
 อุปนิสสยปัจจย ชื่อว่าสหชาตอุปนิสสยภาวะ ฯ การไม่ก้าวล่วงความเหมาะสม ชื่อว่ายถารหะ ฯ ย่อม
 ให้เป็นไป ชื่อว่าปวัตเตตัพพะ ฯ ในบทว่า สหชาตอุปนิสสยภาเวน ยถารหํ ปวตเตตพพานิ นี้มี
 คำอธิบายดังนี้ ฯ จิตอันเป็นญาณสัมปยุต อันญาณพึงให้เป็นไปโดยเป็นสหชาตปัจจยและอุปนิสสย-
 ปัจจย ฯ จิตเป็นญาณวิปยุต อันญาณพึงให้เป็นไปโดยเป็นอุปนิสสยปัจจยเท่านั้น ฯ ก็ญาณแม้ของ
 จิตที่เป็นญาณวิปยุต ก็เป็นอุปนิสสยปัจจยได้ เพราะเป็นการปฏิบัติของท่านผู้มีปัญญา ด้วยความ
 เป็นไปอันเป็นเหตุแห่งประโยชน์สุขแก่อกุล ฯ ส่วนกุศลแม้ทั้งสอง อันธรรมมีศรัทธาเป็นต้น พึงให้
 เป็นไปโดยเป็นสหชาตปัจจยและอุปนิสสยปัจจย ฯ

บทว่า กุจฉิตเต เป็นบทวิเสสของบทว่า ปาปชฺชเม ฯ บทว่า ปาปชฺชเม เป็นบทกรรมใน
 บทว่า กรรมโต ฯ บทว่า สานโต ตนุกรรมโต โอसानกรรมโต เป็นบทเหตุในบทว่า กุส- ฯ บทว่า กุส-
 สงฺชาเตน เป็นบทวิเสสของสองบทว่า ภาณน สหชาตธัมมชาเตน ภา ฯ สองบทว่า ภาณน
 สหชาตธัมมชาเตน ภา เป็นบทกัตตาในบทว่า ลาดพพานิ ปวตเตตพพานิ ฯ บทว่า สหชาตอุปนิสสย-
 ภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปวตเตตพพานิ ฯ บทว่า ยถารหํ เป็นบทกิริยาวิเสส ฯ บทว่า
 ปวตเตตพพานิ เป็นกิตบถ กัมมวาทก ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุในบทว่า กุสลาณี ฯ

ญาณหรือธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ชื่อว่ากุสะ เพราะกำจัตบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดทำ
 ให้เบาบาง หรือกระทำบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดให้สิ้นสุด ฯ กุ สัททูปปะสา สา-ธาตุมีความหมาย
 ว่า กระทำให้เบาบาง หรือกระทำให้ถึงที่สุด, ลง อุ ปัจจย ฯ จิตทั้งหลายชื่อว่ากุศล เพราะอันญาณ
 หรือธรรมมีศรัทธาเป็นต้นชื่อว่ากุสะ กำจัตบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดทำให้เบาบาง หรือเพราะ
 กระทำบาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดให้สิ้นสุด พึงถือเอา คือพึงให้เป็นไป เป็นกัมมสาธนะ ฯ ลง อุ
 ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁵²⁶ ฯ

¹⁵²³ รูป. -/488/351.

¹⁵²⁴ รูป. -/660/483.

¹⁵²⁵ รูป. -/596/434.

¹⁵²⁶ รูป. -/568/414.

(256) กุศลจิตเหล่านั้นนั้นแล ชื่อว่ากามาวจรกุศลจิต เพราะวิเคราะห์ว่าเป็นจิตที่ท่องเที่ยวไปในกามภพ โดยเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ฯ

เอว-ศัพทีย่อมให้ความรู้ความที่บอกว่า กุสลาณี มีความหมายเสมอเหมือนกันกับสองบทว่า กามาวจรานิ จิตตานิ ฯ บทว่า ยถาวิตติเตน พึงทราบด้วยความหมายว่า ชื่อว่ากาม เพราะรักใคร่ ตัณหานั้นย่อมท่องเที่ยวไปในกามนั้น ด้วยอำนาจเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากามาวจร เป็นต้น และด้วยความหมายว่า ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิด ดังนี้ เป็นต้น ฯ ประการอันบุคคลใดกล่าวแล้ว บุคคลนั้น ชื่อว่ายถาวิตติเต มีประการตามที่กล่าวแล้วด้วย มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นเนื้อความ ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ายถาวิตติเต ฯ จ ทั้งสามศัพท์ ย่อมให้รู้ว่ามีสามแยกกัน ฯ

บทว่า ตาเนว เป็นบทสัทธยา ฯ บทว่า ยถาวิตติเตน เป็นบทตติยวิเสสในสองบทว่า กามาวจรานิ จิตตานิ ฯ สองบทว่า กามาวจรานิ จิตตานิ เป็นบทสัทธยา ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า กามาวจรกุศลจิตตานิ เป็นลึงค์ตตะ ฯ

วิเคราะห์ว่า จิตทั้งหลายคือกุศล ชื่อว่ากุศลจิตตะ กุศลจิตคือกามาวจร ชื่อว่ากามาวจร-กุศลจิตตะ ฯ

(257) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความรู้ความต่างกันแห่งกามาวจรวิปากจิตที่ไม่เหมือนกับ กามาวจรกุศลจิต จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ฯ เหมือนอย่างว่า กามาวจรกุศลจิตเหล่านี้ ย่อมเป็นไปด้วย อำนาจบุญกิริยาวัตถุ ด้วยอำนาจกรรมทวาร ด้วยอำนาจกรรม และด้วยอำนาจอธิศีลธรรม ฉันท กามาวจรวิปากจิตทั้งหลาย หาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมี ทาน เป็นต้น เพราะไม่ให้วิญญูตติบังเกิดขึ้น เพราะไม่มีวิปากเป็นสภาวะ และเพราะไม่ทำฉันทาธิศีล-ธรรม เป็นต้นไว้เบื้องหน้า เป็นไป เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงลดจำนวนด้วยอำนาจวัตถุ 4 ประการ มีความไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมีทาน เป็นต้นเป็นอาทิ นั้น แล้วประกอบความ ต่างกันแห่งจำนวนตามสมควร ฯ

ยถา-ศัพท์ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า อุปมา ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดละ ฯ ความ เกี่ยวข้องแห่งบุญกิริยา ชื่อว่าบุญกิริยาวิปาก ฯ ใช้เป็นบทเสียสั่นว่า บุญกิริยาวิปาก ก็มี ฯ บทว่า กมมทวารวเสน คือ ด้วยอำนาจให้กายกรรมและวจีกรรมเกิด ฯ บทว่า กาโย คือกายวิญญูตติ ฯ บทว่า กมมัม คือเจตนาที่ให้กายวิญญูตตินั้นเกิดขึ้น ฯ กรรมที่บุคคลทำด้วยกาย ชื่อว่ากายกัมมะ ฯ ก็กายเป็น ปัจจัยของกรรมด้วยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาปัจจัย 24 อย่างหาได้ไม่ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เมื่อ มีปัจจัยที่เป็นสมุฏฐานของกรรมนั้น จึงได้ชื่อว่ากายกรรม เป็นต้น เพราะเหตุนี้ กรรมนั้น ท่านจึง เรียกว่า อังกายนั้นกระทำแล้ว ฯ ทวารอันเป็นที่ตั้งแห่งการเป็นไปของกายกรรม ชื่อว่ากายกัมม-ทวาระ ฯ กรรมที่วจีกรรมกระทำแล้ว ชื่อว่าวจีกัมมะ ฯ ทวารอันเป็นที่ตั้งแห่งการเป็นไปของวจีกรรม ชื่อว่าวจีกัมมทวาระ ฯ ก็ในบทว่า กมมทวารวเสน นี้ มิได้หมายเอา มโนกรรมทวาร ฯ ก็ด้วยบทว่า เอตานิ จิตตานิ นี้ หมายเอาจิต ฯ ก็ในมโนกรรมทวาร จิตเองนั้นแล มีอยู่ ฯ ก็เจตนาที่เป็นไปพร้อมกับ ตน ย่อมได้การนับว่ามโนกรรมทวาร โดยเป็นทวารที่เป็นไปของกรรมมีความไม่เพ่งเล็ง เป็นต้น เพราะ เหตุนี้ จึงไม่ถือเอามโนกรรมทวารนั้น ด้วยอำนาจความเกิดขึ้นของจิต ฯ คัมภีร์อริยัมมวาทารฎีกา กล่าวไว้ว่า กัมมโนกรรมทวารย่อมไม่เป็นไปจากตนเอง ฯ ก็ถ้าถือเอาเนื้อความแม้ว่า ด้วยอำนาจความ เป็นมโนกรรมทวาร ดังนี้ไซ้ ก็ควรถือเอาแม้มโนกรรมทวาร ถึงอย่างนั้นก็ได้ถือเพราะคำว่า วิญญูตติสมุฏาปนาภาวโต-เพราะไม่ให้วิญญูตติบังเกิดขึ้น ฯ ชื่อว่ากัมมะ เพราะถูกกระทำ ฯ ชื่อว่า

ทวาระ เพราะเป็นเครื่องสำรวมระวัง ๑ ทวาร-ธาตุมีความหมายว่า สำรวม-ระวัง, การสำรวมระวัง คือ การรักษา, ลง อ ปัจจย ๑ ทวารแห่งกรรม ชื่อว่ากัมมทวาระ ความเกี่ยวข้องแห่งกรรมทวาร ชื่อว่า กัมมทวารวสะ ๑ บทว่า กมมวเสน คือด้วยอำนาจกายกรรม วจกรรมและมนกรรม ๑ อธิบายว่า ด้วยอำนาจแห่งความพยายามของกายกรรม วจกรรมและมนกรรม ๑ ความเกี่ยวข้องแห่งกรรม ชื่อกัมม-วสะ ๑ ความเกี่ยวข้องแห่งอธิศีลธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอธิปติวสะ ๑ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น ปุณณ กิริยาวเสน จ กมมทวารวเสน จ กมมวเสน จ อธิปติวเสน จ ๑ บทว่า ทาน เป็นต้น เป็นบทเหตุตามลำดับ ๑ ความเกี่ยวข้องแห่งบุญกิริยาวัตถุ 10 มีทาน เป็นต้น ชื่อว่าทานาทิวสะ ๑ ความไม่เป็นไป ชื่อว่าอัปวัตตนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ ความไม่ให้บังเกิดขึ้น ชื่อว่าสมุฏฐापนะ เป็นเหตุภาวสาธนะ ๑ การให้วิญญัตติเกิดขึ้น ชื่อว่าวิญญัตติสมุฏฐापนะ การไม่ให้วิญญัตติเกิดขึ้น ชื่อว่าวิญญัตติสมุฏฐापนาภาว ๑ บทว่า อวิปากสภาวะโต เพราะไม่มีสภาวะที่ยังผลให้เกิดขึ้น ๑ อธิบายว่า เพราะไม่มีสภาวะที่ยังวิบากให้เกิดขึ้น ๑ การให้ผล ชื่อว่าวิปากะ ๑ ความเป็นตน ชื่อว่าสภาวะ คือความปกติของตน ๑ สภาวะคือวิปาก ชื่อว่าวิปากสภาวะ คือสภาวะที่ให้ผลเกิดขึ้น ๑ เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า เพราะมีวิปากเป็นสภาวะ ๑ บทนี้เทศนี้มีภาวะเป็นประธาน ดุจในประโยคว่า อิทมปิ พุทธะ รตนํ ๑ บทว่า ฉนทาทีนิ ปุรุษิตวา อุตติโต ความว่า เพราะไม่ทำอธิศีลธรรมทั้ง 4 มีฉันทาธิศีลธรรม เป็นต้นไว้ เบื้องหน้า แล้วเป็นไป ๑ เวลาของการพยายามอื่นของกุศลจิตที่เป็นไปในภูมิสามแม้ทุกดวง เป็นเวลาแห่งการแผ่ผลอื่น เพราะฉะนั้น กุศลจิตเหล่านั้น จึงไม่สามารถให้วิบากทั้งหลายของตนยึดเอาอธิศีลธรรมได้ เพราะเหตุนั้น กุศลจิตเหล่านั้น จึงไม่ทำอธิศีลธรรมทั้ง 4 มีฉันทาธิศีลธรรม เป็นต้นไว้ เบื้องหน้า แล้วเป็นไป ๑ คัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกาว่า ก็โลกุตตรกุศลจิตทั้งหลาย ย่อมให้วิบากเกิดได้ เมื่อพลังแห่งอธิศีลธรรมทั้งหลายมีฉันทาธิศีลธรรม เป็นต้นของตนยังไม่สงบระงับ เพราะมีตามลำดับเวลาแห่งความพยายามและเวลาแผ่ผล เพราะฉะนั้น จึงเป็นอนันตรปัจจัย ย่อมสามารถให้วิบากจิตทั้งหลายยึดเอาอธิศีลธรรมได้ ๑ ความไม่เป็นไป ชื่อว่าอุตติ ๑ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น อุปวัตตนโต จ วิญญัตติสมุฏฐापนาภาวโต จ อวิปากสภาวะโต จ อุตติโต จ ๑ บทว่า ตสมา ความว่า เพราะเหตุที่มีความไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมีทาน เป็นต้นเป็นอาทิ ๑ ความเกี่ยวข้องแห่งวัตถุ 4 ประการ มีความไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมีทาน เป็นต้นเป็นอาทิเหล่านั้น ชื่อว่าตังวสะ ๑ บทว่า ยถารหํ คือตามความไม่ก้าวล่วงแห่งเนื้อความอันสมควร ๑ ความไม่ก้าวล่วงความเหมาะสม ชื่อว่ายถารหํ ๑ ความต่างกันคือความพิเศษแห่งจำนวน ชื่อว่าคณนภะ ๑ ควรประกอบความพิเศษของจำนวนตามความเหมาะสมมีความต่ำของอารมณ 6 เป็นต้น ๑ เป็นอย่างไร ๑ มหาวิบากจิตทั้งหลาย เอา 6 คุณ เพราะเป็นไปในอารมณ 6 จึงมี 48 ดวง มหาวิบากจิตเหล่านั้น เอา 3 คุณ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจจิตที่ต่ำ เป็นต้น จึงมี 144 ดวง ๑

ยถา-ศัพท์ เป็นอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า เอตานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวัตตนติ ๑ สืบทว่า ปุณณกิริยาวเสน กมมทวารวเสน กมมวเสน อธิปติวเสน จ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปวัตตนติ ๑ น-ศัพท์ เป็นบทปฐมิเสธ ๑ เอว-ศัพท์ เป็นอุปเมยโชตกะ ๑ บทว่า วิปากานิ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวัตตนติ ๑ บทว่า ทานาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุปวัตตนโต ๑ สืบทว่า อุปวัตตนโต วิญญัตติสมุฏฐापนาภาวโต อวิปากสภาวะโต อุตติโต เป็นบทลยาปเหตุในบทว่า น ปวัตตนติ ๑ บทว่า ฉนทาทีนิ เป็นบทกรรมในบทว่า ปุรุษิตวา ๑ บทว่า ปุรุษิตวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า อุตติโต ๑ บทว่า ตสมา เป็นบทเหตุในบทว่า บริหาเปตวา ๑ บทว่า ตวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะ

ในบทว่า ปริหาเปตฺวา ฯ บทว่า ปริหาเปตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า โยเซตฺพุโป ฯ บทว่า ยถารหํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า โยเซตฺพุโป ฯ บทว่า คณนเกโธ เป็นบทกรรมในบทว่า โยเซตฺพุโป ฯ

(258) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุในความที่กามาวจรวิบากจิตเหล่านี้สหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนาและอุเบกขาเวทนา จึงกล่าวว่า อิมานิ เป็นต้น ฯ แม้กามาวจรวิบากจิตฝ่ายสเหตุกะ 8 ดวงเหล่านี้ ก็สหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺ์ และสหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์ ตามลำดับ ฯ

ปิ-ศัพท์รวบรวมว่า กุศลจิตทั้งหลายสหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐารมณฺ์ และสหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ด้วยอำนาจอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์ ตามลำดับ อย่างเดียวกันก็ได้ ดังนี้ ฯ อันน่าปรารถนาด้วย อันน่าปรารถนาปานกลางด้วย ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมฺ์ชฌัตตะ อารมณฺ์คืออันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาปานกลาง ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์ ความเกี่ยวข้องแห่งอารมณฺ์คืออันน่าปรารถนาและอันน่าปรารถนาปานกลาง ชื่อว่าอิฏฐอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์วสะ ฯ ไม่กล่าวลงลำดับ ชื่อว่ายถากกมมะ ฯ โสมนัสสเวทนายด้วย อุเบกขาเวทนายด้วย ชื่อว่าโสมนัสสุเปกขา อันสหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนาและอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าโสมนัสสุเปกขาสหิตะ ฯ

บทว่า อิมานิปิ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า อิฏฐอิฏฐมฺ์ชฌัตตารมณฺ์วสะ เป็นบทตติยวิเสสนะในบทว่า สหิตานิ ฯ บทว่า ยถากกมํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า สหิตานิ ฯ บทว่า โสมนัสสุเปกขาสหิตานิ เป็นบทวิตกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ

(259) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุโดยความที่กามาวจรวิบากจิตเป็นญาณสัมปยุต จึงกล่าวว่า ปฏิสันธาทิ เป็นต้น ฯ กามาวจรวิบากจิตเหล่านี้ เป็นญาณสัมปยุตและเป็นญาณวิปยุต โดยกรรมมีพลังและไม่มีพลัง ในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจกิจมีปฏิสันธิกิจ เป็นต้น โดยสมควรแก่ชวนกิจ โดยมาก ในเวลาที่เป็นไปด้วยตทาลัมพนกิจ และโดยสมควรแก่กรรม แม้ในเวลาที่เป็นไปพร้อมกับตทาลัมพนกิจนั้น ในกาลบางครั้ง ฯ

ปฏิสันธิกิจเป็นเบื้องต้นแห่งเวลาเหล่าใด เวลาเหล่านั้น ชื่อว่าปฏิสันธาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาภวังคกิจและจุติกิจด้วย ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งกิจทั้งหลายมีปฏิสันธิกิจ เป็นต้น ชื่อว่าปฏิสันธาทิวสะ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความเป็นไปด้วยอำนาจกิจมีปฏิสันธิกิจ เป็นต้น ชื่อว่าปฏิสันธาทิวสัปปวัตติ ฯ บทว่า กมมสฺส คือ กรรมที่จะให้ผลเป็นปฏิสันธิ ฯ มีพลังด้วย ไม่มีพลังด้วย ชื่อว่าพลวพลวะ ความเป็นแห่งกรรมมีพลังและไม่มีพลัง ชื่อว่าพลวพลวภาวะ ฯ บทว่า พลวพลวภาวโต คือ กามาวจรวิบากจิตที่เป็นญาณสัมปยุตจากที่เป็นญาณวิปยุต ชื่อว่ามีพลัง ที่เป็นอสังขาริกจากที่เป็นสังขาริก ชื่อว่ามีพลัง ที่สหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนาจากที่สหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนา ชื่อว่ามีพลัง ฯ บรรดากรรมที่มีพลังและไม่มีพลัง กรรมที่มีพลังเท่านั้น ย่อมให้กิจ 3 อย่างมีปฏิสันธิกิจ เป็นต้น ฯ ในกาลนั้น ย่อมเป็นญาณสัมปยุต ฯ ก็บรรดาวิญญานจิต 8 ดวงเหล่านี้ วิญญานจิตที่สหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนา มีพลังมากกว่าวิญญานจิตที่สหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนา ที่เป็นญาณสัมปยุตมีพลังมากกว่าที่เป็นญาณวิปยุต ที่เป็นอสังขาริกมีพลังมากกว่าที่เป็นสังขาริก ฯ ก็วิญญานจิตที่แตกต่างกันเป็นจิตมีพลังและไม่มีพลัง ด้วยอำนาจการประกอบด้วยเวทนาและญาณ ฯ ก็วิญญานจิตที่สหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นติเหตุกอสังขาริก มีพลังมากกว่าวิญญานจิตที่สหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนาที่เป็นติเหตุกอสังขาริก วิญญานจิตที่สหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนาที่เป็นติเหตุกอสังขาริก มีพลังมากกว่า

วิญญานจิตที่สพรคด้วยอุเบกขาเวทนาที่เป็นเหตุอุกอสังขาริก ฯ คัมภีร์อริธัมมวาทารฎีกากล่าวไว้ว่า พึงทราบว่ วิญญานจิต 8 ดวงเหล่านี้มีพลังมากกว่ากันอย่างนี้ คือ จิตดวงที่ 3 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 4 จิตดวงที่ 8 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 3 จิตดวงที่ 7 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 8 จิตดวงที่ 2 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 7 จิตดวงที่ 1 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 2 จิตดวงที่ 6 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 1 จิตดวงที่ 5 มีพลังมากกว่าจิตดวงที่ 6 ดังนี้ ฯ ความเป็นไปด้วยตทาลัมพนกิจ ชื่อว่าตทาลัมพนูปวัตติ ฯ อันสมควรแก่ชวนกิจ ชื่อว่าชวนานูรูปะ ฯ อปิ-ศัพท รวบรวมว่า ในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจกิจมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น อย่างเดียวหาได้ ฯ บทว่า กมมานูรูปโต ความว่า โดยสมควรแก่กรรมที่ให้วิบากเป็นไปนอกจากการให้ปฏิสนธิกิจ ฯ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น พลวพลวภาวโต จ ชวนานูรูปโต จ กมมานูรูปโต จ ฯ จ-ศัพทตัวที่ 2 ควรประกอบเป็น ญาณสมปยุตตานิ จ ญาณวิปยุตตานิ จ ฯ

บทว่า ปฏิสนธาทิสปวัตติย เป็นบทกาลสัตติมีในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า กมมสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาวโต ฯ สามบทว่า พลวพลวภาวโต ชวนานูรูปโต กมมานูรูปโต จ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า โหนติ ฯ สามบทว่า ตทาลมพนูปวัตติย กทาจิ ตตถาปิ เป็นบทกาลสัตติมีในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า เยภยุเณ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อนุรูปโต ฯ สองบทว่า ญาณสมปยุตตานิ ญาณวิปยุตตานิ จ เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ

(260) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุในความที่กามาวจรวิบากจิตเป็นสังขาริกและสังขาริก จึงกล่าวว่า ยลา-เป็นต้น ฯ กามาวจรวิบากจิต 4 ดวงเหล่านี้ เป็นอสังขาริก โดยปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น คือโดยปัจจัยมีกรรม กรรมนิमितและคตินิमितตามที่ปรากฏ เว้นถูกกระตุ้นเตือนและด้วยอำนาจปัจจัยที่เป็นสัปปายะมีฤดูและโทษะเป็นต้น และอีก 4 ดวงเป็นสังขาริก โดยปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้นคือโดยปัจจัยมีกรรม กรรมนิमितและคตินิमितตามที่ปรากฏ พร้อมกับถูกกระตุ้นเตือน และด้วยอำนาจปัจจัยที่ไม่เป็นสัปปายะมีฤดูและโทษะเป็นต้น ฯ

การประกอบ คือความพยายาม ชื่อว่าปโยคะ ฯ ความพยายามอันสมควรเพื่อความปรากฏแห่งปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่ายลาปโยคะ เป็นอภัยยิภาวสมาส ฯ บทว่า ยลาปโยคั วินา ความว่า เว้นความพยายามอันตนหรือชนเหล่าอื่นกระทำแล้วอันสมควรเพื่อความปรากฏแห่งกรรมปัจจัย เป็นต้น ฯ ความว่า พร้อมกับความพยายาม ชื่อว่าสัมปโยคะ คือพร้อมกับการประกอบด้วยปัจจัยให้เกิดความพยายาม ฯ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น วินา จ สมปโยคณจ ฯ บทว่า อุปภูทหนติ ความว่า ปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้นที่ปรากฏ ฯ ความว่า ที่ปรากฏตามสมควร ชื่อว่ายลา-อุปภูทิตะ อันสมควรแก่การไม่ถูกกระตุ้นเตือนและถูกกระตุ้นเตือน ตั้งขึ้นแล้ว คือปรากฏแก่สัตว์ผู้ใกล้ตาย ฯ กรรมเป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยเหล่าใด ปัจจัยเหล่านั้น ชื่อว่ากัมมาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายถึงเอากรรมนิमितและคตินิमितด้วย ฯ กรรมเป็นต้นด้วย กรรมเป็นต้นเหล่านั้นเป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่ากัมมาทิปัจจัยะ ความว่า ปัจจัยทั้งหลาย มีกรรม กรรมนิमितและคตินิमितอันเป็นอารมณ์เหล่านั้น ฯ ชื่อว่าอุตุ เพราะกิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศนั้น ฯ เป็นไปอยู่ ฯ อร-ธาตุมีความหมายว่า เป็นไป, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย¹⁵²⁷ ฯ เปลี่ยน อร เป็นอุตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยानิ ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵²⁸, ลบ ณ อนุพันธ์, ไม่ทำการรุธิ ฯ ชื่อว่าโทษะ เพราะถูกเขากิน ฯ ฤษ-ธาตุมีความหมายว่า การรักษา, การกลืนกิน, ลง ณ ปัจจัย,

¹⁵²⁷ รูป. -/651/478.

¹⁵²⁸ รูป. -/488/351.

เปลี่ยน ยุ เป็น อน ๑ วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภัติปจฺจยำนํ ที่หวิปริตาเทสโลปาคมา
จ¹⁵²⁹ ๑ กิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศด้วย โภชนาหารด้วย ชื่อว่าอุตุโภชนะ กิจคือความจริงที่
เป็นดินฟ้าอากาศและโภชนาหารเป็นเบื้องต้นแห่งอาวาสเป็นต้นเหล่าใด อาวาสเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า
อุตุโภชนาธิ ๑ อันเป็นสปปายะด้วย อันไม่เป็นสปปายะด้วย ชื่อว่าสปปายาสปปายะ กิจคือความจริงที่
เป็นดินฟ้าอากาศและโภชนาหารด้วย กิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศและโภชนาหารนั้น เป็น
สปปายะและไม่เป็นสปปายะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอุตุโภชนาธิสปปายาสปปายะ ความ
เกี่ยวข้องแห่งกิจคือความจริงที่เป็นดินฟ้าอากาศและโภชนาหารอันเป็นสปปายะและไม่เป็นสปปายะ
ชื่อว่าอุตุโภชนาธิสปปายาสปปายวเสน ๑ จ-ศัพทฺ ครอบประกอบเป็น กมมาทิปจฺเจยฺหิ จ อุตุโภชนาธิ-
สปปายาสปปายวเสน จ ๑ ก็ในที่นี้ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ยถาปิโยคํ วินา สมปิโยคญจ ยถา-
อุฏฺฐิจฺเจตฺติ กมมาทิปจฺเจยฺหิ นี้ หมายถึงเอาปฏิสนธิกิจ ภาวํคกิจและจิตฺติกิจ ๑ คำว่า อุตุโภชนาธิ-
สปปายาสปปายวเสน นี้ กล่าวหมายเอาตทาลัมพนกิจ ๑ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์อริหัมมวตารฎีกาจึง
กล่าวไว้ว่า บทว่า พลวปจฺเจยฺหิ คือ ด้วยปัจจัยมีอารมณ์ปัจจัยเป็นต้นที่สำเร็จแล้ว เว้นถูกกระตุ้น
เตือน ๑ เมื่อกรรมถูกบรรดาอสังขาริกจิตเป็นต้น จิตดวงใดดวงหนึ่งพยายามแล้ว ปฏิสนธิกิจเมื่อ
เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะเป็นกรรม กรรมนิमितและคตินิमित อันอสังขารไม่ถูกกระตุ้นเตือน เป็นอสังขาริก-
จิต เมื่อเกิดขึ้นในปัจจุบันขณะเป็นกรรมปัจจัยเป็นต้น อันสสังขารกระตุ้นเตือน เป็นสสังขาริกจิต ๑
สำหรับภาวํคกิจและจิตฺติกิจก็เป็นเช่นเดียวกับปฏิสนธิกิจ ๑ ส่วนตทาลัมพนกิจพึงทราบว่าเป็น
อสังขาริกจิตและสสังขาริกจิต เหมือนกุศลจิตและอกุศลจิต ๑ บรรดาบทเหล่านั้น ด้วย อาทิ-ศัพทฺใน
บทว่า อารมมณาทิปจฺเจยฺหิ หมายถึงเอาปัจจัยมีฤดูและโภชนะเป็นต้น ๑ ก็ในอนุฎีกาอริหัมมวตาทนกล่าว
ไว้ว่า บทว่า ปิโยเคน คือ ด้วยการประกอบด้วยความพยายามที่ตนหรือชนเหล่าอื่นกระทำแล้ว ๑ ก็แม้
ในอริหัมมวตารฎีกา พระเถระรูปที่ 2 กล่าววิธีเรียกว่าอสังขาริกจิตเป็นต้นเพราะปัจจัยอย่างนี้คือ
เมื่อกรรมบรรดาอสังขาริกจิตเป็นต้น จิตดวงใดดวงหนึ่งพยายามแล้ว ปฏิสนธิกิจเมื่อเกิดขึ้นในปัจจุบัน
ขณะคือกรรม กรรมนิमितและคตินิमितอันเว้นการถูกตนที่ใกล้ตาย (หรือ) ชนเหล่าอื่นกระตุ้นเตือน คือ
อันอสังขารไม่กระตุ้นเตือน เป็นอสังขาริกจิต เมื่อเกิดขึ้นในปัจจุบันขณะคือกรรมปัจจัยเป็นต้น อันถูก
คนใดคนหนึ่งกระตุ้นเตือน คืออันสสังขารกระตุ้นเตือน เป็นสสังขาริกจิต ภาวํคกิจและจิตฺติกิจก็
เหมือนกันแล ส่วนตทาลัมพนกิจ เป็นอสังขาริกจิตและสสังขาริกจิตด้วยอำนาจปัจจัยมีฤดูและโภชนะ
ที่ประณีตและไม่ประณีตเป็นต้น หรือด้วยอำนาจกุศลจิตและอกุศลจิตที่ผิดไปจากอนันตรปัจจัย ๑
เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำที่ควรรู้เพื่อแสดงความคิดเห็นของพระเถระรูปที่ 2 นั้น ว่า
ปจฺเจยฺโตะ เจว-เพราะเป็นปัจจัยด้วยแล ๑ ก็แล ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ปสฺสนติ-ย่อมสรรเสริญ นี้แล ๑
แต่พระวิมลพุทธิเถระกล่าวไว้ว่า โดยปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น เว้นถูกกระตุ้นเตือน และด้วยปัจจัยที่
เป็นกรรม อริชาและตณฺหา พร้อมกับถูกกระตุ้นเตือน ๑ คำนั้นไม่ถูกต้องเพราะไม่มีความเกี่ยวข้อง
กัน ๑ ก็เมื่อมีการถือเอาเนื้อความอย่างนี้ ก็ไม่ควรกล่าว สห-ศัพทฺไว้ในบทว่า สมปิโยคํ นี้ แต่ควรกล่าว
ว่า วินา ปิโยคํ ๑ ท่านอาจารย์กล่าวถึงการถือเอาเนื้อความนั้นตาลำดับแห่งอสังขาริกจิตและ
สสังขาริกจิตแม้ก็จริง ถึงกระนั้น ลำดับนั้นก็ผิด ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะไม่เกิดการถือเอาเนื้อความ
ตามที่ได้มา ๑ ไม่ควรถือเอากรรม อริชาและตณฺหา ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะคำว่า ยถาปิโยคํ วินา

สมปโยคณจ ยถาอุปฏฺฐิตะหิ-ตามที่ปรากฏ เว้นถูกกระตุ้นเตือน และพร้อมกับถูกกระตุ้นเตือน ๑ ก็
 วิกาสจิตเป็นอสสังขาริกเพราะกุศลจิตเกิดขึ้น ๑ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์อภิมมาวตารฎีกา พระเถระรูป
 แรกจึงกล่าวว่า เหมือนอย่างเมื่อดวงหน้าไหว เงาหน้าที่พื้นกระจกก็ไหวตาม ฉะนั้น วิกาสของกุศลจิต
 ที่เป็นอสสังขาริก ก็เป็นอสสังขาริก วิกาสของกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก ก็เป็นสสังขาริก ฉะนั้น ๑
 เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงความคิดเห็นของพระเถระรูปแรกนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อสสังขาริก**
เป ๑ ปุณฺณโต ๑ อสังขาริกจิตด้วย สสังขาริกจิตด้วย ชื่อว่าอสสังขาริกสสังขาริกะ ๑

บทว่า ยถาปโยค เป็นบทกรรมในบทว่า วินา ๑ สองบทว่า วินา สมปโยคณจ เป็นบท
 กิริยาวิเสสในบทว่า อุปฏฺฐิตะหิ ๑ บทว่า ยถาอุปฏฺฐิตะหิ เป็นบทวิเสสของบทว่า กมมาทิปจฺเจยหิ
 ๑ สองบทว่า กมมาทิปจฺเจยหิ อตุโฆณาหิสปฺปายาสปฺปายวเสน จ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า
 โหนติ ๑ บทว่า อสังขาริกสสังขาริกานิ เป็นบทวิภิกตัตตาในบทว่า โหนติ ๑

(261) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงสิ่งที่กามาวจรกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา
 เป็นต้น จึงกล่าวว่า **กิริยา-เป็นต้น ๑** บัณฑิตพึงทราบแมื่อกามาวจรกิริยาจิตฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง) ว่า
 สหคตด้วยโสมนัสเวทนาเป็นต้นตามสมควร ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในกามาวจรกุศลจิต (8 ดวง)
 นั้นแล ๑

ปี-ศัพท์รวบรวมว่า บัณฑิตพึงทราบความกุศลจิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนาเป็นต้นด้วย
 เหตุมีศรัทธามีพลังเป็นต้นอย่างเดียว หามิได้ ๑ บทว่า กุสเล คือในกุศลจิต ๑ บทว่า วุตฺตนเยน คือ
 ตามนัยที่กล่าวแล้วมีศรัทธามีพลังเป็นต้น ๑ นัยที่อาจารย์กล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตฺตนยะ ๑ ความไม่กำกวม
 ความเหมาะสม ชื่อว่ายถา ๑ ความเป็นแห่งจิตที่สหคตด้วยโสมนัสเวทนา ชื่อว่าโสมนัสสสหคตตา
 ความที่จิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา เป็นเบื้องต้นแห่งจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเป็นต้นเหล่าใด
 จิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าโสมนัสสสหคตตาทิ ความเป็นแห่งจิตสหคต
 ด้วยโสมนัสเวทนา ชื่อว่าโสมนัสสสหคตตาทิตา ๑ ถูกเรียกว่า ชื่อ ด้วย ตา-ปัจจัย ๑ ในบทว่า **กุสเล**
วุตฺตนเยเนว ยถาหิ โสมนัสสสหคตตาทิตา เวทิตพฺพา นี้ มีอธิบายความดังนี้ว่า ศรัทธามีพลัง เป็น
 จิตที่สหคตด้วยโสมนัสเวทนาด้วยเหตุเป็นต้นอย่างนี้คือ ความถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิ อภิธรรมม
 การทำปฏิสนธิกิจที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา และความมีปกติไม่ลึกลับ ๑ แม้ความถึงพร้อมแห่ง
 ปัจจัยและผู้รับเป็นต้นก็เป็นเหตุแห่งศรัทธามีพลัง เพราะจิตสหคตด้วยโสมนัสเวทนา ๑ ก็จิตเหล่านี้
 ย่อมมีแก่พระชินาสพเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการมีทานเป็นต้น ตามสมควร ๑
 ศรัทธามีพลัง เป็นจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ด้วยเหตุมีเป็นต้นอย่างนี้คือ อภิธรรมมัตตารมณ
 การทำปฏิสนธิกิจที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา ความมีปกติลึกลับ ๑ ก็พระวิมลพุทธิเถระได้กล่าวไว้
 ว่า บุญทั้งหลายมีทานเป็นต้นที่จัดแจงแล้วในกาลเป็นพระเสขะและปุณฺณ ที่จัดแจงแล้วในกาลเป็น
 พระชินาสพเหมือนกัน ย่อมเป็นเหตุที่เหมือนกัน เพราะเป็นกิริยา ก็จิตของพระชินาสพผู้กระทำวัตร
 และปฏิวัตรที่สั่งสมด้วยจิตที่ส่งไปในอารมณ์อื่น ย่อมเป็นญาณวิปยุต เหมือนการสาธยายแม้ด้วยจิตที่
 เป็นญาณวิปยุตของคนที่สาธยายคัมภีร์ได้อย่างคล่องแคล่วด้วยจิตที่ส่งไปในอารมณ์อื่นที่เป็น
 ญาณวิปยุต ฉะนั้น หาใช่เหมือนจิตของเด็กน้อยไม่ ๑ คำนั้น ถูกต้องแล้ว ๑ กายและจิตเป็นอสสังขาริก
 เพราะเป็นสภาวะที่ถึงพร้อมแม้ด้วยอำนาจสปปายะมีอวาสาสปปายะเป็นต้น เป็นสสังขาริก ด้วย
 อำนาจสปปายะมีอวาสาสปปายะเป็นต้น ๑

บทว่า กริยาจิตตานมปิ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า โสมนสสสหคตาทิตา ฯ บทว่า กุสเล เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตตา ฯ บทว่า วุตตนเยน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า เวทิตพพา ฯ บทว่า ยถารหิ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า เวทิตพพา ฯ บทว่า โสมนสสสหคตาทิตา เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพพา ฯ

(262) อาจารย์บางท่านพึงถือเอาว่า สเหตุก-ศัพท์เป็นบทวิเสสณะแม้บ่งถึงกุศลจิต เพราะวางไว้ข้างหน้าของสามบทว่า กุสล วิปาก และกริยา ดังนี้ เพราะฉะนั้น เพื่อจะห้ามการถือเอานั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า สเหตุก ฯ เป ฯ เอตถ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า สเหตุก-ศัพท์ ในคำว่า สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากกริยาจิตตานิ นี้ เป็นบทวิเสสณะบ่งถึงวิปากจิตและกริยาจิต เพราะกุศลจิตเป็นสเหตุกะโดยส่วนเดียว ฯ

การถือเอา คือการใส่เข้าไป ชื่อว่าคหณะ เป็นภาวสาธนะ ฯ การถือเอาสเหตุกะ ชื่อว่า สเหตุกคคหณะ ฯ วิปากจิตด้วย กริยาจิตด้วย ชื่อว่าวิปากกริยา ชื่อว่าวิปากกริยาเปกขะ เพราะบ่งถึง วิปากจิตและกริยาจิต ฯ ชื่อว่าสเหตุกะ เพราะเป็นไปพร้อมกับเหตุทั้งหลาย เป็นไปพร้อมกับเหตุโดยส่วนเดียว ชื่อว่าเอกนตสเหตุกะ ความเป็นแห่งความเป็นไปพร้อมกับเหตุโดยส่วนเดียว ชื่อว่าเอกนต-สเหตุกัตตะ ฯ

บทว่า สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากกริยาจิตตานิติ เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า คคหณิ ฯ บทว่า สเหตุกคคหณิ เป็นลึงคัตตะ ฯ บทว่า วิปากกริยาเปกขิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิเสสนิ ฯ บทว่า วิเสสนิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สเหตุกคคหณิ ฯ บทว่า กุสลสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า เอกนตสเหตุกตตา ฯ บทว่า เอกนตสเหตุกตตา เป็นบทญายกเหตุในบทว่า -อเปกขิ ฯ

อธิบายว่า สเหตุก-ศัพท์ เป็นบทวิเสสณะของวิปากจิตและกริยาจิต เพราะแยกเป็น 2 อย่าง ด้วยอำนาจสเหตุกะและอเหตุกะ แห่งกามาวจรวิปากจิตและกริยาจิต แต่ไม่เป็นบทวิเสสณะของ กุศลจิต เพราะกุศลจิตเป็นสเหตุกะโดยส่วนเดียว ฯ

(263) ท่านอาจารย์ใ้ใจว่า อาจารย์บางท่านพึงกล่าวว่า การประกอบความตามที่จะรู้ได้ ที่ท่านกล่าวแล้ว จะมีในที่ไหน ดังนี้ เมื่อจะให้คำที่ตนกล่าวไว้ว่า สเหตุก ฯ เป ฯ กริยาจิตตานิติ เอตถ สเหตุกคคหณิ วิปากกริยาเปกขิ วิเสสนิ กุสลสส เอกนตสเหตุกตตา-สเหตุก-ศัพท์ ในคำว่า สเหตุก-กามาวจรกุสลวิปากกริยาจิตตานิ นี้ เป็นบทวิเสสณะบ่งถึงวิปากจิตและกริยาจิต เพราะกุศลจิตเป็น สเหตุกะโดยส่วนเดียว ดังนี้ สำเร็จลงด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสามัญญผลสูตร จึงกล่าวว่า โทติ หิ เป็นต้น ฯ ความจริง การประกอบความตามที่จะรู้ได้ มีอยู่ ฯ ประกอบความว่า เช่น ในประโยคว่า ก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วยบ้าง ผงปลาบ้าง เทียวไปก็มี วางอยู่ก็มี ดังนี้ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบกริยาเทียวไปโดยทรงมุ่งถึงผงปลา เพราะก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วยไม่ควรกับกริยาเทียวไป ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรณัตตะ ฯ ชื่อว่าลาภะ เพราะอันสัตว์พึงได้ คือความหมายว่ากริยาการ เทียวไปเป็นของผงปลาเป็นต้นที่จะพึงได้ ฯ การได้ความหมายว่ากริยาการเทียวไปเป็นของผงปลา เป็นต้นอันสมควร ชื่อว่ายถาลาภะ ฯ การประกอบ ชื่อว่าโยชนา เป็นภาวสาธนะ ฯ การประกอบความว่ากริยาการเทียวไปของผงปลาเป็นต้นตามที่จะได้ ชื่อว่ายถาลาภโยชนา ฯ บทว่า สกขโร คือ ก้อนกรวด ฯ ชื่อว่าสักขระ เพราะถึงการเปลี่ยนแปลง ฯ สร-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ขร ปัจจัย ด้วย

สูตร กาละ วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁵³⁰, ลบ รุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจนานํ ที่ข-
วิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵³¹, ซ้อน ก ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา¹⁵³² ฯ บทว่า กลลิกโก คือ
ส่วนของหม้อที่แตก ฯ ชื่อว่ากลลิกะ เพราะเป็นอยู่อย่างลำบากคือนำไปในความทุกข์ยากนี้ ฯ กล-ธาตุ
มีความหมายว่า เป็นอยู่อย่างลำบาก, ลง ลิก ปัจจย ด้วยสูตร ยทนุปปนนา นิปาตนา สีฆณนติ¹⁵³³ ฯ
ก่อนกรวดด้วย กระเบื้องถ้วยด้วย ชื่อว่าสักรกกลลิกะ เป็นสมาหารวันทสมาส ฯ ชื่อว่ามัจฉะ เพราะ
ถูกชนทั้งหลายให้ตาย หรือว่า ชื่อว่ามัจฉะ เพราะตายตามธรรมดาของตน ฯ มร-ธาตุมีความหมายว่า
สละชีวิต-ตาย, ลง ตย ปัจจย และลบ รุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร วหาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹⁵³⁴ ฯ
เปลี่ยน ตย เป็น ฉ ด้วย การ-ศัพท์ในสูตร ยวตฺ ตลนทการานํ พยณชนานิ จลณชการตต¹⁵³⁵, ซ้อน จ
ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา¹⁵³⁶ ฯ ชื่อว่าคุมพะ เพราะปกปิด คือหมู ฯ คูพิ-ธาตุมี
ความหมายว่า ปกปิด, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญวตฺวาวิ วา¹⁵³⁷, ลงนิคคหิตาอคมา ด้วยสูตร
กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจนานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵³⁸ ฯ ผูกของปลา ชื่อว่ามัจฉคุมพะ ใช้เป็น
มัจฉคุมพ ก็มี ฯ คำนั้น ไม่งาม ฯ ชื่อว่าจรรันตะ เพราะเที่ยวไป ฯ ชื่อว่าติฏฐันตะ เพราะวางอยู่ ฯ ปิ-
ศัพท์ทั้งหลาย เป็นสมุจจะยะ ฯ การไม่ประกอบ คือความไม่ถึงพร้อม ชื่อว่าอโยคะ การไม่ประกอบด้วย
การเที่ยวไป ชื่อว่าจรณาโยคะ ฯ การมุ่งถึง ชื่อว่าอเปกขา ความมุ่งถึงผูกปลา ชื่อว่ามัจฉคุมพาเปกขา
 ฯ เป็น นา ตติยวิภตติ, เปลี่ยน นา เป็น อาย ด้วยสูตร ฆโต นาทิน¹⁵³⁹ ฯ การเที่ยวไป ชื่อว่าจรณะ ฯ

บทว่า ยถาลาภโยชนา เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า โหติ เป็นอาชยาคบพ กัตตุ-
วากจ ฯ บทว่า สกขรกลลิกมปิ มจฉคุมพมปิ จรณตมปิ ติฏฐณตมปีติอาทิสฺส เป็นบทอาชาระในบทว่า
โยชียติ ฯ บทว่า สกขรกลลิกสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อโยโค ฯ บทว่า จรณาโยคโต เป็นบทเหตุ
ในบทว่า โยชียติ ฯ บทว่า มจฉคุมพาเปกขาย เป็นบทตติยวิเสสณะในบทว่า โยชียติ ฯ บทว่า จรณ
เป็นบทกรรมในบทว่า โยชียติ ฯ บทว่า โยชียติ เป็นอาชยาคบพ กัมมวากจ ฯ

(264) ก็เพราะอาจารย์บางท่านกระทำการเชื่อมบทว่า เวทนาญาณสังขารเภทเน กับบท
ว่า จตฺวิสตี นี้ จึงถือเอาเนื้อความว่า กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ
บัณฑิตประมวลกล่าวไว้ 24 ดวง โดยความต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร ดังนี้ ฉะนั้น ท่าน
อาจารย์เมื่อจะทำการประกอบเนื้อความของคาถา จึงกล่าวว่า สเหตุกา- เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า
กุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ บัณฑิตประมวลกล่าวไว้ 24 ดวง โดย
ความต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร เพราะว่าโดยความต่างกันแห่งเวทนา แยกออกเป็น 2 ฝ่าย
(คือสหรรคด้วยโสมนัสเวทนา ฝ่าย 1 สหรรคด้วยอุเบกขาเวทนาฝ่าย 1) เพราะว่าโดยความต่างกัน

¹⁵³⁰ รูป. -/651/478.

¹⁵³¹ รูป. -/488/351.

¹⁵³² รูป. -/42/39.

¹⁵³³ รูป. -/423/310.

¹⁵³⁴ รูป. -/660/483.

¹⁵³⁵ รูป. -/41/38.

¹⁵³⁶ รูป. -/42/39.

¹⁵³⁷ รูป. -/568/414.

¹⁵³⁸ รูป. -/488/351.

¹⁵³⁹ รูป. -/179/102.

แห่งญาณ แยกออกเป็น (2 ฝ่าย) ฝ่ายละ 4 ดวง (คือเป็นญาณสัมปยุต 4 ดวง เป็นญาณวิปยุต 4 ดวง) และเพราะว่าโดยความต่างกันแห่งสังขารมีฝ่ายละ 8 ดวง ฯ

ในคาถา ปาฐะที่มีอักษรเกิน 8 อักษร ว่า สเหตุกกามาวจร ดังนี้ เหมือนปาฐะว่า ตโป จ พรหมจริยณฺจ ฯ เพราะเหตุนั้น ในฎีกา ท่านจึงกล่าวว่า สเหตุกกามาวจร ดังนี้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ ใน คัมภีร์ ท่านอาจารย์ต้องการปาฐะที่เว้น ก อักษรว่า สเหตุกกามาวจร ดังนี้ ฯ ท่านอาจารย์ใส่ ก-ศัพท์ เข้ามาในฎีกา ฯ ชื่อว่าสเหตุกะ เพราะเป็นไปพร้อมกับเหตุทั้งหลาย ฯ กุศลจิตด้วย วิบากจิตด้วย กิริยาจิตด้วย ชื่อว่าปุณฺณูปากกิริยา อันเป็นกามาวจรด้วย อันเป็นกามาวจรนั้น เป็นกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากามาวจรปุณฺณูปากกิริยา อันเป็นฝ่ายสเหตุกะด้วย อันเป็น ฝ่ายสเหตุกะนั้น เป็นกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสเหตุกกามาวจร- ปุณฺณูปากกิริยา ฯ เวทนาด้วย ญาณด้วย สังขารด้วย ชื่อว่าเวทนาญาณสังขาระ ความต่างกันแห่ง เวทนา ญาณและสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเวทนาญาณสังขารเภทะ ฯ ความต่างกันแห่งเวทนาทั้งหลาย ชื่อว่าเวทนาเภทะ ฯ กุศลจิต วิบากจิตและกิริยาจิตเหล่าใดมีอย่างละ 2 ดวง กุศลจิต วิบากจิตและ กิริยาจิตเหล่านั้น ชื่อว่าทวิระ ความเป็นกุศลจิต วิบากจิตและกิริยาจิตมีอย่างละ 2 ดวง ชื่อว่าทวิธิตตะ ฯ ความต่างกันแห่งญาณ ชื่อว่าญาณเภทะ ฯ ความเป็นจิตมี 4 ดวง ชื่อว่าจตุพพิธิตตะ ฯ ความต่างกัน แห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารเภทะ ฯ ความเป็นจิตมี 8 ดวง ชื่อว่าอัฐวิธิตตะ ฯ จ-ศัพท์ ย่อมรวบรวม เหตุทั้ง 3 ไว้ ฯ

บทว่า สเหตุกกามาวจรปุณฺณูปากกิริยา เป็นบทรกรรมในบทว่า มตา ฯ บทว่า เวทนาญาณ- สังขารเภทเน ปจฺเจกั เวทนาเภทโต ทวิธิตตา ญาณเภทโต จตุพพิธิตตา สังขารเภทโต อฏฺฐวิธิตตา จ เป็นบทติยาวิเสสในบทว่า สมฺปิณฺเฑตฺวา ฯ บทว่า ปจฺเจกั เป็นบทกิริยาวิเสสในสามบทว่า ทวิธิตตา จตุพพิธิตตา อฏฺฐวิธิตตา ฯ บทว่า เวทนาเภทโต เป็นบทติยาวิเสสในบทว่า ทวิธิตตา ฯ สามบทว่า ทวิธิตตา จตุพพิธิตตา อฏฺฐวิธิตตา เป็นบทเหตุในบทว่า สมฺปิณฺเฑตฺวา ฯ พึงใส่การ ประกอบเป็น ปุณฺณูปากกิริยานํ ในบทว่า ทวิธิตตา เป็นต้น ฯ บทว่า ญาณเภทโต เป็นบทติยา- วิเสสในบทว่า จตุพพิธิตตา ฯ บทว่า สังขารเภทโต เป็นบทติยาวิเสสในบทว่า อฏฺฐวิธิตตา ฯ บทว่า สมฺปิณฺเฑตฺวา เป็นบทปุปฺพกาลกิริยาในบทว่า มตา ฯ บทว่า จตุวิสติ เป็นบทอาการในบทว่า มตา ฯ บทว่า มตา เป็นกิตบถ กัมมวาจก ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า โยชนา ฯ บทว่า โยชนา เป็นลึงค์ตละ ฯ

(265) ท่านอาจารย์ครั้งตั้งคำทักท้วงแล้ว เมื่อจะเฉลย จึงกล่าวว่า นนฺ เป็นต้น ฯ ถ้ามว่า ก็คำนี้ผิด คือ ความต่างกันแห่งเวทนา เหมาะสมแล้วก่อน เพราะเหตุอะไร เพราะเวทนาเหล่านั้นมี สภาวะต่างกันโดยเป็นโสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา มิใช่หรือ ส่วนความต่างกันแห่งญาณและ สังขาร จะเหมาะสมอย่างไร ฯ

นนฺ จ-ศัพท์ เป็นนิบาต เป็นอัจจันตวิโรธิตถะ (มีความหมายผิดอย่างเดียว แปลว่า มิใช่ หรือ) ฯ ความเป็นแห่งตน ชื่อว่าสภาวะ คือความปกติของตน หมายถึงลักษณะของตน สภาวะของ เวทนาเหล่าใดต่างกัน เวทนาเหล่านั้น ชื่อว่าภินน-สภาวะ ความเป็นแห่งเวทนาที่มีสภาวะต่างกัน ชื่อ ว่าภินนสภาวะตตะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสิตถะ ฯ

นนฺ จ-ศัพท์ เป็นนิบาต ฯ บทว่า เวทนาเภทโต เป็นบทกัตตาในบทว่า ยุตฺโต ฯ ตาว-ศัพท์ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ยุตฺโต ฯ บทว่า ยุตฺโต เป็นกิตบถ กัตตฺวาจก ฯ บทว่า ตาสํ เป็นบท

สัมพันธะในบทว่า ภินนสภาวตตา ฯ บทว่า ภินนสภาวตตา เป็นบทเหตุในบทว่า ยุตโต ฯ บทว่า ญาณสงขารเภโท เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า กถิ เป็นบทปุจฉา ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ฯ

(266) ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า ญาณสงขารเภโท กถิ-ความต่างกันแห่งญาณและสังขาร จะเหมาะสมอย่างไร ดังนี้ ความว่า ญาณมีอยู่ในจิตที่เป็นญาณสัมปยุต แต่ไม่มีในจิตที่เป็นญาณวิปยุต สังขารมีอยู่ในจิตที่เป็นสังขาริก แต่ไม่มีในจิตที่เป็นอสังขาริก ฯ เฉลยคำว่า ญาณสงขารานํ ดังนี้ ฯ ประกอบความว่า ความต่างกันแม้อันความมีและความไม่มีแห่งญาณและสังขารกระทำแล้ว ก็ชื่อว่าอัน ญาณและสังขารกระทำแล้วนั่นเอง เปรียบเสมือนข้าวดี (และ) ข้าวเสีย อันฝนกระทำแล้ว ฉะนั้น เพราะเหตุดังนี้ ความต่างกันอันญาณและสังขารกระทำแล้ว ชื่อว่าความต่างกันแห่งญาณและสังขาร เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ จึงไม่มีอะไรผิด ฯ

ญาณด้วย สังขารด้วย ชื่อว่าญาณสังขาระ ฯ ความมี ชื่อว่าภาวะ คืออาการที่มีอยู่ ความมี หามิได้ ชื่อว่าภาวะ คือความว่างเปล่า หมายถึงความไม่มี ความมีด้วย ความไม่มีด้วย ชื่อว่าภาวะ-ภาวะ อันความมีและความไม่มีแห่งญาณและสังขารกระทำแล้ว ชื่อว่าภาวะภาวะกตะ ฯ บทว่า ภาวะ-ภาเวน เป็นบทกัตตาในบทว่า กโต ฯ ปี-ศัพท วางไว้ในฐานะของตน เป็นโจทการุจิสูจนะ (แปลว่า แม้ ก็จริง) ฯ อันญาณและสังขารทั้งหลายกระทำแล้ว ชื่อว่าญาณสังขารกตะ ฯ บทว่า ญาณสงขารเหติ เป็น บทกัตตาในบทว่า กโต ฯ เอว-ศัพท ย่อมให้รู้ว่า อันญาณและสังขารทั้งหลายไม่กระทำแล้ว หามิได้ ฯ ยถา-ศัพท เป็นบทอุปมา ฯ อันฝนกระทำแล้ว ชื่อว่าวัสสกตะ ฯ บทว่า วสเสน เป็นบทกัตตาในบทว่า กโต ฯ ชื่อว่าภิกษะ เพราะเป็นสิ่งที่น่ากิน คือข้าว ฯ ใช้เป็นปึงลึงค์ว่า ภิกโข ก็มี ฯ ข้าวที่สมบูรณ์ ชื่อว่า สุภิกษะ ฯ ข้าวที่ไม่สมบูรณ์ ชื่อว่าทุภิกษะ ฯ อันญาณและสังขารทั้งหลายกระทำแล้ว ชื่อว่าญาณ สังขารกตะ ฯ ความต่างกัน ชื่อว่าเภทะ ความต่างกันแห่งญาณและสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าญาณ สังขารเภทะ ฯ ความผิด ชื่อว่าวิโรธะ ฯ

บทว่า ญาณสงขารานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาวะภาวะ- ฯ บทว่า ภาวะภาวะกโตปี เป็น บทวิเสสณะของบทว่า เภโท ฯ บทว่า เภโท เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า ญาณสงขารกโต เป็นบทวิเสสณะ ของบทว่า เภโท ฯ บทว่า ยถา เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า วสสโกโต เป็นบทวิเสสณะของสองบทว่า สุภิกโข ทุภิกโข ฯ สองบทว่า สุภิกโข ทุภิกโข เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า ตถา เป็นบทอุปเมยโยชตกะ ฯ บทว่า อิติ ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า ญาณสงขารกโต เภโท ฯ บทว่า ญาณสงขารกโต เป็นบทวิเสสณะของ บทว่า เภโท ฯ บทว่า เภโท เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า ญาณสงขารเภโท เป็นบทสัณญญา ฯ อิติ-ศัพท เป็น บทเหตุใน น-ศัพท ฯ น-ศัพท เป็นบทปฐิสเร ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า วิโรโธ เป็นบท อาธาระแม้ในบทว่า น อตฺถิ ฯ บทว่า โกจิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิโรโธ ฯ บทว่า วิโรโธ เป็นบท กัตตาในบทว่า น อตฺถิ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทสมุปนนะ ฯ

(267) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า คาถาว่า **กาเม** เป็นต้นนี้ มิได้กล่าวรวบรวมกามาวจร- กุศลจิตฝ่ายเดียว แต่กล่าวรวบรวมกามาวจรจิตทุกดวงนั้นแล ดังนี้ เมื่อจะแสดงการสืบต่อ จึงกล่าวว่า **อิทานิ** เป็นต้น ฯ ความว่า บัดนี้ ท่านอาจารย์หวังจะประมวลแสดงกามาวจรจิตแม้ทั้งหมด จึงกล่าวคำ ว่า **กาเม เตวีส** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า สพฺพานิปี เป็นบทวิเสสณะของบท ว่า กามาวจรจิตตานิ ฯ ปี-ศัพท เป็นอวยวาเปกษะ ฯ บทว่า กามาวจรจิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า

สมปิตติตวา ฯ บทว่า สมปิตติตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ทสเสตฺต ฯ บทว่า ทสเสตฺต เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า กามะ เตวีสาติอาทิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ

(268) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความของคาถา จึงกล่าวว่า กามะ เป็นต้น ฯ เมื่ออธิบายความว่า ในกามภพ แม้เมื่อกามาวจรจิตจะมีประเภทมากมาย โดยความต่างกันแห่งข้อเบ็ดเตล็ด มี กาล ทวาร และสันดาน เป็นต้น ว่าแม้โดยประการทั้งปวง คือโดยประเภทที่อยู่ภายในกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต กามาวจรจิตก็มีเพียง 54 ดวงเท่านั้น คือวิบากจิต 23 ดวง อย่างนี้คือ อกุศล-วิบากจิต 7 ดวง กุศลวิบากจิตทั้งฝ่ายสเหตุกะและอเหตุกะ 16 ดวง กุศลจิตและอกุศลจิต 20 ดวง คือ อกุศลจิต 12 ดวง กุศลจิต 8 ดวง และกิริยาจิต 11 ดวง คือกิริยาจิต ฝ่ายอเหตุกะ 3 ดวง กิริยาจิต ฝ่ายสเหตุกะ 8 ดวง ฯ

ชื่อว่ากามะ เพราะนำใคร่ คือภพ ฯ ใส่บทว่า ภเว เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า กาม-ศัพท์เป็นภาว-วาทก ฯ บทว่า เตวีส ปากานิ ไขความเป็น เตวีสติ วิปากานิ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ทวาทส อกุสลาณี ไว้ก่อน เพราะท่านกล่าวอกุศลจิตทั้งหลายไว้ก่อน ฯ ใส่ ปิ-ศัพท์ในบทว่า สพฺพธาปิ เข้ามา เพราะ ปิ-ศัพท์มีความหมายที่ควรรู้ ฯ บทว่า สพฺพธาปิ ไขความเป็น อนโตครณเฑน ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ ชื่อว่าอันโตคะ เพราะเข้าไปอยู่ในภายใน คือประเภทแห่งกุศลจิต เป็นต้น ฯ อันเข้าไปอยู่ในภายในด้วย อันเข้าไปอยู่ในภายในนั้น เป็นประเภทด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอันโตครณเฑ ฯ ใส่ เอว-ศัพท์เข้ามาในบทว่า จตฺตปณฺณาส เพราะประโยคทั้งหมดมีผลเป็นอวธารณะ ฯ เอว-ศัพท์ย่อมให้รู้ว่า ไม่มีหย่อน ไม่มีเกิน ฯ

ท่านอาจารย์หมายเอาคำหักท้วงว่า กามาวจรจิตทั้งหลายที่ต่างกันโดยประเภทแห่งข้อเบ็ดเตล็ดมี กาล เป็นต้น มีมากกว่าจิต 54 ดวง มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรใส่ เอว-ศัพท์เข้ามา ดังนี้ จึงกล่าวว่า กาล- เป็นต้น ฯ กาลด้วย ทวารด้วย สันดานด้วย ชื่อว่ากาลทวารสันดานะ กาล ทวารและสันดานเหล่านั้น เป็นเบื้องต้นแห่งข้อเบ็ดเตล็ดมีสถานที่ เป็นต้นเหล่าใด ข้อเบ็ดเตล็ดมีสถานที่ เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ากาลทวารสันดานาทิ ความต่างกันแห่งข้อเบ็ดเตล็ด มีกาล ทวาร และสันดาน เป็นต้น ชื่อว่ากาลทวารสันดานาทิเกหะ ฯ จำนวนหนึ่งหาไม่ได้ ชื่อว่าอเนกะ จำนวนอย่างมากมาย แห่งกามาวจรจิตทั้งหลายเหล่าใด กามาวจรจิตเหล่านั้น ชื่อว่าอเนกวิธะ ความเป็นแห่งกามาวจรจิตมีอย่างมากมาย ชื่อว่าอเนกวิธภาวะ ฯ ปิ-ศัพท์ เป็นอรุจิสูจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ของคำหักท้วง ฯ

บทว่า กามะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นบทอาธาระในบททั้งหลาย คือ วิปากานิ ปุณฺณปุณฺณานิ กิริยา ฯ บทว่า สตฺต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อกุสฺสลิปากานิ ฯ บทว่า อกุสฺสลิปากานิ เป็นลึงคัตถะ ฯ สองบทว่า สเหตุกาเหตุกานิ โสฬส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กุสฺสลิปากานิ ฯ บทว่า กุสฺสลิปากานิ เป็นลึงคัตถะ ฯ อิติ เอว-ศัพท์ เป็นบทสรูปะของบทว่า เตวีสติ ฯ บทว่า เตวีสติ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิปากานิ ฯ บทว่า วิปากานิ เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า ทวาทส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อกุสฺสลาณี ฯ บทว่า อกุสฺสลาณี เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า อฏฺฐ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กุสฺสลาณี ฯ บทว่า กุสฺสลาณี เป็นลึงคัตถะ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรูปะของบทว่า วิสติ ฯ บทว่า ปุณฺณปุณฺณานิ เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า วิสติ เป็นบทวิเสสณะ ฯ บทว่า อเหตุกา เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า ติสฺโส เป็นบทวิเสสณะ ฯ บทว่า สเหตุกา เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า อฏฺฐ เป็นบทวิเสสณะ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรูปะ ฯ บทว่า เอกาทส เป็นบทวิเสสณะ ฯ บทว่า กิริยา จ เป็นลึงคัตถะ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบท

สรุประของบทว่า จตุปณณาสว ๑ สองบทว่า สพพลาปิ อนโตคธเกเทน เป็นบทสรุประของบทว่า จตุ-
ปณณาสว ๑ บทว่า สพพลาปิ กุสลากุสลวิปากกิริยานิ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อนโต- ๑ บทว่า
จตุปณณาสว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า กามาวจรจิตตานิ ๑ บทว่า กาลทวารสนตานาทีเกเทน เป็น
บทตติยาวิเสสณะในบทว่า อเนก- ๑ บทว่า อเนกวิธภาเวปิ เป็นบทภาวสัตตมมีในบทว่า สติ ๑ บทว่า สติ
เป็นบทตูลยาธิกรณสัตตมมี ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุประของบทว่า อตโธ ๑ บทว่า อตโธ เป็นลึงค์ถะ ๑
การพรรณนากามาวจรจิต ชื่อว่ากามาวจรวิณณา

การประกอบความกามาวจรจิต จบ

3.5 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องราวจรจิต

(269) ท่านอาจารย์ครั้งนี้ทำการพรรณนากามาวจรจิตอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทำการ
พรรณนารูปาวจรจิตต่อไป จึงกล่าวว่า **อิทานิ** เป็นต้น ๑ บัดนี้ ถึงลำดับแห่งการแสดงไชรูปาวจรจิต
(15 ดวง) ที่ท่านอาจารย์ยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับต่อกจากามาวจรจิต (54 ดวง) นั้นแล้ว เพราะฉะนั้น
ท่านอาจารย์หวังจะแสดงการจำแนกรูปาวจรจิตนั้นออกเป็น 5 ดวง โดยความต่างกันแห่งการ
ประกอบด้วยองค์ฌาน จึงกล่าวว่า **วิตก ก ๑ ล สหิต** ดังนี้ เป็นต้น ๑

ลำดับแห่งกามาวจรจิตนั้น ชื่อว่าตทนนตระ ๑ ชื่อว่าอุททิกฐะ เพราะถูกยกขึ้นแสดง ๑
อันถูกยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งกามาวจรจิตนั้น ชื่อว่าตทนนตรททิกฐะ คือถูกยกขึ้นแสดงว่า
รูปาวจรจิตต่อกจากามาวจรจิต ๑ การแสดงไช ชื่อว่านิเทศะ หมายความว่า ประกาศด้วยการแสดง
ไช เป็นภาวสาธนะ ๑ การลำดับ ชื่อว่ากมะ คือตามลำดับ ลำดับแห่งการแสดงไช ชื่อว่านิเทศกมะ
๑ ชื่อว่าอนุปัตตะ เพราะวิเคราะห์ว่า **อนุปชฺชติ** ความว่า ลำดับแห่งการแสดงไชของอาจารย์ใด
ย่อมถึง เพราะเหตุนี้ ลำดับแห่งการแสดงไชนั้น ชื่อว่าอนุปัตตะ ๑ องค์ คือส่วนประกอบของฌาน
ชื่อว่าฌานังคะ ๑ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ การประกอบด้วยองค์ฌาน ชื่อว่าฌานังคโยคะ ความ
ต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน ชื่อว่าฌานังคโยคะเก ๑ โดยประการ 5 ชื่อว่าปัญจชา ๑ การ
จำแนก ชื่อว่าวิภาคะ ๑

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัตตมมีในบทว่า อนุปตโต ๑ บทว่า ตทนนตรททิกฐัสส เป็นบท
วิเสสณะของบทว่า รูปาวจรสส ๑ บทว่า รูปาวจรสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า นิเทศ- ๑ บทว่า
นิเทศกมะ เป็นบทกัตตาในบทว่า อนุปตโต ๑ บทว่า อนุปตโต เป็นกิตบถ กัตตุวจาก ๑ อิติ-
ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ทสเสตฺถ ๑ บทว่า ตสส เป็นบทกิริยาสัมพันธ์ในบทว่า วิภาค ๑ บทว่า
ฌานังคโยคะเกเทน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปญจชา ๑ บทว่า ปญจชา เป็นบทตติยาวิเสสณะใน
บทว่า วิภาค ๑ บทว่า วิภาค เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตฺถ ๑ บทว่า ทสเสตฺถ เป็นบทสัมปทานะในบท
ว่า อาห ๑ บทว่า วิตกวิจารปีติสุขเขคคตาสหิตนตืออาที เป็นบทกรรมในบทว่า อาห ๑

(270) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความหมายของส่วนย่อย จึงกล่าวว่า **วิตกโก จ** เป็นต้น ๑
จิตที่สหครตด้วยสภาวะธรรมเหล่านี้ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ชื่อว่าวิตกวิจารปีติ-
สุขเขคคตาสหิตะ ๑ ด้วยคำว่า **วิตกโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญจ เอกคคตา จ** นี้ ย่อมทำให้รู้ว่าเป็น
ทวันทสมาส ๑ ด้วยคำว่า อิมหิ สหิต นี้ ย่อมทำให้รู้ว่าเป็นตติยาตปปริสสมาส ๑

ห้าบทว่า วิตกโก จ วิจาโร จ ปิติ จ สุขญจ เอกัคคตา จ เป็นลึงค์ตละ ๖ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปของบทว่า อิมเหติ ๖ บทว่า อิมเหติ เป็นบทสหโยคตติยาในบทว่า สหิตํ ๖ บทว่า สหิตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตํ ๖ บทว่า วิตกกวิจารณ์ปิติสุขกคตาสหิตํ เป็นลึงค์ตละ ๖

มีรูปวิเคราะห์ว่า วิตกด้วย วิจารด้วย ปิตีด้วย สุขด้วย เอกัคคตด้วย ชื่อว่าวิตกวิจารณ์ปิติ-สุขกคคตา จิตอันเป็นไปพร้อมกับวิตก วิจาร ปิตี สุขและเอกัคคตา ชื่อว่าวิตกวิจารณ์ปิติสุขกคคตา-สหิตะ

(271) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้รูปวิเคราะห์ของบทว่า วิตก เป็นต้น จึงกล่าวว่า ตถ เป็นต้น ๖ บรรดาสมาจารธรรม 5 ประการมีวิตกเป็นต้นเหล่านั้น สภาวธรรมชื่อว่าวิตก เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมตรึง คือยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ๖ เพราะ ตก-ธาตุมีความหมายว่า การยกขึ้น และยางไม้ เป็นต้น จึงไขความหมายของบทว่า วิตกเกิด เป็น อภินิโรเปติ ๖

บทว่า ตถ เป็นบทนิทธารณะ ๖ บทว่า วิตกโก เป็นบทนิทธารณียะ ๖ บทว่า อารมณํ เป็นบทกรรมในบทว่า อภินิโรเปติ ๖ บทว่า วิตกเกิด มาจาก วิ บทหน้า ตก-ธาตุมีความหมายว่า ยกขึ้น, ลง เณ ปัจจย ด้วยสูตร จุราทิโต เณณยา¹⁵⁴⁰ ๖ บทว่า สมปยุตตมเม เป็นบทกรรมในบทว่า อภินิโรเปติ ๖ รูป-ธาตุมีความหมายว่า ยกขึ้น, ลง เณ ปัจจย ๖ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ๖

(272) เพราะกล่าวไว้ว่า สมปยุตตมเม อภินิโรเปติ-ยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้น ท่านอาจารย์เมื่อจะทำวิตกให้ปรากฏด้วยลักษณะของตน จึงกล่าวว่า โส เป็นต้น ๖ วิตกนั้นมีลักษณะยกสหชาตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ๖

ชื่อว่าสหชาตะ เพราะเกิดร่วมกันกับตน คือธรรม 35 ประการมีผัสสะเป็นต้น ๖ การยกขึ้นสู่อารมณ์ ชื่อว่าอารัมมณาภินิโรปนะ การยกขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะของวิตกนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอารัมมณาภินิโรปนลักษณะ ๖

(273) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายที่กล่าวแล้วว่า โส สหชาตานิ อารัมมณาภินิโรปนลกขณ-วิตกนั้นมีลักษณะยกสหชาตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ดังนี้ สำเร็จด้วยการเปรียบเทียบทางโลก จึงกล่าวว่า ยถา हि เป็นต้น ๖ ความว่า เปรียบเหมือน คนชาวบ้านบางคน อาศัยบุคคลผู้เป็นราชพัลลภหรือมิตรผู้สนิทสนมกับพระราชชา ย่อมเข้าไปพระราชมนเฑียรได้เนื่องนิธย ฉันท จิตอาศัยวิตกแล้วก็ย่อมขึ้นสู่อารมณ์ได้ ฉะนั้น ๖

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรรม ๖ ชื่อว่าคามวาสี เพราะอาศัยอยู่ในบ้าน ๖ ลง ณี ปัจจย ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร ตสฺสึลาทีสุ ณีตฺวาวิ จ¹⁵⁴¹ ๖ ชื่อว่าราชา เพราะรุ่งเรือง ๖ ชื่อว่าวัลลเก เพราะเรียบร้อย คือคนโปรด ๖ วล-ธาตุมีความหมายว่า สรรวม-เรียบร้อย, ลง อภ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตตมานา-ตีเต ญวาทโย¹⁵⁴² ๖ คนโปรดของพระราชชา ชื่อว่าราชวัลลเก ๖ ความเกี่ยวข้องกับพระราชชา ชื่อว่าราชสัมพันธ์ ๖ ความเกี่ยวข้องของเพื่อนนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัมพันธ์ ๖ ลง อี ปัจจย ด้วยสูตร ทนฺทาทีโต อิก อี¹⁵⁴³ ๖ ในบทว่า สมพนธินิ นี้ เป็นพุทธานุวิธิตถิงในความหมายกรรม ๖ เปลี่ยน

¹⁵⁴⁰ รูป. -/525/382.

¹⁵⁴¹ รูป. -/590/430.

¹⁵⁴² รูป. -/651/478.

¹⁵⁴³ รูป. -/400/295.

อ เป็น น ด้วยสูตร น ฌโต กตรสสา¹⁵⁴⁴ ๑ ชื่อว่ามิตตะ เพราะสนิทสนม คือคนที่มีใจดี ๑ มิท-ธาตุมีความหมายว่า รัก-สนิทสนม, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฌาที่หิ ตตรณ¹⁵⁴⁵, ลบ ท ทำยธาตุและซ้อน ต ด้วยสูตร ฤชาทีนมนโต โน ทวิ จ¹⁵⁴⁶ ๑ วา-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ราชวลลภ ๑ สมพนธิน ๑ มิตต์ ๑ ๑ ชื่อว่าเคหะ เพราะยึดเอาที่พหุสัมภาระ คือเรือน ๑ คห-ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ฌวุตวาวิ ๑¹⁵⁴⁷ ๑ เปลี่ยน อ ที่ ค เป็น เอ ด้วยสูตร คหสสุปธสเส ๑¹⁵⁴⁸ ๑ วังของ พระราชา ชื่อว่าราชเคหะ ๑ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า จิตต์ โดยนัยที่เป็นประธาน ๑

ยถา-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๑ สองบทว่า โกจิ ความวส เป็นบทวิเสสของบทว่า ปุริโส ๑ บทว่า ปุริโส เป็นบทกัตตาในบทว่า อนุปวิสติ ๑ สองบทว่า ราชวลลภ มิตต์ ๑ เป็นบทกรรมในบทว่า นิสสาย ๑ บทว่า สมพนธิน เป็นบทวิเสสของบทว่า มิตต์ ๑ บทว่า นิสสาย เป็นบทพหุพกาลกิริยา ในบทว่า อนุปวิสติ ๑ บทว่า ราชเคห เป็นบทกรรมในบทว่า อนุปวิสติ ๑ เอว-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๑ บทว่า วิตกก เป็นบทกรรมในบทว่า นิสสาย ๑ บทว่า นิสสาย เป็นบทพหุพกาลกิริยาในบทว่า อาโรหติ ๑ บทว่า จิตต์ เป็นบทกัตตาในบทว่า อาโรหติ ๑ บทว่า อารมณ เป็นบทกรรมในบทว่า อาโรหติ ๑

(274) ท่านอาจารย์ครั้งตั้งคำทักท้วงแล้วเมื่อจะเฉลย จึงกล่าวว่า ยทิ เป็นต้น ๑ ถามว่า ถ้าเมื่อมีคำว่า จิตอาศัยวิตกแล้วขึ้นสู่อารมณ์ อย่างนี้แล้ว จิตที่ไม่มีวิตกจะขึ้นสู่อารมณ์ได้อย่างไร ๑

ยทิ-ศัพท์ เป็นบทปริกัปปะในบทว่า สติ ๑ เอว-ศัพท์เป็นบทหลักขณวันตะในบทว่า สติ ๑ บทว่า กถ เป็นบทพหุพกาล ๑ บทว่า อวิตกก เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตต์ ๑ บทว่า จิตต์ เป็นบทกัตตาในบทว่า อาโรหติ ๑ บทว่า อารมณ เป็นบทกรรมในบทว่า อาโรหติ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า โจทนา ๑

(275) ปี-ศัพท์ในบทว่า ตมปี อวิตกกจิตต์ วิตกกพเลเนว อภิโรหติ-จิตไม่มีวิตกเมื่อนั้น ก็ขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังแห่งวิตกนั่นเอง ดังนี้ ย่อมให้รู้ว่า จิตที่มีวิตก ขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังแห่งวิตกอย่างเดียวนั้นได้ ๑

บทว่า ตมปี เป็นบทกัตตาในบทว่า อภิโรหติ ๑ บทว่า วิตกกพเลเนว เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า อภิโรหติ ๑

(276) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายที่กล่าวไว้ว่า ตมปี-จิตไม่มีวิตกเมื่อนั้น ดังนี้สำเร็จด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ๑ เปรียบเหมือน คนผู้นั้น แม้ขาดบุคคลผู้เป็นราชพัลลภหรือมิตรผู้สนิทสนมกับพระราชานั้น ก็ไม่มีความหวาดระแวง เข้าไปสู่พระราชมนเฑียรได้ เพราะความเคยชิน ฉันท จิตไม่มีวิตก แม้จะเว้นจากวิตกเสีย ก็ขึ้นสู่อารมณ์ได้ เพราะความเคยชิน ฉันทนั้น ๑

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรรม ๑ บทว่า โส ปุริโส คือ คนชาวบ้าน ๑ ความเคยชิน ชื่อว่าปริจยะ คือความเคยชินอันยาวนานในการเข้าไปพระราชมนเฑียรของคนชาวบ้าน ๑ อปี-ศัพท์ ย่อมรวบรวมว่า พร้อมกับมิตรอย่างเดียวนั้นได้ ๑ ความเกื้อหนุน ชื่อว่าอาสังกา ๑ อา บทหน้า สกิ-ธาตุมี

¹⁵⁴⁴ รุป. -/153/89.

¹⁵⁴⁵ รุป. -/666/487.

¹⁵⁴⁶ รุป. -/560/409.

¹⁵⁴⁷ รุป. -/568/414.

¹⁵⁴⁸ รุป. -/569/417.

ความหมายว่า สงสัย-หวาดกลัว, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร อติถยิมติยโว วา¹⁵⁴⁹, ลง อา ปัจจยในอติถิลิงค์
อีก, และลงนิกคหิตอาคม ฯ ความไม่มีความเก้อเขิน ชื่อว่านิราสังกา ฯ ใช้เป็น นิราสโก ก็มี ฯ แม้ใน
คัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกาก็ใช้ว่า นิราสโก ฯ ความเก้อเขินย่อมไม่มีแก่คนนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า
นิราสังกะ ฯ ความเคยชิน ชื่อว่าปริจยะ คือจิตภาวนาที่เป็นไปในสันดาน ฯ อปิ-ศัพท์ ย่อมให้รู้
พร้อมกับวิตกอย่างเดียวน่าได้ ฯ

ยถา-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า โส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุริโส ฯ บทว่า ปุริโส
เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวิสติ ฯ บทว่า ปริจเยน เป็นบทเหตุในบทว่า ปวิสติ ฯ บทว่า เตน เป็นบท
อุปาทานะในบทว่า วินา ฯ บทว่า วินาปิ เป็นวิเสสณะในบทว่า ปวิสติ ฯ บทว่า นิราสกาย เป็นบท
ตติยาวิเสสณะในบทว่า ปวิสติ ฯ บทว่า ราชเคห์ เป็นบทกรรมในบทว่า ปวิสติ ฯ เอว-ศัพท์ เป็นบท
อุปไมย ฯ บทว่า ปริจเยน เป็นบทเหตุในบทว่า อภินิโรหติ ฯ บทว่า วิตกเกน เป็นบทอุปาทานะในบท
ว่า วินา ฯ บทว่า วินาปิ เป็นบทวิเสสณะในบทว่า อภินิโรหติ ฯ บทว่า อวิตกก เป็นบทวิเสสณะของบท
ว่า จิตต์ ฯ บทว่า จิตต์ เป็นบทกัตตาในบทว่า อภินิโรหติ ฯ บทว่า อารมณ เป็นบทกรรมในบทว่า
อภินิโรหติ ฯ

(277) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความเคยชินที่กล่าวแล้วในบทว่า ปริจเยน วิตกเกน โดยย่อ
จึงกล่าวว่า **ปริจโย** เป็นต้น ฯ ก็จิตภาวนาที่บังเกิดด้วยอำนาจความเป็นไปเนื่อง ๆ ในสันดานแห่งจิตที่
มีวิตก ชื่อว่าความเคยชินในอธิการนี้ ฯ

อติ-ศัพท์ กล่าวถึงชื่อ ฯ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ฯ ชื่อว่าสวิตกกะ เพราะเป็นไปพร้อม
กับวิตก อันเป็นไปพร้อมกันด้วย อันเป็นไปพร้อมกันด้วยนั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
สวิตกกจิตตะ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ความเกี่ยวข้องแห่งความเป็นไป ชื่อว่าปวัตติวสะ ฯ ชื่อว่า
นิพัตตะ เพราะบังเกิด คือเป็นไป ฯ การทำให้มี คือการทำให้เจริญ ชื่อว่าภาวนา การทำให้จิตมีคือให้
เจริญ ชื่อว่าจิตตภาวนา ฯ

บทว่า ปริจโยติ จ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปริจโย ฯ บทว่า
สวิตกกจิตตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สนตानะ ฯ บทว่า สนตानะ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวัตติ
ฯ บทว่า อภินิห เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า ปวัตติ- ฯ บทว่า ปวัตติวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะใน
บทว่า นิพพตตะ ฯ บทว่า นิพพตตะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตภาวนา ฯ บทว่า จิตตภาวนา เป็น
บทวิเสสณะของบทว่า ปริจโย ฯ

(278) ท่านอาจารย์เมื่อจะรู้เหตุอื่นอีก จึงกล่าวว่า **อปิเจตถ** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง
บรรดาจิตที่ไม่มีวิตกนี้ ปัญจวิญญาณจิตแม้ไม่มีวิตก ก็ขึ้นสู่อารมณ์ได้ ด้วยกำลังแห่งการกระทบกัน
ของวัตถุและอารมณ์ และหุติยมานเป็นต้น ย่อมขึ้นสู่อารมณ์ได้ ด้วยกำลังแห่งภาวนาเบื้องต้น ฯ

อปิจ-ศัพท์ เป็นนิบาต อถวา-ศัพท์ใช้ในความหมายของศัพท์ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะ
แสดงบทว่า อถวา ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกา ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทนิตยารณะ ฯ บทว่า
ปัญจวิญญาณ เป็นบทนิตยารณียะ ฯ ปิ-ศัพท์ เป็นอรุจิสุจนะ (แม้ก็จริง) ฯ วัตถุด้วย อารมณ์ด้วย ชื่อ
ว่าวัตถุ-ลัมพณะ ฯ การกระทบกัน ชื่อว่าสังฆานะ ฯ ฆฏ-ธาตุมีความหมายว่า กระบ, ลง ยุ ปัจจย
ด้วยสูตร นนาททีหิ ยุ¹⁵⁵⁰ ฯ การกระทบกันแห่งวัตถุและอารมณ์ ชื่อว่าวัตถุ-ลัมพณสังฆานะ กำลังแห่ง

¹⁵⁴⁹ รป. -/599/1437.

¹⁵⁵⁰ รป. -/596/434.

การกระทบกันของวัตถุและอารมณ์ ชื่อว่าวัตถุลัมพนสังฆนพละ ๑ พุติยฉณาน เป็นเบื้องต้นแห่งฉณาน ทั้งหลายมีตติยฉณานเป็นต้นเหล่าใด ฉณานมีตติยฉณานเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าพุติยฉณานาภิ ๑ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น ปญจวิณญาณ จ พุติยฉณานาภิ จ ๑ ภาวนาที่เป็นไปเบื้องต้น ชื่อว่าเหตุฐิมะ ๑ ชื่อว่าภาวนา คือจิตดวงก่อน เพราะทำจิตดวงหลังให้มี คือให้เจริญ ๑ ที่เป็นไปเบื้องต้นด้วย ที่เป็นไปเบื้องต้นนั้น เป็นภาวนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเหตุฐิมภาวนา กำลังแห่งภาวนาที่เป็นไปเบื้องต้น ชื่อว่าเหตุฐิมภาวนาพละ ๑ บางคัมภีร์ใช้เป็น เหตุฐิมเหตุฐิม่า ก็มี ๑ คำนั้น ไม่เหมาะสมกับคัมภีร์อภิมมาวตารฎีกา ๑

บทว่า เอตถ เป็นบทนิพพานะ ๑ สองบทว่า ปญจวิณญาณ พุติยฉณานาภิ จ เป็นบทกัตตาในบทว่า อภิโรหติ ๑ บทว่า อวิตกกัมปิ เป็นบทวิเสสของบทว่า ปญจวิณญาณ ๑ สองบทว่า วัตถุลัมพนสังฆนพลน เหตุฐิมภาวนาพลน เป็นบทกรรม หรือบทเหตุในบทว่า อภิโรหติ ๑

บทว่า พุติยฉณานาภิ จ เหตุฐิมภาวนาพลน คือ พุติยฉณานย่อมขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังแห่งปฐมฉณานภาวนา ตติยฉณานย่อมขึ้นสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังแห่งพุติยฉณานภาวนา ๑ แม้ในคำที่เหลือก็มีนัยนี้แล ๑

(279) สภาวธรรมชื่อว่าวิจาร์ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องค้นคว้าในอารมณ์แห่งจิต ๑

บทว่า อารมณ เป็นบทอาธาระในบทว่า วิจาร์ติ ๑ บทว่า เตน เป็นบทกรรม หรือบทเหตุในบทว่า วิจาร์ติ ๑ บทว่า จิตตัม เป็นบทกัตตา ๑ ชื่อว่าวิจาร์ เพราะเป็นเครื่องค้นคว้า ๑ วิจาร์นั้นมีลักษณะคล้ายคลึง ๑ การคล้ายคลึง คือการอุปคาลา ได้แก่การนวด ชื่อว่าอนุมฺชชนะ เป็นภาวสาธนะ ๑ มชช-ธาตุมีความหมายว่า แตะต้อง-อุปคาลา, ลง ยุ ปัจจย ๑ การคล้ายอารมณ์ ชื่อว่าอารมณ-อนุมฺชชนะ การคล้ายอารมณ์เป็นลักษณะของวิจาร์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอารมณ-อนุมฺชชนะ-ลักษณะ ๑

(280) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้คำที่กล่าวไว้ว่า โส อารมณ-อนุมฺชชนลกฺขณ-วิจาร์นั้นมีลักษณะคล้ายอารมณ์ ดังนี้ สำเร็จตามพระบาลี จึงกล่าวว่า ตถาเทส เป็นต้น ๑ จริงอย่างนั้น วิจาร์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไขไว้ในนิเทศแห่งวิจาร์ว่า ความสืบเนื่องกัน ๑

ตถาหิ-ศัพท เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า ทัพหิกรรมะ ๑ ชื่อว่าอนุสนฺธานะ เพราะเป็นสภาวะที่ไปตามอารมณ์ด้วยอำนาจการคล้ายอารมณ์ ๑ อนุ สํ บทหน้า ธา-ธาตุมีความหมายว่า กระทบกระทั้ง-ทูปตี, ลง ยุ ปัจจย ๑ อนุสนฺธานโน นั้นเอง เป็น อนุสนฺธานตา ๑ ลง ตา ปัจจยในสกฺตถะด้วย ต-ศัพทในสูตร ญยตตตภา ภาเว ตุ¹⁵⁵¹ ๑

ตถาหิ-ศัพท เป็นนิบาต ๑ บทว่า เอโส เป็นบทกรรมในบทว่า นิททิฏฺโฐ ๑ บทว่า อนุสนฺธานตา เป็นบทอาการะในบทว่า นิททิฏฺโฐ ๑ บทว่า นิททิฏฺโฐ เป็นกิตฺตบท กัมมวาทก ๑

(281) วิตกและวิจาร์ที่ปรากฏต่างกันและกัน ยังไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงสภาวธรรมทั้งสองให้ปรากฏด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าวว่า เอตถ จ เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า ก็บรรดาวิตกและวิจาร์เหล่านี้ สภาวธรรมชื่อว่าวิตก เพราะการตกไปในเบื้องต้นของจิต เปรียบเหมือนการเคาะระฆังครั้งแรก ฉะนั้น เพราะวิเคราะห์ว่า หยาบว่าวิจาร์ และเพราะวิเคราะห์ว่า

นำหน้าวิจารณ์นั่นเอง สภาธรรมชื่อว่าวิจารณ์ เพราะค้นคว้าอยู่เนื่อง ๆ เปรียบเหมือนเสียงครวญแห่งระฆัง ฉะนั้น ๆ

จ-ศัพท เป็นวากยารัมภะ ฯ บทว่า โอฟาริกฏฐเณ คือเพราะเป็นสภาวะที่หยาบ โดยความหมายว่ายกขึ้นสู่อารมณ์ ฯ ความหมายว่าหยาบนั้นแล ชื่อว่าโอฟาริกฏฐะ ฯ เอว-ศัพท ห้ามสภาธรรมอื่น ฯ บทว่า ปุพฺพกมฺมฏฐเณ คือ เพราะสภาวะที่เป็นไปในเบื้องหน้า โดยความหมายว่ายกขึ้นสู่อารมณ์ ฯ การไป คือเป็นไปในเบื้องหน้า ชื่อว่าปุพฺพกมฺมะ ความหมายคือความเป็นไปในเบื้องหน้านั้นแล ชื่อว่าปุพฺพกมฺมฏฐะ ฯ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น โอฟาริกฏฐเณ จ ปุพฺพกมฺมฏฐเณ จ ฯ ชื่อว่าฉันทะ เพราะถูกชนทั้งหลายตี คือระฆังเหล็กเป็นต้น ฯ ฆทิ-ชาตุมีความหมายว่า กระทบกระทั้ง-ทุบตี, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กทยาทีหิ โก¹⁵⁵², ลงนิคคหิตอาคมและลบ ก ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตุ-วิภตติปจฺจยำนํ ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵⁵³, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนตํ วาวคฺเค¹⁵⁵⁴ ฯ ใช้เป็น ฆโฏ ก็มี ฯ ชื่อว่าฆฏฐะ เพราะถูกชนทั้งหลายเคาะ คือตี ฯ ฆฏฐิ-ชาตุมีความหมายว่า กระทบกระทั้ง-ทุบตี ฯ วิธีการที่เหมือนก่อนแล ฯ การเคาะ ชื่อว่าอภินาตะ ฯ ก็ค่านั้นท่านกล่าวไว้โดยฐานูปจาระ ฯ การเคาะระฆัง ชื่อว่าฉันทาภินาตะ ฯ การเคาะระฆังครั้งแรก ชื่อว่าปฐมฉันทา-ภินาตะ ฯ การตกไปในอารมณ์ ชื่อว่าอภินิปาตะ การตกไปในอารมณ์เป็นเบื้องต้น ชื่อว่าปฐม-ภินิปาตะ ฯ ระฆังย่อมร้อง ด้วยเสียงนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าราวะ ฯ รุ-ชาตุมีความหมายว่า ทำเสียง-ออกเสียง, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสฺรุขปทาทีโต ญ¹⁵⁵⁵, ลบ ญ อนุพันธ์และทำวุธิ, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร เต อวาวา การิต¹⁵⁵⁶ ฯ เสียงที่ดังขึ้นไปตามเสียงครั้งแรก ชื่อว่าอนุราวะ ฯ บางคัมภีร์ใช้เป็น อนุรว ก็มิ ฯ รุ-ชาตุมีความหมายว่า ทำเสียง-ออกเสียง, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจฺจวาวี วา¹⁵⁵⁷, วุธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ¹⁵⁵⁸ ฯ แม้ในคัมภีร์อภิมมวตารฎีกาก็ใช้เป็น อนุราโว ฯ การท่องเที่ยวไปเนื่อง ๆ คือการค้นคว้าไปมารอบ ๆ ชื่อว่าอนุสฺสยฺจฺรณะ ฯ

บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า วิจารโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า โอฟาริก- ฯ สองบทว่า โอฟาริกฏฐเณ ปุพฺพกมฺมฏฐเณ จ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อภินิปาโต ฯ บทว่า ตสฺสว เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปุพฺพ- ฯ บทว่า ฆณฺฑาภินาโต เป็นลึงคัตถะ ฯ วิย-ศัพทเป็นบทอุปมา ฯ บทว่า เจตโส เป็นสัมพันธะในบทว่า ปรม- ฯ บทว่า ปรมภินิปาโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิตกโก ฯ บทว่า วิตกโก เป็นลึงคัตถะ ฯ บทว่า อนุรว เป็นลึงคัตถะ ฯ วิย-ศัพท เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า อนุสฺสยฺจฺรณํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า วิจาโร ฯ บทว่า วิจาโร เป็นลึงคัตถะ ฯ

(282) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความต่างกันของวิตกและวิจารณ์ จึงกล่าวว่า **วิปฬารวา** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า อนึ่ง วิตก มีการแผ่ขยายไป คือเป็นความแผ่ไปของจิต เปรียบเหมือนนกตัวต้องการโฉบบินขึ้นไปในอากาศ กระพือปีกออก ฉะนั้น และเปรียบเหมือนผึ้งตัวมีจิตติดพันในกลิ่น

¹⁵⁵² รูป. -/673/491.

¹⁵⁵³ รูป. -/488/351.

¹⁵⁵⁴ รูป. -/94/46.

¹⁵⁵⁵ รูป. -/577/422.

¹⁵⁵⁶ รูป. -/541/391.

¹⁵⁵⁷ รูป. -/586/414.

¹⁵⁵⁸ รูป. -/434/318.

มุงหน้าโถงตรงดอกปทุม ฉะนั้น วิจาร มีความเป็นไปที่สงบนิ่ง เป็นสภาวะที่ไม่มีความแผ่ไปนักของจิต เปรียบเหมือนนกตัวที่บินขึ้นไปในอากาศแล้วกางปีกออก ฉะนั้น และเปรียบเหมือนผึ้งตัวมุงหน้าโถงตรงดอกปทุมแล้วบินวนบนเบ้องบนของดอกปทุม ฉะนั้น ฯ

การแผ่ขยาย คือการขยายไป ชื่อว่าวิปหาระ ฯ วิ บทหน้า ผร-ธาตุมีความหมายว่า แผ่ไป, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁵⁵⁹ ฯ การแผ่ขยายของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิปหาระ ฯ ลง วนตุ ปัจจย ด้วยสูตร คุณาโท วนตุ¹⁵⁶⁰ ฯ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ฯ บทว่า จิตตสสุ วิปณฺทนญฺโต ความว่า อันเป็นความแผ่ไปของจิต ในการเกิดขึ้นครั้งแรกของจิต ฯ บทว่า ปรีณฺทนญฺโต นี้ เป็นคำอธิบายของบทว่า วิปหาระ ฯ ชื่อว่าวิปณฺทน เพราะแผ่ขยาย ได้แก่วิตก ฯ ผร-ธาตุมีความหมายว่า ห้วนไหว-เคลื่อนไหว, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วั¹⁵⁶¹ ฯ อันเป็นการแผ่ไป ชื่อว่าวิปณฺทนญฺโต ฯ ชื่อว่าอากาศ เพราะไม่มีการขีดขวาง ฯ เพื่อตกไป คือบินไปในเบ้องบน ชื่อว่าอุปตติ ชื่อว่าอุปตติภว เพราะต้องการโผบินขึ้นไป ฯ ชื่อว่าสภาวะ เพราะสามารถบินไปในอากาศและฆ่าตัวกันเป็นต้นได้ ฯ สก-ธาตุมีความหมายว่า อาจ-สามารถ, ลง กณ ปัจจย ด้วยสูตร วรกรทริยิมชปิณฺสกุโน, ลบ ก อนุพันธ์ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยํ ที่หวิปริตาเทส-โลปาคมา จ¹⁵⁶², เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รา นสฺส โณ¹⁵⁶³ ฯ ชื่อว่าปักขะ เพราะเป็นเครื่องบินไปในอากาศ ฯ ป บทหน้า กมฺ-ธาตุมีความหมายว่า ก้าวไป, ลง ข ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตฺตมานาตีเต ญฺวาทโย¹⁵⁶⁴, ลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร มฺขาทโย หรือสูตร กฺวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยํ ที่หวิปริตาเทส-โลปาคมา จ¹⁵⁶⁵, ลบสระหน้า ปกติสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทสปลจฺจยาทิมหิ สรโลเป ตฺ ปกตติ¹⁵⁶⁶ ฯ การกระพือออก ชื่อว่าวิกเขปะ การกระพือปีกออก ชื่อว่าปักขวิกเขปะ ฯ การมุงหน้าไป ชื่อว่าภิมุขปาตะ การมุงหน้าไปตรงดอกปทุม ชื่อว่าปทุมภิมุขปาตะ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ปกฺขวิกเขโป วีย จ ปทุมภิมุขปาโต วีย จ ฯ จิตตูกพันกับกลิ่นของผึ้งใด มีอยู่ ผึ้งนั้น ชื่อว่าคณฺธ-นุพันธ์เจตตะ ฯ ชื่อว่าภมระ เพราะวนเวียนอยู่ (ในดอกไม้) ได้แก่ผึ้ง ฯ ลง อร ปัจจย ด้วยสูตร ภมาทิตฺวาโร ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าวุตติ ความเป็นไปที่สงบนิ่งของวิจารใด มีอยู่ วิจารนั้น ชื่อว่าสันตวุตติ ฯ ชื่อว่าอติปริณฺทน เพราะแผ่นไปเกินยิ่ง การไม่แผ่ไปเกินยิ่ง ชื่อว่านาติปริณฺทน อันเป็นสภาวะที่ไม่แผ่ไปเกินยิ่ง ชื่อว่านาติปริณฺทนญฺโต ฯ ชื่อว่าอุปตติ เพราะบินขึ้นไปแล้ว ฯ อุ บทหน้า ปต-ธาตุมีความหมายว่า ตก, ลง ต ปัจจยในอดีตกาล ด้วยสูตร พุคฺคมาทิตฺเถ กตฺตริ¹⁵⁶⁷ ฯ การกางออกไปของปีก ชื่อว่าปักขปฺปสารณะ ฯ เบ้องบนแห่งส่วน ชื่อว่าอุปริภาคะ ฯ ชื่อว่าปริภมฺน เพราะบินไปโดยรอบ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น ปกฺขปฺปสารณํ วีย จ ปริภมฺนํ วีย จ ฯ อันมุงหน้า

¹⁵⁵⁹ รุป. -/580/424.

¹⁵⁶⁰ รุป. -/402/296.

¹⁵⁶¹ รุป. -/568/414.

¹⁵⁶² รุป. -/488/351.

¹⁵⁶³ โมค. -/771/523. อ้างในนิรุติที่ปนี.

¹⁵⁶⁴ รุป. -/651/478.

¹⁵⁶⁵ รุป. -/488/351.

¹⁵⁶⁶ รุป. -/67/59.

¹⁵⁶⁷ รุป. -/606/441.

ตรงดอกปทุม ชื่อว่าปทุมามิขะ ผั่งมุ่นหน้าโอบลงตรงดอกปทุม เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปทุมามิข-
ปติตะ ฯ

สองบทว่า วิปผารวา จ วิปผนทญโต เป็นบทวิเสสของบทว่า วิตกุโก ฯ บทว่า วิตกุโก
เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า จิตตสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า วิปผนท- ฯ บทว่า อากาเส เป็นบทอาธาระ
ในบทว่า อุปปติตุ- ฯ บทว่า อุปปติตุกามสส เป็นบทวิเสสของบทว่า สกณสส ฯ บทว่า สกณสส
เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -วิกเขโป ฯ บทว่า ปกขวิกเขโป เป็นลึงค์ตละ ฯ วย-ศัพท เป็นบทอุปมา ฯ
บทว่า ปทุมามิขปาโต เป็นลึงค์ตละ ฯ วย-ศัพท เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า คนธานุพนธเจตโส เป็นบท
วิเสสของบทว่า ภมรสส ฯ บทว่า ภมรสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ปาโต ฯ สองบทว่า สนตวุตติ
นาติปริปผนทญโต เป็นบทวิเสสของบทว่า วิจาโร ฯ บทว่า วิจาโร เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า จิตตสส
เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า นาติปริปผนท- ฯ บทว่า อากาเส เป็นบทอาธาระในบทว่า อุปปติตสส ฯ บท
ว่า อุปปติตสส เป็นบทวิเสสของบทว่า สกณสส ฯ บทว่า สกณสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า
-ปสารณ ฯ บทว่า ปกขปสารณ เป็นลึงค์ตละ ฯ วย-ศัพท เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า ปทุมามิขปติตสส
เป็นบทวิเสสของบทว่า ภมรสส ฯ บทว่า ภมรสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปริพภณ ฯ

(283) ธรรมชาติชื่อว่าปติ เพราะวิเคราะห์ว่า ทำกายและจิตให้เอบอ้ม คือ ให้เข้มขึ้น หรือ
เพราะวิเคราะห์ว่า ทำกายและจิตให้เจริญ ฯ

บทว่า ปินยติ มาจาก ปิน-ธาตุมีความหมายว่า อิ่มใจ, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุหิ
ณณณณาเปณาปยา การิตานิ เหตุวตเล¹⁵⁶⁸, ตติ วิภัตติ ฯ กายด้วย จิตด้วย ชื่อว่ากายจิตตะ ฯ เพราะ
ปิน-ธาตุมีความหมาย 2 อย่าง ท่านอาจารย์จึงกล่าวบทว่า ตปเปติ หรือ วชฺเณติ ไว้ ฯ ตป-ธาตุมี
ความหมายว่า เอบอ้ม, ลง ญย ปัจจัย, ตติ วิภัตติ, ซ้อน ป อักษร ฯ วชฺ-ธาตุมีความหมายว่า เจริญ,
ลง ญย ปัจจัย, ตติ วิภัตติ ฯ วา-ศัพท เป็นวิกัปตละ ฯ ปิ-ธาตุมีความหมายว่า เอบอ้มและเจริญ, ลง ตติ
ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมตยโว วา¹⁵⁶⁹ ฯ ปิ-ธาตุเป็น อิ-การันต์ ฯ ปิน-ธาตุ มีความหมายเหมือนกับ ปิ-
ธาตุ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงใส่ ปิน-ธาตุไว้ในประโยค ฯ ปิตินัน มีลักษณะทำกายและจิตให้เอบ
อ้ม ฯ ชื่อว่าสัมปิยะ เพราะถูกทำให้เอบอ้ม คือถูกประกอบด้วยดี ฯ ส บทรหน้า ปิ-ธาตุมีความ
ประกอบ, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร วชาทิตี ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹⁵⁷⁰ ฯ การไป คือความเป็นไปด้วย
อำนาจการรับเอาอารมณ์ ชื่อว่าอยนะ ฯ อิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ญย ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ
ยุ¹⁵⁷¹ ฯ วุทธิ อิ เป็น เอ ด้วยสูตร อญญเส จ¹⁵⁷² ฯ ความเป็นไปคือการรับเอาอารมณ์โดยภูมิใจคือโดย
เต็มที่ เป็นลักษณะของปิตินัน เพราะเหตุนี้ ปิตินัน จึงชื่อว่าสัมปิยายลักขณา ฯ ที่มะสระตรงกลาง ฯ

(284) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความของบทว่า สมปิยายนลกขณา ดังนี้ จึงกล่าวว่า
อารมณ์ เป็นต้น ฯ มีอธิบายความว่า ปิตินัน มีลักษณะรับอารมณ์โดยเต็มที่ ฯ

¹⁵⁶⁸ รุป. -/540/390.

¹⁵⁶⁹ รุป. -/599/437.

¹⁵⁷⁰ รุป. -/660/483.

¹⁵⁷¹ รุป. -/596/434.

¹⁵⁷² รุป. -/562/318.

บทว่า ฯ อารมณํ เป็นบทกรรมในบทว่า คหณํ ฯ ด้วยอำนาจการอธิบายบทว่า สมปิย-
จึงไขความเป็น กลลโต ฯ บทว่า กลลโต คือ โดยเต็มความสามารถ ฯ บทว่า กลลโต เป็นบทตติยา-
วิเสสนะ ในบทว่า คหณ- ฯ การรับเอาเป็นลักษณะของปิตินั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าคหณลักขณา ฯ

(285) ธรรมชาติชื่อว่าสุข เพราะวิเคราะห์ว่า ทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้สบาย ฯ สุขนั้น
มีลักษณะเสวยอิฏฐารมณํ ฯ

การเสวยอารมณ์ ชื่อว่าอิฏฐานุภวณะ การเสวยอารมณ์เป็นลักษณะของสุขนั้น เพราะเหตุ
นั้น จึงชื่อว่าอิฏฐานุภวณลักขณะ เปรียบเหมือนพระราชผู้ทรงโปรดปรานรสสุธาโภชนํ ฉะนั้น ฯ ชื่อ
ว่าโภชนะ เพราะเป็นสิ่งที่ควรกิน ฯ ชื่อว่ารส เพราะเป็นสิ่งที่ยินดีคือติดใจแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯ รส
แห่งโภชนะอันเลิศ ชื่อว่าสุโภชนรส ฯ ชื่อว่าสุโภชนรสสารทกะ เพราะเป็นผู้ยินดีรสแห่งโภชนะอัน
เลิศ ฯ อา บทหน้า สท-ธาตุมีความหมายว่า ลิ่นรสอันอร่อย, ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี
วา¹⁵⁷³, เปลี่ยน ญฺ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญฺณฺวณ¹⁵⁷⁴, วุทธิ อ เป็น อา, รัสสะ อา อุปสัค เป็น อ ฯ

บทว่า สุโภชนรสสาทาโก เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ราชา ฯ บทว่า ราชา เป็นลิงคัตถะ ฯ
วีย-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ฯ

(286) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความต่างกันแห่งปิตีและสุขด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าว
ว่า ตตฺถ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ฯ บรรดาปิตีและสุขเหล่านั้น ความต่างกันแห่งปิตี ปรากฏแล้ว
ในการได้อารมณ์ เปรียบเหมือนความอิ่มใจในเพราะได้พบน้ำที่ป่าเป็นต้นของคนผู้เหนื่อยล้าในทาง
กันดาร ฉะนั้น ฯ ความต่างกันแห่งสุข ปรากฏแล้วในเพราะการเสวยอารมณ์ตามที่ได้แล้ว เปรียบ
เหมือนความสบายกาย ในเพราะการได้ดื่มน้ำตามที่พบแล้ว เป็นต้น ฉะนั้นแล ฯ

การได้รับ ชื่อว่าปฏิลาภะ การได้อารมณ์ ชื่อว่าอาร์มณปฏิลาภะ ฯ ชื่อว่ากะ เพราะ
ทำความสุข คือทำให้เกิดความสุข ได้แก่ น้ำ ฯ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร
สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁵⁷⁵, ลบ รุ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตปิปัจจยํ ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา
จ¹⁵⁷⁶ ฯ ชื่อว่ากันตาระ เพราะชนทั้งหลายพึงข้ามไปพร้อมกับน้ำ ได้แก่หนทาง ฯ ก สัทพูปปะหะ ตร-
ธาตุมีความหมายว่า ข้าม, ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรุขปะหะทิตโต ญ¹⁵⁷⁷, ลบ ญฺ อนฺพันธฺและวุทธิ อ ที่
ตร-ธาตุ เป็นต้น อา ฯ ชื่อว่าชินนะ เพราะลำบาก คือเหนื่อยล้า ฯ ชิต-ธาตุมีความหมายว่า ลำบาก-เหน็ด
เหนื่อย, ลง ต ปัจจยในอดีตกาล ด้วยสูตร พุชฺฌมาทิตเถ กตฺตริ¹⁵⁷⁸, เปลี่ยน ต เป็น อินฺน ด้วยสูตร
ภิทาทิตโต อินฺนอนนอิณา วา¹⁵⁷⁹ ฯ คนผู้เหนื่อยล้าในทางกันดาร ชื่อว่ากันตารชินนะ ฯ ชื่อว่าวณะ
เพราะถูกคบหา ความว่า ทำการส้องเสพของสัตว์ทั้งหลายด้วยความถึงพร้อมอันเลิศ ฯ วณ-ธาตุมี
ความหมายว่า คบหา-สมาคม, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁵⁸⁰ ฯ วณ นั้นเอง เป็น

¹⁵⁷³ รุป. -/568/414.

¹⁵⁷⁴ รุป. -/570/417.

¹⁵⁷⁵ รุป. -/568/414.

¹⁵⁷⁶ รุป. -/488/351.

¹⁵⁷⁷ รุป. -/577/422.

¹⁵⁷⁸ รุป. -/606/441.

¹⁵⁷⁹ รุป. -/631/456.

¹⁵⁸⁰ รุป. -/568/414.

วณนัต ๑ อนต-ศัพท์ใส่เข้ามาต่อท้าย เพื่อความสละสลวย ๑ ชื่อว่าอุทกะ เพราะทำให้เปียก ๑ อุท-
ธาตุมีความหมายว่า เปียก-ชุ่ม, ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร รณชฺฐาทิหิ ธทิตฺทิกฺกา กฺวจิ ชทฺโลโป จ¹⁵⁸¹, ลบ
ท สังโยคเป็นต้นและลง อ อาคม หรือลบ อ ท้ายธาตุ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตีปจฺจยํ ทิฆวิปริตา-
เทสฺโลปาคมา จ¹⁵⁸² ๑ น้ำในป่า ชื่อว่าวณฺโตนโทกะ น้ำในป่า เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมชาติมีเงาไม้เป็นต้น
เหล่าใด ธรรมชาติมีเงาไม้เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าวณฺโตนโทกาติ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเงาไม้
เป็นต้น ๑ การเห็นน้ำในป่าเป็นต้น ชื่อว่าวณฺโตนโทกาติทสฺสนะ ๑ ชื่อว่าลัทธะ เพราะถูกได้แล้ว ได้แก่
อารมณ์ อารมณ์อันได้แล้วตามสมควร ชื่อว่ายถาลัทธะ ๑ ชื่อว่าทิกฺกฐะ เพราะถูกเห็นแล้ว อันได้เห็น
แล้วตามสมควร ชื่อว่ายถาทิกฺกฐะ น้ำที่ได้เห็นแล้วตามสมควร ชื่อว่ายถาทิกฺกฐาทิกฺกฐะ ๑ การดื่มน้ำ ชื่อว่า
ปานะ การดื่มน้ำเป็นเบื้องต้นแห่งอาการมีการอาบน้ำเป็นต้นเหล่าใด อาการมีการอาบน้ำเป็นต้น
เหล่านั้น ชื่อว่าปานาติ ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงอาการอาบน้ำเป็นต้น ๑

บทว่า ตตฺถ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า อารมฺมณปฏฺฐาเก เป็นบทอาธारेในบทว่า
ปากโฏ เหมือนเป็นบทอาธारेในประโยคว่า สาสเน วสติ ฉะนั้น ๑ บทว่า ปิตฺติยา เป็นบทสัมพันธะใน
บทว่า วิเสโส ๑ บทว่า วิเสโส เป็นบทกัตตาในบทว่า ปากโฏ ๑ บทว่า กนฺตารชินฺนสฺส เป็นบท
สัมพันธะในบทว่า ปิตฺติ และเป็นบทสัมพันธะแม้ในบทว่า ทสฺสนะ ๑ บทว่า วณฺโตนโทกาติทสฺสนะ เป็น
บทอาธारेหรือบทเหตุในบทว่า ปิตฺติ ๑ วย-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๑ บทว่า ยถาลทสฺส เป็นบทกรรมใน
บทว่า อนุภเว ๑ บทว่า อนุภเว เป็นบทอาธारेในบทว่า ปากโฏ ๑ บทว่า สุขสฺส เป็นบทสัมพันธะ
ในบทว่า วิเสโส ๑ บทว่า วิเสโส เป็นบทกัตตาในบทว่า ปากโฏ ๑ บทว่า ปากโฏ เป็นกิตฺตบ กัตตฺวาจก
๑ บทว่า ยถาทิกฺกฐาทิกฺกฐะ เป็นบทกรรมในบทว่า ปาน- ๑ บทว่า ปานาติสฺส เป็นบทอาธारेในบทว่า ปิตฺติ
๑ วย-ศัพท์เป็นบทอุปมา ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ๑

(287) จิตชื่อว่าเอกัคคะ เพราะวิเคราะห์ว่า มีอารมณ์เดียว เพราะจิตไม่มีความฟุ้งซ่านไป
ในอารมณ์ต่าง ๆ ๑

อารมณ์ต่าง ๆ ชื่อว่านาลัมพะนะ ๑ ความฟุ้งไป ชื่อว่าวิกเขปะ ๑ ความฟุ้งซ่านไปใน
อารมณ์ต่าง ๆ ชื่อว่านาลัมพณวิกเขปะ ความไม่มีแห่งความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ชื่อว่า
นาลัมพณวิกเขปภาวะ ๑ อคฺค-ศัพท์ มีความหมายหลากหลายมีว่า อาทิ-เบื้องต้นแรก, โภค-ปลาย
แขน, เสฏฐ-ประเสริฐ, โภจฺจาส-ส่วน และ อารมฺมณ-อารมณ์ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ในที่นี้ ท่าน
อาจารย์วางบทวิเสสนะว่า อารมฺมณ วัชฺชังหนฺนา เพื่อให้รู้ว่า อารมฺมณ ชื่อว่าอคฺคะ มิได้ใส่เข้ามาเพื่อไข
ความบทว่า อคฺค ๑ ก็ถ้าบทนี้เป็นบทไขความไขไร ไม่ควรกล่าวบทว่า อารมฺมณ วัชฺชังหนฺนา แต่ควร
กล่าวว่า อคฺค อารมฺมณ ๑ แม้ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารุทฺธิกา ท่านอาจารย์นั้นกล่าวสรุปวิเคราะห์เห็นว่า เอก
อารมฺมณ อคฺคเมตสฺสชาติ เอกคฺค จิตฺต-จิตชื่อว่าเอกัคคะ เพราะมีอารมณ์เดียว ดังนี้เท่านั้น ๑ แต่ใน
คัมภีร์ปรมัตถวินิจจยฎฺฐิกา อาจารย์ท่านอื่นกล่าวสรุปวิเคราะห์ว่า เอก อารมฺมณ อคฺคเมตสฺสชาติ เอกคฺค
จิตฺต-จิตชื่อว่าเอกัคคะ เพราะมีอารมณ์เดียว และอีกอย่างหนึ่งว่า เอก อหุติย อคฺค อารมฺมณเมตสฺสชาติ
เอกคฺค จิตฺต-จิตชื่อว่าเอกัคคะ เพราะมีอารมณ์เดียวคือไม่ใช่สอง ดังนี้ ๑ เพราะฉะนั้น ย่อมมีการเขียน
ด้วยความพลั้งเผลอว่า อารมฺมณ อคฺค ดังนี้ ๑ ก็ถ้าบทว่า อารมฺมณ นี พึงเป็นบทไขความไขไร ก็ไม่ควร
กล่าวบทว่า อถา เป็นต้นไว้ ๑ ชื่อว่าอคฺคะ เพราะถึงความเป็นอารมณ์ ๑ อช-ธาตุมีความหมายว่า ไป,

¹⁵⁸¹ รพ. -/671/490.

¹⁵⁸² รพ. -/488/351.

ลง ค ปัจจย ด้วยสูตร กาละ วุตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁵⁸³, เปลี่ยน ข ท้ายธาตุ เป็น ค ด้วยสูตร กคา จชาน¹⁵⁸⁴ ๑ ท่านอาจารย์กล่าวว่า **จิตต์** ดังนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระบาลีว่า **จิตตสเสกคคตา** ๑ บทว่า ตสส โยควา เอกคคสส-แห่งจิตมีอารมณ์เดียว ๑ เรียกว่าสมาธิ เพราะเจตสิกธรรมทั้งหมดมีอารมณ์เดียวในจิตดวงเดียว หรือเพราะเนื้อความที่จะกล่าวด้วย ตา-ปัจจยไม่ปรากฏ ๑

บทว่า นานาลมพนวิกเขปาภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เอก ๑ สองบทว่า เอก อารมณ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อคค ๑ บทว่า อคค เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า อิมสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อคค ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า เอกคค ๑ สองบทว่า เอกคค จิตต์ เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ภาโว ๑ สามบทว่า ภาโว เอกคคตา สมาธิ เป็นลึงค์ตถะ ๑

(288) สมาธินั้น มีลักษณะที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ความฟุ้งซ่าน ชื่อว่าวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะของสมาธินั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอวิกเขปลักษณะ ๑ ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำที่กล่าวว่า โส อวิกเขปลกฺขณ-สมาธินั้น มีลักษณะที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน ดังนี้ ให้มั่นคง จึงกล่าวว่า **ตสส** เป็นต้น ๑ ความจริง จิตที่สัมปยุตต์ด้วยอำนาจ คือด้วยกำลัง หรือด้วยความเกี่ยวข้องกับสมาธินั้น ย่อมเป็นจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ๑

หิ-ศัพท์ เป็นศัพท์กรรมะ ๑ อำนาจ คือความสามารถ หรือความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ๑ ชื่อว่าอวิกขิตตะ เพราะไม่ฟุ้งซ่าน ๑

บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ๑ บทว่า วเสน เป็นบทกรรมะ หรือบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อวิกขิตต์ ๑ บทว่า สมปยุตต์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จิตต์ ๑ บทว่า จิตต์ เป็นบทปกตีกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า อวิกขิตต์ เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ๑

(289) ธรรมชาติชื่อว่าปฐมฌาน เพราะวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าฌาน เพราะเพ่งอารมณ์แน่วแน่ และเพราะแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึกด้วย และชื่อว่าปฐม เพราะเป็นเบื้องต้นโดยลำดับแห่งเทศนา และโดยลำดับแห่งการเกิดขึ้น ๑

ฌานชื่อว่าปฐม เพราะแผ่ไปคือเป็นไปในเบื้องต้น ๑ ปุจ-ธาตุมีความหมายว่า แผ่ไป ๑ แต่ในที่ มีความหมายว่า เป็นไป ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะธาตุมีความหมายหลากหลาย ๑ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เพราะเป็นไปในเบื้องต้น ๑ เปลี่ยน ปุจ เป็น ปจ และลง อม ปัจจย ด้วยสูตร ปุจสส ปุจฺปลาโม วา¹⁵⁸⁵ (ปุจสส ปุจฺปลาโม วา) ๑ การแสดง ชื่อว่าเทศนา เป็นภาวสาธนะ ๑ ลำดับแห่งการแสดงปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่าเทศนากมมะ ๑ การเกิดขึ้นแห่งฌานทั้งหลาย ชื่อว่าอุปัตติ ลำดับแห่งการเกิดขึ้นแห่งฌาน ชื่อว่าอุปัตติกมมะ ๑ เจว และ จ-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ ๑ การถือเอาครั้งแรก ชื่อว่าอาทิ เป็นภาวสาธนะ ๑ อา บทหน้า ทา-ธาตุมีความหมายว่า ให้, ลง อิ ปัจจยในภาวะ ด้วยสูตร อิตถิมตติโว วา¹⁵⁸⁶ ๑ ฌานชื่อว่าอาทิภูตะ เพราะมีคือเป็นไปในเบื้องต้น ความเป็นแห่งฌานที่เป็นไปในเบื้องต้น ชื่อว่าอาทิภูตตะ คือกสิณเป็นต้น ๑ ธรรมชาติมีวิตกเป็นต้น ชื่อว่าฌาน

¹⁵⁸³ รูป. -/651/478.

¹⁵⁸⁴ รูป. -/673/491.

¹⁵⁸⁵ รูป. -/676/494.

¹⁵⁸⁶ รูป. -/599/437.

เพราะเพ่งอารมณ์ ฯ ฌ-ธาตุมีความหมายว่า คิด, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกฺกณปะเสสุ จ¹⁵⁸⁷, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยฺณญฺ¹⁵⁸⁸ ฯ หรือชื่อว่าฌาน เพราะแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย ฯ ฌ-ธาตุมีความหมายว่า เผาไหม้-เร้าร้อน, ลง ยุ ปัจจย ฯ วิธีการทำรูปเหมือนข้างต้นแล ฯ จ-ศัพท์ทั้ง 2 ใส่เข้ามาเพื่อให้สำเร็จความหมายที่เสมอกัน ฯ วา-ศัพท์ จะใส่เข้ามาและไม่ใส่เข้ามาก็ควรแล ฯ การเข้าไปเพ่ง คือพิจารณาและคิดตรึงตรอง ชื่อว่าอุปปนิชฌานะ ฯ ฌ-ธาตุมีความหมายว่า คิด, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ¹⁵⁸⁹ ฯ การเข้าไปเพ่งพิจารณาอารมณ์ ชื่อว่าอาลัมพณูปนิชฌานะ ฯ การแผดเผา ชื่อว่าฌาปนะ ฯ ฌาป-ธาตุมีความหมายว่า เผาไหม้-เร้าร้อน, ลง ยุ ปัจจย ในภาวะ ฯ การแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย ชื่อว่าปัจจนิกขฌานะ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น อาลัมพณูปนิชฌานโต จ ปัจจนิกขฌาปนโต จ ฯ

สองบทว่า ปรมิ ฌานญจ เป็นลึงค์ดละ ฯ สองบทว่า เทสนากุมโต เจว อุปตติกกุมโต จ เป็นบทติยาวิเสสนะในบทว่า อาทิภูตตดา ฯ บทว่า อาทิภูตตดา เป็นบทเหตุในบทว่า ปรมิ ฯ บทว่า อาลัมพณูปนิชฌานโต ปัจจนิกขฌาปนโต จ เป็นบทเหตุในบทว่า ฌานํ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุในบทว่า ปรมชฌานํ ฯ บทว่า ปรมชฌานํ เป็นลึงค์ดละ ฯ

(290) อันเป็นเบื้องต้นด้วย เป็นฌานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฐมฌาน เป็นกัมมธารย-สมาส ฯ วา-ศัพท์ แม้ไม่ใส่เข้ามา ก็ควร ฯ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า ใคร ๆ พึงถือเอาว่า บรรดาองค์ฌานมี วิตกเจตสิกเป็นต้น องค์หนึ่ง ๆ ชื่อว่าฌาน มิใช่ทั้ง 5 องค์ ดังนี้ เมื่อจะให้ความย่อของฌาน จึงกล่าว ว่า วิตกก- เป็นต้น ฯ

วิตกเจตสิกเป็นเบื้องต้นแห่งองค์ฌานมีวิจาร์เจตสิกเป็นต้นเหล่าใด องค์ฌานมีวิจาร์เจตสิกเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าวิตักกาติ ฯ ประมาณ 5 ของฌานนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญจกะ ฯ ลง ก ปัจจย ด้วยสูตร ทวาทีโต โกเนกตเถ จ¹⁵⁹⁰ ฯ ฌานมีองค์ 5 มีวิตกเจตสิกเป็นต้น ชื่อว่าวิตักกาติ-ปัญจกะ ฯ

(291) ท่านอาจารย์คำนึงถึงคำหักท้วงว่า เมื่อมีการประชุมแห่งองค์ฌานองค์หนึ่ง ๆ บรรดาองค์ฌานมีวิตกเจตสิกเป็นต้น จึงเรียกว่าฌาน ได้ มิใช่หรือ เมื่อไม่มีการประชุมแห่งองค์ฌาน จะเรียกว่าฌาน ได้อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า ฌาน- เป็นต้น ฯ ความจริง เมื่อมีการประชุมแห่งองค์ ฌานนั้นแหละ จึงเรียกว่าฌาน ได้ เปรียบเหมือนเมื่อมีการประชุมแห่งองค์ประกอบมีกงเป็นต้น จึงเรียกว่ารถ ฉะนั้น ฯ

บทว่า ฌานงคสมุททาเยว ตตบเพน ฌานงคสมุททาเย เอว ฯ ชื่อว่าอังคะ เพราะเป็นเครื่อง รู้การประชุมรวม ได้แก่ส่วนย่อย ฯ อคิ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, การไป คือความรู้, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญฺตุวาวี วา¹⁵⁹¹ และลงนิกคหิตอาคม ฯ องค์แห่งฌาน ชื่อว่าฌานังคะ การประชุมแห่ง องค์ฌาน ชื่อว่าฌานังคสมุททาเย ฯ ด้วย เอว-ศัพท์ ย่อมทำให้รู้ว่า เรียกว่าฌาน ได้ในเพราะส่วนย่อย ฯ หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรรมะ ฯ การเรียก คือกล่าววว่าฌาน ชื่อว่าฌานโวหาระ ฯ ชื่อว่าเนมิ เพราะถูกนำไป

¹⁵⁸⁷ รูป. -/597/435.

¹⁵⁸⁸ รูป. -/570/417.

¹⁵⁸⁹ รูป. -/596/434.

¹⁵⁹⁰ รูป. -/418/307.

¹⁵⁹¹ รูป. -/568/414.

คือองค์ประกอบของล้อ ฯ นิ-ธาดุมมีความหมายว่า นำไป, ลง มิ ปังจัย ด้วยสูตร กาละ วุตมานาตีเต ฌวาทโย¹⁵⁹², วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญเญสุ จ¹⁵⁹³ ฯ กงเป็นเบื้องตันแห่งองค์ประกอบบริมมีกำ เป็นต้นเหล่าใด องค์ประกอบบริมมีกำเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเนมิอาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงเอา กำ และคุมเป็นต้น ฯ มีกงเป็นต้นด้วย มีกงเป็นต้นเหล่านั้น เป็นองค์ประกอบบริมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเนมิอาทิอังคะ การประชุมแห่งองค์ประกอบบริมมีกำเป็นต้น ชื่อว่าเนมิอาทิอังคสมุททยะ ฯ ด้วย เอว-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า เรียกว่ารถ ได้ในเพราะส่วนย่อย ฯ เรียกว่ารถ ชื่อว่ารถโหวหาระ ฯ

บทว่า ฌานงคสมุททาเยว เป็นบทอาธาระในบทว่า โหวหาโร ฯ บทว่า ฌานโหวหาโร เป็น ลิงคัตถะ ฯ บทว่า เนมิอาทิองคสมุททาเย เป็นบทอาธาระในบทว่า โหวหาโร ฯ บทว่า รถโหวหาโร เป็น ลิงคัตถะ ฯ วิย-ศัพท์เป็นบทอุปมา ฯ

(292) ท่านอาจารย์กล่าวสาธกว่า **ตลาหิ** เป็นต้น ฯ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิภังค์ว่า ชื่อว่าฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปิติ สุข จิตเตกัคคตา ฯ

ตลาหิ-ศัพท์ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า ทฬหิกรรมะ ฯ บทว่า วิงงเค เป็นบทอาธาระ ในบทว่า วุตตํ ฯ บทว่า ฌานํ คือ ชื่อว่าฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปิติ สุข จิตเตกัคคตา ฯ อิติ-ศัพท์ในบทว่า ฌานนติ นี้ กล่าวถึงชื่อ ฯ

อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจนํ ฯ บทว่า วจนํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตํ ฯ บทว่า ปรมชฌาเนน สมปยุตตํ กุสลจิตตํ ปรมชฌานกุสลจิตตํ-กุสลจิตที่สัมปยุตด้วยปฐมฌาน ชื่อว่าปฐม-ฌานกุสลจิต เป็นมัชฌิมโลปตติยาตปปริสสมาส ฯ

(293) ท่านอาจารย์ครั้งตั้งคำทักท้วงแล้ว เมื่อจะเฉลย จึงกล่าวว่า **กสฺมา** เป็นต้น ฯ ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร เมื่อสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีผัสสเจตสิกเป็นต้นแม้เหล่าอื่น ก็ยังมีอยู่ สภาวธรรม 5 ประการเหล่านั้นเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า เป็นองค์ฌาน 5 ฯ

ปน-ศัพท์ เป็นวจนาลังการะ (ใส่มาเพื่อความสละสลวย ไม่แปลกก็ได้) ฯ บทว่า อญเญสุปิ คือ เมื่อสัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีผัสส-เจตสิกเป็นต้น แม้เหล่าอื่นจากองค์ฌาน 5 ฯ ปี-ศัพท์ มุ่งถึงองค์ ฌาน 5 ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีผัสสเจตสิกเป็นต้น ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งองค์ฌาน ชื่อว่าฌานังควสะ ฯ

บทว่า กสฺมา เป็นบทปุจฉา ฯ บทว่า อญเญสุปิ ผสสาทีสุ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สมปยุตตมเมสุ ฯ บทว่า สมปยุตตมเมสุ เป็นบทภาวสัตตมี ฯ บทว่า วิชชมาเนสุ เป็นบท ตุลยาธิกรณสัตตมี ฯ บทว่า อิมะเยว เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตา ฯ บทว่า ปญจ เป็นบทวิเสสณะของ บทว่า อิมะ ฯ บทว่า ฌานงควเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุตตา ฯ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของ บทว่า โจทนา ฯ

(294) ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย ฯ ประกอบความว่า เพราะสภาวธรรม 5 ประการนั้น มีหน้าที่เพ่งอารมณ์ที่แน่นอน และเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อนิรณธรรม 5 ประการ มีกามฉันทนิรณ เป็นต้น ฯ การเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสินเป็นต้น ชื่อว่าอุปนิชมานะ กิจคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิน เป็นต้น ชื่อว่าอุปนิชมานกิจจะ กิจคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์แห่งองค์ฌานมีวิตกเจตสิกเป็นต้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปนิชมานกิจจวันตะ ความเป็นแห่งกิจคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์แห่งองค์ฌาน

¹⁵⁹² รพ. -/651/478.

¹⁵⁹³ รพ. -/434/318.

มีวิตกเจตสิกเป็นต้น ชื่อว่าอุปนิชฌานกิจจวันตตา ฯ ชื่อว่ากามะ เพราะรักใคร่ ฯ ความพอใจ ชื่อว่าฉันทะ ฯ ฉันทะคือกาม ชื่อว่ากามฉันทะ กามฉันทะเป็นเบื้องต้นแห่งนิวรณธรรมมีพยาบาลเป็นต้นเหล่าใด นิวรณธรรมมีพยาบาลเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่ากามฉันทาทิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาพยาบาล ถิ่นมีทระ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ฯ ชื่อว่าอุชฺช เพราะเป็นไปโดยไม่คดงอ เป็นภาว-สาธนะ ฯ อร-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ชุ ปัจจย และเปลี่ยน อร-ธาตุ เป็น อุ ด้วยสูตร วชาที่หิปปพพชชาโย นิปจจนเต¹⁵⁹⁴ ฯ อันเป็นปฏิปักษ์โดยตรง คือโดยส่วนเดียว ชื่อว่าอุชฺชปฏิปักษ์ะ ความเป็นแห่งสภาวะธรรมที่เป็นปฏิปักษ์โดยตรง ชื่อว่าอุชฺชปฏิปักษ์ภาวะ ฯ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น อุปนิชฌาน-กิจจวันตตาย จ อุชฺชปฏิปักษ์ภาวโต จ ฯ

สองบทว่า อุปนิชฌานกิจจวันตตาย อุชฺชปฏิปักษ์ภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า วุตตา ฯ บทว่า กามฉันทาทิ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า -ปฏิปักษ์- ฯ

(295) ท่านอาจารย์เมื่อประสงค์คำนั้นแล จึงกล่าวว่า **วิตกโก หิ** เป็นต้น ฯ ความจริง วิตกย่อมยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ วิจารณ์ย่อมตามผูกจิต ปิดย้อมทำความอึดแอ็บแก่จิตนั้น และสุขย่อมทำความเพิ่มพูนแก่จิตนั้น อนึ่ง เอกัคคตาอันสัมปยุตธรรม 4 ประการ ซึ่งมีหน้าที่ยกจิตไว้ในอารมณ์ ตามผูกพันจิต ทำจิตให้เอิบอึด และทำความพอกพูนแก่จิตเหล่านั้นสนับสนุนแล้ว ก็ยังจิตดวงนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมให้เป็นไปตามตน ด้วยกิจคือความตั้งมั่น ย่อมตั้งจิตไว้ในอารมณ์เดียวโดยสม่ำเสมอ และโดยชอบ คือ ตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจภาวะที่อินทรีย์ธรรมเสมอกัน ชื่อว่าสม่ำเสมอ และตั้งจิตไว้โดยไม่มี ความหุดหู่และฟุ้งซ่าน เพราะธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลายอยู่ห่างไกล ชื่อว่าโดยชอบ รวมความดังว่ามานี้ สภาวะธรรม 5 ประการเหล่านั้นนั้นแลมีหน้าที่เพ่งอารมณ์ที่แน่วแน่ เป็นแผนก ๆ กัน ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นวิตถารโชตกะ ฯ บทว่า อนุปปพนเธติ ความว่า ย่อมให้จิตเป็นไปในอารมณ์อย่างไม่ขาดสาย ฯ จ-ศัพท์ที่ประกอบในที่มิใช่ฐานะ ควรประกอบเป็น ปินนญจ ฯ จ-ศัพท์ ในบทว่า สุขญจ ควรประกอบเป็น อุปพหุหนญจ ฯ อถ-ศัพท์ใช้ในความหมายของศัพท์ว่า ตทา ฯ บทว่า ตทา ความว่า ในกาลที่วิตกเป็นต้นกระทำหน้าที่ของตน ฯ การทำจิตให้เป็นไปอย่างไม่ขาดสาย ชื่อว่าอนุปปพันธนะ ฯ การยกจิตขึ้นด้วย การให้จิตเป็นไปในอารมณ์อย่างไม่ขาดสายด้วย การทำจิตให้เอิบอึดด้วย การทำการพอกพูนแก่จิตด้วย ชื่อว่าอภินิโรปนानุปปพันธนปินนอุปพหุหนะ ฯ อันธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นอนุเคราะห์แล้ว คืออุปถัมภ์แล้ว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนุคคหิตะ ฯ การตั้งไว้โดยชอบ ชื่อว่าสมาธานะ กิจคือการตั้งไว้โดยชอบ ชื่อว่าสมาธานกิจจะ ฯ บทว่า อตตานํ กล่าวถึงความจริงเป็นอารมณ์เดียว ฯ บทว่า อนุปปวตเตนติ คือ ให้เป็นไปตามอยู่ ฯ วตุ-ธาตุ, ลง ณาเป ปัจจย ด้วยสูตร ธาตุหิ เณณยนาเปณาปยา การิตานิ เหตุวตเต¹⁵⁹⁵, ลง อนต ปัจจย ด้วยสูตร วตต-มานะ มานนตา¹⁵⁹⁶, ลง อี ปัจจย ด้วยสูตร นาทิโต วา อี¹⁵⁹⁷, รัสสะอีกที ฯ ตนคือสภาวะหนึ่งเดียวแห่งอารมณ์ใด มีอยู่ อารมณ์นั้น ชื่อว่าเอกัตตะ อารมณ์อันมีสภาวะเป็นหนึ่งเดียว ชื่อว่าเอกัตตารัมมณะ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น สมํ จ สมมา จ ฯ อา บทหน้า ธา-ธาตุมีความหมายว่า

¹⁵⁹⁴ รุป. -/660/483.

¹⁵⁹⁵ รุป. -/540/390.

¹⁵⁹⁶ รุป. -/646/469.

¹⁵⁹⁷ รุป. -/187/107.

หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ตี วิภัตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย¹⁵⁹⁸, เปลี่ยน อา เป็น อิ ด้วยสูตร กวจิ
 ธาตุวิภัตติปัจจุยานํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁵⁹⁹ ๑ คำว่า สมํ สมมา จ อาธิยติ ไขความเป็น
 อินทรีย์สมดาวเสน สมํ ปฏิปักษ์มมานํ ทูริภาเวน สีนุทจจาภาเวน สมมา จ จเปติ ๑ ความเป็นแห่ง
 อินทรีย์ธรรมทั้งหลายเสมอกัน ชื่อว่าสมตา ความเป็นแห่งอินทรีย์ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเสมอ
 กัน ชื่อว่าอินทรีย์สมตา ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งความเป็นแห่งอินทรีย์ธรรม
 ทั้งหมดมีศรัทธาเป็นต้นเสมอกัน ชื่อว่าอินทรีย์สมดาวสะ ๑ อันเป็นปฏิปักษ์ด้วย อันเป็นปฏิปักษ์
 เหล่านั้น เป็นธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฏิปักษ์ธัมมะ คือสภาวะธรรมมีกามฉันทะเป็นต้น ๑
 การไป คือการเป็นไปโดยยาก ชื่อว่าทุระ คือไม่ใกล้ ๑ ทุ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อูร ปัจจัย ด้วย
 สูตร วิทาทีหุโร¹⁶⁰⁰ ๑ ความมีคือเป็นไปอันไกล ชื่อว่าทุริภาวะ ๑ ลง อิ ปัจจัย หลัง ทูร-ศัพท์ ด้วย
 สูตร ยทูปปนา นิปาตนา สิขณติ¹⁶⁰¹ ๑ ชื่อว่าสินะ เพราะเป็นเครื่องถึงความย่อท้อแห่งสัตว์
 ทั้งหมด ได้แก่สินิมิตตะ ๑ ลิ-ธาตุมีความหมายว่า ติดแน่น, ลง น ปัจจัย และทีฆะ อิ เป็น อิ ด้วยสูตร
 อุณาโย ๑ ความย่อท้อด้วย ความฟุ้งซ่านด้วย ชื่อว่า สีนุทจจาภาวะ ๑ จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น สมํ จ สมมา จ ๑ บทว่า อาธิยติ นี้ ไขความ
 เป็น จเปติ ๑ จป-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ตี วิภัตติ, ลง เณ ปัจจัย ด้วยสูตร จราทีโต
 เณณยา¹⁶⁰² ๑ เอว-ศัพท์ห้ามสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีผัสสเจตสิกเป็นต้น ๑ ชื่อว่าอาเวณิกะ เพราะเป็น
 กิจที่ขาดไม่ได้ ๑ ลง ฌิก ปัจจัย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิธานนโยคสิปปภณทชีวิกตเถสุ จ¹⁶⁰³
 ๑ วุทธิ อ ข้างต้น เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาทิสรสส วาสโยคนตสส สเถ จ¹⁶⁰⁴ ๑ ด้วย วุทธิ-ศัพท์ จึงมี
 การทำวุทธิข้างต้น ๑

บทว่า วิตกุโก เป็นบทเหตุกัตตาในบทว่า อภินิโรเปติ ๑ บทว่า อารมมเณ เป็นบทอาธาระ
 ในบทว่า อภินิโรเปติ ๑ บทว่า จิตตํ เป็นบทกรรมในบทว่า อภินิโรเปติ ๑ บทว่า วิจาโร เป็นบท
 เหตุกัตตาในบทว่า อนุปปพณเติ ๑ บทว่า ปิติ จ เป็นบทสัทธกัตตาในบทว่า กโรติ ๑ บทว่า อสส เป็น
 บทสัมพันธะในสองบทว่า ปินนํ อุปพรุหนํ ๑ สองบทว่า ปินนํ อุปพรุหนํ เป็นบทกรรมในบทว่า กโรติ
 ๑ บทว่า สุขญจ เป็นบทสัทธกัตตาในบทว่า กโรติ ๑ อถ-ศัพท์ เป็นบทกาลสัตตมโนในบทว่า อาธิยติ ๑
 บทว่า นํ เป็นบทกรรมในสองบทว่า อาธิยติ จเปติ เป็นบทกรรมแม่ในบทว่า อนุปวัตตาเปนตี ๑ บท
 ว่า สสมปยุตตมมํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นํ ๑ บทว่า เอเตหิ เป็นบทตติยาภัตตาในบทว่า
 อนุคคหิตา ๑ บทว่า อภินิโรปนानุปปพณณปินนอุปพรุหนเหิ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า
 อนุคคหิตา ๑ สองบทว่า อนุคคหิตา อนุปวัตตาเปนตี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า เอกคคตา ๑ บทว่า
 เอกคคตา เป็นบทสัทธกัตตาในสองบทว่า อาธิยติ จเปติ ๑ บทว่า สมาธานกิจเจน เป็นบทตติยา-
 วิเสสณะในบทว่า อนุปวัตตาเปนตี ๑ บทว่า อตตานํ เป็นบทกรรมในบทว่า อนุปวัตตาเปนตี ๑ บทว่า

¹⁵⁹⁸ รูป. -/510/368.

¹⁵⁹⁹ รูป. -/488/351.

¹⁶⁰⁰ รูป. -/680/496.

¹⁶⁰¹ รูป. -/423/310.

¹⁶⁰² รูป. -/525/382.

¹⁶⁰³ รูป. -/374/271.

¹⁶⁰⁴ รูป. -/364/264.

เอกคุณมณเณ เป็นบทอาธาระในบทว่า อาธิยติ ฯ สองบทว่า สมํ สมมา จ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า อาธิยติ ฯ บทว่า อินทริยสมดาวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สมํ ฯ บทว่า ปฏิปักษ์-ธมมานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาเวน ฯ บทว่า ทูริภาเวน เป็นบทวิเสสเหตุในบทว่า อภาเวน ฯ บทว่า สันตุจจาภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สมมา ฯ บทว่า สมมา จ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า จเปติ ฯ อิติ เอวํ-ศัพทํ เป็นบทสรูปะของบทว่า อุปนิชฌานกัจจํ ฯ บทว่า เอเตสเมว เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อุปนิชฌานกัจจํ ฯ บทว่า อุปนิชฌานกัจจํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า อาเวณิกํ เป็นบทสรูปวิเสสของบทว่า อุปนิชฌานกัจจํ ฯ

(296) ท่านอาจารย์เมื่อจะขยายคำว่า กามฉนทาที่อุชุปฏิกขภาวโต-เพราะสภาวะธรรม 5 ประการเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อนิรวณธรรม 5 ประการมีกามฉนทนิรวณเป็นต้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า **กามฉนทา**-เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็ในเวลาที่สภาวะธรรม 5 ประการเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรวณธรรมมีกามฉนทนิรวณเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งสภาวะธรรมทั้ง 5 ประการเหล่านี้ดังต่อไปนี้ ฯ

สภาวะธรรม 5 ประการอันเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรวณธรรมมีกามฉนทนิรวณเป็นต้น ชื่อว่ากามฉนทาที่ปฏิปักษ์ ความเป็นแห่งสภาวะธรรม 5 ประการอันเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรวณธรรมมีกามฉนทนิรวณเป็นต้น ชื่อว่ากามฉนทาที่ปฏิปักษ์ภาวะ ฯ ปน-ศัพทํ เป็นวิเสสตละ ฯ บทว่า กามฉนทา-ปฏิปักษ์ภาว เป็นบทอาธาระในบทว่า วิเสโส ฯ

(297) สมานีชื่อว่าปฏิปักษ์ต่อกามฉนทนิรวณ เพราะเป็นปฏิปักษ์ธรรมโดยตรงต่อธรรมอันเป็นเครื่องปรารณาอารมณ์คือราคะ ฯ สัตว์ทั้งหลายย่อมกำหนดด้วยโลภะนั้น เพราะเหตุนี้ โลภะนั้น ชื่อว่าราคะ ฯ สัตว์ทั้งหลายย่อมปรารณารูปารมณเป็นต้นด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าปณิธิ ฯ ป นิ บทหน้า ธา-ธาตุมีความหมายว่า หยุต-ยืน-ตั้งอยู่, ลง อิ ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมตยโว วา¹⁶⁰⁵, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสส จ¹⁶⁰⁶ ฯ ธรรมอันเป็นเครื่องปรารณาอารมณ์คือราคะ ชื่อว่าราคะปณิธิ ฯ อันเป็นปฏิปักษ์ธรรมที่ทำร้ายแล้ว ชื่อว่าวิปัจจนิกะ อันเป็นปฏิปักษ์ธรรมที่ทำร้ายแล้วโดยตรง ชื่อว่าอุชุปัจจนิกะ ความเป็นปฏิปักษ์ธรรมที่ทำร้ายแล้วโดยตรง ชื่อว่าอุชุปัจจนิกภาวะ ฯ

บทว่า สมานี เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า กามฉนทสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปฏิปักษ์ ฯ บทว่า ปฏิปักษ์ เป็นบทวิเสสของบทว่า สมานี ฯ บทว่า รากูปณิธิยา เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วิปัจจนิก- ฯ บทว่า อุชุปัจจนิกภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปักษ์ ฯ

(298) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำว่า รากูปณิธิยา อุชุปัจจนิกภาวโต-เพราะเป็นปฏิปักษ์ธรรมโดยตรงต่อธรรมอันเป็นเครื่องปรารณาอารมณ์คือราคะ ดังนี้ ให้มั่นคง จึงกล่าวว่า **กาม**-เป็นต้น ฯ ความจริง ความตั้งมั่นของจิตที่ถูกอารมณ์ต่าง ๆ เล้าโลมแล้วหมุนเวียนเปลี่ยนไปด้วยอำนาจกามฉนทนิรวณ ย่อมมี เพราะเหตุคือความที่จิตมีอารมณ์เดียว ฯ

ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งกามฉนทนิรวณ ชื่อว่ากามฉนทวสะ ฯ หิ-ศัพทํ เป็นทัฬหีกรณ์ ฯ อารมณํมากมายหลายประการ ชื่อว่านารัมมณะ ฯ นานา นิบาตนี้ ใช้ในความหมายมากมาย ฯ จิตชื่อว่าปโลภิตะ เพราะถูกอารมณ์ต่าง ๆ ประเล้าประโลม ฯ ป บทหน้า ลุภ-

¹⁶⁰⁵ รพ. -/599/437.

¹⁶⁰⁶ รพ. -/27/20.

ธาตุมีความหมายว่า ละโมบ-มักมาก-อยาก, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁶⁰⁷ ๑ ชื่อว่า ปริพมณันตะ เพราะหมุนเวียนไปโดยรอบ ๑ ภมฺ-ธาตุมีความหมายว่า ไม่ดำรงอยู่-หมุนไป, ลง อนต ปัจจย ๑ การตั้งไว้ด้วยดี ชื่อว่าสมาธานะ ๑

บทว่า กามฉนทวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ปริพมณตสส ๑ บทว่า นานา-
รรมณเหติ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปโลภิตสส ๑ สองบทว่า ปโลภิตสส ปริพมณตสส เป็นบทวิเสสนะ
ของบทว่า จิตตสส ๑ บทว่า จิตตสส เป็นบทกิริยาสัมพันธ์ในบทว่า สมาธาน ๑ บทว่า สมาธาน เป็น
บทกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า เอกคคตย เป็นบทเหตุในบทว่า โหติ ๑

(299) ปิตีชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาทนิรวรณ เพราะเหตุอะไร เพราะมีสภาวะที่จิตเบิก
บาน ๑ ชื่อว่าพยาปาพะ เพราะทำประโยชน์สุขให้พินาศไป ๑ จิตชื่อว่าปมูทิตะ เพราะเบิกบาน ๑ มุท-
ธาตุมีความหมายว่า เบิกบาน-ยินดี, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹⁶⁰⁸, ลง อิ อาคม ด้วย
สูตร ยถาคมมิกาโร¹⁶⁰⁹ ๑ ความเป็นแห่งจิตที่เบิกบานแล้ว ชื่อว่าปามุชชะ คือปิตี ๑ วุทธิ อ ที่ ป-ศัพท์
ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁶¹⁰ ๑ เพราะวิธีการทำวุทธิไม่แน่นอน ด้วยสูตร
วุทธาทิสสส วาสโยคนตสส สณฺเ จ¹⁶¹¹ จึงไม่ต้องทำการวุทธิ อุ ของ มุท-ธาตุ เป็น โอ ๑ ความเป็น
แห่งตน ชื่อว่าสภาวะ ได้แก่ ความปกติคือการกระทำความที่จิตของตนเบิกบานแล้ว ๑ สภาวะแห่ง
การกระทำความที่จิตเบิกบานแล้ว ชื่อว่าปามุชชสภาวะ ปามุชชสภาโว นั้นเอง เป็น ปามุชชสภาวะตัด
๑ เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์อภิมมาวตารฎีกา ท่านจึงกล่าวว่า ปิตินั้นแล เรียกว่า ปาโมชชะ เพราะ
กระทำจิตที่ถูกพยาบาทรบกวนอยู่ให้เบิกบาน เพราะฉะนั้น ความเป็นแห่งจิตที่เบิกบานนั้น จึงมี
ความหมายว่า ความเป็นสภาวะที่กระทำจิตให้เบิกบาน ๑

บทว่า ปิตี เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า พยาปาทสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปฏิปุกขา ๑
บทว่า ปามุชชสภาวะตตา เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปุกขา ๑

(300) วิตก ชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธนิรวรณ เพราะเหตุอะไร เพราะเป็นไปพร้อมกับ
การแผ่ขยายด้วยอำนาจความตรึกโดยอุบาย ๑

ความหดหู่ด้วย ความท้อถอยด้วย ชื่อว่าถีนมิทธะ ๑ บทว่า โยนิโส ความว่า โดยแนวทาง
คือโดยอุบาย ได้แก่โดยความเป็นปัจจยแก่กุศลธรรม ๑ การตรึก ชื่อว่าสังกัปนะ ความเกี่ยวข้อง ชื่อ
ว่าวสชะ ความเกี่ยวข้องแห่งการตรึก ชื่อว่าสังกัปนวะสชะ ๑ ความแผ่กระจาย ชื่อว่าวิพาระ ๑ ความ
เป็นไป ชื่อว่าปวัตติ ๑ ความเป็นไปพร้อมกับความแผ่กระจาย ชื่อว่าสวิพารปวัตติ ๑

บทว่า โยนิโส เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สงกัปน- ๑ บทว่า สงกัปนวเสน เป็นบท
ตติยาวิเสสนะในบทว่า วิพาร- ๑ บทว่า สวิพารปวัตติโต เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปุกโข ๑

(301) สุขชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกัจจนนิรวรณ ซึ่งมีสภาวะที่จิตไม่สงบระงับและ
เปียดเบียน เพราะเหตุอะไร เพราะมีสภาวะสงบและเยือกเย็น ๑ ความไม่สงบระงับ ชื่อว่าอวุปสมะ ๑
ความเปียดเบียน ชื่อว่าอนุนตาปะ ๑ ความไม่สงบระงับด้วย ความเปียดเบียนด้วย ชื่อว่าอวุปสม-

¹⁶⁰⁷ รุป. -/14/410.

¹⁶⁰⁸ รุป. -/606/441.

¹⁶⁰⁹ รุป. -/547/400.

¹⁶¹⁰ รุป. -/370/268.

¹⁶¹¹ รุป. -/364/264.

นุตาปะ ๑ สภาวะอันไม่สงบระงับและเปื้อนเปื้อนของอุทัจจกุกกุจจนีรณนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปสมานุปาสภาวะ ๑ ความฟุ้งซ่านด้วย ความรำคาญใจด้วย ชื่อว่าอุทัจจกุกกุจจะ ๑ ความสงบระงับ ชื่อว่าอุปสันตะ ๑ วิ อุป บทหน้า สมุ-ธาตุมีความหมายว่า เข้าไปสงบ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁶¹², เปลี่ยน ต เป็น นต พร้อมลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตร ปกุกมาทที นโต จ¹⁶¹³ ๑ ความสามารถในความเย็น ด้วยอำนาจทำจิตที่ถูกไฟคือพยาบาทแผดเผาให้ดับลง ชื่อว่าสิตละ ๑ สิต-ธาตุมีความหมายว่า เย็น, ลง อล ปัจจย ด้วยสูตร ปฏาที่หยล¹⁶¹⁴ ๑ ความสงบระงับด้วย ความเยือกเย็นด้วย ชื่อว่าอุปสันตสิตละ ๑ สภาวะที่สงบระงับและเยือกเย็นของสุขนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปสันตสิตลสภาวะ ความเป็นแห่งสภาวะที่สงบระงับและเยือกเย็น ชื่อว่าอุปสันตสิตลสภาวะัตตะ ๑

บทว่า อุปสมานุปาสภาวสส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อุทัจจกุกกุจจสส ๑ บทว่า อุทัจจกุกกุจจสส เป็นบทสัมปทานะในบทว่า ปฏิปักษ์ ๑ บทว่า อุปสันตสิตลสภาวะตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปักษ์ ๑

(302) วิจารชื่อว่าปฏิบัติกิจจฉานีรณ เพราะเหตุอะไร เพราะมีสภาวะที่เหมือนกับปัญญา ด้วยอำนาจเคล้าคลึงอารมณ์ ๑

การเคล้าคลึง ชื่อว่าอนุมฺชชนะ ความเกี่ยวข้องแห่งการเคล้าคลึง ชื่อว่าอนุมฺชชนวสะ ๑ อันเหมือนกับปัญญา ชื่อว่าปัญญาปฏิรูปะ สภาวะที่เหมือนกับปัญญาของวิจารนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญญาปฏิรูปสภาวะ ความเป็นแห่งสภาวะที่เหมือนกับปัญญา ชื่อว่าปัญญาปฏิรูปสภาวะัตตะ ๑

บทว่า อารมมณ เป็นบทอาธาระในบทว่า อนุมฺชชน- ๑ บทว่า ปญญาปฏิรูปสภาวะตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า ปฏิปักษ์ ๑

(303) คำว่า เหว เป็นต้น เป็นคำลงท้าย ๑ เพราะธรรม 5 ประการเหล่านั้น มีหน้าที่เข้าไปเพ่งอารมณ์ และเพราะเป็นปฏิบัติโดยตรงต่อนิรณธรรม 5 ประการมีกามฉันทนีรณเป็นต้น โดยประการดังกล่าวมานี้ สภาวธรรม 5 ประการนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงกำหนดไว้ คือทรงตั้งไว้โดยไม่คละกัน โดยความเป็นองค์มาน 5 แล ๑

บทว่า เหว เป็นบทนิทสสนะในสองบทว่า อุปนิชฌานกิจจ- ปฏิปักษ์ภาว- ๑ สองบทว่า อุปนิชฌานกิจจจนตตาย อุชุปฏิปักษ์ภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า ววตติตา ๑ จ-ศัพท์ เป็นบทสมุจจยะ ๑ บทว่า อิมะเยว เป็นบทกัตตาในบทว่า ววตติตา ๑ บทว่า ปญจชฌานังคภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ววตติตา ๑

ความเป็นคือชื่อว่าองค์แห่งมาน ชื่อว่ามานังคภาว ๑ อันทรงตั้งไว้โดยไม่คละกัน ชื่อว่าววตติตะ ๑ วิ อว บทหน้า ฐา-ธาตุมีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุค-คมาทิตถะ กตตริ¹⁶¹⁵, เปลี่ยน จ เป็น ถ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิกตติปปัจจยำนํ ที่ขมิวปริตาเทสโลปาคมา

¹⁶¹² รูป. -/622/450.

¹⁶¹³ รูป. -/618/447.

¹⁶¹⁴ รูป. -/675/493.

¹⁶¹⁵ รูป. -/606/441.

จ¹⁶¹⁶, ซ้อน ต ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา¹⁶¹⁷, (ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร), แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย¹⁶¹⁸, ลบสระ อา ที่ จา-ธาตุ ด้วยสูตร สรา สเร โลป¹⁶¹⁹, นำ ถ เข้าประกอบกับสระ อี ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁶²⁰ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ฯ

(304) ท่านอาจารย์กล่าวสาธกด้วยบทว่า **ยถา** เป็นต้น ฯ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่าอย่างไร ฯ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า อุปนิชฌานกิจจตฺตา กามาทีปฏิปทฺชโต สนเตสุปิ จ อญฺเญสุ ปญฺเจวฆมาณสญฺญิตา ฯ เพราะมีหน้าที่เข้าไปเพ่งอารมณ์ และเพราะเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อนิรณธรรม 5 ประการ มีกามฉันทนิรณเป็นต้น สภาวธรรม 5 ประการเท่านั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกำหนดว่าเป็นฌาน ทั้งในเมื่อสัมปยุตธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้ ก็ยังมีอยู่ ฯ

หน้าที่คือการเข้าไปเพ่งแห่งสภาวธรรมมีวิตกเป็นต้นเหล่านี้ สภาวธรรมมีวิตกเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่าอุปนิชฌานกิจจะ ความเป็นแห่งหน้าที่คือการเข้าไปเพ่งแห่งสภาวธรรมมีวิตกเป็นต้น ชื่อว่าอุปนิชฌานกิจจตฺตา ฯ กามฉันทะเป็นเบื้องต้นแห่งนิรณธรรม 5 ประการมีพยาบาทเป็นต้นเหล่านี้ นิรณธรรม 5 ประการมีพยาบาทเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่ากามาที อันเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรณธรรม 5 ประการมีกามฉันทนิรณเป็นต้น ชื่อว่ากามาทีปฏิปทฺชชะ ฯ ปิจ-ศัพท์ เป็นการรวมนิบาต เป็นโจทกาโกศฺสูงณะ (คือความดำริของผู้ถามที่สงสัย จึงแปลว่า แม้ก็จริง) ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามสัมปยุตธรรมมีผัสสะเป็นต้น ฯ ชื่อว่าสญฺญิตา เพราะถูกกำหนด ฯ สํ บทหน้า ญา-ธาตุมีความหมายว่า รู้-รู้จัก, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁶²¹, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹⁶²² ฯ กำหนดว่าฌาน ชื่อว่า ฌานสญฺญิตา ฯ

สองบทว่า อุปนิชฌานกิจจตฺตา กามาทีปฏิปทฺชโต เป็นบทเหตุในบทว่า สญฺญิตา ฯ บทว่า สนเตสุปิ จ เป็นบทภาวลักษณะในบทว่า สญฺญิตา ฯ บทว่า อญฺเญสุ เป็นบทภาววันตะ ฯ สองบทว่า ปญฺเจว ฆมาณสญฺญิตา เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌมา ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทนิทสฺสนะ ฯ

(305) ท่านอาจารย์เพื่อจะเฉลยคำถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวเพียงองค์ฌาน 5 มีวิตกเป็นต้นเท่านั้น แม้อุเบกขาก็เป็นองค์ฌานมิใช่หรือ ดังนี้ จึงกล่าวว่า **อุเบกขาปน** เป็นต้น ฯ เฉลยว่า บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า ก็บรรดาองค์ฌาน 5 มีวิตกเป็นต้นนี้ อุเบกขา ชื่อว่าอยู่ภายในความสุขนั้นเอง เพราะมีความเป็นไปที่สงบนิ่ง ฯ

ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัณนะ ฯ สภาวะคือความเป็นไปที่สงบนิ่งของอุเบกขานั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น อุเบกขานั้น จึงชื่อว่าสันตวุตติสภาวะ ความเป็นแห่งสภาวะคือความเป็นไปที่สงบนิ่ง ชื่อว่า สันตวุตติสภาวะวตตะ ฯ เอว-ศัพท์ ย่อมทำการจบลงว่า อยู่ภายในความสุข ฯ

¹⁶¹⁶ รุป. -/488/351.

¹⁶¹⁷ รุป. -/42/39.

¹⁶¹⁸ รุป. -/12/9.

¹⁶¹⁹ รุป. -/13/9.

¹⁶²⁰ รุป. -/14/10.

¹⁶²¹ รุป. -/622/450.

¹⁶²² รุป. -/547/400.

บทว่า อุเปกขา เป็นบทกัตตาในบทว่า อนโตคธา ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทนิทธารณะ ฯ
บทว่า สุขะ เป็นบทนิทธารณียะ ฯ บทว่า สนตฺตฺตติสสวตฺตติ เป็นบทเหตุในบทว่า อนโตคธา ฯ บทว่า
สุขะเยว เป็นบทอาหาระในบทว่า อนโตคธา ฯ บทว่า อนโตคธา เป็นกิตบถ กัตตุวจาก ฯ อิติ-ศัพท์
เป็นบทนิทสสนะในบทว่า ทฏฐพฺพ ฯ บทว่า ทฏฐพฺพ เป็นกิตบถ ภาววจาก ฯ

(306) ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงสาธก จึงกล่าวว่า **เตนาหุ** เป็นต้น ฯ เพราะเหตุนั้น ท่าน
อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า อุเปกขาสนตฺตฺตติสสวตฺตติ สุขมิจฺเจว ภาสิตา-เพราะอุเบกขาอยู่ภายใน
ความสุขนั่นเอง อุเบกขา อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สุขนั่นเอง เพราะมีความเป็นไปสงบนิ่ง ฯ

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาหุ ฯ บทว่า อุเปกขา เป็นบทกรรมในบทว่า ภาสิตา ฯ
บทว่า สนตฺตฺตติสสวตฺตติ เป็นบทเหตุในบทว่า ภาสิตา ฯ ความเป็นไปอันสงบนิ่งของอุเบกขานั้น มีอยู่
เพราะเหตุนี้ อุเบกขานั้น ชื่อว่าสันตฺตติ ความเป็นแห่งความเป็นไปอันสงบนิ่งของอุเบกขา ชื่อว่า
สันตฺตติสสวตฺตติ ฯ บทว่า สุขมิจฺเจว เป็นบทอาหาระในบทว่า ภาสิตา ฯ เอว-ศัพท์ มีความหมายว่าการ
คาดคะเน ฯ บทว่า ภาสิตา เป็นกิตบถ กัมมวจาก ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุပ္ของบทว่า วจฺนี ฯ

(307) องค์ฌาน 5 มีวิตกเป็นต้น เป็นปฏิปักษ์ต่ออนิรวณธรรม 5 ประการมีกามฉันทนิรวณ-
ธรรมเป็นต้น ฯ ความต่างกันแห่งฌานนี้ท่านกล่าวไว้แล้วอย่างนี้ ฯ ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า
ส่วนความต่างกันแห่งฌานนั้น ด้วยอำนาจองค์ที่ถูกละเป็นต้น เป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า
ปหานงฺคาคิ- เป็นต้น ฯ ส่วนความต่างกันแห่งฌานนั้น ด้วยอำนาจองค์ที่ถูกละเป็นต้น จักมีแจ้ง
ข้างหน้า ฯ

ชื่อว่าปหานะ เพราะวิเคราะห์ว่า **ปหาตพฺพา** ความว่า องค์ฌานมีวิตกเป็นต้นเหล่าใด อัน
โยคีบุคคลพึงละในขณะแห่งทุติยฌานเป็นต้น เพราะเหตุนี้ องค์ฌานเหล่านั้น ชื่อว่าปหานะ คือวิตก
วิจารณ์ ปิติ และสุข ฯ ป บทหน้า หา-ธาตุมีความหมายว่า สละ-ละ, ลง ยุ ปัจจยในกรรม ด้วยสูตร
นันทาทีหิ ยุ¹⁶²³ ฯ องค์ฌานคืออันถูกละแล้ว ชื่อว่าปหานังคะ องค์ฌานที่ถูกละแล้วทั้งหลาย เป็น
เบื้องต้นแห่งองค์ฌานอันละเอียดมีวิจารณ์เป็นต้น องค์ฌานที่ถูกละแล้วเป็นเบื้องต้นแห่งองค์ฌานอัน
ละเอียดมีวิจารณ์เป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าปหานังคาคิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาองค์ฌานที่
ประกอบด้วยความละเอียดกล่าวคือวิจารณ์ ปิติ และสุข ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งองค์ฌานที่ถูกละเป็นต้น
ทั้งหลาย ชื่อว่าปหานังคาคิวสสะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัถะ ฯ บทว่า อุปริ คือ ในปริจเฉทที่ 9 ฯ คำที่
ท่านกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ 9 นั้นว่า ความต่างกันแห่งฌานนั้น เพื่อละองค์ฌานที่หยาบกว่าทุติยฌาน
เป็นต้นไปตามลำดับมีวิตกเป็นต้น แล้วทำองค์ฌานที่ละเอียดมีวิจารณ์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ทุติยฌาน
เป็นต้นย่อมสำเร็จตามลำดับโดยสมควร ฯ

บทว่า ปหานงฺคาคิวสเสน เป็นบทตติยาวิเสสสะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า อสฺส เป็นบท
สัมพันธะในบทว่า วิเสโส ฯ บทว่า วิเสโส เป็นบทกัตตาในบทว่า อาวิภวิสฺสติ ฯ บทว่า อุปริ เป็นบท
อาหาระในบทว่า อาวิภวิสฺสติ ฯ บทว่า อาวิภวิสฺสติ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวจาก ฯ

(308) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงอ้างความต่างกันแม้ในรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต จึง
กล่าวว่า **ตถา** เป็นต้น ฯ ความต่างกันที่ได้มาแม้ในรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิตก็เหมือนกัน จักมีแจ้ง
ข้างหน้า ฯ

¹⁶²³ รูป. -/596/434.

ตลา-ศัพท โยคบทว่า อวิภวิสติ ข้างหน้ามา ฯ อรูปาวจรจิตด้วย โลกุตตรจิตด้วย ชื่อว่าอรูปาวจรโลกุตตระ ฯ อปิ-ศัพทยอมให้รู้ว่า ในรูปาวจรจิตอย่างเดียวนั้นได้ ฯ ที่ได้มา ชื่อว่าลพมานะ ลพมานโน นั้นเอง เป็น ลพมานโก ฯ ลง ก ปัจจยในสกัตถะ ด้วย สัพพโต-ศัพท ในสูตร สัพพโต โก¹⁶²⁴ ฯ ที่ได้มาด้วย ที่ได้มานั้น เป็นความต่างกันด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าลพมานกวิเสส ฯ

ตลา-ศัพท เป็นอนุกัฏฐนะ (คือโยคหรือตั้งบทว่า อวิภวิสติ ข้างหน้ามา) ฯ บทว่า อรูปาวจรโลกุตตรรูป เป็นบทอาธาระในบทว่า ลพมาน- ฯ บทว่า ลพมานกวิเสส เป็นลึงค์ถะ ฯ

มีอธิบายว่า ความต่างกันที่ได้มาด้วยอำนาจบริกรรมในอรูปาวจรจิต จักมีแจ้งในปริจเฉทที่ 9 ข้างหน้าในคำว่า ก็เมื่อพระโยคาวจรกระทำบริกรรมโดยปรารภอากาศสณทิตได้มา โดยละทิ้งกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาอากาศทั้งหลายเว้นอากาศสณทิต ด้วยการกำหนดว่า อากาศไม่มีที่สิ้นสุด อรูปมานที่ 1 ย่อมสำเร็จ เมื่อกระทำบริกรรมโดยปรารภปฐมารูปวิญญานนั้นด้วยการกำหนดว่า วิญญานไม่มีที่สิ้นสุด อรูปมานที่ 2 ย่อมสำเร็จ เมื่อกระทำบริกรรมโดยปรารภความไม่มีแห่งอากาศสณทิตจนกระทั่งเป็นอรูปมานจิตที่ 1 นั้นว่า ไม่มีอะไร ฯ อรูปมานที่ 3 ย่อมสำเร็จ เมื่อกระทำบริกรรมโดยปรารภอากัณฐัญญายตนะที่เป็นอรูปมานที่ 3 ว่า นี่สงบหนอ นี่ประณีตหนอ อรูปมานที่ 4 ย่อมสำเร็จ ฯ ความต่างกันที่ได้มาด้วยอำนาจการกำจัดกิเลสมีทวิญญูและวิจิกิจจาเป็นต้นในโลกุตตรจิต จักมีแจ้งในปริจเฉทที่ 9 ข้างหน้าในคำว่า อนึ่ง บรรดาธรรมและผลเหล่านี้ พระโยคาวจรผู้เจริญ โสดาปัตติมรรคแล้ว ละการไปสู่อายได้แล้วด้วยการกำจัดทวิญญูและวิจิกิจจา ชื่อว่าพระโสดาบัน ผู้มีการเกิดอีก 7 ครั้งเป็นอย่างยิ่ง ผู้เจริญสกทาคามิมรรค ย่อมได้ชื่อว่าพระสกทาคามี เนื่องจากเป็นผู้มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว เพราะกระทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง ผู้เจริญอนาคามิมรรค ชื่อว่าพระอนาคามี คือผู้ไม่มาสู่โลกนี้อีก เพราะละกามราคะและพยาบาทได้อย่างสิ้นเชิง ผู้เจริญอรหัตตมรรค ชื่อว่าพระอรหันต์ เป็นผู้สิ้นกิเลส ผู้เป็นทักขิณบุคคล ผู้เลิศในโลก เพราะละกิเลสได้โดยไม่มีเหลือ ฯ

(309) ท่านอาจารย์ครั้นให้คำทักท้วงตั้งขึ้นเพราะมิได้กล่าวคำว่า ในรูปาวจรจิตนี้ เป็นอสังขาริก หรือเป็นสสังขาริก ดังนี้ เมื่อจะเฉลย จึงกล่าวว่า **อเขตต** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ถ้ามว่า เพราะเหตุอะไร ในรูปาวจรกุตลจิตนี้ ท่านอาจารย์จึงไม่ระบุความต่างกันแห่งสังขารไว้ เหมือนในกามาวจรกุตลจิตทั้งหลาย ความจริง รูปาวจรกุตลจิตนี้ ที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจประกอบสมณะ คือด้วยอำนาจประกอบด้วยการเจริญสมณะ อันไม่เจือปนด้วยการบรรลุมรรค ก็อาจจะเรียกได้ว่าเป็นสสังขาริก รูปาวจรกุตลจิตนี้ที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจบรรลุมรรค ก็อาจเรียกได้ว่าเป็นอสังขาริก มิใช่หรือ ฯ

ตลา-ศัพทมีความหมายเสมอเหมือน นนุ-ศัพท เพราะฉะนั้น จึงใช้ในการถาม ฯ เพราะเหตุนี้ ในคัมภีร์อภิธัมมวาทฎีกาจึงกล่าวไว้ว่า ถ้ามว่า ก็ในรูปาวจรกุตลจิตนี้ ท่านอาจารย์จึงไม่ระบุความต่างกันแห่งสังขารไว้ เหมือนในกามาวจรกุตลจิต ดังนี้ เป็นต้น ฯ ความต่างกันแห่งสังขาร ชื่อว่าสังขารเภท ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า **อิทมปิ हि** เป็นต้น เพื่อปรารภความต่างกันแห่งสังขารนั้นแล ฯ ปิ-ศัพท มุ่งเอากามาวจรกุตลจิต ฯ हि-ศัพท เป็นทัฬหีกรรม ฯ ถาวนา ชื่อว่าสมณะ เพราะทำนวิรณ-

¹⁶²⁴ รูป. -/224/131.

ธรรมทั้งหลายให้สงบระงับ ๖ การประกอบเนื่อง ๆ ชื่อว่าอนุโยคะ การประกอบสมณะเนื่อง ๆ ชื่อว่าสมณานุโยคะ ความเกี่ยวข้องแห่งการประกอบสมณะเนื่อง ๆ ชื่อว่าสมณานุโยควสะ ๖ ฌาน ชื่อว่าปฏิลัทธะ เพราะพระโยคาวจรได้มา ๖ กับทว่า สมณานุโยโค ความว่า ความที่จิตนี้ประกอบสมณะเป็นเบื้องต้น ๖ ฌานที่ได้มาด้วยการประกอบสมณะเนื่อง ๆ อาจเรียกได้ว่าเป็นสสังขาริก ๖ การบรรลุนั้น คือ การได้ ชื่อว่าอริคมะ การบรรลุมรรค ชื่อว่ามัคคาธิคมะ ความเกี่ยวข้องแห่งการบรรลุมรรค ชื่อว่ามัคคาธิควสะ ๖ เมื่อได้บรรลุมรรคแล้ว ฌานที่ได้มาแม้ไม่กระทำการประกอบสมณะ ก็อาจเรียกได้ว่าเป็นอสังขาริก ๖

อล-ศัพท เป็นบทปฐก ๖ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า น คหิโต ๖ บทว่า กามาวจรกุสเลสุ เป็นบทอุปมา ๖ วีย-ศัพท เป็นบทอุปมาโชตกะ ๖ บทว่า สงฺขารเภาโท เป็นบทกรรมในบทว่า น คหิโต ๖ บทว่า กสฺมา เป็นบทการณุปจนา ๖ น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธ ๖ บทว่า อิทมปิ เป็นบทกรรมในบทว่า สกฺกา ๖ บทว่า เกวลํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า อนุโยค- ๖ บทว่า สมณานุโยค-วเสน เป็นบทวิเสสเนตติยาในบทว่า ปฏิลัทธํ ๖ บทว่า ปฏิลัทธํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิทมปิ ๖ บทว่า สสงฺขาริกนฺติ เป็นบทอาการะในบทว่า วตฺตุ ๖ บทว่า มคฺคาธิคมนวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ปฏิลัทธํ ๖ บทว่า ปฏิลัทธํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อิทมปิ ๖ บทว่า อสงฺขาริกนฺติ เป็นบทอาการะในบทว่า วตฺตุ ๖ บทว่า สกฺกา เป็นนิบาตบท กัมมวจาก ๖ บทว่า วตฺตุ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สกฺกา ๖ อติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบทว่า โจทนา ๖

(310) ประกอบความว่า เฉลยว่า รูปาวจรกุศลจิตนี้ ไม่อาจเรียกได้ตามนัยที่ท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะเหตุอะไร เพราะฌานแม้ทั้งหมดที่พระโยคาวจรได้โดยพลังแห่งมรรค ด้วยอำนาจบรรลุมรรค ในกาลต่อมาก็เกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจบริกรรมนั่นเอง เพราะไม่อาจเรียกได้ตามนัยที่ท่านกล่าวแล้วนั้น บัณฑิตจึงไม่อาจจะเรียกได้ว่าเป็นอสังขาริก เพราะฌานแม้ทั้งหมด เว้นการเจริญในกาลก่อนกล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ๆ เสีย จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความตั้งใจล้วน ๆ หาได้ไม่ และทั้งไม่อาจจะเรียกว่า เป็นสสังขาริก เพราะฌานแม้ทั้งหมด เว้นความตั้งใจเสีย จะเกิดขึ้นด้วยการปรุงแต่งคือบริกรรมล้วน ๆ ก็หาได้ไม่ ๖

มรรคอันธรรมชาตินั้นติดแน่น ชื่อว่าสตติ คือพลังแห่งมรรค ๖ สุข-ชาตุมิความหมายว่า ติดแน่นเกี่ยวข้อง, ลง ติ ปัจจัย ด้วยสูตร อติถิมตติโว วา¹⁶²⁵, ลบ ช ท้ายธาตุ พร้อมซ้อน ต ด้วยสูตร ฤชาทินมนโต โน ทวิ จ¹⁶²⁶ ๖ ถามว่า อาจารย์ควรกล่าวคำเพียงเท่านี้ว่า มคฺคาธิคมนวเสน ปฏิลัทธสสาปิ-ฌานแม้ทั้งหมดที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจบรรลุมรรค มิใช่หรือ แต่ใส่บทว่า สตติโต-โดยพลังแห่งมรรค นี้ เพื่ออะไร ๖ เฉลยว่า ความจริง เมื่อกล่าวคำเพียงเท่านี้ว่า มคฺคาธิคมนวเสน ปฏิลัทธสสาปิ-ฌานแม้ทั้งหมดที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจบรรลุมรรค ดังนี้ ใคร ๆ พึงถือเอาว่า เมื่อบรรลุมรรคแล้ว พระโยคาวจรได้ฌานมาด้วยความเกิดขึ้นในขณะแห่งมรรค บุคคลได้มรรคมา ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า สตติโต เข้ามาเพราะห้ามการถือเอานั้น ๖ ก็ฌานที่บุคคลได้มาโดยพลังแห่งมรรค คือโดยอานุภาพแห่งมรรค ชื่อว่ามรรค ๖ ส่วนฌานจักเกิดขึ้นในกาลต่อมา ๖ อปิ-ศัพทกำหนดว่า ฌานที่พระโยคาวจรได้มาด้วยอำนาจการประกอบสมณะเนื่อง ๆ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจบริกรรมอย่างเดียวนามิได้ ๖ บทว่า อปรภาเค คือ ในกาลที่เป็นเครื่องหมาย ฌานจักเกิด ในกาลเป็นที่เข้า ๖

¹⁶²⁵ รูป. -/599/437.

¹⁶²⁶ รูป. -/560/409.

ส่วนอื่น ชื่อว่าอปรภาคะ ฯ ภาวนา ชื่อว่าปริกัมมะ เพราะตกแต่งฌาน ฯ กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง รมม ปัจจย ด้วยสูตร ธราทีหิ รมโม¹⁶²⁷ ฯ หรือ การกระทำอันเป็นเบื้องต้นแห่งการเจริญ ชื่อว่า ปริกัมมะ ความเกี่ยวข้องแห่งการบริกรรม ชื่อว่าปริกัมมวสะ ฯ เอว-ศัพท์ กำหนดว่า ฌานเว้นการ บริกรรมแล้วย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ฯ การจักเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัชชนะ ฯ บทว่า สพฺพสสาปิ ฌานสฺส คือแม้ รูปฌานและอรุณฌาน ฯ บทว่า ปริกัมมสงฺขาตปุพฺพาภิสงฺขาเรน วินา คือ เว้นการเจริญในกาลก่อน กล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ฯ กล่าวคือการบริกรรม ชื่อว่าปริกัมมสังขาตะ ฯ อันมีในกาลก่อน ชื่อว่าปุพพะ ฯ ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺสเทมณฺณตเถสุ จ¹⁶²⁸ ฯ ชื่อว่าอภิสังขาระ เพราะตกแต่ง คือจัดแจงอัปนาสมาธิ ฯ มีในกาลก่อนด้วย มีในกาลก่อนนั้น เป็นการตกแต่งด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปุพฺพาภิสงฺขาเรน กล่าวคือการบริกรรมด้วย กล่าวคือการบริกรรมนั้น เป็นการ ตกแต่งมีในกาลก่อนด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปริกัมมสังขาตปุพฺพาภิสงฺขาเรน ฯ ล้วน ฯ คือไม่เจือปน ฯ บทว่า อธิการวเสน คือ ด้วยความปรารภในกาลก่อน ฯ ก็ชื่อว่าอการะ เรียกว่าความ ปรารภ เพราะตั้งใจว่า เราจักได้ฌานในกาลต่อไป ดังนี้ การกระทำ ชื่อว่าการะ การกระทำอย่างย้ง ชื่อว่าอการะ ความเกี่ยวข้องแห่งการกระทำอย่างย้ง ชื่อว่าอการวสะ ฯ เมื่อกล่าววว่า ปริกัมม- สงฺขาตปุพฺพาภิสงฺขาเรน วินา-เว้นการเจริญในกาลก่อนกล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ฯ ดังนี้ ย่อม ทำให้รู้ว่า ฌาน เว้นการบริกรรมเสีย ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจความปรารภในกาลก่อน เพราะฉะนั้น ในบทว่า อธิการวเสน นี้ จึงไม่ใช่ เอว-ศัพท์เข้ามา ฯ ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปปัชชนะ ความเกิดขึ้นไม่ได้ ชื่อว่าอนุปัชชนะ ฯ ในบทว่า อสงฺขาริกนฺติปิ นี้ ควรนำบทว่า น สกฺกา วตฺตฺ มาประกอบด้วย ฯ ปี- ศัพท์ทั้ง 2 มุ่งถึงกันและกัน เป็นสมุจยยะ ฯ บทว่า อธิการน จ วินา คือ เว้นความปรารภในสมณะ ในระหว่างภพ ฯ จ-ศัพท์ย่อมรวบรวมนว เว้นการเจริญในกาลก่อนกล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ฯ อย่างเดียวหาไม่ได้ ฯ การเจริญในกาลก่อนกล่าวคือการประกอบสมณะเนื่อง ฯ ชื่อว่าปริกัมมาภิ- สังขาระ ฯ เอว-ศัพท์ เป็นนินยัตถะ (มีความหมายว่า นินยะ คือกำหนดแน่นอน แปลว่า นั้นเทียว) ฯ

น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า อิหิ เป็นบทกรรมในบทว่า สกฺกา ฯ เอว-ศัพท์ เป็นบท ตติยาวิเสสในบทว่า วตฺตฺ ฯ บทว่า มคฺคาธิกมฺนวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปฏฺลิทฺทสฺส ฯ บทว่า สตฺติโต เป็นบทกรรมในบทว่า ปฏฺลิทฺทสฺสสสาปิ ฯ บทว่า ปฏฺลิทฺทสฺสสสาปิ เป็นบทสัมพันธะในบท ว่า อุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า อปรภาเค เป็นบทกาลสัตตมีในบทว่า อุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า ปริกัมมวเสนว เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า อุปฺปชฺชนโต ฯ บทว่า อุปฺปชฺชนโต เป็นบทญาปกเหตุในบทก่อนว่า น สกฺกา ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทก่อนว่า น สกฺกา ฯ บทว่า สพฺพสสาปิ เป็นบทวิเสสของบท ว่า ฌานสฺส ฯ บทว่า ฌานสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนุปัชฺชนโต ฯ บทว่า ปริกัมมสงฺขาต- ปุพฺพาภิสงฺขาเรน เป็นบทกรรมในบทว่า วินา ฯ บทว่า วินา เป็นบทวิเสสในบทว่า อนุปัชฺชนโต ฯ บทว่า เกวลํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า อนุปัชฺชนโต ฯ บทว่า อธิการวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า อนุปัชฺชนโต ฯ บทว่า อนุปัชฺชนโต เป็นบทเหตุในบทว่า น สกฺกา ฯ บทว่า อสงฺขารนฺติปิ เป็นบทอาการะในบทว่า วตฺตฺ ฯ บทว่า อธิการน จ เป็นบทกรรมในบทว่า วินา ฯ บทว่า วินา เป็นบท วิเสสในบทว่า อนุปัชฺชนโต ฯ บทว่า เกวลํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า อนุปัชฺชนโต ฯ บทว่า ปริกัมมาภิสงฺขาเรนว เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า อนุปัชฺชนโต ฯ บทว่า อนุปัชฺชนโต เป็นเหตุ

¹⁶²⁷ รูป. -/589/430.

¹⁶²⁸ รูป. -/376/275.

ในบทว่า น สกกา ฯ บทว่า สสงฺขารนฺติปิ เป็นบทอาการะในบทว่า วตฺต ฯ น-ศัพฺท เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า สกกา เป็นนินาตบถ กัมมวาทก ฯ บทว่า วตฺต เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สกกา ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสมุปปันนะ ฯ

(311) ท่านอาจารย์เพื่อจะกำหนดโดยเนื้อความแม้อื่น จึงกล่าวคำว่า **อลว** ดังนี้ ฯ ฌานที่เกิดขึ้นด้วยการเจริญในกาลก่อนอย่างเดียว เป็นอสังขาริก ในกาลบางครั้งก็ไม่ได้ เพราะเหตุนี้ท่านอาจารย์จึงไม่เรียกว่า อสังขาริก และว่า สสังขาริก เพราะไม่มีความเป็นไปต่างกัน ฯ

อันมีในกาลก่อนด้วย อันมีในกาลก่อนนั้น เป็นการเจริญด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปุพฺพภาสิสังขาระ ความเกี่ยวข้องแห่งการเจริญอันมีในกาลก่อน ชื่อว่า ปุพฺพภาสิสังขารวสะ ฯ เอว-ศัพฺท ย่อมกำหนดว่า ฌาน เว้นการเจริญในกาลก่อนนั้น ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ฯ ฌาน ชื่อว่า อุปัชฌมานะ เพราะเกิดขึ้นอยู่ ฯ ความเป็นแห่งอสังขาริก ชื่อว่า อสังขาริกภาวะ ฯ จ-ศัพฺท ทั้ง 2 เป็นสมุจจยัตถะ ฯ ความไม่มีแห่งความสงสัย ชื่อว่า พยภิการาภาวะ ฯ

บทว่า ปุพฺพภาสิสังขารวสเณว เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุปัชฌมานสฺส ฯ บทว่า อุปัชฌมานสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า -ภาโว ฯ น-ศัพฺท เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า กทาจิ เป็นบทกาลสํตฺตมีในบทว่า สมภวติ ฯ บทว่า อสงฺขาริกภาโว เป็นบทกัตตาในบทว่า สมภวติ ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทเหตุในบทว่า น วตฺต ฯ สองบทว่า อสงฺขาริกนฺติ จ สสงฺขาริกนฺติ จ เป็นบทอาการะในบทว่า น วตฺต ฯ บทว่า พยภิการาภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า น วตฺต ฯ น-ศัพฺท เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า วตฺต เป็นกิตบถ กัมมวาทก ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสมุปปันนะ ฯ

(312) ความต่างกันแห่งนัยทั้งหลายเหล่านั้นนี้คือ บรรดานัยเหล่านั้น ในนัยที่ 1 ไม่อาจเรียกได้ทั้งสอง เพราะเจือปนเหตุ 2 อย่าง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวไว้ ส่วนในนัยที่ 2 เรียกว่า เป็นสสังขาริกอย่างเดียวหาไม่ได้ และท่านมิได้เรียกว่า เป็นสสังขาริก เพราะไม่มีความสงสัยแต่ไม่เรียกว่า เป็นอสังขาริก ฯ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้รูปาวจรกุศลจิตที่รวบรวมไว้ด้วย ปี-ศัพฺท จึงกล่าวว่า **ปิสฺสทฺเทน เจตฺถ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ก็ด้วย ปี-ศัพฺท ในบทว่า **ปญฺจปี** นี้ ท่านอาจารย์รวบรวมนัยที่ต่างกัน มีอาทิอย่างนี้ว่า นวกนัยล้วน ๆ ด้วยอำนาจจตุกกนัยและปัญจกนัย นวกนัย 4 หมวด เพราะท่านประกอบแสดงนวกนัยล้วน ๆ นั้น ด้วยปฏิปทา 4 หมวด คือ การปฏิบัติลำบากการบรรลुरूชา การปฏิบัติลำบากการบรรลुरूเร็ว การปฏิบัติสะดวกการบรรลुरूช้า และการปฏิบัติสะดวกการบรรลुरूเร็ว นวกนัย 4 หมวด เพราะท่านประกอบด้วยอารมณ์ 4 หมวด คือ ปริตตํ ปริตตารมณํ ปริตตํ อุปปมาณารมณํ อุปปมาณํ ปริตตารมณํ อุปปมาณํ อุปปมาณารมณํ และนวกนัย 16 หมวด ด้วยอำนาจแห่งนัยที่อารมณ์และปฏิปทาเจือปนกัน โดยนัยมีอาทิว่า ทุกขาปฏิปทํ ทนธาภิณฺณํ ปริตตํ ปริตตารมณํ ทุกขาปฏิปทํ ทนธาภิณฺณํ ปริตตํ อุปปมาณารมณํ ดังนี้ รวมความว่า นวกนัยมี 25 หมวด ฯ

ศัพฺทว่า ปี ชื่อว่า ปิสฺสทฺทะ ฯ จ-ศัพฺท เป็นวากยารัมภะ ฯ ประมาณ 4 แห่งนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จตุกกะ ประมาณ 5 แห่งนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปัญจกะ ประมาณ 4 ด้วย ประมาณ 5 ด้วย ชื่อว่า จตุกกปัญจกะ หมวด 4 และ 5 ด้วย หมวด 4 และ 5 นั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า จตุกกปัญจกนยะ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่า วสะ ความเกี่ยวข้องแห่งจตุกกนัยและปัญจกนัย ชื่อว่า จตุกกปัญจกนยวสะ ฯ บรรดานัยเหล่านั้น จตุกกนัย คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ฯ ปัญจกนัย คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน ฯ

ปริ บทหน้า ทา-ธาตุมีความหมายว่า ขาดออก, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร ฌาที่หิ ตตรณ¹⁶³³, เปลี่ยน ท เป็น ต ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตีปจฺจยํ ทิฆวิปริตาเสโลปาคมา จ¹⁶³⁴ ๑ อารมณ์ที่ไม่เจริญ ชื่อว่า ปริตตะ เพราะขาดออกโดยรอบ ๑ อารมณ์เล็กน้อยของนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปริตตารัมมณะ ๑ อารมณ์ ชื่อว่าปมาณะ เพราะถูกประมาณ ๑ ป บทหน้า มา-ธาตุมีความหมายว่า กะ-ประมาณ-เปรียบเทียบ-ชั่ง, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาที่หิ ย¹⁶³⁵ ๑ อารมณ์อันละเอียด ชื่อว่าอัปมาณะ เพราะเว้นจากการประมาณ ๑ อารมณ์อันเว้นจากการประมาณของนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัปมาณารัมมณะ ๑ ฌานที่คล่องแคล่ว ชื่อว่าอัปมาณะ อันเว้นจากการประมาณ ๑ หมวด 4 แห่งอารมณ์ ชื่อว่าอารัมมณจตุกกะ ๑ ความเป็นแห่งหมวด 9 อันท่านประกอบแล้ว ชื่อว่า โยชิตตตะ ๑ ปฏิปทาที่ลำบากของนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทุกขาปฏิบัติ ๑ อภิญญาที่ช้า คือเป็นไปอย่างช้าของนัยนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทันธภิญญา ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอา ทุกขาปฏิบัติ ทันธภิญญา อัปมาณารมณ ปริตตารมณ เป็นต้น ๑ อารมณ์ด้วย ปฏิปทาด้วย ชื่อว่า อารัมมณปฏิบัติ อันเจือปนกับอารมณ์และปฏิบัติ ชื่อว่าอารัมมณปฏิปทามิสสกะ อันเจือปนกับ อารมณ์และปฏิบัติด้วย อันเจือปนกับอารมณ์และปฏิปทานั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อารัมมณปฏิปทามิสสกนยะ ๑ ความเกี่ยวข้องแห่งนัยอันเจือปนกับอารมณ์และปฏิบัติ ชื่อว่า อารัมมณปฏิปทามิสสกนยวสะ ๑ อย่างนี้ เป็นเบื้องต้นแห่งความต่างกันใด ความต่างกันนั้น ชื่อว่า เอวมาทิ ความต่างกัน คือความพิเศษอันมีอย่างนี้เป็นต้น ในนัยใด มีอยู่ นัยนั้น ชื่อว่าเอวมาทิเภท ๑ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาอภิญญานะ วิโมกข์ พรหมวิหารและอสุภะ

บทว่า ปิสทฺเทน เป็นบทกรรมในบทว่า สงคฺคหาติ ๑ บทว่า เอตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า ปิสทฺเทน ๑ บทว่า จตฺกุกปฺลจกนยวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า -นวก ๑ บทว่า สฺพุทฺธิก-นวก เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า ตณฺจ เป็นบทกรรมในบทว่า โยเชตฺวา ๑ บทว่า ทุกฺขาปฏิบัติทณฺธา-ภิญญาทุกฺขาปฏิบัติปาภิญญา สฺุขาปฏิบัติทณฺธาภิญญา สฺุขาปฏิบัติปาภิญญาวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า จตฺกุกน ๑ บทว่า ปฏิปทาจตฺกุกน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า โยเชตฺวา ๑ บทว่า โยเชตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า เทสิตฺตตา ๑ บทว่า เทสิตฺตตา เป็นบทเหตุในบทว่า จตฺตาโร ๑ บทว่า จตฺตาโร เป็นบทวิเสสของบทว่า นวกา ๑ บทว่า นวกา เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า ปริตฺตํ ปริตตารมมณํ ปริตฺตํ อปฺปมาณารมมณํ อปฺปมาณํ ปริตตารมมณํ อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมมณนฺติ เป็นบทสรุปะของบทว่า จตฺกุกน ๑ บทว่า อารมมณจตฺกุกน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า โยชิตตฺตา ๑ บทว่า โยชิตตฺตา เป็นบทเหตุในบทว่า จตฺตาโร ๑ บทว่า จตฺตาโร เป็นบทวิเสสของบทว่า นวกา ๑ บทว่า นวกา เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า ทุกฺขาปฏิบัติ ทณฺธาภิญญํ ปริตฺตํ ปริตตารมมณํ ทุกฺขาปฏิบัติ ทณฺธาภิญญํ ปริตฺตํ อปฺปมาณารมมณนฺตอาทินา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า -มิสฺสกะ- ๑ บทว่า อารมมณปฏิปทามิสสกนยวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า โสฬส- ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า ปญฺจวิสฺติ ๑ บทว่า ปญฺจวิสฺติ เป็นบทวิเสสของบทว่า นวกา ๑ บทว่า นวกา เป็นลึงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า เอว ๑ บทว่า เอวมาทิเภท เป็นบทกรรมในบทว่า สงคฺคหาติ ๑

¹⁶³³ รูป. -/666/487.

¹⁶³⁴ รูป. -/488/351.

¹⁶³⁵ รูป. -/596/434.

(313) ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ฉานวิเสสน** เป็นต้น เพราะพรรณนาวิบาก ๆ วิบากที่ฉานพิเศษให้บังเกิด ย่อมเป็นเช่นกับฉานนั้น ๆ นั่นเอง คือเป็นเช่นกับฉานมีปฐมฉานเป็นต้นนั้น ๆ นั่นเอง โดยแน่นอน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงจำแนกวิบากจิตไว้ในพระบาลีเหมือนกับฉานนั่นเอง ๆ

ฉานด้วย ฉานนั้น พิเศษด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฉานวิเสส อันให้เกิดแล้วด้วย อันให้เกิดแล้วนั้น เป็นวิบากด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านิพพตติวิปากะ ๆ อันเหมือนกับฉานนั้น ๆ ชื่อว่าตังตังฉานสทิสะ ๆ เอว-คัพพ ย่อมกำหนดว่า อันไม่เหมือนกัน ๆ เหมือนกับฉาน ชื่อว่าฉานสทิสะ ๆ เอว-คัพพ เป็นนิยมัตถะ ๆ

บทว่า ฉานวิเสสน เป็นบทกัตตาในบทว่า นิพพตติ- ๆ บทว่า นิพพตติวิปากะ เป็นลึงค์ถะ ๆ บทว่า เอกนโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า สทิสะ ๆ บทว่า ตังตังฉานสทิสะ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า นิพพตติวิปากะ ๆ อติ-คัพพ เป็นบทเหตุในบทว่า วิกตติ ๆ บทว่า วิปากะ เป็นบทกรรมในบทว่า วิกตติ ๆ บทว่า ฉานสทิสเมว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิปากะ ๆ

(314) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้คำที่ตนกล่าวไว้สำเร็จตามพระบาลี จึงกล่าวว่า **อิมเมว** นี้ เป็นต้น ๆ ความจริง เพื่อแสดงคือให้รู้เนื้อความนี้แน่แล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงยกกุศลจิตขึ้นแสดงไว้แม้ในนิทเทสแห่งวิบากจิต แล้วทรงจำแนกมหัคคตวิบากจิตและโลกุตตรวิบากจิตไว้ในลำดับต่อกันจากกุศลจิตนั้น ๆ

บทว่า อิมเมว อตถิ ความว่า เนื้อความว่า วิบากที่ฉานพิเศษให้บังเกิด ย่อมเป็นเช่นกับฉานนั้น ๆ นั่นเอง โดยแน่นอน ๆ เอว-คัพพ ห้ามเนื้อความอื่น ๆ หิ-คัพพ เป็นทัฬหีกรรมะ ๆ การแสดงวิบากจิต ชื่อว่าวิปากนิทเทสะ ๆ อปี-คัพพย่อมรวบรวมว่า ยกขึ้นแสดงกุศลจิตในกุศลนิทเทสอย่างเดียวกันได้ ๆ บทว่า กุสลํ คือ ยกขึ้นแสดงกุศลจิต คือมหัคคตวิบากจิตและโลกุตตรวิบากจิต ๆ เอว-คัพพ เป็นสันนิษฐานัตถะ (มีความหมายว่า ตัดสินข้อความอย่างแน่นอน แปลว่า แน่ทีเดียว) ๆ ลำดับแห่งกุศลจิตนั้น ชื่อว่าตทนนตระ ๆ มหัคคตจิตด้วย โลกุตตรจิตด้วย ชื่อว่ามหัคคตโลกุตตรวิบากแห่งมหัคคตจิตและโลกุตตรจิต ชื่อว่ามหัคคตโลกุตตรวิปากะ ๆ ชื่อว่าวิกตติ เพราะถูกจำแนกเป็นกัมมสาธนะ ๆ

บทว่า อิมเมว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อตถิ ๆ บทว่า อตถิ เป็นบทกรรมในบทว่า ที่เปตฺตุ ๆ บทว่า ที่เปตฺตุ เป็นบทสัมปทานะในสองบทว่า อุททิสฺสวา วิกตฺตา ๆ บทว่า ภควตา เป็นบทกัตตาในบทว่า วิกตฺตา ๆ บทว่า วิปากนิทเทสปี เป็นบทอาธาระในบทว่า อุททิสฺสวา ๆ บทว่า กุสลํ เป็นบทกรรมในบทว่า อุททิสฺสวา ๆ บทว่า อุททิสฺสวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า วิกตฺตา ๆ บทว่า ตทนนตรํ เป็นบทกาลสัตตมียในบทว่า วิกตฺตา ๆ บทว่า มหัคคตโลกุตตรวิปากา เป็นบทกรรมในบทว่า วิกตฺตา ๆ

ในบทว่า วิปากนิทเทสปี กุสลํ อุททิสฺสวา ตทนนตรํ มหัคคตโลกุตตรวิปากา วิกตฺตา นี้ มีอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงจำแนกมหัคคตวิบากจิตจึงยกกุศลจิตขึ้นแสดงแล้วทรงจำแนกมหัคคตวิบากจิตในลำดับต่อกันจากกุศลจิตนั้นอย่างนี้ว่า สภาวธรรมที่เป็นอภยากฤต เป็นไฉน โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฉานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปฐกกุศล โยคาวจรบุคคลสัจจจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฉานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นวิบาก เพราะ

ได้ทำได้สั่งสมรูปาวจรกุศลกรรมนั้นนั่นแหละ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปฏิกิริยา¹⁶³⁶ ดังนี้ ฯ

(315) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความคาถา จึงกล่าวว่า **รูปาวจรมานสิ** เป็นต้น ฯ มีอธิบายความว่า รูปาวจรจิตมี 5 ดวง โดยความต่างแห่งมาน คือโดยความต่างแห่งการประกอบด้วย องค์มาน 5 องค์มาน 4 องค์มาน 3 องค์มาน 2 และองค์มาน 2 ซ้ำอีก ได้แก่ มี 5 ดวง คือ มานที่มี องค์ 5 มีองค์ 4 มีองค์ 3 มีองค์ 2 และมีองค์ 2 ซ้ำอีก ฯ ว่าโดยความไม่ต่างกัน รูปาวจรจิตนั้น พึงมี 15 ดวง โดยประเภทแห่งกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต แต่ละอย่าง แยกออกเป็นอย่างละ 5 ดวงอีก ฯ

ก็ใคร ๆ พึงถือเอาเนื้อความของบทว่า มานเภเทน ว่า โดยความต่างด้วยมานทั้งหลาย ว่า โดยความต่างแห่งมาน ดังนี้ เพราะฉะนั้น เพื่อห้ามการถือเอาเนื้อความนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไขความบทว่า มานเภเทน ว่า มานนฺเคหิ สมฺปโยคเภเทน-โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์มานทั้งหลาย ฯ ควรกล่าวว่า มานเนหิ มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงใส่ องค์-ศัพท์เข้ามา ฯ ชื่อว่ามาน ย่อมเป็นไปในกรณีกถารวมองค์มานเท่านั้น มิใช่เป็นไปในส่วนย่อย เพราะฉะนั้น เมื่อมีเนื้อความว่า โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยมานทั้งหลาย ไชริ จิตก็จะประกอบด้วยมานทั้ง 5 แล จะไม่ประกอบด้วยองค์มาน 4 องค์มาน 3 และองค์มาน 2 เพราะฉะนั้น จึงใส่ องค์-ศัพท์เข้ามา ฯ เมื่อใส่ องค์-ศัพท์เข้ามา ย่อมทำให้รู้ว่า จิตประกอบด้วยองค์มาน 5 องค์มาน 4 องค์มาน 3 องค์มาน 2 แล ฯ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า เภเทน-โดยความต่าง กลับใส่ สมฺปโยค-ศัพท์เข้ามา ฯ เฉลยว่า ก็เมื่อไม่ใส่ สมฺปโยค-ศัพท์เข้ามา เมื่อกล่าวคำอย่างนี้ว่า มานนฺเคหิ เภเทน-โดยความต่างด้วยองค์มานทั้งหลาย เภท-ศัพท์ ก็จะเป็นคำที่ขาดความเชื่อมต่อกัน ฯ ถ้ามว่า ควรกล่าวว่า จิตตสส เภเทน-โดยความต่างแห่งจิต มิใช่หรือ ฯ เฉลยว่า ไม่ควรกล่าว ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะการได้จิตในบทว่า ปญจธา ฯ ก็จิต 5 ดวงย่อมไม่มีโดยความต่างแห่งจิต เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงใส่ องค์-ศัพท์ และ สมฺปโยค-ศัพท์เข้ามาอย่างนี้ว่า มานนฺเคหิ สมฺปโยคเภเทน-โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์มานทั้งหลาย ตามสมควรแก่การอธิบาย ฯ วิเคราะห์ว่า ความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์มานทั้งหลาย ชื่อว่ามานเภทะ ฯ บทว่า ปญจหิ คือ ปฐมมาน ฯ บทว่า จตุหิ คือ ทุตติยมาน ฯ บทว่า ตีหิ คือ ตติยมาน ฯ บทว่า ทวีหิ คือ จตุตถมาน ฯ บทว่า ปุน ทวีหิ คือ ปัญจมาน ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบในบทว่า ปญจหิ เป็นต้น ฯ ใช้เป็น ตีหิ ทวีหิ จ ก็มี ฯ เมื่อเป็นเช่นนั้น บทว่า ทวีหิ จึงหมายถึง จตุตถมานและปัญจมาน ฯ

องค์ คือส่วนแห่งมาน ชื่อว่ามานังคะ ฯ การประกอบ ชื่อว่าสัมปโยคะ ฯ ความต่าง ชื่อว่าเภทะ ฯ ความต่างแห่งการประกอบ ชื่อว่าสัมปโยคเภทะ ฯ ประการ 5 ของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าปญจธา ฯ ลง ธา ปัจจยในความหมายว่า มี ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร ตทสสตถิติ วิ จ¹⁶³⁷ ฯ บทว่า ปญจธา นี้ ไขความเป็น ปญจวิธิ ฯ องค์ทั้งหลาย 5 ชื่อว่าปัญจังคะ เป็นทิวคฺสมาส ฯ องค์ 5 แห่งจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าปัญจังคิยะ ฯ ลง อีก ปัจจย ด้วยสูตรว่า ทนฺหาทิโต อิก อี¹⁶³⁸ ฯ องค์ทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตุรังคะ ลง ร อาคม ฯ องค์ 4 แห่งจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า

¹⁶³⁶ อภ.สง. (ไทย) 34/499/137.

¹⁶³⁷ รูป. -/398/294.

¹⁶³⁸ รูป. -/400/295.

จตุรงค์กะ ๑ องค์ทั้งหลาย 3 ชื่อว่าติวังคะ ลง ว อาคม ๑ องค์ 3 แห่งจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าติวังคะ ๑ องค์ทั้งหลาย 2 ชื่อว่าท้วงคะ องค์ 2 แห่งจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าท้วงคะ ๑ อย่าง คือ ประการ 5 ของจิตนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปัญจวิระ เป็นพหุพีฬิสมาส ๑ ด้วยบทว่า ปญจวิธึ นี้ ย่อมห้ามเนื้อความว่า โดยประการทั้งหลาย 5 ชื่อว่าปัญจธา ๑ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร ท่านจึงไม่ถือเอาเนื้อความนั้น ๑ เฉลยว่า ที่ไม่ถือเอาเนื้อความนั้น เพราะไม่เหมาะสม ๑ ก็ในบทว่า ปญจธา ย่อมได้จิต ๑ ย่อมได้จิตแม้ในบทว่า ปญจจิกิ เป็นต้น ๑ เพราะเหตุนี้ เนื้อความนั้น จึงไม่เหมาะสม ๑ ปุณ-ศัพทไส้เข้ามาด้วยอำนาจการอธิบาย ๑ ใช้เป็น ปญจนนํ ปญจนนํ ก็มี ๑ คำนั้น ไม่ควร ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะบทว่า ปจเจกํ มีอยู่ ๑ ปญจนนํ บทเดียวนั้นแล ควรแล้ว ๑ 10 อันเกินด้วย 5 ชื่อว่าปัญจทส โดยประการ 15 ชื่อว่าปัญจทสธา ๑ ลง ธา ปังจย ด้วยสูตร วิภาเค ธา จ¹⁶³⁹ ๑

บทว่า รูปาวจรมานสํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า ฌานภเวทน สมปิโยค-ภเวทน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปญจธา ๑ ห้าบทว่า ปญจหิ จตุหิ ตีหิ ทวีหิ ปุณ ทวีหิ จ เป็นบทวิเสสของบทว่า ฌานังเคหิ ๑ ปุณ-ศัพท เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ทวีหิ ๑ บทว่า ฌานังเคหิ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สมปิโยค- ๑ บทว่า ปญจธา ปญจวิธึ เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า ปญจจิกิ จตุรงค์ิ ติวังคิ ท้วงคิ ท้วงคิกนติ เป็นบทสรูปะของบทว่า ปญจวิธึ ๑ ปุณ-ศัพท เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า ท้วงคิ ๑ บทว่า อวิเสเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปญจทสธา ๑ ปุณ-ศัพท เป็นบทกิริยาวิเสสของบทว่า ปญจทสธา ๑ บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า ภเว ๑ บทว่า ปุณณปากกิริยานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปเภทา ๑ บทว่า ปจเจกํ เป็นบทวิเสสในบทว่า ปญจนนํ ๑ บทว่า ปญจนนํ เป็นบทวิเสสของบทว่า ปุณณปากกิริยานํ ๑ บทว่า ปเภทา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปญจทสธา ๑ บทว่า ปญจทสธา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ภเว ๑ อติ-ศัพทเป็นบทสรูปะของบทว่า อตฺโถ ๑ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ตละ ๑ การพรรณนารูปาวจรจิต ชื่อว่า รูปาวจรวิณณา ๑

วาทประกอบความรูปาวจรจิต จบ

3.6 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องอรุปาวจรจิต

(316) ท่านอาจารย์เริ่มต้นคำว่า **อิทานิ** เป็นต้น เพราะพรรณนาอรุปาวจรจิต ๑ คำว่า **อิทานิ** เป็นต้น เป็นคำที่ให้ความสืบทอดของคำว่า **आकाशान्नจุายตนं** เป็นต้น ๑ บัดนี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะจำแนกแสดงอรุปาวจรจิตเป็น 4 อย่างโดยความต่างกันแห่งอารมณ์ จึงกล่าวคำว่า **आकाश-นจุายตนं** ดังนี้ เป็นต้น ๑

บทว่า อารมณภเวทน ความว่า โดยความต่าง คือโดยความแตกต่างแห่งอารมณ์มีกลิ่น เป็นต้นและอากาศ เป็นต้น ๑ ความต่างแห่งอารมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่าอารมณภเว ๑ โดยประการ 4 ชื่อว่าจตุธา ๑ จักแสดง ชื่อว่าทสเสนตะ ๑

บทว่า อิทานิ เป็นบทกาลสัสดมมีในบทว่า อาห ๑ บทว่า อรูปาวจร เป็นบทกรรมในบทว่า วิกขิตวา ๑ บทว่า อารมณภเวทน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า จตุธา ๑ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยา

¹⁶³⁹ รูป. -/420/308.

วิเสสนะในบทว่า วิชิตฺวา ฯ บทว่า วิชิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ทสฺเสนโต ฯ บทว่า ทสฺเสนโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อาจริโย ฯ บทว่า อากาสาณญายตฺนฺนฺตฺวาติ เป็นบทอาการะในบทว่า อาห ฯ

(317) ท่านอาจารย์จะไตร่ตรองเนื้อความของส่วนย่อย จึงกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้น ฯ ในคำว่า อากาสาณญายตฺนฺ เป็นต้นนั้น พึงทราบวิเคราะห์เป็นต้นดังต่อไปนี้ ฯ อากาศชื่อว่าอนันตะ เพราะวิเคราะห์ว่า ไม่มีที่สุด เพราะเว้นจากที่สุด มีอุปาทาขณะ (ความเกิด) เป็นต้น ฯ อากาศนั้นด้วยไม่มีที่สุดด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอากาศอนันตะ ฯ

ความเกิด ชื่อว่าอุปาทาหะ ความเกิด เป็นเบื้องต้นแห่งความตั้งอยู่และดับไปใด ความตั้งอยู่และดับไปนั้น ชื่อว่าอุปาทาหะ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอา ความตั้งอยู่และความดับไป ฯ ชื่อว่าอนันตะ เพราะไป คืออยู่ในที่สุด ฯ อม-ธาตุมีความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉาหาทิตฺตตรณ¹⁶⁴⁰, เปลี่ยน ต เป็น นต และลบ ม ท้ายธาตุ ด้วยสูตรว่า ปกฺกมาทิตฺ นโต จ¹⁶⁴¹ ฯ ความเกิดเป็นต้นด้วย ความเกิดเป็นต้นนั้น เป็นที่สุดด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทาหะอนันตะ ฯ อากาศชื่อว่ารหิตะ เพราะเว้น อันเว้นจากที่สุดมีการเกิดเป็นต้น ชื่อว่าอุปาทาหะอนันตรหิตะ ความเป็นแห่งอากาศอันเว้นจากที่สุดมีการเกิดเป็นต้น ชื่อว่าอุปาทาหะอนันตรหิตตา ฯ รูปวิเคราะห์ว่า ที่สุดของอากาศนั้นไม่มี เป็นมัชฌิมนุปทตคฺคณพหุพีหิสมาส ฯ ก็ น-ศัพท์ กล่าวถึงการปฏิเสธ ฯ ชื่อว่าอากาศะ เพราะขีดเขียนไม่ได้ ฯ ใส่ จ-ศัพท์เข้ามา เพื่อให้สำเร็จความมีความหมายเท่ากัน ฯ เป็นวิเสสนุตตรกัมมธารยสมาส ฯ

บทว่า ตตฺถ เป็นบทอาการะในบทว่า เวทิตพฺพา ฯ บทว่า อุปาทาหะอนันตรหิตตตาย เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า น อตฺถิ ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า อสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อนโต หรือเป็นบทสัมปทานะในบทว่า น อตฺถิ ฯ บทว่า อนโต เป็นบทกัตตาในบทว่า น อตฺถิ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า อนนฺตํ เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า อากาสา เป็นลึงค์ตถะ ฯ บทว่า ตํ อนนตฺตยจ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อากาสา ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ บทว่า อากาสาณนฺตํ เป็นลึงค์ตถะ ฯ

(318) ท่านอาจารย์ขยายความพิเศษว่า อากาศที่เป็นที่เพิกจากกลิน เพราะอากาศมี 3 อย่าง ฯ ความจริง อากาศมี 3 อย่าง คือ 1) ปริจเฉทากาส 2) กลินฺคฺชวากฺกิมากาส 3) อชวากาส ฯ บรรดาอากาศเหล่านั้น ช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาปทั้งสอง ชื่อว่าปริจเฉทากาส อากาศที่เป็นที่เพิกจากกลิน ชื่อว่ากลินฺคฺชวากฺกิมากาส อากาศที่ว่างเปล่า เบื้องล่างนับแต่พื้นแผ่นดินและน้ำที่รองรับพื้นแผ่นดินอยู่ เบื้องบนถึงอรูปภูมิขึ้นไป ชื่อว่าอชวากาส ฯ ชื่อว่ากลินฺคฺชวาทะ เพราะเป็นที่เพิกคือยกกลินออกไปโดยการไม่คิดถึง ฯ กลิน สัพฺพูปาทะ อุ บทหน้า หน-ธาตุมีความหมายว่า เบียดเบียน ฯ การเบียดเบียน คือ การยกออก ฯ ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสฺรุชฺชปาทิตฺ ณ¹⁶⁴², ลบ ณ ทั้ง, เปลี่ยน หน-ธาตุ เป็น ฆาต ด้วยสูตร หนสฺส ฆาโต¹⁶⁴³, เปลี่ยน ต เป็น ฐ ด้วย จ-ศัพท์ในสูตร โท

¹⁶⁴⁰ รูป. -/666/487.

¹⁶⁴¹ รูป. -/618/447.

¹⁶⁴² รูป. -/577/422.

¹⁶⁴³ รูป. -/544/395.

ธสฺส จ¹⁶⁴⁴ ฯ กสิณฺคฺชาภฺโณ นังเอง เป็น กสิณฺคฺชาภฺโณ ฯ ลง อิม ปัจจยฺ ในสกัถะ ด้วย ตฺ-ศัพทฺในสูตร ฌยตฺตตา ภาว ตฺ¹⁶⁴⁵ ฯ อากาเสคือการเพิกออกจากกสิณ ชื่อว่ากสิณฺคฺชาภฺโณมาภาสะ ฯ

(319) ท่านอาจารย์หมายเอาคำหักท้วงว่า ก็เมื่อควรจะกล่าวว่า อนนฺตภาสํ เพราะบทว่า อนนฺตํ เป็นบทวิเสสนะ เพราะคำว่า บรรดาบทวิเสสนะและบทวิเสสยะ บทวิเสสนะย่อมวางไว้ ข้างหน้า เพราะความรู้ที่เป็นตัวขยายไม่ถูกถือเอา ย่อมเกิดในบทที่ถูกขยาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า อนนฺตํ เป็นต้น ฯ ก็เมื่อควรจะกล่าวว่า อนนฺตภาสํ ท่านอาจารย์ก็กล่าวเสียว่า อากาसानนฺตํ ด้วยอำนาจการเรียงบทวิเสสนะไว้ข้างหลัง เหมือนในประโยคว่า อคฺยาหิโต เป็นต้น ฉะนั้น ฯ

จ-ศัพทฺ เป็นวากยารัมภะ ฯ ชื่อว่าอาหิตะ เพราะถูกบูชาแล้ว ฯ หุ-ธาตุมีความหมายว่า บูชา, ลง ต ปัจจยฺ ด้วยสูตร ภาวกมฺเมสุ ต¹⁶⁴⁶, ลง อี อากมฺ ด้วยสูตร ยถากมฺมิกาโร¹⁶⁴⁷ ฯ ไฟ อันชน ไต่บูชาแล้ว ชนนั้น ชื่อว่าอคฺยาหิตะ ฯ ชื่อว่าวิเสสนะ เพราะทำบทให้พิเศษ ฯ บทว่า อนนฺตํ ตกไป คือ วางไว้ ชื่อว่านิปาตะ การวางไว้ข้างหลัง ชื่อว่าปรินิปาตะ ความเกี่ยวข้องแห่งการวางไว้ข้างหลัง ชื่อว่าปรินิปาตวสะ ฯ

บทว่า อนนฺตภาสณฺติ จ เป็นบทสรูปะของบทว่า วจเน ฯ บทว่า วตฺตพฺเพ เป็นบทลักขณ-กิริยาในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า อคฺยาหิโตติอาทิสฺส เป็นบทอุปมา ฯ วิย-ศัพทฺ เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า วิเสสนสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปรินิปาต- ฯ บทว่า ปรินิปาตวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า อากาसानนฺตณฺติ เป็นบทสรูปะของบทว่า วจณฺ ฯ

มีอธิบายว่า บทวิเสสนะจะวางไว้ข้างหน้าโดยส่วนมาก แต่ก็มีบ้างที่บทวิเสสนะและบทวิเสสยะ จะมีการวางบทวิเสสนะไว้ข้างหลัง ตามความปรารถนา ฯ

(320) อากาसानนฺตํ นังเอง เป็น อากาसानนฺต ด้วยอำนาจภาวปัจจยฺลงในสกัถะ (อรรถของตนคือความเท่าตัวเดิม) ฯ อากาसानนฺตจะนังเอง ชื่อว่าอายตนะ เพราะวิเคราะห์ว่าเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งฌานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ดุจทวยายตนะของทวยเทพ ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ฌานนี้ จึงชื่อว่า อากาसानนฺตฺตยาตนะ ฯ

เอว-ศัพทฺ ห้ามเนื้อความต่าง ๆ ฯ ตั้งเป็น อากาसानนฺต ไว้ ฯ ลง ฌย ปัจจยฺ ในสกัถะ ด้วย ฌยตฺตตา-โยควิภาคะในสูตร ฌยตฺตตา ภาว ตฺ¹⁶⁴⁸, ลบ ญ อนุพันธฺ ด้วยสูตร เตสํ โณ โลป, ¹⁶⁴⁹ ลบ อ ที่ ต ด้วยสูตร อวณฺโณ เย โลปญฺจ¹⁶⁵⁰, นำมารวมกัน ด้วย นเย ปรี ยุตเต¹⁶⁵¹, เปลี่ยน ตย เป็น จ ด้วยสูตร ยวตฺ ตลนทการานํ พฺยณฺชนานิ จลยชการตฺต¹⁶⁵² ฯ เปลี่ยน น น เป็นนิคคหิต () ด้วยสูตร

¹⁶⁴⁴ รุป. -/27/20.

¹⁶⁴⁵ รุป. -/387/286.

¹⁶⁴⁶ รุป. -/622/450.

¹⁶⁴⁷ รุป. -/547/400.

¹⁶⁴⁸ รุป. -/387/286.

¹⁶⁴⁹ รุป. -/363/264.

¹⁶⁵⁰ รุป. -/369/268.

¹⁶⁵¹ รุป. -/14/10.

¹⁶⁵² รุป. -/41/38.

เตสุ วุทธิโลปาคมิการวิปริตาทเสสา จ¹⁶⁵³, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ณ ด้วยสูตร วคคณตํ วา วคเค¹⁶⁵⁴ ๑ ความหมายของตน ชื่อว่าสกัตถะ ๑ เปลี่ยน อตต-ศัพท์ เป็น สก ด้วย อนต-ศัพท์ ในสูตร อตตณโต หิสมิมนตต¹⁶⁵⁵ ๑ ชื่อว่าภาวะ เพราะเป็นแดนมีแห่งศัพท์ความรู้ทั้งหลาย ปัจจัยที่เป็นไปในภาวะ ชื่อว่า ภาวะปัจจัย ความเกี่ยวข้องแห่งปัจจัยที่เป็นไปในภาวะ ชื่อว่าภาวะปัจจัยวสะ ๑

สองบทว่า อากาसानนตเมว อากาसानญจํ เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า สกตเถ เป็นบทอาธาระ ในบทา -ปัจจัย- ๑ บทว่า ภาวะปัจจัยวสะ เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อากาसानญจํ ๑

เอว-ศัพท์ในบทว่า อากาसानญจเมว ย่อมให้รู้ว่าเป็น อวธารณกัมมธารยสมาส ๑ ชื่อว่า สัมปยุตตธัมมะ เพราะเป็นไปพร้อมกับสัมปยุตตรม ๑ ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า อธิฏฐานญฺเฐน เพราะเป็นไปแม้ในความหมายว่า อากร-บ่อเกิด, สโมสรมญฺเฐน-สถานที่ประชุม, สลฺลชาติเทส-สถานที่เกิด, อธิฏฐาน-สถานที่อาศัย และการณ-เหตุ ๑ บทว่า อธิฏฐานญฺเฐน ความว่า เป็นที่ตั้งอาศัย โดยเป็น อารมณํ ๑ ชื่อว่าอธิฏฐานะ เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยในอารมณแห่งฉาน ความหมายคือที่ตั้งอาศัย ชื่อว่า อธิฏฐานันญฺเฐน ๑ การวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ตั้งอาศัย ด้วยอำนาจการอธิบาย มิใช่ด้วย อำนาจของธาตุ ๑ ชื่อว่าทเว เพราะเล่นเพลิตเพลินด้วยกามคุณ 5 เป็นต้น ๑ ชื่อว่าอายตนะ เพราะ ความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัย ได้แก่วิมาน เป็นต้น ๑ ที่ตั้งอยู่อาศัยของเทพทั้งหลาย ชื่อว่าเทวายตนะ ๑

บทว่า อากาसानญจเมว เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า อายตน์ เป็นบทสัณญญา ๑ บทว่า สสมปยุตตธมฺมสฺส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฉานสส ๑ บทว่า ฉานสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อายตน์ เป็นบทสัมพันธะแม้ในบทว่า อธิฏฐาน- ๑ บทว่า อธิฏฐานญฺเฐน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อายตน์ ๑ บทว่า เทวานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า เทวายตน์ เหมือนประโยคว่า สุกตสฺส สุกตจิวร ๑ บทว่า เทวายตน์ เป็นลึงค์ตถะ ๑ วิย-ศัพท์ เป็นบทอุปมาโชตกะ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า อากาसानญจายตน์ เป็นลึงค์ตถะ ๑

(321) อายตนะ คืออากาศที่ไม่มีที่สิ้นสุด ชื่อว่าอากาसानญจายตนะ เป็นอวธารณกัมม-ธารยสมาส ๑ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่ามีรูปาวจรฉานที่ 1 ที่เป็นไปในอากาसानญจายตนะ ก็ เรียกว่า อากาसानญจายตนะ ในอธิการว่าด้วยรูปฉานนี้ จึงกล่าวว่า ตสฺมี เป็นต้น ๑ แม้รูปาวจร-ฉานที่ 1 ยังถึงอัปนาในอากาสนัญจายตนะนั้น ท่านอาจารย์ก็กล่าวว่า อากาसानญจายตนะ ในอธิการ ว่าด้วยรูปฉานนี้

ฉานชื่อว่าอัปนา เพราะเข้าไปในอารมณด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ ๑ อป-ธาตุมี ความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทเสสุ จ¹⁶⁵⁶, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ยุณฺณ¹⁶⁵⁷, ลง อา ปัจจัยอีก, ซ้อน ป ๑ ชื่อว่าอัปนาปตตะ เพราะถึงความเป็นอัปนา ๑ อปนา-ศัพท์นี้ เป็นภาวูปธานะ ๑ ฎีกาในปริจเฉทที่ 9 ว่า ชื่อว่าวิตักกะ เพราะเป็นไปจุทำสัมปยุต-ธรรมทั้งหลายให้แนบแน่นในอารมณ ได้แก่ อัปนา ๑ ฉานธรรมทั้งหลายฝ่ายมหัคคตะและโลกุตตระ แม้ทั้งหมด เรียกว่า อัปนา ด้วยอำนาจจิตกนั้นเป็นประธาน และสมาธิที่เข้าถึงความเป็นอัปนา

¹⁶⁵³ รูป. -/370/268.

¹⁶⁵⁴ รูป. -/49/46.

¹⁶⁵⁵ รูป. -/126/78.

¹⁶⁵⁶ รูป. -/597/435.

¹⁶⁵⁷ รูป. -/570/417.

ย่อมตั้งมั่นโดยความเป็นอุปการะเท่านั้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ การเข้าไปแนบแน่นในอารมณ์ ชื่อว่า อปปนา คือกิริยาการเข้าไป ๑ อป-ธาตุมีความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ยุ บังคับ ด้วยสูตร นนทาที่หิยุ¹⁶⁵⁸ ๑ ชื่อว่าอปปนาปตตะ เพราะเข้าถึงความเป็นอปปนา ๑ ฎีกาในปริจเฉทที่ 9 ว่า ส่วน โลกุตตร-สมาธิ และอรุปาวจรสมาธิที่ 2 และ 4 ย่อมเข้าถึงอปปนาได้ ด้วยอำนาจภาวนาพิเศษแม้ในสภาวะธรรม ๑ อรุปาวจรที่ 1 ด้วย อรุปาวจรที่ 1 นั้น เป็นฌานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฐมารูปชฌานะ ๑ อปิ-คัพพ์ ย่อมรวบรวมว่า อารมณ์กล่าวคืออากาศที่เพิกออกจากกสิณ เรียกว่า อากาสนัญจายตนะ อย่างเดียวหาได้ แม้ฌานที่เป็นอารมณ์ ก็เรียกว่า อากาสนัญจายตนะ ได้ ๑

บทว่า ตสฺมี เป็นบทวิสยาธาระในบทว่า ปฐมารูปชฌานนํ ๑ ใส่แม้บทว่า ปวตฺตํ เข้ามา ๑ ในนัยที่ 2 เป็นบทอาธาระในบทว่า อปปนา ๑ บทว่า อปปนาปตฺตํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปฐมารูปชฌานนํปิ ๑ บทว่า ปฐมารูปชฌานนํปิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า อธิ เป็นบทอาการะในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า อากาสนัญจายตนนติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุตฺตํ ๑

อารมณ์ ชื่อว่าอากาสนัญจายตนะ ๑ แม้ฌาน ก็ชื่อว่าอากาสนัญจายตนะ เพราะทำอารมณ์นั้นให้เป็นอารมณ์ ๑ แต่ไม่ทำการวิเคราะหฺ ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะยกชื่อของอารมณ์ขึ้นไว้ในอารมณ์ ๑

(322) ท่านอาจารย์เมื่อให้เนื้อความที่กล่าวไว้ว่า ตสฺมี อปปนาปตฺตํ ปฐมารูปชฌานนํปิ อธิ อากาสนัญจายตนนติ วุตฺต-แม้อรุปาวจรฌานที่ 1 ที่เป็นไปในอากาสนัญจายตนะ ก็เรียกว่า อากาสนัญจายตนะ ในอธิการว่าด้วยอรุปฌานนี้ ดังนี้ ให้สำเร็จด้วยการอุปมา จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า เหมือนฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ในพระดำรัสว่า บุคคลบรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า ปฐมวิกสิณ ฉะนั้น ๑

กสิณ คือปฐวี ชื่อว่าปฐมวิกสิณะ คือดวงกสิณ ๑ ดวงกสิณเป็นอารมณ์ของฌานนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฐมวิกสิณารัมมณะ ๑ รูปวิเคราะหฺว่า กสิณ คือปฐวี ชื่อว่าปฐมวิกสิณะ ย่อมกล่าวถึงดวงกสิณ โดยสำคัญ ๑ แต่ไม่ทำรูปวิเคราะหฺที่ได้ชื่อว่าปฐมวิกสิณ ด้วยฌาน ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะยกชื่อของอารมณ์ขึ้นไว้ในอารมณ์ ๑

บทว่า ยถา เป็นบทอุปมา ๑ บทว่า ปฐวีกสิณารมฺมณํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌานํ ๑ บทว่า ฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า ปฐวีกสิณํ เป็นบทอาการะในบทว่า วุตฺตํ ๑ บทว่า ตถา เป็นบทอุปไมย ๑

(323) ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า อถวา เป็นต้น เพื่อกำหนดโดยอุปการะ ๑ ฌานนี้ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ เพราะวิเคราะหฺว่า มีอากาศไม่มีที่สุดเป็นบ่อเกิดคือเป็นที่ตั้งอาศัย เป็นอัครคุณ-พหุพีหิสมาส ๑

บทว่า อากาสนัญจํ เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า आयตน์ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อากาสนัญจํ ๑ บทว่า อสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า आयตน์ ๑ อิติ-คัพพ์ เป็นเหตุ ๑ บทว่า อากาสนัญจายตน์ เป็นลึงค์ตถะ ๑

ท่านอาจารย์ขยายความว่า ฌานนี้ในอธิการว่าด้วยอรุปฌานนี้ เพราะกล่าวถึงอากาศไม่มีที่สุด ในนัยข้างต้น ๑ กุศลจิตที่สัมปยุตต์ด้วยอากาสนัญจายตณฌานนั้น ชื่อว่าอากาสนัญจายตณกุศล-

จิต ฯ คำว่า เตน สมฺปยุตฺตํ นี้ เป็นศัพท์ทั่วไปทั้งนัยที่ก่อนและหลัง ฯ วิญญานนั้นเอง ไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญานานันตะ เป็นอวธารณกัมมธารยสมาส ฯ ที่สุดของวิญญานนั้น ไม่มี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนันตะ ฯ ท่านอาจารย์กล่าวว่า อรูปวิญญานที่ 1 เพราะเป็นคำสามัญของวิญญาน ฯ ที่ 1 ด้วย ที่ 1 นั้น เป็นอรูปวิญญานด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปฐมารูปวิญญานะ ฯ

(324) ท่านอาจารย์เมื่อจะเฉลยคำทักท้วงว่า ก็อรูปวิญญานที่ 1 นั้น มีที่สุดมีอุปาทา-
ขณะ (ความเกิด) เป็นต้น เพราะเป็นสภาวะธรรม มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงเรียกว่า อนันตะ (ไม่มี
ที่สุด) ดังนี้ จึงกล่าวว่า ตํ หิ เป็นต้น ฯ แท้จริง อรูปวิญญานที่ 1 นั้น แม้มีที่สุดมีอุปาทาขณะเป็นต้น
บังเกิดก็เรียกว่า อนันตะ เพราะเป็นไปในอากาศอันไม่มีที่สุด และเพราะภาวนาที่ปรารภตนเป็นไปไม่
ถือเอาที่สุด มีอุปาทาขณะเป็นต้น เป็นไป ด้วยอำนาจแผ่ไป โดยไม่มีที่สุด ฯ

หิ-ศัพท์ เป็นทัฬหีกรรมะ ฯ มีอุปาทาขณะเป็นต้นด้วย มีอุปาทาขณะเป็นต้นนั้น เป็นที่สุด
ด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอุปาทาหิอนันตะ ที่สุดมีอุปาทาขณะเป็นต้น ของวิญญานนั้น มีอยู่ เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทาหิอนันตวันตะ ฯ อปี-ศัพท์ เป็นอรุจิสุจนะ (แปลว่า แม้ก็จริง) ฯ อันไม่มีที่สุด
ด้วย อันไม่มีที่สุดนั้น เป็นอากาศด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนันตาทากาสะ ฯ บทว่า ปวตฺตนโต คือ
โดยเป็นไปด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์ ฯ ความเป็นไป ชื่อว่าปวตฺตนะ ฯ บทว่า อตฺตานํ คือ
วิญญาน ฯ ชื่อว่าภาวนา เพราะบุคคลทำกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ ด้วยธรรมชาตินั้น ฯ ที่สุด ไม่มี
ชื่อว่าอนันตะ ฯ การแผ่ไป ชื่อว่าผณะ ความเกี่ยวข้องแห่งการแผ่ไป ชื่อว่าผณวเสน ฯ จ-ศัพท์ ควร
ประกอบเป็น ปวตฺตนโต จ ปวตฺตนโต จ ฯ

บทว่า ตํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุจฺจติ ฯ บทว่า อุปาทาหิอนันตวันตมปี เป็นบทวิเสสนะ
ของบทว่า ตํ ฯ บทว่า อนนตาทากาสะ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตฺตนโต ฯ สองบทว่า ปวตฺตนโต
ปวตฺตนโต จ เป็นบทเหตุในบทว่า วุจฺจติ ฯ บทว่า อตฺตานํ เป็นบทกรรมในบทว่า อารพฺภ ฯ บทว่า
อารพฺภ เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า ปวตฺตตาย ฯ บทว่า ปวตฺตตาย เป็นบทวิเสสนะของบทว่า
ภาวนาย ฯ บทว่า ภาวนาย เป็นบทกิริยาสัมพันธ์ในบทว่า ปวตฺตนโต ฯ บทว่า อุปาทาหิอนันตํ เป็น
บทกรรมในบทว่า อคฺคเหตฺวา ฯ บทว่า อคฺคเหตฺวา เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปวตฺตนโต ฯ บทว่า
อนนตโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ผณ- ฯ บทว่า ผณวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า
ปวตฺตนโต ฯ บทว่า อนนตฺตติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจฺจติ ฯ

ด้วยบทว่า อนนตาทากาสะ ปวตฺตนโต นี้ ย่อมให้รู้ว่า อากาศที่เป็นอารมณ์ ชื่อว่าอนันตะ แม้
วิญญานอันเป็นอารมณ์ โดยทำอากาศที่ไม่มีที่สุดนั้นให้เป็นอารมณ์ ก็ชื่อว่าอนันตะ ฯ ด้วยบทว่า
อตฺตานํ อารพฺภ ปวตฺตตาย ภาวนาย อุปาทาหิอนันตํ อคฺคเหตฺวา อนนตโต ผณวเสน ปวตฺตนโต นี้
ย่อมให้รู้ว่า ภาวนา ย่อมเป็นไปไม่ถือเอาที่สุดมีอุปาทาขณะเป็นต้นของวิญญาน ด้วยอำนาจแผ่ไป
โดยไม่มีที่สุด เพราะเหตุนี้ อรูปวิญญานที่ 1 จึงชื่อว่าอนันตะ ด้วยความไปตามภาวนา ฯ

(325) วิญญานานันตํ นั้นเอง เป็น วิญญานญจ ฯ เพราะอะไร ฯ เพราะรัสสะ อา เป็น อ
และลบ น ทั้งเสีย ฯ

บทว่า อากาสส คือ สระ อา ที่ ณา อักษร ฯ ความเป็นแห่งการรัสสะ ชื่อว่ารัสสตัตะ ฯ
บทว่า นการโลปี คือ ลบ น ตัวแรกใน อนนต-ศัพท์ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น รัสสตุตถจ นการ-

โลปณจ ฯ ในบทว่า กตฺวา นี้ ลง ตฺวา ปัจจัย ในความหมายว่า เหตุ ด้วย วา-ศัพท์ ในสูตร ปุพฺพกาเล-
กกตฺตูกานํ ตฺนตฺวานตฺวา วา¹⁶⁵⁹ ฯ

บทว่า อาการสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า รสสฺส ตํ ฯ สองบทว่า รสสฺส ตํ และการโลปณจ
เป็นบทกรรมในบทว่า กตฺวา ฯ บทว่า กตฺวา เป็นบทเหตุในบทว่า วิญญาณณฺจ ฯ

ตั้งบทว่า วิญญาณณฺจ ไว้ ฯ ลง ญฺย ปัจจัย ด้วย ญฺยตฺตตฺตา-โยควิภาคในสูตร ญฺยตฺตตฺตา
ภาเว ตฺ¹⁶⁶⁰, ลบ ญฺ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสํ โฉ โลป¹⁶⁶¹, ลบ อ ที่ ต ด้วยสูตร อวณฺโณ เย โลปณจ¹⁶⁶²,
นำมารวมกัน ด้วย นเย ปริ ยุตเต¹⁶⁶³, รสสฺส อา ที่ ณา เป็น อ ด้วยสูตร รสสํ¹⁶⁶⁴, ลบ น ตัวแรก ด้วย
สูตร เตสํ วุฑฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁶⁶⁵, เปลี่ยน ตฺย เป็น จ ด้วยสูตร ยวตํ ตฺลนทการานํ
พยณฺชนานิ จลนชการตํ¹⁶⁶⁶ ฯ เปลี่ยน น เป็นนิคคหิต (ํ) ด้วยสูตร เตสํ วุฑฺธิโลปาคมวิการวิปริตา-
เทสา จ¹⁶⁶⁷, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคคณตํ วา วคเค¹⁶⁶⁸ ฯ

(326) อีกอย่างหนึ่ง ฌานชื่อว่าวิญญาณญจะ เพราะวิเคราะห์ว่า อันรูปวิญญาณที่ 2 พึง
ถึง คือ พึงบรรลุ ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์ ฯ วิญญาณญจะนั้นนั่นแล ชื่อว่าเป็นอายตนะ
เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งรูปฌานที่ 2 โดยความเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ รูปฌานที่ 2 จึงชื่อว่า
วิญญาณญจายตนะ ฯ

บทว่า ทฺติยารูปวิญญาณณ เป็นบทกัตตาในบทว่า อญฺจิตพฺพํ ปาปฺณิตพฺพํ ฯ บทว่า
อญฺจิตพฺพํ มาจาก อญฺจ-ธาตุมีความหมายว่า พุดเปล่งเสียง, ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ตพฺพ ปัจจัย ด้วยสูตร
ภาวกมเมสฺส ตพฺพานียา¹⁶⁶⁹, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹⁶⁷⁰ ฯ เพราะ อญฺจ-ธาตุกล่าวแต่
ความหมายพิเศษ จึงไขความ เป็น ปาปฺณิตพฺพํ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า วิญญาณณฺจ ฯ ชื่อ
ว่าอญจะ เพราะถูกถึง เป็นกัมมสาธนะ ฯ อญฺจ-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, การถึง คือ การ
บรรลุ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตฺวาวิ วา¹⁶⁷¹ ฯ อันรูปวิญญาณที่ 2 พึงถึง ชื่อว่า
วิญญาณญจะ เป็นตติยาตฺปปริสสมาส ฯ รูปวิเคราะห์ว่า ตเทว อายตน์ ทฺติยารูปสฺส อธิฏฺฐานตฺตาติ
วิญญาณญจายตน์ อธิบายว่า อายตนะ คือรูปวิญญาณที่ 2 นั้น เป็นอวธารณกัมมธารยสมาส ฯ รูป
วิญญาณที่ 2 ย่อมตั้งอาศัยอยู่ในรูปวิญญาณที่ 1 นี้ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าอธิฏฺฐานะ ความเป็นแห่ง
ที่ตั้งอาศัยแห่งรูปวิญญาณที่ 2 ชื่อว่าอธิฏฺฐานัตตะ ฯ

¹⁶⁵⁹ รูป. -/640/464.

¹⁶⁶⁰ รูป. -/387/286.

¹⁶⁶¹ รูป. -/363/264.

¹⁶⁶² รูป. -/369/268.

¹⁶⁶³ รูป. -/14/10.

¹⁶⁶⁴ รูป. -/38/32.

¹⁶⁶⁵ รูป. -/370/268.

¹⁶⁶⁶ รูป. -/41/38.

¹⁶⁶⁷ รูป. -/370/268.

¹⁶⁶⁸ รูป. -/49/46.

¹⁶⁶⁹ รูป. -/545/399.

¹⁶⁷⁰ รูป. -/547/400.

¹⁶⁷¹ รูป. -/568/414.

บทว่า ตเทว เป็นบทสัทญญี ฯ บทว่า อายตนํ เป็นบทสัทญญา ฯ บทว่า พุติยารูปสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อธิฏฐาน- ฯ บทว่า อธิฏฐานตฺตา เป็นบทเหตุในบทว่า อายตนํ ฯ อิติ-ศัพทํ เป็นบทเหตุ ฯ

คำที่เหลือเหมือนกับคำที่มีมาก่อน ฯ บทว่า เสสํ ความว่า แม้อรูปฌานที่ 2 ที่ถึงอัปปนา ในอธิการว่าด้วยอรูปฌานนั้น ก็เรียกว่าวิญญาณัญญายตนะ เหมือนฌานที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ ก็เรียกว่าปฐวิกสิณ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ คำว่า ฌานชื่อว่าวิญญาณัญญายตนะ เพราะวิเคราะห์ว่า วิญญาณัญญจะเป็นอายตนะของฌานนั้น กุศลจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญายตนะนั้น ชื่อว่า วิญญาณัญญายตนะกุศลจิต ฯ

(372) กิเลสเป็นเครื่องย่ำยีของอรูปาวจรฌานที่ 1 นั้น มีประมาณน้อย คือ เหลือลงโดยที่สุด คือโดยการกำหนดอย่างต่ำสุด แม้เพียงภังคขณะ มีอยู่ก็หาไม่ได้ เพราะฉะนั้น อรูปาวจรฌานที่ 1 นั้น จึงชื่อว่าอภิญจนะ ฯ

เพราะ ภิญจน-ศัพทํ มีความหมายแม้ว่า รากะ เป็นต้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อปฺป-มตฺตกํ-มีประมาณน้อย ฯ ภิญจน-ศัพทํ มีความหมายว่า รากะ เป็นต้น ในประโยคว่า อภิญจนํ อนาทานํ เป็นต้น ฯ ชื่อว่าภิญจนะ เพราะย่ำยีสัตว์ทั้งหลาย ฯ กิจิ-ชาตุมีความหมายว่า ย่ำยี-ข่มขี่, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตฺตฺถกรณปฺเทเสสุ จ¹⁶⁷², เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญฺณวฺน¹⁶⁷³, ลงนิคคหิต อาคมตฺรกลาง ด้วยสูตร เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการปฺริตาเสสา จ¹⁶⁷⁴, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ญ ด้วยสูตร วคฺคนตํ วา วคฺเค¹⁶⁷⁵ ฯ ก็ ภิญจน-ศัพทํในที่นี้ พึงทราบว่าเป็นเหมือนอัပ္พยศัพทํ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะไขความเป็น อปฺปมตฺตกํ และเพราะท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคีกว่า บทว่า ภิญจนํ คือ ภิญจิปิ-แม้บ้าง ฯ ก็บทว่า ก็ ในบทว่า ภิญจนํ นี้ เป็นบทสัพพนาม ฯ บทว่า จนํ เป็นนิบาต ฯ เพราะฉะนั้น การรวมบทว่า ภิญจนํ เป็นเหมือนอัပ္พยศัพทํ ที่ไม่เป็นนิบาตโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น จึงไม่ทำการวิเคราะห์ ฯ ชื่อว่าอัปปะ เพราะถึงน้อยนิด คือไม่มาก ฯ อป-ชาตุมีความหมายว่า บรรลุ-ถึง ฯ ลง ป ปัจจย ด้วยสูตร วาฑิที ปพฺพชฺชาทโย นิปฺจจนเต¹⁶⁷⁶ ฯ การประมาณ ชื่อว่ามัตตะ ฯ มา-ชาตุมีความหมายว่า ประมาณ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฌาฑิที ตตฺรณ¹⁶⁷⁷, ช้อน ต ด้วยสูตร ปฺรเทว-ภาโว ฐาเน¹⁶⁷⁸, รัสสะ อา เป็น อ ฯ ประมาณน้อย ชื่อว่าอัปปมัตตะ อปฺปมตฺตํ นั้นเอง เป็น อปฺปมตฺตกํ ฯ ลง ก ปัจจย ด้วย สพฺพโต-ศัพทํในสูตร สพฺพโต โก¹⁶⁷⁹ ฯ ชื่อโดยสภาวะธรรมเหลือลง เล็กน้อย เป็นภังคขณะนั่นเอง เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เหลือลงโดยที่สุด แม้เพียง ภังคขณะ มีอยู่ (ก็หาไม่ได้) ฯ บทว่า อนตฺมโส เป็นบทนิบาต ฯ ประมาณภังคขณะ ชื่อว่าภังคมัตตะ ฯ ปิ-ศัพทํ เป็นครหัตถะ ฯ

¹⁶⁷² รุป. -/597/435.

¹⁶⁷³ รุป. -/570/417.

¹⁶⁷⁴ รุป. -/370/268.

¹⁶⁷⁵ รุป. -/49/46.

¹⁶⁷⁶ รุป. -/660/483.

¹⁶⁷⁷ รุป. -/666/487.

¹⁶⁷⁸ รุป. -/40/33.

¹⁶⁷⁹ รุป. -/224/131.

น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธในบทว่า อตถิ ฯ บทว่า อสฺส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปจมา-
รูปสฺส ฯ บทว่า กิณฺจนํ อปฺปมตฺตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตถิ ฯ บทว่า อนตฺมโส เป็นบทตติยา-
วิเสสณะในบทว่า ภงฺกมตฺตมปิ ฯ บทว่า ภงฺกมตฺตมปิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อตถิ ฯ บทว่า อวสิญฺจ
เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภงฺกมตฺตมปิ ฯ อติ-ศัพท เป็นบทเหตุ ฯ

(328) กิเลสเป็นเครื่องย่ำยีของอรูปาวจรฌานที่ 1 นั้น มีประมาณน้อย เพราะเหตุนี้
อรูปาวจรฌานที่ 1 นั้น จึงชื่อว่าอภิญญะ เป็นอัครคุณพหุพพิหสสมาส ฯ ภาวะแห่งอภิญญะนั้น ชื่อว่า
อภิญญัญญะ ฯ

ตั้งเป็น อภิญจน ไว ฯ ลง ญย ปัจจัย ด้วย สูตร ญยตตฺตา ภาเว ตฺ¹⁶⁸⁰, ลบ ญ อนุพันธ์
ด้วยสูตร เตสํ โณ โลป¹⁶⁸¹, ลบ อ ที่ น ด้วยสูตร อวณฺโณ เย โลปญจ¹⁶⁸², นำมารวมกัน ด้วย นเย ปรี
ยุตเต¹⁶⁸³, วุทธิ อ เป็น อา ด้วยสูตร วุทธาธิสฺสส วาสโยคนตสฺส สเน จ¹⁶⁸⁴, เปลี่ยน ญย เป็น ญ ด้วย
สูตร ยวตฺ ตลนทการานํ พยญชนานิ จลนชการตตฺ¹⁶⁸⁵, ช้อน ญ ฯ

(329) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้คำที่จะพึงกล่าวด้วย ภาว-ศัพท จึงกล่าวว่า ปจมา- เป็นต้น
ฯ ความมี ชื่อว่าภาวะ ความมี หามิได้ ชื่อว่าอภาวะ คือความไม่มี ได้แก่ ความว่างเปล่า ฯ ความไม่มี
แห่งอรูปาวจรวิญญานที่ 1 ชื่อว่าปฐมารูปีวิญญานภาวะ ฯ คำว่า ตเทว อายตน์ ดังนี้ เป็นต้น
เหมือนกับคำที่มีมาก่อน ฯ อภิญญัญญะนั้นนั่นเอง เป็นอายตนะ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายถึงเอาบท
ทั้งหลายมีว่า เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งอรูปาวจรฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม เป็นต้น ฯ

(330) สัญญาแห่งอรูปาวจรฌานนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ชื่อว่ามีอยู่ก็หามิได้ เพราะ
สัญญาที่หยาบไม่มี และทั้งอรูปาวจรฌานนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ชื่อว่าไม่มีสัญญา คือสัญญาไม่มี
อยู่ ก็หามิได้ เพราะสัญญาที่ละเอียดยังมีอยู่ เพราะเหตุนี้ อรูปาวจรฌานนั้น ชื่อว่าเนวสัญญานา-
นาสัญญัญญะ ฯ

ความมีอยู่ หามิได้ ชื่อว่าอภาวะ ฯ สัญญาชื่อว่าสุขมา เพราะทำให้เป็นสุข คือเสวยอารมณ์
ฯ สุข-ธาตุมีความหมายว่า กระทำให้เป็นสุข, ลง อุม ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต
ณฺวาทโย¹⁶⁸⁶ ฯ จ-ศัพท ประกอบในที่มิใช่ฐานะ ควรประกอบเป็น อภาวโต จ อตถิตาย จ ฯ ความเป็น
แห่งความมีอยู่ ชื่อว่าอตถิตา ฯ น อักษรในบทว่า เนว บอกความปฏิเสธ ฯ เอว-ศัพท เป็น
สันนิษฐานันตยะ (มีความหมายว่า ตัดสินข้อความอย่างแน่นอน แปลว่า นั้นเทียว) ฯ น อักษรในบทว่า
นาปิ เป็นบทปฏิเสธ ฯ อปี-ศัพท มุ่งเอาการปฏิเสธข้างต้น ฯ สัญญาของอรูปาวจรฌานนั้น ไม่มี เพราะ
เหตุนี้ อรูปาวจรฌานนั้น จึงชื่อว่าอสัญญะ ฯ บทว่า อสณฺณํ ไซความเป็น อวิชฆานสณฺณํ ฯ สัญญา
ของอรูปาวจรฌานนั้น ไม่มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอวิชฆานสัญญัญญะ ฯ

¹⁶⁸⁰ รูป. -/387/286.

¹⁶⁸¹ รูป. -/363/264.

¹⁶⁸² รูป. -/369/268.

¹⁶⁸³ รูป. -/14/10.

¹⁶⁸⁴ รูป. -/364/264.

¹⁶⁸⁵ รูป. -/41/38.

¹⁶⁸⁶ รูป. -/651/478.

บทว่า โอฟาริกาย เป็นบทวิเสสณะของบทว่า สณฺณาย ฯ บทว่า สณฺณาย เป็นบทสัมพันธะ
ในบทว่า อภาวโต ฯ บทว่า อภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า เนว อตฺถิ ฯ บทว่า สุขุมาย จ เป็นบท
วิเสสณะของบทว่า สณฺณาย ฯ บทว่า สณฺณาย เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อตฺถิตาย ฯ บทว่า อตฺถิตาย
เป็นบทเหตุในบทว่า นาปิ อตฺถิ ฯ บทว่า เนว เป็นบทปฏิสันธะในบทว่า อตฺถิ ฯ บทว่า อสฺส เป็นบท
สัมปทานะในบทว่า เนว อตฺถิ ฯ บทว่า สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อสฺส ฯ บทว่า
สณฺณาย เป็นบทกัตตาในบทว่า อตฺถิ ฯ บทว่า นาปิ เป็นบทปฏิสันธะในบทว่า อตฺถิ ฯ บทว่า อสณฺณ
อวิชฺขมานสณฺณ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฆานํ ฯ อติ-คัพฺพ เป็นบทเหตุ ฯ

ท่านอาจารย์กล่าวสรุปว่า จตุตถารูปขณฺณ เพราะรูปวิเคราะหฺนั้นกล่าวถึงความทั่วไปของ
พหุพีหิสมาส ฯ อันเป็นที่ 4 ด้วย อันเป็นที่ 4 นั้น เป็นอรุปฌานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุตถา-
รูปขณฺณะ มีองค์ 2 คือ สุขและเอกัคคตา ฯ สัญญาของอรุปาวจรฌานที่ 4 นั้น มีอยู่ก็หาไม่ได้
นั้นเทียว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเนวสัญญะ ฯ สัญญาของอรุปาวจรฌานที่ 4 นั้น มีอยู่ก็หาไม่ได้ เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่าอสัญญะ ฯ ความไม่มีสัญญา หาไม่ได้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านาสัญญะ ฯ อันมีอยู่ก็หา
มิได้ด้วย อันมีอยู่ก็หาได้นั้น ไม่มีสัญญาดูด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญะ ฯ

(331) ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า ถ้าเมื่อการได้อรุปาวจรฌานที่ 4 มีอยู่ ก็ควรกล่าวว่า
เนวสณฺณานาสณฺณ ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ทีฆิ กตฺวา ปน เนวสณฺณานาสณฺณนฺติ วุตฺตํ** ดังนี้ ฯ แต่ท่าน
อาจารย์ทำทีฆะ เพื่อความสวยงามของคำ แล้วกล่าวว่า เนวสณฺณานาสณฺณ ฯ ทีฆะ อ ใน เนวสณฺณ-
คัพฺพ เป็น อา ด้วยสูตร ทีฆิ¹⁶⁸⁷ ฯ

บทว่า ทีฆิ เป็นบทกรรมในบทว่า กตฺวา ฯ บทว่า กตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า
วุตฺตํ ฯ ปน-คัพฺพ เป็นวิเสสตัด ฯ

(332) ประกอบความว่า เนวสัญญานาสัญญะนั้นแล ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะนับเนื่อง
ในมนายตนะและในธัมมายตนะ เพราะเหตุนี้ อรูปาวจรที่ 4 นั้นจึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะ
 ฯ

ในบทว่า เนวสณฺณานาสณฺณ นี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เหตุของชื่อว่า อรูปาวจรฌานที่ 4
ย่อมได้อรุปาวจรฌานที่ 3 เป็นอารมณ์ หาเป็นอารมณ์เองไม่ เพราะเหตุนี้ จึงไม่อาจกล่าวคำว่า เนว
สัญญานาสัญญานั้นแล ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะเป็นที่อาศัยแห่งอรุปาวจรฌานที่ 4 นั้น เพราะเหตุ
นี้ จึงชื่อว่าอายตนะ จึงได้กล่าวว่า มนายตนะธัมมายตนะปริยาปนฺนตฺตา-เพราะนับเนื่องในมนายตนะ
และในธัมมายตนะ ฯ ถ้ามว่า ก็เพราะกล่าวว่า จตุตถารูปขณฺณ-อรุปาวจรฌานที่ 4 ดังนี้ ก็ควรกล่าว
เพียงเท่านี้ว่า ธมฺมายตนะปริยาปนฺนตฺตา-เพราะนับเนื่องในธัมมายตนะ ดังนี้ ไม่ควรกล่าวถึงมนายตนะ
มิใช่หรือ ฯ ฉะนั้น ความจริง ก็เพราะกล่าวไว้ในประโยคว่า อสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส-แห่งอรุปาวจร
ฌานที่ 4 นั้น พร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม ดังนี้ แม้จิตก็ย่อมได้ในความไม่เป็นประธานในบทว่า
เนวสณฺณานาสณฺณ ฯ ก็ท่านอาจารย์กล่าวบทว่า จตุตถารูปขณฺณ หมายเอาฌานที่เป็นประธาน ฯ
ย่อมได้จิตบางดวง ก็ท่านอาจารย์มุ่งถึงบทว่า กุสลจิตฺตํ จึงทำวิเคราะหฺว่า กุสลจิตฺตํสัมปยุตฺตด้วย
เนวสัญญานาสัญญายตนะ ชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะกุสลจิตฺต ฯ ก็รูปวิเคราะหฺว่า เนวสณฺณา-
นาสณฺณายตนะสมฺปยุตฺตํ กุสลจิตฺตํ นี้ ไม่มีคัพฺพว่า จิตฺเตน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะมี

ในบทว่า ฌานสส เนวสณฺณานาสณฺณายตนา ฯ มนายตนะด้วย ธัมมายตนะด้วย ชื่อว่ามนายต-
ธัมมายตนะ ความนับเนื่องในมนายตนะและธัมมายตนะ ชื่อว่ามนายตธัมมายตปริยาปนฺนํ ความ
เป็นแห่งความนับเนื่องในมนายตนะและธัมมายตนะ ชื่อว่ามนายตธัมมายตปริยาปนฺนัตตะ ฯ

บทว่า เนวสณฺณานาสณฺณเมว เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า อายตน์ เป็นบทสัณญี ฯ บทว่า
มนายตธัมมายตปริยาปนฺนตฺตา เป็นบทเหตุในบทว่า อายตน์ ฯ อิติ-ศัพทํ เป็นบทเหตุ ฯ

(333) อายตนะคือเนวสัณญานาสัณญะ ชื่อว่าเนวสัณญานาสัณญายตนะ เป็นกัมมธารย-
สมาส ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อถวา** ไว้ เพราะกำหนดเนื้อความของคำแม่อื่น ฯ ประกอบความว่า
สัณญานันเอง ชื่อว่ามีสัณญาก็หาไม่ได้ เพราะกิจแห่งสัณญาที่แจ่มชัด กล่าวคือความถึงภาวะเป็น
อารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่ายไม่มี และชื่อว่าไม่มีสัณญาก็หาไม่ได้ เพราะสัณญายังมี
อยู่ โดยธรรมชาติที่ละเอียดที่ยังเหลือจากสังขาร ดุจเตโชธาตุในน้ำร้อน ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
ว่าเนวสัณญานาสัณญา ฯ เนวสัณญานาสัณญานันแล ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะเป็นที่อาศัยเป็นต้น
แห่งฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม เพราะฉะนั้น อรูปาวจรฌานที่ 4 นั้น จึงชื่อว่าเนวสัณญานา-
สัณญายตนะ ฯ จ-ศัพทํในบทว่า สณฺญา จ มีความหมายว่า เอว-ศัพทํ ฯ ใช้เป็น สณฺญาว ก็มี ฯ ชื่อว่า
วิปัสสนะ เพราะเห็นโดยอาการต่าง ๆ ได้แก่สัณญา ฯ ความเป็นแห่งอารมณ์ ชื่อว่าโคจรภาวะ ฯ ความ
เบื่อหน่าย คือคลายกำหนด ชื่อว่านิพเพทะ ฯ นิ บทหน้า วิทิตฺตาตุมีความหมายว่า กำหนด, ลง ณ
ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁶⁸⁸, ลบ ณ อนุพันธ์และทำการวูทธิ, ซ้อน ว, เปลี่ยน ว เป็น พ พห ฯ การให้
เกิดความเบื่อหน่าย ชื่อว่านิพเพทชนนํ กล่าวคือทำให้เกิดความเบื่อหน่าย ชื่อว่านิพเพทชนน-
สังขาตะ ฯ ความเป็นไปอย่างแจ่มชัด ชื่อว่าปฏฺฐ เป็นภาวสาธนะ ฯ ปฏฺฐ-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง ณ
ปัจจย ด้วยสูตร กาลเ วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁶⁸⁹, ไม่วูทธิ ฯ กิจแห่งสัณญา ชื่อว่าสัณญากิจจะ
อันแจ่มชัดด้วย อันแจ่มชัดนั้น เป็นกิจแห่งสัณญาดด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปฏฺฐสัณญากิจจะ ฯ ความ
มีอยู่ หาไม่ได้ ชื่อว่าอภาวะ ฯ จ-ศัพทํ วางไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ควรวางเป็น เนวสณฺญา จ อสณฺญา จ
 ฯ น้ำ ชื่อว่าอุณหะ เพราะร้อน ฯ อุส-ธาตุมีความหมายว่า เราร้อน-เผาไหม้, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร
กาลเ วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁶⁹⁰, เปลี่ยน ส เป็น ณ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปปจยยานํ ที่มวิปริตา
เทสโลปาคมา จ¹⁶⁹¹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁶⁹² ฯ อันร้อนด้วย อันร้อนนั้น เป็น
น้ำด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุณโหทกะ ฯ ชื่อว่าเตชะ เพราะลับให้คม ฯ ติช-ธาตุมีความหมายว่า
ลับให้คม, การลับให้คม ชื่อว่าติกขตา, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิสรุขปทาทีโต ณ¹⁶⁹³ ฯ ชื่อว่าธาตุ
เพราะทรงลักษณะไว้ ฯ ธา-ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร หนาทิหิ ญนฺตโว¹⁶⁹⁴ ฯ
ธาตุคือเดช ชื่อว่าเตโชธาตุ ฯ ชื่อว่าสังขาระ เพราะถูกปัจจยทั้งหลายปรุงแต่ง คือในบรรดาฌานอย่าง
ต่ำ มีสัณญาอย่างหยาบเป็นต้น ฯ สํ บทหน้า กร-ธาตุมีความหมายว่า ทำ, ลง ณ ปัจจย ด้วยสูตร วิ

¹⁶⁸⁸ รุป. -/580/424.

¹⁶⁸⁹ รุป. -/651/478.

¹⁶⁹⁰ รุป. -/651/478.

¹⁶⁹¹ รุป. -/488/351.

¹⁶⁹² รุป. -/14/10.

¹⁶⁹³ รุป. -/577/422.

¹⁶⁹⁴ รุป. -/681/497.

สรุขปทาภิโต ฌ¹⁶⁹⁵, เปลี่ยน กร เป็น ขร ด้วยสูตร ปุรสมุปปรีติ กโรติสส ขชรา วา ตปปัจเจยสุ จ¹⁶⁹⁶ ๑ สัญญา ชื่อว่าอวเสสะ เพราะเหลือลง ๑ สิส-ชาตุมีความหมายว่า ไม่ประกอบทั้งปวง-หลงเหลืออยู่, ลง ฌ ปัจจย ๑ อันเหลือจากสังขาร ชื่อว่าสังขาราวเสสะ อันเหลือจากสังขารด้วย อันเหลือจากสังขาร นั้น เป็นธรรมชาติที่ละเอียดด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสังขาราวเสสะขุมะ ความเป็นแห่งธรรมชาติที่ละเอียดอันเหลือจากสังขาร ชื่อว่าสังขาราวเสสะขุมะภาวะ ๑ ความเป็นแห่งสัญญาที่มีอยู่ ชื่อว่าวิชขมานัตตะ ๑

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **นิสสยาภิภาวโต** ไว้เพื่อแสดงความหมายของ อายตนะ-ศัพท์ ในที่นี้ ๑ ชื่อว่านิสสยะ เพราะถูกอาศัย คือนิสสยปัจจย เป็นกัมมสาธนะ ๑ นิ บทหน้า สิส-ชาตุมีความหมายว่า เสพ-คบ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ฌวุตฺวาวิ วา¹⁶⁹⁷ ๑ ที่อาศัยเป็นเบื้องต้นแห่งปัจจยเหล่าใด ปัจจยเหล่านั้น ชื่อว่านิสสยาภิ ๑ ด้วย อาภิ-ศัพท์ หมายเอา สหชาติปัจจย อัญญมัญญ-ปัจจย สัมปยุตตปัจจย อัตติปัจจย และอวิคตปัจจย ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็นโดยปัจจยทั้งหลายมีนิสสยปัจจยเป็นต้น ชื่อว่านิสสยาภิภาวะ ๑ ด้วยบทว่า นิสสยาภิภาวโต นี้ ท่านอาจารย์จึงแสดงรูปวิเคราะห์อธิบายว่า ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ตั้งอาศัยและเพราะเป็นที่ตั้งเหตุ ๑ อายตนะ-ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อากร-บ่อเกิด, สโมสรมณฺฐาน-สถานที่ประชุม, สณฺหาติเทส-สถานที่เกิด, อธิฏฺฐาน-สถานที่อาศัย และการณ-เหตุ ๑ แต่ในที่นี้ เพราะกล่าว อธิฏฺฐาน-ที่ตั้งอาศัยไว้ตอนหลัง จึงกล่าว นิสสย-ที่อาศัยไว้ตอนต้น ๑ ก็ท่านอาจารย์กล่าว อาภิ-ศัพท์หมายเอาเนื้อความของเหตุ ๑ ก็ สหชาติปัจจยเป็นต้น ชื่อว่าเหตุ เพราะฉะนั้น ด้วย อาภิ-ศัพท์ จึงหมายเอาสหชาติปัจจยเป็นต้น ๑

บทว่า สณฺหา เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า วิปสสนาย เป็นบทสัมปทานะในบทว่า โคจร- ๑ บทว่า โคจรภาว เป็นบทกรรมในบทว่า คนฺตฺวา ๑ บทว่า คนฺตฺวา เป็นบทวิเสสนะในบทว่า -ชนน- ๑ บทว่า นิพฺเพทชนนสงฺชาตสส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปฏฺสณฺหาภิจฺจสส ๑ บทว่า ปฏฺสณฺหาภิจฺจสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อภาวโต ๑ บทว่า อภาวโต เป็นบทเหตุในบทว่า เนวสณฺหา ๑ บทว่า เนว เป็นบทปฏิเสธ ๑ บทว่า สณฺหา จ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อุณฺโหเทเก เป็นบทอาธาระในบทว่า เตโชธาตุ ๑ บทว่า เตโชธาตุ เป็นบทอุปมา ๑ วีย-ศัพท์เป็นบทอุปมาโชตกะ ๑ บทว่า สงฺขาราวเสสะขุมะภาเวน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า วิชขมานตฺตา ๑ บทว่า วิชขมานตฺตา เป็นบทเหตุในบทว่า น อสณฺหา ๑ น-ศัพท์เป็นบทปฏิเสธ ๑ บทว่า อสณฺหา เป็นลึงค์ตละ ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทเหตุ ๑ บทว่า สา เอว เป็นบทสัญญา ๑ บทว่า อายตฺน เป็นบทสัญญา ๑ สองบทว่า อิมสฺส สสมฺปยุตฺตมฺมสฺส เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฌานสฺส ๑ บทว่า ฌานสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า นิสสย- ๑ บทว่า นิสสยาภิภาวโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อายตฺน ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสภาวะเหตุในบทว่า เนวสณฺหานาสณฺหาตฺน ๑ บทว่า เนวสณฺหานาสณฺหาตฺน เป็นลึงค์ตละ ๑

รูปวิเคราะห์ว่า ไม่มีสัญญา ก็หาไม่ได้ ชื่อว่านาสัญญา ไม่มีสัญญาด้วย ไม่มีสัญญานั้น เป็นฌานที่ไม่มีสัญญาก็หาไม่ได้ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญา เนวสัญญานาสัญญานั้นแลเป็นอายตนะ แห่งอรูปาวจรฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตตรม เพราะฉะนั้น อรูปาวจรฌานนั้น จึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญาตนะ เป็นพหุพพิหสสมาส ๑

¹⁶⁹⁵ รุป. -/577/422.

¹⁶⁹⁶ รุป. -/582/425.

¹⁶⁹⁷ รุป. -/568/414.

(334) ท่านอาจารย์เริ่มต้นคำว่า **สญฺญาวเสน** เป็นต้น เพื่อห้ามความสงสัยว่า ก็ใน อรูปาวจรฌานที่ 4 นี้ สัณฺญาเท่านั้น เป็นสภาวะธรรมละเอียด หาใช่สภาวะธรรมเหล่าอื่นไม่ ๑ ประกอบ ความว่า ก็กำหนดกำหนดด้วยอำนาจสัณฺญา ในอรูปาวจรฌานที่ 4 นี้ เป็นเพียงตัวอย่าง แม้ สภาวะธรรมทั้งหลาย มีเวทนาเจตสิก เป็นต้น ในฌานนั้น ก็เป็นเนวเวทนานาเวทนา เป็นต้นเหมือนกัน แล ๑

ความเกี่ยวข้องแห่งสัณฺญา ชื่อว่าสัณฺญาวสะ ๑ จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ การกำหนด ชื่อว่าอุปลักขณะ การกำหนดหมาย คือการทำสัณฺญาณ ชื่อว่าฌานูปลักขณะ ๑ ศัพท์ทั้งหมดถูกถือเอา ด้วยศัพท์บางส่วนนั้น ชื่อว่านิทสสนะ นิทสสน นันเอง เป็น นิทสสนมตต์ ๑ มตต์-ศัพท์ มีความเป็น อวธารณะ เป็นสันนิฏฐานัตถะ ๑ ก็การถือเอาศัพท์ทั้งหมด ด้วยศัพท์บางส่วน ฟังทราบว่า ชื่อว่า นิทสสนะ ในที่นี้ มีอันให้รู้ถึงโคตรภูญาณ ๑ เวทนาเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมมีจิตเป็นต้นเหล่าใด ธรรมมี จิตเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเวทนาที ๑ ด้วย อาที-ศัพท์ หมายเอาสัมปยุตธรรม 29 อย่าง ๑ ด้วย อปี-ศัพท์ ย่อมรวบรวมนสัณฺญาเท่านั้น เป็นสภาวะธรรมที่ละเอียด ชื่อว่าเนวสัณฺญานาสัณฺญาอย่างเดียวก็หา มิได้ ๑ บทว่า ตสฺมี ฌาเน คือ ในอรูปาวจรฌานที่ 4 นั้น ๑ เนวเวทนานาเวทนาเป็นเบื้องต้นแห่ง เนวจิตตังนาจิตตังเป็นต้นเหล่าใด เนวจิตตังนาจิตตังเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเนวเวทนานาเวทนาทีกะ ๑ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร กฺวจิ สมาสนตคตตามการนโต¹⁶⁹⁸ ๑ เอว-ศัพท์ เป็นสันนิฏฐานัตถะ ๑ อิติ-ศัพท์ เป็นสมาปินนะ ๑

บทว่า สญฺญาวเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อุปลักขณะ ๑ บทว่า เอตถ เป็นบท อาธาระในบทว่า ฌาน- ๑ บทว่า ฌานูปลักขณะ เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า นิทสสนมตต์ เป็นบทวิเสสนะ ของบทว่า ฌานูปลักขณะ ๑ บทว่า เวทนาทีโยปี เป็นลึงค์ตถะ ๑ บทว่า ตสฺมี เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฌาเน ๑ บทว่า ฌาเน เป็นบทอาธาระในบทว่า เนวเวทนานาเวทนาทีกาเยว ๑ บทว่า เนวเวทนานา- เวทนาทีกาเยว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เวทนาทีโยปี ๑ กุศลจิตที่สัมปยุตด้วยเนวสัณฺญาสัณฺญาตน ฌาน ชื่อว่าเนวสัณฺญานาสัณฺญาตนกุศลจิต เป็นมัชฌิมโลปตติยาตปฺปฐิสมาส ๑

(335) ๑ ก็ด้วย ปี ศัพท์ ในบทว่า **จตฺตารปี** นี้ ท่านอาจารย์รวบรวมเทศนา 16 ครั้ง คือนัย ที่อารมณ์กับปฏิบัติพาเจือปนกัน และประภทแห่งนัยที่มาในพระบาลีแม่อื่นอีก ๑

จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ๑ อารมณ์ด้วย ปฏิบัติด้วย ชื่อว่าอารัมมณปฏิบัติ ๑ อันเจือ ปนด้วยอารมณ์และปฏิบัติ ชื่อว่าอารัมมณปฏิบัติทามิสสกะ อันเจือปนด้วยอารมณ์และปฏิบัติด้วย อันเจือปนด้วยอารมณ์และปฏิบัตินั้น เป็นนัยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอารัมมณปฏิบัติทามิสสกนยะ ความเกี่ยวข้องแห่งนัยที่อารมณ์และปฏิบัติพาเจือปน ชื่อว่าอารัมมณปฏิบัติทามิสสกนยวสะ ๑ 10 อันยัง ด้วย 6 ชื่อว่าโสฬสอะ อันเป็นไปในวาระ 16 ครั้ง ชื่อว่าโสฬสกชัตตูกะ ๑ ลง กฺขตตุ ปัจจัย ด้วยสูตร เอกาทิโต สกิสส กฺขตตุ¹⁶⁹⁹ ๑ ลง ก ปัจจัย ในสกตถะ ด้วย สพฺพโต-ศัพท์ในสูตร สพฺพโต โก¹⁷⁰⁰ ๑ จิต ถูกแสดงด้วยสัททชาตินั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเทศนา 16 ครั้งด้วย 16 ครั้งนั้น เป็นเทศนาด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโสฬสกชัตตูกเทศนา, ลปนิกคหิต ด้วยสูตร พยญฺชน จ¹⁷⁰¹ ๑ บทว่า อญฺญมปี

¹⁶⁹⁸ รุป. -/350/233.

¹⁶⁹⁹ รุป. -/419/308.

¹⁷⁰⁰ รุป. -/224/131.

¹⁷⁰¹ รุป. -/54/50.

คือ สุทธิกะแต่ละอย่าง อารมณ์แต่ละอย่าง และปฏิบัติแต่ละอย่างด้วย ฯ ปิ-ศัพท มุ่งเอาเทศนา 16 ครั้ง ฯ จ-ศัพท วางไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ควรวางเป็น โสฬสขตตูกเทศน์ จ อาคตนยเภทญจ ฯ บทว่า ปาติย คือ ในพระบาลีธัมมสังคณี ฯ ชื่อว่าปาติ เพราะรักษาเนื้อความ (พระพุทธรูป) ไว้ หมายถึง ตันติ-แบบแผน ฯ ปา-ธาตุมีความหมายว่า รักษา, ลง ลิ ปัจจย ด้วยสูตร ปาโต ลิ ฯ ความต่างกันแห่ง นัย ชื่อว่านยเภท ความต่างกันแห่งนัยอันมาแล้ว ชื่อว่าอาคตนยเภท คือประเภทแห่งนัยมีสุทธิกะ แต่ละอย่าง เป็นต้น ฯ

บทว่า ปิสทฺเทน เป็นบทกรรมในบทว่า สงฺคณหาติ ฯ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปิสทฺเทน ฯ บทว่า อารมณณปฏิปทามิสฺสณยวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า โสฬส- ฯ สอง บทว่า โสฬสขตตูกเทศน์ อาคตนยเภท เป็นบทกรรมในบทว่าสงฺคณหาติ ฯ บทว่า อยญฺมปิ จ เป็น บทวิเสสของบทว่า อาคตนยเภท ฯ บทว่า ปาติย เป็นอาธาระในบทว่า อาคต- ฯ

(336) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความของคาถา จึงกล่าวว่า **อาลมพน-** เป็นต้น ฯ อรูปาวจรจิต ย่อมมี 4 ประการ โดยประเภทแห่งอารมณ์ทั้งหลาย คือ แห่งอารมณ์ทั้งหลาย กล่าวคือ กสิณ อากาศ วิทยญาณ และความไม่มีวิทยญาณนั้น ที่พระโยคาวจรพึงล่วงเลยไป และแห่งอารมณ์ ทั้งหลาย 4 มีอากาศเป็นต้น ที่พระโยคาวจรพึงห่วงเหนี่ยว ฯ

บทว่า อาลมพนานํ ไขความเป็น ไคจฺรณํ ฯ ชื่อว่าอติกมิตัพพะ เพราะพึงถูกล่วงเลยไป ฯ ความไม่มีแห่งวิทยญาณนั้น ชื่อว่าตทภาวะ ฯ กสิณด้วย อากาศด้วย วิทยญาณด้วย ความไม่มี วิทยญาณนั้นด้วย ชื่อว่ากสิณากาสวิทยญาณตทภาวะ ฯ กล่าวคือ กสิณ อากาศ วิทยญาณและความไม่มี วิทยญาณนั้น ชื่อว่ากสิณากาสวิทยญาณตทภาวสังขาตะ ฯ ชื่อว่าออลัมพิตัพพะ เพราะถูกกระทำให้เป็น อารมณ์ ฯ จ-ศัพท ควรประกอบเป็น อติกมิตพพานํ จ ออลมพิตพพานํ จ ฯ อากาศเป็นเบื้องต้นแห่ง อารมณ์เหล่านี้ อารมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าอากาศาติ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายถึงอรูปาวจรจิตที่ 3 อันถึง ความไม่มีวิทยญาณ ฯ มีอากาศเป็นต้นด้วย มีอากาศเป็นต้นนั้น เป็นอารมณ์ 4 ด้วย เพราะเหตุนี้ จึง ชื่อว่าอากาศาติจตุ ฯ

บทว่า อาลมพนานํ ไคจฺรณํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปเภเทน ฯ สืบว่า อติกมิตพพานํ กสิณากาสวิทยญาณตทภาวสังขาทานํ ออลมพิตพพานญจ อากาศาติจตุณฺน เป็นบทวิเสสของบทว่า ไคจฺรณํ ฯ บทว่า ปเภเทน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า จตุธา ฯ บทว่า อารูปมานสํ เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า โหติ ฯ

(337) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงไขเนื้อความนั้นนั่นแล จึงกล่าวว่า **ตํ ธิ** เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า ความจริง อรูปาวจรจิตนั้น ล่วงเลยกสิณนิमितที่เป็นอารมณ์แห่งปัญจมนานไป ห่วงเหนี่ยวอากาศที่พระโยคาวจรได้มาด้วยการเพิกกสิณนั้นแล้ว ล่วงเลยแม้อากาศนั้น ไปห่วงเหนี่ยว วิทยญาณที่เป็นไปในอากาศนั้นแล้ว ล่วงเลยแม้วิทยญาณนั้น ไปห่วงเหนี่ยวความไม่มีกิเลสเป็นเครื่อง ย่ำยี ซึ่งเป็นความไม่มีแห่งวิทยญาณนั้นแล้ว แล้วล่วงเลยแม้ความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยีนั้น ไปห่วงเหนี่ยวอรูปาวจรวิทยญาณที่ 3 ที่เป็นไปในความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยีนั้น ย่อมเป็นไปตามลำดับ แต่จะยึดอารมณ์แม้แห่งอรูปาวจรมานที่มีมาก่อน ๆ ด้วยอำนาจล่วงเลยองค์ที่มีมาก่อน ๆ เป็นไป ดุจรูปาวจรกุศลจิต ก็หาได้ ฯ

หิ-ศัพท เป็นวิถการโชตกะ ฯ ไม่ล่วงเลยลำดับ ชื่อว่ายถากมมะ ฯ อารมณ์แห่งปัญจมนาน ชื่อว่าปัญจมนานาลัมพนะ ฯ บทว่า กสิณนิमितํ คือ ปฏิภาณนิมิตกล่าวคือกสิณ ฯ นิมิตคือกสิณ ชื่อ

ว่ากลืนนิมิตตะ ฯ การเพิกถอนกลืนนิมิตนั้น ชื่อว่าตฤชฌาณะ อันพระโยคาวจรได้ด้วยการเพิกถอน
 กลืนนิมิตนั้น ชื่อว่าตฤชฌาณลัทธะ ฯ บทว่า ตมปิ คือ ซึ่งอากาศ ฯ บทว่า ตตถ คือในอากาศ ฯ บท
 ว่า ตมปิ คือ ซึ่งอรูปาวจรจิตที่ 1 ฯ ความไม่มีแห่งอรูปาวจรจิตที่ 1 นั้น ชื่อว่าตภาวะ ความไม่มี
 อรูปาวจรจิตที่ 1 นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตภาวภูตะ ฯ ความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยี ชื่อ
 ว่านัตถิภาวะ ฯ ความเป็นแห่งความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยี ชื่อว่าอภิญจนภาวะ ฯ บทว่า ตมปิ คือ
 ความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยี ฯ ปี-ศัพททั้ง 3 มุ่งถึงกันและกัน ฯ บทว่า ตตถ คือ ในความไม่มีกิเลส
 เป็นเครื่องย่ำยี ฯ ปน-ศัพท เป็นวิเสสตัณหา ฯ บทว่า ปุริมปุริมองศาตักกมณวเสน คือ ด้วยอำนาจ
 ล่วงเลยองค์ฌานที่มีมากก่อน ฯ องค์ฌานที่มีมาก่อน ชื่อว่าปุริมอังคะ การล่วงเลย ชื่อว่าอดิกกมะ
 การล่วงเลยองค์ฌานที่มีมาก่อน ชื่อว่าปุริมอังศาตักกมะ ความเกี่ยวข้องแห่งการล่วงเลยองค์ฌานที่มี
 มาก่อน ชื่อว่าปุริมอังศาตักกมวสะ ฯ บทว่า ปุริมปุริมสุสาปิ คือ ปฐมฌานเป็นต้น ฯ อันมีมาก่อนด้วย
 อันมีมาก่อนด้วย ชื่อว่าปุริมปุริมะ ฯ อปี-ศัพท ย่อมรวบรวมนว มิใช่การล่วงเลยองค์ฌานที่มีมาก่อน
 อย่างเดียวก็หาไม่ได้ ฯ บทว่า อารมมณ คือ อารมณมีกลืนเป็นต้น ฯ

บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ยถากุณํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะในบทว่า
 ปวตตติ ฯ บทว่า ปญจมชฌานาลมพนํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กลืนนิมิตต์ ฯ บทว่า กลืนนิมิตต์
 เป็นบทกรรมในบทว่า อดิกกมม ฯ บทว่า อดิกกมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บท
 ว่า ตฤชฌาณลัทธํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อากาสํ ฯ บทว่า อากาสํ เป็นบทกรรมในบทว่า
 อาลมพิตวา ฯ บทว่า อาลมพิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ตมปิ เป็นบท
 กรรมในบทว่า อดิกกมม ฯ บทว่า อดิกกมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า
 ตตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปวตตติ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า วิญญาณํ ฯ บทว่า
 วิญญาณํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า อาลมพิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า
 ปวตตติ ฯ บทว่า ตมปิ เป็นบทกรรมในบทว่า อดิกกมม ฯ บทว่า อดิกกมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาใน
 บทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า ตภาวภูตํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า อภิญจนภาวํ ฯ บทว่า อภิญจน-
 ภาวํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า อาลมพิตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปวตตติ
 ฯ บทว่า ตมปิ เป็นบทกรรมในบทว่า อดิกกมม ฯ บทว่า อดิกกมม เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า
 อาลมพิตวา ฯ บทว่า ตตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปวตตติ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า
 ตติยารูปวิญญาณํ ฯ บทว่า ตติยารูปวิญญาณํ เป็นบทกรรมในบทว่า อาลมพิตวา ฯ บทว่า อาลมพิตวา
 เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า ปวตตติ ฯ น-ศัพท เป็นบทปฏิเสธในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า รูปาวจร-
 กุสลํ เป็นบทอุปมา ฯ วิย-ศัพท เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า ปุริมปุริมองศาตักกมณวเสน เป็นบท
 ตติยาวิเสสนะในบทว่า ปวตตติ ฯ บทว่า ปุริมปุริมสุสาปิ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อารมมณ ฯ บทว่า
 อารมมณ เป็นบทกรรมในบทว่า คเหตุวา ฯ บทว่า คเหตุวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า น ปวตตติ
 ฯ

(338) ท่านอาจารย์เมื่อจะนำคำในอรรถกถาที่มีเนื้อความอันตนกล่าวด้วยบทว่า **ตํ** **หิ**
 เป็นต้นให้สำเร็จ จึงกล่าวว่า **เตนาหุ** เป็นต้น ฯ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า
อารมมณาตักกมโต จตส์โสปี ภาวนติมา องศาตักกมเมตาสํ น อิจฉนติ วิชาวินโน ดังนี้ ฯ อรูปสมาบัติ
 แม้ทั้ง 4 นี้ ย่อมมีโดยการล่วงเลยอารมณ ฯ บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ปรารภการล่วงเลยองค์แห่ง
 อรูปสมาบัติทั้ง 4 ประการเหล่านี้ ฯ

การล่วงเลยอารมณ์ ชื่อว่าอารมณ์มณาทิกมมะ ฯ ปี-ศัพท์ มุ่งถึงส่วนย่อย ฯ การล่วงเลยองค์ ชื่อว่าอังกาติกมมะ ฯ ชื่อว่าวิภาวี เพราะประกาศเนื้อความให้แจ้งชัด ฯ

บทว่า เตน เป็นบทเหตุในบทว่า อาหุ ฯ บทว่า อาจริยา เป็นบทกัตตาในบทว่า อาหุ ฯ บทว่า อารมมณาทิกมโต เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ภาวนติ ฯ สองบทว่า จตสโสปี อิม่า เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อรูปสมาปตติโย ฯ บทว่า อรูปสมาปตติโย เป็นบทกัตตาในบทว่า ภาวนติ ฯ บทว่า อังกาติกมัม เป็นบทกรรมในบทว่า อิจฉนติ ฯ บทว่า เอตาสํ เป็นบทกิริยาสัมพันธ์ในบทว่า อติกมัม ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ บทว่า วิภาวินิ เป็นบทกัตตาในบทว่า อิจฉนติ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า วจัน ฯ บทว่า วจัน เป็นบทกรรมในบทว่า อาหุ ฯ การพรรณนาอรูปาวจรจิต ชื่อว่า อรูปาวจรวิณณา

วาจาประกอบความอรูปาวจรจิต จบ ฯ

3.7 การอธิบายประกอบเนื้อความศัพท์เรื่องโลกุตตรจิต

(339) ท่านอาจารย์กล่าวว่า **อิทานิ** เป็นต้น เพื่อจะทำการพรรณนาโลกุตตรกุศลจิตต่อไป ฯ บัดนี้ ท่านอาจารย์หวังจะจำแนกแสดงโลกุตตรกุศลจิตออกเป็น 4 ดวง โดยการประกอบด้วยมรรค 4 และโลกุตตรวิปากจิต ออกเป็น 4 ประการ โดยความเป็นไปคล้ายตามโลกุตตรกุศลจิตนั้น จึงกล่าว คำว่า **โสตาปัตติมคฺคจิตฺตํ** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

บทว่า จตุมคฺคโยคโต คือประกอบด้วยมรรค 4 มีโสตาปัตติมรรคเป็นต้น ฯ มรรคทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตุมคฺคะ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ การประกอบด้วยมรรค 4 ชื่อว่าจตุมคฺคโยคะ ฯ จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น โลกุตตรกุศลผลจ ผลิตจ ฯ อันคล้ายตามโลกุตตรกุศลจิตนั้น ชื่อว่าตทนุรูปะ ฯ ความเป็นไปแห่งผลจิต ชื่อว่าปวัตติ ความเป็นไปโดยคล้ายตามผลจิตนั้น ชื่อว่าตทนุรูปปวัตติ ฯ

บทว่า อิทานิ เป็นกาลสัตตมมีในบทว่า วุตฺตํ ฯ สองบทว่า โลกุตตรกุสลํ ผลิตจ เป็นบทกรรมในบทว่า วิภจิตฺวา ฯ สองบทว่า จตุมคฺคโยคโต ตทนุรูปปวัตติยา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า จตุธา ฯ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิภจิตฺวา ฯ บทว่า วิภจิตฺวา เป็นบทปุปพกาล-กิริยาในบทว่า ทสเสตฺถ ฯ บทว่า ทสเสตฺถ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตฺตํ ฯ บทว่า โสตาปัตติมคฺค-จิตฺตนิตฺวาติ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตฺตํ ฯ

(340) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความหมายของส่วนย่อย จึงกล่าวว่า **นิพพาน-** เป็นต้น ฯ อริยมรรคมองค์ 8 บัณฑิตเรียกว่า โสตะ เพราะไหลตรงไปพระนิพพาน คือเพราะเข้าถึงพระนิพพาน หรือเพราะเป็นเช่นกับกระแสน้ำ โดยไหลไปสู่มหาสมุทรคือพระนิพพาน ฯ

บทว่า นิพพานมปติสฺวนโต คือ เพราะไหลเจาะจงตรงไปพระนิพพาน ฯ การไหลไป ชื่อว่า สฺวนะ ฯ สุ-ธาตุมีความหมายว่า ไหลไป, สฺวนะ คือการไหลไป, ลง ยุ ปัจจัย ด้วยสูตร นนทาทีหิ ยุ¹⁷⁰² ฯ บทว่า สฺวนโต ไซความ เป็น อุปคฺมนโต ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ การเข้าถึง ชื่อว่าอุปคฺมนะ ฯ ชื่อว่ามหา เพราะใหญ่ ฯ ชื่อว่าสมุททะ เพราะเป็นที่ให้เกิดปิติและโสมนัสแก่สัตว์ทั้งหลายมีปลาและมังกรเป็นต้น ที่อาศัยตนอยู่ ฯ สํ บทหน้า อุ-ธาตุมีความหมายว่า เกิด-ให้เกิด, ปสฺวนะ คือการให้เกิด,

ลง ท ปัจจย ด้วยสูตร รนุทาทิถี ธทิตทิกิรา กุวิ ชทโลโป จ¹⁷⁰³ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ชื่อว่าสมุททะ เพราะเป็นที่มีเกลือเท่ากับน้ำ คือทะเลตามปกติ เป็นสัตตมัพพุพิหิสมาส ๑ ซ้อน ท ด้วยสูตร ประเท-ภาโว จาเน¹⁷⁰⁴ ๑ สมุทธรอันใหญ่ ชื่อว่ามหาสมุททะ มหาสมุทธรคือพระนิพพาน ชื่อว่านิพพานมหา-สมุททะ ๑ ชื่อว่านิพพานมหาสมุททนินนะ เพราะน้อมไปสู่มหาสมุทธรคือพระนิพพาน ได้แก่ มรรค ๑ นิ บพหน้า นมฺ-ธาตุมีความหมายว่า นอบน้อม, ลง กุวิ ปัจจย ด้วยสูตร กุวิ จ¹⁷⁰⁵ ๑ ความเป็นแห่ง มรรคที่น้อมไปสู่มหาสมุทธรคือพระนิพพาน ชื่อว่านิพพานมหาสมุททนินนา ๑ ชื่อว่าโสตะ เพราะไหล ไปสู่มหาสมุทธร คือกระแสน้ำ ๑ ส-ธาตุมีความหมายว่า ไหลไป, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร ฉาทิถี ตตรณ¹⁷⁰⁶ ๑ ชื่อว่าสทิสะ เพราะเห็นเหมือนกัน เหมือนกับกระแสน้ำ ชื่อว่าโสตสทิสะ ความเป็น เหมือนกับกระแสน้ำ ชื่อว่าโสตสทิสัตตะ ๑ วา-ศัพท์ เป็นวิกัปปิดละ ๑

บทว่า นิพพานํ เป็นบทวิกัปปวงนียะในบทว่า ปติ- ๑ บทว่า ปติ เป็นบทวิเสสนะในบทว่า สวณโต ๑ บทว่า สวณโต เป็นบทเหตุในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า นิพพานมหาสมุททนินนาตย เป็นตติยา-วิเสสนะในบทว่า -สทิส- ๑ บทว่า โสตสทิสตตะ เป็นบทเหตุในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า โสโต เป็นบท อากาเรในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า วุจจติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาก ๑

(341) ชื่อว่าโสตะ เพราะไหลไป คือเข้าถึงพระนิพพาน ๑ ในรูปวิเคราะห์ที่ 2 ๑ ชื่อว่า โสตะ เพราะเป็นเหมือนกับกระแสน้ำ เป็นรูปวิเคราะห์ของตัตถิต ๑ คำว่า โสตะ ในที่อื่น เป็นชื่อของ ผลจิตก็มี เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว อริโย อฏฺฐังคิโก มคฺโค-อริยมรรคมองค์ 8 ๑

บทว่า อริโย คือ ไม่มีโทษ ๑ องค์ทั้งหลาย 8 ชื่อว่าอฏฺฐังคะ องค์ 8 ของมรรคนั้น ชื่อว่า อฏฺฐังคิกะ ๑

สองบทว่า อริโย อฏฺฐังคิโก เป็นบทวิเสสนะของบทว่า มคฺโค ๑ บทว่า มคฺโค เป็นลึงค์ดละ ๑

(342) การถึงอริยมรรคมองค์ 8 ที่พระองค์ตรัสเรียกว่า โสตะ นั้น คือการลูถึง ได้แก่ การ บรรลุอริยมรรคมองค์ 8 ที่พระองค์ตรัสเรียกว่า โสตะ นั้น ในเบื้องต้น คือการถึงพร้อมก่อน ชื่อว่า โสตาปัตติมรรค ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ ประกอบความว่า เพราะ อา-อุปลัก เป็นไปในการทำอันเป็น เบื้องต้น ๑

บทว่า อาทิตโต เป็นการแสดงไขเนื้อความของ อา-อุปลัก ๑ บทว่า อาทิตโต คือ ในเบื้องต้น ๑ ลง โต ปัจจยในความหมายสัตตมวิภัตติ ด้วย กุวิ โต-โยควิภาคะในสูตร กุวิ โต ปญจยตเถ¹⁷⁰⁷ ๑ การบรรลุถึง ชื่อว่าปชชนะ ๑ ปท-ธาตุมีความหมายว่า บรรลุ-ถึง, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร นนทาทิถี ยุ¹⁷⁰⁸ ๑ เพราะ ปชชนะ-ศัพท์มีความหมายว่า ไป ก็ได้ จึงไขความเป็น ปาปุณน ๑ การลูถึง ชื่อว่า ปาปุณนะ ๑ ไขความบทว่า อาทิตโต ปาปุณน เป็น ปจฺมสมาคโม ด้วยอำนาจการอธิบาย ๑ ด้วย ปจฺม-ศัพท์ ห้ามความหมายว่าเขตแดนเป็นต้น ของ อาทิต-ศัพท์ ๑ การถึงพร้อมแห่งมรรค ชื่อว่าสมาคมะ ๑

¹⁷⁰³ รุป. -/671/490.

¹⁷⁰⁴ รุป. -/40/33.

¹⁷⁰⁵ รุป. -/584/426.

¹⁷⁰⁶ รุป. -/666/487.

¹⁷⁰⁷ รุป. -/260/148.

¹⁷⁰⁸ รุป. -/596/434.

ส อ บพหน้า คม-ธาตุ, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁷⁰⁹ ๑ การถึงพร้อมก่อน ชื่อว่า ปรมสมาคมะ ๑ ใช้เป็น ปรมสมนนาโคโม ก็มี ๑ มีความหมายเหมือนกันแล ๑ การมาพร้อม ชื่อว่า สมันนาคมมะ ๑ ลง น อาคม ๑ ชื่อว่าอุปสัคคะ เพราะเข้าไปชี้แจง คือประกาศเนื้อความให้แจ่มชัด ๑ กรณ กมม กิริยา-การกระทำ ๑ อันเป็นเบื้องต้นด้วย อันเป็นเบื้องต้นนั้น เป็นการกระทำด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าอาทิกัมมะ ๑ ด้วยบทว่า อาทิกมมนิ ย่อมห้ามความหมายว่า ความเป็นข้างหน้า เป็นต้น ๑

บทว่า ตสส เป็นบทกรรมในบทว่า ปชชน หรือเป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สมาโคโม ๑ บทว่า อาทิต เป็นบทอาธาระในบทว่า ปชชน ๑ บทว่า ปรมสมาโคโม เป็นลึงค์ถละ ๑ บทว่า โสตาปัตติ เป็นลึงค์ถละ ๑ บทว่า อาอุสคคสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ปวตตนโต ๑ บทว่า อาทิกมมนิ เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตนโต ๑ บทว่า ปวตตนโต เป็นบทเหตุในบทว่า อาทิต ปชชน ๑ การถึงในเบื้องต้น ชื่อว่าอาปัตติ เป็นสัตตมัตตปุริสสมาส ๑ การถึงกระแสในเบื้องต้น ชื่อว่าโสตาปัตติ เป็นฉฐฐัตตปุริสสมาส ๑

(343) ธรรม ชื่อว่ามรรค เพราะวิเคราะห์ว่า แสงหาพระนิพพาน หรือเพราะวิเคราะห์ว่า ผู้ต้องการพระนิพพานแสงหาอยู่ หรือเพราะวิเคราะห์ว่า ฆ่าพวกกิเลสให้ตาย ไปพระนิพพาน ๑ ฆ่ากิเลสทั้งหลายให้ตาย ชื่อว่ามาเรนตะ ๑ มร-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, อนต ปัจจย, ลง เณ ปัจจย ด้วยสูตร จุราทิต เณญา¹⁷¹⁰ ๑

บทว่า นิพพาน เป็นบทกรรมในบทว่า มคคคติ ๑ บทว่า นิพพานตถิกเกติ เป็นบทกัตตาในบทว่า มคคยิต ๑ บทว่า กิเลส เป็นบทกรรมในบทว่า มาเรนโต ๑ บทว่า มาเรนโต เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ฌโม ๑

ชื่อวามรรค เพราะแสดงหาพระนิพพาน ๑ มคค-ธาตุมีความหมายว่า แสงหา, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁷¹¹ ๑ ชื่อวามรรค เพราะผู้ต้องการพระนิพพานแสงหาอยู่ เป็นกัมมสาธนะ ๑ มคค-ธาตุ, อ ปัจจย ๑ ชื่อวามรรค เพราะฆ่ากิเลสทั้งหลายให้ตาย ย่อมไปพระนิพพาน ๑ รูปวิเคราะห์นี้ ทำด้วยอำนาจธาตุทั้ง 2 ๑ มร-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อนต ปัจจย ด้วยสูตร วตตมานะ มานนตา¹⁷¹² ๑ คม-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง กวิ ปัจจย ด้วยสูตร กวิ จ¹⁷¹³, ลบ อนต ปัจจย ด้วยสูตร กวิ ชาติวิภตติปจจยำน ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷¹⁴, ลบ ร ทำยธาตุ ด้วยสูตร ชาติวณตโลโป กวิมहि¹⁷¹⁵, ลบ กวิ ปัจจย ด้วยสูตร กวิโลโป จ¹⁷¹⁶, ซ้อน ค ด้วยสูตร พรเทวภาโว จาเน¹⁷¹⁷ ๑ จิตที่สัมปยุตด้วยมรรคนั้น ชื่อวามรรคจิต เป็นมัชฌิมโลปัตตปุริสสมาส ๑

¹⁷⁰⁹ รูป. -/568/414.

¹⁷¹⁰ รูป. -/525/382.

¹⁷¹¹ รูป. -/568/414.

¹⁷¹² รูป. -/646/469.

¹⁷¹³ รูป. -/584/426.

¹⁷¹⁴ รูป. -/488/351.

¹⁷¹⁵ รูป. -/586/427.

¹⁷¹⁶ รูป. -/585/426.

¹⁷¹⁷ รูป. -/40/33.

บทว่า เตน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า สมปยุตต์ ฯ บทว่า สมปยุตต์ เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตต์ ฯ บทว่า จิตต์ มคฺคจิตต์ เป็นลึงค์ตละ ฯ มรรคจิตต์ที่ได้ด้วยการถึงอริยมรรคมีองค์ 8 ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า โสตะ ในเบื้องต้น ชื่อว่าโสตาปัตติมรรคจิต ฯ บทว่า โสตาปัตติยา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ลทฺธ ฯ

(345) ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **อถวา** เพื่อกำหนดความหมายแม้อื่นอีก ฯ บุคคล ชื่อว่า โสตาปัตติ เพราะวิเคราะห์ว่า มีการดำเนินถึงกระแสอริยมรรคในเบื้องต้น ฯ กระแสคืออริยมรรค ชื่อว่าอริยมรรคโสตะ ฯ

บทว่า อริยมคฺคโสตสฺส เป็นบทกรรมในบทว่า ปชชนํ ฯ บทว่า อาทิตฺโต เป็นบทอาชาระในบทว่า ปชชนํ ฯ บทว่า ปชชนํ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า เอตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปชชนํ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุ ฯ

บุคคล ชื่อว่าโสตาปัตติ เพราะวิเคราะห์ว่า มีการดำเนินถึงกระแสอริยมรรคในเบื้องต้น เป็นฉัฏฐีพหุพีหิสมาส ฯ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **บุคคลโล** เพราะบทว่า เอตสฺส เป็นบทที่กล่าวสามัญทั่วไป ฯ มรรคของบุคคลผู้มีการดำเนินถึงกระแสในเบื้องต้นนั้น ชื่อว่าโสตาปัตติมรรค จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติมรรคนั้น ชื่อว่าโสตาปัตติมรรคจิต ฯ

(346) พระอริยบุคคลผู้ชื่อว่าสกทาคามี เพราะวิเคราะห์ว่า มาสู่มนุษยโลกนี้ด้วยอำนาจปฏิสนธิจิตครั้งเดียว คือวาระเดียว ฯ

ลง สิ วิภัตติหลัง สกิ-นิบาต, ลบ สิ วิภัตติ ด้วยสูตร สพพาสมาวุโสปสคฺคินิปาตาทีหิ จ¹⁷¹⁸ ฯ ก็ สกิ-นิบาตนั้น มีความหมายว่า วาระเดียว เพราะฉะนั้น จึงแสงไขว่า เอกวารํ ฯ 1 ด้วย 1 นั้น เป็นวาระด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเอกวาระ ฯ ด้วยบทว่า ปฏิสนธิวเสน ย่อมห้ามการมาในปวัตติกาล ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะในปวัตติกาล มีการมามนุษยโลกมาแล้วหลายครั้ง เพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเป็นต้น ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการปฏิสนธิ ชื่อว่าปฏิสนธิวสะ ฯ เพราะ คมฺ-ชาตุเป็นสกัมมชาตุ จึงต้องใส่บทกรรมว่า อิมํ มนุสฺสโลกํ เข้ามารับ ฯ เหล่าก่อนของนายมนุ ชื่อว่ามนุสสะ ฯ ลง สุต ปัจจยฺ หลัง มนุ-ศัพท์ ฯ หรือชื่อว่ามนุสสะ เพราะรู้ ฯ มนุ-ชาตุมีความหมายว่า รู้, ลง อุตฺส ปัจจยฺ ด้วยสูตร มนุปุรสุณาทีหิ อุตฺสนุสฺสา¹⁷¹⁹ ฯ ชื่อว่าโลกะ เพราะเป็นร่างที่เขาเห็นบุญบาปและผลแห่งบุญบาปนั้น ได้แก่ สัตว์โลก ฯ ก็โดยความหมาย คือกองขันธ์ที่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์และสันดาน ฯ โลก-ชาตุมีความหมายว่า เห็น, ลง อ ปัจจยฺ ด้วยสูตร สพพโต ญุตฺตวาวิ วา¹⁷²⁰ ฯ โลก คือมนุษย์ ชื่อว่ามนุสสโลกะ ฯ ชื่อว่าสกทาคามี เพราะมาครั้งเดียว เป็นกัตตูปฐมาตปฺปุริสสมาส ฯ อา บทหน้า คมฺ-ชาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจยฺ ด้วยสูตร มฺนาทีหิ จิ¹⁷²¹, วุทธิ อ ที่ ค เป็น อา ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ¹⁷²² ฯ ตั้งบทว่า สกิ อาคามิ ไว้ ฯ ลง ท อาคม ด้วยสูตร ยวมทนฺตรลา จาคุม¹⁷²³,

¹⁷¹⁸ รูป. -/282/160.

¹⁷¹⁹ รูป. -/683/498.

¹⁷²⁰ รูป. -/568/414.

¹⁷²¹ รูป. -/679/495.

¹⁷²² รูป. -/434/318.

¹⁷²³ รูป. -/34/23.

เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ¹⁷²⁴, ลบนิคคหิต ด้วยสูตร พยณฺชน จ¹⁷²⁵ ฯ แต่ตามมติคัมภีร์โมคคัลลานพยการณ มีวิธีการทำรูปอย่างนี้ ฯ ตั้งบพว่า สกิ อาคามิ ไว ฯ เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยสูตร ตทมินาทีนิ¹⁷²⁶, เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ท ด้วยสูตร มยทา สเร¹⁷²⁷ ฯ ใน คัมภีร์รูปสิทธิตอนสนธิ ปรากฏตั้งรูปเป็น สกิ เอว แม้ก็จริง ถึงกระนั้น ก็พึงทราบว่า รูปที่ตั้งไว้ เป็นรูป ที่ตั้งไว้ครั้งแรกด้วยอำนาจการเข้าถึงการลบนิคคหิต เหมือนบพว่า สกิสฺส ในสูตร เอกาทีโต สกิสฺส กุขตตุ¹⁷²⁸ ฉะนั้น ฯ

บพว่า สกิ เอกวาริ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบพว่า อาคจฺจติ ฯ บพว่า ภูิสฺสนธิวเสน เป็นบท ตติยาวิเสสณะในบพว่า อาคจฺจติ ฯ บพว่า อิมิ เป็นบทวิเสสณะของบพว่า มนุสฺสโลกิ ฯ บพว่า มนุสฺส-โลกิ เป็นบทกรรมในบพว่า อาคจฺจติ ฯ อิติ-ศัพท เป็นบทเหตุ ฯ

(347) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า บรรดาพระสกทาคามีบุคคล 5 ประเภทนั้น ใน มนุษยโลกนี้ ท่านประสงค์เอาพระสกทาคามีประเภทที่ 5 ดังนี้ จึงกล่าวว่า อธิ เป็นต้น ฯ บรรดา พระสกทาคามี 5 ประเภท คือ ท่านผู้บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลกนี้แล้วปรินิพพานใน มนุษยโลกนี้ (ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ) 1 ท่านผู้บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกนั้นแล้ว ปรินิพพานในเทวโลกนี้ 1 ท่านผู้บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลกนี้แล้วปรินิพพานใน เทวโลก 1 ท่านผู้บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกนั้นแล้วปรินิพพานในมนุษยโลกนี้ 1 ท่านผู้ บรรลุลความเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลกนี้แล้วเกิดในเทวโลกนั้น ปรินิพพานในมนุษยโลกนี้ 1 ในที่นี้ ท่านประสงค์ถึงพระสกทาคามีประเภทที่ 5 ฯ

บพว่า ปรินิพพายี มาจาก ปริ นิ บทหน้า วา-ธาตุมีความหมายว่า เข้าไปสงบ, ลง อี อัชชตนิวิภตติ, ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร ทิวาทีโต โย¹⁷²⁹, ซ้อน ว, เปลี่ยน วว เป็น พพ, รัสสะ อี เป็น อี ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภตติปัจจัยานํ ที่ขมิวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷³⁰ ฯ

อิติ-ศัพท เป็นบทสรูปะของบพว่า ปญฺจสุ ฯ บพว่า ปญฺจสุ เป็นบทวิเสสณะของบพว่า สกทาคามีสุ ฯ บพว่า สกทาคามีสุ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บพว่า ปญฺจโมโก เป็นบทกรรมในบพว่า อธิปเปโต ฯ ความเต็มแห่ง 5 ชื่อว่าปัญจมะ ปญฺจโม นั่นเอง เป็น ปญฺจโมโก ฯ ลง ก ปัจจัยในสกัตถะ ด้วย สพฺพโต-ศัพท ในสูตร สพฺพโต โก¹⁷³¹ ฯ บพว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบพว่า อธิปเปโต ฯ

(348) ท่านอาจารย์กล่าวว่า โส หิ เป็นต้น เพราะประสงค์ค้ำน้นนแล ฯ ความจริง พระสกทาคามีประเภทที่ 5 นั้น ไปจากมนุษยโลกนี้แล้วกลับมาในมนุษยโลกนี้อีกครั้งเดียวแล ฯ

บพว่า โส เป็นบทกัตตาในสองบพว่า คนฺตวา อาคจฺจติ ฯ หิ-ศัพท เป็นทัฬหีกรรมะ ฯ บพ ว่า อีโต เป็นบทอุปาทานะในบพว่า คนฺตวา ฯ บพว่า คนฺตวา เป็นบทปุปฺพกาลกิริยาในบพว่า อาคจฺจติ

¹⁷²⁴ รูป. -/370/268.

¹⁷²⁵ รูป. -/54/50.

¹⁷²⁶ โมค. 1/47. นิรุตติทีปนี.-/33/15.

¹⁷²⁷ โมค. 1/44.

¹⁷²⁸ รูป. -/419/308.

¹⁷²⁹ รูป. -/510/368.

¹⁷³⁰ รูป. -/488/351.

¹⁷³¹ รูป. -/224/131.

๑ ปุณ-ศัพท์ มิได้กล่าวถึงครั้งแรก ไม่เป็นความหมายของ สกั-ศัพท์ ๑ สองบทว่า ปุณ สกั เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า อากจติ ๑ บทว่า อธิ เป็นบทอาธาระในบทว่า อากจติ ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปันนะ ๑

(349) ๑ มรรคจิตของพระสัททาคามีนั่น ชื่อว่าสัททาคามีมรรคจิต ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า มคฺค- ๑ ควรกล่าวคำว่า มรรคของพระสัททาคามีนั่น ชื่อว่าสัททาคามีมรรค ดังนี้ไม่ควรกล่าวคำว่า จิต ดังนี้ ท่านอาจารย์ครั้งไม่กล่าวอย่างนั้น จึงใส่บทว่า **จิตต** เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ชื่อว่ามรรคของพระสัททาคามี เพราะมีคำอื่นว่า อธิ ปตฺวา-ท่านผู้บรรลุความเป็นพระสัททาคามี ในมนุษย์โลกนี้ เป็นต้น มิใช่สภาวะธรรมอื่น ในบทว่า **มคฺคจิตต** หมายถึงมรรคเท่านั้น ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ท่านอาจารย์ใส่ใจว่า เมื่อควรกล่าวว่า มรรคของพระสัททาคามีนั่น เพราะความหมายของคำว่า ประกอบด้วยสัททาคามีมรรค ดังนี้ ถูกกล่าวอยู่ ท่านอาจารย์เมื่อไม่กล่าวอย่างนั้น กล่าวถึงมรรคเพราะจิตเกี่ยวเนื่องกับมรรค แม้จิตก็ย่อมถูกได้ ดังนี้ จึงใส่บทว่า จิตต เข้ามา ๑ ความจริง คำนั้น ก็เหมือนที่กล่าวไว้ว่า มรรคของพระสัททาคามีนั่น ชื่อว่าสัททาคามีมรรค ๑ เพราะฉะนั้น รูปวิเคราะห์อย่างนี้ จึงไม่เสียหายอะไร ๑

(350) ท่านอาจารย์หมายเอาคำหักท้วงว่า เพราะท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค จะกลับมาด้วยอำนาจปฏิสนธิไม่ได้ ท่านผู้ตั้งอยู่ในผลเท่านั้น ชื่อว่าพระสัททาคามี มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น มรรค ท่านกล่าวให้ต่างออกไปจากท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ว่าสัททาคามีมรรค เพื่ออะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **กิญจาปี** เป็นต้น ๑ เพราะท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค จะกลับมาด้วยอำนาจปฏิสนธิอย่างเดียวกันนั้นไม่ได้ ท่านผู้ตั้งอยู่ในผลเท่านั้น ชื่อว่าพระสัททาคามี แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น มรรคที่เกิดขึ้นก่อนซึ่งเป็นเหตุแห่งผลนั้น ท่านก็กล่าวให้ต่างออกไปจากท่านผู้ตั้งอยู่ในผลว่า สัททาคามีมรรค เพื่อตัดขาดด้วยมรรคพิเศษเสีย ๑

กิญจาปี-ศัพท์ เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าอนุคฺหะ ๑ ความพร้อมเพรียง ชื่อว่าสมังคะ ความพร้อมเพรียงด้วยมรรค ชื่อว่ามคฺคสมังคะ ความพร้อมเพรียงด้วยมรรคของบุคคลนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามคฺคสมังคี ๑ บทว่า ตถา คือ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ๑ ความไม่มีแห่งการกลับมา ชื่อว่าอาคมนาสมภวะ ๑ ชื่อว่าผลัญฐะ เพราะตั้งอยู่ผล ๑ เอว-ศัพท์ ห้ามท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๑ ปน-ศัพท์ เป็นบทวิเสสตัด ๑ อันเป็นเหตุด้วย อันเป็นเหตุนั้น เป็นแล้วด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าการณภูตะ ๑ อันเป็นไปแล้วในกาลก่อน ชื่อว่าปุริมะ อันเกิดแล้วในกาลก่อน ชื่อว่าปุริมุปปันนะ ๑ มรรคทั้งหลายด้วย มรรคเหล่านั้น เป็นมรรคพิเศษแตกต่างด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามคฺคันตระ คือมรรคที่ 1, 3, และ 4 ๑ การตัดขาด ชื่อว่าอวัจเณนะ การตัดขาดด้วยมรรคอันพิเศษ ชื่อว่ามคฺคันตราวัจเณนะ ๑

กิญจาปี-ศัพท์ เป็นบทนิบาต ๑ บทว่า มคฺคสมังคิโน เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อาคมนา- ๑ บทว่า ตถา เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า อาคมนา- ๑ บทว่า อาคมนาสมภวโต เป็นบทเหตุในบทว่า สัททาคามี นาม ๑ บทว่า ผลัญโจเยว เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า สัททาคามี นาม เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า ตสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า การณ- ๑ สองบทว่า การณภูโต ปุริมุปปันโน เป็นบทวิเสสของบทว่า มคฺโค ๑ บทว่า มคฺโค เป็นบทกรรมในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า มคฺคณตราวัจเณนตลั เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วิเสเสตวา ๑ บทว่า ผลัญเณ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า วิเสเสตวา ๑ บทว่า วิเสเสตวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า วุจจติ ๑ บทว่า วุจจติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาทก ๑ บทว่า สัททาคามีมคฺโคติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจจติ ๑

บทว่า เอวมนาคามิมคโค ความว่า อนาคามิมรรค บัณฑิตก็พึงทราบอย่างนี้แล ฯ เอว-
คัพพ์ เป็นอดีตตะ (มีความหมายว่า แสดงอ้าง) ฯ บทว่า อนาคามิมคโค เป็นลึงค์ตะ ฯ

รูปวิเคราะห์ว่า สกทาคามิมคเคน สมปยุตต์ จิตต์ สกทาคามิมคจิตต์-จิตต์ที่ประกอบด้วย
สกทาคามิมรรค ชื่อว่าสกทาคามิมรรคจิต เป็นมัชฌะโลปตัปปุริสสมาส ฯ พระอริยบุคคลชื่อว่า
อนาคามี เพราะวิเคราะห์ว่า ไม่กลับมาสู่กามธาตุนี้ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ฯ

บทว่า ปฏิสนธิวิเสน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า อากจฺจติ ฯ บทว่า อิมิ เป็นบท
วิเสสนะของบทว่า กามธาตุ ฯ

ชื่อว่ากามะ เพราะสัตว์โลกปรารถนา คือกามภูมิ ฯ ชื่อว่าธาตุ เพราะถูกกำหนด ธาตุ คือ
กาม ชื่อว่ากามธาตุ ฯ

บทว่า กามธาตุ เป็นบทกรรมในบทว่า น อากจฺจติ ฯ น-คัพพ์ เป็นบทปฏิเสธ ฯ อิติ-คัพพ์
เป็นบทเหตุ ฯ

มรรคของพระอนาคามินั้น ชื่อว่าอนาคามิมรรค ฯ จิตต์ที่ประกอบด้วยอนาคามิมรรคนั้น
ชื่อว่าอนาคามิมรรคจิต ฯ

(351) พระอริยบุคคลชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมควรซึ่งการบูชาพิเศษ โดย
ความเป็นทักษิณียบุคคลผู้เลิศ ฯ

ชื่อว่าอัคระ เพราะถึงความเป็นบุคคลผู้เลิศ คือผู้ประเสริฐ ฯ อชฺช-ธาตุมีความหมายว่า
ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ค ปัจจัย ด้วยสูตร กาละ วตตมานาตีเต ญฺวาทโย¹⁷³², เปลี่ยน ช เป็น ค ด้วยสูตร
กคา จชาน¹⁷³³ ฯ ชื่อว่าทักษิณ เพราะเป็นสิ่งที่ควรให้ คือทานวัตถุ 10 อย่างมีข้าวเป็นต้น ฯ ทา-ธาตุ
มีความหมายว่า ให้, ลง กฺชิณ ปัจจัย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพฺพชชาติโย นิปจฺจนเต¹⁷³⁴, รัสสะ อา ที่ ทา-
ธาตุ เป็น อ ด้วยสูตร รสส¹⁷³⁵ ฯ ชื่อว่าทักษิณียะ เพราะเป็นผู้ควรรับทักษิณา ฯ ลง ฌณฺย ปัจจัย
ด้วย จ-คัพพ์ในสูตร ฌ รากา เตน รตตํ ตสฺสเทมณฺยตฺเตสุ จ¹⁷³⁶ ฯ อันเลิศด้วย อันเลิศนั้น เป็น
ทักษิณียบุคคลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัครทักษิณียะ ความเป็นแห่งทักษิณียบุคคลผู้เลิศ ชื่อ
ว่าอัครทักษิณียภาวะ ฯ ชื่อว่าบูชา เพราะควรบูชา ฯ บูชา-ธาตุมีความหมายว่า บูชา, ลง อ ปัจจัย
ด้วยสูตร อิตฺถิมตฺติโว วา¹⁷³⁷, ลง อา ปัจจัยอีก ฯ การบูชาด้วย การบูชา นั้น เป็นพิเศษด้วย เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่าบูชาวิเสส ได้แก่วัตถุทานมีพวงรัตน์ที่ท้าวสัทัมบดีพรหมเป็นต้นบูชาแล้ว ฯ

บทว่า อคฺคทกฺชิณฺยภาเวน เป็นบทเหตุในบทว่า อรหติ ฯ บทว่า บูชาวิเสส เป็นบท
กรรมในบทว่า อรหติ ฯ อิติ-คัพพ์ เป็นบทเหตุ ฯ ชื่อว่าอรหา เพราะเป็นผู้ควรเพื่อการบูชาอย่างพิเศษ
เป็นกัตตุสาธนะ ฯ อรห-ธาตุมีความหมายว่า สมควร-เหมาะสม, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺ-

¹⁷³² รูป. -/651/478.

¹⁷³³ รูป. -/554/405.

¹⁷³⁴ รูป. -/660/483.

¹⁷³⁵ รูป. -/38/32.

¹⁷³⁶ รูป. -/376/275.

¹⁷³⁷ รูป. -/599/437.

ตวาวี วา¹⁷³⁸, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน สิ เป็น อา ด้วยสูตร สยา จ¹⁷³⁹ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง ฯ พระอริยบุคคล ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะวิเคราะห์ว่า กำจัดข้าศึกกล่าวคือ กิเลส หรือทำลายกำแพงสังสารจักรคือกิเลสได้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคล ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป ฯ

กล่าวคือกิเลส ชื่อว่ากิเลสสังขัตตะ ฯ ชื่อว่าอริ เพราะเข้าถึงความเป็นข้าศึก ฯ อร-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง อี ปัจจัย ด้วยสูตร มุนาทีหิ จิ¹⁷⁴⁰, โย ปฐมาวิภัตติ, เปลี่ยน อี ที่ ริ เป็น อ ด้วยสูตร โยสวกตรสโส โณ¹⁷⁴¹ ฯ ชื่อว่าสังสาระ เพราะสัตว์ท่องเที่ยวไปในกองธรรม คือตามลำดับมีสัตว์ สมมติ และชั้นเป็นต้น ฯ สัม บพหน้า สร-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁷⁴² ฯ ชื่อว่าจักกะ เพราะเปียดเบียนพื้นดิน คือลัทธิ รก ฯ จก-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวี วา¹⁷⁴³ ฯ ชื่อว่าจักกะ เพราะเหมือนลัทธิ จักรคือ สังสาระ ชื่อว่าสังสารจักกะ ฯ ชื่อว่าอะระ เพราะเป็นเครื่องแล่นไปได้แห่งรถ คือการรถ ฯ อร-ธาตุมีความหมายว่า ไป, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวี วา¹⁷⁴⁴ ฯ ชื่อว่ากิเลส เพราะเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย คือกิเลส 10 อย่าง ฯ กิลิส-ธาตุมีความหมายว่า เศร้าหมอง, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุชปาทีโต ญ¹⁷⁴⁵ ฯ ชื่อว่าหตะ เพราะกำจัด ฯ หน-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง ต ปัจจัยในอดีต ในกรรม ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁷⁴⁶, ลบ น ท้ายธาตุ ด้วยสูตร คมชนนรรมาทีนมนโต¹⁷⁴⁷ ฯ

บพว่า กิเลสสงฆาตา เป็นบพวิเสสณะของบพว่า อรโย ฯ บพว่า อรโย เป็นบพกรรมในบพว่า หตา ฯ บพว่า สัมสารจกกุสส เป็นบพสัมพันธะในบพว่า อรา ฯ บพว่า อรา เป็นบพกรรมในบพว่า หตา ฯ บพว่า กิเลสา เป็นบพวิเสสณะของบพว่า อรา ฯ เพราะเพ่งถึงความเกี่ยวข้องของบพว่า อรา จึงใส่บพว่า อรา เข้ามาตอนแรก ฯ บพว่า หตา เป็นกิตบพ กัมมวาจก ฯ บพว่า อนเนน เป็นบพกัตตาในบพว่า หตา ฯ อติ-ศัพท์ เป็นบพเหตุ ฯ

รูปวิเคราะห์ว่า อรา หตา อนเนนาติ อรหา-พระอริยบุคคล ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะวิเคราะห์ว่า กำจัดข้าศึกคือกิเลสได้ เป็นตติยาพหุพพิหิสมาส ฯ อริ สัทพูปปะหะ หน-ธาตุมีความหมายว่า เปียดเบียน, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตตริ¹⁷⁴⁸, นำเข้าประกอบกัน, ทำให้เหมือนคำนาม ด้วยสูตร ตพิตตสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาทีสุ จ¹⁷⁴⁹, ลง สิ วิภัตติ, เปลี่ยน นต เป็น อา ด้วย

¹⁷³⁸ รูป. -/568/414.

¹⁷³⁹ รูป. -/113/74.

¹⁷⁴⁰ รูป. -/679/495.

¹⁷⁴¹ รูป. -/148/86.

¹⁷⁴² รูป. -/580/424.

¹⁷⁴³ รูป. -/568/414.

¹⁷⁴⁴ รูป. -/568/414.

¹⁷⁴⁵ รูป. -/577/422.

¹⁷⁴⁶ รูป. -/622/450.

¹⁷⁴⁷ รูป. -/600/438.

¹⁷⁴⁸ รูป. -/606/441.

¹⁷⁴⁹ รูป. -/334/218.

สูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ¹⁷⁵⁰, หรือเปลี่ยน นต เป็น อา ด้วยสูตร คจณนตรหนตานัน
ธาวิ วา, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพพมโธจิมสสรํ สเรน วิโยชเย¹⁷⁵¹, ลบสระหน้า ปกติ
สระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิ สรโลเป ตฺ ปกติ¹⁷⁵², นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย
ปริ ยุตเต¹⁷⁵³, ลบ ลี วิภัตติ ด้วยสูตร เสสโต โลป คสิปิ¹⁷⁵⁴, เปลี่ยน อี ที่ อริ-ศัพท์ เป็น อ ด้วยสูตร
เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ¹⁷⁵⁵ ฯ

พระอริยบุคคล ชื่อว่าพระอรหันต์ เพราะวิเคราะห์ว่า ทำลายกำแพงสังสารจักรคือกิเลสได้
ฯ อร สัททูปปะ หน-ธาดุ ฯ วิธีการทำรูปที่เหลือเหมือนข้างต้น ฯ การกระทำบาป ชื่อว่าปาปกรรม
ฯ ชื่อว่าระ เพราะเจียบสังัดจากชนทั้งหลาย คือโอกาสที่ถูกตัดขาด ฯ รห-ธาดุมีความหมายว่า สงัด,
ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁷⁵⁶ ฯ ความไม่มีแห่งความลับ ชื่อว่ารหภาวะ ฯ บทว่า
ปาปกรรม เป็นบทอาธาระในบทว่า รห- ฯ บทว่า รหภาโว เป็นบทเหตุในบทว่า อรหา ฯ

รูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ปาปกรรม โรโห อิมสส บุคคลสชาติ อรหา-พระอริยบุคคล ชื่อว่า
พระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป เป็นจตุตถัพพพิหสสมาส ฯ เปลี่ยน น เป็น อ ด้วย
อตฺตํ นสส-โยควิภาคในสูตร อตฺตํ นสส ตปฺปรีเส¹⁷⁵⁷, ลง ลี วิภัตติ, เปลี่ยน ลี เป็น อา ด้วยสูตร
สยา จ¹⁷⁵⁸ ฯ เพื่อจะห้ามความสงสัยในความเป็นพระอรหันต์ตามความหมายที่กล่าวมาแล้วแม้แห่ง
บุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อฏฺฐมโก** เป็นต้น ฯ

เต็มแห่ง 8 ชื่อว่าอฏฺฐมะ อฏฺฐโม นั่นเอง เป็นอฏฺฐมโก ฯ ลง ก ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต
โก¹⁷⁵⁹ ฯ ชื่อว่าอริยะ เพราะชาวโลกควรเข้าไปหา ฯ อร-ธาดุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ญ
ปัจจัย ด้วยสูตร โณย จ¹⁷⁶⁰, ลบ ญ อนุพันธ์, ไม่ทำการวุทธิ, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิกาโร¹⁷⁶¹
ฯ

อันเป็นอริยะด้วย อันเป็นอริยะนั้น เป็นบุคคลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอริยบุคคล ฯ
ความเป็นแห่งพระอรหันต์นั้น ชื่อว่าอรหัตตะ ฯ ศัพท์คือความรู้ ย่อมมีแก่บทนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ
ว่าภาวะ ฯ

(352) เพื่อห้ามความสงสัยความเป็นพระอรหันต์แห่งมรรคที่ 4 อันเป็นมูลเหตุแห่งผล
ท่านอาจารย์จึงกล่าว **จตุตถผลสเสตฺ อธิวจนํ** ดังนี้ ฯ คำว่า อรหัตตะ นี้ เป็นชื่อแห่งผลที่ 4 ฯ เต็ม
แห่ง 4 ชื่อว่าจตุตถะ ที่ 4 ด้วย ที่ 4 นั้น เป็นผลด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุตถผละ ฯ มรรคที่เป็น

¹⁷⁵⁰ รูป. -/370/268.

¹⁷⁵¹ รูป. -/12/9.

¹⁷⁵² รูป. -/67/59.

¹⁷⁵³ รูป. -/14/10.

¹⁷⁵⁴ รูป. -/74/61.

¹⁷⁵⁵ รูป. -/370/268.

¹⁷⁵⁶ รูป. -/568/414.

¹⁷⁵⁷ รูป. -/344/228.

¹⁷⁵⁸ รูป. -/113/74.

¹⁷⁵⁹ รูป. -/224/131.

¹⁷⁶⁰ รูป. -/552/404.

¹⁷⁶¹ รูป. -/547/400.

เหตุมาแห่งผลนั้น ชื่อว่าอรรถัตตมรรค ๑ จิตที่ประกอบด้วยอรรถัตตมรรคนั้น ชื่อว่าอรรถัตตมรรคจิต ๑
 บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อากมน- ๑ บทว่า อากมนญฺโตะ เป็นบทวิเสสของบทว่า มคฺโค
 ๑ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าอากมนะ เพราะมรรคนั้นเป็นที่มาของผล อันเป็นเหตุมาของผล มีอยู่ เพราะ
 เหตุนั้น จึงชื่อว่าอากมนญฺตะ ๑ บทว่า มคฺโค เป็นลึงค์ตัดละ ๑ มรรคที่เป็นเหตุมาแห่งความเป็น
 พระอรหันต์ ชื่อว่าอรรถัตตมรรค ๑ จิตที่ประกอบด้วยอรรถัตตมรรคนั้น ชื่อว่าอรรถัตตมรรคจิต ๑

(353) เพื่อจะแสดงประโยชน์ของ ปี-ศัพท์ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ปีสทฺเทน** เป็นต้น ๑
 ด้วย ปี-ศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อรวมรวมกันของมรรค 4 ซึ่งแยกออกเป็น 4,000 นัย คือแต่ละมรรคมี
 1,000 นัย นัยที่มาในสังขยวิงค์ แยกเป็น 60,000 นัย แม้ซึ่งความที่ไสดาปัตติมรรค แยกออกเป็นนัย
 มากมายหลายอย่าง ตามนัยที่กล่าวไว้ในหนังสือ ๑

บทว่า เอเกกสฺส ตั้งเป็น เอก ไว้ ๑ ลง ส ญฺญูวิวิตติ ด้วยสูตร สามีสมี ญฺญู¹⁷⁶², ลง ส
 อากม ด้วยสูตร สาคโม เส¹⁷⁶³ ๑ ตั้งบทว่า เอเกกสฺส ไว้ ๑ ซ้อน เอเกกสฺส ลบ สส ด้วยสูตร วิจฺญา-
 เมกสฺสาทิลโป จ เป็นต้น, หรือ ซ้อน เอเกกสฺส ลบ สส (เอเกกสฺส + เอเกกสฺส = เอก + เอเกกสฺส) ด้วยสูตร
 ยทฺนุปปนฺนา นิปาตนา สิขณฺติ¹⁷⁶⁴, แยกพยัญชนะออกจากสระ (เอก อ + เอเกกสฺส) ด้วยสูตร ปุพฺพ-
 มโรจิมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย¹⁷⁶⁵, ลบสระหน้า (เอก + เอเกกสฺส) ด้วยสูตร สรา สเร โลป¹⁷⁶⁶, นำเข้า
 ประกอบกัน (เอก + เอเกกสฺส = เอเกกสฺส) ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต¹⁷⁶⁷ ๑ สำเร็จรูปเป็น เอเกกสฺส ๑
 1,000 แห่งนัยทั้งหลาย ชื่อว่านยสหัสส ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสส ความเกี่ยวข้องแห่ง 1,000 นัย
 ชื่อว่านยสหัสสวสส ๑ แห่งมรรคทั้ง 4 ๑ 1,000 อันยังด้วย 4 ชื่อว่าจตุสหัสส ๑ ความต่างกัน ชื่อ
 ว่าภะ ๑ 4,000 ประเภทในนัยใด มีอยู่ นัยนั้น ชื่อว่าจตุสหัสสภะ ๑ ชื่อว่าสังขยวิงค์ เพราะเป็น
 ที่จำแนกสัจจะทั้งหลายในภรณ์นี้ ๑ 1,000 อันยังด้วย 60 ชื่อว่าสญฺญูวิวิตติ 60,000 ประเภทในนัย
 ไใด มีอยู่ นัยนั้น ชื่อว่าสญฺญูวิวิตติภะ ๑ ชื่อว่านยะ เพราะถูกรู้ ได้แก่ความหมาย ๑ พึงทราบนัย
 60,000 ประเภทตามนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาวิงค์ ๑ คำที่เหลือว่า แม้ซึ่งความที่ไสดาปัตติมรรค
 แยกออกเป็นนัยมากมายหลายอย่าง ๑ บทว่า อเนกวิธตมปิ ความว่า พึงทราบความที่ไสดาปัตติ-
 มรรค แยกออกเป็นนัยมากมายหลายอย่าง มีสถานที่ กาล และสันดาน เป็นต้น ๑ ปี-ศัพท์ ควร
 ประกอบเป็น นยมปิ อเนกวิธตมปิ ๑

บทว่า ปีสทฺเทน เป็นบทกณะในบทว่า สงคณฺหาติ ๑ บทว่า เอเกกสฺส เป็นบทวิเสส
 ของบทว่า มคฺคสฺส ๑ บทว่า มคฺคสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า นย- ๑ บทว่า นยสสสวสส เป็นบท
 ตติยาวิเสสในบทว่า จตุสสส- ๑ บทว่า จตฺนํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า นย ๑ บทว่า จตุสสส-
 เภทํ เป็นบทวิเสสของบทว่า นย ๑ บทว่า สขยวิงคฺ เป็นบทอาธาระในบทว่า อากคฺ ๑ สองบทว่า
 อากคฺ สญฺญูวิวิตติ เป็นบทวิเสสของบทว่า นย ๑ สองบทว่า นย อเนกวิธตมปิ เป็นบทกรรมใน

¹⁷⁶² รูป. -/92,315/66,201.

¹⁷⁶³ รูป. -/86/64.

¹⁷⁶⁴ รูป. -/423/310.

¹⁷⁶⁵ รูป. -/12/9.

¹⁷⁶⁶ รูป. -/13/9.

¹⁷⁶⁷ รูป. -/14/10.

บทว่า สงคณหาติ ฯ บทว่า เหมฐา เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตต- ฯ บทว่า วุตตนเยน เป็นบทตติยา-
วิเสสในบทว่า อนเก- ฯ

(354) ในคำว่า **นยสทสฺสวเสน** นั้น มีวากำหนดแสดงนัย 1,000 ดังต่อไปนี้ ฯ บทว่า
ตตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า -ปริทีปนา ฯ เหมือนในคำว่า ในอรรถกถาอัฐสาสนี ในคำว่า
นยสทสฺสวเสน นั้น มีวากำหนดแสดงและประกาศนัย 1,000 ดังต่อไปนี้ ฯ บทว่า อยฺ เป็นบท
วิเสสของบทว่า นยสทสฺสปริทีปนา ฯ บทว่า นยสทสฺสปริทีปนา เป็นลึงค์ตถะ ฯ การแสดง ชื่อว่า
ปริทีปนา การแสดงนัย 1,000 ชื่อว่านยสทสฺสปริทีปนา ฯ

(355) บทว่า ถลฺ เป็นคำถาม ฯ ประกอบความว่า อันดับแรก ว่าโดยชื่อว่าฉาน
โสตาปัตติมรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงไม่พาดพิงความต่างแห่งปฏิบัติทรงจำแนกไว้ 2 อย่างล้วน ๆ
คือ สุธมฺมและอัปปณฺธิตะ ทรงประกอบกับปฏิบัติ 4 หมวด แล้วทรงจำแนกแต่ละอย่างออกเป็น 4
อีก รวมความดังว่ามานี้ โดยชื่อว่าฉาน ทรงจำแนกโสตาปัตติมรรคไว้ 10 อย่าง แม้ว่าโดยชื่อว่า มรรค
สติปัฏฐาน สัมมปฺปชาน อิทธิบาท อินทริยฺ พละ โพชฌงค์ สัจจะ สมณะ วิปัสสนา ธรรมชันธ์ आयตนะ
ธาตุ อาหาร ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต ก็เหมือนกัน คือ ทรงจำแนกแต่ละอย่าง ออกเป็น
10 ประการ ด้วยอำนาจบุคคลผู้ตรัสรู้ โดยอาการมีฉานเป็นต้นนั้น ๆ เพราะฉะนั้น ว่าด้วยอำนาจ
ฉาน มี 10 นัย ว่าด้วยอำนาจธรรม 19 ประการ มีมรรคเป็นต้น มีอย่างละ 10 นัย รวมความว่า ใน
ฐานะ 20 มี 200 นัย 200 นัยเหล่านั้น ประกอบกับอริยธรรม 4 แต่ละอย่าง จำแนกไว้อย่างละ 4
อีก รวมความดังกล่าวนั้น นัยที่ไม่ผสมกับอริยธรรมทั้งหลายมี 200 นัย ที่ผสมกับอริยธรรมทั้งหลาย มี
800 นัย รวมความว่า ในโสตาปัตติมรรค มี 1,000 นัย ฯ แม้ในสกทาคามีมรรคเป็นต้นก็เหมือนกัน
คือ มีอย่างละ 1,000 นัย ฯ

เชื่อมความว่า ทรงจำแนกโสตาปัตติมรรคไว้ 10 อย่างก่อน ฯ บทว่า โสตาปัตติมคฺโค เป็น
บทกรรมในบทว่า วิทฺโต ฯ ดาว-ศัพท์ เป็นกิริยาวิเสสในบทว่า วิทฺโต ในบทว่า ทสฺสา วิทฺโต นี้
ฯ โดยชื่อว่าฉาน ฯ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า วิทฺโต ฯ ชื่อว่า ฉาน ชื่อว่าฉานนามะ ฯ บทว่า
ปฏิบัติภาภํ เป็นบทกรรมในบทว่า อนามสฺติว ฯ ความต่างแห่งปฏิบัติ ชื่อว่าปฏิบัติภาภะ ฯ บทว่า
อนามสฺติว เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า อคฺคเหตุว วิทฺโต ฯ บทว่า เกวลํ คือ ไม่เจือปน ฯ บทว่า
เกวลํ เป็นกิริยาวิเสสในบทว่า วิทฺโต ฯ บทว่า สุธมฺมโต อปฺปณฺธิโต เป็นบทสรุปะของบทว่า ทฺวิธา
ฯ บทว่า ทฺวิธา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า วิทฺโต ฯ บทว่า วิทฺโต เป็นกิตฺตบท กัมมวาทก ฯ पुन-
ศัพท์ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า โยเซตว ฯ บทว่า ปฏิปทาจตุกฺเคน เป็นบทตติยาวิเสสในบท
ว่า โยเซตว ฯ หมวด 4 แห่งปฏิบัติ ชื่อว่าปฏิบัติจตุกคะ ฯ บทว่า โยเซตว เป็นบทพุพพกาลกิริยา
ในบทว่า วิทฺโต ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า วิทฺโต ฯ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยา-
วิเสสในบทว่า วิทฺโต ฯ อิติ เอว-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า ทสฺสา ฯ บทว่า ฉานนามเณ เป็น
บทตติยาวิเสสในบทว่า วิทฺโต ฯ บทว่า ทสฺสา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า วิทฺโต ฯ

โดยอาการทั้งหลาย 10 ชื่อว่าทสฺสา ฯ ตลา-ศัพท์ยึดบทว่า โสตาปัตติมคฺโค เข้ามา ฯ
มรรคด้วย สติปัฏฐานด้วย สัมมปฺปชานด้วย อิทธิบาทด้วย อินทริยฺด้วย พละด้วย โพชฌงค์ด้วย สัจจะ
ด้วย สมณะด้วย วิปัสสนาด้วย ธรรมชันธ์ด้วย आयตนะด้วย ธาตุด้วย อาหารด้วย ผัสสะด้วย เวทนา
ด้วย สัญญาด้วย เจตนาด้วย จิตด้วย ชื่อว่ามคฺคสติปัฏฐานสัมมปฺปชานอิทธิบาทอินทริยพละโพชฌงค์-
สัจจสมณวิปัสสนาธมฺมกฺขันธอายตนาธาตุอาหารผัสสเวทนาสัญญาเจตนาจิตตะ ฯ ก็ในคัมภีร์บางที่มี

ปาฐะว่า สมถวิปัสสนาธมมกฺขนธธา ฯ บทว่า วิปัสสนา ย่อมผิต ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะในธัมม-
สังคณิไม่ได้กล่าวบทว่า วิปัสสนา วั ฯ แต่ในอรรถกถาปรมัตถมัญญูสา ได้กล่าวชื่อเหล่านั้นไว้ ฯ แม้คำ
นั้น ก็ผิต ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะในพระบาลี บทว่า นามิ เป็นบทที่แยกออกมา ฯ ปี-ศัพท
รวบรวมนวาทรงจำแนกโดยชื่อว่ามานอย่างเดียวกันได้ ฯ บทว่า ปจฺเจกํ คือ แยก ๆ กัน ฯ อาการ
ทั้งหลาย 10 ๆ ชื่อว่าทสทสาการะ ฯ ชื่อว่าพุชฌนกะ เพราะจกฺรู้ ฯ พุช-ธาดุมมีความหมายว่า รู้-ตรัสรู้,
ลง ญฺ ปจฺจย ด้วยสูตร สัพพโต ญฺตฺวาวิ วา¹⁷⁶⁸, ลง ย ปจฺจย ด้วยสูตร ทิวกิโต โย¹⁷⁶⁹, เปลี่ยน ญ
เป็น ฌ ด้วยสูตร ตถา กตฺตริ จ¹⁷⁷⁰, ซ้อน ช ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา¹⁷⁷¹, เปลี่ยน ญ
เป็น ฌ ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุวิภคตติปจฺยานํ ที่หวิปริตทาเทสโลปาคมา จ¹⁷⁷², นำเข้าประกอบกัน
ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตฺเต¹⁷⁷³ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งมาน ชื่อว่ามานวสะ ฯ
มรรคเป็นเบื้องต้นแห่งธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ามคคาที ฯ 20 อันหย่อนด้วย 1 ชื่อว่าเอญฺ-
วีสติ ฯ 100 แห่งนี้ทั้งหลาย ชื่อว่านยสตะ ฯ

บทว่า มคฺคสตีปฺปจฺจณสมมปฺปชานอิทธิปาทอนิทรียพลโพชฌนคฺสจฺจสมถวิปัสสนา-
ธมมกฺขนธธาตฺนธาดุอาหารผสฺสเวทนาสญฺญาเจตนาจิตตนาเมหิปี เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า
วิภคโต ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า วิภคโต ฯ บทว่า ทสทสาการะ เป็นบทตติยา-
วิเสสณะในบทว่า วิภคโต ฯ บทว่า ตถา ตถา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า พุชฌนกานํ ฯ บทว่า
พุชฌนกานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปุคฺคลานํ ฯ บทว่า ปุคฺคลานํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ฯ
บทว่า วเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วิภคโต ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า ทสทส ฯ บท
ว่า มานวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ทส ฯ บทว่า ทส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า นยา ฯ บท
ว่า นยา เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า มคฺคาทีนํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า วเสน ฯ บทว่า เอญฺวีสติยา เป็น
บทวิเสสณะของบทว่า มคฺคาทีนํ ฯ บทว่า วเสน เป็นบทเหตุในบทว่า ทสทส ฯ บทว่า ทสทส เป็นบท
วิเสสณะของบทว่า นยา ฯ อติ-ศัพทเป็นบทสรูปะของบทว่า เทวณยสตานิ ฯ บทว่า วีสติยา เป็นบท
วิเสสณะของบทว่า จาเนสุ ฯ บทว่า จาเนสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า โหนติ ฯ บทว่า เทวณยสตานิ เป็น
บทกัตตาในบทว่า โหนติ ฯ ปุณ-ศัพทเป็นกิริยาวิเสสณะในบทว่า โยเชตฺวา ฯ บทว่า ตานิ เป็นบทกรรม
ในสองบทว่า โยเชตฺวา วิภคตานิ ฯ บทว่า จตุหิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า อธิปตีหิ ฯ บทว่า อธิปตีหิ
เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า โยเชตฺวา ฯ บทว่า โยเชตฺวา เป็นบทปุปฺพกาลกิริยาในบทว่า วิภคตานิ
ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า วิภคตานิ ฯ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบท
ว่า วิภคตานิ ฯ อติ เอว-ศัพทเป็นบทสรูปะของสองบทว่า เทวสตานิ อญฺจสตานิ ฯ บทว่า อธิปตีหิ เป็น
บทตติยาวิเสสณะในสองบทว่า อมิสเสตฺวา มิสเสตฺวา ฯ บทว่า อมิสเสตฺวา เป็นบทวิเสสณะในบทว่า
วิภคตานิ ฯ บทว่า เทวสตานิ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า มิสเสตฺวา เป็นบทวิเสสณะในบทว่า วิภคตานิ ฯ
บทว่า อญฺจสตานิ เป็นลึงค์ตละ ฯ เมื่อไม่ใส่บทว่า วิภคตานิ เข้ามา บทว่า อมิสเสตฺวา เป็นบทวิเสสณะ

¹⁷⁶⁸ รุป. -/568/414.

¹⁷⁶⁹ รุป. -/510/368.

¹⁷⁷⁰ รุป. -/511/369.

¹⁷⁷¹ รุป. -/42/39.

¹⁷⁷² รุป. -/884/351.

¹⁷⁷³ รุป. -/14/10.

ของบพว่า เทวสถาน ๑ บพว่า มิสเสตวา เป็นบพวิเสสนะของบพว่า อฏฐสถาน ๑ อติ-ศัพท เป็นบพสรุปะของบพว่า สหสส์ ๑ บพว่า โสตาปตติมคเค เป็นบพอาธาระในบพว่า โหติ ๑ บพว่า นยสหสส์ เป็นบพกัตตาในบพว่า โหติ ๑ ตถา-ศัพท เป็นบพอติเทสตัถะ ๑ บพว่า สกหาคามิมคคาทีสุปี เป็นบพอาธาระในบพว่า โหติ ๑

(356) ผลจิต คือ จิตที่เป็นวิบากที่บุคคลได้ด้วยการดำเนินถึงมรรคเป็นเบื้องต้น หรือของบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นเบื้องต้น ชื่อว่าโสตาปตติผลจิต ๑

รูปวิเคราะห์ว่า โสตาปตติยา ลหุ-จิตที่เป็นวิบากที่บุคคลได้ด้วยการดำเนินถึงมรรคเป็นเบื้องต้น เป็นตติยาตปุริสสมาส ๑ ใส่บพว่า บุคคลเลน ที่เป็นกัตตาเข้าไปในบพว่า ลหุ ๑ รูปวิเคราะห์ว่า โสตาปตติส-จิตที่เป็นวิบากของบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นเบื้องต้น เป็นัญฐิตปุริสสมาส ๑ บพว่า ผลจิตต์ ไขความเป็น วิปากญต จิตต์ ๑ ด้วยบพว่า วิปากญต นี้ ผล-ศัพทย่อมให้รู้ว่า กล่าวถึงวิปาก ๑ จิตอันเป็นผล ชื่อว่าผลจิตตะ ๑ ผลจิตนั้นด้วย ความเป็นแห่งพระอรหันต์ด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อรหัตตผลจิต ๑

(357) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้เราจาประกอบความคาถา จึงกล่าวว่า **จตุมคค-** เป็นต้น ๑ เชื่อมความว่า บาทคาถาว่า **จตุมคค-** เป็นต้น มีวาจาประกอบความ ดังนี้

บพว่า อินทริยาน คือ แห่งอินทริยธรรมทั้งหลายมีอินทริยธรรมที่ได้แล้วเป็นต้น ๑ ชื่อว่าปฏ เพราะถึงความแก่กล้า (เฉียบแหลม) ๑ ปฏ-ชาตุมมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเน ญวาทโย¹⁷⁷⁴ ๑ ความเป็นแห่งอินทริยธรรมทั้งหลายแก่กล้า ชื่อว่าปฏวระ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ณ วิสมาทีหิ¹⁷⁷⁵ ๑ ความที่อินทริยธรรมที่ยังไม่แก่กล้า ชื่อว่าอปฏวระ ความที่อินทริยธรรมที่ยังไม่แก่กล้าด้วย แก่กล้าด้วย แก่กล้ากว่าด้วย แก่กล้ายิ่งกว่าด้วย ชื่อว่าอปฏวระปฏว-ปฏวตรปฏวตมะ ๑ ความต่างกัน ชื่อว่าเกทะ ความต่างกันแห่งอินทริยธรรมที่ยังไม่แก่กล้า แก่กล้า แก่กล้ากว่า และแก่กล้ายิ่งกว่า ชื่อว่าอปฏวระปฏวตรปฏวตมะเกทะ ๑ บางคัมภีร์ ใช้เป็นอปฏวระปฏวตรตมะเกเทน ก็มี ๑ เมื่อเป็นเช่นนั้น ใคร ๆ ย่อมคิดว่า ในสองบทหลัง มีการลบ ปฏว-ศัพททั้ง ปาฐะนั้น ไม่ควร ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะปาฐะว่า อปฏวระปฏวตรปฏวตมะ นี้มีอยู่ในคัมภีร์ทั้งหลายมากมาย และไม่เสมอเหมือนในคัมภีร์อภิธัมมวาทฎีกา ๑ ก็ในคัมภีร์เหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ว่า อินทริยาน อปฏวระปฏวตรปฏวตมะภาเวน-โดยความเป็นอินทริยธรรมที่ยังไม่แก่กล้า แก่กล้า แก่กล้ากว่า และแก่กล้ายิ่งกว่า ๑ อินทริยทั้งหลายชื่อว่าสมัตถะ เพราะวิเคราะห์ว่า **สมตเถนติ** ความว่า ความที่อินทริยธรรมทั้งหลายมีความสามารถ จึงชื่อว่าสมัตถิยะ ๑ ลง ญิ ปัจจัย ด้วย ตุ-ศัพทในสูตร ญยตตทา ภาเว ตุ¹⁷⁷⁶ ๑ ความสามารถที่ต่างกันแห่งอินทริยธรรมทั้งหลายเหล่าใด มีอยู่ อินทริยธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าภินนสมัตถิยะ ความเป็นแห่งอินทริยธรรมทั้งหลายที่มีความสามารถต่างกัน ชื่อว่าภินนสมัตถิตา ๑

ทิกฐิในกายอันประกอบด้วยขันธ 5 มีอยู่ ชื่อว่าสัkkายทิกฐิ หรือทิกฐิที่เป็นไปในกายเอง ชื่อว่าสัkkายทิกฐิ ๑ คำว่า สัkkายทิกฐินั้น เป็นชื่อของทิกฐิที่เป็นไปด้วยอำนาจยึดมั่นว่ามิตนในขันธทั้ง 5 ๑ ศีลด้วย พรตด้วย ชื่อว่าสีลัพพะตะ ๑ ชื่อว่าปรามาสะ เพราะละเลยภาวะที่เป็นจริงแล้วยึดเอา

¹⁷⁷⁴ รูป. -/651/478.

¹⁷⁷⁵ รูป. -/388/290.

¹⁷⁷⁶ รูป. -/387/286.

โดยประการอื่น ๆ การยึดเอาศีลและพรต ชื่อว่าสัณฺฑิตพรามาสะ ๆ สักกายทิฏฐิด้วย วิจิกิจฉาด้วย สัณฺฑิตพรามาสะด้วย ชื่อว่าสักกายทิฏฐิวิจิกิจฉาสัณฺฑิตพรามาสะ ๆ การละ ชื่อว่าปหานะ การละโดยไม่เหลือ ชื่อว่านิรวเสสฺสปหานะ ๆ

ชื่อว่ากามะ เพราะสัตว์ทั้งหลายปรารถนา คือกามคุณ 5 และกามภพ ๆ ชื่อว่าราคะ เพราะกำหนดอย่างยิ่ง ความกำหนดในกามทั้งหลาย ชื่อว่ากามราคะ ๆ ชื่อว่าพยาบาทะ เพราะเป็นเครื่องเบียดเบียนจิต ๆ กามราคะด้วย พยาบาทด้วย ชื่อว่ากามราคพยาบาทะ ๆ ความเป็นแห่งกิเลสทั้งหลายเบาบาง ชื่อว่าตณฺหาเวระ ๆ การให้ถึง ชื่อว่าอาปาทนะ ๆ การให้ถึงความเป็นกิเลสเบาบาง ชื่อว่าตณฺหาวาปาทนะ ๆ บทว่า เตสเมว คือ แห่งกามราคะและพยาบาททั้งหลาย ๆ เอว-ศัพท์ ย่อมห้ามกิเลสอื่น ๆ รูปราคะด้วย อรูปราคะด้วย มานะด้วย อุทฺธัจจะด้วย อวิชชาด้วย ชื่อว่ารูปารูปราค-มานุทฺธัจจาวิชชา ๆ ฉันทราคะในรูปภพนั้น ชื่อว่ารูปราคะ ๆ ฉันทราคะในอรูปภพ ชื่อว่าอรูปราคะ ๆ ชื่อว่ามานะ คือเพียงการถือตัวอาศัยการบรรลุความเป็นพระอรหันต์ ในที่นี้ ๆ แม้ชื่อว่าอุทฺธัจจะ คือเพียงจิตไม่สงบระงับที่เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ว่า เรามีการกระทำอะไรในการเข้าไปตัดกิเลสทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด ๆ แม้ชื่อว่าอวิชชา คือความรู้เห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่เป็นอย่างทุกขว่าเป็นสุข ๆ การละโดยไม่เหลือ ชื่อว่าอนวเสสฺสปหานะ ๆ

ชื่อว่าสัณฺญาญะ เพราะผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ ๆ การละ ชื่อว่าปหานะ ๆ การละสังโยชน์ทั้งหลาย ชื่อว่าสัณฺญาญนฺปปหานะ ๆ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ๆ ความเกี่ยวข้องแห่งการละสังโยชน์ ชื่อว่าสัณฺญาญนฺปปหานวสะ ๆ บทว่า จตฺมคคฺคปฺเภเทน ไชความเป็น จตฺตพฺพิธานํ โสตาปตติมคฺคาทินํ อฏฺฐจกิมคฺคานํ สมปโยคเภเทน-โดยประเภทแห่งสัมปโยคะของมรรคมีองค์ 8 มี 4 อย่าง คือมีโสตาปตติมรรคเป็นต้น ๆ บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จตฺตพฺพิธานํ ไชความเป็น จตฺ-4 ๆ วิ-ศัพท์ ใส่เข้ามาด้วยอำนาจการอธิบาย ๆ 4 อย่าง แห่งมรรคทั้งหลายเหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตฺตพฺพิธะ ๆ บทว่า โสตาปตติมคฺคาทินํ เป็นบทสรุปที่ส่นะของบทว่า อฏฺฐจกิมคฺคานํ ๆ โสตาปตติ-มรรค เป็นเบื้องต้นแห่งมรรคมีองค์ 8 เหล่าใด มรรคมีองค์ 8 เหล่านั้น ชื่อว่าโสตาปตติมคฺคาทินํ ๆ บทว่า อฏฺฐจกิมคฺคานํ นี้ เป็นบทไขความของบทว่า มคฺคา ๆ องค์ทั้งหลาย 8 ชื่อว่าอฏฺฐังคะ องค์ 8 ของมรรคเหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอฏฺฐังคิกะ มีองค์ 8 ด้วย มีองค์ 8 นั้น เป็นมรรคด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอฏฺฐังคิกมคฺคะ ๆ บทว่า สมปโยคเภเทน ไชความบทว่า เภเทน ๆ การประกอบ ชื่อว่าสัมปโยคะ ความต่างแห่งการประกอบ ชื่อว่าสัมปโยคเภทะ ๆ มรรคทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตฺมคฺคะ เป็นทิวศมาส ๆ กล่าวคือมรรค 4 ชื่อว่าจตฺมคฺคสังฆาตะ ๆ อันเป็นโลกุตตระด้วย อันเป็นโลกุตตระนั้น เป็นกุศลด้วย ชื่อว่าโลกุตตรกุสละ ๆ โดยอาการทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตฺธา ๆ บางคัมภีร์ใช้เป็น วิปากม-ปน ก็มี ๆ วิ-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า วิปาก-ศัพท์กล่าวความหมายว่า วิปาก ๆ ใช้เป็น ปากมปน ก็ควร ๆ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตะ ๆ เอว-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า เป็นวิปาก คือผลของโลกุตตรกุศลจิตเท่านั้น มิใช่ผลของกุศลจิตอื่น ๆ ชื่อว่าผละ เพราะสำเร็จ ๆ ผล-ธาตุมีความหมายว่า สำเร็จ, ลง อปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺจตฺวา วา¹⁷⁷⁷ ๆ ความเป็นแห่งผล ชื่อว่าผลัตตะ ๆ อันคล้ายตามกุศลจิตนั้น ชื่อว่าตณฺหุระ ๆ มีอธิบายว่า กุศลจิตที่เกิดขึ้น มี 4 อย่าง แม้ผลก็มี 4 อย่าง โดยคล้ายตามกุศลจิตที่เกิดขึ้น ๆ ตถา-ศัพท์ ยึดเอา จตฺธา-ศัพท์ ไว้ เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว ตถา จตฺธา ๆ

¹⁷⁷⁷ รูป. -/568/414.

อติ-ศัพท์ เป็นนิทสนันตละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าว **อติ เอว์** ๑ บทว่า อนุตตร ไชความเป็น อนุตตรสงขาท โลกุตตรจิตต์ ๑ บทว่า อตตโน คือ จากตน ๑ ฉกฺขวิวิธัตถิลงในความหมายปัญจมีวิธัตติ ด้วยสูตร ทุตติยาปณณินญจ¹⁷⁷⁸ ๑ กุศลอันยิ่งด้วยอย่างยิ่ง ชื่อว่าอุตตริตระ ความไม่มีแห่งกุศลที่เหนือ ยิ่งกว่า ชื่อว่าอุตตริตรางาวะ ๑ ความยิ่งกว่าของกุศลนั้น ไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนุตตระ กล่าวคืออนุตตระ ชื่อว่าอนุตตรสงขาทะ ๑ ใส่บทประธานว่า โลกุตตรจิตต์ เข้ามา ๑ อันเป็นโลกุตตระ ด้วย อันเป็นโลกุตตระนั้น เป็นจิตต์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าโลกุตตรจิตตะ ๑ บทว่า มตฺ คือ ให้รู้ ๑

บทว่า จตุมคคปปเกเทน เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า โยชนา ๑ บทว่า อินทริยาน เป็น บทสัมพันธ์ในบทว่า ภินนสามตถิตาย เป็นบทสัมพันธ์แม่ในบทว่า อปาภูวปาภูวปาภูวตฺรปาภูวตม- กิได้ ๑ บทว่า อปาภูวปาภูวปาภูวตฺรปาภูวตมเกเทน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า ภินน- ๑ บทว่า ภินนสามตถิตาย เป็นบทตติยาวิเสสนะหรือเป็นบทเหตุในบทว่า สญโยชนปปหาน- ๑ บทว่า สกกายทิกฺขวิจิกิจฉาสีลพพตปฺรามาसानํ เป็นบทกรรมในบทว่า -ปหานํ ๑ บทว่า นิรวเสสปปหานํ เป็น ลิงคัตถะ ๑ บทว่า กามราคพยาปาทานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาว- ๑ บทว่า ตณฺหาวาปาหนํ เป็น ลิงคัตถะ ๑ บทว่า เตสเมว เป็นบทกรรมในบทว่า -ปหานํ ๑ บทว่า นิรวเสสปปหานํ เป็นลิงคัตถะ ๑ บทว่า รูปารูปราคมานุทจจาวิชฺชานํ เป็นบทกรรมในบทว่า -ปหานํ ๑ บทว่า อนวเสสปปหานํ เป็น ลิงคัตถะ ๑ อติ เอว์-ศัพท์เป็นบทนิทสนนะในบทว่า -ปหาน- ๑ บทว่า สญโยชนปปหานวเสน เป็น บทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตฺตพฺพิชานํ ๑ สองบทว่า จตฺตพฺพิชานํ โสตาปตฺติมคฺคาทินํ เป็นบทวิเสสนะ ของบทว่า อญฺจกิกมคฺคานํ ๑ บทว่า อญฺจกิกมคฺคานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า สมปโยค- ๑ บทว่า สมปโยคเกเทน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุธา ๑ บทว่า จตุมคคสงขาท เป็นบทวิเสสนะของบท ว่า โลกุตตรกุสล์ ๑ บทว่า โลกุตตรกุสล์ เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยา- วิเสสนะในบทว่า โหติ ๑ บทว่า โหติ เป็นอาชยาตบถ กัตตฺวาจก ๑ บทว่า ปากํ เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ๑ บทว่า ตสฺเสว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า กุสฺลสฺส ๑ บทว่า กุสฺลสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ผล- ๑ บทว่า ผลตฺตา เป็นบทเหตุในบทว่า จตุธา ๑ บทว่า ตทฺนรูปโต เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า จตุธา ๑ ตลา-ศัพท์เป็นอนุกัฏฐนะ ๑ บทว่า จตุธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า โหติ ๑ อติ เอว์- ศัพท์ เป็นบทนิทสนนะในบทว่า อญฺจธา ๑ บทว่า อนุตตร อนุตตรสงขาท เป็นบทวิเสสนะของบทว่า โลกุตตรจิตต์ ๑ บทว่า อตตโน เป็นบทอปาทานะในบทว่า อุตฺตริ- ๑ บทว่า อุตฺตริตรางาเวน เป็นบท ตติยาวิเสสนะในบทว่า อนุตตร- ๑ บทว่า โลกุตตรจิตต์ เป็นบทกรรมในบทว่า มตฺ ๑ บทว่า อญฺจธา เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า มตฺ ๑ บทว่า มตฺ เป็นกิตบถ กัมมวาจก ๑ อติ-ศัพท์ เป็นบทสรูปะของ บทว่า โยชนา ๑ บทว่า โยชนา เป็นลิงคัตถะ ๑

(358) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำที่ท่านกล่าว อนุตตร อญฺจธา มตฺ-โลกุตตรจิตต์ชื่อว่าอนุตตระ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ 8 ดวง ดังนี้ เพราะเหตุอะไร จึงไม่กล่าวโลกุตตรจิตต์ไว้ 12 ดวง ดังนี้ จึง กล่าวว่ **กิริยา-** เป็นต้น ๑ ก็เพราะกิริยาจิตต์ฝ่ายโลกุตตระไม่เกิดมี ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวโลกุตตรจิต นั้นว่ามี 12 ดวง ๑

กิริยาจิตต์ด้วย กิริยาจิตต์นั้น เป็นฝ่ายโลกุตตระด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากิริยานุตตระ ๑ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตัดะ ๑ ความเกิดมี ชื่อว่าสัมภวะ ความเกิดมีหาได้ ชื่อว่าอัมภวะ คือความไม่มี

๑ อย่าง คือประการ 12 ของจิตใด มีอยู่ จิตนั้น ชื่อว่าทวาทสวาระ ความมีจิต 12 ดวง ชื่อว่าทวาทสวริตา ๑

บทว่า กิริยานุตตรสส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อสมภวโต ๑ บทว่า อสมภวโต เป็นบทเหตุในบทว่า น วุตตา ๑ บทว่า ทวาทสวริตา เป็นบทกรรมในบทว่า น วุตตา ๑

(359) เหตุคือความไม่เกิดมีกิริยาจิตฝ่ายโลกุตตระ ไม่ปรากฏ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะตั้งคำถาม จึงกล่าว **กสฺมา** เป็นต้น ๑ ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร กิริยาจิตฝ่ายโลกุตตระจึงไม่เกิดมี ๑

บทว่า กสฺมา เป็นบทปุจฉา ๑ ปน-ศัพท เป็นบทพจน์าลังการะ ๑ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า อสมภโว ๑ บทว่า อสมภโว เป็นลึงค์ตะ ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทสรุประของบทว่า ปุจฉา ๑

(360) วาจาประกอบความว่า เพราะมรรคจิตเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียว คือกิริยาจิตฝ่ายโลกุตตระไม่เกิดมีเพราะเป็นไปชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น ๑

บทว่า มคฺคสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า เอกจิตตกฺขณิกตฺตา ๑ บทว่า เอกจิตตกฺขณิกตฺตา เป็นญายกเหตุในบทว่า อสมภโว ๑

ขณะแห่งจิต ชื่อว่าจิตตักขณะ ขณะจิตเดียว ชื่อว่าเอกจิตตักขณะ ๑ความเป็นไปในขณะจิตเดียว ชื่อว่าเอกจิตตักขณะ คือมรรคจิต ๑ ลง นิ ก ปัจจย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิธาน-นโยคสิปปภณทชีวกตเถสุ จ¹⁷⁷⁹ ๑ ความเป็นแห่งความเป็นไปในขณะจิตเดียว ชื่อว่าเอกจิตตักกัตตะ ๑

(361) ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ยทิ ทิ** เป็นต้น เพื่อประสงค์คำว่า เอกจิตตกฺขณิกตฺตา-ความเป็นแห่งความเป็นไปในขณะจิตเดียว ๑ ก็ถ้ามรรคจิตจะพึงเกิดขึ้นได้บ่อย ๆ ไชว์ ในเวลานั้น บัณฑิตก็อาจเรียกมรรคจิตนั้นว่าเป็นกิริยาได้ เพราะเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ ๑

ยทิ-ศัพท เป็นบทปริกัปปะ ๑ ทิ-ศัพท เป็นบททหิหิกระณะ ๑ บทว่า มคฺคจิตฺตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า อุปฺปชฺชเยย ๑ บทว่า ปุนฺปฺปุนํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะ ๑ ตทา-ศัพท เป็นบทกาลสัดตมีในบทว่า วุตตํ ๑ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า -ภาโว ๑ บทว่า อรหโต เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อุปฺปตฺติยา ๑ บทว่า อุปฺปตฺติยา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า -ภาโว ๑ บทว่า กิริยาภาโว เป็นบทกรรมในบทว่า สกฺกา ๑ ความเป็น ชื่อว่าภาวะ ความเป็น คือ กิริยา ชื่อว่ากิริยาภาวะ ๑ บทว่า สกฺกา เป็นนิบาตบท กัมมวาก ๑ บทว่า วตฺตฺ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า สกฺกา ๑

(362) ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า คำว่า ก็ถ้ามรรคจิตจะพึงเกิดขึ้นได้บ่อย ๆ ไชว์ ในเวลานั้น บัณฑิตก็อาจเรียกมรรคจิตนั้นว่าเป็นกิริยาได้ ดังนี้ พึงมีไชว์ มรรคจิตก็จะต้องเกิดขึ้นแก่พระเสขบุคคลทั้งหลายหรือแก่พระอเสขบุคคลทั้งหลาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ต ปน** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า แต่มรรคจิตนั้นจะเกิดขึ้นแก่พระเสขบุคคลทั้งหลาย หรือแก่พระอเสขบุคคลทั้งหลายได้กาลบางครั้งก็หาไม่ได้ โดยไม่มีกิจที่จะพึงทำแม้ในเวลาที่เกิดขึ้นแห่งมรรคจิตนั้นซ้ำอีก และโดยผลสมานัตินั้นแล เป็นไปด้วยอำนาจมีพระนิพพานเป็นอารมณ์เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะมรรคจิตนั้นอันพระโยคาวจรจะพึงได้แน่อนด้วยอำนาจตัดกิเลสได้เด็ดขาดเท่านั้น และเพราะมรรคจิตนั้นซึ่งเป็นไป

¹⁷⁷⁹ รูป. -/374/271.

เพียงวาระเดียวเท่านั้น ก็ให้สำเร็จความไม่เป็นไปแห่งกิเลสนั้น ๆ ได้เด็ดขาด เปรียบเหมือนอสณีนีบาตที่พัดลงเพียงครั้งเดียวก็ให้สำเร็จการถอนต้นไม้เป็นต้นขึ้นได้พร้อมทั้งราก ฉะนั้น เพราะฉะนั้น กิริยาจิตฝ่ายโลกุตระ จึงไม่มีแม่โดยประการทั้งปวงแล ฯ

ปน-ศัพท์ เป็นบทวิเสสตัดะ ฯ มรรคจิต ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกะ เพราะตัดกิเลสทั้งหลายได้เด็ดขาด ฯ นิท-ธาตุมีความหมายว่า ตัด-แบ่ง, ลง ณฺ ฏ ปัจจยในกัตตุ ด้วยสูตร สัพพโต ณฺนุตวาวิ วา¹⁷⁸⁰ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ คือกิจ ความเกี่ยวข้องแห่งมรรคจิตที่ตัดขาดกิเลส ชื่อว่ากิเลสสมุจเฉทกะ วสะ ฯ ความว่า ด้วยกิจแห่งมรรคจิตที่ตัดขาดกิเลส ฯ เอว-ศัพท์ย่อมให้รู้ว่า มรรคจิตนั้นอันพระโยคาวจรจะไม่พึงได้ ด้วยเว้นกิจแห่งมรรคจิตที่ตัดขาดกิเลส ฯ มรรคจิต ชื่อว่าอุปปลิตัพพะ เพราะพระโยคาวจรพึงได้ ฯ นิทเทศน์ มีภาวะเป็นประธาน เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า โดยความที่มรรคจิตอันพระโยคาวจรพึงได้ ฯ อันเป็นไปวาระเดียว ชื่อว่าเอกวารปวัตตะ ฯ เอว-ศัพท์ ย่อมห้ามความเป็นไปหลายวาระ ฯ จ-ศัพท์ เป็นศัพท์ที่วางไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง และควรวางไว้ในที่ของตน เพราะให้สำเร็จ ฯ จ-ศัพท์นั้น ควรวางเป็น อุปปลิตัพพโต จ สาธิตตฺตา จ ฯ บทว่า เตน คือ อันมรรคจิตนั้น เป็นผู้กระทำ ฯ ชื่อว่าอสนี เพราะพัดสิ่งของให้เป็น 2 ท่อน คือสายฟ้า ฯ อส-ธาตุมีความหมายว่า ชัดไป-ขวางไป, ลง อนิ ปัจจย ด้วยสูตร วตตฺถาวธมาเสหฺยนิ หรือด้วยสูตร กาเล วตต-มานาตีเต ญวาทโย¹⁷⁸¹ ฯ การตกด้วยดี ชื่อว่าสัมปาตะ การตกด้วยดีแห่งสายฟ้า ชื่อว่าอสนีสัมปาตะ ฯ ชื่อว่าตฺร เพราะเป็นเครื่องข้ามไปแห่งสัตว์ คือต้นไม้ ฯ ลง ณฺ ฏ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁷⁸², ลบ ณฺ อนุพันธ์ ฯ ต้นไม้เป็นเบื้องต้นแห่งต้นตาลเป็นต้นเหล่าใด ต้นตาลเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าตฺรอาทิ ฯ ชื่อว่ามฺลสะ เพราะเป็นเครื่องตั้งอยู่ ฯ การทำลาย ชื่อว่าวิหังสสะ ฯ อันพร้อมกับมฺลสะ ชื่อว่าสมฺลสะ การทำลายต้นไม้เป็นต้นพร้อมกับราก ชื่อว่าสมฺลวิหังสสะ ฯ กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ชื่อว่าตังตังกิเลสสะ คือสักกายทิฏฐิเป็นต้น, ลงนิคคหิตอาคม ฯ ความไม่เป็นไป ชื่อว่าอัปวัตติ ฯ ชื่อว่าสาธิตะ เพราะให้สำเร็จ ฯ ความไม่เป็นไปใด อันมรรคจิตให้สำเร็จแล้ว เพราะเหตุนั้น ความไม่เป็นไปนั้น ชื่อว่าสาธิตา, สาธ-ธาตุมีความหมายว่า สำเร็จ, ลง ต ปัจจยในอติต ในกรรม ด้วยสูตร ภาวกมมฺมสุต¹⁷⁸³, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิการ¹⁷⁸⁴, ลง อา ปัจจยอีก ฯ ความไม่เป็นไปแห่งกิเลสอันมรรคจิตให้สำเร็จแล้ว ชื่อว่าสาธิตตตะ ฯ ความจักเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปฺปชชนะ เป็นอนาคตภาวสาธนะ ฯ ควรประกอบเป็น มคฺคจิตตตส อุปฺปชชนะ-ในการจัดเกิดขึ้นแห่งมรรคจิต ฯ ปิ-ศัพท์ เป็นโจทหาโภคะสูงณะ (คือความดำริของผู้ถามที่สงสัย จึงแปลว่า แม้ก็จริง) ฯ ชื่อว่ากาตัพพะ เพราะมรรคจิตพึงทำ คือกิจที่ละกิเลส ฯ ความไม่มีกิจที่ละกิเลสอันมรรคจิตพึงทำ ชื่อว่ากาตัพพาภาวะ ฯ บทว่า ทิฏฐธมฺมสุขวิหารตฺถ คือเพื่อการอยู่เป็นสุขในอรรถภาพปัจจุบัน ฯ ชื่อว่าทิฏฐะ เพราะพึงถูกเห็น คืออรรถภาพ ฯ ชื่อว่าธัมมะ เพราะถูกกำหนด คืออรรถภาพ ฯ อันถูกเห็นด้วย อันถูกเห็นนั้น เป็นอรรถภาพด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทิฏฐธัมมะ คืออรรถภาพปัจจุบัน ฯ การอยู่ ชื่อว่า วิหาระ การอยู่เป็นสุข ชื่อว่าสุขวิหาระ การอยู่เป็นสุขในอรรถภาพปัจจุบัน ชื่อว่าทิฏฐธัมมสุขวิหาระ ฯ จ-ศัพท์ วางไว้ไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ควร

¹⁷⁸⁰ รูป. -/568/414.

¹⁷⁸¹ รูป. -/651/478.

¹⁷⁸² รูป. -/651/478.

¹⁷⁸³ รูป. -/622/450.

¹⁷⁸⁴ รูป. -/547/400.

วางเป็น กาทพพาภาวโต จ ปวตตนโต จ ฯ ชื่อว่าสมาปัตติ เพราะบุคคลพึงเข้าถึง สมาปัตติคือผล ชื่อว่า ผลสมาปัตติ ฯ เอว-ศัพท์ ห้ามมรรค ฯ อารมณ์คือพระนิพพาน ชื่อว่านิพพานารัมมณะ ฯ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งอารมณ์คือพระนิพพาน ชื่อว่านิพพานารัมมณวสะ ฯ บทว่า เสกขานํ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และ พระอนาคามีทั้งหลาย ฯ บทว่า อเสกขานํ คือ พระชีณาสพทั้งหลาย ฯ วา-ศัพท์ เป็นสมุจจยะ ฯ บทว่า ตสฺมา คือ เพราะไม่เกิดขึ้น ฯ บทว่า สัพพลาปิ คือโดยอาการมีความเป็นคือการเข้าถึงเป็นต้นแม้ ทั้งปวง ฯ

บทว่า ตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า น อุปปชฺชติ ฯ บทว่า กิเลสสมุจเจทกฺวเสเนว เป็นบท-
ตติยาวิเสสในบทว่า อุปปชฺชติ ฯ บทว่า อุปปชฺชติ เป็นบทเหตุในบทว่า กาทพพาภาวโต ฯ
บทว่า เอกวารปฺปวตเตเนว เป็นบทวิเสสของบทว่า เตน ฯ บทว่า เตน เป็นบทกัตตาในบทว่า
สาธิตตฺตา ฯ บทว่า อสนิสฺมาเตน เป็นบทกัตตาในบทว่า สาธิตตฺตํ ฯ วีย-ศัพท์เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า
ตรฺอาทินํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิทฺธสฺส- ฯ บทว่า สมฺมวาทสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สาธิตตฺตํ
ฯ บทว่า ตตฺถกิเลสํ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อุปปชฺชติ ฯ บทว่า อจฺจนตํ เป็นบทกิริยาวิเสสใน
บทว่า อุปปชฺชติ ฯ บทว่า อุปปชฺชติยา เป็นบทสัมพันธะในบทว่า สาธิตตฺตา ฯ บทว่า สาธิตตฺตา เป็น
บทเหตุในบทว่า กาทพพาภาวโต ฯ ปุณ-ศัพท์ เป็นบทกิริยาวิเสสในบทว่า อุปปชฺชเน ฯ บทว่า
อุปปชฺชเนปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า กาทพ- ฯ สองบทว่า กาทพพาภาวโต ปวตตนโต เป็นบท
ญาปกเหตุในบทว่า น อุปปชฺชติ ฯ บทว่า ทิฏฺฐมฺมสุวิหฺรตฺถจฺจ เป็นบทสัมพันธะในบทว่า
ปวตตนโต ฯ บทว่า ผลสมาปัตติยา เอว เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปวตตน- ฯ บทว่า นิพพานารมฺมณ-
วเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า ปวตตน- ฯ น-ศัพท์ เป็นบทปฎิเสธ ฯ บทว่า กทาจิ เป็นบทกาล-
สัตตมฺในบทว่า อุปปชฺชติ ฯ สองบทว่า เสกขานํ อเสกขานํ วา เป็นบทสัมพันธะในบทว่า น อุปปชฺชติ
ฯ บทว่า อุปปชฺชติ เป็นอาชยตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า
นตฺถิ เป็นอาชยตบถ กัตตุวจาก ฯ บทว่า สัพพลาปิ เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า
โลกุตฺตรกิริยาจิตฺตํ เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสมาปินนะ ฯ

มีอธิบายว่า มรรคจิตนั้นจะเกิดขึ้นแก่พระเสขบุคคลทั้งหลาย หรือแก่พระอเสขบุคคล
ทั้งหลาย ได้กาลบางครั้งก็หาได้ เพราะเหตุอะไร เพราะไม่มีกิจที่จะพึงทำแม้ในเวลาที่เกิดขึ้นแห่ง
มรรคจิตนั้น และเพราะผลสมาปัตตินั้นแลเป็นไปด้วยอำนาจมีพระนิพพานเป็นอารมณ์เพื่ออยู่เป็นสุขใน
ปัจจุบัน เพราะเหตุอะไร เพราะมรรคจิตนั้นอันพระโยคาวจรจะพึงได้แน่อนด้วยอำนาจตัดกิเลสได้
เด็ดขาดเท่านั้น และเพราะมรรคจิตนั้นซึ่งเป็นไปเพียงวาระเดียวเท่านั้นก็ให้สำเร็จความไม่เป็นไปแห่ง
กิเลสนั้น ๆ ได้เด็ดขาด เพราะฉะนั้น กิริยาจิตฝ่ายโลกุตระ จึงไม่มี ฯ

(363) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่าคำว่า **ทวาทส** เป็นต้น เป็นคาถาที่รวบรวมจิตที่เป็นไป
ในภูมิ 4 ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ทวาทส** เป็นต้น ฯ คำว่า **ทวาทส** เป็นต้น เป็นการรวมจำนวนจิตที่เป็นไปใน
ภูมิ 4 ตามที่กล่าวแล้ว ฯ

ประการแห่งจิตเหล่าใด อันอาจารย์กล่าวแล้ว จิตเหล่านั้น ชื่อว่ายถาภูตตะ ฯ ภูมิทั้งหลาย
4 ชื่อว่าจตุภูมิ อันเป็นไปในภูมิทั้ง 4 ชื่อว่าจตุภูมิเก อันเป็นไปในภูมิ 4 ด้วย อันเป็นไปในภูมิ 4 นั้น
เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุภูมิจิตตะ ฯ การนับ ชื่อว่าคณนะ ฯ ชื่อว่าสังคหะ เพราะเป็น
เครื่องรวบรวมจิตทั้งหลาย ฯ การรวบรวมด้วยการนับ ชื่อว่าคณนสังคหะ ฯ

บทว่า ทวาทสากุสลาณีตืออาทิ เป็นลึงค์ตละ ฯ บทว่า ยถาวุตตานํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จตุภูมิภิจิตตานํ ฯ บทว่า จตุภูมิภิจิตตานํ เป็นบทกรรมในบทว่า คณน- ฯ บทว่า คณนสกุโห เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ทวาทสากุสลาณีตืออาทิ ฯ

(364) ท่านอาจารย์เมื่อให้ความรู้ความสืบทอดของคาถาที่ 2 จึงกล่าวว่า **เอวํ** ดังนี้ เป็นต้น ฯ ท่านอาจารย์ครั้งแสดงการรวบรวมจิตด้วยอำนาจชาติตั้งพรรณนามาฉะนี้แล้ว เพื่อจะแสดงการรวบรวมด้วยอำนาจภูมิอีก จึงกล่าวคำว่า **จตุปณณาสธา กาเม** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

เอวํ-ศัพท์ เป็นบททรรณะหรือบทนิทสณะในบทว่า ทสเสตวา ฯ บทว่า ชาติวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ทสเสตวา ฯ บทว่า ชาติวเสน ความว่า ด้วยความเกี่ยวข้องด้วยชาติมีอกุศล-ชาติ เป็นต้น ฯ บทว่า สงคหํ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสเสตวา ฯ บทว่า ทสเสตวา เป็นบทพุพพกาล-กิริยาในบทว่า ทสเสตฺต ฯ ปุณ-ศัพท์ เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า ทสเสตฺต ฯ บทว่า ภูมิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า ทสเสตฺต ฯ บทว่า ภูมิวเสน คือ ด้วยความเกี่ยวข้องแห่งภูมิมีกามภูมิ เป็นต้น ฯ บทว่า ทสเสตฺต เป็นบทสัมปทานะในบทว่า วุตตํ ฯ บทว่า จตุปณณาสธา กาเมตืออาทิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตํ ฯ

(365) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้ความรู้ความคาถา จึงกล่าวว่า **กาเม** เป็นต้น ฯ อธิบายความว่า ในกามภพ บัณฑิตพึงกล่าวจิตว่ามี 54 ดวง ในรูปภพ พึงกล่าวจิตว่ามี 15 ดวง ในอรุภพ พึงกล่าวจิตว่ามี 12 ดวง ส่วนในโลกุตตรธรรม คือ ในหมวดธรรม 9 ประการ พึงกล่าว คือ พึงแสดงจิตว่ามี 8 ดวง ฯ

ชื่อว่ากามะ เพราะสัตร์ปรารภนา ฯ ใส่บทว่า ภเว เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ภพ ชื่อว่ากาม ในที่นี้ ฯ ชื่อว่าภวะ เพราะเป็นภูมิที่มีธรรมทั้งหลาย ฯ ใส่บทว่า จิตตานิ ในบทว่า จิตตานิ ทวาทสากุสลาณี นี้ ทั้งตอนต้นและตอนท้าย เพื่อให้รู้ว่า ควรประกอบกับทุก ๆ บท ฯ 50 อันยิ่งด้วย 4 ชื่อว่าจตุปณณาสะ ฯ โดยส่วนทั้งหลาย 54 ชื่อว่าจตุปณณาสธา, ลง ธา ปัจจยด้วยสูตร วิภาเค ธา จ¹⁷⁸⁵ ฯ ชื่อว่ารูปะ เพราะมีอยู่ในภพนี้, ลง ญ ปัจจย ด้วยสูตร สหุทธาทิโต ญ¹⁷⁸⁶ ฯ บทว่า ปณณรส คือ ปณณรสธา ฯ ลบ ธา-ศัพท์ ด้วยอำนาจการประพันธ์คาถา ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ พึงกล่าวจิตว่ามี 15 ดวง ฯ ชื่อว่าอรุปะ เพราะไม่มีรูปในภพนี้ เป็นสัตตมัพพพิหิสมาส ฯ อรุโป นันเอง เป็น อรุโป, ทิฆะ อ ข้างต้นเป็น อา ด้วยสูตร กวจาติมชฌุตตรานํ ทิฆรสสา ปจฺจเยสุ จ¹⁷⁸⁷ ฯ ทวาทส คือ ทวาทสธา ฯ หรือพึงกล่าวจิตว่ามี 12 ดวง ฯ ชื่อว่าอนุตตระ เพราะไม่มีจิตอันยิ่งกว่า ฯ ปน-ศัพท์ เป็นวิเสสตละ ฯ อย่าง คือประการ 9 มีอยู่ในหมวดธรรมใด หมวดธรรมนั้น ชื่อว่านวิระ ฯ หมวดแห่งธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าธัมมสมุททาเย ฯ ตลา-ศัพท์ยึดเอา บทว่า อิริเย ไว้ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวบทว่า อิริเย ไว้ในฎีกา ฯ บทว่า อิริเย มาจาก อิริ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง เอยย สัตตมวิวิธิตติ, ลง ญย ปัจจย ด้วยสูตร จุราทิโต เณณยา¹⁷⁸⁸, ลบ ญ อนุพันธ์, เปลี่ยน เอยย เป็น เอ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิภคตูปจฺจยानํ ทิฆ-วิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷⁸⁹, แยกพยัญชนะออกจากสระ ด้วยสูตร ปุพฺพมโธจิตมสฺส สเรน

¹⁷⁸⁵ รูป. -/420/308.

¹⁷⁸⁶ รูป. -/405/297.

¹⁷⁸⁷ รูป. -/354/247.

¹⁷⁸⁸ รูป. -/525/382.

¹⁷⁸⁹ รูป. -/488/351.

วียชเย¹⁷⁹⁰, ลปสรรหน้า ปกตีสระหลัง ด้วยสูตร สรโลโปมาเทศปจจยาติมहि สรโลเป ตฺ ปกติ¹⁷⁹¹, นำเข้าประกอบกัน ด้วยสูตร นเย ปรี ยุตเต¹⁷⁹² ฯ ใช้เป็น อิริเย ก็มี โดยการเปลี่ยน อ ที่ ร เป็น อิ ด้วย สูตร กวจิ ธาตุวิภตติปจจยานํ ที่มวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷⁹³ ฯ เพราะ อีร-ธาตุมีความหมายว่า ห้วนไหว ก็มี จึงไขความว่า กเถย-พึงกล่าว ฯ กถ-ธาตุมีความหมายว่า กล่าว, ลง เอยย วิภตติ ฯ

บทว่า กามะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นบทอาชาระในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า จตุပ္ผณาสธา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า รูปะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นบทอาชาระในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า ปณณรส เป็นบทอาการะในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า อรูปะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ภเว ฯ บทว่า ภเว เป็นบทอาการะในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า ทวาทส เป็นบทอาการะในบทว่า อิริเย ฯ สองบทว่า อนุตฺตเร นววิธะ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ธมฺมสมุททาเย ฯ บทว่า ธมฺมสมุททาเย เป็นบทอวยวาทะในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า อฏฺฐธา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า อิริเย ฯ บทว่า อิริเย เป็นอาชยาตบท กัตตฺวาจก ฯ อิติ-คัพฺพํ เป็นบทสรูปะของบทว่า อตฺถโ ๒ บทว่า อตฺถโ เป็นลึงค์ตละ ฯ

ปาฐะว่า อภฺธจฺณตฺตเร จิตฺตา ฯ ปาฐะนํ ๓ ไม่เหมาะสมในฎีกา ฯ ความว่า โลกุตตรจิต
ตั้งอยู่แล้ว 8 ดวง ฯ

(366) ท่านอาจารย์ใส่ใจคำทักท้วงว่า ก็ถามว่าจริงจิตทั้งหลาย ย่อมเป็นไปในภุมิอื่น มิใช่หรือ ท่านเรียกว่าจิตในกามภพเป็นต้น อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **เอตล จ** เป็นต้น ฯ ก็ในคาถานี้ จิตทั้งหลายที่นับเนื่องในกามภพเป็นต้น โดยภาวะที่เป็นอารมณ์แห่งกามตัณหาเป็นต้น แม้จะเป็นไปในภุมิอื่นจากภุมิของตน ๆ บ้าง ท่านก็เรียกว่าจิตในกามภพเป็นต้น ฯ

จ-ศัพท์ เป็นวากยารัมภะ ฯ กามตัณหา เป็นเบื้องต้นแห่งตัณหาเหล่าใด ตัณหาเหล่านั้น
ชื่อว่ากามตัณหา ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายถึงอุปตัณหาและอรุप्तตัณหา ฯ อันเป็นอารมณ์แห่ง
กามตัณหาเป็นต้น ชื่อว่ากามตัณหาทวิสยะ ความเป็นแห่งอารมณ์แห่งกามตัณหาเป็นต้น ชื่อว่า
กามตัณหาทวิสยภาวะ ฯ ภพ คือ กาม ชื่อว่ากามภาวะ กามภพเป็นเบื้องต้นแห่งภพเหล่าใด ภพ
เหล่านั้น ชื่อว่ากามภวาทิ ฯ อันนับเนื่องในกามภพเป็นต้น ชื่อว่ากามภวาทิปริยาปันนะ ฯ ภูมิของตน
ของตน ชื่อว่าสกสกภูมิ ฯ ปิ-ศัพท์ เป็นโจทกาโรคฺสูงจะนะ (คือความดำริของผู้ถามที่สงสัย จึงแปลว่า แม้
ก็จริง) ฯ

บทว่า เอตถ จ เป็นบทอาธาระในบทว่า วุตตานิ ฯ บทว่า กามตณหาทิวีสยาเวณ เป็น
 บทตติยาริเสสนะในบทว่า -ปริยาปนนานิ ฯ บทว่า กามกาวทิปริยาปนนานิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า
 จิตตานิ ฯ บทว่า จิตตานิ เป็นบทกรรมในบทว่า วุตตานิ ฯ บทว่า สกสกฎมิตโต เป็นบทอุปาทานะในบท
 ว่า อณฺณตล ฯ บทว่า อณฺณตล เป็นบทอาธาระในบทว่า ปวตตมานานปิ ฯ บทว่า ปวตตมานานปิ เป็น
 บทวิเสสนะของบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า กามกาวทิสฺสุ เป็นบทอาธาระในบทว่า จิตตานิ ฯ บทว่า
 จิตตานิ เป็นลึงค์ตละ ฯ อิติ-ศัพท์เป็นอาการะในบทว่า วุตตานิ ฯ

1790 រូប. -/12/9.

1791 រូប. -/67/59.

1792 រូប. -/14/10.

1793 ร.ป. -/488/351.

(367) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำเนื้อความนั้นนั่นแลให้ปรากฏด้วยการเปรียบเทียบ จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า เปรียบเหมือนสัตว์เดียรัจฉาน แม้เกิดในท้องของหญิงมนุษย์ ท่านก็รวมไว้ในพวกสัตว์เดียรัจฉานนั่นเอง เพราะนับเนื่องในกำเนิดสัตว์เดียรัจฉาน ๑

เหล่ากอของนายมนุ ชื่อว่ามนุสสะ ๑ ลง อุสส ปัจจย ๑ ชื่ออิตถิ เพราะปรารภนาเขา เพราะถูกเขาปรารภนา คือนารี ๑ อิศุ-ธาตุมีความหมายว่า ปรารภนา, ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร สมามีทิมมา¹⁷⁹⁴, เปลี่ยน ส เป็น ต ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิฤตติปปัจจยานิ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁷⁹⁵, นำเข้า ประกอบกัน, ลง อี ปัจจยอีก ๑ มนุษย์ด้วย มนุษย์นั้น เป็นหญิงด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามนุสสิตถิ ๑ ชื่อว่ากัจฉิ เพราะถูกตำ คือท้อง ๑ กุส-ธาตุมีความหมายว่า ตำ, ลง ฉิ ปัจจย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹⁷⁹⁶, เปลี่ยน ส เป็น จ ด้วยสูตร กวจิ ธาตุวิฤตติปปัจจยานิ ที่ขวิปริตาเทส-โลปาคมา จ¹⁷⁹⁷ ๑ ปี-ศัพท์เป็นอรุจิสูจนะ (แปลว่า แม็กจริง) ๑ ชื่อว่าตริจฉานะ เพราะไปตำ คือสัตว์ทั้งหลาย ๑ ตริ-ธาตุมีความหมายว่า ไปตำ, ลง ฉาน ปัจจย ด้วยสูตร วขาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต¹⁷⁹⁸, ซ้อน จ ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानิ ตติยปรมา¹⁷⁹⁹ ๑ ชื่อว่าตริจฉานคตะ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการถือปฏิสนธิในสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย ๑ ชื่อว่าโยนิ เพราะเป็นธรรมชาติไปอย่างเดียวกันแห่งสัตว์ทั้งหลาย คือกำเนิดมีอณตขกำเนิด เป็นต้น ๑ ยุ-ธาตุมีความหมายว่า ปะปน-เจือปน, ลง นิ ปัจจย ด้วยสูตร กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย¹⁸⁰⁰, วุทธิ อุ เป็น โอ ด้วยสูตร อญญะสุ จ¹⁸⁰¹ ๑ กำเนิดแห่งสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย ชื่อว่าตริจฉานโยนิ อันนับเนื่องในกำเนิดแห่งสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย ชื่อว่าตริจฉานโยนิ-ปริยาปนนะ ความเป็นแห่งสัตว์ผู้สืบเนื่องในกำเนิดแห่งสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย ชื่อว่าตริจฉานโยนิ-ปริยาปนนะ ๑ เอว-ศัพท์ ย่อมให้รู้ว่า ในมนุษย์ทั้งหลาย ๑

ยถา-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๑ บทว่า มนุสสิตถิยา เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า กัจฉิสมี ๑ บทว่า กัจฉิสมี เป็นบทอาธาระในบทว่า นิพพตโตปี ๑ บทว่า นิพพตโตปี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ตริจฉานคโต ๑ บทว่า ตริจฉานคโต เป็นบทกรรมในบทว่า สงคยหติ ๑ บทว่า ตริจฉานโยนิยา เป็นบทอาธาระในบทว่า ปริยาปนนตตา ๑ บทว่า ปริยาปนนตตา เป็นบทเหตุในบทว่า สงคยหติ ๑ บทว่า ตริจฉานเสว เป็นบทอาธาระในบทว่า สงคยหติ ๑ บทว่า สงคยหติ เป็นอาชยาตบถ กัมมวาจก ๑ ตถา-ศัพท์ เป็นบทอุปเมยยะ ๑

(368) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ก็โลกุตตรจิต เป็นจิตที่ไม่นับเนื่องในภูมิไหน ๑ มิใช่หรือ ท่านเรียกว่า จิตในโลกุตตรธรรม อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า กตถจิ เป็นต้น ๑ จิตที่ไม่นับเนื่องในภูมิไหน ๑ เป็นส่วนหนึ่งแห่งหมวดโลกุตตรธรรม 9 ประการ ท่านเรียกว่า จิตในโลกุตตรธรรม ดุจในประโยคเป็นต้นว่า กิ่งทั้งหลายในต้นไม้ ฉะนั้น ๑

¹⁷⁹⁴ รูป. -/653/480.

¹⁷⁹⁵ รูป. -/488/351.

¹⁷⁹⁶ รูป. -/660/483.

¹⁷⁹⁷ รูป. -/488/351.

¹⁷⁹⁸ รูป. -/660/483.

¹⁷⁹⁹ รูป. -/42/39.

¹⁸⁰⁰ รูป. -/651/471.

¹⁸⁰¹ รูป. -/434/318.

บทว่า กตลจี เป็นบทอาธาระในบทว่า อปรียาปนนานิ ๑ สองบทว่า อปรียาปนนานิ นววิธโลกุตตรธัมมสมุเทกเทศฏทานิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตตานิ ๑ มีอย่าง 9 ด้วย มีอย่าง 9 นั้น เป็นโลกุตตรธรรมด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อนานววิธโลกุตตรธัมมะ หมวดแห่งโลกุตตรธรรม 9 อย่าง ชื่อนานววิธโลกุตตรธัมมสมุเทกเทศะ อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งหมวดแห่งโลกุตตรธรรม 9 อย่าง มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อนานววิธโลกุตตรธัมมสมุเทกเทศฏทานิ ๑ บทว่า รุกเข สาชาติอาทิสฺส เป็นบทอาธาระ ๑ วิย-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ๑ บทว่า อนุตฺตเร จิตตานิตฺติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุตตานิ ๑ บทว่า วุตตานิ เป็นกิตติบท กัมมวาทก ๑

(369) ท่านอาจารย์เมื่อจะกำหนดเนื้อความแม่อื่นอีก จึงกล่าวว่า **อถวา** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า **กาเม** ในกามภพ และว่า **รูป** ในรูปภพ นี้ เป็นการแสดงการลบบทหลัง ๑ ด้วยอำนาจหุติยาวิภัตติพหุจนะ คือ ซึ่งจิตที่มีในรูปภพ ชื่อว่ารูปาวจรจิต ซึ่งจิตชื่อว่าอนุตตระ เพราะวิเคราะหว่า ไม่มีจิตที่ยิ่งกว่า ในคานานี้ บัณฑิตพึงเห็นการเชื่อมความอย่างนี้ว่า บัณฑิตพึงกล่าวจิตทั้งหลายที่มีในกามภพ คือ ที่เป็นกามาวจรว่ามี 54 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในรูปภพ คือที่เป็นรูปาวจรว่ามี 15 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในรูปภพ คือที่เป็นรูปาวจรว่ามี 12 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในอนุตตรธรรม คือที่เป็นโลกุตตระว่ามี 8 ดวง ๑

จ-ศัพท์ ควรประกอบเป็น กามะ อิติ จ รูปะ อิติ จ ๑ บทหลัง ชื่อว่าอุตตรปทะ การลบบทหลัง ชื่อว่าอุตตรปทโลปะ การแสดงการลบบทหลัง ชื่อว่าอุตตรปทโลปนิเทศะ ๑

บทว่า กามะ รูปะติ จ เป็นบทสรุปะของบทว่า นิทเทโส ๑ บทว่า อุตตรปทโลปนิทเทโส เป็นลึงค์คัตถะ ๑

จิตทั้งหลายมีอยู่ในรูปภพ ชื่อว่าอารูปะ ๑ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ณ ราคา เตน รตตํ ตสฺสเสทมณฺณตฺเถสุ จ¹⁸⁰² ๑ จิตอันยิ่งกว่าจิตเหล่านั้น ไม่มี เพราะเหตุนี้ จิตเหล่านั้น จึงชื่อว่าอนุตตระ เป็นจตุตถิพหุพีหิสมาส ๑ สองบทว่า อารูปานิ อนุตฺตรานิ เป็นหุติยาวิภัตติ, เปลี่ยน โย เป็น นิ ด้วยสูตร โอตฺถ นิจฺจ¹⁸⁰³, ทิมะ อ เป็น อา ด้วยสูตร โยสุ กตนิการโลเปสุ ทิม¹⁸⁰⁴ ๑ อิติ แปลว่า อย่างนี้ ๑ อิติ-ศัพท์เป็นบทสรุปะของบทว่า อุปโยคพหุจน- ๑ บทว่า อุปโยคพหุจนวเสน เป็นบทหุติยาวิเสสณะในบทว่า ทฎฐพโ ๑ ชื่อว่าอุปโยคะ เพราะถูกประกอบเข้ากับบทกิริยา คือหุติยาวิภัตติ ๑ ความหมายถูกกล่าวด้วยศัพท์นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวจนะ การกล่าวความหมายมาก ชื่อว่าพหุจนะ หุติยาวิภัตติด้วย หุติยาวิภัตตินั้น เป็นพหุจนะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปโยคพหุจนะ ความเกี่ยวข้องแห่งหุติยาวิภัตติฝ่ายพหุจนะ ชื่อว่าอุปโยคพหุจนวเสน ๑ บัณฑิตพึงกล่าวจิตทั้งหลายที่มีในกามภพ คือ ที่เป็นกามาวจรว่ามี 54 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในรูปภพ คือที่เป็นรูปาวจรว่ามี 15 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในรูปภพ คือ ที่เป็นรูปาวจรว่ามี 12 ดวง พึงกล่าวจิตที่มีในอนุตตรธรรม คือที่เป็นโลกุตตระว่ามี 8 ดวง ๑ บทว่า กามะ ไซความเป้น กามาวจรานิ ๑ นัยแม่ในบทอื่นทั้งหลาย ก็เหมือนกันนี้แล ๑ ในวิกัปที่ 2 ไม่ปรากฏ ตลา-ศัพท์ ๑ ตลา-ศัพท์นั้น ยึดเอา บทว่า อิริเย ไว้ ๑

¹⁸⁰² รูป. -/376/275.

¹⁸⁰³ รูป. -/196/114.

¹⁸⁰⁴ รูป. -/147/86.

อิตี เอว-ศัพท เป็นบทสรุปของบทว่า สมพนโธ ๑ บทว่า เอตถ เป็นบทอาธาระในบทว่า สมพนโธ ๑ บทว่า สมพนโธ เป็นบทกรรมในบทว่า ทฎฐพโพ ๑ การเชื่อมบทหน้ากับบทหลัง ชื่อว่า สัมพันธะ ๑

(370) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความในคาถาที่ 3 จึงกล่าวว่า **อิตถิ** เป็นต้น ๑ บัณฑิตทั้งหลาย ผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์ คือ มีสภาวะบอกเนื้อความทั้งหลายโดยพิเศษ ย่อมจำแนกมนัส คือ จิต แยกประเภทเป็น 89 ดวงด้วยประการฉะนี้ คือ ด้วยอำนาจประเภทแห่งจิตเป็นไปในภูมิ 4 ซึ่งต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติตามที่กล่าวแล้ว ๑ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมจำแนกจิต 121 ดวง คือ 100 ยิ่งด้วย 20 เกินไป 1 ๑

ด้วยประการนี้ ชื่อว่าอิตถิง, ลง ถ ปัจจย ด้วยสูตร กิมเมหิ ถ¹⁸⁰⁵ ๑ ศัพทว่า อิตถิ ใช้ในความหมายว่าแสดง เพราะฉะนั้น จึงไขความเป็น ยถาสูตร ๑ ประการ อันอาจารย์กล่าวแล้ว ชื่อว่า ยถาสูตร เป็นอภัยยิภาวสมาส ๑ บทว่า ชาติ คือ ชาติที่เป็น กุศล อกุศล วิปาก และกิริยา ๑ ความต่างกันโดยชาติ ชื่อว่าชาติเภท อันต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติ ชื่อว่าชาติเภทภินนะ ๑ ภูมิทั้งหลาย 4 ชื่อว่าจตุภูมิ เป็นอสมหารทิกุสมาส ๑ อันเป็นไปในภูมิ 4 ชื่อว่าจตุภูมิกะ, ลง ฌิก ปัจจย ด้วยสูตร ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิชานนียคสปปภณชชีวิกตเสสุ จ¹⁸⁰⁶ ๑ อันเป็นไปในภูมิ 4 ด้วย อันเป็นไปในภูมิ 4 นั้น เป็นจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจตุภูมิจิตตะ อันต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติด้วย อันต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติเหล่านั้น เป็นจิตที่เป็นไปในภูมิ 4 ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าชาติเภทภินนจตุภูมิจิตตะ ๑ บรรดาบทเหล่านั้น ในบทวิเสสณะทั้ง 2 ท่านใส่บทวิเสสณะว่า ชาติเภทภินน นีมีได้มุงถึงคาถาว่า **ทวาทสากุสลาเนว** ๑ ใส่บทวิเสสณะว่า จตุภูมิ กเข้ามาได้มุงถึงคาถาว่า **จตุปณณสธา** ๑ ความต่างกันแห่งจิตที่เป็นไปในภูมิ 4 อันต่างกันโดยความต่างแห่งชาติ ชื่อว่าชาติเภทภินนจตุภูมิจิตตเภทะ ๑ ความต่างแห่งกุศลจิต 12 ดวง ความต่างแห่งกุศลจิต 21 ดวง ความต่างแห่งวิปากจิต 36 ดวง ความต่างแห่งกิริยาจิต 20 ดวง ๑ ความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งความต่างกันแห่งจิตที่เป็นไปในภูมิ 4 อันต่างกันโดยความต่างแห่งชาติ ชื่อว่าชาติเภทภินนจตุภูมิจิตตเภทวสะ ๑ อันหย่อนด้วย 1 ชื่อว่าเอกุนะ 90 อันหย่อนด้วย 1 ชื่อว่าเอกุนนวุติ ๑ ความต่างกัน ชื่อว่าปเภทะ ความต่างกัน 89 ดวง มีอยู่ในจิตใด จิตนั้น ชื่อว่าเอกุนนวุติปเภทะ ๑ บทว่า เอกุนนวุติปเภท นี ย่อมเหมาะสมกับในบทว่า เอกุนนวุติวิ ๑ ถาว่า ก็เพราะเหตุอะไร จึงใส่บทว่า กตวา ที่ไม่มีอยู่ไว้ในคาถา ๑ เฉลยว่า ท่านอาจารย์ใส่บทว่า กตวา ไว้เพื่อให้รู้ว่า การทำจิตที่แยกประเภทเป็น 89 ดวง ชื่อว่าเป็นการจำแนกจิต ๑ ก็ถ้าเมื่อไม่ใส่บทว่า กตวา ไว้ไซ้ ฤทธิคือการจำแนก ก็ไม่พึงปรากฏ เพราะฉะนั้น จึงใส่บทว่า กตวา เข้ามาเพื่อให้การทำการจำแนกให้ปรากฏนั่นเอง ๑ บทว่า กตวา อธิบายว่า วตวา-กล่าวแล้ว ๑ มานส-ศัพทในบทว่า อปฺปตฺตมานสา เสาหา นี้ ไขความเป็น จิตต เพราะเป็นไปแม้ในอรหัตตผล ๑ บุคคลชื่อว่าวิจักขณะ เพราะเห็นเนื้อความได้โดยพิเศษ ๑ จกข-ธาตุมีความหมายว่า พุตชัดเจน, ลง ยุ ปัจจย ด้วยสูตร กตตุกรณปเทเสสุ จ¹⁸⁰⁷, เปลี่ยน

¹⁸⁰⁵ รูป. -/422/309.

¹⁸⁰⁶ รูป. -/374/271.

¹⁸⁰⁷ รูป. -/597/435.

ยุ เป็น อน ด้วยสูตร อนกา ญณฺณ¹⁸⁰⁸, เปลี่ยน น เป็น ณ ด้วยสูตร รหาติโต ณ¹⁸⁰⁹ ๑ ใช้เป็น วิจกฺขนา ก็มี ๑ บทว่า วิจกฺขนา นั้น ไขความเป็น วิเสสน อตถานํ จกฺขณสภาวะ-มีสภาวะบอกเนื้อความทั้งหลายโดยพิเศษ ๑ ใส่บทกรรมว่า อตถ เข้ามา ๑ ใส่บทว่า สภาวะ เข้ามาด้วยอำนาจการอธิบาย ๑ ชื่อว่าอัตถะ เพราะถูกรู้ การบอกคือเห็นเนื้อความอย่างประจักษ์ ชื่อว่าอัตถจกฺขณสภาวะ การบอกเนื้อความเป็นสภาวะคือเป็นปกติของบุคคลเหล่าใด มีอยู่ บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าอัตถจกฺขณสภาวะ ๑ ใส่บทประธานว่า ปณฺธิต เข้ามา ๑ บุคคลชื่อว่าปณฺธิตเพราะรู้ ๑ ปติ-ธาคุมมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ต ปัจจย ด้วยสูตร พุทธมาทิตเถ กตฺตริ¹⁸¹⁰, ลง อี อาคม ด้วยสูตร ยถาคมมิการ¹⁸¹¹, ลง นิคคหิตอาคม ด้วยสูตร นิคคหิตถญ¹⁸¹², เปลี่ยนนิคคหิต เป็น ณ ด้วยสูตร วคฺชนตํ วา วคฺเค¹⁸¹³ ๑ คำว่า วาถา นี้กล่าวไว้ด้วยอำนาจการประพันธ์คาถา ๑

ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า เนื้อความของจิตนั้น มีอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้ จึงกล่าวว่า **อถวา** ๑ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมจำแนกจิต 121 ดวง คือ 100 ยิ่งด้วย 20 เกินไป 1 ๑ แสดงไขบทว่า เอกุตฺตร ดังนี้ ๑ ใคร ๆ พึงสงสัยเนื้อความว่า 20 ถ้วน เพราะ เอก-ศัพท์กล่าวแต่ความหมายเสมอ กัน เพื่อห้ามความหมายนั้น จึงใส่ อุตฺตร-ศัพท์เข้ามา ๑ ใส่ อธิก-ศัพท์เข้ามาเพื่อเว้นเนื้อความว่า 100 คุณด้วย 20 ดังนี้ ๑ อุตฺตร และ อธิก-ศัพท์ทั้ง 2 เป็นไพบลกัน ๑ 20 เกินด้วย 1 ชื่อว่าเอกุตฺตรวิสาธิตะ อันยิ่งด้วย 20 เกินด้วย 1 ชื่อว่าเอกุตฺตรวิสาธิตะ ๑

บทว่า อิตถิ ยถาตุเตน เป็นบทติยวิเสสนะในบทว่า วิจกฺขนติ ๑ บทว่า ชาตเถภินนจตุ-ภูมิจิตตเภทวเสน เป็นบทติยวิเสสนะในบทว่า เอกุณฺณวุติปปเภทิ ๑ บทว่า เอกุณฺณวุติปปเภทิ เป็น บทกรรมในบทว่า กตฺวา ๑ บทว่า กตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า วิจกฺขนติ ๑ บทว่า มานสํ จิตตํ เป็นบทกรรมในบทว่า วิจกฺขนติ ๑ บทว่า วิเสสน เป็นบทติยวิเสสนะในบทว่า จกฺขณ- ๑ บทว่า อตถานํ จกฺขณสภาวะ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ปณฺธิตา ๑ บทว่า ปณฺธิตา เป็นบทกัตตา ๑ บทว่า เอกุตฺตรวิสาธิกิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สตํ ๑ บทว่า สตํ เป็นบทกรรม ๑

(371) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้เนื้อความของคำในบทว่า ปมฺมชฺฌานโสตาปัตติมคฺคจิตตํ จึงกล่าวว่า **ฌาน-** เป็นต้น ๑ ชื่อว่าปมฺมชฺฌานโสตาปัตติมคฺคจิตต เพราะวิเคราะห์ว่า โสตาปัตติมคฺคจิตต นั้นด้วย เป็นปมฺมชฺฌาน เพราะเป็นเสมือนกับปมฺมชฺฌาน เป็นต้น ด้วยอำนาจองค์ฌานนั้นด้วย ๑

องค์ทั้งหลายแห่งฌาน ชื่อว่าฌานังคะ ความเกี่ยวข้องแห่งองค์ฌาน ชื่อว่าฌานังควสะ ๑ ที่ 1 ด้วย ที่ 1 นั้น เป็นฌานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปมฺมชฺฌานะ อันเสมือนกับปมฺมชฺฌาน ชื่อว่าปมฺมชฺฌานสทิสะ ความเป็นแห่งการเหมือนกับปมฺมชฺฌาน ชื่อว่าปมฺมชฺฌานสทิสัตตะ ๑ รุปีวิเคราะห์ว่า ปมฺมชฺฌานญจ ตํ โสตาปัตติมคฺคจิตตญจ เป็นวิเสสนพุพพบทกัมมธารยสมาส ๑

¹⁸⁰⁸ รุป. -/570/417.

¹⁸⁰⁹ รุป. -/550/402.

¹⁸¹⁰ รุป. -/606/441.

¹⁸¹¹ รุป. -/547/400.

¹⁸¹² รุป. -/57/52.

¹⁸¹³ รุป. -/49/46.

บทว่า ฌานังควเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า -สทิส- ฯ บทว่า ปรมชฌานาติ- สทิสตดา เป็นบทเหตุในบทว่า ปรมชฌานํ ฯ สองบทว่า ปรมชฌานํ ตํ เป็นบทวิเสสของบทว่า โสตาปตติมคฺคจิตตณฺจ ฯ อิติ-ศัพทํเป็นบทเหตุ ฯ

(372) ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ปาทกชฌาน-** เป็นต้น เพื่อปรารณาคำว่า **ฌานังควเสน ปรมชฌานาติสทิสตดา** ฯ ความจริง มรรคทั้ง 4 ได้ชื่อว่าปฐมฌานเป็นต้น แต่ละอย่างแยกออกเป็น 5 เพราะความปรากฏแห่งองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น ซึ่งเหมือนกับฌานนั้น ๆ ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาท ฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว และอริยาศัยแห่งบุคคล อย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ

บุคคลทั้งหลายย่อมบรรลุมรรคด้วยฌานนั้น เพราะเหตุนี้ ฌานนั้น จึงชื่อว่าปาทกะ ฯ ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ญฺ ปัจจย ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตฺวาวิ วา¹⁸¹⁴ ฯ ฌานคือ บาท ชื่อว่าปาทกชฌานะ ฯ ชื่อว่าสัมมสทิส เพราะพระโยคาวจรพิจารณา ฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว ชื่อว่าสัมมสทิสชฌานะ ฯ อริยาศัยแห่งบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่าบุคคลชฌาสยะ ฯ ฌานที่เป็นบาทด้วย ฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้วด้วย อริยาศัยแห่งบุคคลด้วย ชื่อว่าปาทกชฌาน- สัมมสทิสชฌานบุคคลชฌาสยะ ฯ บางคัมภีร์ เพิ่ม ปี-ศัพทํว่า ปาทกชฌานสมมสทิสชฌานบุคคลชฌาสเย- สฺปิ ก็มี ฯ นั้นไม่ควร ฯ หิ-ศัพทํ เป็นทัฬหีกรรม ฯ ความเกี่ยวข้องแห่งธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอัญญตรวสะ ฯ เหมือนกับฌานนั้น ๆ ชื่อว่าตั้งตั้งฌานสทิสะ ลงนิคฺคหิตอาคมข้างหน้า ฯ วิตกเป็น เบื้องต้นแห่งองค์ทั้งหลายเหล่าใด องค์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าวิตกกาทิ องค์คือวิตกเป็นต้น ชื่อว่า วิตกกาทิอังคะ อันเหมือนกับฌานนั้น ๆ ด้วย อันเหมือนกับฌานนั้น ๆ เหล่านั้น เป็นองค์มีวิตกเป็นต้น ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตั้งตั้งฌานสทิสวิตกกาทิอังคะ ฯ ความปรากฏ ชื่อว่าปาตุภาวะ ความปรากฏแห่งองค์ฌานมีวิตกเป็นต้นอันเหมือนกับฌานนั้น ๆ ชื่อว่าตั้งตั้งฌานสทิสวิตกกาทิอังคะ- ปาตุภาวะ ฯ ปี-ศัพทํ มุ่งถึงส่วนย่อย ฯ ปฐมฌานเป็นต้นด้วย ปฐมฌานเป็นต้นนั้น เป็นชื่อด้วย เพราะ เหตุนี้ จึงชื่อว่าปรมชฌานาติโวหาระ ฯ บทว่า วิชฺชนฺติ มาจาก วิ บทหน้า ภาช-ธาตุมีความหมายว่า เหลา-ลาก ฯ การแยกออก คือการทำให้แยกกัน ฯ ลง อนฺเต วิภตฺติ, ลง ย ปัจจย ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ โย¹⁸¹⁵, เปลี่ยน ชฺย เป็น ชฺช ด้วยสูตร ตสฺส จวคฺคยการวการตฺตํ สธาตฺวนตสฺส¹⁸¹⁶, ซ้อน ชฺ, เปลี่ยน อนฺเต วิภตฺติ ฝ่ายอดีตโนบท เป็น อนฺติ วิภตฺติฝ่ายปรสสบท ด้วยสูตร อดฺตโนปาทานิ ปรสฺสพทตฺตํ¹⁸¹⁷ ฯ

บทว่า ปาทกชฌานสมมสทิสชฌานบุคคลชฌาสเยสุ เป็นสัตตมวิภตฺติใช้ในนิทธารณะ ฯ บทว่า อญฺญตรวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า -สทิส- ฯ บทว่า ตตฺตฌานสทิสวิตกกาทิองฺคปาตุภาเวน เป็นบทตติยาวิเสส หรือบทเหตุในบทว่า ลกฺขนฺตา ฯ บทว่า จตฺตาโรปี เป็นบทวิเสสของบทว่า มคฺคา ฯ บทว่า มคฺคา เป็นบทวุตตกัมมะในบทว่า วิชฺชนฺติ ฯ บทว่า ปรมชฌานาติโวหารํ เป็นบท กรรมในบทว่า ลกฺขนฺตา ฯ บทว่า ลกฺขนฺตา เป็นบทวิเสสของบทว่า มคฺคา ฯ บทว่า ปจฺเจกํ เป็นบท วิเสสหรือบทกิริยาวิเสสในบทว่า ปญฺจชา ฯ บทว่า ปญฺจชา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า วิชฺชนฺติ ฯ บทว่า วิชฺชนฺติ เป็นอาชยาตบท กัมมวาทก ฯ

¹⁸¹⁴ รูป. -/568/414.

¹⁸¹⁵ รูป. -/445/323.

¹⁸¹⁶ รูป. -/447/324.

¹⁸¹⁷ รูป. -/446/323.

(373) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้คำที่ตนกล่าวว่า **ฌานจฺวเสน** เป็นต้นสำเร็จด้วยคำของอาจารย์ จึงกล่าวว่า **เตนาค** เป็นต้น ๑ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ฌานจฺโยคณาทน** ดังนี้ เป็นต้น ๑

บทว่า **เตน** เป็นบทเหตุในบทว่า **อาห** ๑ ก็เนื้อความนี้ว่า มรรคทั้ง 4 เสมือนกับฌานนั้น ๑ ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาท หรือฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว ด้วยอำนาจจริยวงศ์ ดังนี้ ไม่ควร ๑ เพราะเหตุอะไร ๑ เพราะไขความบทว่า **จตฺตารอ มคฺคา** นั้นว่า บทว่า **จตฺตารอ มคฺคา** นี้ พึงสัมพันธ์เข้ากับบทว่า **ลภนฺตา** นี้ และบทว่า **จตฺตารอ มคฺคา** พึงสัมพันธ์เข้ากับบทว่า **ตตฺตมานสทิสฺสตฺตา** นี้ คำทั้งสองนั้น ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มณีสารมัญจุสา ผิด ๑ เพราะว่า ท่านอาศัยปาฐะที่ผิดกล่าวคำนั้นว่า เพราะเสมือนด้วยอำนาจสภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ๑ ก็คำนั้นท่านกล่าวไว้ด้วยความหลงลืมอย่างยิ่งเหมือนเข้าไปสู่ที่มีดมิด ฉะนั้น ๑

(374) ท่านอาจารย์เมื่อจะขยายความฌานที่เป็นบาท ฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว และอริยาคัยแห่งบุคคลให้พิสดาร จึงกล่าวว่า **ตตฺถ** เป็นต้น ๑ ประกอบความว่า บรรดาฌานที่เป็นบาท ฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว และอริยาคัยแห่งบุคคลนั้น เมื่อพระโยคาวจรเข้าฌานใด ๑ บรรดาปฐมฌาน เป็นต้น ออกจากฌานที่เข้านั้นแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายอยู่ ฐานคามินีวิปัสสนา เป็นไป ฌานนั้น ๑ ชื่อว่าฌานที่เป็นบาท เพราะเป็นปฏิกฐาน (ที่ตั้ง) คือเป็นเหตุใกล้แห่งฐานคามินีวิปัสสนา ๑

บทว่า **ตตฺถ** เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า **ปาทกชฺฌานํ** เป็นบทนิทธารณียะ ๑ บทว่า **ปจฺมชฺฌานาทีสุ** เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า **ยํ ยํ ฌานํ** เป็นบทนิทธารณียะ ๑ บทว่า **ยํ ยํ** เป็นบทวิเสสณะของบทว่า **ฌานํ** ๑ บทว่า **ฌานํ** เป็นบทกรรมในบทว่า **สมาปชฺชิตฺวา** ๑ บทว่า **สมาปชฺชิตฺวา** เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า **วุฏฺฐาย** ๑ บทว่า **ตโต** เป็นบทอุปาทานะในบทว่า **วุฏฺฐาย** ๑ บทว่า **วุฏฺฐาย** เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า **สมมสนตฺสส** ๑ บทว่า **สงฺขาเร** เป็นบทกรรมในบทว่า **สมมสนตฺสส** ๑ ชื่อว่าสังขาระ เพราะถูกปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่ง ได้แก่สังขตธรรม ๑ บทว่า **สมมสนตฺสส** เป็นบทสัมปทานะในบทว่า **ปวตฺตา** ๑ บทว่า **วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา** เป็นบทกัตตาในบทว่า **ปวตฺตา** ๑

มรรคชื่อว่าฐานะ เพราะเป็นนิมิตภายนอกที่ออกจากวัตถุที่ยึดมั่นและที่เป็นไปภายใน ๑ วิ อุ บทหน้า **จา-ธาค**มีความหมายว่า หยุด-ยืน-ตั้งอยู่, ลง ยุ ปัจจัย, เปลี่ยน ยุ เป็น อน ด้วยสูตร **อนกา ยุณฺณ**¹⁸¹⁸ ๑ ชื่อว่าฐานคามินิ เพราะเข้าถึงการออกจากวัตถุที่ยึดมั่นได้ ความว่า ถูกกระทบพร้อมกับมรรค ๑ คมฺ-ธาคมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร **ธาคฺยา กมฺมาทิมฺหิ โณ**¹⁸¹⁹, ลง ณ อนุพันธ์และทำการวุทธิ, ลง อิณี ปัจจัยอีก ๑ ปัญญาชื่อว่าวิปัสสนา เพราะเห็นโดยอาการต่าง ๆ ๑ วิปัสสนาคือฐานคามินิ ชื่อว่าฐานคามินีวิปัสสนา ได้แก่สังขารูปกษณญาณพร้อมด้วยอนุโลมญาณ ๑

บทว่า **ปวตฺตา** เป็นกิตฺตบท กัตตุวจาก ๑ บทว่า **ตํ ตํ** เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า **ปาทกชฺฌานํ** เป็นบทสัณญาย ๑ บทว่า **วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนาย** เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า **ปทฺฐาน-** ๑ บทว่า **ปทฺฐานภาวโต** เป็นบทเหตุในบทว่า **ปาทกชฺฌานํ** ๑

¹⁸¹⁸ รพ. -/570/417.

¹⁸¹⁹ รพ. -/561/411.

บุคคลย่อมบรรลุลผล ด้วยเหตุ นั้น เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า ปทะ ๑ ปท-ธาตุมีความหมายว่า ไป-ถึง-บรรลุ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สัพพโต ญุตวาวิ วา¹⁸²⁰ ๑ ผลย่อมตั้งอยู่ในเหตุนี้ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า ฐานะ ๑ การบรรลุลผลด้วย การบรรลุลผลนั้น เป็นเหตุที่ตั้งด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า ปทัญฐานะ ความเป็นแห่งเหตุเป็นที่ตั้งแห่งการบรรลุลผล ชื่อว่า ปทัญฐานภาวะ ๑ เมื่อบุคคลพิจารณา ฌานนั้น ๆ อยู่ วุฏฐานคามินีวิปัสสนานั้น เป็นไป ฌานนั้น ชื่อว่า สัมมสติดชฌานะ ๑

(375) อธิบายที่ เกิดแก่พระโยคาวจรอย่างนี้ว่า โฉนหนอ มรรคที่ประกอบด้วยองค์ 5 ที่ เหมือนกับปฐมฌาน พึงมีแก่เรา หรือว่ามรรคที่ต่างด้วยมรรคมองค์ 4 เป็นต้น ที่เหมือนกับทุติยฌาน เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง พึงมีแก่เรา ชื่อว่า อธิบายแห่งบุคคล ๑

บทว่า สมมสนตสส เป็นบทกัตตาในบทว่า ปวตตทา ๑ บทว่า สา เป็นบทกัตตา ๑ บทว่า ตํ คือ ฌานนั้น ๆ ๑ บทว่า ตํ เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า สมมสติดชฌานํ เป็นบทสัณญี ๑ บทว่า อโห เป็นบท อาสังสัถถนิบาต ๑ บทว่า วต เป็นบทเอกิงสัถถนิบาต ๑ บทว่า เม เป็นบทสัมพันธะในบทว่า ปฐมฌาน- ๑ บทว่า ปฐมฌานสทิสโส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคโค ๑ เสมือนกับปฐมฌาน ชื่อว่า ปฐมฌานสทิสะ ๑ บทว่า มคโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า ภเวย ๑ บทว่า ปญจกิกโก เป็นบท วิกกัตตาในบทว่า ภเวย ๑ องค์ทั้งหลาย 5 ชื่อว่า ปญจกคะ องค์ 5 ของฌานนั้น มีอยู่ เพราะเห็นนั้น จึงชื่อว่า ปญจกิกะ ๑ บทว่า ทุติยฌานาทีสุ เป็นบทนิทธารณะ ๑ วา-ศัพท์ เป็นบทวิกัปปะ ๑ สองบท ว่า อญตรสทิสโส จตฺรงคาทีเกโ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคโค ๑ เสมือนกับสภาวะธรรมอย่างใด อย่างหนึ่ง ชื่อว่า อญตรสทิสะ ๑ องค์ทั้งหลาย 4 ชื่อว่า จตฺรงคะ ลง ร อาคม องค์ 4 เป็นเบื้องต้น แห่งองค์ทั้งหลายเหล่าใด องค์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า จตฺรงคาที ความต่างกันแห่งองค์มีองค์ 4 เป็นต้น ในมรรคใด มีอยู่ มรรคนั้น ชื่อว่า จตฺรงคาทีเกโ ๑ บทว่า มคโค เป็นบทกัตตาในบทว่า ภเวย ๑ อติ เหว-ศัพท์ เป็นบทสรูปนิทสสนะในบทว่า อุปปนนชฌาสโย ๑ บทว่า โยคาวจรสส เป็นบทสัมพันธะใน บทว่า อชฌาสโย ๑ ชื่อว่า โยคาวจระ เพราะบำเพ็ญความเพียร ๑ บทว่า อุปปนนชฌาสโย เป็นบท สัณญี ๑ อธิบายอันเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า อุปปนนชฌาสยะ ๑ บทว่า ปุคฺคชฌาสโย นาม เป็นบทสัณญี ๑

(376) ท่านอาจารย์ครั้งแสดงอาการ 3 มีฌานที่เป็นบาทเป็นต้น เมื่อจะแสดงมรรคที่ บุคคลให้เกิดขึ้นอันเสมือนกับฌานที่เป็นบาทเป็นต้น จึงกล่าวว่า ตตถ เป็นต้น ๑ บรรดาฌานที่เป็น บาทเป็นต้น พระโยคาวจรรูปใด เข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาปฐมฌานเป็นต้น ออกจากฌานที่ เข้านั้นแล้ว พิจารณาปิณณกสังขารทั้งหลาย (สังขารอันจากฌานที่เข้า) ย่อมให้มรรคเกิดขึ้น มรรค นั้นของพระโยคาวจรรูปนั้น ย่อมเป็นเหมือนฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ มีปฐมฌานเป็นต้น ๑

บทว่า ตตถ เป็นบทนิทธารณะ ๑ บทว่า ปาทกชฌาน- ในบทว่า ปาทกชฌานสทิสโส นี้ เป็น บทนิทธารณียะ ๑ บทว่า เยน เป็นบทกัตตาในบทว่า อุปปาติโต ๑ บทว่า ปฐมฌานาทีสุ เป็นบท นิทธารณะ ๑ บทว่า อญตรํ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌานํ ๑ บทว่า ฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สมาปชชิตวา ๑ บทว่า สมาปชชิตวา เป็นบทปุปพกาลกิริยาในบทว่า วุฏฺฐาย ๑ บทว่า ตโต เป็นบท อปาทานะในบทว่า วุฏฺฐาย ๑ บทว่า วุฏฺฐาย เป็นบทปุปพกาลกิริยาในบทว่า สมมสติดวา ๑ บทว่า ปิณณกสงฺขारे เป็นบทกรรมในบทว่า ปาทกชฌานโต อญตรสงฺขारे สมมสติดวา ๑ อันละกันด้วย

อันคละกันนั้น เป็นสังขารด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปกิณณกสังขาระ ฯ บทว่า สมมสิตฺวา เป็นบท
 ปุพพกาลกิริยาในบทว่า ปณฺณาย ปริมฺชชิตฺวา อวชฺชิตฺวา อุปปาติโต ฯ บทว่า มคฺโค เป็นบทปกติ-
 กัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า อุปปาติโต เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ตสฺส เป็นบท
 สัมพันธะในบทว่า มคฺโค ฯ บทว่า โส เป็นบทวิเสสณะของบทว่า มคฺโค ฯ บทว่า มคฺโค เป็นบทปกติ-
 กัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ปมฺมชฌานาติตํปาทกฺขณาสทิสฺโส เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ฯ

ปฐมฌานเป็นเบื้องต้นแห่งฌานทั้งหลายมีทุติยฌานเป็นต้นเหล่าใด ฌานทั้งหลายมีทุติย-
 ฌานเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าปฐมฌานาติ ฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ คือปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่าปมฺช-
 ฌานาติตํปาทกฺขณาสทิสฺโส อันเสมือนกับฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ คือปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่าปมฺช-
 ฌานาติตํปาทกฺขณาสทิสฺสะ ฯ

(377) ก็ถ้าฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งไม่มี พระโยคาวจรพิจารณาฌาน
 อย่างใดอย่างหนึ่งบรรดาปฐมฌานเป็นต้นอย่างเดียว ย่อมให้มรรคเกิดขึ้น มรรคนั้นของพระโยคาวจร
 นั้น ก็เหมือนฌานที่พิจารณาแล้ว ฯ

สเจ-ศัพฺพํ เป็นบทปริกัปปะในบทว่า โหติ ฯ ปน-ศัพฺพํ เป็นบทวิเสสตัดละ ฯ สองบทว่า
 วิปัสสนาปาทกํ ยงฺกิญฺจิ เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌานํ ฯ ฌานอันเป็นบาทของวิปัสสนา ชื่อว่า
 วิปัสสนาปาทกะ ฯ บทว่า ฌานํ เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า เกวลํ เป็นบทกิริยาวิเสสณะใน
 บทว่า สมมสิตฺวา ฯ บทว่า ปมฺมชฌานาติสุ เป็นบทนิทธารณะ ฯ บทว่า อณฺเฏตรํ เป็นบทวิเสสณะของ
 บทว่า ฌานํ ฯ บทว่า ฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตฺวา ฯ บทว่า สมมสิตฺวา เป็นบทปุพพกาล-
 กิริยาในบทว่า อุปปาติโต ฯ บทว่า มคฺโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า อุปปาติโต เป็นบท
 วิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ตสฺส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า มคฺโค ฯ บทว่า โส เป็นบทวิเสสณะ
 ของบทว่า มคฺโค ฯ บทว่า มคฺโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า สมมสิตฺชฌานาสทิสฺโส เป็น
 บทวิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ฯ อันเสมือนกับฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว ชื่อว่าสมมสิตฺชฌาน-
 สทิสฺสะ ฯ

(378) ก็ถ้าพระโยคาวจรเข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง พิจารณาฌานอื่นจากฌานที่เข้านั้น
 ให้มรรคเกิดขึ้นในเวลานั้น มรรคของพระโยคาวจรนั้น ย่อมเป็นเหมือนกับฌานที่เป็นบาทและฌานที่
 พิจารณาแล้ว 2 อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจอหยาตัยแห่งบุคคล ฯ

ยทิ-ศัพฺพํ เป็นบทปริกัปปะในบทว่า โหติ ฯ ปน-ศัพฺพํ เป็นบทวิเสสตัดละ ฯ บทว่า ยถฺกิญฺจิ
 เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ฌานํ ฯ บทว่า ฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า สมาปชฺชิตฺวา ฯ บทว่า
 สมาปชฺชิตฺวา เป็นบทปุพพกาลกิริยาในบทว่า สมมสิตฺวา ฯ บทว่า ตโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า
 อณฺเฏ ฯ บทว่า อณฺเฏ เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตฺวา ฯ แม้ วา-ศัพฺพํในบทว่า อณฺเฏ วา ก็มี ฯ วา-
 ศัพฺพํนั้น ไม่ควร ไม่เหมาะสมกับบทว่า ทวีสุ ฯ บทว่า สมมสิตฺวา เป็นบทปุพพกาลกิริยาในบทว่า
 อุปปาติโต ฯ บทว่า อุปปาติโต เป็นบทวิเสสณะของปาฐะที่เหลือว่า มคฺโค ฯ บทว่า ตทา เป็นบทกาล-
 สัตตมโนในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ปุคฺคฺลชฌาสนยวเสน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า สทิสฺโส ฯ ความ
 เกี่ยวข้องแห่งอหยาตัยของบุคคล ชื่อว่าปุคฺคฺลชฌาสนยวสะ ฯ บทว่า ทวีสุ คือ เป็นบทนิทธารณะ ในบท
 ว่า ปาทกฺขณาสมมสิตฺชฌาเนสุ ฯ บทว่า อณฺเฏตร- เป็นบทนิทธารณียะ ฯ บทว่า มคฺโค เป็นบทที่
 เหลือในบทว่า อณฺเฏตรสทิสฺโส ฯ บทว่า อณฺเฏตรสทิสฺโส เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า โหติ ฯ

(379) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ก็ถ้าอัยาศัยแห่งบุคคลอย่างนั้นไม่มี มรรคที่พระโยคาวจรออกจากภวนชั้นต่ำ ๆ แล้วพิจารณาธรรมชั้นสูง ๆ ให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า สเจ เป็นต้น ฯ

บทว่า สเจ เป็นบทปริกัปะในบทว่า นตฺถิ ฯ ปน-ศัพฺท เป็นบทวิเสสตัดละ ฯ บทว่า บุคคลสส เป็นบทสัมพันธะในบทว่า อชฺฌาสโย ฯ บทว่า ตถาวโร เป็นบทวิเสสของบทว่า อชฺฌาสโย ฯ อย่าง คือประการนั้น ของอัยาศัยนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าตถาวโร ฯ บทว่า อชฺฌาสโย เป็นบทกัตตาในบทว่า นตฺถิ ฯ บทว่า เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วุฏฺฐาย ฯ อันเป็นไปในเบื้องต่ำ ชื่อว่าเหฏฺฐิมะ, ลง อิม ปัจจย ด้วยสูตร ชาติาทินิมิยา จ¹⁸²¹ ฯ ฌานอันเป็นไปในเบื้องต่ำ ๆ ชื่อว่า เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานะ ฯ บทว่า วุฏฺฐาย เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า สมมสิตฺวา ฯ บทว่า อุปรูปริชฌานธมฺเม เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตฺวา ฯ บทว่า สมมสิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อุปฺปาทิต- ฯ บทว่า อุปฺปาทิตมคฺโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ปาทกชฺฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า อนเปกฺขิตฺวา ฯ บทว่า อนเปกฺขิตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า สมมสิตชฺฌานสทฺธิโส เป็นบทวิกติกัตตาในปาฐะที่เหลือว่า โหติ ฯ บทว่า อุปรูปริชฌานโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า วุฏฺฐาย ฯ ปน-ศัพฺท เป็นบทวิเสสตัดละ ฯ บทว่า วุฏฺฐาย เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า สมมสิตฺวา ฯ บทว่า เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานธมฺเม เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตฺวา ฯ บทว่า สมมสิตฺวา เป็นบทบุพพกาลกิริยาในบทว่า อุปฺปาทิต- ฯ บทว่า อุปฺปาทิตมคฺโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า สมมสิตชฺฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า อนเปกฺขิตฺวา ฯ บทว่า อนเปกฺขิตฺวา เป็นบทสมานกาลกิริยาในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ปาทกชฺฌานสทฺธิโส เป็นบทวิกติกัตตาในบทว่า โหติ ฯ

(380) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำคำที่กล่าวว่า ปาทกชฺฌานสทฺธิโส-เสมือนกับฌานที่เป็นบาท ดังนี้ ให้มั่นคง จึงกล่าวว่า **เหฏฺฐิม-** เป็นต้น ฯ ก็ถ้าอัยาศัยแห่งบุคคลอย่างนั้นไม่มี ฯ มรรคที่พระโยคาวจรออกจากภวนชั้นต่ำ ๆ แล้วพิจารณาธรรมชั้นสูง ๆ ให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นเหมือนฌานที่พิจารณาแล้ว ไม่คำนึงถึงฌานที่เป็นบาท ส่วนมรรคที่พระโยคาวจรออกจากภวนชั้นสูง ๆ แล้วพิจารณาฌานธรรมชั้นต่ำ ๆ ให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นเหมือนฌานที่เป็นบาท ไม่คำนึงถึงฌานที่พิจารณาแล้ว ฯ ความจริง ฌานที่สูง ๆ ย่อมมีกำลังกว่าฌานชั้นต่ำ ๆ แล ฯ ใช้เป็น เหฏฺฐิมชฺฌานโต ก็มี ฯ

บทว่า เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต เป็นบทอุปาทานะในบทว่า พลวตฺโร ฯ หิ-ศัพฺท เป็นบททัฬหีकरणะ ฯ บทว่า อุปรูปริชฌานํ เป็นลึงค์ตัดละ ฯ บทว่า พลวตฺโร เป็นบทวิเสสของบทว่า ฌานํ ฯ อิติ-ศัพฺท เป็นบทสมাপินนะ ฯ

(381) ท่านอาจารย์หมายเอาคำที่ทักท้วงว่า การกำหนดฌาน เป็นอย่างนี้ ส่วนการกำหนดเวทนา เป็นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **เวทนานิยโม ปน** เป็นต้น ฯ ส่วนการกำหนดเวทนาแม้ในมรรคทั้งหมด ย่อมมีโดยกำหนดฐานคามินิวิปัสสนา ฯ การกำหนด ชื่อว่านิยมะ การกำหนดเวทนา ชื่อว่าเวทนานิยมะ ฯ

บทว่า เวทนานิยโม เป็นบทกัตตาในบทว่า โหติ ฯ ปน-ศัพฺท เป็นบทวิเสสตัดละ ฯ บทว่า สัพพตถาปิ เป็นบทอาธาระในบทว่า เวทนา- หรือเป็นบทอาธาระแม้ในบทว่า โหติ ฯ บทว่า วุฏฺฐาน-

¹⁸²¹ รุป. -/378/280.

คามินีวิปัสสนานิยามเนน เป็นบพตติยาวิเสสสะเนในบพทว่า โหติ ฯ การกำหนดคือวฏฐานคามินีวิปัสสนา ชื่อว่าวฏฐานคามินีวิปัสสนานิยามะ ฯ

(382) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า การกำหนดองค์ฌานของพระอรหันต์ผู้สุกขวิปัสสกะย่อมมีโดยกำหนดวฏฐานคามินีวิปัสสนา ดังนี้ จึงกล่าวว่า ตถา เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า การกำหนดองค์ฌานทั้งสิ้นของพระอรหันต์ผู้สุกขวิปัสสกะก็เหมือนกัน คือ ย่อมมีโดยกำหนดวฏฐานคามินีวิปัสสนา ฯ

บพทว่า ตถา คือ ย่อมแสดงบพทว่า วฏฐานคามินีวิปัสสนานิยามเนน-โดยกำหนดวฏฐานคามินีวิปัสสนา ฯ ตถา-ศัพท์ เป็นบพตติยาวิเสสสะเนในบพทว่า โหติ ฯ วิปัสสนา ชื่อว่าสุกขา เพราะแห่งแล้ง ฯ สุต-ธาตุมีความหมายว่า เห็น-แห่ง, ลง ต ปัจจัย ด้วยสูตร พุทธมาทิตถ กตตริ¹⁸²², เปลี่ยน ต เป็น กข ด้วยสูตร สุตปจสกาทิตถ กขกกา จ¹⁸²³ ฯ ส ท้ายธาตุ หายไป ฯ ปัญญา ชื่อว่าวิปัสสกะ เพราะเหตุโดยอาการต่าง ๆ ฯ วิ บพทหน้า ทิส-ธาตุมีความหมายว่า เห็น-แห่งดู, ลง ญ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁸²⁴, เปลี่ยน ญ เป็น อก ด้วยสูตร อนกา ญญุน¹⁸²⁵, เปลี่ยน ทิส เป็น ปสส ด้วยสูตร ทิสสส ปสสทิสสทกขา วา¹⁸²⁶ ฯ ชื่อว่าสุกขวิปัสสกะ เพราะมีปัญญาเห็นแจ้งที่แห่งแล้งไร้ความเยื่อใยอันเหนียวแน่นเพราะไม่มีความสเนหากล่าวคือปฐมภาวนา (สมถภาวนา) ฯ บพทว่า สุกขวิปัสสสกุส เป็นบพทสัมพันธะในบพทว่า -ฌานังค- ฯ บพทว่า สกขฌานังคณิโย เป็นบพทกัตตาในบพทว่า โหติ ฯ ชื่อว่ากละ เพราะถูกนับ คือ ส่วนประกอบ ฯ กล-ธาตุมีความหมายว่า นับ-คำนวณ, ลง อ ปัจจัย ด้วยสูตร สพพโต ญุตวาวิ วา¹⁸²⁷ ฯ ชื่อว่าสกละ เพราะเป็นไปพร้อมกับการนับ องค์ฌานที่เป็นไปพร้อมกับการนับ ชื่อว่าสกลัษฌานังคะ การกำหนด ชื่อว่านิยามะ การกำหนดองค์ฌานที่เป็นไปพร้อมกับการนับ (ทั้งสิ้น) ชื่อว่าสกลัษฌานังคณิยามะ ฯ

(383) ท่านอาจารย์เพื่อปรารณาคำนัสนั่นแล จึงกล่าวว่า ตสส ทิ เป็นต้น ฯ ความจริงเพราะไม่มีการกำหนดด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทเป็นต้นเหล่านั้น โดยที่พระอรหันต์ผู้สุกขวิปัสสกะนั้นไม่มีฌานที่เป็นบาทเป็นต้น มรรคที่ประกอบด้วยองค์ 5 เท่านั้น จึงมีโดยกำหนดวิปัสสนา ฯ

บพทว่า ตสส เป็นบพทสัมพันธะในบพทว่า อภาเวน เป็นบพทสัมพันธะแม่ในบพทว่า มคโค ฯ ทิ-ศัพท์ เป็นบพททัฬหีกรณะ ฯ บพทว่า ปาทกขฌานาทีนมหาเวน เป็นบพทสัมพันธะในบพทว่า อภาเวน ฯ ฌานที่เป็นบาท เป็นเบื้องต้นแห่งฌานทั้งหลายเหล่าใด ฌานทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าปาทกขฌานาติ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท์ หมายเอาฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้วและอริยาศัยของบุคคล ฯ บพทว่า อภาเวน เป็นบพตติยาวิเสสสะเน หรือเป็นบพเหตุในบพทว่า อภาวโต ฯ บพทว่า เตส วเสน ความว่า ด้วยความเกี่ยวข้องแห่งฌานที่เป็นบาทเป็นต้นเหล่านั้น ฯ บพทว่า เตส เป็นบพทสัมพันธะในบพทว่า วเสน ฯ บพทว่า วเสน เป็นบพตติยาวิเสสสะเนในบพทว่า นิยม- ฯ บพทว่า นิยมภาวโต เป็นบพเหตุในบพทว่า โหติ ฯ การกำหนด ชื่อว่านิยามะ ความไม่มีแห่งการกำหนด ชื่อว่านิยามภาวะ ฯ ชื่อว่านิยม เพราะกำหนดด้วย

¹⁸²² รุป. -/606/441.

¹⁸²³ รุป. -/617/447.

¹⁸²⁴ รุป. -/568/414.

¹⁸²⁵ รุป. -/570/417.

¹⁸²⁶ รุป. -/483/349.

¹⁸²⁷ รุป. -/568/414.

ธรรมนั้น การกำหนดคือวิปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนานิยมะ ฯ บทว่า วิปัสสนานิยมเนน เป็นบทตติยา-
วิเสสเนนในบทว่า โหติ ฯ บทว่า ปญจกคิโกว เป็นบทวิเสสเนนของบทว่า มคฺโค ฯ เอว-ศัพทํ ย่อมห้าม
มรรคที่ประกอบด้วยองค์ 4 เป็นต้น ฯ บทว่า มคฺโค เป็นบทกัตตา ฯ

(384) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้การกำหนดแม้อื่นอีก จึงกล่าวว่า **อปิจ** เป็นต้น ฯ คำอื่น
อันมีนัยที่กล่าวแล้ว มีอยู่ แม้มรรคที่พระโยคาวจรผู้มีปกติได้สมาบัติ ไม่กระทำให้เป็นบาท
พิจารณาปกิณณกสังขารธรรมทั้งหลาย แล้วให้เกิดขึ้น ย่อมประกอบด้วยองค์ 5 ด้วยการกำหนด
วิปัสสนาเท่านั้น ฯ

พึงกำหนดว่า นิบาตคือ อปิจ มีกำลังเสมอกันกับนัยก่อน เพราะคำว่า เมื่อกล่าวว่า อปิจ
บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารภเนื้อความแรก ฯ บทว่า สมาปัตติลาภิโนปิ เป็นบทสัมพันธเนนในบทว่า มค-
โค ฯ ชื่อว่าสมาปัตติลาภิ เพราะได้สมาบัติทั้งหลาย ฯ ลง ฌ ปัจจย ด้วย จ-ศัพทํ ในสูตร ตสฺสลาที่สุ
ณฺฑิยาวี จ¹⁸²⁸ ฯ ปี-ศัพทํ มุ่งถึงพระอรหันต์ที่เป็นสุขขวิปัสสกะ ฯ บทว่า ฌานํ เปียบทปกติกัมมะในบท
ว่า อกตวา ฯ บทว่า ปาทกํ เป็นบทวิกติกัมมะ ฯ บทว่า อกตวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า
สมมสิตวา ฯ บทว่า ปกิณณกสงฺขารे เป็นบทกรรมในบทว่า สมมสิตวา ฯ บทว่า สมมสิตวา เป็นบท
พุพพกาลกิริยาในบทว่า อุปปาทิต- ฯ บทว่า อุปปาทิตมคฺโค เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า โหติ ฯ ปี-
ศัพทํ ย่อมรวบรวมว่า มรรคของพระอรหันต์ที่เป็นสุขขวิปัสสกะอย่างเดียวนั้นได้ ฯ บทว่า วิปัสสนา-
นิยมเนน เป็นบทตติยาวิเสสเนนในบทว่า โหติ ฯ เอว-ศัพทํ ห้ามฉานที่เป็นบาท เป็นต้น ฯ บทว่า
ปญจกคิโก เป็นบทวิกติกัตตา ฯ

(385) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่าการวินิจฉัยนี้ เป็นการวินิจฉัยที่เป็นสาระ ดังนี้ จึงกล่าว
ว่า **อิตติ อยํ** เป็นต้น ฯ การวินิจฉัยที่เป็นสารถนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยบทว่า **ยํ ยํ** เป็นต้น ใน
ปฐมฌานเป็นต้นนั้น ดังนี้ ในอธิการว่าด้วยการกำหนดองค์ฌานนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายยกการวินิจฉัย
ที่เป็นสาระขึ้นจากอรรถกถาเป็นต้น

อิตติ-ศัพทํเป็นบทสรุปะของบทว่า อยํ ฯ บทว่า อยํ เป็นบทวิเสสเนนของบทว่า วินิจจยสาโร
ฯ ท่านอาจารย์ถือเอาอธิการว่าด้วยการกำหนดองค์ฌานในบทว่า **เอตถ** เพราะกล่าวไว้ว่า โดยความ
ต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน ฯ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า **เอตถ** คือ ในนัยแห่งการ
กำหนด ฯ บทว่า **เอตถ** เป็นบทอาธาระในบทว่า อุตฺธโฏ ฯ บทว่า อฏฺฐกถาทีโต เป็นบทอุปาทานะใน
บทว่า อุตฺธโฏ ฯ

เนื้อความย่อมถูกกล่าวด้วยสัตตชาตินั้น เพราะเหตุนี้ สัตตชาตินั้น จึงชื่อว่าอฏฺฐกถา คือ
อฏฺฐกถาอฏฺฐสาลินีและสัสมโหวิโนทนี ฯ เปลี่ยน ตถ เป็น ภู ด้วย จ-ศัพทํในสูตร โท ธสฺส จ¹⁸²⁹ ฯ
อฏฺฐกถา เป็นเบื้องต้นแห่งภูคาใด ภูคานั้น ชื่อว่าอฏฺฐกถาที ด้วย อาทิ-ศัพทํ หมายเอามูลภูคาด้วย
ฯ วินิจฉัย ชื่อว่าอุตฺธฐะ เพราะถูกยกขึ้น ฯ อุ บทหน้า ธร-ธาตุมีความหมายว่า ทรงไว้, ลง ต ปัจจย
ด้วยสูตร ภาวกมเมสุ ต¹⁸³⁰, ลบ ร ด้วยสูตร รกาโร จ¹⁸³¹, เปลี่ยน ต เป็น ภู ด้วย จ-ศัพทํในสูตร โท

¹⁸²⁸ รุป. -/590/430.

¹⁸²⁹ รุป. -/27/20.

¹⁸³⁰ รุป. -/622/450.

¹⁸³¹ รุป. -/632/457.

ธสฺส จ¹⁸³², ซ้อน ท ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา¹⁸³³ ฯ เนื้อความ เชื่อว่าวินิจฉัย เพราะถูก
ชี้ขาด คือถูกกำหนด ฯ วิ นิ บทหน้า จิ-ชาตุมีมีความหมายว่า สังสม, ลง อ ปัจจย ด้วยสูตร สพพโต
ณฺวตุวาวิ วา¹⁸³⁴, วุทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อญญสฺส จ¹⁸³⁵, เปลี่ยน เอ เป็น อย ด้วยสูตร เอ อย¹⁸³⁶,
เปลี่ยน จ เป็น ฉ ด้วย จ-ศัพทในสูตร โท ธสฺส จ¹⁸³⁷, ซ้อน จ ด้วยสูตร วคเค โฆสาโฆसानํ ตติ-
ยปจมา¹⁸³⁸, การวินิจฉัยด้วย การวินิจฉัยนั้น เป็นสาระด้วย เพราะเหตุนี้ จึงเชื่อว่าวินิจฉัยสาระ เป็น
วิเสสนุตตรกัมมธารยสมาส ฯ

(386) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า ท่านอาจารย์ยกการวินิจฉัยที่เป็นสาระขึ้นแสดง
จงยกไว้เถิด ส่วนนัยที่พิสดาร จะพึงทราบได้ในที่ไหน ดังนี้ จึงกล่าวว่า เกรวาท- เป็นต้น ฯ ส่วนความ
พิสดารอย่างยิ่ง ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการแสดงเกรวาทเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ท่านอาจารย์
กล่าวไว้แล้วในอรรถกถาเป็นต้น ฯ

พระเถระทั้งหลายคือผู้ถึงพร้อมด้วยศีลคุณเป็นต้นที่มั่นคง ฯ พระเถระ 3 รูปเหล่านี้คือ
พระติปิฏกจูฬนาคเถระ พระโมรวาปิवासิมหาทัตตเถระ พระติปิฏกจูฬภกเถระ ฯ ลง ณ ปัจจย หลัง
อิ-ศัพท ด้วยสูตร ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺสเทมณฺญตฺเตสฺส จ¹⁸³⁹ ฯ เชื่อว่าวาทะ เพราะเป็นเครื่องกล่าว
กำหนดองค์มาน วาทะของพระเถระทั้งหลาย เชื่อว่าเกรวาทะ การแสดงคือการประกาศวาทะของ
พระเถระ เชื่อว่าเกรวาททสฺสนะ ฯ การประกาศว่า วาทะนี้ว่า ย่อมให้กำหนดมานที่เป็นบาทเป็น
ปทัฏฐานของวิปัสสนาที่ใกล้มรรค เป็นวาทะของพระติปิฏกจูฬนาคเถระ ดังนี้ นี้ เชื่อว่าเกรวาททสฺสนะ
 ฯ การประกาศว่า ย่อมให้กำหนดขันธเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ก็พระโยคาวจรพิจารณาจนใดแล้ว
อยู่ ย่อมเป็นมรรคที่เสมอกับมานนั้นแล ดังนี้ เป็นวาทะของพระโมรวาปิवासิมหาทัตตเถระ ฯ การ
ประกาศว่า ให้กำหนดอหยาศัยแห่งบุคคล อหยาศัยย่อมมีโดยประการใด ๆ ด้วยบทว่า โอนนอ เราพึง
บรรลุมรรคมีองค์ 5 หรือมีองค์ 4 ดังนี้ เป็นต้น มรรค ย่อมมีโดยประการนั้น ๆ ดังนี้ เป็นวาทะของ
พระติปิฏกจูฬภกเถระ ดังนี้ เชื่อว่าเกรวาททสฺสนะ ฯ การแสดงวาทะของพระเถระ เป็นเบื้องต้นแห่ง
การวิจารณ์ใด การวิจารณ์นั้น เชื่อว่าเกรวาททสฺสนาธิ ฯ ด้วย อาทิ-ศัพท หมายเอาการวิจารณ์วาทะ
ของพระเถระ ฯ การวิจารณ์ด้วยอำนาจการไม่เพียบเพี้ยนกันและกันแห่งวาทะทั้ง 3 พร้อมกับวาทะใน
อัฐกถา เชื่อว่าเกรวาทวิจารณ์ ฯ ความเกี่ยวข้อง เชื่อว่าวสะ ความเกี่ยวข้องแห่งการแสดงวาทะของ
พระเถระเป็นต้น เชื่อว่าเกรวาททสฺสนาทิวสะ ความเป็นไปแห่งความเกี่ยวข้องแห่งการแสดงวาทะของ
พระเถระเป็นต้น เชื่อว่าเกรวาททสฺสนาทิวสัพวัตตะ ฯ ปน-ศัพท เป็นบทวิเสสตัดละ ฯ การวินิจฉัย เชื่อ
ว่าปัญจะ เพราะถูกขยายให้พิสดาร ฯ ป บทหน้า ปจิ-ชาตุมีมีความหมายว่า ขยาย-แผ่ไป, ลง อ ปัจจย

¹⁸³² รูป. -/27/20.

¹⁸³³ รูป. -/42/39.

¹⁸³⁴ รูป. -/568/414.

¹⁸³⁵ รูป. -/434/318.

¹⁸³⁶ รูป. -/491/356.

¹⁸³⁷ รูป. -/27/20.

¹⁸³⁸ รูป. -/42/39.

¹⁸³⁹ รูป. -/376/275.

ด้วยสูตร สพฺพโต ญฺตุวาวี วา¹⁸⁴⁰, ลงนิกคหิต ด้วยสูตร นิกคหิตญจ¹⁸⁴¹ ฯ อัญญกถา เป็นเบื้องต้นแห่ง ฎีกาใด ฎีกานั้น ชื่อว่าอัญญกถา ฯ นัยที่อาจารย์ทั้งหลายกล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตนยะ ฯ

บทว่า เถรวาททสสนาทิวสปปวตฺโต เป็นบทวิเสสณะของบทว่า ปปญฺโจ ฯ บทว่า ปปญฺโจ เป็นบทกรรมในบทว่า เวทิตพฺโพ ฯ บทว่า อญฺญกถาที่สุ เป็นบทอาชาระในบทว่า วุตต- ฯ บทว่า วุตต-นยน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า เวทิตพฺโพ ฯ

(387) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงนัยในการกำหนดโพชฌงค์เป็นต้น จึงกล่าวว่า ยถา เป็นต้น ฯ อนึ่ง นัยโดยพิสดารในการกำหนดโพชฌงค์และองค์มรรคเป็นต้นแม้ทั้งหมด บัณฑิตพึงคั่นดูตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อัญญกถาเป็นต้นนั้น ฯ เหมือนอย่างในองค์ฌานนี้ ฯ

ยถา-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ฯ จ-ศัพท์ เป็นบทวากยารัมภะ ฯ การกำหนดองค์ฌานถูกกำหนดแล้วในบทว่า เอตลฺ นี เพราะท่านกล่าวว่า ฌานนํคโยคเกเทน-โดยความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน ฯ บทว่า เอตลฺ เป็นบทอาชาระในบทว่า วิตถารนโย ฯ เอว-ศัพท์ เป็นบทอุปเมยยะ ฯ บทว่า สพฺพตถาปิ เป็นบทอาชาระในบทว่า วิตถารนโย ฯ บทว่า วิตถารนโย เป็นบทกรรมในบทว่า คเหตุพฺโพ ฯ บทว่า ตตถ ตตถ เป็นบทอาชาระในบทว่า วุตต- ฯ บทว่า วุตตนยน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า คเหตุพฺโพ ฯ

(388) ท่านอาจารย์ใ้ใจว่า นัยอย่างพิสดารท่านกล่าวไว้มิใช่หรือ จะประสงค์การกล่าวโดยย่อ เพื่ออะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า คนถ- เป็นต้น ฯ ส่วนในคัมภีร์นี้ เพื่อจะอนุเคราะห์ชนผู้ฉลาดต่อ คัมภีร์ ข้าพเจ้าจึงประสงค์การกล่าวโดยย่อ ฯ

ชื่อว่าคณเฑ เพราะประกาศเนื้อความทั้งหลาย ฯ คนถลวเป็นปกติ ชื่อว่าภิกฺขุกะ ฯ ภิกฺขุชาตุมิ ความหมายว่า กล้ว, ลง ญก ปัจจย ด้วยสูตร หนตฺยาทีนํ ญโก¹⁸⁴², ลง ร อาคม ด้วยสูตร กฺวจิ ชาตุ-วิทตติปปจฺจยํ ทิฆวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁸⁴³ ฯ ผู้ฉลาดในคัมภีร์ ชื่อว่าคณภิกฺขุกะ ชนคือผู้ฉลาดในคัมภีร์ ชื่อว่าคณภิกฺขุชณะ ฯ การอนุเคราะห์ ชื่อว่าอนุคฺคหะ ฯ คห-ชาตุมิความหมายว่า ถือเอา, ลง ญ ปัจจย ด้วยสูตร ภาเว จ¹⁸⁴⁴, การอนุเคราะห์ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ ชื่อว่าคณภิกฺขุชณานุคฺคหะ ฯ ปน-ศัพท์ เป็นบทวิเสสนัตถะ ฯ การกล่าวคือย่อ ชื่อว่าสังเขปกถา ฯ

บทว่า คนถภิกฺขุชณานุคฺคหณตถิ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อธิปฺเปตา ฯ บทว่า เอตลฺ เป็นบทอาชาระในบทว่า อธิปฺเปตา ฯ บทว่า สังเขปกถา เป็นบทกรรมในบทว่า อธิปฺเปตา ฯ

(389) ท่านอาจารย์เมื่อจะทำการประกอบเนื้อความในคาถาว่า ยถา จ รุปาวจริ เป็นต้น จึงกล่าวว่า ยถา จ รุปาวจริ เป็นต้น ฯ ประกอบความว่า เปรียบเหมือนรูปาวจรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌาน 5 มีปฐมฌานเป็นต้น คือท่านเรียกว่าปฐมฌานเป็นต้น ฉนฺได แม้โลกุตตรจิต บัณฑิตก็ย่อมกำหนดรู้ตามนัยว่า ปฐมฌานโสตาปัตติมรรคจิตเป็นต้น ฉนฺตํ ฯ อนึ่ง แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 เพราะมีองค์เสมอกัน โดยประกอบด้วยอุเบกขากับเอกัคคตา ฯ อธิบายว่า ย่อมได้ การเรียกว่า ปัญจฌาน ฯ

¹⁸⁴⁰ รุป. -/568/414.

¹⁸⁴¹ รุป. -/57/52.

¹⁸⁴² รุป. -/594/433.

¹⁸⁴³ รุป. -/488/351.

¹⁸⁴⁴ รุป. -/580/424.

ยถา-ศัพท์ เป็นบทอุปมา ฯ บทว่า รูปาวจร เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตต์ ฯ บทว่า จิตต์ ทานใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า หมายถึงจิตเท่านั้น ด้วยบทว่า รูปาวจร ฯ บทว่า ปฐมาธิชฌานเกเท ไช ความเป็น ปฐมาธิปัญจวิชฌานเกเท ฯ ปัญจวิ-ศัพท์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า ถือเอาฉาน 5 ในศัพท์ว่า ปฐมาธิชฌาน ฯ ปฐมฉานเป็นเบื้องต้นแห่งทุตติยฉานเป็นต้นใด ทุตติยฉานเป็นต้นนั้น ชื่อว่าปฐมาธิ ฯ อย่าง คือ ประการ 5 ของฉานนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญจวิชระ มี 5 ประการนั้น เป็นฉานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญจวิชฌานะ ปฐมฉานเป็นต้นด้วย ปฐมฉานเป็นต้นนั้น เป็นฉาน 5 ประการด้วย เพราะเหตุนี้ ปฐมาธิปัญจวิชฌานะ ประเภทแห่งฉาน 5 มี ปฐมฉานเป็นต้น ชื่อว่าปฐมาธิปัญจวิชฌานเกเท ฯ บทว่า ปฐมาธิปัญจวิชฌานเกเท เป็นบทอาธาระในบทว่า คยหติ ฯ บางคัมภีร์ ปาฐะว่า ปฐมาธิปัญจวิชฌานเกเทน ก็มี ฯ ปาฐะนั้นไม่สมกัน กับบทว่า ปญจมชฌาเน ฯ บทว่า ปฐมชฌานนติอาทินา วุจจติ นี้ แสดงไขด้วยอำนาจการอธิบาย มิใช่ แสดงไขด้วยอำนาจความหมายของศัพท์ ฯ บทว่า ปฐมชฌานนติอาทินา มิใช่บทแสดงไขของบทว่า ปฐมาธิปัญจวิชฌานเกเท ฯ บทว่า ปฐมชฌานนติอาทินา เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุจจติ ฯ ตถา-ศัพท์ เป็นบทอุปเมยยะ ฯ บทว่า อนุตตรมปี เป็นบทวิเสสณะของบทว่า จิตต์ ฯ จ-ศัพท์ในบทว่า ยถา จ วางไว้ไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง มีความหมายเหมือนกับ ปี-ศัพท์ คือ สัมปนิทนต์ละ ฯ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าว ปี-ศัพท์ไว้ ฯ บทว่า จิตต์ ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า หมายถึงจิตเท่านั้น ด้วยบทว่า อนุตตร ฯ บทว่า จิตต์ เป็นบทกรรมในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า ปฐมชฌานโสตาปัตติมคคจิตตนติอาทินา ที่เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า คยหติ ที่ใส่เข้ามา เป็นบทไขความของบทว่า ปฐมาธิปัญจวิชฌานเกเท ฯ บทว่า อรูปปญจาปี เป็นบทกรรมในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า อุเปกเขกคคตาโยเคน เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า สมตา ฯ อุเบกขาด้วย เอกคคคตาด้วย ชื่อว่าอุเปกเขกคคตา อันประกอบด้วยอุเบกขาและเอกคคคตา ชื่อว่าอุเปกเขกคคตาโยคะ ฯ บทว่า องคสมตาย เป็นบทตติยาวิเสสณะหรือบทเหตุในบทว่า คยหติ ฯ อันเสมอด้วยองค์คือรูปาวจรปัญจมฉาน ชื่อว่าอังคสมะ ความเป็นแห่งรูปาวจร-ปัญจมฉานที่มีองค์เสมอกัน ชื่อว่าอังคสมตา ฯ บทว่า ปญจเม นี้ ไขความเป็น ปญจมชฌาเน ฯ บทว่า ฉาน ใส่เข้ามาเพื่อให้รู้ว่า หมายถึงฉานเท่านั้น ด้วยบทว่า ปญจเม ฯ บทว่า ปญจมชฌาเน เป็นบทอาธาระในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า ปญจมชฌาเน คยหติ ไขความเป็น ปญจมชฌานโวหาร์ ลกตติ อตโธ ด้วยอำนาจการอธิบาย ฯ ชื่อว่าปัญจมฉาน ชื่อว่าปัญจมชฌานโวหาระ ฯ บทว่า ลกติ เป็นบทปาฐะที่เหลือในบทว่า อรูป ฯ อิติ-ศัพท์ เป็นบทสรุปะของบทว่า อตโธ ฯ บทว่า อตโธ เป็นลึงค์ตละ ฯ

(390) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความแม้อื่นอีก จึงกล่าวว่า **อลวา** เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ประกอบความว่า ก็รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฉานมีปฐมฉานเป็นต้น โดยนัยว่า ปฐมฉานกุศลจิต ปฐมฉานโสตาปัตติมรรคจิต ดังนี้ เป็นต้น ฉันใด แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฉานที่ 5 ฉันนั้น ฯ

จ-ศัพท์ในนัยที่ 2 เป็นบทสมุจยยะ ฯ จ-ศัพท์นั้น ควรประกอบเป็น รูปาวจรณจ อนุตตรณจ ฯ บทว่า ปฐมาธิชฌานเกเท เป็นบทอาธาระในบทว่า คยหติ ฯ บทว่า ปฐมชฌานกุศลจิตต์ ปฐมชฌานโสตาปัตติมคคจิตตนติอาทินา ที่เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า คยหติ เป็นบทไขความของบทว่า ปฐมาธิชฌานเกเท ฯ บทประธานว่า ฉาน ที่ใส่เข้ามา เป็นบทไขความด้วยอำนาจเป็นบทสมาสข้างหน้า ฯ

(391) ท่านอาจารย์กล่าวว่า **อาจารย์สุภาปี ติ** เป็นต้น เพื่อแสดงความสำเร็จด้วยอำนาจประโยชน์ ในที่นี้ ฯ ประกอบความว่า ความจริง วาจาประกอบความนี้แล ปรากฏว่า แม้ท่านอาจารย์ก็ประสงค์แล้ว ฯ เพราะเหตุอะไร ฯ เพราะในคัมภีร์นามรูปปริเฉท ท่านอาจารย์กล่าวบทไว้อย่างนั้นคือ โดยอาการคือการประกอบนั้นชัดเจนทีเดียว

บทว่า อาจารย์สุส คือ พระอนุรุทธาจารย์ เป็นบทสัมปทานะในบทว่า อธิปเปตา ฯ อธิ- ศัพท์ มุ่งเอาว่า พวกเรานั้นแลประสงค์แล้ว ฯ ติ-ศัพท์ เป็นบททัพทิกิริยา ฯ บทว่า อยเมว เป็นบทวิเสสณะของบทว่า โยชนา ฯ เอว-ศัพท์ห้ามการประกอบปฐมณาน ฯ บทว่า โยชนา เป็นบทปกติกัตตา ในบทว่า ทิสฺสตี ฯ บทว่า อธิปเปตา เป็นบทวิกิตกัตตาในบทว่า ทิสฺสตี ฯ บทว่า นามรูปปริเฉท เป็นบทอาชาระในบทว่า วุตต- ฯ ชื่อว่านามรูปปริเฉท เพราะนามและรูปถูกกำหนดไว้ในคัมภีร์นี้ ฯ บทว่า อุชุกเมว เป็นบทกิริยาวิเสสณะในบทว่า วุตต- ฯ การเป็นไปโดยความเป็นของไม่คด ชื่อว่าอุชฺ อุชุนั่นเอง เป็น อุชุก ฯ ลง ก ปัจจัย ด้วย สप्พโต-ศัพท์ในสูตร สप्พโต โก¹⁸⁴⁵ ฯ เอว-ศัพท์ห้ามการคด ฯ ตลา-ศัพท์ เป็นบทตติยาวิเสสณะในบทว่า วุตต- ฯ บทว่า วุตตตตต เป็นบทเหตุในบทว่า ทิสฺสตี ฯ ความเป็นแห่งบทที่ท่านกล่าวแล้ว ชื่อว่าวุตตตตต ฯ

(392) ท่านอาจารย์หมายเอาคำถามว่า คำที่อาจารย์กล่าวไว้แล้วในคัมภีร์นามรูปปริเฉท นั้นว่า อะไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า **วุตตตตต** ดังนี้ ฯ สมจริงดังที่ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์นามรูปปริเฉทนั้นว่า ก็รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมณานเป็นต้น ฉะนั้น เมื่อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 ฉะนั้น ฯ ติ-ศัพท์ เป็นบททัพทิกิริยา ฯ บทว่า ตตต เป็นบทอาชาระในบทว่า วุตต ฯ

ประกอบความว่า รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมณานเป็นต้น เมื่อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 ฯ

จ-ศัพท์ควรประกอบเป็น รูปาวจรจิตตานิ จ อนุตตรานิ จ ฯ

(393) ท่านอาจารย์เมื่อจะให้รู้ว่า เนื้อความนี้ถูกกำหนดแล้วด้วย ต-ศัพท์ ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ตสฺมาติ ยสฺมา** เป็นต้น ฯ บทว่า **ตสฺมา** มีอธิบายความว่า เพราะแม้โลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมณานเป็นต้น เหมือนรูปาวจรจิต และเพราะเมื่อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 หรือเพราะโลกุตตรจิต ท่านกล่าวว่า มี 40 ดวง เพราะแยกแต่ละดวงออกเป็น 5 ดวง โดยความต่างกัน แห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน และเมื่อรูปาวจรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานที่ 5 เหมือนรูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ที่ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมณานเป็นต้น ฉะนั้น เหตุนั้น ฌานแต่ละอย่างมีปฐมณานเป็นต้น จึงมี 11 ดวง คือ เป็นโลกียฌาน 3 ดวง โลกุตตรฌาน 8 ดวง ส่วนฌานอันเป็นที่สุดมี 23 ดวง คือ รูปาวจรจิต 3 ดวง อรูปาวจรจิต 12 ดวง และโลกุตตรจิต 8 ดวง ฯ

ด้วย ต-ศัพท์มีว่า ยสฺมา เป็นต้น ย่อมให้รู้ว่า เนื้อความที่กล่าวแล้วในการประกอบคาถาที่ 1 ถูกกำหนดแล้วโดยความเป็นเหตุ ฯ ก็ด้วย ต-ศัพท์มีว่า ยสฺมา วา เป็นต้น ย่อมให้รู้ว่า เนื้อความในคาถาที่ 1 และเนื้อความที่กล่าวแล้วในการประกอบคาถาที่ 2 ถูกกำหนดแล้วโดยความเป็นเหตุ ฯ

บทว่า ยสฺมา เป็นบทกิริยาปรมสนะในบทว่า คยฺหติ ฯ บทว่า รูปาวจร เป็นบทอุปมา ฯ วิย-ศัพท์เป็นบทอุปมาโชตกะ ฯ บทว่า อนุตตรมปิ เป็นบทกรรม ฯ บทว่า ปจฺมาติชฌานเกเห เป็นบท

¹⁸⁴⁵ รูป. -/224/131.

อาธาระ ๑ บทว่า อารูปปญจาปิ เป็นบทกรรม ๑ บทว่า ปญจเม เป็นบทอาธาระ ๑ บทว่า ยสฺมา เป็นบทกิริยาปารามสนะในสองบทว่า คยหติ ๑ วา-ศัพท เป็นบทวิกัปปะ ๑ บทว่า ฌานงฺคโยคเกเทน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า กตฺวา ๑ บทว่า เอเกกํ เป็นกรรมในบทว่า กตฺวา ๑ บทว่า ปญจธา เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า กตฺวา ๑ บทว่า กตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า วุจฺจติ ๑ บทว่า อนุตฺตรํ เป็นบทวิเสสของบทว่า จิตฺตํ ๑ บทว่า จิตฺตํ เป็นบทกรรมในบทว่า วุจฺจติ ๑ บทว่า จตฺตาฬีสวรินฺติ เป็นบทอาการะในบทว่า วุจฺจติ ๑ บทว่า รูปาวจรโลกุตฺตรานิ เป็นบทอุปเมยยะ ๑ วีย-ศัพท เป็นบทอุปมาโชตกะ ๑ จ-ศัพท วางไว้ไม่ถูกที่ไม่ตรงตำแหน่ง ย่อมให้รู้ความเป็น 2 ประโยคว่า ฌานงฺคโยคเกเทน เอเกกํ ปญจธา กตฺวา อนุตฺตรํ จิตฺตํ จตฺตาฬีสวรินฺติ ยสฺมา วุจฺจติ จ รูปาวจรโลกุตฺตรานิ วียปฺรมาทิสฺमानเกเท อารูปปญจาปิ ปญจเม คยหติ จ ๑ บทว่า ปฺรมาทิสฺमानเกเท เป็นบทอาธาระในบทว่า คหิตานิ ๑ บทว่า อารูปปญจาปิ เป็นบทกรรม ๑ บทว่า ปญจเม เป็นบทอาธาระ ๑ บทว่า ตสฺมา เป็นบทเหตุในสองบทว่า เอกาทสวโร เตวีสตฺวโร ๑ บทว่า ปฺรมาทิกํ เป็นบทวิเสสของบทว่า ฌานํ ๑ บทว่า ฌานํ เป็นบทกรรมในบทว่า อิริตํ ๑ บทว่า โลกียํ เป็นลึงค์ตละ ๑ บทว่า อฏฺฐจริํ เป็นบทวิเสส ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า เอกาทส ๑ บทว่า เอกาทสวโร เป็นบทอาการะในบทว่า อิริตํ ๑ บทว่า อนเต เป็นบทวิเสสของบทว่า ฌานํ ๑ สัตตมวิภักตฺติใช้ในความหมายปฐมาวิภักตฺติเหมือนในประโยคว่า วณปคฺคฺเม ๑ อีกอย่างหนึ่ง ๑ ตตฺตบพเป็น อนตํ ๑ เปลี่ยนนิกคหิต เป็น เอ ด้วยสูตร อนุปทิจฺจํ วุตตโยคโต¹⁸⁴⁶ ๑ ตั้งบทว่า อนตํ ไว้ข้าง ๑ ลง สิ วิภักตฺติ, เปลี่ยน สิ เป็น เอ ด้วยสูตร กวฺจิ ธาตุวิภักตฺติปจฺจยํ ที่ขวิปริตาเทสโลปาคมา จ¹⁸⁴⁷ ๑ บทว่า ฌานํ เป็นบทปกติกัตตาในบทว่า ภเว ๑ บทว่า เตวีสตฺวโร เป็นบทวิกตีกัตตาในบทว่า ภเว ๑ บทว่า ตวิธรูปาวจรทวาทสวโรรูปาวจร-อฏฺฐโรโลกุตฺตรวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า เตวีสตฺวโร ๑ อย่าง คือ ประการ 3 ของจิตใด มีอยู่จิตนั้น ชื่อว่าตวิธะ มี 3 ประการด้วย มี 3 ประการนั้น เป็นรูปาวจรจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตวิธรูปาวจร ๑ มี 12 ประการด้วย มี 12 ประการนั้น เป็นรูปาวจรจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าทวาทสวโรรูปาวจร ๑ มี 8 ด้วย มี 8 เหล่านั้น เป็นโลกุตฺตรจิตด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอฏฺฐโรโลกุตฺตร ๑ รูปาวจรจิต 3 ดวงด้วย รูปาวจรจิต 12 ดวงด้วย โลกุตฺตรจิต 8 ดวงด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าตวิธรูปาวจรทวาทสวโรรูปาวจรอฏฺฐโรโลกุตฺตระ ความเกี่ยวข้อง คือความต่างกันแห่งรูปาวจร-จิต 3 ดวง รูปาวจรจิต 12 ดวง และโลกุตฺตรจิต 8 ดวง ชื่อว่าตวิธรูปาวจรทวาทสวโรรูปาวจรอฏฺฐโรโลกุตฺตรวสะ ๑ อิติ-ศัพท เป็นบทสรุปะของบทว่า อตฺโถ ๑ บทว่า อตฺโถ เป็นลึงค์ตละ ๑

(394) ท่านอาจารย์เมื่อให้ความสืบทอดคาถาว่า **สตตติส** ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ปาทก-** เป็นต้น ๑ การเพิ่มจำนวนจิต ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทเป็นต้น ย่อมมีในเพราะกุศลจิตและวิบากจิตฝ่ายโลกุตฺตระเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงจำนวนกุศลจิตและวิบากจิตที่เป็นโลกุตฺตระเหล่านั้นนั้นแล โดยความเป็นองค์แห่งจำนวนจิต 121 ดวง จึงกล่าวคำว่า **สตตติส** ดังนี้ เป็นต้น ๑

บทว่า ปาทกชฺฌานาทิวเสน เป็นบทตติยาวิเสสในบทว่า วุทฺธิ ๑ ความเกี่ยวข้องแห่งฌานที่เป็นบาทเป็นต้น ชื่อว่าปาทกชฺฌานาทิวสะ ๑ บทว่า คณฺณวุทฺธิ เป็นบทกัตตาในบทว่า สมภวติ ๑ การเพิ่มจำนวน ชื่อว่าคณฺณวุทฺธิ ๑ บทว่า กุสลวิปาเกสฺสว เป็นบทอาธาระในบทว่า สมภวติ ๑ เอว-ศัพท ห้ามอกุศลจิตและกิริยาจิต ๑ บทว่า คณฺณ เป็นบทกรรมในบทว่า ทสฺเสนโต ๑ บทว่า เอกวิสส-

¹⁸⁴⁶ รูป. -/59/53.

¹⁸⁴⁷ รูป. -/488/351.

คณนาย เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า องค์- ฯ การนับ ชื่อว่าคณนา ฯ จำนวน 121 ดวง ชื่อว่าเอกวิสสคคณนา ฯ บทว่า องค์ภาเวน คือ โดยความเป็นส่วนประกอบ ฯ ความเป็นแห่งองค์ ชื่อว่าอังคภาวะ ฯ บทว่า องค์ภาเวน เป็นบทตติยวิเสสในบทว่า ทสฺเสนโต ฯ บทว่า ทสฺเสนโต เป็นบทวิเสสของบทว่า อาจริโย ฯ บทว่า อาห เป็นอาชยาตบท กัตตุวจาก ฯ บทว่า สตตตีสาตีอาหิ (อาหิ) เป็นบทอาการะ หรือบทกรรมในบทว่า อาห ฯ

(395) ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงจำนวนของจิตเหล่านั้น อันเป็นส่วนประกอบแห่งจำนวน 121 ดวง ด้วยคำว่า **เตสเมว** เป็นต้น จึงกล่าวว่า **สตตตีส** เป็นต้น ฯ ท่านยอมให้รู้ว่า ท่านมิได้แสดงจำนวนจิต 121 ดวง ฯ ก็ว่าจาประกอบความคาถาทั้ง 4 นี้ บัณฑิตกล่าวว่า โลกุตตรจิต 40 ดวง เพราะทำจิตแต่ละดวงแยกออกเป็น 5 ดวง โดยความต่างกันแห่งการประกอบองค์ฌาน ฯ

ตุ-ศัพท เป็นบทปทปุณณะ ฯ จ-ศัพทย่อมรวบรวมนว บัณฑิตกล่าวโลกุตตรจิต 8 ดวง อย่างเดียวหาได้ ฯ ก็รูปาวจรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉนฺโต โลกุตตรจิต ท่านก็จัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉนฺตํ แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 ฯ อีกอย่างหนึ่ง ฯ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวจิตไว้ 121 ดวง อย่างนี้คือ รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ฉนฺโต แม้อรูปาวจรจิต ท่านก็จัดไว้ในฌานที่ 5 ฉนฺตํ เพราะฉะนั้น ฌานจิตแต่ละอย่างมีปฐมฌานเป็นต้น บัณฑิตกล่าวแล้วว่า มี 11 ดวง ส่วนฌานอันเป็นที่สุด มี 23 ดวง กุศลจิต มี 37 ดวง วิปากจิต มี 52 ดวง ฯ อิติ-ศัพท ใช้ในความหมายว่านิสสณะ ฯ

(396) ชื่อว่าอภิธัมมัตถวิภาวินี เพราะเป็นที่หรือเป็นเครื่องประกาศเนื้อความแห่งพระอภิธรรม ในการประกาศเนื้อความแห่งพระอภิธรรมนั้น ฯ วิ บทหน้า ภู-ธาตุมีความหมายว่าประกาศ ฯ ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร ธาตุยา กมมาทิมหิ โณ¹⁸⁴⁸, ลบ ณ อนุพันธ์และทำการรุธิ, เปลี่ยน โอ เป็น อว ด้วยสูตร เต อาวยา การิตะ¹⁸⁴⁹, นำเข้าประกอบกัน, ลง อนี ปัจจัย หลัง ภาว-อักษร ฯ ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหวิณณนา เพราะเป็นที่หรือเป็นเครื่องพรรณนาคือขยายความการรวบรวมเนื้อความของพระอภิธรรม ในการพรรณนาการรวบรวมเนื้อความแห่งพระอภิธรรมนั้น ฯ ปริจเฉทที่ 1 ชื่อว่าปฐมปริจเฉท การพรรณนาปริจเฉทที่ 1 ชื่อว่าปฐมปริจเฉทวิณณนา ฯ การตั้งอยู่ ไม่มี คือการไม่ตั้งอยู่แห่งภูิกานัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่านิภูิตา ฯ

อิตติ-ศัพท เป็นบทนิสสณะในบทว่า ปฐมปริจเฉทวิณณนา ฯ บทว่า อภิธัมมัตถวิภาวินียานาม เป็นบทวิเสสของบทว่า อภิธัมมัตถสังคหวิณณนาย ฯ บทว่า อภิธัมมัตถสังคหวิณณนาย เป็นบทสมุหาระในบทว่า ปฐมปริจเฉทวิณณนา ฯ บทว่า ปฐมปริจเฉทวิณณนา เป็นบทกัตตาในบทว่า นิภูิตา ฯ

อรรถโยชนาของอภิธัมมัตถวิภาวินี ชื่อว่าปัญจิกา อันพระเถระผู้ได้นามว่า ญาณกิตติ ผู้ทรงพระไตรปิฎกพร้อมอัฐกถา ผู้มีความรอบรู้ในการรวบรวมหลักภาษาคือไวยากรณ์ทั้งสิ้น ได้รจนาแล้วจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ฯ

¹⁸⁴⁸ รูป. -/561/411.

¹⁸⁴⁹ รูป. -/541/391.

3.8 บทสรุป

พระอภิธรรมกล่าวถึงธรรม 2 ประการ คือ ปรมาตถธรรม และบัญญัติธรรม ปรมาตถธรรมเป็นธรรมที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปรเปลี่ยนแปลงเลย มี 4 คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ส่วนบัญญัติธรรมนั้น ไม่ใช่สิ่งที่มีเอง เป็นเอง แต่เป็นสิ่งที่บัญญัติขึ้น สมมติขึ้น เพื่อเรียกขานกันตามโวหารของประชาชนคนทั่วไป ตามความนิยมเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า ปรมาตถธรรมนี้มีลักษณะ 2 ประการ คือ สามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ

1. **สามัญญลักษณะ** เป็นลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไป เป็นลักษณะตามธรรมชาติที่ปรมาตถธรรมจะต้องมีเหมือน ๆ กันอยู่ 3 อย่าง คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ อนิจจลักษณะเป็นลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่มั่นคง ไม่ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดกาล ทุกขลักษณะเป็นลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายหายสูญไป อนัตตลักษณะเป็นลักษณะที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชา ที่จะให้เป็นไปตามใจชอบไม่ได้ เพราะเหตุว่าสามัญญลักษณะมี 3 ประการดังกล่าวมานี้จึงได้ชื่อว่า ไตรลักษณ์ จิต เจตสิก และรูป มีไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะครบบริบูรณ์ทั้ง 3 ประการ แต่ นิพพาน มีสามัญญลักษณะเพียง 1 คือ อนัตตลักษณะเท่านั้น ส่วนบัญญัติธรรมไม่มีสามัญญลักษณะ 3 ประการ คือ ไตรลักษณ์นี้ เพราะบัญญัติธรรมไม่ใช่ปรมาตถธรรม แต่เป็นบัญญัติธรรมคือสมมติสัจจะที่สมมติขึ้นหรือบัญญัติขึ้นตามโวหารประชาชนคนทั่วไปเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เป็นเองแต่อย่างใด

2. **วิเสสลักษณะ** เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวของปรมาตถธรรมแต่ละอย่าง ซึ่งไม่เหมือนกันเลย แต่ผิดแผกแตกต่างกันทั้งนั้น วิเสสลักษณะนี้มี 4 ประการ คือ ลักษณะ รสะ ปัจจุ-
ปฏฐาน และปทัฏฐาน ลักษณะคือคุณภาพหรือสภาพโดยเฉพาะที่มีประจำตัวของธรรมนั้น ๆ รสะคือ
กิจการงานหรือหน้าที่ที่ธรรมนั้น ๆ พึงกระทำตามลักษณะของตน แบ่งเป็น 2 คือ กิจจรัส เช่นความ
ร้อนของไฟ มีหน้าที่ทำให้สิ่งของต่าง ๆ สุก และสัมปตติรส เช่นแสงของไฟ มีหน้าที่การงานทำให้สว่าง
ปัจจุปฏฐาน คือ ผลของรสะ หรืออาการปรากฏที่เกิดจากธรรมนั้น ๆ ได้ทำการกิจการงานแล้ว ปทัฏฐาน
คือเหตุไฉนที่ทำให้ธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้น เพราะเหตุว่า วิเสสลักษณะนี้มี 4 ประการดังกล่าวมาแล้วนี้ จึง
ได้ชื่อว่า ลักษณะกิจตุกะ แปลว่าธรรมที่มีองค์ 4 อันมีลักษณะเป็นต้น

จิต เจตสิก และรูป มีวิเสสลักษณะหรือลักษณะกิจตุกะครบบริบูรณ์ทั้ง 4 ประการ แต่
นิพพานมีวิเสสลักษณะหรือลักษณะกิจตุกะเพียง 3 ประการเท่านั้น ขาดเพียงปทัฏฐาน เหตุไฉนให้เกิด
เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวง ส่วนบัญญัติธรรมนั้นไม่มีวิเสสลักษณะเลย เพราะ
เป็นการบัญญัติขึ้นตามความนิยมของประชาชนคนทั่วไปเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า ดังจะเห็นได้ว่าของ
เหมือนกันก็เรียกต่างกัน และบางอย่างออกเสียงเหมือนกัน แต่ความหมายต่างกัน

อภิธัมมัตถสังคหะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รจนาขึ้นนั้นพอจะเปรียบได้ว่าเป็น “แบบเรียน
เร็วพระอภิธรรม” แบ่งเป็น 9 ปริจเฉท คือ

ปริจเฉทที่ 1 ชื่อว่า จิตตสังคหวิภาค รวบรวมแสดงจิตปรมาตถ์

ปริจเฉทที่ 2 ชื่อว่า เจตสิกสังคหวิภาค รวบรวมแสดงเจตสิกปรมาตถ์

ปริจเฉทที่ 3 ชื่อว่า ปกิณณกสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมต่าง ๆ 6 หมวด คือ
เวทนา เหตุ ทวาร กิจ อารมณ และวัตถุ

ปริจเฉทที่ 4 ชื่อว่า วิถีสังคหวิภาค รวบรวมแสดงวิถิจิต

ปริจเฉทที่ 5 ชื่อว่า วิถีมุตตสังคหวิภาค รวบรวมแสดงจิตที่พ้นวิถึและธรรมที่เกี่ยวข้อง
 เกี่ยวกับจิตที่พ้นวิถึ

ปริจเฉทที่ 6 ชื่อว่า รูปสังคหวิภาค รวบรวมแสดงรูปปรมาณูและนิพพาน

ปริจเฉทที่ 7 ชื่อว่า สมุจจยสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมที่สงเคราะห์เข้าเป็นหมวด
 เดียวกันได้

ปริจเฉทที่ 8 ชื่อว่า ปัจจยสังคหวิภาค รวบรวมแสดงธรรมที่อุปการะกันและกัน และ
 แสดงบัญญัติธรรมด้วย

ปริจเฉทที่ 9 ชื่อว่า กัมมัญฐานสังคหวิภาค รวบรวมแสดงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการ
 งานทางใจ คือ สมถะและวิปัสสนา

เนื้อหาเฉพาะในปริจเฉทที่ 1 กล่าวถึงเรื่องของจิต 89 ดวง ซึ่งสรุปเป็นแผนผังได้ดังนี้

จิต 89	โลภียจิต 81	กามาวจรจิต 54	อกุศลจิต 12	โลภมูลจิต 8
				โทสมูลจิต 2
				โมหมูลจิต 2
			อเหตุกจิต 18	อกุศลวิบากจิต 7
				อเหตุกกุศลวิบากจิต 8
				อเหตุกิริยาจิต 3
		กามาวจรโสภณจิต 24	มหากุศลจิต 8	
			มหาวิบากจิต 8	
			มหากิริยาจิต 8	
		มหัคคตจิต 27	รูปาวจรจิต 15	รูปาวจรกุศลจิต 5
				รูปาวจรกิริยาจิต 5
				มหากิริยาจิต 8
	อรูปาวจรจิต 12		อรูปาวจรกุศลจิต 4	
			อรูปาวจรกิริยาจิต 4	
			อรูปาวจรกิริยาจิต 4	
โลกุตตรจิต 8	โลกุตตรกุศลจิต หรือ มรรคจิต 4			
	โลกุตตรวิบากจิต หรือ ผลจิต 4			

บทที่ 4

วิเคราะห์บทบาทในคัมภีร์อิหมัฏฏะฮ์ในปัญหา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส

การวิเคราะห์ความสอดคล้องสัมพันธ์กันที่ท่านเรียบเรียงในคัมภีร์อิหมัฏฏะฮ์ในปัญหา อัตถโยชนา กล่าวถึงการวิเคราะห์ความสอดคล้องสัมพันธ์กันของเนื้อหา การวิเคราะห์บทบาท วิธีการสร้างคำศัพท์ของบทบาทตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส และความเชื่อมโยงของบทในคัมภีร์โยชนา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอตามหัวข้อ ดังต่อไปนี้

- 4.1 พระอนุรุทธาจารย์และพระญาณกิตติผู้รจนาคัมภีร์อธิบายสายพระอิทธิธรรม
 - 4.1.1 พระอนุรุทธาจารย์
 - 4.1.2 พระญาณกิตติเถระ
- 4.2 หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา
 - 4.2.1 วากยานุสัมพันธ์
 - 4.2.1.1 อนุสนธิ
 - 4.2.1.2 ภูวนาติกะ
 - 4.2.2 รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธ และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์
 - 4.2.2.1 รูปวิเคราะห์ทวันทสมาส
 - 4.2.2.2 รูปวิเคราะห์ตัทธิธ
 - 4.2.2.3 รูปวิเคราะห์กิตก์
 - 4.2.2.4 ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ
 - 4.2.3 ความหมายอุปสรรคและนิบาตที่เป็นกลุ่มอพยยศัพท์
 - 4.2.3.1 อุปสรรค
 - 4.2.3.2 นิบาต
 - 4.2.3.3 ปัจจัย
 - 4.2.4 อุปสรรคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา
 - 4.2.5 ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี
- 4.3 สูตรอธิบายลักษณะทางไวยากรณ์ 6 ประเภท
 - 4.3.1 สูตร 6 ประเภท
 - 4.3.1.1 สัญญาสูตร
 - 4.3.1.2 ปริภาสาสูตร
 - 4.3.1.3 วิธสูตร
 - 4.3.1.4 นิยมสูตร
 - 4.3.1.5 อติเทสสูตร

- 4.3.1.6 อธิการสูตร
- 4.3.2 จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา
- 4.4 พระญาณกิตติเถระปราชญ์แห่งล้านนาด้านคัมภีร์สหทวิเสส
 - 4.4.1 ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี
 - 4.4.1.1 คัมภีร์โมคคัลลันะ
 - 4.4.1.2 คัมภีร์โมคคัลลันปัญจิกา
 - 4.4.1.3 คัมภีร์ปทฐปสัทธิ
 - 4.4.1.4 คัมภีร์สัททนีติ ปทมาลา
 - 4.4.1.5 คัมภีร์สัททนีติ ธาตุมาลา
 - 4.4.1.6 คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา
 - 4.4.1.7 คัมภีร์นยาสฎีกาใหม่ชื่อว่า นิรุตติสารมัญจุสาฎีกา
 - 4.4.1.8 คัมภีร์อภิธานปทีปิกา
 - 4.4.1.9 คัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา
 - 4.4.1.10 คัมภีร์สัททตถกถจินตา
 - 4.4.1.11 คัมภีร์สัททสารถถชาลินี
 - 4.4.1.12 ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์
 - 4.4.1.13 สำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ
 - 4.4.2 ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต
 - 4.4.2.1 การประกอบใช้ ศุรุ ศัพทในภาษาสันสกฤต
 - 4.4.2.2 การอ้างว่า คหน-ศัพทในความหมายว่า ปาฐัก
 - 4.4.3 ความชำนาญหลักธรรม
 - 4.4.3.1 คำอธิบายกายวิญญูติและวจวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม
 - 4.4.3.2 คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้า
 - 4.4.3.3 คำอธิบายองค์ธรรมของพุทธะ
- 4.5 สรุปเนื้อหาโดยรวมปริจเฉทที่ 1
 - 4.5.1 ความหมายของจิต
 - 4.5.2 ลักษณะของจิต
 - 4.5.3 จิตแบ่งเป็น 4 ประเภท
 - 4.5.3.1 กามาวจรจิต
 - 4.5.3.2 รูปาวจรจิต
 - 4.5.3.3 อรูปาวจรจิต
 - 4.5.3.4 โลกุตตรจิต

4.1 พระอนุรุธาจารย์และพระญาณกิตติผู้รจนาคัมภีร์อธิบายสายพระอิศรธรรม

งานวิจัยนี้เป็นการรวบรวมบทบาลีที่เป็นคำสอนตามความในคัมภีร์อิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 1 ซึ่งพระอนุรุธาจารย์ได้รจนาไว้และให้ชื่อว่าจิตตสังคหวิภาค อันมีความหมายว่าเป็น ส่วนที่รวบรวมกล่าวถึงจิตปรมัตถ์โดยย่อ ดังนั้น ก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องของจิตปรมัตถ์ ขอกล่าวความ เบื้องต้นพอให้ทราบที่มาของคัมภีร์อิธัมมัตถสังคหะ และข้อความบางประการที่ควรจะทราบไว้ใน ขั้นต้นนี้ รวมถึงอิทธิพลของอภิปุคคัพพทในการเปลี่ยนความหมายของธาตุ เพื่อสะดวกแก่การศึกษา ต่อไป

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อนุตรสัมโพธิญาณแล้ว ทรงสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลายาวนานถึง 45 ปีนั้น จัดสรรสงเคราะห์เป็นหมวดหมู่แล้วเรียกกันว่า พระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

ธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผนให้ประพฤติปฏิบัติ โดยมีข้อกำหนดโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามไว้เป็นชั้น ๆ ตามโทษานุโทษนั้น เรียกว่าพระวินัยปิฎก มี 21000 พระธรรมขันธ์ พระวินัยนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้รูปร่างงดงาม มีสง่าราศีและกิริยามารยาทสุภาพเรียบร้อย จำแนกเป็น 5 คัมภีร์คือ คัมภีร์อาทิกรรม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร เพื่อให้สะดวกแก่การจดจำรำลึก พระโบราณจารย์จึงได้ยกพยางค์หน้าของคัมภีร์นั้น ๆ มาเป็นเครื่องจดจำ คือ อา ปา มะ จู ปะ

ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างทั้งในทางชอบและทางชั่ว มุ่งหมายที่จะให้เวไนยชนได้รู้สมมติสัจจะ คือ รู้ความจริงตามواهرของโลกล้วน เรียกว่าพระสุตตันตปิฎก ซึ่งเรียกสั้น ๆ ว่า พระสูตร มี 21000 พระธรรมขันธ์ พระสูตรนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้อัธยาศัยสงบและมีจิตใจแน่วแน่นมั่นคง จำแนกเป็น 5 นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย เพื่อให้สะดวกแก่การจดจำรำลึก พระโบราณจารย์จึงได้ยกพยางค์หน้าของนิกายนั้น ๆ มาเป็นเครื่องจดจำ คือ ที มะ สัง อัง ขุ

ส่วนธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นปรมัตถสัจจะ คือ ตามความเป็นจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญนั้น เรียกว่าพระอภิธรรมปิฎกมี 42000 พระธรรมขันธ์ พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้มีสติว่องไว มั่นคง และมีปัญญาหลักแหลม จำแนกเป็น 7 คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคัลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน เพื่อให้สะดวกแก่การจดจำรำลึก พระโบราณจารย์จึงได้ยกพยางค์หน้าของคัมภีร์นั้น ๆ มาเป็นเครื่องจดจำ คือ สัง วิ ธา ปุ กะ ยะ ปะ

คัมภีร์ ธัมมสังคณี ว่าด้วยหมวดแห่งปรมัตถธรรม

คัมภีร์ วิภังค์ ว่าด้วยการจำแนกปรมัตถธรรม

คัมภีร์ ธาตุกถา ว่าด้วยธาตุแห่งปรมัตถธรรม

คัมภีร์ ปุคคัลบัญญัติ ว่าด้วยบัญญัติ บุคคล และปรมัตถ์

คัมภีร์ กถาวัตถุ ว่าด้วยการถามและตอบในปรมัตถธรรม

คัมภีร์ ยมก ว่าด้วยการแสดงปรมัตถธรรมเป็นคู่ ๆ

คัมภีร์ มหาปัฏฐาน ว่าด้วยปัจจัยของปรมัตถธรรม

คำว่า อภิธัมมัตถสังคหะ แปลว่า รวบรวมเนื้อความของธรรมอันประเสริฐยิ่ง ความว่าเป็นธรรมที่มีอยู่จริง ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎก 7 คัมภีร์ เมื่อประมวลความหมายของคำเหล่านี้เข้าด้วยกันแล้วก็มีความหมายว่า จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎก 7 คัมภีร์นั้น ได้รวบรวมมาแสดงโดยย่อในคัมภีร์นี้ อภิธัมมัตถสังคหะนี้เป็นชื่อของคัมภีร์ที่พระอนุรุธาจารย์ได้รวบรวมอธิบายความโดยย่อของพระอภิธรรมปิฎก

4.1.1 พระอนุรุธาจารย์

พระอนุรุธาจารย์เป็นชาวอินเดียตอนใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาเวรีปัญญนะบั้ง หรือกาเวรีปัญญนะบั้ง ปัจจุบันก็ยังมียชื่อเรียกว่า กาเวรี (Kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาพำนักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) ในแคว้นตัมปะ แคว้นอินเดียตอนใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางคราวก็พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน ไกล่เจตียโสวันณมาลี เมืองอนูราธปุรี ประเทศศรีลังกา เรื่องนี้กล่าวไว้ในคาลาหงายของคัมภีร์นามรูปปริจเฉท (คาลา 1854-1857) และปรหมัตถวินิจฉัย (คาลา 1142-1144)

สำหรับแคว้นโจฬะนั้น ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า “โจฬะ” เมืองคานูล (Karnul) ในอินเดียปัจจุบันเคยเป็นเมืองหลวงของแคว้นนี้ ส่วนเมืองกัญจิปุระ เรียกว่า กัญจิปุระบั้ง กัญจิวัระบั้ง ปัจจุบันคือเมืองโคนซีเวอร์รัม (Conjeeveram) อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทธึราช 57 ไมล์

ระหว่างที่พระอนุรุธาจารย์พำนักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันไกล่เจตียโสวันณมาลี เมืองอนูราธปุรี ประเทศศรีลังกาได้รณาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำขอของอุบาสกชื่อว่านัมพะ โดยท่านได้กล่าวถึงวัดมูลโสมะซึ่งเป็นที่อยู่ของอาจารย์วงศ์ไว้ในคำลงท้ายของคัมภีร์เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังรำลึกถึงด้วยความศรัทธา

ในกรณีของท่านพระอนุรุธาจารย์นั้น นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์ไม่สามารถยืนยันว่าเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง แต่สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดในยุคก่อนรัชสมัยพระเจ้าปารากรมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรเถระผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รับจนาตำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปลชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหิตถาวรรณนา จึงสันนิษฐานว่าคัมภีร์ฉบับบาลีต้องรณาก่อน พ.ศ. 1696

G.P. Malalasekera ได้กล่าวไว้ว่า คัมภีร์นี้คงรณาระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 7-11 (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-17)¹ ส่วนหนังสือชื่อ A Comprehensive Manual of Abhidhamma (1993) มีข้อความกล่าวว่า “พระอนุรุธาจารย์จะเกิดอยู่ในสมัยใด และได้รับจนาคัมภีร์นี้เมื่อใดนั้น ไม่สามารถทราบได้แน่ชัด มีเรื่องเล่าต่อกันว่า ท่านเป็นศิษย์ร่วมสำนักกับพระพุทธทตเถระ ซึ่งอาจหมายถึงว่าคงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 5 (ราวพุทธศตวรรษที่ 11) ตามเรื่องเล่านี้กล่าวว่าทั้งสองท่านได้รับจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมาวตารขึ้น เพื่อเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูแด่พระอาจารย์ของท่านซึ่งเมื่อได้อ่านทั้งสองคัมภีร์แล้วให้ความเห็นว่า “พระพุทธทตเถระได้เก็บทรัพย์สมบัติไว้มากมายเต็มห้องและปิดประตูลั่นดาลไว้ ขณะที่พระอนุรุธาจารย์ได้เก็บทรัพย์ไว้มากเต็มห้องเช่นกัน หากแต่ท่านได้เปิดประตูไว้” อย่างไรก็ตาม นักวิชาการปัจจุบันไม่รับรองความเชื่อนี้

¹ G.P. Malalasekera. *The Pali Literature of Ceylon*. Colombo January 1928, p. 167.

โดยยังคงพิจารณาตามลักษณะรูปแบบการรจนาและเนื้อความในผลงานของพระอนุรุธาจารย์ซึ่งแสดงว่าท่านไม่น่าจะเกิดก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 8 (ราวพุทธศตวรรษที่ 14) และเป็นไปได้มากกว่าที่จะเกิดอยู่ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 10 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12 (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18)”²

พระอนุรุธาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ได้กล่าวคาถาแรกตอนต้นคัมภีร์เพื่อแสดงใจความสำคัญ 5 ประการพร้อมทั้งประโยชน์ ได้แก่

1. การนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นการแสดงความเคารพนบในพระรัตนตรัยซึ่งท่านพระอนุรุธาจารย์ได้แสดงด้วยคำว่า สมมาสมพุทฺธมฺหํ สสฺสทฺธมฺมคณฺฺตมฺมํ อภิชาติย-ข้าพเจ้าขออภิชาติพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบ พร้อมพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด

2. เนื้อหาของคัมภีร์ คือเนื้อหาตามความหมายของพระอภิธรรม 4 ประการ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นเนื้อหาสาระทั้งหมดที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์นี้ ซึ่งท่านได้แสดงด้วยอภิธัมมัตถ-ศัพท์ในบทว่า อภิธัมมัตถสังคห

3. ลักษณะการรจนาคัมภีร์ เป็นการจำแนกตามการประมวลธรรมอันมีลักษณะเหมือนกัน ซึ่งท่านแสดงด้วยคำว่า สงคห (ประมวล-รวบรวม)

4. ชื่อว่าคัมภีร์ เป็นชื่อที่คล้องตามเนื้อหา ท่านแสดงชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า อภิธัมมัตถ-สงคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

5. จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ คือ เพื่อให้เกิดความเข้าใจสภาวะธรรมอันเป็นผลที่พึงได้รับจากการศึกษาและสอบถามคัมภีร์ และยังให้เกิดความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นเป็นที่สุด เมื่อท่านได้รจนาคัมภีร์นี้ ได้แสดงจุดมุ่งหมายของการรจนาไว้โดยปริยายด้วยบทว่า อภิธัมมัตถสังคห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม³

บาลี หมายถึงพระพุทฺธพจน์ คือพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาโดยตรง

อรรถกถา มีความหมายว่า กล่าวแก่เนื้อความในบาลี มิได้หมายความว่าเนื้อความในบาลีนั้นผิด พระอรรถกถาจารย์จึงมาแก้ไขให้ถูก แต่หมายความว่าเนื้อความในบาลีนั้น ไม่ได้อธิบายขยายความโดยละเอียดอาจเกิดข้อสงสัยขึ้นได้ พระอรรถกถาจารย์จึงได้อธิบายขยายความให้ละเอียดกระจ่างแจ้ง เป็นการแก้ข้อสงสัยที่จะพึงมีในธรรมข้อนั้น อรรถกถานั้นได้รับความเชื่อถือเป็นอย่างสูงรองมาจากบาลี

ฎีกา คือ คัมภีร์ที่กล่าวแก่อรรถกถาอีกชั้นหนึ่ง หมายความว่า อรรถกถานั้นอาจมีข้อความที่น่าสงสัยไม่แจ่มแจ้งพอ พระฎีกาจารย์จึงอธิบายขยายความเพื่อแก้ข้อสงสัยในธรรมส่วนนั้น ๆ อีกต่อหนึ่ง ฎีกานี้ได้รับความเชื่อถือรองลงมาจากอรรถกถา นอกจากพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์แล้วยังมีพระอนุฎีกาจารย์และเกจิอาจารย์อีก

อนุฎีกา คือ คัมภีร์ที่กล่าวแก้ข้อสงสัยอันจะพึงมีในฎีกา เกจิอาจารย์ คือ อาจารย์อื่น ๆ ที่แสดงความเห็นในข้อธรรมหรืออธิบายขยายความในข้อธรรมทั่ว ๆ ไป พระอนุฎีกาจารย์ก็ตี

² Bhikkhu Bodhi. A Comprehensive Manual of Abhidhamma. (1993) p. 16.

³ พระคันธสราภิวังศ์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555, หน้า 127-129.

เกจิอาจารย์ก็ได้ได้รับความเชื่อถือลดหลั่นรอลงมาจากฎีกาอีก ดังจะเห็นได้ว่าไม่ค่อยจะได้ถูกยกมากล่าวอ้างบ่อยนัก

โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถโยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น⁴ ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ

1. ด้านภาษาศาสตร์ภาษาบาลี

คัมภีร์โยชนาทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจนประกอบด้วย

1.1 แสดงวิธีการใช้สูตร มีการวางกฎในการ “สร้างคำ” โดยแสดงวิธีการกำหนดรูปศัพท์ ตั้งศัพท์ แล้วเปลี่ยนแปลงรูปศัพท์เป็นบท ๆ พร้อมกับระบุหน้าที่ (การก) และความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์

1.2 แสดงสูตร มีการแสดงสูตรหรือมีอำนาจหน้าที่สร้างรูปศัพท์ต่าง ๆ ให้สำเร็จว่าใช้ข้อบังคับทางไวยากรณ์อะไรบ้าง บางครั้งอาจจะต้องแสดงอ้างรูปคำจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาต่าง ๆ มาประกอบคำอธิบาย

1.3 เสนอคำอธิบายเพิ่มเติม มีการเสนอคำอธิบายเพิ่มเติม โดยวิธีวิเคราะห์คำและความเพื่อแสดงสาระของสูตรให้ยิ่งขึ้นและได้ความละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น

2. ด้านวรรณนา

คัมภีร์โยชนาถือว่าเป็น “กุญแจ” สำหรับไขในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้ลึกซึ้งมั่นใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้ จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา⁵

ดังนั้น **คัมภีร์โยชนา** คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น แบ่งเป็น 3 ประเภท ตามสายคัมภีร์หลัก คือพระไตรปิฎก มีโยชนาพระวินัยปิฎก โยชนาพระสุตตันตปิฎก และโยชนาพระอภิธรรมปิฎก

จุดประสงค์หลักของคัมภีร์โยชนา หรืออรรถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกความสัมพันธ์ บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิงชั้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

⁴ จิรภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาลี**, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 167.

⁵ จิรภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาลี**, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 150.

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและ พัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัตทินคร หรือ โปโพนรฐะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนานฎีกามีพระมหา- กัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนานฎีกา บ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้ แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอด หนึ่ง

4.1.2 พระญาณกิตติเถระ

พระคณรจนาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการ ยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

พระญาณกิตติเถระ เป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัด ปนสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่าน ที่รจนารู้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรีกมพาหุที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ ยุทธยา ลังกา และเมียนมาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี⁶ ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและ พระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนารขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วน แต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย และ พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งรจนาโดยพระสุเมธคณาจารย์ลังกา ท่าน ได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปนสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระ ได้รับรจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น⁷

4.2 หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา

ด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระ นักปราชญ์ล้านนา ผู้วิจัยขอนำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถ โยชนาที่ท่านได้รจนารู้มาแยกเป็นประเด็นให้เห็นถึงความรู้ความสามารถของผู้รจนา โดยเริ่มจากการ กล่าวถึงหลักการในการรจนาคัมภีร์โยชนา ดังต่อไปนี้

พระญาณกิตติเถระเป็นผู้ทรงความรู้เชี่ยวชาญทางหลักภาษาและหลักธรรมเป็นอย่างยิ่ง จึงรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีโยชนาเพื่อช่วยให้นักศึกษาเข้าใจเนื้อหาของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี

⁶ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, (อนุสรณ์ พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, 2523). หน้า 10.

⁷ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 106.

ได้กระจ่างชัดเจน แนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มีหลักการใหญ่ ๆ 5 ประการ ประกอบด้วย

4.2.1 วากยานุสัมพันธ์ คือ การสัมพันธ์ประโยค แสดงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้น ๆ แบ่งออกเป็นหลายประเภท ในที่นี้ จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด 2 อย่าง คือ

4.2.1.1 อนุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

1) ปุพพานุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้า ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า เอวํ ฯเปฯ ทสเสตฺวา หรือ วตฺวา, ปกาเสตฺวา เป็นต้น โดยมี เอวํ อยู่หน้า และปุพพกาลกริยาอยู่ท้ายประโยคปุพพานุสนธิ

2) ปรานุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหลัง ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า อิทานิ ฯเปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและกรรมอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ฯเปฯ อาทิ หรือ อาห ฯเปฯ อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้รจนาเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจปุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง ขอยกตัวอย่างวากยานุสัมพันธ์แบบอนุสนธิที่มีทั้งปุพพานุสนธิและปรานุสนธิมาแสดง ดังนี้

เอว รตนตฺตยปณาม กตฺวา อิทานิ ครุโน อตฺตโน พหุปรการตฺตา ครุโน ปณาม กโรนโต อาห สาริปุตฺตนิอาที ฯ⁸

แปลว่า คณัรจนาจารย์กระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะทำการนอบน้อมครู เพราะครูของท่านเป็นผู้มีอุปการะมาก จึงกล่าวว่า สาริปุตฺต เป็นต้น

ประโยคข้างต้นประกอบด้วยอนุสนธิ 2 ตอน คือ

1) ปุพพานุสนธิ คือ คำว่า เอว รตนตฺตยปณาม กตฺวา-คณัรจนาจารย์กระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยอย่างนี้แล้ว

2) ปรานุสนธิ คือ คำว่า อิทานิ ครุโน อตฺตโน พหุปรการตฺตา ครุโน ปณาม กโรนโต อาห สาริปุตฺตนิอาที-บัดนี้ จะทำการนอบน้อมครู เพราะครูของท่านเป็นผู้มีอุปการะมาก จึงกล่าวว่า สาริปุตฺต เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่ท่านผู้รจนาโยชนามักแสดงปรานุสนธิเป็นหลัก เพราะท่านคงเข้าใจว่าปุพพานุสนธิของประโยคหน้าเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย เพราะเป็นข้อความที่ผู้อ่านได้ศึกษามาแล้ว จึงเน้นการแสดงปรานุสนธิของประโยคหลังเป็นหลัก เช่น

วิสยวิชานนลกฺขณนติ ปทสส ปกฺขิปปเน ปโยชนํ ญาเปนโต เตนาติอาทิมหา ฯ⁹

⁸ วิ.โยชนา 1/3/19.

⁹ วิ.โยชนา 1/67/173.

แปลว่า ท่านจะแสดงประโยชน์ในการใส่บทว่า วิสยวิชานนลกขณัม (มีลักษณะรู้
อารมณ์) จึงกล่าวว่า เตน เป็นต้น”

ประโยคข้างต้นไม่มีอุปพพานุสนธิที่ขึ้นต้นด้วย เอวํ ฯ เปฯ วตฺวา เป็นต้น แม้จะไม่มี
อิทานิ ศัพท์อยู่หน้าประโยค ก็เป็นที่เข้าใจได้ว่าท่านผู้รจนากล่าวถึงปรานุสนธิอย่างเดียว ขอแสดง
ตัวอย่างของปรานุสนธิอื่น ๆ พอเป็นแนวทาง ดังต่อไปนี้

ปริยายกถาติ วจันํ ทพหํ กโรนโต สกตยาทิมาห ฯ¹⁰

แปลว่า ท่านจะกระทำคำว่า ปริยายกถา (คำกล่าวโดยอ้อม) ให้มั่นคง จึงกล่าวว่า
สก เป็นต้น

เจตสิกํ ตทายตตวุตฺติกนฺติ อตฺตนา วุตฺตวจันํ ปาลียา สาธเนโต เตนาตยาทิ-
มาห ฯ¹¹

แปลว่า คณฺรจนาจารย์จะยังคำที่ตนกล่าวแล้วว่า เจตสิกํ ตทายตตวุตฺติกํ (เจตสิก
ดำเนินไปเนื่องด้วยจิตนั้น) ให้สำเร็จ จึงกล่าวว่า เตน เป็นต้น

อปรมปิ ยุตตํ นยํ ญาเปนโต เจตสิตยาทิมาห ฯ¹²

แปลว่า คณฺรจนาจารย์จะแสดงให้รู้แน่อนสมควรอันอีก จึงกล่าวว่า เจตสิ
 เป็นต้น

4.2.1.2 ฐานาติกะ คือ หมวด 3 ที่ขึ้นต้นด้วยฐานา ได้แก่ ฐานา ปุจฺฉา และอา
โภกะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า มีคำอธิบายโดยย่อ
ดังต่อไปนี้

1) ฐานา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถาม หรือเพื่อ
แสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มั่นก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้า
เป็นฐานา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นฐานาตามสมควร

2) ปุจฺฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า
เพราะเหตุอะไร (กสฺมา), อย่างไร (กถ), อะไร (กิ), หรือ (นุ) เป็นต้น

3) อาโภกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อ
ไม่พอใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็น
อย่างอื่นจากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นฺน) ในที่บางแห่งก็ประกอบ
ใช้คำว่า หรือไร (กิ) ดังข้อความว่า

โจทนา-ปริหารานํ

มนสิ อตฺถการณํ

อาโภโค นาม อตฺถานํ

อาภาโรว วิทฺชนํ.¹³

การตั้งเนื้อความไว้ในใจของผู้ถามและผู้ตอบ ชื่อว่าอาโภกะ ส่วนการ
จำแนกเนื้อความ(ดังกล่าวนี้) ชื่อว่าอาการะ

¹⁰ วิ.โยชนา 1/73/177.

¹¹ วิ.โยชนา 1/80/186.

¹² วิ.โยชนา 1/82/188.

¹³ คนฺถา. 73/130.

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง บางแห่งก็กล่าวถึง อาโคะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโคะบ้าง ส่วนใหญ่ อาโคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโคะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้น ๆ

ขอยกตัวอย่างตักโงทนาที่ประกอบด้วยรูปนา ปุจฉาและอาโคะทั้งสองอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

อาจารย์ รตนตตยปณามปโปยชนํ ปปญเจตติ อนตรายนินวารณมปิ รตนตตย-
ปณามปโปยชนนติ วจันํ ตยา วุตตํ โก ปน รตนตตยปณามํ กิ ปณามกิริยา รตนตตยปณามํ นาม
อุทาหุ โย กปโปโกฏีหิปีตยาทีโก สทโท รตนตตยปณามํ นามาติ โจทณํ มนสิธาयाห รตนตตย-
ปณามํตยาที ฯ หิ สจจํ รตนตตยปณามํ อตถโต...กุสลเจตนา ฯ¹⁴

แปลว่า คณัณรจนาจารย์ตั้งคำถามไว้ในใจว่า ท่านพระภูิกาจารย์กล่าวคำว่า อาจารย์ทั้งหลายแสดงประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยให้พิสดาร และการป้องกันอันตรายก็เป็นประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัย การนอบน้อมพระรัตนตรัยคืออะไร กิริยานอบน้อมเป็นการนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือไม่ หรือว่าเสียงพูดว่า โย กปโปโกฏีหิปี เป็นต้น ชื่อว่าการนอบน้อมพระรัตนตรัย จึงกล่าวว่า รตนตตยปณามํ เป็นต้น ฯ จริงอยู่ ว่าโดยองค์ธรรม การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกุสลเจตนา...

ในประโยคข้างต้น ข้อความว่า การนอบน้อมพระรัตนตรัยคืออะไร กิริยานอบน้อมเป็นการนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือไม่ หรือว่าเสียงพูดว่า โย กปโปโกฏีหิปี เป็นต้นชื่อว่า การนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นปุจฉา ส่วนข้อความว่า กิริยานอบน้อมเป็นการนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือไม่ หรือว่าเสียงพูดว่า โย กปโปโกฏีหิปี เป็นต้น ชื่อว่าการนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นอาโคะ พึงเทียบเคียงกับต้นฉบับคัมภีร์อริยัมมัตถวิภาวินี ดังนี้

กลุ่มที่ 1 ตตถ รตนตตยปณามปโปยชนํ ตาว พุทธา ปปญเจตติ อาจารย์ยา, วิเสสโต ปน อนตรายนินวารณํ ปจจาสิสนนติ. ตถา หิ วุตตํ สงคหการเหติ ตสฺसानุภาเวน หตฺนตราโยติ.

กลุ่มที่ 2 รตนตตยปณามํ หิ อตถโต ปณามกิริยาภินิปาตทิกา กุสลเจตนา.¹⁵

ในเรื่องนั้น อาจารย์ทั้งหลายแสดงประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยให้พิสดารไว้มาก่อน แต่ท่านประสงค์เอาการป้องกันอันตรายเป็นพิเศษ สมจริงดังท่านพระสังคาหาจารย์กล่าวว่า ตสฺसानุภาเวน หตฺนตราโย (ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้กำจัดอันตรายได้ด้วยอำนาจของการนอบน้อมนั้น)

จริงอยู่ ว่าโดยองค์ธรรม การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกุสลเจตนาที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จ

วิธีวากยานสัมพันธ์แบบตักโงทนาในประโยคของอริยัมมัตถวิภาวินี มีดังต่อไปนี้

¹⁴ วิ.โยชนา 1/15/58.

¹⁵ วิภาวินี. 62.

1) ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อาจารย์ทั้งหลายแสดงประโยชน์ของการนอบน้อมพระรัตนตรัยให้พิสดารไว้มาก่อน แต่ท่านประสงค์เอาการป้องกันอันตรายเป็นพิเศษ ด้วยประโยค กลุ่มที่ 1

2) ปุจฉา (คำถาม) คือ การนอบน้อมพระรัตนตรัยคืออะไร

3) อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กิริยานอบน้อมเป็นการนอบน้อมพระรัตนตรัยหรือไม่ หรือว่าเสียงพูดว่า โย กปปโกฎฐิหิปี เป็นต้น ชื่อว่าการนอบน้อมพระรัตนตรัย

คณิศรจนารจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค กลุ่มที่ 2 อธิบายว่า โดยองค์ธรรม การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกุศลเจตนาที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จ

ตัวอย่างที่ 2

นनु จ กุสลวิปากาเหตุกานิ ชนกเหตุโต นิพพตตานิ ถลั ตานิ อเหตุกนามิ ลภนตีติ อนุโยคั สนธายาห นิพพตตกาติอาที ฯ¹⁶

แปลว่า คณิศรจนารจารย์หมายเอาคำถามว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเกิดจากชนกเหตุมิใช่หรือ อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเหล่านั้น ได้ชื่อว่าอเหตุกจิตได้อย่างไร จึงกล่าวว่า นิพพตตกาเป็นต้น”

ในประโยคข้างต้น ข้อความว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเกิดจากชนกเหตุมิใช่หรือ เป็นอาโณกะ ส่วนข้อความว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเหล่านั้นได้ชื่อว่าอเหตุกจิตได้อย่างไร เป็นปุจฉา พึงเทียบเคียงกับต้นฉบับคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ดังนี้

กลุ่มที่ 1 กุสลสส วิปากานิ, สมปยุตตเหตุวิรหโต อเหตุกจิตตานิ จาติ กุสลวิปากา เหตุกจิตตานิ.

กลุ่มที่ 2 นิพพตตกาเหตุวเสน นิปพนนานิปี เหตุานิ สมปยุตตเหตุวเสนว อเหตุก-โวหาริ ลภนตี.¹⁷

แปลกลุ่มที่ 1 ชื่อว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปาก เพราะเป็นวิปากของกุศล และเป็นอเหตุกจิต เพราะปราศจากเหตุที่ประกอบร่วมกัน

แปลกลุ่มที่ 2 จริงอยู่ อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเหล่านั้นแม้สำเร็จด้วยอำนาจของเหตุที่ทำให้เกิดขึ้น แต่ได้ชื่อว่าอเหตุกจิต ด้วยอำนาจของเหตุที่ประกอบร่วมกัน

วิธีวากยานสัมพันธ์แบบติกอัจฉนาในประโยคของอภิธัมมัตถวิภาวินี มีดังต่อไปนี้

1) ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปาก เพราะเป็นวิปากของกุศล และเป็นอเหตุกจิต เพราะปราศจากเหตุที่ประกอบร่วมกัน ด้วยประโยค กลุ่มที่ 1

2) อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเกิดจากชนกเหตุมิใช่หรือ

3) ปุจฉา (คำถาม) คือ อเหตุกจิตฝ่ายกุศลวิปากเหล่านั้นได้ชื่อว่าอเหตุกจิตได้อย่างไร

¹⁶ วิ.โยชนา 1/225/341.

¹⁷ วิภาวินี. 79.

คันถรจนอาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค กลุ่มที่ 2 อธิบายว่า
อเหตุก-จิตฝ่ายกุศลวิบากเหล่านั้นแม้สำเร็จด้วยอำนาจของเหตุที่ทำให้เกิดขึ้น แต่ได้ชื่อว่าอเหตุกจิต
ด้วยอำนาจของเหตุที่ประกอบพร้อมกัน

ตัวอย่างที่ 3

นनु เทว จิตตานิ อิกฺขณินฺนุชฺชิตตารมฺมณานิ คณฺหนติ ตสฺมา เทว จิตตานิ
อิกฺขณินฺนุชฺชิตตารมฺมณานูรูปโต โสมนสฺสโทมนสฺสุเปกฺขาสหคตานิ ภเวยฺย กสฺมา อุเปกฺขา-
สหคตานิเวทิตฺวา โฉทนํ มนสิคตฺวา อาห อิมานิตฺยาที ฯ¹⁸

แปลว่า คันถรจนอาจารย์ตั้งคำถามไว้ในใจว่า จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวงย่อมรับเอา
อิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ และมัชฌัตตารมณ์ไว้ เพราะฉะนั้น จิตทั้ง 2 ดวงจึงควรสหจรตด้วยโสมนัส
เวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนาโดยเหมาะสมกับอิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์และมัชฌัตต
ารมณ์ มิใช่หรือ เพราะเหตุอะไร จึงสหจรตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น จึงกล่าวว่า อิมานี เป็นต้น

ในประโยคข้างต้น ข้อความว่า จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวงย่อมรับเอาอิฏฐารมณ์
อนิฏฐารมณ์ และมัชฌัตตารมณ์ไว้ เพราะฉะนั้น จิตทั้ง 2 ดวงจึงควรสหจรตด้วยโสมนัสเวทนา
โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนาโดยเหมาะสมกับอิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์และมัชฌัตตารมณ์ มิใช่
หรือ เป็นอาโภกะ ส่วนข้อความว่า เพราะเหตุอะไร จึงสหจรตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น เป็นปุจฉา
พึงเทียบเคียงกับต้นฉบับคัมภีร์อภิสัมมัตถวิภาวินี ดังนี้

อิมานี ปน เทว จิตตานิ มุลนตฺตวิวิทโต อติสมฺมุฬหตฺยา, สํสฺปนนิกฺขิปปนฺวสฺส-
ปวตฺตวิจิกิจฺจุทฺตจฺจสฺมาโยเคน จยฺยจตฺยา จ สพฺพตฺตาปิ รชนฺทฺสนวิวิทตานิ อุเปกฺขาสหคตานิ
ปวตฺตนฺติ.¹⁹

แปลว่า อนึ่ง จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวงนี้ปราศจากความพอใจหรือโกรธเคืองแม้ใน
อารมณ์ทุกอย่าง จึงดำเนิน สหจรตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น เพราะหลงใญ่เนื่องจากเว้นจาก
มูลเหตุอื่น (คือโลกเหตุและโทสเหตุ) และเพราะเป็นสภาวะหวั่นไหวด้วยการประกอบกับวิจิกิจฉาที่
เป็นไปด้วยความลังเลและอุทัจจะที่เป็นไปด้วยความขัดส่าย

วิธีวากยานสัมพันธ์แบบตักโชนาในประโยคของอภิสัมมัตถวิภาวินี มีดังต่อไปนี้

1) ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์
อภิสัมมัตถสังคหะว่า จิต (โมมุหจิต) ทั้ง 2 ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่หลงใญ่ (โมมุหจิต)

2) อาโภกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ จิตทั้ง 2 ดวงย่อมรับเอาอิฏฐารมณ์
อนิฏฐารมณ์ และมัชฌัตตารมณ์ เพราะฉะนั้น จิตทั้ง 2 ดวงจึงควรสหจรตด้วยโสมนัสเวทนา โทมนัส
เวทนา และอุเบกขาเวทนามิใช่หรือ

3) ปุจฉา (คำถาม) คือ เพราะเหตุอะไร จึงสหจรตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น

คันถรจนอาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคข้างต้น อธิบายว่า จิต
ทั้ง 2 ดวงนี้ปราศจากความพอใจหรือโกรธเคืองแม้ในอารมณ์ทุกอย่าง จึงดำเนินไปสหจรตด้วย
อุเบกขาเท่านั้น เพราะหลงใญ่เนื่องจากเว้นจากมูลเหตุอื่น (คือโลกเหตุและโทสเหตุ) และเพราะ

¹⁸ วิ.โยชนา 1/168/284-285.

¹⁹ วิภาวินี. 74.

เป็นสภาวะหวั่นไหวด้วยการประกอบกับปัจจัยที่ไปด้วยความลังเลและอุทธานที่จะที่ไปด้วยความซัดส่าย

อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่งท่านผู้รจนาโยชนาก็กล่าวไว้เฉพาะอาโคะบ้าง ปุจฉาบ้างตามสมควรเพื่อเป็นแนวทางของวากยานุสัมพันธ์ในเรื่องนั้น ๆ ผู้ที่เข้าใจหลักวากยานุสัมพันธ์เป็นอย่างดีอาจเพิ่มปุจฉาหรืออาโคะมาประกอบได้ตามสมควร

ตัวอย่างอาโคะล้วน ๆ ไม่มีปุจฉา เช่น

นनु กาลาทีเกเทน ภินนานิ กามาวจรจิตตานิ จตูปญญาสจิตเตหิ อธิกานิ โหนติ ตสฺมา เอวสทฺโ ทน ปกฺขิปปิตฺตํ โทหนํ สนธายาท กาลาตยาที ฯ²⁰

แปลว่า ท่านพระญาณกิตติเถระหมายเอาคำถามว่า กามาวจรจิตทั้งหลายที่ต่างกันโดยประเภทแห่งข้อเบ็ดเตล็ดมี กาล เป็นต้น มีมากกว่าจิต 54 ดวงมิใช่หรือ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรใส่ เอว ศัพท์เข้ามา จึงกล่าวว่า กาล- เป็นต้น

ตัวอย่างปุจฉาล้วน ๆ ไม่มีอาโคะ เช่น

กสฺมา เหตุสมปทา สามตฺถิยโต ทสฺสีตาทิ เหตุปุจฺณํ มนสิกตฺวา อาห ตถาวริธาติ-
อาที ฯ²¹

แปลว่า คณกรณาจารย์ตั้งคำถามถึงเหตุไว้ในใจว่า เหตุสมปทา ท่านแสดงไว้โดยเป็นบทที่มีความสามารถ เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่า ตถาวริธา เป็นต้น

4.2.2 รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธ และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ เช่น

4.2.2.1 รูปวิเคราะห์ทวันทวสมาส ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ทวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญา (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่า กรุณาปัญญา) ดังข้อความว่า

อยเมว ทฺวนทฺว กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญาติ อภิธมฺมาตารฎฺฐิกาทสฺสนโต อธิธาธิปเปโต ฯ ตตฺถ หิ อนนตกรุณาปญฺณนติ เอตถ กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญาติ ทฺวนทฺว วุตโต ฯ อาจริโย ปน อภิธมฺมาตารฎฺฐิกากาโร จ อภิธมฺมตถสงคฺหฎฺฐิกากาโร จ เอโก สุมงฺคฺลาจริโย นานญฺเอย ตสฺมา ทฺวนทฺวเอวธาธิปเปโต ฯ²²

แปลว่า บททวันทวสมาสนี้ว่า กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญา (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่ากรุณาปัญญา) ท่านประสงค์เอาในคานานี้ เพราะพบในอภิธัมมวาทารฎฐิกา จจริงอยู่ในคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎฐิกานี้ ท่านกล่าวถึง ทวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญา (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่ากรุณาปัญญา) ในคำว่า อนนตกรุณาปญญํ (ผู้มีพระกรุณาและพระปัญญาอันไม่มีที่สุด) อนึ่ง อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎฐิกาและอภิธัมมัตถสงคฺหฎฐิกาเป็นพระสุมังคฺลาจารย์รูปเดียวกัน มิใช่รูปอื่น ดังนั้น จึงประสงค์เอาทวันทวสมาสเท่านั้น

4.2.2.2 รูปวิเคราะห์ตัทธิธ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ตัทธิธว่า ตินฺณํ สมุโห ตยํ (กลุ่มแห่งสาม ชื่อว่า ตยะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง ณ ปัจจัยเป็นต้นอีกด้วย ดังข้อความว่า

²⁰ วิ.โยชนา 1/268/404.

²¹ วิ.โยชนา 1/47/126.

²² วิ.โยชนา 1/2/8-9.

ติณณฺ สมุโห ตยํ ฯ สมุหตเถ กณณนาติ ติสททโต โณ เตสณฺโณ โลปี เตสฺ วุฑฺฒิตฺติ-
อาทินา อิสฺส อโย ฯ²³

แปลว่า หมู่แห่งสาม ชื่อว่าตยะ ลง ณ ปัจจัยหลัง ติ-ศัพท์ด้วยสูตร สมุหตเถ
กณณนา, ลบ ณ อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสฺ โณ โลปี, เปลี่ยน อี เป็น อโย ด้วยสูตรว่า เตสฺ วุฑฺฒิตฺติโลปาคม-
วิการวิปริตาเทสา จ

4.2.2.3 รูปวิเคราะห์กิตก์ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์กิตก์ว่า ทุกฺเชน ขมิตพพานีติ
ทุกฺขานี (ธรรมชาติอันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้ยาก ชื่อว่าทุกฺขะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์
ด้วยการลง กวิ ปัจจัยหลัง ขมฺ ธาตุเป็นต้นอีกด้วย ดังข้อความว่า

ทุกฺเชน ขมิตพพานีติ ทุกฺขานี ยานี ฌมฺมชาตานิ สุตเตหิ ทุกฺเชน กิจฺเณ
ขมิตพพานิ อิติ ตสฺมา ตานิ ฌมฺมชาตานิ ทุกฺขานี ฯ ทสฺสทูปฺปโท ขมฺ สหเน กวิ จ ชาติวณฺตสฺส โลโป
กวิมฺหฺ กวิโลโป จ วคฺเค โฆสํ...ปจฺมา ฯ²⁴

แปลว่า ชื่อว่าทุกฺขะ เพราะเป็นธรรมชาติอันบุคคลทนได้ยาก อธิบายว่า ธรรม
ชาตเหล่าใดอันสัตว์ทั้งหลายพึงอดทนได้ยาก คือ โดยลำบาก เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่า
ทุกฺขะ, ฯ ทฺ สัททูปฺปทชะ ขมฺ-ธาตุมีความหมายว่า อดทน, ลง กวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กวิ จ, ลบ ม ทำย
ธาตุ ด้วยสูตร ชาติวณฺตสฺส โลโป กวิมฺหิ, ลบ กวิ ปัจจัย ด้วยสูตร กวิโลโป จ, ซ้อน กฺ ด้วยสูตร วคฺเค
โฆสํโฆสํ ตติยปจฺมา

4.2.2.4 ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ เช่น

ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสฺสุทฺธิ์ ดังข้อความว่า

วิสฺสุทฺถนฺติ เอตถ สฺส สฺสทฺธิมฺหิ วตฺตติ ฯ สฺส อิตฺถย สทฺโท เกนตฺเถน ชาติ ฯ สกตฺถํ
ชาเรตฺติ ชาติ โย สทฺโท สกตฺถมฺปิ อตฺตโน คมนปจฺนาทิกิ อตถ ชาเรติ อิติ ตสฺมา โส สทฺโท ชาติ
ปรตฺถมฺปิ ชาเรตฺติ ชาติ โย สทฺโท อตฺถาตฺตยโยคโต ปรตฺถมฺปิ ชาเรติ อิติ ตสฺมา โส สทฺโท ชาติ ฯ
วิสฺสตียา อุปสฺสคฺเคสุ เยนเกนจิ อุปสฺสคฺเคน อตฺถวิเสสกรเณน ปฏฺิพฺพธา สทฺทชาติ อตฺถวิเสสมฺปิ ชาเรตฺติ
ชาติ อโย อิมิสฺสา อตฺถโย อโยมิตฺโต ปจฺจโย วโรตฺติอาทินา อเนกปฺปการเณน ปณฺตฺติเตหิ ชาติยิตฺติ ชาติ ฯ ชาติ
ธารเณ หนาทฺทีหิ ฌนฺตฺวอิตฺติ ตฺ ฯ สฺส อิติ จิตฺ ฯ ภูวาทโย ชาติโว ชาติสฺสนฺโตโลโปเนกรสฺส จ พุทฺธมาทิตฺ
เถ กตฺตาริ ฌมฺมเหหิ ฌมาจาติ ตสฺส โธ หจฺจตุถยานมนฺตาน โท เติ ชาติวณฺตธการสฺส โท นเย วิสฺสุทฺ
โต นา สพฺพาสมาวุโสอุปสฺสคฺคินิปาตาทฺทีหิ จาติ นาโลโป ตทฺธิตฺตสมาส.....ตเวตฺตนาทิสฺ จาติ นามมฺิว กรณ
สฺสสทฺทโต สฺสิ สฺสส อ ปุพฺพมฺิโร สรโลโป นเย อมาทโย ปรปฺเทหิ นามาน สมาสฺ ยุตฺตตฺถอิตฺติ สมาส-
สณฺญา เตส วิภตฺติโย โลปา จาติ วิภตฺติโลโป ปกฺติ จสฺส สรณฺตสฺสาติ ปกฺติภาโว ปุณฺ สมาสตฺตา นาม-
มฺิว กรณ สฺสิ สฺสิ ปุพฺพสรโลโป นเย ฯ²⁵

ผู้วิจัยขอสรุปเนื้อจากข้อความข้างต้นที่นำมาเป็นกรณีศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการการ
สร้างคำศัพท์ที่ปรากฏในใช้ในคัมภีร์โยชยานี้ ซึ่งคำแปลของข้อความเหล่านี้มีอยู่ในบทที่ 3 ที่ว่าด้วย
คัมภีร์อภิธัมมัตถกาวินิ ปญฺจิกา อตฺถโยชนา ปริจฺเฉทที่ 1 ฉบับแปลเป็นภาษาไทย อยู่แล้ว ดังนั้น
จึงขอสรุป ดังนี้

²³ วิ.โยชนา 1/44/123.

²⁴ วิ.โยชนา 1/44/123-24.

²⁵ วิ.โยชนา 1/2/3-4.

กระบวนการสร้างคำว่า วิสฺสุทฺธิ มาจาก สุธ-ธาตุ มีความหมายว่า หมดจต		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สุธ	ตั้ง สุธ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ²⁶
สุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส ²⁷
สุธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุธมาทิตเถ กตตริ ²⁸
สุธ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตฺมาเหติ ธตฺมา จ ²⁹
สุท + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุ เป็น ท	หจตุตถานมนฺตานํ โท ธี ³⁰
สุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต ³¹
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภัตติ	กรณฺเ ตติยา ³²
วิ	ลบ นา วิภัตติ	สพฺพาสมาวุโสปสฺสคฺคินิปาตาทีหิ จ ³³
วิ	ตั้ง วิ อุปสัคให้เหมือนนาม	ตฺทิตฺตสมาสกิตฺกา นามํวาทเวตฺตนาทีสุ จ ³⁴
วิ + สุทฺธ		
วิ + สุทฺธ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลิจฺจตฺเถ ปจฺมา ³⁵
วิ + สุทฺธ + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี ³⁶
วิ + สุทฺธ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมฺโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย ³⁷
วิ + สุทฺธ + อํ	ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกตฺติ ³⁸
วิสฺสุทฺธิ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต ³⁹
วิสฺสุทฺธิ	ตั้งเป็นต้นปฐิสสมาส	อมาทโย ปรปเทภี ⁴⁰
วิสฺสุทฺธิ	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามานํ สมาสโย ยุตตฺตโต ⁴¹

²⁶ รฐป. -/424/314.

²⁷ รฐป. -/425/315.

²⁸ รฐป. -/606/441.

²⁹ รฐป. -/607/441.

³⁰ รฐป. -/608/442.

³¹ รฐป. -/14/10.

³² รฐป. -/83,291/64,175.

³³ รฐป. -/282/160.

³⁴ รฐป. -/334/218.

³⁵ รฐป. -/65,283/58,167.

³⁶ รฐป. -/195/114.

³⁷ รฐป. -/12/9.

³⁸ รฐป. -/67/59.

³⁹ รฐป. -/14/10.

⁴⁰ รฐป. -/351/235.

⁴¹ รฐป. -/331/216.

วิสุทฺธ	ลปวิภัตติ	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ ⁴²
วิสุทฺธ	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกติ จสฺส สรณตสฺส ⁴³
วิสุทฺธ	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง	ตฺถิตฺตสมาสกิตฺตา นามวาทเวตฺตนาทีสุ จ ⁴⁴
วิสุทฺธ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา ⁴⁵
วิสุทฺธ + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี ⁴⁶
วิสุทฺธอ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมฺโหจิตฺตมสฺสํ สเรณ วิโยชเย ⁴⁷
วิสุทฺธ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสํปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ ⁴⁸
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตฺเต ⁴⁹
สำเร็จรูปเป็น วิสุทฺธ		

ขั้นตอนการทำตัวรูป กรรณา ดังข้อความว่า

กิริตฺติ กรรณา ยา ฌมฺมชาติ ปฺรทฺทุกฺช กิริตฺติ วิภฺชิปฺติ อิตฺติ ตสฺมา सा ฌมฺมชาติ กรรณา นาม
 ๑ กิริยติ ทุกฺขิตฺเตสุ ปสฺสริยติ วา กรรณา ยา ฌมฺมชาติ ภควตา ทุกฺขิตฺเตสุ ทุกฺขสฺหิตฺเตสุ สุตฺเตสุ กิริยติ
 ปสฺสริยติ อิตฺติ ตสฺมา सा ฌมฺมชาติ กรรณา ทยา กมฺมสาธน ๑ กิริ วิภฺชิเน วิภฺชิณ วิภฺชิปน อปนยน ๑ กิริ
 ปสฺสเรน วชาทีหิ ปพฺพชาทโย นิปจฺจนฺเตติ วา กาลे वदत्मानातीते ण्वात्थโยติ वा सुत्तेत्तरกิริเรหิ
 รุโณติ สทฺทหนฺตฺติสุตฺเตน วา รุณปจฺจโย ๑ รุมฺหิ รนฺโต ราทีโนติ อนุพฺนธฺรการโลโป กฺวจิ ชาติวิภตฺติ-
 ปจฺจยาน ทิฆวิปริตาเทสํโลปาคมา จาติ อิสฺส อ นเย อิตฺถิยฺมโต อาปจฺจโย ปุพฺพมฺโห สรโลโป นเย ๑
 กโรตฺติติ วา กรรณา ยา ฌมฺมชาติ ปฺรทฺทุกฺเช สติ สาธฺน หทยเชท กโรติ ชนยติ อิตฺติ ตสฺมา सा ฌมฺมชาติ
 กรรณา ๑ กร กรณเ ยถาวุตฺตสุตฺเตหิ รุโณ รุมฺหิ รนฺโต ราทีโน นเย อาปจฺจโย ๑ อถวา ๑ กร กรณ
 กาลे वदत्मानातीते ण्वात्थโยติ सुตฺเตน วา वरकरवात्रयमुखमिगसगागुโนति मोक्षकलानसुतฺเตน วา
 กุณปจฺจโย เตสุ วุพฺพตฺติอาทินา กโลโป นสฺส โณ จ นสฺส โณติ สุตฺเตน วา นสฺส โณ นเย อาปจฺจโย ๑
 กิณาทิตฺติ วา กรรณา ยา ฌมฺมชาติ กิณาทิ ปฺรสฺส ทุกฺช ปจฺจยเวกฺกลกรณโต หีสฺติ อิตฺติ ตสฺมา सा ฌมฺม-
 ชาติ กรรณา ๑ กิ หีสาย รุโณ อิสฺส อ ๑ ก รุณธฺตฺติติ วา กรรณา ยา ฌมฺมชาติ ก สุข รุณธฺติ อิตฺติ ตสฺมา सा
 ฌมฺมชาติ กรรณา ทฺติยตฺตปฺปรีโส ๑ กสทฺโท สุขตฺถวาทโก ๑ เตน วุตฺต

กาเย พรหมนิ วาเต จ

สีโรชลสุเขสุ จ

กสทฺโท วตฺตติ ตีสุ

ปุมา ตีสุ นปฺสโกติ ๑

⁴² รุป. -/332/217.

⁴³ รุป. -/333/218.

⁴⁴ รุป. -/334/218.

⁴⁵ รุป. -/65,283/58,167.

⁴⁶ รุป. -/195/114.

⁴⁷ รุป. -/12/9.

⁴⁸ รุป. -/67/59.

⁴⁹ รุป. -/14/10.

ทุกข กุสดีติ ก สุข ฯ กุส เนทเน สพพโต ญวตวาวี วาติ อ กวจิ ชาติติอาทินา สสส โลโป ปุพพมโธ สรโลโป นเย สี สี ฯ กสททุปปโท รุธิ อวเรน วิสรุขปทาทีโต ญ ชาติสสนโต โลโป-เนกรสส กวจิ ชาติติอาทินา ธารสส โลโป ฯ อถวา ฯ กรุธิโต โณ ธโลโปเนติ สทพนีติสตุเตน รุธิ-ชาติโต โณ ธโลโป จ อาปจโย ฯ⁵⁰

กระบวนกรสร้างคำว่า กรุณา มาจาก กิร-ธาตุ มีความหมายว่า ชัดไป,แผ่ไป ฯ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ ฯ กิ-ธาตุ มีความหมายว่า เบียดเบียน ฯ ก บทหน้า รุธิ-ธาตุ มีความหมายว่า ปิดกัน ฯ		
ขั้นตอน	กระบวนกร	สูตรที่อ้างอิง
กิร-ธาตุ		
กิร	ตั้ง กิร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว ⁵¹ (เพิ่ม)
กิร	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสสนโต โลโปเนกสสรสส ⁵² (เพิ่ม)
กิร + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต ⁵³ หรือ กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย ⁵⁴ หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโน ⁵⁵
กิร + อุณ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ รนโต ราหิ โน ⁵⁶
กร + อุณ	เปลี่ยน อี เป็น อ	กวจิ ชาติวิภตติปจจยान् ที่ขวิปริตาเทส- โลปาคมา จ ⁵⁷
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁵⁸
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติลึงค์	อิตถิมโต อาปจโย ⁵⁹
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย ⁶⁰
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาทิมหิสสรโลเป ต ปกติ ⁶¹
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁶²

⁵⁰ วิ.โยชนา 1/2/4-6.

⁵¹ รูป. -/424/314.

⁵² รูป. -/425/315.

⁵³ รูป. -/660/483.

⁵⁴ รูป. -/651/478.

⁵⁵ นีติ.สตุต. -/1321/1160.

⁵⁶ รูป. -/558/408.

⁵⁷ รูป. -/488/351.

⁵⁸ รูป. -/14/10.

⁵⁹ รูป. -/176/101.

⁶⁰ รูป. -/12/9.

⁶¹ รูป. -/67/59.

⁶² รูป. -/14/10.

กร-ธาตุ		
กร	ตั้ง กร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ⁶³ (เพิ่ม)
กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส ⁶⁴ (เพิ่ม)
กร + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต ⁶⁵ หรือ กาเล วัตตมานาตีเต ฌวาทโย ⁶⁶ หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโณ ⁶⁷
กร + อุณ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ รนโต ราหิ โน ⁶⁸
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁶⁹
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติลึงค์	อิตถิมโต อาปจจโย ⁷⁰
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโจจิมสสร สเรน วิโยชเย ⁷¹
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิสรโลเป ต ปกติ ⁷²
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁷³
อีกอย่างหนึ่ง		
กร	ตั้ง กร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ⁷⁴ (เพิ่ม)
กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส ⁷⁵ (เพิ่ม)
กร + กุณ	ลง กุณ ปัจจัย	กาเล วัตตมานาตีเต ฌวาทโย ⁷⁶ หรือสูตรโมคคัลลานะว่า วรกรวาทรมุช- มิถสกาโกโน,
กร + อุณ	ลบ ก อนุพันธ์ และเปลี่ยน น เป็น ฌ	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทศา จ ⁷⁷

⁶³ รุป. -/424/314.

⁶⁴ รุป. -/425/315.

⁶⁵ รุป. -/660/483.

⁶⁶ รุป. -/651/478.

⁶⁷ นิตติ.สุตต. -/1321/1160.

⁶⁸ รุป. -/558/408.

⁶⁹ รุป. -/14/10.

⁷⁰ รุป. -/176/101.

⁷¹ รุป. -/12/9.

⁷² รุป. -/67/59.

⁷³ รุป. -/14/10.

⁷⁴ รุป. -/424/314.

⁷⁵ รุป. -/425/315.

⁷⁶ รุป. -/651/478.

⁷⁷ รุป. -/370/268.

	หรือหรือเปลี่ยน น เป็น ณ	รา นสส โณ ⁷⁸
กรณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁷⁹
กรณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจโย ⁸⁰
กรณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโรจิตมสสร สเรน วิโยชเย ⁸¹
กรณ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิสโรเป ต ปคติ ⁸²
กรณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁸³
กิ-ธาตุ		
กิ	ตั้ง กิ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ⁸⁴ (เพิ่ม)
กิ + รณ	ลง รณ ปัจจัย	วชาทิมิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต ⁸⁵ หรือ กาเล วตตมานาตีเต ภูวาทโย ⁸⁶ หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโณ ⁸⁷
ก + รณ	เปลี่ยน อิ เป็น อ	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยานํ ที่ขวิปริตาเทศ- โลปาคมา จ ⁸⁸
กรณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁸⁹
กรณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจโย ⁹⁰
กรณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโรจิตมสสร สเรน วิโยชเย ⁹¹
กรณ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิสโรเป ต ปคติ ⁹²
กรณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ⁹³

⁷⁸ โมค. -/771/523. อ้างในคัมภีร์นิรุตติที่ปนี.

⁷⁹ รูป. -/14/10.

⁸⁰ รูป. -/176/101.

⁸¹ รูป. -/12/9.

⁸² รูป. -/67/59.

⁸³ รูป. -/14/10.

⁸⁴ รูป. -/424/314.

⁸⁵ รูป. -/660/483.

⁸⁶ รูป. -/651/478.

⁸⁷ นีติ.สุตต. -/1321/1160.

⁸⁸ รูป. -/488/351.

⁸⁹ รูป. -/14/10.

⁹⁰ รูป. -/176/101.

⁹¹ รูป. -/12/9.

⁹² รูป. -/67/59.

⁹³ รูป. -/14/10.

ก บทหน้า (มาจาก กุส-ธาตุ) + รุธิ-ธาตุ		
กุส	ตั้ง กุส ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ⁹⁴ (เพิ่ม)
กุส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสสรส ⁹⁵ (เพิ่ม)
กุส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา ⁹⁶
กุ + อ	ลบ ส ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจยยานิ ที่ขมิปริตาเทส- โลปาคมา จ ⁹⁷
ก อุ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจติมสสร สเรน วิโยชเย ⁹⁸
ก + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจยยาติมहि สรโลเป तु ปกติ ⁹⁹
ก	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ¹⁰⁰
ก + รุธิ	ตั้ง รุธิ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว ¹⁰¹ (เพิ่ม)
ก + รุธิ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสสรส ¹⁰²
ก + รุธิ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุขปทาหิโต ณ ¹⁰³
ก + รุ + ณ	ลบ ธิ ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจยยานิ ที่ขมิปริตาเทส- โลปาคมา จ ¹⁰⁴
หรือ		
ก + รุ + ณ	ลง ณ ปัจจัยและลบ ธิ ท้ายธาตุ	สูตรในสัททนีติ กรุธิโต โณ ธโลโป เณ ¹⁰⁵
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต ¹⁰⁶
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติลึงค์	อิตถิมโต อาปจจโย ¹⁰⁷
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจติมสสร สเรน วิโยชเย ¹⁰⁸
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจยยาติมฮิสรโลเป तु

⁹⁴ รูป. -/424/314.

⁹⁵ รูป. -/425/315.

⁹⁶ รูป. -/568/414.

⁹⁷ รูป. -/488/351.

⁹⁸ รูป. -/12/9.

⁹⁹ รูป. -/67/59.

¹⁰⁰ รูป. -/14/10.

¹⁰¹ รูป. -/424/314.

¹⁰² รูป. -/425/315.

¹⁰³ รูป. -/577/422.

¹⁰⁴ รูป. -/488/351.

¹⁰⁵ นีติ. สุตต. -/1322/1161.

¹⁰⁶ รูป. -/14/10.

¹⁰⁷ รูป. -/176/101.

¹⁰⁸ รูป. -/12/9.

(2) **ธาตุวัตถถานุวัตตะกะ** คล้อยตามความหมายของธาตุ หมายถึง ไม่มี ความหมายพิเศษอะไร ใส่มาแล้วเหมือนไม่ได้ใส่ เช่น จรติ แปลว่า ย่อมประพฤติ ใส่ อา อุปสัคเข้าไป ข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า อจรติ แปลว่า ย่อมประพฤติ, สีหติ แปลว่า ย่อมนั่ง ใส่ นิ อุปสัคเข้าไป ข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า นิสีหติ แปลว่า ย่อมนั่ง, ฐาติ แปลว่า ย่อมตั้งอยู่ ใส่ ปติ อุปสัคเข้าไปข้างหน้า ธาตุ มีรูปว่า ปติฐาติ แปลว่า ย่อมตั้งอยู่ มีความหมายเหมือนความหมายของธาตุ

(3) **ธาตุวัตถถวิเสสกะ** ทำความหมายของธาตุให้พิเศษขึ้น หมายถึง อุปสัคที่ขยายความหมายของธาตุให้ต่างออกไป แต่ไม่ถึงกับตรงกันข้าม เช่น ภาวติ แปลว่า ย่อมมี, ย่อมเป็น ใส่ อนุ อุปสัคเข้าไปข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า อนุภาวติ แปลว่า ย่อมเสวย, คุจจติ แปลว่า ย่อมไป ใส่ อุ อุปสัคเข้าไปข้างหน้าธาตุ มีรูปว่า อุคุจจติ แปลว่า ย่อมขึ้นไป เป็นต้น

อุปสัค เป็นโชคศัพท์ที่แสดงความหมายที่มีอยู่ในให้ปรากฏชัด ดังนั้น อุปสัคที่เพียบเพี้ยนความหมายของธาตุจึงเป็นการเพียบเพี้ยนความหมายที่แสดงไว้สั้น ๆ ในคัมภีร์ ธาตุ มิใช่แสดงความหมายใหม่จากความหมายเดิมที่แฝงอยู่ในธาตุ ดังข้อความที่มีอยู่ในคัมภีร์พาลาว ตารว่า

สนตเมว हि नीलाहि-

वण्णं तीपातो विय

ธาตุสมी สนตเมวตถ

อุปสคคา ปกาสก¹¹¹

อุปสัคทั้งหลายย่อมแสดงความหมายที่มีอยู่ในธาตุนั้นแล เหมือน

ประทีปเป็นต้นที่แสดงสีเขียวเป็นต้นซึ่งมีอยู่ให้ปรากฏ

ความจริงแล้ว ธาตุทั้งหลายมีความหมายหลากหลายเป็นอเนกประการ ความหมายของ ธาตุที่ปรากฏในคัมภีร์ธาตุนั้น ท่านแสดงไว้เฉพาะความหมายที่นิยมใช้กันมากเท่านั้นเพื่อให้ท่องจำได้ ง่าย มีคาถากล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในไวยากรณ์บาลีสันสกฤตว่า

กรियาวาจิตตมาชยาตุ

ปสิทโธตโต ปทสสิโต

ปโยคโตณญเญ วัญญเญยา

อเนกตถา हि ธาตโว¹¹²

ความหมายที่ปรากฏชัดของธาตุ ท่านแสดงไว้เพื่อกล่าวว่าธาตุ เป็น ศัพท์แสดงกิริยา ความหมายอื่นพึงทราบตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุทั้งหลาย มีหลากหลายความหมาย

อตถาติสยยุตตปิ

ธาตุ โหนติ ยโต ตโต

ปโยคโตนุคนตพพา

อเนกตถา हि ธาตโว¹¹³

ธาตุทั้งหลายเป็นศัพท์ที่ประกอบด้วยความหมายหลากหลาย ดังนั้น จึงควรทราบความหมายตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุทั้งหลายมีความหมาย ที่หลากหลาย

เยเนกตถธรา จรณติ วิวธา นาถสส ปาเจ เวเร

เตเนกตถธราว โหนติ สหิตา นานุปสคเคहि เว

¹¹¹ นิติ.ธาตุ. 470.

¹¹² กัจจายนสูตรตตตะ สูตร 221.

¹¹³ ศิริจันทรวิทยารัตนะ. “มฺคธโพธสังเกชปฏีกา ใน มฺคธโพธวยาकरणะ. กัลกัตตา : โรงพิมพ์ศิริศ วิทยารัตนะ, 2449. คำอธิบายสูตร 10.

ธาตุน์ ปน เสมตถปรมฺ ชีณาสเว ปณฺธิเต

วชฺเชตวา ปฏิสมฺภิตามตฺยเต โก สพฺพโส ภาสตี¹¹⁴

ธาตุเหล่าใดทรงความหมายไว้หลากหลาย ย่อมเป็นไปโดยประการต่าง ๆ ในพระดำรัสอันประเสริฐของพระพุทธเจ้า ธาตุเหล่านั้น เมื่อประกอบด้วยอุปสัคต่าง ๆ ย่อมทรงความหมายไว้หลากหลาย อนึ่ง เว้นบัณฑิตผู้สิ้นอาสวะแล้วผู้เพียบพร้อมด้วยปฏิสัมภิตาญาณ ใครเล่า จะกล่าวความหมายอันหลากหลายของธาตุเหล่านั้นได้

4.2.3.2 นิบาต แปลว่า ศัพท์ที่ตกไป คือถูกวางไว้ข้างหน้าบ้าง ท่ามกลางบ้าง หรือท้ายสุดของบทบ้าง มีวิเคราะห์ว่า **ปทานํ อาทิมขณฺเฏสุ นิปตฺนตฺติ นิปาตา** ย่อมตกไปในเบื้องต้นท่ามกลาง และท้ายสุดของบททั้งหลาย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่านิบาต (นิ + ปต + อ), **สมฺจุจวิกปฺปนปฏิเสธฺปุณฺณาทิอํ อสฺตววจํ เนปาทิกํ ปทํ** บทที่มีความหมายว่า รวบรวม, ไม่แน่นอน (ให้เลือก), ห้ามเนื้อความ, และทำบทให้เต็มเป็นต้น ไม่แสดงสิ่งต่าง ๆ ชื่อว่า นิบาต, **นิปาตเมว เนปาทิกํ** นิบาตนั้นแหละ ชื่อว่าเนปาทิกะ (นิปาต + ฌิก) นิบาตนี้เป็นบท ๆ หนึ่ง ในบท ๔ คือ นามบท อุปสัคบท นิบาตบท และอาชยาตบท สำหรับนิบาตนี้เป็นบทที่ไม่เปลี่ยนแปลงในเรื่องของวิภัตติ หมายความว่า จะลงวิภัตตินามอะไรก็ตาม จะต้องถูกลบทิ้งทั้งหมด

นิบาตเป็นศัพท์โดด ๆ ก็มี เป็นศัพท์ที่สำเร็จมาจากนามโดยลงปัจจัยในความหมายของวิภัตติก็มี เป็นศัพท์ที่สำเร็จมาจากศัพท์ที่เป็นอพยยัตถิตีก็มี และเป็นศัพท์กิริยา กิตก์ (ตเวตฺนาทิจฺจยฺนตฺนํ) ที่สำเร็จมาจากธาตุปัจจัยโดยเฉพาะที่มี ตเว, ตฺน, ตฺน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยเป็นที่สุดก็มี รูปสำเร็จเป็นนิบาต เรียกว่าอพยยศัพท์ทั้งหมด แบ่งเป็น 4 ประเภท ได้แก่

- 1) นิบาตแท้ ๆ เป็นคำศัพท์โดด ๆ ไม่สามารถแยกศัพท์ได้ เช่น หิ, จ, ปน, ตฺ เป็นต้น
- 2) นิบาตที่สำเร็จมาจากนามหรือสัพพนาม โดยการลงปัจจัยในความหมายของวิภัตติ สามารถแยกศัพท์ได้ เช่น เอตถ มาจาก เอต + ถ ปัจจัย เป็นต้น
- 3) นิบาตที่สำเร็จมาจากอพยยัตถิตี สามารถแยกศัพท์ได้ เช่น เอกธ มาจาก เอก + ธา ปัจจัย เป็นต้น
- 4) นิบาตที่สำเร็จมาจากกิตก์ สามารถแยกศัพท์ได้ เช่น กตฺวา มาจาก กร ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย เป็นต้น

การจัดประเภทของนิบาต สามารถจัดได้ตามหน้าที่ของนิบาตนั้น ๆ เช่น นิบาตต้นข้อความ นิบาตบอกกาลปะนะ นิบาตบอกความปรักปပ် และนิบาตที่เป็นกาลสัตตมี เป็นต้น

ลักษณะของนิบาตมี 2 ประการคือ

- 1) มีความหมายว่า สมฺจุจ-รวบรวมเป็นต้น
- 2) ไม่แสดงสิ่งต่าง ๆ

บรรดานิบาตเหล่านั้น ผู้วิจัยขอเสนอเฉพาะนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัถถโยชนา อันมี จ-นิบาต เป็นต้นเท่านั้น โดยเริ่มต้นด้วย จ-นิบาต ดังต่อไปนี้

¹¹⁴ นิตฺ.สุตฺต. 448.

จ-นิบาต มีความหมายว่า สมุจจย-รวบรวม, อนวาจย-รวบรวมตามหลัง, อิตเรตรโยค-รวบรวมซึ่งกันและกัน, สมาหาร-ประมวลเข้าด้วยกัน และ อวธารณ-ตัดสิน เป็นต้น ถือว่าอยู่ในความหมายของ สมุจจย-รวบรวม ที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังที่จะได้อธิบายพร้อมอุทาหรณ์ ดังนี้

(1) ความหมายว่า สมุจจย-รวบรวม คือ นามสมุจจย-เชื่อมนาม กิริยาสมุจจย-เชื่อมกิริยา และ วากยสมุจจย-เชื่อมประโยค

(1.1) นามสมุจจย-เชื่อมนาม เช่น ปญจมชฌมานวชิตมหคตจิตตานิ เจว กามาวจรกุสสเหตุกามาวจรกิริยาจิตตานิ จ-ปญจมชฌานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุสสลจิต (8 ดวง) และ กิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง), กรุณา จ ญาณญจ-กรุณาและญาณ, กรุณา จ ปณญา จ-กรุณาและปัญญา, อนนญจ ปานญจ วตถเสนาสนานิ จ-ข้าว น้ำ ผ้าและเสนาสนะ

จ-นิบาต ทำหน้าที่เชื่อมนาม แบ่งเป็น 3 ประเภท¹¹⁵ คือ

(ก) วุตตสมุจจย-เชื่อมคำที่กล่าวไว้ ดังตัวอย่างข้างต้น

(ข) อวุตตสมุจจย-เชื่อมคำที่มีได้กล่าวไว้ เช่น จ-ศัพทโนสูตร โท

ธสส จ

(ค) วุตตาวุตตสมุจจย-เชื่อมทั้งคำที่กล่าวไว้และที่มีได้กล่าวไว้ เช่น จ-ศัพทโนสูตร อาทิตโต โอ จ

(1.2) กิริยาสมุจจย-เชื่อมกิริยา เช่น ปสเสยฺย สกฺกเรยฺยญจ ครุ เม สาร-สมภว-ขอข้าพเจ้าพึงพบเห็นและสักการะพระสารีบุตรผู้เป็นครูของข้าพเจ้า

(1.3) วากยสมุจจย-เชื่อมประโยค เช่น โส คามํ คจฺฉติ, สา จ นครํ คจฺฉติ-เขาไปหมู่บ้าน หล่อนไปนคร

(2) ความหมายว่า อนวาจย-รวบรวมตามหลัง เช่น ภิกฺขุยา ย จร, คาวํ จ อาเนหิ-จงเที่ยวขออาหารและจงนำวัวมาด้วย, ทานํ เทหิ สีสฺสญจ รกฺขาหิ-จงให้ทานและจงรักษาศีลด้วย

จ-ศัพทโนในประโยคหลังทำหน้าที่ อนวาจย-รวบรวมตามหลัง คือเชื่อมประโยคหน้ากับประโยคหลัง หมายความว่า จงเที่ยวขออาหารและถ้าสามารถจะนำวัวมาก็ให้นำมาด้วย ส่วนในอุทาหรณ์หลัง คือ จงให้ทาน และถ้าสามารถทำได้ก็จงรักษาศีลด้วย ดังคำอธิบายที่ปรากฏในคัมภีร์ปทฺธปฐิทธิกฏีกาว่า ยตฺร ภิกฺขุ วิชาย อญฺเณน วากฺเณน ปุน อญฺญํ อุปทิสฺสติ, โส อนวาจโย¹¹⁶ ในประโยคใด ชนย์อมกระทำให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้วแสดงสิ่งอื่นอีกด้วยประโยคอื่น ประโยคนั้น ชื่อว่าอันวาจยะ

(3) ความหมายว่า อิตเรตรโยค-รวบรวมซึ่งกันและกัน รูปสัทธิกฏีกาใช้เป็น อิตริตรโยค เช่น จนฺโท จ สุริโย จ-พระจันทร์และพระอาทิตย์

(4) ความหมายว่า สมาหาร-ประมวลเข้าด้วยกัน เช่น มุขญจ นาสิกํ จ-ปากและจมูก, สีหํ จ พยคฺชํ จ อจฺฉํ จ-ราชสีห์ เสือ และหมี

อิตเรตรโยค และ สมาหาร ก็คือการกสมุจจย-รวบรวมค่านามนั่นเอง แต่แตกต่างกันที่การกสมุจจย เป็นร้อยแก้วทั่วไป ส่วน สมุจจย ทั้งสองใช้ในรูปวิเคราะห์ทวินทสมาส กล่าวคือใช้เป็นพหูพจน์และมีลิงค์ตามบทหลัง บทปลงมีรูปสำเร็จเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์จะ

¹¹⁵ คนถา 64/92.

¹¹⁶ รูป.ฎีกา. 66.

(5) ความหมายว่า อวธารณ-ตัดสิน เช่น จ-ศัพทนี้ แปลว่า นั้นเทียว ดังปรากฏในสูตร พยณชนนตสส โจ ฉปปจเยสุ จ, จ-ศัพทประเภทนี้มี 2 อย่าง คือ

(5.1) สันนิษฐานาวธารณ-ตัดสินด้วยการย้าความ โดย จ-ศัพทอย่างนี้แปลว่า “นั้นเทียว-เท่านั้น” นั่นคือเน้นความและบังคับให้ทำอย่างที่ยกไว้ ห้ามทำเป็นอย่างอื่น

(5.2) นิเวตตปนาวธารณ-ตัดสินด้วยการห้าม เช่น สุนฺหิสฺส จ-สระเสียงสั้นเป็นเสียงยาว เพราะ สุนฺ และ หิ วิภัตติอยู่หลังได้บ้าง จ-ศัพทในสูตรนี้ แปลว่า “ได้บ้าง” ซึ่งถือว่าเป็นการปฏิเสธวิธีการของสูตรนี้อีกทอดหนึ่ง นั่นคือไม่ต้องทำเสียงยาวตามวิธีการของสูตรนี้ได้บ้าง

วา-นิบาต มีความหมายว่า วิกัป-ปน-ต่าง ๆ, อุปมาน-เปรียบเทียบ, สมุจจย-รวบรวม, และ ววตติตติวิภาสา-แสดงอุทาหรณ์ตามที่กำหนดไว้ เป็นต้น ถือว่าอยู่ในความหมายของสมุจจย-รวบรวม ที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังที่จะได้อธิบายพร้อมอุทาหรณ์ ดังนี้

(1) ความหมายว่า วิกัป-ปน-ต่าง ๆ เช่น เทโว วา มาโร วา-เทวดาก็ดี มารก็ดี

(2) ความหมายว่า อุปมาน-เปรียบเทียบ เช่น มธฺ วา มณฺเฑติ พาโล¹¹⁷-คนพาลย่อมสำคัญบาปดั่งน้ำผึ้ง

(3) ความหมายว่า สมุจจย-รวบรวม เช่น ราชโต วา โจรโต วา-จากพระราชาและโจร วา-ศัพทในที่ที่มีความหมายเหมือน จ-ศัพทที่แปลว่า “และ”

(4) ความหมายว่า ววตติตติวิภาสา-แสดงอุทาหรณ์ตามที่กำหนดไว้ เช่น วา ปโร อสฺสุปา-ลบสระหลังท้ายสระหน้าที่มีเสียงไม่เหมือนกันตามอุทาหรณ์

น โน มา อ อลฺล์-นิบาต มีความหมายว่า ปฏิเสธ เช่น เย น หนนฺติ-ชนเหล่าใดย่อมไม่มา, โน เหติ ภนฺเต¹¹⁸-ข้อนั้นหาไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า, มา ภาโย¹¹⁹-อย่าทรงหวาดหวั่นเลย, อยณฺณตา-ความไม่มีปัญญา, อลฺล์ เต อธิ วาเสณ¹²⁰-พอละด้วยการอยู่ที่นี้แก่ท่าน และว่า หลํ ทานิ ปกาสิตุ¹²¹-พอละเพื่อการแสดงธรรมในเวลา

สำหรับ อลฺล์-นิบาต มีความหมายว่า ปริยตติ-สามารถ-ควรกัน และ ภูสน-ประดับ

ความหมายว่า ปริยตติ-สามารถ-ควรกัน เช่น อลฺล์ มลฺโล มลลสฺส-นักมวยปล้ำคู่ควรต่อนักมวยปล้ำ, อลฺล์ ฆาสุกฺวิหาราย-สมควรเพื่ออยู่อย่างผาสุก

ความหมายว่า ภูสน-ประดับ เช่น อลฺล์จกโรติ-ย่อมตกแต่ง

นิบาตที่เป็น ปุณฺณ-ทำบทหรือเนื้อความให้เต็ม มี 2 อย่าง คือ

(1) อตฺถปุณฺณ-นิบาตเป็นเครื่องทำเนื้อความให้เต็ม คือมีความหมายช่วยให้ประโยคสมบูรณ์ เช่น จ-ศัพทที่แสดงความหมายรวบรวม หรือ สกฺกา-ศัพทที่แสดงความหมายตามศัพทว่า “สามารถ”

(2) ปทปุณฺณ-นิบาตเป็นเครื่องทำบทให้เต็ม ไม่มีเนื้อความพิเศษอะไร จะไม่แปลกก็ได้ ใส่เข้ามาเพื่อให้คำสละสลวย (วาจาสิทธิภูจ) หรือเพิ่มคณะฉันทให้บริบูรณ์ (ปาทปุณฺณ) มัก

¹¹⁷ ชุ.ธ. (บาลี) 25/69/29

¹¹⁸ วิ.ม. (บาลี) 4/21/18.

¹¹⁹ ที.ส. (บาลี) 9/159/50.

¹²⁰ วิ.ม.พ. (บาลี) 1/436/327.

¹²¹ วิ.ม. (บาลี) 4/7/7, ม.ม. (บาลี) 12/281/242.

นิยมแปลว่า “หนอ, แล” เป็นต้น มีนิบาตเป็นต้นว่า อถ, ขล, วต, วถ, อโถ, อสสุ, ยคฺเช, หิ, จรฺหิ, นํ, ตํ, วา, จ, ตุ, ว, โว, ปน, หเว, กิ, ห, ตโต, ยถา, สุทฺ, โข, เว, หํ, เอนํ และ เสยฺยถิ

อถ-นิบาต เป็น อตฺถปุรณ ด้วยจึงมีความหมายว่า ปญหา-ถาม, อนนฺตริย-ไม่มีระหว่าง-ต่อเนื่อง และ อธิการ-ฐานะ เป็นต้น

(1) ความหมายว่า ปญหา-ถาม เช่น อถ เกณ นุ วณฺณณ คนฺธเตโนติ จุจฺจติ-เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเราเป็นผู้ขโมยกลืนเล่า อถ-ศัพท์ แปลว่า “เล่า”

(2) ความหมายว่า อนนฺตริย-ไม่มีระหว่าง-ต่อเนื่อง เช่น อถ สรสนฺธิ จุจฺจเต-ข้าพเจ้าจะกล่าวการสนธิของสระ ณ บัดนี้ อถ-ศัพท์ แปลว่า “ณ บัดนี้, ในกาลนี้”

(3) ความหมายว่า อธิการ-ฐานะ เช่น อถ โข ภควา เวรณฺชาโย วิหฺรติ-ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ใกล้เมืองเวรณฺชา อถ-ศัพท์ แปลว่า “ในกาลนั้น” เพื่อแสดงฐานะคือกาลเวลาที่ปรากฏในขณะนั้น

อโถ-นิบาต มีความหมายว่า อนวาทส-กล่าวคล้อยตามหลัง คือมีความหมายเหมือน ตถา ทำแปลว่า นอกจากนั้น-หลังจากนั้น เช่น สุวาคํ เต มหาราช อโถ เต อทฺรคต¹²²-ข้าแต่มหาราช พระองค์เสด็จมาดีแล้ว นอกจากนั้น พระองค์มิใช่เสด็จมาไม่ดี

หิ-นิบาต มีความหมายว่า เหตุ-เพราะ และ อวธารณ-ตัดสิน

(1) ความหมายว่า เหตุ-เพราะ เช่น มรณฺตํ หิ ชีวิตํ¹²³-เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด

(2) ความหมายว่า อวธารณ-ตัดสิน เช่น ชินวณฺยุตฺตํ หิ-ข้อความทั้งหมดเหมาะสมกับพระพุทธพจน์นั้นทีเดียว

ตุ-นิบาต มีความหมายว่า วิเสส-แสดงความพิเศษ และ เหตุนิวตฺตณ-ปฏิเสธมูลเหตุ เป็นต้น

(1) ความหมายว่า วิเสส-แสดงความพิเศษ เช่น ตฺลโย ตวมฺสิ เภโท ตฺ สรีเรนฺ ทิเสน เต-พระองค์เสมอกับสาคร แต่ต่างกันด้วยสรีระเช่นนี้ของพระองค์ ตฺ-ศัพท์ แปลว่า “แต่” ก็ การแสดงความพิเศษ คือเมื่อประโยคแรกแสดงความหมายทั่ว ๆ ไป ประโยคหลังแสดงความหมายโดยเฉพาะเจาะจง มักจะวางนิบาตชนิดนี้ไว้ในประโยคหลัง

(2) ความหมายว่า เหตุนิวตฺตณ-ปฏิเสธมูลเหตุ เช่น เวทนาที่สุเปกฺสมิ ขนฺธสทฺโท ตฺ รุพฺหิยา-ขนฺธ-ศัพท์ในเวทนาขันธเป็นต้น ย่อมปรากฏในขันธหนึ่งโดยความเป็นสำนวนนั้นทีเดียว ตฺ-ศัพท์ แปลว่า “นั้นทีเดียว” กล่าวไว้เพื่อปฏิเสธเหตุคือความเป็นกองเหมือนใน รูปขนฺธ

ปน-นิบาต มีความหมายว่า วิเสส-แสดงความพิเศษ

ปน-ศัพท์ในความหมายนี้ แปลว่า “ส่วน, ส่วนว่า” เช่น อโย ปนตถ วิณฺจโย-ส่วนข้อความต่อไปนี้เป็นคำตัดสินในเรื่องนี้, ก็ ปน การณ-ส่วนเหตุอะไร, อิํ ปน-ส่วนเรื่องนี้ บางแห่งมีความหมายว่า วากยารมก-กล่าวต่อจากประโยคก่อน แปลว่า “ก็, อนึ่ง” บางแห่งมีความหมายว่า ปุจฉา แปลว่า “หรือ” มักใช้ร่วมกับบทที่แสดงคำถาม เช่น กสฺมา ปน-เพราะเหตุอะไรหรือ

¹²² ข.ชา. (บาลี) 27/170/347.

¹²³ ส.ส. (บาลี) 15/133/117.

อตฺถิ, สกฺกา และ ลพฺภา-นิบาต มีความหมายเป็นปฐมาวิภัติ

อตฺถิ-ศัพท์ เช่น อตฺถิ ทินฺน¹²⁴-ผลทานที่ให้แล้วมีอยู่, อตฺถิ อิมสฺมี กาเย เกสา¹²⁵-ผมทั้งหลายมีอยู่ในร่างกายนี้, บทว่า อตฺถิ เป็นนิบาต เพราะประกอบกับบทประธานที่เป็นพหูพจน์ คือ เกสา จึงแก้เป็นนิบาตเสีย จะได้ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์

สกฺกา-ศัพท์ เช่น สกฺกา เชตฺต¹²⁶-สามารถเพื่อชนะ

ลพฺภา-ศัพท์ เช่น ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา¹²⁷-โอกาสนั้นจะพึงได้แต่ที่ไหนในความเป็นฆราวาสนี้

อาวุโส-นิบาต มีความหมายว่า อามนฺต-ร้องเรียก เช่น น ตํ ภายามิ อาวุโส-แนะผู้มีอายุ เราไม่กลัวท่าน

นิบาตเหล่านี้ คือ สยฺ-ด้วยตนเอง, สามฺ-ด้วยตนเอง, สํ-ด้วยตนเอง, สมฺมา-โดยชอบ มีความหมายเป็นตติยาวิภัติ

สยฺ-ด้วยตนเอง เช่น สยฺ อภิญญา ยมฺพฺทฺธิสยฺ-เรารู้แจ้งเองแล้ว จะพึงอ้างใครว่าเป็นครู

สามฺ-ด้วยตนเอง เช่น สามฺ สจฺจานิ อภิสมฺพฺชฺฉิตฺวา-หยั่งรู้ร้อยสัจเองแล้ว
สํ-ด้วยตนเอง เช่น สมฺพฺทฺธโร ทวิปฺพุตตโม-ทรงเป็นผู้เอง เป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า

สมฺมา-โดยชอบ เช่น ส สฺมฺมจฺจ สมฺมา วา อวิปริตฺตกาเรน อยิตฺพฺโป ภาตฺพฺโป-ลัทธิใด อันบัณฑิต พึงถึง คือรู้ ด้วยดีหรือโดยชอบ โดยอาการที่ไม่ผิดเพี้ยน

ศัพท์ที่มี ตเว และ ตฺ ปัจจัยอยู่ท้าย มีความหมายเป็นจตุตถวิภัติ เช่น กาทเว-เพื่อทำ ทาตุ-เพื่อให้ เป็นต้น

อติ-ศัพท์ ที่มีความหมายว่า ปริสมาปนะ-จบประโยค มีความหมายเหมือน นิฏฺฐิต-ศัพท์ที่แปลว่า “จบ” หรืออาจแปลว่า “ดังนี้แล” ก็ได้

4.2.3.2 ปัจจัย

มีปัจจัยอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเรียกว่า **วิภัติปัจจัยวิธาน** คือวิธีของปัจจัยที่ลงท้ายนามศัพท์ เป็นเครื่องหมายวิภัติ มี 15 ตัว คือ โต, ตร, ถ, ห, ธ, ธิ, หิ, หิ, หิ, ญ, ว, ทา, ทานิ, รหิ, ฐนา และ ทาจนฺ มีวิธีการใช้ดังนี้

โต ปัจจัย ลงหลังจากนามนามบ้าง หลังศัพท์นามบ้าง

(1) เป็นเครื่องหมายตติยาวิภัติ แปลว่า “ข้าง..., โดย...” เช่น
อนิจฺจโต = อนิจฺจ + โต โดยความเป็นของไม่เที่ยง

(2) เป็นเครื่องหมายปัญจวิภัติ แปลว่า “แต่..., จาก..., กว่า...” เช่น
ราชโต = ราช + โต จากพระราช

¹²⁴ ม.ม. (บาลี) 12/441/391.

¹²⁵ ข.ข. (บาลี) 25/-/2.

¹²⁶ ส.ส. (บาลี) 15/136/122.

¹²⁷ วิ.ม. (บาลี) 1/22/13.

(3) เป็นเครื่องหมายสัตตมีวิภัตติ แปลว่า “ใน..., บน...” เช่น มชฌโต
= มชฌ + โต ในท่ามกลาง

เวลาแปล ถ้าหลังนามนาม แปลออกสำเนียงอายตนิบาตของวิภัตติได้เลย
ส่วนลงหลัง วิเสสนสัพพนาม ต้องโยคสุทธานามเข้ามาก่อน จึงจะแปลได้

ตร, ถ, ห, ธ, ธิ, หิ, หิณจน และ ว ปัจจัย 9 ตัวเหล่านี้ ลงหลัง
สัพพนาม เป็นเครื่องหมายสัตตมีวิภัตติ ดังนี้

สพฺพตร = สพฺพ + ตร ใน...ทั้งปวง, สพฺพตถ = สพฺพ + ถ ใน...ทั้งปวง,
อิห = อิม + ห ใน...นี้, อิธ = อิม + ธ ใน...นี้, สพฺพธิ = สพฺพ + ธิ ใน...ทั้งปวง, ตฺหิ = ต + หิ ใน...
นั้น, กุหิ = กิ + หิ ใน...ไหน, กุหิณจน = กิ + หิณจน ใน...ไหน และ กว = กิ + ว ใน...ไหน เป็นต้น

ทา, ทานิ, รหิ, ธุนา และ ทาจัน ปัจจัย 5 ตัวเหล่านี้ ลงหลังสัพพนาม
เป็นเครื่องหมายสัตตมีวิภัตติ ในกาลเวลา (กาลสัตตม) ดังนี้

สทา = สพฺพ + ทา ในกาลทุกเมื่อ, อิทานิ = อิม + ทานิ ในกาลนี้,
เอตฺรหิ = อิม + รหิ ในกาลนี้, ธุนา = อิม + ธุนา ในกาลนี้, เมื่อกี้ และ กุทาจัน = กิ + ทาจัน ใน
กาลไหน เป็นต้น

คำว่า ปัจจัย นั้นรวมถึงปัจจัยในตัทธิตและกิตก์เป็นต้นที่มีเป็นจำนวนมาก และมีความหมายหลากหลายตามฐานะนั้น ๆ โดยความเป็นจริงแล้ว อุปสัคมีเพียง 20 ตัวเท่านั้น แต่มีความหมายหลากหลายเหมือนนิบาตและปัจจัย ดังนั้น จึงมีคาถากล่าวรวมความไว้ว่า

อุปสคคา นิปาตา จ	ธาตุโว ปจฺจยา จิเม
เนเกเนกตถวิสยา	อิตฺติ เนรุตฺติกาพฺรุ ¹²⁸

นักไวยากรณ์ทั้งหลายได้กล่าวว่า อุปสัค นิบาต ธาตุ และปัจจัย

ทั้ง 4 ศัพท์เหล่านี้มีมาก และมีวิสัยแห่งความหมายหลากหลาย

สรุปว่า บทบาทมีความหมายหลากหลายมาจากรากศัพท์ คือ ธาตุที่มีความหมายมากมาย รวมถึงศัพท์ที่เป็นสาเหตุให้ธาตุมีความหมายเปลี่ยนไป นั่นคือ อุปสัค นิบาต และปัจจัย ตามที่นำเสนอมา อุทาหรณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนามีมากมายเป็นต้นว่า บทว่า วิสฺสุทฺธํ ทานํได้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน สุขุมตฺติ วิสฺสุทฺธํ ทานํขยายความว่า ยํ กรุณาภาณํ สงฺกิลฺลฺฐสมโมหวิคมโต วิเสเสน รากาติกกิเลสํ สุขุมตฺติ อิตฺติ ตสฺมา ตํ กรุณาภาณํ วิสฺสุทฺธํ กตฺตฺสาธนํ ตติยาตปฺปรีโส แปลความว่า พระกรุณาและพระญาณ ไต่ ย่อมหมดจดจากกิเลสมีรากเป็นต้น โดยพิเศษ เพราะปราศจากความเศร้าหมองและความลุ่มหลง เพราะเหตุนี้ พระกรุณาและพระญาณ นั้น ชื่อว่า วิสฺสุทฺธะ เป็นกัตตฺสาธนะ ตติยาตปฺปรีสสมาส ฯ

ส่วนเรื่องปัจจัยนั้น ท่านกล่าวสรุปความว่า

อิตถิปัจจัย (อา อี อินิ) แสดงความหมายของศัพท์เดิม เหมือน

สี วิภัตติเป็นต้น ปัจจัย (ในตัทธิตและกิตก์) มี ณ เป็นต้น แสดงความหมาย
ของปัจจัยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่

¹²⁸ ปิยทัสสีและอื่น ๆ, ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย 7 คัมภีร์. มโนคเล : โรงพิมพ์ธนวดี, 2510. หน้า 126 อ้างใน ปทรูปสิทธิมนุชรี คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ แปลและอธิบายโดยพระคันธสาราภิวังศ์, 2547, หน้า 872.

ปัจจัยในอดีตลิงค์ มี อา อี อินี เป็นต้นเป็นโชตกปัจจัยที่เป็นเครื่องแสดงความเป็นอดีตลิงค์ ด้วยสูตรว่า อิตถิมโต อาปจโย¹²⁹ ส่วนปัจจัยในตัทธิต มี ณ ปัจจัย เป็นต้น ซึ่งจัดเป็นวากปัจจัยที่แสดงความหมายของปัจจัย มี อปจ-ลูกหลาน สัมภูจ-ระคน เป็นต้น เพราะเมื่อมีปัจจัยจึงได้ความหมายพิเศษ ด้วยสูตรว่า วา ณ ปจเจ¹³⁰ เป็นต้น และแสดงความหมายของบทที่ตนเองประกอบอยู่ (คือลงปัจจัยแล้วไม่มีความหมายพิเศษเพิ่มเติมมาอีก) เช่นในคำว่า สสงขาริก (ลง ฌิก ปัจจัย แต่คำว่า สสงขาร และ สสงขาริก มีความหมายเหมือนกัน) ทานมย (ลง มย ปัจจัย แต่คำว่า ทาน และ ทานมย มีความหมายเหมือนกัน ปัจจัยประเภทนี้ ชื่อว่าสกัตถปัจจัย) ฯ

4.2.4 อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา

ผู้วิจัยขอนำเสนออุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา ดังนี้

อิตสโท นามวากโก ฯ¹³¹ แปลว่า อิต-ศัพท์แสดงชื่อ

จสโท วากยารมโม ฯ¹³² แปลว่า จ-ศัพท์เป็นวากยารัมมะ (เริ่มประโยค)

หิสโท วิตถารโชตโก ฯ¹³³ แปลว่า หิ-ศัพท์แสดงวิตถาระ

ปจติ นิปาตสมุททาโย โจทกาโกคสุจโน ฯ เอวสโท ผสสาทโย นิวตเตติ ฯ¹³⁴ แปลว่า กลุ่มนิบาตคือ ปจ แสดงโจทกาโกคะ (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์) เอว ศัพท์ห้ามผัสสะ เป็นต้น

อถสโท นนุสททสมานตโถ ตสมา ปุจฉาย วตตติ ฯ เตน อภิธมมวตารฎีกาย นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วียาติอาทิ วุตต ฯ¹³⁵ แปลว่า อถ-ศัพท์มีความหมายเสมอกับ นนุ-ศัพท์ ฯ เพราะเหตุนี้ จึงเป็นไปในการถาม ดังนั้น ในอภิธมมวตารฎีกาจึงกล่าวว่า นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วีย เป็นต้น ฯ”

หิสโท ทพหิ ฯ¹³⁶ แปลว่า หิ-ศัพท์เป็นทพหิ (ย้าความ)

เอวสโท นานตถ นิวตเตติ ฯ¹³⁷ แปลว่า เอว-ศัพท์ห้ามความหมายต่าง ๆ

ยถาติ อุปมา ฯ¹³⁸ แปลว่า ยถา-ศัพท์เป็นคำอุปมา

ปสโท โจทกาโกคสุจโน ฯ¹³⁹ แปลว่า ปิ-ศัพท์แสดงโจทกาโกคะ (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์)

ปสโท สุขวิปัสสโก อเปกขติ ฯ¹⁴⁰ แปลว่า ปิ-ศัพท์มองหาสุขวิปัสสกะ

¹²⁹ รูป. -/176/101.

¹³⁰ รูป. -/361/263.

¹³¹ วิ.โยชนา 1/277/411.

¹³² วิ.โยชนา 1/277/411.

¹³³ วิ.โยชนา 1/295/427.

¹³⁴ วิ.โยชนา 1/304/434.

¹³⁵ วิ.โยชนา 1/309/438.

¹³⁶ วิ.โยชนา 1/314/448.

¹³⁷ วิ.โยชนา 1/320/455.

¹³⁸ วิ.โยชนา 1/323/458.

¹³⁹ วิ.โยชนา 1/362/501.

¹⁴⁰ วิ.โยชนา 1/385/523.

หุติยนเย จสทโท สมุจโย ฯ¹⁴¹ แปลว่า จ-ศัพท์ในนัยที่ 2 เป็นสมุจยยะ (รวบรวม)

4.2.5 ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี ดังข้อความว่า

ตทณฺตตํ นนฺติ ลากสฺสการาทิํติ ปเท สมฺพนฺโธ ฯ ลาก...จิตฺตสฺสชาติ เทสนาติ
ปเท สมฺพนฺโธ ฯ ยาน...เขนาติ เทสนาติ ปเท ตติยาวิเสสนํ ฯ สพฺพ...เทสนาติ สณฺญํ ฯ ปโยโค นามาติ
สณฺญา ฯ¹⁴²

บทว่า ตทณฺตตํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ลากสฺสการาทิ- ฯ

บทว่า ลากสฺสการาทิํติเพกฺขจิตฺตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า เทสนา ฯ

บทว่า ยานตฺตยมนฺเขน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เทสนา ฯ

บทว่า สพฺพทุกฺขนียยาทิกธมฺมเทสนา เป็นบทสัณฺญํ ฯ

บทว่า ปโยโค นาม เป็นบทสัณฺญา ฯ

อิตรถาติ สตีติ ปเท ภาววนฺต ฯ สตีติ ปริยตฺตนฺติ ปเท ลกฺขณกิริยา ฯ รูป...เนวาติ
ปริยตฺตนฺติ ปเท กรณ ฯ ปริยตฺตนฺติ กตฺตฺวาจก กิริยาปท ฯ อิตฺติ กินฺติ ปเท เหตุ ฯ กินฺติ ลิงฺคตฺโถ ฯ
สীตาทิคฺคหณฺนาติ กินฺติ ปเท สหาทียอคตฺตติยา ฯ¹⁴³

บทว่า อิตรถา เป็นบทภาวะในบทว่า สตี ฯ

บทว่า สตี เป็นบทลักฺษณกิริยาในบทว่า ปริยตฺตํ ฯ

บทว่า รูปตฺตีติ อวิเสสวจเนเนว เป็นบทภระในบทว่า ปริยตฺตํ ฯ

บทว่า ปริยตฺตํ เป็นกิริยาปท กตฺตฺวาจก ฯ

อิตฺติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ก็ ฯ

บทว่า ก็ เป็นลิงค์ตฺเถ ฯ

บทว่า สীตาทิคฺคหณฺน เป็นบทสหาทียอคตฺตติยา ในบทว่า ก็ ฯ

เตสนติ วตฺถุติ ปเท สมฺพนฺโธ ฯ จตฺนฺนมนฺปีติ เตสนติ ปทสฺส วิเสสน ฯ วตฺถุฏฺฏานิ
อุปฺปา...ปาเนวาติ ปทหฺวย จกฺขฺวาทีนฺติ ปทสฺส วิเสสน ฯ จกฺขฺวาทีนฺติ ลิงฺคตฺโถ ฯ ตถาติ นิปาโต ฯ อาร
... นิปิตฺติ รูปาทินฺติ ปทสฺส วิเสสน ฯ รูปาทินฺติ ลิงฺคตฺโถ ฯ¹⁴⁴

บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า วตฺถุ ฯ

บทว่า จตฺนฺนมนฺปี เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เตสํ ฯ

สองบทว่า วตฺถุฏฺฏานิ อุปฺปาหารูปาเนว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า จกฺขฺวาทีนฺติ ฯ

บทว่า จกฺขฺวาทีนฺติ เป็นลิงค์ตฺเถ ฯ

ตถา-ศัพท์ เป็นนินาต ฯ

บทว่า อารมฺมณฺณฏฺฏานิปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า รูปาทินฺติ ฯ

บทว่า รูปาทินฺติ เป็นลิงค์ตฺเถ ฯ

¹⁴¹ วิ.โยชนา 1/390/529.

¹⁴² วิ.โยชนา 1/44/124.

¹⁴³ วิ.โยชนา 1/89/193-194.

¹⁴⁴ วิ.โยชนา 1/215/328.

อปจติ วุตเต ปุพพยายวลมโณ นโยว คมยเตติ วจนโต ปุริมนเณ ตุลยพลนติ
ทฎฐพพ ฯ¹⁴⁵

แปลว่า ฟังกำหนดว่า นิบาตคือ อปิจ มีกำลังเสมอกันกับนัยก่อน เพราะคำว่า
เมื่อกล่าวว่า อปิจ บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารภเนื้อความแรก

ข้อความข้างต้นได้อ้างคำกล่าวว่า อปจติ วุตเต ปุพพยายวลมโณ นโยว คมยเต
(เมื่อกล่าวว่า อปิจ บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารภเนื้อความแรก) แต่คำกล่าวนี้ไม่ปรากฏในตำรา
ไวยากรณ์ที่จัดพิมพ์ในปัจจุบัน ในคัมภีร์คันถาภรณ์และมหาคันถฎฐิภรณ์อธิบายเรื่องนี้ใน
ลักษณะที่แตกต่างจากข้อความข้างต้นว่า นิบาตทั้งสองศัพท์ คือ อปิจ และ อปโร นโย เป็นนิบาตที่
มิได้ปรารภเนื้อความแรก ดังข้อความว่า

วา อถวาติ วุตเต ปุพเพ นเย สนนิสสิโต. อปิจติ วุตเต ปุพเพ นยปริจจาโคเยว,
เสสาติ คมยเตติ.¹⁴⁶

แปลว่า เมื่อกล่าวว่า วา และ อถวา ย่อมอาศัยนัยก่อน แต่เมื่อกล่าวว่า อปิจ เป็น
การสละนัยที่กล่าวไว้ในหนก่อน ฟังทราบว่าเป็นความหมายที่เหลือ

“อปิจ, อปโร” เทว จ วุตตา เต นาวลมพกา
นानตถวิกปตถา จ ชานิตพพา สุธิมตา.¹⁴⁷

บัณฑิตฟังทราบว่า นิบาตทั้งสองคือ อปิจ และ อปโร (นโย) เหล่านั้น
เป็นนิบาตที่มิได้ปรารภเนื้อความแรก แต่มีความหมายว่าคำริเนื้อความต่าง ๆ

ตามความเห็นที่กล่าวมานี้ นิบาตทั้งสองข้างต้น แตกต่างจาก วา และ อถวา-ศัพท์ ท่าน
อธิบายว่า อปิจ และ อปโร นโย ที่มีความหมายว่า “อีกอย่างหนึ่ง” มิได้ปรารภเนื้อความแรกแล้ว
สละเนื้อความหลัง กล่าวคือมิได้เสนอให้เลือกเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวเหมือน วา
และ อถ วา แต่นิบาตทั้งสองศัพท์นี้ คือ อปิจ และ อปโร นโย แสดงความหมายอื่นที่เป็นไปได้ ทั้ง
ความหมายแรกก็เป็นไปได้ด้วย ความหมายที่กล่าวนี้ก็เป็นไปได้ หรือความหมายใดความหมายหนึ่ง
เพียงความหมายเดียวเป็นความหมายที่ถูกต้อง ส่วนความหมายที่เหลือไม่ถูกต้อง ท่านไม่วินิจฉัยไว้
แต่บอกทางเลือกไว้หลาย ๆ อย่าง

4.3 สูตรอธิบายลักษณะทางไวยากรณ์ 6 ประเภท

ผู้วิจัยได้นำเสนอหลักการรจนาคัมภีร์นี้ไว้ 5 ประการ โดยเน้นถึงประเด็นสำคัญของการ
รจนาคัมภีร์นี้ นอกจากนั้น ผู้วิจัยเห็นคัมภีร์โยชนาฉบับนี้มีการรจนาโดยอ้างสูตรจากคัมภีร์ต่าง ๆ
มากมาย จึงขอนำเสนอสูตรที่อธิบายลักษณะทางไวยากรณ์ในกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสส ดังต่อไปนี้

คำว่า สหทวิเสส แปลว่า ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลัก
สำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยคัมภีร์หลักธรรมในพระไตรปิฎก ความจริง เชื่อว่า สหทวิเสส
คือกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลัก แต่ยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อ
รวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นหลักในการศึกษาพระไตรปิฎก อาจแบ่งออกได้ ๔ ประเภท คือ

¹⁴⁵ วิ.โยชนา 1/384/523.

¹⁴⁶ มหาคณฎฐิ. 107.

¹⁴⁷ คณฎ. 60/112.

1. กลุ่มคำกริยาที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคำกริยากิจจายณะ เป็นต้น
2. กลุ่มคำกริยาพจนานุกรมศัพท์ มีคำกริยาริธานันปทีปิกา เป็นต้น
3. กลุ่มคำกริยฉันทลักษณ์ กฎเกณฑ์วางคำครุและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคำกริยวุตโตทัย ฉันทโหมัญชรี เป็นต้น
4. กลุ่มคำกริยอลังการ มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ มีคำกริยสุโธธาลังการ เป็นต้น

4.3.1 สูตร 6 ประเภท

พระญาณกิตติเถระได้รจนาคำกริโยชนานี้ โดยดำเนินการตามทางภาษาศาสตร์ภาษาบาลีได้ทำหน้าที่ช่วยอธิบายด้านนิรุกติศาสตร์ ซึ่งมีวิธีการผันเสียงให้สำเร็จรูปเป็นคำนาม คำกริยา เป็นต้นตามที่ปรากฏใช้โดยอ้างวิธีการสร้างรูปศัพท์ด้วยสูตรจากคำกริยศัพท์ทวิเสสที่มากมายหลายคำกริย ในเบื้องต้นของนำเสนอลักษณะของสูตรที่มีใช้ในคำกริยศัพท์ทวิเสส ดังต่อไปนี้

กลุ่มคำกริยาที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคำกริยากิจจายณะ เป็นต้น เป็นกลุ่มคำกริยาบาลีไวยากรณ์แบบดั้งเดิม โดยทั่วไปใช้สูตรอธิบายลักษณะทางไวยากรณ์อยู่ 6 ประเภท คือ สัญญาสูตร ปริภาสาสูตร วิธสูตร นิยมสูตร อติเทศสูตร และอธิการสูตร มีคำอธิบายสูตร แต่ละอย่าง ดังนี้

4.3.1.1 สัญญาสูตร (สัญญาสูตร) สูตรตั้งชื่อเรียกเฉพาะ เช่น ชื่อว่า อักษร, สระ, พยัญชนะ, ครุ, ลหุ, ทิฆะ, รัสสะ ฯลฯ เพื่อเป็นประโยชน์ในการใช้เรียกทางไวยากรณ์ เช่น สูตรว่า ตตโถทนตา สรา อฏฐ, ลหุมตตา ตโย รสสา, อณเณ ทิฆา ฯลฯ

4.3.1.2 ปริภาสาสูตร (ปริภาสาสูตร) สูตรแสดงกฎทั่วไป มี 3 อย่าง คือ

(1) สัญญคปริภาสาสูตร (สัญญคปริภาสาสูตร) เป็นปริภาสาสูตรที่ตั้งขึ้น เพื่อให้เรียกชื่อในกรณีที่จะนำชื่อต่าง ๆ ทางไวยากรณ์มาใช้ เช่น ประสมณญา ปโยเค. สูตรนี้เป็นการเปิด โอกาสให้นำชื่อจากคำกริยาอื่นที่ไม่ได้ตั้งไว้ในคำกริยากิจจายณะมาใช้ได้ เช่น พยัญชนะที่เป็นธนิธ สนิธ เป็นต้น แต่เมื่อจะใช้เรียกก็ให้ตั้งได้ด้วยสูตรว่า ประสมณญา ปโยเค

(2) วิธยคปริภาสาสูตร (วิธยคปริภาสาสูตร) เป็นปริภาสาสูตร ที่ตั้งขึ้นไว้เพื่อให้เป็นองค์ประกอบในการทำตัว เช่น สูตรว่า ลิงคณจ นิปจเต. เป็นสูตรที่ก่อนจะทำตัวนามศัพท์ ให้นักศึกษาตั้งเป็นลิงค์ก่อน แล้วจึงค่อยลงวิภัตติ ให้เหมาะสมต่อพระบาลี

(3) อนนคปริภาสาสูตร (อนนคปริภาสาสูตร) เป็นปริภาสาสูตร ที่มีใช้องค์ ประกอบในการทำตัว เช่น อตโถ อกขรสนญาโต เป็นสูตรที่บอกว่าการที่จะเข้าใจความหมายได้ต้องเข้าใจ เรื่องอักษรเสียก่อน

4.3.1.3 วิธสูตร (วิธสูตร) สูตรที่แสดงวิธีการเฉพาะเรื่อง เฉพาะกรณี เฉพาะกลุ่ม และเฉพาะศัพท์ ซึ่งเป็นวิธีทำให้สำเร็จรูปเป็นบทต่าง ๆ มีอยู่ 8 อย่าง คือ

(1) โลปวิธ สูตรที่กำหนดให้ลบ เช่น สรา สเร โลปี (ลบสระหน้า เพราะมีสระตามหลัง), วา โบโร อสรูปา (ลบสระหลัง หลังจากสระหน้าที่แตกต่างกัน) เป็นต้น โลปวิธสูตรนี้ หมายถึงเอาการลบทั้งสระและพยัญชนะ

(2) อาเทศวิธ สูตรกำหนดให้เปลี่ยนหรือแทนที่ เช่น คาว เส (เปลี่ยนโอ ของ โค เป็น อว เมื่อมี ส วิภัตติอยู่หลัง) เป็นต้น อาเทศวิธนี้หมายถึงเอาการแทนที่ทั้งสระและพยัญชนะ

(3) อากมวธิ สุตรที่กำหนดให้ลงอาคม (ตัวอักษรใหม่) เช่น สาคโม เส (ลง ส อาคมได้ เมื่อมี ส วิภัตตอยู่หลัง) เป็นต้น อากมวธินี้ หมายถึงการลงอาคมทั้งที่เป็นสระและพยัญชนะ

(4) ทิมวธิ สุตรกำหนดให้ทำเสียงสั้นเป็นเสียงยาว เช่น ทิม (เมื่อสระหน้าถูกลบไปให้ทิมสระหลัง) เป็นต้น ทิมวธินี้สำหรับทำเสียงให้ยาวเฉพาะสระเท่านั้น

(5) รัสสวธิ (รสสวธิ) สุตรกำหนดให้ทำเสียงยาวเป็นเสียงสั้น เช่น รสส (เมื่อมี พยัญชนะอยู่ข้างหลัง สระข้างหน้าที่เป็นเสียงยาวให้ทำเป็นเสียงสั้นได้) เป็นต้น รัสสวธินี้สำหรับทำเสียงยาวให้สั้นเฉพาะสระเท่านั้น

(6) นิเสธวธิ สุตรที่ห้ามไม่ให้ทำตามสุตรนั้น ๆ เช่น เตน น วา อวิณเณ (เมื่อมี อวิรรณะ คือ อี อี อยู่ข้างหลัง ห้ามเปลี่ยน อภิ เป็น อพภ ห้ามเปลี่ยน อธิ เป็น อชฌ) เป็นต้น

(7) วิภัตตวธิ (วิภตฺตวธิ) สุตรมีหน้าที่ลงวิภัตต ทั้งที่เป็นวิภัตตนิยาม และวิภัตต อาชยาต เช่น กम्मตเถ พุติยา (ลงพุติยวิภัตต เมื่อต้องการให้เป็นกรรม) เป็นต้น

(8) ปัจจยวธิ (ปจจยวธิ) สุตรกำหนดให้ลงปัจจัย เช่น ทิวาทิตโย (ลง ย ปัจจัย หลังธาตุ มี ทิว ธาตุเป็นต้น)

4.3.1.4 นิยมสูตร (นิยมสูตร) สุตรที่กล่าวกำหนดเฉพาะเมื่อมีให้เลือกหลายอย่าง เช่น วกเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา ตัวที่ 1 ในวรรคแทนอโฆสะ ตัวที่ 3 ในวรรคแทนที่โฆสะ พยัญชนะที่เป็น โฆสะ (เฉพาะตัวที่ 4) ต้องซ้อนพยัญชนะที่ 3 ในวรรคเดียวกัน พยัญชนะที่เป็นอโฆสะ (เฉพาะตัวที่ 2) ต้องซ้อนด้วยพยัญชนะที่ 1 ในวรรคเดียวกัน จะเห็นได้ว่า พยัญชนะตัวที่ 4 ถ้าต้องการทำเป็นอสทิสเทวภาวะ (อสทิสเทวภาวะ) ต้องซ้อนด้วยพยัญชนะที่ 3 เท่านั้น และพยัญชนะตัวที่ 2 ถ้าต้องการทำเป็น อสทิสเทวภาวะ ต้องซ้อนด้วยพยัญชนะตัวที่ 1 แต่ความเป็นจริงแล้ว พยัญชนะลำดับที่ 3 4 5 ในวรรค ต่างก็เป็นโฆสะ แต่ในสูตรนี้กำหนดเอาเฉพาะพยัญชนะที่ 4 เท่านั้นเป็น โฆสะ พยัญชนะอโฆสะก็เหมือนกัน คือ พยัญชนะลำดับ ที่ 1 ที่ 2 ในวรรค และ ส แต่ในสูตรนี้กำหนดเอาเฉพาะพยัญชนะที่ 2 เท่านั้นที่เป็นอโฆสะ ลักษณะการกำหนดอย่างนี้ เรียกว่า นิยมสูตร

4.3.1.5 อติเทสสูตร (อติเทสสูตร) สุตรสำหรับชี้แจง มีอยู่ 6 อย่าง คือ

(1) พยปเทศาติเทสะ (พยปเทศาติเทส) สุตรสำหรับชี้แจงชื่อ เช่น สุตรว่า ตทิต สมาสกิตกา นามิ วา ตเวตุนาที่สุ จ (ศัพท์ตทิต สมาส และกิตก พึงทราบว่าเป็นนาม นาม เว้น ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้น) สูตรนี้ชี้แจงให้รู้ว่าศัพท์ตทิต สมาส กิตก ได้ชื่อว่าเป็นศัพท์นามเหมือนกัน จึงให้มีการลงวิภัตตนิยามท้ายศัพท์เหล่านี้ได้เช่นเดียวกับค่านามทุกประการ เป็นสูตรที่บ่งบอกว่าตทิต ก็เป็นนาม สมาสก็เป็นนาม ฯลฯ

(2) นิมิตตาติเทสะ (นิมิตตาติเทส) สุตรชี้แจงถึงนิमित ที่เป็นเหตุให้ทำการลบ การเปลี่ยน เป็นต้น มี 2 อย่าง คือ

(ก) สัตตมินิมิต (สัตตมินิมิต) ตัวที่เป็นเหตุบังคับให้กระทำซึ่งลงสัตตมิ วิภัตตอยู่ท้ายตัวที่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงตามสูตรไวยากรณ์ เช่น สูตรว่า สรา สเร โลปี (ลบสระหน้า เพราะมีสระตามหลัง) ในที่นี้ คำว่า สเร เป็นสัตตมิวิภัตต ดังนั้น สระที่เป็นนิमितจึงอยู่ข้างหลัง

(ก) ปัญจมีนิมิต (ปัญจมีนิมิตต) ตัวที่เป็นเหตุบังคับให้กระทำ ซึ่งลง ปัญจมีวิภัตติ อยู่หน้าตัวที่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงตามสูตรไวยากรณ์ เช่น สูตรว่า วา ปโร อสรูปา (ลบสระหลัง หลังจากสระหน้าที่แตกต่างกัน) คำว่า อสรูปา เป็นปัญจมีนิมิต ดังนั้น สระที่เป็นนิมิตจึงอยู่ข้างหน้า

(3) ตั้งรูปาติเทสะ (ตั้งรูปาติเทส) อติเทสสูตรที่ชี้แจงรูปของอีกอันหนึ่งเหมือน กับอีกอันหนึ่ง เช่น สูตรว่า อมฺห ตุมฺห นตฺ ราช พฺรหฺมตฺต สข สตฺถุ ปิตาทีหิ สฺมา นาว (เพราะตาม หลัง อมฺห ตุมฺห นตฺ ราช พฺรหฺม อตฺต สข สตฺถุ ปิตุ เป็นต้นให้เปลี่ยนรูป สฺมา วิภัตติเหมือน นา วิภัตติ) โดยปกติแล้ว หากเปลี่ยนวิภัตติหนึ่งเป็นอีกวิภัตติหนึ่ง จะไม่เรียกว่า อาเทศ แต่เรียกว่า อติเทสะ แทน ในสูตรนี้จะเห็นได้ว่า ราช กิตฺ อตฺต กิตฺ เมื่อลง สฺมา วิภัตติ มีรูปเหมือนลง นา วิภัตติ คือ สำเร็จรูปเป็น รณฺหา และ อตฺตนา เพราะอาศัยการเปลี่ยนรูปของอติเทสสูตรชนิดนี้

(4) ตั้งสภาวาติเทสะ (ตั้งสภาวาติเทส) อติเทสสูตรที่ชี้แจงสภาพของบทหนึ่ง เป็นอีกบทหนึ่ง หรือแสดงลิงค์หนึ่งเป็นอีกลิงค์หนึ่ง เช่น จากอิตถิลิงค์ เป็นปุงลิงค์ เป็นต้น ดังสูตรว่า อิตถียิ ภาสิตปุมิตถิ ปุมาว เจ (ในพหุพพิทสมาส เมื่อเป็นปุงลิงค์ตัวปลายเป็นอิตถิลิงค์ อิตถิลิงค์ก็จะกลายเป็นปุงลิงค์) สูตรนี้ชี้แจงสภาพของอิตถิลิงค์เปลี่ยนสภาพเป็นปุงลิงค์ เพราะเคยเป็นปุงลิงค์มาก่อน เช่นรูปวิเคราะห์ว่า กลฺยาณา ภริยา ยสฺส ปุริสสฺส โสยํ กลฺยาณภริโย ปุริโส ในที่นี้ คำว่า กลฺยาณา เป็นคำที่เป็นได้ทั้ง 3 ลิงค์ เพราะเป็นคุณศัพท์ ดังนั้น คำว่า กลฺยาณา ก็เคยเป็นปุงลิงค์มาก่อนจึงต้องเปลี่ยนสภาพจากอิตถิลิงค์เป็นปุงลิงค์ได้ โดยไม่ต้องลงปัจจัยประจำอิตถิลิงค์ (อา อี อินี) จึงมีรูปสำเร็จเป็น กลฺยาณภริโย ปุริโส

(5) สุตตาติเทสะ (สุตตาติเทส) สูตรที่ชี้แจงวิธีการทำตัวในกรณีที่สูตรนั้นๆ ไม่ได้กล่าวไว้โดยตรง เพราะฉะนั้น อติเทสสูตรชนิดนี้จึงเป็นสูตรที่ชี้แจงให้รู้วิธีทำด้วยสูตรที่กล่าว แล้วนั้น ๆ เช่น สูตรว่า อนุปทิจฺจํ วุตตโยคโต (สิ่งที่มิได้แสดงไว้ พึงทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว)

(6) การิยาติเทสะ (การิยาติเทส) เป็นอติเทสสูตรสำหรับชี้แจงวิธีการทำตัวให้ สำเร็จรูป เหมือนการทำตัวให้สำเร็จของสูตรอื่น เช่น เสเสสุ นตฺว (วิธีการทำตัวของ นตฺ ในวิภัตติที่เหลือ เหมือนวิธีการทำตัวของ นตฺ) ในสูตรนี้ไม่ได้หมายความว่าให้เปลี่ยน นตฺ เป็น นตฺ จริง ๆ แต่เป็นอติเทสสูตรที่ชี้แจงวิธีของ นตฺ เหมือน นตฺ เช่น สูตรว่า นตฺสส นโต (เมื่อมี โย วิภัตติอยู่ข้างหลัง ให้เปลี่ยน นตฺ กับ โย เป็น นโต) ดังนั้น การเปลี่ยน นตฺ กับ โย เป็น นโต จึงมีได้ สูตรว่า เสเสสุ นตฺว จึงจัดเป็นการิยาติเทสะ

4.3.1.6 อธิการสูตร (อธิการสูตร) สูตรหรือบทที่ตามไปเป็นเจ้าหน้าที่อนุญาต ปฏิเสธ และกำหนด วิธีการขบขาย เป็นต้นในสูตรอื่น ๆ อธิการสูตรมี 3 อย่าง คือ

(1) สัทคตินัย (สัทคตินัย) ตามไปแบบราชศัพท์ หมายถึงราชศัพท์มีค้อยาวสามารถ ที่จะแลเหลียวไปข้างหน้าและข้างหลังได้ ฉะนั้น สัทคติกาลิการะกัณนั้น สามารถตามไปเป็นเจ้าหน้าที่มีอำนาจเหนือสูตรก่อน ๆ ที่ผ่านมาแล้วก็ได้ สูตรต่อไปที่ยังไม่ผ่านก็ได้ เช่น สูตรว่า ชินวจนฺยุตฺตํ หิ (สูตร วุตติ และอุทาหรณ์ย่อมสมควรแก่พระพุทฺธพจน์โดยแท้)

(2) มัณชुकคตินัย (มณชุกคตินย) ตามไปแบบกบ หมายถึงกบกระโดดไปข้าง หน้าได้อย่างเดียว ไม่สามารถกระโดดถอยหลังได้ ฉันใด มัณชุกคติกการะกัฉันนั้น สามารถตามไปในสูตรข้างหน้าได้อย่างเดียว อาจกระโดดข้าม 1 สูตรบ้าง 2 สูตรบ้าง 3 สูตรบ้าง

(3) ยถานุพุพพิกนัย (ยถานุพุพพิกนย) หรือ นทีโสตนัย (นทีโสตนย) ตามไปตาม ลำดับสูตร หรือตามไปแบบสายน้ำ หมายถึงสายน้ำไหลไปตามลำดับของกระแส น้ำ ไม่สามารถไหลทวนกระแสน้ำได้ ฉันใด บทที่เป็นอธิการชนิดนี้ก็ฉันนั้น ตามไปตามลำดับของสูตร จนจบวิธีการทำตัวของบทนั้น ๆ

4.3.2 จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา

คัมภีร์ปทรุปสัทธิเป็นคัมภีร์ที่แสดงวิธีสร้างคำศัพท์ต่าง ๆ อันเป็นองค์ประกอบของประโยค โดยนำสูตรในคัมภีร์กัจจายณะมาเรียบเรียงใหม่เพื่อทำตัวรูปได้ง่าย พร้อมทั้งจัดหมวดหมู่เป็นระบบเพื่อให้เรียนรู้ง่าย ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงมีชื่อว่า “ปทรุปสัทธิ” แปลว่า คัมภีร์แสดงวิธีสร้างรูปคำให้สำเร็จเป็นบท โดยลงวิภัติปัจจัยท้ายศัพท์เดิมคือลิงค์และธาตุแล้วสำเร็จเป็นบท ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอตามลำดับสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์ปทรุปสัทธิ และนำสูตรเฉพาะที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนานี้มาแบ่งตามประเภทของสูตรที่กล่าวแล้วข้างต้น ดังนี้

ชนิดของสูตร	จำนวน	ตัวสูตร
สัญญาสูตร	5	อกุขราปาทย เอจจตตาสีล, อุเก ตปฺปรีสา, พุรณตักท-กาล-นิมมาน-ตวาลो-ป-ทิสาย-วิภตตารูป-โยค-สุทฺธ-ป-บมิจน-เหตุ-วิ-วิตต-ป-ปมาณ-พุพโยค-พนธ-คุณวจน-ปญ-กณ-โกกาตตุสุ จ, นามาน สมาส ยุตตตโต, ฎวาทโย ธาตโว,
ปริภาสาสูตร	1	ตโต จ วิภตติโย
วิธีสูตร	228	อกุขเรหิ การ, อการาคโม หียตตนิอชชตตนิกาลาติปตติสุ, อโฆ รสสมกวจนโยสวปิ จ, อชโฆ อธิ, อญเญสุ จ, อตตํ นสส ตปฺปรีเส, อตตโนโต หิสมิมนตตํ, อตตโนปทานิ ประสสพทตตํ, อติเต ตตวนตฺตาวี, อโต นิจจํ, อนกา ยุณฺวณ, อมาทโย ปรปเทภิ, อวณฺเณ เย โลปญจ, อสโยคนตสส วุทธิ การิเต, อการณตานมาโย, อาย จตฺตเถกวจนสส ตุ, อการาคโม อสพพธาตูกมฺหิ, อิจจตเถสุ สมานกตฺตเกสุ ตเว ตฺ วา, อิตถิยมตฺยโว วา, อิตถิยมโต อาปจโย, อิมสสิ ถํทานทโตเชสุ จ, อิมสมา หธา จ, อียตมกเอสานมนตสสโร ที่ฆํ กวจิ ทิสสส คุณฺ โท รํ สกขี จ, อิวณณาคโม วา, อิวณฺเณ ยํ นวา, อิสฺยมนมนโต จโณ วา, เอ อย, เอกาติโต สกิสส กชตตุ, เอเตสโม โลเป, โอ อว สเร, โอ อวสส, โอ สเร จ, โอกาเส สตตฺม, กคา จชานํ, กชยาทีหิ โก, กตฺตริ จ ฯ กตฺตฺกรณปเทเสสุ จ, กมมตเถ พุติยา, กรสส กาสตตมชชตตนิมฺหิ, กรเณ ตติยา, กวคคสส จวคโค, การิตานํ โณ โลปํ, กาเล วตตมานาติเต ฎวาทโย , กิเมมิถิ ถํ, กิยาทีโต นา, กวจาติมชฌตฺตราน ทิฆรสสา ปจฺจเยสุ

		จ, รมหิ รมโต ราหิ โน, รหาหิโต ญ, รสส, ลิงคตเถ ปจมา, โลปญเจตตมกาโร, วคคณตํ วา วคเค, วคเค โฆสาโฆसानํ ตติย-ปจมา, วหาหิหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต, วตตมานะ มานนตา, วทมทคมุขครหาการาหิหิ ชชมมคคยเหยยาคาโร วา, วโมทุ-หนตานิ, วา ญ ปจเจ, วา ปโร อสรูปา, วิสรุชปทาหิโต ญ, วิเสเส ตรตมิสสิกียุจ, วิเสสเน จ, วิหาหิหิโย, วิภาสา รุกข ติน ปสุ ธน ฌณณ ชนปทาหิณญ, วิภาเค ธา จ, วุทธาหิสรสส วาสโยคนตสส สเน จ, สพุธาหิโต ญ, สนตสททสส โส เก โฟ จนเต, สพุพตถา-สสสาหิโลโป จ, สพุพโต โก, สพุพโต ญวุตวาวิ วา, สพุพโยนิน-มาเอ, สพุพาสมาวุโสปสคคณิปาตาหิหิ จ, สพุเพหิ ตุนาหิณ โย, สพุโพ จํ ติ, สมหาหิหิ ฌมา, สมุหตเถ กณณนา, สรโลโปมาเทส-ปจจยาหิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ, สรา สเร โลป, ส สเร วาคโม, สเร อนุ, สหณณญาย วา โร โฆ, สาสทิสโต ตสส ฐิฏโฐ จ, สาคโม เส, สาทิสนตปุจจนณชหนสาหิหิ ฐิฏโฐ, สามิสมี ญญี, สิมหิ คจจนตาทิน-นตสทโท อํ, สี่, สสุปจสกโต กข กกา จ, สวุฐานมวุฐานมโต โถ จ, เสสโต โลป คสิปี, โส, สยา จ, สวาหิโต ญญาอนุ จ, หจตุตถาน-มนตานิ โท ธ, หนสส ฆาโต, หนตยาหิณ ญโก, หนาทิหิ ญนุตโว, หวิปริยโย โล วา, เหตุวตเถ จ ฯ อิมสสิหิ (โมค.), อนุทโย, อุกกุสสปทสุข กุโม, กุโตรตพพจเจ, คจจนตรหนตานิ ธาวิ วา, ตณหาทโย, ตทมินาหิณ, ติตถาทโย, ธาตานิ, ปาโต ลิ, ปุราหิโต โณ จ, ฌมาหิตวาโร, มุขาทโย, รา นสส โณ, วตตฎาวธมาเสหยนิ, วรกรวาทรมุขมิดสกาโกโน, วาหิหิ โต, วิจินาทย, วิจฉายเมกสสาหิโลโป จ, สรรมิจร ฯ กรกิเรหิ ฐโณ (นีติ.สุตต), กรุธิโต โณ ธโลโป ฌ, มนุโต อุกกุสสเก, การณตเถ เหตุกียเตหิ ปจมา ฯ
อติเทสสูตร	4	อนุปทิจฐานํ วุตตโยคโต, การิตํ วิย ฌานุพนโธ, ตทิตตสมาส-กิตกา นามวาทเวตุนาหิสุ จ, เสเสสุ นตฺว ฯ
รวมทั้งสิ้น	238	

สรุปว่า ในคัมภีร์โยชนา เฉพาะปริจเฉทที่ 1 นั้น มีประเภทของสูตรที่ปรากฏ อยู่ 4 ประเภท ประกอบด้วย

1. สัญญาสูตร	จำนวน	5	สูตร
2. ปริภาสาสูตร	จำนวน	1	สูตร
3. วิธีสูตร	จำนวน	228	สูตร
4. อติเทสสูตร	จำนวน	4	สูตร
รวมสูตรทั้งสิ้น		238	สูตร

4.4 พระญาณกิตติเถระปราชญ์แห่งล้านนาด้านคัมภีร์สหทวิเสส

ผู้วิจัยได้นำเสนอหลักการรจนาคัมภีร์นี้ไว้ 5 ประการ โดยเน้นถึงประเด็นสำคัญของการรจนาคัมภีร์นี้ นอกจากนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าพระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน ขอยกประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความรอบรู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการ ดังต่อไปนี้

4.4.1 ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนาได้นำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์กัจจายนได้ ดำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์กัจจายนที่ท่านอ้างอิงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น คัมภีร์โมคคัลลนนะ โมคคัลลนปัญจิกา ปทรูปสิทธิ สัททนิติปทมมลา สัททนิติธาดุมมลา สัททนิติสุตตมลา นิรุตติสารมัญญูสาฎิกา อภิธานปทีปิกา สุโพธาลังการฎีกา สัททตถกถาจินตา และสัททสารัตถชาลินี ตามหลักฐานที่จะนำมาเสนอพอเป็นตัวอย่างโดยสังเขป ดังนี้

4.4.1.1 คัมภีร์โมคคัลลนนะ ท่านกล่าวถึงรูปว่า สกทาคามี โดยเปลี่ยน อี ของ สก-ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลนนะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 47) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมสำเร็จด้วยนิปาตสูตรนี้) และเปลี่ยนนินคหิต (◌) เป็น ท ด้วยสูตรในโมคคัลลนนะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44) ว่า มยทา สเร (เปลี่ยนนินคหิต (◌) เป็น ม, ย และ ท ชิดสระ) ดังข้อความว่า

โมคคัลลนพยากรณ์มเตน ปน รูป เอว กาทพพ ฯ สกิ อาคามิ อิติ จิต ฯ ตทมินาที-
นินิ สุตเตน อีสส อ, มยทา สเรติ นินคหิตสส ทาทโส ฯ¹⁴⁸

คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลนนะและโมคคัลลนปัญจิกาว่า

สกิ อาคามิ สกทาคามี.¹⁴⁹

แปลว่า ผู้มา (สู่กามสุคติภูมิ) คราวเดียว ชื่อว่า สกทาคามี

สกทาคามีติ สยาทิสมาโส. อีสส อตตํ นิปาตนา. “มยทา สเรติ (1/44) นินคหิตสส ททาโร.

แปลว่า สกทาคามี-ศัพท์ เป็นสยาทิสมาส (กัมมธารยสมาส) เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยนิปาตสูตร เปลี่ยนนินคหิต (◌) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44)

มีข้อสังเกตว่า ฉบับโยชนามีรูปว่า มทา สเรติ นินคหิตสส ททาโร (เปลี่ยนนินคหิต (◌) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร) แต่ปาฐะนี้ไม่สมควร เพราะไม่สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์โมคคัลลนปัญจิกาดังกล่าว เข้าใจว่าท่านผู้ชำระคงเคยเรียนสูตรในคัมภีร์กัจจายนว่า มทา สเร จึงคิดว่าคำว่า มยทา สเร คลาดเคลื่อนจากปาฐะเดิม ส่งผลให้แก้ไขคำว่า มยทา สเร เป็น มทา สเร

4.4.1.2 คัมภีร์โมคคัลลนปัญจิกา (คันถารัมภกถาวิณณนา) ท่านอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่ออธิบาย ฐมม-ศัพท์ว่ามี 9 หรือ 10 ประการ ดังข้อความว่า

¹⁴⁸ วิ.โยชนา 1/346/481.

¹⁴⁹ โมค. 1/47.

แปลว่า ลง ณ ปัจจัยหลัง รุธิ-ธาตุและลบ ธ (ท้ายธาตุ) ด้วยสูตรในสัททนีติว่า กรุธิโต โณ ธโลโป ณ (ในเพราะ ณ อนุพันธ์ ลง ณ ปัจจัยท้าย รุธิ ธาตุที่มี ก เป็นบทหน้า และลบ ธ ท้ายธาตุ)

นอกจากนั้น ท่านได้อ้างข้อความจากคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร 1338) ไว้ในคัมภีร์นี้เพื่อประกอบรูปศัพท์คำว่า คุณิณุต ดังข้อความว่า

ยถารหมิณณาคโม ภูกเรสุติ สททนีติสุตเตน ภูธามุหิ ปเร นามิกปโต อิการาคโม ฯ¹⁵⁵

แปลว่า ลง อี อาคมหลัง คุณ-ศัพท์ เมื่อมี ภู-ธาตุอยู่หลัง ด้วยสูตรในสัททนีติว่า ยถารหมิณณาคโม ภูกเรสุ (ลง อี อาคมตามสมควร ในเพราะ ภู และ กร ธาตุ)

นอกจากนั้น ท่านได้อ้างข้อความจากคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร 1321) ไว้ในคัมภีร์นี้เพื่อประกอบรูปศัพท์คำว่า กรุณฯ ดังข้อความว่า

กิริ ปสาร์ณ วาหิที ปพพชาทโย นิปจจนเตติ วา กาเล วตตมานาตีเตน ณวาทโยติ วา สุตเต กรกิเรหิ รุโณติ สททนีติสุตเตน วา รุณปจโย ฯ¹⁵⁶

แปลว่า กิริ-ธาตุมีความหมายว่า แผ่ไป, ลง รุณ ปัจจัยด้วยสูตร วาหิที ปพพชาทโย นิปจจนเต (ศัพท์ว่า ปพพชาฯ เป็นต้นยอมสำเร็จด้วย วช ธาตุเป็นต้น) หรือด้วยสูตรว่า กาเล วตตมานาตีเตน ณวาทโย (ลง ณ ปัจจัยเป็นต้นหลังธาตุในปัจจุบันกาลและอดีตกาล) หรือด้วยสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโณ (ลง รุณ ปัจจัยท้าย กร และ กิริ ธาตุ)

4.4.1.7 คัมภีร์นยาสุฎีกาใหม่ชื่อว่า นิรุติสารมัญจุสาฎีกา (คณารัมภกถา-วันณา) ท่านอ้างข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์ของ ธมม ศัพท์ ดังข้อความว่า

เตน นยาสุฎีกาย ยถานิสฺสึฏฺฐิ ปฏฺธิปชฺชมาเน จตุสุ อปาเยสุ อปตฺมาเน กตฺวา สุตเต ธาเรตีติ ธมฺโมติ วชิรพฺพุธจริเยน วุตฺต ฯ¹⁵⁷

แปลว่า เพราะฉะนั้น ในฎีกาคัมภีร์นยาสะ ท่านอาจารย์วชิรพุทธิจึงกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามธรรมที่สอน โดยทำให้ตกไปในอบาย 4 ไว้

มีข้อสังเกตว่า ท่านผู้รจนานี้ได้กล่าวว่าท่านอาจารย์วชิรพุทธิได้รจนาคัมภีร์ฎีกานยาสะ แต่ที่จริงแล้วท่านผู้รจนาคัมภีร์นยาสุฎีกาใหม่ชื่อว่า นิรุติสารมัญจุสาฎีกา คือ ท่านพระสัทธัมมสิริผู้ทรงสมณศักดิ์ว่า ทาฐาราชครู ดังที่ปรากฏในคำลงท้ายของคัมภีร์นั้น ส่วนท่านพระวชิรพุทธิเป็นผู้รจนาคัมภีร์นยาสะ (ชุมทรัพย์) หรือมุขมัตตทิปนี (คัมภีร์อธิบายพอเป็นแนวทาง) เข้าใจว่าท่านผู้รจนาคัมภีร์โยชานาคจะเขียนชื่อผู้รจนาคัมภีร์ผิดด้วยความพลั้งเผลอ

4.4.1.8 คัมภีร์อภิธานปทีปิกา (กณฑ์ที่ 2 คถา 536) ท่านอ้างข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่อแสดงว่า คชน ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อรณฺณ ศัพท์ ดังข้อความว่า

วุตฺตํ หิ อภิธานปทีปิกาย อรณฺณํ กานน ทาโย คชน วิวน วณฺณติ โมคฺคฺชลานตฺเถเรน วุตฺต ฯ¹⁵⁸

¹⁵⁵ วิ.โยชนา 1/49/130.

¹⁵⁶ วิ.โยชนา 1/2/4.

¹⁵⁷ วิ.โยชนา 1/52/135.

¹⁵⁸ วิ.โยชนา 1/6/36.

แปลว่า สมจริงดังที่ท่านพระโมคคัลลานเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาวา

อรรถณฺ์ กานน ทาโย คชน วิปิน วน.

แปลว่า ศัพท์ที่มีความหมายว่า ป่า คือ อรรถณ, กานน, ทาย, คชน, วิปิน และ วน มีข้อความเต็มในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาวา

อรรถณฺ์ กานนฺ ทาโย คชนฺ วิปินฺ วน

อฏฺฐวีสฺส มหารณฺณํ ตว’รณณานีสฺส ภูเว.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ป่า (7 ศัพท์) : อรรถณ, กานน, ทาย, คชน, วิปิน, วน, อฏฐวีส เป็นอิตถิลิงค์

ป่าใหญ่ (2 ศัพท์) : มหารณณ, อรรถณานี เป็นอิตถิลิงค์

อย่างไรก็ตาม ฉบับโยชนามีรูปในบาทที่ 2 ว่า คชน วิปิน วน เข้าใจว่าคำว่า วิปิน คงจะคลาดเคลื่อนจากปาฐะว่า วิปิน ซึ่งพบในฉบับพม่า ฉบับสิงหล อภิธานปทีปิกาสูจิ และ อภิธานปทีปิกาสูจิ

4.4.1.9 คัมภีร์สุโธธาลังการฎีกา (คันทรรมภกถาวณณนา) ท่านอ้างข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่อแสดงการประกอบใช้ ครุ ศัพท์ในภาษาบาลี ดังข้อความว่า

อณฺณตถ ปน สุโธธาลังการฎีกาที่สุ เต เม ชยนฺติ ครุโว ครุโว คุณฺเหตฺติอาทิตฺตโยโค
อติ ๗¹⁵⁹

แปลว่า ส่วนในคัมภีร์อื่นมีสุโธธาลังการฎีกาเป็นต้น มีการประกอบข้อความว่า เต เม ชยนฺติ ครุโว ครุโว คุณฺเหตฺติ (ครุเหล่านั้นของข้าพเจ้าผู้หนักแน่นด้วยคุณธรรมทั้งหลายย่อมชนะ)

ข้อความข้างต้นมีปาฐะตามฉบับพม่าและสิงหลว่า เต เม ชยนฺติ ครุโว ครุโว คุณฺเหตฺติ ตามนัยนี้ถือว่าท่านผู้รจนามุ่งประกอบใช้ ครุ-ศัพท์เป็นหลัก ผู้วิจัยเห็นว่ารูปว่า ครุโว คงคลาดเคลื่อนจากการจารใบลานผิด เพราะ ครุ ศัพท์ ปฐมาวินิฉิตติ พหุพจน์ ต้องมีรูปว่า ครุโว เท่านั้น เหมือนคำว่า ภิกขโว โดยเปลี่ยน โย เป็น โว และเปลี่ยน อุ ของ ขุ เป็น อ หรือถ้าเป็น ครุ-ศัพท์ ก็ต้องมีรูปว่า ครุโว ตามต้นฉบับ จึงสันนิษฐานว่ารูปนี้คงจะคลาดเคลื่อนจากรูปว่า ครุโว ที่ท่านผู้รจนาย่อถึงในสมัยรจนาคัมภีร์นี้

4.4.1.10 คัมภีร์สัททตถาจินตา (คาถา 250-1) ท่านอ้างข้อความจากคัมภีร์นี้เพื่อจำแนกสมาส 3 ประเภท ดังข้อความว่า

อาทิมชฺชุตฺตรานมฺปิ ปทานํ โลปโต ติธา
ทตฺโต อสฺสรโธ รูป- มิจฺจาติ จ ยถากุณฺม.¹⁶⁰

สมาสมิ 3 ประเภทตามการลบบทัน บทกลาง และบทปลาย เช่น ทตฺโต (นายเทพประทาน), อสฺสรโธ (รถเทียมม้า) และ รูปิ (ภาพแห่งรูปพรหม, รูปภาพ) คาถาข้างต้นมีข้อความเต็มในสัททตถาจินตาโดยแบ่งออกเป็น 2 คาถา ดังนี้

นิจฺจานิจฺจวเสนาปิ สมาโส พุพฺพิธ’ถวา
อาทิมชฺชุตฺตรานมฺปิ ปทานํ โลปโต ติธา.
โคธโน อูรฺสสิโลโม กุมภกาโร ยถารหิ

¹⁵⁹ วิ.โยชนา 1/3/23.

¹⁶⁰ วิ.โยชนา 1/77/182.

ทตโต อสสรโธ รูป- มิจจาติ จ ยถากุมม¹⁶¹

สมาสมิ 2 ประเภทยุติความเป็นนิจจสมาสและอนิจจสมาส อีกอย่างหนึ่ง
มี 3 ประเภทยุติการลบบพัตถัน บพทกลาง และบพปลาย มีอุทาหรณ์ตามลำดับ
ตามสมควรว่า โคธโน (ผู้มีทรัพย์คือวัว), อูรสิโลโม (ผู้มีขนที่อก), กุมภกาโร
(ผู้ทำหม้อ), ทตโต (นายเทพประทาน), อสสรโธ (รถเทียมม้า), รูป (ภาพแห่งรูป-
พรหม, รูปภาพ)

4.4.1.11 คัมภีร์สังคหะสาธิต (คาถา 94-5) ท่านอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์นี้
เพื่อแสดงถึงการแสดงเนื้อความของศัพท์ตามฐานะอันสมควร เช่น เมื่อกล่าวว่า สีโห คายติ (นาย
สีหะยอมขับร้อง) คำว่า สีโห เป็นชื่อคน แต่เมื่อกล่าวว่า นงคุณจ สีโห จาเลติ (ราชสีหะยอมกระดิก
หาง) คำว่า สีโห เป็นสัตว์ดิรัจฉาน ดังข้อความว่า

สีโห คายติ นงคุณจ สีโห จาเลติ ปาสะเก
สีโห จ มาณโว สีโห อตถโต ภายเต พุโร¹⁶²

ในปฐะว่า สีหะขับร้อง สีหะกระดิกหาง บัณฑิตย่อมรู้ โดยเนื้อความ
ว่า กระดิกหางเป็นราชสีห์ และขับร้องเป็นมาณพที่ชื่อว่าสีหะ ฯ

ทานสาละเยก จตุวา สงคาเม จ ยถากุมม
อสเส อาเนหิตี วุตเต ทลิตุโธโสติ ภายเต¹⁶³

เมื่อยืนในโรงทาน และ ในสงครามแล้วกล่าวว่า ท่านจงนำอัสสะมา
ยอมรู้ว่า ในโรงทาน เป็นคนยากจน ในสงคราม เป็นม้า ตามลำดับ ดังนี้ ฯ

4.4.1.12 ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์

ท่านผู้รจนานี้ได้ตัดสินความถูกต้องทางหลักภาษาไว้ในบางศัพท์ที่เข้าใจยาก ขอนี้
แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์ของท่าน ขอยกตัวอย่างโดยสังเขป
ดังต่อไปนี้ เช่น

สงคหการะหิตี อิตถจ พุทธโฆสาจริย สุนธาย วุตต ฯ ยทิ เอว สติ กสมมา พหุจจน
กต สงคหการะนาติ วุตตพพนติ ฯ สจจ อปจจยา ธมมาติอาทิสฺส วีย เอกสสตถิสฺส อปริจเฉทวเสน
พหุจจน โหติติ ญาปนตถ พหุจจน กต ปฏฐาณญาย อาจริยานนติ เรวตตเถร วทิตติ วุตตวจน วีย
ฯ¹⁶⁴

แปลว่า คำว่า สงคหการะหิตี-ท่านผู้รจนานี้สังคหัญญูภาษาทั้งหลาย นี้ กล่าวระบุถึง
พระพุทโธศาจารย์ ฯ

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุอะไรจึงประกอบรูปพหุจจนะ ทั้งที่จริงต้อง
กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า สงคหการะเน มิใช่หรือ ฯ

เฉลยว่า ต้องกล่าวเป็นเอกพจน์ก็จริง แต่ที่ท่านประกอบรูปพหุจจนะเพื่อแสดงให้เห็น
รู้ว่า พหุจจนะย่อมมีได้ด้วยการไม่กำหนดแน่นอนในเนื้อความอย่างเดียว ดังคำว่า อปจจยา ธมมา-

¹⁶¹ สทท.จินดา 250-1

¹⁶² วิ.โยชนา 1/119/232.

¹⁶³ วิ.โยชนา 1/119/232.

¹⁶⁴ วิ.โยชนา 1/14/57.

ธรรมทั้งหลายที่ไม่มีปัจจัย ประดุจคำกล่าวในปฏิจจสมุทฺถิภาวว่า อจฺริยานนฺติ เรวตตเถร วทติ-คำว่า อจฺริยานํ กล่าวระบุถึงท่านพระเรวตเถระ (เป็นเอกวจนะ) ฯ

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามสูตรของคัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร 667) ว่า พหุมิ วิย เอกมฺหิปี (พหุวจนะย่อมมีได้แม้ในเนื้อความอย่างเดียวนั้นเหมือนมีได้ในเนื้อความอันมาก) ท่านยกตัวอย่างว่า อปฺปจฺจยา ธมฺมา (ธรรมทั้งหลายที่ไม่มีปัจจัย) กล่าวคือ ธรรมดังกล่าวหมายถึง พระนิพพานอย่างเดียวกันที่ควรประกอบรูปเป็นเอกวจนะ แต่พระพุทธเจ้าประกอบรูปพหุวจนะด้วยการไม่กำหนดแน่นอนในเนื้อความอย่างเดียวกัน จึงไม่ประกอบเอกวจนะว่า อปฺปจฺจโย ธมฺโม แต่ใช้เป็นพหุวจนะว่า อปฺปจฺจยา ตามลำดับเทศนา คือลำดับที่พระพุทธองค์ตรัสโดยใช้เป็นพหุวจนะต่อ ๆ มา เช่น กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา ฯเปฯ อปฺปจฺจยา ธมฺมา (ธรรมทั้งหลายที่ไม่มีปัจจัย)

แม้คัมภีร์สัททตถกถาจินตาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

พหุวถถานมฺปิ เอกตเถ สมารโปนโต พหุ-
วจนํ เทสนาโสเต ปติตตฺตา จ มนฺยเต.¹⁶⁵

พึงทราบพหุวจนะ เพราะยกแม้เนื้อความอันมากไว้ในเนื้อความอย่างเดียวกัน

และเพราะตกไปในกระแสแห่งเทศนา

นอกจากนั้น ในรูปวิเคราะห์ว่า คณานํ อุตฺตโม คณุตฺตโม (ผู้สูงสุดกว่าหมู่ [คือเทวดาและมนุษย์ เป็นต้น] ชื่อว่า คณุตตมะ) ท่านกล่าวว่า บทว่า คณานํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในความหมายปัญจมี มิได้ลงในความหมายนิทธารณะ จึงไม่ควรแปลรูปวิเคราะห์ข้างต้นว่า ผู้สูงสุดแห่งบรรดาหมู่ ชื่อว่า คณุตตมะ ดังข้อความว่า

คณานนฺติ เอตถ พุติยาปณฺจมีนญฺจาติ สุตฺเตสุ ปณฺจมยตฺถเยว ฉณฺฐิ น นิทธารณ
ฯ กสฺมา ฯ นิทธารณ ฉณฺฐิยา สมาสส ปฏฺฐิตฺตตฺตา ฯ รูปสฺสทฺธิโมคฺคัลลนสทฺทสารถฺตชาลินีตฺยาทีสุ
หิ สทฺทตฺถสุ นิทธารณ ฉณฺฐิสมาส ปฏฺฐิเสธนฺติ อจฺริยา ฯ พุทฺธวสฺสฏฺฐกถายมฺปิ ทิปฺพุตฺตโมติ
ทวิปทาน อุตฺตโม ทิปฺพุตฺตโม เอตถ ปน นิทธารณลกฺขณสฺส อภาวโต ฉณฺฐิสมาสส ปฏฺฐิเสโ นตฺถิ
นิทธารณลกฺขณาย ฉณฺฐิยา สมาส ปฏฺฐิตฺตตฺตาจฺริเยน วุตฺต ฯ ทิปทานนฺติ ทิปเทหิติ อตฺถโ
ฯ¹⁶⁶

แปลว่า ในบทว่า คณานํ นี้ ลงฉัฏฐีวิภัตติในความหมายของปัญจมีวิภัตติในสูตรว่า พุติยาปณฺจมีนญ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในความหมายของพุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง) มิได้ลงในความหมายนิทธารณะ

ถามว่า เหตุใดจึงไม่ลงในความหมายนิทธารณะ

เฉลยว่า เพราะฉณฺฐิ(ตปฺปฺริส)สมาสถูกปฏฺฐิเสธไว้ในความหมายนิทธารณะ กล่าวคือ ในคัมภีร์ไวยากรณ์มีคัมภีร์ปทรูปสฺสทฺธิ โมคฺคัลลนส และสทฺทสารถฺตชาลินี เป็นต้น อาจารย์ทั้งหลาย ปฏฺฐิเสธฉณฺฐิสมาสในความหมายนิทธารณะ แม้ในอรรถกถาของพุทธวงศ์ ท่านพระพุทธทศดาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า

¹⁶⁵ สทฺท.จินตา 135

¹⁶⁶ วิ.โยชนา 1/57/148.

ทิปทุตโตโมติ ทวิปทาน อุตโตโม ทิปทุตโตโม. เอตถ ปน นิทธารณลกขณสส อภาว-
โต ฉณฐีสมาสสส ปฏิเสธो นตฺถิ. นิทธารณลกขณาย ฉณฐียา สมาสโส ปฏิสฺสึโร.¹⁶⁷

แปลว่า คำว่า ทิปทุตโตโม แปลว่า ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า ชื่อว่า ทิปทุตตะมะ อนึ่ง
ในตัวอย่างนี้ไม่ปฏิเสธฉณฐีสมาส เพราะไม่มีลักษณะของนิทธารณะ แต่ปฏิเสธฉณฐีสมาสที่มีลักษณะ
ของนิทธารณะ

นอกจากนั้น ท่านได้กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน สุมโน (ใจดี ชื่อว่า สุมนะ) โดย
อธิบายว่า บทวิเสสณะว่า สุนทร แม้มีรูปนปฺสงฺกิลฺลํซึ่งไม่เสมอกับบทวิเสสยะว่า มโน ก็ไม่ผิดหลัก
ภาษา เพราะถือว่าเป็นลึงควิปฺลลส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปฺลฺลํลึงค์ว่า สุนทร ก็กล่าวเป็นรูป
นปฺสงฺกิลฺลํว่า สุนทร ดังข้อความว่า

สุนทร มโนติ กมฺมธารโยฯ สุนทรนติ นปฺสงฺกิลฺลํ ฯ มโนติ ปฺลฺลํลึงค์ ฯ มนสฺสทฺโท หิ
ปฺมณปฺสงฺกิลฺลํวเสน ทฺวิลิงฺโค ฯ มโนติ ปฺลฺลํลึงค์ ฯ มนฺนติ นปฺสฺก ฯ นนฺ มโนติ ปท อเปกฺขิตฺวา สุนทร
ติ วุตตพฺพ กสฺมา เอวมวตฺวา สุนทรนติ วุตตนติ ฯ สจฺจ ฯ สุนทรนติ ปท นปฺสงฺกิลฺลํ มโนติ ปฺลฺลํลึงค์
สมานาธิกรณ โหติติ วิญญาปนตฺถ สุนทร มโนติ วุตตนติ ฯ น หิ อยฺมาจฺริโย สุนทรนติ สมานาธิกรณ-
ปเทน มโนติ ปทสฺส นปฺสงฺกิลฺลํคตฺถวิญญาปนตฺถ สุนทร มโนติ สทฺทพฺพธรรณ กริ อถปิ มโนคฺเณ ปวตฺต-
ปฺลฺลํลึงค์น ปโยเค นปฺสงฺกิลฺลํคตฺถวิญญาปนตฺถ สมานาธิกรณปทานิ กตฺถจฺจิ โหนฺตฺติ ทสฺสนตฺถ กริ ฯ¹⁶⁸

แปลว่า รูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน เป็นกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า สุนทร เป็น
นปฺสงฺกิลฺลํ ฯ บทว่า มโน เป็นปฺลฺลํลึงค์ ฯ กล่าวคือ มน ศัพท์มี 2 ลึงค์ คือ ปฺลฺลํลึงค์และนปฺสงฺกิลฺลํ
บทว่า มโน เป็นปฺลฺลํลึงค์ ฯ บทว่า มนํ เป็นนปฺสงฺกิลฺลํ ฯ

ถามว่า ท่านควรกล่าวว่า สุนทร โดยมองหาบทว่า มโน มิใช่หรือ เหตุใดจึงมิได้
กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนทร

เฉลยว่า คำนั้นจริง ฯ ท่านกล่าวว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่า บทนปฺสงฺกิลฺลํ
ว่า สุนทร มีความหมายเสมอกับบทปฺลฺลํลึงค์คือ มโน ฯ

ท่านอาจารย์รูปนี้มีได้ทำการยกศัพท์ว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่าความหมาย
นปฺสงฺกิลฺลํของบทว่า มโน ด้วยบทที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนทร แต่กระทำเพื่อแสดงว่า บทที่มี
ความหมายเสมอกันย่อมมิได้ในที่บางแห่งด้วยความไม่เป็นนปฺสงฺกิลฺลํในตัวอย่างของศัพท์ปฺลฺลํลึงค์ที่
เป็นไปในมโนคณะ

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ไวยากรณ์สายพม่าและลังกากล่าวว่า ศัพท์ที่เป็นมโนคณะมีรูปเป็น
ปฺลฺลํลึงค์หรือนปฺสงฺกิลฺลํ เช่น มโน, มนํ, วโจ, วจํ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็นนปฺสงฺกิลฺลํ
เพราะถือว่ามโนคณะมีสภาพภายในเป็นนปฺสงฺกิลฺลํ คือ เป็นนปฺสงฺกิลฺลํโดยอรรถลึงค์ (ลึงค์โดย
ความหมาย) แต่มีรูปเป็นปฺลฺลํลึงค์และนปฺสงฺกิลฺลํโดยสัทลึงค์ (ลึงค์โดยศัพท์) ด้วยเหตุนี้ ถ้าศัพท์
ดังกล่าวมีรูปเป็นปฺลฺลํลึงค์ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นนปฺสงฺกิลฺลํได้บ้าง เช่น สุนทร มโน
(ใจดี ชื่อว่า สุมนะ) หรือมีรูปเป็นปฺลฺลํลึงค์ตามรูปลักษณะภายนอกได้บ้าง เช่น สพฺพปิ มโน มโนทวาร

¹⁶⁷ ขุ.พทุธ.อ. (บาลี) 37/71.

¹⁶⁸ วิ.โยชนา 1/115/226.

นาม (แม้จิตทั้งหมดก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้ารูปลักษณะภายนอกเป็นนปฺงสกลิงค์ วิเสสณะก็ต้องมีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ตามรูปลักษณะภายนอกแน่นอน เช่น สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับชายที่มีใจเป็นหญิง หรือหญิงที่มีใจเป็นชาย จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีก็มีสภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกันในบางศัพท์ เช่น

โค-ศัพท์ที่มีสภาพภายในเป็นอิตถิลิงค์ได้บ้างเมื่อระบุถึงวัวตัวเมีย แต่มีรูปภายนอกเป็นปฺงลึงค์ตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่าปฺงลึงค์เท่านั้น (แต่คัมภีร์ปทฺฐปฐิกากล่าวว่าเป็นได้ทั้งปฺงลึงค์และอิตถิลิงค์) จึงมีรูปว่า คาโว พุยนฺติ, ตาสํ ชีรํ ปิวิสฺสาม (วัวถูกรีดนมอยู่ พวกเราจักดื่มนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสํ เป็นวิเสสณะที่ใช้เป็นอิตถิลิงค์ของ โค ศัพท์

มาตุคาม-ศัพท์ที่แม้จะมีรูปเป็นปฺงลึงค์ก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอิตถิลิงค์ ชื่อว่าสัททลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ และบทสรพนามของ มาตุคาม-ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอิตถิลิงค์ตามเนื้อความที่เป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺฉนฺเน อาสเน อลฺกมฺมนิเย นิสฺชํ ฏฺเฎ กปฺเปยฺย (ภิกษุได้นั่งบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสณะของ มาตุคาเมน มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ ไม่มีรูปเป็นปฺงลึงค์ตาม มาตุคาเมน ว่า เอเกน ดังข้อความว่า

มโนคณวิเสสนตฺตา นปฺสกลิงฺเคน นิตฺถิฏฺฐํ.¹⁶⁹

แปลว่า การแสดงด้วยนปฺสกลิงค์ย่อมมีได้เพราะเป็นวิเสสณะของมโนคณะ

มาตุคามสทฺโท ปุสฺสลิขฺรูปิโกปิ สฺมาโน อิตฺถตฺตํ ปกาเสติ. ตสฺส สทฺทสฺส ปโยเค ยํ สทฺพนามิกปทํ ญฺชฺชเต, ตสฺส ลิงฺคํ อตฺถสทฺทิสํ โหติ. ยถา- โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺฉนฺเน อาสเน นิสฺชํ ฏฺเฎ กปฺเปยฺย. อิมสฺมิ ปาเจ เอกาย มาตุคาเมนาคี เอกสทฺโท อตฺถมตฺตาเปกฺขาย อิตถิลิงฺคิโก โหติ.¹⁷⁰

แปลว่า มาตุคาม-ศัพท์แม้มีรูปปฺงลึงค์ ก็แสดงความเป็นอิตถิลิงค์ ลิงค์ของบทสรพนามที่ประกอบในตัวอย่างของศัพท์นั้นมักเสมอกับความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) เช่น

โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺฉนฺเน อาสเน อลฺกมฺมนิเย นิสฺชํ ฏฺเฎ กปฺเปยฺย.¹⁷¹

แปลว่า ภิกษุได้นั่งบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง

ในปาฐะข้างต้น เอก-ศัพท์มีรูปอิตถิลิงค์โดยมองหาเพียงความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) ว่า เอกาย มาตุคาเมน

สรุปความในเรื่องนี้ว่า มโนคณะมีรูปเป็นปฺงลึงค์และนปฺงสกลิงค์โดยสัททลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ แต่โดยอิตถิลิงค์คือลิงค์โดยความหมายเป็นนปฺงสกลิงค์เท่านั้น เหมือน มาตุคาม-ศัพท์ที่เป็นปฺงลึงค์โดยสัททลึงค์ แต่โดยอิตถิลิงค์เป็นอิตถิลิงค์เท่านั้น

¹⁶⁹ รพ.นิสสัยใหม่ 2/97.

¹⁷⁰ พ.อภินวฎีกา 92.

¹⁷¹ วิ.มहा. (บาลี) 1/444/333.

4.4.1.13 ส่วนงานทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ

นอกจากนั้น ท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้ได้กล่าวถึงส่วนงานทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ ไว้หลายแห่ง เช่น ฐานูปจาระ ฐานยูปจาระ และผลูปจาระ ที่จริงแล้วในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และ โยชนาต่าง ๆ ท่านประกอบใช้เป็นรูปว่า ฐานูปจาระเป็นต้น แต่ในอภิธัมมัตถวินิโยชนา ฉบับ มหามกุฏฯ พบรูปว่า ฐานูปจาร, ฐานยูปจาร และ ผลูปจาร ผู้วิจัยเข้าใจว่าปาฐะเหล่านั้นคงจะ คลาดเคลื่อนมาจากการจารใบลานผิดต่อ ๆ กันมาหลายร้อยปี

ตัวอย่างฐานูปจาระ

เอเตน ปเทน ปสาทกาโย จานูปจาเรน กาโย นาม มลจา อุกกุฏฐี โกโรนติติ ปโย
เค วียาติ ญาเปติ ฯ¹⁷²

แปลว่า ท่านพระสมังคลาจารย์แสดงให้รู้ด้วยบทนั้นว่า กายประสาทชื่อว่า กาย โดย ฐานูปจาระ ดังตัวอย่างว่า มลจา อุกกุฏฐี โกโรนติ (เตียงนอนย่อมทำเสียงโห่)

ฐานูปจาระ คือ ส่วนงานที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย เช่น มลจา โฆสนติ (เตียงนอนย่อมโห่ร้อง) หรือ มลจา อุกกุฏฐี โกโรนติ (เตียงนอนย่อมทำเสียงโห่) คำว่า มลจา แม้จะกล่าวถึงเตียงอันเป็นสถานที่ ก็เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียง จึงเป็นฐานูปจาระ

ตัวอย่างฐานยูปจาระ

[186] น เกวลํ จกขุปปสาโท จกขุ อถโข จานยูปจาเรน ภมุกกุฏฐิปริจฉินโน
มสปีณโท จกขุติ วุจจตีติ ญาเปนโต จกขุตยาทิมหา ฯ¹⁷³

แปลว่า ท่านพระสมังคลาจารย์จะแสดงให้รู้ว่า จักขุประสาทอย่างเดียวมิใช่ เรียกว่า จักขุ แต่ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกก็เรียกว่า จักขุ โดยฐานยูปจาระ จึงกล่าวว่า จกขุ เป็นต้น

ฐานยูปจาระ คือ ส่วนงานที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสถานที่ตั้ง เช่น ธชา อาคจณฺติ (ธงเดินมา) คำว่า ธชา (ธง) แม้จะกล่าวถึงธงอันเป็นสิ่งที่อาศัย ก็เจตนาหมายถึง ทหารถือธงอันเป็นที่อาศัยของธง จึงเป็นฐานยูปจาระ ส่วนอุทาหรณ์ในเรื่องนี้คือประโยคจากพระบาลีที่ยกมาอ้างไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิโยชนาว่า

จกขุ โข ปน มาคนทีย รุปารามํ รุปตํ รุปสมมุติตํ.¹⁷⁴

แปลว่า มาคนทียะ จักขุรีนรมยในรูป ยินดีในรูป ลุ่มหลงในรูป

คำว่า จกขุ (จักขุ) แม้จะกล่าวถึงจักขุประสาทอันเป็นสิ่งที่อาศัย ก็เจตนาหมายถึง ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกอันเป็นที่อาศัยของจักขุประสาทอีกด้วย จึงเป็นฐานยูปจาระ

ตัวอย่างผลูปจาระ

รโส ผลูปจาเรน ชีวิตํ นาม เสมโห คุโฬติ ปโยเค วีย ฯ¹⁷⁵

แปลว่า รสชื่อว่า ชีวิต โดยผลูปจาระ ดังตัวอย่างว่า เสมโห คุโฬ (เสลดน้ำอ้อย)

¹⁷² วิ.โยชนา 1/197/314.

¹⁷³ วิ.โยชนา 1/186/306.

¹⁷⁴ ม.ม. 13/209/185.

¹⁷⁵ วิ.โยชนา 1/193/310.

ผลุปจระ คือ ส่วนนที่กล่าวถึงผลโดยใช้เหตุมาตั้งเป็นชื่อของผล เช่น ไข้หวัดนก โดยใช้หวัดเป็นผล นกเป็นเหตุ แต่ใช้เหตุคือนกมาตั้งเป็นชื่อของผลคือไข้หวัด ดังคำว่า ตีปุส ชโร (ใช้ทับทิม), เสโมห คุโห (เสลดเป็นน้ำอ้อย, เสลดน้ำอ้อย) ข้อความนี้หมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย โดยใช้เป็นผล ทับทิมเป็นเหตุ หรือเสลดเป็นผล น้ำอ้อยเป็นเหตุ จึงเป็นการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุคือทับทิมหรือน้ำอ้อยมาตั้งเป็นชื่อของผลคือไข้หรือเสลด จัดเป็นผลุปจระ ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน รสหรือโอชาไม่ใช่ชีวิตโดยตรง แต่เรียกว่าชีวิตโดยผลุปจระเพราะรสหรือโอชาเป็นเหตุให้ชีวิตดำเนินต่อไปได้นั่นเอง จึงเป็นการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุคือรสหรือโอชา มาตั้งเป็นชื่อของผลคือชีวิต

อุปจระ 12 มีจำนวนต่างกันในไวยากรณ์บาลีต่าง ๆ กล่าวโดยสรุปดังนี้ คือ

1. คัมภีร์นยาสะที่รจนาก่อนพุทธศตวรรษที่ 13 กล่าวถึงอุปจระ 7 ประเภท คือ เอกเทศอุปจระ การณอุปจระ ผลุปจระ ฐานูปจระ สทิสอุปจระ คุณอุปจระ และตัทธัมมอุปจระ
2. คัมภีร์ปโยคสิทธิที่รจนาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 กล่าวถึงอุปจระ 4 ประเภท คือ ฐานูปจระ ตัทธัมมอุปจระ ฐานูปจระ และสมิปปอุปจระ
3. คัมภีร์สุโธธาหลังการปฏิภาที่รจนาในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 กล่าวถึงอุปจระ 5 ประเภท คือ การณอุปจระ อเนโทปจระ สทิสอุปจระ ฐานูปจระ และเอกเทศอุปจระ
4. คัมภีร์ปทวิจารที่รจนาเป็นภาษาพม่าในสมัยอังวะราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23 กล่าวถึงอุปจระ 10 อย่างในหมวดสัททวิจาร (จำแนกศัพท์) คือ การณอุปจระ ผลุปจระ สทิสอุปจระ ฐานูปจระ ฐานูปจระ คุณอุปจระ เอกเทศอุปจระ สมิปปอุปจระ ตัทธัมมอุปจระ และเภทอุปจระ แม้คัมภีร์สัททสารัตถชาลินี นิรุตติสารมัญจุสา นิรุตติเภทสังคหะ คัมภีร์ตถะ และปทสังคหะ เป็นต้นก็กล่าวถึงอุปจระ 12 ตามคัมภีร์ปทวิจาร
5. คัมภีร์ปทวิจารคณฐีที่รจนาเป็นภาษาพม่าในสมัยมณฑลพะเย่ พ.ศ. 2454 กล่าวถึงอุปจระ 12 อย่าง คือ การณอุปจระ ผลุปจระ สทิสอุปจระ ฐานูปจระ ฐานูปจระ คุณอุปจระ เอกเทศอุปจระ เอกเทศอุปจระ สมิปปอุปจระ สมิปปอุปจระ ตัทธัมมอุปจระ และเภทอุปจระ โดยเพิ่มเอกเทศอุปจระและสมิปปอุปจระ

ขอนำข้อความจากคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีซึ่งรจนาก่อนอภิธัมมัตถวิภาวินิโยชนามาอ้างอิงไว้ในที่นี้ ดังต่อไปนี้

มุขโย เอกวิโร ตตถ	อมุขโย ทสธา มโต
เหตุ ผล สทิส จ	จัน จานี คุณปิ จ
เอกเทโส สมิปโป จ	ตทฐมโม เกทโกปิ จ.
คุโห เสโมห เสโมห คุโห	สีโหโย มาณโวปิ จ
มยจา โฆสนติ กุนตา ป-	จรณตติ ยถากุม.
นีโล ปญฺเฐ สมุทโท จ	คจคา สสวีสานกั
สนิทสสนา ธมฺมาติ	อิทฺ เตสํ นิตฺสสน. ¹⁷⁶

ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น ศัพท์โดยตรงมีประเภทเดียว ศัพท์โดยอ้อม

¹⁷⁶ สทท.ชาลินี 9-11.

มี 10 ประเภท คือ การณูปการะ ผลูปการะ สทิสูปการะ ฐานูปการะ ฐานยูปการะ คุณูปการะ เอกเทศูปการะ สมียูปการะ ตัทธัมมูปการะ และเกหูปการะ อุทาหรณ์ของอุปการะเหล่านั้นมีตามลำดับ ดังนี้ คือ คุโฬ เสมโห (น้ำอ้อยเป็นเสลด), เสมโห คุโฬ (เสลดเป็นน้ำอ้อย), สียโห มาณโว (माणพนี้ชื่อสีหะ), มณจา โฆสนติ (เตียงนอนให้ร้องอยู่), กุนตา ปจรนต์ (หอกเที่ยวไป) นีโล ปภฺ (ผ้าเขียว), สมุทโท คงคา (มหาสมุทรเป็นแม่น้ำคงคา), สสวิสาณกัม (เขากระต่าย) สนิทสนา ธมมา (ธรรมที่เป็นไปกับการเห็น)

4.4.2 ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้รจนานี้ได้อ้างถึงไวยากรณ์สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น

4.4.2.1 การประกอบใช้ คุรุ ศัพท์ในภาษาสันสกฤต ดังข้อความว่า

पालिस्सये क्रुस्तुतोयेव औजित्पो कारो ज निवातो जाति सुवृत्तिकस्त तथितन्त-
पत्तस्त तत्सन्तो ॥ सकृद्भासाविस्से पन् क्रुस्तुतोयेव औजित्पो ॥ तदाहि क्रति निครति सिस्से
सिनेन्ति क्रु क्रु निครणे गुत्रोत्तप्प ओजเจति सुत्तेन गुप्जโย ओनेन क्रकारस्त ओर तेसु वृत्तितीति
ना ग्लोपो नये ॥ अथा क्रु निครणे वचातितीतिना ओ तेसु वृत्तितीतिना राकारे उरातेसे क्रुन्ति
ओत्ति ओ स्ति सकृद्भासातो नय कहेत्वा क्रुन्ति वृत्त ॥¹⁷⁷

แปลว่า ทางภาษาบาลี นิยมใช้ คุรุ ศัพท์ เพราะพบบทที่มีตัทธิตปัจจัย อยู่ท้ายที่
ทำการวृทธิว่า कारो ज निवातो ज ॥ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ คุรุ ศัพท์แน่นอน ๑ กล่าวโดย
ละเอียดว่า ชื่อว่าคุรุ เพราะราตรดความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, คร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง
กู ปัจจัย ด้วยสูตร กุโตรตพพอุจเจ, เปลี่ยน ร เป็น อร ด้วยสูตร กุโตรตพพอุจเจ, ลบ ก อนุพันธ์ ด้วย
สูตร เตสु वृत्तितीतिना कामविवरितातेसा ज¹⁷⁸, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นये प्र युत्
ते¹⁷⁹, อีกอย่างหนึ่ง เป็น คร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร วचाति ती पप्पช
ชาयो निपजन्ते, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น อร ด้วยสูตร เตसु वृत्तितीतिना कामविवरितातेसा ज จึงมีรูป
เป็น คุรุ ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวว่า คุรุ โดยถือเอานัยจากภาษาสันสกฤต

ท่านแสดงการประกอบรูปศัพท์ คุรุ 2 ประการ คือ

(1) คร-ธาตุ + กู ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คร-ธาตุ เป็น อร และลบ ก อนุพันธ์
จึงได้รูปว่า คุรุ

(2) คร-ธาตุ + อุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คร-ธาตุ เป็น อร จึงได้รูปว่า คุรุ

สูตรว่า กุโตรตพพ อุจเจ ที่ท่านผู้รจนายกมาอ้างไว้นั้น เมื่อสืบค้นจากต้นฉบับ
ไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ สิทธานตเกามที มุครโพรทะ สารัสวตะ และกาดันตระ ก็ไม่พบสูตร
ดังกล่าว เข้าใจว่าสูตรข้างต้นคงจะเป็นปาฐะผิดจากการจารใบลานต่อ ๆ กันมา จึงทำให้ผิดพลาดไป
จากต้นฉบับสันสกฤต

¹⁷⁷ วิ.โยชนา 1/3/23.

¹⁷⁸ รูป. -/370/268.

¹⁷⁹ รูป. -/14/10.

4.4.2.2 การอ้างว่า คชน-ศัพท์ในความหมายว่า ปาซัง มีใช้ในคัมภีร์อมรโกษ ซึ่งนับเข้าในคัมภีร์นิชัณฟูฝ่ายสันสกฤต (กัณฑ์ที่ 4 วรรค 14 คาถา 1) ดังข้อความว่า

อมรโกเสป อฏฺพยรณณํ วิปนํ กานนํ คชนํ วนนติ อมรสีเหเน วุตตํ ฯ

แปลว่า แม้ในคัมภีร์อมรโกษ ท่านอมรสิงหะได้กล่าวว่า

อฏฺพยรณณํ วิปนํ กานนํ คชนํ วนนํ.

ความหมายว่า ปา : อฏฺพ, อรณณ, วิปน, กานน, คชน, และ วน

มีข้อความเต็มจากต้นฉบับสันสกฤตดังต่อไปนี้

อฏฺพยรณณํ วิปนํ คชนํ กานนํ วนนํ.

ความหมายว่า ปา : อฏฺพ, อรณณ, วิปน, คชน, กานน และ วน

มีข้อสังเกตว่า ต้นฉบับสันสกฤตใช้เป็น อฏฺพ-ศัพท์ เหมือนบาลี แต่คัมภีร์โยชนานี้ ใช้เป็น อฏฺพ-ศัพท์ ผู้วิจัยเห็นว่าทั้งสองศัพท์ถูกต้อง เพราะอักษร ว และ พ ในอักษรเทวนาครี คล้ายคลึงกันมาก และสามารถใช้แทนกันได้อีกด้วย คงเป็นเพราะว่าชาวอินเดียเห็นว่าอักษรทั้งสอง ออกเสียงคล้ายกันและมีสะกดอักษรคล้ายกัน จึงใช้แทนกันได้นั่นเอง นอกจากนี้ บาทคาถาว่า กานนํ คชนํ วนนํ ควรมีรูปว่า คชนํ กานนํ วนนํ ตามต้นฉบับสันสกฤต จึงจะถูกต้อง เข้าใจว่าคำว่า คชนํ และ กานนํ คงจะวางสลับกันด้วยการจารอักษรที่ผิดพลาดในสมัยก่อน

4.4.3 ความชำนาญหลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลายแห่ง เช่น

4.4.3.1 คำอธิบายกายวิญญูติและวจวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม ข้อความว่า

ตตถ กายทวารนติ กายวิญญตติ ฯ สา หิ โจปนกายภาวโต กมมานํ ปวตติมุขภาว-
โต จ กายทวารนติ วุจจติ ฯ กา ปน กายวิญญตติตี ปุจจนา ฯ อภิกกมาทูปวตตกจิตตชสมุฏฐาน-
วาโยธาคุสสุทฺธรูปกายสนมณสนธารณจณนสส ปจยการวิกาโร กายวิญญตติ นาม ฯ วจิทวารนติ
วจวิญญตติ ฯ สา หิ โจปนภาวโต กมมานํ ปวตติมุขภาวโต จ วจิทวารนติ วุจจติ ฯ กา ปน
วจวิญญตติตี ฯ วจเภาทูปวตตกจิตตสมุฏฐานปฐวีธาคุยา อุปาทินนฆณนสส ปจยการวิกาโร
วจวิญญตติ นาม ฯ มโนทวารนติ สพพเจตนาสมปยุตต จิตต วุจจติ วิเสสโต กุสลากุสล ฯ ต หิ
สหชาตान กายวาจกโจปนํ อสมปาปุณิตวา ปวตตานํ สุทฺธมโนกมมานํ ปวตติโอกาสทานโต
ทวารนติ ฯ¹⁸⁰

แปลว่า ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ว กายวิญญูตินั้นเรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ

ถามว่า กายวิญญูติคืออะไร

เฉลยว่า กายวิญญูติ คือ อากาโรแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวรูปกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้นดำเนินไป ฯ

บทว่า วจิทวาร (วจิทวาร) คือ วจวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ววจวิญญูตินั้นเรียกว่า วจิทวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ

ถามว่า วจวิญญูติคืออะไร

¹⁸⁰ จ.โยชนา 1/59/152-53.

เฉลยว่า วจีวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ฯ

บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ฯ จริยังอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ) เพราะให้อโอกาสเกิดขึ้นแก่มนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกายและวาจาของธรรมที่เกิดร่วมกัน

4.4.3.2 คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้าในขณะที่ยังเป็นพระโพธิสัตว์หรือในขณะที่ยังพระองค์ได้บรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว ดังข้อความว่า

กรุณา ปน ทวาทส ปญจมชฌานวชชิตมหคตจิตตานิ เจว กามาวจรกุสสเหตุ กามาวจรกิริยาจิตตานิ จาติ อฏฐวิสตติจิตเตสเสว ททาจิ ชายติ ฯ เตสุ จิตเตสุ จตตาริ มหคตกิริยาจิตตานิ กามาวจรกุสสมหาภิยาจิตตานิ จาติ วิสตติจิตเตสุ ปวตตะตา กรุณา อธิชิปะเตตา ฯ เตสุ จตตาริ มหคตกิริยานิ อฏฐ มหาภิยานิตี ทวาทสสุ จิตเตสุ ปวตตะตา กรุณา พุทธภูตสส ภควโต สนนตานิ ปวตตะตา ฯ จตุส ปน มหคตกิริยาจิตเตสุ ปวตตะตา กรุณา มหากรุณาสมาปติ นาม ฯ กามาวจรกุสเสสุ ปน ปวตตะตา กรุณา สมุทโท มาตฺรพุทธธณกาลโต ปญจาย โพธิสตตภูตสส ภควโต สนนตานิ ปวตตะตาติ เวทิตพพา ฯ¹⁸¹

แปลว่า อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหัคคตจิต 12 ดวง เว้นปัญจมชฌานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง) ฯ ในจิต 28 ดวงเหล่านั้น ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 20 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และมหาภิยาจิต (8 ดวง) ฯ

บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง และมหาภิยาจิต 8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ฯ ส่วนกรุณาเจตสิกที่เกิดในมหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมาบัติ ฯ นอกจากนั้น พึงทราบ ว่า กรุณาเจตสิกที่เกิดในกามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ฯ

4.4.3.3 คำอธิบายองค์ธรรมของพุทธะโดยเทียบเคียงกับบัญญัติตามหลักพระสูตรและปรมัตถ์ตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า

อตถโต ปน ปารมิตาปริภาวิโต สยมภูยาณน สวาสนาย วิคตวิทิสตนิรวเสสสิ เลโส มหาสพพญุตญาณาทิอปริเมยคุณาธโร ขนธสนตานิ พุทฺโธ นาม ฯ โส เอวภูโต ขนธสนตานิ โลเก เอกบุคฺคโลติ วุจจติ ฯ วุตตณเหตุ ภควตา เอกบุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมานโน อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส กตโม เอกบุคฺคโล ตถาคโต ภิกฺขเว อรห สมมาสมพุทฺธโรติ ฯ โส จ เอกบุคฺคโลติ วุตตพฺโพ ขนธสนตานิ ปญฺญตติ จ ฯ ปญฺญตติ จ อตฺถปญฺญตติ นามปญฺญตติตีทฺวิธา โหติ ฯ ตตฺถ ขนธสนตานิ อตฺถปญฺญตติ น นามปญฺญตติ ฯ อตฺถ จ ปรมตฺถตฺถ ปญฺญตตตฺถตี ทฺวิธา โหติ ฯ เตสุ ปญฺญตตตฺถ ฯ ปญฺญตตตฺถสุ ขนธสนตานิ สนนตานิ ปญฺญตติ ฯ ปรมตฺถตฺถิกานามิกาย ปน ขุทฺทกปาธ ภูทกกาย สพฺพธมฺเมสุ อปฺปฏิหตญาณนิมิตตานุตตรวิโมกฺขาธิคมปริภาวิตขนธสนตานิ มุปาทาย

¹⁸¹ จ.โยชนา 1/2/6-7.

ปณณตติโก สัพพพญญุตญาณปทฐาน วา สจจาภิสมโพธนุปาทาย ปณณตติโก สตตวิเสโส พุทโธ
ยถา พุทโธติ โย โส ภควา สยมญฺ อนาจริโย ปุพเพ อนนุสสุเตสุ ฌเมสุ สาม สจจานิ อภิสมพุชฌิ
ตตถ จ สัพพพญญุต ปตฺโต พลสุ จ วสีภวานติ พุทฺธโฆสาจริเยน วุตฺต ฯ¹⁸²

แปลว่า อนึ่ง ว่าโดยองค์ธรรม พระพุทธเจ้า คือ กระแสขันธ์ที่อบรมแล้วด้วย
บารมี ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงพร้อมทั้งความเคยชินด้วยสยัมภูญาณ เป็นที่ตั้งของคุณธรรมอันนับ
ไม่ถ้วนมีมหาสัพพญญุตญาณเป็นต้น ฯ กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก
ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

เอกบุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปปชฺชมานो อุปปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส. กตโม เอก-
บุคฺคโล? ตถาคโต ภิกฺขเว อรห สมมาสมพุทฺธो.¹⁸³ -บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้น
เป็นอจฺฉริยมนุษย์ บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ

กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก เป็นบัญญัติ ฯ ก็
บัญญัติ มี 2 ประเภทคือ อัตถบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความ) และนามบัญญัติ (บัญญัติแสดงชื่อ) ฯ
ในเรื่องนั้น กระแสขันธ์ เป็นอัตถบัญญัติ ไม่ใช่นามบัญญัติ ฯ และเนื้อความก็มี 2 ประเภท คือ
เนื้อความที่เป็นปรมาณ (เนื้อความอันยิ่งยวด) และเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ในเนื้อความทั้งสองนั้น
จัดเป็นเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ฯ ในเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ก็จัดเป็นสันตानบัญญัติ (บัญญัติแสดง
หมู่) อันเป็นกระแสขันธ์ ฯ

ส่วนในอรรถกถาของขุททกปาฐะชื่อว่า ปรมาณโชติกา ท่านพระพุทธโฆสาจารย์
กล่าวว่า พระพุทธเจ้า คือ สัตว์โลกผู้พิเศษอันเป็นบัญญัติอาศัยกระแสขันธ์ที่อบรมแล้วด้วยการบรรลุ
วิโมกข์อันยอดเยี่ยมซึ่งเป็นเหตุของพระญาณที่ไม่ถูกสิ่งใดขัดขวาง หรือเป็นบัญญัติอาศัยการตรัสรู้
สัจจะอันเป็นเหตุใกล้ของพระสัพพญญุตญาณ ดังพระพุทธดำรัสว่า

พุทฺธติ โย โส ภควา สยมญฺ อนาจริโย ปุพเพ อนนุสสุเตสุ ฌเมสุ สาม สจจานิ
อภิสมพุชฌิ ตตถ จ สัพพพญญุต ปตฺโต พลสุ จ วสีภวา.¹⁸⁴ -คำว่า พุทฺธ (พระพุทธเจ้า) คือ พระผู้มี
พระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เองไม่มีครู ได้รู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความเป็นผู้รู้
ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น

ดังนั้น ท่านที่สามารถอธิบายความบทยาลีให้ตรงตามพุทธประสงค์และถูกต้องตาม
คัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องทรงภูมิความรู้ความแตกฉานในคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือ
การศึกษาพระพุทธพจน์บทยาลีคือกลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสส ซึ่งพระญาณกิตติเถระปราชญ์ล้านนาได้
ถ่ายทอดผ่านคัมภีร์โยชนานี้มาอย่างละเอียดลึกซึ้งสุขุมคัมภีร์ภาพ เราท่านที่เป็นอนุชนรุ่นหลังถ้า
ไม่ได้ศึกษาตามรอยบูรพาจารย์ที่ได้ดำเนินการมาแล้วก็ยากที่จะศึกษาผลงานการประพันธ์ของท่าน
ได้อย่างเข้าใจ

¹⁸² วิ.โยชนา 1/2/10-11

¹⁸³ อจ.เอกก. 20/172/22

¹⁸⁴ ขุ.ม. 29/192/387

4.5 สรุปเนื้อหาโดยรวมปริจเฉทที่ 1

พระอภิธรรมกล่าวถึงธรรม 2 ประการ คือ ปรมัตถธรรม และบัญญัติธรรม ปรมัตถธรรมเป็นธรรมที่มีเนื้อความอันไม่วิปริตผันแปรเปลี่ยนแปลงเลย มี 4 คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ส่วนบัญญัติธรรมนั้น ไม่ใช่สิ่งที่มีเอง เป็นเอง แต่เป็นสิ่งที่บัญญัติขึ้น สมมติขึ้น เพื่อเรียกขานกันตามโวหารของประชาชนคนทั่วไป ตามความนิยมเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า ปรมัตถธรรมนี้มีลักษณะ 2 ประการ คือ สามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ

สามัญญลักษณะ เป็นลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไป เป็นลักษณะตามธรรมชาติที่ปรมัตถธรรมจะต้องมีเหมือน ๆ กันอยู่ 3 อย่าง คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ อนิจจลักษณะเป็นลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่มั่นคง ไม่ยั่งยืนอยู่ได้ตลอดกาล ทุกขลักษณะเป็นลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายหายสูญไป อนัตตลักษณะเป็นลักษณะที่ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาที่จะให้เป็นไปตามใจชอบไม่ได้ เพราะเหตุว่าสามัญญลักษณะมี 3 ประการดังกล่าวมานี้จึงได้ชื่อว่าไตรลักษณ์ จิต เจตสิก และรูป มีไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะครบบริบูรณ์ทั้ง 3 ประการ แต่นิพพาน มีสามัญญลักษณะเพียง 1 คือ อนัตตลักษณะเท่านั้น ส่วนบัญญัติธรรมไม่มีสามัญญลักษณะ 3 ประการ คือ ไตรลักษณ์นี้ เพราะบัญญัติธรรมไม่ใช่ปรมัตถธรรม แต่เป็นบัญญัติธรรมคือสมมติสังขะที่สมมติขึ้นหรือบัญญัติขึ้นตามโวหารประชาชนคนทั่วไปเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เป็นเองแต่อย่างใด

วิเสสลักษณะ เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวของปรมัตถธรรมแต่ละอย่าง ซึ่งไม่เหมือนกันเลย แต่ผิดแผกแตกต่างกันทั้งนั้น วิเสสลักษณะนี้มี 4 ประการ คือ ลักษณะ รสะ ปัจจุปปุฏฐาน และปฏิกุฏฐาน ลักษณะคือคุณภาพหรือสภาพโดยเฉพาะที่มีประจำตัวของธรรมนั้น ๆ รสะคือกิจการงานหรือหน้าที่ที่ธรรมนั้น ๆ พึงกระทำตามลักษณะของตน แบ่งเป็น 2 คือ กิจจรส เช่นความร้อนของไฟ มีหน้าที่ทำให้สิ่งของต่าง ๆ สุก และสัมปตติรส เช่นแสงของไฟ มีหน้าที่การงานทำให้สว่าง ปัจจุปปุฏฐาน คือ ผลของรสะ หรืออาการปรากฏที่เกิดจากธรรมนั้น ๆ ได้ทำกิจการงานแล้ว ปฏิกุฏฐานคือเหตุไถ่ที่ทำให้ธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้น เพราะเหตุว่า วิเสสลักษณะนี้มี 4 ประการดังกล่าวมาแล้วนี้ จึงได้ชื่อว่า ลักษณะทิจตุกะ แปลว่าธรรมที่มีองค์ 4 อันมีลักษณะเป็นต้น

จิต เจตสิก และรูป มีวิเสสลักษณะหรือลักษณะทิจตุกะครบบริบูรณ์ทั้ง 4 ประการ แต่นิพพานมีวิเสสลักษณะหรือลักษณะทิจตุกะเพียง 3 ประการเท่านั้น ขาดเพียงปฏิกุฏฐาน เหตุไฉนให้เกิด เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวง ส่วนบัญญัติธรรมนั้นไม่มีวิเสสลักษณะเลย เพราะเป็นการบัญญัติขึ้นตามความนิยมของประชาชนคนทั่วไปเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า ดังจะเห็นได้ว่าของเหมือนกันก็เรียกต่างกัน และบางอย่างออกเสียงเหมือนกัน แต่ความหมายต่างกัน

อภิธัมมัตถสังคหะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รจนาขึ้นนั้นพอจะเปรียบได้ว่าเป็น “แบบเรียนเร็วพระอภิธรรม” แบ่งเป็น 9 ปริจเฉท

เฉพาะเนื้อหาในปริจเฉทที่ 1 กล่าวถึงเรื่องของจิต 89 ดวง เพื่อสะดวกแก่การศึกษา ขอแสดงจำนวนจิตและประเภทของจิตทั้งหมดให้ทราบก่อน ดังต่อไปนี้

จิต 89	โลกียจิต 81	กามาวจรจิต 54	อกุศลจิต 12	โลภมูลจิต 8
				โทสมูลจิต 2
				โมหมูลจิต 2
			อเหตุกจิต 18	อกุศลวิบากจิต 7
				อเหตุกกุศลวิบากจิต 8
				อเหตุกิริยาจิต 3
			กามาวจรโสภณจิต 24	มหากุศลจิต 8
				มหาวิบากจิต 8
				มหากิริยาจิต 8
		มหัคคตจิต 27	รูปาวจรจิต 15	รูปาวจรกุศลจิต 5
				รูปาวจรกิริยาจิต 5
				มหากิริยาจิต 8
			อรูปาวจรจิต 12	อรูปาวจรกุศลจิต 4
				อรูปาวจรกิริยาจิต 4
	อรูปาวจรกิริยาจิต 4			
	โลกุตตรจิต 8	โลกุตตรกุศลจิต หรือ มรรคจิต 4		
		โลกุตตรวิบากจิต หรือ ผลจิต 4		

แผนผังนี้เป็นการแสดงจำนวนจิตโดยย่อ 89 ดวง ส่วนรายละเอียดตลอดจนชื่อของจิตแต่ละดวงนั้น สามารถค้นได้ในคัมภีร์อธิบายสายพระอภิธรรม ขอนำเสนอข้อความเบื้องต้นแต่เพียงนี้ต่อไปนี้จะได้นำความตามเรื่องของจิตตปรมัตถ์ต่อไป

4.5.1 ความหมายของจิต

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหปริจเฉทที่ 1 ชื่อว่าจิตตสังคหวิภาคนี พระอนุรุธาจารย์ได้กล่าวถึงจิต 89 ดวง ดังแผนผังที่ได้นำเสนอแล้วข้างต้น ต่อไปนี้ จะกล่าวถึงความหมายของจิต ดังนี้

จิต คือ ธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งรู้อารมณ์ จิตเป็นตัวรู้ สิ่งที่จิตรู้นั้นเป็นอารมณ์ จิตรู้สิ่งใด สิ่งนั้นคืออารมณ์

จิตคือธรรมชาติชนิดหนึ่งที่ รับ จำ คิด รู้ ซึ่งอารมณ์ จิตต้องมีอารมณ์ และต้องรับอารมณ์จึงจะรู้ และจำ แล้วก็คิดต่อไปสมตามนัยขยายความตามบาลีว่า

จินเตตฺติ จิตฺตํ อารมฺมณํ วิชานาตฺติ อตฺถโก ฯ¹⁸⁵

แปลว่า ธรรมชาติใดย่อมคิด ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต เมื่ออธิบายความว่า ธรรมชาติที่รู้อารมณ์คือ จิต

ในปฏิสัมภิทามรรคแสดงว่าจิตนี้มีชื่อใช้เรียกขานกันถึง 10 ชื่อ แต่ละชื่อได้แสดงให้เห็นว่าจิตคืออะไร ดังต่อไปนี้

¹⁸⁵ วิชาวินี. 66.

ย จิตต์ มโน ทพย มานส์ ปณฺฑริ มนายตน มนินฺทริย วิญญานํ วิญญานก-
ชนโร ตชฺชา มโนวิญญานธาคู ฯ เป ฯ อิห จิตฺตํ ฯ¹⁸⁶

อรรถกถาอัฐสาสนี อธิบายว่า

1. อารมมณํ จินเตตฺติ จิตฺตํ; วิชาณาตฺติ อตฺโถ. ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะ
วิเคราะห์ว่า ย่อมคิด อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์¹⁸⁷

2. มนตฺติ มโน; วิชาณาตฺติ อตฺโถ. อภฺจกถาจริยา ปนาหุ นาฬิยา มินมาโน
วีย มหาตุลา ยารยาโน วีย จ อารมมณํ มินติ ปาณาตฺติ มโนติ. สภาวะธรรมที่ชื่อว่ามนะ เพราะ
วิเคราะห์ว่า ย่อมรู้ คือย่อมรู้แจ้ง แต่ว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สภาวะธรรมที่ชื่อว่า
มนะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมรู้อารมณ์ เหมือนบุคคลนับอยู่ด้วยทะนาน และเหมือนชั่งน้ำหนักที่ตรง
ชั่งขนาดใหญ่ฉะนั้น¹⁸⁸

3. ทพฺพนฺติ จิตฺตํ. “จิตฺตํ วา เต ชิปฺสสามิ ทพฺย วา เต ผาเลสสามิ”ติ เอตถ
อุโร ทพฺพนฺติ วุตตํ. บทว่า ทพฺย ได้แก่ จิต อธิบายว่า หน้าอก พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ทพฺย
ในพระดำรัสที่ว่า เราจักทำจิตของท่านให้พลุ่งพล่าน จักฉีกหัวใจของท่าน ดังนี้¹⁸⁹ “ทพฺยา ทพฺย
มณฺเณ อณฺเณ ตจฺจตฺติ”ติ เอตถ จิตฺตํ. จิต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ทพฺย ในปาฐะว่า ทพฺยา
ทพฺย มณฺเณ อณฺเณ คจฺจตฺติ ดังนี้¹⁹⁰ “วฏฺกํ ทพฺย”นฺติ เอตถ ทพฺยวตฺถุ. ทพฺยวตฺถุ พระผู้มีพระภาค
เจ้าตรัสเรียกว่า ทพฺย ในปาฐะว่า วฏฺกํ ทพฺย ดังนี้¹⁹¹ อิธ ปน จิตฺตเมว อพฺภนฺตรกฺขเณ ‘ทพฺย’นฺติ
วุตตํ. แต่ว่าในนิทเทสนี้ จิตเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเรียกว่า ทพฺย เพราะความว่า อยู่ภายใน ฯ¹⁹²

4. อารมมณํ มินมานํ วิชาณาตฺติ มโน. มานสนฺติ มโน เอว. สภาวะธรรมชื่อว่า
มโน เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมกำหนดรู้อารมณ์ มโนนั้นแหละชื่อว่ามานัส¹⁹³

5. ตเมว ปรีสุทฺถกฺขเณ ปณฺฑริ. จิตฺตํนฺนแหละ ชื่อว่าปณฺฑริ เพราะความว่า
บริสุทธิ์¹⁹⁴

6. มโน มนายตนนฺติ อิธ ปน มโนคฺคหณํ มนสฺเสว อายตฺนภาวทีปนตฺถิ.
เตเนตฺถ ทีเปติ ‘นยิทํ เทวายตฺนํ วีย มนสฺส อายตฺนตฺตา มนายตฺนํ อถ โข มโน เอว อายตฺนํ มนายตฺน’
นฺติ. ส่วนว่า มโนคฺคหณํ ในปาฐะว่า มโน มนายตฺนํ ดังนี้ เพื่อแสดงว่า มโนนั่นเองว่าเป็นอายตนะ ด้วย
ปาฐะว่า มโน มนายตฺนํ นั้น จึงแสดงบทว่า มโน นั้น มโนนี้ชื่อว่า มนายตนะ เพราะเป็นอายตนะแห่ง
ใจนั้นแหละ¹⁹⁵

¹⁸⁶ ขุ.ป. (บาลี) 31/176/204.

¹⁸⁷ อภ.สง.อ. (บาลี) 1/110.

¹⁸⁸ อภ.สง.อ. (บาลี) 1/172.

¹⁸⁹ ส.ส. (บาลี) 15/237/249, ขุ.ส. (บาลี) 25/182/369.

¹⁹⁰ ม.ม. (บาลี) 12/63/41

¹⁹¹ ที.ม. (บาลี) 10/377/251, ม.ม. (บาลี) 12/110/79.

¹⁹² อภ.สง.อ. (บาลี) 5/191.

¹⁹³ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/190.

¹⁹⁴ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/191.

¹⁹⁵ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/191.

7. ตเทว มนนลกฺขณ อินฺทญฺจ กเรตฺติ อินฺทริยํ มโนว อินฺทริยํ มนินฺทริยํ. ชื่อว่าอินทริย เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น ในลักษณะแห่งความรู้ มนะนั้นแหละเป็นอินทริย จึงชื่อว่ามนินทริย¹⁹⁶

8. วิชานาตฺติ วิญญาณํ. ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิญญาณ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมรู้แจ้ง¹⁹⁷

9. วิญญาณเมว ขนฺโธ วิญญาณกฺขนฺโธ. ชั้นคือวิญญาณนั่นแหละ เรียกว่าวิญญาณชั้น¹⁹⁸

10. เตสํ ผสฺสาทึนํ ฌมมานํ อนฺจุจฺวิกา มโนวิญญาณธาตุ. มโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่ธรรม มีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้น¹⁹⁹

4.5.2 ลักษณะของจิต

จิตเป็นปรมาณูธรรม ดังนั้น จึงมีลักษณะทั้ง 2 อย่าง มีสามัญญลักษณะและวิเสส-ลักษณะ

สามัญญลักษณะหรือไตรลักษณ์ของจิต มีครบบริบูรณ์ทั้ง 3 ประการคือ อนิจจ-ลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ

จิตเป็นอนิจจลักษณะ คือไม่เที่ยง ไม่นั่นคง หมายถึงว่า ไม่ยั่งยืน ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอดกาล

จิตเป็นทุกขลักษณะ คือทนอยู่ไม่ได้ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ไม่สามารถทนอยู่ได้ตลอดกาล จึงมีอาการเกิดดับ เกิดดับ อยู่ร่ำไป

จิตเป็นอนัตตลักษณะ คือเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน เป็นสิ่งที่บังคับบัญชาให้ยั่งยืน ให้ทนอยู่ไม่ให้เกิดดับ ก็ไม่ได้เลย และเพราะเหตุว่าจิตนี้ เกิดดับ ๆ สืบต่อเนื่องกันอย่างรวดเร็วเหลือประมาณ จนปุณฺณคนธรรมดาเข้าใจไปว่า จิตนี้ไม่มีการเกิดดับ แต่ว่ายั่งยืนอยู่จนตลอดชีวิตจึงดับไปก็เหมือนกับเข้าใจว่า กระแสไฟฟ้าชนิดกระแสสลับซึ่งกลับไปกลับมาอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งเราเห็นหลอดไฟสว่างอยู่ตลอดเวลา ก็เข้าใจว่ากระแสไฟฟ้าไม่ได้ไหลไปแล้วกลับ ฉะนั้น

ส่วนวิเสสลักษณะหรือลักษณะที่จำเพาะของจิต มีครบบริบูรณ์ทั้ง 4 ประการคือ

1. วิชานนลกฺขณ มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
2. ปุพฺพกมฺรส เป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็นกิจ
3. สนฺธานปจฺจุปฺภูจฺานํ มีการเกิดต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็นอาการปรากฏ
4. นามรูปปฏฺญฺจฺานํ มีนามรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด²⁰⁰

มีคาถากล่าวถึงเรื่องการระวังสังวรจิต และมีความกล่าวถึงลักษณะหรือสภาพของจิตด้วย จึงขอนำมาแสดงไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้

¹⁹⁶ อภ.สง.อ. (บาลี) 1/172

¹⁹⁷ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/193.

¹⁹⁸ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/193.

¹⁹⁹ อภ.สง.อ. (บาลี) 5/192.

²⁰⁰ อภ.สง.อ. (บาลี) 1/161.

ทูลงค์ เอกจรี

อสรีย์ คุหาสัย

เย จิตต์ สยณเมสสนติ

โมกขนติ มารพนธนา²⁰¹

คนเหล่าใดสำรวมจิต ที่เที่ยวไปไกล²⁰² เที่ยวไปดวงเดียว²⁰³ ไม่มี

รูปร่าง²⁰⁴อาศัยอยู่ในถ้ำ²⁰⁵คนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร²⁰⁶

จิตเป็นสภาวะธรรมที่ทำให้เกิดขึ้น ทำให้เป็นไปได้ คือทำให้วิจิตรได้ถึง 6 ประการ

1. วิจิตรในการกระทำ คือทำให้ดังงาม แปรก นำพิศวง พิลึกก็ก๊อ เช่น สิ่งของต่าง ๆ ที่มนุษย์ประดิษฐ์ขึ้น ย่อมมีทั้งที่ดังงาม แปรกตามนำพิศวง ตลอดจนนำเกลียด นำสยดสยองสพรึงกลัว

2. วิจิตรด้วยตนเอง คือ ตัวจิตเองก็แปรก นำพิศวง มีประการต่าง ๆ นานา เช่น จิตดีก็มี ชั่วก็มี จิตที่พุ่งช่าน จิตที่สงบ จิตเบาปัญญา จิตที่มากด้วยปัญญา จิตที่มีความจำละเอือน จิตที่มีความจำเป็นเลิศ สุดที่จะพรรณนา

3. วิจิตรในการสั่งสมกรรมและกิเลส ก็นำแปรกที่จิตนั้นแหละเป็นตัวที่ก่อกรรมทำชั่ว และก็จิตนั้นแหละเป็นตัวสะสมกรรมและกิเลสที่ตัวนั้นทำไว้อย่างนั้น นำแปรก นำพิศวงยิ่งขึ้น ก็ตรงที่ว่า กรรมอะไรที่ไม่ดีที่ตัวทำ เอง ก็ไม่น่าจะเก็บสิ่งที่มันดีนั้นไว้ แต่ก็จำต้องเก็บต้องสั่งสมไว้

4. วิจิตรในการรักษาไว้ ซึ่งวิบากที่กรรมและกิเลสได้สั่งสมไว้ หมายความว่ากรรมทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่จิตเป็นตัวการก่อให้เกิดขึ้นนั้น จะไม่สูญหายไปไหนเลย แม้จะช้านานปานใด ก็ไม่มีการเสื่อมคลายไป เมื่อได้ช่องสบโอกาสเหมาะเมื่อใด เป็นต้องได้รับผลของกรรมเมื่อนั้นจนได้

5. วิจิตรในการสั่งสมสันดานของตนเอง หมายถึงว่าการกระทำกรรมอย่างใด ๆ ก็ตาม ถ้ากระทำอยู่บ่อย ๆ ทำอยู่เสมอ ๆ เป็นเนืองนิจ ก็ติดฝังในนิสัยสันดานให้ชอบกระทำ ชอบพฤติกรรมอย่างนั้นไปเรื่อย ๆ ไป

6. วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ หมายถึงว่าจิตนี้รับอารมณ์ได้ต่าง ๆ นานาไม่มีที่จำกัด แต่นำแปรก นำพิศวงที่มักจะรับอารมณ์ที่ไม่ดี ที่ชั่วได้ง่ายดาย

4.5.3 จิตแบ่งเป็น 4 ประเภท

จิตนี้เมื่อกล่าวตามลักษณะของจิตแล้วมีเพียง 1 เพราะจิตมีลักษณะรับรู้อารมณ์ แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เมื่อกล่าวตามอารมณ์ที่รู้ ตามประเภทที่รู้ กล่าวคือ รู้ในเรื่องกามที่เป็นบุญเป็นบาป รู้ในเรื่องรูปฌาน รู้ในเรื่องอรูปฌาน รู้ในเรื่องนิพพานเหล่านี้แล้ว จิตก็มีจำนวนนับอย่างพิสดารได้ถึง 121 ดวง และจำแนกประเภทตามอาการที่รู้นั้นได้เป็น 4 ประเภท คือ

²⁰¹ ขุ.ธ. (บาลี) 25/37/22.

²⁰² เที่ยวไปไกล หมายถึงรับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/228)

²⁰³ เที่ยวไปดวงเดียว หมายถึงเกิดขึ้นทีละดวง ๆ ดวงหนึ่งดับ ดวงหนึ่งจึงเกิดขึ้น จะไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/228)

²⁰⁴ ไม่มีรูปร่าง หมายถึงไม่มีสัณฐาน ไม่มีสี เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/228)

²⁰⁵ อาศัยอยู่ในถ้ำ หมายถึงอาศัยอยู่ในมหาภูตรูป 4 และหทัยรูป (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/229)

²⁰⁶ เครื่องผูกแห่งมาร หมายถึงวิภวภูมิจนเป็นไปในภูมิ 3 (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) 1/37/229)

4.5.3.1 กามาวจรจิต เป็นจิตประเภทที่ข้องติดอยู่ในกามตัณหา หรือเป็นจิตที่ส่วนมากท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิ เรียกสั้น ๆ ว่า กามจิต มีจำนวน 54 ดวง

(1) **กามาวจรจิต** มีจำนวน 54 ดวง จำแนกเป็น 3 จำพวก คือ อกุศลจิต 12 ดวง อเหตุกจิต 18 ดวง กามาวจรโสภณจิต 24 ดวง

(1.1) **อกุศลจิต** เป็นจิตที่ไม่ฉลาด เป็นจิตที่เป็นบาป ที่มีโทษ และให้ผลเป็นทุกข์ ที่ท่านแสดงอกุศลจิตก่อนเพื่อให้รู้จักสิ่งชั่ว จะได้ไม่ประพฤติดำช้าอันจะนำความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและผู้อื่น อุปมาว่าเราจักต้องรู้จักผู้ร้ายก่อนจะได้หลบหนีให้ห่างไกล จึงจะพ้นความเดือดร้อนวุ่นวาย เมื่อไม่เดือดร้อนวุ่นวาย ก็จะไปดีมีความสุขมีความสงบเป็นโอกาสที่จะประกอบกรรมดีได้โดยสะดวก

(1.2) **อเหตุกจิต** เป็นจิตที่ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป เพราะไม่มีเหตุบุญหรือเหตุบาปมาร่วมประกอบด้วย เป็นจิตที่มีประจำอยู่แล้วทั่วทุกตัวตนและเกิดขึ้นเป็นนิมิต แพบ่ไม่มีเว้นว่าง เป็นจิตที่ไม่ใช่บุญไม่ใช่บาปก็จริง แต่ทว่าเป็นจิตที่เป็นสื่อหรือเป็นทางน้อมนำบาปและบุญมาอยู่แทบทุกขณะ ท่านจึงแสดงอเหตุกจิตเป็นอันดับสองรองจากอกุศลจิต ทั้งนี้ เพื่อจะได้ระมัดระวังสังวรไว้มิให้ตกไปในทางอกุศลอันเป็นทางที่ต่ำทราม

แผนผังแสดงอเหตุกจิต 18 โดยวิธีจิต

1. อตฺตိทกาวัก	ภวักค์เก่า	รวม 3 ดวงนี้ เป็นภวักค์จิตและเป็นวิบาก
2. ภวักค์กลณะ	ภวักค์ใหม่	
3. ภวักค์ปุจฺเจตฺหา	ภวักค์ขาด	
4. ปัญฺหาวารวชฺชนะ	เป็นปัญฺหาวารวชฺชนจิต 1 ดวง พิจารณาอารมณ์ที่มากกระทบ	
5. ปัญฺหวิญญาน	เป็นทวิปัญฺหวิญญาน 10 ดวง ดวงใดดวงหนึ่งตามควรแก่การรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบนั้น	
6. สัมปฏิจฉันนะ	เป็นสัมปฏิจฉนจิต 2 ดวง ดวงใดดวงหนึ่งรับอารมณ์ที่ปัญฺหวิญญานรู้แล้วนั้น ตกทอดให้แก่สันติริณะ	
7. สันติริณะ	เป็นสันติริณจิต 3 ดวง ดวงใดดวงหนึ่งได้ส่วนอารมณ์ว่าชั่วหรือดี	
8. โวฏฺฐัพพะ	เป็นมโนทวารวชฺชนจิต 1 ดวง ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์และกำหนดให้เป็น อกุศล กุศล หรือ กิริยา	
9. ชวณะ	จิตที่เสพอารมณ์ คือ สำเร็จกิจเป็นอกุศล กุศล	

10. ชวนะ	หรือกิริยา กล่าวโดยเฉพาะในอเหตุกจิตนี้ ชวนะ ได้แก่ หลิตุปปาทจิต 1 ดวง เป็นผู้เสพอารมณ์ให้สำเร็จกิจเป็นกิริยา	
11. ชวนะ		
12. ชวนะ		
13. ชวนะ		
14. ชวนะ		
15. ชวนะ		
16. ตทาลัมพะณะ	เป็นสันตธีรณจิต 3 ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง รับรู้อารมณ์ที่เหลือจากชวนะ	
17. ตทาลัมพะณะ		

ครบ 17 แล้ว จิตก็เป็นภวังค์ต่อไปใหม่อีก

(1.3) กามาวจรโสภณจิต เป็นจิตที่ต้งาม ที่ฉลาด สะอาด ไม่ก่อความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นแก่ตนและคนอื่นเลย เป็นจิตที่ปราศจากโทษและให้ผลเป็นสุขตามควรแก่วิสัยของบุคคลที่ยังต้องอยู่ในโลก

ผังแสดงกามาวจรจิต 54 ดวง

จิต	ชาติอกุศล	ชาติกุศล	ชาติวิบาก	ชาติกิริยา
อกุศลจิต 12				
โลภมูลจิต 8	8			
โทสมูลจิต 2	2			
โมหมูลจิต 2	2			
อเหตุกจิต 18				
อกุศลวิบากจิต 7			7	
อเหตุกกุศลวิบากจิต 8			8	
อเหตุกกิริยาจิต 3				3
กามาวจรโสภณจิต 24				
กุศลจิต 8		8		
มหาวิบากจิต 8			8	
มหากิริยาจิต 8				8
รวมกามจิต 54	12	8	23	11

4.5.3.2 รูปาวจรจิต เป็นจิตที่พอใจที่จะเป็นรูปพรหม หรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ มีจำนวน 15 ดวง

รูปาวจรจิต เป็นจิตที่ที่โดยมากท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ รูปาวจรจิตนั้นกล่าวโดยฉันทะ คือ โดยประเภทแห่งฉันทะแล้วมี 5 ได้แก่ รูปาวจรปฐมฉันทะจิต รูปาวจรทุติยฉันทะจิต รูปาวจรตติยฉันทะจิต รูปาวจรจตุตถฉันทะจิต และ รูปาวจรปัญจฉันทะจิต ซึ่งมักเรียกกันสั้น ๆ ว่า ปฐมฉันทะ ทุติยฉันทะ ตติยฉันทะ จตุตถฉันทะ ปัญจฉันทะ

ฉันทะทั้ง 5 นี้ เมื่อกล่าวโดยชาติเภทะ คือโดยประเภทแห่งชาติ (ประเภทของจิตนั่นเอง) อีก 3 ได้แก่ กุศล วิบาก กิริยา แล้ว ก็เป็นรูปาวจรกุศลจิต 5 รูปาวจรวิบากจิต 5 และรูปาวจรกิริยาจิต 5 จึงรวมเป็น 15 ดวง

ฉันทะทั้ง 5 นี้ ทั้งเพ่งอารมณ์และเพ่งปฏิบัติไปพร้อมกันในขณะเดียวกันด้วย ปฏิบัติที่ทลายการเพ่งอารมณ์จนไม่สามารถที่จะให้เกิดฉันทะได้นั้น เรียกว่า นิรวณ อันทมีความหมายว่าเป็นเครื่องกัน เครื่องกีดกัน เครื่องกีดขวางการกระทำความดี ในที่นี้หมายความว่า ชัดขวางไม่ให้ทำจนถึงฉันทะได้

นิรวณของฉันทะ คือธรรมเป็นเครื่องกีดขวางไม่ให้เกิดฉันทะได้นั้น มี 5 ประการ ได้แก่

1. กามฉันทนิรวณ คือความติดใจในกามคุณอารมณ์ อันทมี รูป เสียง กลิ่น รส และการสัมผัสถูกต้อง ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ระคนด้วยสี ถ้ามีไปเพเลิดเพเลิดติดใจในสิ่งเหล่านี้ เป็นไม่ได้ฉันทะแน่ ต้องใช้เอกคคตาเผากามฉันทนิรวณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย
2. พยาบาทนิรวณ ความมุ่งจะปองร้ายผู้อื่น ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่เดือดพล่าน ถ้ามีแต่ครุ่นคิดปองร้ายใคร ๆ อยู่ ฉันทะก็เกิดขึ้นไม่ได้ ต้องใช้ปัตติเผาพยาบาทนิรวณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย
3. ถีนมิทธนิรวณ ความหดหู่ ความท้อถอยไม่ใส่ใจเป็นอันดีต่ออารมณ์ที่เพ่งนั้น ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่มีจอกเหน็บติดอยู่ ถ้าลงใจท้อถอยคลายความใส่ใจในอารมณ์ที่เพ่งนั้นแล้ว ย่อมไม่เกิดผลให้ถึงฉันทะได้ ต้องใช้วิตกเผาถีนมิทธนิรวณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย
4. อุทธัจจกุกกุกจนิรวณ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ถูกลมพัดกระเพื่อมอยู่เสมอ ถ้าจิตใจเลื่อนลอยซัดส่ายอยู่เรื่อย ๆ แล้วก็ไม่เป็นฉันทะ ต้องใช้สุขเผาอุทธัจจกุกกุกจนิรวณอันเป็นปฏิปักษ์นี้เสีย
5. วิจิกิจฉานิรวณ ความลังเลไม่แน่ใจ ซึ่งเปรียบไว้ว่าเหมือนน้ำที่ขุ่นเป็นต้ม หรือน้ำที่ตั้งอยู่ในที่มืด ถ้าเกิดลังเลไม่แน่ใจอยู่ตราบใด ก็เป็นอันว่าไม่ทำถึงฉันทะอยู่ตราบนั้น ต้องใช้วิจารณ์เผาวิจิกิจฉานิรวณอันเป็นปฏิปักษ์เสีย

การเผาฉันทะ คือ การเผา การข่ม การทำลายหรือการประหารนิรวณนี้กล่าวสรุปอย่างสั้น ๆ ว่าต้องใช้วิตกเผาถีนมิทธนิรวณ วิจารณ์เผาวิจิกิจฉานิรวณ ปัตติเผาพยาบาทนิรวณ สุขเผาอุทธัจจกุกกุกจนิรวณ เอกคคตาเผากามฉันทนิรวณ

ต่อเมื่อเผาหรือข่มนิรวณซึ่งเป็นปฏิปักษ์ธรรมอันเป็นเครื่องขัดขวางมิให้เกิดฉันทะนี้ได้เมื่อใด ฉันทะจึงจะเกิดขึ้นได้เมื่อนั้น ถ้านิรวณทั้ง 5 นี้ยังคงอยู่แม้แต่อย่างเดียว ฉันทะก็จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย เหตุนี้ วิตก วิจารณ์ ปัตติ สุข เอกคคตา จึงเป็นส่วนสำคัญยิ่งที่เป็นปัจจัยให้เกิด

ฉานจิต ดังนั้น จึงเรียกระบบ 5 ประการ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา นี้ว่าเป็น องค์ฉาน เพราะเป็นองค์สำคัญที่ทำให้เกิดฉานจิต

การข่มนิวรณ์ด้วยอำนาจแห่งฉานนี้ เรียกว่าวิกัมภนปหานะ เป็นการประหารไว้ได้นานตราบเท่าที่ฉานยังไม่เสื่อม ซึ่งเปรียบไว้ว่าประจุหินทับหญ้า ถ้าไม่ยกหินออกหญ้าก็ขึ้นไม่ได้ฉันใด ถ้าฉานยังไม่เสื่อม นิวรณ์ก็ไม่มีโอกาสจะกำเริบขึ้นได้ฉันนั้น หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า นิวรณ์กำเริบขึ้นได้เมื่อใด ฉานก็เสื่อมไปเมื่อนั้น

องค์ฉาน 5 เภานิวรรณ 5 ประการ มีอธิบายไว้ดังต่อไปนี้

1. **วิตก** คือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เริ่มแรกทำฉานต้องมีสิ่งสำหรับเพ่งเป็นต้นว่า ใช้ดินมาทำเป็นดวงกลืน ต้องยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ คือ ดวงกลืนนี้ หมายความว่าต้องเพ่งดวงกลืน ไม่ให้จิตใจไปคิดอะไรอื่น ถ้าไปคิดอะไรอื่นก็หมายความว่ามึนมีทระ คือจิตหลุดลอยจากอารมณ์ที่เพ่ง คลายความใส่ใจในอารมณ์ที่เพ่ง เป็นจิตที่ตกไปจากดวงกลืนแล้ว ต้องยกจิตให้กลับมาสู่ดวงกลืนใหม่ คือให้เพ่งดวงกลืนอีกจนไม่คลาดไปจากดวงกลืนเลยเช่นนี้ เป็นอันว่ามีวิตกโดยสมบูรณ์ เมื่อจิตมีวิตกอยู่เฉพาะดวงกลืน ก็ได้ชื่อว่าเพาหรือข่มมึนมีทระได้แล้ว เพราะจิตใจไม่หลุดลอยคลาไปจากดวงกลืนเลย

2. **วิจาร** คือการประคองจิตให้มันอยู่ในอารมณ์ที่เพ่ง เมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่เพ่งแล้ว วิจารก็ประคองไม่ให้ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่ง ไม่ให้มีการลั้งเลใจว่า เพ่งเช่นนี้จะได้อะไรหรือ ถ้าเกิดลั้งเลใจขึ้น ก็จะหนายในการประคองจิต จิตก็จะตกไปจากอารมณ์ที่เพ่ง ความลั้งเลใจเช่นนี้ก็คือ วิจิกิจฉา เมื่อประคองจิตไม่ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่งโดยปราศจากความลั้งเลใจ ก็ได้ชื่อว่ามีวิจารโดยสมบูรณ์ เพาหรือข่มวิจิกิจฉาได้แล้ว

3. **ปีติ** คือความปลาบปลื้มใจ อิ่มเอิบใจในการเพ่งอารมณ์ เมื่อได้ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ประคองจิตให้มันอยู่ในอารมณ์ โดยปราศจากการหลุดลอยและลั้งเลใจแล้ว ย่อมเกิดความรู้สึกปลาบปลื้มอิ่มเอิบใจในการกระทำเช่นนั้น ขณะที่จิตมีปีติปลาบปลื้มอิ่มเอิบใจอยู่ ขณะนั้นจิตก็ไม่ได้คิดไปถึงความพยายามมุ่งมาดจะทำร้ายขุนเคืองใคร จึงได้ชื่อว่าปีตินี้เพาหรือข่มพยายามนิวรณ์ได้แล้ว

4. **สุข** ในองค์ฉานนี้ หมายถึงความสุขใจ คือ โสมนัสเวทนานั้นเอง เมื่อยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ประคองจิตจนตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ ถึงกับเกิดปีติเช่นนี้แล้ว ย่อมเป็นสุขใจยิ่งนักความสุขก็คือความสงบปราศจากความฟุ้งซ่านรำคาญใจเป็นธรรมดา จึงได้ชื่อว่าสุขนี้เพาหรือข่มอุทธัจจกุกกุกฉนิวรณ์ได้แล้ว

5. **เอกัคคตา** คือจิตที่มีสมาธิแน่วแน่มั่นในอารมณ์เดียว เมื่อจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งดังที่กล่าวมาเป็นลำดับเช่นนี้แล้ว ขณะนั้นจิตใจก็ไม่ได้มีอารมณ์อื่นใดอีกเลยหมายความว่าขณะนั้นไม่ได้คำนึงถึง รูป เสียง กลิ่น รส หรือการสัมผัสถูกต้องแต่ประการใด ๆ ทั้งสิ้นแน่วแน่มั่นแต่อารมณ์ที่เพ่งอย่างเดียวเท่านั้น จึงได้ชื่อว่าเอกัคคตานี้เพาหรือข่มกามฉันทนิวรณ์ได้แล้ว

ประเภทของฌาน 5 ตามนัยพระอภิธรรม จำแนกประเภทของฌาน (คือ ฌานภะ) ว่ามี 5 ฌาน เรียกชื่อว่า ฌานปัญจกนัย ฌาน 5 นี้ได้แก่

ปฐมฌาน	มีองค์ฌาน	5	คือ	วิตก	วิจารณ์	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ทุติยฌาน	"	4	"		วิจารณ์	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ตติยฌาน	"	3	"		—	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
จตุตถฌาน	"	2	"		—	—	สุข	เอกัคคตา
ปัญจฌาน	"	2	"		—	—	อุเบกขา	เอกัคคตา

มีข้อที่ควรสังเกตว่า จตุตถฌานมีองค์ฌาน 2 และปัญจฌานก็มีองค์ฌาน 2 ซึ่งจำนวนนั้นเท่ากัน แต่ว่าชนิดขององค์ฌานนั้นไม่เหมือนกัน

1. ปฐมฌาน ต้องมีองค์ฌานครบทั้ง 5 เพื่อเป็นเครื่องทำลาย เผา ข่ม ปฏิปักษ์ธรรม คือ นิวรณ์ทั้ง 5 ประการดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นนั้น ปฐมฌานกุศลจิตจึงจะเกิดได้

ในขณะที่ปฐมฌานจิตเกิดนั้น เกิดพร้อมกับองค์ฌานทั้ง 5 นี้ ในขณะเดียวกันด้วยและในขณะนั้นเอง องค์ฌานทั้ง 5 ก็เผาหรือข่มนิวรณ์ทั้ง 5 ไปพร้อมกัน ในขณะเดียวกันนั้นอีกด้วย ไม่ใช่ว่าองค์ฌานเกิดทีละองค์ เผานิวรณ์ทีละอย่าง แม้ในฌานจิตขั้นอื่น ๆ ก็เป็นเช่นที่กล่าวนี้

2. ทุติยฌาน มีองค์ฌานเพียง 4 โดยละ วิตก ซึ่งเป็นองค์ฌานองค์แรกได้ ที่ละวิตกเสียได้เพราะปฐมฌานลาภีบุคคล คือผู้ที่ได้ปฐมฌาน จะต้องหัดเข้าปฐมฌานจนชำนาญ ชำนาญคล่องแคล่วว่องไวถึง 5 ประการ ที่เรียกว่ามี วสี 5 แล้วจึงจะเริ่มทำทุติยฌานได้ เมื่อจะขึ้นทุติยฌานนั้น เห็นว่าวิตกที่เป็นองค์ฌานนี้มีสภาพที่หยาบกว่าองค์ฌานอีก 4 คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา จึงละเสียแล้วเริ่มต้นด้วยการเพ่งปฏิภาคนิมิต เพ่งปฏิภาคนิมิตตามวิธีการจนทุติยฌานเกิด วสี 5 และวิธีการเจริญสมถภาวนาจนฌานจิตเกิดนั้นมีแสดงอยู่ในปริเฉทที่ 9 จึงของดไม่กล่าวในที่นี้

การละวิตกเพราะว่าเป็นของหยาบตามหลักที่กล่าวแล้วนั้น ยังเห็นว่าน่าจะเป็น ดังต่อไปนี้ด้วย

ก. เพราะความชำนาญ มีวสีในปฐมฌานนั่นเอง จึงเริ่มทำทุติยฌานด้วยการเพ่งปฏิภาคนิมิต ไม่ต้องเพ่งดวงกสิณเหมือนเมื่อเริ่มทำปฐมฌาน หมายความว่า ไม่ต้องใช้วิตกยกจิตขึ้นเพ่งดวงกสิณ ถ้าจะเปรียบก็เปรียบได้ว่า เหมือนเด็กที่เริ่มเรียนเลขบวกว่า 4 กับ 3 บวกกันได้เท่าใด ซึ่งอาจจะต้องทำพิธีคิด คือยกมือซ้ายชูขึ้น 4 นิ้ว ยกมือขวาชูขึ้นอีก 3 นิ้ว แล้วนับจึงจะตอบได้ว่าเป็น 7 นี่แปลว่าต้องมีพิธีในการคิด คือมีวิตก ถ้าหากว่าเรียนมาคล่องแคล่วชำนาญแล้ว ก็ตอบได้ในทันทีที่ถามว่าเป็น 7 โดยไม่ต้องชูนิ้ว ไม่ต้องนับ เท่ากับว่าไม่ต้องคิด ไม่ต้องใช้วิตก

ข. ผู้เข้าปฐมนิเทศจนถึงมีวสีแล้ว ย่อมไม่มีความหตุหุ่ที่ถ้อย ไม่หย่อนคลายความใส่ใจเป็นอันดีต่ออารมณ์นั้นแล้ว คือปราศจากถิ่นมิทธะแล้ว จึงไม่ต้องอาศัยวิตกหรือไม่ต้องใช้วิตกมาเผา มาข่มถิ่นมิทธะอีก เพราะปฐมนิเทศได้ข่มถิ่นมิทธะจนอยู่มือแล้ว

3. ตติยฌาน มีองค์ฌานเพียง 3 คือ ปีติ สุข เอกัคคตา โดยละวิจารณ์ ซึ่งเป็นองค์ฌานองค์ที่ 2 ได้อีกองค์ ที่ละวิจารณ์ได้อีก เพราะทุติยฌานลาภบุคคล จะต้องมืวสีในทุติยฌานนั้นแล้ว จึงจะเริ่มทำตติยฌานได้ เมื่อจะขึ้นตติยฌานก็เห็นโทษของวิจารณ์ว่ามีสภาพที่หยาบกว่า ปีติ สุข เอกัคคตา จึงละวิจารณ์เป็นองค์ฌานที่มีสภาพหยาบนั้นเสีย ให้สมกับตติยฌานอันเป็นฌานที่ประณีตกว่า ทุติยฌาน จึงเริ่มต้นด้วยการเพ่งปฏิภาณนิมิตจนกว่าตติยฌานจิตจะเกิดที่ตติยฌานละวิจารณ์ได้ นอกจากหลักที่กล่าวแล้วข้างบนนี้ น่าจะเป็นดังนี้ด้วยคือ ปฐมนิเทศได้เผาได้ข่มความลึกลงใจคือวิจิกิจฉามาแล้ว และทุติยฌานก็ได้เผาได้ข่มซ้ำอีกต่อหนึ่งด้วย ข่มวิจิกิจฉาเสียจนอยู่มือแล้ว ในการทำตติยฌานจึงไม่ต้องอาศัยวิจารณ์มาเผาข่มวิจิกิจฉาในวรณ์นี้อีก

4. จตุตถฌาน มีองค์ฌานเพียง 2 เท่านั้น โดยละปีติ ได้อีก คงเหลือแต่ สุข กับ เอกัคคตา ตติยฌานลาภบุคคลผู้มีวสีในตติยฌานแล้ว ก็พิจารณาเห็นว่าปีติที่เป็นองค์ฌานองค์หนึ่งนั้น เป็นความปลาบปลื้มอัมเอบใจจนซาบซ่านไปทั่วทั้งกายและใจนี้ มีอาการโน้มน้าวไปยังในทางที่มีความลึกลงใจอยู่ นับได้ว่ามีสภาพเป็นของหยาบอยู่ เมื่อต้องการฌานที่ประณีตขึ้นไปอีกก็ไมควรที่จะติดใจในของหยาบเช่นนี้ในเวลาที่เราเจริญเพื่อขึ้นจตุตถฌาน จึงละปีติเสีย ดังนั้น เมื่อจตุตถฌานจิตเกิดจึงเหลือองค์ฌานเพียง 2 องค์ คือ สุขกับเอกัคคตา

5. ปัญจฌาน มีองค์ฌานเพียง 2 เท่ากันกับจตุตถฌาน แต่ไม่เหมือนกันกับจตุตถฌาน กล่าวคือ จตุตถฌานมีสุขกับเอกัคคตาเป็นองค์ฌาน ส่วนปัญจฌานนี้มีอุเบกขา กับ เอกัคคตาเป็นองค์ฌาน

สุขที่เป็นองค์ฌานนี้ หมายถึงสุขใจ คือ โสมนัสเวทนานั้นเอง ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่าโสมนัสเวทนาในฌานเป็นของหยาบกว่า มีอำนาจน้อยกว่าอุเบกขาเวทนาในฌาน เมื่อจตุตถฌานลาภบุคคลมีวสีในจตุตถฌานแล้ว พิจารณาเห็นว่าปัญจฌานเป็นฌานที่ประณีตกว่าจตุตถฌาน จึงได้ละสุขเสีย มาตั้งอยู่ในความวางเฉยต่อความสุข คืออุเบกขา ดังนั้น ขณะที่เกิดปัญจฌานจิตจึงพร้อมกับองค์ฌาน 2 คือ อุเบกขา กับ เอกัคคตา ดังนี้ จะเห็นได้ว่าประเภทแห่งฌาน 5 หรือ รูปาวจรจิตมี 5 ฌานนั้นแตกต่างกันที่องค์ฌานแต่ละฌานแต่ละชั้น ซึ่งมีจำนวนมากน้อยลดหลั่นกันเป็นข้อสำคัญ ส่วนอารมณ์นั้นอาจจะเป็นอารมณ์อย่างเดียวกัน ไม่แตกต่างกันก็ได้

อารมณ์ที่ทำให้เกิดฌาน คืออารมณ์ที่ใช้เพ่งให้เกิดฌานจิตนั้น เรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน แสดงไว้โดยละเอียดในปริจเฉทที่ 9 ในที่นี้ขอยกมากล่าว โดยย่อพอเป็นเค้าที่เกี่ยวกับฌานจิตนี้ คือ

มี จนกว่าฌานจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยมี นัตถิภาวบัญญัติ เป็นอารมณ์นี้ ชื่อว่าอาภิญญัญญายตนฌาน บางทีก็เรียกว่า ตติยารูปจิต คือ ตติยอรุปจิต เป็นอรุปาวจรจิตขั้นที่ 3

4. มี อาภิญญัญญายตนจิต เป็นอารมณ์ คือหน่วงเอาตติยารูปจิต เป็นอารมณ์กำหนดเอาความปราณีตละเอียดของตติยารูปจิตเป็นอารมณ์โดยความรู้สึกว่า สัญญาคือจิตที่รู้ชนิดหนึ่งก็ไม่มี หน้อยหนึ่งก็ไม่มีนั้นจะว่าไม่มีก็ไม่ใช่ เพราะยังมีตัวรู้ว่าไม่มีอยู่ จะว่ามีก็ไม่เชิง เพราะสัญญานั้นปราณีตละเอียดอ่อนและสงบมากเหลือเกิน จนแทบจะไม่ว่าว่ามี ดังนั้น จึงกำหนดเพ่งธรรมชาติที่สงบที่ปราณีต โดยปริกรรมว่า เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธิตํ สงบหนอ ประณีตหนอ จนกว่า ฌานจิตจะเกิดขึ้น ฌานจิตที่เกิดขึ้นโดยอาภิญญัญญายตนจิตเป็นอารมณ์เช่นนี้ ชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ซึ่งแปลว่า ฌานที่ไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญาละเอียด หรือฌานที่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ จะว่ามีสัญญาก็ไม่เชิง บางทีเรียกฌานนี้ว่าจตุตถารูปจิต คือจตุตถอรุปจิตเป็นอรุปาวจรจิตขั้นที่ 4 อันเป็นขั้นสูงสุด

อรุปาวจรจิต อรูปจิต อรูปฌาน ซึ่งมี 4 ขั้นหรือ 4 ฌานนี้ แตกต่างกัน ด้วยประเภทของอารมณ์ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนี้ ไม่ใช่ต่างกันด้วยองค์ฌาน เพราะองค์ฌานของอรุปฌานนี้ คงมีองค์ฌานเพียง 2 คือ อุเบกขากับเอกัคคตาเท่านั้น และเหมือนกันทั้ง 4 ขั้น

4.5.3.4 โลกุตตรจิต เป็นจิตประเภทที่กำลังพ้นและพ้นแล้วจากโลกทั้ง 3 คือ พ้นจากกามโลก (กามภูมิ), จากรูปโลก (รูปภูมิ) และจากอรุปโลก (อรุปภูมิ) มีจำนวนเพียง 8 ดวง ถ้าจิต 8 ดวงนี้ประกอบด้วยฌานด้วยแล้ว จิตแต่ละดวงก็แยกได้เป็น 5 ตามขั้นตามประเภทของฌานซึ่งมี 5 ขั้น จึงเป็นจิตพิสดาร 40 ดวง ดังนั้น จิตทั้งหมดนับโดยย่อก็เป็น 54 ดวง และนับโดยพิสดารก็เป็น 121 ดวงที่นับอย่างพิสดารนั้น จำนวนที่เพิ่มขึ้นคือโลกุตตรกุศลจิตประเภทเดียวกันนั้น

โลกุตตรจิตจึงเป็นจิตที่เหนือโลกทั้ง 3 เป็นจิตที่พ้นจากโลกทั้ง 3 ซึ่งมีได้หมายความว่า จิตนี้อยู่เหนือโลกหรือจิตนี้พ้นไปจากโลก แต่หมายความว่า จิตนี้มีอารมณ์ที่เหนือโลก มีอารมณ์พ้นไปจากโลก คือโลกุตตรจิตนี้มีนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากโลกเป็นธรรมที่เหนือโลก

โลกุตตรจิตเป็นจิตที่พ้นจากการเกิดดับ ซึ่งไม่ได้หมายความว่าจิตนี้ไม่ได้เกิดดับ จิตนี้คงเกิดดับตามสภาพของจิต แต่เป็นจิตที่มีอารมณ์อันพ้นจากการเกิดดับ อารมณ์นั้นคือนิพพาน ซึ่งนิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีการเกิดดับ ธรรมทั้งหลายในโลกทั้ง 3 ย่อมเกิดดับทั้งสิ้น แต่ นิพพานเป็นธรรมที่ไม่เกิดดับ เป็นธรรมที่พ้นจากการเกิดดับ นิพพานจึงเป็นธรรมที่พ้นจากโลก เป็นธรรมที่เหนือโลก

โลกุตตรจิตมีความหมายว่าเป็นจิตที่กำลังกำจัดและกำจัดแล้วซึ่งกิเลส หมายความว่าโลกุตตรจิตหรือมรรคจิตนั้นกำลังทำการกำจัดกิเลสอยู่ โลกุตตรวิบากจิตหรือผลจิตเป็นจิตที่เสวยผลที่มรรคจิตได้กำจัดกิเลสเหล่านั้นแล้ว เป็นการกำจัดได้อย่างเด็ดขาด อันทำให้กิเลสเหล่านั้น หดสิ้นเชื้อไปโดยสิ้นเชิง จนไม่สามารถที่จะเกิดมาก่อนความเศร้าหมองเร่าร้อนอีกต่อไปได้เลย การกำจัดเช่นนี้เรียกว่าสมุจเฉตพหานะ

มีข้อควรสังเกตอยู่ว่า โลกุตตรจิตนี้มีแต่โลกุตตรกุศลและโลกุตตรวิบาก ไม่มีโลกุตตรกิริยาด้วยเลย ที่โลกุตตรจิตไม่มีโลกุตตรกิริยานั้น เพราะโลกุตตรกิริยาถ้ามีก็คือมีโลกุตตรกุศลอันเกิดในสันดานพระอรหันต์ทำนองเดียวกับมหากิริยาและมหัคคตกิริยาก็คือมหากุศลและมหัคคตกุศล อันเกิดในสันดานของพระอรหันต์นั่นเอง

มหากุศล หรือมหัคคตกุศลนั้น สามารถเกิดได้บ่อย ๆ เกิดได้เนื่อง ๆ ดังนั้น จึงเกิดในสันดานพระอรหันต์ได้เสมอ เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นมหากิริยาหรือมหัคคตกิริยาไป ไม่เหมือนกับมรรคจิตซึ่ง เกิดได้เพียงมรรคละครั้งเดียว คือ โสตาปัตติมรรคก็เกิดได้ครั้งเดียว สกาทาคามีมรรค อนาคามีมรรค ตลอดจนอรหัตตมรรคก็เกิดได้มรรคละครั้งเดียวเท่านั้น เพราะมรรคจิตนั้นเกิดขึ้นเพื่อประหารกิเลสและประหารเป็นสมุจเฉตปหานะ เมื่อได้เป็นพระอรหันต์ซึ่งได้ประหารกิเลสจนหมดสิ้น ไม่มีกิเลส เหลือเลยแม้แต่น้อยแล้วก็ไม่ต้องมีมรรคจิตเกิดขึ้นมาประหารอะไรอีก ดังนั้นจึงไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต

สรุปความว่า กามาวจรจิตแสดงให้รู้ว่าจิตอะไรเป็นจิตที่ชั่ว ซึ่งจะทำให้คนตกต่ำไปเป็นสัตว์นรก เปต สัตว์เดียรัจฉาน การแสดงอกุศลจิตเปรียบได้กับว่าสอนคนไม่ให้เป็นคนดี แสดงให้รู้ว่าจิตอะไรที่มีประจำอยู่เป็นนิจ อันเป็นทางน้อมนำบาปและบุญ จะได้สำรวมระวังไว้ไม่ให้ตกไปในทางที่ชั่ว การแสดงอเหตุกจิตเปรียบได้กับว่าสอนคนให้รู้ตัวว่าเป็นคน การแสดงกามาวจรโสภณจิตให้รู้ว่าจิตอะไรบ้างที่ดีงาม เป็นบุญเป็นกุศลอันจะทำให้อยู่เย็นเป็นสุขทั้งไม่เป็นที่โทษภัยแก่ใคร ๆ ด้วยเปรียบได้ว่าสอนคนให้เป็นมนุษย์สอนคนให้เป็นเทวดา ส่วนที่กล่าวถึงรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต เป็นการสอนมนุษย์ให้เป็นเทวดาให้เป็นพรหม การแสดงโลกุตตรจิต เป็นการสอนมนุษย์ เทวดา และพรหม ให้หลุดพ้นจากทุกข์ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

5.1 สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัยเรื่อง **บทบาทในคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้คือ (1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา (2) เพื่อวิเคราะห์บทบาทตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสสในคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

5.1.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า พระอนุรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมื่อท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาเวรีปัญญะบั้ง หรือกาเวรีปัญญะบั้ง ปัจจุบันก็ยังชื่อเรียกว่า กาเวรี (kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาท่านได้พักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) แคว้นตัมปะ แลบบินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวณณมาลี เมืองอนูราธปุรี ประเทศศรีลังกา

ช่วงที่ท่านพักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวณณมาลี เมืองอนูราธปุรี ประเทศศรีลังกานั้น ได้รับงานคัมภีร์อภิมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด ก่อนหน้านั้น ท่านได้รับงานคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย คัมภีร์นามรูปปริจเฉทมาก่อนแล้ว ทั้งนี้เพราะการรณนาบาลีในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ในการรณนามากขึ้น จึงรณนาคัมภีร์อภิมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

นักวิชาการส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถยืนยันว่า ท่านเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง เพียงแต่นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดก่อนรัชสมัยพระเจ้าปราคัมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รับงานดาราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิมัตถสังคหะวิถิตถาวรรณนา จึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์ฉบับบาลีต้องรณนาก่อน พ.ศ. 1696

คัมภีร์อภิมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่ท่านได้รับงานขึ้นเพื่อให้เยาวชนศึกษาเข้าใจได้ง่ายขึ้นโดยไม่ย่อและพิสดารจนเกินไป ทั้งนี้ ท่านได้ประมวลเนื้อหาสาระสำคัญจากคัมภีร์พระอภิธรรมและอรรถกถาพระอภิธรรมซึ่งท่านได้กล่าวคาถาแรกตอนต้นคัมภีร์อภิมัตถสังคหะนี้ เพื่อแสดงใจความสำคัญ 5 ประการพร้อมทั้งประโยชน์ ได้แก่

1. การนอบน้อมพระรัตนตรัย เป็นการแสดงความเคารพนบถนอมในพระรัตนตรัยซึ่งท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงด้วยคำว่า สมมาสมพุทฺธมฺหํ สสทฺธมฺมคณฺตมํ อภิวาทิยา-ข้าพเจ้าขออภิวาทพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครเปรียบ พร้อมพระสัทธรรมและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด

2. เนื้อหาของคัมภีร์ คือเนื้อหาตามความหมายของพระอภิธรรม 4 ประการ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นเนื้อหาสาระทั้งหมดที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์นี้ ซึ่งท่านได้แสดงด้วย อภิธมฺมตถ-ศัพท์ในบทว่า อภิธมฺมตถสงคฺหํ

3. ลักษณะการรจนาคัมภีร์ เป็นการจำแนกตามการประมวลธรรม อันมีลักษณะเหมือนกัน ซึ่งท่านแสดงด้วยคำว่า สงคฺห (ประมวล-รวบรวม)

4. ชื่อว่าคัมภีร์ เป็นชื่อที่คล้องตามเนื้อหา ท่านแสดงชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า อภิธมฺมตถสงคฺห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

5. จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ คือ เพื่อให้เกิดความเข้าใจสภาวะธรรมอันเป็นผลที่พึงได้รับจากการศึกษาและสอบถามคัมภีร์ และยังให้เกิดความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นเป็นที่สุด เมื่อท่านได้รจนาคัมภีร์นี้ ได้แสดงจุดมุ่งหมายของการรจนาไว้โดยปริยายด้วยบทว่า อภิธมฺมตถสงคฺห-คัมภีร์ประมวลเนื้อหาในพระอภิธรรม

ทำให้ทราบได้ว่า โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถโยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ (1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น “กุญแจ” สำหรับไขความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้สึกลึกซึ้งว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา

คัมภีร์โยชนา คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนั้นจุดประสงค์หลักของคัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกความสัมพันธ์ บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิงชั้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกรมพาทู ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัถลินคร หรือโปโพนนระวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหาร ประชุมรจนาฎีกามีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก่พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหา

วิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้ อีกทอดหนึ่ง

ทำให้ทราบได้ว่า พระคันธภณอาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์ โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มี อาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนามาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของ พระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกรมพาหุที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ ยุทธยา ลังกา และเมียนมาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี ท่านมีชีวิตรอยู่ใน สมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนารขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับ พระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถ- ภาววินิ ปญจิกา อรรถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถภาววินิซึ่งรจนาโดยพระสุมังคละชาว ลังกา ท่านได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณ กิตติเถระได้รับรจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น

ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย และ พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ อันมีชื่อตามลำดับนี้

พระวินัย

(1) สมันตปาสาทิกา อรรถโยชนา อธิบายศัพท์ คำ ข้อความยากใน อรรถกถาวินัยปิฎกชื่อสมันตปาสาทิกา ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบัญญัติ ข้อแนะนำตักเตือนและ บทลงโทษ สำหรับพระ ภิกษุผู้ผิดวินัย เป็นต้น

(2) ภิกขุปาฏิโมกข์คณฐีทีปนี มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระปาฏิโมกข์ หรือศีลของพระภิกษุโดยเฉพาะ เช่น สงฆ์ควรปฏิบัติอย่างไรก่อนพิธีสวดปาฏิโมกข์ และอธิบายขยาย ความในพระปาฏิโมกข์ รจนาเมื่อ พ.ศ. 2035

(3) สีมาสังกรวินิจฉัย วินัยปิฎกกล่าวถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และ สำคัญที่สุดของพระสงฆ์ คือ สีม่า ซึ่งคู่กับพระอุโบสถ หรือโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรม กิจกรรมที่ต้องทำ โดยความสามัคคีเป็นเอกฉันท์ มีเสียงคัดค้านเพียงเสียงเดียว สังฆกรรมนั้นย่อมเป็นโมฆะ

พระอภิธรรม

(4) อัญญาสาลินีอรรถโยชนา คัมภีร์อธิบายอัญญาสาลินี อรรถกถา อภิธรรมธัมมสังคณีโดยพระพุทธโฆสาจารย์

(5) สัมโมหวิโนทนี อรรถโยชนา คัมภีร์อธิบายอรรถกถาอภิธรรม วิวัฏค์ โดยพระพุทธโฆสาจารย์

(6) ปัญจกรณัญญุกถา อรรถโยชนา และเชื่อว่าพระญาณกิตติเถระ คงรจนาคู่มืออธิบายอภิธรรมที่เหลืออีก 5 คัมภีร์ คือ ธาตุกถา ปุคคลปัญญาธิ กถาวัตถุ ยมก และ ปัญฐาน รวมเรียกว่า ปัญจกรณัญญุกถา ที่ท่านพุทธโฆสาจารย์รจนามาไว้ ท่านพุทธทิตเถระชาวศรี

ลังกาได้กล่าวว่า คัมภีร์เหล่านี้และคัมภีร์อื่น ๆ อีกหลายคัมภีร์จารด้วยอักษรขอม ส่งจากประเทศไทย ไปถวายเป็นบรรณาการแก่พระมหาเถรปุรัตคามธัมมลังสิริกาสุมนติสส แห่งปรมานันทวิหาร เมืองกอลเล ประเทศลังกาโดยผ่านราชทูตไทย

(7) อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา คัมภีร์อธิบาย อภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่งรจนาโดยพระสุมังคละ ชาวลังกา ท่านรจนาเรื่องนี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

ไวยากรณ์

(8) มูลกัจจายนัตถโยชนา คู่มืออธิบายบาลีไวยากรณ์สายกัจจายน พระกัจจายนเถระ ภิกษุรุ่นหลังท่านพุทธโฆสาจารย์ (พุทธศตวรรษที่ 11-12) รจนามูลกัจจายน-ไวยากรณ์

วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น

ในตอนจบปริจเฉทที่ 1 มีข้อความยืนยันว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา เป็นผลงานการรจนาคัมภีร์หนึ่งของพระญาณกิตติเถระผู้มีความรู้ความสามารถ ในพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา

5.1.2 เพื่อวิเคราะห์บทบาทตามสูตรคัมภีร์สหทวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ ที่ทรงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระ นักปราชญ์ล้านนานี้ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อัตถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มีหลักการใหญ่ ๆ 5 ประการ ประกอบ ด้วย

(1) **วากยานุสัมพันธ์** คือ การสัมพันธ์ประโยค แสดงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้น ๆ แบ่งออกเป็นหลายประเภท ในที่นี้ จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด 2 อย่าง คือ

อนุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

ก. **ปุพพานุสนธิ** คือ การเชื่อมความประโยคหน้า ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า เอวံ ฯ เปฯ ทสเสตวา หรือ วตวา, ปกาเสตวา เป็นต้น โดยมี เอวံ อยู่หน้า และปุพพ-กาลกริยาอยู่ท้ายประโยคปุพพานุสนธิ

ข. **ปรานุสนธิ** คือ การเชื่อมความประโยคหลัง ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า อิทานิ ฯ เปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและกรณอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ฯ เปฯ อาทิ หรือ อาห ฯ เปฯ อาทิโน ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้รจนาเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจปุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง

ส่วนใหญ่ท่านผู้รจนาโยชนามักแสดงปรานุสนธิเป็นหลัก เพราะท่านคงเข้าใจว่าปุพพานุสนธิของประโยคหน้าเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย เพราะเป็นข้อความที่ผู้อ่านได้ศึกษามาแล้ว จึงเน้นการแสดงปรานุสนธิของประโยคหลังเป็นหลัก

รูปนาติกะ คือ หมวด 3 ที่ขึ้นต้นด้วยรูปนา ได้แก่ รูปนา ปุจฉา และอาโภคะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า มีคำอธิบายโดยย่อ ดังต่อไปนี้

ก. รูปนา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถามหรือเพื่อแสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มั่นก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นรูปนา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นรูปนาตามสมควร

ข. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า เพราะเหตุอะไร (กสฺมา), อย่างไร (กถํ), อะไร (กึ), หรือ (นุ) เป็นต้น

ค. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่พอใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็นอย่างอื่นจากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นฺ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า หรือไร (กึ)

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง บางแห่งก็กล่าวถึง อาโภคะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโภคะบ้าง ส่วนใหญ่ อาโภคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภคะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควร แก่นเนื้อความในสถานที่นั้น ๆ

(2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธ และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูป

ศัพท์ เช่น

รูปวิเคราะห์วันทวสมาส ท่านตั้งรูปวิเคราะห์วันทวสมาสว่า กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญา (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่า กรุณาปัญญา)

รูปวิเคราะห์ตัทธิธ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ตัทธิธว่า ตินณํ สมุโห ตยํ (กลุ่มแห่งสาม ชื่อว่า ตยะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง ณ ปัจจัยเป็นต้นอีกด้วย

รูปวิเคราะห์กิตก์ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์กิตก์ว่า ทุกฺเคน ขมิตฺตพฺพานีติ ทุกฺขานิ (ธรรมชาติอันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้ยาก ชื่อว่าทุกขะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง กวิ ปัจจัยหลัง ขมุ ธาตุเป็นต้นอีกด้วย

ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ เช่น

ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสฺสุทฺธิ ดังข้อความว่า

กระบวนการการสร้างคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนานี้ ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า วิสุทธิ์ มาจาก สุธ-ธาตุ มีความหมายว่า หมดจต		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สุธ	ตั้ง สุธ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว
สุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส
สุธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุธคมาทิตเถ กตตริ
สุธ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตมกเหติ ธตมา จ
สุท + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุ เป็น ท	หจตุตถานมนนทาน โท ธ
สุทธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภัตติ	กรณ ตติยา
วิ	ลบ นา วิภัตติ	สพพาสมาวุโสปสคณิปาตาทีหิ จ
วิ	ตั้ง วิ อุปสัคให้เหมือนนาม	ตทิตสมาสกิตกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ
วิ + สุทธ		
วิ + สุทธ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิ + สุทธ + อ	เปลี่ยน สิ เป็น อ	สี
วิ + สุทธอ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย
วิ + สุทธ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาติมहि สรโลเป तु पक्ति
วิสุท	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
วิสุท	ตั้งเป็นตปฐิสมาส	อมาทโย พรปเทภิ
วิสุท	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามาน สมาส ยุตตโต
วิสุท	ลบวิภัตติ	เตส วิภตติโย โลปา จ
วิสุท	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกติ จสส สรนตสส
วิสุท	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง	ตทิตสมาสกิตกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ
วิสุท + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิสุท + อ	เปลี่ยน สิ เป็น อ	สี
วิสุทอ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย
วิสุท + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาติมहि สรโลเป तु पक्ति
วิสุท	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วิสุทธิ์		

กระบวนการสร้างคำว่า กรุณา มาจาก กริ-ธาตุ มีความหมายว่า ชัดไป,แผ่ไป ๑ กร-ธาตุ มีความหมายว่า ทำ ๑ กริ-ธาตุ มีความหมายว่า เบียดเบียน ๑ ก บทหน้า รุธิ-ธาตุ มีความหมายว่า ปิดกั้น ๑		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
กริ-ธาตุ		
กริ	ตั้ง กริ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กริ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส (เพิ่ม)
กริ + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต หรือ กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโณ
กริ + อุณ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ รนโต ราหิ โน
กร + อุณ	เปลี่ยน อี เป็น อ	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยान् ที่ขวิปริตาเทส- โลปาคมา จ
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติลึงค์	อิตถิมโต อาปจจโย
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโรจิตมสสร สเรน วิโยชเย
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาทิมหิสโรเป ต ปกติ
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กร-ธาตุ		
กร	ตั้ง กร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส (เพิ่ม)
กร + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาทีหิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต หรือ กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโณ
กร + อุณ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ รนโต ราหิ โน
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติลึงค์	อิตถิมโต อาปจจโย
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโรจิตมสสร สเรน วิโยชเย
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาทิมหิสโรเป ต ปกติ
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
อีกอย่างหนึ่ง		
กร	ตั้ง กร ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส (เพิ่ม)

กร + กุณ	ลง กุณ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย หรือสูตรโมคคัลลานะว่า วรกรวาทรมุช- มิถสกาโกโน,
กร + อุณ	ลบ ก อนุพันธ์ และเปลี่ยน น เป็น ณ หรือหรือเปลี่ยน น เป็น ณ	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ รา นสส โณ
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจโย
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจยยาติมทิสรโลเป ต ปกติ
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กิ-ธาตุ		
กิ	ตั้ง กิ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กิ + รุณ	ลง รุณ ปัจจัย	วชาทธี ปพพชชาทโย นิปจจนเต หรือ กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย หรือสูตรในสัททนีติว่า กรกิเรหิ รุโณ
ก + รุณ	เปลี่ยน อิ เป็น อ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจยยานํ ที่หวิปริตาเทส- โลปามา จ
กรุณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กรุณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจโย
กรุณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย
กรุณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจยยาติมทิสรโลเป ต ปกติ
กรุณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
ก บทหน้า (มาจาก กุส-ธาตุ) + รุธิ-ธาตุ		
กุส	ตั้ง กุส ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
กุส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส (เพิ่ม)
กุส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา
ก + อ	ลบ ส ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจยยานํ ที่หวิปริตาเทส- โลปามา จ
ก อุ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย
ก + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจยยาติมทิสรโลเป ต ปกติ
ก	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต

ก + รุธิ	ตั้ง รุธิ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว (เพิ่ม)
ก + รุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสสรสส
ก + รุธ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรูปทาทีโต ณ
ก + รุ + ณ	ลบ ฐ ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจยยานํ ที่หวิปริตาเทส- โลปาคมา จ
หรือ		
ก + รุ + ณ	ลง ณ ปัจจัยและลบ ฐ ท้ายธาตุ	สูตรในสัททนีติ กรุธิโต โณ ธโลโป ณ
กรณ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
กรณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิทธิลิงค์	อิตถิมโต อาปจโย
กรณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิมสสรํ สเรน วิโยชเย
กรณ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจยยาทิมหิสรโลเป ตุ ปกติ
กรณา	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น กรณา		

จากข้อมูลที่ได้นำเสนอ จะเห็นได้ว่ากระบวนการในการสร้างคำให้สำเร็จในแต่ละขั้นตอนนั้น ต้องใช้ความรู้ความสามารถในศาสตร์สาขาที่เกี่ยวกับเรื่องไวยากรณ์เป็นอย่างมาก และขั้นตอนที่เป็นวิธีการสร้างคำที่ซ้ำกัน ท่านอาจารย์ก็จะละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ ซึ่งกระบวนการอย่างนี้ในยุคสมัยของท่านคงจะมีนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ด้านคัมภีร์สหทวิเสสอยู่แล้ว จึงอ่านผลงานของท่านได้อย่างเข้าใจไม่ยากนัก

(3) อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา

อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา ดังนี้

อิติสทโท นามวาจโก ฯ แปลว่า อิติ-ศัพท์แสดงชื่อ

จสทโท วาถยารมโโก ฯ แปลว่า จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ (เริ่มประโยค)

หิสทโท วิตถารโชโตโก ฯ แปลว่า หิ-ศัพท์แสดงวิตถาระ

ปจาทิ นิบาตสมุททาโย โจทกาโกคสุจโน ฯ เอวสทโท ผสสุททาโย นีวตเตติ ฯ แปลว่า กลุ่มนิบาตคือ ปิจ แสดงโจทกาโกคะ (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์) เอว ศัพท์ห้ามผัสสะเป็นต้น

อดสทโท นนุสททสมานตโถ ตสฺมา ปุจฺฉาย วตตติ ฯ เตน อภิธมมวตารฎีกาย นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วียาติอาทิ วุตต ฯ แปลว่า อด-ศัพท์มีความหมายเสมอกับ นนุ-ศัพท์ ฯ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นไปในคำถาม ดังนั้น ในอภิธมมวตารฎีกาจึงกล่าวว่า นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วีย เป็นต้น ฯ”

หิสทโท ทพฺหิ ฯ แปลว่า หิ-ศัพท์เป็นทพฺหิ (ย้าความ)

เอวสทโท นานตถ นีวตเตติ ฯ แปลว่า เอว-ศัพท์ห้ามความหมาย

ต่าง ๆ

ยถาติ อุปมา ฯ แปลว่า ยถา-ศัพท์เป็นคำอุปมา
 ปสทโท โจทกาโกศสุจโน ฯ แปลว่า ปี-ศัพท์แสดงโจทกาโกศะ
 (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์)
 ปสทโท สุกขวิปัสสโก อเปกขติ ฯ แปลว่า ปี-ศัพท์มองหาสุข-
 วิปัสสกะ
 ทุตินเย จสทโท สมุจโย ฯ แปลว่า จ-ศัพท์ในนัยที่ 2 เป็นสมุจ
 ยะ (รวบรวม)

(4) ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี ดังข้อความ
 ว่า

ตทณฺณตฺตานนฺติ ลากสฺสการาทิติ ปเท สมฺพนฺโธ ฯ ลาก...จิตตสฺสาติ
 เทสนาติ ปเท สมฺพนฺโธ ฯ ยาน...เขนาติ เทสนาติ ปเท ตติยาวิเสสนํ ฯ สพฺพ...เทสนาติ สญฺญํ ฯ ปโยโค
 นามาติ สญฺญา ฯ

บทว่า ตทณฺณตฺตานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ลากสฺสการาติ- ฯ
 บทว่า ลากสฺสการาทินิรเปกฺขจิตตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า
 เทสนา ฯ

บทว่า ยานตฺตยฺมุเขน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เทสนา ฯ
 บทว่า สพฺพทุกฺขนียยาทิกรรมมฺเทสนา เป็นบทสํญญํ ฯ
 บทว่า ปโยโค นาม เป็นบทสํญญํ ฯ
 อิตฺรธาติ สติติ ปเท ภาววนฺต ฯ สติติ ปริยตฺตฺนติ ปเท ลกฺขณกิริยา ฯ
 รูป...เนวาติ ปริยตฺตฺนติ ปเท กรณ ฯ ปริยตฺตฺนติ กตฺตฺวาจก กิริยาปท ฯ อิตฺติ กินฺติ ปเท เหตุ ฯ กินฺติ
 ลิงคตฺถิโก ฯ สิตาทิคฺคหณฺนาติ กินฺติ ปเท สหาทิโยคตฺตติยา ฯ

บทว่า อิตฺรธา เป็นบทภาวะในบทว่า สติ ฯ
 บทว่า สติ เป็นบทลักฺษณกิริยาในบทว่า ปริยตฺตํ ฯ
 บทว่า รูปปตฺติติ อวิเสสวจเนเนว เป็นบทกรรมะในบทว่า ปริยตฺตํ ฯ
 บทว่า ปริยตฺตํ เป็นกิริยาปท กตฺตฺวาจก ฯ
 อิตฺติ-ศัพท์ เป็นบทเหตุในบทว่า ก็ ฯ
 บทว่า ก็ เป็นลึงคตฺถะ ฯ
 บทว่า สิตาทิคฺคหณฺน เป็นบทสหาทิโยคตฺตติยา ในบทว่า ก็ ฯ

เตสนนฺติ วตฺถุติ ปเท สมฺพนฺโธ ฯ จตฺนฺนํปิตี เตสนนฺติ ปทสฺส วิเสสน ฯ
 วตฺถุญฺจทานิ อุปา...ปาเนวาติ ปททฺวย จกฺขฺวาทีนิตี ปทสฺส วิเสสน ฯ จกฺขฺวาทีนิตี ลิงคตฺถิโก ฯ ตถาติ นิ
 ปาโต ฯ อาร... นิปิตี รูปาทินิตี ปทสฺส วิเสสน ฯ รูปาทินิตี ลิงคตฺถิโก ฯ

บทว่า เตสํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า วตฺถุ ฯ
 บทว่า จตฺนฺนํปิ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า เตสํ ฯ
 สองบทว่า วตฺถุญฺจทานิ อุปาหารูปาเนว เป็นบทวิเสสนะของบทว่า
 จกฺขฺวาทีนิตี ฯ

บทว่า จกฺขฺวาทีนิตี เป็นลึงคตฺถะ ฯ

ตลา-ศัพท์ เป็นนิบาต ฯ

บทว่า อารมณญทานิปี เป็นบทวิเสสของบทว่า รูปาทินี ฯ

บทว่า รูปาทินี เป็นลึงค์ตละ ฯ

อปจาทิ วุตเต ปุพฺพนยาวลฺมโห นโยว คมยเตติ วจนโต ปุริมนเยน ตฺลฺย พลนฺติ ทฺลฺลทฺท ฯ แปลว่า พึงกำหนดว่า นิบาตคือ อปิจ มีกำลังเสมอกันกับนัยก่อน เพราะคำว่า เมื่อ กล่าวไว้ว่า อปิจ บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารภเนื้อความแรก

ข้อความข้างต้นได้อ้างคำกล่าวว่า อปจาทิ วุตเต ปุพฺพนยาวลฺมโห นโยว คมยเต (เมื่อกล่าวไว้ว่า อปิจ บุคคลย่อมทราบนัยอันปรารภเนื้อความแรก) แต่คำกล่าวนี้ไม่ปรากฏ ในตำราไวยากรณ์ที่จัดพิมพ์ในปัจจุบัน ในคัมภีร์คันถาภรณ์และมหาคันถกฤษฎีภรณ์อธิบายเรื่องนี้ใน ลักษณะที่แตกต่างจากข้อความข้างต้นว่า นิบาตทั้งสองศัพท์ คือ อปิจ และ อปโร นโย เป็นนิบาตที่มีได้ปรารภเนื้อความแรก ดังข้อความว่า

วา อถวาทิ วุตเต ปุพฺเพ นเย สนนิสฺสิตฺ. อปจาทิ วุตเต ปุพฺเพ นย-
ปริจฺจาโคเยว, เสสาติ คมยเตติ. แปลว่า เมื่อกล่าวไว้ว่า วา และ อถวา ย่อมอาศัยนัยก่อน แต่เมื่อกล่าวไว้ว่า
อปิจ เป็นการสละนัยที่กล่าวไว้ในหนก่อน พึงทราบว่าเป็นความหมายที่เหลือ

“อปิจ, อปโร” เทว จ วุตตา เต นาวลฺมพกา

นानตถวิกปตฺถา จ ชานิตพฺพา สฺฐิมตา.

บัณฑิตพึงทราบว่า นิบาตทั้งสองคือ อปิจ และ อปโร (นโย) เหล่านั้น
เป็นนิบาตที่มีได้ปรารภเนื้อความแรก แต่มีความหมายว่าคำริเนื้อความต่าง ๆ

ตามความเห็นที่กล่าวมานี้ นิบาตทั้งสองข้างต้น แตกต่างจาก วา และ อถ
วา-ศัพท์ ท่านอธิบายว่า อปิจ และ อปโร นโย ที่มีความหมายว่า “อีกอย่างหนึ่ง” มีได้ปรารภ
เนื้อความแรกแล้วสละเนื้อความหลัง กล่าวคือมิได้เสนอให้เลือกเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่าง
เดียวเหมือน วา และ อถ วา แต่นิบาตทั้งสองศัพท์นี้ คือ อปิจ และ อปโร นโย แสดงความหมายอื่นที่
เป็นไปได้ ทั้งความหมายแรกก็เป็นไปได้ด้วย ความหมายที่กล่าวนี้ก็เป็นไปได้ หรือความหมายใด
ความหมายหนึ่งเพียงความหมายเดียวเป็นความหมายที่ถูกต้อง ส่วนความหมายที่เหลือไม่ถูกต้อง
ท่านไม่วินิจฉัยไว้ แต่บอกทางเลือกไว้หลาย ๆ อย่าง

จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา

คัมภีร์ปทรูปสัทธิเป็นคัมภีร์ที่แสดงวิธีสร้างคำศัพท์ต่าง ๆ อันเป็น
องค์ประกอบของประโยค โดยนำสูตรในคัมภีร์กัจจายณะมาเรียบเรียงใหม่เพื่อทำตัวรูปได้ง่าย พร้อม
ทั้งจัดหมวดหมู่เป็นระบบเพื่อให้เรียนรู้ง่าย ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงมีชื่อว่า “ปทรูปสัทธิ” แปลว่า คัมภีร์
แสดงวิธีสร้างรูปคำให้สำเร็จเป็นบท โดยลงวิภัติปัจจัยท้ายศัพท์เดิมคือลึงค์และธาตุแล้วสำเร็จเป็น
บท ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอตามลำดับสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์ปทรูปสัทธิ และนำสูตรเฉพาะที่
ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนามาแบ่งตามประเภทของสูตร สรุปว่า ในคัมภีร์โยชนา เฉพาะ
ปริจเฉทที่ 1 นั้น มีประเภทของสูตรที่ปรากฏ อยู่ 4 ประเภท ประกอบด้วย

1. สัญญาสูตร	จำนวน	5	สูตร
2. ปริภาสาสูตร	จำนวน	1	สูตร
3. วิธีสูตร	จำนวน	228	สูตร

4. อติเทสสูตร

จำนวน

4 สูตร

รวมสูตรทั้งสิ้น 238 สูตร

ทำให้ทราบได้ว่า พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน มีประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความรอบรู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการ ดังต่อไปนี้

(1) ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนานำคำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์กัจจายนได้ ตำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์กัจจายนที่ท่านอ้างอิงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น คัมภีร์โมคคัลลานะ โมคคัลลานปัญจิกา ปทรูปสัทธิ สัททนีติ ปทมาลา สัททนีติธาตุมาลา สัททนีติสุตตมาลา นิรุตติสารมัญญชูลาภิกา อภิธานูปาทิปิกา สุโพธาลังการฎีกา สัททตถเกทจินตา และสัททสารัตถชาลินี ตามหลักฐานที่จะนำมาเสนอพอเป็นตัวอย่างโดยสังเขป ดังนี้

คัมภีร์โมคคัลลานะ ท่านกล่าวถึงรูปว่า สกทาคามี โดยเปลี่ยน อ ของ สก-ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 47) ว่า ตพมินาทีน (รูปว่า ตพมินา เป็นต้นย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตรนี้) และเปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44) ว่า มยทา สเร (เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ม, ย และ ท ชิดสระ) ดังข้อความว่า

โมคคัลลานพยากรณ์มเตน ปน รูป เอว กาทพพ ฯ สก อาคามิ อิติ จิต ฯ ตพมินาทีนติ สุตเตน อีสส อ, มยทา สเรติ นิคคหิตสส ทาเทโส ฯ

คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลานะและโมคคัลลานปัญจิกา ว่า สก อาคามิ สกทาคามี. แปลว่า ผู้มา (สู่กามสุดติภูมิ) คราวเดียว ชื่อว่า สกทาคามี

สกทาคามีติ สยาทิสมาโส. อีสส อตตํ นิปาตนา. “มยทา สเรติ (1/44) นิคคหิตสส ทกาโร. แปลว่า สกทาคามี-ศัพท์ เป็นสยาทิสมาส (กัมมธารยสมาส) เปลี่ยน อ เป็น อ ด้วยนิปาตนสูตร เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44)

ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์

ท่านผู้รจนานำได้ตัดสินความถูกต้องทางหลักภาษาไว้ในบางศัพท์ที่เข้าใจยาก ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์ของท่าน ขอยกตัวอย่างโดยสังเขปดังต่อไปนี้ เช่น ท่านได้กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน สุมโน (ใจดี ชื่อว่า สุมนะ) โดยอธิบายว่า บทวิเสสนะว่า สุนทร แม้มีรูปนปุงสกลิงค์ซึ่งไม่เสมอกับบทวิเสสยะว่า มโน ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะถือว่าเป็นลิงควิปลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุลลลิงค์ว่า สุนทรโร ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า สุนทร ดังข้อความว่า

สุนทร มโนติ กมมธารโยฯ สุนทรนติ นปุงสกลิงค ฯ มโนติ ปุลลลิงค ฯ มนสทโท ทิ ปุมนปุงสกลิงควเสน ทวิลิงโค ฯ มโนติ ปุลลลิงค ฯ มนนติ นปุงสก ฯ นนุ มโนติ ปทอเปกขิตวา สุนทรโรติ วตตพพ กสมฺมา เอวมวตวา สุนทรนติ วุตตนติ ฯ สจจ ฯ สุนทรนติ ปท นปุงสกลิงค มโนติ ปุลลลิงเคน สมานาธิกรณ โหตติ วิณยาปนตล สุนทร มโนติ วุตตนติ ฯ น ทิ อยมาจริโย สุนทรนติ สมานาธิกรณปเทน มโนติ ปทสส นปุงสกลิงคตถวิณยาปนตล สุนทร มโนติ สทพทุทธณ กริ

อถโฆ มโนคณ ปวตตปุลลิ่งคาน ปโยเคน นปฺสกลิ่งคาภาเวนป สมานาธิกรณปทานิ กตถจิ โหนตฺติ
ทสฺสนตถ กริ ฯ

แปลว่า รูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน เป็นกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า
สุนทร เป็นนปฺสกลิ่งค ฯ บทว่า มโน เป็นปฺสกลิ่งค ฯ กล่าวคือ มน ศัพท์มี 2 ลิงค์ คือ ปฺสกลิ่งคและ
นปฺสกลิ่งค ฯ บทว่า มโน เป็นปฺสกลิ่งค ฯ บทว่า มนํ เป็นนปฺสกลิ่งค ฯ

ถามว่า ท่านควรกล่าวว่า สุนทร โดยมองหาบทว่า มโน มิใช่หรือ
เหตุใดจึงมิได้กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนทร

เฉลยว่า คำนั้นจริง ฯ ท่านกล่าวว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่า
บทนปฺสกลิ่งคว่า สุนทร มีความหมายเสมอกับบทปฺสกลิ่งคคือ มโน ฯ

ท่านอาจารย์รูปนี้มิได้ทำการยกศัพท์ว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่า
ความหมายนปฺสกลิ่งคของบทว่า มโน ด้วยบทที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนทร แต่กระทำเพื่อแสดง
ว่า บทที่มีความหมายเสมอกันย่อมมิได้ในที่บางแห่งด้วยความไม่เป็นนปฺสกลิ่งคในตัวอย่างของศัพท์
ปฺสกลิ่งคที่เป็นไปในมโนคณะ

คัมภีร์ไวยากรณ์สายเมียนมาร์และลังกากล่าวว่า ศัพท์ที่เป็นมโนคณะมี
รูปเป็นปฺสกลิ่งคหรือนปฺสกลิ่งค เช่น มโน, มนํ, วโจ, วจํ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็น
นปฺสกลิ่งค เพราะถือว่ามโนคณะมีสภาพภายในเป็นนปฺสกลิ่งค คือ เป็นนปฺสกลิ่งคโดยอถลิ่งค
(ลิ่งคโดยความหมาย) แต่มีรูปเป็นปฺสกลิ่งคและนปฺสกลิ่งคโดยสัทลิ่งค (ลิ่งคโดยศัพท์) ด้วยเหตุนี้ ถ้า
ศัพท์ดังกล่าวมีรูปเป็นปฺสกลิ่งค วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นนปฺสกลิ่งคได้บ้าง เช่น สุนทร มโน
(ใจดี ชื่อว่า สุนนะ) หรือมีรูปเป็นปฺสกลิ่งคตามรูปลักษณะภายนอกได้บ้าง เช่น สพฺโพปิ มโน มโนทวาร
นาม (แม้จิตทั้งหมดก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้ารูปลักษณะภายนอกเป็นนปฺสกลิ่งค วิเสสณะก็ต้องมีรูป
เป็นนปฺสกลิ่งคตามรูปลักษณะภายนอกแน่นอน เช่น สนตฺ ตสฺส มนํ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับชายที่มีใจเป็น
หญิง หรือหญิงที่มีใจเป็นชาย จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ใน
ภาษาบาลีก็มีสภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกันในบางศัพท์ เช่น

โค-ศัพท์ที่มีสภาพภายในเป็นอถลิ่งคได้บ้างเมื่อระบุถึงวัวตัวเมีย
แต่มีรูปภายนอกเป็นปฺสกลิ่งคตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่าปฺสกลิ่งคเท่านั้น (แต่คัมภีร์ปทรูปสัทธิ
กล่าวว่าเป็นได้ทั้งปฺสกลิ่งคและอถลิ่งค) จึงมีรูปว่า คาโว พุยนติ, ตาสํ ชีรํ ปิวิสสาม (วัวถูกรีดนมอยู่
พวกเราก็กดนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสํ เป็นวิเสสณะที่ใช้เป็นอถลิ่งคของ โค ศัพท์

มาตุคาม-ศัพท์ที่แม้จะมีรูปเป็นปฺสกลิ่งคก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมี
เนื้อความเป็นอถลิ่งค ชื่อว่าสัทลิ่งค คือ ลิ่งคโดยศัพท์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม-ศัพท์ก็ต้อง
ใช้เป็นอถลิ่งคตามเนื้อความที่เป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สหฺธิ เอโก เอกาย รโห
ปฺภิจฺจนเน อาสเน อถัมมณิเย นิสฺซํ กปเปยฺย (ภิกษุไฉนนั่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ลบลพจะทำการ
ได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสณะของ มาตุคาเมน มีรูปเป็นอถลิ่ง
ค ไม่มีรูปเป็นปฺสกลิ่งคตาม มาตุคาเมน ว่า เอกน ดังข้อความว่า

มโนคณวิเสสนตฺตา นปฺสกลิ่งเคน นิทฺธิฏฺฐิ.

แปลว่า การแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ย่อมมีได้เพราะเป็นวิเสสณะของ
มโนคณะ

มาตุคามสทโท ปุสฺสํครูปิโกปิ สมนโน อิตถตฺตํ ปกาเสติ. ตสฺส
สททสส ปโยเค ยํ สพฺพนามมิกปทํ ยุชฺชเต, ตสฺส ลิงค์ อตฺถสทิสํ โหติ. ยถา- โย ปน ภิกฺขุ มาตุคามเน
สทธี เอโกเอกาย รโห ปฏิจฺจนเน อาสเน นิสฺสขํ กปเปยฺย. อิมสฺมี ปาเส เอกาย มาตุคามนาติ เอก-
สทโท อตฺถมตฺตาเปกฺขาย อิตถิลิงค์โก โหติ.

แปลว่า มาตุคาม-ศัพท์แม้มีรูปปุงสกลิงค์ ก็แสดงความเป็นอิตถิลิงค์
ลิงค์ของบทสัพพนามที่ประกอบในตัวอย่างของศัพท์นั้นมักเสมอกับความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) เช่น
โย ปน ภิกฺขุ มาตุคามเน สทธี เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺจนเน อาสเน
อลัมมณียะ นิสฺสขํ กปเปยฺย.

แปลว่า ภิกษุได้นั่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับ
มาตุคาม สองต่อสอง

ในปาฐะข้างต้น เอก-ศัพท์มีรูปอิตถิลิงค์โดยมองหาเพียงความหมาย (ที่
เป็นอิตถิลิงค์) ว่า เอกาย มาตุคามเน

สรุปความในเรื่องนี้ว่า มโนคณะมีรูปเป็นปุงสกลิงค์และนปุงสกลิงค์
โดยสัททลิงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ แต่โดยอิตถิลิงค์คือลิงค์โดยความหมายเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น เหมือน
มาตุคาม-ศัพท์ที่เป็นปุงสกลิงค์โดยสัททลิงค์ แต่โดยอิตถิลิงค์เป็นอิตถิลิงค์เท่านั้น

สำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อุปจาระ

นอกจากนั้น ท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้ได้กล่าวถึงสำนวนทางภาษาที่
เรียกว่า อุปจาระไว้หลายแห่ง เช่น ฐานูปจาระ ฐานยูปจาระ และผลูปจาระ ที่จริงแล้วในคัมภีร์อรรถ
กถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ ท่านประกอบใช้เป็นรูปว่า ฐานูปจาระเป็นต้น แต่ในอภิธัมมัตถกวิภาวินี
โยชนา ฉบับมหายานิกฯ พบรูปว่า ฐานูปจาร, ฐานยูปจาร และ ผลูปจาร ผู้วิจัยเข้าใจว่าปาฐะเหล่านั้น
คงจะคลาดเคลื่อนมาจากการจารใบลานผิดต่อ ๆ กันมาหลายร้อยปี

ตัวอย่างฐานูปจาระ

เอเตน ปเทน ปสาทกาโย จานูปจาเรน กาโย นาม มณฺจา อุกฺกุฏฺฐี
กโรนฺตติ ปโยเค วียาติ ญาเปติ ฯ

แปลว่า ท่านพระสุมังคลาจารย์แสดงให้รู้ด้วยบทนี้ว่า กาย
ประสาทชื่อว่า กาย โดย ฐานูปจาระ ดังตัวอย่างว่า มณฺจา อุกฺกุฏฺฐี กโรนฺตติ (เตียงนอนย่อมทำเสียงโห)

ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่
อาศัย เช่น มณฺจา โฆสนติ (เตียงนอนย่อมโหร้อง) หรือ มณฺจา อุกฺกุฏฺฐี กโรนฺตติ (เตียงนอนย่อมทำเสียง
โห) คำว่า มณฺจา แม้จะกล่าวถึงเตียงอันเป็นสถานที่ ก็เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียง จึงเป็นฐาน
ูปจาระ

ตัวอย่างฐานยูปจาระ

น เกวลํ จกฺขุปฺปสาโท จกฺขุ อถโฆ จานยูปจาเรน รมฺกฏฺฐิปริจฺฉินโน
มสฺปิณฺโฑ จกฺขุติ วุจฺจตีติ ญาเปนฺโต จกฺขุตยาทิมหา ฯ

แปลว่า ท่านพระสมุ้งคลาจารย์จะแสดงให้เห็นว่า จักขุประสาทอย่างเดียวมิใช่เรียกว่า จักขุ แต่ก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกก็เรียกว่า จักขุ โดยฐานอุปจาระ จึงกล่าว ว่า จักขุ เป็นต้น

ฐานอุปจาระ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสถานที่ตั้ง เช่น ธชา อากคณฺติ (ธงเดินมา) คำว่า ธชา (ธง) แม้จะกล่าวถึงธงอันเป็นสิ่งที่อาศัย ก็เจตนาหมายถึงทหารถือธงอันเป็นที่อาศัยของธง จึงเป็นฐานอุปจาระ ส่วนอุทาหรณ์ในเรื่องนี้คือประโยคจากพระบาลีที่ยกมาอ้างไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวินีว่า

จักขุ โข ปน มาคนฺทีย รุปารามํ รุปปรตํ รุปสมมุทิตํ.

แปลว่า มาคนฺทียะ จักขุรึ้นรมยฺในรูป ยินดีในรูป ลุ่มหลงในรูป

คำว่า จักขุ (จักขุ) แม้จะกล่าวถึงจักขุประสาทอันเป็นสิ่งที่อาศัย ก็เจตนาหมายถึงก่อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกอันเป็นที่อาศัยของจักขุประสาทอีกด้วย จึงเป็นฐานอุปจาระ

ตัวอย่างผลอุปจาระ

โรโส ผลุปจาเรน ชีวิตํ นาม เสมโห คุโผติ ปโยเค วีย ฯ

แปลว่า รสชื่อว่า ชีวิต โดยผลอุปจาระ ดังตัวอย่างว่า เสมโห คุโผ (เสลดน้ำอ้อย)

ผลอุปจาระ คือ ส่วนนวกที่กล่าวถึงผลโดยใช้เหตุมาตั้งเป็นชื่อของผล เช่น ใช้หัวदनก โดยใช้หัวदनเป็นผล นกเป็นเหตุ แต่ใช้เหตุคือนกมาตั้งเป็นชื่อของผลคือใช้หัวदन ดังคำว่า ติปุสฺส ชโร (ใช้ทับทิม), เสมโห คุโผ (เสลดเป็นน้ำอ้อย, เสลดน้ำอ้อย) ข้อความนี้หมายถึง ใช้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย โดยใช้เป็นผล ทับทิมเป็นเหตุ หรือเสลดเป็นผล น้ำอ้อยเป็นเหตุ จึงเป็นการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุคือทับทิมหรือน้ำอ้อยมาตั้งเป็นชื่อของผลคือใช้หรือเสลด จัดเป็นผลอุปจาระ ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน รสหรือโอชาไม่ใช่ชีวิตโดยตรง แต่เรียกว่าชีวิตโดยผลอุปจาระเพราะรสหรือโอชาเป็นเหตุให้ชีวิตดำเนินต่อไปได้นั่นเอง จึงเป็นการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุคือรสหรือโอชามาตั้งเป็นชื่อของผลคือชีวิต

(2)ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้รจนาได้อ้างถึงไวยากรณ์สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น

การประกอบใช้ ศฺร ศัพท์ในภาษาสันสกฤต ดังข้อความว่า

पालिวิสเย क्रुसुत्तोयेव ओज्जितप्पो कारवो ज निवातो जाति सुवृत्तिकसु तत्तिनตปทसु तसฺสนโต ฯ सकुण्णसाวิสเย पन क्रुसुत्तोयेव ओज्जितप्पो ฯ तलाहि क्रति निरति सिस्सेसु सिनेहन्ति क्रु क्र निरने गृत्रत्तप्प ओज्जेति सुत्तेन गुप्पजโย अनेन क्रकारसु ओ तेसु वृत्तिमित्तिना गलोपो नये ฯ ओवा क्र निरने वचात्तिमित्तिना ओ तेसु वृत्तिमित्तिना रकारे उरातेसे क्रुन्तिप ओत्ति ओ สति सकुण्णसातो नये कहेत्वा क्रुन्ति वृत्त ฯ

แปลว่า ทางภาษาบาลี นิยมใช้ ศฺร ศัพท์ เพราะพบบทที่มีตฺทิตฺติ ปัจจัย อยู่ท้ายที่ทำการวृทฺธิว่า कारवो ज निवातो ज ฯ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ क्रु ศัพท์แน่นอน ฯ กล่าวโดย ละเอียดว่า ชื่อว่าครุ เพราะราตรดความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, क्र-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง กุ ปัจจัย ด้วยสูตร กุโตรत्तप्पओज्जे, เปลี่ยน ร เป็น ओ ด้วยสูตร กุโตรत्तप्पओज्जे, ลง กุ

อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาทเสสา จ, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต, อีกอย่างหนึ่ง เป็น คร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรต, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร วชาติหิ ปพพชชาติโย นิปัจจนเต, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น อูร ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาทเสสา จ จึงมีรูปเป็น ครุ ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวว่า ครุ โดยถือเอาพยัญชนะจากภาษาสันสกฤต

ท่านแสดงการประกอบรูปศัพท์ ครุ 2 ประการ คือ

(1) คร-ธาตุ + กุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คร-ธาตุ เป็น อูร และ
ลบ ก อนุพันธ์ จึงได้รูปว่า ครุ

(2) คร-ธาตุ + อุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คร-ธาตุ เป็น อูร จึงได้
รูปว่า ครุ

การอ้างว่า คชน-ศัพท์ในความหมายว่า ปาชัญ มีใช้ในคัมภีร์อมร
โกษซึ่งนับเข้าในคัมภีร์นิชณฟูฝ่ายสันสกฤต (กณฑ์ที่ 4 วรรค 14 คาถา 1) ดังข้อความว่า

อมรโกเสป อฏฺพยรณณ วิปน กานน คชน วณนติ อมรสีเห นวุตต ฯ
แปลว่า แม้ในคัมภีร์อมรโกษ ท่านอมรสิงหะได้กล่าวว่า

อฏฺพยรณณ วิปน กานน คชน วณ.

ความหมายว่า ปา : อฏฺพ, อรณณ, วิปน, กานน, คชน, และ วณ

มีข้อความเต็มจากต้นฉบับสันสกฤตดังต่อไปนี้

อฏฺพยรณณ วิปิน คชน กานน วณ.

ความหมายว่า ปา : อฏฺพ, อรณณ, วิปน, คชน, กานน และ วณ

มีข้อสังเกตว่า ต้นฉบับสันสกฤตใช้เป็น อฏฺพ-ศัพท์ เหมือนบาลี แต่
คัมภีร์โยชนานี้ใช้เป็น อฏฺพ-ศัพท์ ผู้วิจัยเห็นว่าทั้งสองศัพท์ถูกต้อง เพราะอักษร ว และ พ ในอักษรเท
วนาครีคล้ายคลึงกันมาก และสามารถใช้แทนกันได้อีกด้วย คงเป็นเพราะว่าชาวอินเดียเห็นว่าอักษรทั้ง
สองออกเสียงคล้ายกันและมีสะกดอักษรคล้ายกัน จึงใช้แทนกันได้นั่นเอง นอกจากนั้น บาทคาถาว่า
กานน คชน วณ ควรมีรูปว่า คชน กานน วณ ตามต้นฉบับสันสกฤต จึงจะถูกต้อง เข้าใจว่าคำว่า คชน
และ กานน คงจะวางสลับกันด้วยการจารอักษรที่ผิดพลาดในสมัยก่อน

(3) ความชำนาญหลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลาย
แห่ง เช่น

คำอธิบายกายวิญญูติและวจวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม ดัง
ข้อความว่า

ตตถ กายทวารนติ กายวิญญตติ ฯ สา หิ โจปนกายภาวโต กมมาน
ปวตติมุขภาวโต จ กายทวารนติ วุจจติ ฯ กา ปน กายวิญญตติตี ปุจฺฉา ฯ อภิภิกมาทิปวตตก-
จิตตชสมุฏฐานวาโยธาดุสหารูปกายสนมณสนธารณจณสส ปจฺจยาการวิกาโร กายวิญญตติ นาม ฯ
วจิทวารนติ วจวิญญตติ ฯ สา หิ โจปนภาวโต กมมาน ปวตติมุขภาวโต จ วจิทวารนติ วุจจติ ฯ กา ปน
วจวิญญตติตี ฯ วจเฑทปวตตกจิตตสมุฏฐานปจวิธาดุยา อุปาทินนฆณสส ปจฺจยาการวิกาโร
วจวิญญตติ นาม ฯ มโนทวารนติ สพพเจตนาสมปยุตต จิตต วุจจติ วิเสสโต กุสลากุสล ฯ ต หิ
สหชาตान กายวาจคโจปน อสมปาปุณิตวา ปวตตาน สุตมโนกมมาน ปวตติโอกาสทานโต ทวารนติ
ฯ

แปลว่า ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ
 ๑ ที่จริงแล้วกายวิญญูตินั้นเรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม
 ๑

ถามว่า กายวิญญูติคืออะไร

เฉลยว่า กายวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำ
 จุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวรูปกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้น
 ดำเนินไป ๑

บทว่า วจิตทวาร (วจิตทวาร) คือ วจิตวิญญูติ ๑ ที่จริงแล้ววจิตวิญญูตินั้น
 เรียกว่า วจิตทวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ๑

ถามว่า วจิตวิญญูติคืออะไร

เฉลยว่า วจิตวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการ
 กระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ๑

บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง
 จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ๑ จริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ)
 เพราะให้ออกาสเกิดขึ้นแก่มนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกาย
 และวาจาของธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกัน

**คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้าในขณะที่ยังเป็น
 พระโพธิสัตว์หรือในขณะที่ยังครององค์ได้บรรลุปัจจุญญุตญาณแล้ว ดังข้อความว่า**

กรุณา ปณ ทวาทส ปณจมนชฌานวชชิตมหคตจิตตานิ เจว
 กามาวจรกุสสเหตุกามาวจรกิริยาจิตตานิ จาติ อฏฐวีสติจิตเตเสวว ทวาจิ ซายติ ๑ เตสุ จิตเตสุ
 จตตาริ มหคตกิริยาจิตตานิ กามาวจรกุสลมหากิริยาจิตตานิ จาติ วีสติจิตเตสุ ปวตตา กรุณา
 อธิธาปเปตา ๑ เตสุ จตตาริ มหคตกิริยานิ อฏฐ มหากิริยานิตี ทวาทสสุ จิตเตสุ ปวตตา กรุณา พุทธ-
 ภูตสส ภควโต สนตานิ ปวตตา ๑ จตุสุ ปณ มหคตกิริยาจิตเตสุ ปวตตา กรุณา มหากรุณาสมาปติ
 นาม ๑ กามาวจรกุสเสสุ ปณ ปวตตา กรุณา สมุทโท มาตรุทธธณกาลโต ปฏฐาย โพธิสตตภูตสส
 ภควโต สนตานิ ปวตตาทิ เวทิตพพา ๑

แปลว่า อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหคตจิต 12
 ดวง เว้น ปัญจมนจิต (3 ดวง) กามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ
 (8 ดวง) ๑ ในจิต 28 ดวงเหล่านั้น ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 20
 ดวง คือ มหคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) และมหากรรมจิต (8 ดวง) ๑

บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหคต
 กิริยาจิต 4 ดวง และมหากรรมจิต 8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็น
 พระพุทธเจ้าแล้ว ๑ ส่วนกรุณาเจตสิกที่เกิดในมหคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมาบัติ ๑
 นอกจากนั้น พึงทราบว่ามี กรุณาเจตสิกที่เกิดในกามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มี
 พระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ๑

**คำอธิบายองค์ธรรมของพุทธะโดยเทียบเคียงกับบัญญัติตามหลัก
พระสูตรและปรมัตถ์ตามหลักพระอภิธรรม** ดังข้อความว่า

อตถโต ปน ปารมิตาปริภาวิโต สยมภูวาณณ สวาสนาย วิคต-
วิทสฺสนิรวเสสสิเลโส มหาสพฺพญฺญุตญาณาทิอปริเมยฺยคุณาธารี ขนฺธสนฺตานิ พุทฺโธ นาม ฯ โส เอว
ภูโต ขนฺธสนฺตานิ โลเก เอกปุคฺคโลติ วุจฺจติ ฯ วุตฺตยเหตุ ภควตา เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมา
โน อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส กตโม เอกปุคฺคโล ตถาคโต ภิกฺขเว อรห สมฺมาสมฺพุทฺโธติ ฯ โส จ เอก-
ปุคฺคโลติ วุตฺตพฺโพ ขนฺธสนฺตานิ ปณฺณตฺติ จ ฯ ปณฺณตฺติ จ อตฺถปณฺณตฺติ นามปณฺณตฺติตฺติพฺพิชา โหติ ฯ
ตตฺถ ขนฺธสนฺตานิ อตฺถปณฺณตฺติ น นามปณฺณตฺติ ฯ อตฺถ จ ปรมตฺถตฺถ ปณฺณตฺตตฺถตฺติ พุทฺโธ โหติ ฯ
เตสฺส ปณฺณตฺตตฺถตฺติ ฯ ปณฺณตฺตตฺถเตสฺส ขนฺธสนฺตานิ สนฺตานิ ปณฺณตฺติ ฯ ปรมตฺถตฺติทิกานามิกาย ปน
ขุทฺทกปาฐญฺจกถาย สพฺพธมฺเมสฺส อปปฏิทณฺณานิมนิตานุตฺตรวิโมกฺขาธิคมปริภาวิตขนฺธสนฺตานิ-
มฺปาทาย ปณฺณตฺติโก สพฺพญฺญุตญาณปทฺทญฺจ น วา สจฺจาภิสมฺโพทณฺณมฺปาทาย ปณฺณตฺติโก สตฺตวิเสโส
พุทฺโธ ยถา พุทฺโธติ โย โส ภควา สยมภู อนาจรียโก ปุพฺเพ อนนุสฺสฺเตสฺส ธมฺเมสฺส สาม สจฺจานิ
อภิสมฺพุทฺธิ ตตฺถ จ สพฺพญฺญุต ปตฺโต พลฺลสฺ จ วสฺสภาวนฺติ พุทฺธโฆสาจริเยน วุตฺต ฯ

แปลว่า อนึ่ง ว่าโดยองค์ธรรม พระพุทธเจ้า คือ กระแสขันธ์ที่อบรม
แล้วด้วยบารมี ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงพร้อมทั้งความเคยชินด้วยสยัมภูญาณ เป็นที่ตั้งของคุณธรรม
อันนับไม่ถ้วนมีมหาสัพพญญุตญาณเป็นต้น ฯ กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกใน
โลก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมานो อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส.
กตโม เอกปุคฺคโล? ตถาคโต ภิกฺขเว อรห สมฺมาสมฺพุทฺโธ. -บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อม
เกิดขึ้นเป็นอจฺฉริยมนุษย์ บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ

กระแสขันธ์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก เป็น
บัญญัติ ฯ ก็บัญญัติ มี 2 ประเภทคือ อัตถบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความ) และนามบัญญัติ (บัญญัติ
แสดงชื่อ) ฯ ในเรื่องนั้น กระแสขันธ์ เป็นอัตถบัญญัติ ไม่ใช่นามบัญญัติ ฯ และเนื้อความก็มี 2
ประเภท คือ เนื้อความที่เป็นปรมัตถ์ (เนื้อความอันยิ่งยวด) และเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ในเนื้อความ
ทั้งสองนั้น จัดเป็นเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ฯ ในเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ก็จัดเป็นสันตानบัญญัติ
(บัญญัติแสดงหมู่) อันเป็นกระแสขันธ์ ฯ

ส่วนในอรรถกถาของขุทฺทกปาฐะชื่อว่า ปรมัตถตฺติกา ท่านพระ
พุทธโฆสจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้า คือ สัตว์โลกผู้พิเศษอันเป็นบัญญัติอาศัยกระแสขันธ์ที่อบรมแล้ว
ด้วยการบรรลุมกษอันยอดเยี่ยมซึ่งเป็นเหตุของพระญาณที่ไม่ถูกสิ่งใดขัดขวาง หรือเป็นบัญญัติอาศัย
การตรัสรู้สัจจะอันเป็นเหตุไฉไลของพระสัพพญญุตญาณ ดังพระพุทธดำรัสว่า

พุทฺโธติ โย โส ภควา สยมภู อนาจรียโก ปุพฺเพ อนนุสฺสฺเตสฺส ธมฺเมสฺส
สาม สจฺจานิ อภิสมฺพุทฺธิ ตตฺถ จ สพฺพญฺญุต ปตฺโต พลฺลสฺ จ วสฺสภาว. -คำว่า พุทฺโธ (พระพุทธเจ้า) คือ
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เองไม่มีครู ได้รู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความ
เป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น

ดังนั้น ท่านที่สามารถอธิบายความบทบาทให้ตรงตามพุทธประสงค์
และถูกต้องตามคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องทรงภูมิความรู้ความแตกฉานในคัมภีร์ที่เป็น

เครื่องมือการศึกษาพระพุทธพจน์บทบาลีคือกลุ่มคัมภีร์สัทททาวิเสส ซึ่งพระญาณกิตติเถระปราชญ์ล้านนาได้ถ่ายทอดผ่านคัมภีร์โยชนานี้มาอย่างละเอียดลึกซึ้งสุขุมคัมภีร์ภาพ เราท่านที่เป็นอนุชนรุ่นหลังถ้าไม่ได้ศึกษาตามรอยบูรพาจารย์ที่ได้ดำเนินการมาแล้วก็ยากที่จะศึกษาผลงานการประพันธ์ของท่านได้อย่างเข้าใจ

5.2 ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง **บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** ผู้วิจัยพบว่ามีประเด็นที่เป็นสาระสำคัญที่น่าสนใจศึกษาค้นคว้า ดังนี้

1. บทบาลีในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
2. บทบาลีในคัมภีร์อัฐฐสาลินีอัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
3. บทบาลีในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
4. บทบาลีในคัมภีร์มังคลัตถทีปนี ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์

บรรณานุกรม

1. ภาษาบาลี-ไทย:

1.1 ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2539.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2539.

1.2 ข้อมูลทุติยภูมิ

(1) หนังสือ:

ไกรวุฒิ มโนรัตน์. วรรณคดีบาลี 1. กรุงเทพมหานคร : จรัญสนิทวงศ์การพิมพ์, 2549.

ศิริจันทร์ทวิยารัตนะ. “มฺุคฺโพรสํเภษปฏิภา ใน มฺุคฺโพรธยาकरणะ. กัลกัตตา : โรงพิมพ์ศิริทวิยารัตนะ, 2449.

จิรภัทร แก้วภู. คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2538.

_____. วรรณคดีบาลี. ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542.

ฉลาด บุญลอย. วรรณคดีบาลี ตอนที่ 1. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2506.

ฉัตรยุพา สวัสดิพงษ์ “บทบาทของพุทธศาสนาในวงวรรณกรรมล้านนา” ศีลศาสตร์สาร ฉบับ “การศึกษาในล้านนา”.

ปิยทัสสีและอื่น ๆ. ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย 7 คัมภีร์. มันทเลย์ : โรงพิมพ์ธนวดี, 2510.

พระกัจจายนะ. กัจจายนพยานะ. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, 2530.

พระโกสัลละ. มหารูปลิตินิสัย (ปทรูปลิตินิสัยใหม่). ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หงสาวดี, 2508.

_____. ปทวิจยาคณฐิ. มันทเลย์ : วัดมหาวิสุทธาราม, 2548.

พระครูธีรสุตพจน์ (บรรณาธิการ). ตามรอยพระลีลมังคลาจารย์สังฆปราชญ์ล้านนา. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์จรรยาฟิล์ม, 2556.

พระคันธสาราภิวังศ์. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555.

- _____ . กัจจายนมัญชรี. กรุงเทพมหานคร : อีรการพิมพ์, 2538.
- _____ . สุโพธาลังกรมัญชรี. กรุงเทพมหานคร : หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, 2546.
- _____ . ปทรูปสิทธิมัญชรี คัมภีร์อธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์. แปลและอธิบาย,
กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2547.
- พระญาณกิตติเถระ. อภิธมมตถวิภาวินียา ปญจิกา นาม อตถโยชนา (ปจโม ภาโค). โรงพิมพ์-
มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร : 2542.
- พระญาณธเถระ. นิรุตติทีปนี คัมภีร์ว่าด้วยหลักไวยากรณ์สายโมคคัลลานะ. พระธรรมโมลี
พระมหานิมิตร ธมมสาโร ตรวจชำระ, สมควร ถ้วนนอก, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโธส นครปฐม, กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน
จำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2548.
- พระญาณสัทธัมมะ. ปทวิจาร. มณฑลเถ : วัดมหาวิสุทธาราม, 2548.
- พระติสสทัตเถระ. อภิธมมตถสงคหปาลิยา สห อภิธมมตถวิภาวินี นาม อภิธมมตถสงคหฎีกา.
พิมพ์ครั้งที่ 9, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย, 2548.
- พระทาสานาคราชครู. นิรุตติสารมัญชสา. ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- พระนาคิตะ. สัทธสารัตถชาลินี ในสัททาแ่ง 15 ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, 2507.
- _____ . มหาคันถัญญู ในสัททาแ่ง 15 ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต,
2507.
- พระพุทธรูปยเถระ. ปทรูปสิทธิ. พิมพ์เนื่องในวาระมงคลสมัยอายุ 80 พรรษาพระภัททันตธัมมานันท-
มหาเถระ ธัมมาจริย อัครมหาบัณฑิต สำนักเรียนาสีใหญ่ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง,
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภา, 2543.
- _____ . ปทรูปสิทธิฎีกา. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด, 2551.
- พระโพธิธังสี. จามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองศรีอยุธยา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ-
ธนากร, 2463.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. อภิธานวรรณนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ตั้ง
จำกัด, 2547.
- พระมหาอดิสร ถิรสีโล. ประวัติคัมภีร์บาลี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย, 2543.
- พระโมคคัลลานะ. โมคคัลลานพยากรณ์. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, 2524.
- _____ . อภิธานปทีปิกา. ในปญจมูลคณ. กรุงเทพมหานคร : วัดมหาธาตุ ฯ, 2544.
- พระรัตนปัญญาเถระ. ชินกาลมาลีปกรณ์, แปลโดย แสง มนวิฑูร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540.
- พระวชิรพุทธิ. นยาสะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, 2476.
- พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ. ธาตุวัตถุสังคหปาฐนิสสยะ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย, 2535.
- _____ . กัจจายนสูตรตถ, ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมาวดี, 2505.
- พระสังฆรักขิตะ. ปโยคสิทธิ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์มหาดไทยและการศาสนา, 2528.
- พระสัทธรรมสิริ. สัทธัตถเภทจินตา ใน สัททาแ่ง 15 ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต,

2507.

พระสิริธัมมกิตติรัตนปัทมโชติ. **สุโธธาลังการฎีกา**. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, 2560.

พระอริยวังสะ. **มณีสารมัญจุสา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2542.

_____. **คณณการณะ ในสัททาแ่ง 15 ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต,

2507.

_____. **คณณการณมัญชรี**. พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิงค์ เรียบเรียง,

พระมหานิมิตร ธมมสาโร แปล, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต-
บาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2545.

พระอัครวังสะ. **สัททนีติปกรณ์ 3 เล่ม**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, 2521-2523.

_____. **สัททนีติ 3 เล่ม คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. พระธรรมโมลี ตรวจชำระ,

พระมหานิมิตร ธมมสาโร และจำรูญ ธรรมดา แปล, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์-
อักษร, 2545-2546.

มณี พะยอมยงค์. **ประวัติและวรรณคดีล้านนา**. มุลินธิศาสตราจารย์ ดร.หม่อมหลวง ต้อย ชุมสาย
เชียงใหม่, 2513,

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุคส์
พับลิเคชั่น, 2546.

ลิขิต ลิขิตานนท์. **ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย**. อนุสรณ์
พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, 2523.

ศาสตราจารย์ ดร.อุดม รุ่งเรืองศรี. **วรรณกรรมล้านนา**. ปรับปรุงครั้งที่ 5 พิมพ์ครั้งที่ 2,

(กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546),

สวัสติ อ่องสกุล. **ประวัติศาสตร์ล้านนา**. เอกสารราชการชุดล้านนาคดีศึกษาลำดับที่ 2 โครงการ
ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ม.ป.ป.,

สุรพล ดำริห์กุล. **ล้านนา สิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา,
2542.

เสนาะ ผดุงฉัตร. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย, 2531.

สมหมาย เปรมจิตต์และคณะ. **โครงการอนุรักษ์พระคัมภีร์ล้านนา**. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมือง-
เชียงใหม่, 2544.

อมรสิงห์ และอัครธัมมะ. **อมรโกษ และอมรรถปกาธิกา ภาษาฎีกา**. ฉบับโรเนียว, 2482.

(2) รายงานการวิจัย/วิทยานิพนธ์:

พระมหาโกมล กมโล. **พระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัททาวิเสส ชุด รู้ศัพท์ รู้ธรรม**. กรุงเทพ-
มหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2559.

_____. **ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททาวิเสส**. รายงาน
การวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560.

ทวี บุญมี. การจัดการศึกษาด้านพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่.

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2535.

พระราชวรดิฐและคณะ. ศึกษาวิเคราะห์บทบาทในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สหทวิเสส. รายงาน

การวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.

รศ.เวทย์ บรรณกรกุล. การศึกษาวิเคราะห์บทบาทในคัมภีร์บาลีพระพุทธศาสนาเถรวาท. รายงาน

การวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.

ใหม่ เจริญไธสง. บทบาทของพระบัณฑิตในการพัฒนาชุมชน. กรุงเทพมหานคร : รายงานการวิจัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2530.

สมเด็จ อุดม. สภาพปัจจุบันและความต้องการในด้านการศึกษาของพระสงฆ์ในจังหวัดน่าน.

วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2537.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. พระพุทธศาสนา : ทศนะและวิจารณ์. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง

กรุ๊ป, 2535.

2. ภาษาอังกฤษ

G.P. Malalasekera. The Pali Literature of Ceylon. Colombo January 1928.

Bhikkhu Bodhi. A Comprehensive Manual of Abhidhamma. 1993.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

บทความวิจัย

บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา

ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์

Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pancikā

Atthayojanā Through Saddāvisesa Texts: An

พระมหาโกมล กมล โศ. และพระมหาชิต จานชิต, ดร.

PhramahaKomon Kamalo and Phramahachit Tanachito

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Palisuksa Buddhagosa Campus

E-mail: Pali.2015Kamaro@gmail.com Tel: 09-3292-6941

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ (1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถ-สังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา (2) เพื่อวิเคราะห์บทบาลีตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

ผลการวิจัยพบว่า พระอนุรุธอาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาได้พักอยู่ที่เมืองตัญโซ แคว้นตัมปะ แลอินเดียใต้ติดตามผู้มหายาน บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสฬณณมาลี เมืองอนูราชปุรี ประเทศศรีลังกา ได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนักปราชญ์เป็นศิษย์ใกล้ชิด และมีคัมภีร์ก่อนหน้าในที่ท่านได้รจนาคือคัมภีร์ปรมัตถวินิจนัยและคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ท่านรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดที่ขัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกรมพายุที่ 6 และพระเจ้าภูวนะกพายุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับรจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา ซึ่งท่านได้รับรจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระนักปราชญ์ล้านนาคือ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกา อรรถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี 4 ประการ คือ (1) วากยานุสัมพันธ์-การสัมพันธ์ประโยค (2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ

เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิธสูตรมีจำนวนมากที่สุด คือ 228 สูตร (3) ความหมายของอุปสัคและนิบาต (4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี

อนึ่ง พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ บทบาลี โยชนา คัมภีร์สหทวิเสส

Abstract

This research aims at three objectives; 1) to survey the history of Abhidhammatthasangaha and Abhidhammatthavibhāṇī Pañcīkā Atthayojanā, 2) to analyze its Pali terms in Abhidhammatthavibhāṇī Pañcīkā Atthayojanā based on Saddavisesa texts. It was a documentary research.

The results of research revealed that the most venerable Anuruddha, an southern Indian, was born at Kaveri port, Kancipura, Cola state. Later on, he moved to live at Tanjo, Tamba state, near Indian ocean, sometime he stayed at Mahameghavana temple near Sovannamali stupa, Anuradhapuri, Sri Lanka. Abhidhammatthasangaha was compiled by request of Namba, his closed pupil. There were the former scriptures written by him; Paramatthavinicchaya and Namarupapariccheda, then the said Abhidhammatthasangaha was composed at last, therefore it was compared as a paragon, being well cut and perished, superior than the rests of diamond from past until the present.

Venerable Ñāṇakittithera of Lanna, was born at Chiangmai province. He was elder than Ven. Sirimangalathera and lived at Panasaram (Jackfruit garden) located in north-west of Chiangmai. He was a master of Tilokaraja king and went to Sri Lanka in the reign of Parakramabahu VI and Bhuvanekabahu VI (1955-2014 B.E.). His writing works were totally 8 scriptures concerned with disciplines, Abhidhamma and Pali grammar including Abhidhammatthavibhāṇī Pañcīkā Atthayojanā within which was compiled at Panasaram monastery on 2045 B.E.

The significance of this Yojana text was that Ñāṇakittithera with great knowledge and skills on Buddhist doctrine had proposed the method of composition into 4 types; 1) Vākyānusambandha (sentence syntax), 2) analysis form of Samasa, Taddhita and Kitaka with word composition which contains of word building process by using stanza from various Saddavisesa texts such as Kaccayana etc. with 238 stanzas in first chapter. Among these stanzas, Vidhisutta appeared mostly counts 228 in total, 3) meaning of Upasagga and Nipata, 4) relation of Pali sentence. Because of his knowledge of Pali and Sanskrit grammar and proficiency on Dhamma and Vinaya,

Nāṇakittithera was able to complete the profound Yojana text and applauded by various scholars in the past and even in recent time.

Keywords: Pali term, Yojana text, Saddavisesa texts

บทนำ

บทนำ

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏเป็นหลักฐานได้ศึกษาค้นคว้าจนถึงปัจจุบันนั้น มาจากหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนา คือหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้อนุตรสัมโพธิญาณแล้วได้ทรงสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลายาวนานถึง 45 ปี ประมวลจัดสรรสงเคราะห์เป็นหมวดหมู่แล้วเรียกกันว่า พระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผนให้ประพฤติปฏิบัติ โดยมีข้อกำหนดโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามไว้เป็นชั้น ๆ ตามโทษานุโทษนั้น เรียกว่าพระวินัยปิฎก พระวินัยนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้รูปรางงดงาม มีสง่าราศีและกิริยามารยาทสุภาพเรียบร้อย จำแนกเป็น 5 คัมภีร์คือ คัมภีร์อาทิกรรม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างทั้งในทางชอบและทางชั่ว มุ่งหมายที่จะให้เวไนยชนได้รู้ความจริงตามโวหารของโลกนั้น เรียกว่าพระสุตตันตปิฎก พระสูตรนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้อัธยาศัยสงบและมีจิตใจแน่วแน่นคง จำแนกเป็น 5 นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ส่วนธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นความเป็นจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญนั้น เรียกว่าพระอภิธรรมปิฎก พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้มีสติว่องไว มั่นคง และมีปัญญาหลักแหลม จำแนกเป็น 7 คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน

คัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏในอรรถกถา¹ คือพระพุทธเจ้าเสด็จไปสวรรคตขึ้นดาวดึงส์ในพรรษาที่ 7 เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ประทับนั่งเหนือบัลลังก์มณฑปศิลาอาสน์ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสุติเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกันจากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาและเสด็จลงจากสวรรคตขึ้นดาวดึงส์มาสังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน 11 การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในสวรรคตขึ้นดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสังกัสสนครนี้เป็นธรรมเนียมของพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ดังมีพระพุทธเจ้าองค์อื่นที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ เช่น พระพุทธเจ้าพระนามว่า ทีปังกร มังคละ โสภิตะ ธรรมทัสสี และพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ เป็นต้น

ระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในสวรรคตขึ้นดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องทรงบำรุงรักษาพระสรีระ พระพุทธองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงพระอภิธรรมแทน ส่วนพระพุทธองค์เองก็เสด็จไปบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีปแล้วเสด็จกลับมาฉันที่สระอโนดาต ครั้นแล้วทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเข้าเฝ้าทุกวัน เมื่อท่านฟังแล้วก็ได้นำมาสอนภิกษุ 500 รูป

¹ ส.ส.อ. (บาลี) 1/82/99. ข.ธ.อ. (ไทย) 2/2/204.

ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก 6 คัมภีร์ ในปัจจุบัน ยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสะรจนาตามอุเทศที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้

อย่างไรก็ตาม ทั้งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลีบุตรติสสะก็ได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าเช่นกัน

เนื่องจากคัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่ว ๆ ไป จึงมีคัมภีร์อธิบายขยายความตามลำดับ โดยเริ่มตั้งแต่คัมภีร์อธิบายระดับคัมภีร์ที่รองลงมาจากพระไตรปิฎก คือคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาคืองานที่เขียนอธิบายและตีความพุทธธรรม ตลอดจนมติวินิจัยของท่านผู้รู้พุทธาธิบายสมัยต่าง ๆ มีพระสังคีติกาจารย์เป็นต้นจัดทำขึ้นโดยมีชื่อเรียกว่า อัญญกถา อรรถกถา สังฆวรรณนา หรือ วรรณนา เมื่อก่กล่าวโดยความหมายแล้วมี 2 แห่ง² คือ

1. ด้านหลักการ คือ อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กถาบรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมปาละเถระแห่งอินเดียได้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีนุฎีกา

2. ด้านมุ่งจุดหมาย นอกจากความหมายในเชิงหลักการ คัมภีร์อรรถกถายังมีความหมายตามนัยหรือแง่ของจุดมุ่งหมายมี 3 ประการ คือ (1) การอธิบายความ มุ่งที่สาระของพุทธธรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจชัด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยต่อพระพุทธพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น เรื่อง หลักภาษา (ไวยากรณ์) องค์แห่งหลักคำสอน เนื้อหาของข้อธรรม เป็นต้น (2) การพรรณนาความ มุ่งที่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นลักษณะหรือสภาพ แวดล้อมแห่งการเกิดขึ้นของหลักคำสอนนั้น ๆ ได้แก่ ผู้คน วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยม การเมือง เศรษฐกิจ และเงื่อนไขทางสังคมอีกมากมาย จึงต้องชักเรื่องราวส่วนอื่น ๆ ที่เห็นว่าจำเป็น หรือมีความเกี่ยวข้องทางใดทางหนึ่งกับหลักคำสอนนั้นมาเสริมความออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น (3) การแปลความหรือตีความ เป็นการแสดงทัศนะเฉพาะที่ปรากฏอยู่ ไม่เกี่ยวข้อง กับหลักคำสอน แต่เป็นเรื่องคติความเชื่อ ค่านิยม หรือความรู้บางอย่างที่คนในสมัยนั้นยึดถือกันอยู่ อันเป็นความคิดส่วนตัวของผู้แต่งคัมภีร์³

ดังนั้น ด้วยลักษณะดังที่กล่าวแล้วนี้ อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่ช่วยขยายและอธิบายความพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่ายขึ้น ถูกต้องขึ้น และหากมองในแง่ของจุดมุ่งหมาย ยังหมายเอาการอธิบายความโดยมุ่งที่สาระของพุทธธรรม การพรรณนาความโดยมุ่งให้ผู้อ่านได้เห็นวัฒนธรรม ภาษา ค่านิยมในสมัยนั้น ๆ และการแปลความหรือตีความเพื่อแสดงทัศนะเฉพาะเรื่อง โดยไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน

คัมภีร์รองมาจากคัมภีร์อรรถกถา คือคัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่รจนาแก้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการอธิบายความหมายและแปลความหมายคัมภีร์อรรถกถา จัดเป็นลำดับหรือชั้นที่ 3 แห่งการอธิบายความพระพุทธพจน์

² จิรภัทร แก้วกู๋, **คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต**, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2538), หน้า 2-3.

³ จิรภัทร แก้วกู๋, **วรรณคดีบาลี**, (ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, 2542), หน้า 123-124.

นอกจากคัมภีร์อภิธรรม 7 คัมภีร์ รวมถึงอรรถกถา ฎีกา ดังกล่าวแล้วซึ่งเป็นเรื่องที่ยาก ในเวลาต่อมา จึงมีคัมภีร์ระดับอนุฎีกาและโยชนามาขยายความเพิ่มขึ้นอีก โดยเฉพาะ อภิธัมมัตถสังคหะ ที่แปลว่า รวบรวมเนื้อความของธรรมอันประเสริฐยิ่ง หมายถึง เป็นธรรมที่มีอยู่จริงซึ่งเป็นชื่อของคัมภีร์ที่พระอนุรุทธาจารย์ได้รวบรวมอธิบายความโดยย่อของพระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่นิยมกันในหลายประเทศจึงมีคัมภีร์อธิบายความเพิ่มเติมอีก โดยเฉพาะในประเทศไทยมีคัมภีร์ชั้นโยชนาที่รจนามาอธิบายคัมภีร์ดังกล่าวไว้

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกรมพาทู ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัถดินคร หรือโปโพนนรฐะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนาคัมภีร์ฎีกาขึ้น มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารตที่ปนี อันเป็นฎีกาพระวินัย พระอนันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณธรรมาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ได้มีพระเถระจำนวนหลายรูปที่เป็นนักปราชญ์และเชี่ยวชาญในภาษาบาลี จนสามารถรจนาคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี สมกับคำว่า “ยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนา” โดยพระญาณกิตติเถระชาวเชียงใหม่ได้รจนาคัมภีร์เป็นภาษาบาลีไว้ถึง 12 เรื่อง

ด้วยเหตุผลและความจำเป็นที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี เพื่อรักษาหลักธรรมคำสอนไว้มิให้คลาดเคลื่อนจากพระพุทธประสงค์ ต้องอาศัยกระบวนการจัดการเรียนการสอนที่ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความสนใจและต้องมีคู่มือในการค้นคว้าเพิ่มเติมได้อย่างหลากหลาย ดังนั้น โครงการวิจัยเรื่อง **บทบาธในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** จะเป็นคู่มือการเรียนการสอนของอาจารย์และนักเรียนด้านภาษาบาลีได้เป็นอย่างดี เพราะเป็นงานวิจัยที่ว่าด้วยหลักภาษากลุ่มคัมภีร์สัทททาวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา อันเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนให้กับนักเรียนชั้นปริญญาตรีเปรียญธรรมเก้าประโยค ที่จะได้เรียนรู้และค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป

วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา
2. เพื่อวิเคราะห์บทบาธตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา

วิธีดำเนินการวิจัย

โครงการวิจัยเรื่อง “บทบาธในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์สาย

พระอภิธรรมที่ใช้เป็นคู่มือการเรียนมีคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ใช้วิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้

1. ศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา
2. นำบทบาติในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา เป็นตัวอย่างประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ด้านวากยานสัมพันธ์ ด้านรูปแบบการวิเคราะห์แบบสมาส ตัทธิต และกิตก์ ด้านความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี และด้านขั้นตอนการสร้างคำศัพท์ตามสูตรคัมภีร์สหทาทิเสส
3. นำเสนอผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบความถูกต้องด้านเนื้อหาแล้วเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย

5.1.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า พระอนุรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิระ แคว้นโจฬะ เมื่อท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาเวรีปัญญะบ้าง หรือกาเวรีปัญญะบ้าง ปัจจุบันก็ยังมิชื่อเรียกว่า กาเวรี (kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาท่านได้พักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) แคว้นตัมปะ แลอินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวณณมาลี เมืองอนูราธบุรี ประเทศศรีลังกา ได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด ก่อนหน้านั้น ท่านได้รจนาคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย คัมภีร์นามรูปปริจเฉทมาก่อนแล้ว ทั้งนี้ เพราะการรจนาบาลีในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ในการรจนามากขึ้น จึงรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดทัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

นักวิชาการส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถยืนยันว่า ท่านเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิ่งหลงเหลือถึง เพียงแต่นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดก่อนรัชสมัยพระเจ้าปราคัมมาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รจนาดาราลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหิตถารวรรณนา จึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์ฉบับบาลีต้องรจนาก่อน พ.ศ. 1696

G.P. Malalasekera ได้กล่าวไว้ว่า คัมภีร์นี้คงรจนาระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 7-11 (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-17)⁴ ส่วนหนังสือชื่อ A Comprehensive Manual of Abhidhamma (1993) มีข้อความกล่าวว่า “พระอนุรุธาจารย์จะเกิดอยู่ในสมัยใด และได้รจนาคัมภีร์นี้เมื่อใดนั้น ไม่สามารถทราบได้แน่ชัด มีเรื่องเล่าต่อกันว่า ท่านเป็นศิษย์ร่วมสำนักกับพระพุทธทตเถระ ซึ่งอาจหมายถึงว่า คงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 5 (ราวพุทธศตวรรษที่ 11) ตามเรื่องเล่านี้กล่าวว่าทั้งสองท่านได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมวาทารขึ้น เพื่อเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูแด่พระอาจารย์ของ

⁴ G.P. Malalasekera. *The Pali Literature of Ceylon*. Colombo January 1928, p. 167.

ท่านซึ่งเมื่อได้อ่านทั้งสองคัมภีร์แล้วให้ความเห็นว่า “พระพุทธรูปที่ตฤณได้เก็บทรัพย์สมบัติไว้มากมาย เต็มห้องและปิดประตูหน้าต่างไว้ ขณะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้เก็บทรัพย์ไว้มากเต็มห้องเช่นกัน หากแต่ ท่านได้เปิดประตูไว้” อย่างไรก็ตาม นักวิชาการปัจจุบันไม่รับรองความเชื่อนี้โดยยังคงพิจารณาตาม ลักษณะรูปแบบการรจนาและเนื้อความในผลงานของพระอนุรุทธาจารย์ซึ่งแสดงว่าท่านไม่น่าจะเกิด ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 8 (ราวพุทธศตวรรษที่ 14) และเป็นไปได้มากกว่าที่จะเกิดอยู่ในระหว่าง คริสต์ศตวรรษที่ 10 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12 (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18)⁵

พระอนุรุทธาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ได้กล่าวคาถาแรกตอนต้นคัมภีร์ เพื่อ แสดงใจความสำคัญ 5 ประการพร้อมทั้งประโยชน์ ได้แก่ (1) การนอบน้อมพระรัตนตรัย (2) เนื้อหา ของคัมภีร์ (3) ลักษณะการรจนาคัมภีร์ (4) ชื่อว่าคัมภีร์ และ (5) จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์⁶

ทำให้ทราบได้ว่า โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่ นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อม กัน 2 ประการคือ (1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติ ศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น “กุญแจ” สำหรับไขความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้ลึกซึ้งมั่นใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา

คัมภีร์โยชนามีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและ พัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรักรมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัตดินคร หรือ โปโพนนรฐะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ได้ประชุมรจนาฎีกาโดยมี พระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรคิริวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี ฎีกา พระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก่พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้ รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหา วิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้ อีกทอดหนึ่ง

ทำให้ทราบได้ว่า พระคณาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์ โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มี อาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของ พระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักรมพาหุที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยู่ยง ลังกา

⁵ Bhikkhu Bodhi. A Comprehensive Manual of Abhidhamma. (1993) p. 16.

⁶ พระคณาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555, หน้า 127-129.

และเมียนมาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี⁷ ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รับจนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งรจนาโดยพระสุมังคละชาวลังกา ท่านได้รับจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รับจนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น⁸

5.1.2 เพื่อวิเคราะห์บทบาทตามสูตรคัมภีร์สหทวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระ นักปราชญ์ล้านนาคือ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้มีหลักการใหญ่ ๆ 4 ประการ ประกอบด้วย

1. **วากยานุสัมพันธ์** คือ การสัมพันธ์ประโยค แสดงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้น ๆ แบ่งออกเป็นหลายประเภท ในที่นี้ จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด 2 อย่าง คือ

อนุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

ก. **บุพพานุสนธิ** คือ การเชื่อมความประโยคหน้า ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า เอวํฯเปฯ ทสเสตวา หรือ วตวา, ปกาเสตวา เป็นต้น โดยมี เอวํ อยู่หน้า และบุพพกาลกริยาอยู่ท้ายประโยคบุพพานุสนธิ

ข. **ปรานุสนธิ** คือ การเชื่อมความประโยคหลัง ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า อิทานิฯเปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและภณอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ฯเปฯ อาทิ หรือ อาห ฯเปฯ อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้รจนารู้ว่าผู้อ่านเข้าใจบุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง

ส่วนใหญ่ท่านผู้รจนายोजनाมักแสดงปรานุสนธิเป็นหลัก เพราะท่านคงเข้าใจว่าบุพพานุสนธิของประโยคหน้าเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย เพราะเป็นข้อความที่ผู้อ่านได้ศึกษามาแล้ว จึงเน้นการแสดงผลานุสนธิของประโยคหลังเป็นหลัก

⁷ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, (อนุสรณ์พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, 2523). หน้า 10.

⁸ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า 106.

รูปนาติกะ คือ หมวด 3 ที่ขึ้นต้นด้วยรูปนา ได้แก่ รูปนา ปุจฉา และอาโศกะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า มีคำอธิบายโดยย่อ ดังต่อไปนี้

ก. รูปนา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถาม หรือเพื่อแสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มันก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นรูปนาในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นรูปนาตามสมควร

ข. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า เพราะเหตุอะไร (กสฺมา), อย่างไร (กถิ), อะไร (กิ), หรือ (นุ) เป็นต้น

ค. อาโศกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่พอใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็นอย่างอื่นจากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นฺนุ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า หรือไร (กิ)

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง บางแห่งก็กล่าวถึงอาโศกะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโศกะบ้าง ส่วนใหญ่ อาโศกะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโศกะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้น ๆ

2. รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธ และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ เช่น

รูปวิเคราะห์ทวันทสมาส ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ทวันทสมาสว่า กรุณา จ ปญญา จ กรุณาปญญา⁹ (พระกรุณาและพระปัญญา ชื่อว่า กรุณาปัญญา)

รูปวิเคราะห์ตัทธิธ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ตัทธิธว่า ตินณฺ สมุโห ตย¹⁰ (กลุ่มแห่งสาม ชื่อว่า ตยะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง ณ ปัจจัยเป็นต้นอีกด้วย

รูปวิเคราะห์กิตก์ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์กิตก์ว่า ทุกฺเคน ขมิตฺตพฺพานิตี ทุกฺขานิ¹¹ (ธรรมชาติอันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้ยาก ชื่อว่าทุกขะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง กวิ ปัจจัยหลัง ขมฺ ธาตุเป็นต้นอีกด้วย

ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ เช่น

ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสุทฺธิ ศัพท์ที่ปรากฏในใช้ในคัมภีร์โยชานา ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า วิสุทฺธิ มาจาก สุธ-ธาตุ มีความหมายว่า หมจด		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สุธ	ตั้ง สุธ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว
สุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส
สุธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุธมาทิตเถ กตฺตริ
สุธ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตฺมเหติ ธตฺมา จ
สุท + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุ เป็น ท	หจตุตถานมนฺตานํ โท ธ

⁹ วิ.โยชนา 1/2/8-9.

¹⁰ วิ.โยชนา 1/44/123.

¹¹ วิ.โยชนา 1/44/123-24.

สุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภัตติ	กรณ ตติยา
วิ	ลบ นา วิภัตติ	สพพาสมาวุโสปสคคณิปาตาที่หิ จ
วิ	ตั้ง วิ อุปสัคให้เหมือนนาม	ตทิตสมาสกิตกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ
วิ + สุทฺธ		
วิ + สุทฺธ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิ + สุทฺธ + อัม	เปลี่ยน สิ เป็น อัม	สิ
วิ + สุทฺธอ + อัม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรน วิโยชเย
วิ + สุทฺธ + อัม	ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาติมहि สรโลเป ตฺ ปกติ
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
วิสุทฺธ	ตั้งเป็นตัปปริสสมาส	อมาทโย พรปเทภิ
วิสุทฺธ	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามาน สมาส ยุตตตโ
วิสุทฺธ	ลบวิภัตติ	เตส วิภตติโย โลปา จ
วิสุทฺธ	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกติ จสส สรนตสส
วิสุทฺธ	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง	ตทิตสมาสกิตกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ
วิสุทฺธ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิสุทฺธ + อัม	เปลี่ยน สิ เป็น อัม	สิ
วิสุทฺธอ + อัม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรน วิโยชเย
วิสุทฺธ + อัม	ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาติมहि สรโลเป ตฺ ปกติ
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วิสุทฺธ		

จากข้อมูลที่ได้นำเสนอ จะเห็นได้ว่ากระบวนการในการสร้างคำให้สำเร็จในแต่ละขั้นตอนนั้น ต้องใช้ความรู้ความสามารถในศาสตร์สาขาที่เกี่ยวกับเรื่องไวยากรณ์เป็นอย่างมาก และขั้นตอนที่เป็นวิธีการสร้างคำที่ซ้ำกัน ท่านอาจารย์ก็จะละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ ซึ่งกระบวนการอย่างนี้ในยุคสมัยของท่านคงจะมีนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ด้านคัมภีร์สหทวิเสสอยู่แล้ว จึงอ่านผลงานของท่านได้อย่างเข้าใจไม่ยากนัก

3. อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา

อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนานี้ นำเสนอโดยสังเขป ดังนี้

อิติสทโท นามวาจโก ฯ¹² แปลว่า อิติ-ศัพท์แสดงชื่อ

¹² วิ.โยชนา 1/277/411.

จสทโท วากยารมโ ๑¹³ แปลว่า จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ (เริ่มประโยค)

หิสทโท วิตถารโศตโก ๑¹⁴ แปลว่า หิ-ศัพท์แสดงวิตถาระ

ปจาทิ นิปาทสมุททาโย โจทกาโกศสุจโน ๑ เอวสทโท ผสสาทโย นินุตเตติ ๑¹⁵
แปลว่า กลุ่มนิปาทคือ ปิจ แสดงโจทกาโกศะ (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์) เอว ศัพท์ห้ามผัสสะเป็นต้น

อถสทโท นนุสททสมานตโถ ตสฺมา ปุจฺฉาย วตฺตติ ๑ เตน อภิธมฺมวตฺตารกฺกียาย นนุ
เจตถ กามาวจรกุสเล วียาติอาทิ วุตฺต ๑¹⁶ แปลว่า อถ-ศัพท์มีความหมายเสมอกับ นนุ-ศัพท์ ๑ เพราะ
เหตุนั้น จึงเป็นไปในการถาม ดังนั้น ในอภิธมฺมวตฺตารกฺกียาจึงกล่าวว่า นนุ เจตถ กามาวจรกุสเล วีย
เป็นต้น ๑”

4. ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี ดังข้อความว่า

ตทญฺญตฺตานนฺติ ลากสฺสการาทิตี ปเท สมพฺนโ ๑ ลาก...จิตตสฺสาติ เทสนาติ ปเท
สมพฺนโ ๑ ยาน...เขนาติ เทสนาติ ปเท ตติยาวิเสสนํ ๑ สพฺพ...เทสนาติ สญฺญี ๑ ปโยโค นามาติ
สญฺญา ๑¹⁷

บทว่า ตทญฺญตฺตานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ลากสฺสการาทิ- ๑ บทว่า ลาก-
สฺสการาทินิรเพชฺจจิตตสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า เทสนา ๑ บทว่า ยานตฺตยฺมุเขน เป็นบทตติยา-
วิเสสนะในบทว่า เทสนา ๑ บทว่า สพฺพทุกฺขนิยฺยาทิกธมฺมเทสนา เป็นบทสญฺญี ๑ บทว่า ปโยโค นาม
เป็นบทสญฺญา ๑

จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา

ผู้วิจัยจึงขอเสนอตามลำดับสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์ปทฺฐปสฺสธิ และนำสูตรเฉพาะที่
ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนานี้มาแบ่งตามประเภทของสูตร สรุปว่า ในคัมภีร์โยชนา เฉพาะ
ปริจเฉทที่ 1 นั้น มีประเภทของสูตรที่ปรากฏอยู่ 4 ประเภท ประกอบด้วย

1. สัญญาสูตร	จำนวน	5	สูตร
2. ปริภาสาสูตร	จำนวน	1	สูตร
3. วิธิสสูตร	จำนวน	228	สูตร
4. อติเทสสูตร	จำนวน	4	สูตร
รวมสูตรทั้งสิ้น		238	สูตร

ทำให้ทราบได้ว่า พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็น
ปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของ
ปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน มีประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความรอบ
รู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการ ดังต่อไปนี้

1. ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนานำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการ
ประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจ

¹³ วิ.โยชนา 1/277/411.

¹⁴ วิ.โยชนา 1/295/427.

¹⁵ วิ.โยชนา 1/304/434.

¹⁶ วิ.โยชนา 1/309/438.

¹⁷ วิ.โยชนา 1/44/124.

ประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์ก็แจกจ่ายนะได้ ตำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์ก็แจกจ่ายนะที่ท่านอ้างถึงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น คัมภีร์โมคคัลลანะ โมคคัลลันปัญจิกา ปทูปสัทธิ สัททนีติ ปทมาลา สัททนีติ ธาตุมาลา สัททนีติ สุตตมาลา นิรุตติสารมัญจุสาฎีกา อภิธาน์ปทีปิกา สุโพธาลังการฎีกา สัททตลภทจินตา และสัททสารัตถชาลินี ตามหลักฐานที่จะนำมาเสนอพอเป็นตัวอย่างโดยสังเขปดังนี้

คัมภีร์โมคคัลลันะ ท่านกล่าวถึงรูปว่า สกทาคามี โดยเปลี่ยน อี ของ สก-ศัพท์ เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลันะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 47) ว่า ตพมินาทีนิ (รูปว่า ตพมินา เป็นต้นย่อมสำเร็จด้วยนิปาตสูตรนี้) และเปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรในโมคคัลลันะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44) ว่า มยทา สเร (เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ม, ย และ ท ชิตสระ) ดังข้อความว่า

โมคคัลลันพยากรณ์มเตน ปน รูป เอว กาทพพ ฯ สกิ อาคามิ อิติ จิต ฯ ตพมินาที นีติ สุตเตน อีสส อ, มยทา สเรติ นิคคหิตสส ทาเทโส ฯ¹⁸

คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลันะและโมคคัลลันปัญจิกาว่า สกิ อาคามิ สกทาคามี¹⁹. แปลว่า ผู้มา (สู่กามสุคติภูมิ) คราวเดียว ชื่อว่า สกทาคามี

สกทาคามีติ สยาทิสมาโส. อีสส อุตตํ นิปาตนา. “มยทา สเรติ (1/44) นิคคหิตสส ทกาโร. แปลว่า สกทาคามี-ศัพท์ เป็นสยาทิสมาส (กัมมธารยสมาส) เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยนิปาตสูตร เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44)

ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์

ท่านผู้รจนานี้ได้ตัดสินใจว่าความถูกต้องทางหลักภาษาไว้ในบางศัพท์ที่เข้าใจยาก ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์ของท่าน ขอยกตัวอย่างโดยสังเขป ดังต่อไปนี้ เช่น ท่านได้กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน สุมโน (ใจดี ชื่อว่า สุมนะ) โดยอธิบายว่า บทวิเสสนะว่า สุนทร แม้มีรูปนปุงสกลิงค์ซึ่งไม่เสมอกับบทวิเสสยะว่า มโน ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะถือว่าเป็นลิงควิปุลลาค คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุลลลิงค์ว่า สุนทโร ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า สุนทร ดังข้อความว่า

สุนทร มโนติ กมมธารโย ฯ สุนทรนติ นปุงสกลิงค ฯ มโนติ ปุลลลิงค ฯ มนสทโท หิ ปุม-นปุงสกลิงควเสน ทวิลิงโค ฯ มโนติ ปุลลลิงค ฯ มนนติ นปุงสก ฯ นนุ มโนติ ปท อเปกขิตวา สุนทรโรติ วตตพพ กสมา เอวมวตวา สุนทรนติ วุตตนติ ฯ สจจ ฯ สุนทรนติ ปท นปุงสกลิงค มโนติ ปุลลลิงเคน สมานาธิกรณ โหติติ วิญญาปนตถ สุนทร มโนติ วุตตนติ ฯ น หิ อยมาจริโย สุนทรนติ สมานาธิกรณ-ปเทน มโนติ ปทสส นปุงสกลิงคตถวิญญาปนตถ สุนทร มโนติ สทพทธรณ กริ อถโข มโนคณเ ปวตต ปุลลลิงคาน ปโยเคน นปุงสกลิงคาภาเวนป สมานาธิกรณปทานิ กตถจิ โหนตติติ ทสสนตถ กริ²⁰ ฯ แปลว่า รูปวิเคราะห์ว่า สุนทร มโน เป็นกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า สุนทร เป็นนปุงสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปุงลิงค์ ฯ กล่าวคือ มน ศัพท์มี 2 ลิงค์ คือ ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปุงลิงค์ ฯ บทว่า มน เป็นนปุงสกลิงค์ ฯ ถ้ามว่า ท่านควรกล่าวว่า สุนทร โดยมองหาบทว่า มโน มีไชหรือ เหตุใดจึงมีได้ กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนทร เฉลยว่า คำนั้นจริง ฯ ท่านกล่าวว่า สุนทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่า บท

¹⁸ วิ.โยชนา 1/346/481.

¹⁹ โมค. 1/47.

²⁰ วิ.โยชนา 1/115/226.

นปฺงสกลิงค์ว่า สุนทรฺ มีความหมายเสมอกับบทปฺงลึงค์คือ มโน ฯ ท่านอาจารย์รูปนี้มีได้ทำการยก ศัพท์ว่า สุนทรฺ มโน เพื่อแสดงให้เห็นความหมายนปฺงสกลิงค์ของบทว่า มโน ด้วยบทที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนทรฺ แต่กระทำเพื่อแสดงว่า บทที่มีความหมายเสมอกันย่อมมีได้ในที่บางแห่งด้วยความไม่เป็น นปฺงสกลิงค์ในตัวอย่างของศัพท์ปฺงลึงค์ที่เป็นไปในมโนคณะ

คัมภีร์ไวยากรณ์สายเมียนมาร์และลังกากล่าวว่า ศัพท์ที่เป็นมโนคณะมีรูปเป็นปฺงลึงค์หรือนปฺงสกลิงค์ เช่น มโน, มนํ, วโจ, วจํ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็นนปฺงสกลิงค์ เพราะถือว่ามโนคณะมีสภาพภายในเป็นนปฺงสกลิงค์ คือ เป็นนปฺงสกลิงค์โดยอรรถลึงค์ (ลึงค์โดยความหมาย) แต่มีรูปเป็นปฺงลึงค์และนปฺงสกลิงค์โดยสัทลึงค์ (ลึงค์โดยศัพท์) ด้วยเหตุนี้ ถ้าศัพท์ดังกล่าวมีรูปเป็นปฺงลึงค์ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ได้บ้าง เช่น สุนทรฺ มโน (ใจดี ชื่อว่า สุขุมนะ) หรือมีรูปเป็นปฺงลึงค์ตามรูปลักษณะภายนอกได้บ้าง เช่น สพฺโพปิ มโน มโนทวารํ นาม (แม้จิตทั้งหมดก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้ารูปลักษณะภายนอกเป็นนปฺงสกลิงค์ วิเสสณะก็ต้องมีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ตามรูปลักษณะภายนอกแน่นอน เช่น สนตํ ตสฺส มนํ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับชายที่มีใจเป็นหญิง หรือหญิงที่มีใจเป็นชาย จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีก็มีสภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกันในบางศัพท์ เช่น

โค-ศัพท์ที่มีสภาพภายในเป็นอิตถิลึงค์ได้บ้างเมื่อระบุถึงว้าวัวตัวเมีย แต่มีรูปภายนอกเป็นปฺงลึงค์ตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่าปฺงลึงค์เท่านั้น (แต่คัมภีร์ปทรูปสัทธีกกล่าวว่าปฺงลึงค์ได้ทั้งปฺงลึงค์และอิตถิลึงค์) จึงมีรูปว่า คาโว พุยนฺติ, ตาสํ ชีรํ ปิวิสฺสาม (วัวถูกรีดนมอยู่ พวกเราจักดื่มนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสํ เป็นวิเสสณะที่ใช้เป็นอิตถิลึงค์ของ โค ศัพท์

มาตุคาม-ศัพท์ที่แม้จะมีรูปเป็นปฺงลึงค์ก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอิตถิลึงค์ ชื่อว่าสัทลึงค์ คือ ลึงค์โดยศัพท์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม-ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอิตถิลึงค์ตามเนื้อความเป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคามเมน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺฉนฺเน อาสเน อลํ กมนฺนิเย นิสฺสํ กปฺเปยฺย (ภิกษุได้นั่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสณะของ มาตุคามเมน มีรูปเป็นอิตถิลึงค์ ไม่มีรูปเป็นปฺงลึงค์ตาม มาตุคามเมน ว่า เอเกน ดังข้อความว่า

มโนคนฺวิเสสฺนตฺตา นปฺสกลิงฺเคน นิตฺธิฏฺฐิ²¹. แปลว่า การแสดงด้วยนปฺสกลิงค์ย่อมมีได้เพราะเป็นวิเสสณะของมโนคณะ

มาตุคามสทฺโท ปุสฺสกลิงฺคุปฺโกปิ สมนโน อิตถตฺตํ ปกาเสติ. ตสฺส สทฺทสฺส ปโยเค ยํ สพฺพนามมิกปทํ ญฺชฺชเต, ตสฺส ลิงฺคํ อตฺถสทฺธิสํ โหติ. ยถา- โย ปน ภิกฺขุ มาตุคามเมน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺฉนฺเน อาสเน นิสฺสํ กปฺเปยฺย. อิมสฺมิ ปาเจ เอกาย มาตุคามเณนาติ เอกสทฺโท อตฺถมตฺตา-เปกฺขาย อิตถิลิงฺคิโก โหติ²². แปลว่า มาตุคาม-ศัพท์แม้มีรูปปฺงลึงค์ ก็แสดงความเป็นอิตถิลึงค์ ลึงค์ของบทสหพนามที่ประกอบในตัวอย่างของศัพท์นั้นมักเสมอกับความหมาย (ที่เป็นอิตถิลึงค์) เช่น โย ปน

²¹ รูป.นิสสัยใหม่ 2/97.

²² พท.อภิวินยฎีกา 92.

ภิกขุ มาตุ- คามเนน สหธิ เอโก เอกาย รโห ปฏิจันเน อาสเน อลัมมณิเย นิสชัญญ์ กปปะเยย. แปลว่า ภิกษุได้นั่งบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง

ในปาฐะข้างต้น เอก-ศัพท์มีรูปอดีตถึงค์โดยมองหาเพียงความหมาย (ที่เป็นอดีตถึงค์) ว่า เอกาย มาตุคามเนน

สรุปความในเรื่องนี้ว่า มโนคณะมีรูปเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์โดยศัพท์คือ ลิงค์โดยศัพท์ แต่โดยอดีตถึงค์คือลิงค์โดยความหมายเป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้น เหมือน มาตุคาม-ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์โดยศัพท์ แต่โดยอดีตถึงค์เป็นอดีตถึงค์เท่านั้น

2. ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้รจนาได้อ้างถึงไวยากรณ์สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น

การประกอบใช้ **คุรุ ศัพท์ในภาษาสันสกฤต** ดังข้อความว่า

पालिวิสเย क्रुसुत्तोयेव ओजित्पो कारवो ज निवातो जाति सुखत्मिगस तथितनत्पत्स तसन्तो १ सकगुणासाविसे पन क्रुसुत्तोयेव ओजित्पो १ ตถาหิ ครติ นิครติ สิสเสสุ สีนهنติ क्रु क्र นิครणे กุโตรตพพ อุจเจติ สุตเตน กุปจโย อนเนน क्रการसस उर तेसु वुत्थित्तिอาतिना गलोपो नये १ อถวา क्र นิครणे วขาหิหิตาतिना อุ तेसु वุत्थित्तिอาतिना รกาเร อูราเทเส क्रุนติป อตถิ เอว สติ सकगुणासाโต नय कहेत्वा क्रुन्ति वृत्त²³ १ แปลว่า ทางภาษาบาลี นิยมใช้ **คุรุ ศัพท์** เพราะพบ บทที่มีตัทธิตปัจจัย อยู่ท้ายที่ทำการวูทธิว่า **คารวो จ निवातो ज १** ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ **คุรุ ศัพท์** แน่แน่นอน ๑ กล่าวโดยละเอียดว่า ชื่อว่า**คุรุ** เพราะราตรดความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, **คร-ธาตุ** มีความหมายว่า ราตรด, **ลง กุ ปัจจัย** ด้วยสูตร **กุโตรตพพอุจเจ**, เปลี่ยน **ร** เป็น **อู** ด้วยสูตร **กุโตรตพพอุจเจ**, **ลบ ก** อนุพันธ์ ด้วยสูตร **เตสु วูทธิโลปาคมวิการวิปริतातेसा ज**, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร **नये परि युते**, อีกอย่างหนึ่ง เป็น **คร-ธาตุ** มีความหมายว่า ราตรด, **ลง อุ ปัจจัย** ด้วยสูตร **वखाहि पपपखायो निपज्जन्ते**, เมื่อเปลี่ยน **ร** เป็น **อู** ด้วยสูตร **เตसु वुทธิโลปาคมวิการวิปริतातेसा ज** จึงมีรูปเป็น **คุรุ** ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวว่า **คุรุ** โดยถือเอานัยจากภาษาสันสกฤต

ท่านแสดงการประกอบรูปศัพท์ **คุรุ 2 ประการ** คือ

(1) **คร-ธาตุ + กุ ปัจจัย** เปลี่ยน **ร** ของ **คร-ธาตุ** เป็น **อู** และลบ **ก** อนุพันธ์ จึงได้รูปว่า **คุรุ**

(2) **คร-ธาตุ + อุ ปัจจัย** เปลี่ยน **ร** ของ **คร-ธาตุ** เป็น **อู** จึงได้รูปว่า **คุรุ**

3. ความชำนาญหลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลายแห่ง เช่น

คำอธิบายกายวิญญูติและวจวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า

ตตถ กายทวารนติ กายวิญญตติ ๑ सा हि जोपनकायगावतो गममान पवत्तिमुखगाव-
तो ज कयतवारनति वृजति १ का पन कायविญत्तत्ति पुञ्जा १ अगिगमातिपवत्तकजित्तसम्मानवायो
ธาตุसहस्ररूपकयसनमनसธารणजनसस पज्याकारविगारो कायविญत्तत्ति नाम १ वजित्तवारनति
वजिविญत्तत्ति १ सा हि जोपनगावतो गममान पवत्तिमुखगावतो ज वजित्तवारनति वृजति १ का पन वजिविญत्तत्ति
त्ति १ वजिगेधपवत्तकजित्तसम्मानप्रविराद्या उपातिनन्मनसस पज्याकारविगारो वजिविญत्तत्ति नाम १
मโนทวารनति सप्पเจतनाสมपยุत्त จित्त वृजति วิसेสโต गुสลาगुสล १ त हि सहातान कायवाज्ज-

²³ วิ.โยชนา 1/3/23.

โจปน อสมปาปุนิตวา ปวตตาน สุทฺธมโนกมมาน ปวตติโอสถาทนโต ทวารนติ²⁴ ฯ แปลว่า ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้วกายวิญญูตินั้นเรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามว่า กายวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า กายวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวร่างกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้นดำเนินไป ฯ บทว่า วจิตทวาร (วจิตทวาร) คือ วจิตวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ววจิตวิญญูตินั้นเรียกว่าวจิตทวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามว่า วจิตวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า วจิตวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ฯ บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ฯ จริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ) เพราะให้โอกาสเกิดขึ้นแก่มนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกายและวาจาของธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกัน

คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้าในขณะที่ยังเป็นพระโพธิสัตว์หรือในขณะที่พระองค์ได้บรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว ดังข้อความว่า

กรุณา ปน ทวาทส ปญจมชฌานวชิตมหัคคตจิตตานิ เจว กามาวจรกุสละเหตุ กามาวจรกิริยาจิตตานิ จาติ อฏฐวิสตีจิตเตเสว กทาจิ ขายติ ฯ เตสุ จิตเตสุ จตตาริ มหัคคตกิริยาจิตตานิ กามาวจรกุสละมหากิริยาจิตตานิ จาติ วิสตีจิตเตสุ ปวตตา กรุณา อธิธาปเปตา ฯ เตสุ จตตาริ มหัคคตกิริยานิ อฏฐ มหากิริยานิ ตี ทวาทสสุ จิตเตสุ ปวตตา กรุณา พุทฺธภูตสส ภควโต สนตानะ ปวตตา ฯ จตุสุ ปน มหัคคตกิริยาจิตเตสุ ปวตตา กรุณา มหากรุณาสมาปติ นาม ฯ กามาวจรกุสละสุ ปน ปวตตา กรุณา สมุทฺทโต มาตฺรทุทธธณกาลโต ปญจาย โภธิตตตตตตสส ภควโต สนตानะ ปวตตาทิ เวทิตพพา²⁵ ฯ แปลว่า อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหัคคตจิต 12 ดวง เว้น ปญจมชฌานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ (8 ดวง) ฯ ในจิต 28 ดวงเหล่านั้น ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 20 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) และมหากิริยาจิต (8 ดวง) ฯ บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง และมหากิริยาจิต 8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ฯ ส่วนกรุณาเจตสิกที่เกิดในมหัคคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมาปติ ฯ นอกจากนั้น พึงทราบว่ กรุณาเจตสิกที่เกิดในกามาวจรกุศลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ฯ

สรุป

พระอนุรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาได้พักอยู่ที่เมืองตัญโช แคว้นตัมพะ แถบอินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา ได้รจนาคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด คัมภีร์นี้เปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดที่ขัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

²⁴ วิ.โยชนา 1/59/152-53.

²⁵ วิ.โยชนา 1/2/6-7.

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกรมพาหุที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิชาลินี ปัญญา อรรถโยชนา ซึ่งท่านได้รับนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระนักปราชญ์ล้านนาคือ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิชาลินี ปัญญา อรรถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี 4 ประการ คือ (1) วากยานุสัมพันธ์-การสัมพันธ์ประโยค (2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธ และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิสูตรมีจำนวนมากที่สุด คือ 228 สูตร (3) ความหมายของอุปสรรคและนิบาต (4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี

อนึ่ง พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาบทบาลีได้อย่างเข้าใจและตรงตามพระประสงค์ของพระพุทธเจ้านั้นต้องศึกษาหลักภาษาในกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส มี 4 กลุ่ม ท่านที่สามารถอธิบายความบทบาลีให้ตรงตามพุทธประสงค์และถูกต้องตามคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องทรงภูมิความรู้ความแตกฉานในคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือการศึกษาพระพุทธพจน์บทบาลีคือกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส ซึ่งพระญาณกิตติเถระปราชญ์ล้านนาได้ถ่ายทอดผ่านคัมภีร์โยชนาคือมาอย่างละเอียดลึกซึ้งสุขุมคัมภีร์ภาพ เราท่านที่เป็นอนุชนรุ่นหลังถ้าไม่ได้ศึกษาตามรอยบูรพาจารย์ที่ได้ดำเนินการมาแล้วก็ยากที่จะศึกษาผลงานการประพันธ์ของท่านได้อย่างเข้าใจ

ภาคผนวก ข

กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลจากโครงการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. กิจกรรมด้านการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษา

ในการวิจัยเรื่อง บทบาทในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตร คัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์ ครั้งนี้ ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์บทบาทที่นำมาเป็นอุทาหรณ์ ในคัมภีร์โยชนาดังกล่าว เฉพาะปริเฉทที่ 1 โดยนำบทบาทที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมมัตถสังคหวิภาวินี ฎีกาทั้งหมดมาทำการวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์สัททาวิเสส เริ่มตั้งแต่ วิสุทธ-ศัพท์ในคาถาว่า วิสุทธ-กรุณาณํ เป็นต้น ซึ่งการวิเคราะห์บทเหล่านี้จะเป็นตัวอย่างกรณีศึกษาการทำตัวรูปศัพท์ตามสูตร คัมภีร์สัททาวิเสส และเชื่อมสัมพันธ์ของประโยคในภาษาบาลี

ในคัมภีร์โยชนา นี้ ท่านอาจารย์เริ่มต้นด้วยการตั้งรูปวิเคราะห์ แล้วพรรณนาถึงการสร้างรูปศัพท์ด้วยกระบวนการการใช้สูตรไวยากรณ์เป็นต้น แล้วสรุปลงด้วยการเชื่อมสัมพันธ์ของประโยค ดังนี้

-รูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน สุขณตติ วิสุทธิ ความว่า พระกรุณาและพระญาณ ไต่ ย่อมหมดจดจากกิเลสมีรากเป็นต้น โดยพิเศษ เพราะปราศจากความเศร้าหมองและความลุ่มหลง เพราะเหตุนั้น พระกรุณาและพระญาณ นั้น ชื่อว่าวิสุทธะ ฯ

-ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสุทธิ ศัพท์ที่ปรากฏในใช้ในคัมภีร์โยชนา นี้ ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า วิสุทธิ มาจาก สุธ-ธาตุ มีความหมายว่า หมดจด		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สุธ	ตั้ง สุธ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว
สุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส
สุธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุธคมาทิตเถ กตตริ
สุธ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตมเหติ ธตมา จ
สุท + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุ เป็น ท	หจตุตถานมนฺตานํ โท ธะ
สุทธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภัตติ	กรณเ ตติยา
วิ	ลบ นา วิภัตติ	สพฺพาสมาวุโสปสฺสคฺคินิปาตาทีหิ จ
วิ	ตั้ง วิ อุปสัคให้เหมือนนาม	ตทฺธิตสฺมาสกิตกา นามวาทเวตฺตุนาทีสุ จ
วิ + สุทธ		
วิ + สุทธ + ส	ลง ส วิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
วิ + สุทธ + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส
วิ + สุทธอ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพมฺโธจิตมสฺสรํ สเรณ วิยฺชเย
วิ + สุทธ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปฺจจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ

		ปกติ
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
วิสุทฺธ	ตั้งเป็นตปุริสสมาส	อมาทโย พรปเทภี
วิสุทฺธ	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามานิ สมาสโย ยุตตโต
วิสุทฺธ	ลบวิภัติ	เตส วิภตติโย โลปา จ
วิสุทฺธ	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกติ จสส สรณตสส
วิสุทฺธ	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็นเหมือนนามอีกครั้ง	ตทิตสสมาสกิตกา นามวาทเวตุนาที่สุ จ
วิสุทฺธ + ส	ลง ส วิภัติ	ลึงคตเถ ปจมา
วิสุทฺธ + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส
วิสุทฺธอ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย
วิสุทฺธ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ
วิสุทฺธ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วิสุทฺธ		

-การเชื่อมสัมพันธ์กันของคำในประโยคต่าง ๆ เช่น

วิสุทฺธกรณาณํ พุทฺธ สมพุทฺธบุชิต์
ธมฺม สทฺธมฺมสมมุตฺ นตฺวา สงฺฆํ นิรํคณํ ฯ

มีการสัมพันธ์กัน ดังนี้ บทว่า อหิ เป็นสุทฺธกัตตา ในบทว่า นตฺวา ฯ บทว่า วิสุทฺธ-กรณาณํ เป็นบทตุลยาธิกรณวิเสสนะ ของบทว่า พุทฺธ ฯ บทว่า พุทฺธ เป็นอวุตตกัมมะในบทว่า นตฺวา ฯ บทว่า สมพุทฺธบุชิต์ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า ธมฺม ฯ บทว่า ธมฺม เป็นบทกรรมในบทว่า นตฺวา ฯ สองบทว่า สทฺธมฺมสมมุตฺ นิรํคณํ เป็นบทวิเสสนะของบทว่า สงฺฆํ ฯ บทว่า สงฺฆํ เป็นบทกรรมในบทว่า นตฺวา ฯ บทว่า นตฺวา เป็นบทพุพพกาลกิริยาในบทว่า วณฺณยิสฺส ฯ บทว่า วณฺณยิสฺส เป็นอาชยาดบท กัตตุวาก ฯ

สถาบันการศึกษาสามารถนำองค์ความรู้และกระบวนการศึกษาวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนระดับปริญญาตรี โท เอก ในรายวิชา ภาษาบาลี อภิธาน ฉันทลักษณ์เบื้องต้น และอรรถการบาลีเบื้องต้น ประกอบด้วยสถานศึกษาเหล่านี้ คือ

-มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม และสถาบันการศึกษาอื่น ๆ ที่จัดการเรียนทางด้านพระพุทธศาสนาและภาษาบาลี สามารถนำชุดความรู้ที่เกิดจากการวิจัย คือ คัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์บทบาลี แนวทางการวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก และบทบาลีในคัมภีร์ภาษาบาลี อาจารย์ประจำหลักสูตรสามารถนำผลการศึกษามากำหนดเป็นนโยบายในการจัดทำและพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนในมหาวิทยาลัย

-แม่กองบาลีสนามหลวง และสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวงของคณะสงฆ์ สามารถนำชุดความรู้จากการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมมีคัมภีร์ธัมมปฏิกฎกา เป็นต้น ทั้งนี้กำหนดให้นักเรียนมีการศึกษาวิเคราะห์โดยใช้หลักไวยากรณ์บาลีอันเป็นกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส

-นักวิชาการและบุคคลทั่วไป สามารถนำองค์ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์บทบาทตาม
แนวกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสนาไปใช้ได้อย่างถูกต้องไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อน

2. กิจกรรมด้านวิชาการ

-คัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อรรถโยชนา เป็นคัมภีร์ใช้เป็นคู่มือการเรียนบาลี
เปรียญธรรมเก้าประโยคในปัจจุบัน ซึ่งท่านผู้รจนานำคำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการประกอบรูปศัพท์
แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจประกอบรูปศัพท์ตามวิธี
ของคัมภีร์กัจจายนได้ ตำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์กัจจายนที่ท่านอ้างอิงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น
คัมภีร์โมคคัลลานะ โมคคัลลานปัญจิกา ปทูปสัทธิ สัททนีติ ปทมาลา สัททนีติ ธาตุมาลา สัททนีติ
สูตรมาลา นิรุตติสารมัญญสาฎิกา อภิธานปทีปิกา สุโพธาลังการฎีกา สัททตถกถาจินตา และสัทท-
สารัตถชาลินี ล้วนเป็นกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาภาษาบาลีที่ประเทศไทยเรา
ขาดช่วงไป ทั้งที่โดยความเป็นจริง บุรพจารย์ได้ศึกษาสืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงต้นกรุง
รัตนโกสินทร์ และในปัจจุบันก็มีสำนักเรียนหลายแห่งที่กำลังฟื้นฟูการเรียนคัมภีร์กลุ่มสหทวิเสส
เหล่านี้ที่เราได้ยืนยันว่า มูลกัจจายน ดังนั้น ในรายงานวิจัยนี้ จึงได้ทำการวิเคราะห์และวินิจฉัยบทบาท
เหล่านี้ โดยใช้คัมภีร์หลักภาษาจากคัมภีร์สหทวิเสสเป็นเครื่องมือในการศึกษาวิเคราะห์ดังกล่าว

-มีการพัฒนาทักษะในการค้นคว้าและการวิจัยให้กับนิสิตในระดับปริญญาตรี โท และ
เอก ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อการเรียนรู้ในมิติที่หลากหลาย เช่น การ
จัดการศึกษาอิสระ การจัดสัมมนา การอนุรักษ์คัมภีร์บาลีสหทวิเสสเพื่อให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้
ตระหนักถึงพระธรรมคำสอนต่าง ๆ ที่อยู่ในรูปของบทบาทพระไตรปิฎก เมื่อแปลเป็นภาษาไทยแล้ว
ผู้สนใจจะได้ศึกษาค้นคว้าง่ายและสะดวกยิ่งขึ้น

-มีการหารือและรับฟังความคิดเห็นและขอเสนอแนะจากพระเถรานุเถระ ผู้บริหาร
และบุคลากรของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมพระพุทธศาสนา เพื่อวิเคราะห์หาแนวทางการ
อนุรักษ์คัมภีร์บาลีสหทวิเสส โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับบทบาทพระไตรปิฎกให้มีความชัดเจนมาก
ยิ่งขึ้น

ภาคผนวก ค

**ตารางเปรียบเทียบวัตถุประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้
และกิจกรรมที่ได้ดำเนินการมาและผลที่ได้รับของโครงการ**

กิจกรรม	ผลที่ได้รับ	บรรลุ วัตถุประสงค์	โดยทำให้
1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา	ทราบว่ -พระอนุรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ได้รับรณาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์โก ลั ชิต คัม ภีร์ นี้เปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดี ไม่มีเพชรเม็ดใดทัดเทียมได้ ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน -พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนตันขุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกรมพาทูที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาทูที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับรณาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัยพระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว	ข้อที่ 1	ทำให้ทราบประวัติศาสตร์ความเป็นมาของพระอนุรุธาจารย์ผู้รณาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และพระญาณกิตติเถระผู้รณาคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา

	8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้นคือคัมภีร์ อริธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ซึ่งท่านได้รจนา คัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045		
	ทราบว่าเป็น -โยชนา คือคัมภีร์ที่ อธิบายการสร้างประโยคและ แปลความหมาย คัมภีร์โยชนา ได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่ สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ (1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบาย ให้กับคัมภีร์อรรถกถาและ ฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติ ศาสตร์ โดยกำหนดหลักการ หรือระเบียบแบบแผนการใช้ ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น “กุญแจ” สำหรับไขความใน คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การ ที่จะมีความรู้สึกลึกซึ้งว่า เรา จะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้ จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้ เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับ การศึกษา	ข้อที่ 1	ทำให้ทราบหลักการสำคัญ ในการรจนาคัมภีร์สายภาษา บาลีมีคัมภีร์โยชนาเป็นต้น
2. เพื่อวิเคราะห์ บทบาทตามสูตร คัมภีร์สหททาวิ เสสใน คัมภีร์ อริธัมมัตถวิภา วินี ปัญจิกา อรรถโยชนา	ทราบว่าเป็น -หลักการสำคัญในการ รจนาคัมภีร์โยชนา พระญาณ กิตติเถระนักปราชญ์ล้านนา ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ ปรากฏในคัมภีร์อริธัมมัตถ วิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนา คัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี 4 ประการ คือ	ข้อที่ 2	ทำให้ทราบถึงหลักการ สำคัญในการรจนาคัมภีร์ สายภาษาบาลีมีคัมภีร์ โยชนา เป็นต้น

	(1) วากยานสัมพันธ-การสัมพันธประโยค (2) รูปวิเคราะห์สมาสัตถิต และกิตก์ กระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะเป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏใน ปริจเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิธีสูตรมีจำนวนมากที่สุด คือ 228 สูตร (3) ความหมายของอุปสัคและนิบาต (4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี		
	ทราบว่า พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน มีประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความรอบรู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการดังต่อไปนี้ 1. ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนานำคำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจประกอบรูป	ข้อที่ 2	ทำให้ทราบถึงภูมิความรู้ ความแตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต ความเป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้งของพระญาณกิตติเถระ

	ศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์ ก็จายนะได้ ตำราไวยากรณ์ นอกจากคัมภีร์ก็จายนะที่ ท่าน อ่างถึงในเรื่องนี้มี มากมาย มีคัมภีร์โมคคัลลนะ โมคคัลลนปัญญาธิกา ปทรูป- สิทธิ สัททนีติ ปทมาลา สัททนีติ ธาตุมาลา สัททนีติ สูตรตมาลา นิรุตติสารมัญจุสา ฎีกา อภิธานปทีปิกา สุโพธา ลังการฎีกา สัททตถเกทจินตา และสัททสารัตถชาลินี 2. ความ แต ก ฉ น ไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้ รจนาได้อ่างถึงไวยากรณ์ สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น การประกอบใช้ คำ ศัพท์ใน ภาษาสันสกฤต เป็นต้น 3. ความ ข ำ น า ณ หลักธรรม ท่านได้อธิบาย หลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลายที่ หลายแห่งด้วยกัน		
3. ข้อเสนอแนะ อื่น	ทราบถึงแนวทางการ พัฒนาการเรียนรู้ด้านคัมภีร์ บาลีสัททวิเสสจากคัมภีร์ ภาษาบาลีมีคัมภีร์โยชนาที่ บูรพาจารย์ได้รจนาไว้อันเป็น ข้อมูลที่สำคัญต่อการวิจัย	ข้อที่ 1-2	ทำให้ได้ข้อเสนอแนะต่อ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการ จัดการเรียนรู้คัมภีร์บาลี สัททวิเสสอันเป็นมรดกทาง พระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับ คัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลี พระไตรปิฎกและคัมภีร์ บริวารที่สำคัญยิ่ง ดังที่พระ โบราณจารย์กล่าวว่าเป็น คัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎก และรักษาพระไตรปิฎกไว้
4. รายงานฉบับ สมบูรณ์	ได้รายงานฉบับสมบูรณ์ที่ สามารถตอบวัตถุประสงค์ของ โครงการวิจัยทั้ง 2 ข้อ คือ	ข้อ 1-2	ได้รายงานการวิจัยที่มีคุณค่า สามารถตอบวัตถุประสงค์ ของการวิจัยและการส่งเสริม

	1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา 2. เพื่อวิเคราะห์บทบาทตามสูตรคัมภีร์สหทวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา		การจัดการเรียนรู้คัมภีร์บาลีสัททวิเสสจากคัมภีร์ภาษาบาลีมีคัมภีร์โยชนาเป็นต้นอันเป็นมรดกทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก

ภาคผนวก ง

แบบสรุปโครงการวิจัย

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สัญญาเลขที่	ว.292 / 2561 MCU RS 610761292
ชื่อโครงการ	บทบาทในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัทททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
หัวหน้าโครงการ	พระมหาโกมล กมโล อาจารย์ประจำ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบانيศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โทรศัพท์ 093-2926941 Email : Pali.2015Kamaro@gmail.com

ความเป็นมาและความสำคัญ

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ. 2560-2564) ซึ่งเป็นแผนแม่บทหลักของการพัฒนาประเทศ และเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน รวมทั้งการปรับโครงสร้างประเทศไทยไปสู่ประเทศไทย 4.0 ตลอดจนประเด็นการปฏิรูปประเทศ นอกจากนั้น ยังได้ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของภาคีการพัฒนาทุกภาคส่วนทั้งสังคมและการปฏิบัติรูปด้านการศาสนา ในด้านการศาสนานั้น โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานั้นถือเป็นกุญแจไขไปสู่การศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนาอันเป็นความรู้พื้นฐาน ทั้งนี้ เพราะกระบวนการการศึกษาในพระพุทธ-ศาสนานั้นมี 3 ชั้น คือ ปรีชาติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ จึงจะจบครบกระบวนการ ในตอนต้น ปรีชาติคือการศึกษาหาความรู้เป็นหัวใจสำคัญเสมือนแผนที่ดำเนินไปสู่เป้าหมายคือพระนิพพาน แต่ก่อนนั้นมีการศึกษาแบบมุขปาฐะสืบต่อกันมา ครั้นกาลเวลาผ่านไปจึงมีการบันทึกเป็นคัมภีร์ต่าง ๆ

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏเป็นหลักฐานได้ศึกษาค้นคว้าจนถึงปัจจุบันนั้น มาจากหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนา คือหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้อนุตตรสัมโพธิญาณแล้วได้ทรงสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลายาวนานถึง 45 ปี ประมวลจัดสรรสังเคราะห์เป็นหมวดหมู่แล้วเรียกกันว่า พระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผนให้ประพฤติปฏิบัติ โดยมีข้อกำหนดโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามไว้เป็นชั้น ๆ ตามโทษานุโทษนั้น เรียกว่าพระวินัยปิฎก พระวินัยนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้รูปร่างงดงาม มีสง่าราศีและกิริยามารยาทสุภาพเรียบร้อย จำแนกเป็น 5 คัมภีร์คือ คัมภีร์อาทิกรรม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างทั้งในทางชอบและทางชั่ว มุ่งหมายที่จะให้เวไนยชนได้รู้ความจริงตามไฉนของโลกล้วน เรียกว่าพระสุตตันตปิฎก พระสูตรนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้อัธยาศัยสงบและมีจิตใจแน่วแน่นมั่นคง จำแนกเป็น 5 นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ส่วนธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นความ

เป็นจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญนั้น เรียกว่าพระอภิธรรมปิฎก พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐานในอันที่จะสร้างสรรค์ให้มีสติว่องไว มั่นคง และมีปัญญาหลักแหลม จำแนกเป็น 7 คัมภีร์ คือ อัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลปัญญาติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปิฎกฐาน

คัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏในอรรถกถา คือพระพุทโธเจ้าเสด็จไปสวรรคตขึ้นดาวดึงส์ในพรรษาที่ 7 เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 ประทับนั่งเหนือบัลลังก์มณฑปศิลาอาสน์ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสุตเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกันจากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาและเสด็จลงจากสวรรคตขึ้นดาวดึงส์มาสังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน 11 การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในสวรรคตขึ้นดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสังกัสสนครนี้เป็นธรรมเนียมของพระพุทโธเจ้าทุก ๆ พระองค์ ดังมีพระพุทโธเจ้าองค์อื่นที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ เช่น พระพุทโธเจ้าพระนามว่า ทีปังกร มังคละ โสภิตะ ธรรมทัสสี และพระพุทโธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ เป็นต้น

ระหว่างที่พระพุทโธเจ้าประทับอยู่ในสวรรคตขึ้นดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องทรงบำรุงรักษาพระสรีระ พระพุทโธองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทโธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงพระอภิธรรมแทน ส่วนพระพุทโธองค์เองก็เสด็จไปบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีปแล้วเสด็จกลับมาฉันที่สระอโนดาต ครั้นแล้วทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่เข้ามาเข้าเฝ้าทุกวัน เมื่อท่านฟังแล้วก็ได้นำมาสอนภิกษุ 500 รูป ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรจึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก 6 คัมภีร์ ในปัจจุบันยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีสบุตรติสสะรจนามาอุเทศที่พระพุทโธเจ้าตรัสไว้

อย่างไรก็ตาม ทั้งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลีสบุตรติสสะก็ได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทโธเจ้าตรัสไว้ จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทโธเจ้าเช่นกัน

เนื่องจากคัมภีร์สายพระอภิธรรมนั้น เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่ว ๆ ไป จึงมีคัมภีร์อธิบายขยายความตามลำดับ โดยเริ่มตั้งแต่คัมภีร์อธิบายระดับคัมภีร์ที่รองลงมาจากพระไตรปิฎก คือคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาคืองานที่เขียนอธิบายและตีความพุทธธรรม ตลอดจนมติวินิจัยของท่านผู้รู้พุทธาธิบายสมัยต่าง ๆ มีพระสังคีติกาจารย์เป็นต้นจัดทำขึ้นโดยมีชื่อเรียกว่า อรรถกถา อรรถกถา สังวรรณนา หรือ วรรณนา เมื่อกล่าวด้วยความหมายแล้วมี 2 แง่ คือ

1. ด้านหลักการ

อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กลามรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมपालเถระแห่งอินเดียได้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 กล่าวไว้ในคัมภีร์อัมมสังคณีนุฎีกา

คำว่า อรรถกถา มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤตว่า อรฺ + กถา แล้วเปลี่ยน ร เผละ เป็น รร ได้รูปเป็นอรรถ แปลว่า อธิบายความ ส่วนคำว่า อรรถกถา มีรากศัพท์เดิมมาจากภาษาบาลีว่า อตฺถ + กถา อตฺถ ที่แปลว่า เนื้อความ ความหมาย แต่เมื่อจะเข้าสมาสกับ กถา ท่านนิยมเปลี่ยน ตถ เป็น ฐ

ส่วนอีกคำว่า สัวรรณนา วรรณนา หรือ วรรณนา (ส + วรรณ + ยุ) แปลว่า อธิบาย บรรยาย ขยายความ แต่นักภาษาศาสตร์ส่วนมากนิยมแปลทับศัพท์ว่า พรรณนา ถึงแม้จะใช้

ในความหมายเดียวกันกับคำว่าอรรถกถา แต่มีลักษณะบางประการที่แตกต่างกันอยู่พอควร การแก้ไขความพระบาลีตอนหนึ่ง เรื่องหนึ่ง หรือหมวดหนึ่ง ๆ เรียกว่า วรรณนา เช่น เวนชกณทวณณนา แปลว่า พรรณนาความเวรัญชกัณห์เป็นต้น แต่ถ้ามีการแก้ไขเรื่องเล็กน้อย ๆ ลงไปอีก ท่านเรียกว่า กถา เช่น ปฐมชฎานกถา ว่าด้วยปฐมชฎานเป็นต้น การแก้ความเรื่องใหญ่ ๆ เรียกว่า อรรถกถา ถ้าแก้ความเป็นหมวดหรือเป็นตอนเรียกว่า วรรณนา และถ้าแก้ความเรื่องย่อย ๆ เรียกว่า กถา เพราะ ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า อรรถกถา หมายถึงการอธิบาย การบรรยาย การขยายความ หรือการแก้ความพระบาลีในพระไตรปิฎกให้ผู้ศึกษาค้นคำสอนของพระพุทธเจ้าได้เข้าใจง่ายขึ้น

2. ด้านมุ่งจุดหมาย

นอกจากความหมายในเชิงหลักการ คัมภีร์อรรถกถายังมีความหมายตามนัยหรือแง่ของจุดมุ่งหมายมี 3 ประการ คือ

2.1 การอธิบายความ มุ่งที่สาระของพุทธธรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจชัด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยต่อพระพุทธพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น เรื่อง หลักภาษา (ไวยากรณ์) องค์แห่งหลักคำสอน เนื้อหาของข้อธรรม เป็นต้น

2.2 การพรรณนาความ มุ่งที่ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นลักษณะหรือสภาพแวดล้อมแห่งการเกิดขึ้นของหลักคำสอนนั้น ๆ ได้แก่ ผู้คน วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยม การเมือง เศรษฐกิจ และเงื่อนไขทางสังคมอีกมากมาย จึงต้องชักเรื่องราวส่วนอื่น ๆ ที่เห็นว่าจำเป็น หรือมีความเกี่ยวข้องทางใดทางหนึ่งกับหลักคำสอนนั้นมาเสริมความออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

2.3 การแปลความหรือตีความ เป็นการแสดงทัศนะเฉพาะที่ปรากฏอยู่ ไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน แต่เป็นเรื่องคติความเชื่อ ค่านิยม หรือความรู้บางอย่างที่คนในสมัยนั้นยึดถือกันอยู่ อันเป็นความคิดส่วนตัวของผู้แต่งคัมภีร์

ดังนั้น ด้วยลักษณะดังที่กล่าวแล้วนี้ อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่ช่วยขยายและอธิบายความพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่ายขึ้น ถูกต้องขึ้น และหากมองในแง่ของจุดมุ่งหมาย ยังหมายเอาการอธิบายความโดยมุ่งที่สาระของพุทธธรรม การพรรณนาความโดยมุ่งให้ผู้อ่านได้เห็น วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยมในสมัยนั้น ๆ และการแปลความหรือตีความเพื่อแสดงทัศนะเฉพาะเรื่องโดยไม่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอน

คัมภีร์รองมาจากคัมภีร์อรรถกถา คือคัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่รจนาแก้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการอธิบายความหมายและแปลความหมายคัมภีร์อรรถกถา จัดเป็นลำดับหรือขั้นที่ 3 แห่งการอธิบายความพระพุทธรพจน์

นอกจากคัมภีร์อภิธรรม 7 คัมภีร์ รวมถึงอรรถกถา ฎีกา ดังกล่าวแล้วซึ่งเป็นเรื่องที่ยากในเวลาต่อมา จึงมีคัมภีร์ระดับอนุฎีกาและโยชนามาขยายความเพิ่มขึ้นอีก โดยเฉพาะ อภิธัมมัตถสังคหะที่แปลว่า รวบรวมเนื้อความของธรรมอันประเสริฐยิ่ง หมายถึง เป็นธรรมที่มีอยู่จริงซึ่งเป็นชื่อของคัมภีร์ที่พระอนุรุธาจารย์ได้รวบรวมอธิบายความโดยย่อของพระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่นิยมกันในหลายประเทศจึงมีคัมภีร์อธิบายความเพิ่มเติมอีก โดยเฉพาะในประเทศไทยมีคัมภีร์ชั้นโยชนาที่รจนามาอธิบายคัมภีร์ดังกล่าวไว้

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาไล่เลี่ยกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกรมพาทู ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปัฐดินคร

หรือโปโพนรฐะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนาคัมภีร์ฎีกา ขึ้น มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรคิริวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี อันเป็นฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวีหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระคณรจนาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ได้มีพระเถระจำนวนหลายรูปที่เป็นนักปราชญ์และเชี่ยวชาญในภาษาบาลี จนสามารถรจนาคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี สมกับคำว่า “ยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนา” โดยพระญาณกิตติเถระชาวเชียงใหม่ได้รจนาคัมภีร์เป็นภาษาบาลีไว้ถึง 12 เรื่อง

ด้วยเหตุผลและความจำเป็นที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี เพื่อรักษาหลักธรรมคำสอนไว้มิให้คลาดเคลื่อนจากพระพุทธประสงค์ ต้องอาศัยกระบวนการจัดการเรียนการสอนที่ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความสนใจและต้องมีคู่มือในการค้นคว้าเพิ่มเติมได้อย่างหลากหลาย ดังนั้น โครงการวิจัยเรื่อง **บทบาติในคัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** จะเป็นคู่มือการเรียนการสอนของอาจารย์และนักเรียนด้านภาษาบาลีได้เป็นอย่างดี เพราะเป็นงานวิจัยที่ว่าด้วยหลักภาษากลุ่มคัมภีร์สัททวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา อันเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนให้นักเรียนชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค ที่จะได้เรียนรู้และค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป

วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อริธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา
2. เพื่อวิเคราะห์บทบาติตามสูตรคัมภีร์สัททวิเสสในคัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ผลการวิจัย

5.1.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อริธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อริธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า พระอนุรุธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจหะ เมื่อท่ากาเวรีนั้นมีชื่อเรียกว่า กาเวรีปัญญนะบั้ง หรือกาเวรีปัญญนะบั้ง ปัจจุบันก็ยังมีชื่อเรียกว่า กาเวรี (kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาท่านได้พักอยู่ที่เมืองตัญโจ (Tanjore) แคว้นตัมปะ แคว้นอินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา

ช่วงที่ท่านพักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา นั้น ได้รจนาคัมภีร์อริธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอุบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด ก่อนหน้านั้น ท่านได้รจนาคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย คัมภีร์นามรูปปัจจุณมามาก่อนแล้ว ทั้งนี้ เพราะการรจนาบาลีใน

คัมภีร์นามรูปปริเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจัย ภายหลังเมื่อท่านมีประสบการณ์ในการรจนามากขึ้น จึงรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดที่ดัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

นักวิชาการส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถยืนยันว่า ท่านเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหลกล่าวถึง เพียงแต่นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดก่อนรัชสมัยพระเจ้าปراجกรมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เนื่องจากพระสารีบุตรผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหิตถาวรรณนา จึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์ฉบับบาลีต้องรจนาก่อน พ.ศ. 1696

ทำให้ทราบได้ว่า โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยคและแปลความหมาย โดยมีชื่อเต็มว่า อรรถโยชนา แปลว่า การประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน 2 ประการคือ(1) ทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถถาและฎีกาทั้งหลาย ในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบแผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจน (2) ทำหน้าที่เป็น “กุญแจ” สำหรับไขความในคัมภีร์อรรถถาและฎีกา การที่จะมีความรู้ลึกซึ้งมั่นใจว่าเราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา

คัมภีร์โยชนา คือ คัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความ สัมพันธ์ในประโยคของภาษาช่วยให้การแปลคัมภีร์อรรถถาและฎีกาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนั้นจุดประสงค์หลักของคัมภีร์โยชนาหรืออรรถโยชนา คือ เป็นคัมภีร์ประกอบหรือหนังสือคู่มือในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกความสัมพันธ์ บอกความหมายของศัพท์ แสดงหลักไวยากรณ์ทางภาษา และแยกแยะให้เข้าใจเชิงชั้นศัพท์อีกชั้นหนึ่ง

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัตดินคร หรือโปโพนนระวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวีหาร ประชุมรจนาฎีกามีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรคิริวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอนันตาทจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้ไปอีกทอดหนึ่ง

ทำให้ทราบได้ว่า พระคณาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายคือ พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่มีอาวุโสกว่าพระสิริมงคลจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช เชื่อว่าท่านเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักรมพาหุที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยู่ยุค

ลังกา และเมียนมาร์ ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาขึ้นหลังจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 พ.ศ. 2020 ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น ผลงานของท่านที่ได้รับนาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ด้วยกัน หนึ่งในนั้นคือคัมภีร์อภิธัมมัตถ-วิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งรจนาโดยพระสมังคละชาวลังกา ท่านได้รับนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045 วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รับนาระหว่างปี พ.ศ. 2028-2043 ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น

5.1.2 เพื่อวิเคราะห์บทบาทลีตามสูตรคัมภีร์สหทวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา

ทำให้ทราบได้ว่า หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระ นักปราชญ์ล้านนานี้ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มีหลักการใหญ่ ๆ 4 ประการ ประกอบด้วย

1. วากยานุสัมพันธ์ คือ การสัมพันธ์ประโยค แสดงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้น ๆ แบ่งออกเป็นหลายประเภท ในที่นี้ จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด 2 อย่าง คือ

อนุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

ก. ปุพพานุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้า ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า เอว ๗เปฯ ทสเสตวา หรือ วตวา, ปกาเสตวา เป็นต้น โดยมี เอว อยู่หน้า และปุพพกาลกริยาอยู่ท้ายประโยคปุพพานุสนธิ

ข. ปราณุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหลัง ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า อิทานิ ๗เปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปราณุสนธิ หรือมีกรรมและภณอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ๗เปฯ อาทิ หรือ อาห ๗เปฯ อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปราณุสนธิ เพราะท่านผู้รจนาเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจปุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง

ส่วนใหญ่ท่านผู้รจนาโยชนามักแสดงปราณุสนธิเป็นหลัก เพราะท่านคงเข้าใจว่าปุพพานุสนธิของประโยคหน้าเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย เพราะเป็นข้อความที่ผู้อ่านได้ศึกษามาแล้ว จึงเน้นการแสดงปราณุสนธิของประโยคหลังเป็นหลัก

รูปนาติกะ คือ หมวด 3 ที่ขึ้นต้นด้วยรูปนา ได้แก่ รูปนา ปุจฉา และอาโภคะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า มีคำอธิบายโดยย่อดังต่อไปนี้

ก. รูปนา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถาม หรือเพื่อแสดงข้อ

สงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มันก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นรูปนา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นรูปนาตามสมควร

ข. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า เพราะเหตุอะไร (กสฺมา), อย่างไร (กถิ), อะไร (กึ), หรือ (นุ) เป็นต้น

ค. อาโศกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่พอใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็นอย่างอื่น จากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นฺนุ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า หรือไร (กึ)

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง บางแห่งก็กล่าวถึง อาโศกะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโศกะบ้าง ส่วนใหญ่ อาโศกะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโศกะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้น ๆ

2. รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธ และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ เช่น

รูปวิเคราะห์ทวันทวสมาส ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ทวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปณณา จ กรุณาปณณา (พระกรุณาและพระปณณา ชื่อว่า กรุณาปณณา)

รูปวิเคราะห์หัตถิต ท่านตั้งรูปวิเคราะห์หัตถิตว่า ตินณฺ สมฺโห ตยฺ (กลุ่มแห่งสาม ชื่อว่า ตยะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง ณ ปัจจัยเป็นต้นอีกด้วย

รูปวิเคราะห์กิตก์ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์กิตก์ว่า ทุกฺเคน ขมิตฺตพฺพานิตี ทุกฺขานิ (ธรรม-ชาตอันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้ยาก ชื่อว่าทุกฺขะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง กวิ ปัจจัยหลัง ขมฺ ชาติเป็นต้นอีกด้วย

ขั้นตอนในการประกอบรูปศัพท์ต่าง ๆ เช่น

ขั้นตอนการทำตัวรูป วิสุทธิ์ ศัพท์ที่ปรากฏในใช้ในคัมภีร์โยชานานี้ ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า วิสุทธิ์ มาจาก สุธ-ธาตุ มีความหมายว่า หมดจด		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
สุธ	ตั้ง สุธ ชื่อว่า ธาตุ	ภวาทโย ธาตโว
สุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส
สุธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุธคฺมาทิตฺเถ กตฺตริ
สุธ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตฺตมฺเหหิ ธตฺมา จ
สุท + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุ เป็น ท	หจตฺตฺถานมนฺตานํ โท ธ
สุทฺ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตฺเต
วิ บทหน้า		
วิ + นา	หลัง วิ ลง นา วิภัตติ	กรณฺเ ตติยา
วิ	ลบ นา วิภัตติ	สพฺพาสมาวุโสปสคฺคฺนิปาตาทีหิ จ
วิ	ตั้ง วิ อุปสัคให้เหมือนนาม	ตฺทิตฺตสฺมาสกิตฺกา นามฺวาทเวตฺตนาทีสุ จ
วิ + สุทฺ		
วิ + สุทฺ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา

วิ + สุตฺ + อํ	เปลี่ยน ส เป็น อํ	สี
วิ + สุตฺ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	พุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย
วิ + สุตฺ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ
วิสุทฺ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
วิสุทฺ	ตั้งเป็นตบปฐิสมาส	อมาทโย พรปเทภิ
วิสุทฺ	ตั้งชื่อว่าสมาส	นามานํ สมาส ยุตตโต
วิสุทฺ	ลบวิภัตติ	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ
วิสุทฺ	ทำสระให้เป็นปกติ	ปกติ จสส สรณตสส
วิสุทฺ	เพราะเป็นสมาส จึงทำให้เป็น เหมือนนามอีกครั้ง	ตฺหิตฺตสมาสกิตกา นามํวาทเวตฺตนาทิสฺสุ จ
วิสุทฺ + สี	ลง สี วิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺมา
วิสุทฺ + อํ	เปลี่ยน ส เป็น อํ	สี
วิสุทฺ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	พุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย
วิสุทฺ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปจฺจยาติมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ
วิสุทฺ	นำเข้าประกอบกัน	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น วิสุทฺ		

จากข้อมูลที่ได้นำเสนอ จะเห็นได้ว่ากระบวนการในการสร้างคำให้สำเร็จในแต่ละขั้นตอนนั้น ต้องใช้ความรู้ความสามารถในศาสตร์สาขาที่เกี่ยวกับเรื่องไวยากรณ์เป็นอย่างมาก และขั้นตอนที่เป็นวิธีการสร้างคำที่ซ้ำกัน ท่านอาจารย์ก็จะละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ ซึ่งกระบวนการอย่างนี้ในยุคสมัยของท่านคงจะมีนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ด้านคัมภีร์สหทวิเสสอยู่แล้ว จึงอ่านผลงานของท่านได้อย่างเข้าใจไม่ยากนัก

3. อุปสรรคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา

อุปสรรคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนานี้ ดังนี้

อิตฺสทฺโท นามวาทโก ฯ แปลว่า อิติ-ศัพท์แสดงชื่อ

จสทฺโท วากยารมฺโก ฯ แปลว่า จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ (เริ่มประโยค)

หิสทฺโท วิตถารโชนโก ฯ แปลว่า หิ-ศัพท์แสดงวิตถาระ

ปจฺจติ นิปาทสมุทฺทาย โจทกาโกคฺชฺจโน ฯ เอวสทฺโท ผสฺสทฺทโย นิเวตฺเตติ ฯ
แปลว่า กลุ่มนิบาตคือ ปิจ แสดงโจทกาโกค (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์) เอว ศัพท์ห้ามผัสสะเป็นต้น

อถสทฺโท นนฺสทฺทสมานตฺโถ ตสฺมา ปุจฺฉาย วตฺตติ ฯ เตน อภิธมฺมวาทารมฺมิกาย
นนฺ เจตฺถ กามาวจรกฺขเล วียาติอาทิ วุตฺต ฯ แปลว่า อถ-ศัพท์มีความหมายเสมอกับ นนฺ-ศัพท์ ฯ
เพราะเหตุนี้ จึงเป็นไปในการถาม ดังนั้น ในอภิธัมมวาทารมฺมิกาจึงกล่าวว่า นนฺ เจตฺถ กามาวจรกฺข
เล วีย เป็นต้น ฯ”

หิสทฺโท ทพฺพิ ฯ แปลว่า หิ-ศัพท์เป็นทัพพิ (ย้าความ)

เอวสทโท นานตถ นีวตเตติ ฯ แปลว่า เอว-ศัพท์ห้ามความหมายต่าง ๆ
 ยถาติ อุปมา ฯ แปลว่า ยถา-ศัพท์เป็นคำอุปมา
 ปสทโท โจทกาโกคฺคฺสฺจโน ฯ แปลว่า ปิ-ศัพท์แสดงโจทกาโกคฺ (จุดมุ่งหมายของผู้
 โจทก์)

ปสทโท สุขขวิปสฺสก อเปกฺขติ ฯ แปลว่า ปิ-ศัพท์มองหาสุขข- วิปสฺสกะ
 ทุตฺติยนเย จสทโท สมฺมจฺจโย ฯ แปลว่า จ-ศัพท์ในนัยที่ 2 เป็นสมฺมจฺจยะ (รวบรวม)

4. ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี ดังข้อความว่า

ตทญฺญตฺตานนฺติ ลากสฺสการาทิํติ ปเท สมฺพนโธ ฯ ลาก...จิตตฺสฺสาติ เทสนาติ
 ปเท สมฺพนโธ ฯ ยาน...เขนาติ เทสนาติ ปเท ตติยาวิเสสนํ ฯ สพฺพ...เทสนาติ สญฺญิ ฯ ปโยโค นามา
 ติ สญฺญา ฯ

บทว่า ตทญฺญตฺตานํ เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า ลากสฺสการาทิ- ฯ บทว่า ลาก-
 สฺสการาทินิรเปกฺขจิตตฺสฺส เป็นบทสัมพันธ์ในบทว่า เทสนา ฯ บทว่า ยานตฺตยมฺเขน เป็นบทตติยา-
 วิเสสนะในบทว่า เทสนา ฯ บทว่า สพฺพทุกฺขนิยยาทิกธมฺมเทสนา เป็นบทสญฺญิ ฯ บทว่า ปโยโค
 นาม เป็นบทสญฺญา ฯ

จำนวนสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนา

ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอตามลำดับสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์ปทฺรปฐิธิ และนำสูตรเฉพาะที่
 ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 ของคัมภีร์โยชนานี้มาแบ่งตามประเภทของสูตร สรุปว่า ในคัมภีร์โยชนา
 เฉพาะปริจเฉทที่ 1 นั้น มีประเภทของสูตรที่ปรากฏอยู่ 4 ประเภท ประกอบด้วย

1. สญฺญาสูตร	จำนวน	5	สูตร
2. ปริภาสาสูตร	จำนวน	1	สูตร
3. วิธิตสูตร	จำนวน	228	สูตร
4. อติเทสสูตร	จำนวน	4	สูตร
รวมสูตรทั้งสิ้น		238	สูตร

ทำให้ทราบได้ว่า พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็น
 ปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรจนาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของ
 ปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน มีประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันแสดงถึงความ
 รอบรู้ของพระญาณกิตติเถระมาแสดงไว้โดยสังเขป 3 ประการ ดังต่อไปนี้

1. ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี คือ ท่านผู้รจนานำได้นำกัจจายนสูตรเป็นหลักในการ
 ประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจ
 ประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์กัจจายนะได้ ตำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์กัจจายนะที่ท่านอ้าง
 ถึงในเรื่องนี้มีมากมาย เช่น คัมภีร์โมคคัลลานะ โมคคัลลานปัญจิกา ปทฺรปฐิธิ สัททนีติ ปทมฺมาลา
 สัททนีติ ธาตุมาลา สัททนีติ สุตตมาลา นิรุตติสารมณฺญูสาฎกิกา อภิธานปทฺธิปิกา สุโพธาลังการฎีกา
 สัททตฺถกณฺโณจจินฺตา และสัททสารัตถจินฺตนิ ตามหลักฐานที่จะนำมาเสนอพอเป็นตัวอย่างโดยสังเขป
 ดังนี้

คัมภีร์โมคคัลลานะ ท่านกล่าวถึงรูปว่า สกทาคามี โดยเปลี่ยน อิ ของ สกิ-ศัพท์
 เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 47) ว่า ตทมินาํทนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นยอม

สำเร็จด้วยนิปาตนสูตรนี้) และเปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรในโมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44) ว่า มยทา สเร (เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ม, ย และ ท ชิดสระ) ดังข้อความว่า

โมคคัลลนพยากรณ์มเตน ปน รูป เอว กาทพฺพ ฯ สกิ อาคามิ อิติ จิต ฯ ตพฺมิ นาทินิติ สุตเตน อิสฺส อ, มยทา สเรติ นิคคหิตสฺส ทาทโส ฯ

คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์โมคคัลลานะและโมคคัลลนปัญจิกาวา สกิ อาคามิ สกทาคามิ. แปลว่า ผู้มา (สู่กามสุคติภูมิ) คราวเดียว ชื่อว่า สกทาคามิ

สกทาคามิติ สยาทิสมาโส. อิสฺส อตตํ นิปาตนา. “มยทา สเรติ (1/44) นิคคหิตสฺส ททาโร. แปลว่า สกทาคามิ-ศัพท์ เป็นสยาทิสมาส (กัมมธารยสมาส) เปลี่ยน อี เป็น อ ด้วยนิปาตนสูตร เปลี่ยนนิคคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรว่า มยทา สเร (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 44)

ศักยภาพความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์

ท่านผู้รจนานี้ได้ตัดสินความถูกต้องทางหลักภาษาไว้ในบางศัพท์ที่เข้าใจยาก ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในความเชี่ยวชาญด้านไวยากรณ์ของท่าน ขอยกตัวอย่างโดยสังเขปดังต่อไปนี้ เช่น ท่านได้กล่าวถึงรูปวิเคราะหฺว่า สุนฺทร มโน สุมโน (ใจดี ชื่อว่า สุมนะ) โดยอธิบายว่า บทวิเสสณะว่า สุนฺทร แม้มีรูปนปฺงสกลิงค์ซึ่งไม่เสมอกับบทวิเสสยะว่า มโน ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะถือว่าเป็นลิงควิปฺลลส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปฺลลิงค์ว่า สุนฺทรโร ก็กล่าวเป็นรูปนปฺงสกลิงค์ว่า สุนฺทร ดังข้อความว่า

สฺนฺทร มโนติ กมฺมธารโยฯ สฺนฺทรนฺติ นปฺสกลิงฺค ฯ มโนติ ปฺลลิงฺค ฯ มนสฺสทโท หิ ปฺม-นปฺสกลิงฺควเสน ทฺวิลิงฺโค ฯ มโนติ ปฺลลิงฺค ฯ มนฺนติ นปฺสกลิงฺค ฯ นนฺ มโนติ ปท อเปกฺขิตฺวา สฺนฺทรโรติ วตตพฺพ กสฺมา เอวมวตฺวา สฺนฺทรนฺติ วุตตนฺติ ฯ สจฺจ ฯ สฺนฺทรนฺติ ปท นปฺสกลิงฺค มโนติ ปฺลลิงฺเคน สมานาธิกรณ โหติติ วิญญาปนตฺถ สฺนฺทร มโนติ วุตตนฺติ ฯ น หิ อยมาจฺริโย สฺนฺทรนฺติ สมานาธิกรณ-ปเทน มโนติ ปทสฺส นปฺสกลิงฺคตฺถวิญญาปนตฺถ สฺนฺทร มโนติ สทฺททฺธรณ กริ อถปิ มโนคณฺเ ปวตตปฺลลิงฺคาน ปโยเค นปฺสกลิงฺคาภาเวนป สมานาธิกรณปทานิ กตฺถจฺจิ โหนตฺติติ ทสฺสนตฺถ กริ ฯ แปลว่า รูปวิเคราะหฺว่า สุนฺทร มโน เป็นกัมมธารยสมาส ฯ บทว่า สุนฺทร เป็นนปฺงสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปฺงลลิงค์ ฯ กล่าวคือ มน ศัพท์มี 2 ลิงค์ คือ ปฺงลลิงค์และนปฺงสกลิงค์ ฯ บทว่า มโน เป็นปฺงลลิงค์ ฯ บทว่า มนํ เป็นนปฺงสกลิงค์ ฯ ถามว่า ท่านควรกล่าวว่า สุนฺทรโร โดยมองหาบทว่า มโน มีไชหรือ เหตุใดจึงมิได้กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า สุนฺทร เฉลยว่า คำนั้นจริง ฯ ท่านกล่าวว่า สุนฺทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นว่า บทนปฺงสกลิงค์ว่า สุนฺทร มีความหมายเสมอกับบทปฺงลลิงค์คือ มโน ฯ ท่านอาจารย์รูปนี้มิได้ทำการยกศัพท์ว่า สุนฺทร มโน เพื่อแสดงให้เห็นความหมายนปฺงสกลิงค์ของบทว่า มโน ด้วยบทที่มีความหมายเสมอกันว่า สุนฺทร แต่กระทำเพื่อแสดงว่า บทที่มีความหมายเสมอกันย่อมมิได้ในที่บางแห่งด้วยความไม่เป็นนปฺงสกลิงค์ในตัวอย่างของศัพท์ปฺงลลิงค์ที่เป็นไปในมโนคณฺเ

คัมภีร์ไวยากรณ์สายเมียนมาร์และลังกากล่าวว่า ศัพท์ที่เป็นมโนคณฺเมีรูปเป็นปฺงลลิงค์หรือนปฺงสกลิงค์ เช่น มโน, มนํ, วโจ, วจํ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็นนปฺงสกลิงค์ เพราะถือว่ามโนคณฺเมีสภาพภายในเป็นนปฺงสกลิงค์ คือ เป็นนปฺงสกลิงค์โดยอรรถลิงค์ (ลิงค์โดยความหมาย) แต่มีรูปเป็นปฺงลลิงค์และนปฺงสกลิงค์โดยสัททลิงค์ (ลิงค์โดยศัพท์) ด้วยเหตุนี้ ถ้าศัพท์ดังกล่าวมีรูปเป็นปฺงลลิงค์ วิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ได้บ้าง เช่น สุนฺทร มโน (ใจดี ชื่อว่า สุมนะ) หรือมีรูปเป็นปฺงลลิงค์ตามรูปลักษณะภายนอกได้บ้าง เช่น สพฺโพปิ มโน มโนทวารํ นาม (แม้จิตทั้งหมด

ก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้ารูปลักษณะภายนอกเป็นนปฺงสกลิงค์ วิเสสณะก็ต้องมีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ ตามรูปลักษณะภายนอกแน่นอน เช่น สนฺตฺ ตสฺส มนฺ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับชายที่มีใจเป็นหญิง หรือหญิงที่มีใจเป็นชาย จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีก็มีสภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกันบางศัพท์ เช่น

โค-ศัพท์ที่มีสภาพภายในเป็นอิตถิลิงค์ได้บ้างเมื่อระบุถึงวัวตัวเมีย แต่มีรูปภายนอกเป็นปฺงลึงค์ตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่าปฺงลึงค์เท่านั้น (แต่คัมภีร์ปทฺฐปสฺสติกกล่าวว่าเป็นได้ทั้งปฺงลึงค์และอิตถิลิงค์) จึงมีรูปว่า คาโว หุยนฺติ, ตาสฺ ชีโร ปิวิสสาม (วัวถูกรีดนมอยู่ พวกเราจักดื่มนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสฺ เป็นวิเสสณะที่ใช้เป็นอิตถิลิงค์ของ โค ศัพท์

มาตุคาม-ศัพท์ที่แม้จะมีรูปเป็นปฺงลึงค์ก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอิตถิลิงค์ ชื่อว่าสทฺทลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ และบทสรพนามของ มาตุคาม-ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอิตถิลิงค์ตามเนื้อความเป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคามเนน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏฺิจฺฉนฺเน อาสเน อลฺกมฺมนิเย นิสฺขมฺนี กปฺเปยฺย (ภิกษุได้นั่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับ มาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสณะของ มาตุคามเนน มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ ไม่มีรูปเป็นปฺงลึงค์ตาม มาตุคามเนน ว่า เอเกน ดังข้อความว่า

มโนคณฺวิเสสณตฺตา นปฺสกลิงฺเคน นิทฺธิฏฺฐํ. แปลว่า การแสดงด้วยนปฺงสกลิงค์ย่อมมิได้เพราะเป็นวิเสสณะของมโนคณ

มาตุคามสทฺโท ปุสฺสกลิงฺคฺปิโกปิ สมานอ อิตถตฺตํ ปกาเสติ. ตสฺส สทฺทสฺส ปโยเค ยํ สทฺท-นามมิกปทํ ยุชฺชเต, ตสฺส ลิงฺคํ อตฺถสทฺธิสํ โหติ. ยถา- โย ปน ภิกฺขุ มาตุคามเนน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏฺิจฺฉนฺเน อาสเน นิสฺขมฺนี กปฺเปยฺย. อิมสฺมี ปาโร เอกาย มาตุคามเนนาติ เอกสทฺโท อตฺถมตฺตา- เพกฺขาย อิตถิลิงฺคิโก โหติ. แปลว่า มาตุคาม-ศัพท์แม้มีรูปปฺงลึงค์ ก็แสดงความเป็นอิตถิลิงค์ ลิงค์ของบทสรพนามที่ประกอบในตัวอย่างของศัพท์นั้นมักเสมอกับความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุ- คามเนน สทฺธิ เอโก เอกาย รโห ปฏฺิจฺฉนฺเน อาสเน อลฺกมฺมนิเย นิสฺขมฺนี กปฺเปยฺย. แปลว่า ภิกษุได้นั่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง

ในปาฐะข้างต้น เอก-ศัพท์มีรูปอิตถิลิงค์โดยมองหาเพียงความหมาย (ที่เป็นอิตถิลิงค์) ว่า เอกาย มาตุคามเนน

สรุปความในเรื่องนี้ว่า มโนคณจะมีรูปเป็นปฺงลึงค์และนปฺงสกลิงค์โดยสทฺทลึงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ แต่โดยอิตถิลิงค์คือลิงค์โดยความหมายเป็นนปฺงสกลิงค์เท่านั้น เหมือน มาตุคาม-ศัพท์ที่เป็นปฺงลึงค์โดยสทฺทลึงค์ แต่โดยอิตถิลิงค์เป็นอิตถิลิงค์เท่านั้น

2. ความแตกฉานไวยากรณ์สันสกฤต คือ ท่านผู้รจนาได้อ้างถึงไวยากรณ์สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น

การประกอบใช้ **คุรุ ศัพท์ในภาษาสันสกฤต** ดังข้อความว่า

पालिषये कुरुसुतोयव औजिषपो कारवो ज निवातो जाति सुवृत्तिकस्य तद्विदित-
पत्स्य तस्यतो ॥ सकृद्भाषाविषये पन कुरुसुतोयव औजिषपो ॥ तदाहि क्रति निरति लिखे
सिनेहति कुरु कुरु निरनेन गुट्रोत्पत्त ओज्जति सुतेन गुपज्जयो अनेनैव कुरुकारस्य उरु तेसु वृत्ति-
आतिना गलोपे नये ॥ अगवा कुरु निरनेन वचातिहितीतिना ओ तेसु वृत्तिआतिना रकारे उराते

ครุฑนิป อตติ เอว สติ สกกฏภาสาโต นย คเหตวา ครุฑนิ วุตต ฯ แปลว่า ทางภาษาบาลี นิยมใช้ ครุ ศัพท์ เพราะพบบทที่มีศัพท์ปัจจัย อยู่ท้ายที่ทำการวุทธิว่า คารโว จ นิวาโต จ ฯ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ ครุ ศัพท์แน่นอน ฯ กล่าวโดยละเอียดว่า ชื่อว่าครุ เพราะราตรดความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, ครุ-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง กุ ปัจจัย ด้วยสูตร กุโตรตพพอุจเจ, เปลี่ยน ร เป็น อรุ ด้วยสูตร กุโตรตพพอุจเจ, ลบ ก อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นเย ปริ ยุตเต, อีกอย่างหนึ่ง เป็น ครุ-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร วชาที่หิ ปพพชชาทโย นิปจจนเต, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น อรุ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ จึงมีรูปเป็น ครุ ได้บ้าง, ดังนั้น จึงกล่าวว่า ครุ โดยถือเอานัยจากภาษาสันสกฤต

ท่านแสดงการประกอบรูปศัพท์ ครุ 2 ประการ คือ

(1) ครุ-ธาตุ + กุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ ครุ-ธาตุ เป็น อรุ และลบ ก อนุพันธ์ จึงได้รูปว่า ครุ

(2) ครุ-ธาตุ + อุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ ครุ-ธาตุ เป็น อรุ จึงได้รูปว่า ครุ

3. ความชำนาญหลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลายแห่ง เช่น

คำอธิบายกายวิญญูติและวจวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า

ตตถ กายทวารนติ กายวิญญตติ ฯ สา หิ โจปนกายภาวโต กมมาน ปวตติมุขภาวโต จ กายทวารนติ วุจจติ ฯ กา ปน กายวิญญตติตี ปุจฉา ฯ อภิกกมาทูปวตตกจิตตช-สมภูจानวಾಯธาคุสฬหรูปกายสนณมณสนธารณจณสส ปจยการวิกาโร กายวิญญตติ นาม ฯ วจิทวารนติ วจวิญญตติ ฯ สา หิ โจปนภาวโต กมมาน ปวตติมุขภาวโต จ วจิทวารนติ วุจจติ ฯ กา ปน วจวิญญตติตี ฯ วจเภทูปวตตกจิตตสมภูจानปฐวิธาคูยา อุปาทินนฆณสส ปจยการวิกาโร วจวิญญตติ นาม ฯ มโนทวารนติ สพพเจตนาสมปยุตต จิตต วุจจติ วิสเสโต กุสลากุสลา ฯ ต หิ สหชาตान กายวาจคโจปน อสมปาปณิตวา ปวตตาน สุทธรณอกมมาน ปวตติโอกาสทานโต ทวารนติ ฯ แปลว่า ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้วกายวิญญูตินั้นเรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามว่า กายวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า กายวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวรูปกายที่เกิดร่วมกับวโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าวไปเป็นต้นดำเนินไป ฯ บทว่า วจิทวาร (วจิตวาร) คือ วจวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ววจวิญญูตินั้นเรียกว่าวจิตวาร เพราะเป็นสภาวะเคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามว่า วจวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า วจวิญญูติ คือ อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวิธาคูที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ฯ บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ฯ จจริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น เรียกว่า ทวาร (ประตูใจ) เพราะให้ออกาสเกิดขึ้นแก่มนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกายและวาจาของธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกัน

คำอธิบายเกี่ยวกับมหากรุณาของพระพุทธเจ้าในขณะที่ยังเป็นพระโพธิสัตว์หรือในขณะที่พระองค์ได้บรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว ดังข้อความว่า

กรุณา ปน ทวาทส ปญจมชฌานวชชิตมหคคตจิตตานิ เจว กามาวจรกุสลสเหตุ

กามาวจรกิริยาจิตตานิ จาติ อฏฐวีสติจิตเตเสว กทาจิ ชายติ ฯ เตสุ จิตเตสุ จตตาริ มหคคตกิริยา-
จิตตานิ กามาวจรกุสลมหาภิรยาจิตตานิ จาติ วีสติจิตเตสุ ปวตตา กรุณา อธิธาธิเปตา ฯ เตสุ
จตตาริ มหคคตกิริยานิ อฏฐ มหาภิรยานิ ทวาทสสุ จิตเตสุ ปวตตา กรุณา พุทธภูตสสุ ภควโต
สนตนาเน ปวตตา ฯ จตุสฺ ปน มหคคตกิริยาจิตเตสุ ปวตตา กรุณา มหากรุณาสมาปตติ นาม ฯ
กามาวจรกุสเลสุ ปน ปวตตา กรุณา สมุทโท มาตฺรฐรณกาลโต ปฏฺจาย โปธิสตตภูตสสุ ภควโต
สนตนาเน ปวตตาทิ เวทิตพพา ฯ แปลว่า อนึ่ง กรุณาเจตสิก เกิดในจิต 28 ดวง คือ มหคคตจิต 12
ดวง เว้นปัญจมณานจิต (3 ดวง) กามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่าย
สเหตุกะ (8 ดวง) ฯ ในจิต 28 ดวงเหล่านั้น ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอากรุณาเจตสิกที่เกิด
ในจิต 20 ดวง คือ มหคคตกิริยาจิต 4 ดวง กามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) และมหาภิรยาจิต (8 ดวง) ฯ
บรรดาจิตเหล่านั้น กรุณาเจตสิกที่เกิดในจิต 12 ดวง คือ มหคคตกิริยาจิต 4 ดวง และมหาภิรยาจิต
8 ดวง เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ฯ ส่วนกรุณาเจตสิกที่
เกิดในมหคคตกิริยาจิต 4 ดวง ชื่อว่ามหากรุณาสมาปติ ฯ นอกจากนั้น พึงทราบทั่วว่า กรุณาเจตสิกที่
เกิดในกามาวจรกุสลจิต (8 ดวง) เกิดในกระแสจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่
ทรงช่วยมารดาให้พ้นจากมหาสมุทร ฯ

**คำอธิบายองค์ธรรมของพุทธะโดยเทียบเคียงกับบัญญัติตามหลักพระสูตรและ
ปรมัตถ์ตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า**

อตถโต ปน ปารมิตาปริภาวิโต สยมภูยาณน สวาสนาย วิคตวิทสฺสนิรวเสส-
กิเลโส มหาสพฺพญฺญตฺวานาทีอปริเมยฺยคุณาธาริ ขนฺธสนฺตานิ พุทฺโธ นาม ฯ โส เอวฺภูโต ขนฺธ-
สนฺตานิ โลเก เอกปุคฺคโลติ วุจฺจติ ฯ วุตฺตยเหตุ ภควตา เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน
อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส กตโม เอกปุคฺคโล ตถาคโต ภิกฺขเว อรห สมฺมาสมฺพุทฺโธติ ฯ โส จ เอก-
ปุคฺคโลติ วุตฺตพฺโพ ขนฺธสนฺตานิ ปญฺญตฺติ จ ฯ ปญฺญตฺติ จ อตฺถปญฺญตฺติ นามปญฺญตฺติตีทฺวิธา โหติ
ฯ ตตฺถ ขนฺธสนฺตานิ อตฺถปญฺญตฺติ น นามปญฺญตฺติ ฯ อตฺถโถ จ ปรมตฺถตฺถโถ ปญฺญตฺตตฺถโถติ พุทฺโธ
โหติ ฯ เตสุ ปญฺญตฺตตฺถโถ ฯ ปญฺญตฺตตฺถสุ ขนฺธสนฺตานิ สนฺตนาปญฺญตฺติ ฯ ปรมตฺถตฺถกานามิกาย
ปน พุทฺทกปาฏฐกถาย สพฺพธมฺเมสุ อปฺปฏิทณฺณานิมนฺตนาตฺตรวิโมกฺขาธิคมปริภาวิตขนฺธสนฺตนา-
มฺปาทาย ปณฺณตฺติโก สพฺพญฺญตฺวานปทฺฐจฺาน วา สจฺจาภิสฺมโพนมฺปาทาย ปณฺณตฺติโก สตฺต-
วิเสโส พุทฺโธ ยถา พุทฺโธติ โย โส ภควา สยมภู อนาจรียโก ปุพฺเพ อนนฺตฺสฺเตสุ ธมฺเมสุ สาม สจฺจานิ
อภิสฺมพฺุณฺณิ ตตฺถ จ สพฺพญฺญตฺ ปตฺโต พลฺลสุ จ วสีกาวนฺติ พุทฺธโฆสจฺริเยน วุตฺต ฯ แปลว่า อนึ่ง ว่า
โดยองค์ธรรม พระพุทธเจ้า คือ กระแสนันท์ที่อบรมแล้วด้วยบารมี ปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิงพร้อม
ทั้งความเคยชินด้วยสยัมภูญาณ เป็นที่ตั้งของคุณธรรมอันนับไม่ถ้วนมีมหาสัพพัญญุตญาณเป็นต้น ฯ
กระแสนันท์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอกในโลก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เอกปุคฺคโล
ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส. กตโม เอกปุคฺคโล? ตถาคโต ภิกฺขเว อรห สม-
มาสมฺพุทฺโธ. -บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอจฺฉริยมนุสฺย บุคคลผู้เป็นเอกคือ
ใคร คือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ฯ กระแสนันท์นั้นอันเป็นเช่นนี้เรียกว่าบุคคลผู้เป็นเอก
ในโลก เป็นบัญญัติ ฯ ก็บัญญัติ มี 2 ประเภทคือ อตฺถบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความ) และนาม
บัญญัติ (บัญญัติแสดงชื่อ) ฯ ในเรื่องนั้น กระแสนันท์ เป็นอตฺถบัญญัติ ไม่ใช่นามบัญญัติ ฯ และ
เนื้อความก็มี 2 ประเภท คือ เนื้อความที่เป็นปรมัตถ์ (เนื้อความอันยิ่งยวด) และเนื้อความที่เป็น

บัญญัติ ในเนื้อความทั้งสองนั้น จัดเป็นเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ๑ ในเนื้อความที่เป็นบัญญัติ ก็จัดเป็น สันตानบัญญัติ (บัญญัติแสดงหมู่) อันเป็นกระแสนั้น ๑ ส่วนในอรรถกถาของขุททกปาฐะชื่อว่า ปรมัตถโชติกา ท่านพระพุทโธสมาจารยกกล่าวว่า พระพุทโธเจ้า คือ สัตว์โลกผู้พิเศษอันเป็นบัญญัติ อาศัยกระแสนั้นที่อบรมแล้วด้วยการบรรลุวิโมกข์อันยอดเยี่ยมซึ่งเป็นเหตุของพระญาณที่ไม่ถูกสิ่งใดขัดขวาง หรือเป็นบัญญัติอาศัยการตรัสรู้สัจจะอันเป็นเหตุใกล้ของพระสัพพัญญุตญาณ ดังพระพุทโธดำรัสว่า พุทโธติ โย โส ภควา สยมภู อนาจริยโก ปุพเพ อนนุสสุเตสุ ธมเมสุ สาม สจจานิ อภิสมพูมิ ตตถ จ สพฺพญนุต ปตฺโต พลสฺส จ วสฺสิทว -คำว่า พุทโธ (พระพุทโธเจ้า) คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้เองไม่มีครู ได้รู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวงและความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น

สรุป

พระอนรุทธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ ต่อมาได้พักอยู่ที่เมืองตัญโฮ แคว้นตัมปะ แลบอินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็พักอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสวัณณมาลี เมืองอนุราธปุรี ประเทศศรีลังกา ได้รับรณาคัมภีร์ อภิธัมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด คัมภีร์นี้เปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดที่ตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ท่านเป็นชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมงคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกา ปรักรมพาหุที่ 6 และพระเจ้าภูวเนกพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2014) ผลงานของท่านที่ได้รับรณาคัมภีร์ อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว 8 คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือ คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อรรถโยชนา ซึ่งท่านได้รับรณาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. 2045

หลักการสำคัญในการรณาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระนักปราชญ์ล้านนาคือ ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์ อภิธัมมัตถวิภาวิณี ปัญจิกา อรรถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรณาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี 4 ประการ คือ (1) วากยานสัมพันธ-การสัมพันธประโยค (2) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สหทาทิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ 1 จำนวน 238 สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิธสูตรมีจำนวนมากที่สุด คือ 228 สูตร (3) ความหมายของอุปสรรคและนิบาต (4) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี

อนึ่ง พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้ หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรณาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาบทบาลีได้อย่างเข้าใจและตรงตามพระประสงค์ของพระพุทโธเจ้านั้นต้องศึกษาหลักภาษาในกลุ่มคัมภีร์สหทาทิเสส มี 4 กลุ่ม ท่านที่สามารถอธิบายความบทบาลีให้ตรงตามพุทธประสงค์และถูกต้องตามคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องทรงภูมิความรู้ความแตกฉานใน

คัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือการศึกษาพระพุทธพจน์บทบาลีคือกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสส ซึ่งพระญาณกิตติเถระปราชญ์ล้านนาได้ถ่ายทอดผ่านคัมภีร์โยชนานี้มาอย่างละเอียดลึกซึ้งสุขุมคัมภีร์ภาพ เราท่านที่เป็นอนุชนรุ่นหลังถ้าไม่ได้ศึกษาตามรอยบูรพาจารย์ที่ได้ดำเนินการมาแล้วก็ยากที่จะศึกษาผลงานการประพันธ์ของท่านได้อย่างเข้าใจ

การนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

- 1) นำต้นฉบับงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ที่ผ่านการแปล และวิเคราะห์แล้วทราบเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา เนื้อหา จุดมุ่งหมายในการรจนา ลักษณะการประพันธ์ และภาษาในคัมภีร์แหล่งที่มาของเนื้อหาไปประยุกต์ใช้กับสังคมไทยปัจจุบัน
- 2) คณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐและเอกชนที่รับผิดชอบเรื่องการจัดการศึกษาภาษาบาลีมีความตระหนักถึงคุณค่าของคัมภีร์สหทวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา และเป็นอุปการะแก่การศึกษาบาลีพระไตรปิฎก มีความรับผิดชอบต่อการศึกษาพระธรรมคำสอน และสามารถนำผลวิจัยบทบาลีต่าง ๆ มาอธิบายธรรมให้พุทธศาสนิกชนได้เข้าใจถึงเนื้อหาอันเป็นแก่นสารของบทบาลีนั้น ๆ เมื่อแปลเป็นภาษาไทยแล้ว ผู้สนใจจะได้ศึกษาค้นคว้าและสะดวกยิ่งขึ้น
- 3) สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ประจำจังหวัดทั่วประเทศ
- 4) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขต วิทยาลัยสงฆ์ ศูนย์ ห้องเรียนในสังกัด
- 5) ฝ่ายการศึกษาพระปริยัติธรรม สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
- 6) สถาบันการศึกษา มหาวิทยาลัยของรัฐและเอกชนที่เปิดหลักสูตรการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนา
- 7) พุทธศาสนิกชนทั่วไปที่สนใจ

การประชาสัมพันธ์

จัดทำแผ่นพับประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับชุดความรู้เรื่องคัมภีร์สหทวิเสสที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนาอันเป็นคัมภีร์คู่บารมีบาลีพระไตรปิฎกที่เป็นมรดกตกทอดจนถึงปัจจุบัน

ประวัติผู้วิจัย

1. ชื่อ – นามสกุล : พระมหาโกมล กมโล (แก้วดิ่ง), ผศ.
(PhramahaKomon Kamalo (Kaeodueng))
2. การศึกษา : 1. เปรียญธรรมแปดประโยค
2. ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตรมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
3. หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพครู (ป.วค.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
4. ปริญญาโท ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาวิชาภาษาสันสกฤต มหาวิทยาลัยศิลปากร
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ (ภาษาบาลี)
อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
4. ผลงานทางวิชาการ : **งานตำรา/เอกสารวิชาการเกี่ยวกับภาษาบาลี**
-พระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส ชุด **รู้ศัพท์ รู้ธรรม**
-พระรัตนปริตรตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส ชุด **รู้ศัพท์ รู้ธรรม 2**
บทความวิชาการ
-สัมภเวสี: บริบทและนัยของภาษาบาลีในสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนไป
-ภาษาบาลี พื้นฐานทางการศึกษาพระพุทธศาสนา
-ปะเหีในคำว่าอกตัญญูที่ควรรู้
-อนัตตา: ภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้พัฒนาจิตเพื่อรู้แจ้งรูปนาม
-คัมภีร์สัททวิเสสอันป็นคัมภีร์คู่บารมีบาลีพระไตรปิฎก
-ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส
-แนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้าระหว่างเถรวาทกับมหายานที่ปรากฏใน
สัทธรรมปุณฑริกสูตร
-หลักปฏิบัติกรรมฐานที่เป็นลักษณะเฉพาะของการบรรลุธรรมของ
พระสาวกในสมัยพุทธกาล
งานวิจัย
-ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส
-ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส
5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส
นครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม 73110
โทรศัพท์/โทรสาร 034-299356 โทรศัพท์มือถือ 093-2926941
E-mail: Pali.2015Kamaro@gmail.com

ประวัติผู้วิจัยร่วม

1. ชื่อ – นามสกุล : พระมหาชิต ฐานชิตโต (โต้งกระโทก)
Phramahachit Tanachito (Tongkratok)
2. การศึกษา : 1. เปรียญธรรมเจ็ดประโยค
: 2. ปริญญาตรี ศาสนศาสตรบัณฑิต (ศน.บ.)
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
: 3. ปริญญาโท M.A. Banaras Hindu University India
: 4. ปริญญาเอก Ph.D Sumpurananand Sanskrit University India
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
4. ผลงานทางวิชาการ : **บทความวิชาการ**
-การเจริญสติปัฏฐานในอริยาบถเดินจงกรม ตามหลักอนุปัสสนา 7
-คัมภีร์ลชุกเกามุที : ปวิวรรต แปลความและการศึกษาวิเคราะห์
: **งานวิจัย**
-การปฏิบัติและการสอบอารมณ์กรรมฐานตามหลักพระพุทธศาสนา-
-เถรวาทในประเทศไทย (The Practical Form and Examination of
Theravada Meditation in Thailand)
-คัมภีร์ลชุกเกามุที : ปวิวรรต แปลความและการศึกษาวิเคราะห์
(Laghu Kaunudi : Transtiteration, Translation and Analytical
Study)
5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส
นครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดนครปฐม 73110
โทร. 0954155153 E-mail: phramahachit@gmail.com